

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Süle Jenő: Magyarosítsunk, de hogyan?

Nagy Ferenc: A nyelvi humor főbb típusai

Korom Tibor: A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő
Egyesület munkájáról

Papp Ferenc: Szófavédelem és végződés

Éder Zoltán: A nép fiaival poharat, eszmét koccintok

Sipka Sándor: Újabb vizsgálódások Németh László
idéző mondatai körül

Zatykó Mária: József Attila: Az a szép, régi asszony

Bakos József: A „tanári beszéd” nyelvi formálása

Babos Ernő: A szójelentés értelmezése és struktúrája

Kovács Ferenc: Egzakt nyelvmagyarozási kísérletek
a múlt század magyar nyelvtudományában

Timaffy László—Németh Imre: A földrazi nevek gyűj-
tésének módszertani tanulságai a Győr-Sopron
megyei Feketeerdőn

Inczei Géza: Jelöléstárgulással keletkezett földrajzi
nevek néhány sajátos típusa

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

92. ÉVFOLYAM 1968. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Süle Jenő</i> : Magyarosítsunk, de hogyan?	1
<i>Nagy Ferenc</i> : A nyelvi humor főbb típusai	10
<i>Korom Tibor</i> : A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület munkájáról	23
<i>Papp Ferenc</i> : Szófa-j és végződés	29

Íróink nyelve

<i>Éder Zoltán</i> : A nép fiaival poharat, eszmet koccintok... ..	38
<i>Sipka Sándor</i> : Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül	40
<i>Zatykó Mária</i> : József Attila: Az a szép, régi asszony	49

Nyelv és iskola

<i>Bakos József</i> : A „tanári beszéd” nyelvi formálása	54
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Babos Ernő</i> : A szójelentés értelmezése és struktúrája	73
<i>Kovács Ferenc</i> : Egzakt nyelvmagyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelv- tudományában	81
<i>Papp Ferenc</i> : Tőigéink	89

Nyelvjárásaink

<i>Timaffy László—Németh Imre</i> : A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanulságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn	90
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Incefi Géza</i> : Jelöléstágulással keletkezett földrajzi nevek néhány sajátos típusa	103
<i>Ország László</i> : Mokasszin — Jonatán — Lift	106
<i>Vajda Pál</i> : A fellengértől a léghajóig	109
<i>P. Balázs János</i> : Bilgeri	112
<i>Zsoldos Jenő</i> : A bürokrácia és társai	113
<i>Kiss Lajos</i> : Szófejítő szótár, értelmező szótár	119

Szemle

Kálmán Béla: A nevek világa (Ismerteti: <i>J. Soltész Katalin</i>)	120
Aulis J. Joki: Maailman kieleit (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	123
Phonétique et Phonation (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	124

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

92. ÉVFOLYAM * 1968. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Magyarosítsunk, de hogyan?

(Idegen szavaink írásának és kiejtésének néhány kérdése)

Elöljáróban a címül választott kifejezésről szeretnénk néhány szót ejteni, hogy bizonyos félreértéseknek mindjárt elejét vegyük. Magyarosításon itt kizárólag azt értjük, hogy idegen eredetű szavainkat ejtésben, írásban miként formáljuk magyarrá, hogy mai nyelvérzékünk egyre kevésbé érezze idegennek őket, hogy amennyiben használatuk alapvető és elkerülhetetlen, esetleg a jövevényszóvá válás útjára irányítsuk őket. Ellentétben a magyar rítás fogalmával, mely a nyelvünkbe került idegen szót lefordítással vagy megfelelő új magyar szó alkotásával helyettesíteni, pótolni igyekszik. Nem célunk tehát ez alkalommal az idegen szavak — ma már eléggé tisztázott — nagy elvi kérdéseinek a boncolgatása, nem feladatunk azzal foglalkozni, hogy a nyelvünkbe máshonnan bekerült új elemeket mikor fogadjuk be, vagy pedig mikor indítsunk harcot ellenük. „Azok ellen az idegen szavak ellen, amelyeknek hasonló értékű magyar megfelelőjük nincs, felesleges, sőt káros harcolni. Nem lehet mellőzni az idegen szót akkor sem, ha lényeges jelentésárnyalata fejlődik ki a vele párhuzamosan használt magyar szó mellett (pl. *dáma* = *asszony*, *náció* = *nemzet* stb.)” (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet*. 160). Mindez természetesen nem zárja ki azt, hogy adott esetben a nyelvművelés, a nyelvhelyesség kérdéseit is érintsük. Ennélfogva abból az elfogadott alaptényből indulunk ki, hogy bizonyos idegen szavak hasznosak és szükségesek nyelvünkben, és bár a nyelv a maga ösztönszerűségével spontánul is törekszik az asszimilálásukra, mindamellet a nyelvvel szembeállított és tudatos alakítójának is megvannak a maga tennivalói ezen a téren. Most elsősorban ezekről lesz szó.

1. Kiejtés vagy íráskép? Akik az 1930-as évek elején diákoskodtak, mint jómagam is, még emlékezhetnek arra az ásványtanórára, amikor a bauxitról tanultak. Én még élénken emlékszem arra a kínos gondra is, ahogy a tankönyvünk és szaktanárunk szorgos útmutatása szerint a „szak-szerűségnek” megfelelően mindig *bóit*-nak ejtettük. Ez a törekvés akkor általános volt, mégpedig nemcsak az iskolai oktatásban. Mégis ma mi a helyzet? A *bauxit* szó meghonosodott nyelvünkben, él, szélteben használjuk, mégpedig a magyar szemnek és fülnek talán kevésbé szimpatikus írásképi formában. Hasonló a helyzet a ma már közkeletű *tank*, *standard*, *producer* stb. szavunkkal is.

A példák számát növelni lehetne. Mindezt azért mondtam el, hogy ezáltal kérdéscsoportunknak éppen az elevenjébe vágjak: a kiejtés vagy inkább az íráskép alapján honosodnak-e meg az idegen szavak nyelvünkben? Abban az esetben természetesen, ha az átadó nyelvben a kérdéses szó ejtése eltér az írásától. (Az esetek többségében ilyenekkel van dolgunk.)

Szerkesztői munkámban (lexikonok, kézikönyvek, folyóirat) léptenyomon beleütközöm az idegen szavak írásának problémájába, így kénytelen vagyok tüzetesebben is megfigyelni viselkedésüket, meghonosodásuk folyamatát, átalakulásukat, a használatukban esetenként megnyilvánuló ingadozást vagy ellentmondásosságot. Közelebbről egy ilyen eset ösztönzésére kapcsolódtam bele az úgynevezett *láz*er—*lé*zer vitába, mely nem kevés tanulsággal a Természettudományi Közlöny 1966. évi 6–12. számában zajlott le. A történeti hűség kedvéért jegyzem meg, hogy a vita kiindulóalapjául a Műszaki Élet 1966. febr. 24-i, illetve ápr. 21-i számában megjelent cikkek szolgáltak (Nagy Ernő: *Hogyan helyesebb?*; Szabó György: *Szajbönetika*).

A *laser* szó műszaki nyelvünk egy új jövevénye, a fényerjesztés technikájában használatos nagy energiájú kvantumgenerátor elnevezése. Elődjét, az első mikrohullámú, nagy energiájú fénygenerátort mintegy tíz éve szerkesztették, és működési elve alapján a nemzetközi szakirodalomban *maser*-nek keresztelték el („mikrohullám-erősítés gerjesztett sugárzás emittálásával” — angolul: *microwave amplification by stimulated emission of radiation*). A *laser* feltalálása azt jelentette, hogy olyan nagyfrekvenciájú és kis hullámhosszúságú elektromágneses rezgéseket sikerült kelteni, amelyek már a látható fény tartományába tartoznak. Elnevezése is ennek megfelelően alakult: „fényerősítés gerjesztett sugárzás emittálásával” — angolul: *light amplification by stimulated emission of radiation*.

Amint láthatjuk, mindkét kifejezés tulajdonképpen betűszó; az angol nyelvben a köznévi betűszók alkotása sokkal gyakoribb, mint a magyarban. A szűkebb témakörnél maradva ilyen alkotások például a *radar* és a *lidar* is. A *laser* — ahogy mondani szokás — erősen divatba jött. Már nemcsak a szakfolyóiratokban találkozunk egyre gyakrabban a fogalommal, hanem sűrűn felbukkan a napilapok hasábjain, a rádió egyes riportjaiban, krónikáiban, sőt már a szépirodalomban is. A fogalom nevének írásában még sokkal több az ingadozás, mint az ejtésében. A következő írásképekkel találkozunk: *LASER*, *Laser*, *laser*, *láz*er, *lé*zer. Összetételben ingadozást mutat még a kötőjel használata, vagyis pl. *laser-sugár*, illetve *lasersugár* (a fonetikus írásmódban hasonlóan). Az ejtésben csak a két utolsó váltakozik, tehát a *láz*er és a *lé*zer (ritkábban *lész*er!).

Nyilvánvaló, hogy az egységes írásképre és az egységes ejtésre való jogos törekvés indította meg azt a vitát, mely a kérdés tisztázását szándékozott előbbre vinni. A Természettudományi Közlönyben megjelent hozzászólások többsége — zömükben műszaki emberek — egyoldalúan és szinte kizárólagos érvennyel azt próbálták bizonygatni, hogy nyelvünk a kiejtésnek megfelelően veszi át az idegen szavakat.

Igaz, hogy pontos statisztikai felmérést én se végeztem, de a Bakos-féle „Idegen szavak kéziszótára” alapján taláalomra megvizsgáltam egyik betű betűrendbeli szóanyagát. Az eredmény számomra nem volt meglepő. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy az idegen szó hangalakjának hű megőrzésével átvett szó meglehetősen ritka; az ejtést megközelítő, de attól többé-kevésbé eltérő átvétel már gyakoribb; az esetek döntő többségében az ejtéstől teljesen független és eltérő módon történik az átvétel. Középponti kérdésünkre tehát, hogy nyelvünk hogyan veszi át az idegen szavakat, különösen az olyan nyelvekből, amelyekben az írás lényegesen eltér az ejtéstől, nem adhatunk egyoldalú és minden esetre egyformán érvényes feleletet. Mervé szabályaink nincsenek, rövidebbre fogva csak annyit állapíthatunk meg,

hogy nyelvünk szolgálai nem követi sem az írásképet, sem a kiejtést, illetve hol az egyiket, hol a másikat, de legtöbbször némi változtatással, a magyar helyesírás és fonetika követelményeinek engedve.

Érdeklődésre tarthat számot, hogy én mégis milyen alapon foglaltam állást a *láz*er forma mellett a *lézer*-rel szemben. Mindenekelőtt hivatkoztam arra, hogy a köznévi jellegű betűszóknál is érvényes az a követelmény, hogy minél hűbben őrizzük meg az eredeti írásképet (nehogy felismerhetetlenül elmosódjék a szó eredete és ezáltal igazi értelme!), illetőleg a fonetikus átvételben túlságosan ne térjünk el tőle. Ezért és több más vonatkozásban is helyeslőleg csatlakoztam Szabó György (Műszaki Élet 1966. ápr. 21.) megállapításához: „A *máz*er és a *láz*er megőrzi az eredeti szó jellegzetes magánhangzóit, de alkalmazkodik a magyar szájhoz. A *mézer* és *láz*er meghamisítja a szóképet, de végeredményben az eredeti kiejtést sem adja vissza.”

Továbbmenve az úgynevezett analógiás elvre támaszkodtam, amikor azt mondtam, hogy a *laser*, *maser*, *radar*, *lidar* stb. szavakat leghelyesebb az egész szócsaládban együttesen vizsgálni. Természetesen bizonyos fokú „megmagyarosodásnak” semmi sem áll útjában, hiszen még a magyar *meo*-t (minőségi ellenőrző osztály) is kénytelenek vagyunk ékezni a könnyebb kiejtés érdekében és a magyar fonetika követelményeinek megfelelően (*meó*). Mármost ahogy nem mondunk *réder*, *réjdő*, *réjda* vagy akár *lidér* alakokat, ugyanígy nem szükséges *lézer*-t és *mézer*-t mondanunk; az egész szócsoport szempontjából már csak gyakorlati megfontolásból sem célszerű. A *láz*er forma megalkotásában a szükséges legcsekélyebb módosítás történik teljesen arra az analógiára, ahogy pl. a *bulldozer*-ből *bulldózer* lett, a *gejsír*-ből *gejzír*, vagy kissé távolabbi analógiával *Basedow* nevéből a *bazedov*(kór) lett, illetve *Morse* nevéből a *morze*(jel) stb.

Csak megemlítem, hogy felmerült a vitában a jóhangzás kérdése is. A vizsgálódások itt is inkább a *láz*er és a *máz*er javára szóltak a *lézer* és *mézer* formával szemben.

2. **Visszahúzó tendenciák.** Távrolról se gondolom, hogy a szóban forgó vitát lezártuk, és a *laser* szó sorsát eldöntöttük volna. De végső soron nem is ez a lényeges. Ellenben sokkal fontosabb és tanulságosabb az, hogy sikerült szétfoszlatnunk egy már-már határozott formát öltő nyelvészeti babonát, mely szerint a nyelvünkbe beáramló idegen szavakat majdnem kizárólag a kiejtés szerint vesszük át. Ennek az elvnek a hirdetése nem éppen újkeletű, és nem mondható szórványosnak sem. Igen erősen hatott például az 1930-as évek táján is, amint erről könnyen meggyőzhet bennünket többek között egy idézet is Dengl János egyébként sokat vitatott könyvéből: „Teljesen helytelen, de hiábavaló is az a törekvés, amely — igen sokszor idegen nyelvtudás fitogtatása kedvéért — az idegen szavakat teljes idegen épségükben akarja az átvevő nyelvben is megtartani és ejteni. Hiszen az egyik nyelv szabályai és alaki sajátosságai nem lehetnek kötelezők a másik nyelv szabályaira és alaki sajátosságaira” (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 379). Ugyancsak — alább — igen helyesen a következőket mondja: „Engedjük tehát át az idegen szavakat saját nyelvünk alakító erejének: ne féltjük hangalakjukat, és ejtsük bátran a magunk hangjaival és hanglejtésével. Más nép is ugyanígy tesz.”

Hasonló megállapításokat és útmutatásokat szép számmal találhatunk más szerzőknél is a szakirodalomban. Mégis az utóbbi időben egyre több jelét látjuk annak, hogy bizonyos visszaidegenesítő áramlat kezd

kibontakozni mind határozottabb formában. A szálak ugyan itt is a múltba vezetnek, hiszen Zolnai Gyula már az 1930-as évek elején eldeákosodásról beszélt, bár ez elsősorban jó magyar szavak idegenre, elsősorban latinra való cserélésére vonatkozott. Különösen szaknyelvi területen észlelhetünk ilyen tüneteket, de köznyelvi tudatunkban is egyre gyakrabban ott kísért ennek a törekvésnek az árnyképe. Szerkesztési munkámban én magam is gyakorta kerülök szembe ilyen követelésekkel, elsősorban szaknyelvi vonatkozásban. Azt természetesen tartjuk, hogy a szaknyelv itt nem részletezhető okokból sok tekintetben konzervatívabb, mint az irodalmi vagy a beszélt köznyelv. Az ilyenfélétet azonban már határozottan túlzásnak érezzük magyar nyelvterületen magyar olvasók számára készült szövegekben: *serum* (szérum), *infectio* (injekció), *resectio* (reszekció), *sexualis* (szexuális), *silicosis* (szilikózis), továbbá *electronica* (elektronika), *suspensio* (szuszpenzió), *quartett* (kvartett), *suite* (szvit) stb. Ismétlem, sok megértést tanúsíthatunk az orvosi, műszaki, zenei stb. szaknyelv józan konzervativizmusa iránt, de az idegen írásmódhoz való túlzott mértékű ragaszkodással nem érthetünk egyet.

Nem annyira az idegen írásképhez, mint inkább a pontos eredeti ejtéshez való görcsös ragaszkodással találkozunk nemegyszer a köznyelv területén. Akik ilyen követelésekkel állnak elő, azok fonetikus íráson kizárólag azt értik, hogy az íráskép hűen kövesse az átadó nyelvben érvényes eredeti ejtést. Ez történt nemrégén pl. a *reneszánsz* szóval, amikor egy olvasó a Magyar Nemzet 1967. jan. 8-i számában közölt észrevételében azt kérte az Akadémia illetékeseitől, hogy a középkor utáni művészi újjászületés korszakát jelölő kifejezést szerinte „helyesen” írjuk *röneszansz*-nak. Ugyancsak a Magyar Nemzet 1967. jan. 22-i számában Ferenczy Géza fejtette ki válaszképpen, hogy miért *reneszánsz*, és miért nem *röneszansz*. „Azért, mert úgy illik bele efféle francia szavaink közé. A következőképpen írjuk és mondjuk (a szabályzatot és a Helyesírási tanácsadó szótárt követve) ezeket a *re-* kezdetű francia szavainkat, amelyeket franciául *rö*-féle előtaggal mondanak: *remíz, renomé, repríz, reszort, retirál, retúr, reváns, revü* stb. Akik az ilyen meghonosodott idegen szavakat az eredetihez hasonlóan iparkodnak kiejteni, azokat könnyen az a megrovás érheti, hogy fitogtatják idegen nyelvtudásukat vagy modoroskodnak.” Az *-ansz, -ánsz* végződésnél már valóban ingadozást tapasztalhatunk, Balassa József 1929-i úgynevezett nyomdai helyesírásában pl. a *reneszansz* formát találjuk. „De nem férhet hozzá kétség — írja tovább Ferenczy Géza —, hogy a *reneszánsz* változat jobban beleillik idegen szavainknak rokon hangzású csoportjába. S így felel meg jobban magyar nyelvérzékünknek.”

Sok esetben az idegenítésre irányuló törekvés nem is annyira az írásra vonatkozik, hanem inkább az ejtésre korlátozódik. Mivel azonban idegen szavaink meghonosodásának folyamatában az írás és az ejtés kérdései végső soron összefüggenek egymással, bizonyos jelenségek mellett e tekintetben se mehetünk el szó nélkül. A Magyar Nemzet 1967. jan. 4-i számának „Tisztelt Szerkesztőség” című rovatában az egyik levelező egyes idegen szavak kiejtése kapcsán a Rádió bemondóit, előadóit igyekszik kioktatni a helyes ejtésre. Ha csak egyedi esetről volna szó, nem lenne érdemes sok szót vesztegetni rá, de nyilván egy általánosabban jelentkező követelés kapott itt is hangot. Bizonyára ebben az értelemben fogták fel a Rádió illetékesei is a kérdést, ezért alakították ki kellő megfontolással tanúskodó álláspontjukat, melyet „A rádióbemondók és az idegen szavak” címen a Magyar Nemzet 1967. febr. 1-i számában ismertettek. Nem mondhatjuk, hogy a rádióban elhangzott

szövegek nyelvezetén nem volna javítanivaló, de ami jelenlegi témakörünket illeti, teljes egyetértésünkkel találkozunk a válaszban közölt megállapítások: „Az idegen szavak kiejtésével kapcsolatban csak olyan igényekkel léphetünk fel, amelyeket a magyar nyelvközösség legnagyobb része teljesíteni tud. Következésképpen az idegen szavak kiejtésekor csak a magyar köznyelv hangzókészletét, illetve artikulációs bázisát használjuk, nem raccsolunk, nem használunk diftongusokat, nazális kicsengésű magánhangzókat, nem nyelünk el hangzókat, mert a magyar beszédben a tökéletesen megformált magyar hangzók használata kötelező.”

Sokat töprengtem már azon, hogy mi lehet az oka az ismertetett furcsa jelenségeknek. Magamat se nyugtatott meg egészen, de arra gondoltam, hogy nemrégén még meglehetősen el voltunk zárva az idegen, főleg nyugati nyelvek tanulásától, és most, hogy erre szinte korlátlan lehetőség nyílt, a mohó tanulásvágy sokszor könnyen idegenmajmolással, indokolatlan külföldimádat-tal jár együtt, ami eddig kialakult, többé-kevésbé határozott köznyelvi tudatunk megzavarásával, visszafejlesztésével fenyeget. De bárhogy legyen is, a nyelvművelés „vigyázóinak” éberén kell őrködniük, nehogy valamiféle affektált művelteskedés, valami torz nyelvi „nájmódi” nyelvhasználatunk, helyesírásunk amúgy is zsenge egységét veszélyeztesse.

3. Néhány szó az idegen tulajdonnevekről. Azzal, ahogy a használathoz vett idegen szót kiejtjük, már meg is tettük az első lépést a meghonosítás, a közkeletűvé tétel útján. Bár az idegen tulajdonnevekre kevésbé vár a megmagyarosodás sorsa, írásunkban, beszédünkben gyakran használjuk őket, és gyakoriságuktól függően kisebb-nagyobb mértékben joggal beszélhetünk meghonosodásról, közkeletűvé válásról. Különösen ha arra gondolunk, hogy nem egy általánosan használt köznevünk idegen tulajdonnévből vált köznévvé (köznevesült).

Az idegen tulajdonnevek használatában, írásában a múltban gyakran — különösen a múlt század második felében — erőteljesen érvényesült az erőszakos, túlzó magyarosítás gyakorlata. Ez elsősorban személynevek keresztnévi részében volt gyakori. Egykorú szövegekben sűrűn találkozunk ilyen formákkal: *Bach János Sebestyén, Goethe János Farkas, Shakespeare Vilmos* stb., nemrégén olvastam egy mai keletű matematikai tanulmányban: *Bernoulli Dániel*. A családnév magyarosítása már ritkább: *Kúper (Cooper), Bazedov (Basedow)* stb. Közvetlenül 1945 után újból hangzottak el olyan kívánságok, hogy a nem latin betűs nyelvek átírási szabályainak mintájára valamennyi idegen tulajdonnevet egységesen írjuk fonetikusán. Helyesen mutatott rá Lőrincze Lajos: „A tulajdonnevek elsőrendű szerepe az azonosítás. A személynév általában elválaszthatatlanul össze van nőve viselőjével. Köztudomású, hogy a név és a személy azonosságát nem csupán a név hangalakja (kiejtése, kimondott formája) teszi, hanem a név betűi, leírt formája is” (Nyelv és élet. 103).

Ha a magyarosítás gyakorlatát alkalmaznánk, igen gyakran rá se ismer-nénk az idegen személy igazi nevére. Ugyanez áll természetesen a földrajzi nevekre is. Leghelyesebb tehát, ha az idegen tulajdonnevek alakját, sorrendjét változtatlanul megtartjuk, még annak a kockázatnak a vállalásával is, hogy az eredeti tulajdonnevet esetleg sokan nem tudják helyesen kiejteni.

Ugyanakkor rá kell mutatnunk évszázados nyelvi hagyományaink egy másik vonására is. Nevezetesen arra, hogy a gyakori használat folytán egyes

tulajdonnevek megmagyarosodtak, kialakult többé-kevésbé magyaros formájuk, melynek használatát a nyelvszokás szentesítette. Így néhány különösen kiemelkedő történeti, politikai vagy művelődéstörténeti személyiség kialakult magyaros nevét bátran használhatjuk: *Nagy Sándor*, *Kolumbusz Kristóf*, *Luther Márton*, *Kálvin János*, *Marx Károly*, *Engels Frigyes* stb. Jóval gyakoribbak a megmagyarosodott vagy önállóan kialakult formák a földrajzi nevek körében: *Temze*, *Rajna*, *Vesztfália*, *Karintia*, *Bázel*, *Brüsszel*, *Bécs*, *Lipcse*, *Varsó*, *Krakkó*, *Bukarest* stb. Az ezek visszaidegenesítésére irányuló törekvés magyar nyelvhasználatunkban képtelen merénylet lenne több százados nyelvi hagyományaink ellen.

Arra is akad példa, hogy valamely tulajdonnév megtartja eredeti alakját, de bizonyos köznévi kapcsolatban megmagyarosodik. Pl. *Bordeaux*, de *bordói lé*; *Pasteur*, de *pasztőrözött tej*; *Marathón*, de *maratoni futás*! Még sokkal érdekesebb az a jelenség, hogy egyes földrajzi nevek megtartották ugyan eredeti írásképüket, de a kiejtésben nem követjük az eredeti ejtést. Ez egyszerűs mind döntő bizonyíték arra, hogy a nyelvben milyen erősen él az ösztönös védekezés a hangtanától jelentősen eltérő ejtés ellen. Lássunk néhány példát: *Niagara* (ejtése niagara, nem pedig najegere); *Chicago* (ejtése csikágó, nem sikágó^u); *San Francisco* (ejtése szanfranciszko, nem pedig szenfrensziszko^u); a példák számát még növelni lehetne, amikor a közhasználatban kialakult ejtés kisebb-nagyob mértékben eltér az eredetitől (*Port Arthur*, *Miami*, *Texas*, *Colorado*, *New York* stb.).

Az idegen tulajdonnevek használatában még egy finomságra szeretnék rámutatni. Szerkesztői munkánkban történelmi, politikai, esetleg művelődéstörténeti okokból egyes több alakban is járatos tulajdonnevek használatában néha igen körültekintően kell eljárunk. Hogy csak néhányat említsünk, ilyen esetek: *Veit Stoss* — *Wit Stwosz* (a híres középkori faszobrász nevének német — lengyel variánsa), *Strassburg* — *Strasbourg*, *Breslau* — *Boroszló* — *Wroclaw*, *Pozsony* — *Bratislava*, *Kolozsvár* — *Cluj* stb. Az esetleges nemzeti érzékenységre való aggódalmas vigyázásban azonban senki se követeli tőlünk, hogy pl. a *cluji egyetem* megalapításáról beszéljünk, mint egy történeti cikkben nemrég olvastam. Már csak az van hátra, hogy „bratislavai diéta”-ról vagy pláne „bratislavai kifli”-ről beszéljünk.

Végül ide kapcsolhatjuk azoknak a tulajdonnévi alakpároknak az esetét, amelyeknek eredeti formáját megtartjuk ugyan, de bizonyos szöveggörnyezetben a köznyelvi használatban kialakult népszerűbb alakot használjuk. Ilyenek például a következők: *Akhilleusz*, de *Achilles-sarok*; *Dareiosz*, de *Dárius kincse*; *Héraklész*, de *Herkules-termet*, *herkulesi erő*; *Oidipusz*, de *Ódipusz-komplexum*; *Eukleidész*, de *euklideszi geometria*; stb.

4. Diesel-motor, dieselesítés. Általánosan elterjedt gyakorlat nyelvhasználatunkban, hogy egyes fogalmak megnevezésében a fogalom megalkotójának nevéhez kapcsoljuk a megfelelő kifejezést. Ebben az eljárásban sok esetben egyszerűen csak a fogalom, elmélet, módszer stb. megalkotójának személye iránti tisztelet jut kifejezésre, de leggyakrabban az a szerencsés kényszerűség, hogy ezáltal sokszor csak igen körülményesen körülírható fogalmakat tudunk viszonylag nagyon röviden kifejezni: *Carnot-körfolyamat*, *Hilbert-sejtés*, *Planck-állandó*, *Montessori-módszer*, *Hodgkin-kór*, *Van Allen-övezet* stb. Helyesírási szempontból ez a gyakorlat megfelel annak, amit „A magyar helyesírás szabályai” a 234. pontban így foglal össze: „Ha a sze-

mélynév közfőnévnek jelzője, az összetételszerű jelzős szerkezet tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *Kossuth-bankó*, *Petőfi-vers*, *Himfy-versszak*, *Zrinyi-sor* stb.”

Az idegen személynevekkel kapcsolatos jelzős kifejezések közül sok csak nagyon ritkán, még hozzá egyetlen szakterületen elszigetelten használatos, de vannak olyanok is, amelyeket több szakterület is alkalmaz, sőt a köznyelvben is széles körben használnak. Ez utóbbiak közül jó néhány nem kerülhette el a megmagyarosodás sorsát sem; így lett a *Basedow-kór*-ből *bazedovkór*, a *Morse-jel*-ből *morzejel* (sőt *morzézik!*), a *Martin-acél*-ből *martinacél*, a *Priessnitz-borogatás*-ból *priznicborogatás* (sőt egyszerűen csak *priznic*, *priznicez!*), a *Gilette-pengé*-ből *zsilétpenge*, a *Mansard-tető*-ből *manzárdtető*, a *Malligand-fok*-ből *maligánfok* stb. A felsorolt példák közül az is látszik, hogy a magyarosodás, illetve köznevesedés folyamán ahol szükségesnek látszott, a megfelelő hangtani átalakulás sem maradt el.

Az elmagyarosodás indítóoka a gyakoriság, a széles körű, általános jellegű nyelvhasználat. Igen ám, de a gyakoriság fogalma meglehetősen labilis, esetleg szubjektív, ki tudná megmondani azt a határt, ameddig valami még nem gyakori, de amelyen túl már igen. A jó nyelvérzék, az erős anyanyelvi (és persze általános!) műveltség természetesen nem akad fenn azon, hogy a *bazedovkór* mellett miért nem lett az ugyanolyan jellegű kapcsolatból, az *Addison-kór*-ből *adizonkór*, vagy a *martinacél* mellett a *Thomas-salak*-ból *tomaszsalak*, a *priznic* mellett a *Billroth-batizst*-ből *bilrótbatizst* stb. A mondottakból az is világos, hogy pl. az *Auer-harisnyá*-ból, a *Davy-lámpá*-ból, a *Bunsen-égő*-ből vagy a *Bessemer-eljárás*-ból nem egyhamar lesz, illetve talán sohasem lesz magyarosan köznevesedett forma.

Kár volna tehát mindenáron erőltetni egyes idegen szókapcsolataink magyarosodását, a nyelvfejlődés irányát nem szabhatjuk meg előre, a nyelv-művelőnek azonban egyenesen feladata lehet, hogy adott esetben helyes ösztönzést adjon. Így vagyunk közelebről a *Diesel-motor*, *Diesel-mozdony*, *dieselesítés* fogalmakkal is. A szakirodalomban, de a napisajtóban is egyre sűrűbben bukkannak fel ezek a kifejezések, elterjedésük, köznyelvi meghonosodásuk szinte a szemünk előtt történik. A *dieselesítés* fogalma már egészen általános, hiszen vasúti vontatásunk megoldásának alapiránya ez, ami jóformán egész műszaki és gazdasági életünket érinti. A *dieselesítés* mellett szórványosan már előfordul a *dieselmozdony* forma is, így viszont azon se szabad csodálkoznunk, ha egy szép napon a *pasztőröz* (*Pasteur*), *bojkottál* (*Boycott*), *morzézik* (*Morse*), *priznicez* (*Priessnitz*) analógiájára megjelenik a *dizelmozdony*, a *dizelesítés* alak is. A köznevesedéssel együtt járó magyarosodásnak ez a megszokott és egyben kívánatos útja.

5. Szimpoziu m — szimpozion; camping — kempingezés. Ha a Bakos-féle Idegen szavak kéziszótárában megkeressük a *szimpozion* szót, még utalást találunk a *symposion*-ra, jelezvén ezzel azt, hogy a szó magyaros írása még nem időszerű (a szótár megjelenésének éve 1958). A vonatkozó helyen megtaláljuk e görög szónak a régi görögöknél használatos eredeti jelentését, valamint a mai jelentést is: „némi iddoggalással összekötött magasabb színvonalú beszélgetés”. A szó ma már szelvében használatos a napisajtóban, tudományos beszámolókbán, és ha a „némi iddoggalás” a legtöbb esetben hozzá tartozik is, a szó jelentése mai szóhasználatunkban egyszerűen: ’tanácskozás’, pontosabban: ’tudományos tanácskozás.’

Sietek megjegyezni, hogy a *symposion* szó használata teljesen felesleges, az említett magyar kifejezéssel nyugodtan és maradéktalanul pótolható. Például a Népszabadság 1967. aug. 30-i számában az 5. lapon ezt olvashatjuk: „Nemzetközi geofizikai tanácskozás Lipcsében”. Persze általánosabb még az idegen kifejezés használata, így ugyancsak a Népszabadság 1967. júl. 25-i számában „Nemzetközi űrktutatói szimpózium” címen olvashatunk beszámolót, a cikkben háromszor fordul elő a *szimpózium* szó. A Magyar Nemzet ugyanerről az eseményről szóló beszámolójában *szimpozion* szerepel. Ez a kettősség általában jellemző a két lapra, egyébként szinte napirenden előfordul a két változat. Mármost az a kérdés: *szimpózium* vagy *szimpozion*? Ismétlem, mivel jó magyar kifejezést szorítunk ki vele, semmi szükség sincs a *symposion* megmagyarosodására, de ha már használjuk, akkor szerintem a *gimnázium*, *presbitérium*, *múzeum*, *mauzóleum* stb. mintájára helyesebb a latinos *szimpózium* forma, ugyanis ez felel meg jobban a hagyományos nyelvi gyakorlatnak. Az *-ion*, *-eion* végződésű görög eredetű szavak inkább latinos közvetítéssel magyarosodtak meg.

A *camping* szóról csak annyit jegyezzünk meg, hogy megmagyarosodását aligha gátolhatjuk meg, ugyanis nem egyszerűen csak ’táborozást’- jelent, hanem szabad ég alatti hétvégi, elsősorban autós táborozást, illetve már nem is csak hétvégit. A Bakos-féle szótár még csak eredeti írásképben adja, azóta ugyancsak megmagyarosodásának vagyunk tanúi. Néha meglehetősen ellentmondásos formában, mint pl. a Népszava 1967. máj. 7-i számában, ahol a 11. lapon még *campingkiállítás*-ról olvashatunk, ugyanitt a 16. lapon már *Kempingkiállítás* címen számol be a városmajori kiállításról. Idegen szavaink elmagyarosodását sokszor az siettetni, hogy a szót ’állandó’ jellegű magyar szókapcsolatban kezdjük használni, sőt magyar raggal, toldalékkal látjuk el. Ez történik a *camping*-gel is. A gyakori szóhasználatban a *campingezés*-t fel kellett váltania a *kempingezés*-nek, sőt márszétében beszélünk *kempingcikk*-ekről, *kempingfőző*-ről, *kempinglámpá*-ról stb. Tehát bátran búcsút mondhatunk a *camping* formának.

6. Ellentmondásosságok, hibrid formák. Egyes idegen szavak használatában néha olyan probléma előtt állunk, hogy az illető szónak megvan a kialakult megmagyarosodott formája, de bizonyos idegen (legtöbbször latinos) kapcsolatban eredeti ortográfiával vagyunk kénytelenek leírni. Elsősorban szaknyelvi területen találkozunk ilyen esetekkel, leggyakrabban az orvosi szaknyelvben, de néhány példa arról is meggyőz bennünket, hogy az ellentmondás csak látszólagos, hiszen természetes, hogy több szóra kiterjedő idegen kifejezések, nyelvi szerkezetek nem követhetik nyelvünk törvényeit. Néhány idevágó példa: *anémia*, de *anaemia perniciosa* (vészes vérszegénység); *prostatata*, de *prostate hypertrophia* (prosztatátútlengés); *szexuális*, de *sexualis paranoia*; *paralízis*, de *paralysis progressiva*; *lapszus*, de *lapsus memoriae* (emlékezetkiesés); *génusz*, de *genius loci*; *vizitáció*, de *visitatio canonica*; *vákuum*, de *horror vacui*; stb.

Némileg ide illik az a megjegyzésünk is, amelyet az úgynevezett hibrid formák használatához szeretnénk fűzni. Ezen egyszerűen az idegen és a magyaros formajegyek keveredését, vegyes használatát értjük, és ha nem is túlságosan gyakran, de szép számmal akadnak ilyen példák is, elsősorban olyan esetekben, amikor a kétféle nyelvhasználatban valóban ingadozás áll fenn. Fő szempontunk az legyen, hogy vagy az eredeti formát használjuk,

vagy a magyarosat, de a kettőt ne keverjük. Kerüljük tehát az ilyenféle alakokat: *Cálvin téri Áruház* (hosszú évekig így szerepelt, újabban kijavították), *Verpeléti Bistró* (a Karinthy Frigyes úton!), *espressókávé* kapható stb. (*Calvin* vagy *Kálvin*, *bisztró* vagy *bistrot*, *espresso* vagy *eszpresszó* stb.)

A magyar kifejezéssel párosuló állandó szókapcsolat, a gyakori használat elősegíti, siettetti, sőt valósággal maga után vonja a magyarosodás folyamatát. A nyelv természetes védekezése nyilvánul meg ebben is: nem szereti a felemás formák használatát. Például a geológusok sokáig használták ezt a hibrid szerkezetet: *abyssicus* (mélységi) kőzet. Mivel egyre gyakrabban fordult elő, mégpedig sok más kapcsolatban is, kénytelen volt megmagyarosodni: *abisszikus* mélység, *abisszikus* lerakódás stb. Nem tarthatja sokáig magát a *tonicus* görcs sem, mert a heterogén forma ellenkezik nyelvünk követelményeivel.

7. A mi nem magyarosodik. Mindenekelőtt ide tartoznak a két vagy több szóra kiterjedő, idegen nyelvi szerkezetben keletkezett és használatos kifejezések, szólások, művelődési és tudományos fogalmak stb. Könnyen a kultúrbarbárság bélyegét süthetnék ránk, ha ezek megmagyarosodását erőszakosan sürgetnénk. Ilyenek: *circulus vitiosus*, *mutatis mutandis*, *vis maior* (milyen gyakran használjuk, mégse magyarosodik!), *ars poetica*, *agent provocateur*, *plein air*, *splendid isolation*, *terminus technicus* stb.

Jellemző tünet, hogy ha az efféle kifejezések mégis magyarosodnak, tekintve, hogy rendszerint egyetlen fogalmat fejeznek ki, ugyanakkor összetapadnak: *páternosztér* (*pater noster*), *gumiarábikum* (*gummi arabicum*). Legritkább az az eset, amikor az ilyen szókapcsolat meg is magyarosodik, de azért külön is marad. Hirtelenében csak egy példát tudnék mondani: *klasszika filológia* (*classica philologia*).

Nem magyarosodnak a tudományos rendszertani nevek; a zenei műszók általában nehezen magyarosodnak (*accelerando*, *allegro*, *a capriccio*, *pizzicato* stb.), éppen erős nemzetközi jellegük miatt. Mindamellett túlzásnak érezzük egyes konzervatív szakemberek ragaszkodását az idegen írásképhez ilyen, jóformán már teljesen közhasználatú szavakban, mint *etüd*, *kvarsett*, *refrén*, *tercel* stb.

Nem magyarosodnak a nemzetközi jellegű szakjelzések, tudományos jelölések, szabványszerű mértékegységek (*ohm*, *hertz*, *angström* stb.). Ilyenekre gondolok többek között, mint pl. a *sinus*, *cosinus*, *cotangens* jelölése a matematikában, bár egy kis ingadozás már itt is tapasztalható. Különösen a *sinus* esetében, ami talán a szó sokágú jelentéstartalmával is magyarázható. Műszaki szaktanulmányban már találkoztam a *színuszszos változás* kifejezéssel. Az elmondottakból az is világos, hogy miért nem lesz pl. *celziuszfok* a *Celsius-fok*-ból (C°) a *maligánfok* mintájára. Kár volna az olyan kifejezés magyarosodását is szorgalmazni, mint a sűrűn használt *air mail*, mert hiszen egyrészt jó magyar szót szorítanánk ki vele (*légiposta*), másrészt nem is lenne célszerű, mivel a nemzetközi postai jelzésekben szerepel szinte szabványként.

Végül röviden még az úgynevezett márkanevek vagy fantázianevek esetét említem meg. Általában elmondhatjuk, hogy ezek is nagyon konzervatíván viselkednek, magyarosodást jóformán csak a köznevesedés, illetve a magyaros toldalékolás esetén tapasztalhatunk. Erre is tudunk példát mondani: *dukkózás* (*DUCCO*), *hipó*, *hipózás* (*HYPO*), *gezaroloz* (*Gesarol*), *aszpirin*, *sampon* (*shampoo*) stb.

Szókincsünk gyarapodásának ősidők óta nélkülözhetetlen módszere az idegen szavak átvétele. A nyelvi öntudat kifejlődését megelőző korokban, a műveltség kezdetleges fokán a nyelvi érintkezés, a keveredés sokkal ösztön-szerűbb, észrevétlenebb, mint magasabbműveltségi színvonalon, de igazi veszély csak akkor jelentkezik, ha az idegen szók itürni készülnek szókincsünk eredeti elemeit. Komolyan veszélyes helyzet pedig akkor alakulhat ki — mint napjainkban is —, amikor a hirtelen politikai, társadalmi és gazdasági változás nyomán, továbbá a tudományok és művészetek rohamos fejlődése miatt zápostszerű idegen hatások érik nyelvünket. Szerencsére a nyelv ösztönösen is védekezik, s amint az elmondottakból láthatjuk, a védekezésben elsősorban az á t a l a k í t ó t e n d e n c i a nyilvánul meg. De erősen és folytonosan hat a helyettesítő tendencia is, mégpedig sokszor már meghonosodott szavak esetében. Ma már szélteben falusi *értelmiségről* beszélünk, nem pedig *intelligenciáról*, a *gramfont* kiszorította a *lemezjátszó*, a *futballrajongók* már nem *drukkerek*, hanem *szurkolók* (a sport nyelve erősen megmagyarosodott!), *sárcipőt* vagy *hócipőt* viselünk *kalocsni* helyett, az iskolát, a tanfolyamot nem *abszolváljuk*, hanem *elvégezzük*, *befejezzük* — hogy csak néhány példát említsünk.

A nyelv művelője mindamellet tudja, hogy a nyelvet nem lehet teljesen magára hagyni. Ugyanakkor nem lehet merev és egyoldalú szabályokkal, mindenre és mindenkor érvényesnek vélt receptekkel útját állni a fejlődésnek. A régi latin mondás: *Summum jus summa injuria* — talán sehol sem igaz annyira, mint éppen a nyelvtudomány területén. A törvényszerűség végletekig vitt alkalmazása és kényszere itt árthat legtöbbet. Viszont a tájékozatlanságból vagy éppen tudatlanságból eredő hibák ellen határozottan fel kell lépni. Idegen szavaink esetében, az ejtés és a helyesírás dolgában az egyes esetek sokoldalú elemzésével, a nyelvi hagyományok, analógiák és hangtani törvényszerűségek ismeretében segítenünk kell a legcélszerűbb forma kialakulását. Ez a legtöbb, amit a nyelvművelő tehet, de a legkevesebb is, amit meg kell tennie.

Süle Jenő

A nyelvi humor főbb típusai

A nyelvben egy adott időszakaszban mindig találhatunk jól körülhatárolható szabályokat arra vonatkozóan, hogy hogyan ragozzuk, képezzük a szavakat, hogyan alkossunk új szóösszetételeket, hogyan szerkesszük meg mondatainkat és így tovább. Ha valaki például iskolai dolgozatban, jegyzőkönyvben, tudományos munkában megsérti ezeket a szabályokat, hibát követ el, ám ha ugyanazt a hibát humorista, vígjátékíró veti papírra szándékosan — humorizál, megnevettet bennünket.

A nyelvi anyagból adódó humor másik nagy területét a s z o k a t l a n nyelvi jelenségek töltik ki. Ez azt jelenti, hogy az író vagy a beszélő olyan nyelvi szerkezeteket alkot, amelyek elvileg lehetségesek nyelvünkben, de még nem használjuk őket általánosan, érezzük rajtuk, hogy egyedi alkotások. A nyelvi humornak erre az egyetemes tulajdonságára sokan felfigyeltek. „Ami szokatlan a népnek, az nevetséges is neki. Tehát, amit nevetségessé akar tenni, szokatlan alakban adja. Tudja például, hogy bizonyos képzők csak igéből alkotnak új szót, tehát tréfás hatás kedvéért teszi névszóhoz, és fordítva.” (Laczkó Géza: *Játszi szóképzés*. NyF. 49 : 3, Bp., 1907.). A szokatlan nyelvi jelenség a nyelv törvényeinek megfelel, de a használata korlátozott,

ritka, egyes nyelvi rétegekhez van kötve. A névkomikumban viszont éppen a gyakoriság a döntő tényező. „Tapasztalatom azt mutatja, hogy egy név gyakori használata kedvező feltételeket teremt a név hangulati hatásának elszűrülésére, ezzel szemben a ritka név többnyire intenzív hangulati hatást vált ki. Ha valakit Jánosnak hívnak, ezen csöppet sem csodálkozunk. Ha viszont valaki a *Kocsárd* vagy a *Bonifác* nevet viseli, ez nyomban érzelmi hatással van ránk, mert szokatlannak, esetleg nevetségesnek vagy groteszknak stb. tartjuk ilyen név adását” (Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdése. Névtud. vizsg. Bp., 1960. 161).

Hiba volna azonban azt hinni, hogy a szokatlan szerkezetek csak humoros műfajokban (anekdota, humoreszk, paródia, karcolat stb.) található meg, hiszen ez a jelenség egyik jellemző vonása az irodalmi nyelv egészének. Az író széttördeli a készen kapott kliséket, és újra formálja őket. A komoly tárgyú és a humoros alkotások nyelvi sajátosságait tekintve éppen ezen a ponton rokoníthatók, arról nem is beszélve, hogy a komoly téma is megenged néha egy kis mosolyt. A humoros írások mégis elkülöníthetők, mivel sok sajátosság nyelvi eszközt is felhasználnak (helyesírási vétségek, halandzsa, makaróni nyelv, kínrímek stb.).

A nyelvi humor, mivel a nyelv sajátágaiból fakad, időhöz, nyelvi rétegekhez és a hallgatók vagy az olvasók műveltségéhez van kötve. A nyelvújítás korában jó szavaknak tartották a *csopordá*-t (brigád), a *fiahordó gúrugrányt* (kenguru), *hadrontz*-ot (regruta), ma nevetségesek (Szalai Károly: Szatíra és humor. Bp., 1963. 32–3). Aki nem tudja, mi az elektromos töltés egysége, a *coulomb*, annak a következő vice semmit sem mond: Két elektron beszélget. Azt mondja az egyik: Te olyan kicsi vagy! Azt válaszolja erre a másik: Na, te sem vagy *kulomb*! (Idézi Szalai i. m. 31.)

Az alábbiakban bemutatjuk a magyar nyelvi humor néhány típusát, amelyet a következő művek anyagából állítottunk össze:

Karinthy Frigyes: Az egész város beszél. Karcolatok. Összegyűjtötte és az utószót írta Abody Béla. 1–4. Bp., 1958. (A továbbiakban: Egész)
uő.: Így írtok ti. Sajtó alá rendezte, s a jegyzeteket írta Szász Imre. 1–2. Bp., 1959. (Így)

Rejtő Jenő (P. Howard): Az elátkozott part. Bp., 1964. (Elátkozott)

uő.: Az elveszett cirkáló. Bp., 1966. (Elveszett)

uő.: A megkerült cirkáló. Bp., 1966. (Megkerült)

uő.: Pizskos Fred, a kapitány. Bp., 1966. (Kapitány)

uő.: Pizskos Fred közbelép (Fülig Jimmy őszinte sajnálatára) Bp., 1966. (Közbelép)

Gádor Béla: Ideges emberek. Válogatott elbeszélések. Bp. 1962. (Ideges)

Tabi László: Én, te, ő... Humoreszkek. Bp., 1961. (Én)

Ludas Matyi. Szatirikus hetilap. 1966. 1.—1967. 20. hét. (Ludas)

Ezekon kívül:

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. (Szólások)

*

I. Szokatlan és rossz nyelvi szerkezetek

1. R o s s z s z ó a l a k : „Eszed meg rögtön azt a spenótot? Most már ő makacsodik. — Nem eszem. *Pénzet* fogok csinálni. Borzasztó gyerek!

Hogy ő pénzt fog csinálni! Már a szót is hamisítja, aszongya, *pénzet!*” (Egész 3: 193); „Mert már rég nem esmértek *férfit*” (Így 1: 233). „Ma tartották az úgynevezett *koronatanácst*, amiben résztvettem” (Kapitány 182).

2. Szokatlan és rossz szóalkotási módok:

A) Szokatlan szóképzés. Rejtő Jenő nagyon kedveli a *-lag*, *-leg* rag szokatlan használatát. — „Mi Ófelsége első Fülíg Jimmy írjuk *eztet* kelt mint fent saját *kezünküleg* uralkodásunk első évének sorskegyelméből valamelyik napján” (Kapitány 161); „Engem kissé meghata, hoty így dicsér azok után amik a történetek alapján fenforogtak aznap *pofonilag*” (Közbelép 70). „Én egy nagy marha vagyok saját *eszüleg!*” (Kapitány 229, vö. még Laczkó Géza: *Játszi szóképzés*. NyF. 49. sz. Bp., 1907).

B) Képzőhalmozás. „Ó, te köpönyeges ember, ha én téged *megköpönyegesítteleníttethetnék!*” (Szigetvári Iván: *A komikum elmélete*. Bp., 1911. 261).

C) Szokatlan szóösszetétel keletkezése analógia útján. „Kérek egy *férfiszakaszt* magamnak, egy *fiúszakaszt* a fiamnak, egy *dajkaszakaszt* a dajkámnak, egy *szókeszakaszt* a szóke szeretőmnek, egy *álomszakaszt* az álmaimnak, hogy ez így nem mehet tovább, egy *maflaszakaszt* ennek a szabályzatnak. . .” (Egész 1: 466–7); „. . . kiállt az utcára, hívta a fiúkat golyózni. A csúnya *utca-gyerekeket*, *utca-grófokat*, *utca-bankárokat*” (Így 1: 180); „Mondanom sem kell, hogy az ötletem *vadonatmodern*” (Én 217).

D) A szóösszetétel tagjainak felcserélése. „Asz a Fülíg Jimmy nem ojan köszönséges *töltelékfegyház*, amijennek látszik” (Közbelép 71); „— Maga nekem áll itt? — kérdem. — Igenis felség — mondgya ő. — Hát ezt talán mellőzzük — mondom királyian. — De felség engedelmével, én itt a *segédszárny* vagyok” (Kapitány 148); „Egyöntetű, sőt *önegydetű* tervgazdaság az irodalomban” (Így 1: 477).

E) Hosszú szóösszetétel. „Elcserélném *töltötöltöltötintartómat* egy *tintartótöltőtollra*” (Egész 4: 177); „Ó, jó volna veled differenciálódni a poutriban keresni *legalantlappangóságok* türkizét” (Így 1: 40).

F) Szavak kontaminációja (esetleg rejtvény formájában). Éhes bálna = *zabálna* (*zabál*+*bálna*), vidám dogg = *boldogg*, téli vadkacsa = *évadkacsa*, szegyenlős tapír = *tapírul*, fekete gerlice = *négerlice* (Egész 4: 178–83); Ballagi Mór: *Magyar szókincskereső* (Ludas 1966. 33. 6); *legelőjáték* (Így 2: 226).

G) Szócsonkítás. (Az e típusba tartozó szavak nem a rímelés céljára rövidültek meg.) Karinthynek Kázmér nevű hőse, amíg hibátlanul tudott beszélni, még a néhány szavas mondatait is megrövidítette: „Ha bement egy trafikba, az egész társalgás körülbelül így zajlott le. — *Stét*, — *Pot*, — *Princ*, — *Sék*, — *Kösz*.” Miután idegsokkot kapott, már nem akart „tömör” lenni. „Ha cigarettával kínáltam, a régi, egyszerű és természetes »kösza« helyett, amit még dadogva is elég könnyű kimondani, így udvariaskodott: „— Na . . . nagyon szépen . . . kö . . . köszö . . . nőm . . . ne . . . neked . . . ne . . . ne . . . nekem adott . . . do . . . dohányzásra való . . . ci . . . ci . . . cigarettát . . .” (Egész 3: 449–50). Más példák: „A *dag* rohamosan visszafejlődik” (Így 2: 61). „*Szabad*-, *egyenlő*-, és *testvériség* minden *csütör*- és *vasárnap*” (uo. 1: 377).

H) Rokónalakúvá tett szavak. „Ez a kalifa nagyon szeretett ismeretlenül sétálni *Bagdad* utcáin. Egy este, amint így *bagdadott* hazafelé, egy utcasarkon vén piláfárust pillantott meg” (Így 2: 235); „Lélek

... hagyd el a *lehányzó* testét” (uo. 1: 418); Rejtő a desztillátor készülék *párologtató* szerepét kétféleképpen is elferdítette. „— Desztillátor — alkalmazta Csont Muki az imént ellesett szakkifejezést. — A tengerből vizet készíti *elpártolás* útján...” (Megkerült 132). Majd néhány lappal utána: „És van a hajón ety gép ami a tengerből vizet gyárt uty hoty a sót, hűdés útján *leporolják* vele” (uo. 162).

I) Az idegen szó alakjának „nem ismerése”. „Eszér számítok hoty megbízásom lehet *diszér, diszkér, dikrécsisz*, szóval, hogy nem tetszik elköpní, ahoty ezt latinul mondják, de minek latint hencegni, amikor nincs hivatalos ügy?” (Közbelép 63). Rejtő Jenő előkelősdi játszó hőse, Fülíg Jimmy nemesak ruházatában, hanem beszédében is szeretne választékos lenni, s ezért szereti az idegen szavakat. „— *Szilencium!* Az mi? Szeretném én is mondani. — *Szilencium* annyit tesz, hogy csend. — Megjegyzem. *Szaliceum*. Ez is jó szó” (Kapitány 93); „Én városi lakós vagyok, ha nem is bejelentett, ami csak egy üres *formalinság*” (Kapitány 280).

J) Az idegen szó magyaráítása. „Maga mer beszélni? Maga, aki Poe Edgar Holló című versében ezt a sort, hogy *Said the raven: Never more* — így fordította: *Szólt a holló: Nevem Mór?* (Egész 3: 144); „Íme, az ember! Így lesz az eltűnt utazóból divatos fox-trott, a nevéből napolaj reklám, a strand porában. *Ecce homok!*” (Közbelép 31); „*Hajlik, mint a német imádság*” (tréfás utalás a 'szent' jelentésű német *heilig* szónak a magyar *hajlik*-kal való hasonlóságára; Szólások 301). Az idegen szavakkal való játékra utal a következő szólásunk is: „Összetéveszti az *allegóriát* a *filagóriával*” (uo. 42).

K) Téves nyelvi, nyelvészeti elemzés. Sok szóban találunk olyan betűsort, amely önállóan is értelmes, de nincs semmi köze ahhoz a szóhoz, amiből kiemeltük. A *mérlegel* ige a *mérleg* főnévvel, nem a *legel*-lel kapcsolatos, s a *kecske*, a *fecske*, a *béka* szavakban is csak a humorista találhat kicsinyítő képzőt, a nyelvész nem.

a) Téves nyelvi elemzés. „Önt várja a *Citad Ella!*” (Kapitány 200). „Hiszen akkor maga nem *spirítiszta*, hanem egy közönséges *spiripiszkos*” (Így 1: 396); „A felolvasást *robinzongora* kísérte” (Egész 1: 111); Ez utóbbi szó a *Robinson* és a *zongora* kontaminációja (ld. 2/H alatt).

b) Naiv etimológia. „Nyelvtörténetileg a *vendég* szó eredete még nincsen kiderítve. Egyesek a *vend* néptörzs nevéből származtatják, mégpedig az úgynevezett *házörző, őrvendek*, röviden *örvendek* kifejezést véve alapul (lehet, hogy a vendégek ellen őrizték a házat), ebből vezetik le az *örvendek* üdvözlést, amivel a bemutatkozót fogadjuk” (Egész 4: 337); „Az általános kihűlés következtében kissé náthás Föld ezt a szót: *Buta, Budának* ejtette, innen a tárgyalt földrésze neve (uo. 1: 10).

c) Naiv szórejtvények. „Te, mi az, hat betű, szoba közepén áll, esznek rajta, és a vége: *sztal?* (uo. 4: 89); „— Maga pedig egy személynévmás, plusz há betű, plusz még egy személynévmás. Na? — Egyes szám vagy többes? — Egyes. — Kis türelmet... Tehén? — Stimmt” (Ludas 1967. 5.5). A nyelvi rejtvények igen hasznosak a nyelvoktatásban, még ha nem mindig humorosak is (l. Grétsy L.: Nyelvi játékok — nyelvi nevelés. Nyr. 91: 171—82; Dorota Polívková: Játékok a nyelvtanításhoz. Slovenské Pedagogické Nakladatelstvo. Bratislava, 1965.).

3. Humor a mondaton belül:

A) A mondat szemantikájából adódó humor.

a) Jelentésük miatt összeférhetetlen szókapcsolatok. „Barátunknak a

lipótmezei tömegnyaralóban mutattak be” (Egész 1: 503); „Misi szeme felragyogott. Vidéki kolbász! *Tűzről pattant, tősgyökeres, kisüstönfőtt, soponyai gyesznökolbász!*” (Én 34); „A szabadságharcról szóló fejezetben megint ott találta a nevét: mint tót hazaáruló szerepelt, akit Görgey *akasztófával főbe lövetett egy pincében*” (Egész 1: 88); „Továbbá azt álmodtam, hogy két macska voltam, és *játszottam egymással*” (uo. 2: 519); „— Aki rémhírekkel nyugtalanságot kelt — szól hűvösen Watson —, az hamar találkozhat a tanár feleségének lelkével. *Tizenkét golyóra töltött gyorsvonatom van ilyen utazás céljaira*” (Közbe-lép 143).

b) Azonos jelentésű mondatrészek halmozása. „Tekintetes Törvényszék! Tisztelt Társadalom! Kedves Mácsi néni! Milike, drága! Nyájas olvasó! Most hát . . .” (Egész 1: 568); — „Jöjjön felség a fülkéjébe, bizonyára pihenni akar. Mentem felség a fülkémbé, mert *csakugyan bizonyára pihenni akartam*” (Kapitány 145).

c) Ellentétes jelentésű szavak halmozása. „És aztán elváltak bágyadtan, felvillanyozva, lesújtva. Magasan, alacsonyan, fönt, lent, össze-vissza, előre-hátra” (Így 1: 100).

d) Töltelékiszavak használata. „Zerkovitz Ella egészen közönséges kis tucatszó, egy hajderekata, egy *gyerünkcsak*, egy *mittudoménnyel*, egy kis *ügyembánom* és *fogalmamsincsrólamiféle* és így tovább” (Így 1: 154); „Hatezer méter magas *izék* meredeznek erre meg amarra. A *hogyszívó* zúgtak és zizzogtak és nyöszörögve zurrogtak” (uo. 2: 55).

e) Több értelmű szavak a mondatban és mondatokban. A fogház ablakából az egyik rab lekiabál egy járókelőhöz: — *Kedves uram, legyen szíves hívjon egy lakatosi! — Minek? — Be vagyok zárva!*” (Ludas 1967. 7. 16); „Az anyákat mindig *istenítettem*, ó szerelmem! Mindig mondtam: *az istenit az anyádnak!*” (Így 2: 229); „Rövid félórai kapálódzás után egy sötét tárgyat láttam úszni felém a vízen: valami deszkaféle lehetett, és aggódva vártam, elég *lapos lesz-e, hogy ráülhessek*. Az ég meghallgatta könyörgésem: *Hangay Sándor összes költményei voltak* egy kötetben, ára 2 korona” (Egész 1: 97); „És most vezessen, barátom, mert szökni és bújkálni, ehhez nem értek. — Fel a fejjel, kapitány úr! Ebből a tárgyból én jólmenő tanszéket nyithatnék az egyetemen. *Most úgy eltűnünk, mint az aranyóra*” (Elátkozott 101).

f) Homonimia a mondatban (kétértelműség). „Igaz, hogy ha az ember uborkát eszik, attól megszűnik a szeplő? — Igaz, de csak egy esetben. — Mikor? — Ha a szeplő az uborkán van” (Ludas 1966. 41.12); „*Mi végre teremtette Isten a cigányt? [Faluvégre]*” (Simonyi Zs.: A tréfa szerepe a szóhasználatban. Nyr. 49: 65—7); „Láttál-e tornyot *kenderből? [Kendervetésből]*” (uo.); „Láttál-e *fából* vaskarikát? [*Farakásból kinézve*]” (uo.).

g) Átvitt jelentés eredeti jelentésben való értelmezése. „Hacsek lába: Nem tudok elaludni, két hete *nem hunytam le tyúkszememet*” (Így 1: 485); „— Nézze meg, hogy nem kell-e kés a sebbe. Az ilyen szúrást nem szabad elhanyagolni. *Lehet, hogy befelé vérzik*. — *Onnan nem szúrhatták meg*” (Kapitány 7); Fehér meséli Feketének: — Az én feleségem a leghiúbb nő Pesten. — *Hogyhogy?* — A vendéglőben mindig *tükörtojást* rendel, hogy megnézhesse magát benne” (Ludas 1966. 40. 12).

h) Terminus technicus konkrét értelmezése. „Mondjál, fiam, egy-két gyújtónevet! — *Kuka, porszívógép*. . .” (Ludas 1967. 11.11).

i) Az idegen szó jelentésének „nem ismerése”. „Esz hadüzenet. *Áll Timátum!* Ez valami bentszülött átok lehet” (Kapitány 217); „Fejsérülése

kihat majd uralkodására. Ezt mondták az orvosok. És úgy látom, helyes volt *diagnózisuk* (esz egy agybajt jelent külföldi nyelven)” (Kapitány 186); „*Manco* óportugál nyelven — Manche manches csatorna, csatornázni, csatorázni, csatározni, csatos cipővel lóbálni, lófrálni, lóbak. Átvitt értelemben: erdei nyünyüke, papi gefrence, valakivel gefrencét ugratni, becsapni; gózturbina (Ballagi: Nagy Szótár)” (Egész 1: 93).

j) Definíció közkeletű szó helyett. „Krokodil nevű pénztárosunk . . egy ember nyakát tartotta kezeiben, azzal a szándékkal, hogy az említett nyak tulajdonosát huzamosabb szorítás révén, fulladás következtében beállott halállal ölje meg” (Elveszett 6). Rejtő itt körülményes leírást használ a *hoggy megfojtsa* mellékmondat helyett. Egy másik regényében hasonló szószaporítással, ráadásul a „tudomány nyelvén” írja le az ólmosbot okozta sérülést: „— Szóval, ha a kapirgáló ujjak megérik a szíjat, akkor suhi! . . . — Mi az, hogy suhi? — Nyolc napon túl gyógyul, mintegy tizenkét centiméteres zúzott seb, vérálfutásos elszineződéssel, helyenként a koponyacsontok kisebb repedések” (Kapitány 97). Martinkó András írja: „Mindig humoros körmönfontan, bonyolultan kifejezni valamit, ha arra nincs szükség, s ha tudjuk, hogy az illető másképp is ki tudja magát fejezni. Valami fölösleges erő kifejtés van benne, mint — a játékban” (A humor Petőfi egyik levelében. Nyr. 84:162).

B) Mondatok képtelen logikája:

a) Az idő képtelensége. Ekkor Noé feltalálta a nevére elnevezett bárkát” (Egész 1: 25.); „Sajt. Friss állapotban a vaj neve. Fajtái: a) ementháli, ebbe lyukakat vágnak ki a kukacok részére” (uo. 29.); „Szenyorita megőrülök! Kegyedet meglátni, hazaszaladni, átöltözni, végighallgatni Lukács György másfélórás előadását a lélekdráma fejlődéséről, visszajönni és beleszeretni kegyedbe, pillanat műve volt” (Így 2: 181).

b) A hely képtelensége. „Európában jobbra, a harmadik zsalugáter mellett állott akkor egy kocsmá” (Így 1: 210); „[A karikatúrán ketten kártyáznak, a háttérben tábla: „Velencei tó”.] — Valami fenséges ez a *mátrai* levegő! — Megőrültél? Már két hete a *Balatonnánál* üdülünk. — Miből gondolod? — Ott a tábla” (Ludas 1966. 34. 12).

c) Az élőlény vagy az élettelen tárgy képtelensége abban nyilvánul meg, hogy a hosszú birtokos szerkezetben szereplő lény vagy tárgy megléte vagy valószínűtlen vagy abszurd. Példák: „Mendoza, a vörös spanyol, a célpont helyett egyetlen lövéssel leteríti a *kikötőben sétálgató tűzoltóparancsnok pincsi-kutyájának a rendszámát*” (Elátkozott 46); „Hacsek: Én mást kérdezek magától. Csókolódzott már maga *Előindában, napéjegyenlőség idején, norvég bakteriológus elvált nevének udvarló fregattkapitány nővérevel?* [És a váratlan felelet:] Sajó gondolkozik: Nem. Minden stimmelne különben, de nem *fregattkapitány* volt az illető, hanem *korvettkapitány*” (Így 1: 482).

d) Álfeltétel. „Lisznyai Kálmán Bernát Gazsival sétálgatott a Kerepesi-temetőben az ötvenes években. Látod, Kálmán — sóhajtott föl egyszer Bernát Gazsi —, *mi is ide jutunk egyszer, ha isten éltet*” (idézi Szalai Károly i. m. 382); „Megjárhatja csinnadratta, *Aki belénk botlik: Magyar fiúk, magyar lányok, Mikor a tyúk kotlik*” (Így 1: 182); „Ritkán hazudik, ha igazat mond” (Szólások 278); „Pistika rém rossz gyerek, és ha az apja nincs otthon, az egész házat felfordítja. A mamája egyszer rákiabál: — Csak azt szeretném, hogy az *apád egyszer lenne itthon*, és látná, milyen komisz vagy, *ha nincs itthon!*” (Ludas 1966. 40.12).

e) Furcsa következtetés. — „Vegyél magadra valamit, amivel utánam jöhetsz. A Kék szalonban várlak. — Merre van? — Nem tudom. — *Ott leszek*” (Elátkozott 65); „— Dollárt adtak és megint csak dollárt — szól ironikusan Baruch I. Livingstone egy ismerősüknek. — Mert azt hiszik, hogy a pénz boldogít. — Úgy van — bólintott Schwachta Szókratész — azt hiszik az ostobák. *És sajnos igazuk van*” (Közbelép 233); „— Táncoljunk vagy beszél-gessünk inkább, Mancika? — *Nagyon fáradt vagyok. Inkább táncoljunk*” (Ludas 1966. 41.12).

f) Logikai azonosság megsértése. „A mentő kikérte magának hoty ide elhívták és a hentes mekkérdezte tőle hoty két eset van: Vaty akar húz frankot, vaty ety pofont, vaty feljeleníti zsarolásért vagy elmety a fenébe. *Ötödik nincs*” (Közbelép 67); „De esz a Piszkos Alfréd nem jött el! Ezt csak három dolog érdekl: a pénz és más semmi meg a velemszembeni kitólás” (Megkerült 159); „Szabadság, szerelem, e három van csupán. . .” (Egész 1: 369).

g) Játék a tagadással. „Üsd agyon, *de ne nagyon!*” (Szólások 37); *Nincs hazugság nélkül?* (Beugrató kérdés, amelyet azért tesznek fel, hogy a hazugsággal gyanúsított ember azt vágja rá feleletül: nincs. A beavatott azonban így felel rá: *El lehet az anélkül is*, és ez jelenti azt, hogy 'nem hazudtam'; uo. 278).

h) A tagmondatok közötti logikai viszony rossz értelmezése (kötőszavak felcserélése). „Mire kíváncsiak? Arra, hogy megnyeri-e a Koreai NDK a labdarúgó VB-t, *vagy pedig meglepetés lesz*” (Ludas 1966. 30. 15). „Ki legyen a vajda: én-e *vagy pedig* én? A győzelem után szóba jöhet megén” (Arany: Nagyvidai cigányok; vö. Bebesi István: A komikus, humoros és szatirikus stílus nyelvi és logikai formái. Nyr. 53 : 69–74).

C) E g y é b s z o k a t l a n m o n d a t t a n i j e l e n s é g e k :

a) Tökéletlen fokozás. „[Subát bemutatják Czékla Piroskának.] A bemutatásból ismeretség, az ismeretéből barátság, a barátságból semmi sem lesz . . .” (Én 233).

b) Szokatlan hasonlat. „Megismerkedtem ezen az estén pályafutásom *korallzátonyával* [ti. leendő feleségével]. Képzelden el egy zátonyt, válla nélküli estélyi ruhában, csodás, kék szemmel, és olyan volt . . . — Tudom: olyan volt, mint a Tűzföld, vadul csókolt, mint Afrika, hullámozott, mint az Iráni Fennsík, és átkarolta önt, mint Felső-Mongólia. Gyerünk tovább!” (Közbelép 23).

c) Áltagmondatok. Itt vagyok, Hacsek, én, itt vagyok *és gyanánt*” (Így 1: 480); „Mindnyájan egymásra néztünk és *viszont*” (uo. 2: 119).

d) A fontosabb közlés megelőzi a kevésbé fontosat (rossz mondatsorrend). „Sötét arcú alak áll a bíróság előtt. — Büntetve volt? — Igen. *Egyszer háromszáz forintra ítélték becsületsértésért*. — Hát még? — Máskor nem. — Gondolkozzék! — Ja igen! *Egyszer Vácon is ütem tizenöt évet gyilkosságért*” (Ludas 1967. 2.12).

e) Hibás mondattani szerkezetek. Nevetség tárgya lehet a suksüközés és a rossz határozói igeneves szerkezet is. „Jodoform? Ajjó lehet, a neve is *mutassa*” (Így 1: 533); „Az igazgató már félig *meg volt éve*” (Egész 1: 105); „Az öt nő rövidesen nekiveselkedik a Mount Everestnek, s addig visszajönni nem fognak, amíg hírül nem adhatják a nagyvilágnak, hogy a Mount Everest immár nők által is *meg van mászva*” (Én 247); „Kegyelmes úr: Nem ígérek semmit, de adok ezer pengőt készpénzben. János: Kérem. *Meg vagyok véve*” (Ideges 249).

D) R o s s z s z ó r e n d . És így nézett rám, mintha én *ép nem lennék*

elméjű” (Kapitány 151); „Erre jót nevetett, mivel szokása neki ez. Ezneki” (uo. 109); „Rendelt még egy ablakot és kinézett a *konyak kávéházán*” (Így 1: 157). Más esetekben két főnév felcserélése adja a humoros hatást: „Mi az abszolút szárazság? Amikor a *villanypózna* fut a *kutya* után” (idézi Szalai i. m. 38); „A kapuórségen álló újonc így szól a laktanyába belépő *ezredeshez*: — De most aztán szedje a lábát gyorsán, mert az *őrmester* úr háromszor is kereste, hogy megjött-e már!” (Ludas 1967. 13.4).

4. A mondatsorok humoros lehetőségei

A) Tömr fogalmazás a bővebb és pontosabb kifejtés helyett. Karinthy Frigyes bemutat egy rövid terjedelmű újságot, amely minden cikkében mellőzi a felesleges mellébeszélést. Íme egy törvényszéki jelentés: „A törvényszék Kovács Jánost, Botlik Zsuzsannát, Molnár Alajost, Pucák Gergelyt, Krakauer Bélát, Életkopf Ádámot és Pénzmutter Árpádot összesen 89 évi fegyházra ítélte. Az elítéltek belenyugodtak és fellebbeztek” (Egész 3: 44). A beszámolóból elmaradt az elítéltek bűnének ismertetése, s hogy kit hány évre ítéltek el, és hogy ki fellebbezett. Humoros lehet az is, ha egy alárendelt mondat egyszerűen kimarad a közlésből. Pl. „Azt a feslett életű démoni énekesnőt keresem, akiről az olvasókönyvben áll” (Így 2: 229). Irodalmi művek cselekményét is lehet tréfásan lerövidíteni: „Robinson Crusoe. Utazó szigetre kerül, ahol mindent egyedül csinál, míg szolgálhoz nem jut, akiről elnevezi a hét egyik napját [itt időtévesztés is van. N. F.] és hazamegy”; „Ember tragédiája. Mr. Madách. Házaspárt lopás gyanúja miatt kilakoltatnak, rossz körülmények közt álmodoznak a jövőjükéről, míg végre az asszony anyának érzi magát, elhatározzák, hogy nem törődve semmivel, dolgozni fognak” (uo. 291). „Történelmi regény. — Gyereksírás verte fel a házat. 1650—1720. — Nagy ember volt — mondta zokogva egy öregasszony a temetésén” (Ludas 1966. 39. 7).

B) Összefüggéstelen mondatok összekapcsolása. Ezt a típust Karinthy nagyon kedvelte. „— Ojvej, ojvej — uu — u — u! sírángoztam, az annyira kedvelt pesti autók túlkölését negélyezve. — Miért hagytam el szüleim házát, ősz atyám szelíd, feddő pofonjait. Most itt vagyok, távoli idegenben, mindenki a maga szerencséjének kovácsa, égre követ ne dobj, mert magad esel bele, mindenütt jó, de legrosszabb otthon” (Egész 1: 101). Szép Ernőt parodizálva ilyen összefüggéstelen óriás mondatokat alkotott: „Én legyenek neked a minden és a kabátgomb, és te legyél nekem az én zokogásom és a mosdótálba lehelt sóhajom és gúnyos kacajom és reggel na tessék már felkelni tízóravanszerkesztőúrbarátom, és én nem sírok, én kacagok, csak egy gerenda esett a szemembe” (Így 1: 240).

C) Gondolatkihagyás. A pontos fogalmazás megköveteli, hogy például a cselekmény leírása szempontjából fontos szavakat, mondatokat ne hagyjuk ki a szövegből: „Én is találkoztam a kapitánysapkás Warinsszal a fedélzeten, és szembenéztem vele. *Ő pisztolyt rántott, én kést. Azután meghalt*” (Kapitány 273). Ha az utolsó két mondat közé valamilyen magyarázó mondat kerülne, a humor is meghalna itt. Rejtőnél gyakori az az eset, hogy valaki váratlan eseményről számol be, és a partnere meglepődéséről nem az író, hanem a beszélő értesít. Például: „Mondd csak, Nagy Bivaly, miféle rakomány lehet a te koponyádban agyvelő helyett? Te azt hiszed, hogy ez a fiú itt Warinsz? — Ha nem az, akkor kicsoda? — *St. Antonio uralkodó herceg!* . . . *Hé! Nézd, a hülye, hát nem kiejti az evezőt?*” (Kapitány 271). Ugyanilyen hatást kelt, ha egy, a közlés szempontjából fontos mondatrész elmarad:

„Ha pártunk, kormányunk és a Jóisten megengedi, a következő huszonnégy órában is időjárás várható” (Ideges 242).

II. Kínrímek

A szavak elejének vagy végének szabályos összecsempése a versek egyik általános ismertetőjegye. A költő, ha nem akar nevettetni, mindig szabályos szóalakokat használ rímelésre, sohasem ferdíti el őket. A humorista viszont tudatosan eltorzítja a rímshavakat, sőt játékos kedve olyan szavakat is felkutat, amelyek etimológiailag vagy jelentéstanilag távol esnek egymástól, csupán alakjuk hasonló. A *hatalmasok* szó például négyféle alakot ölthet, ha különböző helyeken vágjuk ketté vagy háromfelé. Így szól a térfás versike: „Azt mondják a *hatalmasok*, Hogy ónekik *hat alma sok*, De kinek ez *hatalmas ok*, Nincs is annak *hatalma sok*.”

1. Kínrímek helytelen ragozása révén.

a) Főnéven igei toldalék. „Plutó e torzót márványból *szoborta* ... Mit ferde torta és megint *retorta*” (Így 1: 23).

b) Az igeen rossz toldalék van. „Szerelmem bűvös mámorában Kéjes lelkedre gondolok Az élet aranytavaszában Csak téged, téged *akarok*” (Egész 13: 69); „De jó volna, de jó volna, Ha én kicsi *fiú volna*” (Így 1: 54).

2. Kínrímek a szóalak elferdítésével. „Sose írna, sohse írna, Télen nyáron *csülingelna*” (uo.); „Elment messze, elment messze, És már nem tér soha *vissze*” (uo. 66); „Zúg a tenger, zúg az élet: Ez nem véletlen ez *vélet*” (uo. 351). — Ide tartoznak az alliterációs kínrímek is. „*Nyersei nyőleg* a *Nyugatnál nyelentek nyeg*” (uo. 21); „*Van Veránál Veronál?*” (Ludas 1966. 52.12).

3. Kínrímek az alakilag kapcsolatba hozott, de jelentésükben összeférhetetlen szavak segítségével. „Álmomba eljött a Nagy-*Ószeres*, Ó, hát ne gyűlölj, ó *szeress*, ó *szeress!*” (Így 1: 51); Találkoztak A *halál szolgálja* És a *halász Olgája*. Összenéztek: *Alászolgálja*” (Egész 13 : 45). Némileg rokon e típussal a Ludas következő kínríme is: „Dörmögő úr, mért hord csizmát? — Mit kérdezed? Tudod jól, hogy már néhány esztendeje *Kinőttem a bocs-korból*” (1967. 10.2).

III. Névkötések

A névkomikum az irodalomban régóta jelen van, különösen az a fajtája, amelyet beszélő neveknek hívunk. Az író hősének jellemzésére köznévből formál családnevet (Serteperti, Tökkolopi, Sulyosdy stb.), de más lehetőségeket is igénybe vesz. (Vö. Kovalovszky M.: Az irodalmi névadás. Bp., 1934.; Lőrincze L.: Mi legyen a neve? Nyelvművelő. Bp., 1956. 85—91; Bárczi G.: A magyar szókinés eredete.² Bp., 1958. 122—42; J. Soltész Katalin: Névdivat és irodalmi névadás. Nyr. 88 : 285—94.)

Gyűjtött anyagunkból — a teljesség igénye nélkül — néhányat bemutatunk.

1. **J e l l e m n e v e k** (köznévből tulajdonnevek). Rejtő Jenő hőseinek nevei közül pl. *Pizskos Fred*, *Félfejű Jack*, *Buzgó Mócsing*, *Kopasztók Klubja*, *Négy Bölcs Sintér*, *Kés vagy Bevételi társaság*: Karinthyál: „Felesége, *Vidéki Jötty*” (Így 1 : 79); „Kukócia fővárosában, *Fülenincsen* alkonyodott” (Egész

2 : 57); *Életkopf* Ádám, *Madame Doremifaszolászidó*, *Szegény Vak Zulukaffer Leány*"; Gádor Bélánál: *Dali Dezső*, *Bennfentes Káder*, dr. *Veréb Frigyes* stb.

2. Tulajdonnév a hasonló alakú köznév helyett. „Szereti a *Borkát* [bort]” (Szólások 100). „*Fehérvári bort* iszik [,fehér” bort, vizet]” (uo. 203); „*Baján van* [bajban]” (uo. 65).

3. Szokatlan intézménynév. „*Első Magyar Koronapumpáló és Temetkezési Röhej* társaság” (Így 1 : 233); „Általános Közérzethitelesítő Vállalat” (Ideges 30); „Négy Vidám Halottmosó étterem” (Kapitány 81); „*Mindennek van Határa*, *De Megkerüljük* csempész egyesülés” (Közbelép 226).

4. Művek hosszú és banális címe. „[Babits] legutolsó kötete a »*Főtisztelendő úr, kérem, az esti takarmányszállítás minden valószínűség szerint megérkezik*« című, hosszú feltűnést keltett (Így 1 : 21); „Most énekeljük el, tisztelt utasaim, hogy *Szülőhazám, tehozzád visszatérek, ha úgy sincs más dolgom* (Közbelép 169).

5. Alliteráló vagy hasonló család- és keresztnév. Tabi Lászlónál: *Pék Pál*, dr. *Zeke Zénó*, dr. *Simanek Soma*, dr. *Csibey Csaba*, *Király Károly* stb.

6. Tulajdonnevek elferdítése. *Bolondság* Szigete [*Boldogság* h.] (Közbelép 74), *Gusztus Bár* [*Gusztáv Bahr* h.] (uo. 74).

7. Tulajdonnevek kontaminációja. Edmond Rostand: *Cyrano de Faust* (Így 2 : 202); „Ezennel vagyok bátor: Don St. Fülíg di James, *del Herseycity il Csarnoktér 7.*” (Közbelép 245).

IV. Nyelvi klisék megbontása

A nyelvi humort kedvelő írók szívesen használják a nyelv kész elemeit, a megbonthatatlan szerkezetű szólásokat, közmondásokat, vonzatokat; csak-hogy e frazeológiai egységek elemeit mással cserélik fel, vagy összekeverik más klisével, átvitt jelentésüket szó szerint értetik stb.

1. Klisék megváltoztatása szócserevel. „... lesz olyan is, aki *szórén üli meg a repülőgépet* (Egész 1 : 469); „*Ajándék Fordnak ne nézd a dugattyúját!*” (Ludas 1966. 32. 5); „Addigra mindketten *alulról fogják szagolni a babkávét*” (Én 246); „Nem messze esik az ördög a japán tanítónőtől” (Így 498); „Jobban fejen ért [a hír], mint *nyílt égből lecsapó gumibot!*” (Kapitány 127); „Munka után édes a menekülés” (Elátkozott 36).

2. Frazeológiai egységek kontaminációja. *Alamu-szi macska partot mos* (Egész 2 : 53); „Ugyanis a Radzeer azóta mindenestől elveszett, vagy ahogy a közmondás van. *Hegyén-hátán eltűnt!*” (Megkerült 57); „Bagoly mondja az asszonynak, hogy ingatag...” (Közbelép 99.)

3. A klisékben szereplő szavak átvitt jelentésének konkrét értelmezése. „[Férfi és nő beszélget] — *Ne vigyél kísértésbe!* — Hát hova vigyelek?” (Ludas 1966. 28. 3.); — „Az apja *mibe halt meg?* — *Búcsúba*. Heveny lövöldözés meg minden ilyesmi...” (Kapitány 26).

4. Álidézet. „*De látod amottan* a modern kávéházak, klubok, eszpresszók és új mozik ülőbútorait?” (Én 273).

5. Naiv találós kérdések a közmondásokra. „Egyszer volt Budán — *milyen vásár?* Nem tudja a jobb kéz, hogy mit csinál a — *melyik?* *Hányszor* ad, ki gyorsan ad?” (Ludas 1966. 42. 10). A humoros

hatás csak bizonyos szavakra való kérdezéskor észlelhető, míg az olyan szavak, mint *ki, a, volt* stb. kérdeztetése közömbös a komikum szempontjából.

Karinthy szívesen játszadozott áletimológiai megfejtésekkel. Együgyű Lexikonában a *Buda* városnevet a következő szólásból „származtatja”; A Föld az intéző bizottságot „*Nem oda, buta!*” kiáltással elkergette (Egész 1 : 10).

V. Stílusrétegek keveredése

Ebbe a típusba olyan humoros hatást előidéző mondatok tartoznak, amelyekbe a szöveg hangulatától elütő szavak kerülnek. Bizalmas stílusban használatos szavak választékos, ünnepélyes, tudományos kifejezések közt meghökkenést keltenek bennünk, s ez okozza a derűt, a mosolyt, a nevetést. (Vö. Szigetvári Iván i. m. 190.)

1. Választékos és bizalmas jellegű (stíluselemek) stíluskeveredése. „Ki férjemet akarja: *úgy vágom kupán, hogy elszedül, hercegnő*” (Így 2 : 83); „— Miért hívta meg, *undorító* ember? — sóhajtott az arisztokratikus körökben elfinomult nő, lázasan elpirulva. — Hiszen tudja, hogy *utálok őt, mint a kukoricagöldönt*. Vajon mely *kacsaringós istennyila* ütött az ön *tökfejébe*, hogy a nyakamra hozza?” (Uo. 82); „Ön összetéveszt valakivel. Nevem a sors kegyelméből José Pombió. Mit kíván, *hülye idegen?*” (Kapitány 91); Piszkos Fred egy vállalkozásuk alkalmával ilyen beszédet intézett alvilági barátaihoz: „— Katonák! — így kezdte, mint Napóleon. — Midőn elfoglalom e parancsnoki hidat, és büszkén tekintek le *vegyes társaságtokra*, sok szerencsét kívánok valamennyiünknek e *marhasághoz*, amelyre büszkék lehetünk, miután a világ történetében bizonyára páratlan” (Elveszett 76).

2. Köznapi és választékos jellegű stílus keveredése. „Közben erős füttyentés *hallszott*, és a hajó megindult” (Egész 1 : 94); „Igazolom, Igazgató úr, nagybecsű levelét — melyet imént szerény szobámban az asztalom *lelék*” (Ludas 1966. 30. 10); „Gyomoridegem van, az orvos elküldött *rögnöyre . . .*” (Ideges 255).

3. Szakszókincs szavainak keveredése. „— Uram! — kiáltott a futballbíró. — Én csak azt mondhatom, amit Sir Maxbell: *A tudomány védhetetlen! A tudomány egy félmagas labda, kapásból megcsavarva, külső rüszttel a bal felső léc alá!*” (Közbelép 219). A tudományról a játékvezető által mondott szavak azért is furcsák, mivel semmit sem mond velük a beszélő. A semmitmondás szép példáját idézhetnénk A helység kalapácsából: „Bájos vala ő — . . . mint a bakter dárdájába ütődött — Éjjeli holdsugár” (vö. Bebesi István: A komikus, humoros és szatirikus stílus nyelvi és logikai formái. Nyr. 53 : 73).

4. Ugyanaz a tartalom különböző hangnemben. A Ludas Matyi humoristája bemutatja, hogyan beszél a feleség a férjével: „Kész a vacsora! = Hányszor mondjam még, hogy lehet vacsorázni?! Olvasol? = Már megint bújod a könyvet? Kínálj meg egy cigarettával. = Azért nekem is adhatnál egy cigarettát!” (i. h. 1966. 36. 7).

Az olyan típusú humort, amelyiknél a forrást az eufemisztikus alak jelenti, a fogalmazásból eredő humor címszó alatt (3/c) tárgyaljuk. Az eufemizmus ugyanis nem stílusárnyalatok keveredése, hanem azok felcserélése: A *megkereszteli a bort* mondatból hiányzik a kellemetlen tárgyú közlés, az tudniillik, hogy 'a bort hamisítja'.

VI. Nyelvkeveredés, makaróni nyelv

Az író idegen nyelvi elemeket (morfémákat, szavakat) kever a magyar szavakba vagy mondatokba. Néhány példát tudunk mindössze bemutatni.

1. Nyelvkeveredés a szóalakon belül. Bűnbánat = *sanction*, helyreállítás = *reparation*, jóvátétel = *jóvévation* (Egész 3 : 97).

2. Nyelvkeveredés a mondaton belül. „Das ist ein *mérkőzés*, tante. Sie *versenyzen* um ein *díj*” (Uo. 1 : 120); „Warm ist *máma*” (Uo. 2 : 83); „... szólok Sztopka úrnak, ő tud angolul és franciául is. Pillanatok alatt előkerül Sztopka úr. Azt mondta: — *Plíz moszjő, áj szpik franszodá auch...*” (Én 28).

VII. Halandzsza

Ez a típus az egyetlen a nyelvi humor körében, amely elsősorban a beszédhez, a „hangos nyelvhez” áll közelebb. A halandzsát az ÉrtSz. így határozza meg: „Tréfából kitalált, torz értelemben vagy összefüggéstelen, gyakran idegen szavakból álló, gyors, hadaró beszéd.” Célszerűnek látszik azonban, ha tágabban értelmezzük, és az idegen nyelvek utánzását is e szóval jelöljük. A világ mintegy háromezer nyelvből humoristáink csak néhányat utánozhatnak, mivel a nálunk kevésbé ismert nyelvek karikírozása hatástalannak bizonyul.

1. Ismertebb nyelvek utánzása. „— Allah, il allah, illa, ulla, ella. Eliana Ella és Mohamed utánah illana” (Így 2 : 240); „Kedvesa Zamenhofo, én ugye tudomosz, hogy öno máre soka éveo meghaltasz, és ígye nem tudhatjasz, hogy mennyire haladtosz az ön művének a kultuszao” (Egész 2 : 177).

2. Értelmetlen betűkombinációk. „— Egyetemi ifjúság! — bőgtém a nép hátán. — A zsarnokság *mádaszémiféra* mindenütt! Fel, fel a közös, hazafias *kiszédéra méra!* — Fel, fel! — zengett lobogva az ifjúság. Ez a mi emberünk! Az egész város lázban forrt. Senki se tudta miért, de forrt” (Egész 1 : 297).

3. A szavak logikus megváltoztatása. Különösen a diákok kedvelik, mivel a beavatottak beszédét nem érti meg az, aki nem tudja, hogy milyen szabályszerűség szerint változtatták meg a szavak alakját. — *Teve nevem tudvusz ívgy beveszévélñivi.* (= Te nem tudsz így beszélni.) *Gyogyárorá oádodá, bobárorátotám!* (= Gyere ide, barátom!)

4. Azonos magánhangzó s mondatok (ennek legelterjedtebb típusa *eszperente* néven ismeretes, de más magánhangzóval, így *u*-val, *o*-val stb. alkotott szavak sorozatával is szoktak játszani). „Verterné például mindjárt *eszperente* nyelven kezdte: — *Egek! Mely fertelem! Felettem lelketlen egyed szennyes lepleket lenget! Fene egye e kezet, mely lenget!*” (Ludas 1967. 5. 2).

VIII. Helyesírási vétségek

Az ide tartozó példákat célszerű a helyesírási szabályzat szempontja szerint osztályozni. Anyagunkban azonban csak néhányra akad példa.

1. Egybeírás a különírás helyett. „Hát csak kihozta belőlem a népies elemet, a kiskésit a *juhászszenzeterelömnnek*, ebadta, csuha!” (Egész 1 : 370); „Mit tanultak meg a legnehezebben? *Ahejesirástt*” (Ludas 1966. 33. 15).

2. Kötőjeles írás egybeírás helyett. „*vá-Rosliget*i cserjék” (Így 2 : 98); *hor-Dhár*, *zöreg-a-Niad* (uo. 102).

3. Helytelen betűkettőzés. „Te szép, te én uram, mura, mura — nyögte elaléltan, pihegve, mint nyaratszaki *csibbe*” (Így 1 : 168).

4. Számok és x használata betűk helyett. „Mostan ez *I x* elmehetsz, de ha máskor behoznak adig ülsz míg beleszöldülsz” (Kapitány 41); „Ez ety megxokott művelés” (Kap. 216). „Hiába 5-öl 6-ol” (uo. 217).

5. Írásjegyek elhagyása és helytelen használata. „Az emberek integettek utánunk és fáklyákat gyújtának és énekeltek, boldogan. Mer pertut ittak az uralkodóval. Esz erre felé nagy mektiszteltetés. Számbamegy” (uo. 190).

6. Kiejtés szerinti írás a szóelemző helyett. „Barátom! Ez a *Dzsonzon*, ugye?” (Egész 1 : 120); „*fijjam* magával személyt cserélt” (Kapitány 205). Az előbbi példákból ilyen bőven akad.

7. Kisbetű a nagybetű helyett. „Három másik ember jött. A *tömörkény*, meg a *gárdonyi*, meg a *mikszáth*” (Így 1 : 169); „Szilágyi Erzsébet: Megjött már a fiam, a *hunyadi*?” (uo. 305); „Észek a turisták . . . belevették a fejükbe, hogy utánszanak egy bizonyos *kruzoel*” (Megkerült 57).

8. Archaikus helyesírás. „Gróf *Eordeoghbeorrdeoghy Xavér*” (Így 1 : 247).

9. Idegen helyesírással írt magyar szó. „Mirreul-Irjaak-fürdő” (Egész 1 : 342); „Úgy meningélt továbbbság, *népiesch* irányban” (Így 1 : 169); „A francia forradalom azért tört ki, mert Rousseau, aki egészen *rossoulett*, mikor megtudta, hogy a kis Yvonne az operához szerződött” (Egész 4 : 170); „Kas saison Ka [= kassai sonka]” (uo. 89—90).

10. Rosszul írt idegen szavak, nevek. „Ezért jó író *Shakspere*” (Így 1 : 143).

A rossz helyesírásból adódó humor akkor a leghatasosabb, ha az író optimálisan kihasználja a lehetőségeket, annyira, hogy azért a szavak még felismerhetők legyenek. Rejtő egyik visszatérő hőse, Török Szultán levelei ebből a szempontból frappáns példának bizonyulnak. Lássunk hát egyet! „Kedves Tsülögg! Te hüje ló aki vaggy! Ez a nő l veszéjjes boszorgány. Kihasznájja hogy Egy beképzelt alag került. A hálójába neki. Ne pofássz! Puccoly inét. Nert nadjon gönnyen llehet. Hogy eccerűen lelő nek. Legaláp is elvisznek. j jól nészöl ki te. Nem ismerred 5 veszéjjes Boszorgán. Netuddki” (Elátkozott 122). E néhány sorban majd 40 helyesírási hibát találunk, és ezt még a rossz helyesírók is észreveszik.

*

Mivel gyűjtésünket néhány humorista művére és a népi frazeológiára korlátoztuk, tipizálásunk még csak megközelítőleg sem lehet teljes. Sok még az üres hely ebben az osztályozási rendszerben, még akkor is kimaradhatna típus, ha jóval nagyobb terjedelmű és sokrétűbb anyagot vizsgálnánk meg. A humorista nem rabja a megszokott kifejezési formáknak, ezért még olyanokat is megváltoztathat, amilyeneket mások még soha, mert talán senkinek se jutna eszébe, hogy azokkal is lehet humorizálni. S ha már mindenáron típusokba akarjuk szorítani a nyelvi humort, célszerűnek látszik az a munkamódszer, amelyik tágan értelmezi a típusokat.

Nagy Ferenc

A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület munkájáról, terveiről és problémáiról

1. A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület 1964 januárjában alakult meg, hogy mint országos szervezet, egy átfogó program szerint folytassa elődjének, az Újvidéki Magyar Nyelvművelő Egyesületnek a tevékenységét: elősegítse a jugoszláviai magyarok anyanyelvi kultúrájának fejlesztését.

Megalakulását számottevő érdeklődés előzte meg, s a szervező bizottság is viszonylag jól végezte munkáját. Ennek eredményeképpen a Szabadkán megtartott alakuló közgyűlésen mintegy háromszáz tanító, tanár, újságíró, színész, író, lektor és más olyan személy vett részt, akinek a munkája kapcsolatban van anyanyelvünkkel. Akkor kialakított programunk olyan alapos, hogy ma sem kellene rajta változtatni.

Egyesületünk hat központi szervet alakított meg: sajtó-, pedagógiai és beszédművészeti osztályt, valamint helyesírási, terminológiai és könyvterjesztő bizottságot; a későbbiek során pedig négy fiókszervezetet is (Szabadkán, Topolyán, Zomborban és Újvidéken). Az egyesület egész működését központi vezetőség irányítja és fogja át.

E szervek rendeltetése — röviden vázolva — a következő:

A sajtóosztály a sajtónak, a rádióknak és a könyvkiadónak a nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási kérdéseivel foglalkozik; vizsgálja a kétnyelvűség és a szerb-horvát nyelv hatását, a fordításnyelv ferdeségeit, elősegíti a kifogástalan nyelvhasználathoz szükséges ismeretek terjesztését. — A pedagógiai osztálynak az óvodai és iskolai nyelvművelés a munkaterülete; feladatai közé tartozik, hogy gyarapítsa a nevelők beszédtechnikai ismereteit, fejlessze a tanítók és a tanulók beszédkultúráját, és javaslatot adjon az oktatással kapcsolatos nyelvhelyességi, helyesírási, fogalmazási és stilisztikai kérdések megoldására. — A beszédművészeti osztály a színház és a rádió beszélt nyelvét figyeli; műveli a szép magyar beszédet a színészek, a bementők, a rádióriporterek, a műkedvelők, az iskola és a nagyközönség körében. — A helyesírási bizottság a helyesírási szabályok és a „Jugoszláviai függelék” egységes alkalmazásával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. — A terminológiai bizottságnak az a feladata, hogy elősegítse a sajátosan jugoszláviai társadalmi, politikai fogalmak magyar kifejezőinek megalkotását, és szorgalmazza a sajátos műszavak és a hazai közület- és intézménynevek egységes használatát. — A könyvterjesztő bizottság a nyelvészeti, nyelvművelő szakirodalom népszerűsítésével foglalkozik.

Az alakuló közgyűlés hozzáértő embereket választott egyesületünk vezetőségébe, s az egyes osztályok meg bizottságok vezetői is megtalálták a megfelelő munkatársakat. Néhány hónap alatt valamennyi egyesületi részlegünk meghatározta közelebbi és távolabbi teendőit, egyik-másik dolgozni is kezdett néhány feladaton — aztán megakadt a szép, gyümölcsözőnek ígérkező elgondolások megvalósítása.

Egyesületünk vezetősége, elemezve a helyzetet, úgy találta, hogy a munka folytatásához elsősorban pénzre van szükség. Senkitől sem várhatjuk ugyanis, hogy nagyobb fáradságot igénylő feladatot vállaljon tervünkől valamilyen honorált teendőjének lemondása árán. Költségvetést készítettünk hát az 1965. évre, s benyújtottuk a Tartományi Végrehajtó Tanácsnak. Mivel a társadalmi-politikai tényezők kezdettől fogva nemcsak megértést tanúsított-

tak szervezetünk iránt, hanem serkentették is, a Szocialista Szövetség tartományi vezetőségének javaslatára a Tartományi Végrehajtó Tanács teljes egészében jóváhagyta a kért összeget, három és fél millió régi dinárt. Feltételül csupán azt szabta, hogy a pénzt évi tervünk megvalósítása arányában folyósítja, illetőleg előlegezi az olyan vállalkozásokhoz szükséges összeget, amelyek megvalósításához már hozzáfogtunk. Persze, míg ezt a határozatot megkaptuk, ismét elmúlt egy bizonyos idő; majd közeledett a tanév vége, a nyári szabadság, késő volt bármibe is belekezdeni. Utána elemi csapás (árvízveszély) következett, s ez meg a gazdasági reform bizonytalanná tette a pénz kiutalását. Az év végén mégis sikerült megkapnunk költségvetési összegünk egy tizedét. Habár ez nem nagy pénz, és semmilyen más jövedelmünk nem volt, ennek is csupán a hetedét költöttük el.

Ezzel talán azt is jeleztem, hogy egyesületünk keveset munkálkodott, sokkal kevesebbet, mint amennyit a Jugoszláviában élő magyarok és mások joggal elvártak tőle. Munkánkat még akkor is kevesellünk kell, ha megengedjük, hogy túlzott optimizmusunkban túlbecsültük erőnket, túlméreteztük terveinket, s nem számoltunk azszal, hogy a mai életkörülmények válságba juttatták a klasszikus egyesületi tevékenységet.

2. Habár egyesületünk mint egyesület nem érezte is eléggé jelenlétét, a nyelvművelő tevékenység észrevehetően fejlődött nálunk az utóbbi négy évben, s ebben közvetlenül vagy közvetve szervezetünknek is volt szerepe. Nézzük tehát: milyen nyelvművelő munka folyt nálunk ebben az időszakban, mivel maradtunk adósak, és mit kell a következő időszakban tennünk.

Jelentőségénél fogva az első helyen kell szólnom Kossa János Magyar Szó-beli nyelvművelő rovatáról. Ebben hetente fordul a lap százezres olvasótáborához, rendszeresen foglalkozik sajtó- és köznyelvünk különféle jelenségeivel, a kétnyelvűség problémáival, továbbá népszerűsíti a nyelvművelő irodalmat, és közli ismert magyarországi nyelvészek írásait. A cikkeiből eddig megjelent két kötetnyi válogatást a Magyar Nyelvőr elismerően mutatta be olvasóinak. Napilapunk egyébként olykor ezen a rovaton kívül is közöl nyelvészeti kiadványokról szóló ismertetőt és nyelvművelő cikkeket.

Sajtónk és rádiónk nyelvének javítására az idén egy igen jelentős akció kezdődött: javaslatunkra a Novi Sad-i Rádió és a Magyar Szó három egy-egy hetes előadássorozatot szervezett újságírók és lektorok részére. Ezeken Bencédy József és Lőrincze Lajos fogalmazási, nyelvhelyességi és stilisztikai előadásokat meg gyakorlatokat tartott, Kovalovszky Miklós pedig az újságírói műfajok stílusproblémáit tárgyalta. A két intézménynek az a terve, hogy rendszeresíti ezt a munkát, sőt kérni fogja más nyelvészek közreműködését is, mert tisztában van vele, hogy a publicisztika meggyőző ereje nem kis részben nyelvhasználatától is függ.

Hasonlóan értékes Fischer Sándornak már hat év óta tartó munkája, amelyet a rádió színészeinek, bemondóinak és riportereinek beszédtechnikai és beszédművészeti képzésében végez. Ennek a tevékenységnek már fölmérhető eredményei vannak: színészeink, bemondóink és néhány riporterünk kiejtése, beszéde sokkal jobb, mint a foglalkozás kezdetén volt.

A rádió színészeinek kiejtését már évek óta rendszeresen csiszolja Ágoston Mihály is, az újvidéki bölcsészkar magyar tanszékének tanársegéde. Ágoston néhány hónapja a szabadkai Népszínház színészeinek kiejtésével is foglalkozik.

Sajtóosztályunk egy időben rendszeres összejöveteleket tartott az újvidéki lapok és a rádió lektoraival. A résztvevők felváltva elemezték a napilap és a hetilapok vagy egy-egy rovatuk nyelvét, igyekeztek megállapítani az ismétlődő és jellegzetes szótani, jelentéstani, mondattani, fogalmazási, stílári, helyesírási hibákat és orvoslásuk módját. Egy-egy foglalkozást különlegesen fontos kérdéseknek szenteltek (névelőhasználat, vonatkozó névmás, személytelenség, idegen szavak, tükrökifejezések stb.). Mivel ilyen összejövetelekre továbbra is szükség van, azon leszünk, hogy felújítsuk őket. Sajtóosztályunk ezenkívül körözni szokta a lektorok és újságírók között a MUOSZ elnöksége mellett működő Nyelvművelő Bizottságtól kiadott lapelemzéseket, s népszerűsíti közöttük a nyelvművelő irodalmat; igyekszik továbbá kapcsolatot teremteni a gépirokkal, nyomdászokkal, korrektorokkal, és elősegíteni közöttük is a nyelvművelő munkát.

Itt említem meg azt is, hogy három évvel ezelőtt meghívásunkra Fábián Pál előadást tartott Újvidéken és Szabadkán az idegen szavakról, és elemezte a jugoszláviai magyar sajtó helyesírását; Lőrincze Lajos pedig — szintén mindkét helyen — sajtónk nyelvvel foglalkozott.

Ha volnának fölméréseink, kimutathatnám, mit eredményezett az újságírók, lektorok körében végzett nyelvművelő munka; ezek hiányában csak egyéni benyomások alapján állítom: sajtónk nyelvében ritkulnak a fogalmazási, stilisztikai, nyelvhelyességi és helyesírási vétségek, mind kevesebb a túlhaladott régiesség, és egyre gyakoribbak a korszerűsödés jegyei.

Az elmondottakból megállapítható, hogy tevékenységünkben igen fontos, mondhatnám: első helyre került a sajtó és a rádió nyelve. Ennek nemcsak az a magyarázata, hogy ezekben a körökben megértésre találtunk, aránylag könnyen megszervezhettük a javasolt akciókat, s nem ütköztünk elháríthatatlan pénzügyi nehézségekbe; hanem az is, hogy szem előtt tartottuk a sajtó és a rádió roppant hatását, amelyet az olvasók, illetőleg a hallgatók nyelvének formálásában fejt ki. Ezért a továbbiakban ezen a téren legalább ugyanennyit kell tennünk, bizonyos bajokat pedig hatékonyabban kell orvosolnunk; főképp az erős szerb-horvát nyelvi hatást, a gyors fordításból származó idegenszerűségeket és a terminológiai problémákat. (Az utóbbira később még visszatérek.)

A z i s k o l a i n y e l v m ű v e l é s tevékenységünk második, de jelentőségében az előbbinél nem kisebb területe. Elmondhatjuk, hogy általános iskoláinkban az anyanyelvi oktatás az utóbbi két évben jelentős mértékben fejlődött. Ezt a részletes utasítással ellátott új anyanyelvi tanterv segítette elő. Az új tantervet pedagógiai osztályunk megvitatta és véleményezte. Minthogy az új tantervet egybehangoltuk a magyarorszáigival, lehetőség nyílt arra, hogy bizonyos minimális változtatásokkal átvegyük a magyarországi nyelvtankönyveket (az ált. iskola III. osztályától a VII.-ig), tehát kitűnő nyelvészek és pedagógusok munkáját adjuk gyermekeink kezébe. Az adaptálást végző szakemberek ezeket a könyveket olyan nyelvművelő gyakorlatokkal és feladatokkal egészítették ki, amelyek elősegítik a szerb-horvát nyelvi hatás semlegesítését.

A legsúfabb nyelvi vadhajtságunk, az úgynevezett kevert nyelv, sajnos, iskoláinkban eléggé elterjedt. Ez egyrészt abból ered, hogy a szaktanárok túlnyomó többsége nem anyanyelvén tanulta szakját az egyetemen, nem ismeri tehát eléggé a magyar szakkifejezéseket, s így a földrajzi, biológiai és más terminusok használatában egy bizonyos magyar—szerb-horvát keveredés állt

elő. A kevert nyelv leküzdésére most egy új fegyver készül: szerb-horvát–magyar szakkifejezések gyűjteménye. A Tartományi Tankönyvkiadó és a budapesti Tankönyvkiadó közös gondozásában fog megjelenni, feltehetően már a következő tanév kezdetén, és érezhető segítséget nyújt majd mind a szaktanároknak, mind a tanulóknak. Ennek a problémának a megoldásához Ágoston Mihály is hozzájárult két szerb-horvát–magyar és magyar–szerb-horvát összevető földrajzi szójegyzékkel (az általános iskolák VI. és VII. osztálya számára) és a világföldrajzi nevek két helyesírási és kiejtési szójegyzékével (a VI. és VII. osztály számára). Ágoston Mihály emellett több értékes előadást tartott néhány pedagógusszemináriumon az iskolai nyelvművelés témaköréből.

Az iskolai nyelvművelésben négy év óta tervszerűen részt vesz a Novi Sad-i Iskolarádió is. Az „Öt perc nyelvhelyesség” c. sorozat kéthetente sugározott adásaiban e beszámoló előterjesztője könnyen érthető, olykor szórakoztató módon tárgyal egy-egy nyelvhelyességi, stilisztikai vagy helyes kiejtési témát. Ez a műsorszám az általános iskola felső tagozatának készül, s legnagyobb részét a tananyaghoz kapcsolódik: megerősíti, kibővíti, elmélyíti azokat az ismereteket, amelyeket az iskolában tanulnak, és fejleszti a tanulók nyelvi igényességét.

Az iskolai nyelvművelésben mind kedveltebbek a szép szavalási, a helyes kiejtési versenyek, a szép kifejezések gyűjtése; továbbá a „Mondd más szóval!”, „Mondd az ellenkezőjét!” és a „Hogyan hangzik szépen magyarul?” vetélkedők. A múlt tanévben a Jó Pajtás című gyermeklap szavalóversenyén tanulóink nagy számban vettek részt, s a lap szerkesztősége értékes jutalmakkal díjazta a legjobbakat.

Pedagógiai és beszédművészeti osztályunk sokat tehetne ezekben a vetélkedőkben, elsősorban módszeres előkészítésük, a helyes mércék alkalmazása és színvonaluk emelése tekintetében.

A Tartományi Oktatásfejlesztő Intézet újabban szintén hathatósan munkálkodik az iskolai nyelvművelésben. Ilyen irányú vállalkozásai közül a következőket emelem ki. A szerb-horvát tannyelvű közép- és szakiskolákban a magyar tanulók eddig nem részesültek anyanyelvi oktatásban. Az intézet javaslatára és közreműködésével ezekben az iskolákban most bevezetik az anyanyelvi oktatást. Gyerekeink ezután szakoktatás formájában nyelvápolásban is részesülnek ezekben az iskolákban. Ehhez külön tanterveket és kézikönyveket készített az intézet és a Tartományi Tankönyvkiadó. Jelentős továbbá az is, hogy az intézet szorgalmazására a legújabb középiskolai nyelvtankönyvek nyelvművelő gyakorlóanyagot és olvasmányokat fognak tartalmazni. Az intézet ezenkívül minden téli szünetben szemináriumot szervez a magyar tanítók és a magyar szakos tanárok részére. A szemináriumokon nyelvművelő témák is helyet kapnak, főként a tanítóknak szánt előadásokban.

A következő időszakban nagyon fontos volna növelni a nyelvművelő témák számát, és módszeresebben tárgyalni őket; rendszeresen kellene foglalkozni a helyes kiejtés oktatásának kérdéseivel, valamint a tanári beszéd tökéletesítésével.

Helyesírásunk egységes alkalmazása végett a Tartományi Oktatásfejlesztő Intézet eljuttatta az iskoláknak a magyar helyesírás „Jugoszláviai függelék”-ét, és megköveteli, hogy a tanulók ezt is ismerjék.

Most részletesen nem foglalkoznék vele, csak megemlítem, hogy anyanyelvi kultúránk ápolásában a legnagyobb gondot az okozza, hogy sok magyar

gyerek nem magyar tannyelvű iskolába jár, és nem részesül anyanyelvi oktatásban.

Az iskolai nyelvművelés kérdéseiről egyesületünk, sajnos, mindössze egy előadást szervezett. Megelégedetten állapítom meg azonban, hogy ez színvonalas, hasznos volt: dr. Rónai Béla tartotta (Újvidéken és Szabadkán), „A helyes kiejtés oktatásának kérdései nyelvjárási, illetőleg kétnyelvű területen” címmel.

Terminológiai gondjainkról is bővebben kell szólnom. A tudományok robbanásszerű fejlődése és sajátos társadalmi-politikai utunk rengeteg terminológiai gondot okoz. Ezért a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület terminológiai bizottságára nagy, senki másra át nem ruházható feladat hárul. Sajnos, ez a fontos szervünk csaknem tehetetlen. Miért? Válaszul hadd idézzem e bizottság vezetője jelentésének egyik részletét. Ezt írja: „Egy ízben például elhatároztuk, hogy megszüntetjük a kettősségeket, de már az első ilyen esetnél megakadtunk. Hiába határoztuk el, hogy a kötelező nyolcosztályos iskolát nem nevezzük hol *elemi*-nek, hol *általános*-nak, hanem csak *általános*-nak, a kettősség megmaradt. A Magyar Szó munkatársai ugyanis ebben nem értenek egyet a 7 Nap-éival, ezek meg a rádió munkatársaival; az iskolák pedig távol maradnak az egésztől. És ez így fog menni mindaddig, amíg egyesületünk csak amolyan önkéntes tűzoltó társulatféle lesz.”

Habár nehéznek tartom a terminológiai bizottság feladatát, jómagam nem osztozom ebben a pesszimista nézetben. Szerintem a bizottságot hamarosan meg kell erősíteni néhány hozzáértő emberrel, és ellátni egy bizonyos összeggel, hogy munkatársai elvégezhesék a gyűjtő és rendszerező munkát, s megfelelő javaslatokat készítsenek. Ebben igénybe kellene vennünk egyes magyarországi nyelvészek segítségét is, főképp ha új, másutt még nem létező fogalmak megnevezéséről van szó.

A terminológiai bizottságnak ezenkívül fontos szerepe volna a közigazgatási nyelvhasználat tökéletesítésében, esetleg a fordító szolgálatra való felkészítésben is.

Itt említem meg, hogy a Szocialista Szövetség Tartományi Választmányának nemzetiségi tagozata körülbelül két éve tartó munka eredményeképpen tervezetet készített a magyar község- és helynevek használatáról. A tervezet kimondja, hogy a magyarlakta községek és városok neve hivatalos iratokban is használható magyar alakjában (tehát bélyegzőkön, feliratokon, utcatáblákon stb.). Kb. 80 helységnév magyar alakját szabályozza ez a tervezet.

Az újvidéki magyar tanszék szótárbizottságának közönségszolgálatát főképp szerb-horvát szavak, kifejezések, szólások magyar megfelelőiért vagy magyar szavak szerb-horvát megfelelőiért keresik. Az érdeklődők zöme újságíró, fordító, lektor. Ez a közönségszolgálat már ezzel is bizonyos nyelvművelő munkát végez: hozzájárul a fordítások színvonalának emeléséhez. Mivel már eléggé ismert, tevékenységét érdemes volna kiterjeszteni a nyelvművelés más területére is.

3. Anyanyelvi kultúránk fejlesztésében fontos szerepe van Lőrincze Édes anyanyelvünk című adásainak és a tekintélyes magyar könyvbehozatalnak is. Ezt csak egy-két adattal kívánom alátámasztani. A Magyar Helyesírás Szabályaiból kb. 10 000 példány, az Értelmező Szótárból a kereskedelem útján 500 teljes, magánúton pedig bizonyrára legalább még 100 teljes sorozat jött be. A Magyar Nyelvőrnek ma 65, a Magyar Nyelvnek 42, a Magyarartanítás-

nak 140 előfizetője van Jugoszláviában; 3–4 évvel ezelőtt viszont alig néhány példányt hoztunk be ezekből a folyóiratokból.

Mindennapi életünkben még sok helyen volna szükség a nyelvművelők segítségére, beavatkozására; egyebek között a vidéki nyilvános feliratok megszövegezésében, az idegenforgalmi prospektusok lektorálásában stb. Ezért meg kell találnunk a módját, hogy tevékenységre serkentsük fiókszervezeteinket, s több újat alakítsunk, főképp Bánságban, Baranyában és a Mura-vidéken. Ehhez azonban alkalmassá kell tennünk szervezetünket, mert nem elég a jó program, a hozzáértő emberek egy-egy ülésen való megjelenése, vitában való részvétele, még az egyes fiókszervezetek munaterve sem: állandó, termékeny kapcsolatot kell fenntartani az egyes községekben dolgozó tagokkal, irányítani és segíteni kell munkájukat; időnként tapasztalt nyelvművelőt, előadót küldeni hozzájuk; értesíteni őket a központi szervek határozatairól, ellátni szakirodalommal stb. Ha így dolgoznánk, bizonyára nem történe meg, hogy két olyan fiókszervezetünk, mint a szabadkai és az újvidéki, amely szép számú pedagógust, újságírókat, színészt és más értelmiségi dolgozót mozgósíthat vállalkozásaira, mindössze néhány előadást tud fölmutatni. Ezt és a többi irányító-szervező munkát már aligha várhatjuk el — még pénzért sem — azoktól a legnagyobbbészrűt igen elfoglalt emberektől, akik egyesületünket vezetik. Erre a feladatra megfelelő, hivatásos nyelvművelőt kellene alkalmaznunk (fizetéssel), valamint szükségünk van egy sokszorosító technikával készülő közlönyre. Ehhez pedig pénz kell; ahogyan pénz kell ahhoz is, hogy behatóbban vizsgálhassuk nyelvhasználatunkat, több előadást szervezzünk, elemzéseket készíthessünk, rendszeresen foglalkozhassunk terminológiai kérdéseinkkel stb. Mindezt ugyanis ma már nem lehet amatőr alapon végezni. Reméljük, az illetékesek ezt meg fogják érteni, és a lehetőségek szerint támogatni fognak bennünket, mint eddig is.

4. Befejezésül íme legfontosabb tapasztalataink és következtetéseink összefoglalása:

1. Egyesületünknek azon kell igyekeznie, hogy minél teljesebben áttekintse a jugoszláviai magyarok nyelvhasználatát, az intézményes és egyéb nyelvművelést: s hogy előmozdítsa az egységes szempontok alkalmazását.

2. Arra kell törekednünk, hogy minél több közület, intézmény kellőképpen felismerje a tevékenységéhez tartozó vagy vele összefüggő nyelvművelés jelentőségét, és előmozdítsa a nyelvi kultúra fejlesztését.

3. Egyesületünk csak akkor dolgozhat eredményesen, az egyre növekvő követelményeknek megfelelően, ha bizonyos feladatok elvégzését kellőképpen megfizeti, munkája egy részét pedig bizonyos fokig intézményesíti.

4. Munkánkban roppant hasznos és nélkülözhetetlen a magyarországi nyelvészek közreműködése. Ezért a velük megteremtett kapcsolatokat el kell mélyíteni és bővíteni.

Korom Tibor

a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő
Egyesület főtitkára

Szófaj és végződés

A szófaj és a szótári (kiinduló) alak végződése között viszonylag egyszerű összefüggés van az olyan nyelvekben, mint a latin vagy az orosz. Így például minden ötödikethatodikat végzett általános iskolás gyermekünk tudhatja, hogy az orosz főnév kiinduló alakjában vagy *-a/-ja-*, vagy *-o/-e-re*, vagy valamely mássalhangzó jelére végződhet (az írásban ez utóbbiakon belül meg lehet különböztetni azokat, melyek pusztá mássalhangzójelre végződnek és melyek „lányítójelre”), ritkább esetben valamely más betűre, illetőleg fonémára. Köztudomású az is, hogy e végzések milyen alapvető módon meghatározzák az egyes főnevek ragozási típusát (vagyis azt, hogy a további, immár nem kiinduló alakokban milyen végzésekkel kap egy-egy szó), valamint a nyelvtani nemhez való tartozást. Még egyszerűbb a helyzet az orosz mellénevek kiinduló alakbeli végződéseit illetően. Jól tudjuk azt is, hogy olyan nyelv esetén, mint a magyar, távolról sem ilyen egyszerű a helyzet: nehezen tudnánk megmondani, mi mindenre végződhet, illetőleg nem végződhet egy magyar főnév, ige, melléknév kiinduló (szótári) alakjában, hiszen ez az alak — az ikes igék kivételével — nullmorfémás, tehát az egyes szófajok „végződése” magyar szempontból a főnévi, igei, melléknévi *tővéget* jelenti, ha a tőszókincset vizsgáljuk, márpedig nyilván ezt érdekes vizsgálni. (Az ugyanis elég triviális igazság lenne, ha a tőszókincsen túl „rájönne” arra, hogy főneveink nagy része kiinduló alakjában *-ság/-ség, -ás/-és* végű, igéink jó része *-(k)odtk/- (k)ödtk* végű és így tovább.) A címben felvetett kérdést tehát a tőszókincsekre korlátozva kell a továbbiakban értenünk, a „végződés”-en meg az utolsó (tővégi) fonémát (2.), illetőleg az utolsó digrammát és trigrammát (az utolsó két és három betűs kapcsolatot — 3.). (Nem tévedés és nem pontatlanság: a 2. alatt a tővégi *fonémákat*, a 3. alatt a tővégi kettős és hármas *betűkapcsolatokat* fogjuk tárgyalni, mert feldolgozásunk eleve így készült a gépeken; az olvasó könnyűszerrel transzponálhatja azután a fonémákat írásos jelekké és megfordítva, ha úgy akarja.)

1. Mielőtt azonban a tulajdonképpeni tárgyaláshoz kezdenénk, egy korábbi, folyóiratunk hasábjain megjelent és a tőigékről szóló közleményünkhöz (l. Nyr. 91: 45—52) szeretnénk néhány filológiatörténeti megjegyzést fűzni — részint kedves kötelességből, részint azért, mert az alább elmondandók szükségességét e megjegyzések némileg új oldalról támaszthatják alá.

A tőigékről szólva név nélkül utaltunk arra, hogy többen több okból kérték tőlünk a tőigék listáját, ezért is szántuk rá magunkat végül arra, hogy a listát mindenki számára hozzáférhető módon közzé is tegyük, némi szerény előzetes megjegyzéseket fűzve hozzá. Hadd nevezzük most nevén legtekintélyesebb és legkedvesebb érdeklődőnket: Lotz Jánost. Annál is inkább, mert ő nemcsak hogy nem érdek, de nem is alap s előzetes kutatások nélkül kérte tőlünk az ÉrtSz.-ban fellelhető tőigék listáját. Amint az 1966 nyárvégén-őszén vele folytatott személyes beszélgetésekből kiderült: ő jóval előttünk, még stockholmi évei alatt, 1945-ben manuálisan kigyűjtötte a Sauvageot-szótár magyar indítású részéből tőigéinket, a későbbiek során ezt a listát összevetette az ÉrtSz. listájával (tehát lényegében az a listával, melyet mi is megkaptunk). Az a körülmény, hogy Lotz János manuálisan is érdemesnek tartotta a fáradságos kigyűjtést, összevetést, ahogy ezt említettük is neki, igen jól esett nekünk, mert ezzel — úgy gondoltuk — csak alátámasztotta a mi törekvésünket, hogy tudniillik géppel, tehát lényegesen kényelme-
sebben, kigyűjtsük mi is egy nagy szótárból (esetünkben — az ÉrtSz.-ból) — immár nem csak az igéket, hanem a többi szófajok képviselőit is, a stílusrétegenkénti csoportokat is, a közös etimológiájú elemeket is, és így tovább. Természetesen mivel jóval előttünk járt, Lotz János jóval előttünk rájött olyan dolgokra, melyeket nekünk is látnunk kellett a tőigék összegyűjtött listájával találkozáskor: hogy például tőigénk elég kevés van, hogy

ezek elég rövidek, sőt azt is, hogy sok bennünk a finnugor és magyar-belső keletkezésű elem (bár, emlékezetem szerint, Lotz János már nem számolta meg manuálisan, *m e n n y i* is a tőigék között az ilyen elem, és mennyi ahhoz képest az egész tőszókincsben — nehéz is lenne ezt manuálisan megszámlálni). Lotz János még annak idején publikált is egy tanulmányt *-t* végű igéinkről, mely itthon sajnálatos módon kevésbé ismert (l. *American Studies in Uralic Linguistics* 85); több tanítványa ma is dolgozik ugyanebben az irányban. El is határoztuk akkori beszélgetéseink során, hogy Lotz János egyes szólistákat (nem okvetlenül csak az igékét) elküldi hozzánk Debrecenbe „checkolás”, vagyis összevetés végett. Ez a munka minden bizonnyal számunkra is igen hasznos lesz, hiszen ahogy mi ellenőrizzük az ő listáit, azzal ellenőriztük egyben saját listáinkat is: esetleg felfogásbeli különbségek miatt részben más listát kapunk a tőigék, tőfőnevek stb. számára — ezt a különbséget nyilván fenn is fogjuk tartani; esetleg azonban a gépi feldolgozásunk során becsúszott különféle gépi s emberi eredetű hibák számát sikerül csökkenteni az ő, tisztán emberi erővel összeállított, listái alapján.

De Lotz János nem csak meglátta azt, amit végső fokon mindenki láthat, aki megnézi tőigéink listáját, hanem igen érdekes gondolatái is támadtak összegyűjtött tőigéink láttán — megítélésem szerint sokkal érdekesebbek, mint amilyeneket mi közöltünk az említett helyen. (Ilyen „gondolat”, ha jól számolom, mindössze kettő volt ott: 1. a tőigék rendellenes jelentésszám szerinti eloszlása; 2. tőigéink zömükben finnugor-belső keletkezésűek — ez utóbbi gondolat már nem is igen gondolat, csak egy pusztá, bár talán nem egészen érdektelen, szemmel látható tény megállapítása.) Lotz János akkor ígéretet is tett arra, hogy a gondolatait — talán éppen folyóiratunk hasábjain — közreadja. Azt hiszem, ezt nem csupán a sorok írója, hanem folyóiratunk minden olvasója érdeklődéssel és örömmel várja is, hiszen egy dolog a computer adta pusztá eredmények felsorolása (ez sokszor szintén nem érdektelen!) — és megint minőségileg más az igazi emberi gondolat, mely a számítógépből vagy egyéb forrásokból származó adatokat értelmezi, lelket lehel beléjük.

Az alább közlendő adatok további háttérül szolgálhatnak az eddig született, vagy ezután — New Yorkban vagy Moszkvában, Budapesten, Szegeden vagy Debrecenben — születendő egyes gondolatok számára. Így, ha nem volna szerénytelenség ilyen igénytelen közlemény esetén, azt is mondhatnám, hogy azt Lotz Jánosnak, a sokban előttünk járt s járó, nem csak az anyaggyűjtésben szorgos, hanem az eredeti gondolatokban, a szellemes és tiszta rendszerező készségekben is olyan gazdag tudósnak ajánlom.

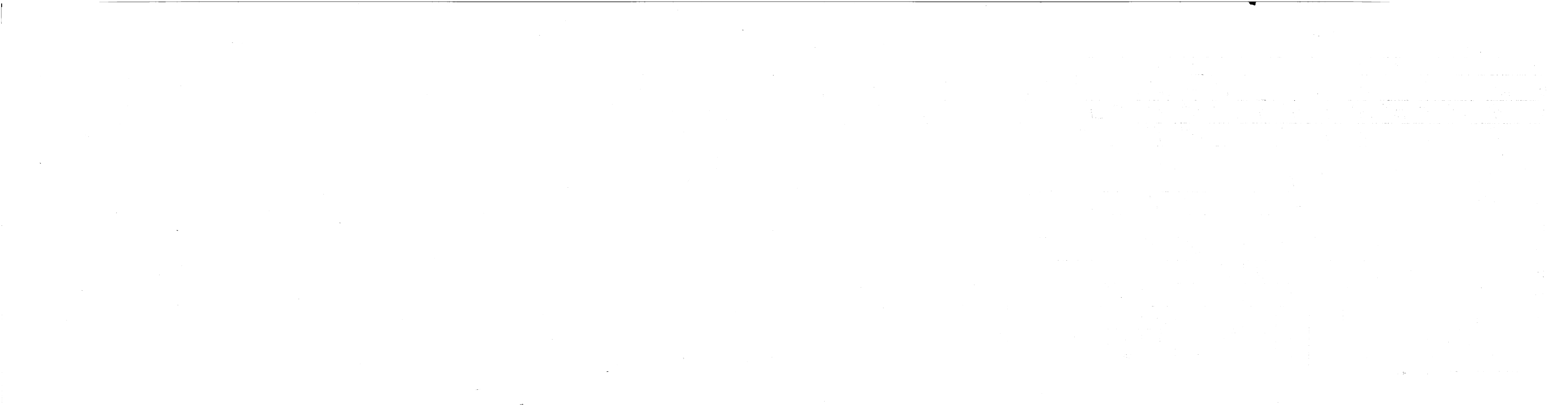
2. Közlendő anyagunk magvát az 1. táblázat tartalmazza.¹ E táblázat egyes sorai megmutatják azt, hogy tőszókincsünk 5410 egy szófajiságú egyede (az egész, szigorú értelemben vett tőszókincs ennél valamivel nagyobb, hiszen az tartalmazza két, három és négy szófajiságú tőszavainkat is, valamint a szófaj szerint az ÉrtSz.-ban nem minősítettek) 422 tőigét tartalmaz, s ez az egész egy szófajiságú állomány 7,80%-a,

¹ Ha az olvasó összeveti a tőigékre vonatkozó s itt közölt eredményeket a korábban közöltekkel (l. *Nyr.* 91. 45–52), melyekről megmondtuk, hogy nem véglegesek, valóban bizonyos eltéréseket észlelhet. A korábbi listához képest a mostanin, melyet véglegesnek tekintünk, a következő módosításokat hajtottuk végre: 1. elhagytuk a tőigék közül a következő tízet (köztük két ikessel): *alvad, nyuvad, peshcd, brekeg, enyeleg, hízeleg, csetteg, vijjog, romlik, sárlík*; 2. tőigének minősítettük a következő hetet: *csüng, omlík, ömlík, tenyészik, cibál, szapul, zúz* (köztük három ikessel). Mivel tíz, a jelzett helyen felsorolt igét elhagytunk, viszont hét új igét felvettünk, végeredményképpen tőigéink számának a korább közölt adathoz képest hárommal csökkentenie kellett: valóban, az ott közölt 425 helyett itt s a továbbiakban, végleges érvénnyel, 422 olyan tőigéről beszélünk, mely az ÉrtSz.-ban megvan. Látható az is, hogy míg korábban a tőigék között 77 ikest tartottunk nyilván, itt (két régebbi elhagyásával és három újabb felvételével)

I. táblázat
Az ÉrtSz.-ban szereplő egy szófajiságú tőszavaink eloszlása utolsó fonémájuk szerint

	A	A	B	C	CS	D	E	É	F	G	GY	H	I	í	J	K	L	LY	M	N	NY	O	Ó	Ö	Ő	P	R	S	SZ	T	TY	U	Ú	Ű	Ū	V	W	X	Y	Z	ZS	-*	Összesen	Az egyszófa- jú tőszavak százalékában
Ige (1)	0,24 1 0,10		0,47 2 4,76	0,24 1 1,05	5,45 23 17,69		0,24 1 2,94	7,35 31 17,82	1,18 5 11,91		0,71 3 27,27	1,18 5 5,95	19,67 83 22,62	17,77 75 34,25		0,71 3 2,10	3,55 15 4,87	0,71 3 2,65	0,24 1 0,39	0,95 4 6,35	2,84 12 13,33	14,22 60 13,25	1,66 7 5,98	2,37 10 6,14	12,09 51 12,85					2,04 1 3,03	0,95 4 11,11					4,98 21 20,59			100,0 422	7,80				
Fn (2)	21,75 984 93,80	0,07 3 37,50	0,86 39 92,86	2,55 115 89,84	1,99 90 94,74	2,02 91 70,00	4,21 190 84,07	0,73 33 84,62	0,67 30 88,24	2,88 130 71,71	0,69 31 73,81	0,55 25 78,13	4,36 197 89,55	0,07 3 27,27	1,26 57 67,86	6,07 274 74,66	3,03 137 62,56	2,02 91 92,86	2,72 123 86,01	5,87 265 86,04	2,24 101 89,38	0,02 1 16,67	5,36 242 94,90	0,02 1 50,00	1,24 56 88,89	1,55 70 77,78	7,90 356 78,59	1,93 87 74,36	3,17 143 87,73	6,93 313 78,84	0,27 12 92,31	0,71 32 84,21	0,60 27 79,41	0,29 13 76,47	0,55 25 75,76	0,67 30 83,33	0,02 1 100,00	0,11 5 100,00	0,02 1 100,00	0,60 72 70,59	0,40 18 100,00	0,02 1 25,00	100,0 4515	83,46
Mn (3)	18,40 39 3,72		0,47 1 2,38	0,94 2 1,56	0,47 1 1,05	4,72 10 7,69	7,08 15 6,64			4,25 9 5,17	0,47 1 2,38	5,66 12 5,46		0,47 1 1,19	1,89 4 1,09	2,36 5 2,28	0,47 1 1,02	3,30 7 4,90	5,19 11 3,67	3,77 8 7,08		2,83 6 2,35	0,47 1 1,69	1,89 4 4,44	13,68 29 6,40	3,30 7 5,98	2,36 5 3,07	9,91 21 5,29		1,89 4 11,77		1,42 3 9,09	0,94 2 5,56			1,42 3 2,94		100,0 212	3,92					
Szn (4)				12,00 3 2,34		8,00 2 1,54				4,00 1 2,38					4,00 1 0,27	4,00 1 0,46		8,00 2 1,40	24,00 6 1,95							8,00 2 0,44		4,00 1 0,61	16,00 4 1,01									9,00 2 1,96		100,0 25	0,46			
Nm (5)	4,55 1 0,10					4,55 1 0,77	9,09 2 0,89					18,18 4 1,82						22,73 5 5,10		22,73 5 1,62	4,55 1 0,59						4,55 1 0,86												9,09 2 1,96		100,0 22	0,41		
Hsz (6)	2,70 1 0,10					5,41 2 1,54	10,81 4 1,77	2,70 1 2,57			8,11 3 1,73	5,41 2 4,76		2,70 1 0,45				2,70 1 1,02	2,70 1 0,70	8,11 3 0,97		5,41 2 33,33				2,70 1 1,11	8,11 3 0,66	2,70 1 0,61	18,92 7 1,76									2,70 1 0,98	8,11 3 75,00		100,0 37	0,68		
Nu (8)	20,00 1 0,10																20,00 1 0,46			60,00 3 0,97																						100,0 5	0,09	
Ksz (9)						12,50 1 0,77	12,50 1 0,44			12,50 1 0,58	12,50 1 2,38																12,50 1 0,22	25,00 2 1,71		12,50 1 0,25												100,0 8	0,15	
Isz (10)	14,47 11 1,05	3,95 3 37,50	1,32 1 0,78			10,53 8 3,54	6,58 5 12,82	1,32 1 2,94				9,21 7 21,88	2,63 2 0,91	1,32 1 9,09	22,37 17 20,24	1,32 1 0,27			1,32 1 16,67	1,32 1 0,39	1,32 1 50,00	1,32 1 1,59			1,32 1 0,22	5,26 4 3,42			3,95 3 7,90	2,63 2 5,88	1,32 1 5,88	5,26 4 12,12									1,32 1 0,98		100,0 76	1,40
Msz (11)	12,64 11 1,05	2,30 2 25,00	8,05 7 5,47	3,45 3 3,16		6,90 6 2,66	2,30 2 5,88						4,60 4 1,82	4,60 4 36,36	4,60 4 4,76	4,60 4 1,09			8,05 7 4,90		2,30 2 33,33	5,75 5 1,96		1,15 1 1,59	3,45 3 3,33	1,15 1 0,22	10,35 9 7,69	3,45 3 1,84	1,15 1 7,69	3,45 3 7,90	1,15 1 2,94	3,45 3 17,65							1,15 1 0,98		100,0 87	1,61		
Ne (22)										100,0 1 2,88																																100,0 1	0,02	
Az egyszófa- jú tőszavak szá- zálékában:	100,0 1049	100,0 8	100,0 42	100,0 128	100,0 95	100,0 130	100,0 226	100,0 39	100,0 34	100,0 174	100,0 42	100,0 32	100,0 220	100,0 11	100,0 84	100,0 367	100,0 219	100,0 98	100,0 143	100,0 308	100,0 113	100,0 6	100,0 255	100,0 2	100,0 63	100,0 90	100,0 453	100,0 117	100,0 163	100,0 397	100,0 13	100,0 38	100,0 34	100,0 17	100,0 33	100,0 36	100,0 1	100,0 5	100,0 1	100,0 102	100,0 18	100,0 4	5410	100,0
	19,39	0,15	0,78	2,37	1,76	2,40	4,18	0,72	0,63	3,22	0,78	0,59	4,07	0,20	1,55	6,78	4,05	1,81	2,64	5,69	2,09	0,11	4,71	0,04	1,16	1,66	8,37	2,16	3,01	7,34	0,24	0,70	0,63	0,31	0,61	0,67	0,02	0,09	0,02	1,89	0,33	0,07	100,0	

* Kötőjellel kapcsolódó, nem önálló szavak, mint: -e, leg- stb.

4515 főnevet s ez az egész állomány 83,46%-a — és így tovább. Az egyes sorokon belül az is kiderül, hogy tőigéink közül csupán 1 végződik *-a*-ra (ez a tőigék 0,24%-a), 2 *-b*-re (ez a tőigék 0,47%-a) és így tovább. Vagyis: a táblázat egyes négyzeteiben az álló szedésű számok az abszolút számok (azok mutatják meg, hogy hány *a*, *á*, *b*, . . . kötőjel

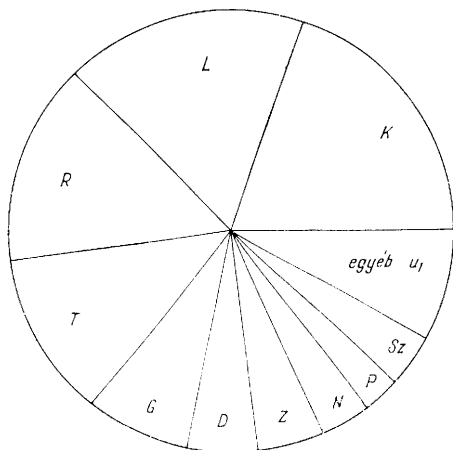
igék, főnevek, melléknevek stb. van a vizsgált tőszókincsben). A felettük jobbra dőlten szedetttek viszont az arányt mutatják az egyes szófajokon belül: ez a végződés az összes tőige, tőfőnév stb. ennyi és ennyi százaléka.

A táblázat egyes oszlopai hasonló kérdésekre adnak választ, de nem a szófaji hovátartozás, hanem a végső fonéma szemszögéből (kivétel a „kötőjel”, melynek természetesen nem felel meg fonéma; a *-dz*, *-dzs* fonémák eredményei be vannak olvasztva a *-z*, *-zs* végűeké közé; a hosszú mássalhangzó fonémák eredményei be vannak olvasztva a megfelelő rövid mássalhangzóéi közé). Így látható, hogy egy szófajiságú tőszókincsünk 19,39%-a végződik *-a*-ra (1049 egyed), 0,15%-a *-á*-ra (8 egyed) és így tovább. Az egyes oszlopokon belül, az abszolút számok alatt, tőlük balra álló, szintén dőlten szedett értékek viszont azt mutatják, hogy például az *-a*-ra végződő tőszavainknak csupán 0,10%-a ige, 93,80%-a főnév, 3,72%-a melléknév és így tovább.

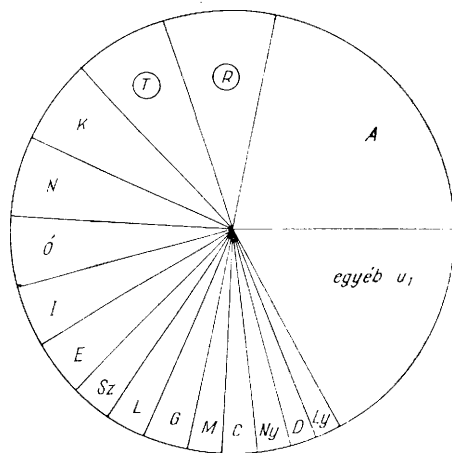
Bár az 1. táblázat ilyen módon minden szükséges információt tartalmaz a végső fonémákat illetően (a „fonémákra” vonatkozóan a fenti megkötésekkel) — túlságosan is sok adatot tartalmaz ahhoz, hogy abból valami értelmeset könnyen ki lehessen hámozni. Ezért a táblázat bizonyos eredményeit — korábbi szokásunknak megfelelően — grafikusan is ábrázoltuk (1. 1., 2., 3. ábra). Az iktelen igék külön bemutatása azért látszott szükségesnek, mert — amint ez jól látható az 1. ábrán — a *-k* végződés a tőigék között messze kiugrik és tulajdonképpen joggalanul: nem tővége, mint az összes többi elem, hanem egy nem zéró fokú grammatikai morféma utolsó eleme. Ezért, úgy gondoljuk, közvetlenül a 2. és 3. ábra vehető egybe: a tőfőnevek az iktelen igékkel. A 2. és 3. ábrán bekarikáztuk a T és R véget: látható, hogy e két fonémára végződik mind igéink, mind főneveink jó része (az igéknek mindenesetre nagyobb része, mint a főneveké). A főneveknél kiugrik az *-a* végűek sokasága: tőfőnév-állományunkra jellemző az *-a* végződés; ennek a körülménynek távoli kihatásai voltak véleményünk szerint, amint erről más helyen kívánunk szólni. Megjegyezzük még az 1–3. ábrával kapcsolatosan, hogy rajtuk, mint látható, az egyes végzések nem ábécérendben követik egymást, mint az 1. táblázaton, hanem csökkenő nagyságrendben. Ezt nem azért tettük, hogy egyáltalán lerajzolhassunk valamit az 1. táblázatból (ábécérend esetén ugyanis vajmi nehezen rajzolhattunk volna: mindjárt az igék *-a* végződését, a 0,24%-ot nem tudtuk volna lerajzolni, olyan kevés), hanem azért, mert míg az ábécérend hasznos akkor, ha egy meghatározott végződést keresünk, a nagyságrend plasztikusabb a feldolgozás, a nyelvészeti gondolkodás szemszögéből.

Az 1–3. ábra az 1. táblázat egyes sorainak bizonyos eredményeit tükrözi, tehát az ilyen típusú kérdésekre ad vizuális választ: „milyen fonémára végződik a legtöbb tőfőnevünk?”; „Hány különböző fonémára és melyekre végződik iktelen tőigéink egyharmada, fele stb.”, és nem ad választ az olyan kérdésekre, mint „*-a*-ra végződő tőszavaink között milyen arányban vannak a főnevek, a melléknevek stb.” Könnyen belátható az 1. táblázat alapján, hogy az utóbbi típusú kérdésekre nem érdemes körgrafikonokat szerkeszteni: úgyiszlván minden végződésen belül legtöbb a főnév. Nem azért, mintha a főnévre egyformán jellemző volna bármely végső fonéma (hogy ez nem így van, az jól kiolvasható az 1. táblázat soraiból és az 1–3. ábrából), hanem egyszerűen azért, mert

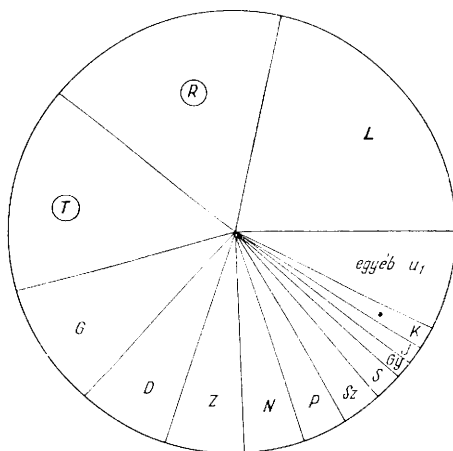
az ikések száma végeredményképpen eggyel nő: valóban, itt és a továbbiakban 78 ikes tőigével és ennek megfelelően csupán 344 iktelen tőigével fogunk dolgozni. Megjegyzem még, hogy valamely elem tőszóvá nyilvánítását vagy a tőszók listájáról való törlését minden esetben Jakab László javasolta és e sorok írója hagyta jóvá.

1. ábra. A tőigék eloszlása szótári alakjuk utolsó fonémája szerint (u_1 = az utolsó fonéma)

2. ábra. A tőfőnevek eloszlása szótári alakjuk utolsó fonémája szerint

3. ábra. Az iktelen tőigék eloszlása szótári alakjuk utolsó fonémája szerint

főnév aránylag olyan sok van, hogy ez a tömeg azután majd minden végződésen belül teljesen elnyomja a többi szófaj képviselőit. Ahhoz, hogy az I. táblázatnak ne csupán a sorait, hanem az oszlopait is közvetlenül, arányosan érzékelnünk tudjuk, bizonyos egyszerű számtani (nem merném mondani, hogy „matematikai”) átalakításra van szükség, melyre itt nem akarok kitérni. Utalok viszont arra, hogy e kis számtani átalakítás során világosan kiderül: az *-a* végződés között aránylag is (tehát ha leszámítjuk is, hogy olyan sok a főnév) messze a legtöbb a főnév, ezt követi csökkenő sorrendben a melléknév, az indulatszó, a mondatszó és a névmás; az *-r* végűek között aránylag legtöbb az ige, ezt követi csökkenő sorrendben a melléknév, a számnév (a *-szor* vég miatt: ezeket a számnéveket azonban alkalmasint ki kellene zárni a tőszavak köréből), a főnév; a *-t* végűek

között is aránylag legtöbb az ige, ezt követi a főnév, a mondatszó, a számnév, majd a melléknév — és így tovább. Ugyanezen kis átalakítás után azt az egyáltalán nem meglepő s nem váratlan „eredményt” is megkapjuk, hogy például a rövid -o végűek között feltűnően sok az indulatszó, mondatszó stb.

3. Az eddig előadottak azonban, ha összképet nyújtanak is, még elég keveset mondanak tőszókincsünk egy szófajiságú elemeinek végződés szerinti eloszlásáról, hiszen mindenütt csak az utolsó egy-egy fonémát vettük figyelembe. Vajon milyen a kép, ha mélyebben bemegyünk a szó testébe jobbról (a vége felől), ha tehát az utolsó két, három elemet is figyelembe vesszük. (Még egyszer felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy e „mélyebbre menetel” nálunk bizonyos tárgybeli változást is okoz: itt nem fonémákról, hanem „n”-ekről lesz szó.) Itt már, érthető okoknál fogva (ti. a helykímélés okánál fogva), nem közölhetjük egy olyan táblázaton, mint amilyen az 1. volt, minden szófaj minden előforduló végző betűkettősét-betűhármását (végző di- és trigrammáját). Ezért két korlátozást teszünk: 1. csak a két legtömegesebb egyedet felmutató szófajt, a főnevet és az igét vizsgáljuk; 2. e két szófajon belül csak a leggyakoribb di- és trigrammákat közöljük, mégpedig csökkenő gyakoriságuk sorrendjében. Az anyag még így is eléggé szerteágazó és nem egykönnyen értékelhető.

A 2. és 3. táblázat ennek megfelelően a tőigék, illetőleg a tőfőnevek eloszlását mutatja végső di- és trigrammáik szerint; ugyanezt ábrázolja a végső digrammákra vonatkozóan a 4–6. ábra.

2. táblázat

Tőigék eloszlása az utolsó két és három betű szerint

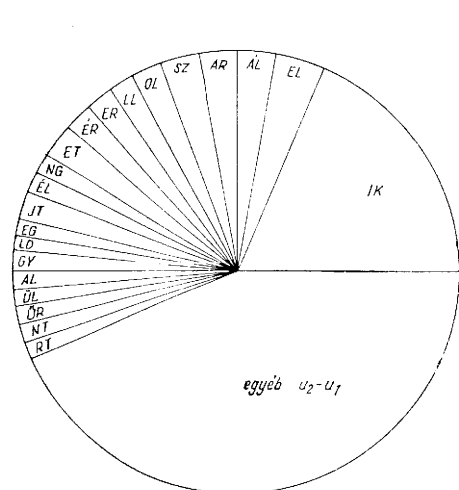
u_2-u_1				u_3-u_1					
	M	%	Σ %		M	%	Σ %		
1.	<i>ik</i>	78	18,48	18,48	1.	<i>zik</i>	22	5,21	5,21
2.	<i>el</i>	16	3,79	22,27	2.	<i>lik</i>	19	4,50	9,71
3.	<i>ál</i>	12	2,84	25,11	3.	<i>kik</i>	6	1,42	11,13
4.	<i>ar</i>	12	2,84	27,95	4.	<i>esz</i>	6	1,42	12,55
5.	<i>sz</i>	11	2,61	30,56	5.	<i>bál</i>	5	1,18	13,73
6.	<i>ol</i>	10	2,37	32,93	6.	<i>all</i>	5	1,18	14,91
7.	<i>ll</i>	9	2,13	35,06	7.	<i>nik</i>	4	0,95	15,86
8.	<i>er</i>	9	2,13	37,19	8.	<i>sik</i>	4	0,95	16,81
9.	<i>ér</i>	9	2,13	39,32	9.	<i>pel</i>	4	0,95	17,76
10.	<i>et</i>	9	2,13	41,45	10.	<i>kar</i>	4	0,95	18,71
11.	<i>ng</i>	7	1,66	43,11	11.	<i>ejt</i>	4	0,95	19,66
12.	<i>él</i>	7	1,66	44,77	12.	<i>eng</i>	3	0,71	20,37
13.	<i>jt</i>	7	1,66	46,43	13.	<i>rik</i>	3	0,71	21,08
14.	<i>eg</i>	6	1,42	47,85	14.	<i>yik</i>	3	0,71	21,79
15.	<i>ld</i>	5	1,18	49,03	15.	<i>hál</i>	3	0,71	22,50
16.	<i>gy</i>	5	1,18	50,21	16.	<i>var</i>	3	0,71	23,21
17.	<i>al</i>	5	1,18	51,39	17.	<i>mer</i>	3	0,71	23,92
18.	<i>ül</i>	5	1,18	52,57	18.	<i>ver</i>	3	0,71	24,63
19.	<i>úr</i>	5	1,18	53,75	19.	<i>vet</i>	3	0,71	25,34
20.	<i>nt</i>	5	1,18	54,93	20.	<i>ánt</i>	3	0,71	26,05
21.	<i>rt</i>	5	1,18	56,11	21.	<i>árt</i>	3	0,71	26,76
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
121.	<i>öz</i>	1	0,24	100,0	290.	<i>tüz</i>	1	0,24	100,0
		422				422			

Jelmagyarázat: u_i — a jobbról számított i -edik betű; M — mennyiség (abszolút szám); % — az összes tőige százalékában; Σ % — halmozott százalék.

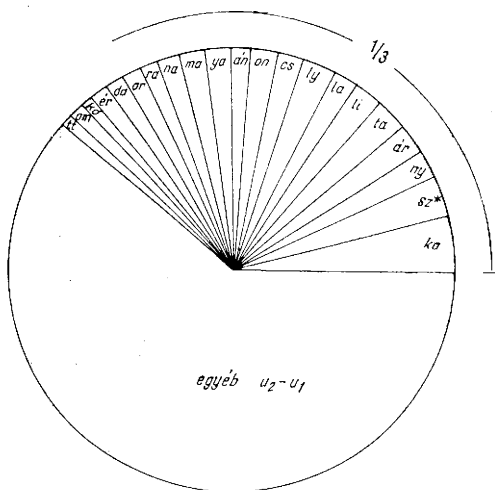
3. táblázat

Tőfőnevek eloszlása az utolsó két és három betű szerint

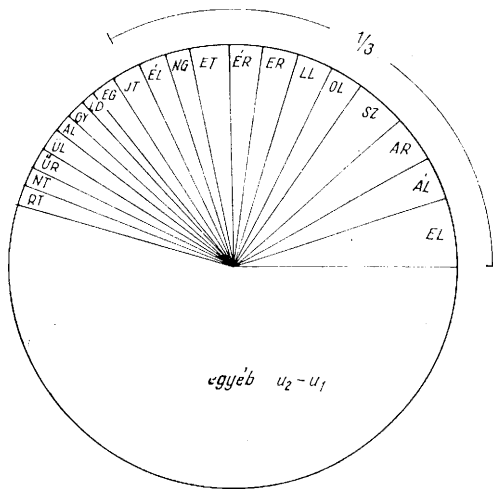
u_2-u_1		M	%	Σ %	u_3-u_1		M	%	Σ %
1.	ka	146	3,54	3,54	1.	ány	41	0,91	0,91
2.	sz	143	3,17	6,71	2.	lya	40	0,89	1,80
3.	ny	101	2,24	8,95	3.	ett	36	0,80	2,60
4.	ár	101	2,24	11,19	4.	ula	29	0,64	3,24
5.	ta	100	2,21	13,40	5.	ska	27	0,60	3,84
6.	li	97	2,15	15,55	6.	lla	26	0,58	4,42
7.	la	93	2,06	17,61	7.	oly	26	0,58	5,00
8.	ly	91	2,02	19,63	8.	asz	25	0,55	5,55
9.	cs	90	1,99	21,62	9.	nya	23	0,51	6,06
10.	on	89	1,97	23,59	10.	szt	23	0,51	6,57
11.	án	86	1,90	25,49	11.	ény	22	0,50	7,07
12.	ya	83	1,84	27,33	12.	ász	22	0,50	7,57
13.	ma	78	1,73	29,06	13.	ncs	19	0,44	8,01
14.	na	75	1,66	30,72	14.	ely	19	0,44	8,45
15.	ra	74	1,64	32,36	15.	ony	19	0,44	8,89
16.	or	62	1,37	33,73	16.	ács	18	0,40	9,29
17.	da	58	1,28	35,01	17.	dli	18	0,40	9,69
18.	ér	54	1,20	36,21	18.	esz	18	0,40	10,09
19.	kó	50	1,11	37,32	19.	rka	17	0,38	10,47
20.	om	45	1,00	38,32	20.	nka	16	0,35	10,82
21.	tt	44	0,97	39,29	21.	óka	16	0,35	11,17
22.	ok	43	0,95	40,24	22.	ély	16	0,35	11,52
23.	er	43	0,95	41,19	23.	rom	16	0,35	11,87
24.	ca	40	0,89	42,08	24.	tár	16	0,35	12,22
25.	ló	36	0,80	42,88	.	.	.	.	.
449.	q	1	0,02	100,0	1781.	q	1	0,02	100,00
		4515					4515		

4. ábra. A tőigék eloszlása szótári alakjuk végző digrammája szerint

5. ábra. A tőfőnevek eloszlása szótári alakjuk végző digrammája szerint

6. ábra. Az iktelen tőigék eloszlása szótári alakjuk végző digrammája szerint

Mi olvasható le a táblázatokból és az ábrákból? Mit tehetünk hozzá a közvetlenül leolvasható adatokból a további, rendelkezésünkre állókból (különösen az ikés-iktelen korrekciót véve figyelembe)? Íme:

(1) Van 422 tőigénk (ebből 344 iktelen). E mennyiség 121 (az iktelenek: 120) különböző digrammára oszlik el végződését tekintve, tehát egy digrammára átlag 3,5 ige (2,9 iktelen ige) esik.

(2) Az (1) alatti mennyiségű tőigék összesen 290 (az iktelenek: 278) trigramma valamelyikére végződhetnek, vagyis egy trigrammára átlag 1,5 ige (1,2 iktelen ige) esik. Ez esetleg annyit is jelenthet, hogy iktelen tőigéink esetén általában elég a végső trigrammát megadni, az közel egyértelműen meghatározza az egyes tőigéket (egész egyértelműen akkor határozná meg, ha egy-egy trigrammára pontosan egy-egy iktelen tőige jutna).

(3) Van 4515 tőfőnevünk, ezek 449 digramma valamelyikére végződhetnek, vagyis egy végső digrammára átlag 10 tőfőnév esik.

(4) Tőfőneveink 1781 trigramma valamelyikére végződhetnek, tehát egy végső trigrammára átlag 2,5 főnév esik. Ez annyit is jelenthet, hogy ha csak a végső trigrammát adjuk meg, azzal még megközelítő pontossággal sem határoztunk meg egy-egy tőfőnevet: egy és ugyanazon trigrammára két-három főnév is végződhet.

(5) Iktelen tőigéink egyharmada tizenkét különböző digramma valamelyikére végződhet, tőfőneveink egyharmada — tizenhat digramma valamelyikére.

(6) Ha nem sokat is, de valamit mondhatunk a végső di- és trigrammák mi-n ó s é g é r e vonatkozóan is. Nevezetesen: mai vizsgált tőszókészletünkben élesen nem választhatók el egymástól végső di- és trigrammaikat illetően az igék és a főnevek. Az igék egyharmada szonáns (l, r, n, j) tartalmazó, valamint „sz” és „et” digrammájú kapcsolatokra végződik. A főnevek egy harmada szintén szonáns (ny, l, r, m, n) és/vagy -a-t tartalmazó digramma, illetőleg „sz”, „cs” digramma valamelyikére végződik (vö. 5–6. ábra).

Kell-e mondanunk, hogy az (1)–(6) pontban felsorolt eredmények csupán az ÉrtSz.-ban foglalt és a mi elgondolásaink alapján kiválasztott tőigékre és tőfőnevekre

vonatkoznak? Más szavakkal azt is mondhatjuk, hogy **l e g a l á b b** ennyi és a jelzett eloszlású tőigénk és tőfőnevünk van; további tőszavak bevonásával az abszolút értékek mindenképpen megemelkednének; helyenként az itt jelzett arányok is megváltozhatnak, bár feltehetően igen kis mértékben. (Hogy miért „igen kis” mértékben? Mert ha például találunk még — mondjuk, tájszótári gyűjtéseinkben — 45 tőfőnevet, ez az **e g é s z** itt felsorolt tőfőnév-mennyiséget csupán 1%-kal növeli, s ez például a digrammák szerinti eloszlást csupán akkor változtatná meg észrevehetően, ha mind a 45 „új”, tehát általunk fel nem dolgozott tőfőnév **e g y e t l e n** viszonylag ritkább digramma valamelyikére, mondjuk **-or-ra** vagy **-da-ra** végződnék. Ez pedig kevésbé valószínű.)

Lényegesen megváltoztatná viszont az arányokat, ha nem csupán a szűk értelemben vett tőszavakat vizsgálónk, hanem a gyakori idegen eredetű szóvégeket (mint **-encia/-ancia**, **-áté**, **-um** stb.) tartalmazókat is. Ezek között ige gyakorlatilag nincs, viszont ha ezeket is ideömleszténk a vitathatatlan tőszavak közé, akkor sokkal több főnév esnék aránylag egy-egy végző di- vagy trigrammára (sőt akkor értelme lenne egészen a tetragrammáig is elmenni, vö. a **-ncia** véget). Vagyis itt is, mint anyagunk más részleteiben is, azt tapasztaljuk, hogy **ú j a n y a g** felderítése, a kutatási eredményekbe való bekapcsolása már alig változtatna eredményeinken (olyan nagy mennyiségű eredményt szolgáltatott egyedül az ÉrtSz.), viszont **ú j s z e m p o n t** felvetése, az eddig alkalmazott **e l v e k m ó d o s í t á s a** lényegesen más arányokat alakítana ki. (Bár itt sajátosan az etimológiával nem foglalkoztunk, megemlítem, mint problémát, az etimológiával kapcsolatos eredményeinket. Mint ismeretes, mi a SzófSz. és csak a SzófSz. alapján dolgoztunk. Vajon a készülő új etimológiai szótár **a**) olyan nagy mennyiségű új anyagot fog-e tartalmazni és **b**) az új etimológiák olyan tömegesen fognak-e változni a SzófSz.-hoz képest, hogy az érezhetően módosítja majd eredményeinket? Erre a kérdéspárra egyelőre még hozzávetőleges választ sem tudunk adni. Ha, mint tervezzük, a MEtSz. anyagát is majd, az ÉrtSz.-éhoz hasonlóan, lyukkártyákra vittük és feldolgoztuk, akkor az ezzel kapcsolatos helyzetet is pontosan ismerni fogjuk.)

4. Nos, egyelőre ennyit tudtunk mondani a címben felvetett kérdéssel, a szófaj—végződés problémával kapcsolatosan. Befejezésül csupán három problémát szeretnék még felvetni.

Az első épp az etimológia kérdése. Nevezetesen: nyilván nem lenne érdektelen azt is megvizsgálni, hogy a közös eredetű tőszavainkra milyen végződés csoportok jellemzőek, a szófaji hovátartozást is figyelembe véve. A kérdés egyik oldalára, a csak eredetvégződés szerinti eloszlásra, már tudjuk a választ; az eredményeket (egy az ittenihez igen hasonló formájú közleményben) hamarosan megjelentetjük a NyK. hasábjain. A szófajnak ebbe való belekombinálása, ami egészen természetes igény a nyelvész számára, e sorok írásakor készül a gépeken; egyes feltűnőbb jelenségek már így, „szabad szemmel” is világosak.

A következő kérdés szintén igen természetes: Miért épp a szóvégeket vizsgáljuk a felvetett szempontokból (szófaj, eredet, szófaj és eredet kombinációja)? Vajon a szók e z d e t nem éppen ilyen érdekes; de maguk a szóra végre vonatkozó eredmények is nem sokkal plasztikusabbak lennének, ha össze lehetne őket vetni a szókezdlet eredményeivel? Például: fentebb utaltunk arra, hogy egy-egy végző trigramma már majdnem egyértelműen meghatároz egy-egy valódi iktelen tőigét. No és hány betűig kell **b a l f e l ő l**, a szó kezdetétől haladnunk, hogy majdnem egyértelműen meghatározzunk egy-egy tőigét? Vagy: fentebb láttuk a tipikusabb (gyakoribb) ige- és főnévtővégeket. Nos és a tőkezdetek milyen tipikus alakzatokra bomlanak? És így tovább lehetne sorolni a kérdéseket. Jelenlegi terveink szerint 1968 folyamán (immár nem Budapesten, hanem egy debreceni telephelyű gépparkon) fognak elkészülni ezek a rendezések — sietni fogunk

azok eredményeiről is tájékoztatni olvasóinkat. Sőt tovább is mehetünk: miután a szóvégeket és a szókezdeteket megvizsgáltuk, akár az egész tőszókincsre vonatkozóan, akár annak valamilyen szempontból kiemelt részére vonatkozóan érdekesnek bizonyulhat a szó b e l s e j é n e k a vizsgálata. E g y e s fonémák szókezdő, szóvégi szerepét statisztikai szemszögből eddig is vizsgálták, sőt tették ezt fonémac s o p o r t o k k a l is — de miért ne lehetne ugyanezt szóbelseji helyzetben is megtenni? A szóvégmutató szótár a fürge gépeken ilyen módon általában s z ó m u t a t ó szótárrá válhat: természetesen, távolról sem csupán a szavak végét mutathatja, hanem azok minden, számunkra érdekes részét! (Ezt a gondolatot néhány évvel ezelőtt Melesuk Igor kollégánk vetette fel előttem.)

És végül: Itt csak a végeredményeket adtuk, szófajonként, sőt azon belül is korlátozással (a **2.** alatt: csak az egy szófajiságú elemek, a **3.** alatt: csak az igék és a főnevek). Vajon nem érdekelné-e a szakemberek szélesebb rétegét egész tőszókincsünk, tételesen felsorolva, szófajonként csoportosítva, az egyes szavakat ezen belül szóvégmutató sorrendbe rakva? Vagyis az 1. táblázat helyett egy 8—10 íves könyvecske, melyben rendre ott szereplnének az összes *a, b, c . . .* stb. végű tőigék, majd a tőfőnevek és így tovább, a több szófajiságú tőszavakig? Szeretnénk ezt a könyvecskét kiadni, és inkább itthon, mint külföldön kiadni. Itthon azonban egyelőre kiadót keresünk rá (külföldi már akadna . . .).

Papp Ferenc

A nép fiaival poharat, eszmét koccintok...

„Eleve örülök a jó íznek, amelyet egy-egy nyelvi fordulat kibontása révén élvezhetek” — írta Illyés Gyula anyanyelvünk műveléséről elmélkedve. (Ingyen lakoma 1 : 266) Osztozzunk örömében, s ez alkalommal az ő nyelvi fordulataiból bontsunk ki néhány jellegzeteset!

Barátaival tett gépkocsiútjáról írva jegyezte föl: „az óraszámra előreszegzett, fokozottan működtetett szem... működésre csábítja a nyelvet. *Folyt a szó*, nem is könnyű *közölnivalókkal*, de közben a kétoldalt *elfolyó vidék* is rengeteget *közölt*” (Szíves kalauz 588—9, az én kiemeléseimmal). A lélektanilag is nagyszerű megfigyelés, az agy kettős forrású működésének nyomon követése meglepő, érzékletes nyelvi kifejezést kapott. Magja köznyelvi: *folyik a szó*; ehhez s ebből teremti az író az annyira szemléletes másikat: *elfolyik a vidék*. A közös igével a kettőt összekapcsolja: a *folyó szó* (a fölön át) és az *elfolyó vidék* (a szemén át) egyszerre közvetít mondanivalót. — K e t t ő s gondolattársítás e g y igével: prózája egyik mondatszerkezeti sajátosságának ez a lényege. Két fajtájára említünk itt néhány példát: egy-egy ige az egyikben különböző határozókat, a másikban különböző tárgyakat vonz magához, s kapcsolja össze egymással a sokszor távol álló elemeket.

A kettős tárgyi vonzat egyszerűbb esetei ilyenek (a kiemelések tőlem valók): „Ahogy *szememet*, akként *t á g í t o t t a m* volna *fülemet*, ha tehettem volna” (Szíves kalauz 584); „Dél felé a tó nyitott lévén, a nap, mihelyt a sík horizont alól felmerül, teljes hosszában *k ü l d i* rajta *pillantását és melegét*” (Balaton 63). Sűrítőbbek az alábbiak, mert bennük a konkrét elvont fogalmat idéz föl: „próbálok *elrendezni* megviselt *tagjaimat*, és — a szokás hatalmánál fogva *gondolataimat*” (Szíves kalauz: 306); „Hasonló tünetek másutt is *megindítják a mosolyt s a gondolatot*” (Szíves kalauz 569); [a nép] „*fiaival poharat, eszmét koccintok*” (Szíves kalauz 620); „*Szerszámot és parolát cseréltünk boldogan*” (Az éden elvesztése).

Az ige kettős határozói vonzatára is találunk egyszerűbb eseteket, így például: „Lebocsátott *fülelkekkel*, jobbágyi *alázattal h a l l g a t t a m*” (Ebéd a kastélyban 334); „Honnan jönnek? — *s z ö k i k* rögtön *észbe*, majd *nyelvre* a kérdés” (Szíves kalauz 566). A következő két mondatban viszont a kettős vonzatú ige nem állítmányként, hanem — melléknévi igenév alakjában — jelzőként szerepel: „Most Margit forgott a kis konyhában, *r a g y o g ó* arccal, nemcsak a *tepsiktől*, hanem az anyai *boldogságtól*” (Balaton 6); „A fal két oldalán itt is szinte egymást érték az *egyenruhába* és abba az egyenruhaszerű *pillantásba öltözött* karhatalmi alkalmazottak” (1926. július). Az alábbi összetett mondat főmondatában az ige — melléknévi igenév formájában — határozóként szerepel konkrét értelmű, mellékmondatában pedig ragozott

állítmányként két elvont jelentésű vonzattal: [A tengert Petőfi sose látta] „A Balatont is tán csak egyszer, *Tihanynál* á t k e l ő b e n; amikor a *diák-sorból* is á t k e l t a *vándorszínészi*bé” (Balaton 84).

Mindezek eddig voltaképpen csak alapformák, amelyek a mondanivaló összetettségének megfelelően szövevényesebb, változatosabb nyelvi alakokat is ölthetnek. Így például két mondaton át is tarthat a párhuzam, s csak a második mondatban szerepel az ige, akkor is egy vonzattal, de úgy, hogy a másik vonzatot is földézi: „A tájak, akár a nők, meztelenül vizsgáznak mivoltjukból. Ne t á r s u l j u n k *tájhoz sem*, amíg nem látjuk díszé nélkül” (Balaton: 153). Hasonló a megoldás az alábbi példában is, azzal a különbséggel mégis, hogy a párhuzam hosszabb szövegen át tart: „Az élményvadászat ezenkívül szemérmetlen dolog is, eredendően férfiatlan. Alig különbözik azoknak a piperkőcöknek az önhittségétől, akik kellően felkészülve, azaz kellően kicsípve magukat — azzal mennek társaságba, hogy egy nőt ezúttal is okvetlenül meghódítanak. *Élménnyel sem érdemes ilyen*nel együtt h á l n i” (Szíves kalauz 308). Máskor még azzal töltődik a mondat feszültsége, hogy a határozói vonzatok mellett maguk az alanyok is párhuzamosak. Így például: „[Babitsék szőlőjében álltam, Babits oldalán.] Ahogy a táj *vére* a hosszú pincék *hordaiban*, e mindmáig latinos vidék, ahogy ő nevezte: e kék táj *lelke* az ő *verseiben* e r j e d legízesebbre és legtisztábbra” (Ebéd a kastélyban 13). Vagy: „[»Pasa! Pasa!« — rántja vissza a porázánál fogva egy kislány a kutyáját. A mi kutyánk Szultán volt.] Ez m a r a d t meg a *törökből*, illetve a *gyűlölésekből*. Meg ez a kutyanev keltette *elmosolyodás bennem*” (Szíves kalauz 599). Még tömörebb az alábbi: [A napraforgók láttán] „Nekem a nyelvem, majd az emlékezetem elevenül meg. Az *előbbin* olajos magvak *íze* s z a l a d á t, az *utóbbin* egy, azaz két régi *szó*” (Szíves kalauz 610). A kettős párhuzam úgy is előállhat, hogy az író egy mondaton belül váltogatja a mondatbeli szavak alanyi, illetőleg határozói szerepkörét: „Az *illatok* a *grófék körül*, a *grófék* az *illatokban* immár egyre természetesebben m o z o g n a k” (Ebéd a kastélyban 251). Ugyanez az alapja utolsó példánknak, egy hosszabb szövegrésznek, amelyben hármas síkon folyik a párhuzamos, pontosabban ellentétes szerkesztés. Benne ellentétesen váltogatott alanyok és tárgyak kísérik az állítmány többszörös határozói vonzatait: [Párizsban becsengettem az írókhoz „azzal a boldog hírel, hogy lefordítottam vagy épp lefordítom valamelyik alkotásukat.] A francián kívül helyük lesz egy Duna-parti halhatatlanságban is! — íme itt, aki oda vezeti őket. — Példamutató fegyelmezettséggel fogadtak, a nap bármely órájában, s vezettek be viszonzásul ők meg a dolgozószobájukba. Esetleg, mint Reverdy, a konyhájukba” (Ingyen lakoma 2 : 355 — 6). Vagyis a szerkezet fönt jelzett váza: 'Az írókat én a halhatatlanságba, ők engem a dolgozószobájukba vagy a konyhájukba vezettek be'.

Ha e jellegezetesen tömörítő kettős — sőt amint láthattuk: többszörös — vonzatszerkesztés eredetét, nyelvi fogantatását keressük a műben, Illyés hasonlataihoz jutunk el. Nézzünk meg egyet közülük: „Ahogy a kőművesek mellett dolgozó napszámosok — a dunántúli nyelv cúlágerjei — a téglát, olyasféleképpen dobálják az esztendők kézből-kézbe a költők életművét a jövő felé, s bizony jócskán a földre ejtenek belőle” (Ingyen lakoma 1 : 129). Vagyis: 'A kőművesek a téglát, az esztendők a költők életművét dobálják'. Ebből a kettős párhuzamból az egyes tagokat egymásra vonatkoztathatjuk, akár egy ilyen mondatban: 'Az esztendők a téglát, a költők életművét dobálják', akár pedig ilyen tömörítő kifejezésekben: 'tégladobáló esztendők' vagy: 'életműdobáló kőművesek'.

És íme: az idézett hasonlat után néhány sorral ezt a mondatot találjuk: „A *téglaadogató esztendő*k Babits életműve számára nem voltak kedvezők.” Talán még világosabban — mondhatnánk: nyersanyagában — mérhető le a nyelvi teremtés folyamata ezekben a sorokban: „Imádkozott a hercegnő is? Vagy csak a rózsafűzér szemeihez oly hasonlóan pörgő borsószemek ott az ujjak között adták nekem ezt a gondolatot?” (Ebéd a kastélyban 253). A felmerülő gondolattársításból lehetne hasonlat: 'A hercegnő úgy pörgette ujjai között a borsószemeket, mint (nagyanyám) a rózsafűzér szemeit'. De születhetne kettős vonzatú szerkezet is: 'A hercegnő borsószemeket, rózsafűzér szemeit pörgette ujjai között' . . .

Miről van tehát szó? Nemcsak többszörös vonzatú tömörítő kifejezéseinek, de Illyés Gyula hasonlatainak is egyik művészi erőssége, hogy egymástól távol álló elemeket köt össze, bír „villamos szikráztatásra”. A szabad gondolattársítás nagy költői erejével él, de úgy, hogy — új összefüggéseket teremtve — természetesen kapcsolódnak egymáshoz a távol álló elemek. Nyelvileg pedig olyanféleképpen teszi még tömörebbé a kifejezést, ahogy a hasonlatból szimbólumba megy át a kép, vagyis: azonosítással és a hasonlító nyelvi elemek elhagyásával. Ezekben a nyelvi szerkezetekben általában a tárgyi képzelet találkozik az elvonttal, s így mintegy egybefogja a végezt és a végtelent. Egyúttal a bonyolultat is egyszerűen, mert tömören, fejezi ki.

Látványlag jelentéktelen nyelvi sajáttságban — cseppben a tengert — kíséreltük meg fölillantani Illyés Gyula nagyszerű írásművészetét. Jelentéktelen? Valójában nagy jelentőségű minden eszköz, ami „győztes nyelvi fordulatot” teremt. Ahogy ő maga mondta: „Minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat . . . A jó mondat így örök nevelő”. (Ingyen lakoma 2 : 94)

Éder Zoltán

Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül

Jóllehet az Irgalom című regény idéző mondatairól szóló dolgozatomban (Nyr. 90 : 258—68) statisztikusan állítottam össze az idéző mondatokban szereplő állítmányok sokféle változatát, mégis törekedtem arra, hogy ezeket a stílusjegyek tekintett nyelvi elemeket ne statikusan vizsgáljam, hanem érzékeltessem azt a dinamizmust is, amit az írói ábrázolásban létrehoznak. Az idéző mondatoknak azonban csupán az állítmány szempontjából történő vizsgálata korántsem tárhatta föl mindazokat a tényezőket, amelyek a művészi stílus tanulmányozása céljából még ezen a szűkre szabott vizsgálódási területen belül is további elemzést igényelnek. A már bemutatott idéző mondatbeli állítmányok után tanulságosnak ígérkezik szemügyre venni a többi mondatrészt is, főként az állítmány bővítményeit. Ezek fajtáiból és a különféle típusok egymáshoz viszonyított számarányából következtetéseket vonhatunk le az író látásmódjára, képzeletének és asszociációinak irányultságára vonatkozóan. Az a tény pedig, hogy az egyes bővítmények, főként a különféle határozók kifejezésére milyen módokat, változatokat használ, nyelvi erejének és gazdagságának bizonyítéka. Újabb vizsgálódásunk ezek feltárására irányul. Az Irgalom című regény idéző mondatai közül azonban csak azokkal foglalkozunk, amelyekben állítmányként a *mondta* ige szerepel. Ez a típus ilyenféle

tanulmányozásra azért látszik különösen alkalmasnak, mivel kiemelkedően nagy számban (630) fordul elő a regényben. Továbbá a bővítmények stilisztikumának megítélése szempontjából is lényeges, hogy valamennyit ugyanahhoz az állítmányhoz való viszonylatában értékeljük. A világos áttekinthetőség végett vállalkozásunkat a következőkben határoljuk körül:

1. A jelzett típusú idéző mondatokban először a fő részeket nézzük meg abból a szempontból, hogy hányszor, milyen szövegösszefüggésben fordulnak elő bővítmény nélkül, és milyenek az idéző mondat alanyának bővítményei.

2. Megállapítjuk, hogy az állítmány bővítményei milyen nyelvtani kategóriákba sorolhatók, az egyes típusok milyen nyelvi formákban szerepelnek, hogyan járulnak hozzá a cselekvés, jelen esetben a szóbeli megnyilatkozás körülményeinek hiteles megelevenítéséhez.

3. Bemutatjuk azokat a metonimikus képeket, amelyeket a regény tíz idéző mondatában alkalmazott az író.

4. A fentiek alapján Németh László stílusának néhány jellegzetes egyéni vonását próbáljuk meghatározni.

1. A *mondta* ige 630 előfordulási eset közül önmagában, alany és bővítmények nélkül mindössze 45 alkalommal szerepel állítmányként a regény idéző mondataiban. A hozzátartozó alany személye persze a beszédhelyzetből, a körülményekből mindig pontosan megállapítható. 138 (21,7%) az olyan idéző mondatok száma, amelyekben az állítmány mellett csak alany szerepel mindenféle bővítmény nélkül. Az a tény, hogy az író az idéző mondatokban a legegyszerűbb ténymegállapításra, tőmondatok szerepeltetésére aránylag ritkán (29%) korlátozza magát, és igen gyakran bővítmények sokasága feszíti szét az idéző mondat kereteit, beszédes bizonyítéka a hiteles valóság-ábrázolásra való törekvésnek. Könnyű azonban fölismerni az idéző mondatként szereplő tőmondatok stilisztikai funkcióját is. Mint az alábbi példák mutatják, az idéző mondat és az idézet között tartalmi, hangulati összhang állapítható meg: „Engem voltaképp érdekel, *mondta Ágnes*” (2 : 54); „Így mégis marad egy palló a számára, *mondta Kertész*.” (2 : 12–13); „Ez tény, hogy apádnak tanár körökben jó neve volt, *mondta Kertészné*.” (2 : 161). Az egyszerű tőmondatok nyugodt, szenvedélymentes közléseket idéznek, tehát az idézet tartalma feszültség szempontjából megfelel az idéző mondat jellegének, stilisztikai potenciáljának. Ezért találjuk természetesnek, hogy az ilyen szenvedélymentes idéző mondatok főként a regény logjózanabb, legtárgyilagosabb szereplői nevéhez kapcsolódnak: az Ágneséhez 39-szer, a Kertészéhez 18-szor. Az indulatosságáról és szenvedélyességéről ismert Kertészné szóbeli megnyilatkozását mindössze hat esetben fejezi ki írónk a *mondta* igével, vele kapcsolatban leggyakrabban az egyéniségéhez és megnyilatkozásai tartalmához jobban illő szinonimákat (*kiált föl, csattan föl, förmed rá* stb.) használja.

Az ábrázolás plaszticitása jut kifejezésre abban, hogy hús esetben a *mondta* igével kifejezett idéző mondatokhoz egy másik mondat is kapcsolódik, amelyik vagy konkrétabb teszi a képet, vagy tovább viszi a cselekményt, pl.: „Hát gyújtsuk, *mondta s elkezdte gyújtogatni a gyertyákat* (1 : 385); „Nem, dolgom van, *mondta Ágnes, s a fiatal tanárra nézett*” (2 : 73). Még teljesebbé válik a beszédhelyzet képe olyan esetekben, amikor az idéző mondat állítmányához nem egyszerű, hanem mellé- vagy alárendelő összetett mondat kapcsolódik, pl.: „Egész megéheztem, *mondta, s egy darab zsíros kenyeret kent, s annak a nagyobb felét az apjának nyújtotta*” (1 : 295–6).

A stílus didaktikus jellegének bizonyítéka, hogy a vizsgált idézettípusban az idéző mondat alanyának minél pontosabb jellemzésére jelzői mellékmondat szerepel, pl.: „És a te könyveid? Azokat a csillárra akasztjuk? — *mondta Kertészné, aki mások ötleteinek a lehetetlenségét szerette fantasztikus képekkel szemléltetni*” (1 : 95); „Igen, hallottam, *mondta Kertész, aki mint szemmel látható fogyatkozást, az öt-hat foghíját tartotta a legnagyobb bajának*” (1 : 279); „Gyermekkorában volt csípőízületi gyulladása, *mondta Ágnes, aki Ferivel sohasem beszélt a sántaságáról*” (1 : 248—9).

2. A cselekvés körülményeinek megjelölésére szolgáló nyelvi eszközök a különféle határozók. Az író látásmódjára és képzeletvilágára jellemző sajátosság jut kifejezésre abban, hogy azok gazdag tárházából melyik fajtát milyen nyelvi formában szerepelteti leggyakrabban. Ilyen szempontból érdemes számba venni a következő adatokat: Az Irgalom c. regény idéző mondataiban a *mondta* állítmány mellett, tehát ennek a szóbeli megnyilatkozásnak a minél teljesebb és minél képszerűbb megjelenítésére helyhatározó 9, részeshatározó 13, állandó határozó 14, ok- és célhatározó 6 (2+4) esetben fordul elő, viszont időhatározó 61, mód- és állapothatározó pedig 274, vagyis a vizsgálatban szereplő idéző mondatok 43%-ában található. Konkrét bizonyíték ez arról, hogy a cselekvésnek írói megjelenítés szempontjából, legalábbis Németh László látómezejében, leglényegesebb jegye a *m i k é n t j e*, azután pedig az *i d e j e*. E kétféle határozó nyelvi kifejezési formáinak itt előforduló változataiból az író stílusára jellemző sajátosságokat állapíthatunk meg.

1. A *mondta* állítmány bővítményeként szereplő 61 időhatározó közül egy sem tartozik a ragtalan vagy ragos névszóval kifejezettek csoportjába. A névutós szerkezetek közül is csupán az *után* (3), *közben* (2) és *közt* (1) típusúak fordulnak elő ilyen formákban: „Éntőlem elviheted, *mondta Kertészné, egy kis tevé-vevés és hallgatás után*” (1 : 344); „Ó, énvelem ne törődjön, én megszoktam a hideg szobát, *mondta Ágnes kézfogás közben*” (1 : 44); „Pedig hát. . . dehogya, *mondta a csók és kibotorkálás közt György bátyja*” (1 : 100).

A határozószóval kifejezett időhatározók (11) *közt* hat alkalommal szerepel az *aztán* mutató névmási határozószó: „Én különben nem bánom, *mondta aztán, a te familiád szól meg* (2 : 323). További előfordulások: 1 : 109, 165, 221, 2 : 110, 344, 384.

Más előforduló, időt kifejező határozószók: *végre* (2): „Hát majd meglátjuk, hol leszek kevésbé alkalmatlan, *mondta végre Ágnes*” (2 : 214); *Útközben* (2): „Fiacskám! — *mondta már útközben. . .*” (1 : 153); *először* (1): „Szégyenli magát, hogy hiába kötötte az ebet a karóhoz, neki sem sikerült bejutnia — *mondta először* (1 : 109); *másnap* (1): „Úgy szégyellem, hogy ennyi munkát okozok magának, *mondta Ágnes másnap*” (2 : 280).

Egy alkalommal sem szerepel időhatározóink *közt -ván, -vén* képzős határozói igenév, a *-va, ve* képzős változat viszont időhatározónak is felfogható értelemben többször előfordul: „Nem is vettem észre, hogy megjöttél, *mondta Kertészné az ebédlőbe lépve*” (1 : 311); „Gyere már Ágneském, *mondta a kacsaszírt egy üvegbe öntve, teveled nem is beszélhettem*” (1 : 231); „Meddig marad itthon kedves öcsém? *mondta kezét nyújtva*” (1 : 248). Ezekről az ige-vekről nem mindig könnyű eldönteni, hogy idő, mód vagy állapot kifejezésére szolgálnak-e, aránylag gyakori alkalmazásuk magyarázata viszont nyilvánvaló: a határozói igenév nemcsak maga szerepelhet az állítmány bővítményeként, hanem újabb bővítmények fölvételére is képes, ezáltal az életjelenségek

sokféle mozzanatának szinopszisba foglalására igen alkalmas nyelvi forma. Természetes tehát, hogy a legfinomabb részjelenségek láttatására is törekvő írói szándék szívesen él vele. Még világosabban igazolja ezt az a nyelvi tény, hogy az időmeghatározást 61 közül 40 esetben, tehát 65,5%-ban mellékmondat-tal fejezi ki Németh László. Ez ugyanis az igeneves szerkezetek zsúfoltsága folytán könnyen előálló nehézkesség veszélye nélkül még alkalmasabb az ábrázolás finom árnyalatainak érzékeltetésére.

A *mondta* állítmány mellett szereplő időhatározói mellékmondatok fajta szerinti megoszlása a következő: egyidejű 17, előidejű 23. Az írói nyelvhasználat jellegzetességeinek feltárása érdekében érdemes ezeket közelebbről is szemügyre venni.

Az egyidejűséget kifejező mellékmondatokban leggyakrabban (8), csaknem 50%-ban az *amikor* kötőszó szerepel, pl.: „Hanem ez azért régen elképzelhetetlen lett volna, *mondta Kertész, amikor a lépcsőn biztos helyre léptek*” (1 : 292). További előfordulások: 1 : 86, 92, 100, 165, 335; 2 : 34, 48. Őt esetben található a *mialatt* kötőszó ilyenféle mondatokban: „Rokonszenves fiatalember, *mondta Kertész, mialatt a templomudvaron végigmentek*” (1 : 248). További előfordulások: 1 : 93, 216, 315; 2 : 33. A *miközben* kétszer (1 : 186, 2 : 217), a *midőn* és *amint* egy-egy mondatban található az egyidejűség kifejezésére (2 : 84, 433).

Az előidejű időhatározói mellékmondatokat idézeteinkben *ahogy, miután* és *hogy* kötőszók vezetik be, ez utóbbi főmondatbeli *aztán* utalószóval. Jellegzetes vonása Németh László stílusának, hogy a *miután*-nal azonos értelemben, de annál nagyobb számban (több mint 50%-ban) szerepel az *ahogy* egyidejűségre utaló kötőszó: 1 : 97—8, 123, 194, 283; 2 : 53, 62, 68, 89, 99, 183, 382. Egyik példa a fentiek közül: „A kollegának nem volt egészen igaza, *mondta Kertész, ahogy a lépcsőházban a szuszogón megállt* (1 : 283).

A 8 alkalommal (1 : 35, 38, 156, 307, 384; 2 : 68, 269, 429) szereplő *miután* kötőszós időhatározói mellékmondatok válogatás nélkül kiemelt alábbi példája is mutatja, hogy a bővítmények mily gazdaságos felhasználásával igyekszik az író ábrázolását minél plasztikusabbá tenni: „Na, most már hagyján, *mondta, miután csillogó szemével egy percig farkasszemet néztek*” (1 : 156). Ugyanerről tanúskodik az alábbi két példa is: „Meg tetszettek jönni? *mondta aztán, hogy a fájdalmas képzeteket ébresztő látvánnyal összebarátkozott* (1 : 267); „Magától értetődik, *mondta aztán, hogy Ágnes, Bözsike s az ő gyerekkorát is bedobva, elhallgatott*” (2 : 322).

E mondat típusok elsősorban a jelenségek közti összefüggések világos érzékeltetésével, tehát a tudományos stílusra emlékeztető logikai erényekkel tűnnek ki, de felépítésük statikája és változataik gazdagsága folytán a művészi hatáskeltésnek is eszközévé válnak. Még jobban nyomon követhetők az olykor logikailag, olykor pedig képszerűen láttató tulajdonságok az idéző mondatok mód- és állapothatározóiban. Az összes egyéb határozókat csaknem háromszorosan túlszárnyaló előfordulási szám (274) magában véve is mutatja az író képzetének, asszociációinak irányultságát, mikroszkopikus jellegét, de a nyelvi kifejezésmód változatainak vizsgálata is tanulságot ígér.

2. A mód- és állapothatározók között a *mondta* állítmány bővítményeként *-an, -en, -ön,* és *-n* raggal a következők fordulnak elő: *bosszúisan* (2), *büszkén* (2), *csendesesen* (2), *csendesebben,* *elismerően* (2), *elismerőn* (2), *ellenségesen,* *eltökélten,* *halkan* (3), *hallhatóan,* *haragosan,* *keményen,* *kérlelőn,* *komolyan,* *komoran* (2—2), *költőien,* *könnyelműen,* *közömbösen,* *kurtán* (2), *meg-*

értőn, megfelelően, megvetően, önérzetesen, őszintén (2), ravaszskásan, rendíthetetlenül, röviden, sértetten, szendén, szigorúan, természetesen, tétovábbban, titokzatosan, ügyesen, zavartan.

Ez a nyelvi gazdagság azzal kapja meg művészi rangját, hogy mindegyik változat nagyszerűen tölti be a mondatban a helyzetnek és hangulatnak megfelelő funkcióját. A pontosságra és lélektani hitelességre törekvés érdekében még tovább tud menni az író azzal, hogy a fenti mód- és állapothatározók mellett fokhatározói bővítményeket is szerepeltet, pl.: „Boruljon le és adjon hálát, mondta Mária *kissé csendesebben*” (1 : 122); „Csodálkozol? — mondta az apja *szinte ellenségesen*” (2 : 382); „Az Ágneske van itt, mondta a lakó, *aránylag halkán*” (1 : 335); „Igen, mondta a kislány *alig hallhatóan*” (2 : 42); „Milyen szép ez az út, mondta még mindig *lehető legkevésbé költőien*” (2 : 432); „Csak aztán veszítse el ezt is, mondta Kertészné *inkább könnyelműen, mint élesen*” (1 : 386); „Az özönvízről, mondta Domonics, *szinte szendén a szemtelenségtől*” (2 : 96); „Én nem tudom elválasztani, mondta Mária *kissé tétovábbban*” (2 : 39); „Én nem tudom elválasztani, mondta *elég ügyesen*” (2 : 340).

Jelzők, sőt jelzői mellékmondatok teszik még pontosabbá a módhatározók jelentését a következő idézetekben: „Takarékoskodnak, mondta *halk, beteg hangon az öregasszony*” (1 : 184); „Miért? Magát is meghívták, mint engem, mondta Ágnes *magának is furcsa, kihívó hangon*” (2 : 356); „Látja, ez az, ami miatt sohse lennék a felesége, mondta Ágnes *a haragtól remegő hangon*” (2 : 379); „Bizony szegény Csengeri nénit is eltemettük, mondta Girsik *a krétát evett farkas hangján*” (1 : 288); „S maga el tud képzelni olyan társadalmat, mondta *olyan hangon, amelyen érezni lehetett az ingerültség belövellését, ahol a házasságok jobbak lesznek?*” (2 : 185); „Amikor a hangod meghallottam, én is felzokogtam, mondta az apja *azon a tárgyilagosság és ellágyulás közt félúton maradt hangon, amelyen sokat hányt emberek beszélnek életük nevezetes perceiről*” (1 : 378).

Ez az utóbbi mondat különösen jól mutatja a sűrítésre, tömörítésre törekvő írói hajlamot-képességet: a cselekvés módját meghatározó mondatrésznek (*hangon*) nemcsak olyan melléknévi igenévvel kifejezett minőségjelzője van, amelyet egy többszörös határozós szerkezet bővít, hanem olyan jelzői mellékmondata is, amelyben az állítmány és alany jelentését egyaránt több lépcsős szerkezetek teszik rendkívül konkrétá és egyértelművé.

Az *-ul, -ül* rago s mód h a t á r o z ó k közül vizsgált regényünkben a *mondta* állítmány bővítményeként csak a következők fordulnak elő: *bizonytalanul, huncutul, kényelmetlenül, makacsul* (5), *rendíthetetlenül*. Annál föltűnőbb viszont a *-val, -vel* rago s változat 41 előfordulása mód- és állapothatározó értelemben: *büszkeséggel* (2), *csodálattal, diadallal* (2), *elevenséggel, elkomorodással, farkasnevetéssel, gúnnyal* (2), *gyűlölettel, félmosollyal, hittel* (2), *hunyorogással, indulattal, karikával, kedélyességgel, kényelmetlenséggel, képpel, kezével, megrovással, megvetéssel* (2), *modorával, mosolyával, nemével, nevetéssel, nyomatékkal, ravaszszággal, reménykedéssel, részvétellel, szenvedéllyel, szívélyességgel, szomorúsággal* (3), *tisztelettel* (2), *zavarral*. (Ezeknek a határozóknak igazi jellege persze a szövegösszefüggésben tűnik ki világosan.)

Azonkívül, hogy az *-ul, -ül* rag csak melléknevekhez, a *-val, -vel* pedig más névszókhoz is járul, a kétféle változat számarányában mutatkozó különbségnek nyilván az is magyarázata, hogy az utóbbi típus (a *-val, -vel* rago s) az előbbinél (az *-ul, -ül* rago snál) alkalmasabb további bővítmények fölvetelésére. Erre abból is következtethetünk, hogy a 41 *-val, -vel* rago s módhatározó közül

mindössze három szerepel bővítmény nélkül, a többi értelmét gondosan választott jelzőkkel, jelzős szerkezetekkel, mellékmondatokkal, olykor (3) határozókkal teszi az író még pontosabbá. A jelzők egy része a tömörítésen kívül fogalmi árnyaltságával is kitűnik: „Ő nem ilyen volt ő, mondta a *jogosnak elismert szeretet diadalával*” (1 : 261); „Igen. Tudja, amíg a lába ilyen gyenge, mondta *magát is meglepő elevenséggel*” (2 : 268); „Oda nem akartam, mondta Ágnes a *beszélgetésből kiűtő elkomorodással*” (1 : 272).

A helyzet meghatározásának szemléletessége miatt érdemel különös figyelmet a következő idéző mondat: „Nincs, mondta az öregasszony *egy kis eleven karikával a szemét körbefogó szürke ráncok között*” (1 : 184).

Jelzői mellékmondat világítja meg a módhatározó jelentését a következő idézetekben: „Eszembe jutott a leveled, mondta *azzal a ravaszkas hunyorgással, amellyel Tükrösön szoktak a birizgáló témákról beszélni*” (1 : 150); „A mamukát nagyon fölháborítottam ma, mondta *azzal a fölényt tettező, de zavart mosollyal, mellyel a másik agyban gyanút keltő gyengéinket próbáljuk védeni*” (1 : 301); „Nekem ne is prédikáljon mértékletességet, mondta csakugyan *hadakozó kedvének azzal az erélytelenebb nemével, amely már a lecsillapodás jele volt*” (1 : 86); „Csak tudod mi a baj, mondta Mária *végtelen szomorúsággal, amely a kurta megkönnyebbedésen túli viharok volt az előszele*” (2 : 115–6).

Ezeket a sokféle információt magukba szívó mondatokat is túlszárnyalja azonban tartalmi gazdagságával és lélektani pontosságával a módmeghatározás alábbi példája: „Azt hiszed, az úgynevezett ártatlanságom sajnálom, mondta *még mindig az előbbi szenvedéllyel s azzal a nyugtalanító váratlansággal, mely úgy látszik, a szenvedélyt az örület rokonává teszi, de a torka mélyén s ajkszélén a föltörekvő sírás zörejeivel és reménységeivel*” (2 : 113). A kiemelt rész kissé részletesebb szerkezeti vizsgálatával Németh László mondatépítő technikájába is bevilágíthatunk: A cselekvés módját lényegében meghatározó ragos névszót (ebben a mondatban négy is található: *szenvedéllyel, váratlansággal, zörejeivel, remegéseivel*) általában jelző vagy jelzős szerkezet, olykor utalószó előzi meg, amely egy következő jelzői mellékmondatra figyelmeztet. Példamondatunkban ez is többszörösen összetett: egy alárendelő és egy mellérendelő ellentétes tagmondatból áll. A bennük található bővítmények nagy száma (jelzők, határozók) külön is biztosítja a legapróbb részletek magyarázatának hitelét. Szándékosan használjuk a *magyarázat* szót, mivel Németh László stílusában a képszerűsége és láttatásra törekvés mellett az intellektuális elemeknek is nagy szerepük van.

A határozószóval, *-ban, -ben* és *-ként* ragos névszóval valamint névutós szerkezettel kifejezett módhatározók száma vizsgált idéző mondatainkban feltűnően kevés, annál több viszont (103–37,5%) a *-va, -ve* képzős határozói igenévvél kifejezetteké. Ismét a részletezésre törő hajlam bizonyítéka, hogy bővítmény nélkül ezek közül is csak a következő 25 fordul elő a *mondta* állítmány mellett: *belepirulva, elérzékenyedve, elkámpicsorodva, föllálva, elképedve, elpirulva, hitetlenkedve, megzavarodva, mentegetőzve, mosolyogva* (9), *nevetve* (3), *örülve, ránézve, tűnődve, undorodva*.

Ezek mellett a főként lelkiállapotot, érzést, hangulatot mozdulatot kifejező határozói igenevek mellett az alábbi, bővítményekkel ellátott határozói igeneves szerkezetek fordulnak elő mint a finoman analizáló írói ábrázolás nyelvi formái: „Er hat einen so guten Appetit, mondta, a megnyomott so-ba egyszerre *adva bele szakácsnői büszkeségét s háziasszonyi elszörnyedését*” (2 : 295).

További felsorolásunk csak az igeneves szerkezetekre korlátozódik, velük kapcsolatban természetesen most is a *mondta* állítmányra kell gondolnunk: *belátva*, hogy amit az előbb mondott, csak egy szóhoz jutott esztelen reflex volt; *belepirulva* kissé ebbe a bölcs mondásba, mely épp azt próbálta tagadni, amire Ida néni azzal a „fiatalos”-sal gondolt; a szobájába *benézve*; székét az ágy mellé *betolva*; szinte *bosszankodva* a tökéletlen emlékezeten; a föltartott takarószél alatt a gyötrődéstől lázas test mellé *bújva*; szürke posztókabátját a székre *dobva* (3); *elfogadva* a könnyebbet; *elpirulva* kissé (3); *elzárkózva* a kedvetlen tárgy s a maga bajainak megtárgyalása előtt; első őszi útjukra *emlékezve*; a kitüntetéstől halkra *fogva* a hangját; az evést *folytatva* (2); inkább a nénje felé *fordulva* (2); a kisasztalon heverő könyvet mint fontos inkmányt *fölemelve*; a zsíros kenyérbe *harapva*; nem *hazudva* csak a hangja könnyedségében, dagadt arcát mosolyra *húzva*; most már nem *játszva*; az elveszettbe *kapaszkodva*; az anyját egy éles oldalfordulással szembenézésre *kényszerítve*; mintegy szövetségest *keresve*; koszorúslányát a padok közt *kivezetve*; a kulcsot *leakasztva*; mögötte *lépdelve*; a szobába *lépve*; az ismert arc diadalmas fényétől kissé *leszerelve*; a törülközőt *letéve*; a küszöbön *maradva*; a kerek mandulaszapant *megcirógatva*; apró fejét a kis főkötőben picit pityergősen *megcsóválva*; megint *megindulva*; *megijedve* kissé a hangjától; a lesimított lepedő mögül felemelkedő arcban a szemet *megkeresve*; a kilökött s megtámolyodott fiú karját jól *megmarkolva*; az edényt, amely nem porcelánból volt, csak vasból, *meგრაdva*; *mengetgetőzve* Ágnes felé, hogy sógorát Lackovics multságának kiszolgáltatta; a maga oroszországi emlékeivel *mérve föl* egy nadrág megvásárlásához szükséges kincseket; feleségére *mosolyogva*, Ivánra *nézve* (6); az olvasmányából az anyja szemébe *nézve*; a terembe *nyitva*; egy kis árnyalatot *nyomva* az éles vitatkozó hangba; a meleg tőpörtyűt *odanyomva*; a feleségére meg a lányára *pillantva*; hóna alatt levő kezére a másikat *rátéve*; nem *részletezve* a többes számot; először *sértődve meg* kissé a sok éven át hű holmija miatt; az orrába folyó könnyeket *szíogatva*; a testét eltöltő meleg s karácsony kedvéért válaszában a borra *szorítkozva*; a keféet a tornácpárkányra *téve*; a letört végű ampullát Ágnes elé *tolva*; a vizsgáló szemével *végigtapogatva*; a sál után most a kabátját is magára *véve*; *visszaadva* Ágnes szívét az eredeti gondnak, a fejét a „hanem” előtt hanyatt tartásba *visszaforodítva*; *visszajöve* a spádz mélyéből, amelynek Ágnes is elkísérte az ajtajáig; a kíséző nevetést s az indulatot is félúton *visszanyelve*; *visszanyomva* hangjában az iménti bosszankodást; kezénél fogva *visszatartva*; a kimondott szavakkal boldogságára is egy kis fátyolt *vonva*; enyhe sértődéssel *vonva be* a győzelem dobogását.

Ezeknek a nyelvi szerkezeteknek a puszta felsorolása is újabb bőséges bizonyíték a részletekbe világító írói ábrázolásmódra. Érdemes azonban egy példát közelebről is megnézni annak bemutatására, hogy egyetlen mondatban a különféle melléknévi és határozói igenevek kombinációjával milyen tömörítést végez az író: „Hanem azért, mert valaki orvostanhallgató kisasszony, még nem kell okvetlenül neveletlennek lennie, *mondta a lesimított lepedő mögül felemelkedő arcban a szemet megkeresve*” (1 : 52).

Másik idéző mondatunkban a jelzők és határozók művészi ötvözete idézi föl rendkívül konkrétan és lélektanilag hitelesen azt a pillanatot, amikor az aggódó édesanya több évi távollét után először találkozik fogságból érkező, megviselt fiával, és így szól: „Nagyon megtört szegény fiam, *mondta az öregasszony apró fejét a kis főkötőben picit pityergősen meg-megcsóválva*” (1 : 203–4). A három minőségjelző (*öreg, apró, kis*) és a határozói igenévhez (*megcsóválva*)

kapcsolódó, fokhatározóval (*picit*) is árnyalt állapothatározó (*pityergősen*) olyan képszerűen eleveníti meg a megható találkozást, hogy szinte a képző művészeti alkotások élességével vésődik az olvasó emlékezetébe.

Az előzmények után nem meglepő, hogy az egyszerű mód- és állapotféle határozók mellett aránylag gyakran (28) azokat részletesebben kifejtő m e l l é k m o n d a t o k is szerepelnek idéző mondatainkban: „Kati sem az már, ami régen. Meg van bolondulva az ura miatt — *mondja úgy, ahogy az ilyesmiről azelőtt beszélt* (1 : 215); „Csak használd ki az alkalmat, *mondta olyasformán, ahogy azt szokta mondani, hogy ki kell használni a férfiakat*” (3 : 230). Külön érdekessége ennek az idéző mondatnak, hogy kétszeres alárendelést tartalmaz, vagyis a módhatározói mellékmondat tárgyát is mellékmondat fejezi ki.

A *mint* kötőszós módféle határozót tartalmazó idéző mondatokban 12 esetben (50%) a szóbeli megnyilatkozás módját egy mellékmondat fejezi ki: „Meg akartalak várni az ebéddel, *mondta, mint aki egy új elviselhetetlen helyzethez keres tanút*, de apád olyan türelmetlen volt már; folyton kijött a konyhába, s a fődöket emelgette” (1 : 176).

Néhány esetben viszont kettős alárendelés, illetve a mellékmondatra következő ellentétes tartalmú mellérendelés érzékelteti az író teljességre törekvő ábrázoló művészetét, pl.: „Apád írt, ott van a levele az íróasztalodon, *mondta, mint aki elismeri, hogy a másiknak több joga van ahhoz a levélhez*” (1 : 102); „Nem így szokott ő írni, *mondta az anyja, mint akinek ösztöne már elkapott valamit, de még nem tudja szavakba foglalni*” (1 : 107).

Még jobban mutatja a stílus magyarázó, didaktikus jellegét az idéző mondatban előforduló háromszoros alárendelés, illetve a módhatározói mellékmondathoz kapcsolódó két mellérendelés: „Csak utazzon el, *mondta, mint aki tudja, hogy ez az utazás többet jelent, mint vonatraülést*” (1 : 330); „Jól elintézték nekem, *mondta Kertészné, mint akit személyes kár ért, s meg van sértve, de... egy kicsit túlozza is a sors bántását*” (1 : 103).

A cselekvés módjának kifejtésére a *mondta* állítmány mellett 11 esetben fordul elő az Irgalom című regényben *mintha* kötőszóval szerkesztett mellékmondat: „Én nem akarom elrontani az illúziódat, egy gyermek tisztelje a szüleit, *mondta, mintha ő a nap minden órájában nagy önfegyelmellemel kímélte volna Ágnes érzelmeit*” (1 : 93). További példák: 1 : 93—4, 137, 232; 2 : 49, 71, 265, 273, 302, 321, 414.

Néhány esetben a cselekvés módjának két változatát is tartalmazza az idéző mondat, pl.: „Lackovics van itt, *mondta ki az minél természetesebben, de a lánya hallgatásának szóló daccal is*” (1 : 33); „A megváltozott társadalmi feltételek nem máról holnapra, de azt is megfékezik, *mondta fojtott hangon, de elszántan*” (2 : 186); „A sok évtizednek már ezzel kell nekimenni, *mondta Ágnes makacsul, szinte szigorúan*” (2 : 270); „Maga meg hova szökött el? — *mondta szinte nyersen, a szenvedély füstjével a hangjában*” (2 : 374); „Mi az, hogy ilyen kevés utasa van? *mondta rámosolyogva magyarázatul a gyéren megszálalt üléseken végignéve*” (1 : 64).

Mellékmondat fejezi ki az egyik módhatározót az alábbi idéző mondatokban: „Valami takarítónőt szedett fel, *mondta minden rosszállás nélkül, mint aki, amit nem csinál, megérti*” (1 : 214); „A címedet nem mondtad meg, *mondta Ágnes, a saját ügyetlenségén nevetve, mintha az irányváltást s az arcán a könnyeket észre sem vette volna*” (236).

Egy mondatba foglalt három módhatározójával tűnik ki a következő

idézet: „No, látja, mondta Viktória nővér, Schwartzerné felé *mogorván*, Ágnes felé *azonban biztatóan, elismerően*” (2 : 235).

Hogy a bővítmények és mellékmondatok célszerű felhasználásával egyetlen mozzanathoz, a szóbeli megnyilatkozáshoz kapcsolódva az idéző mondatban hogyan lehet körülmények árnyalatait érzékeltetni, annak igen szép példája a következő, remek szerkesztésű mondat: „Eine impertinente Fratz ist sie, *mondta, félig nevetve, félig bosszankodva, amikor Piroška, mint akít az ötlet visz, hirtelen eltűnt szobájában*” (2 : 82). Nemcsak azt tudjuk meg ebből az idéző mondatból, hogy Frida néni Piroškát becsmérő szavait „félig nevetve, félig bosszankodva” mondta, hanem azt is, hogy a zsörtölődő öregasszony nyelvére vett leány éppen akkor „eltűnt”, mégpedig „hirtelen” és a „szobájában”, de az eltűnés körülményeit az időhatározói mellékmondatba ékelt hasonló jellegű módhatározói mellékmondat teszi még érzékletesebbé.

3. Külön csoportba kínálkozik az a tíz idéző mondatunk, amelynek alanya metonimiának, sajátos szóképek tekinthető. E képszerű elemek — mint példánk mutatják — nemcsak a tömörítés eszközei, hanem különleges stílushatás forrásai is: „No, igen, megjött az eszményképe, *mondta a mosolytalan száj*” (1 : 120); „A villamoson persze, *mondta a makacssága*” (1 : 304); „Egyszer megpróbáltuk az iskolaudvaron, *mondta a vékony orrhang*” (2 : 49); „Sajnos, Balla doktor úrnak valami elfoglaltsága támadt, *mondta ugyanaz a mosoly*” (2 : 232); „Szanatóriumban van, *mondta az egykedvűségre kényszerített hang*” (2 : 264); „Hármat töltöttem, *mondta a száraz iskolás hang*” (2 : 266); „Ez akar engem a szobában helytel kinnálni, *mondta az állvamaradása*” (2 : 375); „S ő is a földjükért caplat ki Cinkotára? — *mondta az ált hang a sötétből*” (2 : 315); „Az ám, hisz ő sem mai csikó már, *mondta a másik ágy egy kis protestáns indulattal a sok baj, szegény oka felé*” (2 : 338); „Képzeld, ilyen rossz sejtő vagyok, *mondta Ágnesből a második pohár bor s a bosszúság, mely a mézesmázos kötődés alatt ellenségessé váló asztal ellen kezdett föltámadni*” (2 : 354).

Példánkban az alanyként szereplő metonimiák abban különböznek egymástól, hogy a kifejezendő és a kifejező kép közti kapcsolat nem mindig egyben azonos. Egész és rész, ok és okozat, személy és tárgy, előzmény és következmény kapcsolatát kifejező típus egyaránt található köztük. Valamennyi előidézi azonban az olvasóban azt a szellemi feszültséget, amely a cselekvő személy és a helyette használt kép azonosításához szükséges. Éppen ez jelzi a stílusértéküket. Az ilyen metonimikus típusú idéző mondatok aránylag csekély száma ugyanakkor azt is mutatja, hogy a művészi stílust nem szabad az úgynevezett „díszítő elemek”, jelzők, hasonlatok, metaforák, metonimiák stb. alkalmazásával azonosítani. Művészi hatást nemcsak ezekkel az eszközökkel, hanem — mint az előző fejezetben közölt példánk is mutatják — a legegyszerűbb hétköznapi szavak célszerű kiválasztásával is lehet elérni. Ennek megállapításával természetesen nem célunk a stílus esztétikai színezettségének lebecsülése sem.

4. „Óraadók királysága” című írásában (A kísérletező ember, 159—81) Németh László a stílusról és a fogalmazásról a következőket mondja: „Próbáltam megmagyarázni [ti. a diákoknak: S. S.], hogy nincs stílus, csak mondani-való. Az írás az halászat: az ember fejében ott van egy gondolat . . . a nyelv hálójával neki kell feküdni s kihúzni. A nagy gondolat csak bizonyos fogásokkal húzható ki (ez a költői nyelv); tőlük nem kívánunk ilyet: elég, ha a kis hal ott van a kicsinyke hálóban.” (i. m. 181).

Talán nem szorul bizonyításra, hogy az idézet első mondatát, a stílus tagadását nem szó szerint kell értelmeznünk. A kissé meglepő megállapítás az öncélú „stilizálás”-tól, a mondanivaló hiányát szóvirágokkal palástoló nyelvi bravúroktól vagy mesterkedésektől akar óvni. Arra figyelmeztet, hogy a stílusnak nem önmagában, hanem csak a mondanivaló szempontjából van jelentősége. Az igazi író minden szándéka arra irányul, hogy az agyában megfogant gondolatot vagy a képzeletében kirajzolódott képet minden ágbogával kihúzza onnan hálója, vagyis adekvát nyelvi formába öntse a fogalmazása.

Dolgozatunk az idéző mondatok bővítményeinek vizsgálatával ahhoz próbált újabb adatokat szolgáltatni, hogy Németh László a gondolatok és képek „kihúzására” milyen „fogásokat” alkalmaz. Rendszerbe foglalt anyagunk áttekintéséből kiderül, hogy bizonyos ökonómiától indítva ezt a „gondolathalászt” minél kevesebb mozdulattal igyekszik végrehajtani. Ez a magyarázata annak, hogy idéző mondatai gyakran megduzzadnak, szinte szétfeszülnek, olykor két-három „megspórolt” mondatot is magukba olvasztanak. Legtöbbször nem apró mozaikdarabokban, nem játékos könnyedséggel peregnek itt egymás után a mondatok, hanem a sokrétű mondanivalónak megfelelően súlyos tömbökben gördülnek elő. És hogy a nyelvi tekintetben igényes olvasó ezt a stílust mégsem a nehézkesség és darabosság, hanem a magas művészet iskolapéldájának érezheti, adataink erre is olyan bizonyítékot hoznak, amely teljesen egybeesik Németh Lászlónak egy másik elvi jelentőségű megállapításával. „Az író és modelljei” című tanulmányában írja: „Minél elvontabb, merészebb a mondanivaló, annál görcsösebben vigyáz a művész a test anatómiájára, sőt a peplon hullására” (Vásárhelyi tanulmányok 75).

Nos, úgy érezzük, hogy minden egyes márványtömbnek tekinthető, sokbővítményes idéző mondatban a fentebb csoportosított bővítmények az „ábrázolt test anatómiájának és a peplon hullásának” érzékeltetésére — egyszerűbben szólva: a valóság minél hitelesebb ábrázolására — szolgáló, nagy művészetrel kiválogatott nyelvi elemek.

Sipka Sándor

József Attila: Az a szép, régi asszony

Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
 akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség,
 aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
 vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban,
 aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
 azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.
 Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
 napozva, álmodozva amint ott ül a kertben,
 s mint ő maga, becsukva, egy könyv van a kezében
 s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.
 Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan
 mint aki gondol egyet a susogó lugasban,
 föláll és szertepillant és hirtelen megindul
 és nekivág az útnak, mely a kert bokraín túl
 ott lappang elvezetni a távolokon által

két oldalán a búcsút integető fákkal;
csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.

A vers 1936-ban jelent meg a „Nagyon fáj” című kötetben, ott, ahol „A Dunánál”, a Kiáltozás, a „Légy ostoba!” és a „Világosítsd föl” című verseket is találjuk. Ebben a kései, tragikus hangú költészetben az Altató és „Az a szép régi asszony” dallamos hangja különös színt kap. József Attilának ebben a költői korszakában — mint Tamás Attila megjegyzi — „... a Kosztolányi lírájához való közeledés egyik fontos eleme a verseiben döntő szerephez jutó dallamban van” (A magyar irodalom története 6 : 370).

A szinte zenei hangszerelés adja meg e vers alaptónusát. A dallamosság azonban itt nem kapcsolódik a József Attilára annyira jellemző játékosággal, mint az 1928-ból származó Ringatóban, vagy például „Az aranyos lapály, gólyahír...” kezdetű versben, amelyet 1930-ban írt.

Zenei jellegű a vers felépítése is. Kétszer tér vissza az első sor: „Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét”; de mindig valami változtatással. Másodszor így: „Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem”. S végül egy közbevetett hasonlattal világítva meg a képet jut el a legmagasabb pontig, amely nyugvópont és lezárás is egyben:

csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.

A hangsúly az első sorban a tárgyon volt, majd a másodikban a *csak* módosító szóval a *látni*-t teszi hangsúlyossá. A vers végén pedig a hasonlat a *szeretném*-et emeli ki.

Az első, még általánosságban lebegő mondat egyre konkrétábbá, gazdagabbá válik a *csak látni szeretném, csak úgy szeretném látni* megszorításokkal, egyre inkább telítődik a vers hangulatával; — és mint egy-egy csomópont össze is fogja ezt a hangulatot. A hosszú, 14–15 szótagos sorok lassan, simán áramlanak, és a 18 soros vers mindössze három mondatra tagolódik. A fokozatosan kibomló, szélesedő képek a távlat tágulásának irányába mutatnak; az utolsó mondat 8 sort fog át. Az emlék távolsága és megismételhetetlen álomszerűsége adja ezt a tiszta perspektívát. A költő magatartása fejeződik ki a mondatok lassú folyásában: a passzív szemlélődés, tökéletes és harmonikus belemerülés egy hangulatba.

A három mondat egy-egy önmagában is teljes kép megjelenítése. A képek tartalmát a mozgás és a fény tölti be, a látással megragadható világ. Az első hat sor mozgóképe a következő két sorral állóképbe vált át: „Csak látni szeretném őt... amint ott ül a kertben.”

A vers folyamán kétszer kap a hallás, a hang szerepet, egyszer itt, — a teljes mozdulatlanságban: „s körül nagy, tömött lombok *zúgnak* az őszi szélben.” Két sorral lejjebb a mozgást megelőzően lép be a hang a képbe:

... egyszer csak tétovázva, lassan
mint aki gondol egyet a *susogó* lugasban,
fölkáll és szertepillant és hirtelen megindul...

A harmadik kép kezdődik így: ismét csupa mozgás, — négy ige követi egymást közvetlenül: *fölkáll, szertepillant, (hirtelen) megindul, nekivág (az útnak)*. De

ez a mozgás az első kép harmonikus kiegyensúlyozottságával szemben csupátétovaság, szaggatottság; hogy ezután annál intenzívebb legyen a visszatérő óhaj nyugvópontja, ahol végre összekapcsolódik fény és mozgás:

csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a *fényben elmegey*.

A versben a halmazott mellérendelő mondatok uralkodnak. Az első részben három mellérendelt mellékmondat áll a kezdő sorral jelzői vonatkozó alárendelésben. Közülük a két utóbbi párhuzamos szerkesztésű: mindkettő magába foglal egy *ha* kötőszóval bevezetett mellékmondatot. A három vonatkozó mellékmondat után az első sorban levő főmondatnak játékos variációja következik: „... azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.”

Az első összetett mondat zárása így összecseng a következőnek az indításával: „Csak látni szeretném őt...” Itt négy mellérendelt mondat követi ezt a főmotívumot. A párhuzamos mondatszerkezetek, s még a kötőszavak ismétlése is a zenei és gondolatritmus azonosságára utalnak.

A harmadik összetett mondat hasonló képet mutat, mint az első. Az *Elnézném* főmondatnak négy — egymással kapcsolatos viszonyban álló — tárgyi mellékmondata van. „Elnézném [őt], amint... föláll és szertepillant és hirtelen megindul és nekivág az útnak...” A mozzanatos igék szaggatottságát folyamatossá oldja a mellérendelt mondatokat összekapcsoló háromszor ismétlődő és kötőszó. Az első mondatnak egy hasonlító módhatározói, az utolsó-nak egy jelzői, vonatkozó mellékmondat van alárendelve. Ezeknek a funkciója a halmazott és-ekhez hasonló. A tétova és lassú mozgást emeli ki a közbeékelt hasonlító mellékmondat: „... egyszer csak tétovázva, lassan, mint aki gondol egyet a susogó lugasban, föláll...” A legszembetűnőbb azonban az *út*-nak két és fél soron keresztül húzódó jelzői, vonatkozó mellékmondata. Itt érezzük legjobban a lassított felvételre emlékeztető ábrázolást, a lassú, szinte végeláthatatlanul hömpölygő mondatszerkesztést. De nem véletlenül. Ez a sorokon át kanyargó mellékmondat az *út*, az úton távolodó alak képzetét kelti: a részletező, halmazó aprólékos rajz mintha a búcsút nyújtaná, a mozgás tétovaságát érzékeltetné. Nem tudni, hogy emlék- vagy álmoképet vetít-e elénk a költő, de az bizonyos, hogy fontos szerepe van a legkisebb részletnek is. A legkülönösebb a *távolokon által* névutós szerkezet szándékolt nyújtottsága, a *távol* főnévi használata, amely valamilyen elvontságot ad az érzékletes képnek. Ebben a lassú, „távozó” jelenetben megfigyelhetjük, hogy a *távolokon által* nyújtottsága nem egyedülálló: a sorvégeken mindig egy-egy hosszabb szavakból álló szószerkezet áll: *susogó lugasban; hirtelen megindul; a kert bokrain túl; a búcsút integető fákkal*.

Ha a felrajzolódó kép vonalait nyomon követjük, azt is észrevehetjük, hogy a hosszan kanyargó, bizonytalan utat hirtelen két egyenes vonással meghúzza: „két oldalan a búcsút integető fákkal...”

A vers tulajdonképpen nem jellegzetesen József Attila-i hangvételű, de a szemlélet, az asszociációk logikája, a szóanyag mégis jellemző a költészetére. A legutóbbi példából is kiderül, hogyan lehet egy viszonylag egyszerű hangulat, élmény rögzítésében is teljes világot adni. A hangulatot sem laza, egybemosódó képekkel fogja meg; képeinek belső logikája, rendje van. A három mondat — a három kép — egy kicsit játék is az idővel. Az első hat sor a múlt. A második négy sor a jelen álma: — hogyan szeretné látni most. Az utolsó rész pedig ez

álmom vége; — a kanyargó út mintha már a jövőbe vezetne. Az indító kép a lezárt, távoli múltat idézi. Az emlék tisztasága, távolisága az asszony alakjának lényegét ragadja meg. Az ő alakjára utal a vers minden eleme, ez fogja egybe az ellentétes elemeket is. Jellemzésére József Attila nem egynemű, nem egyhangulatú fogalmakat mint természetes egységeket tud összekapcsolni: az *elzárkózott* keménységét a *tünde, lány kedvesség* nyitottságával, puhaságával. Az „elzárkózott tünde, lány kedvesség” gondolatát viszi tovább az a sor, ahol az asszony és könyv „zártága” összekapcsolódik. A *becsukva* szó — az állítmány állapotathározói bővítménye — szimmetrikusan középre csúszik: „mint ő maga, *becsukva*, egy könyv van a kezében.” Ugyanilyen magától értetődően csúszik át a *könnyű lépés* jelzős szerkezetből a jelző a *sár* elé: „vidáman s komolyan lépett a *könnyű sárban* . . .”

Költészetében vannak olyan fogalmak, jelzők, amelyek szinte törvényszerűen együtt járnak: ilyenek a szabadság — rend — játék fogalmai, vagy a *szabadok, kedvesek* (Thomas Mann üdvözlése) összekapcsolása, és az itt szereplő *vidáman s komolyan*. Egy-egy ilyen összekapcsolt kifejezés hatása — hasonlóképpen az összetett szókéhoz — több a szavak külön-külön vett hangulati, jelentésbeli összegénél. Az alkalmilag összefűzött azonos mondatrészeknek is van ilyen stílusértékük; természetesen a jelentésváltozás itt inkább árnyalati: *napozva, álmodozva; tétovázva, lassan; szép, régi asszony* (egy kicsit adys, kosztolányis ízü).

A vers szóanyaga is lány, dallamos — tartalmilag, hangulatilag is. Rögtön a második sorban ott találjuk a már említett *tünde, lány kedvesség* szó szerkezetet. A *tünde* és a *lány* jelzőket már Németh Andor is József Attila kedvelt jelzői közé sorolta. (R. Hutás Magdolna József Attila jelzőit vizsgáló tanulmányában hivatkozik rá: Stiltan. 412—25.) A jelzős szerkezet érdekessége, hogy benne a *lány* elvont fogalmat tesz érzékletessé.

A hosszúság, lassúság felé való tolódás megmutatkozik a szóanyagban is, — a szavak többsége legalábbis három szótagú. Ha a versből kiemelünk — akár találmára — néhány szót, szókapcsolatot, akkor a versből kiszakított szóanyag is elárulja a vers hangját; semmi disszonáns elem nincs benne: *mezők, könnyű, remegni, szeretni; napozva, álmodozva; nagy, tömött lombok; susogó lugas, szertepillant, a búcsút integető fák*.

A holt anyját látni kívánó gyermek fontos motívum a versben, és döntő szerepe van az egész vers hangulatának összegezésében. József Attila költészetének különösen utolsó korszakában kerül előtérbe. Az anya és a nő fogalmának összekötése majd két-három verssel később, a „Nagyon fáj”-ban kap tragikus színt; itt csak a titokzatos, visszahozhatatlan szépséget érzékelteti.

A mozgás és a látás szavainak rokon értelmű változatai vonulnak végig a versen, szinte csak ezekkel is föl lehet rajzolni a költemény ívelését. Mozdás és mozdulatlanúság kifejezése a versben: *sétálgattunk; (vidáman s komolyan) lépett; ül (a kertben); föláll; (hirtelen) megindul; nekivág az útnak; (a fényben) elmegy*. A látás szavai: *(szeretném) látni; rám tekintett; (csak) látni (szeretném); elnézném; szertepillant; (csak úgy szeretném) látni*.

Hanganyagában a lány dallamos *l*-ek (*lány, álmodozva, távolok, holt*), zenei *sz*-ek, *z*-k, nazálisok dominálnak. A legzeneibb hatást természetesen a hangérzékeltetés éri el: a *susogó s*-einek erejét növeli a *lugasban* szónak a *lassan*-nal összezsengő ríme (*lassan. . . a susogó lugasban*). A leginkább zenélő sor: „s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.” Harmonikus dallamában is képes érzékeltetni valami könnyörtelen, törvényszerű közömbösséget

(talán a természetét) a sziszegő, zúgó réshangokkal, a *tömött t*-inek lezárt-ságával.

Feltűnő a szóképek hiánya. A hasonlatok mellett csak egy metaforát találunk: a „búcsút integető fák” képét. Ennek a magyarázata az, hogy József Attila a szóképeket nem elsősorban díszítő elemként használja, hanem valami elvont dolog életre keltésére, tömörítésre. A szóképek hiánya végső soron a gondolatiság hiányára utal; a világ egynemű hangulatban való befogadásához nincsen szükség tömörítésre, a gondolati és érzelmi sík egybejátszására. A József Attilára jellemző gondolatiságot inkább a vers felépítésében, szigorú zártságában érezzük. Ez a fájdalmas idill nem menekülés, illúzió vagy díszlet, hanem „a család nélkül szétnézni” tudó költő valóságlátásának teljességéhez tartozik. Fájdalomtól élessé vált, szépségre érzékeny látás ez: a tudatos költőé, aki a szubjektív reménytelenség állapotában is hinni tud az emberi dolgok szépségében. Mert mi ez a vers? Az álom elérhetetlenségébe burkolt szépségvágy, egy emberalakban megfogalmazott életérzés, a „tűzhelyet, családot már végképp másoknak remélő” ember nézőpontjából. Az „Íme hát megleltem hazámat” című utolsó versében a lemondásé és számvetésé a döntő szerep, de mindkét versben közös a maga számára elérhetetlen harmónia lehetőségének a tudata.

Mindez a „kosztolányis” zengésű versnek különös József Attila-i hiteles-séget ad, s a korszak más költeményei is hozzáadnak valamit „Az a szép, régi asszony”-nak nemes, komoly fényéhez.

Zatykó Mária

A „tanári beszéd” nyelvi formálása

I.

1. A tanítási folyamatokban a pedagógus az élő szó számtalan megnyilatkozási formáját használja: kérdez, beszélget, ismereteket közöl, magyaráz, előad, elbeszél stb. stb. Mindezt a „tanári beszéd” összefoglaló névvel jelöljük (vö. Bakos: A tanári beszéd [A tanítási óra nyelvi formálása] Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 163. sz. és Bakos: A „tanári beszéd” hangalakja, Nyr. 91 : 161—71). A tanári beszéd nyelvi oldala, nyelvi-stilisztikai formája és az oktató-nevelő munka folyamatának két fontos tényezője, az informáló tanár és az információt átvevő tanulók között kialakuló monologikus vagy dialogikus beszédhelyzet problematikája éppen úgy érdekkel bennünket, mint az a fontos kérdés, hogy van-e a tanári beszédnek nyelvi-stilisztikai specifikuma, illetőleg jellemzik-e sajátos stílusjegyek, s a tanári beszédben felhasznált nyelvi eszközöket mennyiben motiválja az a sajátos feladat, amit a tanári beszédnek teljesítenie kell. A tanári beszéd azonban nemcsak az ismeretátadás, az információközlés és — feldolgozás eszköze, nemcsak a tanulási folyamat igen lényeges mozzanatának, a megértésnek feltétele, hanem mint a is az ismeretek szabatos megformálására, s vagy nyelvi megfogalmazásbeli igényességre nevel, vagy éppen nyelvi igénytelenségre, modorosságokra szoktat: tehát a tanár minden élőszóbeli megnyilatkozása egyúttal a helyes beszéd legtermészetesebb szemléltetőeszköze. Az iskolai tantervek már hosszú évek óta hangoztatják: „Magától érthető követelni, hogy mindenik tanár élő szavában a nyelvtani helyesség és a jó ízlés példáját is adja növendékeinek” (A Gymnásiumi Tanítás Terve: 1887.).

Arról is szólnunk kell, melyek azok a „stílusjegyek” (vö. E. Riesel: Der Stil der deutschen Alltagsrede. Moszkva, 1964. 315; Terestyéni: MNy. 63 : 117) s nyelvi faktorok, eszközök, amelyek a tanári beszéd sajátos funkciójából eredeztethetők. Melyeket kell ezek közül fejlesztenünk, melyeket szükséges visszazorítanunk, hogy a tanári beszéd hatásfokát emelhessük, illetőleg a tanárok verbális tevékenységeinek önálló információs értékét és erejét növelhessük.

A dolgozat arra a kérdésre ad elsősorban választ, lehet-e a tanári beszéd nyelvi oldalának, nyelvi formálásának, hatásos vagy igénytelen megfogalmazásának, stilisztikai csiszoltságának vagy éppen csiszolatlanságának, grammatikai helyességének vagy helytelenségének s általában pozitív és negatív nyelvi stílusbeli tényezőinek együttes hatáserejéből származó, pozitív vagy negatív előjelű önálló hatása. Az eddig végzett kísérleti jellegű megfigyeléseink s a tanítványi visszaemlékezésekből leszárt tanulságok mind azt bizonyítják, hogy a tanári beszéd nyelvi formálásának van önálló információs értéke s önmagában véve is nevelő hatása. Különösen tanulságosak azok a vizsgálatok, amelyeket a tanári beszéd nyelvi formálásában jelentkező releváns

(a hasznos, a szükséges) és a redundáns (a felesleges, sőt a zavaró) jelekkel, nyelvi képletekkel kapcsolatban végeztünk. Ezzel függ össze annak megvizsgálása is, hogy a tanári beszéd tömörsége vagy bőbeszédűsége hogyan motiválja a tanár és a tanulók gondolattevékenységét. A magyarázat megfelelő nyelvi formálásától sok minden függ. A tanári beszéd, a magyarázat nyelvi oldala nyelvi és gondolati tény együtt, s a nem helyes nyelvi formákat legtöbbször a fegyelmezetlen gondolkodás eredményezi. A racionális és az emocionális elemek nem megfelelő aránya a nyelvi formálásban ismét csak gyengíti a tanári beszéd hatásfokát.

A fontoskodó, a túlkombináló szóbeli fogalmazás éppen úgy hiba, mint az igénytelen szinplifikálás, a „túlegyszerűsített” beszéd. Erre is utal költői eszközökkel Bóka László Utak és tájak c. versében:

Világom falatokra vágta,
mint a gyerekeknek megcsócsálták. . .

A jó hatásfokú nyelvi formálásban minden szó valóban mond is valamit. Vizenyőssé válik a nyelvi oldal, ha elszaporodnak benne a pozitív információ nélküli nyelvi képletek, a „szótlanná vált szavak”. De nem emeli a nyelvi oldal hatásfokát az sem, ha a tanár nagyon is „megrágja” a szót, s igen szűkszavú, illetőleg tömör a nyelvi formálás. Sem az „objektív szárazság”, sem a „szóvirágteremtő különködés” nem válik előnyére a tanári beszédnek. (vö. Németh: Emberi színjáték. I. köt. Bp., 1966. 209). Az úgynevezett „unalmas” tanári beszéd, tanári magyarázat is nagyrészt éppen nyelvi formálása miatt válik „unalmassá”. A tanár szürkén, igénytelenül fogalmaz és egyhangúan intonál. Sem gondolataiban, sem mondataiban nincs rend: ide-oda csapong, sok az „orrára bukott” mondat, s éppen ezzel „teremt káoszt” a tanulók fejében (vö. Kolozsvári Grandpierre: Tegnap: 2 : 20).

Az újabban egyre erősödő kommunikációvizsgálatok arra is rámutatnak, hogy a tanári beszéd nyelvi formálásában mind a szándékolt, direkt verbális kommunikáció, mind az indirekt közlés (az intonáció, a mimika, a gesztus) igen fontos szerepet játszik (vö. Buda: Ped. Szemle 1967: 927), s a két tényező együtt biztosítja azt, hogy a tanári beszéd nyelvi formája önmagában véve is több képzési és nevelési célt szolgálhat. A tanárnak ugyanis beszéde nyelvi formálását mind a sokféle pedagógiai funkcióhoz (oktat, adatokat, információkat közöl, összefüggéseket magyaráz meg, értekezik, érdeklődést kelt és fejleszt, gondolkodásra ösztönöz, nevel), mind a közlendő információk, ismeretanyagok mennyiségi és minőségi jellemzőihez szabnia kell. Együtt nyelvi és pedagógiai probléma, hogy vajon alakul-e, formálódik-e a tanári beszéd stílusa, megfogalmazása e sokféle funkció teljesítése során. A másik ugyancsak fontos kérdés, hogy az egymást váltó nemzedékek nyelvének és ismereteinek változásával párhuzamosan változik-e a tanári beszéd nyelve is.

2. A tanárok verbális tevékenységének mennyiségét és minőségét sem vizsgáltuk eddig még alaposan, s csak ennyit szoktunk ezzel kapcsolatban emlegetni: a „rég” iskolákban igen nagyfokú volt a verbális tevékenység, de még a ma iskoláiban is erős a tanárok verbális aktivitása. Valóban a „rég” oktatást elsősorban az jellemezte, hogy a tanárok még az alsóbb fokú iskolákban is jórészt prelegáltak, összefüggő előadásokat tartottak, de még ma is „kísért” az a „módszer”, hogy a tanári beszéd, a tanári magyarázat legfőbb

célja az ismeretek közlése, s csak részben a megértetése is. Vajon van-e fejlődés abban, hogy a tanári beszéd, a tanári magyarázat nyelvi formálása elsősorban ne arra adjon példát, hogy hogyan kell értelmesen beszélni tudni az ismeretekről, jelenségekről és tényekről. S vajon a tanulói feleletek nyelvi formájában erősítjük-e azokat a jellemzőket, amelyek önmagukban véve is arról vallanak, hogy a tanulók nemcsak beszélni tudnak az ismeretanyagról, hanem értik is, s a lényegét el tudják választani a lényegtelenről stb. A tanárok öncélú verbális aktivitása valójában útját állta a tanulók intellektuális aktivitásának is (vö. Szokolszky: „Hagyományos” és „korszerű” óravezetés. Tanulmányok a neveléstud. köréből. Bp. 1966. 142). A régi mondás nagyon is ráillik a verbalista jellegű tanári beszéd, tanári magyarázat nyelvi formálására: „Verborum flumen, mentis gutta, vagy ahogyan Pázmány magyarította: „Szóknak folyóvíze, észnek cseppe” (A’ Setét Haynal Csillag 4). Bessenyei, a volt pataki diák is emlegeti a régi iskola oktatásával kapcsolatban, hogy nagyon jellemző volt a „szókkal való bőség . . . a sok szó rakása . . .” (A Holmi. Béts, 1779. 103). Tanárai magyarázatából csak azt tudta meg, hogy „Xerxest majdnem egy milliom fegyveres néppel megverték a Görögök”, . . . de soha nem hallhatta „e csudának okát” tanítóitól. . . (A Holmi 104), mert a diák nem kérdezhetett, s a tanári kérdések sem a lényegre vonatkoztak. A tipikusan verbalista kérdésfelvetésre, nyelvi formálásra és annak kritikájára nyújt jó szemléltető példát egy XVII. századi vitairat alábbi részlete: „A kérdés pedig nem az; mely házmondassék valaki tulajdon házának? Micsoda ember mondassék mesternek? — hanem: Miből ismerjem meg ama Házat, ama Embert?” (Jó Nemes Váradnak Gyenge Orvoslása. Posenban, 1630.)

A magyar iskolákban a verbalizmus sajátos nyelvi formákat, eszközöket, sőt normákat is teremtett, s a tanári beszéd, magyarázat nyelvi formálásában illett is azokkal élni, azokhoz igazodni.

A régi iskolák tanulóinak visszaemlékezéseiből az is kitűnik, hogy a tanári beszéd, a tanári magyarázat leggyakoribb típusa összefüggő prelegálásban, „száraz rendszervázlatokban, tele felosztásokkal és műszavakkal” (vö. Fáy András: A Halmay-család. Pest, 1858.) közölte az ismeretanyagot. A Társalkodó hasábjain (1838: 5–6, 9–10) megjelent egyik cikk is utal a tanári beszéd, a tanári magyarázat e jellemző sajátosságára: „számtalan szabály és kivétel árasztja el” a magyarázatot, s a szavak tömkelegében elfullad az értelem, s a tanári magyarázat „csak az emlékező tehetséget műveli, s az ítélő tehetséget pedig parlagon hagyja” (Kun: Néhány szó az iskolai tanításrendszerről s a tanítók szellemi tulajdonáról). Hogy milyen szívós volt ez a magyarázati típus, mutatja az is, hogy még az 1800-as évek végén is nagy a panasz rá. Ekkor már a nyelvi formálás hibáit is gyakrabban emlegetik. A legnagyobb hibának azt róják fel, hogy a tanári beszéd nyelve nagyon elfajzott az élő nyelvtől. Erre is utal Imre Sándor, amikor azt állítja, hogy „az iskolában csak az elvont ismeretek nyelve él leginkább” (Imre: A nyelv romlása. Budapesti Szemle 1886: 182–98). A tanári beszéd, a tanári magyarázat nyelvi formája, stílusa, megfogalmazása, s a tankönyvek nyelve között sem volt nagy különbség. Hogy milyen lehetett annak a tanári magyarázatnak nyelvi formája, amelyik szolgailag ragaszkodott a tankönyvek nyelvéhez, stílusához, ehhez támpontul szolgálhat Szarvas Gábor alábbi megállapítása: „Olyan garázdálkodást, mint aminőt a mi tankönyveink tesznek a mi nyelvünkön, olyat nem tettek a világ valamennyi nyelvét összevéve egyen sem” (Szarvas: Nyr. 3 : 266–7). Mind a tankönyvek, mind a tanári beszéd nyelve feleslegesen

bonyolult nyelvi formákkal volt terhes. Ezt tanúsítja Majoros András sárospataki tanár vallomása is: „Sokat találunk olyan tanárt, a’ki nem adja elő világosan, a’mit akar, sőt olyanok is vagnak, a’kik keresve keresik a homályt, és igyekeznek fellebbe borítani gondolatjaiknak egét. . .” (Majoros: A Megélemedett Tanító Érdeme. Sárospatak, 1824.)

A prelegáló tanárok nyelvéről aránylag sok hasznos és számunkra is tanulságos megjegyzés jelent meg a régi magyar tanügyi folyóiratok hasábjain is. A szegedi Iskolai Lapban olvashatjuk például a következő sorokat: A történelemtanárok beszédében, magyarázataiban „csupa holt szám és névgyűjtélék adatik, quantum satis, üres, jelentéktelen szavak, túl bővséggel, fejedelmek, királyok listája, szárazon összeállítva. . . minden csak holt betű!” (Iskolai Lap 1861. 14. sz. 114). Az ilyen nyelvi formálásban, megfogalmazásban tálatl ismeretanyag megemésztésére Brassai Sámuel szerint „strucc-gyomor és marha-bendő kellene” (Brassai: A módszerről. 2. jav. kiad. Kolozsvár, 1892.). Arra is rámutatnak a gyakorló pedagógusok, hogy ez a tanári beszéd típus az ismeretek megvilágítását, sokoldalú elemzését, tehát az anyag megmagyarázását nem igen vállalta. Nem is volt fontos, hogy az ismereteket vevő tanulók értsék is, amiről a tanár beszélt. A hatalmas anyagot meg kellett tanulni, vissza kellett adni, és nem megérteni. Az értelmesebb és a pedagógiai érzékkel megáldott tanárok lázadoztak, és nagyon gyakran hangot is adtak lázongásuknak, s különösen azt hangoztatták, hogy „e tan módszer szerint s o k tanítattott, de a növendék mégis k e v e s e t tudott” (Rimaszombati Prot. Gymn. Programmja, 1855–56).

3. Az egykorú írások azt is elpanaszolják, hogy a tanárok beszédének, magyarázatának nyelvében újra elevenednek a tankönyvek nyelvbe bekerült súlyos magyartalanságok is. A korabeli szakfolyóiratok, például a Közoktatás (1883. 36. sz.) és a Magyar Nyelvőr (1898: 363–66) különösen a terpeszkedő, körülményes kifejezéseket (pl. *keresztül vitt intézkedések, vette kezdetét, szerepet visz, vizsgálat tárgyát képezi, munkálatot hajt végre, javítást eszközöl, a török Erdélyt alája akarja hajtani* stb. stb.) ítélték el. Helyesen utaltak a korabeli írások arra is, hogy a magyartalanságok nemcsak a megértés gátlói, hanem — az olyan nyelvi formák, mint amelyek az alábbi közlést terhelik — nyelvi igénytelenségre is szoktatták a tanulókat: „Sajátszerű politikai és társadalmi viszonyokat találtak elő (? !). . .”, „Igen nagy fontosságúvá nőtte ki magát. . .” stb. (Közoktatás 1883. 19. sz.; vö. még: Nemzeti Iskola 1894. 30. sz., Néptanítók Lapja 1897. 41. sz., Magyar Nyelvőr 1898. 165–7). A tankönyvek és a tanári beszéd nyelvi formálásában tehát egyformán elszaporodtak a felesleges nyelvi képletek, s a műszavak használatában sem volt kellő mérték, sem megfelelő ízlés. Egyrészt túlterhelték idegen terminológiákkal a tankönyvek és a magyarázatok nyelvét: pl. *actio, focus, substratum, relatio* stb., másrészt az idegen terminológiák helyett új, mesterségesen gyártott magyar szakszókat használtak: pl. *hatány, gyúpont, álladék, képesség* stb. Még az 1880-as években is fel-feltűntek az iskolákban olyan műszók, amelyek a tanításban nemcsak zavart okoztak, hanem ízlést is romboltak, tudálekos színben tetszelegtek: a *nyák* (a nyálka), *zsirany* (a zsír helyett). Ilyen típusú „műszó” volt a *gyűrűzet* szakszó is, amit a *szakasz*, illetőleg a *fejezet* szavakkal kifejezhető fogalom megnevezésére használtak tanáraink. A neológia által gyártott műszók: pl. *kötészó*, (ma: kötőszó), *láltáv, fődeg, vasag* stb. is nehezítették az iskola munkáját. A Magyar Nyelvőr egyrészt „A magyar nyelv az iskolákban” rovatában

rendszeresen rostálgatta az iskolák nyelvében található hibákat, másrészt külön is több éles hangú cikkben szállt síkra az „iskolai nyelv” megtisztításáért, a „nyelvtani és stílusbeli” hibák kiküszöböléséért (vö. pl. Trencsény: Az iskolai kézikönyvek stílusa. Magyar Nyelvőr 27 : 363–6). A tanári beszéd, a tanári magyarázat nyelvi formáját tekintve azonban leghasznosabb vállalkozásának az tekinthető, hogy elkezdte az iskolában felhasznált műszók megrostálását, s közzétette a nyelvtani, a stilisztikai, a poétikai műszókra vonatkozó javaslatait. Valóban lényeges vállalkozás volt ez, mert az iskolai műszók használatában tapasztalt anomáliák „a sikeres tanításra is zavarólag hatottak” (Magyar Nyelvőr 8 : 258). Úgy látszik, nem volt nagy hatással tanárainkra a Magyar Tudós Társaság Német–Magyar Tudományos Műszótára (Pest, 1858.) sem, pedig ezt a kiadványt „a magyar tudományos műnyelvnek a gymnasiumi és reáliskolai oktatás egyenlősítése, s így könnyítése végetti megállapítására” szerkesztették Toldy Ferenc és tudós munkatársai.

4. A régi tanári beszéd, magyarázat nyelvi formálásának szélsőséges változatait sokszor tették rostára a korabeli kritikák. Különösen elítélték a Szószátyár nyelvi formálású beszédet. A Tanodai Lapok írója velősen így utal erre: „Bőbeszédűség gyakori hibájok a tanítóknak” (Tanodai Lapok 1864. 535–6). Az egykorú kritikák azt is szóvá tették, hogy a sok szó az igen komplikált nyelvi struktúrákban, a sokféle mondatviszonyokat magába zsúfoló, alárendelt mondat sorozatokban egyáltalában nem segítheti elő a jó megértést.

A tények és ismerethalmazok közlése ebben a tanári beszéd típusban elsősorban az értelemre kívánt támaszkodni. Az emocionális nyelvi elemeket tudatosan kiiktatta beszédéből, magyarázatából a tanár, s csupa értelmi jellegű nyelvi formák funkcionáltak beszédében. A sok „következésképpen”, „jól-lehet”, „mindazonáltal”, „minkutána”, „miszerint”, „ennélfogva” stb. áradatával a legegyszerűbb tényeket, jelenségeket is sikerült bonyolulttá és ezzel érdektelenné is tennie a magyarázó tanárnak.

A másik tanári beszéd típus — éppen ellenkezően — az emocionális elemeket halmozta, s a szép szavak áradatával tomboló dikcióra törekedett. Különösen a magyart és a történelmet tanító tanárok beszédét, magyarázatát jellemezte ez a sajátság. A nyelvi formálás telítve volt váratlan fordulatokkal, gyakori kérdésekkel, felkiáltásokkal, merészebb nyelvi képekkel, sőt olyan képtelen képekkel, amelyek kívül estek a tanulók látó- és befogadóképességén. A túlszűfolt képek és az információ nem nyújtó nyelvi figurák elfulladásztották az értelmet, s elfárasztották a tanulók aktív figyelmét is. A tankönyvek megfogalmazásában is hasonló jellemzőket találunk, s az ilyen mondat például: „azon magasztos korszakban. . . feltűnék a magyar láthatáron egy ragyogó kép, melynek éltető sugarai hivatva valának áldást s üdvöt hozni a hazára. . .” (vö. Nyr. 1 : 283) — nem az értelemre apellált, hanem elsősorban az érzelmekre. A természetellenes nyelvi képletek, trópusok és figurák erőltetett alkalmazása jellemezte sok történelemtanár beszédét, magyarázatát is. Szinte szónokként prelegáltak, s elsősorban saját élvezetükre magyaráztak, illetőleg reprodukáltak a tankönyv szövegét, s az ektoszemantikai tényezőket (gesztus, mimika, magatartás stb.) is öncélúan alkalmazták, és sokszor csak az élénk taglejtés és a túlzó arcjáték kötötte le a tanulók figyelmét, s nem az, amit mondtak.

A „csábító” és „ijesztő bőségű” (vö. Németh: Szerdai fogadónap 2 : 28) szóvirágokkal teli nyelvi formálás jellemezte sok magyar szakos tanár beszédét is. A sárospataki kollégiumban pl. a „magakellető, szépelgő”, sőt „édelgő”

nyelvi formálásnak volt nagy hagyománya. A „lángoló buzgalmat” (vö. Sárospataki Főisk. Ért. 1893–94 : 88) is tükröző tanári beszédnek, tanári magyarázatnak egyik legfontosabb célja volt, hogy a „növényedek kedélyét folytonos vidorságban tartsa” (vö. Néptanítók Könyve. Arad, 1860. 202–5). Brassai is elítélte ezt a tanári beszéd típust. Brassai szerint „. . . ámitó az előadásban, ha kedves és áradó . . .” (Egyet. Közoktatásügyi Szemle 1890. 19. sz.)

A tanári beszéd és magyarázat e típusai ellen igen korán és heves harc indult meg. Már az 1850-es évek óta cikkeznek e problémáról, kellő eredmény nélkül. Többen és többször a tanári beszéd pedagógiai hatástalanságáról is panaszkodtak. Rámutatottak arra is, hogy például „a mesterkelt, cifra szerkezetű, szóvirágokkal megrakott” tanári beszédet, magyarázatot képtelenség kellő figyelemmel hallgatni (vö. Grynaeus: A tanmodorról. Tanodai Lapok 1857. 21. sz.), mert ez a tanári beszéd típus nemcsak fárasztja a tanulókat, hanem alkalmat ad nekik az „elkalandozásokra” is, s egy-egy merész kép nyomán messze száll képzeletük, s faképnél hagyják tanárukat éppen úgy, mint a szóban forgó író, költő s alkotásait.

5. A „régí” iskolában funkcionáló tanári beszédet a diszkurzív, a dialógus kizáró, monologikus értekező, regisztráló nyelvi formálás jellemezte. Valóban kivételes figyelmet követelt meg a tanulóktól ennek a nyelvi formálásnak hallgatása. Sokszor a tanári beszéd, a tanári magyarázat szabálytalan (hol lassú, monoton, hol gyors) tempója, illetőleg ritmusa is megosztotta a tanulókat aktív figyelmét. A hosszú szerkezetekkel zsúfolt egyszerű és összetett mondatokkal terhes, elvont, monologikus előadási mód, az inventarisztikus (az ismeretanyag egyszerű regisztrálását nyújtó) feldolgozási forma önmagában véve is nagy megterhelést jelentett. A tankönyv és a tanári beszéd nyelvi formálása között nem volt érdemleges különbség: mindkét forma tételesen, zárt egyoldalúsággal nyújtotta az ismereteket, s csak kevés jó tanár (én is találkoztam középiskolás koromban ilyennel!) szakadt el a tankönyv nyelvi formálásától, s mert önállóbban fogalmazni és úgy magyarázni, hogy a problémák relevanciáját, aktualitását és mozgását is érzékeltetni tudta. Különösen tisztelettel gondolok arra a tanáromra, aki mindig élő nyelven fogalmazott, s a természetes beszéd egyszerűbb nyelvi képleteivel előttünk öltöztette nyelvi burokból gondolatait, s azzal nevelt bennünket, hogy mert egyéniség lenni, s nem kész szöveget regisztrált. Ezzel olyan beszédhelyzetet teremtett óráin, amelyben soha nem szakadt meg a kontaktus közte és hallgatói között. Ma már jól tudom, hogy néhai Batta István és Elekes Imre interperszonális hatásokkal is gazdag magyarázataira miért illett és kellett odafigyelni. Azért, mert velünk együtt őket is érdekelte az, amiről beszéltek, és soha nem „lógott ki” beszédükből a rutin. Partnernek fogadtak el bennünket, s magyarázataiknak igen igényes nyelvi formálása is tekintettel volt erre, s nem csak „elbűvölni”, nem „lekötöni” akartak bennünket, hanem arra is ösztönöztek, hogy merjünk szabadon gondolkozni, s velük együtt merészen előre futni az ismeretek, a tárgyi tudás mezején is. Valóban rájuk illik a régi bölcs mondás: „Balga az az ember, aki elébb megköti szolgáját, s azután ösztönzi futásra” (vö. Molnár János: A Meg-Térő. . . Elmélkedéséről. . . Nagy-Szombatban, 1763. 165).

Ezek a tanárok magyarázataik közben is mertek kérdezni. Sokszor éreztük, hogy a kérdést elsősorban saját maguknak adják fel, hogy helyes

vágányra futtassák nekilendülő gondolataikat. Nem estek a kérdve kifejtő módszer hibáiba, pedig akkor már többen a monologikus tanári beszéd típus hibáinak javítására, pedagógiai hatásfokának erősítésére beszédeiket, magyarázataikat kérdésekkel is élénkítették. „Kérdve kifejtve” kell magyarázni! — hangzott a jelszó. Ez a módszer is verbalizmust szült. A kérdések ugyanis nem a lényegre vonatkoztak, inkább csak pedagógiai célból éltek vele, s azért kérdeztek sokszor a magyarázat közben is a tanárok, hogy a „gyerekek elméjét folytonosan ébren tartsák” (vö. Gyakorlati Paedagogia 1906. 2—3. sz. 64), illetőleg hogy a „tanulókat figyelemre szoktassák” (Debreceni Főgimn. Ért. 1894—95. 9). A Tanodai Lapok (1858. 5. sz.) egyik cikke arra is példa, mennyire problematikus volt a tanárok kérdezős módja is. A kérdések nyelvi formálására vonatkozólag is olvashatunk néhány ma is megszívlelendő tanácsot: „Kérdésed rövid és világos legyen!” — „A kérdés ne legyen k é t é r t e l m ű, s ne oly á l t a l á n o s, hogy több felelet is lehetséges legyen rá!” Ezeknek a megjegyzéseknek a tükrében világosabban látjuk, miért foglalkozott a megfelelő szakirodalom oly sokat a kérdésekkel kapcsolatos problémákkal.

Voltak, akik a kérdéseknek azt a szerepet is szánták, hogy az előadás, a magyarázat túlságba vitt elvontságát segítsék megszüntetni. Az úgynevezett „céladatoló irány” pedig olyan kérdések felvetését kívánta, amelyek az elméleti anyag gyakorlati vonatkozásaira, alkalmazhatóságaira vonatkoztak. A korabeli, ide vonatkozó cikkekből az is kitűnik, hogy bár a magyarázat, a tanári beszéd nyelvi formálásában szerepet kapó kérdések változatosabbá tették a megfogalmazást, mert a sok közlő, kijelentő mondat közé több kérdő mondat is vegyült, a kérdések mégsem javították meg a magyarázatok hatásfokát, mert gondolkodásra nem készítettek, s a legtöbb kérdés szinte a tanulók „szájába adta” a várt feleletet is (vö. Krammer József: A kérdés jelentősége a nevelő tanításban. Bp. 1905.).

Néhány cikk azt is feltárta, hogy a sok kérdéssel a tanárok csak „húzzák az időt”, de a legnagyobb baj az, hogy az apró kérdést megfogalmazó rövid kérdő mondatok nagyon „szaggatott” nyelvi formálást eredményeztek, s az ismeretek „darabokra szakítva nem álltak össze egésszé. . .” (vö. Gyakorlati Paedagogia 1909. 2—3. sz.). Az ún. hasznos, „gyakorlatias” kérdések sem a lényegre vonatkoztak, s a „tárgyi magyarázathoz” alig adtak értelmes szempontokat. Milyen kérdésekre gondoltak? Arany János alkotásának mélyebb megértését, élvezését nem igen segítették elő például az ilyen jellegű kérdések: „Szilágyi Erzsébet levélvivője miért madár? Miért holló...?” (A Nagyenyedi Bethlen Koll. Ért. 1894—95. 82).

Nem voltak „elmét foglalkoztatók” az ilyen kérdések sem: „Miért jó az, hogy a tehén tejet ad? Miért kotkodácsolnak a tyúkok? (A várt feleletről is tájékoztat bennünket a korabeli „szakeikk”: „Most nem kell a burgonyát magában enniük.” — „A tyúkok oly jók, hogy kotkodálásuk által azt is megjelentik, mikor és hová tojnak”) (vö. Iskolai Lap. Szeged, 1861. 17. sz. 141).

A sok kérdéssel „élénkített”, „kérdve kifejtő” magyarázat természetesen hatott a tanári beszéd nyelvi formálására is. Mivel az ismereteket a kérdések nyomán magukkal a tanulókkal kívánták a tanárok „kitaláltatni”, úgy formálták a rövid kérdő mondatokat, hogy azok csak formálisan kérdő mondatok, s valójában az ismereteket is már magukban foglaló közlő mondat típusok voltak, kérdő hanglejtésű intonálással. Ezekre a rövid, pattogó kérdő mondatokra a tanárok ugyancsak rövid kijelentő mondatokat vártak válaszul. Gyakran hangzott fel ez a tanári felhívás: „Röviden, csak egy mondatban

válaszoljon!” Ez a kérdező mód a ludas abban is, hogy egy furcsa „szórendi tévelygés” terjedt el az iskolákban: a mondat igei állítmánya következetesen a második helyre került, mert a tanár kérdő mondatait is meg kellett ismételni, s az ilyen kérdés szórendi formája: „Mit *esznek* a bogarak?” a válaszmondatban is jelentkezik: „A bogarak *esznek*...” stb. stb. (vö. még: Magyarosan 1939. 21–2).

6. Mind az úgynevezett magyarázó közlés, mind a kérdéssel variált közlés nyelvi formálásának egyik specifikuma volt, hogy a tanárok mindig csak teljes mondatokban közölték az ismereteket. A beszédhelyzetre való tekintet nélkül úgy beszéltek, magyaráztak, hogy szinte a nyelvtani példatár számára is alkalmas példamondatokat szerkesztettek. Ez egyúttal az eszköz és a cél összekeverését is eredményezte. A teljes mondatok használatára intó felhívások és a megszokott gyakorlat miatt általában kevés tanár vállalkozott arra, hogy elevebbé, életszerűbbé tegye beszéde, magyarázata nyelvét.

Az úgynevezett „cselekvő” és „cselekedtető”, a „munkáltató”, illetőleg az ismereteket „felfedezettető” tanítási módot előnyben részesítő kísérleti iskolák például az úgynevezett „Családi Iskola” és az „Új Iskola” (vö. Nemesné Müller Márta: A Családi Iskola... nevelő és oktató munkája. Bp., é. n.; Domokos Lászlóné—Blaskovich Edit: Alkotó munka az Új Iskolában. Bp., 1934.) is a „gyermek érdeklődési körét” állította a középpontba. A tanári beszéd, a tanári közlési mód nyelvi formálásával szemben is „új” követelményeket hangoztattak. A „betű, a szó zsarnoksága” ellen indított harc jegyében és jelszavával a különféle kísérleti iskolák a „tanári beszéd” aktivitásának rovására a „tanulók beszédét” kívánták erősebben aktivizálni. A sokféle kiadványban közölt „tanítási jegyzetek”, „jegyzőkönyvek” azonban arról győznek meg bennünket, hogy valójában csak a dialogikus formát segítették egyeduralomra, s teljesen kiiktatták a monologikus tanári beszédet. Az ismeretek szerzésében, feldolgozásában legfeljebb a kérdésekre adott tanulói feleletek hiányosságaira figyelmeztető tanár felkiáltó és felszólító jellegű mondataival bővült a dialógus: pl. „Kihagytad a fegyvereket!” — „A gabonát is felsorolhattad volna!” Stb. Általában ennek a nyelvi formálásnak egyik jellemzője, hogy a tanítási órákon elszaporodtak a felszólító mondatfajták, illetőleg a tanárok a kérdő mondatokat is a felszólító mondatok dallamán, hanglejtésével intonálták, s nem véletlen például, hogy Nemesné Müller Márta már említett könyvében (41–4) „A magyar nép élelmezése” című tanítási egység feldolgozásáról készült jegyzékben (jegyzőkönyvben) annyira sok a felkiáltójel a mondatok végén. A tanulók leginkább óhajtó, kívánó mondatokkal kapcsolódnak be az anyag feldolgozásába: „Én a természet fejlődéséről szeretnék még tanulni!”. — „A mostani életéről tanuljunk!” — „Rajzoljunk egy erdőrészletet!” (vö. Nemesné Müller Márta i. m. 41–3). A tanár is gyakran váltogatja kérdéseit felkiáltó mondatokkal. Tanár: „Mivel kezdjük gyerekek?... Tanuló: Menjünk először a Mezőgazdasági Múzeumba! Tanár: Azt már ismerjük!! Tanuló: Azért mégse ismerjük eléggé! Tanár: Igazatok van!...” stb. stb. (i. m. 45–6).

A verbális tevékenység igen élénk az órán, de az öntevékenység elvének követése nyomán a tanulók verbális tevékenysége mintha nagyobb volna. A tanárnak „csak azokat a részleteket szabad tanítania, amelyek a személyes varázs erejével inkább hatnak, tehát főleg az é r z e l m i e g alátámasztandó

mozzanatokot” (vö. Nemesné Müller i. m. 140—1). A tanár tehát „szűkre mérte” azt, amit előad. Ennek az „előadásnak” nyelvi formálását elsősorban az jellemezte, hogy eluralkodtak benne az emocionális nyelvi képletek: sok a felkiáltó, kívánó, felszólító mondat; az értelmi jellegű, kijelentő mondatok alig jelentkeztek. Bár ez a nyelvi formálás inkább az alsó osztályokban volt gyakori, hatására sokan a felső osztályokban is ezzel a módszerrel próbáltak tanítani. Általában nagy elevenség, felfokozott verbális tevékenység jellemezte az órákat. Összefüggő fogalmazásra sem idő, sem mód nem adódott. Az úgynevezett „zongorázó” típusú kérdések és a rövid, sokszor hiányos, sőt egy- szavas mondatokban megfogalmazott feleletek valóban felületes kifejezési módra szoktatták a tanulókat. Összefüggő, jól formált beszédre nem neveltek a tanárok, s igaza van Kolozsvári Grandpierre Emil elmarasztaló ítéletének, hogy ez a tanári beszéd típus, kérdező és feleltetési mód nem volt alkalmas arra, hogy kedvet ébresszen „a csiszolt, művelt, folyamatos beszéd elsajátítására.” Megdöbbenő ez a vallomásrészlete is: „Nyolc év gimnázium alatt egyetlen egyszer sem jutottam hozzá, hogy . . . egy percig foly a m a t o s a n beszéljek . . .” (vö. még: Bakos: A szép magyar beszéd. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei, 58. sz. 38—9). Az úgynevezett „katétkus”, „katekizáló”, kérdést, feleletet váltakoztató mód mind a tanári beszédet, mind a tanulói beszédet gyakran vezette a formalizmusba is. A szétaprózott, elszigetelt ismeretanyagról nagyon töredékes nyelvi formákban kaptak és adtak tájékoztatást a tanulók és a tanárok, és így nehéz volt szétválasztani egymástól a verbális és a valódi tudást, illetőleg ismeretanyagot. A kérdéseket igen gyakran eldöntendő kérdő mondatokban fogalmazták meg a tanárok, a tanulók pedig csak „igen”-nel válaszoltak. Pedagógusaink számára írt szakcikkpek pedig sokszor figyelmeztettek arra is, hogy kerülni kell az „oly kérdéseket, melyekre csak *igen*-nel és *nem*-mel kell felelni, vagy ha ez történik, kérdezzük meg mindig, *miért!*” (vö. Tanodai Lapok 1858. 5. sz.).

A rövid mondatokban megfogalmazott tanári kérdések s a tanulók feleleteiben jelentkező ugyancsak rövid, jellegtelen tőmondatok vagy egy- szavas mondatrövidékek nem segítették elő a tanítás eredményességét, sőt ez a nyelvi formálás már önmagában véve is alapot adott a túlságba vitt egyszerűsítésre, a tények és gondolatok elszürkítésére, s ezzel a tanári és tanulói gondolattevékenység szabadabb nekifutásának is gátat szabtak. A magyar nyelv kifejező erejének, árnyaltságának hatása sem érvényesülhetett.

Voltak, akik úgy próbáltak ebből a „formából” kiszabadulni, hogy a „középutat” propagálták és követték. A hosszabb fejtegetést, az előadást éppen úgy nem tartották célravezetőnek, mint a kérdve kifejtő módot, s az úgynevezett „magyarázat”, illetőleg „magyarázás” gyakorlata mellett kardoskodtak. A természettudományokat oktatók például a magyarázat elbeszélő jellegű formáit is úgy kívánták megreformálni, hogy fele-fele arányban alkalmazták a „narratívát” — itt-ott „*pihentető*” mondatokkal is tűzdelve — és a gondolkodásra készítő kérdéseket s a rájuk kapott feleleteket. Figyelemfelkeltés céljából elég gyakoriak voltak a felkiáltó mondatok is a tanár beszédében. Ilyenkor nagyobb erővel is intonált a „magyarázó” tanár. Érdekes jellemzője volt ennek a tanári magyarázatnak az is, hogy a lényegyet kiemelő, megfogalmazó kijelentő mondatok — többször is megismételve — már úgy formálódtak, hogy nyomatékos jellegük nagyon előtérbe került, elszaporodtak bennük a kiemelő hangsúlyt hordozó részek, sőt igen gyakran és helytelenül a mondat minden szavát hangsúllyal emelte ki a tanár. Kevesebb volt ebben

a tanári magyarázatban az olyan kérdő mondat, amely nem kívánt azonnali és közvetlen reakciót: a kérdések inkább kiegészítendő kérdéseként hangzottak el, tehát a tanulói válaszokat a tanár nem korlátozta, nem „befolyásolta”, a tanuló olyat is felelhetett, amit a tanár nem várt.

Ez jó alkalmat adott a tanárnak arra, hogy a tanulót a tanítási folyamatnak is aktív tényezőjévé tegye.

Súlyos problémaként vetődött fel már régebben az is, hogy szabad-e szélsőséges „szaknyelvi zsargonban” fogalmaznia a magyarázó tanárnak. A kémia tanára beszédének nyelvi formálásában megengedhető-e az ilyen nyelvi képletek: „Há-kettő-essó-négyre cinkkel hatunk. . .” — „Veszünk 10 g kuprum-ess-ó-négyet”, vagy pedig az a követelmény, hogy helyesen és közérthetőbben így fogalmazzon: „Cinkre kénsavat öntünk”, — „Veszünk 10 g rézszulfátot. . .” (Vö. Forgách: A kémiai oktatás módszertana című, a Tanárképző Főisk. számára írt jegyzetnek e problémára vonatkozó elgondolásait, javaslatait is!)

II.

I. Megfigyelhettük, hogy rövid fejlődéstörténeti rajzunkban több olyan kérdés is felvetődött, amire a helyes választ a mának kell megfogalmaznia.

Az első kérdés: sikerült-e ma már jelentősebb változást, illetőleg fejlődést, korszerűsítést elérnünk a tanári beszéd nyelvi formálásában. Változott-e tanáraink, „mindent agyonmagyarázó. . . tanítási eljárása”? (vö. Bencédy: Az anyanyelvi műveltség és az iskola. Anyanyelvi Műveltségünk. Bp., 1960. 152). Eltűnt-e már vagy pedig újra éledt „a tanári prelegálás”?! Melyek a „hagyományos” és melyek a „korszerű” tanári beszéd nyelvi formálását jellemző tipikus jegyek? Mi az útja, módja a tanári beszéd korszerűbbé tételének? A tanári beszéd nyelvi formája milyen fejlődési szinten képes valóban hatékonyabbá, gazdaságosabbá tenni a tanítást, az ismeretközlést, az információk feldolgozását, értelmezését és megértetését? Hogyan segítheti elő a verbalizmus kiküszöbölését a tanári beszéd nyelvi oldala is? Valóban háttérbe szoríthat-e az ismeretek szerzésében, feldolgozásában a tanári beszéd?

A felvetett kérdésekre valójában több ezer „hangos” felvétel elemzése útján kaphatnánk meg a helyes válaszokat. Bár sok órajegyzőkönyv is tanulságul szolgálhat számunkra, de éppen a tanári élőszóbeli megnyilatkozásoknak igen jellemző beszélt nyelvi sajátosságairól ezek nem szolgáltatnak adatokat. A jegyzőkönyvek megfogalmazásában inkább az írott közlő próza mondattípusai a gyakoribbak. Nehéz eldönteni, hogy ezt az órajegyzőkönyvek írásba foglalóinak a számlájára írjuk-e, vagy a tanárok élőszóbeli megnyilatkozásai valóban nem annyira az értelmes, kifejező beszéd jellemző sajátosságait, hanem inkább az írott közlő próza nyelvi jellegzetességeit tükrözik.

Fejlődéstörténeti vázlatunkból az is kitűnik, hogy a tanári beszédéről, a tanár élőszóbeli megnyilatkozásairól elsősorban csak mint „tanalacról”, „tanítási eljárásról”, „módszerről” szóltak az idevonatkozó cikkek. Az „ismeretközlés verbális módszerei” összefoglaló megnevezéssel jelzett formákat („forma acroamatica, forma heuristica” stb.) is csak pedagógiai, didaktikai szempontból jellemezték részletesebben, és sem az akroamatikus (a közlő, az előadó, a meghallgatásra szánt) módszer, sem az erotematikus (a beszélgetési, a kérdve kifejtő) eljárás nyelvi oldalát nem állították a vizsgálódás előterébe. Legfeljebb ilyen általánosságokat emlegettek: a tanár szóbeli kifejtése, elbeszélése, előadása, magyarázata legyen világos, érthető, eleven s „nyelvileg

is szabatos" (vö. Magyar Paedagogia 1939. 320—7). Az „előadó, elbeszélő vagy közlő tanítási alakkal" kapcsolatban is csak általánosságokban fogalmazták meg a követelményeket: „Ügyeljen a tanító arra, hogy előadása a nyelv törvényeinek és a gyermekek képzettségi fokának megfelelően, ezért beszéljen szabatosan, tiszta kiejtéssel s nyelvtanilag helyesen". A közlés, az elbeszélés, a magyarázás érthetőségét segíti elő a tanító, a tanár, ha „csak olyan szókat használ, melyeket a tanulók megértenek . . .", s az ismereteket „egyszerűen, gyermekded (de ne gyermekes!) hangon, s rövid mondatokban" közli stb. (vö. Bárány: Tanítók könyve. Bp., 1901. 217—20). A kérdező vagy kifejtő tanítási alak nyelvi oldalát tekintve is csak néhány szempontra hívták fel a figyelmet: „A kérdések legyenek érthetők és határozottak. . . Elég hangosan és jó nyomatékosan legyenek kimondva. . . A kérdéseknek lehetőleg rövideknek és szabatosaknak kell lenniök, úgy, hogy semmi fölösleges szó ne legyen bennük. . ." (vö. Bárány i. m. 221). Azt már nagyon régen tudták pedagógusaink, hogy az iskolai ismeretszerzésben a tanító, a tanár élőszava mindig „egyik legfontosabb tudásforrás volt" (vö. Nagy Sándor: Az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek történeti alakulása és mai helyzete. Bp., 1962. 235). Mind a pedagógiai, mind a nyelvtudományi vizsgálódásnak tiszte és feladata tehát, hogy a tanári beszéd akusztikumát és nyelvi megformáltságát tudományos igényrel vizsgálja, s a hasznosítható tanulmányokat bocsássa a pedagógiai gyakorlat rendelkezésére. Az első teendő, hogy a kibernetikai szemléletmód alapján és az információelmélet tételeiből, tanításából is nyert ismeretekkel felvértezve több száz „élő" megfigyelés és „hangos" felvétel alapján vizsgáljuk meg a tanári élőszóbeli megnyilatkozások (előadás, magyarázat, beszélgetés, értékelő megnyilatkozás, kérdésfelvetés stb.) nyelvi oldalát, s válaszoljunk arra a kérdésre, hogy a tanári élőszóbeli megnyilatkozások akusztikuma mellett van-e önálló információs értéke a nyelvi oldalnak, a nyelvi megformáltság jellemző sajátosságainak is (vö még: Bakos: A „tanári beszéd" hangalakja. Nyr. 91 : 161—71).

2. Gyakorlati szempontból a legfontosabb kérdés: Vajon a tanári beszéd igényes nyelvi formálása, stilisztikai csiszoltsága, grammatikai helyessége, vagy éppen fordítva, lazasága, igénytelensége, pongyolasága mennyiben erősíti vagy gyengíti az információnyújtás és feldolgozás minőségét és pedagógiai hatásfokát. Hogy a megfelelő nyelvi formálásnak valóban van ilyen jellegű önálló információs értéke, tanúsítják azok a kritikai megjegyzések is, amelyek a vizsgálatunk folyamán felvett óralátogatási jegyzőkönyvekben olvashatók. A sok megjegyzés közül csak egyet emelünk most ki: „Kevés az összefüggő beszéd, csupa kérdés az óra. A tanulók kifáradnak. A tanár élénkebb hangon próbálja vezetni az órát. Néhány percig ismét figyelnek. A tanár lassan fárad. Hangja gyengül, nem határozott. Sok a kérdés, de kevés a gondolkodtató." (Történelemóra, 5. o. 1965). Mire figyelmeztet ez a megjegyzés? Arra, hogy ha a tanár a tanítási órákon csupa rövid egyszerű mondatokból formálja meg kérdéseit, és ugyanilyen rövid, sokszor egyszavas mondatokkal adnak választ a tanulók is a feltett kérdésekre, akkor a tanítási óra nyelvi formálásában nagymérvű monotonia, egysíkúság válik uralkodóvá, s ez feltétlenül gátlást eredményez, s mind a tanár, mind a tanulók aktív figyelmének gyengülését fogja okozni. A gyors beszédtempó, a szünet nélküli nagyfokú verbális aktivitás lehetetlenné teszi az elmélyülést, s nem ad módot arra, hogy a tanulókat az értelmes, kifejező beszédre neveljük, szoktassuk.

Az úgynevezett „frontális osztálymunkában” mind a tanári, mind a tanuló beszéd aktivitása megnövekedik ugyan, de a tanári kérdések általában a tanári élőszóbeli megnyilatkozások nyelvi formája inkább csak a didaktikai követelményeknek tesz eleget (az ismeretek nyújtása, értelmezése, rögzítése), s inkább csak verbális aktivitást tükröz, mint intellektuális aktivitást, s nem igen ad követendő példát az igényes, kifejező és értelmes beszédre. Túl gyorsan, túl rövid nyelvi struktúrákban hangzanak el a tanárok megnyilatkozásai, kérdései. Tanáraink félnek a csendtől is. A tanítványi visszaemlékezések a tanári beszéd nyelvi oldalának jellegzetes hibái között első helyen teszik rostára a túlságba vitt nyelvi egyszerűsítést, szimplifikálást, a túlságba vitt „rövid mondatos” nyelvi formálást (vö. Kortárs 1967. 677) is.

3. Minden élőbeszédnek, élőszóbeli megnyilatkozásnak akusztikumát és nyelvi megformáltságát is motiválja egyrészt az a szándék, ami létrehozta és az a cél, amiért megvalósult, másrészt az a törekvés is, hogy minél gazdaságosabb nyelvi képletekkel, minél igényesebb formában válják értelmessé, kifejezővé és hatásossá. A tanári beszéd nyelvi megformálása (megformáltsága) sem kivétel ebből a szempontból, de a követelmények rendjét és minőségét tekintve van néhány olyan jellegzetessége és sajátossága, amire tudatosan ügyelnie kell annak, aki pedagógiai célokból beszél. Azt szokták mondani, hogy a tanári beszédnek elsősorban jellemző sajátossága kell hogy legyen a szabatos és pontos fogalmazás, mert így nemcsak a jobb megértést szolgálja, hanem önmagában véve is már nevelő eszköz és erő arra, hogy a tanulókat is nyelvi igényességre szoktassa, nyelvi öntudatra nevelje.

Újabbban a tanári beszéd nyelvi formálásával kapcsolatban a gazdaságosság követelményét is erőteljesebben hangoztatják. Régi iskolás terminológiával a „száraz” és „ízetlen”, a „szófukar” tanári beszéd mellett emlegették a „szószátyár”, a „szószaporításra mindig kész tanári beszédmodort” (vö. Kulcsár: Zalaegerszegi Áll. Főgimn. Ért. 1912–13.; Brassai: A magyar beszéd és a magyar grammatika. Népmvelők Lapja, 1879. 3. sz. 33–4), s azt vizsgálták, milyen hatással van ez a két szélsőséges típus a tanításra, a nyelvi nevelésre. Modernebb, korszerűbb terminológiával megfogalmazva a problémát: ma is hasznos feladat annak a megvizsgálása, hogy a tanári beszédben, a tanári élőszóbeli megnyilatkozások nyelvi formálásában milyen arányban funkcionálnak az elengedhetetlenül szükséges, az információt nyújtó, a releváns és a felesleges, a zavaró, a pozitív előjelű információt nem nyújtó, a redundáns nyelvi jelek, nyelvi képletek. Igaz-e az a megállapítás, hogy tanáraink beszédét inkább a bőbeszédűség, a terjengősség, a redundancia jellemzi? Igaz-e, hogy pedagógusaink még ma is hajlamosak arra, hogy mindent „agyonmagyarazzanak”, illetőleg hogy még az egyszerű mondanivalót is túlkomplikálva fogalmazzák meg?

Természetesen adódhat olyan „beszédhelyzet” a tanítási órákon, amikor éppen a tiszta, pontos, határozott fogalmak kialakítása és a helyes szóhasználatra nevelés együttes feladat, s ezért a tanár a közhasználatú, a stilisztikailag differenciálatlan szavak mellett éppen az árnyaltabb, a kifejezőbb fogalmazás érdekében a szinonimasorból bátrabban válogat, s a stiláris árnyalatokkal is bíró szavak segítségével a fogalmi jellegű tartalmat, mondanivalót érzelmi, hangulati jellegű szókkal is erősíti. A szinonimaskálából való bátrabb válogatás

lenne az ellenszere annak a hibás gyakorlatnak is (ma elég gyakran találkozhatunk vele), hogy a tanár egy-egy szót szemantikailag nagyon megterhel. Újabban például igen gyakran élnek tanáraink a *realizál* szóval: „Maga a költemény is *realizálja* (!?) a költő sorsát. . .” (Magyar ó. gimn. III. o. 1967.). A *realizál* szó magyar megfelelőinek jelentésváriánsai közül kellett volna a tanárnak kiválogatnia a legmegfelelőbbet. A görög származású s már köznyelvnek tekinthető *probléma* szó és családja (*problematikus*, *problémázik* stb.) is túlteljesíti nyelvi szerepét pedagógusaink élőszóbeli megnyilatkozásaiban is: „mindenre jó” szóvá vált tanáraink beszédében. Akkor is használják, amikor helyesebb volna a magyar megfelelővel helyettesíteni. Sok tanár az *ötlet*, a *lényeg*, a *gond*, a *feladat* jelentések megnevezésére is a *probléma* szót emlegeti. Valóban felesleges volt a *probléma* szó annak a tanárnak az ajkán, aki azzal vezette be az új anyagot, hogy „most egy *érdekes problémát* fogunk megbeszélni. . .” Mi azt hittük, hogy komoly elméleti, gyakorlati kérdésekről lesz szó, s valójában csak egy *érdekes témáról* magyarázott a tanár kérdve kifejtő módszerrel. (A Máttyás udvarában élő tudósok, művészek szerepéről beszélgettek.)

4. Gyakran hangoztatjuk, hogy az optimális információnyújtásnak vannak nyelvi feltételei is. Az első így fogalmazható meg: A nyelvi formálásban ne legyen több szó, mint gondolat! Mikor vét ez ellen a követelmény ellen a tanár? Elsősorban akkor, ha elszaporodnak beszédében a közömbös, a nyelvi szerepet alig betöltő kifejezések. Néhány típusára itt is felhívjuk a figyelmet. A hivatalos nyelv „terpeszkedő kifejezései” is gyakran felhanganak tanáraink ajkán: *határozatba hozták*, *a nép is véleményt nyilvánított*, *panasz tárgyává tették*, *megállapodás történt a vezérek között*, *annak is kifejezést adtak* stb. A szógyakorisági vizsgálódás folyamán azt is tapasztaltuk, hogy bizonyos szavak feleslegesen gyakran ismétlődnek a tanárok élőszóbeli megnyilatkozásaiban.

Implom József is utal arra (vö. Nyr. 85 : 304), hogy a köznyelvi „beszéd-töltelékek” elburjánzására az iskolai nyelvből is jellemző példatárt lehet összeállítani. Valóban iskoláinkban bizonyos szavak igen gyakran ismétlődnek. Gondolunk itt elsősorban a következő tartalmatlan szavakra, nyelvi képletekre: *hát*, *nohát*, *ugye*, *no*, *persze*, *szóval*, *most már*, *kérem szépen*, *hogy is mondjam*, *jobban mondvá*, *teszem azt* stb. stb. Ezek a szavak, kifejezések elsősorban azt jelzik, hogy a tanár gondolkodásában hézagok keletkeztek, és éppen a logikai összefüggés hiányait pótolják, s a gondolkodásban beálló hézagok kitöltését szolgálják a felsorakoztatott szók. Didaktikailag is feleslegesek!

A terjengősség oka lehet az is, hogy a tanár akkor is beszél, amikor valójában nincs mondanivalója, amikor megszakad logikus gondolatmenete. Ekkor szokta mindennemű információt nélkülöző nyelvi elemekből konstruálni mondatait: „Na, most már, tehát részletesen arról van szó, hogy. . .” (Biológia ó. 5. o. 1964.), „Tehát mivel ugyanis megnéztük, ugye. . .” (Egészségtan ó. 8. o. 1964.), „No, mostan tehát, ugye láthatjuk, hogy a szivizom. . .” (Egészségtan ó. 8. o. 1964.), „Mostan már tulajdonképpen valójában csak az kérdéses. . .” (Matematika ó. Gimn. III. o. 1966.), „Nohát, teszem azt, ha a költő. . .” (Magyaróra. VIII. o. 1967.), „Ugyebár azt most már tulajdonképpen mindenki érti, hogy. . .” (Fizikaóra. gimn. II. 1966.), „Ha tehát mostan már végül százat elosztuk (?!) tizenhattal. . .” (Matematika ó. IV. o. 1966.), „Igen, hát ugye ez a tündérek tulajdonságához (?!) tartozik. . .”

(Magyar ó. 6. 1964.), „Na, most nézzük meg, menjünk tovább...” (Történelem ó. 8. o. 1966.), „Nézzük most akkor tehát egész röviden...” (Magyar óra, gimn. II. o. 1966.), „Ez meg hát szintén, hogy is mondjam, súlyos kritika volt (?) Mikszáth részéről...” (Magyaróra, gimn. IV. o. 1967.) stb. stb.

A terjedős, a nem gazdaságos nyelvi formálásnak jellemző típusát tapasztalhattuk azoknak a tanároknak a magyarázataiban, akik előszóban is úgy fogalmaznak, mint írásban. Bár a lényeg valahol és valahogyan benne van a nyelvi formálásban, de olyan sok felesleges szó fullasztja el a komplikáltabb struktúrájú mondatok értelmét, hogy külön megterhelést jelent a tanulók számára a pontos értelmezés, annál is inkább, mert ezeket a grammatikai helytelenségekkel (időugratás, egyeztetési hibák stb.) is terhelt mondatokat értelmezni is nagyon nehéz. Ha pedig a tanulók nem jutnak el a megértésig, akkor nem egyenrangú „beszédpartnerek”. Az írott nyelv szintjén megfogalmazott tanári előszóbeli megnyilatkozások egyik jellemzője a didaktikailag semmiképpen sem helyeseltető túlzott elvonatosság és elszemélytelenedés. Túlságosan elvontak a kérdések is. Az alsóbb fokú oktatásban is ilyen kérdések hangzanak el: „Mit jelent a melléknév?” „Milyen; az értelmes szó?” (!); „Hogyan kell beszélnünk?”; „Mit tudunk a hanglejtésről?”; stb. stb. (Ált. isk. 4. o. nyelvtani ismeretek). Ez a negatív jellemző sajnos a tankönyvek nyelvéből is kap erősítést (vö. Hernádi: Köznevelés 1963. 2. sz. 55–6). A feleslegesen elburjánzott *során, síkján, folyamán* mellett megdöbbentő gyorsan és nagy számban szaporodnak el a tanári beszédben a hivatali zsargon „vadhajtásai” is. „*Felfejlődött (?) bennük az öntudat*” (Történelemóra. 7. o. 1965.); „Hogyan kell *viszonyulni (?)* az embernek az erdőhöz?” (Biológiai óra. 6. o. 1964.); „Most Molière életrajzából próbáljunk bizonyos általánosításokat *eszközölni (?)*” (Magyaróra, gimn. II. o. 1965.); „Óránk tárgyát most *az képezi. . .*” (Fizikaóra, gimn. II. o. 1965.); „Általában ilyen kis bohózatokat *eszközöltek (?)* a színpadon. . .” (Magyaróra, gimn. II. o. 1965.); „*Irodalmi vonatkozásban (?)* mire törekedtek? (Magyaróra, gimn. II. o. 1965.)

Az alábbi mondat komplikált struktúrája, kizárólagosan intellektualista formálása sem segíti elő a megértést. Az előszóbeli világos, szabatos fogalmazásra nem ilyen mondatszerkesztés a jellemző: „A költőnek az a szerkesztési módja (?!), amelyet a bemutatásban is láthattunk (?), jól bontakoztatja ki (?!) azt az eszmei mondanivalót, amely annak a marxi–lenini eszmének illusztrálása, hogy a szegény emberek sok szenvedése érleli meg az igazságtevő forradalmat. . .” (Magyaróra, gimn. IV. o. 1966.). Ez a mondat az előtte és utána felhangzó hasonló mondatsorok társaságában olyan közömbös hangulatú „beszédhelyzetet” teremtett az órán, ami egyúttal azt is tükrözte, hogy a tanárnak egyénileg nem sok köze van e mondatok nyelvi formájához. Csak reprodukció (a tankönyv szövege és egy tanulmány részlete nyomán), nem produkció volt tanári beszédének nyelvi formálása. A tanár az órán csak tanított, de hallgatóira, tanítványaira hatni egyáltalán nem volt képes. Nincs kellő hatásfoka a bizonytalan fogalmazású tanári beszédnek sem. A mondatok jelentésében is sok a határozatlanság, mert a tanár az úgynevezett „körültapogató” nyelvi formálással él. Sok a feltételezés, illetőleg elszaporodnak a feltételes módú igealakok.

5. Az „elevenség”, az „életszerűség” s a tanulók életkori sajátságaihoz való alkalmazkodás elve és gyakorlata nevében egyesek pedig nagyon leegy-

szerűsített, uniformizált, s a b l o n o s nyelvi formálásban közlik az ismereteket. „Na nézzük csak meg (1), mivel foglalkoztunk az elmúlt órán! Nézzük meg (2) a Rákóczi szabadságharc kori költészetet *hangulatilag* (?!). Nézzük (3) akkor . . . a Csinom Palkót! Milyen *jellegzetességeket* (?!) tudunk megállapítani? Mi az oka, hogy így *felértékeli* (!?) a kurucokat? Stb. stb. (Magyaróra, gimn. II. o. 1965.). Sok benne a felesleges ismétlés, s a *hangulatilag*, a *jellegzetesség* szavak elvontsága is csak akadály a megértésnek.

Az alábbi élőszóbeli megnyilatkozások sem nyújtanak jó példát a gazdaságos nyelvi formálásra. Sok a szó- és mondatismétlés! Pedagógusaink tudnak arról, hogy az ismétlésnek van informatív értéke is. Ezek az ismétlések a meg nem értett anyagrész, gondolat, probléma újra megvilágítását célozzák. A példatárunkban idézett szó- és mondatismétléseknek azonban nincs ilyen funkciójuk, inkább a nyelvi fegyelmetlenséget tükrözik, s a fölösleges időpazarlásra nyújtanak szomorú példát: „Nézzük most akkor tehát egész röviden, *mire törekedtek* (?!). Igen, pompára *törekedtek* (2). Molière honnan *vette* (1), *kölcsönözte, mintázta* (1) ezeket a figurákat? Igen, a mindennapi életből *vette*, (2), *mintázta* (2)” (Magyaróra, gimn. II. o. 1965.); „Barátot kell keresni, akivel olyan feladatot *tudok megoldani* (1), amit nélküle *nem tudok megoldani* (2), de vele együtt *meg tudom oldani* (3). . .” (Osztályfőnöki óra, 5. o. 1966.).

Az élőbeszédet jellemző természetes *közvetlenség* nevében sem adhatunk felmentést a tanári beszédben oly nagy mértékben jelentkező fölösleges ismétléseknek! A megismételt nyelvi képletek nemcsak „időt rabló faktorok” (vö. G. Clauss – H. Hiebsch: Die sprachliche Gestaltung des Unterrichts, Berlin, 1956. 28), hanem az értelmes kifejező beszédet is lehetetlenné teszik. Az órák nyelvi formálását jellemző sajátság még, hogy a tanárok – a didaktikai elvekre és követelményekre hivatkozva – sok rövid mondattal élnek, s így nyelvileg *szétdarabolják az ismeretnyújtást*. A logikailag összetartozó információkat apróbb részletekre tagolják. Mivel a nyelvi formálás, a megfogalmazás nyelvi és gondolati tény együtt, s a nyelvi forma a tanár gondolkodási folyamatának módját és eredményeit is rögzíti, a túlságosan széttöredezett nyelvi képletek megnehezítik a tanulóknak a tanárral való „együttgondolkodását” is (vö. Sz. L. Rubinstein: Gondolkodás-életani vizsgálatok. Bp., 1960. 95. k.).

Az anyagfeldolgozás izgalmát csak akkor képes a tanár a tanulóknak felkelteni, ha élőszóbeli megnyilatkozásaiban az anyaghoz, az információk természetéhez, minőségéhez és az elérendő oktatási, nevelési célhoz is szabja a nyelvi formálást. Ha például valóban „alkotó válaszokat” vár a tanulóktól, akkor a tanári kérdéseknek is *gondolkodtatóknak* kell lenniök. A nyelvileg is szószátyár kérdések nem ilyenek. Az alábbi kérdések nyelvi formálásában jelentkező ismétlések, illetőleg ugyanannak a gondolatnak kifejezésére gyors egymásutánban egész szinonimasorok felsorakoztatása csak „memoratív jellegű” kérdéseket eredményez: „Miből éltek? Mivel foglalkoztak? Mivel (?) tartották fel (?) magukat?” (Magyaróra, 6. o. 1964.), „Kik Afrika lakói? Kik lakják Afrikát? Milyen népeknek ad hazát Afrika?” (Földrajzóra. gimn. II. o. 1965.) A tanulók feleletei is elbizonytalanodnak, mert bár a felsorolt szinonimák jelentéstartalmában a lényeges jegyek, elemek azonosak, az árnyalati különbségek mégis azt eredményezik, hogy a tanulók figyelme megoszlik, s a lényeg meglátása és a legmegfelelőbb nyelvi formák megválasztása is nehezebbé válik.

6. Az előbb már szoltunk arról, hogy „didaktikai megfontolások” alapján tanáraink általában a rövid mondatokat használják, s tudatosan mellőzik a hosszabb és az összetettebb mondat szerkesztést. Természetesen találoztunk vizsgálataink folyamán a tudatosan vállalt ellenkező megoldásokkal is. Sokan hívei például az úgynevezett „sűrítő” nyelvi formálásnak. A magyarázó tanár 20–25 szóból is álló, hosszú, komplikált struktúrájú mondatba „sűrít” össze nem tartozó problémákat, gondolatokat. E nyelvi formálási módról néhány figyelemre méltó kritikai megjegyzést olvashatunk a megfelelő magyar szakirodalomban is (vö. Sólyi: A mennyiségtan órai magyarázat problémái. Magyar Paedagogia 1939. 320–7; Faragó László: A logikus gondolkodásra nevelés terén elkövetett didaktikai hibák a középiskolai matematikatanításban. Tanulmányok a neveléstud. köréből. 1958. 224). Sajnos tankönyveink „nyelvében” is gyakoriak az olyan komplikált mondatok, amelyekben „összekapcsolja” a szerző az „összekapcsolhatatlant” (vö. Kerégyártó: Tankönyveink nyelve. Anyanyelvünk az iskolában 1954. 33–5). A bő lére eresztett nyelvi formálást elítélő pedagógusaink az ellenkező végletbe esnek, s a nagyon racionalizált, szinte programozott, algoritmizált tananyaggal kapcsolatos mondanivalójukat tömören, szűkszavúan, s kizárólagosan intellektuális nyelvi képletekkel fogalmazzák meg. Az emocionális, a képszerű nyelvi elemek használatát, sőt általában a nagyon igényes nyelvi formálást el is ítélik, mert — szerintük — a „lényegről vonhatja el” a tanulók figyelmét. A tények, az adatok „beszéltetését” tartják helyes gyakorlatnak. Az adatnyújtás, az ismeretközlés és -feldolgozás valóban igen fontos feladat, s a tanári beszéd nyelvi formálása is elsősorban ezt a célt szolgálja. De vajon csak ez volna az egyetlen feladat?

7. A könnyebb és gyorsabb elsajátítást az *e l e v e n e b b*, a *s z í n e s e b b*, a *k é p s z e r ű b b* tanári beszéd jobban szolgálja, mint a túlságosan fukarkodó, s a magyar nyelv frazeológiáját teljesen kiiktató nyelvi formálás. A tömörségnek már nem kívánatos módját követő tanárok a tanulókat is erre kényszerítik, s a feladatok, példák megoldását kísérő logikus lépések kifejtését, indokolását nyújtó „szöveget”, szóbeli megjegyzést leintik: „Ne beszélj annyit, a feladatot csináld!” Amikor azután a szóbeli kifejtést, az összefüggő megokolást nem lehet vagy nem tanácsos elhagyni, a legtöbb tanuló megtorpan, ilyenkor a tanár — a látogatók, a szakfelügyeletnek is szánt megjegyzésében — így biztatja: „Tudod te ezt, csak nem tudod magad kifejezni.” De vajon kapott-e megfelelő alkalmakat a tanuló arra, hogy az összefüggő, értelmes közlő beszédben kellő jártasságra tegyen szert? Nyújtott-e számára követendő példát tanárának nyelvi formálása?

8. A tanári beszéd nyelvi formájának *s z ó k é s z l e t é v e l* kapcsolatos igényes vizsgálódást sem végzett eddig nyelvészeti (nyelvművelő) szakirodalmunk. A legfontosabb kérdéseket most csak felvetjük, a részletesebb elemzést — megfelelő példatárral együtt — egy külön cikkben bocsátjuk az érdeklődők rendelkezésére. A fontosabb kérdések a következők: Milyen a tanuló életkori sajátságaihoz is szabott tanári beszéd szókészlete? Milyen arányban szaporodik el a helytelen, a pongyola szóhasználat? (*biztos*—*bizonyos*, *kivisz*—*kivitelez*, *ézelmeű*—*ézetű* stb.). Gyakoriak-e a szótévesztések? „Most nehéz feladatot adok, meg tudjátok-e valósítani (?)”; „Nagy gazdasági *váltás* (?!) volt akkor...”; stb.

Nem terhel-e meg szemantikailag a tanár egy-egy szót annyira, hogy már szinte „szótlanná”, feleslegessé, sablonossá válik? „A dzsentrik társadalmá konkrétan (?) pusztulásra van ítélve”; „A béke vonalán (!?); „Átütő erővel”; „Két minisztérium is létesült” (?); „A történet azután úgy realizálódott (!?)” stb.

A szavakban, a szóképekben szegény nyelvi formálásra és a lényegét is elvizenyősítő felesleges szóbőségre egyformán találunk jellemző példákat tanáraink beszédében. Nem tartjuk didaktikailag sem szerencsésnek, hogy sok tanár a fogalmi jellegű mondanivalót erősítő, érzelmi, hangulati információkat is nyújtó szavakat szinte tudatosan mellőzi magyarázataiban, beszédében. Igen élményszerű, hatásos nyelvi formálásra nyújt példát az a tanár, aki nyelvifeszültséget is tud teremteni óráin, és arra is példát szolgáltat, hogy a nyelvnek nemcsak grammatikája van, hanem művészete is. Örömmel vehetjük azt is tudomásul, hogy sokszor hallunk valóban elevenesdrású, csiszolt nyelvi képletekkel formált magyarázatokat is. Az élő nyelv minden jellegzetességét tükrözi az ilyen tanári beszéd: jól illeszkednek be a nyelvi formálásba az elliptikus mondatok, a váratlan fordulatok, a mondat értékű nyelvi formák is. Élményszerűbbé, elevenebbé teszi a tanár magyarázatát akkor, ha nemcsak értelmi jellegű kijelentő mondatokban formálja egészszé mondanivalóját.

9. Igen tanulságos számunkra a tanári beszédben felhasznált mondatok vizsgálata is. Különösen figyeltünk arra, melyek azok a hibák, amelyek önmagukban véve okvetlenül rontják a tanári beszéd határfokát. Ezek a következők: A mondatok szerkezetének „menetközben” való megváltoztatása, a félig átgondolt mondatok elszaporodása: „Az a szociális izgalom, amely Móriczot írásra . . . Móricz több írásra, amint mondtam, valóban szociális izgalomból született” (Magyaróra, gimn. IV. o. 1965.); „Akkor, ha ezt a pontot akarjuk ábrázolni . . . tehát a pont ábrázolásának, tehát húztunk ide egy egyenest” (Ábrázolóóra, gimn. II. o. 1965.). Feltűnően nagy számban találkozhatunk azzal a hibával is, hogy nincs összhang a mondatok eleje és vége között (vö. Elekfi: NyK. 66 : 331). Elég gyakoriak a „logikai mondatkibillenések” s a kétértelmű mondatformák (vö. Zolnai: Anyanyelvi műveltségünk 51): „A patakparton nagy beszélgetésbe merülve, a birkák szanaszét mentek. . .” (Magyar ó. 6. o. 1966.). Vizsgálataink tanúsága szerint igen nagy számban fordulnak elő a tanári élőszóbeli megnyilatkozásokban olyan mondatok is, amelyeknek csak első fele hangzik el. Ezek a „félmondatok” különösen akkor szaporodnak el, amikor túl sok a tanár mondanivalója, s a tanár mindet el akarja mondani, amikor nyugtalan és rapszodikus a nyelvi formálás, amikor a tanár belevész a lényegtelen részletekbe, s amikor a látogató jelenléte nem kívánt idegességet teremt az órán. A szemléltetéssel kísért nyelvi formálásban is gyakran elszaporodnak a be nem fejezett mondatok: „Ha az a feladatunk, hogy egy nyomvonalain adott síkra . . . (hosszú szünet, a tanár rajzol, szerkeszt, s a mondatnak nincs folytatása). . . Rajzoljunk tehát egy olyan pontot, amelynek első képe . . .” (ismét hosszú szünet, a tanár szemléltet, s a mondat nem kerekedik egészszé). (Ábrázolóóra, gimn. II. o. 1965.)

Feltűnően nagy számban találtunk hibát a lényeg kiemelésére felhasznált nyelvi eszközök használatában. Különösen sok hibát követnek el tanáraink a nyomatéki hangsúly elhelyezésében. A tudálékos, a fontoskodó, a mindent szájjárágató tanár nyelvi formálását jellemző néhány hibáról már szóltunk „A tanári beszéd hangalakja” című dolgozatunkban (Nyr. 91 : 159–69). A nyelvi formá-

lást is befolyásolja az, ha a tanár mondatainak minden szavát erős hangsúllyal emeli ki, mert a hangsúlygócok helytelen elhelyezése gyakran értelmetlenségeket eredményez. Az „agyonhangsúlyozás” nemcsak a tanári beszéd tempóját, ritmusát teszi szinte élvezhetetlenné, hanem dallamát is, pedig a hanglejtésnek igen nagy szerepe van a tanári beszédben is. Érzelemkifejező funkciója azt is elősegíti, hogy a tanár az ismeretanyagot valóban élményszerűen közölje, hatásosan megmagyarázza.

A tanári beszéd nyelvi formálásában különösen nagy szerepet kaphat a megfelelő s z ó r e n d. A nyomatóéktalan mondatokban általában kevesebb a szórendi hiba. Annál több a nyomatóékos mondatokban. A mondanivaló értelmi súlyát hordozó főhangsúlyos rész nem megfelelő szórendi elhelyezése sokszor azt eredményezi, hogy nem tudjuk a mondatot pontosan értelmezni. A pongyola szórend s a nem egyértelmű hangsúlyozás nehezítette meg a megértést, s tette bizonytalaná a mondat igazi értelmét ebben a közlésben is: „Fontos politikai tevékenységet végzett e téren a munkálkodó földosztó bizottságok vezetősége is” (Történelemóra, gimn. IV. o. 1966.). Bizonytalan, hogy értelmileg mi a leghangsúlyosabb rész ebben a mondatban: nincs szabályos íve, értelmi egyensúlya sem példamondatunknak. Sem az egyenletesen ereszkedő első rész, sem az elnyúló, lehanyatló befejező rész nem ad az egész mondat mondanivalójához viszonyított egyértelműséget.

A tanulók ugyan sokat megértene a m o n d a t o k k ö r n y e z e t e segítségével is, de hogy az információban mit tartanak legfontosabbnak, csak akkor appericiálják világosan, ha a tanár a mondatok szórendjét helyesen igazítja a közlési szándékhoz és az elérendő oktatási, nevelési célhoz. Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a kelleténél több tanáraink beszédében a nyomatóéktalan mondat, s így a közlés *közömbössége* veszélyezteti a hatást, az élményszerű, az érdekes magyarázatot. A tanár semmit sem emel ki, sem hangsúllyal, sem szórenddel: csak közöl és kijelent. A tanulók azonban azt is megérik, hogy tanárjukban nincs meg az a „belső tűz”, ami magyarázatát valóban élményszerűvé tenné.

A lényeglátásra is törekvő, kifejező tanári beszéd nyomatóékos mondataiban a megfelelő szórend (kirekesztő vagy összefoglaló) valóban jól teljesíti nyelvi szerepét. A megfigyelt hibák között a legtipikusabb, hogy a főszakasz nyomatóékos tagja nem szorítja ki a bővítményeket, pedig például a helyéről kiszorított igekötő (igebővítmény) éppen azt jelzi, hogy a kirekesztő fogalom igen fontos a közlés szempontjából is: „A nép vette át a hatalmat” (s nem a polgárság) stb. A közlő szándék szempontjából a tanár helytelen szórendet használt akkor, amikor így fogalmazta meg mondanivalóját: „Az író érdekesebben feltárta művében az igazságot, mint a szociográfusok.” Helyesen így kellett volna: „... *tárta fel* művében az igazságot...”

Elég gyakran tapasztaltuk azt is, hogy egy-egy tanár úgynevezett „rikkancsszórenddel” is él: a legfontosabbnak ítélte szót (szavakat) a mondat elejére teszi: „*Novellái* regényeinél sokkal jelentősebbeknek bizonyultak...”; „*Kincse* minden nemzetnek a népdal...”; „*Veszi észre* a költő azt is...”

Általában sokszor tévednek tanáraink az igekötők, a kérdő, felszólító, tagadó és tiltó mondatok szórendjében is. Gyakori a szórendi hiba a tanároknak óra közben elhangzó megjegyzéseiben: „Volt-e valakinek jó mind a két házi feladata? Senki, ugye, ez jellemző!” (vö. Ped. Szemle 1965: 1017). Az előadás, a magyarázat, a beszélgetés, a feleltetés közben felhangzó értékelő, minősítő, felszólító, korholó, figyelmeztető tanári megnyilatkozásokban még

gyakrabban találkozhatunk pongyola nyelvi formálással. A nyelvi rétegek nem kívánatos keveredésére is ezekben a megnyilatkozásokban találunk feltűnően sok példát. A „tanári többes” sokszor valóban humoros beszédhelyzetet teremtő példái is ezekben szaporodnak el: „Felibe-harmadába csináljuk meg a leckéket!”; „No, de kérem, a feladatot ugye megint nem olvastuk el?!” (Tipikusan terjengős tanári megnyilatkozás: tíz szóval közölte azt, amit három szóval is kifejezhetett volna!); „Öt még mindig beszélgetünk!” (vö. Gárdosné—Harsányi: A pedagógus értékelő megnyilatkozásai a tanítási óra keretében. Pedagógiai Szemle 1965: 1014—28). Az orrára bukott, helytelenül szerkesztett mondatok sem nevelnek igényes nyelvhasználatra: „Öt még mindig beszélgetés van!”; „Tudomásul végül vegyük már, figyeljünk!”; „Szaladj a táblához mindjárt ki...” (vö. még: Köznevelés 1962. 13. sz.); „A verset kívülről kellett volna megtanulnunk” (A fejből, a könyv nélkül, a betéve nyelvi formák ritkábban hallhatók!).

Az úgynevezett tanári „kiszólások” nyelvi formálását is érdemes lenne részletesebben is rostára tenni. A humor „jegyében” elejtett szólásszerű megjegyzések legtöbbször nem humorosak, nem szellemesek, inkább ízléstelenek, nyelvi formájuk is pongyola! „Most meg már ugye a királyokat kutyulja ide!”; „Szőröstül-bőröstül hülye vagy fiam!”; „Vedd ki az eszed a zsebedből, mert már a fejedben nincs!”; stb. stb. A valóban szellemes, ízes és érdekes tanári „kiszólásokat” érdemes lenne összegyűjteni. Nyelvi és didaktikai szempontból sok tanulsággal járna elemzésük is.

*

Nem a teljesség igényével értekeztünk a címben jelzett problémáról. Elsősorban a legfontosabb kérdésekre kívántuk a figyelmet felhívni. Sok még a tennivalónk! Befejezésül külön is hangsúlyoznunk kell, hogy bár nagyon fontos a tanári beszéd nyelvi formálása, önmagában ez még nem biztosítja a valóban korszerű, hathatós információközlést, -feldolgozást. Meghallgattunk olyan tanári beszédet is, amelynek nyelvi formálásában minden szó a „helyén volt”, a tanár könnyedén, finoman fogalmazott, sehol egy durva nyelvtani vétség, és mégsem kötött le. Valami hiányzott belőle! A jó stilisztika-mesterembert ismerhettük meg az órán, de nem a jó pedagógust. A jól formált mondatok mögött szinte szégyenkezve húzódott meg a lényeg. A nyelvi formát toltta előtérbe a pedagógus, s mind az ismeretanyag, mind az oktatási és nevelési cél csak másodrangú szerepet kapott az órán. Az ilyen öncélú nyelvi formálás nem neveli a tanulókat igényes nyelvhasználatra sem. Tanulóinkat nem nyelvi bravúrra, hanem az értelmes, szép magyar beszédre kell szoktatnunk. Az igényes, a kifejező tanári beszédre törekvés nemcsak a magyar szakos tanárok „belügye”, hanem minden szakos tiszté és kötelessége. S még egy fontos tételről befejezésnek: a tanár korszerű szakműveltsége, ideológiai tájékozottsága, anyanyelvi kultúrája és általános műveltsége is fontos előfeltétel ahhoz, hogy beszédének, magyarázatának nyelvi formája is korszerű lehessen.

Bakos József

A nyelvtudomány műhelyéből

A szójelentés értelmezése és struktúrája

Az általános jelentéstannak, a jelentéselméletnek egyik alapkérdése a jelentés mibenlétének: fogalmának, értelmezésének és egyben struktúrájának a kérdése. Az alábbiakban — ezúttal csupán a szójelentésre korlátozva figyelmünket — ennek a kérdéskörnek problematikáját és fejlődését tekintjük át, hazai nyelvtudományi irodalmunkban. A rendkívül gazdag külföldi szakirodalom kritikai ismertetésére — elsősorban terjedelmi okokból — nem vállalkozhattam, a legismertebbek amúgy is tükröződnek hazai kutatóink felfogásában, s azokról a maga helyén említést is teszek.

1. A hagyományos és legerjedtebb jelentéskonceptió Gombocz Zoltán nevéhez fűződik a magyar nyelvtudományban. Évtizedeken keresztül, szinte napjainkig tanárnemzedékek nevelkedtek rajta. Gombocz szerint a jelentés viszonyfogalom, a hangtest képzetének és a tárgy képzetének a viszonya. „A jelentés, s erre a magyar szó grammatikai formája is utal. *f u n k c i ó f o g a l o m* : a névnek az az ereje, vis verbi, hogy képzet-tartalmat *j e l e n t*, *m e g j e l e n í t*, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik”.

Ez a jelentéskonceptió a jelentésváltozások magyarázatára kiválóan alkalmas, elsősorban történeti jellegű, nem operatív: sem a lexikográfus, sem a nyelvoktató, sem a gépi fordító nem tudja használni a gyakorlatban. Gombocz elméletét a pszichologizmus jogos vádja érte. Azzal, hogy a jelentést két képzet viszonyának fogta fel, nem a nyelv, hanem a lelki élet területére utalta ezt a jelenséget, s így nem a nyelvtudománynak, hanem a pszichológiának az illetékességi körébe. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy két képzet kapcsolata, viszonya is — csak olyasmit eredményezhet, ami maga is pszichikai természetű. — Ha a jelentés azonos volna a képzettel, akkor — mivel a képzetek egyénekenként eltérők — a jelentések is egyénekenként eltérők volnának. Ez esetben viszont a nyelv nem lehet a kollektív érintkezés eszköze (1).

2. A fejlődés vonalában tovább haladva — csupán a teljesség kedvéért és melleleg említjük meg, hogy hová vezetett a pszichologista jelentéskonceptió. Ugyanis ennek teljes elégtelenségét látva a neves amerikai nyelvész, L. Bloomfield azt állította, hogy a jelentés nem része a nyelvnek. Csak a jelek tartoznak a nyelvhez, a jelentés nem. Ez a végletes és nyilván tarthatatlan álláspont tehát a jelentést nyelven kívüli jelenségnek tartotta, s úgy vélte, hogy a nyelvtudománynak egyszer s mindenkorra le kell mondania a jelentések vizsgálatáról (1). Antal kimutatja, hogy Bloomfield a jelentést összekeverte a jelölt valósággal, a denotátummal. Példája szerint a *só* szó jelentése Bloomfieldnál az, hogy NaCl — ehhez pedig valóban csak a vegyész érthet. A súlyos tévedés ott van, hogy a NaCl nem jelentése a *só* szónak, hanem az már a valóságos só, tehát a *só* jel tárgya, nem pedig a jelentése. Két különböző dolog a *só* szó jelentését ismerni, s a valóságos só kémiai összetételét ismerni. A *só* szó jelentését minden magyarul tudó ember ismeri,

tudja, hogy mit lehet ezzel a jellel jelölni, anélkül, hogy kémiai összetételét és képletét ismerné (1).

3. A jelentéskoncepció fejlődésének következő állomását nyelvtudományunkban a III. országos nyelvészkongresszus jelzi s főként Martinkó András ezzel kapcsolatban ott elhangzott fejtegetései. Martinkó eltér a Gombocz által képviselt felfogástól mind a nyelvi jel funkciójának, mind a jelentés mibenlétének meghatározásában. Szerinte „jelentés mindaz a tartalmi elem, ami a formával asszociálva van, vagy asszociálódik, ami a nyelvi jelben valamire utal, valamire vonatkozik” (i. m. 198–9). „Általában azt mondhatjuk — mondja később —, hogy a nyelvi jel többi tényezőjének (forma — dolog — beszélő) mindegyike irányában vannak a jelentésnek objektív kapcsolatai, vonatkozásai és ugyancsak objektív eleme a jelentésnek más jelekhez, valamint a felhasználáskor érvényes szituációhoz (nyelvi, időbeli, történelmi-társadalmi stb. környezet) való viszonya” (i. m. 207).

Ez a jelentéskoncepció sokkal árnyaltabb, sokoldalúbb az előbbinél (Gomboczénál), s egy időre a budapesti iskola „hivatalos” koncepciójává is válik. Ezt vallja Bencédy a Magyar Nyelvhelyességnek több kiadást megért széles elterjedtségű kötetében. Emellett foglalnak állást, és ezt fejlesztik tovább „A magyar stilsztika vázlata” című egyetemi tankönyv szerzői is. A jelentés bonyolult szerkezetét egyre világosabban látják. Mindkét utóbb említett munka azonban továbbra is tudat tartalomnak tartja a jelentést (Bencédy i. m. 76; M. Stil. 69). Ezzel részben a nyelven kívüli tényezőkre utalnak, de főként — Martinkóval egyetemben mindhárman — a tartalom és forma kapcsolatát emlegetik. Tehát ebben a koncepcióban is kísért még a pszichologizmus, de a tartalom és forma indokolatlan emlegetése is helytelen ebben a vonatkozásban. A legutóbb említett stilsztika a „forma (= név, hangalak), tartalom (= jelentés)”-t a többi közt lényeges elemként említi. Tudvalevő azonban — amint erre már Antal helyesen rámutatott, hogy a formának és a tartalomnak — mint korrelatív kategóriapárnak — a viszonya meghatározott, dialektikus kapcsolatuk szükségszerű. Ezzel szemben a nyelvi jel és jelentés kapcsolata nem ilyen természetű; kapcsolatuk nem szükségszerű, hanem önkényes. A jel és a jelentés között nincs belső összefüggés. Közismert megállapítása a materialista dialektikának, hogy a tartalom és a forma viszonyában a tartalmat illeti meg az elsőbbség, a forma a tartalomtól függ, sőt a tartalom határozza meg a formát. Ez tehát azt jelentené esetünkben, hogy a jelentés (a tartalom) határozná meg a szó hangalakját (a formát). Ez pedig nyilvánvaló képtelenség.

Időrendben a következő jelentésmeghatározást Antal magyar nyelv értelmező szótára adja. Ez azonban a gomboczi koncepcióhoz tér vissza. Részben ezt veszi át „A magyar stilsztika útja” című munka Lexikonjában Szathmári István *szójelentés* címszava: „A jelentés, jelentéstartalom azoknak a gondolati, érzelmi, akarati tartalmaknak az összessége, amelyeket a szó, szókapcsolat vagy mondat bennünk felidéz...”. Alább azonban egy megjegyzésével jelentős lépést tesz előre: „Nem szabad azonban megfélekezni arról, hogy egyfelől a jelentés a valóság tárgyainak, jelenségeinek stb. s azok viszonyainak a tükröződése, másfelől, hogy a jelentés tulajdonképpen szabály, amelyet nem az egyén, hanem a társadalom alakít ki” (i. m. 525; a kiemelés tőlem való B. E.). A jelentésnek szabályként való értelmezése azonban már átvezet bennünket a fejlődés következő szakaszába.

4. A modern jelentéskoncepció a 60-as évek első felében alakult ki nálunk, elsősorban Antal László úttörő jelentőségű munkáiban. Antal László C. W. Morrisnak, a logikai szemantika jelentős képviselőjének elgondolása alapján a szójelentést a szó használati szabályának tartja: „azt a szabályt, aminek alapján a jelet használjuk, ami-

nek alapján egy bizonyos jelet egy bizonyos tárgyszó jelölésére használunk, ezt a szabályt nevezzük jelentésnek. A jelentés tehát szabály, a jel használati szabálya" (A formális nyelvi elemzés 187; a kiemelés tőlem való B. E.). Szerinte a nyelvi jelölés aktusa három tényezőtől áll. Az első tényező a jel, ez objektív, fizikai jelenség, a szó esetében a szó hangteste, hangalakja (pl.: *asztal* = a+sz+t+a+l hangsor), a második tényező a jel tárgya (az a valóságos bűtdarab, amit jelöl) Ez azonban ellentétben a jellel, nem tartozik a nyelvhez, nem része a nyelvnek. Ha a jel tárgyát a nyelv részének tekintenénk, akkor az egész világot a nyelv alkotórészének kellene tekintetünk — mondja Antal (uo.). A nyelvi jelölés aktusának harmadik tényezője a jelentés, ez nem része a jelnek, csupán szükséges feltétele, mint láttuk — az a szabály, aminek alapján a jelet használjuk. Ha nem tudnánk azt, hogy az egyes jeleket a külvilág mely darabjára vonatkozóan kell használnunk, nem tudnánk a jeleket használni, s így a jelrendszer a nyelv alapvető funkcióját nem tudná betölteni.

Számunkra igen jelentős — elvi jelentőségű — az a végső következtetés, amire Antal jut. Abból következően ugyanis — mondja —, hogy a jelet nem a saját tulajdonságai teszik jelle, hanem az a körülmény, hogy egy rajta kívül álló és belőle le nem vezethető szabály alapján használjuk bizonyos tárgyak jelölésére, szükségképpen következnek, hogy nincsen olyan nyelvi jel, aminek ne volna jelentése. Aminek nincs jelentése, az nem jel. Jelentése — használati szabálya — tehát minden nyelvi jelnek, minden morfémanak szükségképpen van. A jel tárgya hiányozhat. Pl.: a magyar *ördög*, *angyal* szavak esetében a jel tárgya hiányzik, de jelentésük van, aminek alapján e szavakat használjuk (i. m. 183—90). Erre egyébként a következők során még visszatérünk.

Antal koncepciója — érthetően — széles körű vitát keltett nyelvtudományunkban. A jogos bírálatok elvi lényege abban foglalható össze, hogy Antal 1. nem fejt ki világosan, nem határozza meg pontosan, hogy milyen használati szabályról van szó, hogy miben áll voltaképpen ez a szabály, s így túlságosan tágnak tartják ezt a definíciót. 2. Épp ezért a gyakorlatban nem tudják alkalmazni, természetlennek tartják, nem operatív jellegű tételeivel nem tudnak mihez kezdeni. 3. Valamennyi bíráló egyetért viszont abban, hogy a szemantikai szabály logikai kategóriájának átvétele elméletileg feltétlenül helyes és hasznos.

A részleteket illetően legalaposabb és legelemzőbb Herman József és Károly Sándor bírálata. Ezekből ezúttal csupán a — későbbi következtetések szempontjából legfontosabb — megállapításokat említhetjük. Herman kimutatja, hogy Antal Morris definícióját leegyszerűsítve és némileg pontatlanul veszi át. Morris ugyanis háromféle szabályt különböztet meg:

a) szemantikai szabályt, amely azt határozza meg, hogy valamely jel milyen feltételek mellett alkalmazható egy adott dologra vagy szituációra,

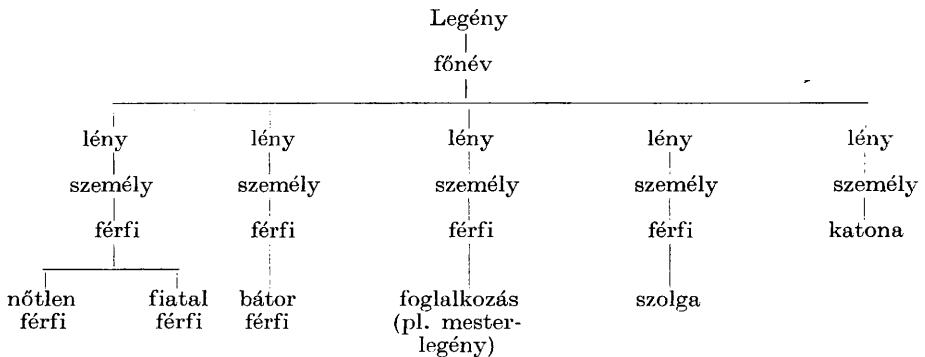
b) szintaktikai szabályt, amely a jelek egymáshoz való viszonyát szabályozza, valamint

c) pragmatikai szabályt, amely azoknak a lélektani és társadalmi körülményeknek a tükröződése, amelyek között a jeleket használják. A jelentés fogalmát pedig mint egy adott jelre vonatkozó e három típusú szabály összességét definiálja. Antal viszont — helytelenül — e három közül csupán az egyiket, csak a szemantikai szabályt veszi alapul.

Antal nem vette figyelembe azt, hogy Morris koncepciója általános jelelméleti, azaz minden fajta jelrendszerre, nem csupán az úgynevezett természetes nyelvekre vonatkozik. A mesterséges nyelvekben, a szimbolikus logika formanyelvében stb. a jelek szemantikai szabálya egységes, egyszerű és állandó, a természetes nyelvekben azonban — a tudományos műszavak, szakkifejezések kivételével — nem egyszerűek, hanem komplex szabályok, sőt gyakran egész szabályrendszerek. A nyelvi jelentés tehát komplex struktúrájú (i. m. 253—4). Ugyanerre az eredményre jut — más megfontolások alapján Dezső

László is, aki lexikai szabályhalmazról beszél (i. m. 43). Ezekre a rendkívül fontos megállapításokra később még mind nyelvészeti, mind metodikai szempontból visszatérünk;

5. Az úgynevezett Bloomfield-iskola képviselői közül Antal az első, aki a jelentés mibenlétének kérdését átfogó monografikus ígérennyel felveti, de nem tudja kielégítően megoldani, mert szóhasználati szabálya nem konkrét. A szóhasználati szabályt konkretizálják formális jelentéselméletükben Fodor és Katz tanulmányai. Szemantikai elméletük a szótári tételek szemantikai struktúrájának vizsgálata. A lexikai tételeket szemantikai jegyekre bontják (élő, élettelen, ember, állat, hímnemű stb.), majd szemantikai megkülönböztetőkre (distinguisher) stb., tehát az eddig elemezhetetleneknek vélt szóegységek konkrét elemzését kezdték meg tényezőkre (faktorokra) való bontás által. Ezt az elméletet bírálja, majd fejleszti tovább Kiefer Ferenc kezdetben Ábrahám Samuval közösen. Kiefer a szavak szemantikai jellemzését ágrajz alakjában adja meg, amelynek csúcsában a kérdéses szó áll, a csúcsból pedig annyi ág indul ki, amennyi szófajhoz tartozhat a kérdéses szó: a csomópontokat a megfelelő kategóriák szimbólumával jelöli. A szófaji kategóriákat további grammatikai kategóriákra lehet osztani. A szemantikai jellemzéshez is szükséges grammatikai kategóriák megadása után következnek a szemantikai kategóriák. 1—1 csomópontból, amelyben szemantikai kategória áll, ismét több ág indulhat ki aszerint, hogy a kérdéses szemantikai kategória hány kategóriára oszlik. Kiefer például a *legény* szóval kapcsolatban ezt így ábrázolja:

Ennek a példának vett szemantikai ágrajznak a megalkotásában Kiefer felhasználta az ÉrtSz.-ban adott főbb jelentéseket. Figyelmeztet azonban, hogy ez az ágrajz még nem okvetlenül tartalmazza mindazt a szemantikai információt, amire szükségünk lehet, s a megadott kategóriák sem feltétlenül véglegesek: nem biztos ugyanis, hogy a nyelvünk szavainak jellemzéséhez szükséges szemantikai kategóriák között szerepelni fognak-e majd, vagy éppen *legény* szavunknál nem. A teljes kategóriarendszert még ezután kell kidolgozni. Az ágrajzfelépítésekből azonban következik, hogy egy adott szó szemantikai ágrajzában annyi ág lesz, ahány jelentése van a szónak. Ezután kerül sor a fent leírt módon nyert szemantikai információmatrix ábrázolására, a jelentéselmélet formalizálására (i. m. 137—8). Ebben azonban nem követjük a szerző gondolatmenetét, mert a megfelelő halmazelméleti ismeretekkel nem rendelkezünk, meg szinte bizonyos, hogy a szemantikai információmatrixok a lexikográfiában meg a nyelvoktatás metodikájában közvetlenül nem hasznosíthatók. Kiefer elméleti elgondolásai közül azonban két lényeges gondolatot — a későbbiek szempontjából számunkra legfontosabbakat — kiemelnénk. Az egyik az, amikor a szemantikai törvényekről szólva (i. m. 144) *A kutya a ház mögött ugat* mondatnak megfelelő morfémáihoz hozzárendeli a korábban már megalkotott

mátrixokat, így e helyett a morfémalánc helyett egy mátrixláncot kap, s ezt a mátrixláncot egy adott morfémalánc lexikai értékének nevezi: tehát a hagyományos Saussure-i érték (valeur) fogalmával dolgozik. A másik pedig az, hogy a szemantikai törvények mátrix-törvények, s tulajdonképpen a szó (morféma) jelentését — használati szabályait — adják meg formálisan: „A szemantikai törvények éppen ezt (a szabályt) adják meg, mivel a szó használatának szabályai azt jelentik, hogy az milyen más szavak környezetében állhat” (i. m. 150, a kiemelés tőlem B. E.). Kiefernek ezekre a megállapításaira a későbbiek során még visszatérünk.

6. Koncepciójukban, a jelentésstruktúra gyakorlati alkalmazásában egységes fel-fogást tükröznek az MTA Nyelvtudományi Intézetének nagy jelentőségű munkái: A mai magyar nyelv rendszere és A magyar nyelv értelmező szótára. Az ÉrtSz. két fő munkatársa O. Nagy Gábor és Balázs János — más-más szempontból ugyan — elméleti megfogalmazását is adja e kérdéskörnek. Különösen Balázs János fejtegetései jelentősek a szójelentés struktúrája szempontjából. Ez nyelvtudományunkban a jelentésemélet legutóbbi s így legújabb állomása. Balázs kitűnő érzékkel alkalmazza s fejleszti tovább a saussure-i nyelvi érték (valeur) fogalmát. Más kiindulópontja miatt azonban elgondolását sajnos nem viszi végig következetesen, s így koncepciója nem teljes. De erről majd később. Balázs — az ismert saussure-i tétel (vö. Bevezetés az általános nyelvészetbe 144—50) alapján — kifejti, hogy a szavaknak jelentésük mellett különböző értékei is vannak, s „Bármely nyelvi jelnek mint lexémának potenciálisan a következő értékekkel kell felruházva lennie, hogy aktualizálva megfelelő közlési (kommunikatív) értéke lehessen: 1. alaki érték, 2. jelölési érték, 3. szófaji érték, 4. helyi érték, 5. stílusérték (i. m. 84). Majd mindegyikkel kapcsolatban egyenként kifejti, hogy mit ért rajta (84—9). A tudományos értékű korszerű értelmező szótárak a szótári egységeknek ezeket az értékeit — a hiányzókat is, amelyeket Balázs nem vett fel, s amelyekről mindjárt szót ejtünk — kellő pontossággal fel is tüntetik. Az alaki értéket a szó ejtésének, szóelemekre (morfémákra) való bonthatóságának (pl. összetételeknél) feltüntetetésével stb. jelzik. A jelölési értéket az értelmezésekben adják meg. A szófaji, helyi és stílus-értékre pedig megfelelő minősítésekkel utalnak a modern szótárak.

Balázs jelentéskoncepciója mind elméleti, mind gyakorlati szempontból kétségkívül előre mutat. A kitűnő elméleti felkészültség mellett a lexikográfus sokévi, gazdag gyakorlati tapasztalata fémjelzi. A koncepció szilárd elméleti megalapozottságát a Saussure-i nyelvi értékemélet adja. Ez azonban Saussure-nél még elég vázlatos, csupán a leglényegesebb, legfőbb vonásokra korlátozódik. Az érték és jelentés viszonya nála még elég ellentmondásos. „Amikor egy szó értékéről beszélünk, általában és mindenekelőtt arra a sajátosságára gondolunk, hogy egy fogalmat ábrázol: ez valóban egyik aspektusa a nyelvi értéknek” — írja Saussure. Néhány sorral alább azonban ezt írja: „Az érték, fogalmi oldaláról nézve, kétségkívül a jelentésnek egy eleme” (i. m. 146—7, a kiemelések tőlem valók B. E.). Balázs helyesen foglal állást, amikor a „hagyományos” jelentésfogalmat jelölési értéként az értéknek mint kétségkívül tágabb körű fogalomnak rendeli alá. Ezzel egy lépést tovább lép. Az is további előrelépés Saussure-rel szemben, hogy Balázs ötlemű struktúrájával konkretizálja a szójelentés szerkezetét. Visszalépést jelent azonban, hogy nem veszi figyelembe Saussure leglényegesebb megállapítását és következtetését, azt nevezetesen, hogy „... bármely szó értékét környezete határozza meg” (i. m. 149). Erre a fontos kérdésre később okvetlen vissza kell még térnünk. — De további lehetséges következtetés is kínálkozott volna Saussure egy másik lényeges megállapításával kapcsolatban. Amikor Saussure az értékeket alkotó két tényezőről beszél, lehetetlen nem gondolnunk a marxi értékemélet kétfajta értékére, a csereérték és a használati érték fogalmára. Az érték — mondja Saus-

sure — „mindaddig nincs meghatározva, amíg megelégszünk annak a megállapításával hogy ilyen és ilyen fogalomra „kicsérélhető”, vagyis hogy ilyen vagy olyan jelentése van; össze kell még hasonlítani hasonló értékekkel, vagyis más, vele szembe állítható szavakkal is. Tartalmát igazában csak a rajta kívül eső dolgok határozzák meg. Minthogy (a szó) egy rendszer része, nemcsak jelentése van, hanem — úgyszintén és főként — értéke is, ami egészen más dolog” (i. m. 148; a kiemelések tőlem valók B. E.). Ez az utolsó mellékmondat ugyan kissé elhomályosítja a ragyogóan világos okfejtést, aligha lehet azonban kétséges, hogy kétfajta értékről van szó, s a jelentés (csereérték) mellett elsősorban a szó használati értékét tartja fontosnak — ma legalábbis így fogalmazhatnánk meg, ha szabad — Saussure alap gondolatát.

7. Rövid szemlénk során a megelőzőkben sorra vettük nyelvészeti irodalmunk legjelentősebb szemantikai elméleteit, szám szerint öt koncepciót. Az első három céljainak ma már nem felel meg, az utóbbi kettő azonban — úgy tetszik — igen. Van tehát két korszerű koncepciónk: a Morris—Antal-féle és a Saussure—Balázs-féle, és közöttük áthidalhatatlannak látszó szakadék. Vajon igaz van-e O. Nagy Gábornak, a kitűnő lexikográfusnak, amikor azt állítja, hogy „Antalnak alapvetően más a nézőpontja, mint az, amelyből kiindulva a szójelentésnek a lexikográfia szempontból használható meghatározásához el lehet jutni”? (i. m. 105). Azt hiszem, nincs igaza. A nézőpontban lehet és alkalmasint továbbra is lesz különbség — az alap koncepcióban azonban nem lehet. A strukturalista formalizálhatja a szójelentés struktúráját a maga nyelvi analízise (fordítógépe stb.) számára, előbb azonban ismernie kell ezt a struktúrát, hogy formalizálhassa. Láttuk, Kiefer Ferenc ágrajza már az Értelmező Szótár jelentésadatait használta fel elemzésében. A nyelvtudomány egységes, nincs kétféle nyelvtudomány, ha a formális nyelvi elemzés módszere más is, mint mondjuk az összehasonlító-történeti nyelvtudományé. A szójelentés kérdésében is ez a helyzet. Gombocz jelentésemélete például jellegzetesen történeti, ebben a vonatkozásban még ma is kitűnően felhasználható. pszichologizmusa is szükség szerű, a szinkrón nyelv leírására, formális nyelvi elemzés céljaira azonban ez a módszer nem alkalmas. A Morris—Antal és a Saussure—Balázs-féle jelentésemélet esetében azonban nem ez a helyzet. Ha ugyanis a szójelentést az előbbieknél koncepciója alapján a szó használati szabályának fogadjuk el — és semmi okunk nincs rá, hogy ne tegyük — akkor e koncepció alapján a használati szabályt a használati értékek összességének tekinthetjük, s megvan az egységes alap. O. Nagy Gábor agályai tehát indokolatlanoknak bizonyultak, mert ezt a komplex szabályt a lexikográfus is, a gépi fordítók is, meg a nyelvoktatás is — mindegyik a maga módján — egyformán használhatja.

De befejezésül e komplex szabály elemeiről, egyes használati értékeiről még néhány szót kell szólni. A Balázs-féle szabály öt rész szabálya (használati értéke) ugyanis kiegészítésre és némi módosításra szorul. Az alaki értékkel és a jelölési értékkel, tehát a szó hangalakjával, kiejtésével stb. és értelmezésével, a „hagyományos” jelentéssel nincs probléma, úgyszintén a stílusértékkel sem. A szófaji értéket azonban módosítani kellene szófaji és nyelvtani értékre, hogy a használati szabályban benne legyen olyanféle nyelvtani értékek, mint a plurale tantum, a személytelen ige, oroszban a főnév neme stb. Az ÉrtSz. a nyelvtani értékeket fel is tünteti, így bővebb indokolás nem is szükséges (vö. még NyÉrt. 36 : 50). Van továbbá egy eddig hiányzó, a Saussure-nél már említett, Kiefertől és másoktól is szorgalmazott használati érték, amelyet negyedik helyre kapcsolódási és környezeti érték megjelöléssel lehetne felvenni a komplex szabályba. A korszerű értelmező szótárak ezt az értéket is feltüntetik többkevesebb következetességgel (vö. a csúcsos zárójel újszerű alkalmazását, NyÉrt. 36 : 92—3). A gépi fordításról szóló egyik cikkében Varga Dénes ezt a problémát így fogalmazza meg:

„A jelentélméletnek ugyanolyan alapossággal kell feltárnia a szavak összefüggéseit, kapcsolódási lehetőségeit a nyelvi rendszeren belül, mint a kémia vizsgálja a vegyületek szerkezetét, kötési tulajdonságait”. — Ez természetesen ma még mint feladat áll a nyelvtudomány előtt, de valójában Saussure azon megállapításán alapszik, amit már idéztünk, hogy bármely szó értékét környezete határozza meg. — L. Á. Novikov ilyen szókapcsolódási szótár (Словарь сочетаемости слов) munkálatairól számol be a legújabb orosz folyóiratban, a „Русский язык за рубежом”-ban. Példaként az orosz Земля szó jelentéseit és leghasználatosabb kapcsolódási, környezeti értékeit az alábbiakban mutatja be:

ЗЕМЛЯ

1. 'вещество, грунт' — влажная з., мокрая з., сухая з., твердая з.; рыхлая з.; глинистая з., песчаная з., известняковая з., плодородная з., бесплодная з., истощенная з., рыть з., копать з., сгребать з., возить з., закапывать в з., сажать в з., вырывать из з. и мн. др.;
2. 'поверхность' — сидеть на з., спать на з., ходить по з., пронестись над з. (об урагане), клониться к з. (о дереве, ветвях) и др.;
3. 'участок, район, угодья' и др. — отводить з. под что-нибудь, огораживать з., з. под лесом, з. под стройкой; целинная з. залежная з. и др.;
4. 'страна' — русская з., славянские з., защищать свою з. от врагов; ср. за тридевять земель;
5. 'суша' — увидеть з. с корабля (сравни возглас на корабле: «Земля!»);
6. 'планета', 'мир, свет' — форма з., радиус з., вращение з., орбита з.; спутник з.; население з., мир на з.; ср.: «Все говорят: нет правды на земле. Но правды нет и выше (Пушкин. Моцарт и Сальери)» (i. m. 21).

Hiányzik a Balázs-féle jelentésstruktúrából egy további használati érték is, az amelyik megmutatja, hogy az adott szó milyen más szóval vagy szavakkal helyettesíthető. Ezt az értéket helyettesítési érték megjelöléssel a részszabályok sorába ötödikként kellene felvenni.

A szójelentés szerkezete, a komplex használati szabály az elmondottak alapján tehát az alábbi használati értékekből áll:

1. alaki érték,
2. jelölési érték,
3. szófaji és nyelvtani érték,
4. kapcsolódási és környezeti érték,
5. helyettesítési érték,
6. helyi érték,
7. stílusérték.

A szójelentésnek ilyen komplex struktúrájú használati szabályként való értelmezése praktikus és operatív, tisztán nyelvi és nem lélektani szempontú. A lexikográfus, a nyelvoktató (az anyanyelvé és az idegen nyelveké) egyaránt és alkalmasint a gépi fordító számára is használható.

Az itt most bemutatottnál részletesebb, mélyrehatóbb elemzés* bizonyára más szempontú értelmezését adja majd s újabb értékeit is fel fogja tárni a szójelentésnek, s így teljesebb lesz a struktúrája is. Talán szükségtelen is elmondanom, hogy ezekkel a fejtegetésekkel korántsem a kérdés lezárása volt a célom, hanem inkább holtpontnak tetsző helyzetéből való továbbmozdítása.

* Ilyennek ígérkezik Károly Sándor doktori értekezésének a jelentéssel foglalkozó elemzése, amelybe a szerző szívességéből betekintést nyerhettem. Károly Sándornak ezért és dolgozatomhoz nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

Azt a tényt egyébként, hogy a jelentés használati szabály, ma már egyetemeinken és főiskoláinkon egységesen így tanítják (pl.: Telegdi Zsigmond és Bakos József kéziratos egységes jegyzeteiben). Telegdi jegyzete a Balázs-féle koncepciót teljes egészében átveszi. A köztük lévő kronológiai különbség abból adódik, hogy Balázs tanulmánya évekig kéziratban volt, s Telegdi kéziratos jegyzetében azt Balázs, mint annak egyik szerzője, előbb értékesítette. Balázs a maga jelentéskoncepcióját azonban ebben az eredeti tanulmányában nem nevezi használati szabálynak.

Babos Ernő

IRODALOM

1. Gombocz Zoltán: A magyar történeti nyelvten vázlata IV. Jelentéstan. Pécs, 1926. 31—3.
Antal László: A formális nyelvi elemzés. Bp. 1964, 179—214.
2. Bloomfield, L.: Language. New York 1933.
3. Martinkó András: Hozzászólás a III. Országos Nyelvészkongresszus stilisztikai vitájához. — Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. MTA Bp., 1956. 197—219.
Bencédy József: A szójelentés és finomságai — Magyar Nyelvhelyesség. Kossuth Kiadó, Bp., 1957. 73—101.
Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 66—75.
A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte Szathmári István. Nemzeti Könyvtár. Gondolat Kiadó, Bp., 1961. 525—7.
4. Antal László: Questions of Meaning. The Hague. 1963.; Antal László: Content, Meaning, and Understanding. The Hague. 1964.
Antal László: A jelentés kérdései. Magyar Nyelvőr 87 (1963): 81—96.
Antal László: A formális nyelvi elemzés. Stúdium könyvek 44. Gondolat Kiadó, 1964. 179—214.
Antal László: Notes on Truth, Meaning, and Synonymity. Linguistics, 1965 — magyarul: Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról. Általános nyelvészeti tanulmányok III. (1965). 9—19.
Antal László: A jelentés kérdései. Nyelvtudományi Közlemények 68 (1966.): 279—325.
C. W. Morris: Foundations of the Theory of Signs. International Encyclopaedia of Unified Science. Vol. I. No 2. Chicago, 1938. 23—32.
Herman József: Antal László, Questions of Meaning... Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3 (1965.): 242—58.
O. Nagy Gábor: A lexémák funkciója és a rokonértelműség. Magyar Nyelv LXI (1965.) 312—22.
Károly Sándor: Megjegyzések „A jelentés kérdéseihez”. Nyelvtudományi Közlemények 68 (1966.): 327—42.
Dezső László: A szemantika és a lexikológia néhány kérdése. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. 4 (1966.): 43.
5. J. A. Fodor—J. J. Katz: The Structure of a Semantic Theory. Language 39. (1963.) 170—211.
J. J. Katz: The Semantic Component of a Linguistic Description. MTI. 1964. 64.
Értékelése: Szépe György: A szótár a generatív nyelvelírásban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966.): 170.
Dezső László: A szemantika és a lexikológia néhány kérdése. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966.): 38—46.
Hell György: Szemantika a gépi fordításban. Uo. 86.
F. Kiefer—S. Ábrahám: Some Problems of Formalization in Linguistics. Linguistics 17 (1965.): 11—20.
Kiefer Ferenc: A jelentésemélet formalizálásáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966.): 105—55.
6. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvten. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 143—172.
O. Nagy Gábor: A lexémák funkciója és a rokonértelműség. Magyar Nyelv 62 (1965.): 312—22.

- O. Nagy Gábor: A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból. Szótártan Tanulmányok. Szerk. Országh László. Tankönyvkiadó, Bp. 1966. 99–121.
- Balázs János: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. (A lexikológia és a lexikográfia elméleti kérdéseihöz). Uo. 79–98.
- A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Szerk. Országh László. Nyelvtudományi Értekezések 35. sz. Akadémiai Kiadó. Bp., 1962. 35–114.
- Kovalovszky Miklós: Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban. Szótártani Tanulmányok 123–39.
- Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés. Uo. 161–82.
7. Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 144–55.
- Varga Dénes: A gépi fordítás problémái. Nemzetközi konferencia Jerevánban. Magyar Nemzet 1967. május 28.
- Л. А. Новиков: Некоторые аспекты описания лексики. Русский язык за рубежом. 1967/1 : 21.
- Telegdi Zsigmond: Bevezetés a nyelvtudományba II. rész E. egységes jegyzet. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Tankönyvkiadó Bp. 1964. 123.
- Bakos József: Bevezetés a nyelvtudományba. Állami Pedagógiai Főiskola. Kézirat. Tankönyvkiadó, 1962. 17.

Egzakt nyelvmagyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelvtudományában

1. Századunk magyar nyelvtudományát a felszabadulás után több alkalommal érték olyan jellegű bíráló megjegyzések, hogy nem lát túl a hungarocentrizmus emelte falakon, nehézkesen és rendszerint későn figyel fel az új tudományos eredményekre, tartózkodik az új metodológiai eljárások alkalmazásától, és — nem utolsósorban — az általános elméleti kérdések kimunkálása terén nem kielégítőek az eredményei. Részletes tanulmányt igényelne ezeknek a rendkívül súlyos megállapításoknak az elemzése, mi igaz belőlük, és mi írandó a túlzottan sommás megítélés számlájára, mennyit törlesztett a valóban meglévő adósságból a hazai nyelvtudomány, hol és milyen mértékben adós még és így tovább. Annyit mindenképpen el kell ismernünk, hogy a század első felének nyelvtudománya — kevés kivételt nem tekintve — a nyelv történeti vizsgálódásokat tartotta az egyedüli tudományos feladatnak, a nyelv egy adott időben való (szinkron) „viselkedésének” a vizsgálatától nem sokat várt, sőt egyenesen kétségbe vonta az ilyenféle kutatások tudományos jellegét.

2. „A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplinái” olvashatjuk Gomboz egyik, elméleti és módszertani elveit, felfogását összegező munkájában (Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 3). Az európai nyelvészeti kutatások új útjainak kijelöléséért, az elvek és módszerek kimunkálásáért vívott évszázados küzdelem ismert magyarországi lecsapódása ez a félreérthetetlen megfogalmazás, amely a nyelvtudomány helyét „a történeti tudományok csoportjában” jelöli meg, mivel a nyelv lényegének megértését, jellemző vonásainak a megrajzolását csak történeti fejlődésének ismerete alapján tudja elképzelni, csak abból tudja levezetni. Ez a felfogás tagadja egyéb nyelvvizsgálati módszerek létjogosultságát, sőt határozottan kizárja a másféle megoldási kísérletek lehetőségét is. Az „ahistorikus” értelmezés ugyanis — e szerint a vélemény szerint — „csak hézagos és értéktelen, vagy éppen helytelen eredményekre vezet” (uo.).

Hogyan ismerheti meg a kutató a nyelv lényegét, mi módon rajzolhatja meg jellemző vonásait történeti fejlődésének az ismerete alapján, melyek azok az okok, amelyek a nyelv történeti fejlődését előmozdítják, melyek a nyelvfejlődés és az emberi gondolkodás, továbbá a társadalom fejlődésének megegyező és eltérő vonásai, egyszerűen:

vannak-e olyan szabályok, normatívák — ha tetszik, törvények —, amelyek alapján a nyelv történeti fejlődését leírhatjuk, lényegét megmagyarázhatjuk? Ezek azok a legfontosabb elvi kérdések, amelyekre a korabeli magyar (történeti) nyelvtudománynak egyértelmű választ kellett adnia, ha egyáltalán számolni akart „önálló” tudomány igényével.

A fent már érintett, közismert válasz egyértelmű volt! Ha viszont a nyelvtudományt „a történeti tudományok csoportjába” sorolták, joggal elvárható lett volna, hogy a nyelvi jelenségek fejlődési menetének magyarázó elve történeti legyen, azaz a nyelvváltozás, nyelvfejlődés törvényszerűségeinek a kifürkészésében a történettudomány által felfedezett törvényszerűségeket hívják segítségül. Mivel azonban a korabeli magyar történettudomány az emberi — és ezen belül főleg a magyar — társadalom fejlődését előmozdító tényezőknél a felvázolását meglehetősen sokszínű, egymásnak igen gyakran ellentmondó, a kor tudományos igényeit nem kielégítő magyarázatokkal kísérte meg, a nyelvfejlődési okok felderítésére más, egzaktabb (vagy olyannak látszó) magyarázatot kerestek. Így jutottak el — mint ez szintén közismert — a pszichológia eredményeinek a nyelvészeti kutatások területén való felhasználásához. Gombocz már 1898-ban Steinthal fő érdemét abban látta, „hogy a Herbart-féle lélektan eredményeit a nyelvészet szempontjából értékesítette” (Nyr. 27 : 6), sőt a nyelvészeti (nyelvtörténeti) kutatások pszichológiai alapokra való helyezését az újgrammatikus iskola alapelveinek tartotta. „Ezzel eljutottunk az új-grammatikus iskola alapelveihez... a nyelvészettől nem logikai, hanem lélektani alapra kell helyezkednie.” (I. h. 8.) A herbarti pszichológiai módszerek és valóban elismerésre méltó eredmények alkalmazását azért tartotta a nyelvtudomány fő nyereségének, mivel a nyelvfejlődés egyik fő okának a pszichológiai tényezőket vélte. „Azok az okok, amelyek a történeti fejlődést irányítják, elsősorban pszichikai okok.” (Változás és törvény a nyelvtudományban. Társadalomtudomány I : 195.) A nyelvfejlődés pszichikai okainak a felderítése az egyedüli járható út, ez vezet a nyelvfejlődés törvényszerűségeinek a felfedéséhez — ez a lényege Gombocz elméleti és módszertani állásfoglalásának, ami a Paul-féle pszichologizmusban gyökerezik. „Paul — írja Gombocz 1902-ben —, a lélektant mint törvényszabó tudományt állítja szembe a nyelvészettel, mint történeti tudománnyal.” (Nyr. 31 : 358.) A vázlatosan bemutatott nyelvméleti felfogásból és módszertani állásfoglalásból egyértelműen rajzolódik ki a nyelvtudomány feladata, amit Gombocz — Herbart, Steinthal, Wundt valamint Paul alapján — így fogalmaz meg: „a nyelvfejlődés lélektani értelmezése, szorosabban a nyelvfejlődés egyéni és társaslélektani feltételeinek vizsgálata” (Módszertan 8).

Gombocz óriási tekintélye hosszú évekre meghatározóan eldöntötte a hazai nyelvészeti kutatások „profilját”. Nyelvtörténeti pszichologizmus, azaz a nyelvészetben a történeti kutatások kiváltságos, sőt kizárólagos helye, pszichológiai módszerek és magyarázó elvek: így lehetne röviden összefoglalni századunk első harmadának nyelvtudományi elveit és gyakorlatát.

A hazai nyelvtudomány — a korábbi egyoldalú logicizmus „béklyóiból” szabadulni kívánván — a pszichologizmus utcájába került. Újra eladta az „önállóságra való jogot”, és önkényesen leszűkítette vizsgálódási körét a nyelv történeti fejlődésének a kutatására, ami a helyes és teljes nyelvmagyarázás lehetőségét eleve kizárta.

Tudomásom szerint csak Horger bírálta a Gombocz meghirdette történetiség és pszichologizmus egyedül alkalmazható eljárás módját, megítélésem szerint elég rugalmas, ugyanakkor határozott megfogalmazásban. A nyelvi folyamatok pszichikai jellegének elismerésével természetesnek tartja, hogy azoknak — akár maiaknak, akár régiieknek — magyarázatában „lélektani alapjukra is mindig tekintettel kell lennünk, s így a lélektani interpretatio integrans része, velejárója a történeti nyelvvizsgálatnak,

de nem ettől független, külön módszer. A nyelvtörténeti tényeket figyelmen kívül hagyó, elvont lélektani spekuláció a legtöbb esetben téves eredményekre vezet.” (A nyelvtudomány alapelvei. Budapest, 1926. 11.) Ugyanebben a munkájában a szinkrón nyelvvizsgálati módszerek jogosultságának védelmében helyteleníti a Gombocz-féle egyoldalú, merev történetiséget (i. m. 3). A nyelvpszichologizmus egyoldalúsága ellen a harmincas évek elején a nagy tekintélyű tudós, Ries is felemelte szavát: „Eine rein psychologische Satzdefinition ist noch keine sprachwissenschaftliche.” (Was ist ein Satz? 1931. 30.) A Saussure-rel kezdődő új irányzatnak a nyelvészeti historizmus hegemoniáját, sőt létjogosultságát vitató álláspontjára, annak hazai visszhangjára itt nem térek ki.

Meglepően egyoldalú nyelvelmélet ez, amit Gombocz „kiolvasott” a modern európai — elsősorban német — nyelvészeti iskola tanításaiból. Igen sajátos „nyelvtudományi” feladatmeghatározás az, amely a nyelv mozgásformáinak (fajtáinak) a körét önkényesen a történeti fejlődés menetére korlátozza, és ennek is a „törvénszabó tudománya”-ként a *psichológiát* jelöli meg. Ezt annál inkább észre kell vennünk, mert Gombocz tudományos munkásságának a kezdetén már Magyarországon is ismert volt az új iskola tanainak csaknem minden árnyalata (Bopp, Benfey, Curtius, Schleicher, Max Müller és természetesen Steinthal, Wundt és Paul munkássága). Külön hangsúlyoznunk kell ehhez még azt aényt is, hogy a hazai nyelvtudomány egyes kiváló képviselői is rendkívül sok érdekes és értékes felfedezéssel járultak hozzá a nyelvtudomány elvitathatatlan feladatának, a *nyelvi törvények* feltárásának az előmozdításához.

3. Hogyan fogalmazza meg a múlt század közepe tájt Riedl Szende a nyelvtörténeti kutatások fő elvét, tudományos feladatát a „bölcselmi nyelvényomozás” [’nyelvészeti logizmus’] eljárásával szemben? „... a történelmi nyelvten a nyelv tárgyilagoss [’objektív’] természetéből indul ki, s annak voltaképi, elvitázhatatlan állapotját veszi tekintetbe” (Magyar hangtan. Prága és Lipcse, 1859. 56). A „nyelv tárgyilagoss természeté”-nek, a nyelvi tényeknek a tiszteletben tartása, az „elvitázhatatlan állapot” tudomásulvétele egyértelműen arra ösztönöz, hogy a nyelv megnyilvánulási (mozgás-) formáit a kutató nyelvész olyanoknak fogja fel, amilyenek, és az azok fölültes sokszínűsége mögötti lényegét, a megnyilvánulások rugóit, az okos rendet, egyszóval a nyelvi törvényeket kutassa.

Ilyen tudományos „hitvallás”-tól indítatva keresi a magyar beszédhangok sokaságában realizálódó *rendszert* Fogarasi János is, amikor az „ön hangzók” rövidség — hosszúság szerinti megfelelése, illetőleg oppozíciójuk alapján megállapítja, hogy „a következő rend áll elő”:

rövid *a-nak* megfelel hosszú *á*
 rövid *á-nak* megfelel hosszú *á*
 rövid *e-nak* megfelel hosszú *é*
 rövid *é[ë]-nek* megfelel hosszú *é*
 rövid *i-nak* megfelel hosszú *í*
 rövid *o-nak* megfelel hosszú *ó*
 rövid *u-nak* megfelel hosszú *ú*
 rövid *ö-nak* megfelel hosszú *ö*
 rövid *ü-nak* megfelel hosszú *ű*.

(Művelt magyar nyelvten elemi része. Pesten, 1843. 29.)

A táblázat csak a hosszúság—rövidség korrelációját tünteti fel, a részmegefelelések egyikéhez, a nyílt *e* és a zárt *é* [nálá *é*] párhoz azonban szükségesnek tartja megjegyezni, hogy ez a hangzásbeli megkülönböztetés „csaknem minden tájakon ’divatos’”.

A divaton túl észreveszi e hangpár fonológiai funkcióját is. „Ezen é nem csak kelle-mesen változtatósítja a beszédet, hanem a ragozásoknál fő szerepet is játszik.” (I. m. 39)

Az *e ~ ě* oppozíciójának említésekor nem hoz példát „a ragozásoknál játszott fő szerep”-re; nyilván ilyesfélére gondol: *mentek* ('mentek, mentesek valamitől'), *mentők* (valakit vagy valamit valamitől vagy valamiből), *mēntek* ('sie sind gegangen'), *mēntők* ('ihr geht'). A kétféle *e* hang jelölését nyelvtanában következetesen elvégzi, annak ellenére, hogy a közírásban elhanyagolják. Meg is jegyzi, hogy a két hang két betűvel való jelölése a közírásban se volna felesleges, de azt mégsem javasolja, mivel „írásunk már most is el van ékjelekkel árasztva.” (I. m. 39) Másutt a hosszú–rövid magánhangzók megkülönböztetésének a fontosságára, jelentésmegkülönböztető szerepére (fonologikus sajátosság) is említ példákat: *vagy ~ vágy, vad ~ vád* (i. m. 35).

Ugyanilyen megfontolásból hívja fel a figyelmet a „kemény és szelíd betűk ['zöngétlen és zöngés mássalhangzók'] „legnagyobb figyelemmel és szabatosággal” történő ejtésbeli megkülönböztetésére is, mivel azok „szükségen kívül [itt a mássalhangzó-hasonulás egyes eseteire gondol, mint ez későbbi példáiból kiderül] soha sem cseréltetnek föl a magyar nyelvben.” Példái, ahol a kritikus mássalhangzók „jól megtanulandók”: *pap ~ bab, fagy ~ vagy, tudás ~ dudás* stb. (I. m. 35) A példákból kiesendülő, jól megtanulandó, fontos hangzásbeli különbségeket mai szóhasználatunkkal a mássalhangzók fonologikus sajátosságainak mondjuk.

A „rend”-en belül az is szemébe ötlük, hogy a beszédhangok társulási lehetőségei, a hangkapcsolatok is bizonyos szabály szerint alakulnak. A hangok beszédbeni elrendeződése a „kimondás” (kiejtés, tágabb értelemben a beszélés) ritmusát biztosítja: „... az önhangzók mint lágyítók a legszebb arányban vannak mindenütt, a keményebb természetű mássalhangzókkal.” (I. m. 40) A „nyelv tárgyilagossága természet”-nek vallomása véletli észre vele azt a hangtani sajátosságot is, hogy nyelvünk a „tisza, szabatos kimondásban” „... sem a sok önhangzót ... sem a sok mássalhangzót közvetlenül egymás mellett nem tűri” (uo.). És ha ilyenek mégis előfordulnának, „közbeszurottokkal, kilökésekkel, összehúzásokkal st. segít ... Így honosítja az idegen szókat is ...” Így lesz tehát — a magyar nyelv „természetétől” idegen, a szomszédos népek nyelvhasználatában gyakori szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával — a latin *schola*-ból a magyar *iskola*, a *castrum*-ból *kölcstor* stb. (uo.).

„A szóképzés fő törvényei”-ben [fejzetecím i. m. 282.] azokat a szabályszerűségeket mutatja be, amelyeket a „kimondásban” szem előtt kell tartani.

A nyelvi elemek rendszerszerű viselkedésének a korai felismerése csillan ki a Magyar Tudós Társaság gondozásában napvilágot látott „A magyar nyelv rendszere” (1846.) című kiadványból is. Már maga a cím is a r e n d s z e r vizsgálatának az igényére utal, de túl ezen, a kiadvány legrészletesebben tárgyalt fejezetében, a Szótanban, a szótövek és a toldalékok kapcsolódásában is rámutatnak az egyes beszélőtől függetlenül érvényesülő szabályszerűség egyikére-másikára. Így: „A' tiszta alanyeset ['abszolút szótó'] minden ragot ['toldalékot'] felvesz.” „A ragozott alanyesetek” ['toldalékolt szótövek'] további toldalékolásában lévő megszorításokat is észreveszik, megállapítva, hogy „a' többes és a birtokos személyragos alanyesetek minden egyszerű ragokat felvesznek ... de egymást kölcsönösen kizárják.” Lehetséges „ragtársulások” tehát: *kert-ek-ben, kert-em-ben*; nem társulhatnak így: *kert-em-ek, kert-ek-em* (i. m. 153–4). Hasonló módon vizsgálják az igeragozásban (képzésben) megmutakozó szabályszerűségeket a ható ige-képző társulási lehetőségeinek a bemutatásával (i. m. 192).

A nyelv objektív összefüggésrendjének a felismeréséről tanúskodik Riedl Szende hasonló megállapítása. 1864-ben kiadott Magyar nyelvtanában a képzők társulásának a r e n d j é ről azt írja, hogy „azoknak egymásra való következése bizonyos törvényekhez van kötve” (i. m. 164).

A vázlatosan megrajzolt portrékhoz még hozzátartozik annak a megjegyzése is, hogy a vizsgálódási kört kiterjesztették az általános nyelvtudomány néhány fő kérdésének a területére is. Fogarasi például a nyelv és gondolkodás viszonyával, a nyelv kommunikációs funkciójával, illetőleg társadalmi jellegével foglalkozva magáévá teszi Schmitthener megfogalmazását: a nyelv és a gondolkodás elválaszt-hatatlanságát vallja (i. m. 47). A nyelv létrejöttének célját — az említett szerzővel egyetértve — kommunikációs funkciójában látja, azzal az általános törekvéssel magyarázza, hogy az ember gondolatait kifejezze, másokkal közölje (uo.).

A nyelv objektív tényei mögött meghúzódó törvényszerűség „kifürkészése” volt alapvető meghatározója Brassai Sámuel kutatói tevékenységének is, amiről „Szórend és accentus” című dolgozatában félreérthetetlenül nyilatkozik. Az ige előtti szó „accentuálása”-ban — Fogarasival egyetértve — a magyar nyelvnek a többi nyelvektől megkülönböztető olyan jellemző vonását látja, amely „bizonyos természeti [objektív] törvényen vagy törvényeken kell hogy alapuljon, és ez a törvény szabályozza mind a hangsúlyt, mind a szórendet, nem pedig egyik a másikat. Ezt a törvényt fűrészni volt hát Fogarasival együtt tudományos kötelességünk.” (Ért. Nyelv. Szépt. XIV/9, 11.)

4. Az érdeklődés skáláját még inkább szélesítette az újgrammatikus tanok egyik legaktívabb népszerűsítőjének, Max Müllernek a megismerése. A nyelvtudomány legfőbb törvényeinek a megfogalmazására, az összehasonlító filológia eredményeinek a filozófia nagy kérdéseivel való összevetésére törekvő oxfordi tanár a múlt század második fele európai nyelvtudományának valóban érdekes színfoltja. Munkássága igen élénk és meglehetősen változatos visszhangot keltett Európa-szerte: egyesek egekig magasztalták, mások engesztelhetetlenül támadták. Michel Bréal a kor művelt gondolkodói érdeklődésének a középpontjában álló tudomány „egyik világitó pontjára”-nak („un point lumineux”) tartotta (NyK. 30 : 459). Hunfalvy szerint: „Egyike a szanszkrit, s általában a nyelvészeti tudományokról Európa szerte híres tudósoknak” (NyK. 2 : 69). Arról — élete vége felé — maga Müller tájékoztat bennünket, hogy a hivatásos filozófusok igen rossz néven vették a filozófiai diszciplínák felkent prófétáinak a táborába fekete bárányként betolakodó „új Saul”-t. (Die Wissenschaft der Sprache I. Leipzig, 1892. Vorwort, V. 1.) Goldziher viszont a mülleri írások lényegének tartja a nyelvtudományi kérdések filozófikus igényű szintézisére irányuló törekvést, illetőleg az e téren elért eredményeket. „A nyelvtudomány kérdései az ő elméjében és az ő tolla alatt a filozófiai és erkölcsi tudományok legmagasabb kérdéseivel kerültek kapcsolatba” (NyK. 30 : 458). Anélkül, hogy a mülleri életmű részletes értékelésére most kitérnék, megállapítható, hogy munkássága — főleg a londoni Royal Institution keretében rendezett felolvasásai (Lectures on the Science of Language) — iránt igen nagy érdeklődést tanúsítottak Európa-szerte, sőt az Újvilágban is. A felolvasások a múlt század második felének a dereka tájt hét kiadást mértek, 1861-i londoni kiadása a francia Akadémia jutalomdíját is elnyerte (NyK. 2 : 69). Lefordították németre, franciára, olaszra, oroszra, Amerikában is kiadták. (Simonyi Zsigmond: Müller Miksa újabb föllovasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1876. 3.)

Nem véletlenül fordult tehát a hazai nyelvészek, majd a „hivatalos közegek” figyelme is viszonylag korán az „új Saul” munkássága felé.

5. A felolvasások ismertetését a múlt század magyar nyelvtudományának egyik éles szemű, nagyfokú kritikai érzékkel megáldott polihisztor, a „magyar Bopp”, Hunfalvy Pál kezdte meg „A nyelvtudományról” című előadásával, amely „az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztály gyűlésében 1863, mart. 2. olvastaték.” (NyK. 2 : 69.)

Az előadás — határozott kritikai élével — messzemenően meghaladta a korában szokásos ismertetés kereteit, mivel a hazai és európai nyelvtudomány sok fontos elvi

kérdését is felölelte. A bevezető mondatokban elismeri „az oxfordi tudományos egyetem tanára”-nak — főleg a természettudományos módszerek (az egzakttság igénye!) alkalmazásával — elért eredményeit (i. h. 70). Müller munkássága, eredményei szimbolikus értelmezést nyernek az előadásban, felölelik az új nyelvészeti irányzat egészét, az új iskola valamennyi kiváló képviselőjét, mindazokat, „kik az európai szellem munkájának az élén állnak s abban izzadnak” (uo.). A sokrétű munkálkodás sokszínű eredményeinek a tükrében fogalmazza meg — egyértelmű kérdés formájában — a hazai nyelvtudomány feladatát „a nyelvek geológiai írásának értelmező olvasásában”, mivel „nem lehet többé nemzet, melynek tudománya itt érdekelve nem volna” (uo.). A „nyelvek geológiai írása” Hunfalvy értelmezésében egyáltalán nem azt jelenti, mintha kritikátlanul átvette volna a német „természettudományos nyelvészet”-nek azt a leegyszerűsített nyelvelméletét, amely a nyelvet ugyanolyan „természeti produktum”-nak fogta fel, mint amilyenek az egyéb természeti organizmusok. Korántsem! A természettudományos terminus használata itt a nyelvnek azt a lényeges vonását hivatott aláhúzni, amely szerint „az ember akaratajának nincsen hatalma a nyelveken” (i. h. 73.), ez pedig nem más, mint a nyelvobjektív jellegének a hangsúlyozása! Igen fontosnak tartotta ezt a — Müller felolvasásaiban gyakran előforduló, más és más aspektusból visszatérő — tételt, megemlítve Tiberius és Zsigmond császárok ismert nyelvbötlését, pontosabban az említett „nagytekintélyű férfiak” ezzel kapcsolatos dölyfös megjegyzéseit, annak bizonyítására, hogy a nyelv „történelmi” (a nyelv fejlődésének menete) „az emberi önkényen kívül lévők” (uo.). Ha a nyelv fejlődését nem az egyes emberek akarata irányítja, a nyelvtudomány se sorolható a történettudományok körébe, de a természettudományokéba a se, éppen „történelmi” miatt.

Ha mai ismereteink alapján nem érthetünk is egyet a két tudomány ilyen szerű szembeállításával (az egyik objektív jellegének aláhúzása a másikénak nyilván nem objektív jellegével szemben), mindenképpen figyelmet érdemel Hunfalvy kategorizálása, mivel itt nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a nyelvnek tudományos igényű vizsgálata külön tudománynak, a nyelvtudománynak a feladata. Jól tudom, hogy ennek a megállapítása ma már triviális igazságként hat, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy Hunfalvy állásfoglalása abban az időben történt, amikor az új nyelvtudományi elméletek első sugarai értek el Magyarországra, aminek hatására elég határozottan a természettudományok körébe tartozónak vélték a nyelvészetet. (L.: Riedl, továbbá Ponori Thewrewk állásfoglalását, Simonyi Müller-fordítását, Edelsbacher Schleicher-fordításait stb.)

Kiemelten hangsúlyozza Müller genealógiai nyelvostályozási rendszerét és az egyes nyelvek rokonságának a kritériumairól vallott nézeteit. Nem bírálja monogenetikus nyelvészarmaztatását. Elmarasztalja a rómaiakat, hogy nem vették észre annyi néppel való nyelvi rokonságukat. Szerinte elvakította őket az előítélet, mely szerint „előttök minden nem latinul és görögül beszélő nép barbár volt” (i. h. 75—6). Nem mulasztja el annak a megjegyzését sem, hogy „egyes Foris Otrokocsik” a század második felében is a magyart tették a paradicsom nyelvévé (héber—magyar rokonság!). Erre a németeknél is megtalálható, „a vallási előítélet” talaján keletkezett „ősn nyelvelmélet”-re Leibniz gúnyos hasonlatával reagál: „a héber nyelvet ősn nyelvnek tartani, ép annyi, mint gondolni, hogy az ágak és a gallyak a fának eredete.” (I. h. 76.) A legkülönbözőbb indítékú, ábrándkergető nyelveredeteltők eljárásával szembeállítja az élő nyelvek tanulmányozásának fontosságát. Elismerően nyilatkozik ennek kapcsán Hervas spanyol jezsuitáról, aki amerikai hittérítő útját a nyelvek szorgos tanulmányozására fordította, és Rómába való visszatérése után rendtársai segítségével további információkat szerzett a különféle nyelvekről. Ennek a rendszeres munkának eredményeként „300-nál több nyelvből gyűjtött volt mutatványo-

kat és tudósításokat, maga 40 nyelvről írva grammatikákat . . . Első[ként] állítá [1800-ban spanyol nyelven kiadott nyelvkatalógusában], hogy a nyelvek rokonságát leginkább grammatikai bizonyítékokra kell alapítani . . . fölismeré a magyar, lapp és finn nyelvek közti rokonságot . . .” (i. h. 77).

A különböző nyelvek kisszámú *gyökszavainak* megemlítésekor szól a nyelv-ökonomiáról is: „A nyelv gazdálkodik, kevéssel sokra ér.” (I. h. 81) Külön hangsúlyozza a „*hangbeli fogyatkozás*” (hegeliánus reminiscenciák Müller nyelvemléteiben) fontosságát, mivel ezzel magyarázza a magyar képzők, ragok eredetét (i. h. 73).

Amíg elismerően nyilatkozik Müller genealógiai nyelvosztályozási rendszeréről, ugyanakkor határozottan bírálja morfológiai osztályozási elvét, mivel az olyan nyelvi jelenségeket jelöl meg különböző osztályokba való sorolás kritériumaként, amelyek csaknem minden nyelvben megtalálhatók, éppen ezért nem fogadhatók el osztályozási alpnak (i. h. 85–6, 91).

Nem volna teljes a Müller-féle nyelvemlétről tartott első magyar ismertetés képe, ha abból kimaradna Hunfalvy határozott álláspontjának megemlítése, mely szerint a hangok „bizonyos törvény szerint változnak” (i. h. 86).

Hunfalvy a vázolt ismertetésen túl még két alkalommal foglalkozott Müller munkásságának értékelésével. Először: még az akadémiai felolvasás évében (1863.) Ch. J. Bunsen „*Outlines of the philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*” (London, 1854) című könyvének recenziójában (NyK. 2: 381–460), másodsor Steiner [Simonyi] Zsigmond első Müller-fordítása (Müller Miksa fölolvásai a nyelvtudományról Bp., 1874.) végén közölt Észrevételeiben („Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaira, különösen a nyelvzadikra.” I. m. 395–413. A nyolcadik felolvasás címe: „*Morphologikus osztályozás*”).

Bunsen könyvének nagyobbik részét (263–520) Müller 1853 augusztusában Bunsenhez írt levele teszi. („A turán nyelvek osztályozásáról” i. h.: 384, 403.) A Bunsen-könyvben közzétett levélben választa Müller morfológiai nyelvosztályozásának fő vonásait, amelyeket később Felolvasásaiban részletesen kifejtett.

Magához a bunseni általános fejlődésrajzhoz is hozzászól Hunfalvy, mégpedig igen szellemesen és sokatmondóan, ami széleskörű érdeklődésének és nem utolsó sorban határozott filozófiai álláspontjának tükröződése. Érdemes elolvasni! „A fejlődés csak az ellentétek játéka által lehetséges . . . — idézi Bunsentől — a történelmi fejlődés sora egyközü a természetbeli nyilatkozással. A történelem az időben hozza elő, a mit a teremtés a térben előterjeszt, — t. i. a szellem diadalát, vagyis, a szervezetlenről a szervezetre, s az öntudatlan életről a tudatos életre való haladást.” (I. h. 384–5.) Hunfalvy éles szeme azonnal rajtacsípi Bunsent: itt lényegében a Hegel-féle fejlődésemletről van szó, „a szellem fenomenológiájá”-ban kifejtett nézetekről. „Ki nem ismeri a Hegel elmékedését — írja Bunsen idézett sorai után, és így folytatja — de ki gondolhatja, hogy evvel megfejtji a teremtés titkát, a létezők eredetét, végczélját? — A szellem diadala, a haladás a szervezetlenről a szervezetre, s az öntudatlan életről az öntudatosra. Milyen szépen hangzik, s mily keveset vagy sokat jelent! Szellem! De kinek a szelleme? az emberek szelleme, vagy az Isten szelleme? Mert ha a kettő azonos, akkor nem lehet az individuum felelős.” (J. h. 385) Vitathatatlan, hogy a tömör megfogalmazás a hegeliánus fejlődésemlelet alapos ismeretére vall, és arról is tanúskodik, hogy Hunfalvy rátapintott ennek a fejlődéskoncepciónak sarkalatos hibájára, a következtelenségre, pontosabban a kiindulási pont helytelenségére, a „szellem” idealisztikus felfogására. Hunfalvy bírálata a filozófia legfontosabb problémáját érinti, és a „vagy—vagy” kiélezésével nyíltan kimondja azt, amit Hegel nyakatekert elméletével megkerülni igyekezett: a szellem isteni eredetét, illetőleg ennek az elméletnek tarthatatlan voltát. („Mert ha a kettő azonos, akkor . . .”!).

M. Müller is ezt a hegeli—bunseni fejlődésméleletet vallotta. A nyelvfejlődés, de főleg a nyelveredet magyarázatában nem véletlenül került összeütközésbe a következetes materialistákkal. Már Ponor Thewrewk is hibájául róta fel következetlenségét: „... A nyelv mivoltáról szólva kerülgeti ugyan a dolgot, de egyebütt [természettudományos egzakttság igénye, ennek megfelelő módszerek] Schleicher elméletét védi.” (A nyelvészet mint természettudomány. Pest, 1869. 10.) Nemcsak tudománytörténeti érdekességként kívánczik ide még annak a jelzése is, hogy Müller ismerte és nagyra is értékelte Gyarmathi Sámuel eredményeit. Felolvasásainak első sorozatában Gyarmathi munkásságáról így ír: „A magyar s az ugor-finn nyelveknek egymással való rokonságát nyelvészetileg először Gyarmathi bizonyította be 1799-ben.” (1: 305) Az úttörő munka elismerését és az ennek ellenére elért eredményeket már Bunsenhez írt levelében is elismerte: „... ha meggondoljuk — írja —, hogy Gyarmathi a munkáját még az egybe-hasonlító nyelvészet alapjainak lerakása előtt írta meg, magas helyet érdemel a tudomány alapítói közt.” (NyK. 2 : 403.) Hunfalvy ehhez az értékeléshez csatlakozva megjegyzi: „Gyarmathi rövid idő alatt sokat tett; ha sok helyütt hibázott, onnan van, mert nem törte fel a kérget; nem sejtötte a betűk változásainak törvényeit” (i. h. 404). A felszínes megnyilvánulások mélyén, „a kéreg mögött” meghúzódó lényeg, a lényeges összefüggések felismerése: egészen modern törvénykoncepció.

6. A vázlatosan bemutatott szerzők meglehetősen sokrétű érdeklődésében található egy közös mag, ami nélkül a korai tudományosság igénye elképzelhetetlen volt, ez pedig a törvény, nyelvi törvény fogalma. A modern törvényfogalom — mint köztudomású — az újkor tudományos igényének köszönheti létrejöttét, amihez a legfontosabb hatást a modern természettörvény-fogalom kialakulása gyakorolta. A természettudományok központi kategóriájává „felnőtt” természettörvény megtermékenyítőleg hatott a tudományok jelentős részére, így a korabeli nyelvtudományra, a nyelvi törvény fogalmának kialakulására is. A természettudományos fogantatású nyelvtörvényfogalom az újgrammatikus iskola egyik sarkalatos tétele volt. Igaz, hogy az a k o r i ismeretek talaján megfogalmazott nyelvi törvény a h a n g t ö r v é n y fogalmára korlátozódott, de ebben a fogalomban, a kialakulása és elfogadása körüli heves vitákban (l. MNy. 62 : 266—79) tükröződött mindaz a lényeges vonás, amit ma is a törvények sarkalatos ismerveinek tartunk (objektív jelleg, a törvények a természet és társadalom mozgásformáinak adekvát „leírásai”, illetőleg tudatunkban való tükröződései, a törvények rendszere stb.). A hangtörvény elfogadása az az objektív fogódzó, amit a nyelvtudományi — elsősorban az etimológiai — elképzelések helyes vagy helytelen voltaként próbaköveként fogtak fel, hiszen ez az az alap, ami „a vad etimológiáknak gátat vet.” („Das Lautverschiebungsgesetz hilft also wilde Etymologie bändigen und ist für sie zum Prüfstein geworden” — J. Grimm: Deutsche Grammatik I². 588.) A hangváltozási törvényeket Szinnyi is olyan „szilárd alap”-nak tartotta, amely nélkül „egy lépést sem lehet biztosan tenni a nyelvtudományban”. (NyK. 15 : 253.) Hunfalvy fentebb említett Gyarmathi-értékelésében is „a betűk változásának törvényei”-ben látta a nyelvi megnyilvánulások látszólagos összevisszasága, a „kéreg” mögött meghúzódó lényeg felismerési lehetőségét. Balassa szerint is a hangok változásának „szoros törvényei” adják meg „a nyelvtudomány haladásának biztosságát.” (Nyr. 13 : 289.) Balassa másutt óva int a „tünemények rendjének” szubjektív, „színes szemüvegen” keresztül történő vizsgálatától, mivel az ilyen vizsgálódási mód „megnehezíti ... a megismerendő dolgok mozgásának ... tiszta látását” (Nyr. 25 : 59). Ha újabb ismeretek kérdésessé vagy elfogadhatatlanná tesznek eddig kétségtelennek tartott törvényeket, az új tények ismeretében „a nyelvésznek ... le kell mondania eddigi hitéről, meggyőződéséről, az igazság érdekében fel kell áldoznia

akár legszebb ábrándját is...” (uo.). Minden tudomány, minden tudós megtisztelő feladata az igazság, a törvény felfedése, az igazság felfedésének az alapja pedig az a tény, „hogy a képzetek rendje megfelel a tünemények rendjének, vagyis hogy a g o n d o l a t m o z g á s a k ö v e t i a d o l g o k m o z g á s á t”. (Uo. Az én kiemelésem: K. F.)

Íme, a nyelvi tények tiszteletben tartásával végzett vizsgálódások eredményeinek néhány ma is helyesnek tartott következtetése!

A nyelvészeti hisztorizmus és a szinkrón nyelvvizsgálat múlt századbeli magyar képviselőinek a bemutatását még lehetne folytatni. Úgy gondolom azonban, hogy a néhány magyar tudós munkásságából kiragadott részletek is elegendők annak a széles körű érdeklődésnek, bátor kezdeményezésnek az illusztrálására, ami a német iskola hatására — vagy attól függetlenül — végzett nyelvészeti kutatások terén olyan elismerésre méltó eredményeket ért el, ami miatt a megszólaltatott nyelvészeknek nem kell szégyenkezniük.

A bevezetőben említett bíráló megjegyzésekre a válasz csak részben kielégítő. Arról ugyanis félremagyarázhatatlanul tanúskodik, hogy a magyar nyelvtudomány a múlt század második felében milyen intenzív érdeklődést tanúsított az általános nyelvtudomány szerteágazó problematikájának csaknem minden részkerdeése iránt. Nem vitás, hogy a részmegállapítások egyike-másika fölött eljárt az idő, de az is nehezen vitatható, hogy ebben a polemikus légkörben időtálló megállapítások is születtek.

Megvolt tehát a termékeny talaj az új tanok, a „modern” módszerek befogadására, sőt egyes új megállapítások kritikai továbbfejlesztésére is. Az is igaz viszont, hogy a biztató kezdetek sokszínűsége a századforduló után meglehetősen elszürkült, és a nyelvtörténeti pszichologizmusra korlátozódott.

Kovács Ferenc

Tőigéink. A tőigék listájáról és a rájuk vonatkozó számszerű adatok közül (l. Nyr. 91: 45—52) sajnálatos módon kimaradt a *zúz*¹ ige. Ilyen módon nem 425, hanem 426 tőigéink van a jelzett helyen ismertetett felfogás szerint. E számszerű változás az iktelen tőigék végződés szerinti eloszlásában is okoz némi változást (vö. i. h. 48. lap, 1. táblázat): *-z* végű tőigéink 6,10%-a (az ott közölt 5,88%-kal szemben), *-d* végű 6,57% (ott: 6,59), *-g*: 8,45 (ott: 8,47), *-l*: 22,77 (ott: 22, 82), *-n*: 4,69 (ott: 4,71), *-r*: 15,02 (ott: 15,06), *-sz*: 5,63 (ott: 5,65), *-t*: 11,97 (ott: 12,00) stb. (csak a jelentősebb változásokat soroltam fel itt). Ugyanezen oknál fogva némileg megváltoznak az arányok a hosszúság szerinti eloszlásban (l. i. h. 49, 1. ábra), valamint a jelentés szerinti eloszlásban (i. h. 50, 2. ábra) (a kimaradt hárombetűs igének öt jelentése van), ezek a számszerű változások azonban a közölt arányú grafikonokon nem volnának észlelhetők. Némileg megváltoznak az eredet szerinti arányok is (a *zúz*¹ ismeretlen eredetű): nincs benn a SzófSz.-ban 8,69% (ott: 8,71), fgr: 38,50 (ott: 38,58), magyar: 9,15 (ott: 9,17), török: 7,04 (ott: 7,06), ismeretlen: 34,51 (ott: 34,34) stb. (vö. i. h. 52, 2. táblázat). — Ennyi bajt okoz egyetlen egy hiba, ha kis egyedszámú csoportban fordul elő (könnyen belátható ugyanis, hogy a teljes szókincsben vagy akár az összes igék listáján egyetlen változás nem okozna érezhető eltéréseket a két tizedes pontosságig kiszámolt százalékokban).

Papp Ferenc

A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanulságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn

I.

1. Győr-Sopron megye földrajzi neveinek összegyűjtését 1965 szeptemberében határozta el a megyei tanács művelődésügyi osztálya. A tudományos irányítást Végh József, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa vállalta, aki a zalai kötet sikerével és más megyék példájával is ösztönözte a megye kutatóit a feladat elvégzésére. A Megyei Népművelési Tanács külön határozatban biztosította támogatásáról a földrajzinév-gyűjtés tudományos és szervezési irányításával megbízott és a Megyei Múzeumok Igazgatósága mellett működő bizottságot. E bizottság tagjai a munka sokrétűségének megfelelően nyelvészek, történészek, geográfusok, néprajzosok. A szervezés gondjai viszonylag gyorsan megoldódtak, miután a munka irányítására szerencsés személyi összetételű csoport vállalkozott. A terepmunkát a megye nagyszámú és területileg arányosan elhelyezkedő középiskoláira bíztuk. Az ellenőrzést az említett megyei bizottság tagjai végzik majd.

A Győr-Sopron megyei gyűjtőmunka szerencsés indulása tehát a kedvező szervezési feltételeknek köszönhető. Több idő és erő jutott a gyűjtőmunka módszereinek tanulmányozására, amely már a kezdet kezdetén is az érdeklődés, a viták központjában állt. E vita természetesen a zalai gyűjtés és kötet tapasztalataiból indult ki.¹ Igény mutatkozott arra is, hogy a munkatársak a terepen „próbálják ki” a rendelkezésükre álló módszereket, esetleg újat dolgozzanak ki, vagy módosítsák az eddigieket.

1965 októberében gyűjtéssel egybekötött módszertani megbeszélést tartottunk Feketeerdőn (mosonmagyaróvári járás). Előzetes tájékoztatás alapján ezt a falut jelöltük ki próbagyűjtésre, a vitatott kérdések helyszínen való tanulmányozására. Térfelszíne, növény- és állatvilága változatos, gazdálkodási ágai sokfélék. Régi település. Háborúk és más erőszakos beavatkozások — tudomásunk szerint — nem bontották meg a lakosság egységét. Helynévanyaga gazdagnak ígérkezett. Gyűjtésünk anyagát és kérdőíveit (amelyek alapján a véglegesnek tekinthető megyei kérdőív készült) 1965 végén egyelőre félretettük, s 1966-ban Pausits Hilda óvónővel újra felgyűjtettük a falu földrajzi neveit a gyűjtés módszerének tanulmányozása céljából. 1967-ben pedig ellenőriztük a mi eredeti közös gyűjtésünket. Megvizsgáltuk továbbá a Feketeerdőre vonatkozó és rendelkezésünkre álló történeti forrásokat is. Mindezt azért végeztük el, hogy a gyűjtések különféle

¹ Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye Tanácsának végrehajtó bizottsága, Zalaegerszeg, 1964. Végh József irányításával és Ördög Ferenc vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes gyűjtők. Közzétette: Markó Imre Lehel Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Szerkesztette: Papp László és Végh József. — A nevek helyesírásának megállapításához: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. Egyéb irodalom a módszertani részhez: Benkó Loránd: A Nyárámente földrajzi nevei. MNny. VI. Debrecen, 1947—1949.; Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. Budapest, 1957.; Végh József: Órségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

módjait összehasonlíthatjuk, és így a gyűjtés módszerét tökéletesebbé teyük, másrészt azért, hogy már munka közben is figyelhessük, hogyan lehet a névtárat, a nevekhez fűződő tárgyi magyarázatokat, a népetimológiákat, a folklórközléseket stb. a nyelvtudományon kívül a néprajz és a művelődéstörténet számára is hasznosítani.¹ Gyűjtési módszerünket nem tartjuk véglegesnek. Az egybegyűjtött anyag még sok vitalehetőséget kínál. Dolgozatunkban mi csak a számunkra fontosnak tetsző következtetéseket hangsúlyozzuk.

2. A földrajzi nevek gyűjtése az önkéntes gyűjtőmozgalom keretei között folyik. Az adatfelvételi eljárásoknak tehát nemcsak igen igényeseknek — a földrajzi nevek felé forduló tudományok kívánóságait minden tekintetben kielégítőeknek —, hanem ésszerűeknek, a gyakorlatban könnyen követhetőeknek is kell lenniük. A gyűjtés eredménye, megbízhatósága ugyanis sokban függ a gyűjtőtől, aki sem a néprajzban, sem a nyelvészetben nem járatos, gyűjtőtapasztalata még nincs. Ha módszertani tájékoztatóink — ide sorolhatjuk a gyűjtési útmutatókat, kérdőíveket, kiképző előadásokat — felkészítik a gyűjtőket, minden más lelkiismeretességükön, pontosságukon fordul meg. A módszerek kidolgozásakor a gyűjtés szervezeti feltételeit ezért igyekeztünk minden kérdésben fontolóra venni.

A kutatást más adatfeltárásokhoz képest az is sajátossá teszi, hogy a paraszti adatközlők tudására, ismeretére, emlékeire épít. Az adatközlők emlékezetének serkentésétől függ többek között a gyűjtött anyag gazdagsága, teljessége. Csak több adatközlő megkérdezése után lehet hitelesen összegyűjteni a parasztembernek a tereptárgyak és földrajzi pontok nevéhez fűződő névmagyarázatait, a folklór és a névtudomány szempontjából is értékes népetimológiákat, továbbá a földrajzi pontokra vonatkozó paraszti tájékoztatásokat.

Ragaszkodtunk legalább három adatközlő megkérdezéséhez. Csak egyöntetű véleményük hitelesítheti a nevek hangalakját, szerepét, társadalmi érvényességét. (Egyes nevek például csak kis körben ismertek és használatosak. Gondoljunk a gúnyolódó, bizonyos csoportokat sértő nevekre.)

Igen fontos a jó adatközlők megkeresése. Friss emlékezetükkel tehermentesíthetik a kutatót. Szinte maguk vezetik a gyűjtést. A sok hibalehetőséget azonban, akár jó, akár rossz adatközlőről van szó, csak a gyűjtő ötletessége, felkészültsége lelkiismeretessége, gondossága és türelme küszöbölheti ki. A legjobb adatközlő is elköveti vagy elkövetheti azt az egyébként könnyen megérthető hibát, hogy köznyelviesíti a valamikor csak tájnyelvi alakban élő helyneveket, vagy olyan neveket talál ki, illetőleg szerkeszt, amelyek nyelvileg és logikailag is helyesek volnának, de a valóságban nincsenek meg. Az adatközlők emez eljárása összefügg a helynevek kopásával, használatuk ritkulásával, valamint a fiatalabbaknak azzal a törekvésével, hogy belterületen a hagyományos falurész, utca- és határnevek helyett a mai hivatalos neveket, külterületen pedig a kataszteri neveket használják. Pl. Feketeerdő belterületének egyik részét *Hóstágy*-nak nevezik. A német eredetű *Hóstát* földrajzi név 'előváros, külváros' jelentésben leginkább Kolozsvárról, Egerből ismeretes. Forrásaink szerint még a következő jelentésekben fordul elő: 1. olyan telek, amelyen lakóház és major áll vagy épül, 2. ház udvarral és kerttel együtt (A magyar nyelv tört.-etimológiai szótárának kézírata). Ezek után világos a feketeerdői *Hóstágy* jelentése is. Itt laktak a szegénysorsú parasztok, zsellérek, a kisháziak vagy hóstágyok. A *kisháziak*, *hóstágyok* megnevezés az itt lakók társadalmi helyzetére

¹ Munkatársaink voltak: Barsi Ernő, dr. Danczi József, Federmayer István, Jászberényi Ferencné, dr. Lengyel Alfréd, Németh Sándor, Oeller Ottó, dr. Sámson Edgár, Takáts Gizella, Varga Jenő, a Győr-Sopron megyei földrajzi nevek gyűjtését irányító bizottság tagjai. Tapasztalataikat dolgozatunkban felhasználtuk.

utaló pejoratív megjelölés, ezért volt adatközlőnk, aki az *utca* közneves változatával finomítani, eufemizálni akarta a földrajzi nevet, mondván, hogy a falunak ez a része *Hóstågyi utca*. Ez az alak egyszerűen nincs meg, névváltozatként sem, amint az ellenőrzés során kiderült.

3. A hangalak köznyelviesítése talán ennél is gyakoribb hiba, azonban az előbbinél sokkal könnyebb felfedezni és elhárítani.

Nehezebb — és újabb meg újabb adatközlők bevonásával lehet — a „kitalált”, vagyis a valóságban nem létező neveket a gyűjteményből törölni, a névalak gyakoriságáról vagy szűk körben való használatáról meggyőződni, a tévesen mondott név szociális érvényű hangalakját megtalálni. A kitalált név mögött vagy az akkor alakított névben elrejtve ott lappang az eredeti alak, amelynek felidéztetése ismét a gyűjtő ügyességén fordul meg. Az adatok felvételének egyik alapvető módszere ezért a több oldalról közelítő kérdések feltevése. Nem elegendő a „Hogy nevezték ezt a helyet, fát stb.?” — kérdést ismételtetni, mert néha nem a hely, hanem a hozzá fűződő munka, hiedelem, szokás, történet stb. idézi fel a nevet. A hiedelmeken alapuló helynevek az alább közölt anyagban kizárólag babonás történetekkel kapcsolatban kerültek elő, s később több ember névhasználata igazolta meglétüket. Ugyanezt mondhatjuk a társadalmi vonatkozású helynevekről is vagy azokról, amelyek az adatközlők emlékezetét meghaladó időben virágzó gazdálkodási, tulajdonjogi stb. viszonyok emlékét őrzik. Ezt figyelhettük meg az 1856-i kataszteri térképek helyneveinek újrakérdezésekor.¹ A vizsgálat persze nem perdöntő, mert az 1856-i kataszteri térképen rögzített nevek nincsenek feltétlenül összhangban a paraszti helynévadás szokásaival, vagyis nem biztos, hogy használták-e, legalábbis abban az alakban a kataszteri térképen közölt neveket. Ez a mai kataszteri térképeken feltüntetett helynevek esetében is így van. A nyelvhasználat, a beszéd elsőbbségét ezért emeltük ki kérdőívünkön, külön alkérdésben firtatva a *mondják* — *nem mondják* — kérdését. A mai utcanevek helyett is általában a régi, a kérdőívben *népi*-nek mondott utcaneveket használják inkább. Természetesen itt már szembe-szökő és jól mérhető generációs különbségek vannak, amelyek nem tartoznak szorosan a vizsgálathoz, viszont befolyásolhatják eredményeit.

A hibalehetőségek körét lehetne szélesíteni, azonban nem célunk ezekről mutatót készíteni. Több hibás megnevezést is hall a gyűjtő, de ezeket nem könnyű típusokba sorolni. A gyűjtőmunka lényege úgyszólván az, hogy a gyűjtő tájékozottsága alapján és a kézbe vett kérdőív segítségével elkerüli-e a hibákat, vagy sem. Minthogy a gyűjtő általában nem szakember, munkájának legfontosabb módszere, irányítója a kérdőív maga. A kérdőív szervezi az adatfelvételt. Egyesíti magában azokat a szempontokat, amelyeket a különféle tudományágak a földrajzinév-gyűjtés elé tűztek, s amelyekben ez a munka — lassan országos méretekben — eredményt hoz.

A kérdőív önmagában is több elméleti — módszertani kérdést vet fel, mint ezt a zalai kötet bevezetőjében, a gyűjtés részletességéről, főfeladatairól stb. olvashattuk. A Győr-Sopron megyére rendszeresített kérdőív összeállításakor a földrajzi név leíró meghatározásából, a gyűjtés szervezeti feltételeiből és a földrajzi nevekhez fűződő szak-tudomány igényeiből indultunk ki.

4. Próbafelvételeink során nagy gondot fordítottunk mi is a földrajzi köznevek hangalakjának és fogalmi tartalmának pontos tisztázására. A vizsgálatok eredménye szerint gyűjtésük igen fontos, mert jelzik a táj, a művelési ágak, a tulajdonviszonyok emlékezet átfogta időn belüli változásait. Néprajzi szempontból sokat ígér például az a

¹ Mosonmagyaróvári Állami Levéltár, Telekkönyvi iratok 328 és Térképtár 10.

módszer, ahogy e megnevezések alapján megrajzolhattuk az állattartás helyi rendszerét az alább bemutatott feketeerdei anyagban.

Nem minden megnevezésről állapítható meg azonban teljes biztonsággal, hogy tulajdonnévről, köznévről vagy csak a kettő között elhelyezkedő, mozgékony alkalmi megnevezésről van-e szó. A hely és megnevezés kapcsolatának tartóssága, hagyományossága volt ebben az esetben a mércénk, noha ez az eljárás is sok tévedési lehetőséget rejt magában. Pontosan lokalizálható lenne például a Feketeerdő alatt húzódó Duna-ágon a mosóhely. A beszéd utal is rá: „Ide jártak az asszonyok mosni”; „Itt *patétuk* 'patélófával, sulykolóval kivertük' a ruhát”; „Az volt a *patélóhel*.” Könnyen következtethetnénk egy viszonylag állandó megnevezésre, pl. *Patélóhel*, *Mosóhel* stb., ez azonban helynévkitalálás volna. Gyakori hibája ez az adatközlőnek akkor, ha a gyűjtő mindenáron helynevet akar hallani, s akaratlanul kényszeríti adatközlőjét egy viszonylag elfogadható név kimondására. Hogy a mosás helyére vonatkozó, néprajzi szempontból érdekes közlés el ne kallódjon, utalunk rá a legközelebb eső, pontosan lokalizálható név magyarázatainál, de külön nem szerepeltetjük. [13/c]

A feketeerdei vizsgálat alapján mi is fontosnak tartjuk nevezetesebb tájegységenként, járásonként legalább egy községben a földrajzi nevek köznyelvi elemeinek alapos vizsgálatát. Szeretnénk a későbbiekben pontosan megállapítani a földrajzi köznevek (pl. *lap*, *tag* stb.) jelentését, fogalmi tartalmát az adott közösségen belül.

Számozási rendszerünk is a köznevek szerepeltetése miatt változott olyanná, mint alább bemutatjuk. Pontosan azonban mégsem tükrözi a földrajzi közneveknek a klasszikus értelemben vett helynevekhez való viszonyát (hagyományosság, rögzítettség, tartós kapcsolat a név által kifejezett tartalom és hely között), mert e nevek változása az adott helyhez viszonyítva igen gyors. Néha párhuzamosan változnak az adott helyen végzett emberi tevékenységek átalakulásával, míg a földrajzi tulajdonnevek esetében éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a művelési ág, a munkaformák, az állat- és növényföldrajzi állapot stb. gyors változásaitól függetlenül mindig korábbi állapotra utalnak, és ritkán alkalmazkodnak a változásokhoz. A feketeerdei *Mórvető* ma már homokbánya, de mindenki *Mórvető*-nek nevezi. (Lásd a 4. számú helynév magyarázatát. A *mór* szó a Szigetközben és a Csallóközben a vályogot jelöli; vö. a Magyar Nyelvjárások Atlasza, kézirat.) A *Lóbarok*-ra vonatkozóan alig adnak elfogadható magyarázatot az adatközlők, mégis mindenki ismeri a nevet, és használja. Ezért sorakoznak fel az értelmük vesztett nevek magyarázataiként a sokszor minden alapot nélkülöző, de vagy a név hangalakjához, vagy egy kikövetkeztetett, hasonló kifejezéshez képest így vagy úgy logikusnak mondható népetimológiák. (Pl. a *Sóré* nevet a *szóróhel*-ből próbálják levezetni, a *Kesellős*-t a *kese* szóból.) Az adatközlők etimológiai legtöbb esetben folklor értékű mondák, mondatöredékek, ezért ezek feljegyzésére, a zalai példához hasonlóan, külön felhívtuk a gyűjtők figyelmét. A helyi történeti mondák tömeges felbukkanását várjuk a Győr-Sopron megyei földrajzi nevek összegyűjtésétől. Hiedelemtörténetek is előkerülhetnek szép számmal, mivel ezekben a helyhez kötés a történet megformálásának egyik fontos módszere, szerkezeti eleme.¹ Ez azt is jelenti, hogy hiedelemtörténetek gyűjtésével is lehet helyneveket gyűjteni, nemcsak fordítva [Pl. 7/b, 10/b]. Ezek a kérdések azonban már távolra vezetnének. Számunkra most az a fontos, hogy gyűjtéseink a helynevekkel „benépesített” határ valóságos gazdagságát tükrözzék.

5. Három darab, külön lapra nyomtatott kérdőívet adtunk a gyűjtők kezébe. Az I. számúból (Falulap) egy darab készül minden faluról (l. a mellékletet). Kérdezzük a helység nevét, a névre vonatkozó népi magyarázatokat, mondákat, a helységről (vagy

¹ Balassa Iván: Karcsai mondák. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

I.

Falulap

1. A helység neve: (ejtés szerint, fonetikusan, nyomtatott betűkkel) .....
2. A helység népi neve: (ha van!) .....
3. A helység és a helység nevének eredetére vonatkozó népi magyarázatok, mondák:
.....
.....
.....
4. A helység (a szomszédos helységek) csúfneve, s a vele kapcsolatos történetek, adomák
falucsúfolók stb. ....
.....
.....
.....
5. A helység neve hol?, honnan?, hová?, kérdésre felelő határozóragos és -i mellék-
névképzős alakban: .....
6. A helység határa: (kat. h.-ban) .....
- Az adat forrása: .....
- Az adatközlők neve, életkora: 1 .....
- 2 .....
- 3 .....
- A gyűjtő neve, foglalkozása:
- A gyűjtés ideje:
- A gyűjtő megjegyzései:

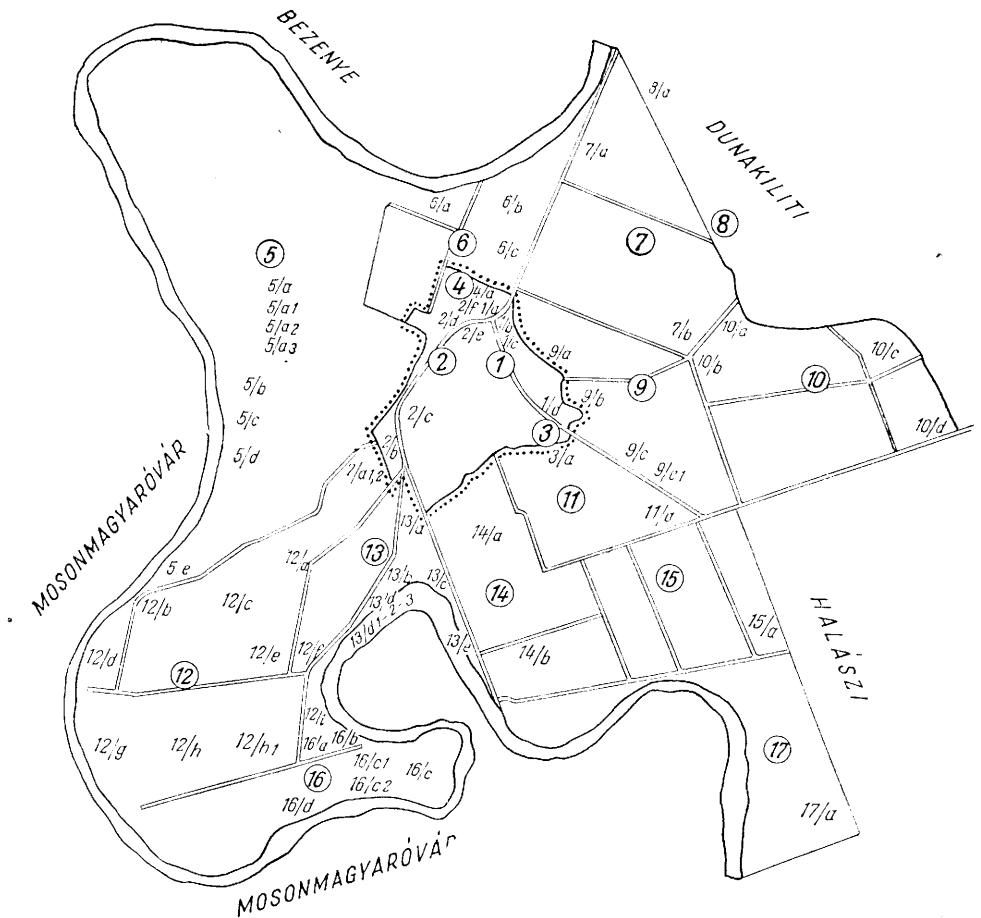
a szomszédos helységekről) szóló történeteket, falucsúfolókat, s végül a helység nevét *hol?*, *honnan?*, *hová?* kérdésre felelő határozóragos és *i* melléknévképzős alakban. Ide írhatja fel munkája során szerzett tapasztalatait, megjegyzéseit a gyűjtő, jól elkülönítve az adatközlők véleményétől.

A II. számú, *Belterület* és a III. számú, *Külterület* feliratú térképen — a zalai tanácsot elfogadva — felsoroltuk, mi is tekinthető földrajzi névnek. Részleteztük, mit kell feljegyezni. A gyűjtő tehát nemcsak a kérdőív kérdését teszi fel adatközlőjének, hanem felidézi mindazt, aminek neve van, volt, vagy szokott lenni. Ez nem közvetlen rákérdés, mert nem magát a földrajzi nevet mondjuk ki az adatközlő előtt, pusztán emlékeztetés, amely esetleg az adatközlőnek eszébe juttatja a konkrét nevet. A kérdőív beosztása, a kérdések megfogalmazása a munkatársat ráutalja a kérdőív szerinti kérdésre. A gyűjtő így kevesebb hibát követ el. Munkáját a kérdőív szervezi. Ezen a helyzeten az sem változtat, ha a gyűjtő megtanulja a kérdőívet. Ha a kérdőívben foglalt követelményeknél többet nyújt, csak nyerhetünk munkájával. II. számú, belterületi kérdőívünk csak a kérdések megfogalmazásában és a névhasználatra vonatkozó kérdések részletesebb kibontásában tér el a zalaitól. Mi is kérdezzük a névhez fűződő eseményeket, történeteket, dalokat, szólásokat, babonákat és a népi **m a g y a r á z a t o k a t** akár népetimológiák és folklórközlések, akár a tereptárgy vagy a földrajzi pont elnevezésére utaló reális paraszti tájékoztatások ezek.

6. A helynévgyűjtés szerencsésen találkozott a régészeti topográfia országos méretű kutatásaival. Logikus, hogy a földből előkerült tárgyak lelőhelyéről, formájáról, sorsáról is érdeklődik kérdőívünk. A felvett adatok talán kiegészítik a régészeti mutatókat, mert gyakran olyan leletekről számolnak be, amelyeket leletmentés, tervszerű ásatás nem hitelesített, és eddig nem tudtunk róluk. Az információk aránylag pontosan lokalizálhatók, noha a napfényre kerülés körülményei között sok is a folklorisztikus elem.

7. A 356 lakosú Feketeerdő községben a megyei gyűjtést irányító bizottság közös munkával 80 nevet gyűjtött össze, lokalizált és ellenőrzött. Munkánktól függetlenül Pausits Hilda munkatársunk 36 helynevet jegyzett fel. Összevetve Pausits Hilda gyűjtéseit a mi eredeti közös gyűjtésünkkel és az ellenőrzés során mutatkozó eredménnyel, jól látszik, hogy Pausits Hilda egyéni gyűjtéséből zömmel a kisebb helyek, tereptárgyak nevei hiányoznak, de minden fontosabb helynév szerepel nála is. Ez a tanulság felveti az ellenőrzés és a minél több adatközlő meghallgatásának a fontosságát. S minthogy az ellenőrzés a már kész gyűjtések és térképek alapján dolgozik, az új, frissen felbukkant helynevek felborítják a gyűjtő számozási rendszerét, s az egész anyagot újra kell számozni, ha a zalai mintát követjük. Az egytől fölfelé növekvő folyamatos számozási rendszer hátránya nemcsak ez a takarékosági szempont, hanem a számozás önkényessége, amely megnehezíti annak — a térkép alapján történő — megállapítását, hogy milyen területek, tereptárgyak, objektumok alkottak egységet. (Növényföldrajzi, gazdálkodási stb. egységekre gondolunk, nem is beszélve a határhasználatról, birtokviszonyokról.) Ezekre lehet ugyan következtetni neveikből, de körülményesen. Gyűjtőinknek ezért a következő munkamódszert javasoljuk: Adatközlőiket hívják össze — ha erre lehetőség van —, és közösen állapítsák meg, milyen nagyobb egységei vannak a helység bel- és külterületének. Ezeket ott a tanácsnál nagyvonalúan rajzolják körül a térképen, és felülről kezdve, balról jobbra, balra mindig visszatérően, a belterületről elindulva (a zalai rendszer szerint) számozzák meg. A nagy egységek számozását lehetőleg terepbejárás során is hitelesítsék. A munka érdemi része, a helynevek terepen való felvétele tulajdonképpen ezután kezdődik. A gyűjtő adatközlőivel **m i n d i g e g y**, a térképen korábban megjelölt nagyobb egységet jár be, s ott a részfelnevezések pontos felvételére figyel. A határ

Feketeerdő

1. ábra

nagyobb egységeit már ismeri, s nem kusza vonalak rendszere előtte a térkép. A számozást itt már a, b, c, ... szerint jelöli, mindig az egységet jelölő szám mellé írva a megfelelő betűjelet. Ez a jelölési rendszer kifejezi a tereptárgy, terület stb. nagyobb egységbe tartozását, s a lokalizálást is megkönnyíti. Ha az a, b, c-vel jelzett egységeken belül kisebb egységek fordulnának elő, a betűk után írt 1, 2, 3 stb. számokkal jelzi ezeket.

Például: 13. *Legelő* ezen belül: 13/a. *Alsó-legelő*, 13/b. *Felső-legelő*, 13/d. *Baromusztató*, ezen belül: 13/d₁. *Lújtató* stb. E számozási rendszer helyet ad a későbbi pótlásoknak is, s tetszés szerint, az újonnan előkerülő helynevek mennyiségének megfelelően tovább növelhető anélkül, hogy felborulna. Alább közölt anyagunk, amely a jövődjő Győr-Sopron megyei kötet publikációs eljárásait szemlélteti, már ebben a rendszerben készült.

A zalai módszertől egyetlen lényeges pontban sem térünk el. Anyagunk közlés-módja csupán a zalai kötet rendszerének továbbfejlesztése, finomítása. Ez azt is jelenti, hogy jeleink, rövidítéseink megfelelnek a zalaiaknak.¹ Csak akkor használtunk újabb jeleket, rövidítéseket, ha az ottaniakkal nem tudtuk jelezni a kisalföldi művelési ágakat, térfelszíni alakulatokat stb.

Közöljük a helység keletkezésére vonatkozó népi magyarázatokat, történeteket, eredetmagyarázó mondákat, s a helységről szóló falucsúfolókat, anekdotákat. A *gyakoriság* (pl. *ritka*) jelzésével a hivatalos (kataszteri) és népi földrajzi nevek, köznevek és a népi névváltozatok egymáshoz való viszonyát próbáljuk érzékeltetni.² Gyűjtőink természetesen megtartják az elfogadott nyelvi feljegyzési normát, erre azért külön nem térünk ki.

II.

Adattárunkban — a zalai közléshez hasonlóan — szögletes zárójelben közöljük a kataszteri térképen szereplő adatokat és a belterületen az utcák, terek hivatalos elnevezését. A külterületen pl. 5. *Fősző-erdő* [*Felső erdő*]f, e, a belterületen 1. *Falu* ~ *Főlszabadullás ucca* (ritka) [*Felszabadulás utca*]. A zárójelbe nem tett név mindig népi név, még ha használati köre ritkább is. A szögletes zárójel alkalmazása szükségtelenné teszi, hogy a nevek mellé odaírjuk: *népi, hivatalos*.

Feketéerdő, Feketéerdőnn, Feketeérdőrű

Feketéerdőre, feketéerdeji

A falu helyén valamikor sűrű, „fekete” erdőség volt (ritka). Más népi magyarázat szerint:

A falu helyét borító egykori erdőségben, kis tisztáson épített kunyhójában élt egy *Fekete* nevű remete. Róla nevezték el a falut *Feketeerdő*-nek. A dunakilitiek, a szomszédos község lakói így csúfolták őket: *feketeerdei babcsuszkó!* ők pedig így feleltek: *kiliti gónó!* (A *gónó* szó itt golyvást jelöl.)

T: 2581, L: 356

Belterület:

1. *Falu*: *Főlszabadullás ucca* (ritka) [*Felszabadulás utca*] Fr. A gazdák laktak itt. 1/a. *Templom-kert* Ke. Elkerített terület, templommal. Gödörásáskor csontok kerültek elő, de elkallódtak. 1/b. *Templom ucca* Ű (ritka). 1/c. *Bindér-ház*. A Binder család építette és lakta. 1/d. *Máté-ház*. Lakóiról kapta a nevét. Gazdacsalád volt.

2. *Hóstágy*: *Főucca* [*Fő utca*] (ritka): *Hóstáj* (nagyon ritka) Fr. A falunak ezen a részén laktak a zsellérek és a kiscsapatok. Gúnyosan *hóstágyok*-nak, *kisháziak*-nak csúfolták őket a falubeliek vö. I. rész. 3. alpont. Egyesek szerint csata zajlott itt valamikor, ezért nevezték el *Hóstáj*-nak. 2/a. *Kisházi-fődek*: *Kerti-fődek* (ritka) S, sz 2/a₁. *Káosztás-kerték* S, sz 2/a₂. *Kendérés-kerték* S, sz 2/b. *Temető*. A falu mai temetője. 2/c. *Galasz-ház*. A bérlő lakóházát és majorát nevezik így. 2/d. *Vadászház*: *Erdészház* (ritka). A falu legrégebbi házának mondják. Egy vadász lakott benne régen. Az ő leszármazottai a feketéerdeiek. 2/e. *Plétyka-domb* H. Ezen a helyen található a falu két nagyobb része, a *Falu* és a

¹ A szövegben előforduló jelek: *Fr*: falurész, *G*: gödör, *H*: halom, *K*: kút, *M*: major, *Mf*: mélyenfekvő, *S*: sík terület, *U*: utca, *ú*: út, *V*: vizenyős, *ak*: akácos, *bo*: bokros, *e*: erdő, *ke*: kert, *l*: legelő, *le*: legelőerdő, *r*: rét, *sz*: szántó.

² A gyakoriság a hivatalos vagy népi név használatára (beszédben való előfordulására) vonatkozik; *ált.* = általános (kb. 80–100% használja), *gyak.* = gyakori (kb. 60% használja), *ritka* (kb. 20% használja.)

Hóstågy. Mise után itt beszélgettek, pletykáltak az asszonyok, de esténként a fiatalság is itt jött össze beszélgetni, énekelni, játszani. A dombon, amely kis halom igazán, kutat fúrtak. A kút mélyéről csontvázak, csontdarabok kerültek elő. Eldobálták valamennyit. 2/f. *Föcskendő-pajta.* A tűzoltók által használt, ma már lebontott épület neve.

3. *Major: Bottyányi-major* (ritka). Cselédházak és istállók álltak itt. Most bontják. 3/a. *Urosági-ház.*

4. *Mórvető* G., V, bo. A *mór* szó a Szigetközben vályogot jelöl. A törek nélküli vályogtégla készítéséhez itt bányásztak agyagot, és itt vetették ki a sártéglát. 4/a. *Tégla-kemence.* A bérlő építtette tégláégetéshez. Elbontották.

Külterület:

5. *Fősz-erdő [Felső-erdő]* S, e, Frigyes főherceg erdeje volt. 5/a. *Házi-erdő* S, e. A faluban élő gazdák erdőparcellái voltak itt. 5/a₁. *Galac-erdő* S, e. A bérlő erdeje. 5/a₂. *Dobos-erdő* S, e. Dobos nevű gazda erdeje volt. 5/a₃. *Vágott-erdő* S, e. 5/b. *Kiskondás* S, 1e. A Házi-erdőben fekvő tisztás, amelyen a konda legelés után delelt. 5/c. *Ri-erdő* S, e. *Ri* a helyi nyelvjárásban révet jelöl; az erdőt a rév után nevezték el. 5/d. *Nádos-lapos* V, Mf. 5/e. *Ri.* Átkelőhely, rév volt itt a Dunán.

6. *Sóré: Sőrë* (ritka) [*Sor-erdő*] S, e, sz, V. Az adatközlők többsége nem tudja magyarázni. Egyesek a *só-rév-ből* (ritka) és a *szóróhely*-ből eredeztetik, indokolva, hogy a *szóró* itt volt, mint a 6/c is mutatja. 6/a. *Sóré-erdő* S, e 6/b. *Sóré-földek* S, sz, V 6/c. *Szóró: Szóróhel* (ritka) S, sz. Az elnyomtatott gabonát itt szelelték ki, mivel széljárta hely volt.

7. *Gyöpföldek [Gyep földek]* S, sz. Valamikor legelő volt, majd a gyep feltörése után szántó. 7/a. *Bakszarok* S, sz. Sok szarvas, őz járt ki ide az erdőkből. 7/b. *Gyöpség: Söprányargálló* (ritka) S, sz. Legelő volt. A boszorkányok söprével nyargaltak rajta éjjel.

8. *Megyé* Ű. Határ a kiliti és feketeerdei földek között. 8/a. *Hatarfa.* Az egykori fűzes kiirtásakor, meghagyott botlófűzfa, *hagyásfa* a megyén. *Ijjesztőhel* is volt egyesek szerint. A Kiliti felől éjjel hazatérőket itt bántották a boszorkányok és tüzes emberek.

9. *Új-kerték [Új kertek]* S, sz. A század elején itt szőlőtermeléssel kísérleteztek, de nem vált be a kísérlet. Lásd: 9/b. 9/a. *Ómás-kerték* S, sz. Almafákkal beültetett kert volt. 9/b. *Szőlőföldek* S, sz. 9/c. *Temető-erdő* S, e. Itt feküdt a falu régi temetője. 9/c₁. *Korélás* S, e. A kolerában elpusztult falubelieket temették el itt.

10. *Dérik-erdeji-földek [Derek erdei földek]* S, sz. Valamikor erdőség volt. 10/a. *Kotyor* Mf, V. A *kotyor* vízenyős, sáros, náddal, sással benőtt mélyedést jelent a Szigetközben. 10/b. *Köröszhut* Ű. Dűlőutak találkozási helye. Itt tanulták a boszorkányok mesterségüket. Közel van a *Gyöpség*-hez. 7/b. Valamikor kincs adta itt föl magát. 10/c. *Nyilas* Mf, e, bo 10/d. *Biszterék* S, sz. Valamikor erdő volt.

11. *Zsellér-földek [Zsellér-földek]* S, sz. A zsellérek földjei feküdtek itt. 11/a. *Gögyöri-földek* S, sz, Mf részekkel. A *gögyöri* sovány, kevés termést hozó földet jelöl. Másik értelmezése szerint gödrös helyen fekvő földet jelöl (ritka).

12. *Lóbár [Lóvár földek]* S, sz. A hercegség lovainak legelője volt. 12/a. *Lóbári-út* Ű. Dűlőút volt. 12/b. *Lóbári-sarok* S, sz. 12/c. *Öreg-Lóbár* S, sz. Nagy földterület. 12/d. *Míszin-földek: Ijjesztőhel.* S, sz *Világi* nevű gazda tartotta itt a méheit méhszínekben. — Ijjesztőhelynek is tartották, mert az öreg Világi, féltve a gyerekektől kaptárait, elhíresztelte, hogy itt kísértetek tanyáznak. 12/e. *Röpillő-földek* S, sz. Nem vezetett dűlőt a földhöz, úgy kellett „berepülni”. 12/f. *Kis-Lóbarok* (ritka) S, sz. 12/g. *Hajlak: Haglaki erdő* (ritka) S, sz. Valamikor erdős, bozótos hely volt. A Duna hajlatában terült el. 12/h. *Hosszi Lóbár: Nagylóbarok* (ritka) S, sz. Hosszan elnyúló földek voltak. 12/h₁. *Szálláshel* (ritka) S, sz. A pásztorok kunyhói és a karámok álltak itt. 12/i. *Bögő-föld* S, sz.

13. *Legellő* [*Felső legellő*] S, r, l 13/a. *Ásó-legellő* S, l 13/b. *Fősző-legellő* S, r 13/c. *Kendérasztató*: *Kisagácis*: *Kenderkőtő* (ritka) Duna-öböl. Itt áztatták el a kendert. Az asszonyok ide jártak ruhát mosni, *patélni*. (*Patélóval* 'mosófával' verték ki a vásznat.) 13/d. *Baromusztató* Dunaszakas. 13/d1. *Lúitató* A lovakat itatták itt a folyás felső részén. 13/d2. *Gujadüllő*: *Ökörusztató* (ritka). Itt itatták, úsztatták és delettették a marhát, a lóitató alatt. 13/d3. *Disznóitató*: *Disznódüllő* (ritka) *Disznóusztató* (ritka) *Kishomokos* (ritka). A nevek által jelölt funkcióban használták. A Kishomokos arra utal, hogy itt homokbányát is nyitottak, de az állatok védelme miatt más helyre telepítették át. 13/e. *Libalegellő* S, sz

14. *Pallag*: *Ugar-fődek* (ritka) S, sz 14/a. *Kesellős* S, sz 14/b. *Bikarít* S, sz, r. A község bikáinak itt kaszálták a fűvet, de kaszálás után legeltették is.

15. *Dérik-erdő*: *Dérik-erdeji-fődek* [*Derék erdei fődek*] S, sz. Valamikor erdőség volt. 15/a. *Rabasszon-kuttya* K. Mély kút, amelyben valamikor egy asszony raboskodott.

16. *Parti-erdő* S, e, bo 16/a. *Fűzesi-út* Ú 16/b. *Berkék* V 16/c. *Falu-fűzes* S e 16/c1. *Gazdák-fűzessé* S, e 16/c2. *Zsöllér-fűzes* S, e 16/d. *Fűzes-fődek* S, sz.

17. *Hódduna-köz* S, sz A Duna holt ága fogja közre. 17/a. *Sárkán-gödör* G, V A gödörben sárkány lakott valamikor. Olyan mély tó van itt, hogy fenéke sincs talán.

III.

Feketeerdő földrajzi nevei a gazdasági és szellemi népi hagyományoknak gazdag adattárát őrzik. Vizsgálatuk szemünk elé rajzolja a régi határbeosztást, a termelés, állattartás, a nép életének szokásait, hagyományait.

A szabályozás előtti, régi községhatár jól rekonstruálható a földrajzi nevekből. A zabolátlan vadvizek között régen csak az ártérből kiemelkedő, magasabb szigethátakon lehetett földet művelni, míg a laposabb, gyakran vízjárta területek külterjes állattartásra, erdőgazdálkodásra voltak alkalmasak. A földrajzi adottságok alakították ki a szigetközi községek úgynevezett belső és külső határrészeit, melyek a települést szinte szabályos övekként vették körül.¹ Feketeerdő földrajzi nevei pontosan ezt a beosztást igazolják.

Maga a belterület, a település három fő részre tagolódott: A *Falu*-ra, itt a módos gazdák laktak, — a *Hóstågy*-ra, a szegényebb gazdák, zsellérek utcasorára, — és a *Major*-ra, a nagybirtok cselédeinek lakóházaival. Ehhez a települési maghoz csatlakozott a ház körüli termelés öve: a *Káposztás-kerték*, vagyis a zöldségtermesztés, az *Ómás-kerték*, a gyümölcsösök, az *Új-kerték* pedig a hajdani szőlőtermesztés területei, valamint a *Kendéres-kerték*, a házi textilellátást biztosító földterület. Az egész terület összefoglaló neve: *Kerti-fődek*. Ebbe az övbe tartozott még a község ÉNy-i részén lévő *Mórvető*, ahol a házepítéshez szükséges vályogot és más nyersanyagot termelték ki, s partjára később házak is épültek.

A régi földművelés területei a falut övező belső határrész magasabban fekvő hordalékdombjain voltak. Ezen kiirtották az erdőt, feltörték a gyepet, s így hódították el a földet a természetes növénytakarótól a termelés számára. A régi erdőirtások emlékét őrzik a *Dérik erdei-fődek*, a *Lóvári-fődek*, — a hajdani gyepfeltöréseket pedig a *Gyöpfődek* elnevezései. Az öregek emlékezte szerint ezek a község határának legrégebben művelt területei.

A földrajzi nevek megőrizték a régi nyomásos gazdálkodás emlékét is, amikor a határ egy-egy részét pihentették, ugarolták egy esztendeig: *Ugarfődek*, *Pallag*. Ugyanígy

¹ Timaffy László: *Das Hirtenwesen auf den Donauinseln. A Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* című kötetben. Bp., 1961. 609—11.

megtaláljuk a jobbágyvilág emlékeit: a *Telkes-fődek*-ben a telkes jobbágyokét, a *Szabad-fődek*-ben a birtokos köznemesekét, a *Zsellérfődek*-ben a zsellérekét, és az *Urasági-fődek*-ben a nagybirtokét, bár ezek inkább történeti adatok. A régi birtoklás emlékeit találjuk meg a *Házi-erdő*, *Falu-füzes*, *Gazdák-füzes-e* elnevezésekben is. Ezek az erdőterületek a falusiaké voltak, s résznevezéseikben még a gazdacsaládok emlékéit is megőrizték, pl. *Galac-erdő*, *Dobos-erdő*, *Bisztér-erdő* — míg a *Dérik-erdő*, a *Hajlaki-erdő*, a *Fősd-erdő*, a *Lőbári-erdő* a főhercegi nagybirtok tulajdona volt.

A kendertermesztésre utal a *Kenderáztató* vagy *Kenderköttő*, más néven *Kisagácis* határrész, ahol régen a felnyútt kendert áztatták. Erre a partszakaszra hordták az asszonyok a kimosott ruhát a folyóvízben kiöblíteni, megsulykolni, *patélni*, azaz patéló-fával kiverni.

A későbbi földfeltörések a szabályozás után kiterjesztették a szántóterületet a rétek, erdők rovására. Ennek emlékét őrzik a *Füzes-fődek*, *Berki-fődek*, *Kotyori-fődek*, *Bőgő-fődek* és a *Röpüllő-főd* elnevezések. Ma szántóterület az egész, de hajdan füzerdő, berek, vagyis vizes, lapályos folyómellék, *kotyor*, vagyis esalitos, kátyús mélyedés volt. A *Röpüllő-főd* szintén irtás, s nevét onnan kapta, hogy út nem vezet ide, tehát csak röpülve lehet megközelíteni, vagy az övező szántókon keresztül. Az irtásból megmaradt kis erdőfolt volt ez. Útra nem volt szüksége, hisz télen favágáskor a földeken át könnyen hozzáfértek. Később kiirtották az erdőt egészen, s most a szántóterület megközelítése már elég sok gondot okoz. Ezt fejezi ki a gúnyos *Röpüllő-főd* elnevezés is.

A külső határrész szinte összefüggő rét és erdősáv volt, folyómedrekkel határolva. Ez volt a külterjes állattartás: a pásztorkodás és az *erdőllés*, vagyis a fakitermelés területe.

A régi pásztorkodás, legelőhasználat nagyon szépen rekonstruálható a földrajzi nevekből. A szigetközi állattartás ősi formája a szilaj, majd ezt követően a félszilaj pásztorkodás volt.¹ A jószág kint élt a legelőn, erdők tisztásain télen, nyáron; majd később télre sövényfalú, náddal, szalmával fedett szállásokba hajtották. A napi munkában használt lovakat, ökröket éjszakára kicsapták az ugarföldekre legelni, télre pedig a többiek közé terelték a szállásokba. Ennek emlékét őrzi az *Ökörusztató* helynév a Duna egy gázlós szakaszán, ahol régen az ökröket, igás állatokat fürdették, vagy szükség szerint átgázoltatták az ágon.

Pontos legeltetési rend szerint tartották kint a jószágot. Ennek biológiai okai voltak.² Friss legelőre először a teheneket hajtották. Nyomukban járt a szűzgulya, meddógulya, majd a ménes. A marha ugyanis a nyelvével *kanyarja* 'a nyelvével a szájához, hajlítja' a fűvet, s így a hosszú fűvű, kövér legelőt szereti. A ló viszont fogával harapja, tehát a szarvasmarha után is tud legelni. A bogarak is jobban rajzanak a marhák körül, így nyomukban a lovak nyugodtabban legelhetnek. Sokszor egy csordában tartották régen a két állatot. A konda és a juhnyáj viszont csak utánuk következhetett az ugaron; réten egyaránt. A disznók után egy jószág sem legel már szívesen, s a birkák szagát sem szeretik a nagyobb állatok. Ezért még delelni is külön *dillőre* hajtották őket. Ezt a régi legeltetési rendet mutatja a *Fősd-legelő* határrész Duna-szakaszának, a *Baromusztató*-nak résznevezése. Itt a folyás felőli felső szélét *Lóitató*-nak hívják ma is. Alatta van a *Gulyadilló*, majd az *Ökörusztató*, és legalul a *Disznóusztató*, vagy *Disznódilló*, más néven *Kishomokos*. Ilyen rendben delettették régen állataikat a pásztorok. Legfelül a lovakat, mert ezek voltak a legkényesebbek, s legalul a konda, mert utánuk már nem ivott más állat. Csak a delelőhely alatt következhetett a *Kenderáztató*, hogy a jószágot ne zavarja.

¹ Timaffy László: Szigetközi Krónika. Győr, 1956. (Kézirat a Néprajzi Múzeum adattárában.)

² Balogh István: Pustai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században. Etn. 69 (1958.): 538

A falut övező erdősávban régen híres konda tanyázott. Nagyon szerette a vízparti erdőket, megbújta a nádasokat, mocsarakat, elhevert a lótyében (pocsolya). A delelőhelyen kívül ennek elnevezése: *Kiskondás*. Érdekes viszont, hogy a juhászat emlékére nem utal egyetlen helynév sem; úgy látszik, ez a Feketeerdőn nem fejlődött ki annak idején.

A legelők, parti erdősávok szigetközi jellegzetessége volt a félszilajon tartott vízibaromfi.¹ A libákat, kacsákat, amint kitollasodtak, kihajtották a külső határrészre. Itt éltek késő őszig, csak tömni hozták őket haza. Külön kijelölt területen legelhettek, mert a pásztorok nem szerették őket, összepiszkították a legelőt, s a nagyobb jószág már nem szívesen legelt utánuk. Ezért ma is *Libalegellőnek* hívják ezt a területet.

A régi félszilaj pásztorokdás emlékét szintén megtalálhatjuk Feketeerdő helynevei között. A *Hosszilóbárokban* van *Szálláshel*-nek nevezett rész, ahol régen a szállások, a jószág telelőhelyei voltak. Maga a *Lóvár* elnevezés is hasonlóra utal. *Lóvári-dűlő*-nek hívják a községhatár első, az óvári határral érintkező szakaszát. Egyformán használják *Lóbár*-nak és *Lóvár*-nak is. A régi határképeken a *Lóvár* felirást találjuk.² Idős adat; közlőink egyöntetűen azt tartották, hogy itt volt régen a szilajmés téli szállása. Az óvári Mezőgazdasági Akadémia könyvtárában pedig találtunk egy, a főhercegi levéltárból, 1704-ből származó feljegyzést, mely szerint az óvári vár, majd pedig a főhercegi birtok ménesét a lóvári határrészben tartották fűzsövénnyel körülvett szállásokban.³

Az állatokat télen a szállásokban egy kis szénával, szalmával, törekkkel etették, Jászol akkor még nem volt, a jószág szabadon járt a szállásban, s az eleséget elébük szórták. Ez volt a takarmányozás kezdetleges formája.⁴ A rétterület egy-egy részét évenként kaszálónak jelölték ki, ahol kinyilazták az egyes gazdák szénatermelő helyeit. Ez maradt meg a *Nyílas* elnevezésben.

A mezőgazdasági forgórendszerre való fokozatos áttérés istállóba kényszerítette a jószágot. Megépült a pásztorház mellé a bikaistálló, s a faluhoz közel eső rétből kijelölték a bika ellátását biztosító kaszálóterületet. Ezt a mai napig *Bikarit*-nek hívják.

A falu gazdálkodásának egyik igen jelentős tényezője volt a fakitermelés, népi nyelven *erdőlés*.

A Duna menti terület földrajzi adottságainak megfelelően a Mosoni-Duna-ág partvidékét is összefüggő galériaerdő övezte. Ennek a nagy kiterjedésű erdőövezetnek emlékét őrzi a község neve is: *Feketeerdő*, valamint a mai, általában már szántókat jelző dűlőnevek nagy része: *Házi-erdő*, *Fűs-erdő*, (a vízfolyás szerinti felső határrészen), *Ri-erdő* (a régi rév, komp helyén), *Hajlak*, *Haglaki-erdő* (egy Duna-kanyar hajlatában), *Sóré-erdő* (a régi szórórét mellett), *Falufűzes* vagy *Parti-erdő*, *Fűzes*, *Fűzes-erdő*, *Gazdák-fűzesse*, *Zsellér-fűzes*, *Zsellérré-erdő* (a vízpartot szegélyező fűzsáv elnevezései), *Temető-erdő* (a régi falu régi temetőjének helyén), s végül a községhatár K-i részén a *Dérik-erdő* (nevében a derék nagy darab, szálerdőt jelentett, mint pl. a *derék ember* szigetközi kifejezése).

Az erdőkben a szigetközi táj ősi fafélésegei díszlettek: mocsári tölgy, mocsári fenyő, népi nevén: sárfenyő. Emléküket őrzi a kisebb résznevezések: *Kisfenyves*, *Nagyfenyves*, *Sárfenyős*, *Öregtölgyes*, s a jövevény fákét a *Kisagácis*, *Öregagácis*.

A régi fakitermelésre utal a *Vágott* vagy *Vágott-erdő*, a *Sor-erdő* résznevezés, valamint a *Nyílas*, *Nyílas-erdő*, *Nyilazott-erdő* a vágásra szánt erdőrészek nyilazással történt részelésének emléke. Irtáskor egy-egy hatalmas szálfát meghagytak mezsgyefának, határfának vagy népi nyelven *látófának*. Ilyen is áll még a Dunakiliti felé vezető út mentén. Két község határának régi mezsgyéjét őrzi a *Megye* elnevezés Feketeerdő és

¹Timaffy László i. m. 1956.

²Áll. Levéltár, Telekkönyvi iratok 328, és Térképtár 10, Magyaróvár.

³A Mezőgazdasági Akadémia történeti iratai, Könyvtár 17.

⁴Timaffy László i. m.

Dunakiliti között. — A régi vadállomány gazdagságára utal a *Bakszarok* vagy *Bak-szaros-erdő* elnevezés (adatközlőink szerint ide piszkítottak a szarvasok).

A régi vízjárta táj emlékét is őrzik helynevek: *Berkek*, *Kotyor*, *Gögyöri-fődek*, *Hód-Duna-köz*, *Kesellős*. A hajdani kolerajárványt a *Korélás* résznevezés a Temető-erdőben, mert akkor külön ide temették a járványban elhunytakat. S végül a régi méhészkedésre utal a *Miszin-fődek* határ rész, ahol régen nagy méhes állt, ma szántóterület.

Hasonlóan érdekes tanulságokkal szolgál a földrajzi nevek folklorisztikai vizsgálata. A *Plétyka-domb* a közösségi élet nyilvános fóruma, az asszonyok beszélgetéseinek színhelye, ahol esténként a fiatalok is összejöttek énekelni, beszélgetni. A *Rab-asszony-kútja* egy elfelejtett történeti mondát rejthet. A *Köröszt-ut*, a *Sárkány-gödör*, a *Gyöpség* vagy *Söprűnyargalló* egy-egy természetfölötti erővel rendelkező lényt idéznek fel, mint olyan helyek, ahol ezek a lények meg szoktak jelenni. A fenti helyeken történt dolgokról elindított beszélgetés bizonyára nagyon szép számú hiedelemtörténettel gazdagítaná a magyar népköltészetet. Ez a kérdés azonban már kívül esik a földrajzi nevek vizsgálatán.¹

Timaffy László—Németh Imre

¹ A tanulmány I. és II. fejezetét Németh Imre, a III. fejezetet Timaffy László írta.

Szó- és szólásmagyarázatok

Jelöléstágulással keletkezett földrajzi nevek néhány sajátos típusa. A földrajzi nevek átvitelének egyik fajtáját az jellemzi, hogy az emberek névkincsében meglevő nevet felhasználnak más vidék jelölésére anélkül, hogy a két terület között azonosság volna. Ha csak a szomszédos területre viszik át a nevet, ezt a jelenséget *jelöléstágulás* néven tartjuk számon, ha távolabbi vidéket neveznek meg ilyen módon, azt *jelölésátvitel*-nek nevezzük (Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei 49; Lőrincze: FöldÉl. 27; Inczeffi: MNy. 60: 81, ott a külföldi szakirodalom is). A jelöléstágulás legegyszerűbb formája az, amelyben valamely tájrész ismert nevét változatlanul használja fel a közösség más terület megnevezésére. Ennek igen jó példája a *Tigérhát* név, amely Tápén élő falurésznev, de Makó környékéről is előkerült a levéltár irataiból (i. h.). Változatlan alakban leginkább a jelentés nélküli neveket vesszük át (vö. Kornyliv: VoprJaz. 1967/1: 125). Azonban névgyűjteményeinkben gyakran találunk olyan jelöléstágulásokat, amelyekben a régi név nem marad változatlan, hanem új taggal bővül akkor, amidőn új terület jelölőjévé válik. Az új tagnak e típusban az a szerepe, hogy a névnek az új területen valóságvonatkozást ad. Az új területre átvitt, jelentéstartalommal bíró (ma is érthető) neveknek egymagukban az új területen nem lehet valóságvonatkozásuk, de a hozzájuk járuló új elem az új terület sajátosságát jelöli. Például *Úszató* egy tó neve Rétközben, mellette *Úszatóhát* egy szántó neveként él.

Gyűjteményeinkben e jelenségnek több formáját is észleltem, ezért vállalkoztam e névtípus részletesebb vizsgálatára. Ezt úgy végeztem el, hogy a mai ember számára érthető nevek jelentéstartalmát összehasonlítottam a jelölt tájjal. A szabad asszociáción alapuló neveket (például *Vaskapu* egy szántó neveként), a mai ember számára valóságvonatkozás nélkülieket itt figyelmen kívül hagytam. Ilyen módon olyan névcsoportot különítettem el, amely több tagból áll, és a név alapeleme valóságvonatkozású, mert a jelölt táj valamely alakulatát nevezi meg. A meghatározó elem jelentéstartalma ehhez képest a jelölt táj fogalmi jegyeit nem tartalmazza, hanem a közeli táj valamely sajátosságát nevezi meg. Tehát a közeli vidék valamely szembeötlő, mély benyomást keltő sajátossága határozza meg a megnevezendő területet. Ez a névadási mód azért lehetséges, mert valamely név lokalizáló ereje olyan nagy, hogy kiterjedhet a szomszédos területre is.

Az ilyen nevek jellemzője, hogy két (vagy több) tagjának jelentése nincs összhangban, hiszen az egyik tag más terület sajátosságát jelöli, mint a másik. Például Kalotaszeg vidékén egy erdő és egy legelő megnevezésére egy kút neve szolgál, mert az keltette a legnagyobb hatást az elnevezőkre: *Kesejkút* (kút) — *Kesejkútoldal* (erdő) — *Kesejkút-tető* (erdő, legelő; 308, l. a feldolgozott gyűjtemények rövidítését később). E nevekben a kút fogalmának jutott az elsődleges lokalizáló szerep, az új terület sajátosságát jelölő *oldal* és *tető* új alapelemek másodlagos lokalizáló szerepűek. Így tehát egy névbe két névadási egység sajátosságai sűrűsödnek. Ez az oka annak, hogy a jelöléstágulással kelet-

kezett nevek tagjai között különleges (sőt ellentétes) tartalmi viszonyok vannak. Ez azért lehetséges, mert a nevek funkciója a lokalizálás, abban viszont nincs okvetlenül szerepe a jelentéstartalomnak. Ennek folytán a köznévi összetételeknél szokatlan jelentéstartalmú tagok is kerülhetnek egymás mellé; jelentéstartalmától függetlenül sok minden sűrűsödhet a névbe, amely a lokalizálást segíti: *Cserefákárka* (vízmosás), *Kökényeságybérc* (hegy, szántó), *Kút­főkúttya* (forrás) (Ny. 148—9). A különös alakulatokra jó példa még a *Papészer* név (K. 126), amelynek meghatározó eleme birtokjellel van ellátva, és utána következik még az alapelem.

Vizsgálatunkban figyelmen kívül hagyjuk az olyan neveket is, amelyeknek jelentéstartalma azért nem valószínűsít, mert a névadás óta a terület jellege valamely okból megváltozott; például a vízszabályozás következtében *Berek* ma szántót jelöl (Ny. 155). Ezt a típust azért kell kirekeszteni, mert a táj eredeti állapotát gyűjteményeink alapján nem lehet hitelesen kimutatni. Valóságvonatkozása viszont nyilvánvaló a *Nyáras* névnek, mert nyárfás erdőrészletet jelöl; a *Nyáras útja* viszont csak a terület mellett elvezető út neve nyárfák nélkül (H. 89—90). E vizsgálathoz a névadás módjának, körülményeinek, indítékainak pontos ismerete szükséges, ezért a táj minősítésében a gyűjtők meghatározását mindig pontosan követtem. Azonban ezek gyakran nagyon szűkszavúak, belőlük csak különös óvatossággal és a térképek gondos tanulmányozása után lehet tanulságokat levonni. Ezért számuk jóval nagyobbra tehető, mint amennyit gyűjteményeinkből össze lehet állítani. Még megjegyzem, hogy az adatközlőknek csak a táj minősítésére vonatkozó megállapításait használtam fel, néphagyományként a nevek eredetére vonatkozó feljegyzéseket és más adatokat figyelmen kívül hagytam. Több névpár (esetleg nagyobb névcsalád) tagjairól gyűjteményeink alapján nehezen lehet megállapítani, hogy melyik az eredeti név, amelynek tehát valószínűsíté­se van, és amely közeli (más jellegű) terület nevévé vált. Ilyenek *Heverőhalom* — *Heverőpart* (S. 106), *Kettőshalom* — *Kettősszék*, *Kerekkrét* — *Kerekto* (S. 112). Ezek vizsgálatával sem foglalkozom.

A jelöléstágulással keletkezett neveknek e csoportját gazdagabb anyagon vizsgáltam meg, hogy megállapításaimnak szélesebb körű érvényessége legyen, és típusait felderí­sem. Ezért a nyelvtérlet különböző részéről származó gyűjteményeket dolgoztam fel. Ezek a következők: Benkő Loránd: *A Nyáradmente földrajzinevei*. Adattár. MNny. 6: 144—60; A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 30. sz. Röv.: Ny. — H. Fekete Péter: *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. MNyTK. 102. sz. Röv.: H. — Incze­fi Géza: *Sövényháza és vidékének földrajzi nevei*. A Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1958. 83—153. Röv.: S. — Uő.: *Szeged környékének földrajzi nevei*. NytudÉrt. 22. Röv.: Sz. — Uő.: *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata*. Kéziratban. Röv.: M. — Kázmér Miklós: *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. MNyTK. 95. sz. Röv.: A. — Kiss Lajos: *Régi Rétköz, Akadémiai Kiadó, 1961*. Röv.: R. — Reuter Camillo: *Magyaregregy helynevei (Adattár)*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Budapest, 1961, 345—88. Röv.: Me. — Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. ETI. Kolozsvár, 1942. Röv.: K. — Szabó T. Attila — † Gergely Béla: *A kolozs­megyei Borsavölgy helynevei*. ETI. Kolozsvár, 1945. Röv.: B. — Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Zalaegerszeg, 1964. Röv.: Z. — A gyűjtemények eredeti helyesírását megtartom.

A gyűjtemények névanyagának részletes vizsgálata alapján a jelöléstágulással keletkezett nevek e csoportjának négy típusát különböztethetem meg. E típusok leginkább alaki saját­ságokból adódnak, mégpedig abból, hogy milyen a régi és az új terület megnevezésére szolgáló neveknek egymáshoz való alaki viszonya.

1. típus. Az eredeti név teljes egészében az új alkotóeleme. Ez a leggyakoribb névtípus, amely úgy keletkezik, hogy egy név új elemmel bővül abból a célból, hogy egy

közeli, az alapnév jelölte területen kívüli, más jellegű tájat jelöljön: *Békás* (vízjárta terület) — *Békáshát* (kiemelkedő hátság rész) (S. 91), *Ér* — *Éroldal* (M. 245—6). Az így támadt névbővülés külső differenciáció eredménye (i. m.).

A régi és az új tag személyraggal és személyrag nélkül kapcsolódhat egymáshoz. Néhány személyrag nélküli példa: *Hegyes* (szántó) — *Hegyeserdő* (erdő) (Ny. 149), *Küserdő* — *Küserdőtető* (Ny. 159), *Szakadát* — *Szakadatkút* (Ny. 153), *Tekenő* — *Tekenőhegy* (R. 194; két ellentétes jellegű tájrész neve került itt egymás mellé), *Csallányos* (dombos szántó) — *Csallányoshid* (Z. 7/97), *Cinegés* (dombos szántó) — *Cinegés-forrás* (Z. 85/57, 58). Különösen gyakran jelölnek ilyen típusú nevekkkel a vízfolyások, vízállások közelében kiemelkedő hátság, partos területet: *Völgyér* — *Völgyérhát* (Sz. 98), *Dongér* — *Dongérhát* (S. 99), *Fehértóka* (gödör) — *Fehértókahát* (partos szántó) (R. 409), *Morotva* — *Morotvahát* (S. 122—3), *Kölestő* — *Kölestőhát* (M. 288). Példáinkban igen sokféle földrajzi fogalom nevét vitték át más fogalom jelölőjévé: hegy nevét erdő megnevezésére, mélyedését hegy jelölésére, továbbá növény — építmény, madár — forrás, víz — hát, kút — tető stb. neve sűrűsödik egy névbe.

E csoportról még megemlítjük, hogy újabb tag gyakran birtokos személyraggal csatlakozik a differenciálatlan névhez: *Rókaajak* (szántó) — *Rókaajak-patakajja* (Ny. 159), *Csunyarit* — *Csunyarit pataka* (K. 96), *Ravaszyuk* — *Ravaszyuktava* (R. 378). Az a kapcsolási mód sem ritka e típusnál, hogy *-i* képzővel csatlakozik a régihez az új név: *Vérga-völgy* — *Vérga-völgyi-gödör* (Z. 5/64), *Kiskút* (a község legismertebb forrása) — *Kiskúti völgy* (Me. 369), *Táborhel* — *Táborhelikerték* (A. 30, 31).

2. típus. Ennek az a jellemzője, hogy az eredeti neveknek csupán egyik tagját használják fel újabb névalkotásra a közeli terület jelölése céljából: *Borozdaaja* (szántó) — *Borozdatető* (hegy, legelő) (Ny. 150), *Ussáncpatak* — *Ussáncája* — *Ussánc-hígygya* (Ny. 153), *Lovaglóhát* — *Lovaglótó* (S. 119). Az első név az eredeti, mert az uraság lovaglóhelyét jelölte. Elemének felhasználásával keletkezett *Lovaglóto*-féle összetétel köznévként elképzelhetetlen. Ebben a típusban sok hasonló példát lehet összeállítani: *Hattyastó* — *Hattyashát* (S. 106), *Fertőtó* — *Fertőhegy* (R. 385). Más példák: *Cseresnyes hat* — *Cseresnyes pataka* (1672, K. 50). 10 hold kákát, „füteleket” termő vizes hely neve: *Tíz-zedestó* — nyugati oldalán 6—8 hold jó termőföld *Tíz-zedessziget* (R. 173). Az újabb név alkotására felhasznált tag csak a tó kiterjedésére utal. *Égetőhegy* boszorkányégetés vagy talán jelzőtűz színhelye volt — mellette az *Égetőtava* és az *Égetőláp* (R. 373) vízrajzi nevekből is a tűz fogalmát jelölő előtag található. Különösen gazdag hasonló természetű névcsalád került elő Zala megyéből. Ezek tagjai között olyan alakmeghatározás található, amelynek szintén csak az egyik névben van valóságvonatkozása. Ott egy dombos erdő alakjáról a *Papucs-hegy* nevet viseli (Z. 112/63). Ezenkívül a *papucs* tag még hét közeli név alkotója, de ehhez meghatározó elemként a területek egykori tulajdonosainak neve járul: *Méhes-Papucs*, *Futácsi-Papucs*, *Csákányi-Papucs*, *Kámán-Papucs*, *Kolodics-Papucs*, *Huber-Papucs* (112/61, 62, 64, 65, 66, 67, 68). A szemléletes alakmeghatározás jelentés-tartalmától függetlenül jól lokalizál az eredeti *Papucs-hegy* környékére. A földrajzi nevek különleges világát jól szemlélteti e névcsalád kialakulása.

3. típus. Az ide tartozó nevek nem alkotnak névpárokat, névcsaládokat, hanem csak egyedülálló, leginkább két tagból álló nevek. De az eddigiekkel megegyeznek abban, hogy az egyik tag a jelölt terület sajátosságainak megnevezése, a másik (a meghatározó elem) viszont más, közeli terület tulajdonságát jelöli. Ennek fogalmi tartalma nagyon elevenen él a lakosság tudatában, ezért alkalmas a közeli terület lokalizálására is. A Zala megyei gyűjteményben található a *Mézes-tó* és a *Szalonnás-árok* nevek. (Z. 192/108; 125/29). Az első névben a terület két, a tájékozódás szempontjából nevezetes fogalmának nevét sűrítették egy névbe: *Mézes-tó* névvel jelölnek egy olyan tavat, amelynek első tagja azt jelöli, hogy a tó közelében lévő fákból méhek tanyáznak. A *Szalonnás-árok*

neve az adatközlők szerint onnan ered, hogy a közeli bükkfában tartották a betyárok szalonájukat. Ez a monda olyan élenken élhet az emlékezetben, hogy a közeli árok lokalizálására is alkalmas volt. A jelöléstágulásnak különleges fajtájával van itt is dolgunk: nem a jelölt területen lévő növények, tereptárgyak stb. a terület meghatározói, hanem a közösség emlékezetében a közeli tájhoz asszociálódott fogalmat kapcsolják a névadók (nyelvtani viszonyba állítva) a jelölt táj sajátosságát jelző alapelemhez. Ebbe a típusba sorolható példák még: *Méhesi-tábla*; az a névadás alapja, hogy sok méhe van a közelben egy gazdának (Z. 200/148). Gyakoriak azok a nevek, amelyekben tavat, kutat, árkot a partján (közelében) lévő fákkal jelölnek: *Fisz-tó* (Z. 223/46); minősítése: sík rét, de tó lehetett; *Tóbükke* (K. 204), *Cseresznyekút*, *Egreskút* (K. 119), *Körtővéj kút* (1765, K. 254), *Szilás ároknál* (K. 314). Egy példában kúttal határozzák meg a mellette lévő magaslatot: *Bodonkút bertzin* (1770 körül, B. 41).

4. típus. Egy újabb típus azáltal különül el az eddigiektől, hogy az ide sorolható neveknek laza szerkezetük van. De a jelöléstágulás jelensége jól felismerhető e csoportnál is, mert valamely földrajzi alakulat jelölése más (közeli) terület nevének (megnevezésének) felhasználásával történik. Azonban ezek nem zárt nyelvi alakulatok (mint a nevek többsége), hanem csak laza szerkezetek. E típus jellemzője még, hogy a terület minősítését tartalmazó tag (példáinkban: rét, láp, föld, szántóföldek) teljesen köznévi jellegű megjelölés, és ez hiányozhat is a névből (Matyontúl). Egyes gyűjteményekben sokféle változatban elég nagy számban találhatók laza szerkezetek, ezért foglalkoztam velük külön is részletesebben (MNY. 63: 64–71). A mi mostani keretünkbe tartozó jelöléstágulással keletkezett laza szerkezetű nevek néhány példája: *Halambak alatt valo Ret* (B. 126), *Kocsmá után való láp* (R. 58), *Bárány patakára járó föld* (K. 9), *Híd melletti szántóföldek* (R. 304). Gyakran csak olyan viszonzyszó (névutó) járul a névhez, amely a közeli területre utal, de az jelöletlen marad: *Rigyáci határ mellett* (Z. 201/25), *Matyontúl* (Sz. 60), *Halastó mellett* (1731, K. 12), *Kédberek közt* (K. 309), *Omlás alatt* (B. 28), *Tiloson-tul* (Z. 247/352). Ezek szociális érvényű név voltának igazolására Szabó T. Attila gyűjteményéből csak egy adatot említék, 1741.: „in loco vulgo *Nagy hegy alatt dicto*” (K. 184). A laza szerkezetűek kérdésében (l. i. m.) a gyűjtőknek arra kell különös figyelemmel lenniük, hogy minden ilyen alakulatot feljegyezzenek, ha azok társadalmi érvénnyel élnek a lakosság ajkán. A társadalmi érvényességről olyan módon kell meggyőződnie a gyűjtőnek, hogy minél több adatszolgáltatót hallgat meg, és a többek által használt megjelöléseknek még e különleges, laza formáit is jegyezze fel.

Inczeji Géza

Mokasszin. Ez a szó eddig sem volt ismeretlen nálunk, azonban a közelmúltig csak könyvekben, a serdülőkorú fiúk olvasmányjaiban élt. Hat-nyolc évvel ezelőtt a divat szeszélye a szót egy új értelemárnyalattal gazdagította, és széles körökben elterjesztette nyelvünkben. Kisdíákkorunkban Cooper és May Károly regényeiből megtudtuk, hogy ez a neve az észak-amerikai indiánok bocskorának. Már 1813-ban azt írta Horváth Zsigmond csöngői ev. prédikátor Ámerikának haszonnal mulattató esmértetése című, Győrött megjelent könyvének 268. lapján az indiánokról: „Némelly mesterségeket jól értenek, kivált azon munkák, mellyeket az Aszszonyok a lábbelik (*Mocossins*) kivarrása, tűzése és tzifrázása körül tesznek, tsudálkozásra méltó.” Öt évvel később Baranyay Ferenc alsóbüki ev. prédikátor Weld Izsák Utazásai Éjszaki Amerikának Státusaiban és Felső s Alsó Canada Tartományjaiban 1795, 1796, 1797-dik esztendőben című Pesten megjelent fordításának 237–8. lapján már részletesebb tájékoztatást adott. „A *Mokasimok* (botskorok) jávorszarvas- vagy bialbórból tsináltatnak, mellyet a füstön seté-barnára szoktak festeni. Tsak egy darab bőrből állanak: egyik varrás a lábhegytől a szorító felé megy, a másik, valamint a mi tzipellőinknél, hátul van; s újjal kötik öszve

azokat a bokán alól; a szíj felett függ egy keskeny hajtóka le felé, és ez, valamint a varrások is, szépen ki vagynak tzifrázva tüskés disznónak a tüskéivel és klárisokkal. Ezeket a tzifra *mokkasinokat* tsupán inepi alkalmatossággal viselik, mivel a tzifraságok drágák és a bőr nem tartós; minden napra más oltsóbbakat viselnek. Sok fejérek is, a kik a határokon laknak, élnek ilyen lábbelivel; de jól hozzá kell az embernek szokni, hogy egyenes földön meheszen azokban, mivel a bőrek igen puha és enged; a szobában ellenbe igen kellemetes viselet. Az Indusok általjában viselik.”

A *mokasszin* szónak az említett két múnél nagyobb nyilvánosságot biztosított nálunk James Fenimore Coopernak fordításokban mindegyre utánnymott Börharisnya regénysorozata. Cooper azonban nem mokasszint értett bőrharisnyán, ez a szó nála bőr lábszárvédőt jelent, s egyben a regénysorozat főhősének, Natty Bumppónak beceneve. Többször szerepel a *mokasszin* szó Az utolsó mohikán című regényében is, mely már 1846-ban megjelent magyar fordításban, s azóta több új fordításban, illetve utánnymásban.

A nálunk újabban felkapott puha felsőrészű, de kemény talpú, alacsony sarkú, többnyire világos színű papucscipő, melyet leginkább nők viselnek, ennek az indián bocskorfélének csupán közvetett leszármazottja, attól alakjában és anyagában némileg különbözik. A mai magyarországi mokasszin valószínűleg az Amerikában már sok évtized óta hordott és ugyancsak *moccasin*-nek nevezett könnyű férfi házi- és golfeipőnek korszerűsített és nőiesített változata.

A szavunk őseül szolgáló *moccasin* megnevezés eredetileg az Új-Angliában (azaz az Egyesült Államok északkeleti csücskében) lakó s az algonkin nyelvcsaládhoz tartozó számos indián néptörzs nyelvében született. Angol szövegben a szót először egy nevezetes kalandor, John Smith kapitány írta le 1612-ben, Virginia államról szóló és oda kivándorlásra csábító könyvében. (Smith melleleg néhány évvel korábban mint tűzszerező vett részt Székesfehérvár visszavívásában a töröktől, majd a torockói csatában is kitüntette magát, amiért Báthory Zsigmond fejedelemtől állítólag nemességet is kapott.)

A szó az angolból a franciába 1707-ben került, a németbe 1712-ben, s nyilván az utóbbiból száz év múlva a magyarba.

Van az amerikai angolságban a *moccasin* szónak még egy jelentése. Így neveznek egy viperafaját is, rendszertani nevén az Agkistrodon piscivorust. Az említett Baranyay-féle fordításban, Weld művében, erről is szó esik a 124. lapon: „A mérgesek között a tsörgő és réz kígyó vagy *Mocosse* legközönségesebbek. A tsörgő kígyó leggyakortább a hegyekben találatik, de ritkán tsipi meg az embert...”

Jonatán. A hazánkban legismertebb almafajta meghonosodásának, neve közismertté válásának hosszú története van. Ezt a tetszetős piros színű, jó ízű, bőven termő és könnyen szállítható almafajta először az Egyesült Államokban tenyésztették ki még a múlt század elején. A New York állam fővárosában, Albanyben működő Jesse Buel mezőgazdász és lapszerkesztő, aki 1829-ben ezt a fajta már szaporította is, nevezte el gyümölcsészeti nomenclaturájában *Jonathan*-nak. Az elnevezést valószínűleg azon Jonathan Hasbrouck tiszteletére alkotta, aki elsőnek hívta fel a figyelmet erre a fajtára, melynek magról kelt őseredetijére egy woodstocki farmon (New York állam) bukkant egy-két évtizeddel előbb.

Magyarországon a jonatán almafajta, ahogy erre Geday Gusztáv, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola könyvtárvezetője szíves volt figyelmeztetni, már az 1850-es években megjelent. (Kovássy Ákos: Jonathán. A Gyümölcskertész című folyóirat 1901. évi 11. évf. 189–91. lapján.) Első ízben gróf Szapáry kertésze szaporította a gróf fegyverneki birtokán. Az oltóvesszőt maga a kertész hozta az Egyesült Államokból. Az akkor még nálunk névtelen almafajta Kárpátaljától Budáig gyorsan elterjedt. Meghatározása, azaz

az amerikai Jonathan almával való azonosítása különféle nehézségek miatt egyideig késett. Csak 1876-ban sikerült a múlt századi magyar pomológia nagymesterének, Bereczki Máténak fajtahiteles példány alapján az elnevezést tisztázni. Magyarországon tudomásom szerint elsőnek Bereczki használta a *Jonathán* nevet „Gyümölcsészeti vázlatok” című nagy monográfiájának második kötetében (Arad, 1882.), a 311–2. lapon olvasható fejezet címeként. E lapokon szakszerű részletezéssel tizennégy bekezdésben írta le a fajtát. Ismertetését e szavakkal zárta: „Mind fájának egészséges és termékeny volta, mind gyümölcsének szépsége és jósága végett méltán megérdemli, hogy hazánkban mindenfelé elterjesszük. Igen jól beillőnek találtam alföldi viszonyaink közé is. Elsőrendű csemege-, gazdasági- és piaczos gyümölcs.” Az 1890-es években már egyre gyakrabban szerepel faiskoláink árjegyzékeiben is.

A *jonatán* elnevezés csak akkor került ki a hivatásos gyümölcsészek és termelők szakmai köréből, és vált országosan ismertté, laikusok által is használt közszóvá, amikor a második világháború táján ennek az almafajtának nagyüzemi termelése megkezdődött. Jól mutatja ezt a folyamatot a név szereplése a nem szakembereknek szánt irodalomban. 1906-ban még csak a Mezőgazd. Lexikonban szerepel (1 : 496), 1939-ben azonban már megjelenik az Új Idők Lexikonában (14: 3546). Kétnyelvű szótárainkba még később érkezett el, mivel azok tulajdonnévi jellegű anyagot hosszú ideig nem közöltek. Elsőnek 1953-ban bukkan fel a magyar–angol nagyszótárban, négy évvel később a magyar–német nagyszótárban is.

Ma ennek az almafajtának nevét kétféleképpen írjuk. Pomológusaink ragaszkodnak a nagybetűs, részben idegenes tulajdonnévi írásmódhoz (*Jonathán*), a köznyelv azonban a kis kezdőbetűs (*jonatán*) írásmód mellett döntött, ahogy ez egyébként a Helyesírási tanácsadó szótárban is olvasható.

Lift. Még alig van kilencven éve, hogy nyelvünkben ez az angol szó megjelent, pedig hazánkban működő személyfelvonóról már jóval korábbi időből is tudunk. Az első liftet Magyarországon a múlt század legelején helyezték üzembe, mégpedig az Esterházy hercegi család kismartoni kastélyában. A legkorábbi leírást róla Ferenc József apja, Ferenc Károly főherceg hagyta, aki 1819-ben a kastélyt meglátogatva csodálta meg az „elmés szerkezetet”. A főherceg feljegyzéseit Csatkai Endre tette közzé 1931-ben *Die Habsburger in Eisenstadt* című dolgozatában, a *Mitteilungen des Burgenländer Heimat- und Naturschutzvereins* című folyóirat ötödik évfolyamának harmadik számában. A német eredeti magyar fordítása így hangzik: „Istentisztelet után a herceg megmutatta a felvonógépet (Auffahrtmaschine), melynek segítségével egy kabinetben ülő két vagy három személy a földszintről a felső emeletekre tud utazni, onnan ugyanígy le tud ereszkedni, és bármely emeleten tetszés szerint ki tud szállani. . . . Ezt az elmés készüléket azonban nem emberek húzzák fel vagy eresztik le, mint Schönbrunnban és Laxenburgban, hanem egy óraműszerű szerkezet, amit egy nagy súly, egy hatalmas kő mozgat. A szerkezet feltalálója Langereiter hercegi főgépész, egy igen ügyes műszerész.”

Másfél évszázaddal ezelőtt tehát legalábbis a Habsburg-ház tagjának vagy Magyarországot leggazdagabb földesurának kellett lenni ahhoz, hogy valaki liften mehessen az emeletre. Olyan nevezetességzámba ment az ilyen masinéria, hogy ha valaki külföldön ilyesmit látott, sietve megírta az otthoniaknak. Pados János Székesfehérvárott 1839-ben megjelent Utazási naplójának 36. lapján ezt írta a schönbrunni Gloriette-ről: „Tetejére belülről csigalépcsők vezetnek. . . . A cs. és kir. család számára fából készített szobácska van a falban, kerevet, székek és tükrök a bútorai. Ide beülnek és a szoba csendesen, majdnem észrevétlenül tolatik fel.” (Pados adatára Csatkai Endre volt szíves figyelmet felhívni.) Ugyanerre a császári liftre utalt egyébként pár évvel később a reformkor neves utazója, Tóth Lőrinc is *Úti tárcza* című, 1844-ben közzétett terjedelmes művének

ötödik füzetében a 62. lapon. Tóth 1842-ben járt Londonban, ahol — írja — „a Colosseum alsó, földszinti termeiben csinos szoborkiállítást láttunk . . . , s a felsőbb emeletbe a bécsi gloriéttben levőhez hasonló emeltyű által vonatánk”. Másfél évtizeddel később Térey Pál egy manchesteri pamutfonodában tett látogatásáról ezt írta Angol-skóthoni napló című, Pesten megjelent könyvének 142. lapján: „Midőn azon gyárnak, melybe bevezettetem, 10-ik emeletébe egy gép segítségével felhúztak, éreztem miként ingadozik alattam az egész épület. . . . Az említett felhúzó-gép segítségével ereszkedtünk le is emeltről emeletre.”

E leírások egyike sem használta a *lift* szót. Nem is használhatta, mivel az Oxford English Dictionary tanúsága szerint a sokjelentésű *lift* szónak 'személyfelvonó, áru- vagy ételfelvonó' jelentése csak az ötvenes évekből mutatható ki először. A *lift* mellett az *elevator* elnevezés is élt az ötvenes évek elejétől fogva az angol nyelvterületen. (Ma az *elevator* szó a fogalomnak bevett neve az Egyesült Államokban, Angliában a *lift* megjelölés használatos.) Nem meglepő tehát, hogy magyar szövegben a személyfelvonó brit-angol nevével csak 1877-ben találkozunk, s akkor is egy útleírásban. Kecskeméthy Aurel „Éjszak-Amerika 1876-ban” című könyvének 39—40. lapján ezt írta New Yorkról: „A hotelben vagyunk. Itt minden másképen van, mint Európában. . . . Középen egy oldalon az »Office«; ott udvarias előzékenységgel fogadnak, kikérdeznék minő szobát akarunk; kulcsát átveszi a pincér és vezet az emelőgéphez (*lift* vagy *elevator*), mely egész nap és éjjel folytonosan működik, melyen néhány másodperc alatt ülve följutsz akár az ötödik emeletig. Ha nők is vannak a liftben, a férfiak levett kalappal vannak, dohányozni nem szabad rajta.” Nem Kecskeméthy volt azonban az első, aki a magyar közönségnek leírást adott az akkor még hidraulikus rendszerű amerikai személyfelvonókról. Tizennégy évvel korábban gróf Széchenyi Béla így írt Amerikai utam című könyvének (Pest, 1863) 92. lapján: „Nagyobb vendéglőkben vízi sajtó által egy kis terem indul minden 5 perczben fel és le, a vendégeket a 2-dik, 3-dik, 4-dik, 5-dik emeletbe szállítva. Ily előkészület egyedül 160,000 forintba kerül.” Széchenyi nem használta a *lift* szót. Ahol csak tehetett könyvében kerülte az idegen szavak használatát, ellentétben Kecskeméthyvel.

A nyolcvanas években már egyre gyakrabban fordul elő magyar szövegekben a *lift* szó. Meglepő ez azért is, mivel Kluge német etimológiai szótára szerint (a „Fahrstuhl” szócikkében) az angol szó 1889-ben jelent meg először német szövegben. Ez a tény valószínűsíti azt a feltevést, hogy a *lift* szó nem német közvetítéssel került nyelvünkbe, sem franciával (Bloch és von Wartburg az első *lift* szóadatot franciában 1904-re teszi) hanem közvetlenül angolból.

A mai magyarban a *lift* szó az élőbeszéd, a mindennapi nyelv szava, a *felvonó* elnevezés pedig hivatalos szagú, papírizú. Van harmadik, még hivatalosabb neve is, amivel szerencsére igen ritkán találkozni, a *járószék*, egy ellenszenves, fából vaskarika tükörfordítás a *Fahrstuhl*-ből. Nem valószínű, hogy valaha is kiszorítsa a *lift* szót, melynek jóegynéhány begyökerezett összetétele és származéka is él már a nyelvünkben: *liftkulcs*, *liftpénz*, *liftkezelő*, *liftes* és a *liftéz* ige. Újabban már ilyen összetétellel is találkozunk, mint *sílift*, sőt — de egyelőre még csak nyomtatott művekben, a *Sessellift*, *chair-lift*, *seggiovia* ideiglenes magyarításaként — a *széklift*. Állítólag ez utóbbi fog majd a távoli jövőben megépülni és a badacsonyi vasúti állomásról a hegy tetejéig közlekedni. Remélhetőleg nem fog valamelyik hivatalnak eszébe jutni, hogy *szék-járószék*-nek keresztelje el.

Ország László

A fellengéértől a léghajóig. A magyar nyelv műszaki szókincsének tekintélyes részét — nem utolsósorban az Ausztriával való négyszáz esztendőszak kapcsolat következtében

— a németből vette át. Tagadhatatlan azonban, hogy szakíróink és nyelvészeink mindenkor arra törekedtek, hogy a német műszaki szavakat és kifejezéseket a fogalom lényegét pontosan fedő és a magyar nyelv szellemének megfelelő szavakkal, illetve kifejezésekkel váltsák fel. Jelentős küzdelmet folytattak és jelentős eredményeket értek el nyelvészeink ebben az irányban már a nyelvújítás idején, de még többet az azóta eltelt másfél évszázad alatt. S ha mód kínálkozott rá, nem elégedtek meg az idegen nyelvben rendelkezésre álló szó vagy kifejezés egyszerű lefordításával, hanem megkísérelték megfelelő és teljesen önálló magyar szó megalkotását.

Világosan szemlélteti ezt a folyamatot *léghajó* és *léggömb* szavunk megszületése.

Tudjuk, hogy a léghajózás gondolata régi idők óta foglalkoztatta a tudósokat. Roger Bacon, a nagy angol természettudós és filozófus már a XIII. században felvetette a gondolatot, s fel is jegyezte, hogy „a levegőbe való emelkedésre az alkalmas eszközt éteri levegővel kellene megtölteni”. Természetes hát, hogy például a német nyelvben már a francia Mongolfier-testvérek léggömbkísérletei előtt megszületett mind a *Luftschiff*, mind a *Luftballon* szó. Az előbbi már 1735-ben, az utóbbi pedig 1782-ben felbukkant, holott a Montgolfier-féle kísérletek csak 1783-ban vezettek eredményre.

Szerfölött érdekes, hogy a Magyar Hírmondó 1784-ben már arról számol be olvasóinak, hogy „Szebenbenn egy levegő Égben nyargaló szekeret mutogattak”, sőt azt is feljegyzi, hogy „Veszprém várossábnan is három tüzi golyóbisok bocsátattak fel igen nagy előmenetellel” s így végre „Magyar Hazánkban is meglett már egyszer annak a repülő golyóbisnak próbája”.

Ugyanaz a lap rövid egymásutánban három különböző kifejezéssel is megpróbálkozik az új találmánnyal kapcsolatban, míg a következő évfolyamban, 1785-ben, Barczafalvi Szabó Dávid, a magyar nyelvújítás tulajdonképpeni elindítója és egyik legteljesebb harcosa új szóval jelentkezik, s egyik írásában nagyszabású „fellingés”-ről ad hírt. „A *fellengér* (currus aëreus) — írja — tízezer lábnnyire felszállott és oda fel a’ Levegő Égben jó darab ideig *fellengett*.” A mi fülünknek talán furcsák ezek a szavak, pedig nem is volt rövid életük. Nemcsak a Magyar Tudós Társaság által 1838-ban kiadott „Magyar és Német Zsebszótár”-ban fedezzük fel őket, hanem a Greguss Ágost és Hunfalvi János által szerkesztett „Hasznos ismeretek és Mulattató Olvasmányok” (1855—1856) is él velük. Czuczor Gergely és Fogarasi János 1862 és 1874 között megjelent „A magyar nyelv szótára” című műve szerint „a *föllengér* jelent oly személyt, ki léggolyó segédmével a légbe felszáll”. Ballagi Mór „Teljes Német és Magyar Szótár”-ának 1873-i kiadásában pedig még azt olvassuk, hogy „Luftball, Luftballon = léggömb, léghajó, *fellengér*”, illetve „*fellengérezni* = eine Luftreise machen” és „*fellengezni* = hoch fliegen”, s hogy Barczafalvi Szabó Dávid e szavai megélik a száz esztendő, szerepelnek még e szótár 1881-i kiadásában is.

A Magyar Hírmondó — a *fellengér* mellett — más kifejezésekkel is kísérletezett. Az 1785-i évfolyamban az *égi golyóbis*-sal, az 1786-iban az *égi hajó*-val találkozhatunk. Az utóbbit Sándor István a „Magyar-Deák szókönyv”-hez 1808-ban kiadott toldalékba is felvette, sőt a Budapesti Hírlap még 1896-ban is ezt igyekezett közhasználatává tenni, bár Zolnai a Magyar Nyelvőrben az *éghajó*-t ajánlotta helyette.

A *fellengér* egyébként Bartzafalvi Szabó Dávidot magát sem elégíthette ki teljes mértékben. „Szigvart klastromi története” című Miller-fordításában (1787.) a *levegőégi hajó*, *levegőégi szekér* és *levegőégi lapta* kifejezésekkel kísérletezik.

Természetes, hogy Bartzafalvi Szabóval párhuzamosan mások is megkísérelték a megfelelő szó megalkotását. A Mindenest Gyűjteményben, 1789-ben, a *repülő-hajó*-val és a *levegőégbeli hajó*-val találkozunk; a pozsonyi Nagy Sámuel 1798-ban *Montgolfió-hajó*-ról beszél, Márton József pedig 1799-ben a „*levegőhajó*”-val próbálkozik. Az utóbbi szerepel a Magyar Nyelvújítás Szótárában is, melyet Szily Kálmán állított össze.

Ez érthető, hiszen e szó jó négy évtizeddel születése után még fellelhető Kézy Mózes „A fizikának rövid rajzolatja” című művének mind 1841-i, mind 1844-i kiadásában is.

Gál András, gönci református prédikátor, egyik írásában, 1802-ben a *levegőbeli hajó* kifejezést használja, s ezt megtaláljuk a Közhasznú Esmeretek Tára című, 1831 és 1834 között megjelent lexikonban is. A Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond által szerkesztett Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerint Farkas Ferenc 1807-ben a *szélhajó* szót próbálta meghonosítani.

Varga Márton „A' Gyönyörű Természet Tudománya” című művében, amelyet 1808-ban Nagyváradon adtak ki, a *levegői hajó*-t használta. Az általa gyártott kifejezést megtaláljuk Márton József 1818-ban megjelent háromnyelvű lexikonában, valamint Ormos József Hermeszt című művében (1818.), sőt Kerekes Ferenc, derbeceni professzornak a múlt század negyvenes éveinek elején készült s a Debreceni Kollégium Könyvtárában őrzött „Természetan folytatása” című kéziratban is.

A manapság használatos *léghajó* szóval 1832-ben találkozunk először, mégpedig Helmecey Mihály jóvoltából, aki a harmincas években Széchenyi István Jelenkor című lapját szerkesztette, s annak hasábjain igyekezett több-kevesebb sikerrel átvinni a közhasználatba a saját maga által készített új szavakat.

A *léghajó*-val kétségtelenül sikere volt. A Magyar Tudós Társaság már említett Magyar és Német Zsebszótárába már 1835-ben bekerült, a fizikai irodalomba Tarczy Lajos vezette be 1838-ban megjelent Természettanában, a negyvenes évektől kezdődően pedig általánosan elterjedt, bár Horváth Zsigmond az egri katolikus gimnázium 1857. évi értesítőjében még mindig megpróbálkozott a *léggálya* szóval is.

Miként a *léghajó*-nak sok vetélytárssal kellett megküzdenie, a *léggömb* sem szűkülődött riválisokban.

Sándor István Sokféle című művében, 1799-ben, még *égi teke* szerepel. Egyidős ezzel Márton József *széllaptá*-ja, amit azután ugyancsak Márton, szótárának 1823-i kiadásában a *felsőzálló laptá* kifejezéssel helyettesít. Bachich József már előbb, 1821-ben, bevezeti a *levegő-laptá*-t, ami a Felső Magyarországi Minervában 1830-ban *levegői lapdá*-ra, majd Balásfalvi Orosz József Fillértárában (1834.) *léglaptá*-ra módosul.

Fábián József 1803-ban „Természeti Tudomány a' Köznépnek” című művében a *levegői golyóbis* mellett tör lándzsát, s ez a kifejezés 1831-ben bevonult a Közhasznú Esmeretek Tárába, ám ugyanitt megtaláljuk a *Montgolfier gömbölyegje* kifejezést is.

Szaller György 1804-i Grammatikájában két meglehetősen gyatra kifejezéssel próbálkozott. Az egyik a *lebegő hólyag*, a másik a *levegőglóbus*. Nem sok jóval biztatott az egyébként kiváló Kisszánthói Pethe Ferencnek „A földmívelési kémia gyökerei” című művében használt (1815.) *felleg gojóbis* sem. A Tudományos Gyűjtemény 1819-ben a *levegő golyóbis*, 1824-ben a *levegői balom*, 1837-ben a *levegőégi golyóbis* és a *levegői golyó* elnevezést használta, a „Hasznos Mulatságok”-ban pedig 1825-ben a *levegő golyóbis* és a *levegő golyó* bukkant fel.

A *léggolyó* szóval először 1835-ben találkozunk a Magyar Tudós Társaság Magyar-Német Zsebszótárában, s azután eléggé széles körben elterjedt. Hogy csak a nevesebbeket említsük — Jedlik Ányos, Nendtvich Károly és Tarczy Lajos is használatba vette, s Toldy Ferenc is felvette szótárába.

Érdekes, hogy a ma általánosan használt *léggömb* szó, amellyel már 1836-ban találkozunk, mégpedig Bugát Pál egyik írásában, milyen nehezen vert gyökeret. A Toldy Ferenc-féle Német — Magyar Tudományos Műszótár megjelenése előtt (1858.) alig néhányan — Berde Áron, Nendtvich Károly és Soltész János — használták, ettől kezdődően azonban egyre inkább elterjedt, a huszadik századi katonai irodalom jóvoltából pedig végérvényesen meggyökeresedett, míg a Magyar Nyelvőr által helyette ajánlott *szélgömb*, *szállógömb*, *szálló-hajó* szavaknak ma legfeljebb már csak az emléke él.

A léghajózás szó a léghajó-hoz hasonlóan Helmecey Mihálynak köszöni létét. Barczafalvi Szabó ugyanezt még *fellengés*-nek vagy *fellengérkezés*-nek nevezte (1785.). A Mindenes Gyűjtemény 1789-ben *Levegő Égben való hajózás*-ról, Sándor István ugyanakkor *Égben való hajózás*-ról, *Ég hajózása*-ról vagy az *Ég meghajózása*-ról, Lánghy István pedig 1827-ben *levegőhajózás*-ról beszélt. Helmecey 1832-ben alkotta meg a *léghajózás* szót, ami abban az évben már a Közhasznú Esmeretek Tárába, 1835-ben pedig a Magyar Tudós Társaságnak már többször említett Magyar—Német Zsebszótárába is bekerült. Ettől kezdődően nemcsak a közhasználatban terjedt el általánosan, hanem szótáraink is rendszeresen feltüntetik, olykor a *légutazás* társaságában.

Vajda Pál

Bilgeri. Sokan ismerik azt a félig bakancs-, félig csizmaszerű lábbelit, amelyet nálunk a harmincas években kezdtek viselni. Olyan hosszú szára van, mint a csizmának, de elül fűzős. Ma már kevesen tudják, hogy eredetileg milyen célra készült ez a különleges kivitelű csizmabakancs. — Hegyes vidéken (az Alpokban) szolgáló katonák számára készült még az első világháború idején. A nagy hóban a csizma a megfelelő viselet, az alpesi katonák azonban sokszor sítalpon közlekedtek, ebben pedig a csizma akadályozza a boka szabad mozgását. Ezért volt szükség olyan lábbeli készítésére, amely egyesíti a csizma és a bakancs jó tulajdonságait.

A háború után a csizmabakancs használata elterjedt a polgári lakosság között is.

Ezt a csizmabakancsot nevezik *bilgericsizmának* vagy egyszerűen *bilgerinek*.

Ha ma halljuk vagy olvassuk a szót, meglep bennünket, hogy sok változatban fordul elő. Lássunk róla néhány idézetet! (Teljes adatgyűjtést nem tudtam végezni, csak újabb adataim vannak a szóra, noha biztos, hogy már a negyvenes években használták, mert akkoriban jött nálunk divatba ez a fajta lábbeli.) — „Eladó egy pár 43-as *bilgeri*” (Népszabadság 1959. február 19. 11. lap, Nsz.). — „Lábszárát *birgerli* csizma fedte térdig, amelyből barna bőrnadrág vonult feszesen” (Kortárs 9: 363, 1960. Nsz.). — „Mi kapható a zsiبياcon? . . . hőmérő és *birgericsizma*” (Élet és Irodalom 1966. szeptember 6. 12.). — „. . . ugrálnak kergén a zsírtalan remetesarukkal, akasztottember-színű szederlila *bilgerlakkkel*” (Nagy László: Arccal a tengernek. Bp., 1966. 355.) — „Tudod te, mi az a *bilgeri*? — Tudom. — Oldalfűzős csizma. A nyilasok hordták. És aki egyáltalán ilyen csizmában vagy cipőben járt, . . . hát” (Népszabadság 1967. szeptember 24. 8.).¹

Mi hát ez a *bilgeri*, amely ilyen sok alakban (*bilgeri*, *birgeri*, *bilgerli*, *birgerli*) szerepel? Valamennyi alak helyes-e vagy csak az egyik, és melyik? Dr. Zsebők Zoltán Kossuth-díjas egyetemi orvosprofesszor például nem volt megelégedve az Élet és Irodalomban előforduló *birgericsizma* adattal (3. idézetünk), és levelet írt a szerkesztőséghez. A megjelentetett levélből idézem: „Bilgeri az első világháború előtt a közös hadsereg őrnagya volt, sokat fáradozott azért, hogy a fiatal katonák tanuljanak meg síelni. Ő találta fel a síeléshez alkalmas bakancs-cipőt, a róla elnevezett síkötést stb. Ilyenformán nem lehet szó sem ‚birgeri‘, sem egyéb szófantáziákról” (Élet és Irodalom 1966. szeptember 24. 2.). Ebből megtudjuk azt, hogy a *bilgericsizma*t egy Bilgeri nevű osztrák tiszt találta ki, azért az ő nevével nevezték el.

A *bilgeri* szó jelentését megtaláljuk a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak szótárában (Budapest, 1957.), ahol ezt olvashatjuk róla: „*bilgeri* hajlékony szárú, alul fűzős csizma (K. Bilgeri osztrák síbajnok nevéből)”. — Magáról Bilgeriről Polgárdy Géza Magyar Turista Lexikonában (Budapest, 1941.) olvashatunk (Erre a szótárra Kiss Lajos hívta fel a figyelmemet): „Bilgeri, Georg (1872—1934), kiváló alpin síelő és hegy-mászó. Mint császárvadász tiszt állandóan a magas hegyek között élt, s az alpin síelés egyik legkiválóbb képviselője lett. Az általa megteremtett sítechnikát nagy szeretettel

¹ A kiemelések tőlem. P. B. J.

és hozzáértéssel tanította... A nevről elnevezett és általa szerkesztett síkötést még ma is használják, ugyancsak nevét viseli egy hátizsákforma és több felszerelési cikk is. Síoktató rendszerét könyvalakban is kiadta. Magyar nyelven is jelentek meg cikkei... Bilgeri mint ezredes az Innsbruck közelében emelkedő Patscherkofelen síoktatás közben hűnyt el." — És most nézzük meg, mit mond Bilgeriről egy osztrák lexikon: „Bilgeri, Georg, * 11. 10. 1873 Bregenz, † 4. 12. 1934 Patscherkofel (Ti.), Alpinist, Offizier, Schöpfer der Alpin- und Schi-Ausbildung der Armee; vereinigte die norweg. Schi-Technik mit der Lilienfelder Schule zur alpinen Fahrtechnik und machte das Schilaufen zum Massensport. Er schuf und verbesserte zahlreiche alpine und Schi-Ausrüstungen (B.-Bindung, Schiwachs, Harsch-Eisen, Seehundfell u. a.)". (Österreich Lexikon, Wien, 1966., 1: 124).

Most már tudjuk, hogy a csizmabakancs feltalálója G. Bilgeri császárvadász tiszt volt (utolsó rangja ezredes), amellel kiváló sízó és síoktató. Az idegen szavak szótárában a Bilgeri keresztnévét jelölő *K.* betű nyilván téves adat, mert mindkét lexikon szerint *Georg* a keresztnéve. Sőt a Turista Lexikon más helyen (178) is megemlékezik Bilgeriről, és ott magyarosan Bilgeri Györgynek nevezi, azért ezt a nevet hitelesnek fogadhatjuk el.

Ezek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a sok változat közül a *bilgeri* a helyes alak, amint ezt Bakos szótározta, és amint Zsebők Zoltán hozzászólásában mondta. A szó eleinte jelzőként szerepelt (*Bilgeri-csizma*), majd tapadással a jelző átvette a szókapcsolat jelentését, a tulajdonnév köznevesült, amire sok más példa is akad (*bojkott, raglán, szendvics* stb.).

A *bilgeri* szó tehát s z e m é l y n é v i eredetű.

P. Balázs János

A bürokrácia és társai. 1. A francia *bureau* 'hivatal' és a görög *κρατειν* 'uralkodni' (vö. EtSz.: *demokrácia*) szavakból az arisztokrácia és demokrácia analógiájára a XVIII. század közepe táján alkotott francia kifejezés (Kluge—Mitzka¹⁹ DtEtWb.: 112; DietÉtFr²: 93); a *bureaucratie* latinositott alakban már a magyar reformkor politikai nyelvének nélkülözhetetlen eleme. Említi is 1848-ból Terestyéni Ferenc (NyelvRef. 103) és Hadrovics László—Kiss Lajos (MNy. 61: 484). Elsőnek talán Horváth Mihály használta 1839-ben egy németből átdolgozott tanulmányában: A francia forradalom megváltoztatta Európa belső viszonyait. „A tisztviselő osztály az új alkotmányok által fölrázatik régi kényelméből; a 'bureaucratia' nem örvendtes szüleménye az új időknek" (Athenaeum 2: 598). Cikkünkben szavunk jelentéstörténetének két ellentétes vonalát szeretnők bemutatni.

Jóllehet a fogalom legkorábbinak feltételezett lelőhelyén elhárító vélemény kíséretében lép a magyar tudatba, a hazai körülményekre utaló szövegekben még ez idő tájt alapjelentésében, rosszalló színezet nélkül tűnik fel a szó mintegy ebben az értelemben: 'igazgatási szervek hálózata, hivatali gépezet' (vö. ÉrtSz.). Így 1842-ben Békés megye rendeinek egy hivatalnok felfüggesztésével kapcsolatban tapasztalniok kellett, „hogymind azon kormányzásoknál és igazgatásoknál (miképp ez a' legrendszeresebb *bureaucratiában* is látható), hol a' rendelkezői hatalom közvetve egyes tisztviselők által... eszközli a' végrehajtást, ... kellő biztosságot csak az egyes tisztviselők nyilvános jelleme nyújthat" (Pesti Hirlap 709); 1843: „A 18dik században a *bureaucratia*, valamint Európának számosabb tartományai, hazánkba is behozatott" (Századunk 493).

A fogalom tartalma azonban általában pejoratív jelentéselemeket hordoz, a hivatali szervek károsan túltengő hatalmát, a lélektelen gépies ügyintézés módját jelöli (ÉrtSz.). Léte európai jelenség. A negyvenes évek vége felé magyar földön is ellenőrizhetővé lesz a hivatalszellem eltorzulása. Keresztury József ügyvéd nem híve a központosító törekvéseknek: „ki nem ismeri centralisatióban ama compact s egyérdekű hivatalnokseregnek, a' *bureaucratiának*, hatalmát fent és alatt?" (Jelenkor 1846. 350). Kossuth

Lajos ítéletében az ausztriai birodalom kormányzati mechanizmusa „a tartományok” alkotmányosságának eltiprásán emelte fel e’ szabadságellenes *bureaucratia*’ korlátlan hatalmát” (Ellenőr. Szerk. Bajza. 1847. 525). Az 1846 szeptemberében összehívott erdélyi országgyűlésen és az 1847 végén megnyílt utolsó magyarországi rendi országgyűlésen sűrűn hangzik el a szó. Két kérdés terjeszti tömeges használatát. Ott az a gondolat, amely a közigazgatás érdekében helyénvalónak tartja a megyei tisztviselők hatáskörének növelését, itt az a törekvés, amelyben az ellenzék meg akarja buktatni az adminisztrátori rendszert. Ebben az összefüggésben Teleki László szinte kifogyhatatlan a fogalom érzékeltetésében. Többek között így szemlélteti a hivatali hatalom elburjánzását: „E *bureaucratia* hasonló Saturnushoz, ki megette gyermekeit” (Pesti Hirlap 1847. 2: 400).

Jelentkezik szavunk -i képzős melléknévi származéka is: Az inség múltékony állapot: „ha jó eszközökhöz folyamodunk, *bureaucratiái* intézményeknek csak ösztönt kell adni jóltevő egyesületek létrehozására” (Nemzeti Ujság 1846. 161.). „A *bureaucratiái* hatalom a főisp[ánok] személyében . . . a legnagyobb mértékben összpontosul” (Erdélyi Híradó 1847. 313) stb.

2. *Bürokrata* szavunk előbb bukkan elénk rosszalló értelemben, mint alapjelentésű funkcióban. Pálffy Albert tréfás életképi hangon negatív jellemzésre használja: „Innen látható, milly hasznos és szükséges egyén ez a’ szerkesztősegéd, kinek hivatása a’ tevékenység, tehát nem valami hideg, konok pedant ’s tollrágó *bureaucrata*” (Életképek 1844. 2: 345). Politikai hangsúllyal közelíti meg az ’ügyeket ridegen, lélektelenül intéző köz-hivatalnok’ fogalmát (vö. ÉrtSz.) Teleki László kijelentése: „Legyen arisztocratóból *bureaucrata*, ő megfelejtkezik castája érdekéről” (Budapesti Híradó 1847. 2: 403). A ’közigazgatási tisztviselő’ fogalmát jelöli a kifejezés ebben az erdélyi országgyűlésen elhangzott beszédrészletben: „Jóllehet szóló a *bureaucratiát* nem szereti, . . . de nagy köszönetet szavazhatnak Erdély minden *bureaucratiái* Szamosújvár követének . . . méltányló nyilatkozatáért” (Erdélyi Híradó 1847. 330).

3. *Bürokratikus*. Csak egy-két példával igazoljuk ennek az ÉrtSz. szerint általában pejoratív jelentésben használt szónak térfoglalását. Egy kiskunsgági menyecske hiába kilincsel panaszával. Az aprócska kényurak füstbe oszlatnak minden humánus gondolatot. A szabadnak nevezett kun földön „az életből csaknem minden szabadság száműzve van, és a *bureaucraticus* nepotismus a legszomorítóbb alakban mutatkozik” (Pesti Hirlap 1841. 225); Trefort Ágoston: „Készül az országban a’ reform egy neme — alkotója a’ conservatív tábornak azon töredéke, kiket velünk, centralistákkal szemközt, *bureaucraticus* municipalistáknak nevezhetnénk” (uo. 1845. 2: 75); a válasz nem marad el: „[A P. H.] a municipalistákat nagy genialitással »*bureokratikus* és valóságosokra« felosztja . . . Nem tudjuk, kik értetnek itt a *bureokratikus* municipalisták nevezete alatt” (Nemzeti Ujság 1845. 491); Kossuth Lajos: „A *bureaucraticus* rendszerezés, mindjárt kezdetben elcsücsült” (Ellenőr 1847. 272). Egyéb példáink közül csak a legtalálóbbat említjük. Egy württembergi professzor a kormányzás módját bírálja: „Csupa papirostól nem látjuk többé az életet, ’s ha az ügyek’ menetében egyszerűsítést ígérnek, még egy tuczet haszontalan jelentés és leirat jó hozzá. Jól tudom, hogy e’ részben a’ rendek közvetlenül semmitsem tehetnek, de addig ostorozhatják . . . ezen *bureaucraticus* tompaságot, míg egyszer ennek pártolói megbuknak” (Pesti Hirlap 1846. 1: 4).

4. A *bürokratizmus*-nak csak két reformkori előfordulását ismerem. Mindkettő hazai viszonyokat érint. Egy konzervatív szellemű röpiratban az eljövendő dzsentri világ körvonalai rajzolódnak ki: A nemességnek át kell alakulnia, máskéülben elvész. Birtoka elenyészttével vagyontalanná lesz, s oly hivatalt kényszerül szerezni, amely a nemesi név hiú követelményeihez valamiféle alapot teremt. Itt aztán a névbeli nemesek előmozdítják az önkényt, „’s keblökben a’ *bureaucratiának* minden korlátlan s alkotmányos országban rejlő csírái, kedvező viszonyoktól ápolgatatva, veszélyteljesen fejlődend-

nek” (A pairiek magyarhoni előrajzainak kísérlete 1844. 19). Ez a gondolati előzmény világtja meg szavunk jelentéstartalmát: „Ha elenyészendik a’ nemesség, elenyészik szabadságunk is, és helyébe az absolutismus, vagy a’ *bureaucratismus* álland” (uo. 31). A kifejezés használatában megbocsátó magatartást tükröz Liphay Sándor maradi lapvezér nyilatkozata: „Ámbár a *bureaucraticus* collegialis kormányrendszernek általában barátai nem vagyunk, . . . azonban a mi dicasteriumainknál az elnökök . . . pontos lelkiismeretességének . . . annyira sikerült az ügyvitelnek öszpontosítást szerezni s buzgalmat önteni a *bureaucratismus* természetében fekvő divergens elemekbe, hogy ezen testületek . . . a legtokéletesebbek közé számíthatók” (Nemzeti Ujság 1847. 346).

Daru. A Hétfői Hírek munkatársa szakorvosi véleményt közvetít: „Vegyük tudomásul: a gerinc nem *emelődaru!* (1967. október 30. 4). Az idézet *emelődaru* kifejezése magyarázó összetétel. Az előtag eloszlát minden félreértést: Itt a *daru* nem madár, hanem gép. A *daru* (madár) ősi szókinésünkhöz tartozik. Finnugor eredetű (Bárczi: Szók.² 12). Hasonlóságon alapuló névátvitel nyomán jelenik meg a gépi *daru* kapitalizálódásunk kezdetén, a reformkor nyelvében. Nyelvünk szívesen használ állatneveket gépek, szerzők megnevezésére: *csiga*, *gém*, (faltörő) *kos*, *vasmacska*. Közéjük tartozik a *daru* is. A fogalmat Mátyási József már a XVIII. század végén ismeri. 1792-ben Frankfurtban jár, s a Majna partján pillantja meg az ismeretlen szerkezetet: „leginkább érdemi a’ figyelmet, sőt érdemlené a’ vele élést is, egy rendkívül nagy hasznú eszköz, a’ minéműt annak [= Ménus vize] partján kettőt láttam, melyek által a’ legnehezebb portékák is könnyen és kevés emberi segítséggel, szekerekről vagy partról hajókra, és hajókról a’ szárazra néhány szempillantások alatt rakattatnak; egy ilyetén alkotmány ennyiből áll, hogy a’ parton építtetik egy gömbölyű kő épület, abból az ég felé nyulik egy erős gerenda a’ mi kút gémjaink módjára, arról ismét ostorfa formán ereszkedik lefelé egy erős lántz, melly a’ vége felé ágakra oszlik, és mindenik ágnek egy körme vagyon, hogy az emelni való terhet azokkal megragadhassák” (Frankfurti utazás 1792^{dik} esztendőben. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 5. sz. 30).

A névátvitel nem látszik kizárólagosan magyar nyelvi jelenségnek, mert amidőn a negyvenes évek legelején a *daru* (gép) szó feltűnik irodalmunkban, jelentését idegen szó értelmezi. Szekrényesi Endre, Pest város későbbi tanácsosa párizsi élményei között tartja számon: 1841: „a’ Szajna partját [!] több nagy *daru* (Kranicb [!]) látható, vagy is azon erőmű, melly, kutágas formában a’ terheket a’ hajókból, egy fordulattal a’ partra kiemeli” (Társalkodó 332). Vida Károly a répacukor feldolgozásában betöltött szerepét írja le: 1842: „A’ *daru* (grue, Krahn) azon gép, mellynek segélyével hordatik a’ szeledék [= felszeletelt répa] a szárazcseberből az ázcsebrek [= áztatócsebrek] során át” (Magyar Gazda 124). Gorove István Kölnben a Rajna kereskedelmi életét figyeli: 1844: „partiról naponta 8—10 gőzös távozik, terméktárai telvék, folyam *darui*, e gépek az árúk kiemelésére a hajókból, szünetlen mozgásban” (Nyugot 1: 248).

Humbug. Angliában és Észak-Amerikában 1750 körül bukkan fel mint jassznyelvi szó. Német nyelvterületen 1835-ben jelentkezik (Kluge—Mitzka¹⁹: DtEtWb. 319). Első magyar előfordulásának évét Kiss Lajos 1896-ban jelöli meg (MNY. 63:102). A kifejezés a századvégnél korábban érkezett hozzánk. Már a hatvanas évek legelején otthonos lehetett nyelvünkben, mindenekelőtt a társalgási beszédben. E kettős feltevére két mozzanatról következtetünk: első példamondatunk a szót nem elsődleges jelentésében alkalmazza, második idézetünk szövegének stíluszintje pedig szélesebb közönséghatartet sejtet.

A Wodianer cég megbízásából Ormódi Bertalan 1860-ban megjelenteti a „Magyar Akadémia Könyve” című kiadványt. Az antológia tiszta jövedelmét a kiadó az Akadémia

épülete javára ajánlja fel. A munka szigorú bírálataban részesül: „nem elég az üdvösségre, hogy valaki cifra címet találjon ki, — hisz ezt minden hűhós (*humbugh*) ember megteheti, — hanem a közönségnek jó könyvet is kell adni” (Hölgyfutár 1861. 63). A Szerdahelyi Kálmán szerkesztésében megjelenő Színházi Láteső 1863-ban tréfás-humoros elmefuttatásban játszik a szóval. A cikk címe: „A *humbug*”. A közlemény szerint a fogalom tartalma nélkülözhetetlen eleme az életnek: „A *humbug* — melyet magyarul hóhónak neveznek, — azon tengely, mely körül a mai világ forog. A *humbug* a valónak t. i. a szépnek, nagynak és jónak oly pótléka, mint a cikoria a kávénak . . . A *humbug* a tehetőséget lángésznek, a vakmerőséget hősiességnek, a kis tudományt bölcsességnek mutatja fel” (68. sz. 2). A szövegben a szó származékával is találkozunk: „A gladiatorok a jóféle *humbugistákhoz* tartoztak”; összetételben is élénk kerül: „Minden memoiríró, *humbughós*” (uo.).

A *humbug* 'hűhó' azonosítás tartalmi alapjához az angol és a magyar szó értelmezései felől kell közelednünk. Egykorú teljes angol–magyar szótárunk nincs. Dallos Gyulának előfizetéssel meghirdetett (Napkelet 1858. 784) kezdeményezése 1860-ban torzóban maradt. A közelkorú Bizonfi Ferenc szerkesztette szótár (1878.) szűkszavúan közli a magyar megfelelőket: 'handabanda, ámító'. Forstinger János idegen szavakat magyarázó kézikönyvében (1853., 1854.) a *humbug* még nem fordul elő. Babos Kálmán 1865-ben 'nagyítás, túlzás, fillentés' jelentéssel szótározza (Közhasznú magyarázó szótár). Egy-egy *hűhó*-t értelmező kifejezés kiegészíti e jelentéssorokat, s hangulati többletelemeket is csatol a szótári szavakhoz. CzF. még nem mond sokat: a bámulást, meghökkenést kifejező *hű* indulatszó összetételének tartja (2:1765; *hű* [2] a.). Simonyi szerint a szó jelentése: 'lárma' (Nyr. 45: 180). Balassa szótárában is: 'lárma, zaj' (A magyar nyelv szótára). Az ÉrtSz. jelentésmotívumai közül is ide vonhatunk egy-két értelmező egységet: 'hangoskodás'; a Sok *hűhó* semmiért szólás magyarázatából: 'valamely dolgot túlzottan felfűjni'. Ilyen értelemben használta a szót Vörösmarty is 1848-ban, midőn Petőfi „Vörösmartyhoz” című költeményére válaszol: Azzal, hogy a magyar hadseregről szóló törvényjavaslat mellett szavazott, nem tagadta meg elveit. „S ha most azt kérdi valaki: miért hát ez a nagy *hűhó* elvekről, babérról, sárról és vérről, sasról és felhőről? kisül, hogy semmiért” (Kossuth Hírlapja szeptember 6. 1). O. Nagy Gábor a *hűhó*-t a *cécó*-val veszi egyjelentésűnek: „Sok *hűhó* semmiért = jelentéktelen ügygel kapcsolatos nagy *cécó*” (Magyar szólások és közmondások 294). A *cécó* pedig az ÉrtSz. szerint ugyancsak *zajos*, *mértéktelen*, *hangos* jelzővel minősített mozzanatokat jelöl, sőt bizonyos esetekben maga is: *hűhó*.

Összevetve a *humbug* és a *hűhó* számba vett értelmezéseit, idézeteink *humbug* szavának jelentése talán ez lehetett: 'hangoskodó hírverés, szertelen túlzás, a dolgok megtevesztő felnagyítása' vagy esetleg egyszerűen: 'reklám', mint ahogy a Pesti Hírlap 1927. évi szópályázatán az egyik résztvevő a reklám magyarázására a *hűhó*-t ajánlotta (Túri Mészáros István: MNy. 23: 58). A *hűhós* melléknév az angol szó másodjelentésére utal: a *humbug* cselekvő személyt is jelöl: példamondatunkban: 'hangoskodó hírverő, szertelenül túlzó, a dolgok ajánlásában megtevesztően nagyzó'. Annak szemléltetésére, hogy címül írt szavunk jelentéstartalma egy évszázaddal ezelőtt még enyhébb, szelídebb fogalmi jegyeket hordozott, mint ma, idézzük Országh László Angol–magyar szótárának (1960.) értelmezéseit: „1. csalás, szélhámosság, szemfényvesztés, ámítás, bolondítás, szédelgés, *humbug*, link dolog; 2. a) csaló, szédelgő, szélhámos, b) nagyzó, lóditó; széltoló, svihák, hóhányó”.

Jeremiád. Szavunk stiláris elhelyezkedése a múlt század negyvenes éveinek elejéről idézhető újságmondatokban nyilvánvalóvá tette számomra, hogy az eddigi vélekedésekkel szemben a *jeremiád* nem Toldy Ferenc alkotása: a szó már korábban élt

nyelvünkben (Nyr. 91: 76). A felvetett kérdés taglalása során azonban figyelmen kívül hagytam a közvetlen bizonyítás önként kínálkozó lehetőségét, azt a döntő szempontot, hogy a kifejezés nem belső alakulat, hanem jövevényszó. Az e hiányosság nyomán támadt téves látszatot Ország László oszlatta el: A szó 1720 táján született francia nyelvterületen (*jérémiade*), a század folyamán elkerült az angolba (*jeremiad*) és a német nyelvbe (*jeremiade*); magyar vonatkozásban Kunoss már 1835-ben szótározta. Nem lenne tehát meglepő, ha idővel a XIX. század első évtizedeiből is előkerülne (Nyr. 91: 359). Itt, ezen a ponton szeretném időben előbbre hozni a *jeremiád* hazai történetének kezdetét. Stettner György, Vörösmarty barátja 1825. július 29-én levelet ír a költőhöz. Benne többek között lelki gyötrelmein kesereg: keblének viharai szétfoszlatták minden reményét. Panaszos hangját ezzel a fordulattal váltja át új témakörre: „Legyen már vége a *Jeremiádnak!*” (Brisits Frigyes: Vörösmarty Mihály levelezése. Ö. M. 17: 83). Jövevényszavunk érzékenységének irányát tekintve, kettős (francia és német) átvételre gondolhatunk. A *jeremiád* mellett ugyanis megjelenik a kifejezés alakváltozata, a latinósított szóvégű: *jeremiáda*. Ez a betűkép vallana elsősorban német kölönszövegre. Német jövevényszavaink egy része ugyanis, főleg amelyek a franciából jutottak át a németbe, állatin jövevények (Bárczi: Szók.² 100). Felbukkanására már a reformkor nyelvéből van adatunk: 1844: „A »Gazette« naponkint járul a statushatalom ellenségeskedéséhez . . . Legújabbán *jeremiádájának* egy mondatát adjuk” (Nemzeti Ujság 2:418).

A két változat egymás mellett él. Párhuzamos és gyakori használatuk eredménye a belőlük kikövetkeztetett *-iád*, *-iáda* végződés, amely mint képző egy író nevéhez fűződő jellemző-jellegzetes műfajt, egy ismert irodalmi alkotás kiemelkedő személyének történetéhez hasonló eseménysorozatot vagy valamely cselekvő mozzanat áradását jelöli. Az elvonásba minden bizonytalansággal belejátszott a francia minta is: *Iliade*, Homérosz alkotása: az Ilionról írt költemény; *Henriade*, Voltaire műve: a Henrik királyról szóló eposz. (A *Jérémiade* az *Iliade* analógiájára alkotott szó [Kluge—Mitzka¹⁹: DtEtWb. 332]: a 'Jeremiás prófétától származó siralom'.) A közvetlen francia hatás azonban nem lehetett számottevő. Nyelvünkben ugyanis a francia szótartalmaknak megfelelő alakulatokban *-iász* végződést találunk: *Zrinyiász*, *Árpádiász* stb. (vö. Tolnai Vilmos: MNy. 26: 344). Simonyi 1879-ben újabb jelenségnek minősíti a francia *-iade* végű szavak mintájára alakult kifejezéseket: *Hári Jánosíád*, *háriád*, *alkalmiáda*, *hovádelmiáda*, *dicsériáda* és mint legkorábbi adat az 1875-ből való *dicsériádok* (Nyr. 8: 300). Tolnai Vilmos a makaronikus képzéskörébe vonja a francia *-ade* végű latinósítását, és a Simonyitól idézett példákon kívül csak a *jeremiáda* és az 1878-ból adatolt *gazsiáda* [= Bernát Gáspár tréfás prózája] szóalakot említi (MNy. 26: 344). Úgy véljük, az *-iád*, *iáda* végződéssel mint jövevényképzővel kell számolnunk. S vele kapcsolatban az elvonás olyan esetével állunk szemben, amikor egyazon jövevényszó két változatának sűrű előfordulása nyomán válik le a képző. (Az elvonás más eseteit l. Gyalmos János: MNy. 29:223). S ez a nyelvi jelenség nem a század vége felé jelentkezik, hanem már jóval előbb, a reformkorban megindul: *Jánosvitéliádok* (Budapesti Híradó 1846. 1: 123); *zafiriáda* [= Saphir G. M. magyar származású bécsi humorista adomája] (Délibáb 1853. 2: 670), *dicsériád* vagy *dicsériáda* (kérdéses, vajon kötőhangzó-e az *a* vagy sajtóhiba *á*, esetleg *o* helyett ebben a mondatban: „Ezt a *dicsériádat* sokszor elzengtem”: Koszorú 1863. 1: 378).

Idők folyamán a *jeremiád* és a *jeremiáda* jelentése némileg elkülönült. A *jeremiád*-ban mint műfajjelölő kifejezésben erősebben érzékeljük az eredendő értelmet, a szorosabb összefüggést Jeremiás siralmi és a XVI. századi protestáns énekszerző parafrázisos gondolatai és hasonlatai között. Legújabb irodalomtörténetünk (1964.) tehát evvel a megjelöléssel él: „az ország és a nép pusztulását sirató . . . *jeremiádok*” (A m. irod. tört. 1: 351); a XVI—XVII. század fordulóján írt kesergő vízei énekek: „Hazafias *jeremiádok*” (uo. 540). A *jeremiáda* inkább tudatosítja a jelentésbővülést, az általános panaszdal,

siralomének' tartalmát. Innen van, hogy mai kétnyelvű szótárainkban általában a *jeremiáda* került a magyar értelmezések közé (Halász: Ném.—m. szótár 1952., Eckhardt: Fr.—m. szótár 1953., Ország: Ang.—m. szótár 1960.), illetve fordul elő mint az idegen szó egyetlen magyar megfelelője (Halász: Ném.—m. szótár 1967.). Megfigyelésünket csak részben gyengíti az ÉrtSz. (1960.). Mert ha *jeremiád* címszó alatt utal is az átvitt értelmű jelentésre, mégis: a fogalmat egyetemlegesen az irodalomtudomány területéhez köti (3: 652). Viszont Bakos Ferenc Idegen szavak kéziszótárában (1965.) a *jeremiáda* jelentése: 'panasz, siránkozás, jajgatás'. A jelentésselkülönülést ellenőrizhetően tükrözi az ÚjMagyLex. (1960., 1967.): „*jeremiáda*: . . . így nevezik a kétségbeesett siránkozást v. panaszt. *Jeremiádok* néven emlegették a Magyarország pusztulásáról szóló 16. sz.-i énekeket is” (3: 507).

Kókler. A német *Gaukler* 'varázsló, bűvész' (Kluge—Mitzka¹⁹: DtEtWb. 235) > magyar *kókler* 'vásári komédiás, mutatványos, csepürágó' (ÉrtSz.) előfordulásának első rögzített időpontját Mikszáth műveiből ismerjük: 1877: „ki nagyobb *gaukler*, a muszka cár-e, vagy a burkus császár?” (Kiss Lajos: MNy. 63: 103). Mikszáth a kifejezést itt átvitt értelemben használja: 'másokat hamis módon, szemfényvesztő fogásokkal magának megnyerő személy' (ÉrtSz.). Szavunk elsődleges jelentése a fent idézett 'vásári komédiás'. A tömegszórákoztatás e kedvelt alakjának megnevezése német kölcsönszóval már a XVIII. század elején, a korai Rákóczi-emigráció nyelvében feltűnik. Igazoló adatunk összetételben valószínűsíti a szó korábbi ismeretét. Szathmári Király Ádám, Rákóczi udvari diáriumiírója 1717-ben Párizsban „az Szent-Germyeni vásárban” látott egy strasbourgi német komédiást, aki csonka kezével a tübe cérnát fűz, szépen rajzol, „kártyázik, czimbalmom musikál, kuglizik, s mesterséges ütéseket tézzen, *Caukler-játékot* játszik, puskát tölt s ki is lövi” (RákTár. 1: 382). A XVIII—XIX. századforduló táján gyakrabban találkozunk a szóval. Egy német nyelvből fordított szabadkőműves védőirat szerint az uralkodók megszüntetnék a páholyok működését, ha az eszmét károsnak találják: 1792: „Mi akadályoztatná meg, hogy ezen *Gauklereket*, | Szemfényvesztőket, a' millyeneknek tartanak bennünket némellyek, Tartományaikból ki ne-vettetnék, vagy leg-alább a' további *Gauklerséget* meg ne tiltanak?” (A' Frey-Maurer avagy szabad-kőműves rendnek oltalmazása 100—1). Csokonai Tempefői szatirai játékában is felbukkan a szó. A magyarországi zsidó népelet is tud bűvészekről, szemfényvesztőkről, lakodalmakban, ünnepi felvonulásokban szereplő tréfacsinálókról (Magyar Zsidó Szemle 45: 377). Csokonai élményemlékeit idézik Iroványi szavai: 1793: „Csakugyan ma kapott egy-néhány forintot ó nagyságától egy pár zsidó is, mivel fain *kauklerek* voltak, a tőt a szemek pillájával felvették, a húszast a markokba olvasztották, a spádét a homlokokon forgatták, az orrokból selyem pántlikákat huztak ki stb.” (Harsányi—Gulyás-kiadás 3: 159). Ide céloz Rozália megjegyzése is egy mélyen bókoló férfit ábrázoló rézmetszetről: „ez egy szánakozásra méltó embert mutat, a kit a köszvény húzott össze, vagy legalább ha ép ember, *Kaukler* zsidónak mondtam volna” (uo. 121). A magyar főváros utcaképeinek egy színfoltját villantja fel Gaál György: Furkát Tamás írja sógorának: 1803: „A' minap Budán egy *Kaukler* produkálta magát a' volt Barátok Temploma mellett” (A tudós palóc 1: 11). Az ország területén számos idegen komédiás működhetett. Ezért említi az erdélyi cikkíró a határon átengedett ártalmas személyek sorában őket is: 1834: „A' külföldi *Kauklereket*, alakosokat, szemfényvesztőket, medve hordozókat, bubásokat, kötélén tánczókat, 's más pénz csalókat 'sat. mint kontrabandot [= tilalmas portékát] nem kellene bébocsattani” (Nemzeti Társalkodó 1: 365).

Szavunk használatának gyakoriságára vall, hogy a XVIII. század végén már származékai is megjelennek. Laczkovics János a Kínában élő jezsuiták kiűzéséről szóló röpiratfordításában az eredeti német szövegtől függetlenül sűríti igei alakba az ott

több szóval kifejezett gondolatot: 1791: Az igazgató hatalom ugyan megtűri a buddhista papokat, de egyben kordában is tartja őket; úgy bánik velük, „mint az alakos játékosokkal szoktanak az emberek bánni: meg-engedi nékik az ember, hogy *kaukleroskodgyanak*, de ha a' népet felzendittik, fel-akasztattódnak” (Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai 1: 425). A *-ség* képzős főnévnek az alapszóval egyezően két jelentése van: a 'kókler mestersége' és a 'kókler módjára való viselkedés' (vö. ÉrtSz.). Mindkét jelentésre akad példánk. A XVIII. század végéről (1792.) idézett szabadkőműves-irat az első jelentésben alkalmazza a szót, átvitt értelemben a reformkor nyelvéből ismerjük: 1842: A kereskedelmi mérlegek hamisak. „*Koklerség* hát az egész dolog, nem egyéb” (Világ 676).

A *kókler*-t elsőnek Tolnai szótározta 1900-ban: „*Gaukler (kókler)*: szemfényvesztő, alakos, alakoskodó” (Magyarító szótár). A kifejezés hangalakjának lassú megállapodására mutat, hogy Tolnai még a XIX. század legvégén is első helyen a *gaukler* alakot tünteti fel, holott az *au* kettőshangzó *o*-vá egyszerűsödése (Bárczi: Hangt.² 96) a *kaukler*~*kókler* szóban már fél évszázadnál is hosszabb idő óta élhetett, és a szókezdő zöngés-zöngétlen hangzócsere is kétszáz éves örökség.

Zsoldos Jenő

Szófejtő szótár, értelmező szótár. Tárgyi mivoltában Szófejtő Szótárunk (SzófSz.) 1941 óta, Értelmező Szótárunk (ÉrtSz.) pedig 1959–1962 óta van. E szókapcsolatok maguk azonban jóval korábbiak.

A *szófejtő szótár*-ra I. 1906: „A M. Tud. Akadémia idei nagygyűlése . . . a magyar nyelv *szófejtő* (etymologiai) *szótárának* megírásával alulírottakat bízta meg” (NyK. 36: 267). A szókapcsolat elülső tagjának, a *szófejtő*-nek régen 'tolmács' volt a jelentése; vö. 1794: „A' Sultán végtére az ő első Tolmácsát (*Szófejtőjét*) küldé ajándékkal, és mentegetéssel” (Molnár J.: Könyvház 6: 26: Nsz.). A *fejtő*, úgy látszik, önmagában állva is jelenthetett 'tolmács'-ot; vö. 1784: „*fejtő* (tolmács)” (SzD. 79). Itt, valamint a 'tolmács, interpretátor' jelentésű *szófejtő* összetételben a *fejtő* melléknévi igenévnek afféle szerepe van, mint az *álomfejtő*-ben (I. NySz.), *mesefejtő*-ben (I. NySz.), *rejtvényfejtő*-ben (I. ÉrtSz. *rejtvény* a.). Hasonló szerkezetű összetételek a németben is vannak; vö. német *Wortdeuter* 'interpretátor, magyarázó' (Theodor Heinsius: Vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache. IV. Hannover—Wien, 1835. 1682); vö. még *Sterndeuter* 'csillagjós', *Traumdeuter* 'álomfejtő', *Zeichendeuter* 'jelmagyarázó, jövendőmondó' stb. A 'tolmács' értelmű magyar *szófejtő* azonban — akárcsak a németben a *Wortdeuter* — nem volt több szűk elterjedtségű, alkalmilag használatos szónál. Fontossága akkor nőtt meg, amikor 'etimológus' jelentésben nyelvtudományi szakkifejezéssé kezdett válni; vö. 1832: „*Szó-fejtő*. Interpres, evolutor vocis, etymologus, grammaticus” (Kreszn. 2: 228), de vö. 1823: „Etymologie, die: *szófejtés*” (Márton: Lexikon 1: 695: NSz.). L. még 1835: „Wortforscher . . . : *szófejtő*, szónyomozó” (Tzs. 801).

Az *értelmező szótár* korai előfordulásaiából I.: 1844: „az Akademia által egy oly, csupán *értelmező szótár* fog kiadatni, mely a m. nyelvnek egyetemes szókincsét magában foglalja” (CzF. 1: 11); 1862: „Az *értelmező szótár* fogalmához tartozik, hogy a szók értelményét minél szabatosabban körülírva meghatározza” (CzF. 1: 13). Olykor az *értelmező szótár* helyett a *magyarázó szótár* megjelölést alkalmazták; vö. 1922: „Idegen szavaink *magyarázó* és etymologiai *szótára*” (MNYTK. 18. sz. 36); 1951: „толковый словарь (egy nyelvű) *magyarázó szótár*” (Hadrovics—Gáldi: OrMSz. 825); 1955: „Minden más művelt nemzet, amikor megalkotta . . . anyanyelvének *magyarázó, értelmező szótárát*” (Nyelvművelő. Szerkesztette Lőrincze Lajos. Bp., 1956. 173). Az *értelmező szótár* mint egy szótártípus neve csupán az ÉrtSz. megjelenésével kerekedett végérvényesen felül.

Kiss Lajos

Szemle

Kálmán Béla: A nevek világa. Budapest, 1967. Gondolat kiadó, 252 lap

Kálmán Béla elsőként vállalkozott a magyar névtudomány eredményeinek könyvnyi terjedelmű összefoglalására. Munkája azt a szerepet van hivatva betölteni, amelyet Dauzat és Bach művei a francia és a német névtudományban, noha szűkre szabott terjedelménél fogva részletességben természetesen nem mérkőzhet velük. Anyagának gazdagsága, szempontjainak sokoldalúsága, áttekintésének rendszeressége, és tudományos alapossága azonban így is nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszi Kálmán Béla munkáját. Feladatát úgy oldotta meg, hogy a szakembereken kívül a szélesebb közönség is érdeklődéssel és haszonnal olvashatja. Hogy a névtan kérdései, különösen a nevek eredete igen sok embert érdekel, bizonyítja többek között a névnapmagyarázatok nagy sikerű sorozata, amely 1966-ban naponta elhangzott a Kossuth rádió reggeli krónikájában, és 1968-ban újra kezdődött. Kétszeresen is öröndetes tehát egy ilyen tárgyú, magas tudományos színvonalú ismeretterjesztő munka megjelenése.

A névtudományi vizsgálatok középpontjában általában a nevek eredetének megfejtése, az etimológia áll, s ami ezzel összefügg: a nevek közzsói jelentéstana, hangtani, valamint történelmi, főleg település- és művelődéstörténeti kérdések. A nevek sajátos életének olyan problémái felé, mint a névgyakoriság, a névesztétika, sőt a tulajdonnév elmélete felé is inkább csak egyes kutatóink érdeklődése fordult eddig. Kálmán Béla ezeket a kérdéseket is beledolgozta könyvébe, nemegyszer saját vizsgálatai alapján tovább építve az eddigi, jobbára elszigetelt eredményeket. Fő rendszerezési szempontja azonban — a névfajok szerinti (személynevek; vezetéknevek, ragadványnevek; földrajzi nevek — országnevek stb.) felosztáson belül — a nevek eredete, a névadás típusai. A személynevek fejezetében ez a rendező elv szervesen összefonódik a nyelvi származás szempontjával: a régi magyar személynévadás tárgyalása előtt azoknak a nyelveknek névadásával foglalkozik, amelyek szerepet játszottak a magyar névkincs kialakulásában, tehát a héber, görög, latin, germán, kelta, szláv és török névadással; rövid pillantást vet a rokon nyelvek közül a finn és a vogul névadásra is. A személynevek fejezetének egyik legérdekesebb része a leggyakoribb nevek statisztikai áttekintése a XVI. századtól máig. A részben publikált, részben kéziratoss statisztikákon alapuló összeállításból megtudhatjuk például, hogy Debrecenben 1770—1780 között minden harmadik református leánygyermeknek a *Sára* nevet adták (vö. 60, 62), vagy hogy a napjainkban népszerű *Péter*, *Zsuzsanna*, *Éva*, *Judit* nevek a XVI—XVIII. században is a leggyakoribbak közé tartoztak, csak átmenetileg mentek ki a divatból a XIX. században (vö. 48—56). Ugyanez vonatkozik a *Tamás* és a *Krisztina* névre is, amelyekről a szerző nem egészen pontosan jegyzi meg, hogy szinte teljesen kimentek a használatból, elavultak (54, 60); az előbbi Büky Béla statisztikájának XX. századi oszlopaiban a 18., illetőleg a 15. helyen, 1 százalék körüli gyakorisággal szerepel (vö. 54); az utóbbi a feldolgozott évjáratokban nem került ugyan az első 25 közé, de erősen megközelíti ezt a helyet (1959-ben 26 adat van első névként, 7 második névként való előfordulására, míg a gyakoriságlista 25.

helyén álló *Gizella* 25-ször szerepel első, 11-szer második névként. Vö. Büky: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Bp. 1961. 58, 53). A névstatistikákban más kisebb pontatlanságokkal is találkozunk: nem világos például, hogy a 60. lapon közölt statisztikában miért szerepel külön *Erzsébet* és *Erzsók*, *Kata* és *Katalin*, *Rebeka* és *Rébék*, ugyanott egy másik oszlopban miért számít egy névnek *Rozá(lia)*.

A személynevek fejezetének további szakaszaiban a becézett nevekről, a több elemű nevek kialakulásáról és a nevek elemeinek sorrendjéről, az asszonynevekről, a vezetékek típusairól, a névváltoztatásról, a ragadványnevekről, az álnevekről és az irodalmi névadásról olvashatunk, sok helyütt idegen nyelvi példákkal tanulságosan kibővítve. A „kételemű név” terminust a szerző nem egyértelműen használja: nemcsak a vezetéknévből és keresztnévből álló neveket nevezi így, hanem a *Nikolaosz*, *Gertrud* stb. típusú, tulajdonképpen k é t t a g ú , összetett neveket is (pl. 22, 29). A megértést ez a kettősség nem zavarja, mégis jobb volna a terminológia egységére ügyelni.

A földrajzi nevek fejezete az ország- és tartomány-, víz-, hegy-, helység-, utca- és dűlőneveken kívül a népnevekkel is foglalkozik. A magyarban — mint a szerző is megjegyzi a 133. lapon — a népnevek nem számítanak tulajdonneveknek, hiszen a tulajdonnév a főnév alkategóriája, a népnevek pedig kettős szófajúak, sőt némely felfogás szerint elsősorban melléknevek. Más nyelvekben azonban, például az angolban, franciában tulajdonnévnek tartják a népneveket is, noha ez a besorolás nem egy nehézséget okoz, s az 1958. évi müncheni névtudományi kongresszus egyik előadója a „csoportneveket” végül is a köznevek közé sorolta — mint Bárczi Géza írja a „Névtudományi vizsgálatok” (Bp. 1960.) 9. lapján: „ami nálunk bizonyára senkit sem lep meg”. Mégis csak helyeselni lehet, hogy Kálmán Béla „A nevek világa”-ban helyet ad a népneveknek is, nemcsak azért, mert a földrajzi nevek, elsősorban az országnevek létrejöttében igen nagy szerepük van, hanem mert kétségtelenül van bennük valami a tulajdonnév természetéből. A magyar törzsnevek (*Nyék*, *Megyer* stb.) tulajdonnév voltát nem is szoktuk kétségbe vonni. Ezeket azonban Kálmán nem a népnevekkel együtt, hanem a népnévből keletkezett helységnevekkel kapcsolatban tárgyalja.

A földrajzi nevekről szólva a szerző többször hangsúlyozza, hogy idegen eredetű név is lehet magyar névadás eredménye: például a szláv eredetű *Bogyiszló* személynevet csak magyarok használhatták helynévadásra, a szlávok ugyanis nem szoktak pusztán személynevet helynévként használni (123); ettől a típustól elkülöníti azokat a helyneveket, amelyeket teljes egészükben idegenből vettünk át: *Kanizza* pl. ugyanahhoz a birtoklást kifejező helynévtípushoz tartozik, mint *Apáti*, *Papi*, de mindenestül szláv szóalak (170). Ezt a megkülönböztetést azonban nem alkalmazza mindenütt: például a növénynevekből keletkezett helynevek között említi a szláv *jelša* 'égerfa' > *jelšava* 'égeres' szóból származó *Ilosva*, *Irsa* (<*Ilsva*) neveket (158). Igaz, hogy a laikus magyar beszélő a *Somogy*, *Eger*, *Kőrös*, *Cegléd* stb. nevekben a magyar növényneveket is éppoly kevésbé ismeri fel. A földrajzi nevek típusainak bemutatását is sok helyütt kiegészítik a külföldi analógiák.

Etimológiában Kálmán Béla körültekintő, nem törekszik csalhatatlanságra, ex cathedra kinyilatkoztatásokra: a közszói jelentéstől elszakadt, gyakran rendellenes hangfejlődésű tulajdonnevek megfejtésének nehézségeit többször hangsúlyozza. Egy-egy névnek több lehetséges magyarázatát is közli: pl. *Sándor* (a görög eredetű latinra visszamenő olaszból vagy a törökből, 23, 26), *Boros* (bortermelő, borkedvelő vagy a *Borbás* keresztnév becézett alakja, 88) stb. Rámutat néhány helytelen, dilettáns névfejtésre (*Esztergom*, *Debrecen*, *Misefa*, 126), közkeletű tévedésre (pl. a *Körös* és *Körös* azonosítására, 158). Kár, hogy a *Kecskemét* nevet minden megjegyzés nélkül az ismeretlen eredetűek közé sorolja, anélkül, hogy a *kecske* szóval való — a köztudatban élő és Pais Dezső 1930-ban közzétett tanulmányából is ismert — összefüggését megecéfolná. Néhány

külföldi, elsősorban indián eredetű amerikai név etimológiája azonban kevéssé meggyőző, s a bibliográfia sem ad útbaigazítást arra vonatkozólag, honnan merítette a szerző ezeket az adatokat.

A könyv nem éri be a statikus rendszerezéssel: felvázolja az összefüggéseket, a fő fejlődésvonalakat is. A tulajdonnevek és a köznevek egymáshoz való viszonyával a bevezető fejezet foglalkozik. A szerző nem vállalkozhatott ebben a munkában arra, hogy végérvényesen felállítsa a tulajdonnév meghatározó kritériumát, és behatóan taglalja a tulajdonnév jelentéstanának kérdéseit; rámutat ellenben egy igen egyszerű, bár nálunk eléggé figyelmen kívül hagyott igazságra, arra, hogy a tulajdonnévnek egyénítő, azonosító funkciója mellett jelentéstartalma is van: „Ha a *Molnár János* nevet halljuk, akkor — anélkül, hogy az illető személyt ismernénk is — tudjuk már, hogy egy magyar férfiről van szó. Az *Yvette Leblanc* név viselője valószínűleg francia nő” (8). Beszél a tulajdonneveknek egy ugyancsak keveset vizsgált tulajdonságáról, „lefordíthatóságukról” is. Szinte végigvonul a könyvön annak bemutatása, milyen szerepe van a személyneveknek a földrajzi nevek kialakulásában és a földrajzi neveknek a személynevekben; világosan érzékelteti, hogy a régi magyar személyneveket, különösen a rövidített, becéző alakokat tömegével a vezetéknevek és a helynevek állományában leheljük föl. A nevek alakjának hangtörvényszerű vagy rendellenes, az eredeti jelentés elhomályosulását kísérő, sokszor népetimológián alapuló változásait külön fejezet szemlélteti. A nyelvi tények pusztá regisztrálásán kívül nyelvhelyességi vagy célszerűségi kérdésekben állásfoglalást és tanácsot is találunk: a szerző elítéli a „Petőfi Júlia”-típusú asszonynévhasználatot (76), eligazít a névmagyarosítás ajánlatos és kevésbé szerencés módjai között (95—100), helyteleníti a fölösleges utcanév-változtatásokat, a személynévből alkotott utcanévek túlburjánzását, a „Mártírok útja”, „Március 15-e tér”-típusú nehézkes szerkezeteket (181—4).

A munkát tudománytörténeti összefoglalás, irodalomjegyzék és mutató zárja le — elsősorban a szakember hasznára. A nem szakképzett olvasót leginkább az olyan érdekességek ragadják meg, hogy a héberben, görögben, germánban és szlávban szokásos költői, szimbolikus, gyakran vallásos színezetű nevekkel szemben a római nevek „földszagúak”, a paraszti életformára utalnak, ragadványnév-, sőt gúnynévszerűek (25), hogy a *Duna* neve azonos a *Don* és a *Dvina* nevével, a *Dnyepyr* és *Dnyesztr* nevek első tagjával (139), vagy hogy az *-egyháza* végű helységnevek elpusztult falvak megmaradt templomaira utalnak (164). A nevek tudományos vizsgálatának ilyen és ehhez hasonló eredményei alkalmasak arra, hogy széles körben érdeklődést keltsenek nyelvi kérdések iránt, s nem utolsó sorban arra is, hogy például az iskolai nyelvtanórákat színesítsék velük a tanárok. A könyv sikeréhez hozzájárulhat stílusa is, amely a nagyképű fontoskodástól éppúgy mentes, mint a tudománypszerűsítő irodalmunkban sajnos nem ritka, erőltetett kedélyeskedéstől. Helyenként azonban akadnak logikailag pongyola megfogalmazások (pl. „A finnben a pusztá helynév a leggyakoribb vezetéknev ..., de még sűrűbben fordul elő *-nen* vagy *-la* képzővel” 83, a ritkítás tölem).

Hogy Kálmán Béla kitűnő munkáját mégis némi hiányérzettel teszi le az olvasó, annak nem a szerző az oka. A névtudomány — nemcsak nálunk, hanem külföldön is — annyira a két legfontosabb kutatási területre: a személynevekre és a földrajzi nevekre összpontosítja energiáit, hogy a tulajdonnév többi faja szinte teljesen kívül marad a rendszeres vizsgálódás körén. Pedig bizonyára több figyelmet érdemelne az állatnevek, a tárgynevek (pl. hajónevek, egyes korokban és vidékeken a harangok, fegyverek, mozdonyok nevei), az intézménynevek (ezeken belül az államnevek; ha ezeket nem különböztetjük meg az országnevektől, nem tudjuk megmagyarázni, hogy az általános szabálytól eltérően miért használjuk névelővel a *Szovjetunió*, az *Egyesült Államok* nevét), a címek, a tulajdonnévszerű márkanevek stb. De még a személynevek

és a földrajzi nevek területén is vannak kevésbé felkutatott parcellák. A vezetéknemek közül pl. mintha csak az eredeti magyar nevek érdekelnék kutatóinkat, az idegen eredetűek nem, pedig a keresztnemeknél és a földrajzi neveknel ilyen diszkriminációt nem tesznek, s lakosságunk tekintélyes része ma is idegen eredetű és hangzású vezetéknemet visel, noha esetleg már nemzedékek óta teljesen megmagyarosodott. Az 1966. évi budapesti telefonkönyv O és Ö betűjében például 175 magyarnak és 179 idegennek tekinthető vezetéknemet számláltam össze. A földrajzi nevek csoportjában az utcanevek iránt erős az érdeklődés — jórészt gyakorlati, célszerűségi okokból —, a nagyon hasonló funkciójú épület- és építménynevekkel (hidak, templomok, várak stb. nevei) alig foglalkozunk. Bízunk benne, hogy a magyar névkutatók, köztük Kálmán Béla, ennek a vonzó tudomány szaknak egyik legképzettebb művelője, vizsgálódásait hamarosan kiterjesztik ezekre az elhanyagolt területekre is.

J. Soltész Katalin

Aulis J. Joki: Maailman kiellet [A világ nyelvei]. Helsinki, 1966. Tietolipas 45. 108 lap + 2 térkép

Aulis Jokinak, a helsinki egyetem Finnugor Intézete professzorának a könyve a Finn Irodalmi Társaság kiadásában abban a sorozatban látott napvilágot, amelyben a finnországi magyartanulás céljaira készült két magyar nyelvkönyv is megjelent. Az egyik: Lavotha Ödön — Viljo Tervonen: Unkarin oppikirja [Magyar nyelvkönyv] 1961-ben, a másik: Nyirkos István: Unkarin lukemisto sanastoineen [Magyar olvasókönyv szójegyzékkel] 1965-ben.

A szerző az egyetemi nyelvészeti anyag iránt érdeklődő szélesebb közönség számára írta könyvét. Ennek megfelelően elsősorban az indoeurópai, uráli és altaji nyelvekkel foglalkozik, azokkal tehát, amelyek leginkább érdeklődésre számíthatnak. Ez kifejeződik a könyv terjedelmében is: a könyv fele az említett nyelvcsaládokba tartozó nyelvekről szól.

A bevezetésben arra a kérdésre keres választ a szerző, hány nyelv van a világon. Ismeretes, hogy a biblia és a régi egyházatyák hagyományozta hiedelem 72 nyelvről tudott. E téves állítást már a humanisták megcáfolták. Szenci Molnár Albert 1610-ben megjelent magyar nyelvtana előszavában nagyon helyesen úgy nyilatkozik, hogy a nyelvek számáról, elképesztő sokaságáról nem is lehet pontos fogalmat alkotnunk. Hogy ez mennyire igaz, jelen ismereteink is bizonyítják: van olyan nyelvész, aki négyezernél is több nyelvről beszél, pedig Dél- és Közép-Amerikában nyelvi szempontból még ma is vannak fehér foltok. E kérdés egyelőre tehát lezáratlan. A világ sok nyelve közül ma mindössze ötvennek van irodalmi nyelve. Sokatmondó adat: a Föld lakosságának kétharmada a nyelvek 0,3%-át beszéli: ebből látszik, milyen sok nyelvet beszél kis lélekszámú nép, illetőleg népcsoport. A nyelvek születéséről már az ókortól kezdve számos elmélet jött létre, s nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy e kérdéskör a nyelvtudománynak is sokszorosan bejárt zsákutcája. Joki könyvében néhány, a nyelv eredetére vonatkozó elképzelésről is olvashatunk, a bábeli nyelvzavartól kezdve addig, amit mi is vallunk: a nyelv társadalmi termék.

A nyelvek osztályozása hagyományosan kétféleképpen történhet: szerkezeti jellegzetességeik (tipológia) és származásuk (genealógia) alapján. Az egyes nyelvek bemutatása Joki könyvében származásuk alapján, az úgynevezett családfák szerint történik a következő sorrendben: indoeurópai, uráli, altaji, paleoázsiai, sémi-hámi, kaukázusi, tibetokínai, ausztróázsiai, dravida, ausztronéziai, afrikai, indiai. A sorra vett nyelvekről a szerző tömör mondatokban a következőket mondja el: hányan beszélnek, hol, hány nyelvjárásra oszlik, nyelvemlékek, (s ha van ilyen) az illető nyelv történetének

korszakolása. Ennek szemléltetésére meg annak bemutatására, hogy a világ nyelveiről szóló rövid finn összefoglalásban mennyi hely jutott a magyar nyelvnek, lássuk a nyelvünkről szóló sorokat: „A magyar nyelvet több mint tizenhárommillió ember beszéli anyanyelveként, közülük Magyarországon körülbelül kilenc és fél millió. Számottevő magyar kisebbség él Romániában (másfél millió felett), Jugoszláviában, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és Ausztriában; kitelepült magyarok többek között az Egyesült Államokban és Kanadában élnek. A magyarban hagyományosan nyolc nyelvjárást különböztetnek meg, amelyek meglehetősen közel állnak egymáshoz. Már a XI. század latin nyelvű okirataiban találhatók magyar szavak és mondatok is (például a tihanyi apátság alapítólevelében 1055-ből), a legrégebb összefüggő magyar nyelvű szöveg pedig a körülbelül 1200-ból való Halotti Beszéd. Az írott magyar nyelv története a következő korszakokra tagolódik: ómagyar körülbelül 1000—1350-ig, középmagyar körülbelül 1350—1600-ig, újmagyar 1600-tól” (64).

A könyv utolsó fejezete a mesterséges világnyelv kérdésével foglalkozik. A könyvben foglaltakat két térkép teszi szemléletesebbé: az egyik a világ nyelvcsaládjainak, a másik pedig az egyes nyelveknek a területi elhelyezkedését ábrázolja. *Kiss Jenő*

Phonétique et Phonation (Hangképzés és fonetika). Szerkesztette A. Moles és B. Vallancien. Párizs, 1966. Masson et Cie. 258 lap

1. A fonetikában egyre gyakrabban jelenik meg egy a teljesség igényével fellépő, nagy, a tudományág egészét átfogó összefoglalás. Ez többé-kevésbé természetszerű, hiszen aligha akad még egy terület, ahol a módszerek és maguk a kutatási témák másfél-két évtized óta olyan ütemben változnának, mint éppen a fonetikában. A hangrögzítés metódusainak nagyarányú fejlődése, új eszközök és berendezések (pl. a Sona-Graph), merőben új feladatok fölmerülése (a mesterséges beszéd létrehozása) oda vezetett, hogy mind a módszerek, mind a témák, amelyek a fonetikát érintik, teljes mértékben megújultak, s nélkülözhetetlenné tették az egész ágazat újraértelmezését, még akkor is, ha a régi eredményekre éppúgy szükség van, mint korábban.

A kötet két szerkesztőjének sikerült Spanyolországtól Finnorszáig a legrangosabb európai tudósgárdát megnyerni a szerzőségnek (az egyetlen kelet-európaiként a magyar Réthi professzort is), mégpedig — teljes összegezésről lévén szó — orvosokat, mérnököket és elméleti fonetikusokat egyaránt.

A könyv, lényegében négy témakörrel foglalkozik, amely természetesen ugyanannak a témának négy különböző aspektusa: a fonetikai kutatás általános kérdései (Bevezetés, 7—63), a hangképző szervek fiziológiája és patológiája (63—143), a hangképzés pszichológiája (143—91), valamint a hang- és beszédészlelés (Fonetika és észlelés, 191—255).

2. Amikor Vallancien a bevezetésben megfogalmazza a beszédtevékenység működésének alapelveit, melyeket az *összegzésben* (intégration) és a *rendszerkezésben* (structuration), az érthetőséget biztosító két tényezőben lát, majd meghatározza a kutatás lehetséges aspektusait (fonetikai, nyelvészeti, fiziológiai, patológiai és pszichológiai), körvonalazza a kutatás egész programját.

Ehhez Moles, a másik szerkesztő, ugyancsak a bevezetésben, felvonultatja a műszaki arzenált. „A kísérleti fonetika módszerei” c. fejezet azonban remek rendszerzés is, amely egyfelől — pusztán azzal, hogy rendszeres — a korábbi kutatások történeti áttekintését adja, s ismerteti az egyes témakörök felderítésének jelenlegi állását.

A hangrögzítés eszközeinek ismertetésével kezdi (a különféle mikrofonok és a magnetofon), majd felvázolja a jel tanulmányozásának lehetőségeit (oszcilloszkóp), s mindjárt megemlíti, hogy a megbízható eredmények elérésének legfőbb nehézsége: érzékszerveink nem a fizikai mértékrendeket követik (vagyis egy fizikailag kétszer olyan hangos hangot nem kétszer olyan hangosnak hallunk; a beszéd dinamikus síkjának

vizsgálatára a hangosság, a hangosságsszintek mérése szolgál; a melodikus sík kutatását a hangszínképíró berendezés, a szonagráf (Sona-Graph) tette lehetővé; a beszédhang teljes spektrumának képét az egyes összetevők amplitúdóinak összegzése adja, ennek lebonyolítására már számítógépeket használnak.

A következőkben kapjuk a legérdekesebb és műszakilag a legfontosabb témák kidolgozására szolgáló berendezések, a hangszintetizáló eljárások ismertetését: a Voder, amely a maga nemében első volt a világon, elektromos jeleket (oszcollogramokat) alakított vissza hanggá, amelyek az eredeti görbének megfelelő elektromos energiával működtek egy beállított frekvenciákat létrehozó hanggenerátort; a szonagráf megszerkesztése után kezdték el a „play back” módszer alkalmazását, amely az előbbihez hasonlóan, hangszínképek visszaalakítása mesterséges beszédhanggá. Ennek az eljárásnak finomítása Fant módosítása, aki külön hozta létre a beszédhang egyes részhangcsoportjait, amelyeket azután összegzett. Legújában még inkább tekintetbe igyekeznek venni azt a tényt, hogy az egymást követő hangok kölcsönösen megváltoztatják egymás bizonyos részhangcsoportjait, — ez bonyolult matematikai eljárásokat követel —, s a számítási műveletekhez szintén számítógépet használnak.

Különleges eljárás követel meg a beszédfelismerő berendezés megszerkesztése. Az egyelőre a kikísérletezés stádiumában levő eljáráshoz azt az elvet alkalmazzák, hogy az észlelt hangot részlelemre bontva formánsait azonosítják, majd grafikusán ábrázolják.

3. A kötet összeállítót az a cél vezette, hogy minden ismeretet összegyűjtsenek a beszédre vonatkozólag, ami csak birtokukban van. Ennek megfelelően a könyv hosszú passzust szentel a fiziológiai kérdéseknek (a patológiai vonatkozások az alábbi tanulmányokban kapnak helyet: Vallancien: A hangképzés fiziológiája, 63—69, Arslan és Molinari: A recurrens működése, 69—83, Perello: A nyálkahártya szerepe a hangképző traktusban, 83—91, Croatto: A hangképző szervek fejlődési rendellenességei, 91—113, Rethi: Görcsös diszfónia, 113—127, Jannatos: A pszichikai eredetű diszfóniák, 127—141).

A klasszikus fonetikatankönyvek idevágó részeire emlékezve itt is meglepve látjuk, mennyi új eszköz és eljárás áll az orvosok rendelkezésére, hogy újabb és újabb felfedezéseket tegyenek. Egyre nagyobb szerepet kapnak az elektrofiziológiai vizsgálatok, s ez tette lehetővé, hogy világosabban lássuk a beszédszervek működésének összefüggését.

4. A következő témakör ismét szorosabban közelít a tulajdonképpeni nyelvészet-hez. A hangképzés pszichológiai vizsgálata kiterjed egyrészt a beszéd agyfiziológiai vonatkozásaira (Perdoncini: A nyelv pszichofiziológiája, 143—151) és ezzel kapcsolatosan a beszédzavarok típusaira (Sonninen: Beszédzavarok, 151—169), másrészt a beszéd-del mint szoros értelemben vett közlésmóddal foglalkozik.

A beszédlánc pszichofiziológiai szempontból három mozzanatra tagolható: az információ vétele, ennek egyes lépései az átvétel, elemzés és dekódolás, az áttétel az idegpályákra (irányítás az agyba), továbbítás a megfelelő agyközpontba, az észlelés, valamint az információ tárolása; információ kibocsátása, sorrendben a jelkiválasztás, a kódolás, átvitel (a hangképző szervekhez utasítás formájában) és a hangképzés; az információ létrehozása amely az agytevékenység különféle változatait követeli meg.

Moles (Elméleti megjegyzések a nyelv és patológiája tanulmányozásának módszereihez 169—177), a hangképzés pszichológiai problémáihoz is hozzászól. Főleg a nyelvre vonatkozó kutatás metodikájának elmélete érdekli, de — mint kiderül — nagyon is gyakorlati kérdésekkel foglalkozik. Mindenekelőtt meghatározza a nyelvet, amely szerinte „hangos tárgyak halmaza” (169), melyek valamilyen jelentést hordoznak, tehát, mint mondja is, az információelmélet értelmezését fogadja el.

A beszéd mondatokból, ezek szavakból, a szavak pedig fonémákból épülnek fel, így a fonéma az alapvető, alapul szolgáló jel, amelyhez viszonyítva a szó szuperjel.

(Moles nem egészen következetes: ha az információelmélet értelmezését tekintjük kiindulópontnak, el kell fogadnunk, hogy mindaz jel, ami „vehető”, s ebben az értelemben már maga a fonéma is superjel, hiszen egy beszédhang több, önmagában is vehető elem-ből tevődik össze.)

Tanulmányozásának módozatai közül az analízis és a szintézis mellett újként a z a v a r á s t emeli ki, s cikke itt válik nagyon praktikussá. Az eljárás lényege az, hogy megcsonkítjuk a közlemény érthetőségét, mégpedig úgy, hogy egyes elemeit — mondjuk fokozódó nehézségi sorrendben — megzavarjuk, s így a szöveg megértése, ugyancsak fokozatosan, egyre nagyobb erőfeszítést igényel. A tapasztalatok arra a megállapításra vezettek, hogy a beszéd egyetlen szintjének megzavarása (a beszédhangé, a szóé vagy a mondaté) sem hagyja érintetlenül a másikat, tehát az egyik megértésének megnehezítésével megnehezedik a többié is.

A zavarás módjai pedig: az időbeli módosítások (lassítás, gyorsítás), „fedőzaj” alkalmazása (a hangszalagra vett szövegre szinuszrezgést veszünk föl), megszakítás, az értelmes elemek szétbontása és önkényes új sorrendbe állítása, a „puzzling”, amely többszörös félbeszakítást jelent, ennek egy változata a töredékes, hosszabb szöveg, monotonizálás (a hanglejtés kiiktatása), visszafelé játszás, a dinamikai különbségek eltüntetése, végül pedig két közlemény keverése.

Külön cikk foglalkozik azzal a kérdéssel, hogyan lehet vizsgálni a beszédben azt, ami nem fogalmi jellegű (ektoszemantikus tényező) (Mettas: A beszéd ektoszemantikus elemei és ezek jellemzése beszédszintézis segítségével, 177—189). Egy kísérlet folyamán valamely kérdő mondat hanglejtését változtatták meg, mégpedig lépésenként. A kísérleti személyek — attól függően, hogy mennyi maradt meg az eredeti dallamból — hol kérdésnek, hol durva felszólításnak, hol pedig meglepetést kifejező közlésnek érezték a mondatot, ami lehetővé tette, hogy a kérdő mondat bizonyos hanglejtésszakaszainak fontosságát és jellegét meghatározzák.

5. Az utolsó fejezet (Fonetika és észlelés) fogja össze a legújabb kutatások témáit és eredményeit. A bevezető cikk (Fry: A beszédhangok észlelésének módja 191—207) hangsúlyozza a beszédészlelés kutatásának jelentőségét és egyes jellemzőit.

A tudomány három fontos megállapítást derített föl a beszédészlelésre vonatkozólag. A fizikai és a szubjektív mértékrendek, mint már Moles-nál is olvastuk, nem fedik egymást, s ezzel mindössze tíz-tizenöt éve vagyunk tisztában. A hangkörnyezetnek módosító hatása van, vagyis, egy *ka* hangkapcsolat *a*-ja nem azonos egy *pa* megfelelő *a*-jával, a harmadik pedig a beszédhangok észlelésének kategorikus természete. „A tanulás eredményeként csökken érzékünk az ugyanannak a fonémának kategóriájába tartozó egyes hangok közötti különbségek iránt” (200), tehát a tanulással kialakul a fonémák egyértelmű felismerésének képessége, ezzel egy időben azonban elhalványul a részletek (a fonéma jellemző jegyei) felismerésének képessége.

A mesterséges beszédhanggal végzett kísérlet mutatja jól az észlelés „kategorizálódását”: tízezred másodperces időszakosokkal egyre nagyobb mértékben késleltetve a második formáns idulását az elsőhöz képest, egy darabig még pl. *d* hallatszik, majd *t*, de soha nem a kettő közötti hang. A kérdés az, hogyan történik voltaképpen ez a kategorizálódás. A kísérletek azt mutatják, hogy az észlelés sokkal biztonságosabb zárhangoknál, mint réshangok esetében, s még inkább, mint amikor magánhangzókról van szó, ahol a felismerésben igen nagyfokú ingadozás tapasztalható. Ez arra mutat, hogy „a kategorikus észlelés föltétlen összefügg a hangképzés megszakított vagy megszakítatlan voltával”, s „a motorikus tevékenység fontos szerepet játszik a beszéd észlelésében” (205).

Ugyancsak a tanulás vizsgálata vezetett el a fonológiai szerkezetek stabilitásának, ill. instabilitásának vizsgálatához (Malmberg: A fonológiai szerkezetek stabilitása és instabilitása, 207—233). A kiindulópont az, hogy a nyelvi jelenségeknek szintagmatikus

és paradigmaticus síkjuk (időbeli egymásutániségük és szerkezeti összefüggésük) van. A szintagmatikus sík törvényszerűsége a valószínűség, paradigmaticus síkon a nyelvi jelenségnek pedig közös (kibernetikai műszóval redundáns, azaz új információt nem adó) és megkülönböztető (disztinktív) jellemzői vannak; a fonéma-rendszerben az egyes elemek meghatározott ellentétpárban (oppozícióban) állnak egymással (ilyen pl. a p – b pár esetében a zöngesség oppozíciója).

Mindezek a szabályszerűségek egymással kölcsönös meghatározottságban vannak, s a meghatározottság módja nyelvenként más és más tendenciák szerint alakul. Azt látjuk továbbá, hogy az egyes fonéma- és nyelvi rendszerek eléggé különböznek abban, hogy milyen jellemzőket használnak fel szerkezetük felépítésére, de a tapasztalat szerint az egyik vonatkozásban szegényebb nyelv egy más tekintetben gazdagabb. Amiben viszont egyeznek a nyelvek — a szerző szerint — az, hogy a fonológiai rendszerek bonyolultságában rend van, mégpedig: a bonyolultabb elemek megléte feltételezi az egyszerűbbét, pl. a magánhangzók esetében ilyen egyszerűbb az a , i , u hangsor (a képzésmód szempontjából a legkarakterisztikusabb, „legsarkosabb” elemek), amelyek mint legstabilabb elemnek kötelezően szerepelni kell minden nyelvben ahhoz, hogy más magánhangzó is meglegyen benne. (Malmberg, a szerző sajnos téved. Az újperzsa elég szűkre szabott magánhangzórendszerében az alábbi állapot alakult ki: a , e , o , ill. hosszú labiális a ($\bar{a}$), $\bar{u}$, $\bar{i}$.)

Malmberg keresi a fonológiai rendszerek biztos pontját, és el akar jutni egy általánosan érvényes oppozícióhoz. Murdock kutatásai alapján, aki az anyanyelvüket tanuló gyerekeket figyelte, arra jut, hogy a magán- és mássalhangzó közötti különbségtétel eléggé határozott, de a mássalhangzók közül a felismerésnek és a különbségtételnek már fokozatai vannak. Egy biztos pont azonban föltétlen akad: a világ különböző nyelveiből felgyűjtött 1072, a szülő megnevezésére szolgáló szó 76 százalékban tartalmaz labiális vagy dentális hangot, az anya megjelölésének 55, az apáéinak 15 százalékában van nazális mássalhangzó. Új megvilágításba helyezi a nyelvi rendszert a kibernetika módszereivel való vizsgálata. Ezt végzi el ismét Moles (Kibernetikai módszer és nyelvi szerkezetek, 233–251), mégpedig a következő konkrét feladattal kapcsolatban. Ha létre akarunk hozni mesterséges beszédet, amely épp oly folyamatos és szabályos, mint az emberi beszéd, már megalkotott mesterséges beszédhangokat kell összegeznünk. A nehézség kettős: egyfelől biztosítanunk kell az elemek összekapcsolásának természetességét, amely lényegében egymás mellett álló beszédhangok egymás közti kölcsönös módosításának problémája, másrészt a hangok létrehozásának és csatlakoztatásának tempóját.

A beszélőgép létrehozásának legmesszebb vezető kérdése magának a szövegnek „megterveztetése”. Annyi bizonyos, hogy a beszédhangok meghatározott valószínűséggel követik egymást, ez az „összetartozás közeli rendje”, ahogy Moles elnevezi, de a jó hatásfokkal használható, a bizonyossággal felérő valószínűség meghatározásához az egész eddig létező nyelvi korpusz sem volna elegendő.

A szerző megjegyzi továbbá, hogy uralkodik egy másik törvényszerűség is, a mondat generatív struktúrája, amelyet Chomsky rajzolt fel (ez az „összetartozás távoli rendje”), s a megoldást talán a kettő közötti összefüggés teljes felismerése hozza majd meg.

6. A kötet legfőbb erénye, hogy a lehető legszélesebb körű és legkorszerűbb ismereteket tárja elénk a modern fonetikáról. Mint minden gyűjteményben, az egyes cikkek színvonala itt sem egyforma, de csaknem mind igen magas színvonalú, s legfeljebb egy-egy apró következtelenségre bukkanunk, főleg az elméleti tárgyú fejezetekben.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

Tanárember — fecskemadár — katicabogár. A Nyelvőr postája nemrég (Nyr. 91: 380) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért nem lehet hallani: *orvosember*, holott mondani szoktuk: *tanárember*, *íróember* stb. A kérdéshez azt szeretném hozzáfűzni, hogy ez nemcsak az *ember* gyűjtőnévvel fordul elő. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk például a *madár* és a *bogár* szóval kapcsolatban is. Mondják: *fecskemadár*, *gólyamadár*, *rigómadár* stb., nem mondják: *verébmadár*, *varjúmadár*, *galambmadár*. Mondják: *katicabogár*, nem mondják: *cincérbogár*. A dolog lényege az, hogy nyelvi jelenségekkel kapcsolatban nem szabad százszázalékosságot, szigorú logikát, matematikát követelnünk.

Morva — Franciában. Eckhardt Sándor két adattal járul hozzá annak bizonyításához, hogy a régi magyar nyelvben is gyakran használták változatlan formában ugyanazt a szót valamely nép nyelvének és lakóhelyének jelölésére, vagyis az utóbbi esetben nem mindig alkalmazták az *-ország* utótagot. (Morva — Franciában. Nyr. 91: 256). Az idézet mutatja, hogy a *Morva* valaha területnév is volt. Kézenfekvő Eckhardt Sándornak az a következtetése, hogy a *Morvay* családnév valószínűleg ennek a *Morva* alaknak a maradványa. Ezt a gondolatot folytatva hozzáfűzöm, hogy ugyanígy a *Csehi*, *Dalmáti*, *Jászi*, *Magyari*, *Németi*, *Olaszi*, *Oroszi* stb. családnév is talán a területjelölő rövidebb alaknak a maradványa.

Mellékesen megjegyzem, hogy Eckhardt Sándor értékes kiegészítésében a forrás-megjelölés — Nyr. 66: 250 — nem teljesen szabványos, mert a 66 itt nyilván az évszámot (1966) akarja jelenteni, holott a szabvány szerint nem az évszámot, hanem az évfolyamot (90.) szokták feltüntetni.

Szepesy Gyula

„Hivatali szórend”. Hazánkban a latin volt a hivatalos nyelv évszázadokon át. Ezt használták a törvények szövegezésére, a hivatalokban és az iskolákban is. Alig több mint száz éve, hogy az 1843–44-i országgyűlés törvénybe iktatta a magyar hivatalos nyelvet. Irodalmi nyelvünket és a köznyelvet sohasem érintette nagyobb mértékben a hivatali nyelv szelleme. Vannak azonban az írott nyelvnek olyan területei, ahol ma is számos nyomát találhatjuk az idegenszerű mondatfűzésnek.

A mellékmondati szórend szempontjából átolvastam Horváth Jenő és Tatár István „Levelezési ismeretek” című munkáját, amelyet jelenleg általánosan használnak oktatási célokra. A latinos mondatrend megállapíthatóan nem nagy mértékben érvényesül a közölt mintaszövegekben. A tankönyv mellékleteként megjelent „Példatár és feladatgyűjtemény” viszont — sajnálatos módon — jobban ragaszkodik a hagyományos hivatali nyelvhez.

Egy-két példa: „Értesítem, hogy a jelenlegi bérelszámolói munkaköréből a 612 Forgácsoló üzemből anyagfelhasználási ellenőr munkakörbe, az Anyagraktár II. munkahelyre eddigi illetményei (alapbér és prémium) meghagyásával áthelyeztem.” Ezt a mondatot a címzett (mint érdekelt) bizonyára többször is elolvassa. De bevallom, magamnak is előről kellett kezdenem, hogy megértsem, bonyolultsága miatt. Pedig csak az *áthelyeztem* szót kellett volna „áthelyezni”, mégpedig vagy közvetlenül a *hogy* kötőszó után, vagy (ami még jobb) az *anyagfelhasználási* szó elé. Így máris világosabb, tagoltabb — és nyelvhelyességi szempontból is helytállóbb. Egy másik példa: „... az 1959. II. negyedévi keretszerződésre közös megegyezéssel csak a III. negyedévben fogjuk átvenni, mert *arra* jelenleg *nincs szükségünk*.” (Helyesen: „... mert jelenleg nincs szükségünk rá.”)

Természetes, hogy ha a mellékmondat minden mondatrésze hangsúlyosabb az állítmánynál a mondanivaló szempontjából, akkor helyes az állítmányt a végére tenni. Pl. a Nyugta szövegében: „Elismerem, hogy...-tól 500,— Ft-ot azaz Ötszáz forintot kölcsönképpen felvettem.”

Bartus Imre és Kilényi Géza „Mindenkinek jog ikézikönyve” (1966.) c. művének 211. lapján olvasható: „A vásárlónak lehetőség szerint abba a boltba kell visszavinnie a minőséghibás árut, ahol vette, azonban az állami és szövetkezeti bolt a profiljához tartozó árucikkek tekintetében a vásárlás tényének blokkal vagy más módon való igazolását *nem kérheti*.” (Az utolsó két szót a könyvben dőlt betűvel szedték.) Ha a mondatban előbbre került volna az állítmány, akkor nem lett volna szükség arra, hogy ilyen módon emeljük ki a mondanivaló leglényegesebb részét. Így azonban 22 szót kellett elolvasnia az érdeklődőnek, hogy megtudja, ami voltaképpen fontos számára, ti. hogy „nem kérheti.”

A 193. lapon szerepel a következő mondat: „Mentesül azonban a jogosult a kártérítés alól, ha bizonyítja, hogy a késedelem elhárítása érdekében úgy járt el, hogy az az adott helyzetben általában elvárható.” Az utolsó tagmondatban az *elvárható*-t nyilvánvalóan előbbre kellene helyezni; sőt a két *az* közül az elsőt (a mutató névmást) teljesen el lehetett volna hagyni. (A latinban és a németben természetesen nem. A magyar nyelvben azonban az értelmesség, sőt a jogászai szabatosság sem kívánja meg kitételét.)

„Nem tarthat igényt a tartásra az a szülő, aki a gyermekével szemben fennálló kötelezettségeit olyan súlyos mértékben *megszegte*, ami az erkölcsi elvek teljes semmibevételét *mutatja*, pl. aki különváltan élő feleségének gondozásában álló gyermekével csecsemőkorától kezdve egyáltalán nem *törődött* és tartásához semmivel *sem járult hozzá*” (uo. 233). Ebben a terjedelmes mondatban öt állítmány szerepel, közülük egy kivételével (a főmondatban levő állítmány kivételével) mindegyik a mondat legvégén áll. Azt hiszem, könnyű megfejtetni, hogyan lett volna jobban megoldható nyelvhelyességi szempontból!

A felsorolt példákkal a hivatali nyelvnek csak egyik hibáját emeltem ki.

A latinban az állítmány a mondat végére kívánczik, a magyarban nem. Használjuk ki azt a lehetőséget, amely nyelvünk rugalmasabb szófűzésében rejlik!

Bán Valér

Elnapolás. Az elmúlt nyáron valamennyi napilapunktól értesülhettünk róla, hogy az ENSZ-közgyűlés „ideiglenesen elnapolta” közel-keleti vitáját.

De vajon lehet-e valamit véglegesen is elnapolni? Bizony, nem lehet! Ha pedig az ideiglenesség fogalma bennfoglaltatik az elnapolás értelmében, akkor a fogalmazás nem szabatos.

Az Értelmező Szótár szerint *elnapol* annyi mint 'későbbi időpontra halaszt', illetőleg 'meghatározott vagy bizonytalan időre ideiglenesen felfüggeszt'.

Helyesebb lett volna tehát a fogalmazás, ha a lapok bizonytalan időre való elnapolásról vagy egyszerűen csak elnapolásról adtak volna hírt.

Az egyiknek sikerül, a másiknak nem. Valamelyik nagy emberünk életéről ezt olvashattuk egyik napilapunkban: „... a 25 évig tartó *sikertelen* házasság megkeserítette életét.”

A *sikertelen* jelző itt nem a legszerencsésebb, mondhatnánk: sikertelen. Bizonyára sok olvasó gondolta kajánul: hát 25 év alatt sem sikerült szegénynek nyélbe ütnie azt a házasságot?

Azt hiszem, jobban sikerült volna a valóságot érzékeltetni, ha a szerző *boldogtalan* házasságról írt volna.

Úgy, mint úgy. Egyik kollégám szájából hangzott el a következő mondat: „Hát pedig azt *úgy, mint úgy* meg kell csinálni!”

Csak némi gondolkodás után jöttem rá, mit is akar ezzel mondani. Ez az *úgy, mint úgy* a német *sowieso* szolgai fordítása a magyaros *így is, úgy is* vagy *úgyis, amúgy is* helyett.

Szerintem, ha már „*így is, úgy is*” választanunk kell, válasszuk inkább a szép, magyaros formát!

Rozslyay György

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Tsuyoshi Tsutsumi. Többen érdeklődtek afelől, miért nem írjuk fonetikusán a nemrég hazánkban szereplő japán gordonkaművész nevét. Sokan azzal sincsenek tisztában, hogy mi ennek a névnek a helyes ejtése, továbbá melyik a családnév és melyik az egyéni név.

A művész teljes neve: *Tsutsumi Tsuyoshi*. Tősgyökeres japán név; az Iparművészeti Múzeum főigazgató-helyettesének — évekig élt Japánban — szíves szóbeli közléséből tudjuk, hogy e két japán szónak, amelyből a név alakult, körülbelül ilyen jelentése van: 'csomagocska' és 'erős gyerek'. Számunkra különösen érdekes, hogy ugyanolyan sorrendű, mint a magyar személynevek, tehát elől áll a családnév (*Tsutsumi*), a második helyen az egyéni (kereszt)név (*Tsuyoshi*).

Ha ezt a nevet fonetikusán akarnánk leírni, a magyar hangjelölési szokások szerint *Cucumi Cujosi*-t kellene írunk. Ez ugyanis a helyes kiejtés, amint maga a művész is elmondta legutóbbi itt-tartózkodásakor. A *Csucsumi* alak már csak azért is helytelen lenne, mert a japánok *u* előtt nem tudnak *cs*-t ejteni. Csak *i* előtt. Legfőképpen pedig azért, mert ő maga, ha latin betűkkel ír, *Tsuyoshi Tsutsumi* formában írja le a nevét (minthogy tudomásunk szerint jobbára Amerikában él, így, nyugati divat szerint előre téve az egyéni nevet). Különben a japán neveknek és szavaknak ilyen módszer szerint való átírása Japánban is általánosan kialakult szokás. A japánoknak ugyanis körülbelül 50–60 éve van *h i v a t a l o s* átírási szabályzatuk, amelyet ők maguk szerkesztettek. Ma már nemcsak japán írásjegyeket használnak. Van sok latin betűs kiadványuk és több, tudomásunk szerint négy, rendszeresen megjelenő latin betűs (angol nyelvű) újságjuk. Ezekben az angol hangjelölési szokások szerint írják le a japán neveket, szükség szerint közszavakat is. Tehát az angol fonetikai átírást adják (más célra — például a nyelvészeti tudományos szakirodalomban — másféle átírási rendszerük is van, de ez már más kérdés). Minthogy az angolban az *s* betűnek *sz* hangértéke van, ez az *sz* hangértékű *s* betű *t*-vel összekapcsolva a kiejtésben *c* hangot eredményez: *ts* (*t + sz*) = *c* (a *cs*-t ebben a rendszerben *ch*-val jelölik). A névben szerepel még a számunkra sem egészen idegen *y* (például a *Mayer* névben), ezt *j*-nek kell ejteni, valamint az *sh* betűkapcsolat, szintén egy hangot jelöl, ejtése: *s*.

R. L. G.

Ejtik-e valahol celophan-nak a celofánt? A bajai 362. sz. Papír- és Írószerbolt dolgozói vitáznak ezen. Azt is szeretnék biztosan tudni, miért írhatjuk kétféleképpen.

Kérésükre közöljük, hogy a vitatott szót ma a köz- és irodalmi nyelvben így írjuk: *celofán*. A többség kiejtése szerint. Hasonló írásra és ejtésre az idegen nyelvek közül az olaszból idézhetünk példát: *celofano*. Tudomásunk szerint a szó 3. szótagjának első hangja azokban a nyelvekben is *f*, ahol írásban *ph*-val jelölik. Például a németben, angolban, franciában. *Ph*-val való ejtése mindenütt helytelen.

A műszaki tudományos szakirodalomban (vegyészeti, műanyagipari stb.) megszokottabb a *cellofán* (két *l*-lel, de szintén *f*-fel) írásforma. Az akadémiai helyesírási szabályzat megengedi ezt a kettősséget, azért, hogy a tudományos rendszerezésben egymás mellett emlegetett *cellit*, *celluláris*, *celluloid*, *cellulóz*, *cellulózacetát*, *cellulóztartalmú* stb. stb. kifejezések közé alakilag is beleilleszkedjék a *cellofán*. Ennek a szónak első — *cello* — része ugyanis ugyanabból a töből ered, amelyből a *celluloid* és a többi, második — *-fán* — része pedig egy 'áttetsző' jelentésű görög szó csonkult alakja (*diaphanész*).

R. L. G.

Wartburg. Helyesen ejtik-e *varcburg*-nak némelyek a Wartburg gépkocsi nevét? — kérdi Bartha Józsefné.

A *Wartburg* gépkocsi nevét nem helyes *varcburg*-nak ejteni. Igaz, hogy a *b* előtti *t*-t — éppen a *b* hatására — nem ejtjük egészen tisztán, úgy, mint a *tál* vagy a *várt* szavakban, hanem olyanformán, mint a *hátsó vág* és a *kőbér* szavakban (tehát majdnem *d*-nek), *c*-nek azonban semmi esetre sem. S ugyancsak helytelen a *Wartburg* márkánévnek szintén gyakran hallható *s* hanyag artikulálásra valló hangkieséses *varburg* ejtése is.

R. L. G.

Skansen. Habán László a svéd *skansen* szónak helytelen írásáról, kiejtéséről szól.

Mostanában csakugyan többször találkoztunk ezzel a szóval, amikor a göcseji szabadtéri múzeumot emlegették. Svédül így írják: *skansen*, svéd kiejtése pedig: *szkansz^én*. A 'sánc' jelentésű svéd *skans* származéka. Így nevezik Stockholmnak a tengerpart felé eső egy kis részét. Igazi sánc lehetett valaha azon a helyen, azért emlegetik így. Itt van az a szabadtéri múzeum, amelyet éppen emiatt neveztek el *skansen*-nak; ez lett a mintájuk más szabadtéri néprajzi gyűjteményeknek. Minálunk a sajtóban többnyire *skanzen*-nak írják, s így is ejtik. — Találhatunk mentséget a *skanzen* írás- és ejtés módra, mert ez idegen szó első szótagjának magyaros ejtése idegen szavainknak ilyen hangalakosorába illeszkedik: *skandál*, *skandalum*, *skandium* (vegyi elem neve, Skandinávia latin megnevezéséből, a *Scandia* szóból), no és épp a *Skandinávia* név. Az óskandináv *skaldok* ('énekesek) is ilyen módon ejtett néven ismeretesek nálunk (bár ejtik így is a szót: *szkald*). Az angoltól átvett, de óskandináv eredetű *skalp* 'az ellenség lenyúzott fejbőre' szót is úgy ejtjük, ahogy írjuk. A *-zen* végződést is ugyancsak megszoktuk, főként az *Ibsen* névnek ilyen magyaros ejtése révén: *ibzen*; holott norvégul így mondják: *ipsz^én*. *Andersen* a mi kiejtésünkben: *anderzen*, a dánok így mondják: *an^érszen*. A dán *Sørensen* nevet szintén *-zen* végződéssel ejtik nálunk, így: *szörenzen*. (Pápán volt századunk első évtizedeiben egy ilyen dán nevű fényképész, azt meg éppenséggel *sörenzen*-nek hívtuk, sőt — úgy emlékszem — ő maga is így mutatkozott be.) Pedig ennek a névnek ez a dán hangalakja: *ször^énsz^én* (ezt az ő-t nyíltan ejtik).

Ilyen körülmények között nem merjük kifogásolni a *skanzen* írás- és ejtés módot. Az idegen szók kiejtése minden nyelvben hozzáidomul az átvevő nyelv hangrendszeréhez, hagyományához. A beszélők ösztönösen így alkalmazzák őket. A magyarból átvett szavakat, neveket is úgy ejtik más nyelvekben, hogy sokszor nemigen ismerhetünk

rájuk. S ez nem tudatlanság következménye, hiszen hivatalos külföldi kiejtési szótárakban pontos hangírással megjelölik, hogy ők miképpen ejtik, s azt is, hogy mi hogyan ejtjük. — Abban mindenképp igazat adunk Önnek, hogy kerülnünk kell a fölösleges idegen szavakat. Nagyon jó a *szabadtéri múzeum* kifejezés, valamint ezek: *tájmúzeum*, *falumúzeum*, használjuk ezeket a *skanzen* (*skansen*) helyett. Igaz, hogy a svéd szó sokkal rövidebb; épp ezért is használják, nemcsak nálunk, hanem másutt is.

Érdekes különben, hogy a szabadtéri múzeum mozgalma csak most kezd errefelé terjedni, jóllehet a stockholmi ilyen múzeumot már 1891-ben alapították. Ezért is emlegetik egyelőre inkább idegen néven, mint a magyaron.

F. G.

NDK-s versenyző, NDK-sok. Schneider Miklós (Szentes) azt kérdi, nem hibás-e az *NDK-s versenyző*, *NDK-sok* kifejezés.

Az igaz, hogy nem beszélünk így: *ausztriás*, *lengyelországos versenyző*; *ausztriások*; stb., de nem egészen jogos egybevetnünk ezekkel a kifejezésekkel a megrótt alakulatokat. A betűszavak alakítani és mondatnyi szempontból egy kissé szabadabban viselkednek, nincsenek annyira megkötve, mint a szokásos összetételek, szószervezetek. Vannak például ilyen betűszós összetételeink: *vb-elnök* (jóllehet nem mondjuk: *végrehajtóbizottság-elnök*, csak így: *végrehajtó bizottsági elnök* vagy *a végrehajtó bizottság elnöke*), *az MTA-kutatóintézetek* (bár fölölvá csak így, megszerkesztve mondjuk: *a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei*), *MÁV-kalauz* (ez még furcsább volna fölölvá: *Magyar Államvasutak-kalauz!*) stb. Akinek így jobban tetszik, mondja ekként: *NDK-beli versenyző*, *NDK-beliek*; így is jó: *NDK-versenyző* vagy az *NDK versenyzője*. — A hibáztatott kifejezések természetesen nem valók választékosabb stílusba, annyira bizalmas, családias hangulatúak. Egyáltalán nem kell visszaélnünk a betűszók, szóösszevonások, röviden: a mozaikszók használatával.

F. G.

Helyiipar-politika vagy **helyi iparpolitika**? Ennek eldöntését kéri az Egri Kisipari Szöv. Heves megyei Szövetsége.

A kérdezett kifejezést a következőképpen tanácsos írni: *helyi iparpolitika*. Az *iparpolitika* ugyanis létező, gyakran használt szó, országos és világviszonylatban egyaránt. Pl.: „Más módszereket, eljárásokat kell követni, szempontokat figyelembe venni a helyi *iparpolitikát*, másokat az országos vagy nemzeti *iparpolitikát* és megint másokat például a nemzetek közötti (KGST-országok közötti) *iparpolitikát* illetően.” Az *iparpolitika* a szorosabb értelmi kapcsolat, és ennek lehet (különírt) jelzője a *helyi*, *országos*, *nemzetközi* stb. A *helyi ipar* két szóba írandó kifejezés; nemigen lehet gyakori — ha egyáltalán lehet — az olyan helyzet, amelyben ez a kifejezés elötagja lehetne a *politika* szónak ('a helyi ipar által követett politika' jelentésben). Ha mégis, így kellene leírni: *helyiipar-politika*. Ez viszont magával vonná az ilyen, meglehetősen képtelen alakokat: *nemzetiipar-politika*, *országosipar-politika*.

R. L. G.

Újra ikésítünk? Dr. Pálvölgyi Ferenc paksi gyógyszerész azt teszi szavá, hogy újabban sok iktelen ígét, helytelenül, ikes ragokkal használnak.

„Remek ötlet!... Karácsonyra könyvet ajándékozom” — hirdeti az Állami Könyvterjesztő Vállalat (Füles 1966. december 4.)

Igen, gyakran tapasztalhatjuk — kivált fővárosunk nyelvében —, hogy a -z és -sz képzős iktelen ígéket sok más ilyen képzős ikes ige mintájára ikésítik; nemcsak az -ik végződést teszik hozzá a kijelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében,

hanem ugyanott, az egyes szám első személyében is az *-m* ragot használják. Így hallhatjuk például, sőt olvashatjuk is: „Külföldi tanulókkal levelezik”, s az említett első személyben: „Igen, levelezem velük.” Ezt is lehet hallani zenészekkel folytatott beszélgetésben: hangversenyezem. Nem is annyira a vadász, mint inkább az, aki elvontan valamire vadászik, ezt mondja túlzó ikes ragozással: „Már régóta vadászom erre a könyvre.” Egy házfelügyelő így adta tudtul, hogy ő kezeli a liftet: „Ma én liftezem.” S az ilyenek, akik annyira félnek, hogy hátha műveletlennek minősítik őket, ha természetesen beszélnek, hasonlóképpen ezt mondják: reggelizem, vacsorázom stb. Pedig az említett igealakok csak így helyesek (mint A magyar nyelv értelmező szótárából is megtudhatnák az érdeklődők), hisz nem igazi ikes igékről van szó: *levelezek, hangversenyezek, vadászok* (akár valódi puskával, akár a nélkül), *liftezek, reggelizek, vacsorázok*. No és természetesen: *ajándékozok*. Akármennyire ünnepélyeskedni akarok az ilyen szóalakkal, még karácsonyra is csak *ajándékozok* könyvet. A *könyvet* természetesen már *ajándékozom*. Ennek már tárgyas ragozású igealaknak kell lennie a határozott tárgy mellett (a *könyvet*).

Hogy mennyire elharapózott ezeknek a nem valódi ikes igéknek leginkább fővárosunkban való ikes ragozása, bizonyíthatja, hogy irodalmi hetilapunknak egyetlenegy lapján két ilyen alakkal találkoztunk: „... inkább azzal a társaddal rokonszenvezem...”; egy másik szerzőtől: „... ebbe én szívesen beleegyezem...” (Élet és Irodalom 1967. február 4., 12. lap). Az aztán még nagyobb túlzás, ha az ilyen igéket ható formájukban is ikesítik: *reggelizhetem, vacsorázhatom* stb.

F. G.

Csata. Menner Ödön gyógyszerész a Borsod megyei Szendrőről értesítette intézetünket, hogy ott ilyen „furesaságokat” hallani: *van még egy csata receptem; volt még egy csata orvosság.*

A *csata* szónak Szendrő környékén hallható alkalmazásáról a tájszótárak is megemlékeznek. Ez a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlen 'darab, csoport' stb. jelentés a szó eredeti 'csapat' jelentéséből ered. *Csata* szavunk ugyanis szláv jövevény, a XVI. század óta használatos nyelvünkben: 'sok, egy csomó, egy tömeg'-féle jelentését már csak egyes nyelvjárások őrzik. Ezért tetszik furesaságnak az ilyen beszéd: *van még egy csata receptem; volt még egy csata orvosság.*

R. L. G.

A jordán határőrök. Dr. Zolnai Sándor orvos ezt olvasta a Magyar Nemzetben, e helyett: *jordániai határőrök.*

Valóban szokatlan ez a *jordán* melléknév; ismerjük a *Jordán* folyónevet, de a *jordán* melléknévet még nemigen hallottuk. Analógiával magyarázhatjuk keletkezését; az *-ia* végű országnevek mellett tudniillik igen sokszor ilyen *-ia*-híjas melléknéveket találunk: *Albánia: albán, Csehszlovákia: csehszlovák, Dánia: dán, Etiópia: etióp, Hollandia: holland, Norvégia: norvég* stb. Olykor némi változás történik a tőben: *Arabia: arab; Anglia: angol, Brazília: brazil*; már ezt is hallani: *boliv, a Bolíviából; Bulgária: bolgár*, de népiesen így is előfordul: *bulgár; Mongólia: mongol* stb. A melbourne-i olimpia óta mind gyakrabban hallhatjuk: *ausztráliai, az Ausztráliából. Természetesen élnek a hosszabb melléknévi formák is: ausztráliai, albániai, csehszlovákiai, dániai* stb., hiszen ezeknek gyakorta más a jelentésük. — Nos, az *Albánia: albán, Csehszlovákia: csehszlovák* stb. irányító sor alakította a *Jordánia* országnévből a *jordán* melléknévet.

F. G.

Kitámad — Ietámad. Nélkülözhetetlenek vajon ezek a sportkifejezések? — kérdezi dr. Feövényessy László.

A bizonyos sportágak nyelvében gyakran fölfedezhető *kitámad* és *letámad* egyaránt az utóbbi években vált divatosná. A Magyar Labdarúgók Szövetségétől kapott tájékoztatás szerint a *kitámad* a labdarúgás nyelvében ezt jelenti: 'egy vagy több védőjátékos előretör, kimegy a védővonalból', a *letámad* jelentése pedig: 'megelőző szerelést hajt végre, vagyis az általa őrzött játékost megakadályozza a labda átvételében'. Mindkét szóalak szokatlan, ellentétes nyelvünk hagyományával. Sajnos, helyettesítésük, vagyis az általuk felidézett fogalom más szóval való kifejezése nem könnyű dolog. A *kitámad* helyett ugyan véleményünk szerint megfelelő az *előretör* vagy az *előrehúzódik*, a *letámad* helyettesítésére azonban egyelőre nem tudunk elfogadható, jó kifejezést ajánlani. (A *leszerel* nem jó, mert már mást jelent.)

G. L.

Táncsárdás? E szóval kapcsolatban ugyancsak dr. Feövényess Lászlónak írtuk:

A *táncsárdás* kifejezés helyességének vagy helytelenségének eldöntésében nem vagyunk illetékesek. Az bizonyos, hogy a *csárdás* főnév nemcsak táncot jelent, hanem zenét is. Az Értelmező Szótár szerint első jelentése: 'népi elemekből alakított, gyors ritmusú magyar zene', s csak második jelentése 'erre a zenére járt páros tánc'. Ezek után zenei szakembernek kellene arról nyilatkoznia, hogy van-e olyan *csárdás*-nak nevezett zene, amelyik nem alkalmas arra, hogy táncoljanak rá. Ha ilyen nincs, akkor a *táncsárdás* kifejezés hibás, pleonasztikus.

G. L.

Gumi — kaucsuk. E két szó használatáról dr. Sédi Károly igazgatóhelyettesnek írtuk:

Olyan természetű szakmai kérdésekben, amilyen pl. a *gumi* és a *kaucsuk* szó használata, végső fokon nem a nyelvésznek, hanem a szakmabelinek van joga dönten. De ha már tanácsunkat kéri, készséggel válaszolunk. Mi nyelvészeti szempontból nézve a dolgot nem tartjuk helyesnek, hogy a *kaucsuk* szót tankönyvekben *gumi*-val óhajtják helyettesíteni.

1. Igaz, a *kaucsuk* indián eredetű, de már több mint száz éve megvan nyelvünkben, s ennyi idő alatt szinte már polgárjogot nyert.

2. Köztudomású, hogy a *gumi* sem magyar eredetű szó. Mi a latinból vettük, végső fokon azonban az óegyiptomiból származik.

3. Végül a legfontosabb ellenérv: úgy látjuk, hogy a *kaucsuk* és a *gumi* szó a nyelvhasználatban elkülönült egymástól. A *kaucsuk* elsősorban a nyersanyagot jelenti, a *gumi* pedig — az Értelmező Szótárt idézzük — a nyers kaucsukból vulkanizálással készült anyagot, továbbá az ebből készített használati tárgyakat. Önök jobban meg tudják ítélni, hogy ez a jelentéskülönülés legalábbis alapvonásaiban csakugyan megvan-e. Ha úgy látják, hogy igen, mindenképpen azt ajánljuk, hogy tartsák meg s terjesszék az itt vázolt kettős szóhasználattal.

G. L.

Csereszabatos vagy csereszavatos? — kérdezi Kaszás Béla műszaki ellenőr.

Arra a kérdésre, hogy a két vitás kifejezés, a *csereszabatos* és a *csereszavatos* közül melyik alkalmasabb a *c s e r é l h e t ő* alkatrészek megjelölésére, nem könnyű válaszolnunk, mert ez elsősorban szakmai, műszaki s csak másodsorban nyelvi kérdés. Mi szívünk szerint mindkettő helyett ezt a már fent is leírt szót használnók: *cserélhető*. Ezt mindenki könnyen megértené, a másik két, meglehetősen nehézkes összetétel értelmezése ellenben sokaknak gondot okozhat.

Ha a műszaki nyelv használóinak sajátos igényei miatt mégis az említett két szó

közül kell választaniuk, a *cserezabatos* kifejezést ajánljuk. Ez megtalálható az újabb műszaki szótárakban, a másik azonban nem. 1966-ban jelent meg a Műszaki Értelmező Szótár 27. darabjaként Lukács László szerkesztésében az Üzemszervezés, üzemgazdaság című kötet. *Cserezabatos* címszónak nyoma sincs benne, a párja azonban megvan, a következő szöveggel:

cserezabatos (*cserélhetőség*) a tömegesen készült gyártmányok, illetve alkatrészek ama tulajdonsága, hogy válogatás és minden további megmunkálás nélkül bármelyik alkalmazható úgy, hogy feladatának az előírt követelmények szerint eleget tegyen (pl. villamoskörte, vízcsapok, fegyvertöltény).

Ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy az ismertebb műszaki szótárak a *cserezabatos* kifejezést ismerik, a *cserezabatos*-ot viszont nem, akkor sem nehéz észrevenni, hogy a két alak közül az utóbbi a bonyolultabb, sikerületlenebb. A *cserezabatos* ugyanis legfőképpen azt a gondolatot sugallhatja, hogy — idézem leveléből — „az alkatrész megmunkálásának pontossága szavatolja a cserélhetőségét”, a *cserezabatos* szó ellenben a szavatolás fogalmának belekeverése nélkül, tehát amannál lényegesen egyszerűbben ezt: az alkatrész megmunkálásának pontossága lehetővé teszi a cserét.

G. L.

Gázcseretelep. A balatonszárszói földművesszövetkezet raktárt épített, ahol kicserélik a megürült gázopalackokat gázzal töltött palackokra. A raktár oldalán ez a felirat olvasható: „Gázcseretelep”. Helyes-e ez? — kérde Varga Gábor nyugdíjas.

A „Gázcseretelep” fölíratból azt lehetne hinni, hogy valamilyen gázt cserélnek ott. Tehát bizony nem szabatos így, hiszen nem gázt cserélnek a telepen, hanem üres gázpalackot gázzal telire, persze térítés ellenében. Akik ott dolgoznak, bizonyára megszokták a rövidebb kifejezést; a *gáz*-összetéti előtag mögül lekopott a *-palack* utótag, s ők bizonyára így mondják: „gázt cserélnek”, mikor gázpalackot vesznek át, adnak ki. Akármennyire megszokták is, nem helyes az a beszéd, s a fölírat sem. Különben előfordul ilyenféle rövidülés; az elő- vagy az utótag elveszésével a megmaradó rész átveszi az egész összetett szó jelentését (ügynevezett jelentéstapadással), de itt ez nem volna helyén, mert félreértés lehet belőle. Egyáltalán zavar bennünket a nem szabatos kifejezés. Úgy kellene kiírni, ahogy Ön is javasolja: *Gázpalackcsere-telep*; vagy így: *Gázpalackcsereelő telep*.

F. G.

Jelszer, jelfogó, mágneskapcsoló. Rác István szakfordító levelében az Esti Hírlap 1966. november 5-i riportjára hivatkozva a *jelszer* kifejezést ajánlja a *rádió, televízió, lemezjátszó* stb. összefoglaló nevéül.

A *jelszer* összetétel alkotásmódja szabályos ugyan, de mégsem tartjuk megfelelőnek. A *jel* túlságosan távol áll jelentését illetően a rádió, televízió fogalomkörétől. A *jel* szón csak erőltetve tudnánk érteni a nevezett készülékeket, s ezért a vele alkotott *jelszer* összetétel is túl tág jelentéskörű kifejezés. A *relékapcsoló* helyett mind a *jelfogó*, mind a *mágneskapcsoló* nyelvileg kifogástalan. Hogy szakmai szempontból melyik a megfelelőbb, azt döntsék el a műszakiak.

Sz. L.

Hajógarázs — hajóvendéglő — pinceszínház. Mosoni Emánuelné ezt az újsághírt küldte meg nekünk: „Hajógarázs. Stockholm kikötőjében a nagyarányú garázshiány miatt, egy 16 000 tonnás 200 m hosszú és 20 m széles kiszuperált olajtartályhajón 1100

autó elhelyezésére alkalmas garázst rendeztek be.” Véleménye szerint félreérthető e *hajógarázs* szó.

A beküldött szöveg *hajógarázs* szavának jelentéséről valóban lehet vitatkozni. Nem mernénk azonban mereven elutasítani. Ugyanolyan a képzésmódja, mint a *hajóvendéglő* (a Lánchíd pesti hídfőjénél volt ez a hajóvázból kiképzett nyári vendéglő) vagy a *pinceszínház* (egy pince, ahol színházat rendeztek be) szavaknak.

R. L. G.

Fajtiszta — fajtatiszta. Ábel Józsa azt kérdezi levelében, melyik a helyes kifejezés: *fajtiszta* vagy *fajtatiszta* (kutya). S egyáltalában mi a különbség a két szó jelentése között?

Mind a két szó helyes, csupán azt kell figyelembe venni, hogy a *fajtiszta* köznyelvi, a *fajtatiszta* pedig tudományos szaknyelvi kifejezés. A két kifejezés ugyanazt jelenti; az utóbbi pontosabb, szabatosabb és jobban megfelel annak a fogalomnak, amelyet ki kell fejeznie. Abból kell kiindulni, hogy a *faj* és a *fajta* tudományos szempontból nem ugyanaz a dolog. A *faj* a nagy, átfogó egység, állat- (és növény-)rendszertani kategória, az, hogy *kutya*. A *fajta* pedig az ezen belüli kisebb egység, a faj változata, például *puli*, *foxi*, *tacskó* stb.

Minthogy ezeknek a kisebb, a kutyafajon belüli egyes (csoportoknak) változatoknak a nemesítése általában a feladat, a *fajta*, nem pedig a *faj* tisztaságáról kell beszélnünk.

Az Új magyar lexikon így értelmezi a *fajtatiszta* szót: „*tisztavérű*: a fajta jellegének megfelelő öröklöttséggel rendelkező (homozigota), fajtakeveredéstől mentes állati vagy növényi szervezet (a köznyelvben pontatlanul *fajtisztá*-nak nevezik). A fajtatiszta tényésztés minden tényésztőmunka alapja... Célja a jellegzetes fajtatulajdonságok tökéletesítése.”

A lexikon tehát helytelennek nevezi a *fajtiszta* szót, a köznyelvből mégsem kell kiirtani, bármennyire pontatlan is, mert már így, ebben az értelemben meggyökeresedett, félreértést nem okoz, s a mindennapi társalgásban nincs szükség olyan nagyfokú pontosságra, mint a tudományos szaknyelvben. Olyan pontatlan kifejezés ez, mint például a *gömbölyű aszial* vagy a *kockás szövet*.

R. L. G.

Paradicsom. Vajon miért éppen a paradicsom (*Solanum lycopersicum*) nevű zöldségfélérről nevezték el az édenkertet? Ezt szeretné tudni Urai Jenő.

Az 'édenkert' jelentésű *paradicsom* szót az egyházi latinból vettük át. Legelső összefüggő szövegű nyelvemlékünkben, az 1200 táján írt Halotti Beszédben már olvasható *paradisum* (*paradisumut*, *paradisumben*) alakban. Ekkor már 'mennyország' jelentése is volt. Az egyházi latin *paradisus* a görögből, ez pedig az iráni nyelvből származik. Természetesen ezekben a nyelvekben eredetileg nem jelentett mennyországot, hanem díszkertet, ahol dísznövények, szelídített állatok, kellemes pihenőlugasok vannak.

Az 'édenkert, mennyország' jelentésű *paradicsom* nem a *paradicsom* nevű növény-től kapta a nevét, hanem éppen fordítva történt; az ilyen nevű növény és gyümölcs kapta a nevét az édenkert nevéből olyanformán, hogy a szóban forgó gyümölcsöt színe és alakja miatt *paradicsomalma* (= paradicsomi alma) néven emlegették. Idővel az *alma* utótagot el is hagyták, s az egész jelentés a *paradicsom* előtagra, az eredetileg jelzőként álló szóra tapadt.

Már csak azért sem lehetett a növénynevén az elsődleges, mert ez a növény csak a XVI. század táján vált ismertté Magyarországon, Európába is csak 1500 körül telepítették Amerikából. Tudomásunk szerint a paradicsomot először Heindel (Heindelius)

Ferdinánd pozsonyi származású fűvész említi 1651-ben kiadott növénykatalógusában Heindel Strasbourgban tanult, az említett évben Pozsonyban tartózkodott. Itt botanikai kertje volt, s e kert növényeinek a jegyzékében említi a *paradicsomot*.

R. L. G.

Lacikonyha. E szó keletkezéséről Kotrusz Klárának Csehszlovákiába a következőket írtuk:

A *lacikonyha* eredetét ma már bajosan lehetne minden kétséget kizáróan megállapítani. Különféle mendemondák járnak róla. Egyes vidékeken a néphagyomány a XIII. században uralkodó Kun László személyéhez kapcsolja: az uralma alatti korszakot jellemző nyomorúság kényszerítette a népet ilyen szükségtűzhelyek tákolására. A szegényes viskóban nem volt hely a főzésre, a szabadban ütöttek össze valami főzőhelyet. Másutt a XVI. század táján élt II. vagy Dobzse Lászlót tartják a névadónak. A néphit szerint ez az állítólag fitymálva egyszerűen Lacinak is nevezett király annyira elszegényedett, hogy a sátor alatti vásári konyhából hordatott magának ennivalót. Minden sátorkonyha a Laci konyhája volt.

Nehezen hihető, kissé romantikus magyarázatok.

Van olyan tudósvélemény is, hogy a *lacikonyha* tulajdonképpen a *lagzikonyha* szó elferdítése. Lakodalmak alkalmával ugyanis, ahol nincs elég hely a házban, szokás az udvaron sütni-főzni, konyhát rögtönözni. A nevet aztán átvitték a piaci sátorkonyhákra. Ennek a magyarázatnak az a szépséghibája, hogy *lagzikonyha* (esetleg *lakzikonyha*) alakot sehol föl nem jegyeztek.

Lehetséges, hogy a kifejezés eredetének magyarázatát pusztán abban a tényben kell keresnünk, hogy a *Laci* (*Lackó* stb.) névvel sok népi mondás és kifejezés alakult. Valami összefoglaló gyűjtőnévféle is fejlődött belőle (mint a *Pál*, *Pali*, *Gyuri*, *Gyurka* nevekből). *Laci* néven illették sok helyen az egyszerű nép fiát, akárminek hívták is. A kissé együgyűnek tartott pórt. A vásároló népséget. Erre mutatnak az ilyen szóláshasonlatok: *Óriül neki, mint vak Laci a fél szemének*. Különösen kiviláglik ez a jelentés az *Öltözteti, mint Laci a verebet* szóláshasonlathoz fűzött magyarázatból, amelyet zárójelben ad meg egy múlt századi közmondásgyűjtemény: *Öltözteti, mint Laci a verebet.* (*Bambá* tollat fosztott, s kérdik, mit csinál: öltöztetem a verebet.) A *Laci-t bambá*-val magyarázza.

R. L. G.

NAGY J. BÉLA
(1884—1967)

Négy éve ünnepeltük folyóiratunkban mint nyelvművelésünknek akkor nyolevan-éves nesztorát (Kovalovszky Miklós: Nagy J. Béla nyolevanéves: Nyr. 88 [1964]: 1—4). Rövid négy éve. Nem kerek szám, nem újabb jubileumra szólító alkalom. Hogy most mégis megemlékezünk Nagy J. Béláról, annak szomorú oka van: befejeződött életpályája; ezt a dátumot kell odajegyeznünk életrajzi adataihoz: meghalt 1967. szeptember 26-án, Veszprémben, életének 84. évében.

Hátrahagyott jegyzetei között két cédulán ezt olvashatjuk (1952. június 9-én kelt): „Életrajzom: 1884. március 16-án születtem Gyöngyöshalászon, Heves megyében, tanítói családból. Az elemi és a középiskola elvégzése után magyar—francia szakos középiskolai tanári oklevelet és bölcsészdoktori oklevelet szereztem Budapesten. Tanítottam a körmöcbányai, a székesfehérvári és a budapesti V. kerületi állami főreáliskolában, majd a budapesti Állami Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság alelnöki hivatalába kaptam beosztást mint gyakorló középiskolai tanár, továbbá a magyar nyelv és irodalom tanításának módszertanából tanárképző intézeti előadásokat tartottam, s a magyar stílusgyakorlatokat is vezettem. 1942. július elseje óta vagyok nyugalomban. . . .

Pedagógiai irodalmi munkásságom után (Fleury, Diderot stb.) 1927 óta állandóan dolgoztam a Magyar Nyelvbe és a Magyarosamba, ez utóbbinak megindulásakor két éven át szerkesztője is voltam, és magyar nyelvkönyveket írtam a gimnáziumoknak valamennyi osztálya számára. Tolnai Vilmos halála után én gondoztam A magyar helyesírás szabályai című akadémiai kiadványt, s írásbeli hozzászólással és adatszolgáltatással most is tevékenyen részt veszek az új kiadások előkészítésében. . . . Legújabbban az Értelmező Szótár szerkesztőségének felkérésére ennek a szótárnak kidolgozásában is lektori munkát végezek.”

Életének ebben a rövid, szerény summázatában nem említi Nagy J. Béla, hogy folyóiratunkba is dolgozott; pedig épp a Nyelvőr „bocsátotta szárnyára”, mint mondani szokás. Itt jelent meg legelső nyelvművelő cikke, a Sörkorsó (Nyr. 31 [1902]: 459—60); műveinek hátrahagyott gépirásos jegyzékében ezt írja oda e cím után: „Októberi füzet, tehát nyilván másodéves egyetemi hallgató koromban írtam.” Aztán második cikkekéje, a Rangidősebség (ugyanannak az évfolyamnak decemberi számában: 576). Rövid vagy hosszú? című következő cikkében helyteleníti a *kincseért, végeig*-féle szóalakokat (Nyr. 32 [1903]: 45—6). Ezt fűzi hozzá most említett könyvészeti jegyzékében: „18 éves koromban írtam, másodéves voltam! Simonyi mindjárt megcáfolja, palóc szokás!” Negyedik cikke: *A vagy o?* (Nyr. 33 [1904]: 170); erről van szó benne: „szeretjük hazánkat, olvassuk a Hazánkot”). Ehhez ezt jegyzi meg tanára, a szerkesztő Simonyi Zsigmond: „Nagyon helyes.” Így indította el mestere a nyelvművelő pályán. Tehát folyóiratunkban jelentek meg első nyelvművelő cikkei. Hozzátehetjük: úgy látszik, az utolsó vagy egyik utolsó (posztumusz) is folyóiratunkban látott napvilágot (*Bir vagy bír?*: Nyr. 91 [1967]: 405—6).

Mint önéletrajzában utal rá, közben és párhuzamosan a neveléstudomány terén is munkálkodott. Fleury Kolosról (Claude Fleury) doktori értekezést írt (Magyar Paedagogia 15 [1906]: 214–26, 294–308, külön is), nagy tanulmánya jelent meg Diderot pedagógiájáról (uo. 23 [1914]: 205–19, 269–86, külön is). Említést érdemel még egy didaktikai cikke: A Poehlmann-féle nyelvtanító módszer (uo. 25 [1916]: 32–40). Két évtizeden át, 1919-től 1939-ig (említett bibliográfiai jegyzékében gyorsírással még pontosabban megadja: „20 és fél évig”) szerkesztette a Magyar Paedagogia című folyóiratot, s negyvenhat cikket írt a kétkötetes Révai-féle Magyar Pedagogiai Lexikonba, 1933–34. — Több szót érdemelne tanári pályafutásának méltatása, de erről egyebek közt már úgysis szólt Tompa József (Nagy J. Béla hetvenéves: MNy. 50 [1954]: 221–3) és Kovalovszky Miklós (Nagy J. Béla nyolevanéves: Nyr. 88 [1964]: 1–4); ők közelebbről szemlélhették nevelői működését.

Az oktató-nevelő és a nyelvész-nyelvművelő közös erényei mutatkoznak meg iskolai könyveiben: magyar nyelvtanaiban, részben másokkal együtt szerkesztett gimnáziumi olvasókönyveiben, Arany Toldijának magyarázatos kiadásában.

Nyelvművelő cikkeinek zöme a Magyar Nyelvben és a Magyarosanban jelent meg, de szépen jutott belőlük később, már Lőrincze Lajos szerkesztősége idején, a Magyar Nyelvörnek is. Szorosabb értelemben vett nyelvtudományi dolgozatai közül ne maradjon említetlen az Alakegyezés (Melich-émlékkönyv. 1942. 276–85), a Hangváltó igetövek (Budenz-empl.: Nyelvtudományi Közlemények 50 [1936]: 312–20). Írjuk ide néhány nyelvművelő tanulmányának címét, időrendben: A nyelvművelés elvei (Msn. 1 [1932]: 29–39), Hogy ragozzuk a magyar igét? (uo. 4 [1935]: 1–13), Helyes magyarság (Magyar Tanítóképző 49 [1936]: 409–19), Köznyelvi kiejtésünk (MNy. 37 [1941]: 82–94), Simonyi Zsigmond nyelvművelő munkássága (I. OK. 5 [1954]: 503–20), Van-e nyelvhelyesség? (Nyr. 79 [1955]: 1–17), A helyesírás értékelése (Pais-émlékkönyv. 1956. 565–71), Helyesírásunk időszzerű kérdései (MNy. 53 [1957]: 230–50), Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése (Nyr. 81 [1957]: 407–17), A nyelvművelő Horváth János (MNy. 54 [1958]: 165–75), Arany János nyelvművelése (Iskolai nyelvművelő. 1959. 127–33), Nyelvhelyességi babonák (uo. 312–38), A Péter tyúkja (MNy. 55 [1959]: 263–70), Betűneveink (Bárczi-empl.: Nyelvtud. Értekezések 40. sz. [1963]: 265–71), A között névutó használata (Nyr. 85 [1961]: 43–5).

Nem sorolom tovább; ennyiből is kitűnik Nagy J. Béla nyelvművelő tevékenységének sokoldalúsága. (Különben is még az idén megjelenik az Akadémiai Kiadónál nyelvművelő tanulmányainak, cikkeinek válogatott gyűjteménye, abból részletesebben megismerkedhetünk enemű munkásságával.)

A hagyatékában följegyzései között talált említett két papírszeletke közül az egyik 1952. június 9-én így vázolta munkatervét: „Nagy anyagot gyűjtöttem a következő három mű megírásához: 1. A magyar helyesírás problémái. Helyesírásunk nehézségeinek és vitás kérdéseinek részletes tárgyalása. 2. A helyes magyarság kézikönyve. Útmutató a nyelvhasználat kétséges eseteiben. 3. Gyakorlati magyar nyelvtan. Mai irodalmi és köznyelvünk leíró nyelvtana.” Sajnos, ez a terve terv maradt.

Milyen nyelvművelő egyéniség táruul élénk műveiből? Helyes magyarság című tanulmányának elején elmondja, hogy nyelvhelyességi kérdések tárgyalásakor háromféleről lehet szó: 1. a helyes kiejtésről, 2. a helyesírásról, 3. a kifejezőmód helyességéről. Azután így folytatja: „A magyar nyelv tanárának értenie kell ezekhez a kérdésekhez, csakhogy ennek a hozzáértésnek nagy ára van. Először is kedvező körülmények szükségeseek hozzá, olyan külső körülmények, amelyeket csak a véletlen, a sors kedvezése adhat meg, ha egyáltalában megad. Tiszta magyar vidéken kell születnünk, tiszta magyar környezetben kell felnőnünk, jó magyar beszédet kell hallanunk gyermekkorunkban, hogy szert tehessünk a nyelvhelyességi kérdésekhez való hozzáértésnek múlhatatlanul

szükséges alapjára, a jó nyelvérzékre. De a jó nyelvérzék még korántsem elegendő. Ez csak a kiindulópont, innen még nagyon hosszú az út az igazi hozzáértésig. Mennyit kell tanulni, míg nyelvhelyességi szakértő lehet belőlünk! Milyen jól kell ismernünk a régi magyar nyelvet, a népnyelvet, mégpedig nemcsak a magunk vidékének nyelvjárását, hanem más vidékéket is, mennyit kell forgatnunk nagy íróinknak, nyelvünk művészeinek munkáit, milyen jártasnak kell lennünk a nyelvhelyességi szakirodalomban, sőt általában az egész nyelvészeti irodalomban, hogy nyelvhelyességi kérdésekben véleményt merhessünk mondani, olyan véleményt, amelyet elfogadhatóan meg is lehet okolni, nem pedig csupán olyant, amelynek az egyéni önkényen kívül nincs egyéb alapja. Sőt mielőtt hozzászólunk nyelvhelyességi kérdésekhez, meg kell ismernünk a nyelvhelyességnek elméletét is.” (Magyar Tanítóképző 49 [1936]: 409.) Hasonlóképpen nyilatkozik később a Nyelvhelyességi babonák első bekezdésében, de nagyon helyesen hozzátesz még egy követelményt: „... jártasnak kell lennünk idegen nyelvekben is, hogy felismerhessük anyanyelvünknek idegen származású kifejezéseit, az idegenszerűségeket” (Iskolai nyelv-művelő 312).

Amit idéztem tőle, természetesen egyszersmind szándéktalan önjellemzés; aki annyira szigorú bírāja magának, nem kíván másoktól olyasmit, amit ki nem próbált magán, ami nem volt meg a maga életében, amit meg nem valósított munkáiban.

Hogy emberségében is megállta az idők próbáját, azt egy másik idézettel igazolhatjuk, 1956-ból. A helyesírás értékelése című dolgozatának végén fölteszi a kérdést, hogyan értékeljük igazságosan a helyesírást. Így felel: „Se ne bálványozzuk, se meg ne vessük! Ne bálványozzuk, mert a helyesírás is — mindenféle helyesírás — valójában többé-kevésbé tökéletlen mű, hisz emberi alkotás. Azonkívül vannak kétségtelenül sokkal fontosabb dolgok is a világon: a felebaráti szeretet, a kölcsönös jóakarát és az igazságosság uralma a földön, a népfajok és nemzetek testvériségének megvalósulása, a béke kérdése, a közjólét növelésén való munkálkodás stb.” (Pais-emlékkönyv 570.)

Látni való, mennyire távol van Nagy J. Bélától mind a politikai, mind a szakmai sovinizmus, egyáltalán mindenféle elfogultság. Sok vitája volt nyelvhelyességi kérdésekben, de mindig megőrizte józanságát, tudományos tárgyilagosságát. Nyugodt lelkiismerettel jelenthette ki egy vitacikkében: „Hevesi származású vagyok, de nem heveskedő természetű. Meggondolom higgadtan, amit írok.” (Nyr. 89 [1965]: 330.) Magától értődőnek látta, hogy akad ok vitatkozásra. „Nyelvtudásunk és stílusérzékünk, nyelvünknek jelenéről és múltjáról való ismeretünk, egész nyelvi műveltségünk és ízlésünk nem egyforma, ennél fogva természetes, hogy nem érthetünk egyet minden apró kérdésben” — írja (MNy. 54 [1958]: 175).

Mondtam, hogy szigorú bírāja volt magának. Ezt vallja: „Magunkon kell elkezdeni a javítást, nem másokon. Először magunk tanuljunk meg jól magyarul, azután tanítsunk másokat. Fejlesszük ki magunkban mennél többen a nyelvi öntudatot, ébresszük fel a nyelvi lelkiismeretet, végezzük el magunkon mennél számosabban ezt a nyelvi önfegyelmezést és önnevelést, akkor mind fölöslegesebbé válik mások ellenőrzése, figyelmeztetése és javítgatása.” (Msn. 6 [1937]: 104.)

Aki így neveli magát, akiben az önfegyelem és a tudás a nyelvi kifejezésnek írói készségével párosul, az egyúttal mintát tart elénk műveiben. Nagyon kevés szerző van és volt tudományosságunkban, akinek írásait fennakadás nélkül, olyan élvezettel olvashatjuk, mint az övéit. Az ő műveiben igazán testet ölt a stilisztikának minden valamirevaló kívánalma: a magyarosság, szabatosság, világosság, egyszerűség, a szemléletesség, jóhangzás. Élete végéig tanult mindebben.

Mi is volt röviden az a gondolatrendszer, amely nyelv-művelő tevékenységét irányította?

Történeti fejlődésében tekintse a nyelv művelő a nyelvet. Szakadatlanul változik a nyelv, s eközben sokáig egymás mellett élhet a régi és az új. Türelemmel kell néznünk harcukat; mind a két formát el kell fogadnunk, az újat is, ha megfelel nyelvünk belső törvényszerűségeinek. Legyünk hajlékonyak! Ne engedjünk egyik szélsőséges fölfogásnak se. Vannak, akik mindent hibáztatnak, s „ellentmondást nem tűrő határozottsággal adják ki döntvényeiket”. Másfelől vannak, akik tagadják a nyelvhelyességet; szerintük minden úgy jó, ahogy van, értékelés nélkül tudomásul kell vennünk a változásokat. Ezzel a nézettel persze odáig jutunk, hogy helyeselnünk kell példának okáért Gvadányi vasas németjeinek tört magyarságát is. Amit a nyelvi közösség a maga erejéből hozott létre, ami nem idegenszerű, azt ne bántsuk. De nyelvünk sajátosságait meg kell őriznünk, ahogy minden művelt nép teszi a maga nyelvével. Az átvett idegen elemeket hasonítsuk a magunk nyelvéhez. Kellő kritikával járjunk el, kerüljük a „hibás hibáztatásokat”, a „nyelvhelyességi babonákat”. A nyelvi helyesség rendkívül bonyolult kérdés, azért nem lehetünk eléggé óvatosak szabályaink megfogalmazásában. Lehetetlenség a vitás kérdéseket szaktekintélyi, akadémiai „határozattal” eldönteni. Minden szabadon meg kell vitatni, de természetesen a szükséges ismeretekkel fölfegyverkezve. Nagy J. Béla fontosnak tartotta azt a figyelmeztetést, amelyet nekünk is sokszor meg kell ismételnünk mindennapi gyakorlatunkban: „... a nyelvet csak nagyon óvatosan szabad a logika késével boncolgatni” (Nyr. 85 [1961]: 45). Figyelnünk kell nyelvünk életének mindenemű megnyilatkozására, az irodalmi és köznyelvre, a szépirodalomra és a tudományos irodalomra, a tankönyvek nyelvére, az ifjúsági irodalomra, a sajtóra, a köz- és a gazdasági élet nyelvére stb. (Ebből a stb.-ből ne felejtjük ki a rádiót és a televíziót! — tehetjük hozzá.) Kiejtésünkben a köznyelvhez, a nyelvi közösség művelt tagjainak kiejtéséhez kell igazodnunk. A köznyelvi kiejtés sem nálunk, sem máshol nem tökéletesen egységes. (Egyformán helyesnek ismeri el köznyelvünknek zárt *é-ző*, vagyis a kétféle *e* hangot megkülönböztető és nyílt *e-ző* változatát.) A helyesírást nem elég szabályozni, a szabályozást meg is kell okolni. Ne újítsunk a helyesírásban szükségtelenül, csak akkor, ha a nyelvi változás valóban rákényszerít bennünket. A helyesírás szabályozásában is, akár a nyelvhelyességi szabályoknak nem kevésbé kényes megfogalmazásában, nagyobb óvatosságot, rugalmasságot lát szükségesnek.

Ezek a vezérelvei ma is időszerűek; nem árt olykor elgondolkozni rajtuk.

Az előadottak után bátran megállapíthatjuk, hogy Nagy J. Béla egyik legkiemelkedőbb alakja nyelv művelésünknek, anyanyelvi ismeretterjesztésünknek; e tekintetben ő a legerősebb összekötő kapocs Simonyi Zsigmondék és mai nyelv művelőink között. A két világháború közti szorult korban gyakran vétkeztek azzal főként műkedvelő nyelv művelőink, hogy egész nyelv védelmük az idegen szavak üldözésében merült ki, megtapadtak a nyelvi jelenségek felszínén. Nagy J. Béla mélyebbre és messzebbre látott, nyelvünknek teljes életére figyelt. Sokoldalúságával is példaképünk lehet.

Életműve beleépült napjaink nyelv művelésébe, anyanyelvi műveltségébe. Holnapunk számára is van mondanivalója. Hadd adjam át végül egy megszívlelni való üzenetét a fiatalabb nemzedéknek: „... azt ajánlanám a nyelv művelő nyelvészek ifjabb gárdájának, ne arra használják fel tudományukat, hogy a meglevő nyelvhelyességi tilalomfákra sorban ezt fessék rá a TILOS helyett: SZABAD, mert egyszer csak majd azon vesszük észre magunkat, hogy nincs is már semmi gyomlálni való nyelvünk kertjében, mert a fölülvizsgálás mindig »rehabilitálással« végződik, minden régi hibáról kiderül, hogy nem is hiba. Inkább ismerjük el, hogy nyelvi hibáink, sajnos, igenis vannak, régiek is, újabbak is. Nyissuk ki a szemünket, és lássuk meg őket.” (MNy. 54 [1958]: 175.)

Ferenczy Géza

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. január 16-i üléséről

Mint erről a Magyar Nyelvőr olvasói annak idején a rádióból s a sajtóból is értesülhettek, ennek a megbeszélésnek központi témája a magyar utónevek (keresztnevek) használatának rendkívül szerteágazó kérdésköre volt. Ezt tükrözte az értekezlet személyi összetétele is. A bizottság jelen levő tagjain, Balassa Lászlón, Garai Gáboron, Grétsy Lászlón, Kovalovszky Miklóson, Lőrincze Lajoson, Ruffy Péteren, Szathmári Istvánon és Szende Aladáron kívül ugyanis előzetes meghívás alapján olyan szakemberek is részt vettek ezen a megbeszélésen, akik nyelvészeti szakterületük vagy hivatali beosztásuk, illetékességük révén érdekeltek az utónevek ügyében. A névtani kérdésekkel vagy azokkal is foglalkozó nyelvészek közül jelen volt Büky Béla, Ladó János, Mikesy Sándor, Rácz Endre és J. Soltész Katalin, a hivatalos szervek és intézmények képviselőiben pedig Bacsó Imre (Igazságügy-minisztérium), Fonyó Gyula (Minisztertanács, tanácsszervek osztálya), Hámosi Lajos (Budapest Főváros Tanácsa), Izik János (Állami Egyházügyi Hivatal), Kemenesi Miklós (Budapest Főváros Tanácsa) és Székelyi Lászlóné (Belügyminisztérium, állampolgársági és névváltoztatási alosztály).

Az ülés résztvevői Ladó Jánosnak a bizottság megbízásából összeállított és sokszorosításban már előzetesen minden jelenlevőhöz eljuttatott téziseiből, javaslataiból indultak ki, s azokhoz fűzték megjegyzéseiket. A sokszorosított előterjesztés a keresztnévhasználat számos vitás kérdését vetette fel; olyanokat, mint az idegen nevek lefordíthatósága (*Flóra — Virág, Viktor — Győző*), az idegen névváltozatok kérdése (*Brigitta* mellett *Brigitte, Erzsébet* mellett *Eliz, Elza, Szavéta; Orsolya* mellett *Urzula*), az egybekapcsolt utónevek létjogosultsága (*Annabella, Annamária*), a becézett nevek elfogadhatósága vagy elfogadhatatlansága hivatalos névként (*Benő a Benjámín* mellett, *Samu a Sámuel* mellett), a magyar keresztnévvaltozatok kérdése (*Demeter — Dömötör, Máté — Mátyás, Tibor — Tiborc*) a nőiesített férfinevek, valamint a tévedésből vagy egyéb okból nőknek és férfiaknak egyaránt adott nevek kérdése (*Antalka, Ferike; Jácint, Szende*), az utónevek helyesírása és kiejtése (*Eörs* vagy *Örs, Sylvia* vagy *Szilvia*) stb. Ladó János javaslata az volt, hogy a jelenlegi, szinte már teljesen elavult Babó-féle utónévjegyzék helyébe megfelelő szakmai előkészítés után korszerű, gazdag anyagú, új utónévjegyzéket kellene készíteni, olyat, amely mind az érdeklődő nagyközönséget, mind az anyakönyvvezetőket megfelelően tájékoztatja és eligazítja.

A hozzászólók — név szerint, betűrendbe szedve Bacsó, Büky, Fonyó, Garai, Grétsy, Izik, Kemenesi, Kovalovszky, Lőrincze, Mikesy, Rácz, J. Soltész, Szathmári és Székelyiné — általában megfélelőknek tartották az előterjesztésben vázolt s az ülésen Ladó által több helyütt részletesebben is kifejtett szempontokat, abban pedig kivétel nélkül minden jelenlevő egyetértett, hogy a javasolt új névjegyzék összeállítására elengedhetetlenül szükség van. A vitában számos hasznos javaslat, figyelemre méltó megjegyzés is elhangzott új egyéni nevek alkotásának lehetőségeiről, a magyarországi nemzetiségek sajátos névadási problémáiról, a fővárosi és vidéki névadási különbségek fokozatos elmosódásáról, a család- és a keresztnév összhangjának fontosságáról, a nyelvhelyességi szempontok névadásbeli érvényesítésének szükségességéről stb. A tervbe vett új névjegyzék jellegére vonatkozólag minden felszólaló azt hangoztatta, hogy ennek a kiadványnak — számolva a névdivat változásaival — tanácsadó jellegűnek, ajánló névjegyzéknek kell lennie, s nem szabad eleve nem anyakönyvvezetőnek bélyegeznie mindazokat a neveket, amelyek nincsenek benne. Arra viszont igenis szükség van, hogy lerögzítsük, mely nevek vagy még inkább milyen típusú nevek nem fogadhatók el magyar utónévként. Egy-két szorosabb értelem-

ben vett nyelvészeti vonatkozású kérdésben élénk eszmecsere alakult ki, s ezekben nem is született még végleges döntés. Így például még további megvitatásra vár, hogy az elkészítendő utónévjegyzékben legyen-e stílusminősítés a tárgyalt, illetve felsorolt keresztnevek mellett (a hozzászólók többsége ezt megoldhatatlannak tartotta), valamint hogy általános érvénnyel elő lehet-e írni, meg lehet-e kívánni az utónevek kiejtés szerinti írását (itt az eddigiek alapján az igenlő válasz felé billen a mérleg nyelve).

A vita egészében véve nagyon gyümölcsöző, nagyon termékeny volt. Minden remény megvan arra, hogy a Nyelvművelő Munkabizottságnak ez a kezdeményezése a tervbe vett munkálatok elvégzése után — talán már egy-két éven belül — nagy hasznára lesz mind névtudományunknak, mind az egész magyar nyelvközösségnek.

Grétsy László

József Attila emléktalálkozó és szavalóverseny

1967. december 9-én — immár hatodszor — Makón rendezték meg a József Attiláról elnevezett gimnáziumok és szakközépiskolák a József Attila emléktalálkozót és szavalóversenyt. Az egyes iskolák (József Attila Gimnázium és Szakközépiskola Budapest IX. kerület, József Attila Gimnázium és Mezőgazdasági Szakközépiskola Kunszentmárton, József Attila Gimnázium Monor, József Attila Gimnázium és Ipari Szakközépiskola Ózd, József Attila Gimnázium Sopron, József Attila Gimnázium és Szakközépiskola Székesfehérvár, József Attila Gimnázium Makó) három-három szavalóval képviseltették magukat, akik kötelezőként József Attila Invokáció című versét mondták el, ezenkívül előadtak egy szabadon választott József Attila-költeményt. A szavalatokat elbíráló zsűri a következő tagokból állt: özv. dr. M a k a i Ö d ö n n é J ó z s e f E t e l - k a ; B e n c é d y J ó z s e f, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője (a zsűri elnöke); L ó r i n c z e L a j o s ; S z a t h m á r i I s t v á n és K o m o r I s t v á n , a szegedi Nemzeti Színház rendezője. A szavalóversenyt — amelynek első három helye, zettje: T i h a n y i G y ö n g y i budapesti, K ó t h y J u d i t soproni és S o ó s Z s u z s a n n a makói tanuló lett, s amelyből csapatversenyben a makói József Attila Gimnázium került ki győztesen — Szathmári István értékelte a színvonalas esti emlékműso-keretében a következő szavakkal:

Tisztelt ünneplő Közönség!
Kedves Szavalók!
Kedves Diákok!

Ezúttal nekem jutott az az igen megtisztelő, de annál nehezebb feladat, hogy röviden s általában értékeljem az ideai szavalóversenyt. Megmondom őszintén: örültem neki, és féltém is tőle.

Örültem azért, mert — egyszerű szavakkal — szeretem József Attilát; mert úgy érzem, ezeken az évenként, immár hagyományosan megismétlődő versenyeken mindig közelebb kerül a költőhöz ifjúságunk, a szavalók és mi magunk is, úgy, ahogy ma délelőtt hallottuk a mai költő szavaival: ezekben a napokban valóban „Míntha élne, itt van ő közöttünk! . . .”.

De féltém is. Mert bár úgy adódott, hogy évek óta foglalkozom stilisztikával s benne a szépirodalommal és a költészettel, mégis — vagy talán éppen ezért! — mind jobban kell látnom, milyen nehéz igazán hozzáférközni egy költőhöz, milyen nehéz igazán érteni egy verset. — Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyoznám, hogy nem értek egyet azokkal, akik nem akarnak hozzányúlni a vershez, mint valami tabuhoz, mondván,

hogy minden elemzés csak tönkretetheti. Igenis, a vers nem matematikai egyenlőség, amely egyértelműen tárul fel mindenki előtt. A költő elsősorban éreztetni, szuggerálni akar, versét saját korának és az utókornak szánva. A mindenkori olvasónak kell tehát értelmeznie. Éppen az értelmezés — a tartalmi és formai elemzés — hozza, hozhatja hozzánk közelebb a verset. Persze ezt az elemzést, ezt az analízist mindenkor követnie kell az egészet magasabb szinten átfogó szintézisnek. S mennyivel inkább érvényes mindez a szavalóra!

És hadd térjek itt rá mindjárt mai szavalóversenyünk értékelésére. Legfőbb jellemzőjét így jelölhetném meg: tanulóink — és nyilván iskoláink is — mindig jobban és jobban a versek értelmezésére és nem valamiféle színészi produktumra vetik a fősúlyt. Magam most harmadszor veszek részt ezeken a versenyeken, de nyugodt lélekkel mondhatom: minden évben előreléptünk. És most különösen! Az idén már nem a rosszabbak és jobbak, hanem a jók és a még jobbak, a művészi és a még művészebb szavالاتok között kellett válogatnunk.

Pedig a hallott versek általában nehezek voltak. Ilyen az Invokáció is. Szerintem a makói József Attila Gimnázium kitűnően választott. Ez a vers kevésbé ismert, de benne van az „egész” József Attila. Az, aki a munkásosztály felé fordul, s benne látja a jövőt, az igazabb jövő építőjét. De benne van a vajúdo, az önmagával is viaskodó költő, aki a „rend”-ért küzd. És formailag is ott van a komoly szavú József Attila, de az is, aki gyakran fordul a groteszk felé, amikor a „rend” nem akar alakulni, s a játékos költő is, aki szintén igen gyakran megszólal az első versektől az utolsóig.

És éppen itt látok, illetőleg látunk még bizonyos kisebb negatívumokat.

Többen nem tudták visszaadni ezt a sokféle szint. Egyrészt mintha valahogy az eddig inkább gyakran szavalt, közvetlen társadalmi mondanivalójú „nagy” versek hangnemét követnék, s nem mernének például játékos hangot megütni. Másrészt mintha a kelleténél sokkal jobban visszafognák a versek lendületét, lüktetését, ritmusát. Harmadsorban: én úgy fogalmaztam meg, hogy sokan „kis regiszteren” játszottak; azon belül jobbára pontosan, de éppen emiatt — különösen a hosszabb, mély gondolatokat tartalmazó versek (Eszmélet, Elégia stb.) esetében — előadásuk egyhangúvá és bizony kissé unalmasává vált.

Hadd emeljem ki e tekintetben Barcza Máriát, aki érdekes, modern, változatos szint képviselt mai szavalatával.

Azt mondtam, az értelmezés sokat javult, de hogy finomítani való még bőven van, azt éppen a hangsúlybeli hibák mutatják. Csak néhány példát! Az Invokáció lényegbeli mondanivalója röviden — prózai nyelven megfogalmazva — a következő: Te, itt vagy a magad régi, polgári mivoltoddal, ami mindig visszafelé húz, de itt a jövő építője, a munkásság, állj mellé. Ez a szembeállítás vonul végig az egész versen. Ennek ellenére a második versszak második sorában szinte senki sem éreztette, hogy az „Ez itt körül mind ellenség” az ellentét egyik oldala, s a „gondold meg jól” utáni „az nyugalmat ad” a másik oldal, tehát az az nemcsak hogy kiemelt hangsúlyt kap, hanem utána szünettel is érzékeltetjük, hogy a munkásosztályra vonatkozik. (Csak mellesleg jegyzem meg: az értelmezés nem föltétlen egyféle; az említett sorról is elhangzott olyan vélemény — mégpedig a zsűriben —, hogy az az az előtte álló „gondold meg jól”-ra vonatkozik. Egyébként az utolsó két sornak az előzőkkel ellentétes, továbbá összefoglaló, előremutató és kiemelő jellegét is csak kevesen érzékeltették. Közönségünk dicséretére legyen mondva, hogy amikor talán az ötödik vagy hatodik szavaló ennek megfelelően fejezte be szavalatát, nagy tapsviharban tört ki! Persze ez nagyon jó, éppen az a fő cél, hogy egész diákságunkat versértővé neveljük!)

A versértelmezés után szóljunk a kiejtésről. E tekintetben is nagyot fejlődünk: általánosabb hibát nem is tudnék mondani. Csupán egy-két szavaló kissé beszéd-

hibás (szigmatizmus) és néhányan — affektáltan, modorosan — jésítve ejtették az *l*-et (pl. *vol't*). — Több okból említsük meg külön is a nyelvjárási ejtést. Talán előrebocsátanám a következőket. A tájnyelv, a táji ejtés nem valami alsóbb rendű, szégyellni való dolog, hisz előbb volt, mint a nemzeti nyelv (a nemzeti nyelv maga is vagy egy, vagy több tájnyelvből lett), s bár a gazdasági, társadalmi stb. fejlődés következtében visszaszorulóban van, még nagyon sokáig fog hatni köznyelvünkre s még inkább a szépirodalom nyelvére. Viszont azt is világosan látnunk kell, hogy van irodalmi nyelvünk, s ez a szavalás nyelve is. Nos, a kép megnyugtató, csupán néhány *i*-ző nyelvterületről való szavaló ejtett *i*-be hajló *é*-ket(*é*).

Itt említem meg, hogy viszont többet törődhetnének a szavalók az írásjelekkel, illetőleg az úgynevezett látható nyelv eszközeivel, hisz a mondatfonetikába tartozó hangsúlyt, hanglejtést, szünetet, hangfekvést, hangközt, beszédtempót stb. alig tudja jelezni az írott nyelv. Ami keveset tehát jelez, azt száz százalékgig érvényesítenünk kell. József Attila például a ritmus kedvéért hol *szívem*-et, hol *szívem*-et ír, a *síkon* rövid *i*-vel szerepel az Invokációban is stb. Ennek ellenére szinte kivétel nélkül hosszú *i*-ket hallotunk mindig. Nem követték eléggé az írásjeleket; a két gondolatjel közé tett közbevetést például sokan ugyanolyan hangmagassággal mondták, mint a többi részt, pedig a hangmagasság lejjebb szállításával kell érzékeltetnünk, hogy a mondanivalóba egy viszonylag szeretlen rész ékelődött. Szinte senki sem érzékeltette úgynevezett lebegtetéssel az Invokációban a „sem | Isten, sem Király —” utáni gondolatjelet. Feltűnő volt továbbá, hogy az enjambement kiemelől szerepével sem igen törődünk. Sokszor hangsúlyoztuk a jelzett szót a jelző helyett. Stb.

Apró megjegyzésem volna még sok, ezekkel azonban most már nem untatnám a kedves Közönséget. Azt kívánom, hogy jövőre s azután is annyit lépjunk előre, amennyit az idén.

Szathmári István

A berlini Finnugor Intézet ünnepe

1967. szeptember 29-én a Berlini Humboldt Egyetem Clara-Zetkin-Straße 1. szám alatti épülete egyik termében szép számú és lelkes hangulatú közönség gyűlt össze. A megjelenők kezében levő meghívó a vendégeket az egyetem Finnugor Intézete ötven éves fennállása ünneplésére hívta.

Az ünnepségen részint a berlini Finnugor Intézet, részint a Magyar Tudományos Akadémia jóvoltából magam is részt vehettem, s álltam be az ünneplők sorába.

Az ünnepi ülést Szent-Iványi Béla professzor előadása („50 Jahre Finnisch-Ugrisches Institut an der Humboldt-Universität zu Berlin”) nyitotta meg. Beszéde bevezető részében a nemrégiben tragikus hirtelenséggel elhunyt Wolfgang Steinitz professzorról emlékezett meg, aki húsz éven át (1946-tól 1966-ig) volt az intézet igazgatója. Beszéde további részéből megismerkedhettünk az intézet múltjával és történetével, s nem utolsósorban magával az intézettel, mindennapi munkájával.

Az intézet — akkor még az egyetem magyar tanszéke — létrehozását a porosz parlament 1916. március 14-i ülése határozta el. Az intézet („Ungarisches Institut”) 1917 őszén jött létre. Első vezetője Gragger Róbert volt, akit korai halála (1926) után a tisztségben Gombocz Zoltán, majd Farkas Gyula (1928 — 1945) követett. A II. világháború után, 1946-ban, W. Steinitz vezetésével alakult újjá, s egyúttal ekkor vette fel mai nevét is. Ugyanakkor Szent-Iványi Béla személyében külön magyar professzort is kapott.

Az intézetben — az egyetemi oktatói munkával részint összekapcsolva — a munka főként három területen folyik: 1. magyar filológia, 2. finn filológia és 3. finnugor

nyelvészet, melynek égisze alatt készül az osztják nyelv nyelvjárási és etimológiai szótára is.

Az intézet nemcsak a magyar nyelvtanítás, hanem a magyar művelődés egyik legtevékenyebb külhoni letéteményese. Könyvtárában van — többek között — a külföldi gyűjtemények sorában a legnagyobb finnugor és magyar vonatkozású állomány (több mint 48000 kötet).

Szent-Iványi professzor előadása után, részint mintegy annak adatait „megjele-
nítve”, került sor a jubileum alkalmával rendezett könyvkiállítás megnyitására. A kiállítás a látnivalók sorában első helyen a könyvtár XVIII. századi magyar és más nyelvű ritkaságai álltak. Ezt követték az intézet egykori és mai professzorainak, „diákjainak” munkái, tudományos művek, magyar nyelvkönyvek és szépirodalmi fordítások egyaránt.

A finnugor nyelvészeti munkáról külön előadás számolt be. Ezt G e r t S a u e r tartotta „Aufgaben der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft in der DDR” címmel. Ennek keretében örömmel hallottuk, hogy a német tudományosság legjobb hagyományaihoz híven mily nagy odaadással műveli az NDK-ban ma is a finnugor nyelvek kutatását.

Az ünnepély második felében a disszertánsok számoltak be munkájukról. Közöttük a legtöbb figyelemre K a r l - H e i n z J ü g e l t („Die Widerspiegelung der ungarischen Wissenschaft und Literatur in der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung”), P a u l K á r p á t i („Politische und ökonomische Terminologie in den ungarischen Übersetzungen des Kommunistischen Manifests”) és R i c h a r d S e m r a u („Das Komische in Brechts »Puntila«”) tarthatnak számot.

A délután folyamán a résztvevők — közöttük L a k ó G y ö r g y akadémikus is — felkeresték W. Steinitz sírját, s virágot helyeztek el rajta.

Gulya János

Nyelvészeti találkozó Kassán

1967. október 20-tól 22-ig országos rendezvényre került sor Kassán, amely a nyelv-művelő mozgalommal, nyelvi kultúránk kérdéseivel, továbbá a szlovákiai magyar nyelv-járásokkal, a nyelvjárási anyaggyűjtéssel és a földrajzi nevek gyűjtésével foglalkozott. A találkozót „Kazinczy Nyelvművelő Napok” címmel a Batsányi-kör, a CSEMADOK központi és kassai járási szervei közösen rendezték, s a munkában később részt vett a Kerületi Pedagógiai Intézet és az iskolügyi hatóság is.

A háromnapos értekezletet F á b r y Z o l t á n felolvasott előadása nyitotta meg, majd S i m a F e r e n c, T e l e k i T i b o r hazai nyelvészek és D e m e L á s z - l ó vendégprofesszor tartottak előadásokat a fenti témákról. Rajtuk kívül részt vett ezen a találkozón B á r c z i G é z a akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és V é g h J ó z s e f nyelvész Budapestről, továbbá K o r o m T i b o r nyelvész Újvidékről, Jugoszláviából. A nyelvészeti előadásokon kívül irodalmi est keretében megemlékeztünk Kazinczy Ferencről is, akinek nevével és szellemében indult most útjára a szlovákiai magyar nyelvművelő mozgalom és gyűjtési munka. A magyar nyelv nagy reformátoráról K o v á c s G y ó z ó irodalomtörténész tartott előadást.

A nyelvjárási sajátosságokról, azok egyezéseiről és különbözőségeiről Sima Ferenc beszélt. Hangsúlyozta a nyelvjárási anyaggyűjtés fontosságát, s kérte az önkéntes gyűjtők segítségét ebben a munkában. Teleki Tibor a földrajzinév-gyűjtésről számolt be; figyelmeztetett arra, hogy ez a munka sürgős, mivel a nagy gazdasági átalakulás következtében a nevek lassan kivesznek. Deme László a nyelvi kultúra kérdéseit és

feladatainkat ismertette. Beszért az anyanyelv fontos szerepéről és előnyeiről az ismeretek elsajátításával kapcsolatban, majd felhívta a figyelmet az anyanyelvi műveltség ápolására.

Az előadásokon kívül három felolvasás is elhangzott a találkozón. Kettő ezek közül egy-egy helység nyelvjárásával foglalkozott, egy pedig módszertani jellegű volt. A felolvasásokat szakmai hozzászólások egészítették ki, majd a vitában többen felszóltak.

A külföldi vendégek közül Bárczi Géza professzor méltatta a Kazinecy Nyelv-művelő Napokat, s hangsúlyozta, hogy ezeket következetes munkával folytatni kell, és a munkát országos méretben kell megszervezni. Szólt a magyar nyelvtudomány eredményeiről mind tudományos szinten, mind az önkéntes gyűjtés terén. Végh József ismertette a magyarországi önkéntes gyűjtőmozgalmat és beszért a hagyományos paraszti élet (gazdálkodás, építkezés, táplálkozás stb.) szókinésének, a földrajzi nevek (helységnevek, dűlőnevek) és a személynevek (keresztnevek, családnevek, ragadványnevek, gúnynevek) gyűjtéséről is. Ezután Korom Tibor számolt be a Jugoszláviában folyó magyar nyelv-művelő munkáról. Említette az újvidéki Magyar Nyelv-művelő Egyesület tevékenységét és a nyelv-művelésnek azokat a módjait, amelyekkel a jugoszláviai magyarság körében végzik ezt a munkát.

Deme László még egyszer összefoglalta a tennivalókat, majd javasolta vezető bizottság megválasztását, a munka szakszerű irányítását, a közvetlen feladatok megnevezését és pályázatok kiírását. Kérte, hogy minél többen jelentkezzenek erre a munkára, és jelentkezésüket küldjék el a CSEMADOK központi vezetőségének vagy a Komensky Egyetem magyar tanszékének.

Befejezésül Szabó Rezső, a CSEMADOK vezető titkára értékelte a találkozó jelentőségét. Rámutatott, hogy nagyon hasznos volt ilyen tudományos jellegű összejövetelnek a megrendezése, s reméli, hogy a mozgalom a kitűzött feladatokat teljesíteni fogja.

Görcsös Mihály

Száznegyven éves az akadémiai könyvkiadás

Kérésére díjmentesen megküldjük az Akadémiai Kiadó negyedévenként megjelenő tájékoztató lapjait, a *Tudományos Magazint* és az *Újdonságjegyzéket*, amelyekből megismerheti új könyveinket.

Észrevételeit, kérdéseit, kívánságait juttassa el az Akadémiai Kiadó Tájékoztató Szolgálatához, Budapest V., Nádor u. 18.

A Nyelvőr postája

<i>Szepessy Gyula</i> : Tanárember — fecskémadár — katicabogár. — Morva — Franciában	128
<i>Bán Valér</i> : „Hivatali szórend”	128
<i>Rozslay György</i> : Elnapolás — Az egyiknek sikerül, a másiknak nem — Úgy, mint ügy	129

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából:

<i>R. L. G.</i> : Tsuyoshi Tsutsumi — <i>R. L. G.</i> : Éjtik-e valahol <i>celophan</i> -nak a celofánt? — <i>R. L. G.</i> : Wartburg — <i>F. G.</i> : Skanzen — <i>F. G.</i> : NDK-s versenyző — NDK-sok — <i>R. L. F.</i> : Helyiipar-politika vagy helyi iparpolitika? — <i>F. G.</i> : Újra ikesítünk? — <i>R. L. G.</i> : Csata — <i>F. G.</i> : A jordán határőrök — <i>G. L.</i> : Kitámad — letámad — <i>G. L.</i> : Táncsárdás? — <i>G. L.</i> : Gumi — kaucsuk — <i>G. L.</i> : Csereszabatos vagy csereszavatos? — <i>F. G.</i> : Gázcseretelep — <i>Sz. L.</i> : Jelszer, jelfogó, mágneskapcsoló — <i>R. L. G.</i> : Hajógarázs — hajóvendéglő — pincészínház — <i>R. L. G.</i> : Fajtiszta — fajtatiszta — <i>R. L. G.</i> : — Paradicsom — <i>R. L. G.</i> : Lacikonyha	130
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Ferenczy Géza</i> : Nagy J. Béla	138
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. január 16-i üléséről	142
<i>Szathmári István</i> : József Attila emléktalálkozó és szavalóverseny	143
<i>Gulya János</i> : A berlini Finnugor Intézet ünnepe	145
<i>Görcsös Mihály</i> : Nyelvészeti találkozó Kassán	146

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádlor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbe-fizetési számla: 05,915.111-46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,- Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarórázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József* — *Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László* — *Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszorünk logikája ..... 6 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Rp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, hatodik lenyomat	9 Ft
<i>Gárdi László: A magyar szótáriróladalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ..	15 „
<i>Berrár Julan: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hezendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. Benkő Loránd)</i>	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	à 200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok (Szerk. Pais Dezső közreműködésével Mikesy Sándor)</i>	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A ftvárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. Tompa József)</i>	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1600-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya</i> ..	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i> ..	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i> ..	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i> ..	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtemék (Szerk. Pais D. — Benkő L.)</i>	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ..	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsülka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László — Fábán Pál — Bencéty József: A magyar helyesírás rendszere</i> ..	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i> ..	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.</i>	250 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Büky Béla: Tények, elvek és a mai budapesti kereszt-
névadás

Grétsy László: A magyar erdészeti szaknyelv ki-
alakulása

Deme László: A nyelvi kultúra kérdései és feladataink

Implom József—Lőrincze Lajos: A minősítő és a birto-
kos jelző sorrendje

Kőhegyi Mihály: Kalocsa keresztnevei 1700—1701-ben

Herczeg Gyula: Mondatot helyettesítő főnévi igene-
vek újabb prózáinkban

Török Gábor: József Attila-kommentárok

Simanovszky Zoltán: Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli“

Károly Sándor: A mai prágai iskola

O. Nagy Gábor: Az ige a magyar frazeológiai egysé-
gekben

Szabó Károly: Ragadvány- és gúnynévadás egy Vas
megyei kis községben

Schram Ferenc: Váci ragadványnevek 1700-tól 1848-ig

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

2. ÉVFOLYAM 1968. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Büky Béla</i> : Tények, elvek és a mai budapesti keresztnévadás	149
<i>Grétsy László</i> : A magyar erdészeti szaknyelv kialakulása	156
<i>Deme László</i> : A nyelvi kultúra kérdései és feladataink	165
<i>Implom József—Lőrincze Lajos</i> : A minősítő és a birtokos jelző sorrendje	174
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Kalocsa keresztnevei 1700—1701-ben	177

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Mondatot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózáinkban	180
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok	188
<i>Simanovszky Zoltán</i> : Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli”	194

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Károly Sándor</i> : A mai prágai iskola	197
<i>O. Nagy Gábor</i> : Az ige a magyar frazeológiai egységekben	204

Nyelvjárásaink

<i>Szabó Károly</i> : Ragadvány- és gúnynévadás egy Vas megyei kis községben	210
<i>Schram Ferenc</i> : Váci ragadványnevek 1700-tól 1848-ig	215
<i>Bakos József</i> : Egri és Eger környéki népnyelvi adalékok	220

Imre Samu
(1917-1990)

Tények, elvek és a mai budapesti keresztnévadás

I. Bizonyos visszatekintő elemzések, adatösszefoglalások megjelennek évente, sőt gyakrabban is a sajtóban, közérdekű tényekkel kapcsolatban. Ilyenek például azok a visszapillantások, amelyek egy-egy év időjárásai jellegzetességeit foglalják össze. A közegészségügyi helyzetről, a közbiztonság, valamint a bűnözés állapotáról, a könyvkiadás eredményeiről, a balesetek számáról stb. stb. szabályos időközönként jelentést olvashatunk. Miért ne lehetne megszervezni azt is, hogy a névadás és ezen belül a keresztnévadás mindenkori jellegzetességeiről is rövid, de mégis elég sok szempontra kiterjedő tájékoztatást kaphassunk? Az eddig ötletszerűen nyújtott ilyen tájékoztatások iránti érdeklődés bizonyítja, hogy a nagyközönség részéről megvolna az igény eziránt.

1968 elején alkalmunk volt betekinteni — mint korábban is — a budapesti VIII. kerületi születési anyakönyvekbe. Keresztnévadatokat jegyeztünk ki belőlük, s így — legalábbis a keresztnévanyagra vonatkozóan és legalábbis az említett kerületben levezetett születésekre vonatkozóan — megadhatjuk a fent igényelt rövid tájékoztatást. Jelenlegi adatkijegyzésünk azonban, eddigi gyakorlatunktól eltérően, mintavétel: Budapesten lakó 1000 szülőanya gyermekének keresztnévadatát jegyeztük ki az 1966. és 1000-ét az 1967. évre vonatkozólag. Jelentős számú nem budapesti lakostól származó újszülött adatát is feljegyeztük: eredményeink ezúttal tehát csak tájékoztató jellegűek, csak a legfontosabb tendenciákra, változásokra mutatnak rá.

A jelenlegi adatok, valamint más időszakok, sőt más országokból származó adatfelmérések alapján jogosan állíthatjuk azt, hogy jelenleg Budapesten aránylag gyorsan változik a keresztnévek gyakorisági rendje: A keresztnévek között egyik-másik rövid idő alatt felkapottá válik, de ugyanilyen gyorsan átkerülhet a ritkuló nevek sorába is. Angliában a névanyag gyakorisági „átrétegződése”, úgy látszik, lassabban megy végbe. *Rosa Katz* „Psychologie des Vornamens” (Bern—Stuttgart, 1964. Hans Huber Verl.) című tanulmánya például meglepő adatot közöl arra vonatkozólag, hogy Angliában milyen lassú a nevek cserélődése. Egy 1949-ben készített felmérés és egy ennél mintegy 75 évvel korábbi statisztika azt bizonyítja, hogy ez alatt a hosszú időszak alatt a leggyakoribb 10 férfikeresztnév közé csak egyetlen olyan került bele 1949-ben, amely nem volt a leggyakoribb 10 között 75 évvel korábban. Azóta persze Angliában is megváltozhatott a helyzet, de úgy sejtjük, hogy a Budapesten tapasztalható gyors „átrétegződés” még manapság sem jellemzi az angol keresztnévdívatot. De nézzük saját adatainkat:

A leggyakoribb 25 férfikeresztnév:

1959-ben	1962-ben	1966-ban	1967-ben
László (5,93%)	László (5,82%)	László (4,5%)	Zoltán (6,1%)
István (4,18%)	István (3,34%)	Zoltán (3,8%)	László (5,5%)
József (2,85%)	Zoltán (3,31%)	Attila (3,3%)	Gábor (4,4%)
János (2,71%)	Gábor (3,02%)	István (3,2%)	Attila (3,2%)
Ferenc (2,57%)	János (2,54%)	Tamás (3,1%)	Péter (2,7%)
Sándor (2,54%)	József (2,42%)	Gábor (3,0%)	Zsolt (2,3%)
Gábor (2,52%)	Ferenc (2,29%)	Péter (2,7%)	József (2,3%)
Zoltán (2,52%)	Attila (2,23%)	Zsolt (2,4%)	István (2,2%)
György (2,18%)	Péter (2,16%)	Csaba (1,9%)	Tamás (2,1%)
Tibor (1,86%)	György (2,03%)	József (1,9%)	Csaba (2,0%)
Péter (1,81%)	Attila (1,75%)	Sándor (1,9%)	András (1,8%)
András (1,54%)	Tibor (1,62%)	János (1,8%)	Sándor (1,7%)
Gyula (1,4%)	Tamás (1,27%)	Gyula (1,7%)	György (1,5%)
Károly (1,4%)	András (1,27%)	György (1,6%)	Tibor (1,5%)
Tamás (1,32%)	Imre (1,21%)	Tibor (1,5%)	János (1,4%)
Attila (1,24%)	Zsolt (1,17%)	András (1,5%)	Károly (1,1%)
Imre (1,18%)	Béla (1,11%)	Ferenc (1,2%)	Béla (1,0%)
Lajos (1,17%)	Miklós (1,08%)	Lajos (1,1%)	Miklós (1,0%)
Miklós (0,98%)	Lajos (0,95%)	Béla (0,7%)	Ferenc (0,9%)
Béla (0,98%)	Gyula (0,95%)	Miklós (0,7%)	Gyula (0,8%)
Csaba (0,93%)	Károly (0,89%)	Imre (0,6%)	Mihály (0,8%)
Pál (0,78%)	Csaba (0,89%)	Árpád (0,5%)	Róbert (0,8%)
Mihály (0,61%)	Mihály (0,57%)	Róbert (0,5%)	Imre (0,7%)
Antal (0,56%)	Antal (0,54%)	Antal (0,4%)	Lajos (0,7%)
Géza (0,46%)	Pál (0,38%)	Balázs (0,4%)	Balázs (0,4%)

Nézzük azonban a fenti táblázat rendjének megfelelő adatokat a női keresztnévek vonatkozásában is, ahol még gyorsabb a névdivat változása!

1959-ben	1962-ben	1966-ban	1967-ben
Éva (3,72%)	Zsuzsanna (4,11%)	Ágnes (3,6%)	Andrea (3,4%)
Zsuzsanna (3,48%)	Éva (3,72%)	Katalin (3,5%)	Ildikó (3,3%)
Mária (3,33%)	Katalin (3,56%)	Ildikó (3,0%)	Katalin (2,8%)
Katalin (3,26%)	Ildikó (3,31%)	Zsuzsanna (2,8%)	Zsuzsanna (2,6%)
Ágnes (2,66%)	Mária (2,58%)	Andrea (2,6%)	Judit (2,3%)
Judit (2,56%)	Erika (2,19%)	Éva (2,3%)	Ágnes (2,2%)
Erzsébet (2,4%)	Judit (2,16%)	Krisztina (2,1%)	Éva (2,0%)
Ildikó (1,83%)	Ágnes (2,07%)	Gabriella (2,0%)	Krisztina (1,9%)
Ilona (1,73%)	Andrea (2,01%)	Erika (1,9%)	Gabriella (1,7%)
Edít (1,34%)	Ilona (1,46%)	Judit (1,7%)	Monika (1,4%)
Anna (1,22%)	Gabriella (1,33%)	Mária (1,6%)	Edít (1,3%)
Gabriella (1,22%)	Erzsébet (1,24%)	Monika (1,5%)	Anikó (1,1%)
Andrea (1,12%)	Márta (1,05%)	Anikó (1,5%)	Mária (1,1%)
Márta (1,1%)	Krisztina (0,98%)	Csilla (1,4%)	Csilla (1,0%)
Erika (1,03%)	Anikó (0,92%)	Edít (1,0%)	Erzsébet (0,9%)
Magdolna (0,76%)	Edít (0,92%)	Márta (0,9%)	Márta (0,9%)
Györgyi (0,73%)	Csilla (0,76%)	Tünde (0,8%)	Marianne (0,7%)
Margit (0,73%)	Magdolna (0,73%)	Erzsébet (0,8%)	Anna (0,7%)
Marianna (0,64%)	Anna (0,7%)	Anna (0,8%)	Erika (0,7%)
Julianna (0,64%)	Györgyi (0,6%)	Ilona (0,7%)	Edina (0,7%)
Klára (0,63%)	Marianna (0,57%)	Szilvia (0,7%)	Adrienne (0,6%)
Irén (0,61%)	Ibolya (0,54%)	Julianna (0,6%)	Beáta (0,6%)
Anikó (0,52%)	Klára (0,51%)	Klára (0,6%)	Szilvia (0,6%)
Rita (0,42%)	Margit (0,47%)	Gyöngyi (0,5%)	Tünde (0,6%)
Gizellu (0,42%)	Annamária (0,47%)	Györgyi (0,5%)	Emese (0,5%)

Nyilvánvaló, hogy a fenti adatfeltárás módszertani szempontból meg-
lehetősen kifogásolható, hiszen az 1959. évi adatokat a négy évvel későbbi,
1962. évi adatok követik, majd ezeket az öt évvel ezutáni, 1966-os adatok, ez

után közöljük a rá következő év adatait is: egyrészt tehát az egyenlőtlenség kifogásolható. Másrészt az, hogy az 1966. és 1967. évi adatok csak 1000—1000 keresztnév gyakorisági sorrendezéséből származnak, míg a másik két korábbi évjárat többezres halmazból került ki. A nagy számok törvénye tehát csak korlátozottan érvényesülhet a két utolsó, jóllehet bennünket legközvetlenebbül érdeklő évjáratban. Az az egyetlen megállapításunk, hogy a gyakorisági rend változása meglehetősen gyors Budapesten, az adatsoportosítás egyenlőtlensége ellenére is kétségbevonhatatlanul tükröződik.

Annak ellenére, hogy dolgozatunk címében azt ígértük: a budapesti keresztnévadásról fogunk szólni, nem kerülhetjük ki a nem budapesti keresztnévadás témáját, elsősorban azért, mivel a VIII. kerületi születési anyakönyvek föliánsait lapozgatva figyelmünket minduntalan vidéki szülők gyermekeinek keresztnévadata köti le. Ez azzal a ténnyel magyarázható, hogy hihetetlenül megnövekedett a vidékről budapesti szülőotthonokba és klinikákra feljövő szülőanyák száma. Hovatovább ott tartunk, hogy pusztán a VIII. kerületi anyakönyvekből, melyekről eddig is tudtuk, hogy egész Budapestre vonatkozóan érvényes képet nyújt a keresztnévadásról, immár az ország számos területére nézve keresztnévadatokat gyűjthetünk ki. Nemesak a közeli községekől jönnek ide szülőanyák, mint például Monorról vagy Tárnokról, hanem távolabbi helyekről is, például Hosszúpályiból.

A vidéki területek jelenlegi keresztnévadási szokásait nem látjuk világosan magunk előtt. Folytak azonban kutatások. Berényi Zsuzsanna feldolgozta például a Budapesthez tartozó, de mégis önálló települési és névadási szokásokat mutató Csepel keresztnévadását. Kőhegyi Mihály és munkatársa Baja és a város körzetébe tartozó községek keresztnévadásának felderítésén fáradozik, Bálint Sándor Szeged környéki falvak keresztnévadási szokásaira nézve jegyzett fel érdekes adatokat (sőt távolabbi községekre is, mint Hanguony) az utóbbi évek során. Szakdolgozatok formájában is számos vidéki körzet keresztnévadása feldolgozásra került. De mégis, még nem határoztuk meg a vidéki keresztnévadás jellegzetességeinek a budapestihez való viszonyát. Van-e egyáltalán szembetűnő különbség? Vajon nem került-e a „vidék” olyan nagy mértékben a budapesti élet vonzáskörébe, hogy a névadási szokások terén is aggódva követi a fővárost?

Az említett kérdő mondatokra nemmel kell felelnünk. A VIII. kerületi 1966. évi születési anyakönyvből 1000 vidékről feljött szülőanya újszülöttjének keresztnévét jegyeztük ki. E nevek gyakorisági rendbe állítása után a következő 5—5 leggyakoribb nevet találjuk a gyakorisági lista élén. Az ország legkülönbözőbb területéről jövő vidékiek 1966-ban gyermeküknek leggyakrabban tehát a következő neveket adták:

Férfinevek

László
István
Zoltán
János
József

Női nevek

Zsuzsanna
Mária
Ildikó
Éva
Erzsébet

Az *István* név 1945 után 1962-ig volt a második leggyakoribb férfinév Budapesten, mostanában viszont határozottan lefelé ível itt a pályája (1959-ben az összes nevek 4,18%-a, 1962-ben 3,34%-a, 1966-ban 3,2%-a, 1967-ben

2,2%-a). Ezzel szemben vidéken még mindig a mászoik helyen áll. Ugyanilyen hanyatlás mutatkozik Budapesten a *József* és a *János* névnél is. Ezek már 5—6 éve kikerültek Budapesten a leggyakoribb 5 férfnév sorából. Emellett azonban a *László* és a *Zoltán* név jelentkezése azt mutatja, hogy a Budapesten leggyakoribb nevek vidéken sem ellenszenvesek. — A női nevek anyagában meglepő az *Ildikó* név gyakorisága. Itt úgy tetszik, mintha a vidékiek eléje mentek volna a fejlődésnek: ez a név az 1959-ben sorrendben betöltött nyolcadik helyről a harmadik helyre került 1966-ban Budapesten; 1966-ban vidéken ugyanezen a helyen áll. Meglepő, hogy a leggyakoribb vidéki női nevek között egy határozottan vidékies hangulatú név sincs, holott a férfinevek között ilyennek tarthatjuk többé kevésbé a *János-t*. Az *Erzsébet* sem vidékies hangulatú, csak egy kissé egy korábbi nemzedék névdivatára emlékeztet, illetőleg vallási vonatkozásokra utal.

A vidéki adatokkal való összehasonlítás után térjünk vissza a kizárólagosan fővárosi névadatokhoz. Jól tudjuk, hogy a múlt századi, de az 1945—1949 közötti időkből származó adatok is arról tanúskodtak, hogy — nem is csekély számban — egyik-másik szülő valóságos kultuszt űzött abból, hogy gyermekének minél több második, harmadik, sőt n-edik keresztnévet írasson be az anyakönyvbe. Ez a kultusz már a múlté. Ma ezt a gyakorlatot egyrészt az anyakönyvi törvény korlátozza, amennyiben csak két keresztnév bejegyzését engedélyezi. De másrészt, úgy látszik, az önmérséklés jelei is mutatkoznak, mert manapság igen sok szülő még a rendelkezésre álló két keresztnév adásának lehetőségével sem él.

Jelentős számban tapasztaltunk — különösen 1945—1949 között — olyan adatokat, melyek fiúgyermeknek adott női névről, illetőleg leánygyermeknek adott férfinévről tanúskodtak. Ismerjük a tényt, hogy ilyen névcsere vidéken, egyes helyeken, a katonai szolgálat alól való kibúvás eszköze is volt egykor, ha első keresztnévre vonatkozott. A mi esetünkben azonban második, harmadik, negyedik keresztnévek ilyen értelmű alkalmazásáról volt szó. E neveket joggal párhuzamba állíthatjuk volna „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” című dolgozatunkban az úgynevezett óvónevekkel, illetőleg predestináló nevekkel, hiszen ezek is, többnyire egy-egy szent neve lévén, azt a célt szolgálták, hogy a keresztnév segítségével a megnevezett szent pártfogását nyerjék meg az újszülött számára. Ma ez a húsz évvel ezelőtt nemegyszer előforduló eset szinte teljesen kiveszett a gyakorlatból.

Ezzel szemben számos gyakorlati kérdést vet fel a nevek helyesírási alakja. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottságának ez év január 16-i ülésén sok szó esett a keresztnévek helyesírásának kérdéséről. Ez valóban lényeges kérdés, hiszen ha a Helyesírási tanácsadó szótár mintájára egy olyan „utónévjegyzéket”¹ akarunk összeállítani, amely az állami anyakönyvezés munkáját is hatékonyan támogatja, akkor talán elsősorban éppen a keresztnévek helyesírási alakjában kell megegyezésre jutnunk. E megegyezésnek, a demokratizmus alapján, — szerintünk — ellentétes irányból érkező szempontokra kellene épülnie. Egyrészt a magyar nyelv jellegéből, történeti múltjából és helyesírási gyakorlatából fakadó szempontokra, másrészt az anyakönyvezésnek napról napra végzett munkájában felmerülő tapasztalatokra. Ladó Jánosnak a Nyelvművelő Munkabizottság elé terjesztett vita-

¹ Az *Utónévjegyzék* az anyakönyvi törvény szövegében távoli múltra visszatekintő kifejezés, keresztnévjegyzék helyett.

anyagában a fenti témára vonatkozólag a következő javaslatot olvassuk: „Magyar állampolgár gyermek részére idegen eredetű utónevet csak ejtésszerű, magyaros átírásban lehessen bejegyezni, pl. *Dézi, Mirtil, Szilvia*”. Nézzük meg ezen elvi jellegű tanács mellett most már azt is, hogy 1966—1967-ben, a megvizsgált 1000—1000 valamint 300 vidéki szülő által bejegyeztetett név anyagában milyen idegen helyesírású névváltozat fordul elő! Ilyen férfinevek: *Alex* (vidéki szülő), *Andronikos* (görög szülő), *Marius, Richard, Roland, Ronald, Siegfried* (vidéki szülő), *Vasiles* (görög szülő). Ezeknek a magyar helyesírású alakja így festene: *Aleksz, Andronikosz, Máriusz, Rihárd, Róland, Rónald, Szigfrid, Vaszilesz*. Ezekkel még ki lehet egyezni. De nézzük az idevágó női neveket: *Adrienne, Alexandra, Alice, Angela, Aphrodite* (görög szülő), *Beatrix, Bernadette* (vidéki szülő), *Henriette, Kyri, Marianne, Monika, Nicolette, Olivia, Stella, Viktoria, Yvette*. Ezek helyes alakja tehát *Adrienn, Alekszandra, Aliz, Angéla, Afrodita, Beatriksz, Bernadett, Henriett, Kiri, Mariann, Mónika, Nikolett, Olívia, Sztella, Viktória, Ivett* lenne. — Ezek az alakok meggondolandók, különösen például a *Rihárd*, az *Afrodita* (magyar szülő is kérhette volna), a *Beatriksz*, a *Kiri*. — Gondoljuk meg azonban, hogy ezek az alakok mindössze 2300 névből gyűltek össze. 10—20 000 név esetleg 100 ilyen esetet is felszínre hoz. Talán jobb lenne a helyesírás megállapítása esetén a neveket egyenként elbírálni, hiszen ha a közszavainkban van *mechanizmus, pszichológia* és *technika* akkor miért ne maradhatna a *Richárd* is *Richárd*? De egyébj baj is van a helyesírás mindenáron való magyarításával, és szerintünk már ezért is külön-külön kellene elbírálni az eseteket. Vannak olyan idegenből származó női neveink, mint pl. *Marianne, Eveline* stb., amelyek mellől elhagyva az idegen nőnévképzőt férfinévi alakhoz közelítenek, és a férfinevekkel való összecserélésre adnak alkalmat. Így pl. a *Mariann*-t nem sok választja el a *Marián*-tól, *Evelin*-t pedig az *Evelyn*-től. Az ilyesimből eredő zavarok is okai lehetnek annak, hogy a szülők leánygyermeküknek férfinévvel megegyező névalakot írtak az anyakönyvbe. Idegen alakhoz való hűség viszont e zavarok kerülésének jele is lehetett.

E kérdéskörtől eltér az a másik, hogy ha egy és ugyanazon keresztnévre két vagy több változatunk van, melyiket tartjuk meg hivatalos névformának. Ezúttal sem kívánunk állást foglalni, miként az előző bekezdésben, pusztán arra szorítkozunk, hogy ismertetjük, milyen keresztnévalakok élnek egymás mellett az 1966—1967. évi VIII. kerületi anyakönyvekben. Férfinevek: *Albert* — *Bertalan* — *Bence, Győző* — *Viktor, Márton* — *Martin* (íráshiba?), *Rezső* — *Rudolf*. Női nevek: *Aliz* — *Alice, Barbara* — *Borbála, Dóra* — *Dorottya, Eleonóra* — *Nóra, Georgia* (görög szülők) — *Györgyi, Hajnal* — *Hajnalka, Júlia* — *Julianna, Lóránt* — *Loránd, Marianna* — *Marianne* — *Mariann, Teréz* — *Terézia*, sőt ide vehetjük a már említett *Monika* — *Mónika* névpárt is. Mindezeket a névalakokat és névmegfeleléseket a z anyakönyv teljesen egyenrangú neveknek tekinti. De nézzük a kérdés visszaját is! Milyen névváltozatokkal nem találkozunk? Meglepődve tapasztaljuk, hogy az *András* mellett hiába keressük az *Endre* és az *Andor*, az *Angela* mellett az *Angéla* és *Angyalka*, a *Beatrix* mellett a *Bea*, a *Géza* mellett a *Gejza*, a *Krisztina* mellett a *Kriszta*, a *Magdolna* mellett a *Magda*, a *Zsuzsanna* mellett a *Zsuzsa* alakot. Ez bizonyára egyrészt a szülők bizonyos névalakokkal szembeni idegenkedésének (pl. az *Angéla* és *Angyalka* alakokkal szemben) tudható be, másrészt egy olyan irányú hivatalos szigorító irányzatnak, amely a becenevi alakok bejegyzésétől az utóbbi időben a régebbinél erélyesebben óvta az anyakönyvvezetőket.

A becenévszerű vagy rövidített alakú keresztnévek jelentkezése tehát az 1966—1967. évi VIII. kerületi anyakönyvekben ritkább, mint ugyanitt néhány évvel ezelőtt. De a szigorítás ellenére is feltűnik egy-egy ilyen alak, pl. a *Kyri*. A becéző formájú és rövidített nevek témája után önként kínálkozik a „hosszított” nevek kérdésköre is. E téren vajon mi a helyzet a tavalyi és a tavalyelőtti anyakönyvekben? „Hosszított” névvel az úgynevezett egybekapcsolt keresztnéveket kívánjuk jelölni. Ezeknél — ha név összekapcsolás és az így természetesen kínálkozó fokozott dallamosság hangulati hatását vesszük tekintetbe — nem szabad a névetimológia tudományából kiindulni. A nyelvészetileg többnyire képzetlen névadó szülő a *Julianna* nevet nyilván a *Júlia* és az *Anna* nevek egybekapcsolásának fogja érezni, még ha ez a név nem is emezekből jön, hanem a *Julián* férfinév nőnévképzős megfelelője. (Egyes szülők tudatában bizonyára még a *Zsuzsanna* névvel kapcsolatosan is kísért a két névből való összetettség gondolata, idegenkednének is a régebbi *Zsuzsánna* alaktól.) Nos, a 150. lapon közölt statisztikai összeállításunk alapján (vö. a *Julianna* csökkenését, az *Annamária* 1966—1969-beli teljes kiveszését, aminek a két névként való szigorú anyakönyvezés a valószínű oka) azt mondhatjuk, hogy az ilyenféle nevek jelenleg — úgy látszik — csökkenő tendenciát mutatnak.

2. Megtartva a címben jelzett témák sorrendjét, szóljunk most néhány szót a keresztnév kutatásokkal kapcsolatban felmerülő elvi kérdésekről is.

Paradoxonnak tetszhet, de első elvi kérdésünk éppen az, hogy kell-e és mért kell a keresztnév kutatással kapcsolatban elvi kérdésekről beszélni. Vajon nem lát-e el minden feladatot az adatok és tények pusztá ismertetése?

Azért érezzük magunkat hivatottnak ilyen elvi kérdések felemlítésére, mivel éppen saját keresztnév kutatási munkánkkal kapcsolatban alkalmunk volt tudomásul venni bizonyos bírálatokat és kívánalmakat. Aurélien Sauva-geot például azt írja 1961-ben a *Nyelvtudományi Értekezések* 26. számaként a fővárosi keresztnévadásról írott tanulmányunk kritikájában, hogy „a pusztán filológiai vagy nyelvészeti kutatás nem elegendő a keresztnévadás kapcsolatos problémák megoldásához. Egyéb eljárásokat is igénybe kell venni, nevezetesen fel kell keresni és ki kell kérdezni az érdekelteket, hogy a névadásban szerepet játszó összetett tényezők mindegyike felszínre kerüljön. Csak így remélhető, hogy megbízható adatokat kapunk legalábbis a többségre vonatkozóan” (vö. *Revue Internationale d’Onomastique*. 13 : 236).

A keresztnév kutatás elmélyítését három vonatkozásban lehetne biztosítani. Egyrészt be lehetne mutatni azt, hogy miért fejlődött keresztnév kutatásunk olyanra, amilyen pillanatnyilag. Ha el tudjuk helyezni a keresztnév kutatást a nyelvtudomány történetének egészében, akkor tisztánlátásunk jelentős mértékben megnövekszik e téren. Ennek a szóban forgó tudománytörténeti feldolgozásnak utalnia kell majd arra, hogy 1945 után egy ideig a névkutatás is a háttérbe került tudományok közé tartozott, hiszen a német imperializmus érdekeit szolgáló 1945 előtti fajelméleti elgondolások a családtörténet, a fajbiológia és egyéb tudományok adatait nem egzakt módon alkalmazva, nemegyszer a névkutatást is kompromittálták. Ennek az lett a következménye, hogy a névkutatáson belül elsősorban a családnév kutatás került előnytelen megvilágításba. A földrajzinév-kutatás ekkoriban jóval előnyösebb helyzetben volt.¹ E tudománytörténeti visszapillantásnak meg kell

¹ Vö. azt a gazdag anyagot, amit Kázmér Miklós tárt fel „Földrajzi név-kutatásunk 1945 és 1955 között” című dolgozatában (MNy. 52: 238—55) és amit Lőrincze Lajos

majd emlékeznie azonban arról is, hogy a személynév kutatáson belül a családi név kutatásának ez a bizonyos fokú háttérbe szorulása közvetlenül 1945 után, de még később is egy darabig, tulajdonképpen bizonyos előnnyel is járt: a korábbinál nagyobb teret engedett a keresztnév kutatás számára. Így történhetett az, hogy Berrár Jolánnak a magyar személynév kutatás helyzetéről írott dolgozatában¹ már elég szép számú adatot találunk az elért keresztnév kutatási eredményekre vonatkozólag. A Berrár-féle összefoglalás óta számos új eredmény született a keresztnév kutatás terén. Egyes nevekre vonatkozó rövid cikkektől kezdve, névtörténeti adatok közlésén keresztül különféle igényesebb feldolgozásokig, sőt a nagyközönség tájékoztatásáig.² E kutatások vonala a ragadványnevekkel kapcsolatos keresztnévek feltárása, az egyes községek vagy nyelvjárásiág körülhatárolt területek keresztnévadatainak tanulmányozása felől bizonyos fokig eltávolodva részben a városi keresztnévadás jelenségeinek feltárása felé mutat. Ez a tendencia egyébként indokolt, hiszen a lakosság egyre nagyobb része lakik ma már városokban, és így saját lakóhelyük, tehát a város keresztnévadására iránt érdeklődnek. A városi keresztnévadás tanulmányozását azonban nemcsak a nagyközönség érdeklődésének fokozódása oldaláról, hanem a nyelvészet oldaláról is indokolhatjuk: ezek a kutatások olyan nagy mennyiségű adattal kénytelenek dolgozni, hogy szükségképpen bizonyos matematikai-statisztikai módszerek kialakításának dolgában is haladást jelentenek. Mindezeket el kellene mondania az említett és igényelt tudománytörténeti összefoglalásnak, melynek kidolgozásához igényes példát nyújt Berrár Jolán idézett cikke vagy Papp Lászlónak „Személynévvizsgálat a Magyar Nyelv megjelenése előtt” című előadása.³

A keresztnév kutatások általánosabb érdekűvé tételének és rangemelésének egy másik szála a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottságának kezében van. A munkabizottság ugyanis tervet dolgoz ki egy új „utónévjegyzék” összeállítására. Ez a jegyzék, azáltal, hogy bizonyos rendet teremt a forgalomban levő nevek írásalakjában, anyakönyvezhetőségi rangjában, becenévi formáiban, egyben olyan kézikönyv is lehet, amely a keresztnév kutatások hasznosságát a tanácsi szervek, ezek anyakönyvi osztályainak dolgozói, valamint a nagyközönség előtt fokozott mértékben tanúsíthatja. Ez a vállalkozás nem lesz a Magyar Tudományos Akadémia feladataitól idegen vállalkozás, hiszen tanácsadást az Akadémia már régebben is többször vállalt.⁴

Egy harmadik kilépési lehetősége a keresztnév kutatásnak öncélú vizsgálódásainak köréből az, ha sikerül e kutatási területnek az általános nyelvészettel vagy az általános pszichológiával bizonyos kapcsolatot találni. Berrár Jolán utalt arra, hogy a személynév kutatás általános kérdéseit tárgyaló dolgozat az 1945—1959 közötti évjáratokban csak egyetlenegy volt:

tár fel „Földrajzinévgyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai” (Bp., 1949. 23.) című dolgozatában.

¹ Berrár Jolán: Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között. MNy. 56: 267—79.

² Itt elsősorban Kálmán Bélának A nevek világa (Bp., 1967. Gondolat) című munkájára gondolunk.

³ Még korábról Benkő Lorándnak a történeti személynév kutatásról írott dolgozatát (MNy. 45:116—24) és Lőrincze Lajosnak a „Szempontok és adatok személyneveink újabbról történetéhez. I.” c. tanulmányában (65—68) található tudománytörténeti áttekintését (Magyar Nyelvjárások. I : 64—94) említhetjük meg mintaként.

⁴ Vö. Nem-magyar keresztnévek jegyzéke. Egybeáll. a M. T. Akademiától kiküldött bizottság. 2. kiad. Bp., 1909. M. Tud. Akad. Könyvk. Hiv. 20 l.

Martinkó Andrásnak „A tulajdonnév jelentéséhez” című dolgozata.¹ Ezt Berrár részletesen ismertette dolgozatának „A személynév jellege, természete, helye a nyelvi elemek között” című fejezetében. Ugyanitt ismertetett néhány idevágó nézetet, melyek elszórva jelentek meg névtani tanulmányokban. Sajnos ezen a területen azóta sem született jelentősebb eredmény. Pedig akár a név és a közszó funkcióbeli különbségének meghatározásában, melyre nézve Deme László már tett megjegyzést,² vagy akár a név társadalmi funkciójának, nyelvészeti vonatkozásainak leírásában, sőt esetleg a beszédcélok és az elnevezési célok (mágikus céllal való elnevezés, azonosítási céllal való elnevezés, viszonybefolyásolási céllal való elnevezés, pl. becézés, ill. gúnyolás stb.) közötti indítékbeli azonosságok felderítésében a „névész” számára gazdag lehetőségek kínálkoznának.

Büky Béla

A magyar erdészeti szaknyelv kialakulása

I. Hazai nyelvtudományunknak megítélésem szerint egyik legsúlyosabb fogyatéka, hogy nem szentel elég figyelmet a szaknyelveknek. Ez a megállapítás nem azt akarja jelezni, hogy egyáltalán nem foglalkozik velük, hisz ennek csupán a legutóbbi egy-másfél évtized irodalmát alapul véve is ellentmondana jó néhány előadás, cikk, nagyobb tanulmány, sőt önálló munka, de hogy nem olyan mértékben vonja őket vizsgálatai körébe, ahogy jelentőségük alapján megérdemelnék, az tagadhatatlan. Aki valaha is foglalkozott vagy általában a szaknyelveknek, vagy egy-egy szakterület, tudomány, iparág nyelvének kérdéseivel, az tudja ezt. Tudták 1959-ben a pécsi nyelv-művelő konferenciának a műszaki nyelv problémáit boncolgató előadói és hozzászólói (AnyMűv. 77—134), tudták negyedfél évvel később az Akadémia két tudományos osztálya által szervezett műszaki nyelvi tanácskozás rendezői, előadói és résztvevői (Nyr. 87 : 502—6), tudta az említett nagy fontosságú rendezvények előtt és után is minden nyelvész — magamat is beleértve —, aki akár folyóiratunkban, akár másutt hozzászólott bármilyen szaknyelvi témához. Lényeges szemléleti és szervezeti változást azonban mégsem sikerült elérnünk, kiharcolnunk egyikünknek sem, azóta sem. Úgy látszik, a körülmények Magyarországon — azért teszem ezt hozzá, mert másutt korántsem ez a helyzet — nem kedveznek a terminológiai kutatásoknak. Nálunk a szaknyelvi vizsgálatok, ha elméletben nem is, de a konkrét tudománytervezésben és munkaszervezésben mindmáig periférikusnak számítanak, holott fontosságuk, népgazdasági jelentőségük alapján megkülönböztetett figyelmet, a nyelvészeti stúdiumok között pedig központi helyet érdemelnének.

Amit eddig elmondtam, csupán általános panasz. Cikkemben nem ezzel a kérdéssel kívánok foglalkozni. Ezúttal éppen arra igyekszem rávilágítani, hogy a szaknyelveket nemcsak azért érdemes tanulmányozni, mert ezáltal terminológiai vonatkozásban közvetlen segítséget is nyújthatunk a különféle szaktudományoknak és iparágaknak (persze, ez a segítségnyújtás kölcsönös, kétoldalú), hanem azért is, mert ez a munka nyelvtörténeti, tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó. Minden szaknyelv egy külön világ. Mindegyik-

¹ Pais-eml. 189—95.

² NévtVizsg. 136.

nek önálló élete, története van, s ha ezek a róluk megrajzolható vázlatok több helyütt érintkeznek, rokon vonásokat mutatnak is egymással, mégis hasznos adalékokkal, mozzanatokkal szolgálhatnak a nyelvész számára is. Ezért gondoltam arra, hogy a Nyelvőr olvasóit meghívom egy közös sétára, mégpedig olyan vidékre, amelyet a kirándulók elég ritkán keresnek föl.

A terület, amelyet a bemutatásra kiszemeltem, az erdészet szaknyelve. Persze nem az a célom hogy ezt a szaknyelvet részleteiben, szerkezeti hierarchiájában is elemezzem, külön-külön kitérve az erdészeti állat- és növénytan, erdészeti gazdaságtan, erdészeti jog, erdészeti talajtan, erdőhasználat, erdőművelés, erdőrendezés, erdőtelepítés, erdővédelem terminológiai problémáira, s még kevésbé célom, hogy az erdészettel többé-kevésbé szintén összefüggő olyan szakterületekkel is foglalkozzam, amilyen a dendrológia, az éghajlat, a faanyagismeret, a fatechnológia, a geológia, a növényélettan, a vadászat és fegyvertan stb. Az egyszerűség és az áttekinthetőség kedvéért megmaradok az általános erdészeti műszónál, illetőleg fogalomkörnél, s szaknyelvi részletkérdésekbe ezúttal nem bocsátkozom.

2. Hogy az embernek mindig is szoros kapcsolata volt az erdővel, az nem szorul bizonyításra. A viszony azonban az ember és az erdő között a fejlődés folyamán döntő módon átalakult. „A művelődés alacsony fokán álló, gyűjtögető ember még nem törekedett az erdei növénytakaró, az erdő megváltoztatására. Nem is volt eszköze hozzá. Kezdetben az ember életfeltételei az erdő függvényei voltak. (Később a fejlett mezőgazdaság az erdőt tette az ember függvényévé.)” (Majer Antal: Erdőművelés I. A) Egyetemi jegyzet. Sopron, 1966. 11—2.) Ennek megfelelően a szakmunkák megkülönböztetik az erdészethez A) őskorát, amelyben az ember hatása az erdőre jelentéktelen, s amely korszak nálunk a XIII. századig tartott; B) középkorát, melyre a rendszertelen fahasználat, az erdőpusztítás volt a jellemző, s amely korszak a mi viszonyaink között a XIX. század közepén fejeződött be; C) újkorát, majd a felszabadulás óta legújabb korát, melyet az erdők fenntartására, művelésére, illetőleg az alkotó erdőművelés kiteljesítésére való törekvés jellemez. Már e nagyon vázlatos felosztás is érzékelteti, hogy a tulajdonképpen, szűkebb értelemben vett erdészetről, vagyis — értelmező szótárunkat idézem — az erdők művelésével, ültetésével, ápolásával foglalkozó termelési ágról lényegében csak a múlt századtól kezdve beszélhetünk.

Persze csírájában — mint ez más szakterületeken is gyakori — sok minden már korábban is megtalálható. Gondolok itt az erdővők tevékenységére, akiknek feladatuk az volt, hogy ügyeljenek az erdők vadjaira s általában gondozzák a királyi erdőket (Hóman Bálint: MNy. 16 : 119; Majer i. m. 13). Gondolok az 1426-i királyi utasításra, amelyben Zsigmond elrendelte, hogy a királyi erdőkből minden évben más-más részt kell kijelölni vágásra, s amely tehát az első erdőművelési jellegű intézkedés (Lesenyi Ferenc: Erdészeti szakművelődésünk és felsőbb erdészeti szakoktatásunk történelmi alapjai. Sopron, 1940. 13). Gondolok arra, hogy a bányák, kohók és a helyőrségek, katonai erődítmények faszükségletének állandó növekedése különféle, többnyire egy-egy városhoz kötődő erdőrendezési intézkedéseket tett szükségessé.¹

¹ A legrégebbi adatok Sopron városának 1496 és 1541 közötti jegyzőkönyveiben lelhetők fel. Ezek szerint Sopronnak már a középkor végén volt védett, illetőleg zárolt erdeje. Ez öregebb fákból állott, és belőle csak engedéllyel lehetett fát vágni (Erdészeti Lapok 77 [1938]: 1064—78; Lesenyi i. m. 35). Debrecen szabad királyi város pedig 1642-

Gondolok arra, hogy — bár ritka kivételként — még erdő telepítésére vonatkozó kezdeményezésről is tudunk ebből az időből,¹ továbbá gondolok Mária Teréziának 1769-ből származó nagy jelentőségű erdőrendtartási rendelkezéseire, majd egy évvel később az erdészetnek a selmecbányai bányászati tanintézet tantervébe általa elrendelt felvételére stb. Ez utóbbi mozzanat azonban — legalábbis hatását tekintve — már átvezet bennünket az erdészeti újkorához, XIX. és XX. századi történetéhez. S ez vezet el bennünket magához az erdészeti szaknyelvhez is.

3. Ugyanis szorosabb értelemben vett magyar erdészeti szaknyelvről csak a XIX. század közepe óta beszélhetünk. Megint csak nem azt mondom ezzel, hogy korábban magyar nyelvű erdészeti szakirodalom egyáltalán nem volt. Némi túlzással a „szakirodalom” kategóriájába utalhatjuk már az Oroszhegyi Mihály deák által 1655-ben kiadott, népszerűsítő célú verses művet is („Az Fenyőefának hasznos voltáról és a Sendely tsinálóknak kellemetes és hasznos munkájokról való história”; vö. Dietz Károly: A legrégebb magyar erdészeti tárgyú mű: Erdészeti Lapok 21[1882]: 679—88). Rendszerebben, tervszerűbben azonban csak a XIX. század első felében jelennek meg magyar nyelvű erdészeti munkák, s tudományos igényük tekintetében még ezek sem vetekedhetnek a későbbiekkel. Tudománytörténeti szempontból — mint rövidesen olvasóim is látni fogják — ezúttal célszerűbb lesz visszafelé haladni az időben. A múlt század második felének nagy jelentőségű erdészeti munkáiról — amelyek időben és a maguk tudományszakán belüli értékükben nagyjából megegyeznek, egybeesnek a Nyelvtörténeti Szótárral vagy Simonyi határozó-, illetve kötőszó-monográfiájával — itt nem feladatom szólni, Beiwinkler Károlynak Pesten, 1853-ban megjelent, Erdőgazda című munkáját azonban nem hagyhatom említetlenül, már csak azért sem, mert az erdészeti szakirodalomban hosszú ideig ezt tartották az első magyar nyelvű erdészeti munkának. Így vélekedik például Vadas Jenő A selmecbányai m. kir. erdőakadémia története és ismertetője (Budapest, 1896.) című, igen gazdag anyagot tartalmazó könyvében (364), s az ő nyomán mások is így emlegetik ezt a kiadványt. A magyar nyelvű erdészeti szakmunkák sora azonban semmiképp sem ezzel a könyvvel kezdődik. Mint Fekete Zoltán rámutatott az Erdészeti Lapokban (61[1922]: 139—41), ezt hat évvel megelőzi a Budán 1847-ben Tomaschek Ede által kiadott „Erdőkormányzási tan és kiszámítási kulcs az erdészetnek minden ágaihoz általában . . .”. Fekete szerint (i. h.) „ez a legrégebb önálló erdészeti szakkönyv, mely magyar nyelven jelent meg”, azonban még ez a megállapítás is elhamarkodottnak bizonyult. Bund Károly, az Erdészeti Lapok egykori szerkesztője két még korábbi munkát említ Fekete cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében: Egloffstein Bélának „Vélemény,

ben szabályrendeletet hozott az erdei kihágások ellen. Ebben többek között ezt olvashatjuk: „Az Nagy erdőre is penig sub poena specificata, az hol elvágták volt, az disznókat ne bocássák, hogy az vágáson indult facemetéket ne eradicálják s ki ne hanyják. Az hol penig az kezükkel töregetett fa a pásztoroknak elégséges nem leszen, az gazdák jök másképpen szerezzenek fát nekik” (Tagányi Károly: Magyar Erdészeti Oklevéltár I : 452).

¹ Teleki Mihály, Erdély kancellárja 1683-ban uzdi-szentpéteri tiszttartóját fűzfák ültetésére utasítja, megelőzve ezzel a Németországban csak a XVIII. század elején lábra kapott és onnan később hozzánk is áttérjedt ilyen irányú mozgalmat (Tagányi i. m. I : 604; Lesenyi i. m. 41).

mely a magyarországi erdők belső igazgatását tárgyalja” című 1846-ban, valamint Witsch Rudolfnak Útmutatás című, szintén erdészeti tárgyú, 1825-ben kiadott művét. S még ezzel sem ért véget a sor. A felsorolt munkák közé feltétlenül odatartozik a páratlanul sokoldalú Bolyai Farkasnak „Erdészeti csonka munkája 1820-ból”, amelyet jegyzetekkel ellátva Kintses József adott ki, feltehetőleg 1911-ben, s amely egyelőre az élen áll a magyar nyelvű erdészeti szakmunkák időrendi sorában.¹

4. Abból a hangnemből, ahogyan többször is a tárgyalt erdészeti munkák magyar nyelvűségét emlegetem, úgy gondolom, már sejteni lehet, hogy itt a magyar nyelvűség más, többet jelent, mint egy ugyanabban a korban írt, de más szakterületet felölélő munka esetében. Tekintsük példának a bölcelet, a filozófia szaknyelvét! Ha nem vesszük is figyelembe a magyar bölceleti műnyelvnek szintén nem lebecsülhető olyan korai jelentkezéseit, amilyen Apáczai Csere János 1653-ban megjelent Magyar Encyclopaediája (erről bővebben lásd Kornis Gyula: MNY. 3: 101—3), akkor is szembetűnő, hogy az első szoros értelemben vett filozófiai szakmunkák már a XVIII. század utolsó harmadában napvilágot látnak — elsőnek Sartori Bernát „Magyar nyelven filozofia” című, 1772-ben megjelent műve —, jó fél évszázaddal megelőzve az erdészet első komolyabb próbálkozásait. Hasonló képet mutat a matematika szaknyelve is. Megint csak kirekesztve a felsorolásból az 1577-ből származó Debreceni Aritmetikát, valamint Apáczai Csere munkáját,² itt is azt látjuk, hogy a magyar nyelvű mennyiség-tani szakmunkák időben messze megelőzik a hasonló erdészetieket. Csupán érdekes összevetésként hadd soroljam fel Keresztesi Máriának „A magyar matematikai műnyelv története” (Debrecen, 1935.) című kitűnő összefoglalásából a következő néhány címet, korántsem törekedve a teljességre: Maróthi György: Arithmetica (Debrecen, 1743.);³ Csider Pál: Magyar Arithmetika (Buda, 1751.); Molnár János: A Fizikának eleji (Pozsony és Kassa, 1777.); Dugonics András: A tudakosságnak két könyve (Pest, 1784.); Lukács János: Számvető mesterség (Kassa, 1811.); Pethe Ferenc: Mathesis (Béts, 1812.); Méhes Sámuel: Közönséges Arithmetica (Kolosvár, 1817.); Méhes György: Arithmetica az alsóbb iskolák számára (Kolosvár, 1819.); Bolyai Farkas: Az Arithmetika eleje (M. Vásárhely, 1830.); Bolyai Farkas: Tentamen (Marosvásárhely, 1832.). Íme, a kínálkozó összehasonlítás! Bolyai Farkasnak két jelentős matematikai munkáját még ebben a nem teljes felsorolásban is több mint fél tucat — mutatis mutandis szintén jelentős — szakkönyv előzi meg, ugyanannak a szerzőnek töredékes s nem is a legtudományosabb igényű erdészeti munkája ellenben az erdészet szakterületén belül az időrendi lista első helyén áll. Vagyis általánosságban igaz ugyan az, amit Kovalovszky Miklós ír, hogy tudniillik „magyar nyelvű tudományunk megteremtése lényegében a nyelvújítás műve”, s hogy „Az előző

¹ Bolyai Farkas munkájára Zilahi József, a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem adjunktusa hívta fel figyelmemet. Segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

² Ez utóbbiról — bármily kitűnő népszerű magyar nyelvű összefoglalása is a tudományoknak — jogosan állapítja meg Klár János és Kovalovszky Miklós a szaknyelvekről írott, sokszor haszonnal forgatható munkájában, hogy a benne „felbukkanó esetleges műszók használatának . . . nincs semmi szakszerűség-igénye” (Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. Budapest, 1955. 11).

³ Hogy jogosan kezdjük ezzel felsorolásunkat, az Keresztesi idézett művéből is kiderül. Keresztesi is világosan látja, hogy Maróthi mennyiség-tani munkája „Nem csak a műnyelv, hanem a tudomány nézőpontjából is messze fölötte áll elődeinek” (i. m. 18—9).

lassú, szórványos magyarító folyamat a XVIII. század végén mozgalommá sűrűsödik, erősödik, a XIX. század első felében pedig általános jelenséggé válik” (RefNyelv. 310), ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az erdészeti szaknyelvében mindez néhány évtizedes késéssel, fáziseltolódással következett be.

Ugyanez a szótárak vallomása is. „Szótáriradalmunknak a felújulás kora előtti és a felújulás-reformkori szakaszát olyan megkülönböztetéssel választjuk szét, hogy amannak jellemző törekvése a magyar nyelvnek idegen nyelvek megfelelőjeként való számbavétele és ez által a nyelvtanítás, — emezé az idegen nyelvekkel való párhuzamosítás háttérbe szorításával, sőt mellőzésével a nyelvművelés, majd különösen később a magyar nyelv tudományos megismerése” — írta Pais Dezső Gáldi László nagy szótáriradalmi monográfiájáról készített opponensi jelentésében (Gáldi: Szótír. 509), s ezt a megállapítást Gáldi is megerősítette (i. m. 501). Nos, ez az említett határvonal, amelyet időben — és persze csupán nagy általánosságban — a XIX. század fordulójára, az 1800 körüli évekre tehetünk, az erdészeti területén bizony csak jó fél évszázados eltéréssel húzható meg. Pedig hogy általában nem csupán a köznyelvi, hanem a szaknyelvi szótárakra is érvényes Pais és nyomán Gáldi imént idézett megállapítása, arról már akkor is meggyőződhetünk, ha pusztán Sági Istvánnak A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete című gondos összeállításából (MNYTK. 18. sz.) lapozzuk fel a szak- és műszótárakat bemutató második fejezetet. Íme, a csaknem százötven szakszótárt tartalmazó felsorolás néhány tétele: Rác Sámuel: Orvosi oktatás² (Pozsony és Kassa, 1778.) az orvosságok nevének magyar és latin jegyzékével; Zavira Konstantin János: Nomenclatura botanica quadrilinguis (Pest, 1787.) ó- és újjörög, latin és magyar műszókkal; Grossinger János: Universa historia physica Regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta I—V. (Pozsony és Komárom (1793—7.) magyar, latin, német és szlovák — főleg állattani — szójegyzékekkel; Reuss Ambrus Ferenc: Lexicon mineralogicum, sive index Latino—Gallico—Italico—Svevico—Danico—Anglico—Russico—Hungarico—Germanicus (Städtamhof [Curiae Regnitianae], 1798.); Feljegyzése azon mesterszókknak, melyek a magyar felkelő seregnek regulamentumaiban idegen nyelvekből magyarra fordítottak (Pest, 1809.); [Verseghy Ferenc:] Lexicon terminorum technicorum az az Tudományos Mesterszókönny (Buda, 1826.);¹ Pauly Károly: Polgári és pörös szótár (Buda, 1827.); Bugát Pál—Schedel Ferenc: Magyar—deák és deák—magyar orvosi szókönny (Pest, 1833.); Matematikai műszótár. Közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság (Buda, 1834.) stb. stb. Nos, az erdészetnek, ennek az akkori erdősiltségi (szakszó!) viszonyainkat tekintve nagyon is jelentős s egyáltalán nem „új” területnek a szakszótára, a Divald Adolf és Wagner Károly által szerkesztett Magyar—német és német—magyar erdészeti műszótár csupán 1868-ban jelent meg Pesten, s hogy egyáltalán napvilágot látott, az is csupán a szerzők lankadatlan buzgalmának és ügyszeretetének köszönhető. Nézzük meg hát, vajon mi az oka ennek a késésnek, ennek a más szaktudományokkal összevetve nagyon is szembetűnő elmaradásnak?

¹ Ezt a munkát Verseghy ötkötetesre tervezte, de csak az első szakasz jelent meg belőle. Ez a rész az Előtudósítás szerint „A¹ Logica, avvagy az Élztudomány” műszavait tartalmazza (VI. lap), ezenkívül azonban „Nagy helyet kap benne a hittudomány . . . , és általában, ha korántsem rendszeres teljességben, a szellemtudományok, az általános műveltség akkori szókincse” (Kovalovszky: RefNyelv. 239).

5. A válasz a tények ismeretében nagyon könnyű, sőt magától értetődő. Az ok az, hogy az erdészet nálunk egész a múlt század második feléig nem számított nemzeti tudománynak. Pontosabban annak számított, de nem magyar-nak, hanem németnek, s az osztrák uralkodó körök az erdészetnek ezt a jellegét igyekeztek is minden erővel megőrizni, tartósítani. Csupán néhány tényt sorolok fel, részben a német jelleg, részben az osztrák törekvések szemléltetésére.

A német erdészet közismerten a legfejlettebb fokon állt Európában (Király Pál: Az Országos Erdészeti Egyesület története 1866—1966. 28). Ez többek között abból is látszik, hogy míg igazán jelentős magyar nyelvű erdészeti szakmunkákkal csak a múlt század második felében találkozunk, addig a német nyelvű hasonló műveknek már fél évszázaddal korábban sem vagyunk híjával. Az egyik legjelentősebb, s német és osztrák erdészek közvetítésével a hazai erdészetre is nagy hatással levő szakkönyvnek, Friedrich August Burgsdorf Forsthandbuchjának például első kötete 1788-ban, a második 1796-ban látott napvilágot.

Az 1758-ban Mária Terézia által alapított selmecbányai bányászati akadémia kötelékében a bécsi udvari pénzügyi hatóságok javaslatára 1808-ban önálló erdészeti tanintézet létesült, sőt 1846-ban bele is olvadt az anyaintézménybe, s az egyesülesből megszületett a Bányászati és Erdészeti Akadémia.¹ A magyarországi erdészet fejlődésére ez rendkívül pezsdítő, sőt döntő hatással volt, a magyar erdészeti szaknyelvre azonban nem, mivel az erdészettan tanárai, a szakirodalom tanúsága szerint minden elismerést megérdemlő Wilckens Henrik Dávid, továbbá Feistmantel Rudolf idegenek voltak, előadásaik nyelve pedig német (értékelésükre l. Lesenyi: A selmecbányai erdészeti tanintézet . . . 71—5, 108—13).

Az 1851-ben megalakult első magyarországi erdészegyesületben — az előbb elmondottakból következően is — teljes egészében az idegen elem s az idegen szellem uralkodott. Idegen volt a tagság öthatod része, német volt az egylet hivatalos nyelve, sőt a neve is (Ungarischer Forstverein), német a kiadványsorozata (Mittheilungen des Ungarischen Forstvereines), s maga az egész egylet is az Osztrák Birodalmi Erdészeti Egyesülethez csatlakozott testület volt (Király i. m. 11—2).

Amikor 1860 táján a magyar erdészeti szakirodalom két úttörője, Divald Adolf és Wagner Károly „A magyar erdészeti irodalom ügyében” (megjelent 1861-ben a Vadász és Versenylapban, a Gazdasági Lapokban, valamint külön füzetben), egyszersmind a „megalkotandó magyar erdészegylet útjának üdvös eszmecserék általi egyengetése” kérdésében emelt szót, az osztrák körök eleinte nem is vették komolyan kezdeményezésüket. A Bécsben megjelenő Allgemeine Forst und Jagd Zeitung 1862. évi 4. számának névtelen kommentátora például — magyar fordításban — így ír (21): „. . . Divald és Wagner urak irányzatától egyáltalában nem kell félni, mivel az erdészeti szakemberek között az új magyar erdészeti egyesülethez kevés hívet fognak találni” (vö. Király i. m. 14). Később azonban, amikor Divald és Wagner fáradozásai kezdtek megteremni gyümölcseiket — gondolok itt az immár önálló Országos

¹ A tanintézet működésével kimerítően foglalkozik Lesenyi Ferenc „A selmecbányai erdészeti tanintézet története (1808—1846)” című, az Erdészettudományi Közlemények 1958. évi 2. számának mellékleteként megjelent, 120 lapos monográfiájában, valamint Vadas Jenő már idézett művében.

Erdészeti Egyesület 1866-ban történt megszületésére, a már említett műszótárra, a selmecbányai akadémián a magyar nyelvű oktatás bevezetésére 1867-ben stb. —, már nyoma sem volt a lebecsülésnek, s inkább igyekeztek gátat vetni a mozgalomnak! Ezért helyezték át Wagnert a magyar erdészet fellegvárából, Selmecbányáról Nagyváradra, s ennek következtében kényszerült Divald is Vukováron magánszolgálatba lépni (Király i. m. 15.). Azonban már mindez nem volt elegendő a magyar erdészeti szaknyelv rohamos fejlődésének megállítására.

6. Az eddig előadottak, úgy érzem, felmentenek attól, hogy most akár csak felsorolásszerűen is összefoglaljam a magyar erdészeti szaknyelv kialakulásának, az e szaknyelvért vívott harcnak főbb szakaszait, állomásait, hiszen ezek jó néhányára már utaltam dolgozatom eddigi részében. Azonban még vázlatosnak sem volna tekinthető ez a kép, ha nem egészíteném ki legalább egy-két esetvonással. Ezért a továbbiakban még külön foglalkozom három kérdéssel: az Erdészeti Műszótár hatásával, a selmecbányai erdészeti akadémia szerepével és az Erdészeti Lapok jelentőségével.

Nem kétséges, hogy Divald és Wagner óriási szolgálatot tettek a hazai erdészettudományak a már többször említett műszótár kiadásával. Pedig szinte elképzelhetetlenül nehéz dolguk volt. Nemcsak egy új, hiányzó szaknyelvet kellett megteremteniük, hanem még sokak közömbösségét, értetlenségét is le kellett győzniük. Ők maguk mondják el — nem minden keserűség nélkül — munkájuk bevezetőjében, hogy midőn 1862 elején 200 példányban széjjelküldték az erdészet német műszavait, nem gondolták, hogy az ilyen módon megkérdezett szakembereknek csupán egyhatoda siet segítségükre a németül kifejezett szakmai fogalmaknak esetleg számba vehető, például a nép ajkán élő magyar nyelvi megjelölésében, s még kevésbé gondolták, hogy a beérkezett válaszoknak oly csekély hányada lesz csak valóban értékes, hasznos nyersanyag. Ők mindenesetre még sokszorozottabb buzgalommal dolgoztak, jól tudván, „mily nehéz egy megrontott műnyelvből a rossz szavakat, ha már forgalomba jöttek, kiirtani” (idézet az előszó számozás nélküli lapjáról). S később, műszótárunk megjelenése után már a magyar erdésztársadalom is egyre lelkesebben vett részt az erdészeti szaknyelv további magyarításáért, fejlesztéséért vívott harcban. Erre mutat, hogy az Erdészeti Lapok szerkesztősége Adatok az erdészeti műszótárhoz címen külön rovatot tartott fenn, illetőleg vezetett be a műszóhasználati kérdések megvitatására (vö. Erdészeti Lapok 26 [1887]: 1062—4).

A selmecbányai erdészeti akadémia történetének szintén van néhány olyan mozzanata, amelyet a magyar erdészeti szaknyelv kialakulásának vizsgálatakor nem lehet szó nélkül hagyni. Így okvetlenül megemlítendő, hogy bár az oktatás nyelve 1867 végéig minden igyekezet ellenére német maradt, 1848-ban Lázár Jakab „Bánya Akadémiai Erdészet Tanári Segéd” magyar nyelven kezdte meg előadásait, s így, noha úttörő kezdeményezése csak néhány hónapig maradhatott fenn, ő az első magyar erdészeti tanár (Vadas i. m. 76). Említésre érdemes, hogy tíz évvel később Wagner Károly volt az, aki mint az akadémia akkori segédtanára megpendítette tanítványai előtt „az erdészeti magyar irodalom megteremtésének eszméjét” (Vadas i. m. 132—3), s újabb tíz esztendő múlva ugyancsak ő az akadémián az erdészeti szaknyelv magyarosítására irányuló törekvések irányítója, összetartója. Mint már említettem, ekkor végre valóra vált Lázár Jakab, Wagner Károly és mások régi álma.

Hosszú huzavona után megvalósult a Magyar Tudományos Akadémiának az a javaslata, hogy „az erdészeti akadémián a magyar előadások már az 1867/68-ik tanév első felében lépjenek életbe” (Vadas i. m. 120). Wagnert kinevezték rendes erdészeti tanárrá, s neki múlhatatlan érdemei vannak abban, hogy ettől kezdve végérvényesen a magyar nyelv vonult be a selmecbányai akadémia falai közé. Kezdeményezésére minden péntek délután — a heti előadások és gyakorlatok ugyanis péntek délben befejeződtek — összeültek a tanári kar tagjai: Wagneren kívül Lázár Jakab, Fekete Lajos, Nickel (Szécsi) Zsigmond és Illés Nándor, s szaknyelvi tanácskozást tartottak. A hét folyamán mindnyájan följegyezték azokat a munka közben felmerülő szaknyelvi, terminológiai problémákat, amelyekben egyedül nem tudtak dönteni vagy eligazodni, s ilyenkor együttesen, sokszor igen szenvedélyes, részletekbe menő vitában, de mindig baráti, bajtársi légkörben alakították ki az attól kezdve mindegyikükre kötelező közös véleményt. Ezeknek a pénteki összejöveteleknek a kortársak vallomásai, valamint a résztvevők közül Fekete Lajos és Illés Nándor emlékiratai, följegyzései szerint — amelyeket Vadas munkája részletesen ismertet — rendkívül nagy összetartó erejük s az egész erdészeti szaknyelvre kiterjedő jelentőségük volt. Most, amikor éppen egy évszázada annak, hogy az erdészet tudományában magyarrá lett az oktatás nyelve, s ezen keresztül véglegesen magyarrá vált az egész erdészeti szaknyelv, úgy gondolom, nem árt, ha mi, a kívülállók is kegyelettel és tisztelettel emlékezzünk az erdészet száz évvel ezelőtti eseményeire, köztük ezekre a péntekdélutánokra is.

Bár tárgyamhoz, a magyar erdészeti szaknyelv kialakulásához szorosan már nem tartozik hozzá, hadd jegyezzem még meg, hogy az erdészetnek s vele párhuzamosan szaknyelvének fejlesztésében a főiskolának — csakúgy, mint a másik e tekintetben jelentős testületnek, az Országos Erdészeti Egyesületnek (vö.: Madas András elismerő hangú összefoglaló értékelését: *Az Erdő* 15[1966]: 438—47) — a továbbiakban is jelentős szerepe volt. Maga az intézmény az első világháború után Sopronba költözött¹, s Kellner Sándornak, Sopron város és vármegye legendás hírű teljhatalmú népbiztosának² javaslatára a volt katonai főreáliskola épületeiben talált végleges otthonra. Kisebbség nagyobb szervezeti átalakítások után néhány évvel ezelőtt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeletével korábbi egyetemi rangja mellé önálló egyetemi címet is kapott. 1962 szeptemberétől mint Erdészeti és Faipari Egyetem működik. Keretébe két kar tartozik: az erdőmérnöki, valamint a faipari mérnöki kar.³

A harmadik olyan kérdéskör, amelyről okvetlenül szólnom kell ebben az áttekintésben, az Erdészeti Lapok megjelenése s magának a folyóiratnak a szerepe. A lap Divald és Wagner 1861-ben közzétett felhívása nyomán, amely egyúttal előfizetési felhívás is volt, 1862-ben jelent meg — akkor még „Erdészeti Lapok” megnevezéssel —, s bár az Országos Erdészeti Egyesület hivatalos közlönyévé csak 1873-ban lett (Király i. m. 35), megalakulásától fogva az erdészeti szakirodalom legfőbb fóruma volt (vö. Vadas i. m. 134). Hogy a

¹ Az első ilyen irányú terv 1919 elején jelent meg az Erdészeti Lapok hasábjain (58 : 18—9).

² Kellner Sándort, aki a magyar munkásmozgalom egyik kiemelkedő alakja volt, a fehérgárlisták a Tanácsköztársaság megdöntése után Letenyén elfogták, Sopronba hurcolták, s 1919. október 6-án bestiális kegyetlenséggel meggyilkolták.

³ Utóbbi adataimat az Erdészeti és Faipari Egyetem (Sopron, 1966.) című kiadvány 8—11. lapjáról vettem.

szaknyelv kérdéseivel később sem szűnt meg foglalkozni, sőt igyekezett élesíteni, fölkelteni olvasóiban az ilyen irányú érdeklődést, arra igazolásul csupán néhány cikkét említem: „Írjunk magyarul!” (Erdészeti Lapok 56[1917]: 484—5); „Szaknyelvünk magyarsága” (76[1937]: 299—300); „Magyar erdészeti szakkifejezések” (76: 515—24); „Műszaki magyar nyelvünk” (77[1938]: 186—90); „Magyar erdészeti szakkifejezések” (77: 522—6) stb. 1952-től kezdve szervezeti okok miatt új lap, Az Erdő lépett örökébe — vajon szükség volt-e mindenképpen a címváltoztatásra? —, azonban ez is büszkén vállalja, s címlapján is feltünteteti az egyenes ági rokonságot. Az Erdő cikkem megjelenése idején, 1968-ban 17. évfolyamában jár. Kívánom, hogy — persze mindig a jelen követelményeihez, feladataihoz, szükségleteihez igazodva — ugyanolyan gondos ápolója, fejlesztője legyen az erdészeti szaknyelvnek, mint nagy elődje, az Erdészeti Lapok. Annál inkább kívánatos ez, mert míg az utóbbi az 1862. évi számadás szerint mindössze 477 példányban jelent meg, Az Erdő több mint 5000 példányban lát napvilágot, s lapcserék, előfizetések révén havonta több mint harminc országba viszi el a magyar erdészeti tudomány eredményeit (Madas András: Az Erdő 11[1962]: 1—2).

7. Végezetül még egy-két szót, most már nem erről a szaknyelvről általában, hanem magukról az erdészeti műszókról, szakkifejezésekről! Sokan talán azt gondolják, hogy az erdészet magyar terminológiája, mivel oly későn született meg, s mivel oly szorosán a német műszókincs árnyékában alakult ki, mindmáig eléggé zavaros, fejletlen, egyenetlen. Kívülálló létemre is bátran kijelenthetem: erről szó sincs! Igaz, az úttörő jellegű Erdészeti Műszótár hatására elterjedt s immár végleg gyökeret vert az erdészeti nyelvben néhány olyan sikerületlen képzésű szó is, amilyen az *elegyetlen* 'egyfajú, egy fafajú', a *sudarlós* (a Műszótár meghatározása szerint 'oly fa, melynek vastagsága derekától sudara felé aránytalanul csökken') vagy a *magonc*.¹ Az is igaz, hogy a más forrásból, később meghonosodott kifejezések között is vannak hibásak, logikátlanok, pl. a szabályos *gyérités* mellett az *öngyérités* az egyszerűbb és kifogástalan *gyérités* helyett. Olyan szaknyelv azonban, amelyben csak kifogástalan kifejezések vannak, nem létezik, s az erdészeti nyelve, összehasonlítva más szakterületek, tudományágak szókincsével², a legjobban ápoltak közé tartozik. A múlt század közepén még létkérdés volt az erdészeti szaknyelv művelése, hisz enélkül az egész hazai erdészeti tudomány elsorvadt, sőt igazában ki sem fejlődött volna. Nos, alighanem az erdészeti szaknyelv önállóságáért, épségéért vívott akkori harcok áldásos következménye, hogy a magyar erdészettársadalomnak a szaknyelv felé fordulása később sem szűnt meg. Alighanem ez az oka annak, hogy az erdészet magyar nyelvét cikkekben, tanulmányokban később is rendszeresen gyomlálták a szakemberek, hogy „Adatok a helyes magyar erdészeti szaknyelvhez” (Sopron, 1939.) címen egy önálló s nyelvészeti elveiben akkor ritkaságyszámba menően helytálló, kitűnő munka

¹ Erről Szily Kálmán 1908-ban így írt: „Az Erdészeti Lapokban (1862) Divald és Wagner közölték először a »sámling«-nek ezt az ügyetlen fordítását . . . A magkereskedők az ő árjegyzékeikkel úgy elterjesztették, hogy ma már a paraszt kertészek is han-goztatják.” (NyÚSz.)

² Bár a különféle szakterületek, szakmák jó részében teljesen laikus vagyok, úgy érzem, mégis tehetek ilyen összehasonlítást. Az utóbbi évek folyamán ugyanis különféle okokból és célokból — ha laikusként is — több mint száz szakma, iparág, tudományág nyelvével ismerkedtem meg, s jó néhányval tüzetesebben is foglalkoztam. —

is megjelent Krippel Móric tollából, s hogy a szaknyelvük kérdései iránti érdeklődés az erdészeti szakemberekben ma is igen nagy. Most pedig hadd zárjam ezt a fejtegetést egy olyan idézettel, amely az Erdészeti Lapok negyedszázados fennállásakor jelent meg, s amely szinte győzelmi jelentésként összegezi mindazt, amit a Nyelvőr olvasóinak az erdészet tájain való kalandozás közben megpróbáltam előadni.

„Irodalmunk . . . máig oda fejlődött, hogy nyelvünkön éppen úgy, mint bármely más tudományos szak, akadály nélkül írhatunk, s nekünk is, csak úgy, mint a többi tudományos szakoknak, csupán arra van szükségünk, hogy most már bírva az egymással való közlekedhetés irodalmi kulcsát, a gyakorlati életből fejlődött szavaink a magyar nyelv törvényeihez simuljanak” (Bedő Albert: A második 25 év kezdetén. Erdészeti Lapok 26[1887]: 2).

Grétsy László

A nyelvi kultúra kérdései és feladataink*

A nyelvművelő munka a társadalmak életének minden korban egyrészt vetülete, másrészt meg szükséglete és hatótényezője volt; s mint ilyen mindenkor és mindenütt tér és idő függvénye, nemcsak nyelv. A magyar nyelvművelésnek sem változatlanok sem feladatai, sem pedig módszerei az alatt a kerekítve vett tizenhét évtized alatt, amelynek munkáját előzményünknek valljuk és folytatni igyekszünk; de nem osztatlan a magyar nyelvművelés munkája még saját korszakunkban sem. Problémáit, lehetőségeit és feladatait tekintve más-más helyzetben van, s ezért szükségszerűen más és más képet mutat a magyar nyelv művelése Magyarországon, Szlovákiában, Jugoszláviában és Romániában; egyiknek munkája sem vihető át mechanikusan a másikra. — Ezért fontos, hogy most, feladataink meghatározása előtt, felmérjük helyzetünket és lehetőségeinket, abból indulva ki, hogy mi van, s úgy érve el oda, hogy mi legyen.

I. Tekintsük át röptében, mi igazolja a fentebb mondottakat; először a dolognak történeti oldalát nézve!

Kazinczyék korában a nyelvművelés elsősorban magának a nyelvnek „pallérozása” avagy „tsinosítása”, azaz alkalmassá faragása az európai szintű műveltség kifejezésére. A feladat tehát magának a nyelvnek alakítása, fejlesztése; mégpedig a nyelvi főtípusnak, az irodalmi nyelvnek kialakításával és rögzítésével. — Kazinczy utódai, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Szemere, Vörösmarty, az alakuló irodalmi nyelv védelmében a nyelvjárások, a „provincializmusok” ellen fordulnak, nehogy más táji irodalmi nyelvek felerősödése szakadást idézhessen elő a fejlődésben. — Czuczor Gergely, majd Arany és korszaka a már kifejlődött, de a nép beszélt nyelvétől eltávolodott irodalmi nyelvet igyekszik visszaterelni a szélesebb tömegek nyelvhasználatára felé, hogy az irodalmi nyelv hordozta magasabb műveltség minél többeké lehessen. —

* Kassán, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete és a Batsányi-kör rendezésében lefolyt „Kazinczy nyelvművelő napok” keretében elhangzott felhívás.

Szarvas Gáborék új ortológiája ennek a törekvésnek túllendülése, majdcsaknem vadhajtsága. — Simonyi, majd az őt követő Balassa a magyar függetlenségi törekvések vetülete- és támogatójaként antigermán ízt ad a magyar nyelv-művelésnek; a két világháború közt ez az „anti-” jelleg nemegyszer a sovinizmusig téved, a német imperializmus növekvő nyomásával egy magyar nacionalizmust szögezve szembe. Itt már nem a „pallérozás”, már nem is az „anti-barbaritás”, hanem a „nyelvvédelem” a jelszó; vezérek harca ez, sokszor szinte a tömegek kirekesztésével, rájuk való tekintet nélkül.

A felszabadulás után új feladatok jelentkeznek: a demokratikus, majd szocialista irányt vett társadalmi, meg a közügygé vált ipari fejlődés számos új fogalmat vetett fel, ami mind nevet kívánt; új gondolatformákat hozott létre vagy terjesztett el, amelyekre kifejező eszköz kellett. És más oldalon: olyan tömegeket vont be a közéletbe, az igazgatásba, az aktív nyelvi tevékenységbe, melyeket az előző korszak kirekesztett, nem is csak a közéletből, hanem mindenféle — nyelvi és nem nyelvi — művelődésből is. Az örvendetes fejlődés mindkét említett vonásával sajátos kavardást teremtett, nyelvben és nyelvhasználatban egyaránt. A nyelv-művelés akkor így határozta meg legközelebbi feladatát: „A nyelv-művelés fő feladata... egyrészt a pontos, világos és szép, a legjobb hagyományból s az élő nyelvhasználat legértékesebb sajátságaiából egybekovacsolt magyar nyelv megteremtésének elősegítése; másrészt a nyelvi eszközök értékének tudatosítása a beszélőkben, spontán nyelvhasználatuknak kiműveltté, öntudatosá tétele”. (Ápoljuk nyelvünket! TIT, 1954. 29. lap; pedagógus továbbképző anyagként sokszorosításban megjelent 1952-ben.)

Ami ebből a nyelv körüli feladatokat illeti, a magyarországi nyelv-művelés persze annak a munkának sincsen a végén még. De az olyan kiadványok, mint az értelmező szótár, a magyar leíró nyelvtan, a helyesírási szabályzat és szótár, és sok kisebb-nagyobb nyelv-művelő könyv, azt mutatják, hogy jó úton és jó ütemben halad benne. Így kerülhetett előtérbe az 1960-as évek legelején a feladatnak másik, a tömegnevelő oldala is, amelyet talán ebben a megfogalmazásban idézhetnénk: „Ma a beszélő tömegek nyelvi tudatossága még semmiképpen sem áll arányban a nyelv társadalmi fontosságával; a beszélő tömegeknek anyanyelvi műveltsége messze elmarad beszédtevékenységüknek ténylegesen betöltött szerepe mögött. — ... Egy szintre hozni a nyelvhasználat területén az előrehaladt létet és az elmaradt társadalmi tudatot; utánafejlesztetni a beszélő emberek kiterjedt beszédtevékenységének nagyon is kezdetleges nyelvi műveltségüket: ez a nyelvi ismeretterjesztés feladata; s ez nagy munka is, fontos is.” (A nyelvi ismeretterjesztés kérdései. Bp. Föv. Tanácsa — TIT, é. n. [1962.] 3. lap.)

2. Kell-e különösebb erővel bizonyítanunk, hogy mindez a magyarországi magyar nyelv-művelésre áll helyzetként és feladatként, s a szlovákiai magyar nyelv-művelésre nem húzható rá mechanikusan? Aligha, hiszen mindannyian érezzük: a „nyelvi lét”, az emberek beszédtevékenysége itt — már csak lehetőségeinél fogva is — más szintű; a „nyelvi tudat” a helyzetből adódóan még ingatagabb; a nyelv — állagában is, fejlődésében is — erősebben hajlik a regionalizálódásra, a nyelvhasználat meg éppen a provincializálódás felé.

Hadd idézzek erre is; kissé talán hosszan és részletezően, de mégis: nyomtatásból.

„Mi jellemzi a szlovákiai magyar nyelvhasználatot adottságaiban és feltételeiben? Természetesen az, hogy magyar; de nem kevésbé az is, hogy szlovákiai. Az elsőt említett tény fejlődésében az általános magyar fejlődéssel kapcsolja össze; a második azonban egy sor sajátos körülményt teremt a számára, amelyeknek folyományaként hol adott helyzetek, hol meg alternatívák előtt áll.

A szlovákiai magyarságnak — a lenini nemzetiségi politika szellemében — teljesen szabad joga van anyanyelvének használatára. Abban sem gátolja semmiféle rendelkezés, hogy szabadon érintkezzék (pl. rádió, televízió, sajtótermékek útján vagy akár személyesen is) a magyarországi magyar nyelvű kultúrával, minthogy a társadalmi fejlődésnek mindkét állam azonos útját járja. — Ám helyzeténél fogva mégis gyengébb a kapcsolata a magasabb szintű magyar köznyelvvél, így nagyobb a nyelvjárási beütés lehetősége a nyelvhasználat igényesebb formáiba; másrészt erősebb az idegen nyelvi ráhatás is. A magyar nyelv csehszlovákiai viszonylatban egyenrangú, de nem államigazgatási szintű (illetőleg a helyi nemzeti bizottságok szintjén felül nem az). Így használata két szinten eleven: a legalsón és a legfelsőn, azaz: a családi és családias érintkezésben, másrészt a publicisztikában és a szépirodalomban. Ebből következik, hogy problémái leginkább a középső szinten vannak: a szakmai és társadalmi-államigazgatási vonatkozású nyelvi rétegben. Ez az, amelynek aktív gyakorlata az adott helyzet folytán nem alakult ki eléggé, vagy legalábbis kevésbé standardizálódott. Pedig mind a szépirodalomnak, mind pedig — s az előbbinél fokozottabb mértékben — a publicisztikának szüksége van erre a nyelvhasználati rétegre is. Hiszen mindkettőnek át kell fognia az élet egészét, annak minden területét; tükröznie kell, beszélnie róla, azaz kifejeznie nyelvileg is.

Mindez nem vitakérdés, hanem adott helyzet; s nem is nyelvi kérdés, hanem államrendi. De óhatatlanul van nyelvi vetülete; s a továbbiaknak is ez szolgál kiindulópontul.

Mert ez a helyzet veti fel a regionalizálódás, egyfajta nyelvi különfejlődés kérdését. Két oldalról is. Egyrészt onnan, hogy a publicisztika — a nyelvhasználat közép rétege hiányozván alóla — így könnyebben hajlik arra, hogy bizonyos helyzetekben a közvetlenül alatta élő nyelvi réteg, a részben nyelvjárásos, részben családias alsó szint felé nyúljon, azaz provincializálódjék, sőt vulgarizálódjék. És más oldalon: természetes csábítás az is, hogy a nyelvhasználat középső rétegéért — ha szüksége van rá — az újságírás ne a távolabb eső magyar forrásokhoz forduljon, hanem önállóan teremtsen meg azt, mintha nemcsak a szlovákiai magyar nyelvhasználatban nem élne, hanem magyar nyelvhasználatban egyáltalán. S itt persze a szlovák, esetleg a cseh nyelvből való átvétel vagy lefordítás a legkézenfekvőbb.

Ámde mind a két út — a nyelvjárási-családias elemekkel való feltöltődés, meg a meglevő csak nem ismert anyag helyett való önálló teremtés is — óhatatlanul a regionalizálódáshoz, s nagyobb távlatban esetleg jelentősebb nyelvi elkülönüléshez vezethet.

S ez már furcsa volna. Hogy éppen az egy úton haladó államokban szakadozna részekre a magyar nyelv; amikor a nagyon is eltérő berendezkedésű négy német nyelvű állam például annyira vigyáz a német nyelv egységére, hogy egyetemlegesen mondott le annak a tervezett helyesírási reformnak a végrehajtásáról, amelyet kettő közülük nem fogadott el. — Ez nyilvánvalóan senkinek sem érdeke. s ha eféle indulunk, az nem fölsőbb intenciók végre-

hajtásának, csak egyfajta nemtörődomségnek az eredménye. Ezt világosan mutatja az is, hogy a szlovákiai magyar publicisztikában nem valami szervezett különállás mutatkozik meg. Az említett »nyelvteremtési« folyamat eléggé ötletszerű és egyéni. Olykor ugyanazt a fogalmat más-más lap más-más néven nevezi el; máskor ugyanazt a szlovák vagy cseh kifejezést egyazon lap is esetenként más és más módon adja vissza.

Ma már ott tartunk ebben — az újságírókkal folytatott beszélgetésekből tudom —, hogy például az agrotechnikának kialakult egy sajátos, szlovákiai magyar terminológiája. Olyannyira, hogy a magyarországi szerzőktől közlött cikkek »érthetetlen« nyelvhasználatukkal már berzenkedést váltanak ki az itteni olvasóból. — Nos: itt két lehetőség van. Vagy átültetni és megismertetni a magyarországi, azaz közmagyar szaknyelvet (ez a nehezebbik, mert »nyelvi« feladat), vagy alkalmazkodni az itt kialakulthoz (ez a könnyebb, mert csak »kiszolgálása« az olvasónak). De ezzel az utóbbival akkor vállalnia kell azt is, ami velejár: a nyelvi elkülönülésnek egy meglehetősen intenzív fokát. Csakhogy ezt — meggyőződésem és tapasztalatom szerint — valójában semmiféle fórum nem akarja, s tudatosan nem is vállalná. (Csak egyet említsek: a csehszlovák — magyar közös könyvkiadásoknak szépen szaporodó sorozata, amely épp az ellenkező tendenciára utal, így egy idő után elveszítené létalapját, a közös nyelvet.)” (Irodalmi Szemle¹ 1966. évf. 5. szám. 462. lap.)

Ez tehát az az alaphelyzet, amely kiindulópontul szolgál a szlovákiai magyar nyelvművelő munkának, megszabva számára lehetőségeit és feladatait egyaránt.

3. De nézzük meg azt is: miért olyan fontos a nyelv a társadalom életében, hogy ápolására mindenütt, s különösen a szocializmust építő országokban, ekkora gondot fordítanak? Hadd idézzek ismét: „A marxizmus klasszikusai nemcsak a gondolatközlés és a gondolkodás eszközének tekintik a nyelvet, hanem — a munka és a gondolkodás kialakulásának eredménye- és segítőjeként — az állatvilágból való kiemelkedés fontos tényezőjének, a munka társadalmi megszervezéséhez nélkülözhetetlen kelléknek; röviden jellemezve: a fejlődés és a harc eszközének.” (A nyelvi ismeretterjesztés kérdései. 3. lap.)

Tudjuk: a nyelv szókinccse a társadalom fogalomkészletének, ismeretanyagának hordozója, rögzítője és átörökítője; a mondatfűzés szabályai a gondolkodás formáinak társadalmilag kikristályosodott vetületei. Fogalmakat alkotni és gondolkodni minden ember csak valamely nyelv segítségével, sőt: valamely nyelven tud; ismereteket átadni-átvenni, társadalmi tapasztalatokat felhalmozni és átörökíteni lehetetlen a nyelv segítségével nélkül. A nyelv a gondolatközlés eszköze, a beszéd a gondolkodás, a gondolat közvetlen valósága; s mindez nélkülözhetetlen emelője egyén és közösség fejlődésének egyaránt.

És mi az anyanyelv? Miért olyan fontosak az anyanyelvek a szocializmust építő társadalmak számára, hogy a Szovjetunióban, és Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Magyarországon és más államokban, tizes, százas, vagy éppen ezres nagyságrendben tartunk fenn nemzetiségi iskolákat, s milliós költségvetéssel nemzetiségi sajtót és kultúrát?

Az anyanyelv nem valamiféle érzelgős és romantikus dolog, hanem nagyon is reális és prózai fogalom. Az anyanyelv minden ember számára a

¹ Szlovákiai magyar irodalmi és kulturális folyóirat.

„reflexnyelv”, a gondolkodás közvetlen eszköze. Anyanyelv az, amelyen nem keressük a szavakat, hanem reflexszerűen kimondjuk őket; amelyben a szó közvetítés nélkül kapcsolódik a valóság tényeihez. Anyanyelv az, amelyen felordítunk, ha váratlan veszély ér bennünket; amelyen magunkban morfondírozunk, félhangosan mormolva a pénzt számoljuk; amelyen álmodunk és káromkodunk; amely átfogja minden tudattalan tevékenységünket. Az anyanyelv: direkt reflex, közvetlen reagálás a külvilág ingereire. A magyar anyanyelvű és magyarul gondolkodó beszélő számára a valóságnak az a négy lábú darabja, amely mellett eszünk, *asztal*, maga a tárgy és a fogalom és a név egyszerűen, közvetlenül és természetesen. Az idegen nyelv már általában kapcsolt reflex: a *stol*, a *Tisch*, a *table*, a *mensa* stb. nem közvetlenül a tárgyat jelöli a magyar anyanyelvű számára, hanem az anyanyelven kialakított asztal fogalmát, az *asztal* szóhoz kapcsolódva, másodlagosan.

Ismereteket elsajátítani idegen nyelven is lehet; de gondolkodni az anyanyelven szoktunk. — Kivéve talán akkor, ha a második nyelv nem kapcsolt, hanem párhuzamos reflexet jelent a számunkra; ha az is direkt, az elsővel össze nem kapcsolt reagálásként rögződött bennünk. (Az ilyen értelemben vett kétnyelvű ember mindkét nyelven közvetlenül reagál, viszont egyikről a másikra fordítani nemigen tud.)

A nyelvismeretnek és nyelvhasználatnak — anyanyelvet és idegent most egybevéve — nagyjából három mélységi fokozata van.

Az első fokozat a megértésé. Ez tulajdonképpen a passzív nyelvismeret foka. Anyanyelven ilyen fok nincsen, az anyanyelv ezen a fokon sohasem áll meg; a pusztá megértés fokát anyanyelvünkön már gyerekkorunkban túlhaladjuk. — A következő fok a reagálásé. E fokon a megértésen túl válaszolni is képesek vagyunk. Ez a fok jellemzi a legprimitívebb anyanyelvi készséget — minimumként — s legtöbbszörnél az idegen nyelvi ismeretet maximumként. — A legmagasabb fok az alkotó gondolkodásé. Ezt legtöbbször — ha eléri — anyanyelvünkön éri el, mivel az adja az egyéni gondolkodás alapját, tehát az segíti a gondolatok önálló továbbfűzését legtermészetesebben. Idegen nyelven csak az képes eljutni az alkotó gondolkodás fokáig, akinek számára ez — az anyanyelvi mellett — második, mégpedig párhuzamosan direkt reflexrendszeré tudott vélni.

4. És mit jelent mármost — tartalmában és horderejében — az, hogy gondolkodni, s különösen az alkotó gondolkodás fokáig eljutni minden ember általában egy nyelven tud: az anyanyelvén?

Nézzük ezt először a szókincs példáján!

A szó a valóság egy-egy — létező vagy elgondolt — darabjáról társadalmilag kialakított fogalom rögzítője és felidézője. Amikor a kisgyermek szavakat tanul, tulajdonképpen a dolgoknak társadalom szentesítette fogalmaival (s azok nevével) ismerkedik meg. S így a magyarul beszélni — és gondolkodni — tanuló gyermekben egyetlen fogalom alakult ki a *fa* tükrözésére, akár élő az, akár holt anyag. A szlovák gyermekben viszont önálló fogalomként rögződik a *strom* (élőfa) és a *drevo* (faanyag); a német gyermekben is a *Baum* és a *Holz*, az angolban is a *tree* és a *wood*. S ez valóban nem pusztán szavak különbsége, hanem fogalmaké.

És a szó nemcsak azonosít, hanem egyben el is különít, elhatárol a többi fogalomtól. Azonosítás és elkülönítés egymást feltételező mozzanatok a fogalomalkotásban; de a különféle nyelvek szavai különféle fogalmi tartományokat

vonnak egybe és választanak szét. Gondoljunk csak arra: a magyarban a *szem* mint testrész és mint látáskészség egy fogalom két arca (pl. *jó szeme* van); a szlovákban az *oko* és a *zrak* szó ezt két fogalomká különíti; — a magyarban *szem* a búza, a szőlő szeme is; a szlovákban a *zrno* szó ezt inkább elkülöníti az előbbiektől, mintsem hozzájuk kapcsolná. — S a fogalmak terjedelmében és kapcsolataiban kissé benne van kialakulásuk története, abban meg a társadalom művelődésének ezer apró történelmi mozzanata.

S ráadásul: a szónak van még egy harmadik arculata is. Nemcsak azonosít, de a nyelvek nagy részében elhelyez is. Vegyünk akár csak olyan egyszerű példákat, mint a *pótkocsi* meg a *vlečka*, vagy az *orkán(kabát)* meg a *sust'ák* (minthogy a szlovákiai magyarnyelvűségben a *vlecska* meg a *sustyák* nem is ritka vendég)! — A szlovákban, a szlovákul beszélő-gondolkodó számára, a *vlečka* szónak a *vliecť* (húz, vonszol) igével, a *šusták*-nak meg a *šustat'* (zizeg, suhog) alapszóval kapcsolata többejt jelez, mint a tárgyat magát: árulkodik tulajdonságairól, fogalmi kapcsolatairól is. Ugyanígy a *pótkocsi*, de még az *orkán(kabát)* szó is: a magyarul beszélő számára elhelyez a fogalmak rendszerében, az összes *pót*-ok és az összes *kocsi*-k között; illetőleg utal a viharállóságnak legmagasabb fokára. — De a helyi magyar nyelvhasználatba átszüremlő *vlecska* meg *sustyák* semmi másra nem képes, csak azonosításra. Mert a magyar beszélő számára alapszó: elemezhetetlen és kapcsolatok nélküli valami; s az alapszó pusztán identifikál; a származék meg az összetétel az, ami elhelyez, besorol; ami mélyebb beépülést mutat és tesz lehetővé a fogalmak rendszerébe.

Nos: egy-egy *vlecska* önmagában még nem hoz bajt. De a pusztán azonosító értékű, a nyelvben családtalan alapszók a felhalmozódásnak egy bizonyos fokán már fogalomrendszer helyett merő nomenklatúrát teremtenek — nyelvben és agyban egyaránt —; felbontják a nyelvben és a gondolkodásban a fogalomalkotás szisztémáját, elfedik a dolgok egymás közötti összefüggéseit; azaz metafizikus, izoláló irányba terelik a gondolkodást; a világot nem dolgok rendszereként, csak halmazuként rögzítik és vésik az agyba.

És ez még inkább így van a mondatalkotásban.

A mondat a gondolat eleven valósága; a mondatfűzés módja egyben gondolkodási forma is. A mondatban összekapcsolódnak a fogalmak, viszonyba állnak egymással; a mondat mint aktuális ítélet egyéni logikánk terméke, de formáiban a társadalom közös logikájának vetülete, amely — jól vagy rosszul, közvetlenebb vagy közvetettebb formában — a valóság, a dolgok logikájának kollektív tükröződése. Minden nyelv mondatalkotási rendszere egyfajta logikai rendszer is egyben, amely tükrözője ugyan a valóság logikájának, de nem azonos vele. S minden nyelv mondatalkotási rendszere és logikája más és más; de mindegyik egész és rendszer önmagán belül. Így ha ez a rendszer megbomlik: a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá. — Ha fogalomrendszert kialakítani csak egy nyelven lehet, a dolgok logikájába behatolni még inkább csak egyen: vagy ezen, vagy azon.

Márpedig minden embernek állampolgári feladata és kötelessége ma, hogy megismerje és megértse a valóságnak — természetnek és társadalomnak — nemcsak tényeit, hanem törvényeit — szerkezetét, összefüggéseit, mozgását — is; s nem az a leglényegesebb kérdés, hogy milyen nyelven, hanem hogy milyen fokon, milyen mélységben.

5. Miféle feladatok következnek a szlovákiai magyar nyelv-művelés számára az elmondottakból?

A sajtó munkásainak ezt idézhetném: „használjuk a mindennapok nyelvét, amíg ez nem jelent lesüllyedést hozzá; és példaadóan, nevelő módon emelkedjünk fölébe, amíg ez nem eredményez elszakadást tőle. Az olvasó a sajtót érteni akarja és magáénak érezni; de felfelé akar nézni rá, és tanulni tőle — nyelvében is” (Irodalmi Szemle 1966. évf. 8. szám 753. lap).

Az iskolák címére meg ezt eleveníteném itt fel: „a nyelvi nevelés, mégpedig elsősorban az anyanyelvi nevelés, nem a magyar szakos pedagógus reszortfeladata — bár az oroszlánrész persze órá járul —, hanem az egész nevelőtestület közös ügye; a nevelési folyamatnak egyik általános feladata és problémája. Mert amikor a tanuló az anyanyelvet tanulja, »a« nyelvet, »a« nyelvtant tanulja; s amikor »a« nyelv mélyébe hatol, a gondolkodás tartalmi logikáját és formai szépségeit fedezi fel magának; azaz a teljesebb emberré, »homo logicus«-szá és »homo aestheticus«-szá fejlődés útján lép előbbre és előbbre. — De persze csak akkor, ha a nyelvtan, a helyesírás, a nyelvhelyesség, a stilisztika nem megannyi külön stúdium a számára, hanem valóban szerves egység; s egyikük sem afféle »tantárgy«, hanem a nyelv és a vele kifejezett gondolat rejtelseibe való behatolásnak újabb és újabb területe, és egyben eszköze; ha tehát el tudunk fejlődni odáig, hogy a nagy hagyományú, de legtöbbször számára mégiscsak rossz emléket idéző nyelvtanoktatás a mi kezünkben valóban nyelvi neveléssé váljék, amely anyagában és végrehajtásában egy és oszthatatlan . . .” (Szocialista Nevelés 1966. évf. 1. szám 20. lap).

Mind a helyzet felmérésében, mind a feladatok elvi elosztásában két reális és posszibilis fórum kínálkozik tehát a szlovákiai magyar nyelvművelés számára: az egyik az iskola, a másik a sajtó.

A sajtó az állampolgárok felnőtt rétegének tájékoztatója és nevelője. Amint említettük: nem elég az, hogy nyelvében és gondolkodásában pusztán „kiszolgálja” olvasóját; nevelnie is kell! S ehhez elsősorban a helyi nyelvet és saját nyelvhasználatát kell palléroznia. Ez közvetett, de épp ezért igen mély hatású tevékenységgé válhat. — S a sajtónak van lehetősége a nyelvművelés területén ennél közvetlenebb ráhatásra is: nyelvművelő tárgyú cikkek közlésével a fokozott igényesség felé terelheti a közvéleményt, tudatosítva az olvasóban a helyes szóhasználat, a logikus mondatfűzés társadalmi fontosságát. ↵

A sajtó területén ma talán már nem is állunk épp a legrosszabbul. A termelés és a közélet magyar kifejezőképességének összegyűjtésére és rögzítésére — kisebb szakszótárak után — megindult egy nagyobb és átfogóbb terminológiai gyűjtés. Sajnos, a munka lassan halad, kevesen vesznek részt benne aktívan. Talán javasolhatnánk itt a sajtó — lap- és könyvkiadói szerkesztőségek — megjelent és meg nem jelent képviselőinek: viseljék szívükön és lendítsék fel ezt a munkát; a belefektetett energia busásan megtérül a közösségnek. Hadd idézzek ismét: „Ez látszólag többletmunka, de alapjában véve munkamegtakarítás. Ezt mindenki tudhatja és tanúsíthatja, aki akár fordítás, akár fogalmazás közben újból és újból megküzd egy-egy kifejezés »megalkotásáért«. Mennyivel könnyebb volna ennél, ha egyszer a sajtó dolgozói közös erővel összeállítanának egy kis szó- és kifejezőgyűjteményt, azután már (akár csak több példányos cédulakatalógus formájában) csak azt kellene forgatni, s legfőképpen időről időre bővíteni. Ez a gyűjtemény átvehetné a magyarországi közéleti nyelvhasználatból mindazt, ami a szlovákiai magyarban nem járatos, de fogalmilag ugyanaz, s így bízást használható. Másrészt megalkothatná, és közösen, egységesen rögzíthetné azt a csekély hányadot is, amelyre önálló

elnevezés kell, mert fogalmilag, vagyis a társadalmi valóságot tekintve más, mint a magyarországi.” (Irodalmi Szemle 1966. évf. 5. szám 463. lap.)

Ez volna tehát a megoldás módja, ami a közös, a nyelvi problémákat illeti. A nyelvhasználat, a fogalmazás világossága dolgában már mindenkinek egyéni a tennivalója: „saját nyelvhasználatát mindenki maga csiszolhatja csak olyanná, hogy a hiba elkövetőjéből elkerülőjévé váljék” (uo.). — Nos: most lépett második évfolyamába a pozsonyi magyar újságírók iskolája, mintegy 25-ös létszámmal; s ezt a kezdeményezést érdemes volna folytatni és kiterjeszteni. Mert a nyelvi lektorok intézménye (lap- és könyvkiadói szerkesztőségekben egyaránt) hasznos ugyan; de az ideális mégis az volna, hogy ezeknek minél kevesebb dolguk legyen, s így minél finomabb javításokkal foglalkozhassanak.

Vannak előzmények a harmadik területen is. Az Új Szótól a Héten keresztül az Irodalmi Szemléig minden igényesebb lapunk próbálkozott már nyelvi-nyelvművelő tárgyú cikkek, sőt sorozatok közlésével. Föltétlenül könnyebb helyet találni a jó cikkeknek, mint jó cikkeket a kínáló helyekre. S itt már működő pedagóguskollégáinkhoz fordulunk: kapcsolódjanak bele ebbe a közönségnevelő, közvélemény-formáló munkába. A Komenský Egyetem magyar tanszéke vállalná, hogy szerkesztő-rovatvezető központja legyen nyelvi-nyelvművelő tárgyú cikksorozatoknak, ha a szerzők vállalnák azt, hogy ezt az együttműködést kétoldalúnak tekintik, esetleges módosítási vagy éppen átírási tanácsainkat megfontolják. Tudom, hogy a lapok szívesen vállalnának időnként egy-egy nekik szánt, profiljukba vágó sorozatot közös célunk: az olvasó közvetlenebb nevelése érdekében.

Ezzel már fél lábbal az iskola területére léptünk, hiszen az ott működő nevelőkhöz szóltunk. De tegyük meg a következő lépést is; vizsgáljuk meg: mit tehetnek a magyar nyelv művelése dolgában a magyar — és nem magyar — szakos nevelők, iskolán belül és iskolán kívül.

Az iskolán belül — már említettem — talán az volna a legfontosabb, hogy az anyanyelvi tantárgyak oktatása nyelvi neveléssé, ezen keresztül gondolkodó állampolgárrá neveléssé koncentrálódjék. Magukat itt ülő kollégáinkat idézhetném erre „pro és contra”: amennyien öncélú ismeretközlésnek tartják még a nyelvtan, a helyesírás, az elemzés tanítását, legalább annyian, ha nem többen, elvük- és törekvésükként fejezik ki azt, hogy mindez csak eszköz lehet a gondolkodásra nevelés folyamatában. (Gondoljunk csak az „Anyanyelvünk tanításáról” címen 1965-ben, a „Tanítói szemmel” címen 1966-ban megjelent tanulmánygyűjtemények cikkeire, a Szocialista Nevelés c. folyóirat sok írására!)

S itt az új és hathatósabb módszerek keresésének még tág tere van. Csak egyet-kettőt említek! A szinonimák gyűjtésében uralkodik még a pusztá felsoroltatás (ami legföljebb fogalomkörü azonosítást jelent); érdemes volna kidolgozni a jelentésdifferenciálás (azaz a fogalmi elkülönítés) módszerét is. — A helyesírás tanításában súlykolásszerűen gyakoroltatjuk a hangtörvények érvényesülését és nem érvényesülését meg a külön- és egybeírás szabályait; hasznos volna látni és megláttatni ezek mögött az alakotani és értelmi tagolódás, s mögöttük a fogalomvilágunkban való elhelyeződés tükröződését is. — A sokoldalú elemzést, főleg a mondatelemzést, úgy végezzük, hogy megláttassuk a mondat szerkezetét s részeinek összefüggéseit; de nevelő hatású volna érezni és éreztetni, hogy ilyenkor nemcsak a mondat szerkezetébe hatolunk be, hanem az annak mélyén rejlő gondolatéba, magába a gondolkodáséba is. — És így tovább és tovább.

Igen nagy szükség volna, nagyobb, mint Magyarországon — ha lehetőséget tudnánk teremteni rá — valamiféle nyelvi szakkörök megalakítására, legalább a középiskolákban. Azért fontos ez itt, mert a nyelvi nevelésnek és fejlődésnek szűkebb a bázisa, ami szükségszerűen több segítséget és nagyobb intenzitást kíván. A munka gerince e nyelvi szakkörökben a „házi” nevelés lehetne, például versenyszerű szó- és szókincesgyűjtés, stíluselemzés, nyelv-művelő tárgyú olvasmányok kiadása és megbeszélése. De jelenthetnének e szakkörök közös előkészületet olyan iskolán belüli helyesírási, fogalmazási és kiejtési versenyekre, amelyeknek „házi” győztesei magasabb fokon, járási, kerületi vagy éppen országos szinten mérhetnék azután össze felkészültségüket a többi iskola legjobbjaiival. — Ezek a szakkörök fórumaivá válhatnak más oldalon az arra vállalkozó diákok nyelvjárási és földrajzinévi gyűjtőmunkájának, a munkába való beletanulásuknak is.

Ám kár volna nevelőinknek pusztán az iskolán belüli munkára szorítkozniuk. Várjuk őket minden egyéb feladatra is. Akik arra éreznek hajlamot és képességet, részt vehetnének a sajtó dolgozóival együtt a terminológiai gyűjtőmunkában. Akik érdemleges nyelvi-nyelvhelyességi megfigyeléseiket közérdekűnek gondolják, és nagyobb közönség számára kívánják megfogalmazni, cikkeikkel gazdagíthatják a magyar tanszéken szerkesztendő nyelvművelő rovatok valamelyikét. Akik tanítás vagy nyelvi szakkör vezetése közben figyelemre méltó tapasztalatokra tettek szert, célravezető módszereket dolgoztak ki, azoknak tanulmányait nyilván szívesen várja a Szocialista Nevelés meg az időnként megjelenő szakdidaktikai tanulmánygyűjtemények szerkesztő-sége. De aki nem akar ekkora nyilvánosság elé lépni, az is hasznosan tevékenykedhet a közvélemény-formálásban, a közönség nevelésében; egyrészt azzal, hogy segít a más szakos kollégáknak megoldani — nyilván nem ritkán felmerülő — nyelvi, terminológiai, fogalmazásjavítási problémáikat; meg a szülők körében is tudatosíthatja azt — gyermekeikre és saját magukra vonatkoztatva egyaránt —, hogy a nyelvi kifejezés világossága a gondolatnak nemcsak közlési, hanem megalkotási formájára is fényt vet . . .

6. Mindezekre lehet persze legyinteni is. Azzal, hogy túlságosan erős itt az idegen nyelvi hatás, felnőttjeinkre és gyermekeinkre egyaránt. Ez igaz; ám a feladatnak csak nagyságára utal, megoldásának épp fontosságára, nem pedig lehetetlenségére.

Azt is lehet mondani, hogy felnőttjeink és gyermekeink — nemzetiségű helyzetüknél fogva — úgysem igen fogják használni anyanyelvüket a családi-asznál magasabb szinten. Ez igaz is, nem is. Mert nem tudhatjuk előre: melyik tanítványunkból lesz író, publicista, színész, pedagógus; azaz olyan ember, akinek épp a legmagasabb szinten, a kulturális javak átadásának vagy pláne létrehozásának fokán kell használnia a nyelvet. Nem tudjuk előre, kiből lesz olyan közigazgatási vagy ipari beosztású vezető, aki nemcsak élőszóban fogalmaz vagy fordít, hanem körözüvényt, hirdetményt, plakátot is szerkeszt magyarul. Somorján — ahol minden felirat kétnyelvű — láttam ezt a kiírást: „Detské jasle”; alatta: Gyermekek bölcsőde”. Nos: aki biztosan áll a lábán anyanyelvének használatában, az tudni fogja, hogy a szlovákban kell jelző, mivel a *jasle* általában „jászol”, legföljebb „etetőhely” jelentésű; a magyarban viszont a *gyermekbölcsőde* pleonazmus, mert a *bölcsőde* fogalmában benne van, hogy gyermekeké. (A *borjúbölcsőde* persze már megkívánja a jelzőt, de ez sem teszi megokolttá az alapforma jelzős használatát.)

De aki anyanyelvét valóban nem használja is magasabb szinten a családiásnál: gondolkodását annak is magával kell vinnie, bármilyen posztra kerül. És a logikus, a továbbalkotásra képes gondolkodás legkönnyebben az anyanyelven fejlődik ki szervesen és töretlenül. A gondolkodás pedig a szocializmust építő országokban állampolgári kötelessége minden embernek.

Még az idegen nyelvet is jobban használja, s az idegen nyelven megszerzett ismeretanyagot is jobban tudja felhasználni és mozgósítani az, akinek gondolkodása az általa legismertebb nyelven, az anyanyelvén már kifinomult, fegyelmezetté és logikussá csiszolódott.

Mint látjuk: tennivaló van a nyelv körül bőven. És tudom: szándék és készség is, nem kisebb mértékben. Ideje hát, hogy igények és lehetőségek egymásra találjanak, s egy nagy folyamba torkolljanak össze.

Deme László

A minősítő és a birtokos jelző sorrendje

I.

Elég gyakran találkozunk olyan mondatokkal, amelyekben a minősítő jelzős szerkezet két tagja (a minősítő jelző és jelzett szava) közé birtokos jelző ékelődik. A jelzőknek ez a sorrendje a mondatot zavarossá, sőt nemegyszer nevetségessé teszi.

Nézzünk egy példát! „Ezek a fiatalok zömmel *középiszkolás dolgozó parasztok gyermekei*.” Itt voltaképpen az történt, hogy a *dolgozó parasztok gyermekei* birtokos jelzős szerkezet utólag minősítő jelzőt kapott: *középiszkolás + (dolgozó parasztok gyermekei)*. Ebben a sorrendben azonban a *középiszkolás* minősítő jelzőt nem a *dolgozó parasztok gyermekeire*, hanem magukra a *dolgozó parasztokra* értjük.

Erre a jelenségre a XVIII. század elejétől van adatom:

1708: „Zborórúl hozott *Néhai Erdődiné Asszonyom* Lovait nézvé[n]” (Rák-Tár I. 89); 1760: „királyi kegyelmét . . . ezen ide rekesztett [idezárt, mellékelt] *főlséges asszonyunknak* . . . kegyes levelébül bővebben tapasztalni fogja a N. Vármegye” (GYÁL = Gyulai Állami Levéltár vm. közgy. ir. 98); 1770: „Az el-adott, meg-cseréltt, vagy Testamentum szerént el-hagyattatott [örökül hagyott] *Jobbágy* jószágának árából a tized részt a Földes Uraság ki-ne vehesse” (OL P 418 S 180-7); 1788: „parantsolatom vagyon a Gyula Magyar Várossában fekvő *felsőleges Urunk* Hadi Népét segedelemre ki hozni” (GYÁL Füzesgyarmat kurr. 25); 1788: „Ő felsége Transportiban meg döglött *lakosok* jószágának conscriptiója” (GYÁL Öcsöd k. ir. 108).

1879: „Dániel János által kérelmezett *pénztár hiány* elengedése” (GYÁL Gyula 31. cs. Mutató); 1897: „[Ezt az aratómunkást] a többi *banda* tagjai [a banda többi tagjai] maguk közzé szintén nem válalták” (GYÁL Gyula polgm. eln. 170).

Újabb adatok:

1948: „A Szovjetunió visszaadta a Leningrádi Múzeumban őrzött *1848-as szabadságharc zászlóit*”; 1951: „Most van az 50. *halálának* évfordulója”; „A tanács a legszélesebb *dolgozók* tömegére támaszkodik”; „Ezt a gondolatot a legszélesebb *nevelők* körében terjeszteni kell”; „A szülői kapzsiságból eredő

gyermek kizsákmányolása már a múlté”; 1954: „A nemzet a történelmileg kialakult embereknek közössége”; „Az utóbbi időben megmutatózó, laza tantestület munkáját közelebbről megnéztük”; 1957: „A sűrű igazgatók leváltása megszűnt.” Két iskolai dolgozatról: „Miklós bátran elkapta a reászegzett bika szarvát.” — „Miklós a király által felajánlott *bátyja* birtokát nem fogadta el.” — 1959: Házassági hirdetésben: „jóalakú, *tisztviselő* özvegye” (M. Nemz. 1959. VIII. 26. 8: 11); 1963: „Ez a tanuló a tízpercben a padon fekvő *tanulók* könyveit összecserélgette”; „Megvettem a könyv alakban megjelent *Bartók Béla* leveleit”; „Felhívom a figyelmet a Köznevelésben megjelent *Szemere elvtárs* cikkére”; 1966: „Üdvözölte a megyénkben tartózkodó *mongol nép* képviselőjét”; 1968: „Egy ilyen intenzív *kert* gondozása” nem kis feladat. (Kossuth rádió 1968. jan. 16. de. 9 előtt a szarvasi Pepi-kertről szóló adásban).

Ez a nyelvhelyességi hiba főleg élőbeszédben, rögtönzött előadásokban és hozzászólásokban fordul elő. Könnyen elkerülhető, ha tudjuk, hogy ilyen esetben nem a birtokos jelzőnek kell a minősítő jelző és jelzett szava közé ékelődnie, hanem ellenkezőleg a minősítő jelzőnek kell a birtokos jelző és jelzett szava közé kerülnie, tehát helyesen: „a dolgozó parasztok *közéiskolás* gyermekei”, „a tanulók *padon fekvő* könyvei”, „*tisztviselő jó alakú* özvegye”, „a mongol nép *megyénkben tartózkodó* képviselője”.

Ezt tudta az a veszprémi beszélő, aki 1967. augusztus 29-én délután fél hat után a Petőfi rádióban először azt mondta, hogy a sok közúti balesetnek „a hiányos *közlekedési szabályok* végrehajtása” az oka, de aztán maga is meghökkenett azon, amit mondott, és hirtelen így helyesbített: a sok közúti balesetnek „a közlekedési szabályok *hiányos* végrehajtása” az oka.

Implom József

II.

Régóta őrzök egy levelet, amelynek küldője „egy kíváncsi laikus” aláírással azt hozza tudomásomra, hogy egy híradásban a következő furcsa mondatot hallotta: „A *megrongálódott Fejér megye útjait* az idén megjavítják.” Azt hiszem, nem kell különösen magyaráznom, mi is a hiba ebben a mondatban. A *megrongálódott Fejér megye* útjairól beszél a szerző, mintha a *megye* rongálódott volna meg, holott nyilván az volt a szándéka, hogy a *megrongálódott utak*-at tegye szóvá. A félreérthetetlen fogalmazás ez lett volna: „*Fejér megye megrongálódott útjait* megjavítják.” Vagy: „A *megrongálódott Fejér megyei utakat* megjavítják.” Így mind a két esetben világos, melyik szóhoz is tartozik szorosabban a *megrongálódott* jelző.

Ha csak egyedi, egyszeri tévedés, fogalmazási hiba volna ez a példa, igazán nem kellene vele a nyilvánosság előtt foglalkoznunk. Csakhogy itt egy eléggé tipikus esetről, gyakran előkerülő fogalmazásbeli nehézségről van szó, mint többünk megfigyelése is bizonyítja, jó lesz hát, ha felhívjuk rá a figyelmet.

Nézzünk csak néhány nyomtatásban is megjelent, újságnyelvi példát.

Az Esti Hírlapban olvashattuk a következő mondatokat: „Egy orvosnő elsősegélyben részesített. Mikor kissé jobban lettem, és el akartam menni, az *éppen ott levő orvosnő férje kocsijával hazavitt* és lakásomra kísért.” (1964. nov. 3.) — Ebből az látszik, mintha az *éppen ott levő* az *orvosnő*-re vonatkozna, ami persze azért volna furcsa, mert az orvosnő részesítette elsősegélyben, tehát nyilvánvaló és természetes, hogy ott volt. Megoldás: *Az orvosnő(nek) éppen ott levő férje kocsijával hazavitt* . . .

Vagy egy másik példa a Népszabadságból: „Az alkotmány ünnepére megnyitott velencei halászközség keszgsütőjét . . . ötnapi sikeres működés után bezárták” (1965. okt. 5.).

Persze hogy nem a *velencei halászközséget* nyitották meg az alkotmány ünnepére, mint ebből a fogalmazásból gondolhatnánk, hanem a keszgsütőt. Tehát: *A velencei halászközségnek az alkotmány ünnepére megnyitott keszgsütőjét . . . bezárták.*

Itt egy még frissebb példa, a Népsportból: „. . . elég nagy gondja van Barótinak, hogy a vasárnap este 21 óra után (odahaza már hétfő 1 óra lesz) kezdődő brazil válogatott elleni mérkőzésre milyen csapatot állítson össze.” — Most azzal ne foglalkozunk, hogy egy kissé sutára sikerült ez a mondat a zárójelben levő közbevetés miatt is, csak a mi témánk szempontjából végezzük el a javítást. Az olvasó vagy a hallgató ennek a közleménynek az elolvasásakor, illetőleg meghallgatásakor is megáll egy pillanatra: 21 óra után kezdődő brazil válogatott?? Mert bizony nem derül ki azonnal, hogy a 21 óra után kezdődő a mérkőzés-hez tartozik szorosabban, nem a brazil válogatott-hoz. Jobb lett volna tehát valahogy így fogalmazni: *a brazil válogatott elleni, 21 órakor kezdődő mérkőzésre . . .*

Nézzünk egy nem fővárosi lapot is. A Dél-Magyarország egy kissé régebben arról adott hírt, hogy valakit különös szerencse ért, mert „a Budapesti Ipari Vásáron, illetve kiállításon bemutatott francia Renault-gyár személyautóját nyerte” (1961. nov. 29.). Itt is a szórend megváltoztatása segít, hogy ne az egész Renault-gyár bemutatását gondolja az olvasó, csak a személyautót: . . . a francia Renault-gyárnak a Budapesti Ipari Vásáron . . . bemutatott személyautóját nyerte.

A szórend megváltoztatásán kívül még más módon is el lehetne kerülni a félreértést, illetőleg ezeknek a mondatoknak furcsa értelmezhetőségét. Azzal például, hogy a mondatokban a birtokos szerkezet jelzőjét külön mondatral fejezzük ki. Tehát: *Hazavitt az orvosnő férje, aki éppen ott volt; Bezárták a velencei halászközség keszgsütőjét, amelyet az alkotmány ünnepére nyitottak meg; Megnyerte a francia Renault-gyár személyautóját, amelyet a Budapesti Ipari Vásáron mutattak be.*

De országunk határait elhagyva sem búcsúzhatunk ettől a nyelvi hibától. Kossa János, a kitűnő jugoszláviai magyar nyelvművelő is szép csokrot szedett össze belőlük saját lapjaikból. Hadd idézzek egy példát Kossa megjegyzéseivel együtt *Így írunk mi* című könyvének II. kötetéből, a Cigányútra tévedt szavak című cikkből.

„— *Annak idején, amikor a rosszindulatú Jugoszlávia és Lengyelország elleni kampány a tetőfokára hágott . . .*

Nyilvánvaló, hogy az újságíró eltévesztette a házszámot, a rosszindulatú jelző nem oda került, ahová szánta. Jól gondolta ő, csak éppen nem jól mondta. Hát persze, hogy nem Jugoszlávia és Lengyelország a rosszindulatú, hanem a kampány. Ez a kampány-nak a jelzője, az ő inge. Erre aztán még más jelzőket is rakhatunk, de csak a tetejébe. Mert nem jó, ha az ember előbb a kabátot húzza fel, aztán az inget. Itt éppen ez történt: az újságíró előbb tette rá a kampányra a kabátját, mint az ingét.”

Mi az oka annak, hogy olyan gyakori ez a hibatípus? Talán csak figyelmetlenség? Az is, de nemcsak az. Van mélyebben rejlő oka is. Az előbb bemutatott mellékmondatos megoldás világos és egyértelmű ugyan, de kétségtelenül hosszabb, mint a hibáztatott mondat. Miért nem választják azonban a

helytelennel azonos hosszúságú, de a szórend megváltoztatása következtében egyértelművé vált másik megoldást? Alighanem azért, mert nem akarják felbontani a nyelvérzékük számára már megszokott birtokos szerkezetet. Az első példát véve elő: *Fejér megye útjai* kifejezés, birtokos szerkezet megfelelő ezekben a mondatokban: *Rosszak Fejér megye útjai*; *Javítják Fejér megye útjait*; *Megrongálódottak Fejér megye útjai*; stb. Ezekben világos, hogy a *rosszak*, *javítják*, *megrongálódottak* az egész kifejezésre vonatkozik. Ezek analógiájára keletkezett „a megrongálódott Fejér megye útjai” kifejezés, amely azonban már — mint mondtuk — félreérthető, mert a nyelvérzék a *megrongálódott* szót a *Fejér megye* jelzőjének veszi.

Vannak persze olyan esetek is, mégpedig szép számmal, amikor az ilyen félreérthető fogalmazás nem oldható meg sem mellékmondatos feloldással, sem a szórend megváltoztatásával, mert az összeforrt nyelvi kifejezés egyes tagjait valóban nem lehet elválasztani egymástól.

Lőrincze Lajos

Kalocsa keresztnevei 1700—1701-ben.

Névtudományi vizsgálataink, örvendetes módon, fellendülőben vannak. A magyar történelemnek szinte minden századából rendelkezünk ma már tüzetesen feltárt és feldolgozott anyaggal. Úgy tetszik mégis, hogy a XVIII. század eleje a legmostohábban van képviselve ez ideig. Karácsony Sándor Zsigmond a XVIII. századra vonatkozóan 9 falu anyakönyvét dolgozta fel (Személyneveink 1500-tól 1800-ig. Ny.É. 28. sz.), ám ezek közül a legkorábbiakban is csak a század második harmadától kezdve találunk bejegyzéseket (Kömlőd 1740-től, Tótfalu 1741-től). A többi anyakönyvet csak a század második felében kezdték vezetni. A népességi viszonyok ebben az időben már nagyjából megállapodtak, de nem így volt ez a XVII—XVIII. század fordulóján, alig egy emberöltővel a török kiverése után. Ezért vélem tanulságosnak a kalocsai főszékesegyház 1700—1701-ből származó keresztelési anyakönyveinek adatait. Az anyakönyvvezetést a Kecskemétről lejáró ferencrendi barátok kezdték meg 1700. január 1-én és folytatták 1701. október hónapjáig. Itt megszakad a sor, bár októberben még járt lent egy barát (esetleg állandóan itt tartózkodott), mert egy keresztelés dátumát ki is töltötte, de a név már lemaradt mögüle. Az 1701. év tehát csonka. Meg kell azonban elégednünk ezzel is, hiszen ez a Duna—Tisza közének legkorábbi ilyenmű anyaga, s újból való előkerülésük — évekig lappangtak — mindenképpen nyereség számunkra. A bejegyzett személyek száma aránylag kicsi:

Év	Férfi	Nő	Összesen
1700	28	30	58
1701	22	19	41
összesen	50	49	99

Ez a kis szám, nem kétséges, óvatosságra int a következtetések levonásakor, de bizonyos jelenségek így is rögzíthetők. A feldolgozást évenként végeztük el, a tanulságok levonása viszont — éppen a kis esetszám miatt — a teljes anyag alapján történt. Lássuk először a férfiak keresztneveit:

	Név	1700	1701	Összesen	%
1.	<i>István</i>	7	6	13	26,00
2.	<i>György</i>	4	4	8	16,00
3.	<i>Márton</i>	4	4	8	16,00
4.	<i>Mihály</i>	5		5	10,00
5.	<i>János</i>	3	1	4	8,00
6.	<i>Ferenc</i>	1	1	2	4,00
7.	<i>András</i>	1		1	2,00
8.	<i>Imre</i>	1		1	2,00
9.	<i>Jakab</i>		1	1	2,00
10.	<i>Lőrinc</i>	1		1	2,00
11.	<i>Mátyás</i>	1		1	2,00
12.	<i>Miksa</i>		1	1	2,00
13.	<i>Pável</i>		1	1	2,00
14.	<i>Péter</i>		1	1	2,00
15.	<i>Tádé</i>		1	1	2,00
16.	<i>Tamás</i>		1	1	2,00
Összesen:		28	22	50	100,00

Összesen tehát 16 keresztnév fordul elő a férfiaknál. Közülük 10 csak egyetlen esetben. Kimagaslóan sok az *István* név, mely egymagában negyedénél többjét teszi ki az összes férfineveknek. Megfigyelhető, hogy az első öt leginkább szereplő névre az összes esetek 76%-a jut, ami hallatlanul magas arány. Nem lehet ez — még kis anyagunkat tekintve sem — véletlen. A nők keresztnévei ugyanis hasonló képet mutatnak:

	Név	1700	1701	Összesen	%
1.	<i>Katalin</i>	7	6	13	26,54
2.	<i>Erzsébet</i>	6	4	10	20,42
3.	<i>Anna</i>	6	1	7	14,28
4.	<i>Judit</i>	5	2	7	14,28
5.	<i>Ilona</i>	2	2	4	8,16
6.	<i>Zsuzsánna</i>	1	2	3	6,12
7.	<i>Margit</i>	2		2	4,08
8.	<i>Éva</i>	1		1	2,04
9.	<i>Magdolna</i>		1	1	2,04
10.	<i>Mária</i>		1	1	2,04
Összesen:		30	19	49	100,00

A nőknél mindössze 10 keresztnév szerepel, a tömörülés tehát még erőteljesebb. Az 1895—1899 közötti női nevek ismeretében (Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerei. Nyelvtud. Ért. 26. sz. 23—24.) igen meglepő az *Éva*, *Magdolna*, *Mária* alacsony részesedési aránya. Első pillanatra is megállapítható, hogy a női nevek szórtsága sokkal egyenletesebb, mint a férfiaké, ami részben a nevek alacsonyabb számával is magyarázható. Az első öt helyen álló név részesedési aránya itt is meglepően magas (83,68%).

A keresztnévhasználat divathullámmzása nem vizsgálható. A névadásban bizonyára részt vevő keresztszülők inspiráló tevékenysége sem követhető nyomon, mert ezeket a páter nem jegyezte be. Vizsgálható viszont a szülők nevének öröklése. Ezzel kapcsolatban azt tapasztaltuk, hogy az apa nevéét 1700-ban hatan, 1701-ben négyen, összesen tehát tizen örökölték (*György* 3 eset, *István* 3, *Márton* 1, *Mátyás* 1, *Tamás* 1). A leányok közül 1700-ban 1 (*Katalin*), 1701-ben 3 (*Erzsébet*, *Ilona*, *Magdolna*) örökölte az anyja nevéét, összesen tehát négyen. Ez jóval kevesebb a fiúkénál. Érdekes, hogy a 13 eset

közül 3 ízben a Kovács családban történt ez az öröklés. Számolnunk kell tehát azzal, hogy a szülők nevének öröklése bizonyos családoknál hagyomány lehetett. A két év alatt kétszer ikerk is születtek. Az egyik esetben a fiú az apa (*Márton*) nevét örökölte, de kislány ikerpárja ezzel szemben nem örökölte az anyja nevét. Itt az is feltételezhető, hogy volt már *Katalin* nevű leány a családban, és azért lett az újszülött *Anna*, de közrejátszhatott más (névdivat, keresztszülő) körülmény is. A másik különmemű ikerpár esetében egyik sem örökölte a szülők nevét. Egyes ritka férfinevek esetében megállapítható volt, hogy az apa is ritka nevet viselt. Így *Tádé* apja *Szaniszló* volt. Vezetéknevük mutatja, hogy délszláv származásúak. Ez a helyzet a *Pável* esetében is. Egyetlen *Jakab*-unkat német származású fiú kapta. (A keresztnéveket nemzetiségi megoszlás szerint vizsgálni nem lehetett, mert a vezetékevek alapján nem lehetett minden esetben biztosan eldönteni hovátartozásukat.)

A névtudományi konferencián Büky Béla foglalkozott a másod- és harmadnevek kérdésével, és megállapította, hogy ez a névadási szokás a XIX. század végén a felsőbb társadalmi osztályokban terjedt el, és onnan vált általánossá (Névt. Vizsg. 158). Ismerünk ugyan a XVIII. századból is példát erre a szokásra (Karácsony i. m. 111), de a mi anyagunkban nyomát nem találtuk. A jelenség tehát megvolt, de általánossá valóban későbbben vált.

Magunk vagyunk legjobban tudatában annak, hogy a közölt anyagból csak kevés következtetést lehet levonni. Nem tehetünk összehasonlítást a környék más nemzetiségű, nyelvű és felekezeti lakosságával sem. Erre, sajnos, reményünk sincs, mert a Duna—Tisza déli részén fekvő községek anyakönyveit átnézve megállapítottuk, hogy zömükben az 1740-es években kezdődnek a feljegyzések. Csupán abban bízhatunk, hogy a töröktől kevésbé zaklatott dunántúli részeken maradtak fenn a kalocsaival egykorú anyakönyvek. Ezeknek az esetlegesen előbukkanó adatoknak a feldolgozásával nyerne tulajdonképpen értelmet a mi anyagközlésünk is.

Kőhegyi Mihály

Mondatot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózáinkban

I. Olvassuk el az alábbi szöveget:

Sokszor mondjuk és írjuk, hogy modernizálni akarjuk, „világszínvonalra” akarjuk emelni országunkat. A gondolat nem ma született meg. Móricz és legjobb kortársai vették ezt fejükbe a század elején, s hajtották előre olyan erővel, hogy folytatni lehetett s folytatni lehet. Ők mentek neki először a magyar Ugarnak, lázadtak fel a tespedés minden formája ellen. *Nevetségessé tenni* mindenféle szolgálzellemet, jelentkezzék bármely területen; erkölcsi irtózást *ébreszteni* mindennel szemben, ami tekintélyek dogmáival kívánná pótolni a gondolat munkáját; *verni* minden illúziót, amely azt sugallja az embereknek, hogy minden úgy jó, ahogyan van, s ha meg nem jó, úgyis megoldódik idővel, valaki majd csak megoldja; *tudatosítani* az élet nagy disszonanciáit az emberekben, a szociálisakat éppúgy, mint az egyénieket, s *ráébreszteni* a valóság sokrétűségére s a szellemi feladatok bőségére ezzel is; *újra értékelni* a hagyományokat, s azt *helyezni* előtérbe, amiben megvolt a változtató akarat lendülete; *odafigyelni* és *odafigyeltetni* a népre, s *felébreszteni* mindazt, ami benne a nemzet legjobb lehetőségeként szunnyad: így festett ennek a nemzedék legjobbainak,¹ köztük Móricznak és Adynak a művészi terve, szellemi terve s végső soron politikai terve (Népszabadság 1967. szept. 3.; Héra Zoltán).

Az idézett példában a cikk szerzője a cselekmény-, illetőleg történésor állítmányait nem ragozott igealakokkal, hanem főnévi igenevekkel fejezi ki. Nem lehet kétséges az olvasó előtt, hogy a főnévi igenevek konkrét cselekményt helyettesítenek, akár úgy értelmezzük a tíz főnévi igenevet, hogy folytatják az előző mondatot: „Ők mentek neki először a magyar Ugarnak, lázadtak fel a tespedés minden formája ellen. *Nevetségessé tették . . .*, erkölcsi irtózást *ébresztettek* stb.”; akár úgy — és ez látszik helyénvalóbbnak —, hogy a főnévi igeneveket lezáró: „így festett . . . Móricznak és Adynak a művészi terve stb.” mondatra vonatkoztatjuk őket. Ebben az esetben a főnévi igenevek modális irányban módosult igealakokat helyettesítenének: „*Nevetségessé akartak tenni* mindenféle szolgálzellemet (. . .) erkölcsi irtózást *akartak ébreszteni* stb.: így festett (. . .) Móricznak és Adynak a művészi terve.”

A lényegen a kétféle vonatkoztatás lehetősége mit sem változtat: a felsorolt főnévi igenevek *cselekményeket fejeznek ki*, tehát nem felkiáltás, kérdés, parancs stb. kifejezésére szolgálnak.² Az ilyen, elbeszélő vagy leíró főnévi

¹ A fogalmazásba becsúsztott egy értelmetlen szerkezet, amely elkerülhető lett volna, ha a szerző nem ragaszkodott volna az *ennek* mutató névmáshoz.

² A példára vonatkozólag pl. Fábrián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, 1958: 204—5. Grétsy László: Ady versmondatai. It. 1954. 317. — Hadd utaljunk ezzel kapcsolatban Kosztolányinak Harsány kiáltások tavaszi reggelen (Szépirodalmi 1964. 501) c. költeményére, amelyben már a cím is utal a főnévi igenévnek felkiáltó jellegére *Élni* (. . .) *Látni* a földet (. . .) *Érezni* a gondolatok ragyogását (. . .) *Menni* a hegyre (. . .) *fölkiabálni* rajongva az égére, a napra. Aztán (. . .) *összeomlani*.

igenevek használatát nemcsak az újságnyelvben figyelhetjük meg, hanem napjainknak, vagy a közelmúltnak legjobb prózájában is.

Értsd meg: nekem több kell. Én még nem fejeztem be semmit. Inkább *térdre bukni, megsebesülni, jajgatni* a fájdalomtól — csak ezt ne, ezt a finom békét, ezt a kedves-édes idillt! (Illés Endre: Színház. 1967. 799; A Türelmetlen szeretők c. színműből, 1959.)

Bizony nyár ez a legjavából (. . .). Csupa öröm az élet ilyenkor, az ember sűrűn törli homlokáról a verejtéket, nagyokat fújtat és csak takarít-takarít, csúrt, hombárt, kamarát megtelít. Magára *maradni* ilyenkor az asszonynak! Kaszásokra *főzteni*, szalonát *mérni*, annyi kenyeret *süttetni*, hogy majd megreped a kemence. És *számba venni* mindent, kazlakra *vigyáztatni*, nyomtatókra *ügyelni*, ha pedig már vége mindezeknek, akkor sincsen vége, mert itt a tengeri, a burgonya. A föld csak úgy ontja kincseit: nesze, telhetetlen ember! Legvégén pedig jön a szüret. Ez már igazán férfinak való: taposókat *biztatni*, este nagy tűz mellett cimborákkal *poharazni*. S itt van egyedül, Fígedi Mihályné, született Bory Krisztina. (Féja Géza: Bresztováczy és az ördög. 1957. 58.)

Nagy fellendülő kedvet éreztem ehhez a dologhoz. Igen, ez való nekem minden hivatal közül, mert ehhez értek, ebben nevelődtem, a háztartás; az otthoni, asszony munka. *Úrnő lenni* a saját édes nagybátyám portáján, *rendbeszedni* a cselédséget, *össze-fogni* és *kicsinosítani* a házat, *szabad kezet kapni* mindenhez, *dolgozni*, *sűrögni*; *meglepni* és *meghatni* őt a sok kedves változtatással és . . .be-bejárni Szinyérré, amikor csak akai rom! . . . Mert tudtam, hogy e nyáron kiépítették a megyei utat elvezetett vagy eltörmött vízerek, ingoványok helyén, és azóta Pórtelek nincs az Isten háta megett. (Kaffka Margit: Színek és évek. Bukarest, 1963. 219.)

Lassanként undorítani kezdtek azok a szokások, amikbe Marika olyan naivan elégedett volt. *Kimenni* a korzóra és *végigbámulni* az enyimmél sokkal szebb ruhákat, *beülni* a Kugler cukrászdájába és drága pénzért egy levegőt *színi* azokkal, akik otthonos összetartozással fecsegnek, dévajkodnak, élík világukat, észre sem véve a nem odatarozókat. (I. m. 197.)

Az élet — folytatta Pistoli (. . .) nem tréfa, lányom. (. . .) hosszant élve, szépeket pipázgatva, csöndesen vacsorázgatva lehet eltölteni az életet, amely oly biztonsággal ássa sírját, mint a vakondok a vermét. Semmit sem *akarni*, csak nyugalmat. Semmit sem *remélni*, csak a holnapi jó időjárást. Senkiben sem *bízni*, senkinek sem *hinni*, semmi rendkívülít nem *gondolni*, csak *élni*, *élni*, *szeretni*, *elaludni*, *felébredni*, *egészségesnek lenni* . . . Kényelmes papucsot *viselni* s tollas ágyban *hálni*. Boldog, hosszú öregséget *élni*, amely az életnek java. Becsületesen *átaludni* az éjszakát, az ebédutánokat, egyet-kettőt *kurjantani*, *verekedni* s *kibékiülni*. Eljőnnél hozzám feleségül, gyönyörű virágszál? (Krúdy Gyula: Napraforgó. Athenaeum, é. n. 103.)

Várni.

Nelli megoldódó gyötrelmei a várás gyötrelmei voltak; *várni* egy idegen és rendetlen szobában; *megnézni* minden tárgyat; *újra megnézni*; fal színét, bútorokat, ahogy az ember a maga lakásán talán nem nézi meg soha. A függöny szakadását, piszkos foltokat a tapétán, kiöntött tinta nyomát az asztalon. *Várni* . . . Míg a tapéta mintái hullámszíni kezdenek, összefolynak a szemben és olyanok lesznek, mint a selyem. Az a selyem már épp ilyen pecsétes és piszkos . . . *várni*.

(. . .) Nelliiben a végső fáradtság libegett: nem számít már semmi, csak ez a türelmetlen apróság maradjon nyugodtan!

Várni.

Kínézni az ablakon, *lesni* a lépéseket, *vizsgálni* az udvar emelet-rekeszeit. Egy ajtó nyílik szemközt, egy láda szemetet tesznek ki. Főntebb egy emelettel gyerekek lármáznak a gangon. (. . .)

Várni.

Ah! Talán a Gyula lépése!

Nem. Egy idegen úr halad el az ablak alatt.

Hogy bebásméskodik!

A türelmetlen csöppség fölszív élesen, s Nelli szinte ijedten csitítja, mintha attól félne, hogy meghallja valaki. Oh, *elbűjni*, hogy ne lásson senki, ne halljon senki, meglapulni

ezzel a kicsinnyel, örökre! akárhol! — Vajon mikor jön meg Gyula? talán nagyon soká! talán este! tán reggel! órákig s órákig ülhet itt, mint valamikor a Kánya-utcában! Velencében!

Várni.

Hosszú, álmatlan éjjelek jutottak eszébe, és számlálni kezdett: egy, kettő, három, négy . . . (Babits Mihály: Halálfiái. Szépirodalmi, 1959. 1 : 240—1.)¹

A vizsgálat tárgyává tett nyelvi jelenséget legbővebben Szabó Dezső prózájában találhatjuk. Ő alkotó tevékenysége minden korszakában bőven élt vele: elméleti műveiben éppúgy, mint regényeiben, önéletírásában.

Az esztétikai értékelés első és elmaradhatatlan alapja a mű teljes átélése. *Hagyni elsodortatni* magunkat a szépség élő zuhatagától, hogy a mű forró vérünk, gondolkozó agyunk, jó kedvünk és felpattant stigmáink legyen (Elsodort falu. Előszó a második kiadáshoz. 1919. 6).

Szobája fenn a Várban volt, a Werbőczy-utcában, két ablakkal a folyton születő városra és a Dunára. Amint szobájába belépett és kitérte a hatalmas ablakokat, mint egy óriási belélegzés, életének diadalmas kitágulása, robbant eléje a megtárt város. És itt ez a nagy életroham, mint egy bibliai zúgó szél, teljes szélességre bontotta benne az összehullott, elsüllyedt vitorlát. Mint egy damaszkuszi szó, úgy villant izmaiba egy új honfoglalás gondolata. *Feltenni* halhatatlan sarkantyúkat, *rápatanni* a magyar fajra, *bedőlni* véres elevenjéig, hogy hulljon a vér, és ránduljon az izom egy új győző versenyfutásra. *Berontani* a nyugvó agyak csendjébe, *felkiáltani*, *felívölteni* az akaratot a demokrácia kikerülhetetlen birkózására. *Meghódítani* az egész életet, *úrrá tenni* a rablott, balek magyart minden piacon, minden versenyen. De nem ököllet és bitor törvényekkel, nem múlttal *hazudni* el az új életet, hanem az ösztön belső lökésével, mint egy megszállás, mint egy folyton tetbe égő rögzött gondolat. *Beléltatni* ebbe az emberanakronizmusba a demokráciát, hogy életéhes dühvel rohanjon kereskedőnek, bankárnak, újságírónak, politikusnak, gyárosnak, katonának, művésznek s ha már kell, hogy legyen, uzsorásnak, csalónak, de kihasználts és megcsalt sohase legyen. Egy új, minden eddiginél belsőbb és mozgóbb *forradalmi tüzet fújni* tüzes széllel az izmokba, a magyar fajt minden versenyképes gondolat, minden alkotó tett, minden szépség *házájává tenni* (Elsodort falu² 1 : 181).

Ebéd után a Szajna bal partján jöttem felfelé, s egyszerre csak élem méltóságoskodik a Dome des Invalides (. . .). Sokáig álltam ott, megigézve, süketen-vakon a külvilág felé. Az örök férfi-nosztalgia előntött, mint valami hegyorom fényes köde. Nagy dolog, ha valaki kőben, bronzban, fában, vásznon, szavakban vagy hangokban műhatatlant épít: de mégis az a legnagyobb: ha emberhússal, emberszívvvel, emberlélekkel épít egy roppant emberkatedrális az időben. *Beépíteni* milliókat az akaratunkba, bennünk termett *életformát adni* egy történelmi közösségnek, hogy messzi időkig a mi parancsunkat, a mi látásunkat, a mi arcunkat mondja az élet minden elrendezése. *Nagy Krisztóffyja lenni* a kiseded, örökké kiseded millióknak s gigászi vállainkon *átvinni*, intézményekbe biztosítva őket, a századok haragjain és kísértésein keresztül! (Életeim 1965. 2:22—3).

2. A felsorakoztatott példák értékeléséhez induljunk ki A magyar stilisztika vázlata című mű egyik megjegyzéséből: „A főnévi igenévvel történő szerkesztés nem ritkán ugyanolyan stiláris hatást kelt, mint a tiszta nominális szerkezetek. Madách Imre Évája a tragédia egyik helyén így szól: »Ah, *élni*, *élni*; mily édes, mi szép!« Ez a sor körülbelül ugyanazt a hatást kelti, mint Petőfinek a következő tiszta nominális szerkezetű sorai: »Mily édes az élet,/ Mily szép a világ.«”

¹ J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve c. művében (Akadémia, 1965. 176—7) megállapítja, hogy „az infinitívusos mondat sorozat” „a tagolatlan, hiányos mondatoknak egyik érdekes hangulatú fajtája” „Babitsnál csak prózában fordul elő. A Halálfiái egyik fejezete a félénk, gyámoltalan Nellinek azt a kínos álomhoz hasonló kalandját mondja el, amikor szélhámos férje után utazik Pestre, és ott új nőt talál Gyula lakásán.” Ebből a fejezetből való az idézetünk.

Feltétlenül igazolja ezt a megállapítást az alábbi Szabó Dezső-idézet is. Az ott előforduló *-ás* és *-ság, -ség* végű, igéből képzett főnevek rendkívül könnyen visszaalakíthatók igévé; főnévi igenév és igéből képzett, absztrakt őnév közt a kapcsolat igen szoros.

— Ha tudnád, hogy undorodom a kultúrproceok e nyomorult Mucsajától! (. . .) És mi az ő irodalmuk? Örökkös *dongás* a nő ágyéka körül, bevált fogások, finomságok, módorok *átlopása* a magyarba, karakán *magyarkodás* és ószeri *szellemesség* (Szabó Dezső: *Elsodort falu*² 1:87).

Nem volna elképzelhetetlen a fenti idézet így is:

És mi az ő irodalmuk? Örökké *dongani* . . ., bevált fogásokat . . . *átlopni* a magyarba, karakánul *magyarkodni* és ódivatúan *szellemeskedni*.

A fenti példákban idézett főnévi igeneveket a *n o m i n á l i s* stílus jelenségeiként foghatjuk fel; önállósult értelmezőkről van szó, amelyek mondatot sűrítenek szintagmába, de hol szorosabb, hol kevésbé szoros kapcsolatban maradnak azzal a főnévvel, amelyre vonatkoznak.

Az első példában a lázadást vagy a főnévi igeneveket követő *terv* főnevet értelmezi, oldja fel a tíz főnévi igenév, egy értelmileg egymást kiegészítő fogalmi kör tíz tagja. A második példában a „több kell” vágját parafrázálja a szerző. A harmadik példában a nyári munka és a szüret munkálatainak a felsorolása történik a főnévi igenevekkel: . . . *főzetni, mérni, . . . süttetni* stb.; taposókat *biztatni . . . poharazni*. Itt említjük meg, hogy az ebben a példában elsőnek szereplő főnévi igeneves szerkezet nem tartozik a cikkünk tárgyát tevő elbeszélő és leíró kategóriába: erről és a hozzá hasonló típusokról a befejező szakaszban fogunk szólni. A harmadik, negyedik, ötödik példa igen világos: a háztartás, az otthoni, asszonyi munka jellemzése az elsőben; Marika szokásai a másodikban, a Pistoli áhította élet részletezése a harmadikban. De nem szorul magyarázatra a Babits-idézet sem: a várakozást akarja jellemezni az író számos főnévi igenévvel; az az előzmény, amelyet definiál, szintén főnévi igenév, a *várni* ige. Mondhatta volna így is: a várakozás. A három, patetikus Szabó Dezső-példa teljesen egyértelmű: az elsőben az átélést értelmezi, a második, hatalmas szakaszban az új honfoglalást, végül az utolsóban Napóleon országépítését.

Elvont főneveket értelmezünk főnévi igenévvel! Nincs ebben semmi meglepő, hiszen — mint olvashattuk — a főnévi igenévnek és a megfelelő elvont főnévnek igen szoros kapcsolata van, amely helyenként az azonossággal ér fel. Olyan szerkezetek ezek, mint amikor a konkrét főnevek követnek megelőző konkrét főneveket parataktikusan, ragok nélkül; az olvasó lelkében érzelmi, értelmi mozgalmasságot indítanak el, hogy a látszólag szerves kapcsolat nélküli részek egymáshoz kötődjenek.

Vilma is — a legszebb lány itt akkoriban, igazi típusa a magyar telt életveg szépségnek — *hasadt piros száj, széles áldott, királynői csipők, magától mosolygó arca, nagy barna szuggesztív szemek* — élte világát, udvaroltatott magának, öltözködött királynői módra, pesti bálókban csillogott (Babits Mihály. *Kártyavár* 94, vö.: a magyar stilisztika vázlatja 290).

A fenti példában — és számos hasonlóban — az értelmezős szerkezet éppen azért, hogy rendkívüli módon kapcsolódik a megelőző főnévhez, amelyet jellemez, a benne előforduló főneveket nyomatékosítja, kiemelten értelmezi. Ugyanúgy tudunk kiemelni elvont főneveket vagy az elvont főnevek

helyett álló főnévi igeneveket is, amelyek bizonyos értelemben értelmezői egy megelőző vagy rá következő elvont főnévnek.

A Népszabadságból származó idézetben azért áll egy sor főnévi igenév, mert a cikk szerzője szemléletessé, elevenné akarta tenni vagy a megelőző mondatban említett igei állítmányt vagy a főnévi igeneveket követő elvont főnevet. Ha így írt volna: „... lázadtak fel a tespedés minden formája ellen”, és ha így folytatja (megtehetette volna): *Nevetségessé tettek* mindenféle szolgáltszellemet (...); erkölcsi irtózást *ébresztettek* mindennel szemben (...); *verték* minden illúziót (...); *tudatosították* az élet nagy disszonanciáit (...); *rábresztettek* a valóság sokrétűségére (...); újra értékelték a hagyományokat (...); *odafigyeltek* és *odafigyeltettek* a népre, s *felébresztették* mindazt, ami benne a nemzet legjobb lehetőségeként szunnyad” — akkor tankönyvszerűen, pontos tényközlő stílusban tájékoztatta volna az olvasókat Móricznak és kortársainak nemzetmentő tevékenységéről.

Ugyanilyen pontos, de iskolás tájékoztatást kapott volna az olvasó, ha a cikk szerzője a főnévi igeneveket követő elvont főnév illusztrálására törekedett volna: „... lázadtak fel a tespedés minden formája ellen. *Nevetségessé akartak tenni* mindenféle szolgáltszellemet (...); erkölcsi irtózást *akartak ébreszteni* mindennel szemben (...); *verni akartak* minden illúziót (...); *tudatosítani akarták* az élet nagy disszonanciáit (...); *rá akartak ébreszteni* a valóság sokrétűségére (...); *újra akarták értékelni* a hagyományokat (...); *oda akartak figyelni* és *oda akartak figyeltetni* a népre, s *fel akarták ébreszteni* mindazt, ami benne a nemzet legjobb lehetőségeként szunnyad: így festett (ennek) a nemzeték legjobbbjainak, köztük Móricznak és Adynak a művészi terve, szellemi terve s végső soron politikai terve.”

A két változat közt nincs eltérés a lényegét illetően; mindkét esetben a főnévi igeneveket helyettesítő ragozott igealakok a pontos, tényszerű közlés szolgálatában állnak; jól és pontosan tájékoztatnak, de nem alkalmasak stilisztikai célok elérésére. A főnévi igenevekhez éppen ezért fordult a cikk szerzője, mert nem elégedett meg a bemutatással, egyszerű közléssel, hanem mondanivalóját feszültséggel akarta megtétni: színes, eleven stílushatást akart elérni. A mondanivalóból egyébként is következett egy bizonyos lendületnek, pátosznak az igénye; a halmozás is elősegítette a nyomatékosítást. A harmadik és negyedik példában a Babits-idézetben, főként pedig Szabó Dezső prózájában ugyanaz a helyzet: az írók igénye, hogy színezzenek, érzelmileg kiemeljenek, megkívánja, hogy a szabályos és ezért némileg tompább, automatikusabb formákat felfrissítsék és szokatlanabb fordulatokhoz nyúljanak.

Álláspontunk szerint az előretett vagy esetleg a mondat vége felé elhelyezkedő ige vagy igéből képzett (vagy egyéb) elvont főnév értelmezése, magyarázása történhet egyrészt azonosító, értelmezői szerepkörű elvont főnevekkel, másrészt a főneveknek megfelelő főnévi igenevekkel. Keressük most az okát, amiért az író adott esetekben nem az elvont főneveket választja, hogy velük értelmezzen, definiáljon valamilyen elvont főnevet vagy igét, hanem éppen a főnévi igeneveket.

Olvassuk el az alábbi újságcikkkrészletet:

... maga Pataky is hangsúlyozza, hogy ezek a nevek nem fedik a Grasham-csoportot. Kik tartoznak akkor valóban össze? A katalógus zárszavai szerint azok, akiket összefűz „a közös művészi célkitűzés: csak a festő eszközeivel, a megfestés szépségével és magasrendűségével *művészetet teremteni*, és közös bennük az erre a nemzedékre oly jellemző líraiság, az öröm és gyengédség” (Magyar Nemzet 1967. nov. 29., Pernecky Géza).

A példa nyilvánvalóvá teszi, hogy a szerző nyomatékositani akart egy olyan kijelentést, amelyet tárgyilagosan is el lehetne mondani más módon. A nyomatékositás, az értelmi kiemelés azonban elérhető volna egy absztrakt főnévvel is, amely a főnévi igenévhez hasonlóan értelmezője volna a *művészi célkitűzés*-nek, tehát az értelmezésre kiszemelt főnévnek: . . . azok, akiket összefűz „a közös művészi célkitűzés: *művészetteremtés* csak a festő eszközeivel, a megfestés szépségével és magasrendűségével.”

A szerző így is eljárhatott volna. A hatás ugyanaz, az értelem még inkább, és a szerkesztés sem elfogadhatatlan. Egyben mégis van eltérés. Nem kell ennek észleléséhez még tudatos stilisztának sem lenni, hogy feltűnjön az átalakított, egyébként nem feltétlenül magyartalan szerkezett tömötsége, nehézkessége.

A főnévi igenév ugyanis jobban megmutatja az igei jelleget, mint a vele lényegileg, szemantikailag azonos *el v o n t* főnév, következésképpen inkább kapcsolható hozzá tárgy és határozó, mint az elvont főnévhez; természetesebben, magyarosabban hat a tárgy és a határozó a főnévi igenévvel, mint az elvont főnévvel. A tárgy egyébként is elképzelhetetlen az elvont főnév mellett, a tárgyak az absztrakt szintagmákban birtokosként tűnnek fel, s ezzel létrejönnek a nehézkes birtokos szerkezetek, amelyek különösen több elvont főnévvel hatnak stilisztikailag rosszul. Gondoljunk az első újság-cikkre; ha a főnévi igeneveket átalakítanánk elvont főnévvé, ilyen szerkezetekkel volna dolgunk: mindenféle *szolgaszellem* neveltségessé tétéle . . . az élet nagy *disszonanciáinak* tudatosítása . . . a *hagyományok* újra értékelése stb.

Azután főnévi igenév használata esetén a mondat, ha szerkezettelenül is, de inkább fennmarad, míg az egymást követő főnevek csak szerkezettelen tagokat alkotnak. A főnévi igeneves mondatok könnyebben egészülhetnek ki mellék-, sőt mellérendelt mondatokkal, mint a főnevek; az idézett példák egyike-másika mutatja is ezt. Ha tehát a szerző valamely elvont főnevet, esetleg igét értelmezőkkel akar meghatározni, választania kell: ha az értelmezőket tárgy, határozó, továbbá mellék- vagy mellérendelt mondatokkal akarja bővíteni, akkor inkább főnévi igenevekkel kell szerkesztenie. Ha viszont súlyt helyez a jelzőkre vagy a birtokos szerekezetekre, akkor a főnévi igenévvel adekvát absztrakt főneveket szerepeltet.

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva a következőket mondhatjuk: A mai magyar nyelvben elbeszélő és leíró értelemben állhat főnévi igenév oly módon, hogy szerepkörét tekintve értelmezőként fogjuk fel: szerkezetileg önállóan értelmez egy megelőző vagy rá következő, rendszerint igei tartalmú elvont főnevet. Az írók, költők többnyire akkor használják, amikor tárgyi, határozói bővítménnyel vagy mellékmondatokkal, illetőleg mellérendelt mondatokkal akarják ellátni a főnévi igeneves szintagmát. A főnévi igeneves tag beletartozik a nominális stílus kapcsán jelentkező nyelvi fordulatok közé; főnévi igenév és elvont főnév egyaránt egy stilisztikai célt szolgál: a bármilyen oknál fogva kiemelésre szánt tartalmat újszerű fordulatokkal nyomatékositani.

Az a körülmény, hogy az elemzett főnévi igeneveket nominálisan, absztrakt főnevet értelmező szerepkörben fogtuk fel, még nem eredményezi az igei jelleg és az abból folyó grammatikai következmények eltűnését. Nagyon fontos ez! Valamennyi idézett példa azt bizonyítja, hogy — bár a főnévi igenevek felbontottak, értelmeztek egy elvont főnevet és bővítményeikkel, pusztán elhelyezkedésükkel a közlés menetét némileg megtörték, egyik sem tartozik a hiányos, illetve pontosan nem tagolható mondatok kategóriájába. Ellenkezőleg: jól szerkesztett mondatok ezek és alanyuk világosan érezhető; rendszerint

a megelőző mondatokban van benne. Az első példában, a Népszabadság cikkében a főnévi igenevek alanya: Móricz és legjobb kortársai” (bár a főnévi igenevek a *lázadást* értelmezik. Az Illés Endre-féle példában az alany: *én* (az előzmény: *nekem több kell*). A Féja Géza-féle példában: a magára maradt asszony, az első Kaffka Margit-példában ismét *én* az alany: *Igen ez való nekem*, a másik Kafka Margit-példában, továbbá a Krúdy-idézetben valamelyes általános alanyi értelemhez csatlakozik a főnévi igenevek hosszú sora, de érezzük az énközpontúságot; a Kaffka Margit leírta sok szokás, de a Pistolítól emlegetett életelv is a beszélőre, nyilatkozóra vonatkozik. A Babits-példában *Nelli* az alany. Az első két Szabó Dezső-példában *mi* az alany (*mi*, olvasók és *mi*, a nemzet legjobbjai, aki megváltjuk a magyarságot), a harmadik példában az alany az a férfi (Napóleon), aki „emberhússal, emberszívvel, emberlélekkel épít egy roppant emberkatedrális az időben”.

Ha az alanyi—állítmányi szintagma felől közelítjük meg a szerkezetünket, nem tagadhatjuk ennek mondatjellegét, hiszen van alany és van cselekvő állítmány. Vagyis a főnévi igenév — különleges é r t e l m e z ő i szerepköre ellenére (de akkor a főnévi igenév névszótulajdonságai érvényesülnek) — állítmány is és méltán tarthat igényt méltatásra a főnévi igenévi állítmányi fejezetben. A MMNyR. megelégszik (2 : 129) a hagyományos szemlélet összefoglalásával: „általános alanyú, leginkább a kijelentő mód jelen idejére vonatkozó, lehetségesnek tekinthető cselekvést fejez ki, főleg főmondatban, s érzékelést, észrevevést, ismerést jelentő alapszóval használatos.”

Nézetünk szerint az elemzett szerkezetben a főnévi igenév állítmányi szerepkört is betölt, az alany minden esetben világosan jelen van. Viszont akkor a MMNyR. megfogalmazása az erősen leszűkítő jellegű észrevételekkel ennek a cikknek az alapján, de további kutatásokkal is számolva, előbb-utóbb módosításra fog szorulni.

Szerkezetünk mondatjellege nehezen vitatható, ha a példákat szembeállítjuk a hiányos vagy a pontosabban nem tagolható mondatokban használt főnévi igenevekkel. Ezekben a főnévi igenév állítmányi jellege kevésbé éles. Most nem a már említett, felkiáltást, kérdést, parancsot tartalmazó főnévi igenevekre gondolunk (ld. a 2. jegyzetben idézett Kosztolányi-versrészletet!), ezekben ugyanis — úgy véljük másokkal együtt — főnévi igeneves állítmányok szerepelnek. József Attila: Ülni, állni, ölni, halni című versében „(Ezt a széket odább tolni,/vonat elé leguggolni,/ óvatosan hegyre mászni,/ zsákomat a völgybe rázni,!” stb. és még 29 sor s benne mindig egy lezárt gondolatot tartalmazó főnévi igenév) a főnévi igenevek — legalábbis többségükben — főneveket helyettesítenek és a költemény ennek folytán a költő életét illusztráló felvillanó fogalmak elég laza halmaza. Olyan stilisztikai eljárás ez, amelynek elemzésére e helyütt nincs alkalom, s csak megjegyezzük, hogy például a nagy olasz kortárs költő, G. Ungaretti gyakran élt ezzel a módszerrel.

3. A most tárgyalt elbeszélő és leíró főnévi igenévtől meg kell különböztetni azokat, amelyek nem viszik előre a cselekményt, nem épülnek előzményre, hanem főnévi igenév formájában fejeznek ki egy felkiáltást, egy kérdést, egy utasítást. Ezeket a típusokat a nyelvtankönyvek régóta ismerik és tárgyalták (ld.: MMNyR. 2 : 129).

A felkiáltásokat tartalmazó főnévi igenevek egy sajátos csoportját, amelyet viszont a szakirodalom még nem érintett, nagyon könnyű összetéveszteni az elbeszélő és leíró főnévi igenevekkel, amelyekről eddig szó volt.

A Holdvilág-utca már majdnem falu. A kis fehér falú házikók csurogtak a holdtól. Most már úzótt-gyorsan siettette lépteit, mintha kergetné valaki, mintha elkésne valamiről. Oh, *rádobódni* az anyai térdekre, *befúrni* fejét az életadó mellbe, *fogni* kezeivel az édes, öreg kezeket, *érezni* haján a barna szemek meleg sátorát és *sírni, sírni, elsírni* mindent, ami megvert, ami bepiszkolt: az egész világot. Már sokasodtak a könnyek lelke ereszen, már ölelt karjában az ölelés és csókolt ajkában egy soha mástól nem érintett csók. És mégis, mintha valami hideg árnyékot dobna rá: minden lépésre nagyobb félelmet érzett (Szabó Dezső: Segítség 1925. 2:193).

Laci térdein azonban reszketett a fölnyitott Album, s úgy ült ott, tengereket és Palazzókat ringatva ölében, füle mellett a szép Sátordyné szőke fürtjeinek csiklandó csobogása... S még a pezsgősphárra is vigyázni kellett: ki ne dőljön! Az ügyvéd azonban beszélt és fordított a könyvben: vén bolthajtás tűnt föl, kis olasz lány kenyeret majszolva, ferde torony, vitorlás csónakok és füstölgő Vezúv. És villák és kutak, ciprus és pinia, várak a hegytetőkön, olajfaerdők furcsa, keskeny utcák... *Óh, nem törődni semmivel, csak menni, menni s végigálmogni e tarka planéta álma!*... S záruk és kulcsok, egy derék férj arca. Sátordy bíró úré, s egy kabátzsebben zizegő vers ríme, villogtak a könyv fölé hajlott fiatal fejekben, az asszonyokéban s joggyakornokéban (Babits M.: Halálfiat 1 : 38–9).

Partos úgy érezte, mintha ennek az új városnak barátságatlan nyüzgése egyszerre elkapná és magával ragadná az ő lelkét is. (. . .) Egy nő ment a kávéház előtt rövid fehér szoknyában és fehér harisnyával... Ő micsoda gondolat! *Villatulajdonosnak lenni Budapest közelében!* Milyen büszke lenne a felesége! De . . . oly nagyhangú és furcsa ez az ember. Természete és féltékenysége bizalmatlanná tette (Babits M.: Kártyavár. Szépirodalmi, 1957. 148).

Partos döbbenve eszmélt rá, hogy az ő egysége is élezni fogja a népesedési görbe ijesztő meredékét. *Ó, ilyen helyre jutni!* Szeretett volna búcsút venni, valami mentőséget felhozni, menekülni: vissza! Pestre! a hotelszobába! egyedül maradni! szemrehányó levelet írni a feleségének. — De nem volt mentősége, nem volt akarata, ment, amerre vitték a többiek (uo. 154).

De amint a hídnál a polgármester még egyszer kifejezte örömét, hogy Újváros intelligenciája ily rokonszenves taggal gyarapodott, vidéki nagyúr módjára beült a négyeshintóba, a kocsis megigazította pokrócát, s Szabó János városházi szolga is elhelyezkedett hátul, megint csak egy gondolata volt: *menekülni! egyedül lenni! nyugodtan meggondolni mindent! s el innen!* — jaj! itt már villamos jár (. . .) itt már kezdődik ama külvárosi sivárság (uo. 156).

Az idézett főnévi igeneveket főként két tényező különbözteti meg a leíró és elbeszélő szerepkörű főnévi igenevektől. Elsősorban is mind az öt erősen szubjektív formában fejez ki egy-egy érzést, egy-egy gondolatot, az első kettő és az ötödik például félreérthetetlenül óhajtó jellegű; a harmadik főnévi igenév értelme is közel áll az óhajtáshoz: *ha* vagy *bárcsak* villatulajdonos lehetne Budapest közelében. A negyedik mély megdöbbenést fejez ki: hogy juthatott ilyen helyre, micsoda hely ez, ahová jutott.

A második közös vonás, amely megkülönbözteti őket a leíró és elbeszélő szerepkörű főnévi igenévtől, abban mutatkozik meg, hogy az író előadása és a főnévi igenevek kifejezte cselekvés közt törés van; emezek nem vihetik tovább az írói előadás fonalát, inkább megállítják; mind az öt ugyanis az á t k é p z e l é s e s e l ő a d á s n a k vagy a style indirect libre-nek nevezett jelenségkörhöz tartozik. A főnévi igenevek a bemutatott példákban nem az író szavait tartalmazzák, hanem az írói előadásban előforduló szereplők szubjektív megnyilatkozásait, felkiáltásait (főként óhajtó jelleggel, egy ízben megdöbbenést tükrözve).

Az első példában Baczó Mózes siet haza édesanyjához: „siettette lépteit, mintha elkésne valamiről” — mondja az író. Majd ott folytatja, hogy „sokasodtak a könnyek (. . .) minden lépésre nagyobb félelmet érez.” Közbe van vetve az átképzeléses előadás, a szereplő vágyakozó felkiáltása: *bárcsak* rádobhatná magát anyja térdeire, *bárcsak* már foghatná kezeivel az édes öreg

kezeket stb. A második példában Kovács Laci joggyakornok vágyakozása, a többi példában pedig Partos járásbíró óhaja és megdöbbenése került főnévi igenévbe, és válik el az írói közlés nyugodt folyamatától. Úgy véljük, a két jelzett szempontot, tehát az erősen szubjektív aláfestést, továbbá az előadásban bekövekezett törést: a szereplőcserét meg kell vizsgálni, amikor kérdésesnek tűnik a leíró és elbeszélő jellegű főnévi igenevek elválasztása a például felkiáltást, kérdést tartalmazó főnévi igenevektől. Az nem lehet vitás, hogy a leíró és elbeszélő főnévi igenevek is élenkénti kívánják a stílust, a hagyományos ragozott alakoktól eltérő formában akarnak kifejezni tartalmakat; de az író előadásába foglalt mondanivaló, amelynek igei alkatrészei főnévi igenév formájában fejeződnek ki, mégis egy tárgyias jellegű, tényközlésre irányuló cselekménysor egyes mozzanatai.

Herczeg Gyula

József Attila-kommentárok*

IV.

1. „... s bár érez *vasszuronyokat*, [az én kiemelésem]
melyek húsába vágnak,
behúnyva szemét rétjén szántogat
egy jobb szikű világnak.”
(Förgeteg. 1928. 1 : 333)

Lehet-e más is egy szurony, mint *vas*: vasötövetből, acélból való?

„Köröskörül *vastörökül*
voltak a rozsdás, éles, durva
csillagok a lelkembe szúrva . . .”
(Nappal, mint földet . . . [Töredék] 2 : 325)

„Köröskörül
vastörökül
voltak lelkembe törve
a csillagok . . .”
(Száz éjszakán [Töredék] 2 : 326)

„Óh, csillagok ti! Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül).”
(Ős patkány terjeszt kört . . . 1937. 2 : 210)

Ha hiányozna idézeteinkből a *tör* elé fűzött anyagnév, nem tudnánk-e akkor is, hogy milyen anyagból való szúróeszközt rajzol képében a költő?

„Mint *fatutaj* a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom . . .”
(Kiáltozás. 1936. 2 : 182)

* Vö. Nyr. 91:398–405

Kell-e a *fa* előtag a *tutaj* elé, hogy a szó a jelölt tárgyat egyértelműen fölidézzé?

Megannyi szónoki kérdés! A köznapi beszédben nyilván fölöslegesekek ezek a nyelvi elemek. Nem azért fölöslegesekek, mintha a *tőr* csak vasból: vas-ötvözetből készülhetne, hisz van — dísz tárgyként — ezüst *tőr* is; nem azért mintha a *tutaj* csak fatörzsekből állhatna: Szeged tájékán lehet összefűzött nád-, gyékény- vagy kákaszárakból is (vö. CzF., SzegSz.). Ma már emlegetnek *gumitutajt* is (körülbelül 'gumimatrac' és 'gumicsónak' jelentésben: vö. például Lopusny Endre: A vízijártassági vizsga módosított anyaga. Sport. Bp., 1956. 24). Sőt a Pálma Gumigyár egyik fölfújható gumicsónakszerű strandcikkét — az anyagnévi megjelölés elhagyásával — „Boglár *tutaj*”-nak nevezték el (a gyár kereskedelmi osztályának szíves felvilágosítása). Az idézetek kontextusában föl sem merülhet a *tőr* másik főjelentése ('madárfogó hurok vagy kelepce'), illetve a *tutaj*-nak olyan speciális jelentése sem, mint a horgászatban az *úszóka* (vö. ezekre ÉrtSz., CzF., Ball.). A *tőr*, a *szurony*, a *tutaj* anyagnévi minőségjelző nélkül acélból, *vas*-ból való *tőr* és *szurony*, illetve szálfákból összekapcsolt *fa* *tutaj* (szándékosan írtam külön: l. később).

- Laikus szemmel az efféle *vastörök*, *fatutajok* tehát tautológiának látszanak; információelméleti síkon a redundancia mintapéldái lehetnének. A leíró nyelvten a maga megnevezésének fogalmi tartalmával ugyancsak utal e nyelvi alakulatoknak erre a sajátosságára: eszerint a *fatutaj*-, *vasszurony*-féléket kiemelő minőségjelzős összetételeknek minősíthetjük (a kiemelő jelző kategóriájára l. MMNyR. 2 : 267; Török Gábor: Magyartanítás 9 : 247—53). Illetve: összetételek-e egyáltalán?

Az általános felfogás szerint legföljebb álló összetételek. Némelyek csak egybeírt szó szerkezeteknek tartják (leghatározottabban Grétsy: MNy. 53 : 74; vö. még Deme: MNyTK. 110. sz. 16; uő.: NytudÉrt. 54. sz. 34). Ettől a nyelvteni besorolástól viszonylag (de csak így!) független az egybeírás, a kötőjelzés és a különírás stílushatásának tanulmányozása. Térjünk vissza a stílisztika ösvényeire.

A szűk-gyakorlati rendeltetésű, tiszavirág-életű nyelvi képződmények mértékével és az információelmélet redundancia meghatározása szerint az ilyen *fatutaj*-félék bizony szószaporító, redundáns elemet tartalmaznak. De van-e a nagy lírai alkotásokban mélyebb értelemben redundancia, van-e szószaporítás? Vagyis van-e olyan nyelvi elem, amely nem hordozza valamilyen képp az alkotás teljes művészi üzenetének egy-egy atomját?

2. Szeretném remélni, hogy ez is csak szónoki kérdés volt, erre is egyhangúlag nemmel felel az olvasó. Most már csak arra kell válaszolnunk, hogy a látszólagos redundanciának mi a művészi feladata.

A legegyszerűbb válasz az lenne, hogy a rövidke *fa*- és *vas*-anyagnevek helytöltő szócskák a szótagszám kiegészítésére. Ez bizonyos súlyos ítélet lenne a költő felett: ilyen eszközhöz nagy művész, mestersége fortélyait jól ismerő lírikus nemigen nyúlhat. Az érett József Attilától hamarjában éppen az ellenkező irányú eljárásra tudnék egyetlen példát. Az „Ars poetica” szep-
löje ez:

„engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között;
rám vár a mozi előtt este
suhanc, a rosszul öltözött.” (1937. 2 : 207)

Hát bizony nagyon elkélne a *suhanc* elé is az értelmezője előtt már meglevő határozott névelő, mely ott áll a *munkás* előtt is; ezt a névelőt valóban a szótagszám zárta ki a versből. De József Attila igen-igen ritkán botlik így meg!

A szótagszamos magyarázatot azonban nemcsak a költő művészi rangja miatt vetjük el: legvilágosabban cáfolja a három „*vastörös*” idézet. A költőnek tetszett a kép: a csillagoknak és a töröknek ez az összekapcsolása! Aligha fogadhatjuk el, hogy a könnyedén verselő József Attila ugyanabban a képből háromszor is elköveti ugyanazt a költői vétket. Más érv: a *tutaj* elől „hiányzó” szótagot nem pótolhatta volna természetesebben egy *a* határozott névelővel, mint a *fa* anyagnévvel? A vasszuronyos sor *vas*-át is könnyen lehetne helyettesíteni úgy, hogy az egy szótagos megengedő kötőszót egy két szótagossal cseréljük föl.

Lehet, hogy némelyek már bosszankodnak is: miért fecsérjük az időt ilyen kezdetleges magyarázat cáfolgatásával! Szerintem egyetlen laikus elgondolást sem szabad legyintéssel elintézni! A versolvasók óriási többsége „laikus”!

Induljunk el más nyomon! Említettük, hogy a *vas*- és *fa*- ezekben az alakulatokban kiemelő jelzői előtag, illetve ha nem tekintjük ezeket az egybeírt szókat összetételnek, kiemelő jelzője a jelzett szónak. A kiemelő jelző funkciója az, hogy a jelzett szóval jelölt fogalom valamely lényeges sajátságára irányítsa a figyelmet, s a közlemény vonatkozásában lényegtelen sajátságokat ezzel mintegy háttérbe szorítsa. A lírai vers ilyen feladatot betöltő anyagnevei természetesen inkább további asszociációkat keltve hatnak, mint önmagukban.

A *vasszurony* kiemelő előtagja nem pusztán az anyagát hangsúlyozza a fegyvernek, hanem inkább a vashoz kapcsolódó hidegség, ridegség, keménység képzetét¹. A *vastörök* anyagneve esetleg a csillagok színére is utalhat. Egyszer úgy, hogy a *rozsdás* jelző jelentését erősíti („*rozsdás*, durva *vastörökül*”), más-kor úgy, hogy az „enallagéval”, metatézissel (erre l. Hankiss Elemér: *Kritika* 4 : 10. sz. 13) a *csillagok* jelzőjévé átváltódott *rozsdás*-t visszavonzza eredeti jelzett szavához is. Ugyanis a vers keltette kapcsolódásoknak, képzettársításoknak korántsem kell szükségszerűen a szintaktikai összefüggések szálain haladniuk vagy végighaladniuk.

Harmadik példánkban a *vas* anyagnevet nem segíti irányító melléknév. Azonban így is felidézheti a *piros* képzetét:

„s *piros* kisededet álmodik
a *vasöntő* az ércformákba.”
(Külvárosi éj. 1932. 2 : 56)

De ebben a példánkban („Köröskörül/*vastörökül*/váltak lelkembe törve/*a csillagok*”) már nem kell okvetlenül rozsdavörös árnyalatú csillagokra gondolnunk. Említettük már, hogy a líra a vasat a kékes acél szoros színónimájaként használja (az alábbi idézetek magyarázatát l. *Hutás Magdolna*: *Stilisztikai tanulmányok* 420—1):

¹ Versben akkor is ezt, ha a némi természettudományos műveltséggel rendelkező olvasó jól tudja, hogy a vas mint kémiai elem egyáltalán nem kemény és rideg; csak ötvöző anyagai — elsősorban a szén — teszik vagy tehetik ilyené. A vas pontosabb szakmai jelentése korunk költeményeiben még nem érvényesül.

„reggel az erkölcs hűvös kék vasát
megvillantja a fagy . . .”
(Fák. 1932. 2 : 71)

„A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögvé
lassúdad harangkondulás.”
(Téli éjszaka. 1933. 2 : 79)

3. A *szurony* és a *tőr* előtt álló *vas* tehát kiemeli az illető fegyver anyagának bizonyos lényegi sajátóságát: ez a magyarázat azonban csődöt mond a *Kiáltozás fatutaj*-ával szemben. Persze semmi sem kényszerít bennünket, hogy a jelenség kontextusát mellőzve, görcsösen törekedjünk e g y s é g e s magyarázatra. József Attila költői eljárásának akusztikai oldala is van: az anyagnevek beékelése idézeteinkbe — egy kivétellel — alliterációt is létrehoz vagy erősít föl. A betűrímelekben amúgy is gazdag *Förgetegben* a rímshavakat köti össze: *vasszuronyt* — *vágnak* — *szántogat* — *világnak*. A töredékekben és a *Kiáltozásban* szomszédos vagy közeli szavakat kapcsol egybe: „*vastőrökül* voltak . . .”; „*fatutaj a folyamon*”.

Akadnak olyan stiliszták, akik a betűrímben csupán díszítő hangelemet látnak (pl. E. Riesel; vö. Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat* 87). Az ilyenek súlyos elméleti hibát követnek el: abszolutizálják a forma és tartalom határvonalát, pedig ez nagyon is viszonylagos, és a formai elemek gyakran csapnak át tartalmiakba. De megsértik azt a követelményt is, hogy elegendő konkrét anyag elemzéséből szabad csak általánosítani.

Nem tagadhatjuk, vannak külsőleges alliterációk is, egyes irányzatok föl is kapják, divatosá is tehetik ezt a dekoratív verselési sajátóságot (vö. Gáldi László: *Ismerjük meg a versformákat* 192). Ilyen külsőleges nyelvi zsonglörködés a fiatal Babitsé:

„barangoló borongó,
ki bamba bűn borong,
borzongó bús bolyongó,
baráttalan bolond”

(Egy szomorú vers . . .)¹

Régebben impresszionista vonásnak tulajdonították ezt a modorosságot. Napjainkban már tisztázódik a századforduló művészeti életében a szecesszió helye, a kor részirányzatait átfogó jellege (l. a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1966 novemberében Szegeden rendezett vándorgyűlésének előadásait és vitáját; vö. B. G.: *Szegedi Egyetem* 4 : 18. sz. 6); ma már bizvást mondhatjuk, hogy az afféle dekoratív törekvések nem az impresszionizmusra, hanem inkább az impresszionizmust is magába foglaló szecesszióra vallanak. Az alliteráció költői funkcióját nyilván lehetetlen csak a szecessziós alliteráció példatárából elvonni.

Az a betűrím, amely az egyébként más verselésű-rímelésű lírai alkotásnak csak néhány pontján tűnik föl, erős kiemelő eszköz, hatásosan tereli a

¹ Természetesen az ilyen bumbogásnak is van információtartalma, csak hogy művészi- szileg aligha pozitív, aligha az, amit a költő elérni kívánt: körülbelül annyi, hogy a lírai én nem is olyan mélységesen szomorú, mint amilyennek láttatja magát! Nem is olyan keservesen magányos, hiszen milyen derűsen és élvezettel játszadozik el a panaszszóval! — Kissé másként: Tamás Attila: *Kritika* 5:9. sz. 28.

figyelmet a versnek meghatározott pontjaira (vö. Gáldi i. m. 191—3; László Zsigmond: Ritmus és dallam 146—67). Közismert példa az Anyám mondani-
valójának a csúcsát jelző betűírsor:

„törékeny természetét a tőke
megtörte . . .”

Hogy a Kiáltozás kérdéses helyét miért emeli ki a költő, az nem buggyan ki ilyen közvetlenül a versből. A szerkezeti elemzés deríthet rá igazá-
ban fényt (vö. Török Gábor: A líra logika 159—60).

A lírai én belső világának közleményeit itt nemcsak a képek hordozzák, hanem a képek tárgyának térbeli viszonya, aránya is. A Kiáltozás vezérlő képei a három versszak egy-egy hasonlatának a „hasonló”-jában helyezkednek el. Az első a rácsok közt vicsorgó, ugrándo-
zó, kínlódó állatnak a közelképe:

„Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom . . .”

De a rácsok túlsó oldalán még ott állhatnak a közelben a többi emberek!
A második kép a vadon erdőé; az előzőnél tágasabb, téresebb:

„Halandó, hallod-e dalom,
vagy zúgod csak, mint a vadon?”

A megszólított távol van, de még egyes ember, egyes halandó, még van némi halvány remény arra, hogy meghallja a költő kiáltozását. Van-e vajon a harmadik képben?

„Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
némán a szenvedéstől —
de én sirok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon —
félek a büntetéstől.

Túlságosan messze van már a költő társaitól, az emberektől. Előbb még egyes embereket szólított, hívott föl, próbált még reménykedni a meghallgatásban, bár már sejthettük, hogy reménye irreális. Itt már nyoma sincs ennek a reménynek. Most az egész emberiség a hasonlított: és milyen távol is van már a költőtől? Mennyire kicsinek látszik már? Mint egy tutaj a sors nagy folyamán! Sőt még ezt is visszaveszi: mint a tutajon álló parányi ember. Valami nagy hegy tetejéről nézi a költő az emberiséget, hiszen látja a folyó *esését* is, a tutaj *alászállását* is. A magasságból és messzeségből a tutajnyinál is kisebb emberi fajhoz küldött jajszó eleve reménytelen. József Attila a képek tágitásával az eltávolodást érzékeltette: azt a folyamatot, amelyben a szolidaritásra, megértésre szomjazó költőnek rajta kívül álló okokból el kellett szakadnia a megtartó közösségtől. E képtágitó eljárás végeredményét, a térben egyre kisebbnek látszó emberiség képét a költő az alliteráció figyelemfelkeltő eszközével is kiemeli: „. . . fatutaj a folyamon, / mint méla tót a tutajon . . .”.

Ki mondhatja erre, hogy ez csak formai ékítmény? És tovább: redundáns-e hát a m ű v é s z i közlemény síkján a *tutaj* elé kapcsolt *fa*-?

Nem redundáns. De az is kiderült, hogy a különböző versek eltérő szövegösszefüggésében az egyazon nyelvtani kategóriába tartozó jelenségek mint stíluselemek más-más úton és más-más eredménnyel, más mértékben hatnak. Ebből pedig az következik, hogy minden példa egyedi elemzést igényel, a csalóka hasonlatosságra nem adhatunk.

4. Hiába tanultuk meg az iskolában, hogy az élővilágban a r c a , domináló jellegű arca csak az embernek van: mégis veszélyes lenne ebből arra következtetni, hogy az *emberarcú* költői szóösszetétel okvetlenül éppolyan kiemelő jelzős alakulat, mint az eddig tárgyaltak:

„Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemem,
emberarcú, a hiányoddal.”
(Bukj föl az árból. 1937. 2 : 213)

A költészet nem biológia: a lírában nemcsak az embernek van jellegzetesen domináns arca, hanem lehet az istennek és az ördögnek, az angyalnak és a démonnak, a tündérnek és a boszorkánynak, vagyis a képzelet minden antropomorf szülöttének is. A modern vallások istenüknek antropomorf voltát szükségképpen makacsul tagadják. József Attila utolsó évében sem „tért meg”, tudta, hogy az ő istene saját emberi tudatának, e tudat válságának a teremtménye, tehát önmagából vetül ki; divatos és lejáratott, de találó kifejezéssel: tudatának elidegenedett része. Ezért *emberarcú* ez a hiányzó, de ugyanazon költői korban többször tagadott isten:

„Atyát hívtál elesten,
embert, ha *nincsen isten*.”
(Tudod, hogy nincs bocsánat. 1937. 2 : 233;
vö. még Nem emel föl. 1937. 2 : 197)

A költő nagyon jól látja istenélményének hátterét, és önmagának ezt az élveboncoló külső szemléletét is verssé alakítja:

„Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalmad boldogsága.

*Istent alkotok (szívem¹ szenved),
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!”*
(Édesanyám, egyetlen drága) [Töredék] 2 : 328)

„ily ünneplést én Istenre hagyok.
Ő az, hogy nincs nagy, kinél nincs nagyobb...”
(Én költő vagyok ...) [Töredék] 2 : 314)

¹ A szövegkritikai kiadásában sajtóhiba lehet a *szíven* alak!

A maga teremtette, *emberarcú*, még pontosabban: József Attila-arcú istenhez fordul a költő! Illetve jó lenne az *arc* szó jelentését tovább elemezni. A *tőr*-nek, *tutaj*-nak egyéb jelentéseit a versösszefüggés vagy kizárja, vagy legalább háttérbe szorítja (a *vastőr*-ös idézetekben halványan és a háttérben azért ott lehet a *tőr*-nek 'csapda, kelepce' jelentése is!):¹ az *emberarcú* esetében az *arc* mellékjelentései meglehetősen erősen bejátszanak a főjelentésbe! Az átvitt és választékos 'valaminek a külső megjelenési formája, külseje, arculata' és a szintén átvitt 'valakinek vagy valaminek az [igazi] egyénisége, mivolta' (vö. ÉrtSz. *arc* 3., 4.) jelentésárnyalatok a költői szövegben elveszthetik elvontságukat: konkretizálódhatnak. Így itt az *emberarcú* azt is jelenti, hogy 'emberi megjelenésű, formájú, külsejű', illetve 'emberi mivoltú, lényegű', együtt *emberi* isten! Az egymásra rétegződött, „szuperponált” jelentések a költői hatást itt nemhogy csökkentik, hanem növelik!

Török Gábor

Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli”

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.

Vízcsöpp iramlik egy kövér bogyóról,
és elgurul, akár a briliáns.

A pompa cz, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.

Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezűkkel intenek nekem.

Ezerkilencszázharminchárom tavasza. A költő egy kis piros foltot fedez fel ínyén, s könnyedén mutatja feleségének. Ekkor még nem is sejti, hogy elindult a semmi felé vezető ösvényen. Pedig nem sok idő múlva orvostól orvosig jár. Stocholmban rádiummal kezelik, itthon súlyos műtétek érik egymást, és ezerkilencszázharminchat tavaszán meghal a magyar nyelv egyik legnagyobb művésze. A halálra készülés, az étellel való leszámolás e két és fél éves időszakának verseit gyűjti össze utolsó kötete: a Számadás. Ebből való ez a kis remekmű, egy nyelvi eszközökkel festett, elmúlást árasztó, impresszionista csendélet.

A vers alapélménye az emberi élet befejezettsége, a befejezettség szükségyszerúsége. Milyen nyelvi lehetőségeket mozgat meg a költő, hogy mi is érezzük élménye lenyűgöző erejét?

Egyszerű bővített mondat vezet be a költeményt: *Ezt hozta az ősz*. Az igei állítmány befejezett múlt idejű, a mondat tárgya közelre mutató névmás. Az állítás befejezettsége, a tárgy közelisége előre rögzíti a vers alaphangulatát, a megfellebbezhetetlen tények előtti meghajlást. Akár a minden-

¹ Gondoljunk az ilyen képekre: „*Csillagok rácsa* csillog az egen” (Jaj, majdnem . . . 1936. 2 : 165); „a csillagok, a Göncölök | úgy fénylenek fönt, mint a rácsok | a hallgatag cella fölött” (Eszmélet. VIII. 1934. 2 : 109); stb.

napi beszédben is elhangozhatna, ez az egyszerűség tovább erősíti és visszavonhatatlanná teszi a közlést. Az *ezt*-ben ott van minden, amit ezután fog elsorolni. Így válik lehetővé, hogy négy soron keresztül állítmánytalan, hiányos mondatok sorakozzanak, melyek az első mondat tárgyát értelmezik egyetlen ige nélkül. Az állítmány hiánya, a minden mozgást nélkülöző nominális stílus statikussá teszi az olvasás közben tudatunkban kialakuló képet, húzza alá a megdönthetlenséget. Ez a stíluseszköz önmagában is elég volna, hogy érezzük a gyümölcsök zártságát, festményszerűségét, de a művész nem elégszik meg ennyivel. A vers második mondatában a jelző és a határozó értelmi kapcsolata hívja fel a gondos olvasó figyelmét. A *hús* szóhoz kellemes érzéki benyomásaink is fűződhetnek, jelentésében van valami megkönnyebbülés, emberközelség, az üveg fogalma viszont általában a hideg képzetét is felidézi, ha tudatosan nem gondolunk is erre. Mi más ez, mint nagyon finom, merész, és egyáltalán nem mindennapi fokozás? Majd újabb stilémák színezik a stílust. Két gyümölcs, mindegyik két jelzővel. A *szőlő* első jelzője, a *nehéz* még szinte köznapi, de a második, a merész összetételű *sötét-smaragd* már kivezet az eddigi, köznyelvből vett szavak sorából, és a költői szóhasználat magaslataira érkezik. József Attila így méltatja a versnek ezt a részletét:

„Hatalmas, jáspisfényű körte! Nehéz, sötétsmaragd szőlő. Érzi-e olvasóm, hogy a szót, *sötétsmaragd szőlő* nem olyan könnyű kiejteni, mint azokat a szavakat, amelyekkel közönségesen élünk? Már csak a mássalhangzók torló-dása miatt sem” (József Attila: Kosztolányi Dezső Összes Művei 3 : 168).

Így fokozza az első jelzőt, így lesz valóban nehéz a szőlő.

... *hatalmas, jáspisfényű körtét*

Ismét két jelző. A második, a sejtelmes *jáspisfényű* hangulatát az *s*-hangok erősítik fel, amelyek már a *sötét-smaragd*-ban is ott voltak. Ékszerek a jelzők szóanyagában, hangszimbolika, nominális stílus; lehetetlen nem éreznünk, hogy a gyümölcsök maguk is ékszerek, befejezettek, dúsak, tündöklők, a halálra érettség szimbólumai. A szavak is a nyelv szókészletének ékszerei: *megannyi, dús, tündöklő*.

Majd hirtelen megmozdul a kép.

Vízcsöpp iramlík egy kövér bogyról

Az első, ami azonnal szembeötlik az eddigi igenélküliség után, az igei állítmány. Mégpedig azonnal mozzanatos ige: *iramlík*. Változik a hangulat, és a zárt, tökéletes nyelvi formák után meleg hangulatú a *bogyó*, s bohókás jelző a *kövér*. *R* hangok pergése, egymás után következő labiális magánhangzók fokozzák tovább a megmozdulást, fejezik ki a gurulást. Az *r*-ek pergése még átnyúlik a hasonlatba is, de a költő megálljt parancsol, véget vet a pillanatnyi illúzióknak, mert briliáns hasonlata ismét visszatéríti az előző, hideg ékszervilághoz, a jáspis és a smaragd köveihez. Ezt a hasonlatot inkább a könnycseppre alkalmazzuk. Talán az is, egyetlen részvétmozzanat a részvétlenség pózában. A következő szavak ismét ige nélkül sorakoznak. Újra megjelenik a megdönthetetlen *ez*, súlyos értelmezők kísérik: *részvételen, derült magábforduló*. Itt ér véget a festmény, és egy nagyon egyszerű, köznyelvi óhajtó mondat löki előtérbe az embert, állítja bele ebbe a részvételen világba.

Jobb volna élni.

Az igemód feltételes, a jelentést hordozó ige infinitívusban áll. A semmit sem szűkítő főnévi igenév az általános emberi vágy kifejezését szolgálja, nem köt sem személyhez, sem időhöz. A vágy nem teljesülhet. Szigorúan következik utána az ellentétes kötőszó; *ámde*, nem is egy, hanem kettő együtt, hogy a nyomaték még nagyobb legyen. Már intenek az aranykező fák. Ősz és arany. Költői közhely lenne másutt, itt a drágakövek után szinte várt foglalatként következik. Az időhatározó befejezettsége és a *túl* névutó mesteri használata különös stilisztikai hatást eredményez. A *túl* egyedül áll helyhatározóként, nem 'valamin túl'. Nem tudjuk anyaghoz kötni, az a világ emberi fogalmakkal nem mérhető, rejtelmes, megfoghatatlan, maga a végzet. Az igei állítmány megszemélyesítés, a fák intenek, nem a költő. A végzettel való tehetetlen szembenállást fejezi ki a végig személytelen forma, az utolsó szóban, a *nekem*-ben jelenik csak meg a költő személye, itt válik biztossá, hogy a sejtetett végzet a költő végzete.

A vers mondatai jórészt mellérendelőek. A festményszerű ábrázolást valósítja meg így, mondatai ecsetvonások. Szóanyaga jórészt költői, két kulcsmondata (*Ezt hozta az ősz. Jobb volna élni.*) viszont nagyon egyszerű, szavai köznyelvek.

A jambusok és rímek mestere most szerény. Jambusai nem peregnék szabályosan, rímeket nem használ. A forma mégis kifogástalan, illik ehhez a költeményhez, mert a hangsúlyozott ritmus és rímek megbontanák egységét. A zárt kompozíció érdekében még a sorokra is ügyel. Átívelésekkel dolgozik; ahol pont zárja a sor végét, ott újabb szín derül a vászonra.

Simanovszky Zoltán

A mai prágai iskola*

Mint ismeretes, a prágai nyelvészek körét úgy tartják számon, mint a klasszikus strukturális iskolák közül időrendben az elsőt, amely a harmincas években virágzott. Az iskola elsősorban a modern fonológia megalapozása révén szerzett érdemeket, de számottevő kísérleteket folytatott a grammatika területén is. Számunkra, magyarokra különös jelentőségű, hogy az első strukturális nyelvtani kísérletet a prágai iskola egyik kiemelkedő tagja, Vladimír Skalička a magyar nyelv leírásához kapcsolta. „Zur ungarischen Grammatik” című 1935-ben megjelent tipológiai jellegű nyelvtani vázlatára még ma is tanulságos, különösen azért, mert a nyelv mindkét oldalára, az alakra és a jelentésre egyaránt tekintettel van. Skalička munkája révén nyelvünk még ma is magára vonja a figyelmet külföldi szaktanulmányokban. Egyébként is, a prágai iskola és a magyar nyelvészet már a két háború között kapcsolatban volt egymással. Az érintkezési terület egy-két mozzanatára ki fogok térni, hogy a prágai nyelvészet mai célkitűzéseit közelebb hozzam, de az érintkező pontok és hatások részletes kimutatását nem tekintem feladatommak, ez tudománytörténeti tanulmányba kívánkozik.

Egy kérdésre mindjárt felelni szeretnék: beszélhetünk-e iskoláról a mai prágai nyelvészetet illetően? Ha ezt a szót túlságosan szigorúan vesszük: nem. Már a régi prágai kör sem volt teljesen egységes, ahogy erre még alább visszatérünk, de a mai helyzet még bonyolultabb. A budapesti iskolának nevezett nyelvészknél azonban még ma is nagyobb a prágaiak eszmei egysége, s ez éppen a strukturális nyelvészethez való magatartásban jut kifejezésre. Szándékosan mondtam magatartást és nem téziseket, mert egyes tézisekben lehetnek és vannak nézeteltérések Prágában is. A mai prágai nyelvészek a prágai iskola örökségének a folytatói, s bár vita sok kérdésben van, de nem a strukturális kutatások szükségességét illetően. A régi prágai iskola tanításai ma is eleven hagyományként élnek, és az új iránti fogékonyság mint öröklött szellemi tulajdonság jellemzi a prágaiakat, akik közül — mondhatjuk — mindenki strukturalista, s éppen ezért már senki sem az. A strukturalizmus eredményeit elismerni Prágában nem érdem, de még kevésbé hátrány, hozzátartozik a tudományos levegőhöz. Elsősorban természetesen a strukturalizmusnak az az értelmezése, ami a prágai iskola sajátosságát adta a múltban is. Ennek az iskolának jellegzetességeként szokták kiemelni maguk az iskola tagjai is, hogy strukturális szemléletmódja mellett *f u n k c i o n a l i s t a*, s mindig fontosnak tartotta a nyelv *t ö r t é n e t i* vizsgálatát is. A prágai iskola élesen különbözött az amerikai leíró iskolától a szemantikához való viszonyban. Trubetzkoy fonológiájában alapvető szerepük van a jelentésmegkülönböztető oppozícióknak. Jakobson a morfológiába is belevitte a jelentéstanai oppozíciók alapján való szemléletet, Skalička pedig a *s z e m é m a* fogalmának a beve-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályában 1968. február 20-án elhangzott előadás. Megtartására közvetlen okot az 1967 végén tett prágai látogatásom szolgáltatott, amelynek során a két ország nyelvtudományi intézete közötti egyezményes munka tervét realizáltuk.

zetésével a morfológia és a grammatika alapelemeinek, a morfémáknak kétoldalú, alaki és jelentéstani vizsgálatát tartotta a jelek tudományához egyedül illő tudományos etjárásnak. Egy esetmorféma alakjára nézve lehet tagolatlan grammatikai szempontból, de lehet tagolt jelentésére nézve: például a latin *-us* végződés tagolatlan alakú morfológiai szinten, de nem tagolatlan jelentésű: három szemémából áll: egy hímnemet, egy egyes számot és egy nominativust jelentő szemémából. Mathesius tanítása a mondat formális és aktuális tagolásáról a régi pszichológiai szempontú grammatikai és pszichológiai alanyállítmány megkülönböztetésnek strukturális-funkcionális átértékelése: a formális tagolás eredménye a grammatikai struktúra; az aktuális tagolás eredménye a funkcionális, azaz itt kommunikációs felépítése a mondatnak: a rhéma és téma megkülönböztetése. A kétféle tagolás összeütközése különböző nyelvekben különböző módon oldódik fel. A nyelv kommunikatív funkciója iránti nagy érzékről tanúskodik a különböző funkcionális nyelvekről és stílusokról való tanítás, elsősorban Mukařovsky tanulmányaiban. Mindamellett a prágai iskola tanítása sohasem alkotott minden szempontból egységes és teljes rendszert: a nézetek változatossága jól megfér egymás mellett a strukturális és funkcionális hozzáállás közösségén belül. A funkció fogalma maga is tisztázásra vár, mert több értelemben használatos: lehet a jelnek a jelentése, a különböző rangú nyelvi egységek sajátos szerepe, a mondatok kommunikációs funkciója, a stílusok és nyelvek funkciója stb. (Sgall mutatott rá újabban, hogy a prágai iskola funkciófogalma közel áll Lamb „stratum” fogalmához és Chomsky „nyelvi komponens” fogalmához.¹

Tudjuk, hogy hazai nyelvtudományunkban a funkcionális nyelvszemléletnek tudatosan és programadóan Gombocz Zoltán és Laziczius Gyula volt a képviselője. Gombocz nevezetes cikkében (Funkcionális nyelvszemlélet)² már Lazicziusra hivatkozik, de úgy, hogy — mint mondja — Laziczius kiépített fogalmi rendszerével és kész terminológiájával „az kapott megnyugtató feleletet, amely az ő — mármint Gombocz — kutatásai közben felmerült, de sokszor határozott alakot nem is öltött.” Érdekes egyezés mindkettőjükénél, hogy elméleti munkájukat a gyakorlatból kiindulónak tartották, és célját is a gyakorlatban jelölték meg. Gombocznál ezt olvashatjuk: „megfigyelt nyelvi tények elfogadható értelmezésére való törekvés . . . terelte figyelmemet az utóbbi tizenöt esztendőben egyre fokozódó mértékben a funkciófogalom fontosságára.” S a jelzett tanulmány végén: „A tudományos kutatásban a feltevések és elméletek értékét gyakorlati használhatóságuk bizonyítja. Legértékesebb feltevések a munkahipotézisek. Így van ez a nyelvtudományban is. Noha meg vagyok győződve az imént vázlatosan ismertetett funkcionális nyelvszemlélet helyességéről, a fő kérdés mégis csak az, hogy gyümölcsözőnek bizonyul-e a gyakorlati nyelvkutatásban, elég szilárd alap-e egy új nyelvtani rendszer felépítéséhez.” És mit olvashatunk Lazicziusnál? Az „Általános nyelvészet”-ében³ megadott vázlat ezzel fejeződik be: „Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyrészt gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárbavesztett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gyarapodni is fog új elvekkel, amelyeket a jövő kutatás szűr majd le idővel. Ez az elvi váz nem önmagáért van, hanem hogy tájékozódni segítsen a nyors nyelvi anyagban. Ez az elvi váz azért van, hogy a nyelvészeti munkát irányítsa és közelebb vigye céljához, az egyre tisztább megismeréshez. A módszertani elvek ugyanezt a célt szolgálják, csak negatíve: megmentenek a botlástól. Megóvnak a könnyen elvethető, de sokszor épp oly könnyen el is kerülhető hibáktól.”

Gombocz és Laziczius elvi álláspontja az elmélet és gyakorlat viszonyát illetően, valamint funkcionális szemléletük a strukturális iskolák közül leginkább a prágai iskola strukturalizmusához áll közel. Ezt ugyanis az különbözteti meg a koppenhágai és az amerikai leíró iskolától, hogy leginkább a természetes nyelvek teóriáját építi, s ezért közelebb áll a többinél a tradicionális nyelvészethez. Az amerikai iskola inkább egy általános

kutatási metodológiát nyújtott, amely ismeretlen nyelvekre — a jelentés mellőzése miatt — még nagyobb haszonnal alkalmazható, mint ismertekre — és csodálatos ellentmondás — történeti anyag elemzésére inkább, mint maira. A glosszematika: általános szemiotikai elmélet a formális logika erős bevonásával, a gyakorlatra — közvetlenül — mindhárom iskola közül a legkisebb hatással volt, bár elméletileg a legmagasabb szintű és más terminológiával a mai nyelvészet számos teoretikus munkájában felbukkan, illetőleg tudatosan is visszakanyarodnak hozzá, a Szovjetunióban is, de Prágában is. Egyébként a glosszematika nem egy tanítása, így elsősorban talán invariánselmélete a prágai iskolában is alkalmazást nyert.

A funkcionális — a szó sokértelműsége ellenére —, ha gyakorlati alkalmazását tekintjük, a formalizmussal áll szemben. Ez az, ami a prágai iskolát erősebb szállal fűzi a glosszematikához, mint az amerikai leíró iskolához. S ez az, ami a magyar hagyományokhoz is közel áll. A funkcionális szemlélet a nyelv legalapvetőbb funkciójából, a kommunikációs funkcióból indul ki, és ahhoz viszonyítja a nyelvi elemek értékét. Gombocz lélektani terminológiával von funkcionális különbséget a szó és a szó szerkezet között: az elsőt képzetkeltő, a másodikat viszonykeltő nyelvi alakulatnak minősítve, s ez az elkülönítés a nyelv tudomány szótan és szintaxis ágának a funkcionálisan indokolt elválasztásához vezette. Laziczius a bühleri három kommunikatív funkciót, az ábrázolást, a kifejezést és a felhívást tekinti alapvetőnek. S e funkciók legfontosabbja, az ábrázolás kétféle úton valósulhat meg. „Az egyik az, hogy az ábrázolni valót részekre . . . bontja, és mindegyikhez egy-egy jelet rendel. A másik az, hogy ezeknek a részeknek egymáshoz való viszonyítására ad megfelelő lehetőségeket, elsősorban is jelszerű eszközöket. Aki nyelvíleg akar ábrázolni, annak a nyelvi eszközök két csoportja áll rendelkezésére: az egyik a szavak, a másik a szintaxis körébe vágó eszközök csoportja.” Ezért bomlik a nyelvre vonatkozó stúdium szótanra és szintaxisra. Mind Gombocznál, mind Lazicziusnál a szó és a szintaxis funkcionális indokolást kap. Óriási különbség mégis, hogy Gombocznál a szintaxis a szintagmák tana, Lazicziusnál azonban a mezők tana, beleértve ebbe az összes jelkapcsolatokat, tehát a morfológiaikat is (a morfológia szerinte a szintaxis része), s általában a szövegösszefüggést, a szintaktikai mezőt, amely kiegészül a helyzettel, a mutatómezővel s ennek grammatikai eszközeivel, a mutatószavakkal. A nyelv tudomány itt Lazicziusot igazolta, már csak azért is, mert világossá vált csakhamar, s erre nálunk Papp István hívta fel a figyelmet először, hogy a szó maga is nagyon gyakran viszonykeltő, nem csupán képzetkeltő.⁴

A prágai iskola hatással volt mind Gombocz, mind Laziczius működésére. Gombocz ismeri például Mathesius tanulmányát (*La place de la linguistique fonctionnelle et structurale dans le développement général des études linguistiques. Časopis pro Moderni Filologii* 1931. XVIII.). Laziczius bírálta is a prágai iskolát, mégpedig éppen funkcionális oldalról. Azt kifogásolja a Trubetzkoy-iskolánál, hogy „a fonémeket csak egy nyelvi funkció, az ábrázolás szempontjából nézte, és fel sem tette a kérdést, hogy a két másik viszonylatban milyen a fontosságuk”. A nyelvi tényeket tehát az érzelmkifejezés oldaláról is vizsgálni kell, mert ez is fontos funkciója a nyelvnek. Az érzelmi változatokat pedig nem szabad egy síkra helyezni az értelmi változatokkal, tanította Laziczius. Lazicziusnak ez a kritikája azért figyelemre méltó és érdekes, mert a bühleri nyelvelmélet alapján áll, Bühler pedig szoros kapcsolatban volt a prágai iskolával, funkcionális szemléletét ismertette is a *Travaux*-ban. Úgy látszik, Bühler elméletének a továbbfejlesztése, alkalmazása terén Laziczius annak idején tovább jutott egy lépéssel, de a nyelv emocionális oldalának a komoly számbavételét Mathesius is sürgette, elsősorban azonban a mondat tan területén. Laziczius és a prágai iskola viszonyának részletekben való tisztázása tudománytörténeti feladat, amelynek az elvégzésére itt természetesen nem vállalkozhatok.

Gombocz nyomán, de tőle eltérőleg tárgyalja a funkcionális egységeket Pais Dezső, aki a szó és a szintagma mellett a mondat külön státusát is felveti, és tiltakozik a mondatpótló-felfogás ellen. A mondat mondatjellegét szerinte „a funkció azonosságáig dönti el”, nem a szabályszerűség, a tagoltság.⁵ Szabó Dénes a tagolatlan, de teljes kommunikációs értékű közléseket nyilatkozatoknak nevezi, szembeállítva ezeket a mondatokkal.⁶ A prágai iskola, Mathesius nyomdokain haladva, külön nyelvi szintnek tekinti az utterance-szintet. Danešnál a mondatnak van egy szemantikai, egy szintaktikai és egy utterance szintje, s ezeken nem egyformán szerveződik a nyelvi anyag.⁷ Trnka a prágai iskola funkcionális szemléletét két alapvető fogalomhoz köti: a nyelvi jel és a kommunikáció fogalmához. A nyelvi jelet döntően megkülönbözteti az alsóbbrendű jelektől a sokszintűsége. (Szerinte négy ilyen van: fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szuper-szintaktikai.) A nyelvi szintek közti viszonyt abban a logikai formulában fejezi ki, hogy a szó a mondat helyett, a mondat a megnyilatkozás, a megnyilatkozás végre az extralingvisztikai helyzet helyett áll, s ez a viszony tranzitív, mert e viszonyokból következik, hogy a szó is állhat az extralingvisztikai realitás helyett. (Utalhatunk itt Pais példáira: a Madár! vagy az Oroszlán! megnyilatkozás értékű és extralingvisztikai realitást kifejező szavakra.) A megnyilatkozásszinten számolni kell egyrészt mind a beszélő, mind a hallgató, mind a szöveggörnyezet, mind az extralingvisztikai helyzet szempontjával, mondja Trnka.⁸ A nyelvi szintek kérdése nem teljesen megoldott a prágai iskolában sem. Trnkától eltérőleg foglalkozik e kérdéssel Sgall. Sgall munkáját a szemantika erős figyelembevételé is jellemzi, ami elsősorban Skalička munkásságával mutat rokon vonásokat. Hasonló kísérlet nálunk is történt. Itt Kelemen József munkájára gondolok, aki a nyelvi szintek szétválasztásában szintén számol szemantikai egységekkel, szemémákkal is.⁹

A prágai iskolában a s t r u k t u r a l i z m u s és a f u n k c i o n a l i z m u s szorosán egymásra vonatkoztatott fogalmak, tudatosan is. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, mintha más strukturális iskolák egyáltalán nélkülözhetnék a funkció fogalmát, beleértve ebbe még az amerikai leíró iskolát is. A funkció és a struktúra egymásra vonatkoztatásában különösen nagy szerepe van az invariánselméletnek, s így a glosszematikának. A funkció fogalma a mai prágai nyelvészeti tanulmányokban újabb és újabb értelmezésben és alkalmazásban merül fel. Maga a funkció fogalmának a felhasználása azonban nem jelenti eleve a módszer helyességét. A funkcióval való helyes operálást csak a funkció helyes értelmezése és az egész elméletben való helyzete biztosítja. Csak példának idézem Gombocz eljárását. Gombocz a tulajdonnév és a köznév között a lényeges különbséget abban látja, hogy a köznévnél jelentésfunkciója van, a tulajdonnévnek viszont identifikáló szerepe. Ennek a nézetnek a tarthatatlanságát Martinkó András¹⁰ és Balázs János¹¹ meggyőzően kimutatták. A funkcióval való operálás tehát önmagában még nem biztosítja a szemlélet helyességét. Mindjárt hozzá kell fűznöm a mondottakhoz, hogy viszont Gombocz a jelentésnek mint funkciófogalomnak a következetes alkalmazásával nemcsak elméletileg képviselt helyes álláspontot, hanem a gyakorlatban is igazolni tudta elméleti tézisének az operatív hasznát: ennek a tézisnek az alapján tudta kifejteni a jelentésváltozások rendszerét, mivel minden oldalról igazolódott, hogy a jelentésváltozás: jelölésváltozás. A tulajdonnevek kérdésében az zavarta meg, hogy a tulajdonneveknek egy speciális csoportját tartotta elsősorban szem előtt, a személyneveket. Ezeknek pedig sajátos státusuk van a tulajdonnevek között, ami nem jogosan ugyan, de a többi tulajdonnévnél inkább terelhetette Gombocz figyelmét a pusztán identifikáló funkció felé. A tulajdonnévnek a jelentésfunkciótól való megfosztása pedig semmilyen oldalról sem igazolódott, hanem ellenkezőleg, minden oldalról cáfolatot nyert, hogy csak egyet említsünk: a közneveknek és a tulajdonneveknek az egymásba fejlődését az teszi lehetővé, hogy a tulajdonneveknek is van jelentéstartalmuk.

A prágai nyelvészek strukturalizmusa elsősorban a Saussure utáni nyelvészet elveinek az elfogadását jelenti: a nyelvészetnek mint önálló tudománynak az elismerését, az atomisztikus nyelvszemlélettel szemben a rendszerben való szemléletet. Saussure-nek éles oppozícióba állított nagy nyelvészeti fogalmai: a *langue* és a *parole*, valamint a szinkronia és a diakronia merev ellentétét azonban a mai prágai nyelvészek megkérdőjelezik és megproblémásítják. A nyelvtudomány önállósága n a k az elismerését sem azonosítják a nyelvtudomány izolálásával.

Véleményem szerint semmilyen strukturális iskolára, de a prágai iskolára különösen nem áll a strukturalizmusnak az a definíciója, amely az Új Magyar Lexikonban olvasható: „formalista nyelvszemlélet, amely a nyelvet pusztán kisebb-nagyobb egységekből álló formák, illetőleg általános érvényű viszonyok rendszerének tartja; elhanyagolja a nyelv társadalmi és történeti jellegét, az egyes nyelvek legsajátosabb vonásait. Ismertebb iskolái: a *koppenhágai*, vezéralakja L. Hjelmslev és az *amerikai*, alapítója L. Bloomfield.” Sajnos, ez a definíció először is kirekeszti a legklasszikusabb strukturális iskolát a strukturalizmus irányai közül. Ezt nemcsak minden általános nyelvészeti kézikönyvvel szemben teszi, hanem természetesen magának a prágai iskolának az álláspontjával szemben is. A mai prágai nyelvészek nem tagadják meg múltjukat, ha egyes vonatkozásokban kritikusan viszonyulnak is hozzá. A lexikon szócikke enyhén szólva félrevezető. Még a Saussure-re visszamenő glosszematikus szemlélet is: a nyelv forma és nem szubsztancia, egészen más színben mutatkozik, ha magánál Saussure-nél vagy Hjelmslevnél olvassuk. Pedig elég, ha csak arra gondolunk, hogy a jel maga szükségképpen kettős arculatú, hangalak és jelentés együttese, hangalak és tartalom viszonya, hogy megértsük a glosszematika tanításának az értelmét: sem a pusztta, amorf hanganyag, sem a pusztta amorf tartalom önmagában még nem alkot nyelvet; csak a kettő egymásra vonatkoztatásával állnak elő a nyelvi jelek. A pusztta amorf hanganyag a kifejezés szubsztanciája, a pusztta amorf tartalom a tartalom szubsztanciája Hjelmslev terminológiájában. Csak az a tartalom releváns nyelvileg, ami nyelvi hanghoz kapcsolódik, és csak az a hang, ami tartalom hordozójaként vállal szerepet. Nyelvésznek mindig csak ilyen alak-tartalom viszonyokkal lehet dolga. A nyelvileg releváns hangsort Hjelmslev a kifejezés formájának, a nyelvileg releváns tartalmat a tartalom formájának nevezi. A jel a két forma egysége, s a két formát jelfunkció köti össze. A glosszematika tehát igenis foglalkozik a jelentéssel.

A nyelv szemantikai oldalának és kommunikatív funkciójának a nyelvi kutatás integráns és nélkülözhetetlen részeként való kezelése mellett a másik legjellemzőbb saját-sága, törekvése a mai prágai nyelvészeknek a nyelv *dinamika* oldalának a figyelembe vétele. Ez a dinamika nem is elsősorban a szorosabb értelemben vett nyelvtörténetet jelenti, hanem a szinkroniában megnyilvánuló dinamikát. (Egy előadásomban ezt mikrodiaakroniának neveztem.) A prágai nyelvészek régen sem felejtkeztek meg arról, hogy a nyelv szakadatlan változás állapotában van. Mindig vannak a nyelvben elhaló és keletkező elemek, ami azt eredményezi, hogy a nyelvi struktúrák több-kevesebb bizonytalanságot, tökéletlenséget mutatnak, amelyek vagy megszűnnek egy következő nyelv-állapotban, vagy esetleg nem. Daneš és Vachek az új Travaux programadó cikkében rámutatnak arra, hogy noha az amerikai iskola egyik közismert tagja, Hockett a nyelvi rendszeregyensúly hiányát univerzálának, tehát minden nyelv szükségszerű sajátosságának tartja, ennél tovább nem megy, ennek okait nem kutatja és azt sem, hogy ez az egyensúlybomlás hogyan szűnik meg. A prágai nyelvészek ennek a kérdésnek szentelték az új Travaux második, 1966-ban megjelent kötetét. Ebben a kötetben a prágai nyelvészek kísérletet tesznek a szinkroniában megnyilvánuló dinamikának új szempontú, sokszor modern módszerekkel való vizsgálatára. Ezt a kísérletet jelentős hozzájárulásnak tekint-

hetjük a nyelvtudomány problematikájának az elmélyítéséhez. Néhány szót kell tehát szólnunk ennek a tanulmánykötetnek a tematikájáról és módszeréről.

A nyelv centrális és perifériális sajátságainak a különbözősége olyan vonásnak tekinthető, amely a természetes nyelveket jellemzi, szemben más szemiotikus rendszerekkel. A nyelvben a rendszer sohasem lép fel tiszta szimmetrikus, szabályos, uniformizált módon, mindig felmutat szabálytalanságokat, ingadozásokat. Ez következik a prágaiak ama nézetéből is, hogy a nyelvet nem tekintik zárt rendszernek. A szabálytalanságok, a nem tiszta kategóriák a nyelvészeket két szélsőséges, de egyformán helytelennithető állásfoglalásra készítethetik: az egyik az, amely tagadja a nyelv alapvetően rendszerű voltát, a másik, amely a rendszernek ellentmondó tényeket a rendszer szabályos kategóriáiba kényszeríti bele, erős szimplifikálással és torzítással. A helyes megoldás a prágaiak szerint egyik állásponttal sem egyeztethető össze. A megoldást éppen az jelenti véleményük szerint, hogy a nyelvi kategóriákhoz, osztályokhoz tartozó tények nem mindig rendelkeznek mindazon sajátságokkal, amelyek az egyes kategóriák, osztályok lényeges, megkülönböztető sajátságai. Az osztály tiszta képviselői az osztály centrális tagjai, nem tiszta képviselői pedig a perifériális elemei. Ezek rendelkeznek olyan sajátságokkal is, amelyek egy másik osztályra jellemzők. Valamely osztályhoz való tartozásnak *f o k o z a t i j e l l e g e* lehet, amely a strukturális viszonyok dialektikus jellegét tárja fel. Ez a nyelvszemlélet a diakronikus fejlődés magyarázatával is összhangban van: a fejlődés az osztály perifériáján indul meg, s egy új osztály kialakításához vezet. Ez a szemlélet a nyelvi analízis további finomítását igényli. Az osztályozás szempontjaiul megkülönböztető jegyek csoportjára van szükség nemegyszer, s a jegyek fontosságuk szerint hierarchiát alkotnak. Például az angol összetételeknek megkülönböztető jegyei fontossági sorrendben: 1. nyomaték; 2. helyesírás; 3. morfológiai szerkezet; 4. jelentés. Így a *blackboard* az összetétel centrális tagjává minősül, mert mind a négy jegy szerint összetétel, viszont a *motor car* már csak periférikusan összetétel, a *son-in-law* pedig egy félösszetétel, a morfológiai kritérium hiánya miatt. Az átmeneti kategóriák felvételének lehetőségét a modern logika is lehetővé teszi. Ha egy nyelvi tény az egyik — mondjuk *a* — osztály jegyein kívül a másik — mondjuk *b* — osztály jegyeit is tartalmazza, akkor az *a* osztály perifériáján van. Van egy átmeneti állapot, amikor mindkét osztály jegyei egyensúlyban vannak. Az ilyen nyelvi tények graduális elhelyezkedését szimbolikusan is lehet ábrázolni. A „centrális” és „periférikus” fogalmak természetesen további tisztázást és finomítást igényelnek. Az egyik nézet szerint a következő oppozíciók tartoznak ide: (1) gyakori — ritka; (2) alapvető jegyekkel alkotott — speciális jegyekkel alkotott; (3) teljes vagy normális — hiányos; (4) tiszta típus — közbülső típus; (5) produktív — nem produktív; (6) általános vagy absztrakt rendszer komponense — konkrét rendszer komponense. — Az átmenetek és nem tiszta típusok vizsgálata a nyelvkeveredés vizsgálatát is érinti: a kétnyelvűség lehet totális és részleges. A nyelvi hatás lehet egyoldalú, kölcsönös vagy konvergens: az utóbbi esetben nem egyetlen nyelv, hanem egész nyelvcsoporthatásáról van szó.

Az alábbiakban közelebbről megvilágítjuk a centrum és a periféria kérdését egy, a fonológiából vett példával. A fonológiában a centralizált helyzetet a nagyobb mértékű integráltság jelenti. Az integráltság nagyobb mértékű Martinet szerint, ha a fonéma több disztingtív oppozíció részese. Így például a csehben a *d* fonéma sokkal jobban integrált mint a *j*, mert több oppozíciós jegyet tartalmaz: a zöngétlen-zöngés viszonylatban szembenáll vele a *t*, a nazális-orális viszonylatban az *n*, a zár- és részviszonylatban a *z* stb. Viszont a *j*-nek csak egyetlen oppozíciója van, amelyben az összes többi cseh mássalhangzóval szembenáll. Ez igazolja azt az induktív módon is tapasztalható helyzetét a *j*-nek, amely szerint az a mássalhangzó határán van. De ez a kritérium még nem elég. E pusztán kvantitatív jellegű osztályozás mellett olyan furcsaságok jönnének ki, hogy

a *gy* inkább centrális, mint a *k*. Ezért más kritériumokat is célszerű alkalmazni. Ilyen a fonémák disztribúciója, azaz a szavakban való társulási potenciájának a figyelembevétele. A *gy* például a csehben korlátozottabb előfordulású mint, a *k*, mert *o* és *u* előtt nem fordul elő az eredeti cseh szókincsben. A centrális és kevésbé centrális fonémák meghatározásában végül szerepet kap a jövevényszavakban, az emocionális szavakban, a tulajdonnevekben betöltött szerep. Így például a csehben a *k: g* oppozíció fonematikusan nem releváns, viszont idegen szavakban igen, például *lokus* és *logos* a csehben is *loku* és *logu*, tehát *k* és *g* különbözteti meg a két szót.¹² A fonológiából vett példát más érdekes, a mondatból¹³ és a lexikológiából¹⁴ vett példákkal lehetne kiegészíteni. (Az átmeneti kategóriák kérdése — egyszerűbb formában — a magyar nyelvtudományban is régóta napirenden van.¹⁵)

Mindazok a törekvések, amelyeket az eddigiek során ismertettem, összefüggésben vannak a régi prágai iskola téziseivel, célkitűzéseivel. A nyelvtudomány háború utáni fejlődése új feladatok elé állította a prágai nyelvészeket is. Mindenekelőtt ki kell emelnem azokat az erőfeszítéseket, amelyek a prágai iskolát a kvantitatív vizsgálatok terén jellemzi. A cseh nyelv gyakorisági szótára — M. Těšitelová munkája — már a háború alatt készen volt kézirat formában. A jelenlegi munkaszakaszban a legkülönbözőbb próbálkozások folynak a cseh nyelv morfológiájának, fonológiájának, szintaxisának statisztikai felmérésére. Stilisztikai jellegű kutatásokat is végeznek, s régi szövegek hitelességének statisztikai jellegű vizsgálatára is sor kerül. Az elméleti munkát egy nemrég beszerzett géppark is támogatja.

A gépi fordítási munkálatokhoz kapcsolódik, de azok mellett mégis független státusa van a generatív nyelvtani munkálatoknak. Ezeket az jellemzi, hogy felhasználják a prágai iskola eredményeit, különösen Mathesius, Skalička, Havránek, Dokulil, Daneš eredményeit.¹⁶ Egyik centrális kérdésnek tekintik a szinonimikát. Kiindulásul egy szemantikai mondatszint szolgál, s ez az alapja a tulajdonképpeni szintaktikai szintnek.¹⁷

A mai prágai nyelvtudományban tehát a tematika jelentősen kiszélesedett. Míg a régi prágai iskolára elsősorban a fonológiai kutatások voltak jellemzők, ma a szintaxis és a lexikológiai is az érdeklődés központjában áll, s kísérletezések folynak a stilisztika elméleti megalapozására, a funkcionális és strukturális stilisztika módszereinek a kidolgozására.¹⁸ (Nálunk a funkcionális verselmélet kifejlesztése terén Gáldi László kezdeményező szerepét kell elsősorban kiemelni.) Mindez természetesen nem speciális cseh jelenség, hanem összefügg a nyelvtudomány általános fejlődésével.

Miután áttekintést adtam — és csak ennyi volt a célom — a prágai nyelvészek mai törekvéseiről, felmerül a kérdés: vajon ezek a törekvések nagyon távol vannak-e hazai nyelvtudományunk célkitűzéseitől. Azt hiszem, erre a kérdésre határozott nemmel felelhetek. A prágai strukturalista iskolának olyan vonásai vannak, amelyek nem állnak távol hazai hagyományainktól és megoldandó feladatainktól. Ennek az iskolának jellegzetes sajátosságai közé tartozik a *s z e m a n t i k á n a k* és a nyelv kommunikációs funkciójának nemcsak figyelembevétele, hanem — mint a nyelv döntően meghatározó tényezőinek — a figyelem központjába helyezése. A prágai iskolának másik megkülönböztető jegye a nyelv *d i n a m i z m u s á n a k*, változékonyságának, nem zárt rendszer voltának hasonlóképpen nemcsak az elismerése, hanem mint a nyelv lényegéhez tartozó olyan sajátosság a számontartása, amelyre fokozott figyelmet kell fordítani. A funkcionista és dinamikus szemléletmódnak nálunk is vannak komoly hagyományai. Az, amiben cseh kollégáink előttünk jártak és járnak, az a funkcionális szemléletnek és a struktúratudatásnak az az egészséges ötvözete, amely nélkül a valóságban sem a funkciók felderítése, sem a struktúravizsgálat nem gyümölcsöző. Funkciókat vizsgálni ugyanis struktúrák nélkül annyira, mint a konkrét nyelvi realitástól elszakadni. Ennek a fordítottja pedig könnyen

értelmetlen játékká válik. A valóságban egyik a másik nélkül nem is lehetséges, hiszen struktúrák, modellek csak egy-egy funkcionális szinten állapíthatók meg. A funkcionális és strukturális szemléletmód párosulva modern módszerek, az indukció és a dedukció együttes alkalmazásával, az új feladatok elvégzése iránti fogékonyság, megtartva az empiria alaposságát, mindez eredményezi a prágai iskolának azt a magas elméleti színvonalát, amely számunkra hasznossá és eredményessé teszi a prágaiakkal való együttműködést.

Károly Sándor

Irodalom: 1. P. Sgall: J. Vachek: The Linguistic School of Prague, Indiana University Press, Bloomington et London, 1966. (The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 6. 1966. Praha 70.) Vachek munkája a régi prágai kör tagjainak válogatott tanulmányait tartalmazza. — 2. Gombocz Z.: Funkcionális nyelv szemlélet (Magyar Nyelv 30 [1934]: 1–7. Gombocz ebben az előadásában kilátásba helyezte, hogy funkcionális szempontú leíró és történeti magyar nyelvtanának „elvszerű anyagát” nyomtatásban is közzéteszi. Sajnos, 1935-ben bekövetkezett halála miatt e munkától elestünk. — 3. Laziczius Gy.: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Bp., 1942. — 4. Papp I.: Mi a szó funkciója? (Magyar Nyelv 37: 178–91, 272–6. — 5. Pais D.: A mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez (Magyar Nyelv 46: 203) — 6. Szabó D.: A mai magyar nyelv. II. 1955. (Egyetemi jegyzet) 383. — 7. F. Daneš: A Three-Level Approach to Syntax (Travaux Linguistiques de Prague 1. L'école de Prague d'aujourd'hui. Prága, 1964. 225–41). — 8. B. Trnka: On the Linguistic Sign and the Multilevel Organization of Language (uo. 33–41). — 9. Kelemen J.: A nyelv modelljének kérdése (Általános Nyelvészeti Tanulmányok II. Bp., 1964. 281–3). — 10. Martinkó A.: A tulajdonnév jelentéstanához (Pais-émlékkönyv. Bp., 1956. 189–95). — 11. Balázs J.: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. 1963. 41–52). — 12. M. Romportl: Zentrum und Peripherie im phonologischen System (Travaux ... 2. 1966. 103–10). — 13. J. Firbas: Non-thematic Subjects in Contemporary English (uo. 239–56). — 14. J. Filipec: Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im Wortvorratssystem (uo. 257–76). — 15. Techert J.: Az átmeneti szó kategóriák kérdéséhez (Magyar Nyelv 38: 245–67). — 16. P. Sgall: Generativní popis jazyka a česká deklinace. (Prága, 1967.). — 17. Ja. Panevova: Iszpolzovanyija urovnya szmüszlovoj szstrukturü predlozsenyija dlja szinteza cseszkogo jazüka. (Nemzetközi szimpozium sokszorosított anyaga. Bp., 1967.). — 18. L. Doležel: Vers la stylistique structurale (Travaux ... 1. 1964. 257–66; K. Hauseblas: Über die Bedeutung sprachlicher Einheiten und Texte (Travaux ... 2. 1966. 59–70).

Az ige a magyar frazeológiai egységekben

1. Annak, hogy ebben a rövid és inkább csak néhány probléma felvetésére szorító előadásomban* éppen az ige nek, nem pedig valamely más szófajnak a frazeológiai egységekbeli szerepével foglalkozom, nem csupán az az oka, hogy konferenciánknak is az ige a tárgya, hanem elsősorban az, hogy az ige nek sajátos szerepe van a magyar frazeológiai egységekben.

E szerep fontosságának a felismerése, sőt jelentős mértékben való eltúlzása az oka annak, hogy nyelvtudományi irodalmunkban egészen a legutóbbi idő kig csupán vagy elsősorban az olyan szókapcsolatot tekintették frazeológiai egységnek vagy — egy sokáig nem tisztázott jelentésű műszóval élve — szólásnak, amely igével alakult. Sőt mivel állandó határozója, vonzata leginkább ige nek van, és minthogy az állandó határozós „szerkezetek tagjai között a szintagmatikus kapcsolaton túl valamiféle — mégpedig meglehetősen erős — lexikai egybetartozás, kötöttség is világosan felismerhető” (MMNyR. 2: 251), a múlt

* Elhangzott a Budapesten, 1967. szeptember 7–9. napján tartott, „Az ige grammatikája és szemantikája” című nemzetközi munkaértekezleten.

század végi magyar nyelvészek közül többen — például a NySz. szerkesztői — az ige-vonzatot is szólának tekintették. Az állandó határozós szerkezetek tagjainak az egybetartozása azonban az említett lexikai kötöttség ellenére mégis inkább csak grammatikai, nem pedig egyszersmind szemantikai jellegű is. Éppen ezért akkor, amikor a mai értelemben vett frazeológiai kutatás magyar úttörői, Bauer Simon (A szólásmód. A lőcsei főrealisk. 1892-i értesítője) és Tolnai Vilmos (A szólásokról. MNyTK. 12. sz.) rájöttek, hogy az állandósult szókapcsolatok vizsgálatában nem nélkülözhetjük a jelentéstani és a stilisztikai szempontokat, kizárták az állandó határozókat a szólások köréből. De hogy továbbra is elsősorban csak az igés szerkezeteket tekintették szólásoknak, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy amikor Tolnai (i. m. 14—5) példákat sorol fel a tőle szólásmódnak nevezett nem hasonlat és nem közmondás jellegű frazeológiai egységekre, a példaként felsorolt 22 szókapcsolat közül 21 igés szerkezet, és az az egy is, amelyik nem ilyen (*pénzének rabja*), nem igazi frazeológiai egység, mert a kapcsolatnak *rabja* szóeleme ugyanilyen jelentéssel más főnevek egész sorához is kapcsolódhat (vö. *családjának, a becsületnek, az írásnak, a kártyának* stb. *rabja*).

A korszerű szemlélet az állandósult szókapcsolatok szóelemeinek szemantikai egybetartozását, jelentésbeli egységét tekinti a frazeologizmusok meghatározójának. Ezért az olyan, igét is tartalmazó és egészében is igei jelentéstartalmú frazeológiai egységeken kívül, mint amilyen például a *bakot lő, otthagynja a fogát, kigyót-békát kiált rá*, frazeológiai egységekné tekintjük az igét nem tartalmazó, főnévi értékű (pl. *anyám-asszony katonája, veszett fejsze nyele*), továbbá a rendszerint igenévvé alakult melléknévi értékű (pl. *minden hájjal megkent, burokban született*) és végül a határozószói értékű állandósult szókapcsolatokat is (*sógor-koma alapon, egy füst alatt* stb.). Meg kell azonban jegyeznünk: — noha pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre — frazeológiai gyűjteményeink anyagának futólagos áttekintése alapján is kétségtelen, hogy az igés frazeológiai egységek száma sokszorosa az igei elemet nem tartalmazó frazeologizmusokénak. Más nyelvekre vonatkozólag ilyen vonatkozásban nem mernék hasonló megállapítást tenni, csupán azt jegyzem meg, hogy Casares szerint a spanyol nyelvre rendkívül jellemző „modismó”-k elsősorban határozószói funkciót töltenek be.

Noha tehát a frazeológiai egységek közé kell számítanunk az igét nem tartalmazó állandósult szókapcsolatokat is, az ide tartozó igés szerkezetek igen nagy száma már magában is sajátos helyet biztosít nyelvünk igei elemmel alakult frazeológiai egységeinek.

Az ige frazeológiai egységbeli funkciójának a helyes megismeréséhez akkor jutunk el, ha megvizsgáljuk az igei elemeknek az állandósult szókapcsolatokban érvényesülő szerepét mind grammatikai, mind szemantikai, mind pedig sajátosan frazeológiai vonatkozásban.

2. A frazeologizmusok igei elemének a morfológiai viselkedése szempontjából az igés frazeológiai egységek két nagy csoportra oszlanak. Az egyikbe azok tartoznak, amelyekben az ige ragozható, a másikba pedig azok, amelyeknek az igei eleme a kapcsolatban megmerevedett, azaz csupán egyetlen alakban használatos.

A) A ragozható igei elemmel alakult kifejezések között — aszerint, hogy egy vagy több mondatrész tartozik-e az igehez — megkülönböztethetünk egyszerű és összetett szerkezeteket. Egyszerűnek azokat nevezzük, amelyekben az igeinek vagy csak az alanya, vagy csak a tárgya, vagy csak a határozója van kifejezve, eltekintve most attól, hogy az alanyhoz, a tárgyhoz, a határozóhoz tartozik-e még valamely bővítvény, valamint attól, hogy állító vagy tagadó alakú-e a kapcsolat. Az összetett szerkezetek csoportját pedig azok alkotják, amelyekben kitett alany és határozó vagy kitett tárgy és határozó tartozik a frazeológiai egység igei állítmányához. Vegyük röviden sorra az említett típusokat!

a) Egyszerű igés szerkezet.

1. Ezek között aránylag nem nagy azoknak a száma, amelyek a l a n y szerepű névszói elemmel alakultak. A legtöbb ilyen kifejezésben személyragos főnév a névszói elem (pl. *felkopik az álla, hiányzik egy kereke, megoldódik a nyelve, ördöge van, megnő a szarva*), és aránylag kevés olyan szerkezet akad köztük, mint amilyen pl. *az imádság tartja* vagy a *kilóg a lóláb*. Ha tudniillik a szó szerkezet alanyának nincsen birtokos személyragja, és nem állhat mellette egy — legalábbis formálisan birtokos jelzői szerepű — másik főnév (pl. *a lustának felkopik az álla*), akkor a frazeológiai egység igei eleme rendszerint egyáltalán nem ragozható, azaz a kifejezés a frazeologizmusok másik fő csoportjába tartozik. Minthogy azonban az alany személye és száma a szóban forgó típusban is kötött — a megnevezett alanynak megfelelően egyes szám harmadik személyű —, az ige ragozhatósága itt is erősen korlátozva van: csupán az igeidő és az igemód változhat (pl. *kilógott a lóláb, kilógna a lóláb*). Ha azonban személyragos főnév az alany, a személyrag fölcserélhető, s ily módon az ilyen frazeológiai egységnek mindkét tagja ragozható, és a kifejezés mintegy kettősen, azaz mindkét szóelemének a ragozásával beleilleszkedik a mondatba, s így konkretizálja a beszélőnek az adott szituációhoz való viszonyát, pl. az *ördöge van* esetében: *ördögöm volt, ördögöd lenne* stb. Meg kell azonban jegyezni, hogy az élőbeszédben a lehetőségeknek általában csak kis része szokott megvalósulni.

2. A magyarban szám szerint a legtöbb s ezért nyelvünkre a legjellemzőbb frazeológiai egység igéből és hozzá tartozó t á r g y b ó l áll. Az ide tartozó kifejezések túlnyomó részben pusztá tárgyat foglalnak magukban, és használhatók mind állító, mind tagadó mondatokban, pl. *bakott ló, adja a bankot, megüti a bokáját, érti a csiziót, csüitörtököt mond, otthagya a fogát, fület mutat, kereket old, kosarat kap, kivágja a rezet, rázza a rongyot, elveti a sulykot, színt vall*. Ritkán kételemű a tárgy; vagy azért, mert két tárgyragos szó-morfémából áll (pl. *otthagy csapot-papot, kígyót, békát kiált valakire*), vagy pedig azért, mert a tárgynak jelzője is van (pl. *nagy port ver fel, rossz vért szül*). Hasonlóképpen nem gyakori eset, hogy csak tagadó formában használatos a kifejezés (pl. *nem árul zsákba-macskát, füle botját se mozdítja*). Ha értelemszerűen személyt jelentő alany tartozik a kifejezéshez, az ige mindazokat a ragokat felveheti, amelyeket szabad szókapcsolatokban fel szokott venni. Ha azonban csak dolognév lehet a kifejezés alánya (pl. *rossz vért szül valami, csüitörtököt mond valami*), az első és második személyben való ragozás lehetősége természetesen elesik.

3. Ez utóbbi megállapításunk magától értetődően vonatkozik azokra a tárgyias szó szerkezeteknél nem sokkal kisebb számú frazeológiai egységekre is, amelyek igéből és hozzá tartozó h a t á r o z ó b ó l alakultak. A határozó legtöbbszor egyetlen tő- és ragmorfémából áll, és a kifejezés előfordulhat mind állító, mind pedig tagadó mondatban, pl. *dugába dől, fűbe harap, felönt a garatra, él a gyanúperrel, résen van, szőnyegre kerül*. Nem ritkaság azonban, hogy a határozónak jelzője is van (pl. *idegen tollakkal ékeskedik*), olykor pedig csak tagadó alakban használatos a kifejezés (pl. *nem enged a negyvennyolcból, nem viszi el szárazon*). Az igehez tartozó határozó olykor határozói értékű tárgy vagy — más szavakkal kifejezve — *-t* ragos határozó, pl. *farkasszemet néz, tótágast áll*.

b) Összetett igés szerkezeteknek — amint fentebb már említettük — azokat nevezzük, amelyekben az igei állítmánynak ki van fejezve az alanya is meg a határozója is (pl. *ég a keze alatt a munka, nagy kő esik le a szívéből, körmére ég a dolog, kopog a szeme az éhségtől, rendben van a szénája*), vagy az alanyt csak odaértjük, illetőleg szabadon változtathatjuk, de a frazeológiai egység megnevezi a tárgyat is meg a határozót is (pl. *eben gubát cserél, fején találja a szöveget, kákán csomót keres, rossz fát tesz a tűzre, köti az ebet a karóhoz*). Olyan igés frazeológiai egységet, amelyben az ige ragozható, és meg van nevezve mind az alany, mind a tárgy, köznyelvi frazeológiai egységeink között nem talál-tam. Itt kell még megjegyeznünk azt is, hogy a fentebb említett alanyos-határozós-igés

szerkezetekben tulajdonképpen csak formálisan van meg az alany. Ha rokon értelmű szabad szókapcsolatokkal akarjuk helyettesíteni őket, csupa olyan kapcsolatot kell alkotnunk, amelyben az alanyra határozatlan névmással utalunk (pl. *ég a keze alatt a munka*: valaki gyorsan dolgozik; *nagy kő esik le a szívéből*: valaki megszabadul a gondjától; *körmére ég a dolog*: valaki elkésik valamely teendőjével). Hogy a frazeológiai egységeknek ebben a típusában mindig valakiről beszélünk, noha a kifejezések alánya sohasem embert jelentő szó, arra a kifejezés határozói elemének vagy formális alanyának a birtokos személyragja utal.

Az összetett igés szerkezetek igei elemének ragozhatóságára vonatkozólag értelem-szerűen ugyanaz vonatkozik, amit az egyszerű igés szerkezetekkel kapcsolatban mondtunk.

Végül a ragozható igével alakult frazeológiai egységekről azt is meg kell jegyeznünk, hogy néhány ilyen kifejezés igei eleme rendszerint múlt időben szokott állni, pl. *megette kenyere javát, (nem) az ujjából szopta*.

B) Azokat a teljesen megmerevedett alakú frazeológiai egységeket, amelyeknek az igei eleme nem ragozható (pl. *nem úgy verik a cigányt*; *majd ha fagy*; *veri az ördög a feleségét*; *baj van Köpecen*; *zsidely van a háztetőn*), sokan összetévesztik a közmondásokkal, s ezért mint kész beszédműveket kizárják őket a szavakat és a szavakkal azonos szemantikai értékű nyelvi kifejezőeszközöket vizsgáló lexikológiai kutatás köréből. Valójában azonban igen lényeges különbség van a sajátosan nyelvi funkciójú, bár megmerevedett alakú frazeológiai egységek és az elsősorban néphagyomány jellegű, azaz mindenekelőtt folklór szempontú vizsgálatot igénylő közmondások között. A közmondások ugyanis mindig általános értelműek, nem feltétlenül kapcsolódnak valamely valóság-helyzethez, hanem olyan általános érvényű elvet fejeznek ki, amely konkrét szituációktól elvonatkoztatva is lehet igaz vagy nem igaz. A *nem úgy verik a cigányt*, *majd ha fagy* típusú frazeologizmusokkal azonban se többet, se kevesebbet nem mond a beszélő, mint amennyit kifejezhet valamely konkrét beszédhelyzettel együtt értelmes közléssé váló, csonka mondatként használt egyetlen szóval, különösen mondat szóval is.

A frazeológiai egységeknek ebben a típusában a kifejezések igei eleme rendszerint a jelentő mód jelen idejének egyes szám harmadik személyében áll (pl. *nem hajt a tatár*; *baj van Köpecen*; *tudja Pál, mit kaszál*). Nem ritka azonban az sem, hogy felszólító módú igealakokkal merevedett meg a kifejezés (pl. *lássuk a medvét*; *nesze semmi, fogd meg jól*; *most légy okos, Domokos*; *üsse kő*). Végül akad olyan ragozhatatlan igés frazeológiai kapcsolat is, amelyben jelentő mód múlt idejű az állítmány (pl. *láttam én már karón varjut*; *több is veszett Mohácsnál*).

3. Rátérve most már a frazeológiai egységek igei elemének szemantikai szempontú vizsgálatára, először is azt kell megjegyeznünk, hogy ez a szempont is felhasználható az állandósult szókapcsolatok tipologizálásához.

A fentebbiekben példaként említett valamennyi kifejezésre jelentéstani tekintetben az a jellemző, hogy a kifejezést alkotó szóelemek — a bennük előforduló főmaszokat kivéve — többé-kevésbé azonos mértékben elvesztették e kapcsolatban az önálló jelentésüket, sajátos nominatív funkciójukat, és a frazeológiai egységben az a fő szerepük, hogy közösen járulnak hozzá a kifejezés egységes, új, átvitt értelmének a kialakításához. Az olyanféle szólásokban ugyanis, mint amilyen például a *kivágja a rezet* vagy a *veri az ördög a feleségét*, reménytelen vállalkozás volna azt keresni, hogy a *kivágja* vagy a *rez* szóelem őrzött-e meg többet az eredeti jelentéséből, és hogy a *veri* vagy az *ördög* vagy a *feleségét* lexéma önálló jelentésfunkciója áll-e közelebb vagy távolabb a szókapcsolat egészének ehhez a jelentéséhez: 'esik az eső, és ugyanakkor a nap is süt'.

Van ellenben a frazeológiai egységeknek olyan típusuk is, amelyben a kifejezések —

noha a maguk egészében is teljes szemantikai egységek — jelentésstanilag sokkal inkább elemezhetőek, sőt igei elemük közös jelentésfunkciója is meghatározható. Arra a főleg nyelvhelyességi irodalmunkban sokat emlegetett kifejezéstípusra gondolok, amelybe olyan szókapcsolatok tartoznak, mint pl. *haladást tesz, harcot folytat, beleegyezését adja, írásba foglal, váddal illet, kifejezésre jut, elbírálás alá esik, intézkedés történik*. Az ilyen jellegű szókapcsolatokat a nyelvművelő irodalomban találó megjelöléssel *terpeszkedő kifejezéseknek* szokták nevezni. E kifejezések szemantikai egybeforrtságát, frazeológiai egység mivoltát elsősorban az dokumentálja, hogy valamennyinek teljes értékű szinonimája a kapcsolat főnévi elemének igei alapszava, illetőleg a főnévi eleméből képezhető ige: *haladást tesz: halad; harcot folytat: harcol; beleegyezését adja: beleegyezik* stb. Minthogy tehát e szókapcsolatok főnévi elemük igei jelentéstartalmát fejezik ki, igei elemüknek csupán az a funkciója, hogy egy-egy nominalizált igét újra „igétsítsenek”. A kapcsolatok *tesz, folytat, ad, foglal, illet* stb. eleme tehát ezekben a frazeologizmusokban lényegében véve elvesztette tulajdonképpeni jelentését, és csupán azt fejezi ki, hogy a főnévi elemmel jelölt cselekvés végbemegy, megtörténik, illetőleg végrehajtja valaki.

A mi szempontunkból azért érdemelnek különös figyelmet a terpeszkedő kifejezések, mert igen szemléletesen mutatják azt, hogy a frazeológiai egységek némely típusában az ige teljesen elveszítheti sajátos — eredeti — jelentéstartalmát, és csupán az „igétség” funkcióját tölti be.

Az igei elem sajátos szemantikai szerepének a háttérbe szorulása bizonyos állandósult szókapcsolatokban azzal az eredménnyel is járhat, hogy az eredetileg kötött igei elemet más igével is föl lehet cserélni a szókapcsolatban. Ez a körülmény pedig közvetlen okává válhat némely ragos főnév igeikötővé válásának. Viszonylag igen fiatal *tönkre*-igeikötőnk kialakulásának például nyilván az lehetett az útja, hogy az eredeti *tönkre* *megy* frazeológiai egységben, amelyben a *tönkre* még ragos főnév volt, a *megy* igeinek csak olyanféle alárendelt funkciót tulajdonítottak, mint amilyenek manapság érezzük a terpeszkedő kifejezések igei elemének a szerepét a főnévi taghoz viszonyítva. Minthogy ily módon a *megy* sajátos jelentéstartalma háttérbe szorult, és a *tönkre* elemnek is elhomályosodott a *tönk* főnévvel való kapcsolata, lehetővé vált a *megy*-nek más igével — a *jut*-tal, a *tesz*-szel, a *ver*-rel, a *silányít*-tal, a *zúz*-zal — való felcserélése. Ezzel lényegében véve ki is alakult a *tönkre*-igeikötői funkciója. Hasonló körülmények játszhattak közre az *agyon*- és talán még némely más ragos főnévünk vagy határozószónk igeikötővé válásában is.

4. A fentebbiekben az állandósult szókapcsolatok igei elemének grammatikai és szemantikai elemzésével kapcsolatban vetettünk fel néhány szempontot. Akkor azonban, amikor az e kapcsolatokat alkotó szóelemek felcserélhetőségének a kérdését érintettük, már eljutottunk a sajátosan frazeológiai vizsgálat specifikus módszeréhez. Frazeologizmusnak kell tekintetnünk ugyanis azt a szókapcsolatot is, amelynek a szemantikai egysége nem függ attól, hogy valamelyik szóeleme fölcserélhető-e egy vagy esetleg két másik szóval. Minthogy pedig a frazeologizmusok képi tartalmának a hordozója a szemléletesebb jelentésű főnévi elem szokott lenni, érthető, hogy az igei elem az, amelyik lazábban tartozik a kifejezés képi magvához, és ha egyáltalán fölcserélhető a frazeologizmus valamely szóeleme egy másik szóval, akkor elsősorban az igét lehet benne fölcserélni.

A fölcserélhető igei elemű frazeológiai egységek körében két típust különböztethetünk meg. Az egyikbe azok tartoznak, amelyekben az igei elem fölcserélése nem jár együtt a kapcsolat egészéhez fűződő jelentés megváltozásával. Például *az ablakon dobja ki a pénzt, az ablakon hajtja ki a pénzt* és *az ablakon szórja ki a pénzt* legfeljebb stilisztikai

jellegét tekintve különbözik árnyalatilag egymástól, de nem tulajdonképpeni jelentését (a 'pazarol' jelentést) illetően. Ugyanígy azonos jelentésű a *hadilábon áll* a ritkább és pongyolább *hadilábon van*-nal, valamint a *füle botját se mozdítja* szólás ezzel: *füle botját se mozgatja*.

A felcserélhető igei elemű frazeológiai egységeknek azonban olyan típusuk is van, amelyben az igei elem megváltoztatásával a kifejezés egészének a jelentése is megváltozik. Ilyen például a *zokon esik*, amely már nem is szinonimája a *zokon vesz*-nek. Az *ismeri csinját-binját* kifejezésnek és a *tudja csinját-binját*-nak sem azonos a jelentése: ugyanolyan szemantikai különbség van köztük, mint az *ismer* és a *tud* ige jelentése között. További példák: *dűlőre visz — dűlőre jut, törbe ejt — törbe esik, cigánykereket hány — cigánykereket vet* stb.

5. Amint előadásom elején is hangsúlyoztam, nem lehetett céлом a kérdés beható, kimerítő tárgyalása. Ha sikerült tárgyammal kapcsolatban néhány eddig egyáltalán nem vagy csak más vonatkozásban figyelemre méltatott kutatási szempontot érvényesítenem, és ha sikerült érzékeltetnem, hogy ezeket a szempontokat talán más vonatkozásban is érdemes hasznosítani, úgy érzem, eleget tettem feladatomnak.

O. Nagy Gábor

Ragadvány- és gúnynévadás egy Vas megyei kis községben

1. Bő község Vas és Győr-Sopron megye határán, a Répce folyó mentén fekszik. A község lélekszáma az utóbbi évtizedekben 1100—1200 körül mozgott, jelenleg azonban mindössze 998.

A házasságok — az anyakönyvek tanúsága szerint — évszázadok óta majdnem a teljes belterjesség jegyében jöttek létre. De kerültek át a faluba férjnek és asszonynak a szomszéd helységekből is. Bő ugyanis egy öttagú falucsoport közepén fekszik. Közülük a legtávolabbi sincsen öt kilométernyire tőle. Az öt falu lakossága együtt körülbelül ötezerre rúg. Azonban a házasságok tekintetében a fele ha számításba jöhet. Bő ugyanis szintiszta katolikus község lévén, „másvallásút” nemigen engedett be. Nem csoda hát, ha a családnevekben elég kicsi a választék. Egy névre átlagosan négy család jut, de az igazán tősgyökeresekre sokkal több: *Horváth*-ből 15, *Rozmán*-ből 13, *Németh*-ből 10, *Marton*-ból 9, *Vargá*-ból 7, *Szabó*-ból 6 család él a faluban.

A családnevek nagyfokú megterheltsége mellett nem szabad elfeledkeznünk arról a hagyománytiszteletről sem, amely a keresztnévek megválasztásában is megmutatkozik. A község férfilakossága jórészt *Ferenc*, *János*, *István*, *József* névre hallgat; a nők pedig rendszerint a *Mária*, *Julianna*, *Erzsébet* vagy *Magdolna* névre. Érthető tehát, hogy a kéttagú nevek alig-alig tölthetik be a hivatásukat.

2. R a g a d v á n y - v a g y g ú n y n e v e k ? A félreérthetetlen megkülönböztetésre tehát szükség van, s a rengeteg ragadvány- és gúnynév keletkezése mögött nyilván elsősorban a megkülönböztetés szándéka húzódik meg. Azonban pusztán ezzel a gyakorlati céllal magyarázni a dolgot nem volna szerencsés. A névkeletkezés vizsgálói mindig is egyetértettek abban, hogy maga a megkülönböztetés nem elégséges indokolás. Hiszen: „Nemcsak az azonos családnevű személyeket látják el megkülönböztető névvel, hanem a falu mindenkire ráragaszthatja valamilyen fogyatékoságára tapintó csúfnévét, igen sokszor az illetőnek éppen a bosszantására” (Nyr. 82: 478). Lényegre tapint az a megállapítás is, mely szerint bizonyos gúnynevekhez közelálló ragadványneveknek „érzelmi telítettségük, bizonyos tulajdonságokhoz, eseményekhez való kapcsolódásuk miatt, megkülönböztető funkciójuk mellett egyéniséget kifejező szerepük is van . . .” (Nyr. 79: 117).

Bő község ragadvány- és gúnynévanyagát vizsgálva az elnevezésteremtő okok körét még szélesebbre kell húznunk. Az elhatárolás szükséglete, a bosszantás és egyéniségkifejezés célzata mellett, lehetőséget adhat más indulatok kielégítésére is; sőt ez utóbbiak önálló sodhatnak, a névkeletkezés közvetlen okaivá válhatnak.

Ahogy a nyelvi kifejezés költészetté finomodhat, ahogy az indulat mozgásba hozhatja az ember játékos-cifrázó kedvét, ahogy a ruházkodás szüksége divatot teremt, úgy adhat helyet a névdifferenciálás kényszere a gúnynak, kedveskedésnek, a nyelvi leleményességnek, a rátalálás örömeinek. Erről éppen azok a nagyon sokféle indítékú

nevek győznek meg bennünket, amelyek aránytalanul nagyobb számban fordulnak elő, mint a csak megkülönböztető ragadványnevek.

A községben egyébként a nem hivatalos neveket *mellék- vagy csúfneveknek* hívják. Az előbbi tágabb fogalmat jelöl. Magába foglalja a csak megkülönböztető elnevezéseket, tehát a voltaképpeni ragadványneveket, továbbá az olyan esetleg bántó élű neveket, amelyekben azért a megkülönböztetés a főszerep, végül azokat, amelyeknek az érzelmi töltése — a rátalálás öröme, a hangzás élvezése, a becézés és játékoság — nem bántó, nem csúfolódó jellegű.

A csúfnév határozottan csúfolódásra keletkezett és használatos, tehát teljesen azonosítható a gúnynévvel.

Azokban máris előre kell bocsátanunk, hogy az elnevezés ártatlansága vagy bántó szándéka nem minden esetben állapítható meg könnyen, már csak azért sem, mert ugyanarra a névre többféleképpen reagálhatnak az elnevezettek.

A tiszta differenciáló szándék talán csak a helységnevekből — elszármazás következtében — keletkezett nevekben érvényesül, de itt sem minden esetben. A *Cenki, Káli, Ciráki, Meggyesi* valóban nem akarnak mást, mint megkülönböztetni, de például a *Bögöti*, (bögötei), *Zölbei* (az ölbei) kimondásában mindig érzi az ember az ejtés, hangzás jóízűségét. Használják is őket, amikor csak lehet.

A létrehozó indulat szempontjából gyakran ugyancsak közömbösek az egyes külső tulajdonságokat megragadó elnevezések: a *Babos, a Barna, a Kondor* stb. Mert az általuk jelölt külső tulajdonságok is közömbösek. Tehát vitathatatlanul ragadványnevek. De az *Alacsony* jelölésben már van valami a lekicsinylésből, a *Pup-Gerencsér, Cseti-Bors* pedig határozottan csúfolódó.

Kérdés azonban az is: meddig maradnak az ilyenfajta nevek bántó jellegűek, hiszen az öröklődés során, a kicsúfolt tulajdonság megszűntével csökken és elmúlik az érzelmi töltés is.

Végső soron a külső tulajdonságokra vonatkozó elnevezések mellék- vagy csúfnév voltát az dönti el, hogy kiejthető-e az illetők füle hallatára vagy csak a hátuk mögött. Ez pedig tájékozottság kérdése.

Van a külső tulajdonságot jelölő neveknek egy fajtájuk, amely nem akar bántani, még sincs híjával az érzelmi töltésnek. A *Kisferkő, Nagyferkő, Kisnagyferkő, Bajsz* (bajuszos) bátran használható a megnevezett előtt is, sőt hivatalosan is, hiszen nem a bosszantás, hanem a játékoság társult a megkülönböztető szándék mellé.

Igen gyakoriak a hajdani vagy jelenlegi foglalkozásra utaló melléknevek: *Trafikos Gyuri, Hentes Laci, Pásztor Pista, Csősz Kálmán, Számi-Vince* (számadó Vince). Eredetileg valóban csak megkülönböztetésre szolgálnak, s legtöbbször erre valónak tartják az elnevezettek is. Előfordul azonban, hogy a leszármazottak, főképp ha közben emelkedtek, már sértőnek találják öröklött nevüket. Vannak tehát esetek, amikor a teljesen közömbös megkülönböztető név azáltal válik gúnynévvé, hogy elszakad a jelölt foglalkozástól, s csak emlékeztet egy régi, esetleg „faluszolgája” állapotra. Ilyenkor vetik oda a gyanútlan beszélőnek — különösen az asszonyok —: „Van nekünk rendes nevünk is!”

A hivatalos nevek mellett vagy helyett funkcionáló elnevezések létrejöttében a legegyszerűsebben ható ok — amint már leszögeztük — a megkülönböztetés. Ha tisztán csak ez a szándék érvényesül, akkor beszélünk ragadványnevekről. De a differenciáló szándék mellett — sőt attól teljesen függetlenül — névteremtő erőkként léphetnek fel a különféle érzelmek, indulatok is. Ha az érzelmi töltés erős, annyira, hogy főképpen ez aktivizálja a nevet, akkor — ha nincs benne bántó szándék — *m e l l é k n e v e k n e k*, ha igen, akkor *g ú n y n e v e k n e k* kell tartanunk őket. Legtöbbször tehát el tudjuk dönteni a nevek jellegét. Vannak persze határesetek, mikor nehéz elválasztani a megkülönböztető szándékot az érzelmi töltéstől.

A nem hivatalos nevek fajtáinak megítélésében jó támpont lehet a funkcionálás helye is. Az érzelmi tartalom tekintetében semleges ragadványnevek funkcionálási helyére vonatkozóan a legáltalánosabb tapasztalat: a családnévvel, keresztnévvel és önmagukban egyaránt szerepelhetnek.

Az érzelmi szempontból teljesen közömbös ragadványnevek hivatalosan — tehát leveleken, iratokon — mindig a családnév után következnek: *Varga ciráki József, Szabó Péter János, Rozmán Kató József*.

A mindennapi használatban a ragadványnevek betölthetik szerepüket önmagukban és a keresztnévvel együtt is.

Ha önmagukban állnak — egy-két esetet nem tekintve — mindig a családfőt jelölik, akár elsődleges, akár örökölt ragadványnevekről van szó, például: *Ferkica, Gyurác, a Potyáj*.

A ragadványnév keresztnév mellett vonatkozhat a családfőre is, meg a családtagokra is: *a Ferkica Jóska, a Gyurác Géza, a Potyáj Feri*.

(Nem állíthatjuk azonban, hogy ezek alól a szabályszerűségek alól nincsenek kivételek. A feljebb említett egy-két esetben például a ragadványnév önmagában az elsősülött fiút vagy a fiúk valamelyikét jelöli; mintha csak így törne utat magának — a keresztnévhez tapadás mellett — a ragadványnevek öröklődése.)

Ha a ragadványnévnek tetsző elnevezés hordoz még valamelyes érzelmi töltést is, akkor mindig a családnév előtt áll: *Uri-Farkas, Bakec-Farkas, Pup-Gerencsér* stb., s amíg a csak megkülönböztető, érzelmileg közömbös ragadványnevek mindig előfordulhatnak a keresztnévvel és önmagukban is, addig ezek — az egyetlen *Bakec*-et kivéve — sohasem.

A gúnynevekről mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a családnévvel együtt sohasem funkcionálnak. (Hacsak a tájékozatlanság el nem követi azt a tapintatlanságot, hogy gúnynevet illeszt a két hivatalos név közé. Az előbb emlegetett *Uri-Farkas, Bakec-Farkas* féle — érzelmi telítettségük folytán gúnyneveknek is tartható — ragadványnevektől természetesen most is el kell tekintenünk.)

A gúnynevek legtöbbször önmaguk indulati erejével töltik be a feladatukat. Hiszen általában arra vonatkoznak, aki elsőként szerezte őket. De igen gyakran állanak keresztnévvel előtt is. Az utóbbi esetekben a családfővé vált elsődleges szerző gúnyneve megy át a család tagjaira: *Pecona, Nokka, Totojka — Peconá Ilona, Nokka Kari, Totojka Géza*.

A tapasztalatok szerint a gúnynev családtagokra történő átszállása biztosítja az öröklődést — egy-két generáció erejéig.

Úgy tetszik: a funkcionálás alapján elég biztosan elkülöníthetők a ragadvány- és gúnynevek. Az egyetlen nehézséget az egyező vonások jelentik: A ragadvány- és gúnynevek egyaránt szerepelhetnek önmagukban és keresztnévvel együtt. Az első esetben mindkettő a családfőt, illetve az eredeti tulajdonost jelöli, a második esetben pedig a családtagokat is megnevezhetik. Egyezés még, hogy mindkét fajta név öröközhető a családtagokon keresztül. (A mellék- és csúfnevek nagyon gyakran hátravetve, a keresztnév után értelmezőként szerepelnek: *Kari, a Péter; Jóska, a fátok* stb.)

Az öröközhetőséghez még csak annyit: a község nem hivatalos névanyagának öröklés szempontú vizsgálata nem igazolja Penavin Olga Kórogy községre vonatkozó megállapítását, amely szerint az iskolában adott gúnynevek — ellentétben a szólás, szokás, tulajdonság alapján vagy a családi név elferdítésével alkotott nevekkel — nem öröközödnék (Nyr. 82: 478.). A *Pata*, a *Setak*, a *Nekupi*, a *Tikos* stb. — iskolában szerzett gúnynevek serege bizonyítja, mennyire nem lehet — legalábbis ebben a faluban — ilyen megkülönböztetéseket tenni.

3. A k i k n e m k a p n a k g ú n y n e v e t. A névalkotás legősibb mozgatója a megkülönböztetés szükségessége. De mellék- vagy csúfneveket kapnak olyanok is, akik nem téveszthetők össze senkivel; újabb neveket szereznek azok, akik már egyébként is rendelkeznek egy-két nem hivatalos névvel.

Mindenekelőtt azokat kell megemlítenünk, azok egy részét, akik nem szorulnak rá a helyi megkülönböztetésre. Ilyenek voltak például a két háború között a jegyző, a pap, a két tanító s a falunak legnagyobb, már-már földbirtokosszámba menő gazdája. Mégis, ha róluk beszéltek, valamiféle komázó-bizalmaskodó névhasználattal igyekeztek a falu közszintjére „leszállítani” őket. A jegyző felesége, a Gizella tekintetes asszony, háta mögött az egész falunak csak *Sári néni* volt; az egyik tanítót a keresztnevééről könnyedén csak per *Miska* emlegették; a legnagyobb gazdát — a szemben mindig *Németh urat* — maguk között valamiféle közvetlen pajtikámozással csak *Nímetantinak* mondták. A papról s a másik tanítóról így emlékeztek meg: *a Szókrényes, a Jankovics*. Ezek bizonyára a családnév különössége miatt sem kaptak gúnynevet.

Az a határozott névelő egyébként nem véletlenül került a felsorolt nevek elé. Ennek az itt érezhetően hányavetiséget, hétköznapiságot árasztó szócskának feltehetően ugyancsak része van az előbb emlegetett komázó hanghordozásban.

Ellankadnak a névteremtő ösztönök akkor is, amikor a család- vagy a keresztnev különösségével, hangzása szokatlanságával, érdekességével kielégíti, ezáltal elnyomja a névalkotó fantáziát.

Nem vagy csak igen ritkán kapnak még külön neveket a *Soronics*-ok, *Karvalics*-ok, *Kálovics*-ok. Nem kíván más nevet — a *Nagy*-ok, *Kis*-ek, *Szabó*-k világában — a *Grünwald*, a *Haller*, a *Dan*, a *Major* családnév; eszébe sem jut senkinek, hogy új nevet adjon egy *Viktor*-nak, *Kamillá*-nak, *Lujzi*-nak, *Bódog*-nak vagy *Ödön*-nek.

Az egyéb elnevezéseket ugyancsak nélkülöző, eredendően magyar családnevek — a *Komondi*, a *Pázmándi*, a *Csöglei* — szintén arról tanúskodnak, hogy ha a név hangalakja szokatlan, hangzása kellemes, jóízű, a neveket létrehozó indulatok erejüket veszítik.

4. A n é v t e r e m t é s n y e l v i e s z k ö z e i. a) Jelentéssel rendelkező s hangbéli torzítás nélküli szavakból alkotott, mondatértékű gúnynev csak egy van a faluban. Viselője a 30-as években kisgazdapárti képviselőjelöltként így kezdte a kortes-beszédjét: „Mindnyájan Ádám ágyékából jöttünk.” Azóta csak így emlegetik: „Az Á d á m - á g y é k á b ó l - g y ü t t ü n k ezt mondta”; „majd az *Ádám-ágyékából-gyűtünk* megírja” stb. Valószínűleg ilyenféle gúnynévre gondol Ördög Ferenc, amikor ezt írja: „Arról van szó, hogy a történet, a feltételezett szólás tűnt el, viszont a gúnynev tovább él, amíg a viselője él, vagy ameddig emlegetik” (Nyr. 86:84).

Mondat voltával s gondolati tartalmával nyilvánvalóan meghatározott történetre utal a *Csümmeganti* ('Csípd meg, Anti!') gúnynev is, de ma már inkább hangzása miatt érdekes.

A jelentésen alapuló elnevezések eszközei igen gyakran a főnevek. Általában külső vagy belső tulajdonságokra utalnak; névátvitel útján keletkeztek; tehát hasonlóságon vagy azonosításon alapuló metaforák: *Csipet*, *Toldi*, *Paradicsom*, *Görcs*, *Rozsda*. Találó voltak miatt népszerűek annyira.

Néha a fantázia meglepően távoli dolgokat, jelentéseket társít: *Tüske* — kicsi, barna ember, *Gyürke* — apró, mindig mosolygó legény. Egyik-másik elnevezés szinte költői fantáziát tétel fel. Remekbe sikerült telitalálat például a *Zabasztag* —, ahogy a gabonaasztagok között rendszerint a zabasztag a legkisebb, ugyanúgy a gúnynev viselője is a legalacsonyabb a testvérei között; a *Baliktarisznya* ('balfenéktarisznya') apró, „görcs” termete folytán úgy lóg a többiek, a banda oldalán, mint a tarisznya a balfenéken. A *Kő*

kőrcsin gúnynév találót voltát pedig csak az tudja igazán értékelni, aki a hordozóját, a begyes, magát illető-illetgető fiatalasszonyt is ismeri.

A főnévi elnevezések másik része mögött valamilyen szembetűnő szokás vagy viselkedés húzódik meg. *Ókulaművész* — a kántor, aki orgonáláskor mindig nagy, fekete szemüveget visel; *Pista*, a *citora* — viselője mániákus citerás; *Józsi*, a *kanpap* — gyermekkorától pap akart lenni, padláson misézett; *Fatok* — fa kaszatokja volt még akkor is, amikor már mindenki vas tokot használt; *Öregkés* — házassága elején veszekedés közben „öregkessel” kergette a feleségét az utca szeme láttára; *Pesta*, a *menyecske* — a név arra az egyszerű esetre utal, amikor is az újházast takarítás közben, fejkendővel a fején lepték meg legénybarátai. Ez utóbbiaknál „nem a csúfnév fejezi ki a jellemző és fonákra állított tulajdonságot, hanem a rajta keresztül számon tartott történet” (MNy. 48:195).

Szép számban fordulnak elő melléknévi ragadvány- és gúnynevek is. A legegyszerűbbek az eredetet hangsúlyozzák és helységnevből képzettek. Valódi ragadványnevek, de — amint említettük — bizonyos körülmények között érzelmi hatásuk is lehet. Jelentősebbek az olyan külső tulajdonságot megragadó elnevezések, mint a *Szüntelen*, *Szákás* (szálkás), az öklök hatalmasságát csodáló *D ö r g ü t t*: az (*oda*)*dörgöl* tájnyelvi melléknévi igenévi alakja. Távolsági képzeteket társít az ugyancsak önállóan funkcionáló metaforikus értékű *Fingonpörkütt* ('jó barna ember') *Porbafingó* ('zömök, rövid lábú asszony').

Nagyon gyakoriak és helyel-közzel ötletesek is az olyan -s képzős melléknévek, amelyek külső vagy belső tulajdonságot, esetleg valamilyen emlékezetes viselkedést idéznek: *Vikszos*, *Gáncás*, *Sipos*, *Pereces* stb. A használatukra való reagálás szerint lehetnek ragadványnevek is, gúnynevek is.

b) Az értelmes, jelentéssel is rendelkező elnevezések tekintélyes hányada nemcsak a jelentésének köszönheti a létét, hanem legalább annyira a hangalakjának is. A *Pempe* (a *pempő*-ből 'híg sár'), a *Katykaringó* (*katykarings* 'kanyargós') nevek valószínűleg inkább a hangalakjukból adódóan funkcionálnak, noha jelentésük is van. A *Taszisz* ('teddide-teddoda legény') eredetileg bizonyára emlékeztetett a *taszit* igére, talán ma is ver fel ilyen irányú képzeteket, mégis a hangsor bizonyos mértékű önállósodását nem lehet tagadni.

Előfordul, hogy az ember alakító-játékos kedve a család- vagy a keresztnév hangalakját megváltoztatva hozza létre a gúnynevet. Így lesz a *Pócza* családnévből a *Polca* gúnynév — célba véve viselője rátartóságát, urizálását; ahogy a vidékiesség túlkompensálása a *csókolom*-ból *csolkolom*-ot, a *csónak*-ból *csolnak*-ot, a *hónap*-ból *holnap*-ot csinál. Hasonló nyelvi lelemény teremtette meg az *Östör* családnévből a *Zöstör* elnevezést. A családnév elé tett *z* hanggal az illető egyéniségének darabosságát, beszédmódjának nehézségét csúfolják ki a falubeliek. Ebből a fajtából való a *Delek* gúnynév is, amely a keresztnév megtoldásával alakult ki, hogy kifejezze viselője szélhámos, komolyan nem vehető természetét. Ilyenféle toldás-torzítás eredményeképpen lett a *Gézá*-ból *Geda*, a *Pistikém*-ből *Bizdikám*, a *Jóská*-ból *Jokka*, a *Jani*-ből *Jasszi*.

Vannak olyan egyszerű főnévi csúfnevek, amelyek ugyancsak nem annyira a jelentésüknek, hanem inkább torzitással létrehozott hangulatfestő erejüknek köszönhetik funkciójukat: *Kekejem* (a *szekezem* gyerekkori ejtéséből), *Píjje* (a hordozója selypít), *Citora* (a tulajdonság jelölésén túl a hangtorzítás teszi érdekessé), *Gobe* (az illető disznókereskedők „cenzárja” volt; a játékoság a *göbé*-ből *gobé*-t csinált).

Három esetben a hangulatfestővé változtatott mondat vált gúnynévvé. A felszólító *Csipd meg*, *Anti!*-ből *Csimmeganti*, a *Gyere, te!*-ből *Tejte*, a *Köpöd kil*-ből *Szöpöcki* lett. Mind a három név a beszédmódot gúnyolja ki.

c) Az előző példákban egy-egy hangváltoztatás, hangtorzítás adta meg a nevek hangulatfestő jellegét. Ezek mellett találkozunk olyan elnevezésekkel is, amelyek hatá-

rozottan hangulatfestő szavak — egy-egy szembeötlő sajátosság megragadására. Szerepük tehát teljesen a hangalakra alapozódik. Azonban a hangalak még jelöl valamit, rendszerint tudjuk, milyen tulajdonságra, esetre, viselkedésre vonatkozik.

A *Työttyör* elnevezéssel illetett falubeli göthös, „nyommogó” ember volt, *työttyörgő* beszéddel. Beszédmódját a lánya is örökölte, ezért őt *Tyem Bözsi*-nek nevezték. A *Cseti* rosszlábú, csetlő-botló ember, hasonlóképpen a *Bucska* elnevezés viselője is. Az egyik fonálvékony férfit *Foli*-nak nevezik.

Egészen ritka keletkezésű a *Bakec* név. Az illető fiatal korában kupec volt, gyakorolt vásárról vásárra. Valószínű tehát, hogy az úton baktató kupec képzete alapján — a *baktat* elejéből és a *kupec* végéből — jött ez a kitűnő hangulatfestő név.

Ilyenféle, feltehetően hangulatfestő szándékból fakadt elnevezés feltűnően sok van a faluban. Vegyünk néhány példát: *Dujdi* — duhaj, nyers, amolyan „döntes”, *Gyaszi* — kezes, jössz-te-ember; *Kebula* — neszes, „nedinges”, hebehurgya;¹ *Duhány* — lusta, kocsmában ülős; *Diga* — mérges, gyűlölködő, *Bujjone* — nagyhangú, kiabáló. Ha az ember érdeklődik az effajta nevek létrejötté és jelentéstartalma után, többé-kevésbé az említett tulajdonságokat írják körül a falubeliek.

A hangulatfestő hangsorok eredetileg mindig konkrét, körülírható tulajdonságokra vonatkoznak. Csakhogy — éppen az újszerű, érdekes hangzás következtében — öröklődhetnek. Vannak esetek, amikor hiába nyomoz az ember az előidéző ok után. Még a leszármazottak sem emlékeznek, hogy egyik vagy másik őstüket miért is hívták ennek vagy annak. A *Denda*, *Pikundi*, *Pecona*, *Ducsi*, *Pere*, *Mengula*, *Csure*, *Hadra* nevek eredeti tulajdonosai már régen nem élnek; üressékké, tartalmatlanokká váltak e nevek, az utódok mégis viselik őket — ki belenyugodva, ki haragudva.

*

Dolgozatomban nem törekedtem Bő község nem hivatalos névanyagának teljes felsorakoztatására. Hiszen nem leltározás, hanem bizonyos tanulságok levonása volt a célom. Csak a szabályszerűségekre utaló elnevezésekre építettem, mert elsősorban ezekből következtethetünk a falu népének észjárására és névteremtő fantáziájára.

Szabó Károly

Váci ragadványnevek 1700-tól 1848-ig

A névkutatás már régóta vizsgálja a ragadványneveket. A legújabb munka (Külmán Béla: *A nevek világa*. Bp., 1967.) *kettős nevek* elnevezéssel tárgyalja (100—106), leszögezve, hogy „a ragadványnevek rendszeres gyűjtése, használatuk, keletkezési módjuk felosztása, az anyag rendszerbe foglalása még a jövő feladata” (104). Ha még az élő ragadványnevek gyűjtése sem indult meg, még kevésbé beszélhetünk levéltári kutatásukról. Ez részben könnyebb, részben nehezebb a friss anyag gyűjtésénél. Könnyebb, mert a források megtalálása után aránylag kis fáradsággal kimásolhatjuk őket; nehezebb, mert sok forrás, köztük a legtermészetesebbek: az anyakönyvek hallgatnak róluk; a bemutatott nevekből mindössze kettő szerepel bennük.

¹ A *Kebula* elnevezés talán a faluban mindennapos *vakabula* 'bárgyú, „böszme”' melléknévre vezethető vissza. A *vakabula* szó pedig a *vaco* 'nincs valamije, üres' vagy a *voco* 'kiált' latin szavak valamiféle származéka.

A váci tanácsülési jegyzőkönyvekben található mintegy háromszáz ragadványnevet adunk közre az 1700-tól 1848-ig terjedő időből. Az újabb anyagból Nagy Sándor adott közre szemelvényeket (A váci nyelvjárás. Bp., 1908. 59—60), megemlíti az idegeneknek egykori falujukról való elnevezését, valamint a „megkülönböztető előneveket” és „gúnyneveket”. Anyagunkban ezek mellett még a testi tulajdonságra, pl. *Füle Kiss*, *Nagyhajú Tót*; foglalkozásra: *Dudás Laczó*, *Füguli Mihók*; szójárára: *Persze Kovács*, *Habakuk Bodor*, *Kotrik Menkő*, is állíthatunk fel csoportokat.

Forrásaink a nevek írásában korántsem egységesek, *Tót*, *Tóth*, *Tótt*, *Toth*, *Tooth*, *Tot* alakot egyaránt használnak; hogy közlésük ne duzzadjon négyszeresre, ezeket csak egy formában közöljük, a többit zárójelbe tesszük. Ugyancsak zárójelben közöljük a források — főleg cigányokra vonatkozó — megjegyzéseit, valamint 3, az úriszéki peres anyagból vett nevet, ezeket megjelöltük, évszámmal együtt. A jegyzőkönyvek anyagában évszámot közölni felesleges lett volna, hiszen egy név néha két generáción keresztül állandóan szerepel. A latin formában írt neveket így közöljük, természetesen az alfabetikus besorolás a vezetéknev kezdőbetűje szerint történt. Néha nem dönthető el, melyik az igazi és melyik a ragadványnév, itt mindkettőt közöljük, pl. *Gergely* másképp *Hunsky*, illetve *Hunsky* vagy *Gergely*.

A jegyzőkönyvek Pest megye Levéltárában találhatók.

<i>Agárdi Nagy János</i>	<i>Bitskei Kovács György</i>
<i>Aitits Horváth József</i>	<i>Blaskó Nagy Páll</i>
<i>Alsó Szabó Mihály</i>	<i>Joannes Bognár alias Ignác</i>
<i>Alsó Tótt Mihály</i>	<i>Bognár vagy Májer Katalin</i>
<i>Joannes Ambros Nagy</i>	<i>Bakó Sima József</i>
<i>Auer másképp Fazekas Mihály</i>	<i>Bombás Tóth András</i>
<i>Bába Horváth Mihály</i>	<i>Bombis Tóth István</i>
<i>Bagaria Horváth Mihály</i>	<i>Borju Nagy Miháll</i>
<i>Bagaria Kovács István</i>	<i>Branyik másképp Tóth András</i>
<i>Balaj Tóth Pál</i>	<i>Buchala vagy Kádár István</i>
<i>Balog Szabó János</i>	<i>Burkos vagy Oravetz Lőrincz</i>
<i>Balog Szijártó Istvány</i>	<i>Czikora másként Kobzi János</i>
<i>Balog Varsányi János</i>	<i>Czima alias Simony</i>
<i>Balogh vagy Ruzsa Józseff</i>	<i>Franciscus Csábor alias Mároky</i>
<i>Balogh Sziártó Istvánné</i>	<i>Stephanus Csámpai alias Csicsó (neocolonus)</i>
<i>Bandur vagy Kotsis Jakab</i>	<i>Csámpár másképp Csitso Ferentz (cigány)</i>
<i>Barát különben Zabó Éva</i>	<i>Csankó Mészáros Istvány</i>
<i>Barna Kiss Mihály</i>	<i>Csapó vagy Kotsis János</i>
<i>Bartoss vagy Lukits Imre</i>	<i>Csapó Szabó Istvány</i>
<i>Bátory vagy Peták Joseff</i>	<i>Csel Galamb József</i>
<i>Batsi Tóth Joseff</i>	<i>Csepregi Fekete Mihály</i>
<i>Bauer vagy Dömök Joseff</i>	<i>Cseptsényi másképp Vladár György</i>
<i>Benkő másképp Palánki István</i>	<i>Cserepes Tóth János</i>
<i>Berczeli Ferencz vagy Sós</i>	<i>Csicsó másképp Csámpai Istvány</i>
<i>Berei Farkas András</i>	<i>Csigáss Gál János</i>
<i>Berénkei Varga Mihály (Berinky)</i>	<i>Csillag másként Stern András</i>
<i>Berényi Kotsis Istvány</i>	<i>Csillag vagy Török János</i>
<i>Beresovics (Berisovics) vagyis Kovács Joseff</i>	<i>Csipák Gál János</i>
<i>Bertzeli Czifra Mártony</i>	<i>Csitso, vagy Csámpai Ferentz (cigány)</i>
<i>Bertzeli másképp Soós Mátyás</i>	<i>Stephanus Csizmarik alias Gulyás</i>
<i>Bibrik másképp Benus Jakab</i>	

<i>Csatsár vagy Törvényes János</i>	<i>Habakuk másképp Bodor Ferencné (úriszék 1791)</i>
<i>Dallos Tott Mihály</i>	<i>Hajdu Mihály Szabó</i>
<i>Danai Kováts József</i>	<i>Hajdu különben Slopín János</i>
<i>Danics másképp Dudaly András</i>	<i>Hajdu vagy Zsilka Márton</i>
<i>Danits másképp Dudali György</i>	<i>Helig vagy Grainné Aszon</i>
<i>Debreczeni Szabó János</i>	<i>Michael Hergó alias Klausz</i>
<i>Disznós Tóth</i>	<i>Josephus Hevér alias Devetsery</i>
<i>Dobbants aliter Fehér György</i>	<i>Hidvégi másképp Nagy Örzse</i>
<i>Dobó másképp Ruzsinszky Trézsa</i>	<i>Holló Együd Joseffné</i>
<i>Doctor Molnár Maris</i>	<i>Horváth Bába János</i>
<i>Doktor Molnár Imre</i>	<i>Horváth Bala Maris</i>
<i>Dráb Molnár István</i>	<i>Horváth Josef másképp Kopasz Pintér</i>
<i>Drenay másképp Denudy György (úriszék 1794)</i>	<i>Hranyai igazán Benisovics János</i>
<i>Drobný vagy Gvoth Bibianna</i>	<i>Hunszky vagy Gergely Mihály</i>
<i>Dubay Nagy György</i>	<i>Ignázt másképp Bognár János</i>
<i>Dudali másként Danits János</i>	<i>Igrus János különben Varkut (Brassóból jött Vácra)</i>
<i>Dudás másképp Jaskó János</i>	<i>Insossky másképp Csimbalinos Joseff</i>
<i>Dudás aliter Laczó Ilus</i>	<i>Jenes Mártony, kikülönbén Karikó</i>
<i>Dudás másképp Új Pál</i>	<i>Jolcsók másképp Kese Jakab</i>
<i>Dudi Tóth Mátyás</i>	<i>Josephus Joó alias Klausz</i>
<i>Dukai (Dukay) Nagy György</i>	<i>Kajtár Bodonyi Anna</i>
<i>Dunakeszi Veres Mihály</i>	<i>Kapás Kurdi Ádám</i>
<i>Együd alias Linko Josephus</i>	<i>Martinus Karaba alias Skivrala</i>
<i>Erdély alias Nagy András</i>	<i>Karaba Mártony különben Skivraka</i>
<i>Fekete Barna Jakab</i>	<i>Karikó Együd Mihál</i>
<i>Felső Kis Pál</i>	<i>Karlos v. másképp Pintér Ádám</i>
<i>Felső Tóth Mihályné</i>	<i>Katona Kurdi Mihály</i>
<i>Figuli másképp Mihók János</i>	<i>Andreas Kelner alias Hoffmann</i>
<i>Földházy avagy Nyilatska Mártony</i>	<i>Joannes Keszeg alias Oswald</i>
<i>Füle Tótt Mihály</i>	<i>Ketskés különben Bajor István</i>
<i>Galamb Antal különben Slezák</i>	<i>Volfgangus Kis Hajdu</i>
<i>Galamb különben Szlerék Antal</i>	<i>Kis Martinus Bartos</i>
<i>Galambos Mészáros István</i>	<i>Kis Mészáros János</i>
<i>Galanda különben Szücs György</i>	<i>Kis Pál Borbála</i>
<i>Füle Kiss István</i>	<i>Kiss Együd Mihály</i>
<i>Gáll vagy Csipák János</i>	<i>Kiss Farka Eörzsebeth</i>
<i>Gazsi Kováts János</i>	<i>Kiss Hajdu Torkos</i>
<i>Gelányi vagy Tóth Istvánné</i>	<i>Josephus Kiss Mészáros alias Burits</i>
<i>Genischek vagy Penyastyek</i>	<i>Kiss Parti István</i>
<i>Franciscus Gergely alias Hunssky</i>	<i>Klezsó vagy másképp Kultsovits János</i>
<i>Gergely György másképp. Hunszky</i>	<i>Kolbász Szabó István</i>
<i>Gödöllei Tót István</i>	<i>Koldus különben Petrovits Mártony (sírásó)</i>
<i>Görse Nagy János</i>	<i>Kolintsek vagy is Komiszár Pál</i>
<i>Gulyás másképp Csizmarik András</i>	<i>Komáromi Joseff különben Nagy Haju</i>
<i>Gulyás Gavaldik István</i>	<i>Komáromi Tóth Erzsébet</i>
<i>Gyári Tóth Joseff különben Botskor</i>	<i>Komáromy Toth Józef</i>
<i>Győri Szijártó János</i>	<i>Kolozsvári Fekete Mihály</i>
<i>Győri Tóth Mártony (Tótt)</i>	<i>Kolozstonyi vagy Mutsi Mátyásné</i>
<i>Gyurtsák másképp Mészáros Joseff</i>	

- Kopasz Horváth Örzse
 Kopasz vagy Varga József
 Korbél másképp Varga József
 Martinus Koroba alias Skivrala
 Korpás Pálinkás Istvány
 Stephanus Korpás Pálinkás
 Kossanits másképp Bera Albert
 Kotrik másképp Menkő József
 Kotsics kikülönben Berényi István
 Kotsis Csapó János
 Georgius Kovács alias Kopedoczy
 Kovács Koltár János
 Kováts Bagaria Istvány
 Kováts másképp Benesovits János
 Kováts különben Danai János
 Kováts Gazsi István
 Kováts Gazsi József
 Kováts Gatsi János
 Kováts Gazsi Márton
 Kováts különben Kopadócsy György
 Kováts másképp Varga István
 Kováts különben Tsuts Mihály
 Kozár Sztojka József cigány
 Kozár aliter Patzakos Pál
 Közép Kurdi Mihály
 Kuppi vagy Latzi János
 Kurdi Szabó Jánosné
 Kurdy Boger János
 Labas Kis Mihály
 Lakatos másképp Tsíkós Ferentz
 Latzi vagy Kupi János
 Lovskoczy alias Csirke Mihály
 Legrádi Sziartó János
 Légrádi Szijjártó János
 Léway vagy Rakitzky Mátyás
 Lovasiny másképp Virág János
 Ne nyomorog Lőrincz (csúfnév) „tsuf név-
 vel illette a paraszt”
 Lőrinczi vagyis Ökör Pálné
 Ludányi Pásztor Jakab
 Joannes Lyptay alias Korhely
 Magyar Josef Csigár, aki különben Pocsik-
 nak is nevezetik
 Michael Magyar aliter Floris
 Magyar vagy Ketter András
 Jacobus Magyar alias Szabó
 Marik, másképp Gajdos József
 Marosi Nagy Mihály
 Marusi Tóth István
 Mészáros másképp Csankó Ferentz
 Mészáros Jakabb Ferentz
 Mészáros Jantsika Jánosné
 Mészáros Gyurtsó József
 Mészáros Magyar Anna
 Franciscus Mészáros alias Potsalos
 Mészáros másképp Révész Istvány
 Mészáros másképp Salamon Veronika
 Mészáros Sántika János
 Mészáros Szoknyás András
 Mészáros Veres Tréza (Vörös)
 Mesej alias Vavretska János
 Meszes Tót Mártony (Tóth, Tótt, Tóthh)
 Mikolovits másképp Szkelár Julis
 Mikolovits másképp Szklenár Mátyás
 Moholányi másképp Sándor Mátyás
 Molnár különben Bracsek Imre
 Molnár Deák István
 Molnár különben Hideg Ferentz
 Martinus Molnár alias Rucsó
 Molnár Tóth György (Tót)
 Murin Tóth József (Tótt)
 Mutso vagy Kolosstanyi Jánosné
 Nagy másképp Borjú Mihály
 Nagy Dukai György
 Nagy Jakab Mihály (Jakabb)
 Nagy hajú Tóth Mátyás
 Nagy István Maris, Takáts István felesége
 Nagy Márton, másképp Borju Kató
 Nagy Mártony másképp Drénai
 Nagy Márton János
 Nagy Martzi János
 Nagy Mihály Palya
 Nagy Miksa Martzi
 Nagy Pásztor Mihály
 Thomas Nagy Pásztor
 Neogrady Berényi Mártony
 Nittrai Bartoss József
 Nyilatka vagy Földházy Mártony
 Nyittrai Bartos József
 Oláh másképp Vak Pál
 Oravecz Pálinkás János
 Oszvald vagy Keszezh Istvánné
 Pejér különben Nyerges József
 Pajor János Bak
 Pajor különben Ketskés Ferencz
 Josephus Palánky alias Benkó
 Parti Kiss Ferencz
 Pásztor alias Blasko Joseph Danics (custos
 vitulorum)
 Pásztor Ludányi Anna

- Pásztor Nagy Andrásné
 Pásztor Nagy Mihály különben Blaskó
 Pataki Pásztor József
 Pataky Szüts András
 Patika Tótt Maris
 Patissa Sóti János
 Pazarló Mártony Eörsze
 Persei Kováts János
 Persze Kovács Méri
 Pilrik Szabó Jánosné
 Stephanus Pincsurá alias Juhász
 Píntek Kovács Istvány
 Joannes Pítnik alias Bákó
 Pítnik Szabó János
 Pomázi Kurdi András
 Pomsin vagy is Hajba Mihály
 Pongrácz kikülönben Dobbants József
 Pongrácz György különben Szószke
 Psomer Szabó Mátyás
 Punbla János Kolosváry
 Remes Istvány aki különben Adamkonak is
 neveztetik
 Resbár másképp Peregéli János
 Reslár másképp Pesseghi János
 Révész vagy Mészáros András
 Romhányi másképp Vorinák György
 Martinus Roszkozni alias Gyönyörű
 Róth vagy Veres Istvány
 Rózsa másképp Varkó János
 Rudlovssky vagy Radolsski Éva
 Ruzsa v. Sági Mihály
 Andreas Sági alias Pereg (Sághy)
 Sánta Mészáros Istvány
 Sánta Molnár Páll
 Sántha Mészáros János
 Schleim másképp Polyák Salamon
 Sebestyén Tóth János (Tóth)
 Simon különben Bakó Mihály
 Sípka kikülönben Gelyó Mihály
 Skirek különben Karaba Mártony
 Slapu különben Hajdu Gergely
 Solthy Mihály különben Csulo
 Solthy Mihály különben Gubov
 Stofsa másképp Rán János
 Szabó Csapó János
 Szabó Istvány ki különben Kollári
 Szabó ki különben Pilrik János
 Szabó Simon Mihály
 Szabó vagy Szoknyás Józsefné
 Szalay vagyis Pajor Örsébeth
 Szalkai Papp János (Szalkay)
 Szentei Nagy János
 Joannes Szeredy alias Aczy
 Sziártó Sándor Páll (Szijártó)
 consors Michael (is) Szijártó alias Balogh
 Szili Tót János
 Szily másképp Toth Mihály
 Szinaj Tóth Mihály
 Szitai különben Vladár Mihály
 Szlenár Vigh János
 Michael Szőke alias Pásztor (Michael Pász-
 tor alias Szőke is)
 Szücs Kovács György
 Tabányi Bonots János (Tobányi is)
 Tabányi Kozma Mihály
 Takács ki különben Komáromy János
 Takáts különben Fületlen György
 Tihy Kováts János
 Tobányi Nagy Károly
 Paulus Tobányi Tót
 Tokai Varga József
 Tomsai Nagy Tamás
 özv. Travicska avagy Tökevicske Andrásné
 Traufi Nagy Tamás
 Troska kikülönben Hramada János
 Joannes Tót alias Beháj
 Andreas Tót Béres
 Josephus Tót Komáromi alias Nagy hajú
 Andreas Tóth Bombis
 Franciscus Tóth aliter Napkeleti
 Tóth Mihál Panna
 Andreas Tótt alias Branyik
 Török alias Csillag Jánosné
 Uhlitz másképp Szinay Rosalia
 Michael Új Ország
 Vadkerti Galambos Páll
 Valenta vagy Csáki András
 Varga másképp Adamkovits Martony
 Varga vagy Zubai Mária
 Vatskovits vagyis Bacsovics Istvány
 Joannes Vavrecska alias Meseg
 Vavrecska másképp Mesei Katalin
 Végh különben Mikolovits Katalin
 Végh Simon felesége aki Bogarasnének
 neveztetik
 Verőczei Nagy János
 Eva Veres alias Riberik
 Veres Mészáros Miska
 Paulus Veres alias Lolia (puer Zingarus)
 Verőczei Nagy András (Verőczey)

Vietovis másképp Tsonka János
 Vigh vagy Bugyoschel Jánosné
 Vigh vagy Viskots Istvány
 Virág vagy Lovasics János (Lovasi is)
 Vorítsek másképp Bernáth Mária
 Franciscus Vörös alias Csömör (neocolo-
 nus)

Vretaris másképp Csonka János
 Zab Farkas János
 Zuboti Varga Jánosné
 Zsilka Hajdu Istvány
 Zsofi Magyar Mihály (Sofi is)

Schram Ferenc

Egri és Eger környéki népnyelvi adalékok

1. Murmucz-orrú. A Nyelvtör hasábjain (87: 408–10) példatárral is bizonyítottuk, hogy Gárdonyi aktív gyűjtője volt a tájszavaknak is. Gárdonyi Egerben és Eger környékén is gyűjtött tájszavakat. Ezekből az egri és Eger környéki tájszavakból is kiadtunk egy csokorra valót. Most ezt a példatárt gazdagítjuk egy eddig nem közölt, illetőleg nem szótározott egri tájszóval.

Gárdonyi újabban előkerült kézirati hagyatékában találtunk rá a következő kis írására: „*Murmucz-orrú* . . . Emiatt vitték be a rendőrök ma két hete Mező Sándort, mert hát őt így csúfolták, s bizony belé eresztette a mondóba a bicskát. A szónak ezt az alakját a szótárakban nem találtam. Egyetlen hasonló szó akadt a Tájszótárban: a *mormiczol* = magában dörmög, mormog. A *mormiczol* a Balaton melletti népnyelvben járja. A *murmucz-orrú*: piszeorrút jelent, olyat, aki az orrából beszél. Gúnyos értelemben. Tehát a férfiak nem mondják csak akkor, ha már *botra beszélnek*, a nők meg ha már *csesznyézik egymást*. Más alakjában a *murmucz-szót* Egerben nem hallottam.” Gárdonyi e megjegyzése több szempontból is értékes számunkra. Először azért, mert egy ritkán használt egri tájszót jegyzett fel és értelmezett, másrészt azért, mert ugyancsak az egri nép nyelvéből is adatolható *botra beszél* (vö. Nyr. 75: 64) és *csesznyézi egymást* nyelvi képletekre is felhívta a figyelmünket. A *csesznyézi* igealak mellé tehetjük a *csesznyút* formát is. Ezt utóbb a Magyar Tájszótár is csak Hevesből, illetőleg Egerből adatolja.

2. Isten puskája. Egerben egy összejövetelelen hallottuk a következő mondatot: *Rám jutott az isten puskája lövése*. Ezt a szólásformán, közmondásszerűen megfogalmazott mondatot a felszólaló annak megvilágítására használta, hogy éppen neki jutott a feladatok közül a legnehezebb, a legkellemetlenebb. Az idézett mondat több szempontból értékes számunkra. Először is azért, mert szerepel benne az *isten puskája* kifejezés. Nem véletlen, hogy az eddigi közlemények is elsősorban a palóc nyelvterülethez kötik ezt a jelzős kifejezést. Már a CzF. is azt írja, hogy „az isten puskája, a palócoknál, am. templombeli persely”. Simonyi (Nyr. 43: 387) a kifejezésben szereplő *puska* szóval kapcsolatban azt írja, hogy ez a szó szláv közvetítéssel a németből került nyelvünkbe. A német megfelelő: *Büchse*, 'szelence, tok, doboz, Flinte' jelentésekben. Csefkó és Beke (Nyr. 73: 344, 74: 184) írásai nemcsak a szó élettörténetére nyújtanak adatokat, hanem arra is, hogy a *puska* szó éppen a 'szelence', a 'tok', a 'persely', a 'doboz' jelentésváltozatok útján a *buksza* és a *pükszis* szavakkal is etimológiai sorba vonható. Kniezsa (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2: 725) szintén azt tartja, hogy a szó német eredetű, innen került át a szláv nyelvekbe. Az idézett szólásban a *puska* szó az *isten puskája* jelzős szerkezetben valóban 'templombeli perselyt' jelent, illetőleg azt a hosszú rúdon elhelyezett, apró csengővel ellátott készséget, amit a sekrestyén a padokban ülő hívők orra alá dug az adományokért. Így teljesebb értelmet kap az idézett nyelvi képletnek *isten puskája lövése* birtokviszonyt kifejező része is. Beke a Nyr. hasábjain (74: 184) felhívást is közölt arra vonatkozólag, hogy „hol használják a *puska* és *isten puskája* szót 'persely, templomi persely' jelentésben”. Idézett példánk erre a kérdésre is választ ad. Egerben és közvetlen környé-

kén ilyen jelentésben él az *isten puskája* jelzős szerkezetben a *puska* szó. E közleménnyel valószínűsítettük Bekének azt a feltevését is, hogy „palóc nyelvjárásainkban még megvan a szónak ez a (‘persely, templomi persely’) jelentése . . .”.

3. Bulya-vászon, bulyál-bulyáz. A CzF.-ban azt olvashatjuk a *bulya-vászon*-nal kapcsolatban, hogy a *bulya-vászon* „Egerben készített szokott fehér vászon”. Nem véletlen, hogy a szótár szerkesztői Egerhez kötik a szót és vele a megnevezett vászonféleséget. Az Egert megszálló törökök s a velük együtt a „rácz hóstyán” letelepült rácok (szerbek) itt is készítették a *bulya-vásznat*, a *bulya-szöttest*, a *bulya-selymet*, s a törökök Egerből való kivonulása után a nagyjából hitet és nevet cserélt törökök közül többen tovább folytatják a *bulya-vászon* készítését. Tőlük tanulták el az egri magyarok és rácok is. Adatszolgáltatóm szerint az egri *bulya-vászon* nagyon könnyű, finom vászonfajta volt, vörös beszövésekkel, s az egri „kékbeli nemes kapások és polgári emberek némberei” a XIX. század első felében nagyobb mennyiségben készítették ezt a vászonfajta. Erre utalnak Barchetti József egri kereskedő cikkének e mondatai is a *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* hasábjain (Pest, 1804. II. k. 15. sz. 35): „An Manufakturwaaren liefert die Stadt Erlau die sogenannte *Pulya Vászony* . . . Diese ist nach der Tradition der Erlauer ein von den Türken hier zurückgebliebener Kunstzweig . . .” Barchetti azt is leírja, hogy az Egerben készített *bulya-vászon* eljutott a kereskedők útján Pestre, Szegedre, Aradra, Győrbe is, de a legnagyobb „fogyasztók” a déli vidékeken lakó rácok voltak. Barchetti szerint a szegényebbek Egerben és Eger közvetlen környékén főként is készítették e vászonfajta. A *bulya-vászon*-ból készült főként is messze vidékre elkerültek Egerből.

A néphagyomány még ma is úgy tudja, hogy ennek a vászonfajta készítését a törököktől tanulták el az egri magyarok éppen úgy, mint a kordovánkészítést is, amihez felhasználták az Eged lejtőjén nagy mennyiségben található, illetőleg természetesen szömörécet (*rhus coriaria*) is.

Kniezsa István (A magyar nyelv szláv jövevényszavai: I/1:111–2) rendbe szedi a *bulya* szónak a magyar szótári irodalomban talált alak- és jelentésváltozatait is: *bulya* ~ *bulya*: ‘török nő’, ‘*bulya-selyem*, *bulya-vászon*, *bulya-mente*, *bulya-köntös*’. A jelentésváltozatokat mi megtoldhatjuk még a következőkkel: ‘finom, fehér patyolat’, ‘török varrások, sokféle selyemmel varrott vászon’, finom, fehér szövet, fejtakaróul’.

Kniezsa a régi magyar *bulya* változattal kapcsolatban azt említi, hogy ez közvetlenül a törökből való átvétel, míg a *bulya* déli-szláv közvetítéssel került nyelvünkbe, s nem a magyar palatalizáció eredménye. Valószínű, hogy Egerben a nép ajkán ma is élő *bulya-vászon*, *bulyál*, *bulyáz* török eredetű formák az egri magyarok nyelvbe is a törökökkel együtt Egerbe települt rácok közvetítésével kerültek.

Az sem véletlen tehát, hogy a MNy. lapjain (4: 278) a *bulya* ~ *bulya vászon* szóalakokra adatokat szolgáltató cikkíró azt is megjegyzi, hogy a *bulya-vásznat* „rácz- vagy szerbvászonnak” is szokták nevezni.

4. Sertekapu — Sertekapu köz. Az egri utcanevek között találjuk a Sertekapu elnevezést is. Eleinte *Sertekapu köz*-nek hívták ezt az útrészletet. A *kapu* köznévi gyakran szerepel a régi utcanevekben. Az 1880-as években az Eger című újságban ilyen szövegű hirdetés olvasható: „. . . eladó egy ház a *ráczkapuban* . . .” (Eger, 1882. 1. sz.). A *Sertekapu* hangsort a MTSz. is egy 1840-ből való adatra hivatkozva Heves megyéből adatozza, s így értelmezi: „. . . *serte-kapu*: vízszintesen két kis oszlopon fekvő rúd, amelyhez hegyes karók vannak erősítve: szőlő, erdő stb. kapuja.”

A *serte* ~ *sörte*; ‘setosus’, hirtus, hirsutus’, török eredetű szavunk (vö. Gomboecz MNy.4: 320) gyakran szerepel összetételekben is: *serte-seprű*, *serte* ~ *sörte-vad* (‘vaddisz-

nó'), *sértés fűfű* (Comenius: Janua 114). A MNy. hasábjain közlik azt az 1740-ből származó adatot is, melyben a *sertefa* összetétel is olvasható: „. . . *sertefa* . . . által tött Gerendának avagy *Sertefának* . . .” (MNy. 1: 376).

Az egri *Sertekapu* utcánév is annak a hegyes karókkal is megerősített kapunak az emlékét és nevét őrizte meg, amelyet a város szélén a kertek, a szőlők védelmére állítottak fel a kártevő, elbitangolt jószágok ellen.

5. Dzsukel. Egerben nemcsak a Cigány-parton, hanem az egri hóstyákon, a *Rácz-hóstyán*, a *Cifra-hóstyán*, a Szalákban a nép száján él a *dzsukel* szó is. Különösen feltűnő ennek a szónak nagy terjedelmű jelentésköre. A szó valóban cigány eredetű, S. A. Wolf (Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache, Mannheim, 1960. 78) közli e szó alakváltozatait is: *dšúklo* ~ *dšukel* ~ *džukel*.

Az egri és az Eger környéki nép nyelvében is sok alakváltozata él ennek a szónak: *dzsukel* ~ *dzsugel* ~ *dzsukhel* ~ *zsugel* ~ *zsukel* ~ *csugel*. Ritkábban: *dzuskesz* ~ *dzugesz*.

A szó alapjelentése: 'kutya, mindenfajta kutya'. Jelentésváltozatai a következők: 1. 'nagy, erős kutya', 2. 'hamis kutya', 3. 'a faluzó meszesek, a vásároló tepsisek, csizmadiák stb. őrző kutya', — „*A vásárolók szekere végéhez kötve, a két utolsó kerék között követi a szekeret, a dzsukel*”, 4. 'A vásárokon árut őrző kutya', 5. 'a csizmadiák háromlábú kis széke', 6. 'kutya alakú csizmahúzó készség'.

A felsorolt konkrét jelentésváltozatokhoz kapcsolódnak a következő elvontabb jellegű jelentések: 1. Az öregebb cigányok emlékezete szerint a gyakrabban megrendezett kutyaviadalokon győztes kutyát nevezték *dzsukel*-nak. 2. Valamikor a testi erővel elnyert „cigánykirály”, „cigányvajda” cím birtokosát is ezzel a szóval nevezték meg. 3. A kártyások között azt a csaló játékost is *dzsukel* névvel illetik, aki igen gyakran „dzsugelizik” ('csaf'). 4. Az irigy embert is megnevezték ezzel a szóval. Valószínűleg az *irigy dzsukel* ('az irigy kutya') jelzős összetételből tapadásos jelentésváltozással alakult ki ez a jelentésárnyalat. 5. Van kedveskedő értelme is, különösen ebben a megszólitásban: „Gyere, dzsukelkám!” Egy fiatal menyecskét szólítottak így meg. 6. Legújabbban, főleg a fiatalabb korosztályban a *dzsukel* szó a következő rokon értelmű sorba illeszkedik bele: *strici*, *kötekedő*, *könnyen verekedő* stb.

A *dzsukel* szó alapjelentése mellé felsorakoztatott mellékjelentések, alkalmi jelentésárnyalatok gazdagsága arra figyelmeztet bennünket, hogy érdemes lenne a nép száján élő szavak „jelentésánál” is alaposabban foglalkoznunk.

Bakos József

Szó- és szólásmagyarázatok

Jövevényszavaink történetéhez. Burzsoá és proletár. E két szó kapcsolata a Kommunista Kiáltvány első fejezetének címét idézi az 1949. évi kiadás alapján (Marx—Engels: Válműv. 1:11).¹ Gyűjtőnévi alakjuk így kerül először egymás mellé magában a szövegben: „Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: *burzsoáziára* és *proletariátusra*” (uo. 11—12). Arra mutatnék rá, hogy a német eredetiben előforduló *Bourgeois, Proletarier, Bourgeoisie, Proletariat* fordításának lehetősége a címül írt és kiemelt jövevényszavakkal már a reformkor végén, a Kiáltvány megjelenésének időpontjában (1848. február) fennállott. A *burzsoá* a harmincas évek közepén bukkan fel egy, a párizsi polgárt bemutató jellemrajzban: 1835: „A' polgár (*bourgeois*) közép természetű, de minden esetre testes” (A Magyar Házi Barát 30). A *burzsoázia* a negyvenes évek elején kezdi meg magyar életét: 1842: „a juliusi forradalom, az aug 9kei építvény a *burgerség (bourgeoise)* monarchiája” (Századunk 492). 1843: „a' Juliusi kormány legjelentekesbb támaszait, a' gazdag polgárirend (*bourgeoisie*) képezte” (List—Sárváry: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere 3: 74). Szalay László a honosítás kérdését taglaló véleményében különbséget tesz a városnak mint politikai közösségnek tagjai (cité, Eckhardt: Fr.—m. szótár) és a társadalmi réteget alkotó városi polgárok, középosztálybeliek között: 1846: „a városi szerkezet, melly már századokkal ezelőtt a polgárság (cité) eszméjét benfejejtette a *purgerség (bourgeoisie)* eszméjében, nem volt képes közjogiságig emelkedni” (Publicistai dolgozatok 2: 192). — A franciaországi munkásmozgalmak hátteréből kiemelkedő *proletarius* és *proletár* szavunk reformkori létezéséről írt cikkünkben a *proletarius* első lelőhelyét 1838-ból kelteztük (Nyr. 83: 2), a *proletár* jelentkezésének évét pedig 1846-ban jelöltük meg (uo. 4). Az elmúlt esztendő újabb adatokat sodortak elénk. Mai tudásunk szerint a *proletarius* és a *proletár* már a harmincas évek eleje óta párhuzamosan élt nyelvünkben. Marrast, a neves republikánus publicista beszédet mond a francia követkamarában: 1833: „Az ország uraim, értsenek jól, nem egy két százezer ember 32 millió közül, hanem az egész népség, a' lakosság egész tömege, együtt véve szegényt és gazdagot, *proletariust* és birtokost” (Jelenkor 247, május 1.). Marrast felszólalásáról más szövegezésben is értesülhetett az egykorú olvasó: 1833: „Az ország uraim! jól megértsek engemet; nem egy pár száz ezer emberből álló csapat 32 millió népség közül; hanem az ország, az egész lakosság tömege, szegények, gazdagok, *proletárok* és vagyonosok” (Hazai s Külf. Tudósítások 1: 278, május 1.). E megrövidült szóalakot alkalmazza egy társadalmi kérdéseket elemző tanulmánynak a földtulajdon problémáját érintő részlete is: 1841: „A mezei gazdaságok' folyvást haladó eldarabolása, 's a' földbirtoknak innét szükségképp eredő összetolulása egy rakás nyugtalan, mozgó *proletárok*, birtoktalan napszamosok, és

¹ Az 1959-ben kiadott gyűjteményes kiadásban: *Burzsoák és proletárok* (Marx—Engels Művei 4: 442).

nem elég birtokú tulajdonosok' seregét teremti elő" (Athenaeum 2: 1139). A *proletariatus*-t 1843-ból adatoltuk (Nyr. 83: 9).

Eldorádó. A XVIII. század utolsó negyedében a józanokosság iránytűje mellett tájékozódó magyar szemléletben Voltaire szilárd pontot jelentett. *Candide*-ja, Leibniz ellenvilágának képe közvetíti hozzánk az emberiség ösképzetének, az elveszett Édennek, aranykornak, János pap országának új változatát, az Eldorádó-t. Maga a szó spanyol eredetű: *dorar* 'aranyoz', *dorado* 'aranyozott' (Gáldi: Sp.—m. kéziszótár). Jelentése átvitt értelemben: 'aranyország, eldorádó' (Gáldi: i. h.; ÚjMagyLex. 2:155; Fábrián Pál: Nyr. 84: 451). Első magyar visszhangja a „modern” Paradicsom boldog életének aktualizált leírását forrás rámutatással vezeti be: 1787: „*Eldorádó* vároffának, a' hol *Candida* és *Pánglos* (Voltairenak bizonyossága szerént) a' leg-jobb világot fel-tánálták vala, kétség kívül valamely föld-indulás által el-kellett pusztúlni . . . Melly szép Városnak kellett *Eldorádónak* lenni! (Magyar Kurir 473); „*Eldorádó* Vároffa . . . kies helyen fektűt" (uo. 474); a hírlapoktól, divattól mentes jólét-világon túl „A' meg-hóltaknak tartományában találtatik edgy más *Eldorádó*". Itt van újság és van politika (uo. 476). Rövidesen Voltaire szövege magyar fordításának jóvoltából az eredeti meseország tájait járhatta be a hazai olvasó. Az országnévvel először a színhelyjelölő címben találkozott: 1793: „*Kándid* az *ó'* szolgájával együtt *Eldorádóba* érkezik" (Kándid vagy a leg-jobbik világ. Bécs, 77). Külön fejezet beszéli el, hogy a vendégek „Mit láttak *Eldorádóban*" (uo. 84) s miről értesültek: „A Spanyoloknak igen homályos képzeletjek vala ezen ország felő'i; *Eldorádónak* nevezték" (uo. 85). *Candide* tovább érdeklődik: „azt kívánta tudni, miként imádkoznak *Eldorádóban* az Istenhez" (uo. 86). Tapasztalatai nyomán sóhajt fel, s céloz szavaiban Voltaire Leibniz „legjobb világ"-ára: „ha az én barátom *Panglofz Eldorádót* látta volna, bezzeg nem mondta volna többé, hogy a *Thundertentronki* kastélyon kívül nem lehet jobb a világon" (uo. 87). Nyilvánvaló: *Pangloss* nem járt *Eldorádóban*. *Candide* *Cacambóval* jutott el a gazdagság földjére. Tévesen hivatkozik tehát a Magyar Kurir cikke a mesebeli felfedezőkre, s tévesen idézi *Kármán József* is *Pangloss* *Eldorádó* című elbeszélésében: 1794: „Esméretlen Részzeiben Földünk' Golyóbissának, van egy boldog Ország, ezt beszéli *Panglofz* — a' kit fokan esmérnek — *Eldorádó* a Neve" (Urania 3: 73). Az író kérdéssel zárja „mondá"-ját, s e kérdésben észlelhetően magyar célzás lappang: „Hol fekvik ez az *Eldorádó*?? — — —" (uo. 75). Szavunk eddig tulajdonnévként fordult elő. *Mokry Benjámin* életrajzi cikkében a köznevesülés folyamata egy mozzanatának vagyunk tanúi: 1820: Chr. Gotthilf Salzmann internátust alapít; „az Intézet a' Publicum előtt nem kevés kedvességet nyert; a' gyermek-világban pedig az Ifjúság *Eldorádójába* Schnepfenthalba való menetelre felette nagy kívánságot gerjesztett" (Közönséges Históriai-Biográphiái Kézi-Lexikon 4: 70). *Mokry* jegyzetet fűz szavunkhoz: „*Eldorado* egy mesés országnak neve, a' mellyben az arany, és drága kövek olly nagy bőséggel találtnak mint nállunk az utzákon a' por és a' kövek . . . ezen Országnak leírását mappával együtt egy Anglus ki is adta. Már ma ez, tsak a' Poétak Világában találtatik fel, p.o. a' Voltaire *Candidjében*" (uo.).

Embléma. A görög *εμβλημα* 'mozaikmunka, dombormű díszítmény' > latin *emblem*a 'ua.' (Georges: LatDtWb. 1: 1777) nyelvünkben 'jelvény, címer; valamely eszmei törekvésnek plasztikai és grafikai eszközökkel való jelképes ábrázolása' jelentésben él (MűvLex. 1965. 1: 621; ÉrtSz.). A reneszánsz művészet dekorációs elemként alkalmazza (MűvLex.: i. h.); a barokk irodalmi művekben mint allegorikus rajzok jelennek meg (ÉrtSz.). Korai európai életének nyelvi emlékét Franciaország már a XVI. század közepe óta őrzi (Bloch—Wartburg: DietÉtFr. 215). Magyar földön csak a XVIII. században tűnik fel. Első nyoma szemléltető példa az *embléma* 'valamely gondolatot ábrázoló jelkép'

jelentésére. Bethlen Miklós az isteni örökkévalóságról elmélkedik: 1708–10: „Akarták némely tudósok ezt az aeternitást *emblemában* kitenni, írtak egy kígyót öszvetekeredve, a farkát a szájában, mintha maga magát megenné, és ismét maga magát helyben nevelné” (Önéletírása 1955. 1: 83). Bethlen másutt a ’címer, szimbólum’ rokon jelentésében használja a szót: „Kassán egy híres páncélcsinálóval alkuvám egy halhéjas kuracélt [= páncélt] sisak- és karvassal együtt, cifrát, aranyos egynéhány pléhek rajta, kín a címerem, symbolum, kín egyéb *emblemák* voltak” (uo. 203.). Halmágyi István a nürnbergi városháza nagytermének falán lát hasonló díszítményeket: 1752: „Vagyon festve Carolus V-tus tisztességére egy triumphalis szekér, 12 ló beléfogva, külön-külön ékességekkel, ezen lovakra, mindenikre, gyepelőkjére, a szekér kerekéire, derekára, fedelére igen szép *emblemák* vadnak írva” (MonÍrók 38: 471.). Mátyási József értelmezőül függeszti a kifejezést verssorának címer szavához: 1794: „De nékem ez a’ fa példázó tzimerem.” A jegyzetben: „*Emblema*” (Semminél több valami 175).

Guanó. Szavunkat József Attila „A város peremén” című költeménye tette ismertebbé: „A város peremén, ahol élek, | beomló alkonyokon | mint pici denevérek, puha | szárnyakon száll a korom | s lerakódik, mint a *guanó* | keményen, vastagon”. Jelentése: ’Madaraknak nagy tömegben felhalmozódott ürülékéből keletkező szerves trágya’ (ÉrtSz.). A költő ’madárirülék’ értelemben használja. Maga a szó az egykori inka birodalom nyelvéből került át az európai nyelvekbe (Uray Géza: Pais-empl. 390). A magyar is átvette. A reformkor hírlapjaiban bukkan eléink: 1844: „Franciaország követkamrája a divatba jött *guano* trágya beszállítása iránt az afrikai partokról kedvező intézményeket tett” (Nemzeti Újság 2:94); 1845: „Madeira szigetén egy Driver nevű angol mezei gazda próbát tett szőlőkertében a’ *guano* trágyával ’s úgy találta, hogy egy zsák *guano* egy holdat négyszeresen termékenységre emeli” (Erdélyi Híradó 709.). Elsőnek Babos Kálmán szótározta 1865-ben ’madártrágya’ jelentéssel (Közhasznú magyarázó szótár).

Gukker. Német nyelvterületen a *gucken* ’kandikál, kukucskál’ mellett él a *kucken* ’ua.’ változat is (Kluge—Mitzka:¹⁹ DtEtWb. 276). Főnévi származéka, a *Gucker* ’látósó, messzelátó’ a magyarban zöngés mássalhangzós szókezdettel állapodott meg: „*gukker* . . . Kisebb kettős távcső (kül. színházi látcső)” (ÉrtSz.). Ez a betűkép fordul elő a szó ma ismert első lelőhelyén, Mikszáth Kálmán művében, 1879-ben (Kiss Lajos: MNy. 63: 102). A köznyelv azonban váltakozva ejt *gukker*-t és *kukker*-t. Példáink azt igazolják, hogy e kétféle ejtésnek irodalmi nyoma is van: 1803: „ha fzeimeimet a sok írással rontom; bizonyoffan *Kuker* üveget kell vennem” (Gaál György: A tudós palóc 1: 148); 1847: „Egy modern fiatal aként tréfáltak meg: hogy opern*gukkeréből* kiszedték a’ kiegészítő üvegek párját” (Jelenkor 236).

Internacionális. A latin *inter* ’között’ és a *natio* ’nemzet’ összetételéből alkotott francia *international* ’nemzetközi’ 1802-ben tűnik fel (Bloch—Wartburg:³ DictÉtFr. 421). A magyar nyelv az *-alis* denominális melléknévképzővel létrejött latin szavak mintájára latinosított szóvéggel honosította meg a szót a múlt század negyvenes éveiben. A *nationalis* ’nemzeti’ hasonló módon alakult a francia *national*-ból, de már a XVIII. század végén. A francia forradalom megteremtí a *cocarde nationale* fogalmát, s a kifejezés mint *nemzeti kokárda* talál visszhangra Csokonai Békaegérharcában, 1791-ben (Szilágyi Ferenc: IrNyDolg. 74—5). Később a francia szókapcsolat mindkét eleme megmagyarosodik: *nemzeti bokréta* (Magyar Kurir 1793. 3: 75), majd jelentkezik Csokonai félfordításos nyelvi megoldásának helycserés változata is: „a N. Gyűlésnek végzése fzerént, minden betsületes affzonymnak *nationalis* bokrétát kellett viselni” (uo.). Az *internacionális* érkezése fél évszázadot várat magára. A fogalmat a kapitalizmus gazdasági életének hír-

anyaga közvetíti hozzánk. A hajóutak és vasútvonalak megnövelték a nemzetközi forgalmat. Elsősorban ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódnak példamondataink: 1841: „az amerikai kormány . . . kimondá, hogy a »Carolina« hajó ügye *internationalis* ügy (Pesti Hírlap 666); 1842: „Berthelemy indítványa az egy *internationalis* vasvonatra nézve elvetetvén, ezzel a vasúttörvények sorsa el lőn határozva” (uo. 429); 1842: „az *internationalis* kereskedelem legfőbb emeltyűje a pallérozódásnak” (Világ 1: 690); 1843: „a Német-Franciaország közötti *internationalis* kereskedési viszonyok kielégítő megoldásuk felé közelegnek” (Hírnök, január 23. 3) stb. Szavunk diplomáciai vonatkozásban is előfordul: 1845: „Sveicz részéről az *internationalis* viszonyoknak sem megsértése sem veszélyeztetése nincs jelen” (Nemzeti Újság 208). Az ipari élet sem nélkülözheti a szót: 1846: „Az *internationalis* kézműgyártvány concurrentiája . . . a' nagy *consumptio* czikkeire még nem terjeszkedett ki” (Jelenkor 23); 1847: „[Say Szajna megyei tanácstag] indítványt tőn . . ., hogy elősegítsenek az *internationalis* azon viszonyok, mik iparunknak minél nagyobb piacokkal kínálkoznak” (Hetilap 49).

Lincs. Köznevesült angol tulajdonnév (Fabián Pál: Nyr. 84: 451). John Lynch bírót a XVII. század vége felé korlátlan hatalommal ruházták fel Észak-Karolinában a néger szökevények és bűnözők ellen (PallasLex. 11: 744). Szavunkat az ÉrtSz. nem veszi számba, csak a *lincsel* igét értelmezi. Bakos Ferenc szerint a *lincselés*, *lincs* szó jelentése: 'valamely nekivadult tömeg vagy csoport által végrehajtott erőszakos önbíráskodás' (Idegen szavak kéziszótára⁴). Adataink a szó köznévvé válásának bevezető szakaszát, mintegy reformkori előtörténetét szemléltetik. Nagy Ignác írja 1841-ben: „Amerikát magasztaljuk 's törvényeik nagy részét sokan szeretnék hazánkban foganatosítani; de vajjon kinek kell az amerikai ocsmány *Lynch-törvény*?” (Jelenkor 275); 1841: „liberalis divatíróink, . . . ha ki tüstént s egészen véleményükhöz nem esküszik, . . . az minden ok-adás, vagy józan felelet helyett . . . a tudatlanság, gyávaság, roszakarat, talán hazas emberiség-áruulás bélyegével megróva a közbosszúnak (*à la Lynch*) átadatik” (Világ 324). Két idézetünkben a *Lynch-törvény* és az *à la Lynch* kitétel már sejteti, hogy él mögöttük címszavunk jelentésének, a *nomen actionis* tartalmának tudata. Brassai Sámuel azonban világosabb helyzetet teremt. Jegyzetként közölt magyarázatában és a hozzátartozó szövegrészben már benne van a *lincs* köznévi fogalmának nyílt és közvetlen kifejezése: 1843: „[Kolozsvárott] nem csak a' szűk sikátorokban és setétben van veszélyben az ember, hanem fényes nappal, széles utcákon — az illy tökélyes rendőrtelenségénél még a' *Lynch-igazság* is talán jobb.” A tájékoztató mondat így hangzik: „Summás törvénytétel a' néptömeg által Éjszakamérikában” (Vasárnapi Újság 126). Ezt a képzetet árulja el következő mondatunk is: 1845: „Szomorú újabb példák erre [= az amerikai nép jogtipró szándékára] . . . az indiánusokon elkövetett egyezmény elleni kegyetlenségek, a magány bosszuállás és a gyakori *Lynch törvénytartás*” (Nemzeti Újság 666). A szöveghez magyarázó jegyzet fűződik. Benne az elvi magatartást, a büntető mód követését kifejező *lincsiszmus* elősegíthette a köznévi kialakulását, használata közben lassanként elhomályosult az alapszó tulajdonnévi eredete: „a déli és nyugoti részekben inkább is otthonos a *Lynchismus*, mint északon és a keleti részekben . . ., ha a nevetlenség paraszt évei elmúlnak, a népeletben a *Lynchismus* is majd magától megszűnik” (uo.). — Az angolban *lynch*: '(meg)lincsel' (Ország: Ang.—m. szótár).

Patrónus. A latin *pater* 'atya' családjához tartozó *patronus* > magyar *patrónus* 'pártfogó, védelmező' az ókori Rómában az a patricius, aki felszabadított rabszolgájának vagy plebejusi származású kliensének pártfogója volt, s őt mint polgári jogoktól megfosztott személyt jogi ügyekben a törvény előtt képviselte, védelmezte (Pecz: Ókori Lexikon 2: 385; ÉrtSz.); a hűbériség idején: 'kegyúr' (ÉrtSz.), világi viszonylatban nem

egyszer 'földesúr', mint legrégebb magyar előfordulása helyén is, amelyet Papp László közölt 1587-ből (Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 65; MNy. 63: 95). Ennél korábbi adatokat említhetünk. Gyulafi Lestár fejedelmi titkár jegyzi fel 1579-ben: „1579. Hala meg Gyulaffi László az én *patronusom* Szilágyban (MonÍrók 31: 16). Jobbágylevél kezdődik e mondattal: 1586: „Eöreöke ualo szolgatunkath ayanlyük thý nagý: mint kegyelmes vrunknak es *patronufunknak*” (Eckhardt Sándor: MNy. 50: 205.). Eddig ismert első adatunk évében Mezőtarcfal főbírája az új nemesek botrányos viselkedése miatt panasszal fordul a kamarához. Beadványa e szavakkal kezdődik: 1587: „Eörökké ualo es hiufeges Zolggatunkat aianliuk Vrafagtoknak mint nekwnk kegmes, es io akaro *patronufuknak*” (Eckhardt Sándor: MNy. 59: 484).

Piknik. Mai jelentése: „Ismerősöknél vagy kirándulás keretében a szabadban rendezett vidám társas, rendszerint táncos összejövetel, ahova a résztvevők magukkal, viszik közös fogyasztásra az enni- és innivalót” (ÉrtSz.). A szó francia nyelvterületen keletkezett a XVII. század végén a *piquer* 'csíp' *picorer* 'csipeget' értelemben és *nique* 'fitymálás' szavak összetételéből (Bloch—Wartburg:³ DictÉtFr. 482.); az angolban és a németben a XVIII. század közepén jelenik meg (uo.; Kluge-Mitzka:¹⁹ DtEtWb. 549); legkorábbi magyar előfordulását Kiss Lajos 1896-ból közli (MNy. 63:225). A szó hazai életének kezdeti időpontját fél évszázaddal előbbre tehetjük: 1843: „A kedden tartott úgynevezett mercantil *piquenique* — vagy igen érdemes szerkesztőtársunk Brassay úr szerint *pikknikk* — csinos volt és sokáig tartó” (Honderú 1:210); 1844: „A keddi 3dik mercantil *piquenique* utolsó és legszebb volt társai közt” (uo. 1: 223). Bulyovszky Gyula a zsidó egyenjogúsítás társadalmi vonatkozásait kedélyes hangon mérlegeli: 1867: „A Nefelejts az ő [= „izraelita hölgyek”] közlönyük is, miután akármely *piquenique*-nek vagy jogászbáznak ők is ép úgy királynői lehetnek” (Nefelejts 583). Idézeteinkben a szó jelentése eltér mai értelmétől. Talán így közelíthetnők meg: 'társas összejövetel, báli együtt-lét'. Brassai Sámuel írását nem sikerült megtalálnom az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban.

Placc. A görög *πλατεια* 'szabad térség, utca, udvar' > latin *platea* 'ua.' (Georges: LatDtWb. 2:907) a középlatinban *placea* 'hely, sík terület' (DuC: 6: 340) alakot öltött. A szó az olaszban *piazza*, a franciában *place*, a németben *Platz* formában él tovább (Kluge—Mitzka,¹⁹ DtEtWb. 554). A magyar *placc* német átvétel. Mai jelentése: 'beépítetlen sík terület, nagyobb tér', és az átvitt értelemben is használt „Kiáll a *placcra*” szókapcsolatban 'nyilvános hely' (ÉrtSz.). Előfordulásának korai nyomait a XVIII. század második feléből ismerem: 1752: „szűk lévén a *placz*, el nem férek” (Halmágyi István: MonÍrók 38: 496). Protestáns iskoladrámáinkban két ízben is jelentkezik. Pandora történetében a bölcsesség génusza korholja az öntelt magatartást, a talmi tudásvágyat: 1773—1774: „Sokan tanulnak hogy tudni láttassanak | . . . | A *platzra* s a poltzra tsak magok állanak” (Baráth Lajos: Protestáns iskoladrámák 107). Dido történetében Satyra tréfás szólásaival tompítja a szomorú történet hatását. Esküvőt sürget: 1792—1793: „Csak Papot, Barátot magam vófély lézsek | De eléb e *plutzon* egy fordulást tézsek” (uo. 139). Csokonai szokincseiben is előfordul. *Cultúra* című vígjátékában a Kanakuz bérest alakító diák színpadi magatartására vonatkozólag ezt a rendezői utasítást adja: 1799: „Ez a gyermek kiállván a *placcra* rongyos szürbe, . . . tilleget duda hangot” (Harsányi—Gulyás kiadása. ÖM. 3: 345).

Puccs. Jelentése: 'államcsíny'. Elsőnek Füredi Ignác szótározta 1891-ben 'hirtelen támadt és elnyomott népmozgalom' értelmezéssel (Közhasznú idegen szótár). Mik-

száth már 1878-ban használja: „A jó Baldácsi bácsi ugyanolyan ártatlan volt az erdélyi *puccsban*, mint a ma született gyerek” (ÖM. 55: 12). Szavunk „ösalak”-ját a reformkor nyelvében fedeztük fel. A kifejezés eredetileg svájci tájnyelvi szó, ’lökés, tasztítás’ értelemben. Zürichben tűnik fel a XV. században. Köznyelvi jelentéstartalma: ’hirtelen támadt, ideiglenes jellegű népzendülés’. Így jelentkezik először 1839-ben a zürichi felkelés kapcsán (Kluge—Mitzka: ¹⁹ DtEtWb. 571). A svájci történelem ezt az eseményt „Züriputsch” néven emlegeti (Ludwig Suter: Schweizer Geschichte. Köln, 1920. 326). A szó legkorábbi magyar előfordulásait is a svájci kantonok vallási és társadalmi, nemegyszer fegyveres küzdelmeiről szóló hírlapi közleményekben találjuk: 1845: „A legnagyobb csendben s legszilárdabban állnak az ős cantonok. Hiában édesgetik s csalogatják azokat: hogy e *putsch* nem öket s a szövetséget illeti” (Nemzeti Újság 204); 1847: „A conservatív lapok szerint e freiburgi »*putsch*« Bern szomszédcantont által volt gyámoltva” (Budapesti Híradó 1:44).

Vegza. E középlatin szót (DuC. 8: 298) Wagner: Phras. 1775. még nem ismeri. Márton 1818. évi szótárának Glossariumába ’kötekedés, bosszantás’ jelentéssel veszi fel (2: 1853). A szó hazai latin előfordulására Bartal közöl adatot 1764-ből (MLSz.). Szótárának utalása nyomán ismerjük a kifejezést tartalmazó legkorábbi magyar szöveget is. Keresztesi József használta naplófeljegyzéseiben: 1790: „Ezeknek [= a papokon hatalmaskodó uraknak] ezer *vezáit* megunván, elvégeztem [,] hogy kevés időre a hazámba szaladjak” (Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén 281). Eszerint a *veza* magyar szöveggörnyezetben később bukkan fel, mint latin nyelvű közleményben. Alábbi adataink módosítják e viszonyt. Már a XVIII. század elején használatos a szó. Pápay János nem torolja meg az embertelen sértéseket Szalontai István török tolmácson: 1706: „ellene nem szóltam, . . . inkább szép szóval demulceáltam, bízván Istenre és időre büntetését mocskos *vezájért!*” (Törökországi naplói 155). Széchenyi György így ad hangot haragjának: 1719: „Boldog Isten, mért nincsen poenája az ilyen *vezáknak!*” (Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz). Szavunk a jog- és törvénytudomány területén talált otthonra ’bosszúság, bosszantás, kötekedés’ értelemben (Puky Károly: Honni Törvény-szótár 1830. 203; Fogarasi: Diáknagy magyar műszókönyv 1833. 49; Fogarasi: Jogtani műszókönyv 1842. 63; Törvénytudományi műszótár 1843. 435). Köznyelvi használatáról elsőnek Kunoss értesít (Gyalulat 1835.). Az 1846-ban megjelent Heckenast-féle Idegen szótár már nem tud róla, holott Petőfi 1845-ben kétszer is használja: „És ez aztán *veza!*” (ÖM. 5: 13; Századunk 234); „A legkárhózosabb *vezák* egyike, ha az ember Vácra siet, hogy a gőzösön még az nap Pestre érjen, s a gőzös öt-hat perccel elébb indul el onnan, mint az ember ott terem” (ÖM. 5: 35). A *veza* szótártörténeti élete éles töréseket mutat. Az idegen szavak szótáraiban Kunoss után csak a század utolsó évében jelenik meg újra (Tolnai: Magyarító szótár 1900); a XX. század első felében még fel-feltűnik ’bosszantás, ingerlés, nyugtalanítás, háborgatás, zaklatás, kötekedés’ jelentésben (Radó Antal, Kelemen Béla, Tolnai [PHNyr.] összeállításában), felszabadulásunk után azonban az idegen szavak szótárírói (Turóczy-Trostler, Sándor Kálmán, Terényi István, Bakos Ferenc) már nem veszik számba.

Zsoldos Jenő

Hall. Nyelvünk emez angol eredetű szavának jelentését így írja körül az Értelmező Szótár: 1. Városi típusú lakásokban rendsz. a bejárat közelében levő, gyak. ablaktalan nagyobb helyiség, amelyből a többi helyiség nyílik, s amely az előszobával ellentétben tartózkodásra, vendégek fogadására is haszn. és lakható. 2. Fényűzőbb, nagyobb

lakásban, szállóban tágas előcsarnok, amelyben a ház lakói és vendégeik beszélgetés, szórakozás stb. végett gyak. összegyűlnek és ott tartózkodnak.

A *hall* szó nyelvünkben e két, egymáshoz tartalmában közel álló jelentésben úgyszólván csak a XX. században terjedt el. A *hall* szónak az angolban létező egyéb jelentései azonban már jóval korábban megjelentek a magyar nyelvben. A több ütemben történő átkölcsönzés menetének felderítéséhez szükséges az átadó angol nyelvbeli jelentéstörténet ismerete is. Az ősi germán eredetű szó az óangolban, a VIII. században csupán tágas fedett helyiséget jelentett, majd a XII. századtól fogva királyi, főúri palota legnagyobb, központi termét, mely étkezésre, fogadásra, nyilvános aktusok céljára szolgált, s melyből a kisebb szobák, kamrák nyíltak. Jelentésbővülés és -szűkülés folytán ebből több speciális jelentés fejlődött ki. Előbb számos földesúri kastély neve lett, majd a XIV. századtól kezdve Oxfordban és Cambridge-ben az egyetemi kollégiumok (lakó-, étkező és tanulmányi épületek) egy szűkebben körülhatárolt fajtája kapta ezt az elnevezést. A polgárosodás egyik tüneteként ugyanezen idő tájt kezdték *hall*-nak nevezni céhek és egyéb szakmai testületek székházát is. Ezt az elnevezést vitték át a XV. században városházákra, bírósági palotákra, majd később nagyobb előadótermeket magukban foglaló épületekre is. Csak a XVII. század végén jelenik meg az angol nyelvben a nálunk ma használatos jelentés: kisebb magánlakóház belépőhelyisége, mely nappaliként is használatos.

A *hall* angol jelentésváltozatainak egy része külön átvételek formájában magyar szövegekben is megjelent. Már 1795-ben azt írta a soproni Németh László Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása c. könyvének 232. lapján az oxfordi és cambridge-i egyetemekről, hogy „Fel van mindenik bizonyos Kollegiomokra (*Halls*) osztva.” Pontosabb meghatározást adott 1827-ben Lassú István Nagy Británia statistikai, geográfiai és historiai leírása című művében a 69. lapon e szavakban: „Oxfordban 19 Collegiumok és 6 táplálmányos oskolák (*Kostschulen, Halls*) vannak, melly utolsóknak semmi fundázióik síntsenek, hanem mindenik tanuló a maga pénzéért él. Cambridge 12 Collegiumokat és 4 *Hallsokat* számlál, mellyeknek fundázióik vannak.” A két szövegből nyilvánvaló, hogy a szerzők a *halls* szóban nem ismerték fel a többes számot. Nyelvtanilag helyesen használta a szót 1840-ben Szemere Bertalan Utazás külföldön című műve 2. kötetében, ahol a 205. lapon megjegyezte, hogy Oxfordban „a teremek (*hall*) csupán iskolák, mik sem fellowkkal, sem alapítvánnyal nem bírnak.” Cambridge-ben pedig, írta a 140. lapon, „valamennyi (17) collegiumot s *hall*-t (teremet) bejártam”. A terem megnevezés alkalmazása Szemerénél egy kollégiumtípusra a *hall* szó egy másik jelentése által befolyásolt kényszerátvitel volt, amiben talán a Szemere által használt angol szótárnak is szerep jutott.

A XIX. században a *hall* szó egyéb angol jelentéseiben is előfordult nyelvünkben. Bölöni Farkas Sándor az 'előadás, kongresszus célját szolgáló nagyterem' jelentésben használta tulajdonnévvel kapcsolatban, 1831. május 9-én kelt londoni naplóbejegyzésében (kiadva Benkő Samu által Bukarestben 1966-ban; a 322. lapon). „Ma a British School Society esztendősi gyűlése lévén, elmentem az Exeter *Hallba*, mely egy a legszebb szalák közül.” Ugyanilyen értelemben szerepelt Tóth Lőrincnek Úti Tárca című, 1844-ben füzetekben megjelent könyve ötödik fasciculusának 145. lapján, a londoni egyetem leírásában. „Keletre van a 90 láb hosszú, 45 láb széles *hall*s (nagy terem), ünnepélyes alkalmak-s vizsgálatokra rendelve.” A pentonville-i mintafogházban pedig — írta a 137. lapon — „a középponti terem (*central hall*) fedéltől padlóig nyílt.” Úti beszámolómban a múlt század közepén előadóteremnek vagy ilyent is magában foglaló épületnek neveket más szerzőknél is előfordult a *hall* szó. Térey Pál manchesteri élményeiről szólva Angol-skóthoni napló 1858 és 1859 évekből című könyvében írta, hogy „következett másnap megtekintésre a Free Trade *Hall*, melynek terme 10 000 embert fogadhat be” (143). Ugyanó

városház neveként is használta e szót. Glasgow-ban „a New City Hall-ba mentünk, mely legnagyobb terem az egész országban s kényelmesen befogadhat 4000 embert” (127). *City-Hall* mint városháza szerepelt többször Nendtvich Károly amerikai utazásáról szóló könyvében is, 1858-ban.

Mindezen esetekben a *hall* mint meg nem honosodott ritka idegen szó, nemegyszer csupán mint két- vagy többelmeű elnevezés tagja fordult elő szövegeinkben. Az eddig közölt idézetekben olvasható jelentéseiben a szó nem asszimilálódott, s nem terjedt el oly mértékben, mint ahogy ismertté vált az ÉrtSz.-ban körülírt jelentéseiben. Nyilván azért nem, mivel az egyetemi kollégiumfajttát jelentő *hall*-nak megfelelő intézmény nem volt Magyarországon, egyéb, nagy tömegeket befogadni tudó helyiség jelentéseiben pedig a *csarnok* és a *terem* szavak pótolhatták. A *hall* szó akkor kapott nálunk polgárjogot, amikor a XIX. század végén nyugati kulturális hatásra ismertté vált új lakásépítési jelenség neveként kapóra jött a szó meghonosítása.

Első felbukkanását Ybl Miklós egy nevezetes alkotásához tudjuk fűzni. A budapesti VIII. kerületben, a Múzeum utca és a Pollack Mihály tér sarkán ma is áll (habár kiégetten, romos állapotban, de már a rekonstrukció kezdeti szakaszában) az a palota, melyet Ybl a nyolevanas években gróf Károlyi István számára épített. (A második világháború előtt és alatt az olasz követség székhelye volt.) Justh Zsigmond naplójában 1889. április 19-én így írta le Budapestnek akkor egyik legfényűzőbb épületét: „a palota közepén óriási boiserie hall — atrium, mint ahogy ók nevezik — földszintől a padlásig — felső világítás. Onnan lépcső, mely galériába vezet — e galériába nyílnak körül a termek, salonok” (Halász Gábor által gondozott kiadás, 1941. 349). A *hall* szónak e modern jelentésére (azaz: 'bejárati nagyobb középponti lakóhelyiség, melyből a lakás többi szobái mind a földszinten, mind egy belső lépcső és galéria útján az emeleten nyílnak') Justhnál másutt is van példa, így 1889. május 28-án.

A századforduló építészeti szakirodalmában azonban a *hall* szó elterjedése még egy ideig váratott magára. Középületek, szállodák előcsarnoka még *foyer* vagy *vestibule*, néha *vestibulum* néven szerepel a pályázati hirdetményekben és vezető építészeink tervrajzaiban. Általánosan ismertté és használttá a *hall* szó akkor vált nálunk, amikor a Magyarországon épült nagypolgári villák beosztásának mintaképe az angol lakáselrendezés lett, aminek következtében nálunk is eltérnek az egyetlen homlokzatra néző szobasorok rendszerétől, és központosabb alaprajzra törekedtek. Figyelemre méltó, hogy Sós Aladár műépítész és építészettörténész megállapítása szerint a *hall*-központúság eleinte nem közvetlenül angol hatásra jelentkezett. Voltaképpen Herman Muthesius német építész *Das englische Haus* című 1904—05-ben Berlinben megjelent háromkötetes monográfiája indította el ezt a folyamatot nálunk. Muthesius azonban ezt a helyiséget nem *hall*-nak nevezte, hanem német szóval *Halle*-nak, ami egyébként ugyanazon germán töből ered, mint az angol szó. A magyar építészek csakhamar közvetlenül angol forrásokat kerestek. Az angol szakfolyóiratokban, a *The Studioban*, az *Academy Architecture*-ben a centrális helyiség elnevezésére adva volt a *hall* szó. Századunk első évtizedének, az 1900-as éveknek második felében az angol szó már gyorsan terjedt. A hazai szakfolyóiratok, a *Magyar Építőművészet* (1906—10.), a *Magyar Iparművészet* (1907—08.), a *Ház* (1908—11.) évfolyamaiban úgyszólván minden számban ismételtlen találkozunk tervrajzokon és épületleírásokban a *hall* szóval. Ekkor már nemcsak villák, hanem bérházakban levő nagyobb lakások központosan fekvő helyiségeit is így nevezték, még abban az esetben is, ha nem volt is közvetlenül a szabadba néző ablakuk.

Napjainkban ez a legutóbbi mozzanat (köztérre néző ablak hiánya) lett lakásgazdálkodási szempontból a magánlakásbeli *hall* egyik legfontosabb ismérve. Nagy jövőt azonban nem merünk nyelvünkben ennek az egyszerű, rövid szónak jóslni. Nem is pusztán azért, mivel az építés szakmabeliek nyelvén kívül elsősorban, sőt szinte csakis

az értelmiségi rétegben, a polgári életformára törekvő körökben él. Hanem főképp annak okán, mivel a lakás-tömegtermelés és a vele járó lakásminiatúrizálás mai korszakában eltűnőben van a benne való tartózkodásra, ott időzésre is alkalmas *hall* nevű szobatípus, s helyébe egy parányi előszoba, egy keskeny folyosóféle lépett.

Koktél. Ez az angol italnév már jó ideje foglalkoztatja az etimológusokat, főleg a műkedvelő nyelvészekedőket. A *cocktail* ugyanis szó szerinti fordításban a kakas farkát jelenti. Első látásra nehéz megállapítani, hogy mi a köze a kakas farkának ahhoz a manapság nálunk is elterjedő társasági italhoz, mely mindig legalább két, meglehetősen eltérő ízű italféleségnek keveréke. (Ezek egyike általában magas szeszfokú készítmény, amit rendszerint egy kellemesen pikáns másféle itálnak kisebb adagjával izesítenek, s az egészet többnyire jéghidegen szolgálják fel.)

A *cocktail* szó eredetét angol forrásokban keresve először a *cocktailed* (azaz kakas-farkú) melléknévre bukkanunk az 1760-as években (Oxf. Engl. Dict.) az olyan lovak leírásában, „melyek farkát annyira rövidre vágták, hogy a fark feláll, mint a kakasé.” A fark levágása nemcsak a hosszú lószőr eltávolításából állott, hanem az utolsó csigolyák, az ún. „répa” barbár megcsontolásából is. Célja az volt, hogy — a lótenyésztők szaknyelvén szólva — a ló „nadrágja”, azaz farpofája jobban mutasson. Már a korai magyar lótenyésztési szakkönyvek, így Térey Pál 1859-ben vagy Kovácsy B. és Monostori K. monográfiája 1889-ben egyértelműen elítélték ezt a hosszú időn át fennállt gyakorlatot.

Mivel Angliában telivér versenylónak nem volt szokás a farkát ily módon kurtítani, ezért a *cocktail* főnév csakhamar a nem-telivér versenyló, a postakocsit húzó és a falkavadászatokon lovagolt ló nem hivatalos megnevezése lett, ahogy azt az oxfordi nagyszótár már a XIX. század első évtizedéből adatolja. Evvel az angliai jelentéssel teljesen egy időben merült fel az Egyesült Államokban a „bármilyen égetett szeszből vízzel kevert, cukrozott és növényi keserű anyag hozzáadásával izesített élnéltítő ital” jelentés, melyre az első szótári adat a Dictionary of Americanisms szerint 1806-ból származik. Az új italnév gyorsan elterjedt, először persze szülőhazájában, Amerikában, majd a század közepén Angliában is, ahogy több irodalmi példa igazolja. A XIX. század második felében az angol nyelvterületen kívül is felbukkant a szó, 1860-ban a franciában (Bloch és von Wartburg szótára szerint), pár évvel később a németben is (Ch. B. Wilson és A.B. Stiven monográfiái szerint). A század végén pedig elkezdődött a találgatás a kapcsolatot illetően a szó eredeti jelentése (kakasfark, ill. kurta farkú ló) és az új jelentés (egy fajta erős ital) között, elsősorban amerikai nyelvészekedők között. H.L. Mencken nagy monográfiájának, The American Language-nek első pótkötete (Supplement One, New York, 1945.) 256—260 lapján részletesen foglalkozott a kérdéssel s felsorolta azt a hét megoldási kísérletet, amelyről addig tudomást szerzett. Ezek között van olyan, mely egy francia edényféle nevének vagy egy állítólagos francia italnévnek átvételét (tehát homonimaképződést) tételezi fel, más a kakasviadallal próbálja kapcsolatba hozni stb. E helyütt nincs terünk e nem egyszer ötletes, csak éppen megalapozatlan eredetmagyarázatokat részletesen ismertetni. Akad közöttük olyan is, ami itt nem is közölhető, mivel egy élettani vonatkozású ártatlan angol képes kifejezésből indul ki, mely azonban szó szerint magyarra fordítva nem alkalmas a művelt társalgási nyelvünkben való használatra. Valamennyi etimológiai kísérletnek alapvető hibája, hogy tárgyi adatok híján feltételezésekből indul ki, s hipotézisre épít újabb hipotézist. Ezért Mencken s minden angol nyelvű tudományos etimológiai szótár valamennyit elveti, s megállapítja, hogy az ital jelentésű *cocktail* szó eredete ismeretlen.

Ma már a *cocktail* elnevezés mind az angol nyelvterületen, mind azon kívül a legkülönfélébb erős, kevert, jegelt rövid italok százainak gyűjtőneve. E cocktailfajták

mindegyikének külön angol neve van, amik legtöbbször éppoly fantasztikus s eredetét illetően többnyire megmagyarázhatatlan, akárcsak maga a *cocktail* szó. Ilyenek vannak köztük, mint *highball* (magas labda), *screwdriver* (csavarfűró), *blackjack* (gumibot vagy kalózlobogó), *white lady* (fehér hölgy), *sidecar* (oldalkocsi) stb. A bizarr elnevezések kiütése az italkeverő szakmában és a szakácművészetben nem angol sajátosság. Akárhány más nyelv területén is találkozhatunk olyanféle játszi, tréfás elnevezésekkel, mint amilyenek nálunk a *barátfüle*, *borzaskata*, *csehpimasz*, *darúzsíjszek*, *macskanyelv*, *női szélszély*, *rigójancsi*, *szerelmes levél*, vagy italaink között a *hosszúlépés*, *házmester* stb. Ezek is, akárcsak a *cocktail* szó egyéni megnevező ötletekből erednek, csak áttételesen, távolról céloznak a szóban forgó készítmény valamilyen nem lényegbeli tulajdonságára (de néha még ilyen célzást sem tartalmaznak), az ételt, italt nem írják le, csupán névvel látják el s megnevező mivoltukban motiválatlanok.

Magyarországon a *cocktail* szó aránylag korán megjelent. Legelső előfordulása tudomásunk szerint 1877-ről keltezhető, mely egyben egy cocktailrecept is. Kecskeméthy Aurel írta Éjszak-Amerika 1876-ban c. könyvében a 22. lapon: „A scenát általános kibékülés és champagne *cock-tail* követte, mely fölséges italnak (amerikai társunk szerint: „*hot town and jerry*” a neve) készítése a következő: egy üveg pezsgő, vagy negyed meszely „Angostura-bitter” nevű liqueur; néhány szelet citrom, s kellő mennyiségű jég, s azt jól össze kell rázni, míg egybeolvad. Az ember mindennap tanul valamit.” (A dőlt betűs szavak Kecskeméthyénél ritkítva.) A szó ismét előfordul könyve 159. lapján.

A *cocktail* 1877 után még pár évtizedig mint ritka idegen szó lapangott nyelvünkben. Angol–magyar szótáraink nem siettek regisztrálni, így Yolland csak 1937-ben vette tudomásul szótárának új szavakat tartalmazó függelékében. A lexikográfiánkra annyira jellemző „idegen szavak szótárai” közül elsőnek tudomásom szerint Radó Antal vette fel címszavai közé 1905-ben, majd Toldy Géza a Szerencsenszótárban (1910). A harmincas évek végén már magyarítására is történt kísérlet *gyöngyital* alakban (Pávó Elemér, Pintér Jenő). A harmincas évek elején írott „Erzsébet” c. novellájában Kosztolányi — aki, ha csak tehette, kerülte az idegen szavakat — egy idegenszerű világ hangulatának érzékeltetésére még feltűnően, kurzív szedéssel közölte, [az ritka, a nagypolgári környezet felidéző idegen szavak társaságában: „Erzsébet [az estélyeken] . . . briliáns nyakékkal, igazgyöngy fülbevalóval az asztalfőn trónolt a *haute finance* körében, melyeken *parlait*-t és *cocktail*-t szolgálnak föl, *tapeur*-ök és *jazz*-ek játszanak . . .”

A szó igazában a második világháború után terjedt el, s vált szélesebb körökben is ismertté nálunk. Ekkortájt adott helyet angol írásmódja a magyaros *koktél*-nek. Ugyanakkortájt a szó két új jelentéssel is gazdagodott. Az ötvenes években már megjelent ez az új jelentése: olyan, rendszerint rövidebb ideig tartó társasági összejövetel, fogadás, melyen a meghívottaknak egy-egy pohár cocktailt szolgálnak fel. Egy napihírben olvassuk 1951-ben: A nagykövet koktél adott a küldöttség tiszteletére. Ebben a jelentésében az angol *cocktail party* magyarított alakját látjuk, ami a teljesebb *koktélparti* alakban ma is még gyakori nálunk. Az ötvenes évek vége felé a *koktélöz* igével is találkozunk (koktélpartin vesz részt, illetve: egy, de inkább több pohár koktél fogyaszt ilyen alkalommal), s megjelenik több összetétel előtagjaként is, mint *koktélruha* (azaz női kisestélyi ruha), *koktélpohár*, *koktéldesszert* stb.

A hatvanas évek közepén — tehát napjainkban — a *koktél* divatszó lett, amit derűre-borúra alkalmaznak, ha „váltakozatos egyveleg, érdekes keverék” jelentésre kívánnak újszerű megnevezést alkalmazni, amit harminc-negyven éve még úgy hívtak volna, hogy „vegyes felvágott”. De a *koktél* szót már nem étel- vagy italneműre alkalmazzák, hanem átvitt értelemben másféle, szellemi élvezeti cikkekre. A budapesti rádióban 1964 óta állandó műsorszám a *tánczenei koktél*. Az Országos Rendező Iroda 1968. január 1-re egy hangversenyt *Qualiton koktél* címen hirdetett. Egyes változatos tartalmú könyvek

címében is olvashattuk. Így 1964-ben Maria Rosseels belga íróőnek ázsiai színes benyomásait rögzítő útikönyve *Keleti koktéll* címen jelent meg magyarul, az elmúlt évben pedig Vargha Balázsnak fejtörőket tartalmazó könyve *Játékkoktéll* címen látott napvilágot. Remélhetőleg a szó elharapózása csak múló jelenség, s nem kell megérnünk, hogy egy szép napon folyóiratunk is felveszi a *Nyelvkoktéll* címet.

Országh László

A huligán szó történetéhez. A *huligán* szóval Kiss Lajos (Nyr. 81: 324–5) és Wacha Imre (Nyr. 83: 229–31) foglalkozott. Mindketten hivatkoznak a Révai Nagy Lexikonára, amely szerint „pogromokat rendező, erőszakoskodásokat elkövető bandák neve” volt, elsősorban a cári Oroszországban, de Magyarországon is az 1910-es években. A szónak lényegében azonos jelentésű, de sajátos körű használatára találhatunk adalékokat Zadravecz Istvánnak, Horthy táborig püspökének emlékirataiban, amelyeket „Páter Zadravecz titkos naplója” címen Borsányi György szerkesztésében, a Magyar Történelmi Társulat kiadványaként a Kossuth Könyvkiadó jelentetett meg 1967-ben.

A könyv részletesen foglalkozik az úgynevezett „nyugat-magyarországi felkeléssel” (152–75). 1921. aug. 27-én a magyar kormányzatnak ki kellett írnie a békeszerződésben Ausztriának ítélt nyugati területsávot. A bevonuló osztrákok azonban fegyveres ellenállásba ütköztek, amelynek élén Héjjas Iván, Prónay Pál és más hírhedt fehérterroristák álltak. A felkelő bandák hónapokig garázdálkodtak a megszállva tartott területeken, csak november elején voltak hajlandók a kormány felszólítására letenni a fegyvert. Noha a felkelők mögött vezető irredenta körök álltak, a konszolidációra törekvő Bethlen-kormány igyekezett elhatárolni magát tőlük, azt hangoztatva, hogy „nem hivatalos körök, hanem »felelőtlen elemek«, »huligánok« szítják a felkelést. A felkelők átvették ezt a szóhasználatot, és magukat is — maliciózan — »huligánoknak« nevezték.” (A szerkesztő jegyzete, 155.)

Zadravecz, az irredenta uszító, aki szívvel-lélekkel a felkelők pártján állt, maga is használja ezt a szót. Így írja le a meglátogatott csapatokat: „Civil- vagy katonaruhában vannak, fő ismertetőjelük a *huligánkalap* s a szív fölé tűzött felkelő jelvény (pajzsban három halom kettős keresztel). A beosztásban senki sem válogathat. Akárhány tiszt egyszerű legény (*huligán*) beosztásban van, viszont a parancsnokok között nem tiszt is foglal helyet” (165). Később fölkeresi Prónay főhadiszállását: „A parancsnokok nagy ovációja mellett ebéd előtt Prónayné szívem fölé tűzte a fölkelő jelvényt, s ezzel *huligánna* avatott” (167).

Ebből a szövegből az tűnik ki, hogy az ’ellenforradalmi terrorista’ jelentésű *huligán* szót maguk az ellenforradalmi terroristák félig-meddig hivatalosan, de mindenestre büszke önérettel használták.

J. Soltész Katalin

Fonca. E ritka tájszavunkat az EtSz. ismeretlen eredetűnek mondja. Két adatot közöl a MTSz. nyomán ’bányászmeccs’ értelemben Nagybányáról és Kapnikbányáról (Nyr. 14 : 235, 237 és NyK. 2 : 376 [a NyK. mutatójában e szót nem találom felvéve]). Ugyanerről a vidékről ismeri* Szeőke Imre, „Bányászati szótár”-ának (Bp., 1903.) „Bányászati tájszótár” című fejezetében (167): „*Foncza*, bányamács [o: bányamécs]. Felsőbánya, Kapnikbánya.”

* A csillaggal jelölt forráshelyekre Kiss Lajos volt szíves figyelmemet — lektor véleményében — irányítani. Fogadja érte köszönetemet.

A szó eredetét a magyar bányásznyelv német eredetű szavai között találjuk meg. A bányászcsaládból származó, resicabányai születésű édesapám a használatában volt EtSz.-ba tett feljegyzésében a következőket mondja: „*fonca* német *Funze*-ből 'ein kümmerlich brennendes Licht, eine schlecht brennende Lampe'. Resicabányai német szó.” Közölt továbbá egy idézetet: „Er ist ein Dichter, Wie die *Funze* zwischen den Lichtern”, de forráshelyét sajnos nem adta meg.

Péché Antal „Magyar és német bányászati szótár”-ában nem találtam meg (de ismeri Szeőke fenti műve). Sander—Wülfing: HWb. der d. Spr.⁸ 227 szerint: „die *Fünzel* (mundartl.) 'schlecht leuchtende Lampe'.” Koenigs: Gr. Wb. der d. Spr. Berlin, 1911. 215 *Funsel*, *Funzel* alakban ismeri 'schlechtes Licht; *Trankfunsel*' jelentésben. Kluge: EtWb.⁷ nem ismeri, de a *17. kiadás Heller-*Funtze* alakban közli (224) a magyar szó előzményét. Pinloche: EtWb. der d. Spr. Paris, 1930² 157 is ismeri „*Funse*, *Funsel*, die (dial., für: *Funksel*)” alakban 'schlechtes Licht' magyarázattal. A Der gr. Duden Leipzig, 1929¹⁰ 174 szintén közli a „*Funse(l)* *Funzel*, die” szót 'schlechtes Licht' jelentésben. Wahrig, Gerhard: Das gr. d. Wb. (C. Bertelsmann Verl. 1967.) 1369. lapján írja: „*Funzel* < f. 21; umg. > schlecht brennende, wenig Licht gebende Lampe; traurige, trübe ~ ~ [vermutl. < vonksel (17. Jh.) „Zündstoff, Zunder”; zu Funke(n)]”.

Ez adatok nyomán bányásztájnnyelvünk *fonca* szavát német eredetűnek állapíthatjuk meg annak ellenére, hogy a Resicabányáról közölt német *Funze* szót csak Kluge: EtWb.¹⁷ egy összetételéből ismerem, 'bányászmeés' jelentését pedig nem találtam fenti szótárakban.

Mihalik Sándor „Resicza jelene és múltja. Resicabánya, 1896.” című munkájában írja (53, 55, 116), hogy 1770—80 között Felső-Ausztriából Salzkammergut, Stájerország Aussee községe adott telepeseket, s ugyanakkor áttelepítés is történt Bogsbányáról. 1846—1857 között Szepes és Liptó megye, Csehország (Rokycany vidéke) és Morvaország lakosaiból települtek e bányászvároskába.

A német *u* > magyar *o* hangzováltozásra magyarázatul szolgálhat a német *Pfundt* > magyar *font* alakulása, míg a szóvégződés azonos a *ciha*, *cérna*, *gléda*, *péllda* stb. szók alakulásával (vö. Kniezsa : SzlJsz. I/2 : 603).

Kohanyec. A magyar bányásznyelv másik 'bányameés, bányászlámpa' jelentésű szava a *kohanyec*, amely a selmechányai bányásznyelvből került az ott élő akadémikusok használatába, majd az akadémia Sopronba történt áttelepülésével a soproni egyetemi hallgatók diáknyelvébe. Jelentése eredetileg a bányában használt, az ácslatba erősíthető olajmécs volt. Ennek divatja múltával a Dawy-lámpára került át a név (eredetileg ez is olajtöltésű volt). Ma kedves kegyeleti eszköz, amelyet soproni temetésen visznek az egyetem hallgatói, égő *kohanyec*-cel kísérve professzorjuk vagy társuk koporsóját.

E 'bányameés' jelentésű szóval többen foglalkoztak a magyar nyelvészeti irodalomban, s többek között Tarján Jenő (*A vasérbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. Bp., 1939. 66) is felvidéki, közelebről selmechányai eredetűnek tartja. *Kahanc* változatát közli Kálmán Béla (*NytudÉrt. 40, Bárcezi-empl. 163) Csúcsom bányász-községből.

Az általánosan ismert *kahanyec* fentebb leírt változatát (*kohanyec*) közli Kiss Lajos is Borsodnádásdról (*Kahanyec. Nyr. 83 : 489—90). Ugyanitt összefoglalja a szó etimológiájáról való mai ismereteinket. A SzlJsz. szónkat nem tárgyalja. A magyar *kohanyec* szó azonos a felvidéki szlovák *kahanec* 'mécs' szóval (Loós—Pechány: Tót és magyar szótár. Bp., 1906. 1 : 112. 2 : 259). Hasonló jelentésváltozást találunk itt is, mint az előzőkben ismertetett *fonca*-nál, a szegényes olajmécs, pipics jelentés a határozott 'bányászmeés' tartalommal került nyelvünkbe.

Klopacska. A selmechányai bányásznyelv másik olyan szava, amely a soproni diáknyelvbe került. *Klopacska* volt Selmechányán a bányászokat műszakra hívó kopogó, amelyet fakalapáccsal vertek. Sopronban szintén az egyetemi temetés gyászszertartásában szerepel. Rúdton vitt — nagyjából lapos trapéz alakú — függő keményfa palló, amelyen fakalapáccsal méltóságteljes ütemet vernek ki a temetési menetben.

A név szintén szlovák eredetű és a *klopačka* '1. ütő, verő; 2. porolópálca' jelentésű szóval azonos, amely a *klopat'* ~ *klopat'* 'kocog, kopog, dobog, kalapál' ige származéka (Loós—Pechány i. m. 1: 120). Ezt igazolja a következő régi adat. Korabinsky János (Georg.-hist. Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786. 581) írja Bakabánya ismertetésében: "Sonst dienen noch zwey Säulen zur zierde der Stadt. Die Dreifaltigkeitssäule auf dem Marktplatze und die Marienstatue am Obernthore, wo gleich daneben auch die sogenannte *Klopačka* oder der Pocher, wodurch die Bergleute zu ihren Berufsgeschäften aufgerufen werden."

Érdekes, hogy Rozsnyóról is ismerünk egy hasonló alakú szót. Ez a *klapacska* 'száj' jelentésben (Nyr. 8: 565 > MTSz. > Kniezsa: SzlJSz. 1/1: 270), amelyet az utóbbi a szlovák *klepačka* 'kelepelő, zörgetyű' szóval azonosít, s a *klepat'* 'kopog, kocog' ige származékának mond. Az előbbit a SzlJSz. nem ismeri.

Reuter Camillo

Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 256 lap

1. Az alkalmazott nyelvtudomány különféle területei között aligha van egy is, amelynek problémái közelebbről érdekelnék az író-olvasó társadalmat, mint a helyesírás. Az írásban kifejezett mondanivaló egyértelműségét biztosító elvek és szabályok ismerete és alkalmazása olyan követelménye az alpműveltségnek, amely napjainkban — nem utolsósorban az emelkedő színvonalú iskolai munka eredményeképpen — egyre szélesebb körben teljesül. — A helyesírás „szinkroniájá”-ban való tájékozottság mögött azonban messze elmaradnak a „diakroniá”-ra, a mai állapothoz vezető folyamatokra vonatkozó ismeretek. Természetes következménye ez annak, hogy a helyesírás-történet mindmáig meglehetősen elhanyagolt területe a nyelvészeti kutatásnak. Bizonyos részlettanulmányok mellett még nemrégiben is főleg Kniezsa István két alapvető munkájára hivatkozhattunk mint idevágó ismereteink forrására: a „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” címűre (1952.) és „A magyar helyesírás története” címmel egyetemi tankönyvként közreadottra (1952., második kiadásban 1959.). Ismeretes azonban, hogy a *helyesírás* az előbbiben kizárólag, az utóbbiban pedig nagyrészt 'hangjelölés' értelmű, s így az ortográfia számos egyéb területének alakulása az első műben teljesen figyelmen kívül marad, a másodikban pedig (és itt is csak a második kiadásban) — a munka rendeltetéséből következően — csupán a legújabb kor legfontosabb jelenségeinek vázlatos ismertetésében táruul az olvasó elé. — Sajátos helyet foglalnak el helyesírási szakirodalmunkban a Benkő Loránd szerkesztette „Helyesírásunk időszéri kérdései”-nek (1955.) tanulmányai, amelyek az 1954-i szabályozás tudományos megokolása kapcsán többnyire az első akadémiai szabályzat kiadásáig visszanyúló történeti fejtegetéseket is tartalmaznak. Ezek a visszatekintések a dolog természete szerint szintén vázlatosak; illusztráló szerepük nem tette sem szükségessé, sem lehetővé a részletesebb tárgyalást.

Az első olyan helyesírás-történeti munka, amely a fejlődés erővonalainak és eredményeinek, egy meghatározott korszak helyesírásának teljes rendszerében való t ü z e t e s vizsgálatát választja feladatául, Fábián Pál kandidátusi értekezése, illetve annak az alábbiakban bemutatandó könyvben megvalósuló, átdolgozott változata.

2. Mielőtt a munka tartalmáról mondanánk el egyet és mást, a szerző t é m a v á l a s z t á s á r ó l és az anyag feldolgozásában követett m ó d s z e r é r ő l szeretnénk szólni.

a) Mint a könyv alcíme is világosan jelzi, Fábián Pál azoknak a tudatos törekvéseknek a felderítésére fordította kutatómunkáját, amelyek a Magyar Tudós Társaság

első helyesírási szabályzatának megjelenését megelőző hat évtized folyamán vívtak egymással nemegyszer szenvedélyes harcot, s amelyek szemléletbeli különbségeik ellenére is azonos célra irányultak: ti. az írásgyakorlat sokszázados tarkaságának helyébe a szilárd elveken alapuló helyesírási egységet kívánták tenni. A vizsgált időszak kezdődátumául felvett 1772 — noha újabban a nyelvtörténeti korszakolásban is szerepel — a helyesírás-történet szempontjából nem éppen korszakhatár, de hagyományos jelölője a reformkorba torkolló felvilágosodás kezdetének. A felvilágosodás térhódítása tette lehetővé, hogy a helyesírás problémái már ne a felekezeti, hanem a nemzeti hovatartozás kérdéseiként vetődjenek fel. De ha 1772 inkább csak szimbólum, annál realisabb korszakhatár a helyesírás történetében 1832, amely az akadémiai szabályzat megjelenésével lezárja a forrongó évtizedeket. Viták természetesen ezután is vannak, és akadnak olyan (nemegyszer tudós) tollforgatók is, akik a döntéseket nem tartják kötelezőnek magukra nézve, de az Akadémia tekintélye „a szabályzatot számottevő ellenállás nélkül diadalra vitte, s ezzel az irodalmi nyelv egységének megőrzését és továbbépítését jelentős mértékben elősegítette” (Bárcki: A magyar nyelv életrajza 329). Az első akadémiai szabályzat kiadása indítja el helyesírásunknak azt a korszakát, amelyben ma élünk, s így a hozzá vezető törekvések, a benne lecsapódó nézetek feltárásával Fábíán Pál nemcsak a helyesírás-történeti kutatást gazdagította egy nagy jelentőségű monográfiával, hanem — a szó legszorosabb értelmében — k ö z é r d e k ű művet is alkotott.

b) A szerencsés témaválasztásból fakadó előnyöket növeli az anyag feldolgozásában alkalmazott módszer is. Mind a kutató, mind az érdeklődő olvasó tájékozódásának legfőbb biztosítéka, hogy a szerző azt a helyesírási rendszert követi a tárgyalásban, amely az AkH. 1954. révén közismert. A tárgyalásnak ez a módja lehetővé teszi ugyanis, hogy a különféle írásjelenségek fejlődési folyamatának a vizsgált időszakban jelentkező formái könnyen és gyorsan feltalálhatók, illetve a maiakkal összevethetők legyenek. A szerző ennek megfelelően tizenegy fejezetben adja elő kutatásainak eredményeit; a bevezető jellegű (a korszak törekvéseit általánosságban tárgyaló, illetőleg a helyesírás mibenlétére vonatkozó egykorú nézeteket ismertető) első kettő után a további kilencben az AkH. 1954. fejezetcímei szerint rendezti el hatalmas irodalmi anyag vizsgálatára épített mondanivalóját. Fő forrásául a korszak nyelvtaníróinak művei szolgálnak, de feldolgozza — mindenekelőtt Kazinczy levelezése és a Tudományos Gyűjtemény évfolyamai alapján — a helyesírási kérdéseiről nyilatkozó írók, költők, gondolkodók nézeteit is, és nem kerüli el figyelmét a szótáraknak sok tekintetben fontos tanúságátétele sem. A gondos filológiai aprómunkának ilyen széles területről gyűjtött eredményei szükségképpen áttekinthetetlen adathalmazzá tornyosodnának, ha a szerző nem fordítana következetesen gondot a fejlődés fő vonalainak markáns meghúzására, ha nem biztosítaná az áttekintést táblázatos kimutatásokkal s a fejezetek végén közölt tömör összefoglalásokkal.

3. Nem vállalkozhatunk rá, hogy mindarról beszámoljunk, amivel helyesírás-történeti ismereteinket bővítette vagy mélyítette Fábíán Pál könyve. A mű tartalmi gazdagsága s recenzióink megszabott terjedelme egyaránt szemelgetésre kényszerít bennünket.

a) Egészen természetes, hogy szerzőnk legbehatóbban a hangjelölésre vonatkozó nézetek fejlődésével foglalkozik — a könyv terjedelmének csaknem a felét teszi ki a III—V. fejezet anyaga —, hiszen az egyes hangok és a hangkapcsolatok írásbeli rögzítésének módja, ha korántsem egyetlen, mindenesetre a legfontosabb problémája a helyesírásnak.

A korszak vitáinak igen gyakori — úgyszólván központi — témája a b e t ű r e n d s z e r. A hang és a betű különbsége — ha terminológiailag nemritkán keverednek is egymással — általában világos volt már a szakírók előtt; annál kevésbé egyeztek meg a

vélemények abban, hogy egyrészt mi tekintendő betűnek (tehát beletartozik-e a magyar ábécébe pl. az *ö* vagy az *ny*, minthogy a latin betűsorban nem szerepel), másrészt a hanghoz tartozik-e a betű, vagy megfordítva. Fábíán betűjelenként haladva ismerteti a szembenálló nézeteket, melyeknek harcából a korszak végére kialakul az első akadémiai szabályzatban kodifikált eredmény: minden olyan jel tagja a magyar betűsornak, amely magyar hangot jelöl. — Igen részletes tájékoztatást kapunk a kétjegyű betűk különféle problémáira vonatkozó véleményekről, többek között a *cz* — *cs* meg a *tz* — *ts* „peré”-nek alakulásáról; a *dz*-nek és a *ds* (*dzs*)-nek az ábécén kívül rekedéséről (a szakírók túlnyomó többsége — az AkH. 1832. is — „kettős hang”-nak tekinti őket); a kétjegyűek kettőzési módjának fejlődéséről; stb. Az utóbbi témakörben arra mutat rá a szerző, hogy a ma már teljesen következetes, de a vizsgált időszakban még korántsem általános csontkított kettőzés egyik oka (s egyben terjesztője is) az ipszilonizmus volt. Ennek egyik csoportja a fonetikus írásmódot a szóelemzéssel igyekezvén összeházasítani, azért volt híve a *tty*, *lly* formájú kettőzésnek, mert ez olyan benyomást kelt, „mintha a *lát-tya* alakban a *lát*, az *él-lyen*-ben az *él* »gyök« meg lenne őrizve” (75).

A helyesírási a l a p e l v e k e t tárgyaló fejezetben Fábíán a Kniezsa-féle felfogáshoz csatlakozik (vö. Kniezsa: MHir.² 26): a fonetikus, a szóelemző és a hagyományos írásmód elvén kívül az egyszerűsítését is az alapelvek közé sorolja (83). Az alapelveken kívül megkülönböztet helyesírási k ö v e t e l m é n y e k e t is. Ezekben „az írást befolyásoló, de azt meg nem határozó tényezőket” ért (84): a következetességet, a könnyen tanulhatóságot, a kifejező írásképet stb. Megállapítja, hogy a vizsgált korszakban a szakírók a kiejtés és a szóelemzés pontosan körül nem határolt elvéhez kívánják igazítani a helyesírást („alapelvek”-ről még az AkH. 1832.-ben sincs szó); a követelmények közül pedig a következetességet és azt szorgalmazzák, hogy „se több, se kevesebb betű ne használtassék az írásban, mint amennyi szükséges” (100).

A fonetikus és a morfológikus írásmód küzdelmét jelenségtípusokhoz kapcsolva ábrázolja a szerző, s az összeolvadásos palatalizáció írásának szakaszában talál módot rá, hogy nyelvészeti szempontból dolgozza fel az eddig inkább csak irodalomtörténészekről tárgyalt „jottista—ipszilonista háború”-t (123—45). A vita eseménynaptárának, magjának, a szembenálló táborok érveinek és ellenérveinek ismertetése után behatóan elemzi azokat az okokat, amelyek a Révai-féle jottizmusnak a Versegly-féle ipszilonizmuson aratott s az első akadémiai szabályzatban kodifikált győzelmét előidéztek. Azokkal a kutatókkal szemben, akik ezt a győzelmet kizárólag (vagy legalábbis főleg) Révai és Kazinczy óriási tekintélyének tulajdonítják, megállapítja, hogy „Révai és Kazinczy minden tanítványaikkal és híveikkel együtt sem tudták volna diadalra vinni a jottizmust . . . , ha nincs már ennek az írásmódnak régi hagyománya, ha . . . nincsenek már előttük meg mellettük mások ezen a véleményen” (137). A jottizmus fölényét az biztosította elsősorban, hogy az ipszilonizmussal szemben megfelelt a fejlődésvonalat jelentő szóelemző írásmód elvének; de támogatta győzelmét a nyelvtudomány fellendülése, könnyebben tanulható és technikailag is egyszerűbb volta, valamint híveinek elvi egysége (az ipszilonista frakciókkal szemben). A jottizmus korábban protestáns, az ipszilonizmus katolikus írásmód volt, Deme László statisztikai számításai azonban arról győznek meg, hogy „a jottizmus-ipszilonizmus korunkban már nem felekezeti, hanem generációs kérdés” (141): a fiatalok jottisták, s ez irányt szab a fejlődésnek.

b) A k e z d ő b e t ű kérdését minden nyelvtaníró igen fontosnak tartja. A kor általános jellemzője — a német (és részben a latin) helyesírás nyilvánvaló hatására — a nagy kezdőbetű kultusza. Így a mai gyakorlattól eltérően nagybetűvel kezdték a népneveket, a hivatali rangok megjelölését, a „tisztletmutató nevek”-et, a tudományok nevét és terminus technicusait, az ünnepek és a megszemélyesített fogalmak nevét és számos egyébét. Az AkH. 1832. ezek közül egyesekről nem intézkedett, másokra vonat-

kozólag pedig a kis kezdőbetű mellett foglalt állást, s így szembeszegült a nagybetűjávánnyal.

c) A szókapcsolatok és az összetételek írásmódjáról — az előbbi jelenséggel ellentétben — csak ritkán szólnak a nyelvtanírók, s ha mégis, nem tulajdonítanak neki különösebb jelentőséget. Ennek okát abban látja a szerző, hogy a vizsgált korban az összetétel ritkább módja volt a szóalkotásnak, mint ma, s így a grammatikusokat nem kényszerítette az írásmód szabályozására. A különírást, az egybeírást és a kötőjelezést mint a szavak kapcsolásmódját használták ugyan az írók és a grammatikusok egyaránt, de egymástól is, a mai gyakorlattól is egyéneként eltérő elvek szerint. Az egyes összetételi csoportok vizsgálata azt mutatja, hogy legtöbb híve az egybeírásnak volt (így járt el többek között Kazinczy és Verseghy), mások (mint pl. Kassai) kötőjelpártiak voltak, mert ezt az írásmódot alkalmasnak látták az „Etimológia” világos feltüntetésére. Sajátos egyéni álláspontot foglalt el a kérdésben Révai, aki egyaránt helytelenítette az egybeírást és a kötőjelezést, s következetesen különírta az összetétel tagjait. Révai ezen a téren nem talált követőkre, s mivel az AkH. 1832. nem foglalt határozottan állást az egybeírás és a kötőjelezés problémájában, a szókapcsolatok írásmódjának szabályozása későbbi feladat lett.

d) Könyvének utolsó négy fejezetében a tulajdonnevek, az idegen szavak és nevek, az elválasztás és az írásjelhasználat helyesírási problémáit tárgyalja Fábián Pál. Kutatásainak idevágó gazdag eredményei közül csak vázlatosan említhetünk néhányat.

A családnévek írásmódjára vonatkozó ellentétes — korszerűsített vagy hagyományörző írást követelő — nézetek nemegyszer világnézeti ellentétek következményei: a nemesi osztályöntudat ütközik meg bennük a terjedő polgári szellemmel. Az AkH. 1832. a „nemzeti nevek” eredeti írásmódjának megtartása mellett foglalt állást.

Az idegen szavak és tulajdonnevek írásmódjának kérdésében szintén két tábor küzd egymással: az idegen nyelveket nem ismerő olvasók érdekében magyaros írást követelőké és az eredeti írásmód híveié. A két nyelvi kategória között azonban a legtöbben határozott különbséget tesznek. Verseghy pl., aki a közzavaknak (és főleg a nyelvünkbe beleilleszkedőknek) magyaros írását helyesli, a tulajdonnevek kérdésében az átadó nyelvi írásmód mellett tör lándzsát. Az első akadémiai szabályozás a közzavakra vonatkozólag úgy döntött, hogy a „polgári just” nyertek „magyar szavak gyanánt íratnak”, a tulajdonnevek dolgában azonban nem foglalt állást.

A korszak nyelvtaníróinak a szavak elválasztására vonatkozó szabályai nagyrészt azonosak a maiakkal, legalábbis az elvi alapok tekintetében. Jellegzetesebb különbség csak az idegen szavak elválasztásában mutatkozik, továbbá a *dz-t, ds (dzs)-t* tartalmazókéban. Ez utóbbiak a nagy többség gyakorlatában jegyeikre bomlanak. Érdekes azonban Benyák Bernát álláspontja. Ő a röviden ejtett *dz-t* átviszi az új sorba, a hosszan ejtettet ellenben *d-re* és *z-re* bontja. Fábián nyilván azért mondja Benyák felfogását „igen nagy figyelemre méltó”-nak, mert ez az elv érvényesül legújabb szabályzatunkban, az AkH. 1954.-ben is.

4. A rendelkezésünkre álló hely szűk terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletesebben ismertessük és érdeme szerint méltassuk Fábián Pál könyvét. Összefoglalóan ezt mondhatjuk róla: Olyan művet vesz benne kezébe az olvasó, amely egyesíti magában a tudományos kézikönyv és legjobb értelemben vett ismeretterjesztő munka ritka értékeit. Nélkülözhetetlen a helyesírás történetével foglalkozó kutató számára, és haszonnal olvashatja a „laikus” is, ha mélyebben akarja megismerni kultúránk legnagyobb értékét: anyanyelvünket.

Szemere Gyula

Kaszab Andor: A magyar étlapok helyesírása (1967)

A vendéglői étlapok böngészőjének nemcsak a kihúzott ételek miatt van alkalma bosszankodni, hanem az étel- és italnevek — főként ha idegen szó van bennük — kifícamított írásmódján és a gyakran rejtélyes rövidítéseken is. Kaszab Andornak a Felsőfokú Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakiskola részére készített tankönyvpótló jegyzete (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) négy első osztályú étterem étlapjának elemzésével mutatja be, milyen összevisszaság van e téren még a legjobb „üzemegységek”-ben is, hazai és külföldi vendégek fejcsóváló elképedésére. Ezen a zavaron akar segíteni a jövő vendéglátóipari szakembereinek ez irányú képzésével Kaszab Andor igen hasznos, elemző magyarázatokat adó, rendszerező összeállítás.

A magyar étel- és italnevek helyesírásának leggyakoribb hibája a téves egybe-, illetőleg különírás. E kérdésben a jegyzet a helyesírási szabályzat és a Tanácsadó Szótár elvei alapján ad eligazítást és bőséges példamutatást. Szóba kerül ezen kívül a kis- és a nagybetűk használata (márkanévek írása), az írásjelek és a rövidítések helyes alkalmazása is.

A vendéglátóipari szakma szókincsének mintegy 10%-át kitevő idegen eredetű elnevezések (étel- és italnevek, elkészítési módok) sorában helyes megkülönböztetést tesz a jegyzet az idegen írásmód szerint írandó mintegy 300 (főként francia) és a már meghonosodott, tehát a magyar helyesíráshoz igazodó szavak közt. A szerző igyekszik érvényesíteni a nyelvtisztaság szempontját is: összeállítása mutatja, hogy az idegen szakmai elnevezéseknek ötödrészt természetes módon helyettesíthetjük megfelelő magyar szóval vagy kifejezéssel. A vendéglátóiparban használt idegen szók ábécérendes (majd nyelvek és étel-, ill. italesoportok szerint is rendezett) jegyzéke a helyes írásmód, a kiejtés és a rövid eredetmagyarázat mellett közli az étel vagy ital összetételét és elkészítési módját, s így nemcsak tanulságos, hanem étvágygerjesztő olvasmány is. (A gondos összeállításhoz három futó megjegyzést mégis tennénk: a *royal* (= királyi) helyes kiejtése *roájál* (igaz, hogy ez nálunk már sznob finomkodásnak hat); a *szólórák* eredetileg a *Zala*, régies írással: *Szala* folyó rákja (a szólásmondás szerint is híres: Szala bora, Szala rákja, Szala menyecskéje), de a név eltorzult az osztrák szomszédok ajkán, s így vehette föl, tévesen az olasz *solo* szóval azonosítva, az 'egy, nagyobb, fejlett rák' jelentést; a *sartröz* likőr nem *Chartres* francia városról kapta nevét, hanem a dél-franciaországi *La Grande Chartreuse* nevű ősi karthauzi kolostorról.)

K. M.

Magatokhoz = egymáshoz? Van-e ilyen egyenlőség nyelvünkben?

Először Tamási Áron Szirom és Boly című könyvében figyeltem föl a *magá* visszaható névmásnak egy többes számú ragozott alakjára, amelyet az író 'egymáshoz' értelemben alkalmaz. Az olvasó hajlamos átsiklani a különös szóhasználat fölött, mert a kontextusban tájszónak látszik. A MTsz.-ban, továbbá a CzF.-ban és az ÉrtSz.-ban nem találtam példát a visszaható névmás ilyen használatára. Székelyföldi ismerőseim sem hallottak ott ilyet. Vajon Tamási Áron egyéni nyelvi leleménye volna? Nézzük meg közelebbről, hogy milyen jelentésbeli többletet ad ez az alkalmi szóhasználat: „Aztán eszembe jutott az én ifjú-korom, melynek gyöngye lett, amit lélekből szóltak hozzám. Ha bánat ért, vagy gyéren öröm, ezeket a gyöngyöket rakosgattam magamban; s amíg rakosgattam, nem voltam önmagam előtt idegen, mint a hideg víz. — Legyetek hűségesek *magatokhoz*. — mondtam hát nekik [ti. a fiatal jegyeseknek]” (Szirom és Boly. Szépirodalmi. Bp. 1960. 115). Érezhetjük a szövegben a *magatokhoz* sajtósági funkcióját. Egy másik idézet még jobban megerősít bennünket. Ebből az is kiderül, hogy Tamási Áron nem az egyedüli, aki mondanivalójának ilyen módon ad nyomatékot. Bessenyei György A filozófus című színművében (V. játék, IX. jelenés) Eresztra útravalóul így szól gyermekeihez: „Legyetek hívek *magatokhoz*”. Mindkét idézetünkben **h a s z n o s a n k é t é r t e l m ű a m a g a t o k h o z n é v m á s**: valami mélységes humanizmus érdekében az! Ha valaki hű önmagához, akkor hű az elveihez, erkölcsi eszményeihez és mindenhez, ami egyéniségét jellemzi. És mi bizonyítja, hogy más mellett is kitart? Ugyanez. Miért? Mert két ember csak akkor lehet hűséges egymáshoz, ha önmagához is igazán az.

Haid Katalin

New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi?

I.

Egyelemű *-i* képzős helységneveink írásmódjával az akadémiai helyesírási szabályzat 258. pontja foglalkozik. Eszerint a *Almádi*, *Helsinki* stb. helységnév *-i* képzős melléknévi származékait kis kezdőbetűvel és a szó végén egy *i*-vel írjuk: *almádi*, *helsinki*.

Nincs probléma a többelemű, nem *i*-vel végződő helységnevek írásában sem a szabályzat 287. pontja szerint. Az *i*-t kötőjellel kapcsoljuk a többelemű helységnévhez: pl. *New York-i*.

Hogyan írjuk a két- vagy többtagú helységnév *-i* képzős melléknévi származékát abban az esetben, ha a helységnév *i*-vel végződik? A Helyesírási tanácsadó szótárban csak

a *Delhi* városnév és származékának írására kapunk felvilágosítást: *Delhi* + *i* > *delhi*. *New Delhi*-ére nem.

A *New Delhi* típusba tartozik az arab-izraeli háborúban előforduló *Dzsebel Libni* helységnev, továbbá a thaiföldi *Csing Rai* és *Csing Mai*.

A helyesírási szabályzat 258. pontja értelmében *new delhi*, *dzsebel libni*, *csing rai* és *csing mai* írásmódot kellene követnünk. A többbelemű helységnevek -i képzős származékainak helyesírása (287. pont) szerint *New Delhi-i*, *Dzsebel Libni-i*, *Csing Rai-i* és *Csing Mai-i* alakot kellene írunk. A *new delhi*-féle írásmód azért helytelen, mert többbelemű helységnev egyes tagjait nagybetűvel kell írunk, és a *New Delhi*-hez az -i melléknévképzőt kötőjellel nem kapcsolhatjuk.

A két- vagy többbelemű, *i*-vel végződő helységnevek esetében a helyesírási szabályzat említett két pontját együtt vegyük figyelembe. Ha *New Delhi*-t, *Dzsebel Libni*-t, *Csing Rai*-t és *Csing Mai*-t írunk a kéttagú, *i*-vel végződő helységnevek -i melléknévképzős származékaiban, nem sértjük meg az akadémiai helyesírási szabályzatnak sem a 258., sem a 287. pontját. Nem írunk egymás után két *i*-t, és megtartjuk a két szó nagybetűs írásmódját.

Éljen tehát a *New Delhi* lakos nagy *N*-nel és nagy *D*-vel, de csak egy *i*-vel *New Delhiben* lakó személy értelemben!

Dömötör Ákos

II.

A Dömötör Ákos fölvetette írásproblémát nem tekinthetjük sajátosan szakmai természetűnek. Igaz ugyan, hogy a *New Delhi* helynevet a belőle képzett 'New Delhibe való' jelentésű melléknévvvel egyetemben a magyarul író társadalomnak csak egy elenyészően csekély töredéke írja le ma (és minden bizonnyal holnap is), de az sem vitatható, hogy alkalomszerűen bárki kerülhet olyan helyzetbe, hogy le kell írnia az említett alakokat vagy a velük azonos típusba tartozókat. És igaz az is, hogy az akadémiai szabályzatban nem esik szó az olyan két- vagy többbelemű tulajdonnevek -i képzős alakjának írásmódjáról, amelyek utolsó elemükben *i* betűvel végződnek.

Mi legyen hát az eljárásunk, ha mégiscsak le kell írunk az említett tulajdonnévtípus melléknévi származékát?

A problémát — úgy vélem — akkor oldjuk meg helyesen, ha a szabályzatnak — jelen esetben a 258. és a 287. pontnak — egy kissé a betűi mögé is nézünk, s a szabály szövege mögött meglátjuk az írásmódot irányító e l v e t, illetőleg e l v e k e t i s. A magyar helyesírás értelemtükröző: a szabályaiban foglalt követelmények teljesítése a mondanivaló egyértelmű közlésének szolgálatában áll. A sok és sokféle követelmény közül a témával kapcsolatban azt említhetjük, hogy írásunkban világosan meg kell különböztetnünk a tulajdonnevet a közzsótól (= a nem tulajdonnévtől). Ennek a megkülönböztetésnek legáltalánosabb eszköze a megfelelő k e z d ő b e t ű, amelynek alkalmazásában viszonylag nem sok nehézség elé kerül a nyelvtanban tájékozott betűvető. A kis kezdőbetű mutatja meg pl. nemcsak azt, hogy a *kő* és a *szabó* köznévként, hanem azt is, hogy a *balatonalmádi*, *helsinki*, *delhi* alakokban melléknévről van szó, szemben a hangról hangra azonos *Balatonalmádi*, *Helsinki*, *Delhi* tulajdonnévvel. Írásunk a példának említett melléknévek hangjelölésében igazodik a kiejtésnek ahhoz a sajátosságához, hogy „az *i* végű alapszók *i*-je az -i képzővel egyetlen hangként jelentkezik” (MMNyR. I: 411), s ezért a megfelelő alakok végén nem írunk *ii*-t. Tagadhatatlan, hogy ennek, a helyesírási szabályzat 258. pontjában foglalt előírásnak vannak hátrányai is. Az átlagos műveltségű olvasó a *balatonalmádi*, *helsinki* alakokból egyértelműen a *Balatonalmádi*, *Helsinki* alapformát következteti ki (hiszen tudja, hogy „Balatonalmád”, „Helsinki” helynév nincs), de az

udvari, lázi, kónyi, halászi stb. kevésbé közismert alakok már zavarba hozhatják. Az *udvari* ugyanis nemesak a Baranya megyei *Udvar*, hanem a Tolna megyei *Udvari* község melléknévi származékának is felfogható, és más-más helységet nevez meg a *Láz* és a *Lázi*, a *Kóny* és a (*Nagy*)*kónyi*, a *Halászi* és a (*Gyöngyös*)*halász* stb. tulajdonnév. (Szerencsére az effélék nem túlságosan gyakoriak, s a kisbetűvel kezdődő és *i*-vel végződő alakból többnyire helyesen következtetünk vissza a tulajdonnévi alapformára.)

Érdeemes azonban a szóban forgó 258. szabálypont szövegének a folytatására is figyelni. Idézzük: „Ha . . . az *-i* képző *y*-nal végződő idegen helységnevekhez kapcsolódik, az írásmód kétféle: Az egyelemű név kis kezdőbetűs formájához az *i*-t közvetlenül kapcsoljuk: *vichyi, pondichéryi* stb. A többelemű nevek nagy kezdőbetűjét megtartjuk, és az *-i*-t az utolsó taghoz kötőjellel kapcsoljuk: *Karlovy Vary-i, Great Grimsby-i* stb.” A *vichyi* alakot — ha nem tévedek — a végén éppúgy egyetlen *i*-vel ejtjük (vagyis „visi”-nek), mint az *-i* képző nélküli alapszót, a *Vichy* városnevet. De akkor miért nem elég a kis kezdőbetű, miért kell még egy *i* betűt írni az *i* hangértékű *y* után? Nyilván azért, mert az *i d e g e n* helységnevek melléknévi származékának írott alakjában az *-i* melléknévképző feltüntetése — az alapalakjukban is *i* hangértékű *i* betűn végződő egyeleműek (*helsinki* stb.) kivételével — e l e n g e d h e t e t l e n. A *gori emberek* szerkezetet olvasva az átlagolvasó annyit feltétlenül meg tud állapítani, hogy egy bizonyos városban lakó emberekről van szó (az más kérdés, hogy helyesen a *Gori* alakot következteti-e ki, vagy helytelenül a *Gor-t*), tehát a kis kezdőbetű és a szóvégi *i* e g y ü t t megmutatja, hogy ’oda való’ jelentésű melléknévvvel van dolga. Egy *vichy* alakról (kis kezdőbetűvel, szóvégi *i* nélkül) azonban csak azt lehet megállapítani, hogy nem tulajdonnév; képzett melléknév voltára semmi sem utalna.

Kérdés mármost, hogy állunk e tekintetben azokkal a melléknévi származékokkal, amelyeknek alapszava többelemű (különírt) idegen tulajdonnév. Írásmódjukat a 287. pont szabályozza két fontos mozzanatot rögzítve: „az eredeti nagy kezdőbetűt megtartjuk, s az utolsó elemhez kötőjellel kapcsoljuk a képzőt”. Sajnálatos módon sem szövegében, sem példában nem említi azt az esetet, amikor az utolsó elem *i* betűn végződik, tehát *expressis verbis* nem ad eligazítást a *New Delhi*-félék származékainak írására vonatkozóan.

Így három lehetőség jöhet számba. 1. A *new delhi* formát — Dömötör Ákossal egyetértve, az ő érvelése alapján is — el kell utasítanunk. 2. A *New Delhi* (melléknévi) formát — amelyet Dömötör Ákos mint véleménye szerint a szabályzat 258. és 287. pontjának egyaránt megfelelőt helyesel — szintén h e l y t e l e n n e k tartom. A *New Delhi* két nagy kezdőbetűje eleve lehetetlenné teszi, hogy ezt az alakot melléknévnek értelmezze az olvasó. Melléknévet — nem számítva természetesen a mondatkezdő helyzetet és a tulajdonnév alkotórészeként való előfordulást — csak akkor írhatunk nagy kezdőbetűvel, ha a szófajiságát a szó alaktani felépítése — pl. az *-i* képző jelenlétével — nyilvánvalóvá teszi (vö. *New York-i, Csepel-szigeti*). — Abban sem érthetek egyet Dömötör Ákossal, hogy a *New Delhi*-féle írásmóddal „nem sértjük meg az akadémiai szabályzatnak sem a 258., sem a 287. pontját”. Megsértjük bizony mind a kettőt. A 258. pontban azt olvassuk, hogy „az *-i* végű helységnevekből való *-i* képzős, k i s k e z d ő b e t ű s s z á r m a z é k o k [én emeltem ki — Sz. Gy.] végén egy *i*-t írunk”. (A *New Delhi* mint származék sem kis kezdőbetűs.) A 287. pontra pedig azért nem lehet hivatkozni, mert a javasolt alakban nincs kötőjellel kapcsolt képző, tehát a nagybetűs *New Delhi* származék voltára semmi sem utal.

A mondottak után nyilván nem marad kétség aziránt, hogy én a 3. forma mellett adom le szavazatomat, vagyis a *New Delhi-i* írásmód híve vagyok. A melléknévnek a tulajdonnévtől való eltérésére az írásnak valamiképpen utalnia kell. Ha erre a kisbetűs kérdés nem ad módot — a *new delhi* forma tételes szabályba ütközik! —, akkor a mellék-

névképző kötőjeles kapcsolását kell választani mint fennmaradt egyetlen — és a szabályzattól ebben az esetben nem tiltott — lehetőséget. Hogy azután a *New Delhi-i* alak második *i*-jét a beszédben ejtjük-e, vagy sem — szerintem nem (vö. *vichyi*, *pondichéri*, *Karlovj Vary-i*) —, az már nem a helyesírás, hanem a helyes kiejtés kérdése.

Szemere Gyula

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Zsenmin zsipao. Többször fordultak levélben is, telefonon is a Nyr. szerkesztőségéhez és a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához azzal a kérdéssel, hogyan kell leírni a Kínai Népköztársaság hivatalos lapjának a nevét. A magyar újságok ugyanis háromféleképpen is közlik: *Zsenmin zsipao*, *Zsenmin zsipao* és *Renmin ribao* (sőt a *Magyar Nemzet*, az *Új Írás* stb. mintájára a *Remin Ribao*-féle alak is előfordul).

Kínai nevek és szavak leírására a magyarban nincs gyakran szükség. Ezért nem is alakulhatott ki régebben biztos és egyöntetű gyakorlat. A hivatalos fordítók többsége jórészt saját rendszerre szerint írta át az orosz, angol vagy más nyelvű eredeti szövegben előforduló kínai szavakat, és ez szükségszerűen tarkaságot eredményezett. Ennek megszüntetésére a Magyar Tudományos Akadémia szakemberekkel kidolgoztatott és 1952-kiadott egy átírási szabályzatot ilyen címen: „A kínai nevek és szavak magyar átírásának szabályzata.”

Ebben a szabályzatban az 5. lapon, a 9. bekezdésben olvashatjuk: „az *s*-sel és *zs*-vel kezdődő szavakban *si*-t és *zsi*-t írunk, mint a jól ismert napilapnak, a *Zsenmin zsipao*-nak a címében.”

A szabályzat tehát minden kétséget kizáróan eldönti az írásmódot azzal, hogy példaként éppen ezt közli.

Bár a hivatalos akadémiai helyesírási szabályzat felhívja rá a figyelmet (312. pont), ezt az átírási szabályzatot kevesen ismerik. Érdeemes idézni belőle még egyet-mást, annál is inkább, mert időközben teljesen elfogyott, már csak könyvtárakban férhető hozzá:

A kínai írás nem betűírás, hanem fogalomírás, minden írásjegy egy-egy teljes, önálló szót rögzít.

A Kínai Népköztársaság hivatalos nyelve a pekingi nyelvjáráson alapszik. Ezt veszi alapnak minden európai átírási rendszer. Azzal a különbséggel, hogy egyik ennek modern kiejtését veszi alapul átírásához, a másik viszont az átírásban is megőrzött bizonyos régieségeket, például megtartja az aspirációt (*t'i*), a kétpontos *í*-t (*zsi*), megkülönbözteti egymástól a ma már egybeolvadt *k'* (*ki*), *c'* (*ci*) és *h'* (*hi*), *š* (*zsi*) kapcsolatokat. Ez utóbbi — többek között — bizonyos történeti személyek ma azonos hangzású nevének megkülönböztethetősége (azonosítása) miatt is szükséges lehet.

A szabályzat ezt a régieségeket is őrző rendszert historizáló átírási rendszernek nevezi.

A modern kiejtésen alapszik az orosz, az angol és a német, a „historizálón” a francia és a régebbi magyar átírási rendszer — ezért írunk például *Peking*-et. Más az oka a *Hongkong*, *Kanton*-féle alakoknak, ezek déli nyelvjárási alakok, a magyarban a hagyomány ereje őrzi őket. Természetesen az újabb *Hsziangcsiang* (= Hongkong) és *Kuangcsou* (= Kanton) is használható, sőt térképen ezek állnak az első helyen. (Itt, zárójelben említenék meg azt is, hogy a többtagú földrajzi neveket kötőjel nélkül egybeírjuk, a magyar szabályok szerint választjuk el és toldalékoljuk.)

A magyar tudományos szakirodalom a „historizáló” átírást megtartotta. A rendszerint nem közvetlen kínai eredetiből, hanem főleg orosz vagy angol művekből fordított népszerűsítő munkákban azonban a modern kiejtésen alapuló átírási rendszert kell követni.

A két rendszer közötti eltéréseket a szabályzat táblázatban ismerteti; például:

10 orosz *бао*, magyar (népszerű) *pao*, (tudományos) *pao*, angol *pao*, francia *pao*, német *bau*.

85 жэнь, magyar (népsz.) *zsen*, (tud.) *zsen*, angol *jèn*, francia *jen*, német *jèn*.

90 кай magyar (népsz.) *kaj*, (tud.) *k'ai*, angol *k'ai*, francia *k'ai*, német *kai*.

A különböző nyelvi átírásokban való gyors eligazodás céljából a táblázat után ún. kereszt is közöl ez a füzetecske, valamint a fontosabb kínai földrajzi neveknek és a leggyakoribb kínai családneveknek a jegyzékét.

Az akadémiai kiegészítő szabályzat tehát a *Zsenmin zsipao* alakot ajánlja mint az eredeti kiejtésnek a legmegfelelőbbet. Ez közelíti meg leginkább a kínaiak ejtését. Természetesen, bármily közel áll is hozzá, nem teljesen azonos vele. Nem is lehet, hisz két egymástól különböző artikulációs bázisra épült rendszer — mint a kínai és a magyar — egyes hangjai természetszerűleg többé-kevésbé különböznek egymástól.

A kínaiaknak újabban latin betűs írásuk is van; e szerint a kínai *zs*-féle hangot *r* betűvel jelölik. Ők maguk tehát a szóban forgó újságnak a nevét latin betűkkel így írják le: *Renmin ribao*, de természetesen *zsenmin zsipao*-nak ejtik (megközelítőleg!). 1958-tól 1966 nyaráig a kínai lap fején a kínai írású cím mellé odaírták a latinbetűs átírást alakot is *Renmin ribao* formában. Emiatt írja például a Népszabadság az újság nevét *Renmin ribao*-nak. (A *Zsenmin zsipao* jelentése különben: 'népújság'.)

Egyúttal egy másik, de a témával némileg kapcsolatos kérdést is meg kell itt említeni: sinológusok véleménye szerint van a kínaiaknak olyan hangjuk, amely hasonlít valamelyest a mi *r* hangunkhoz. Az a néha hallható megállapítás tehát, hogy a kínaiakban nincs *r* hang, nem egészen pontos; inkább úgy lehetne mondani, hogy nem teljesen azonos a mi nyelvünk vagy más közép-európai nyelv *r* hangjával. A képzés helye és módja némileg eltérő; magánhangzó jellege van.

R. L. G.

Monstre. Tűrhető-e, hogy így ejtsenek egy francia szót az egész ország, sőt a külföld füle hallatára? — írja egy budapesti televíziónéző.

A rádióban és a televízióban hallott szót valóban így kell ejteni: *monstre*. Nem azonos, illetőleg nem egészen azonos a francia *monstre* (ejtése: kb. monsztr) szóval. Francia—latin eredetű csinálmány, a pongyola sajtónyelvben használatos, és 'rendkívüli arányú, sok emberre, nagy tömegre kiható (jelentőségű)' a jelentése: *monstre gyűlés* (tömeggyűlés); *monstre per* (nagy per, sok személy vagy nevezetes személyek pere). A *monstrum*-ra emlékeztet, ezzel s a *monstruózus*-sal kell egybevetni, nem pedig a *manikűr*, *pasziánsz*, *angazsman*-félékkel, mint a kérdező tette.

Más kérdés, hogy helyes-e. Mi a magunk részéről egyáltalában nem tartjuk nélkülözhetetlennek, sok jobb magyar kifejezést is tudunk erre a fogalomra.

R. L. G.

Ismét az és előtti vessző. Kozma Ferenc egy fogadás eldöntésére kér bennünket. A lottó egyik tárgynyereményjegyzékének következő szövegrészeiben vessző van az és kötőszó előtt: „... (Lottó Áruház, Budapest, VII., Rákóczi út 36., és Otthon Áruház, Budapest, VII., Rákóczi út 74—76.) ...”. Helyes-e ott az a vessző?

Való igaz, hogy erre a különleges esetre hiába keresnek a helyesírási szabályzatban határozott útbaigazítást. Ha pontosabban elemezzük a közölt szöveget, először is meg kell állapítanunk, hogy itt nem valami szokásos mondatról van dolgunk, hanem olyan írásos közléssel, amely két áruház címének, címzésének egymás mellé rendelt összekapcsolása az *és* kötőszóval. A két címet külön-külön mondatrész értékű egységnek kell tekintenünk, s ezen mit sem változtat az a körülmény, hogy több vessző is tagolja mind a két szövegegységet; ez a tagolás nem mondatnani értékű: a vesszők pusztán a rovszerű felsorolás elemeit választják el egymástól. Végeredményben azt kell mondanunk, hogy az *és* kötőszóval összekapcsolt két egységet csupán egy-egy mondatrésznek, nem pedig mondatnak tekinthetjük (bármennyi megszerkesztetlen, töredék elemből áll is), eszerint nem kell vessző az *és* elé. — Egyébiránt a hivatalos helyesírási szabályzat szerint (436. pont) a helységnév és a kerületet jelölő szám közé nem teszünk vesszőt. Még fölöslegesebb ez a vessző ebben a szövegben az *és* előtt, hiszen ott igazán nincsen szükség tagoló szerepére, ellátja ezt maga az *és* kötőszó.

F. G.

A kötőjelnek egy kivételes alkalmazása. Deák Sándorné szakfelügyelő azt kérdezi levelében, hogy volt-e helyesírásunkban olyan időszak, amikor a *jár-ke*-féle kötőjeles szó elválasztásakor a kötőjelet a sor elejére is ki kellett tenni.

Erre nézve nem volt szabály, ma sincs. Csupán *s z o k á s* alakult ki, félreértést elhárító jelölésmód. Először A magyar helyesírás szabályainak 1954-ben megjelent 10. kiadásában alkalmazták; íme egy-két példa:

*apraja-nagyja, apraját-
-nagyját*

extraprofit; elv.: ext-ra-

-pro-fit (bár itt az elválasztás módja maga megmutatja, hogyan kell ezt a szót elválasztani az elő- és utótag határán, mégis kitették a tagolás jelét a sor elején is, mint minden hasonló esetben, hogy ne legyen semmi félreértés).

A *-féle* címszó alatt:

*miféle; de: Eötvös-
-féle*

Hasonló példákat találunk a Helyesírási tanácsadó szótárban is, jóval nagyobb terjedelménél fogva sokkalta számosabban. Hangsúlyozzuk: ez nem *s z a b á l y*, hanem csak szükség esetén (helyesírásról szóló műben) alkalmazott egyértelműsítő jelölésmód, *s z o k á s*. Nem ilyen oktató célú írásműben teljesen fölösleges, sőt szabálytalan, s értelme sincs. Ha egy helyesírási versenyen ezt a jelölésmódot látjuk valamely résztvevő munkájában:

*jártunk-
-keltünk,*

az így természetesen kifogástalan, sőt célszerű, hisz ezzel bizonyította a versenyző, hogy ismeri a szóalaknak helyes írásmódját: *jártunk-keltünk*. Mi is megtesszük ilyenféle tájékoztató levelünkben, sőt bármely legépelendő fogalmazványunkban vagy kinyomta-

tandó szövegünkben (tehát csupán a gépiró és a szedő számára), hogy efféle jelölésmódot használunk elválasztáskor:

a földközi-
-tengeri hajózás,

azért, hogy félreértésből így ne értődjék: *földközütengeri*, hanem csakis így: *földközi-tengeri*.

F. G.

Két hibás mondat. Szabó Gyula nyug. mérnök két hibás mondatot pécez ki levelében.

1. A Magyar Nemzet egyik cikke így végződik: „Emlékét sokáig *megőrzi* családja, barátai és harcostársai” (1967. ápr. 6. 6. lap).

Azt szoktuk mondani, hogy az egyes és többes számú alanyt váltakoztató mondatban az állítmánynak általában a hozzá legközelebbi alanyhoz kell igazodnia. Ez a mondat ugyan megfelel ennek a követelménynek, mégis bántja fülünket, mert az utoljára következő két többes számú alany nagyon is fölhívja figyelmünket az előző egyes számú alanyhoz alkalmazkodó állítmányra. Itt nem nyugtat meg bennünket ez az egyeztetés. Cél szerű s többnyire nem is nehéz elkerülni az ilyen felemásságot; például így: „Emlékét sokáig *megőrzi* családján kívül barátai és harcostársai”; vagy: „Emlékét sokáig *megőrzi* családjával együtt barátai és harcostársai”.

2. „Úgy fogok rá *emlékezni vissza*, mint arra a nőre, akivel valóban fájdalmasan rövid találkozásaim voltak” (Ludas Matyi 1967. március 30. 4. lap). Helyteleníti benne a *vissza* igekötőt, minthogy „az emlékezés mindig visszaható”, fölösleges ezt még az igekötővel hangsúlyozni. S méltán kifogásolja a szórendet.

Igazi hibája ennek a mondatnak, hogy az ige mögé került az igekötő; helyesen: „Úgy fogok rá *visszaemlékezni* . . .”. Az *emlékezik* csak formája (képzője) szerint visszaható ige, tartalma szerint nem az, csak álvisszaható, mert belső történést fejez ki. Nem szabad azonban helyteleníteni, ha az *emlékezik* igét a *vissza* igekötővel nyomatékosítjuk. A magyar nyelv értelmező szótárában is megvan a *visszaemlékezik*, *visszaemlékezik*. Az ott közölt irodalmi idézetek bőségesen igazolják a szó helyességét; Eötvös József, Arany János, Ady Endre, Kosztolányi Dezső a tanú. Az iskolából is visszacsenghet még Aranynek ez a mondata: „Régi jó baráti otthon kegyelmednek Az öreg bajnokra *visszaemlékeznek*.” Ahogy a *visszagondol* ige helyes, ugyanúgy kifogástalan a *visszaemlékezik*, *visszaemlékezik* is.

F. G.

Hátravan. Dr. Sántha András orvosnak e szót illető kérdésére a következőket válaszoltuk:

Furesállja Ön, hogy ami időben e l ő t t ü n k van, tehát ezután következik, arra azt mondjuk, hogy *hátravan*: „*Hátravan* még két hónap”; sőt ezt is hallani (térre vonatkoztatva): „*Hátravan* még ekkora út”.

A *hátravan* kifejezésben csakugyan érdekes szemléletmód tükröződik. Talán úgy érthetjük meg legjobban, ha ilyenféle kifejezésmódra gondolunk: „Az *elején* kezd olvasni, ne a végén, a *hátsóján* (a levelet vagy a könyvet)!” Vagyis amivel kezdődni szokott valami, amivel kezdeni szoktunk valamit, azt nevezzük *elejének*, végső részét, befejező szakaszát pedig végének, de esetleg *hátsójának*. Ily módon könnyen vonatkozhat a *hátra* a később következő dologra is; A magyar nyelv értelmező szótárában „tájnyelvi” minősítéssel a *hátsója* szónak ilyen értelmezését olvassuk: 'Időszaknak, időbeli jelenségnek a végső,

befejező szakasza, vége', s ez a példamondat követi: „Március hátulján beköszöntött a tavasz.” — Hogyha egy könyvet olvasok, akkor az előbb leírt szemlélettel egész természetesen mondhatom tehát: „Még húsz lap van hátra”, azaz húsz lapból áll a könyvnek az a végső része, amelyet még nem olvastam el, amelynek elolvasása feladatként még e l ő t t e m van. Más szóval: a könyvnek még el nem olvasott, 'végső szakaszá'-ról azt is mondhatom, hogy a hátralevő része, szakasza.

Verseny közben is lehet valaki *hátra* vagy *hátra*; ilyenkor a *hátra*, *hátra* kisebb értéket jelent, mert az eredménytáblának nem az elején foglal helyet a versenyző neve, hanem a végén vagy vége felé, a „hátrulján”. A hosszútávfutó például ilyeneket mondogathat magában versenyzés közben (figyeljük csak meg az *előtt*, de kivált a hozzá viszonyított *hátra* jelentésének sajátos ide-oda „billégését”): „Jaj, nagyon hátravagyok, sokan *előttem* vannak. Még két kilométer van *hátra*. Bizony még nagy út van *előttem*. De nem akarok egészen *hátramaradni*. Hiába nézegetek *hátra*, nincs senki *mögöttem*. *Előre* kell törnöm, hogy ne legyek a legutolsó, ne maradjak ennyire *hátra*. Hogy is mondja Arany? *Előttem* a küzdés, *előttem* a pálya . . . , no, *énelőttem* is még egy kilométer van. Jaj, még annyi van *hátra!* Mindjárt összeesem. Még csak az van *hátra!*”

Már a régi magyar nyelvben is megvolt a *hátra* határozószónak és igekötőnek 'ezután következő, később(re)' jelentése: „. . . nagy tél vagyon még *hátra* és nagy hó”; „Sok vólna még *hátra* . . .”; „Nincs egyéb *hátra*, hanem az experientia, a tettében lett sok féle próba” (Magyar Nyelvtörténeti Szótár).

De ne tessék azt gondolni, hogy csak a mi nyelvünkben van meg ez a sajátosság! Nem kell messze mennünk, megtaláljuk a németben is; a 'vissza, *hátra*' értelmű *zurück* határozószónak szintén van a mi *hátra* szavunkéhoz hasonló jelentése. Könnyen felismerhetjük a *zurück*-ben a 'hát' jelentésű *Rück(en)* főnevet; a középelnémetben még így is írták eleinte, két szóba: *ze rucke*, s ezt jelentette szó szerint: 'a hát felé, a hátón'. Tehát eredetében is egyezik a mi *hátra* szavunkkal. Nos, a *zurück*-nek is van 'időben ezután' jelentése; érdekességként közli Hermann Paul a következő mondatot Lessingtől: „. . . noch ist ein wichtiger Gebrauch . . . *zurück* (noch nicht behandelt)” ('van még egy fontos használata *hátra*', ti. még nem tárgyaltuk; Deutsches Wörterbuch 3. kiad.). A német nyelvjárásokban talán még gyakoribb ez a jelentése. Nálunk is előfordul Baranyában, Somogyban: *vissza van*: 'hátravan'. *Vissza van még a másik vonat* (M. Tájszótár). Fővárosunkban is hallani effélet: „Még tíz perc van *vissza*.” De beszéljünk csak így: „Még tíz perc van *hátra*.”

F. G.

Tisztasági fürdő — tisztálkodási fürdő. Egy régi pécsi gőzfürdőből gőz nélküli fürdő lett. A fürdő vezetősége ilyen feliratú táblát tett a bejárat fölé: *Tisztasági fürdő*. Nowotarski István szobrász úgy érzi, hogy ez nem helyes.

Nemcsak Pécsen, hanem máshol, például fővárosunkban is láthatni ezt a feliratot; A magyar nyelv értelmező szótárában is megtaláljuk e kifejezést (a *tisztasági* címszó alatt). Az olyan fürdőt nevezik *tisztasági fürdő*-nek, amelyben csak kádak, zuhanyozók vannak, úszómedence nincs, vagyis ahol csak tisztálkodni lehet, úszni nem. Aki még nem találkozott ezzel a kifejezéssel, annak talán furcsa, de meg lehet szokni. Most már nehéz volna más nevet adni neki, nem is igen lehetne jobbat; például a *tisztálkodási fürdő* aligha volna sikerültebb.

F. G.

Munkaszünetes — munkaszüneti. Dr. Pintér Lajos helyteleníti levelében a menetrendekben előforduló *munkaszünetes* szót, és helyette a *munkaszüneti*-t ajánlja.

A mai irodalmi és köznyelv szóképzési szabályai szerint az *-s* és az *-i* képző jelentése fedheti egymást, például: *hetes* bölcsoede és *heti* program — mindkét képzett szó jelentése:

'egy hétre szóló', de az egyik szerkezetben az -s, a másikban az -i képzős alak állandósult a nyelvhasználatban. Vannak azonban olyan szókapcsolatok, amelyekben egyformán alkalmazhatjuk az -s és az -i képzős melléknevet, egyik sem tűnik fel szokatlannak a nyelvérzék számára (*tízórás* vagy *tízórai* hírek; *hatórás* vagy *hatórai* felkelés; stb.). Tehát nyelvünk a két melléknévképzőt gyakran használja azonos funkcióban; és mivel mind a *munkaszünetes*, mind a *munkaszüneti* nap olyan napot jelent, amelyen szünetel a munka, nem tekinthetjük helytelennek az Ön által hibáztatott *munkaszünetes* szót sem. Abban azonban teljesen igaza van, hogy a most tárgyalt példában gyakoribb, s ezért elfogadottabb az -i képzős változat. Nyilván ezért érzi Ön is helytelennek a *munkaszünetes* melléknevet.

B. B. M.

Személyi sérülés. Dr. Zolnai Sándor orvos megrója, hogy sokat beszélnek, írnak „személyi sérülések”-ről.

Igaz, így szoktuk mondani, írni: „Az összeütközéskor több ember megsérült”, „Öten-hatan megsérültek”, de így is: „Néhány személy megsérült”. Ha az utóbbi kifejezés helyes (aminthogy helyes), akkor nem szabad hibáztatnunk a *személyi sérülés* kifejezést sem, kivált a hivatali stílusban nem. (Jogi személy sérülésére természetesen nem gondolhatunk ilyenkor.)

F. G.

Kölcsönöz. Több levélíróknak az a véleménye, hogy helytelen ezt az igét 'kölsönvesz' értelemben használni.

A kérdezett ige alapszavát, a *kölsön* határozószót még a honfoglalás előtti időben vettük át valamelyik török nyelvből, valószínűleg a csuvasból. Ugyanazt jelentette, amit a mai *kölsönös*, *kölsönösen*: 'az egymás közti viszonyban mindegyik részéről megnyilvánuló, valamennyi félre érvényes, reciprok (tett, érzés stb.)'. Logikailag mindkét irányt jelöli, a tőlem el és a mástól felém irányulót is. Semmiféle nyelvi (nyelvtani) jel sem utal arra, hogy csak távolodó irányú (tett, érzés stb.) volna, ugyanúgy, mint ahogy a *kölsön*-ből fejlődött *kölsönöz* is mintegy összefoglaló értelmű, szintén mindkét irányt kifejezheti, nemcsak szükségképpen az alanytól távolodót. Éppen ezen összefoglaló — mindkét irányt jelző — értelme miatt alakult ki melléje a két irányt konkrétan megjelölő vagy ha úgy tetszik, különválasztó, tehát leszűkített jelentésű igepár a *kölsönad* és a *kölsönvesz*. A következő két régi példában a *kölsönöz*, ill. *kölsönözve* egyaránt érthető úgy is, hogy *kölsön ad* és úgy is, hogy *kölsön vesz*: „Ki szentséget és üdvösséget, ki pedig dicsőséget *kölsönözne* magának” (Csúzi Zs.: Zengedező sípszó. 1723.); „Az embernek kiépítéséhez tsak nem mind az, a mi fölöttünk és köztünk vagyon, segített; mind-azon-által tsak *kölsönözve*: égből vette lelkét, a föld a dott néki testet” (Faludi F.: Nemes Úrfi 1771. M. Nyelvtört. Szótár).

Egy régebbi latin—magyar szótár így értelmezi a *mutuor* szót: „*mutuor* = *kölsönöz*, *kölsön vesz* vagy *ad*.”

Legújabb értelmező szótárunk a *kölsönöz* első jelentéseként a 'kölsönad', másodikként a 'kölsönvesz' értelemezést adja: „*kölsönöz*. 1. Kölsönad . . . 2. Kölsönvesz. *Könyvet kölsönöz a könyvtárból. A csizmát, amely a lábán van, mástól kölsönözte.*”

Igaz, a *kölsönöz* 'kölsönad' értelemben sokkal gyakrabban fordult és fordul elő nyelvünkben, mint 'kölsönvesz' értelemben; általában a ritkábban használt mindig szokatlanabbnak és ennek következtében némelyek előtt helytelennek is látszhat.

R. I. G.

A Massivkonstruktionen, Massivbrücken stb. magyar megfelelői. Dr. Bölcskei Elemér tanszékvezető egyetemi tanár, a műszaki tudományok doktora írja: A vasbeton szerkezetek tanszékén beton-, vasbeton és feszített beton szerkezetekkel foglalkoznak. Gyakran szükség van e három tárgykörnek egyetlenegy szóval való megnevezésére, ahogy ezt a németek a *Massivkonstruktionen, Massivbrücken* stb. szóval megjelölik.

Mi sem tartanók helyesnek, ha ezt lefordítva *tömör szerkezetek*-ről, *tömör hidak*-ról beszélünk; de helyes a *betonszerkezetek, betonhidak* kifejezés. Minthogy *betonszerkezetek*-en olyan létesítményeket értenek, amelyekben egyáltalában nincs vasbetét, az ilyen szerkezeteket valóban célszerűbb volna a *vasalattalan* állandó jelzővel megkülönböztetni: *vasalattalan beton szerkezetek; vasbeton szerkezetek* 'szokásos mennyiségű vasbetéttel készült szerkezetek'; *feszített beton szerkezetek* 'feszített betéttel készült szerkezetek'.

E szakkifejezések helyesírása tekintetében az iménti módot látjuk célszerűnek és mai helyesírási szabályzatunkkal egyezőnek. Az egy és két szótagú egyszerű (nem összetett) anyagnévi jelzőt egybeírjuk egyszerű (nem összetett) jelzett szavával; tehát: *vasszerkezet, betonszerkezet*, de: *eternit cső, alumínium szerkezet*. Ha akár az anyagnévi jelző, akár jelzett szava összetett, akkor különírjuk őket: *műkö burkolat, vasbeton szerkezet, vas alátét, beton épületelem*.

Megfigyelésünk szerint nagy a helyesírási bizonytalanság a műszaki irodalomban. Önök például egy szóba írják a *feszített beton* kifejezést; szerintünk s a Helyesírási tanácsadó szótár szerint is (11. és 218. lap) két szóba kellene írni. A *betonszerkezet* ugyan szabályszerűen valóban egy szó, de a *feszített beton szerkezet* kifejezést már három szóba kell írunk; helytelen volna így: *feszített betonszerkezet*, mert a *feszített* nem a *szerkezet*-nek a jelzője, hanem a *beton*-nak. Természetesen a *vasalattalan beton* is két szó (Önök szintén így írják), a *vasalattalan beton szerkezetek* pedig három szó. Vigyázzunk a kötőjel helyes használatára ilyenféle felsorolásban: *beton-, vasbeton és feszített beton szerkezetek*; csak a *beton* után teszünk kötőjelet, mivel csak azzal írjuk egybe a *szerkezetek* szót. A következő mondatbeli felsorolásban tehát helytelen volna a kötőjel akármelyik anyagnévi jelző után: „*Betonszerkezet*-en általában a *vasalattalan beton*, a *vasbeton* és a *feszített beton szerkezetek*-et értjük.”

F. G.

Dömper. Dr. Kiss Mihály felvilágosítást szeretne kapni afelől, hogy az angol eredetű és idegennek érzett *dömper* szót helyettesíthetnénk-e megfelelő magyar szóval vagy kifejezéssel.

A járműveknek két olyan típusuk van, amely rakományát önkiürítéssel dönti le. Az egyiket *billenő teherautó*-nak, *billenő teherkocsi*-nak hívják, a másik fajta a *dömper*, amelyet idegen nyelvű és műszaki szótáraink *billenő kocsi*-nak vagy *önkiürítő kocsi*-nak neveznek. Az utóbbi kifejezések — véleményünk szerint — alkalmasak arra, hogy az idegen *dömper* szó helyett használjuk őket.

N. F.

Nemigen. Egy kispesti levélírónk nagyon tiltakozik e szó ellen. Ha *nem*, miért *igen*?

Az *igen* azt jelenti eredetileg, hogy 'nagyon'; a 'ja, yes' értelmű *igen* is. Ma szintén mondjuk: *igen szép, igen jó, igen nagy*; ez ma is azt jelenti, mint századokkal ezelőtt: 'nagyon szép, nagyon jó, nagyon nagy'. Ha mondhatjuk, mint mondjuk is: *nem nagyon*, akkor szintúgy használhatjuk: *nemigen*. (Sokáig különírták, de 1954 óta egy szóba írjuk.) Már az 1526—27-ből való Érdy-kódexben olvashatjuk (korszerűsítve közöljük): „Hasonlatos *nemigen* támadott útána” (M. Nyelvtört. Szótár). Nagyon hasznos szavunkká

lett a *nemigen*, kitűnik ez A magyar nyelv értelmező szótárának róla szóló cikkéből is; három jelentése és két jelentésárnyalata van ott kielemezve. Régebbi és újabb költőinktől, íróinktól való idézetek egészítik ki az értelmezést, többek közt Aranytól, Petőfitől. Tehát nemhogy helyes a *nemigen*, hanem éppenséggel nélkülözhetetlen tagja szókincsünknek. A *nem nagyon* nem mindig helyettesítheti.

F. G.

Kombájn. Fábíán Dénesnek nem tetszik a *kombájn* szó, -ájn végződése miatt.

Igaz, aligha nyerne díjat ez a *kombájn* magyar szavak szépségversenyén, de hát nemigen lehetünk meg e jövevény nélkül; egyik jelentésére van ugyan jó magyar kifejezésünk, az *arató-cséplő gép*, de van még több más *kombájn*: *bányakombájn*, *silózó-kombájn*, *gyapotszedő kombájn* stb. Az angol nyelvből terjedt el (*combine*), mihozzánk az orosz nyelv közvetítésével került. Talán többi jelentésére is alkotódik idővel magyar szó.

F. G.

Légzéstechnikai Állomás — Légzésműszaki Állomás. Dr. Kopp József előadja levelében, hogy a Vegyiműveket Szerelő Vállalat felső utasításra megszervezte intézetüket; ezt a szervet egyelőre így nevezték el: *Légzéstechnikai Állomás*. Az intézet feladatkörének ismertetése után azt kérdi, helyes-e ez az elnevezés.

Végiggondolva azt a sokrétű tevékenységet, amely az Önök új üzemének feladata, elfogadhatónak tartjuk a *légzéstechnikai állomás* megnevezést. Mindamellett némi képp fönnakadunk a *légzéstechnikai* szón. A *légzéstechnikai* hallatán, olvastán először inkább efféle gondolunk: 'a légzőmozgásokkal, a lélegeztetéssel kapcsolatos', vagyis hajlamosak vagyunk tüdők célszerű működtetésére gondolni, olyanféle *techniká*-ra, amilyen például egy sportág eredményes műveléséhez szükséges mozdulatok összessége. Az énekeseket, színészeket, előadóművészeket, sportolókat tanítják helyes *l é g z é s t e c h n i k á* ra.

Végeredményben úgy gondoljuk, helyesebb volna ez az elnevezés: *légzésműszaki állomás*. Szerintünk a *légzésműszaki* szóban világosabban kifejeződik, hogy az állomás (intézet) főként olyan műszaki feladatokkal foglalkozik, amelyek végső elemzésben a légzésvédelemmel vannak kapcsolatban, akár a levegőelemzés, a levegőszennyeződés vizsgálati módszereinek kidolgozásáról, akár lélegeztetőkészülékek ellenőrzéséről, karbantartásáról, hitelesítéséről, fejlesztéséről van szó. Mindez a biztonságtechnikai megelőzésnek és az idevágó műszaki fejlesztésnek a feladatköre, azaz *m ű s z a k i* ez a tevékenység.

Valamely intézmény, vállalat egy-egy szervének, osztályának, üzemének a megnevezését inkább kis kezdőbetűvel kellene írni, úgy, ahogy címzésünkben látható: *A Vegyiműveket Szerelő Vállalat műszer-automatikai gyáregységének légzéstechnikai állomása*. Természetesen ha az Önök intézete szervezetenként önállóbb életet él, kivált ha ilyen egymagában álló elnevezést használnak, akkor helyes a nagy kezdőbetűs írásmód: *Légzésműszaki Állomás*.

F. G.

Világtakarékossági Nap vagy Takarékossági Világnap? Az Országos Takarékpénztár propagandaosztályának e két elnevezésről a következő véleményt adtuk:

A *Világtakarékossági Nap* és a *Takarékossági Világnap* elnevezések közül az utóbbit tekintjük helyesnek, s ennek a használatát ajánljuk. Alkalmos kifejezője annak a

mozgalomnak, amely a takarékoság népszerűsítésére világszerte egy meghatározott napot tűz ki. A *világnap* összetétel aránylag új, s eredetileg csillagászati-meteorológiai kutatások egységes szervezésére, ill. elvégzésére kijelölt napot jelölt. A *különleges világnap* elnevezés olyan népszerű lett, hogy a kabaré és a humoristák révén tréfás színezetet kapott, de ez nem zavarja magának a *világnap* szónak komoly használatát. Az összetétel első tagja itt ezt jelenti: 'az egész világra, az egész földkerekségre, a Föld minden országára kiterjedő (hatáskörű); az egész világon érvényes; mindenütt ismeretes, létező, meglévő, működő, tevékenykedő' (lásd pl. az ilyen összetételekben: *világbank, világszabadalom, világhatalom, világhír, világlap, világmozgalom, világrekord, világsiker, világszenzáció, világszervezet* stb.)

A *világtakarékosság(i)* összetétel viszont zavaró, egyrészt a *világ* főnév több jelentése miatt ('világmindenség; Föld, emberiség; társadalom; ismeretkör, eszmerendszer, lelkivilág; fény; értelmi tisztaság, világosság; stb.), másrészt azért, mert a *takarékosság* szóhoz hasonlóan cselekvést, folyamatot, tevékenységet jelentő szavakkal többnyire birtokos jelzős összetételek alakulnak: *világcsalás, világgazdaság, világkereskedelem, világválság* stb. (a világnak a. . .). Ezek sorába nem illik bele a *világtakarékosság* szó, amely azért is zavaró és félreérthető, mert a látszólag hasonló *anyagtakarékoság, időtakarékoság, pénztakarékosság* stb. összetétel ismét más szerkezetű (valamivel való takarékoság). Egyetlen példa támogathatná a *Világtakarékossági Nap* elfogadását, a *Világifjúsági Találkozó*. Elképzelhető ugyanis a *világifjúság* (= a világ ifjúsága), de az *-i* képzős melléknévi származék erőszakolt. A kifejezés meghonosodása ellenére jobb volna az *Ifjúsági Világtalálkozó* elnevezés.

Mindezek alapján tehát a *Takarékossági Világnap* nevet ajánljuk, vagy ha e körül is vita volna, a *Nemzetközi Takarékosági Nap*-ot.

K. M.

A kriminális-ból rövidült-e a krimi? Ezt szeretné tudni Wechinger Éva rónabányatelepi ápolónő.

A 'bűnügyi regény, színdarab vagy film' jelentésű *krimi* csak igen távoli, közvetett kapcsolatban van a mi *krimindális* szavunkkal.

A *krimi* ugyanis egészen friss, alig pár éves jövevény nyelvünkben. Az angoltól került hozzánk. A kapcsolat a *krimi* és a *krimindális* között abban áll, hogy a *krimi* alapjául szolgáló és a vele rokonságban levő angol szavak — a *crime*: bűncselekmény, vétek, bűn, a *criminal*: bűnös, gonosztevő; bűnügyi; büntetendő, *criminate*: vádol, *crimination*: bűnvád stb. — és a magyar *krimindális* végső soron ugyanannak a latin tőnek a hajtásai (latin *crimen*: büntett, büntény, *criminalis*: büntető, bűnügyi).

A *krimindális* a magyarban kibővült jelentéssel már igen régóta használatos; közvetlenül a latinból eredeztethető.

R. L. G.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Zsoldos Jenő</i> : Jövevényszavaink történetéhez. Burzsoá és proletár	223
<i>Országh László</i> : Hall — Koktél	228
<i>J. Soltész Katalin</i> : A <i>huligán</i> szó történetéhez	233
<i>Reuter Camillo</i> : Fonca — Kohanyec — Klopacska	233

Szemle

Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei (Ismerteti: <i>Szemere Gyula</i>)	236
Kaszab Andor: A magyar étlapok helyesírása (Ismerteti: <i>K. M.</i>)	240

A Nyelvőr postája

<i>Haid Katalin</i> : Magatokhoz = egymáshoz?	241
<i>Dömötör Ákos</i> — <i>Szemere Gyula</i> : New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi?	241
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából	
<i>R. L. G.</i> : Zsenmin zsipao — <i>R. L. G.</i> : Monstre — <i>F. G.</i> : Ismét az és előtti veszszó — <i>F. G.</i> : A kötőjelnek egy kivételes alkalmazása — <i>F. G.</i> : Két hibás mondat — <i>F. G.</i> : Hátravan — <i>F. G.</i> : Tisztasági fürdő — tisztálkodási fürdő — <i>B. B. M.</i> : Munkaszünetes — munkaszüneti — <i>F. G.</i> : Személyi sérülés — <i>R. L. G.</i> : Kölesönöz — <i>F. G.</i> : A Massivkonstruktionen, Massivbrücken magyar megfelelői — <i>N. F.</i> : Dömper — <i>F. G.</i> : Nemigen — <i>F. G.</i> : Kombájn — <i>F. G.</i> : Légzéstechnikai Állomás — Légzésműszaki Állomás — <i>K. M.</i> : Világtakarékossági Nap vagy Takarékosági Világnap? — <i>R. L. G.</i> : A kriminálisból rövidült-e a krimi?	244

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai“ tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

III). árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar	
Nyelvőr olvasóinak figyelmét:	
<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályá-</i> <i>nak Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „
*	
Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt	
(Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:	
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat.....	
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriradalom története a felvilágosodás korá-	9 Ft
ban és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kife-	15 „
jezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyrrban.....	28 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	200 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	14 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	15 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	12 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	100 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	130 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának	50 „
első szakaszában	28 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy</i>	10 „
<i>Sándor</i>)	90 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorla-	15 „
tában	6 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	8 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	12 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	16 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	14 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	35 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	62 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	65 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	18 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	10 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya	14 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a ma-	20 „
gyar nyelv életrajza köréből	18 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	15 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	18 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	20 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	18 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>).....	15 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdiés Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	18 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	12 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	9,50
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar	20 „
nyelvben	9 „
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	16 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	19 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú	19 „
európai nyelvtudomány tükrében	16 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945	35 „
előtt	250 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fónagy Iván: Suttogott dallam?

Horváth Mária: Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből

Katona Imre: Fajansz, kőedény-keményeserép, porcelán?

Implom József: Szerénykedés feltételes módban

Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján

Tőiök Gábor: József Attila-kommentárok V.

Varga Dénes: A mondatelemzés formalizálása

Papp Ferenc: Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fónagy Iván</i> : Suttogott dallam?	253
<i>Horváth Mária</i> : Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből	263
<i>Katona Imre</i> : Fajansz, köedény-keményeserép, porcelán?	279
<i>Implom József</i> : Szerénykedés feltételes módban	283

Íróink nyelve

<i>Szende Tamás</i> : Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján	287
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok V.	301
<i>†Haitsch Gyula—Tompai József</i> : Vörösmarty: „haloványan hófehér szobornál . . . áll”	307

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Varga Dénes</i> : A mondatelemzés formalizálása	311
<i>Papp Ferenc</i> : Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz	321

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	334
<i>Országh László</i> : Bollicsek — Kajak és kenu — Kenguru	335
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szószemelvények Szepsi Csombor Márton útleírásából	340
<i>Végh József Mihály</i> : Cserfakéreg bocskor	346
<i>Horpácsi Illés</i> : A fakutyától a sárgaföldig	346

Imre Samu
(1917-1990)

Suttogott dallam?

A fonetikus az utóbbi időben egyre bonyolultabb, egyre nagyobb teljesítményű készülékekkel dolgozik. Megváltozott némileg a készülék és a nyelvész-fonetikus kapcsolata is. A kimográfval bizalmas jó viszonyban vagyunk. Vállveregetve kezeltük; szidtuk, amikor a kormozott hengerre hanggörbéket író szalmaszála munka közben eltört, mosolyogva néztük tökéletlen műveit, ismertük gyengéit, furcsaságait — például azt a szokását, hogy a mély hangokra széles lengésekkel felelt, a magasakra pedig meg se rezdült — és nagyjában előre láttuk, milyen eredményekkel „lep majd meg” a munka során.

Bajosabb „letegezni” egy olyan, méregdrága, automatikus hangszínelemző készüléket, amelyik csak azt várja, hogy mikrofonjába olvassunk egy mondatot, és két percen belül láthatóvá teszi a hallott hangokat, szemléletes formában közli velünk részletes elemzőmunkájának eredményeit. Megilletődve működünk együtt az elektronikus számológépek által vezérelt „beszélő gépekkel”, melyek utasításunk szerint vagy előre elkészített program alapján állítanak elő (többé-kevésbé élethűen hangzó) angol, orosz vagy magyar mondatokat.

Nagyobb tisztelettel — és nemegyszer meglepetten, kissé értetlenül — nézzük a kapott eredményeket is. A kimográf igen keveset ragadott meg az elemzendő hangjelenségből. Az automatikus hangszínelemző viszont gyakran minket hoz zavarba. Hetekig elgondolkozhatnánk egy-egy hangszínekben, olyan gazdag, finom és nem egykönnyen értelmezhető részletekben.

Természetes, hogy a nagy teljesítményű új készülékek több meglepetéssel szolgáltak, mint a régi eszközök. Szinte várjuk már a váratlan eredményeket. Csalódva tesszük le a nemzetközi akusztikai folyóiratot, ha történetesen nem tartalmaz paradoxális téziseket.

Hány meghökkentő tétel vált már természetessé az évek folyamán! Megtanultuk egyebek közt, hogy a hosszú magánhangzó gyakran rövidebb, mint a rövid, hogy a hang „hosszúsága” mint nyelvi sajátosság nemcsak a hang időtartamától függ, hanem a hang színének, magasságának, hangosságának változásától is.¹ Kiderült, hogy a zárhanggal végződő szavak végéről bátran levághatjuk a *k*, *t*, *p* hangokat, változatlanul hallani véljük őket a megcsonkított *-ak*, *-at*, *-ap* szótagokban, mivel már a magánhangzó is magában hordoz egy bizonyos (és többnyire elégséges) mennyiségű *k*-ságot, *t*-séget,

¹Vö. Durand, M.: *Voyelles longues et voyelles brèves*. Paris, 1946. Fónagy I.: *A beszéd mérése és érzékelése*. Az MTA I. Osztályának Közleményei 24 (1967.): 59—89.

p-séget.¹ Tudjuk, hogy a hangsúlyos szótag igen gyakran halkabb a hangsúlytalannál é.i.t., é. i. t.²

A hang rezgésszáma és magassága

A múltban szinonimákként használtuk a *hanglejtés*, a *hangmagasság-változás*, a *frekvenciámenet* szót. Úgy tudtuk, hogy a hanglejtés az alaphang frekvenciájának (a hangrezgés hullámhosszának) váltakozása, azaz a hangmagasság változása a beszédben. Ma tudjuk, hogy már csak azért sem cserélhetjük fel egymással — a széphangzás vagy a változatosság stíluselvét követve — ezeket a szavakat, mivel más rendű, más szintű jelenségekre vonatkoznak. A *hangfrekvencia* szó a fizikai jelenségre utal, a hang rezgésszámára. Ha a rezgés összetett és periodikus (vagy szinte periodikus) gyakran (kissé pongyolán, odaértéssel), a legkisebb rezgésszámú összetevőnek, az alaphangnak frekvenciáját jelöli. A hangmagasság észlelt jelenség. Természetessé vált hagyomány alapján a hangokat, lényegében rezgésszámuk szerint, a térben képzeljük el. A „magas” rezgésszámú hangokat fentről, az „alacsony” rezgésszámúakat letről véljük hallani. Az első európai összhangzattan szerzője, Arisztóész szerint „mindenekelőtt a hang térbeli mozgását kell figyelemmel kísérnünk”³, és a görög szerzőktől függetlenül az óind fonetika is „megemelt” (udatta) és „meg nem emelt” (anudatta) hangokat ismer.⁴ Könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a hangmagasság szorosan összefügg ugyan a periodikus hangnyomás-ingadozások sűrűségével, de semmiképpen sem azonos a fizikai jelenséggel. A hang „magassága”, a szubjektív élmény nemcsak a rezgésszámtól függ, hanem például a rezgések amplitúdójától, a hang intenzitásától is. A hallott hang akkor is „elmélyül” vagy „emelkedik”, ha csak az intenzitását változtatjuk, és a frekvenciája állandó marad. Az 1000 Hz-nél⁵ kisebb rezgésszámú hang elmélyül, a 2000-nél nagyobb rezgésszámú hang emelkedik az intenzitás növelésekor. Ez, szerencsére, csupán egyszerű rezgésekre áll, 1000 és 5000 Hz között pedig összetett hangoknál is csak csekély eltérést okoz, különben bajos lenne Wagner-operákat dallamtorzítás nélkül játszani. Jól tudjuk Püthagorasz óta, hogy a hang magassága nem változik a frekvenciával arányosan. A hang „emelkedése” a frekvencia növekedésének logaritmusával arányos (a hangmagasság változása számtani sor, a frekvencia növekedése mértani sor, és 100 és 125 Hz-es hangok közötti 25 Hz különbséget azonosnak érezzük a 4000 és 5000 Hz-es hangok közötti 1000 Hz különbséggel. A két hang viszonya — és az érzéklés szintjén ez a döntő — nem változott: 5/4, azaz a zenei terminológia szerint tercviszonyról van szó. Régóta ismert paradoxon továbbá, hogy a fizikai szinten nem létező, a valóságban nem lévő hangrezgések határozzák meg gyakran egy hang magasságát. Fülünk ugyanis a valóságos hangrezgéseken kívül két egyszerű periodikus rezgés közötti különbséget mint valóságos hangot észlel (ezt a hangot „kü-

¹ Fónagy I.—Magdics Kl.: A hasonulás és a magánhangzók hírértékének módosulása. MNy. 58 (1962.): 466—69.

² Fónagy I.: A hangsúlyról. Nyelvtudományi Értekezések 18. Budapest, 1958.

³ Harmonische Fragmente. Ed. P. Marquard. Berlin 1868, p. 10 és k.

⁴ vö. Atharva-Veda Pratiśākhya. Ed. W. D. Whitney: J. Amer. Orient. Soc. 7. 1862.) p. 348 és k., Taittiriya-Pratiśākhya: J. Amer. Orient. Soc. 9. (1871.) p. 30.

⁵ Hz = hertz, az egy másodpercre eső rezgések száma.

lönbségi hang"-nak nevezik). Hiába tüntetjük el „élesen vágó” szűrő segítségével egy összetett hang alaphangját, a fül a felhangok alapján „kikombinálja” és helyreállítja. Egy 1000, 1200, 1400, 1600 Hz-es hangkomplexumot 200 Hz-es magasságban halljuk. Ha négy további összetevőt adunk ehhez: 1100, 1300, 1500 Hz-es rezgést, akkor a hallott hang elmélyül, 100 Hz-es hangot hallunk. A távközlés messzemenően hasznosítja is fülünknek ezt a képességét (melyet az elektroakusztikában inkább torzításnak neveznének), és a fülre bízza, hogy a 250 Hz alatt nem rezgő hangszóró által megcsonkított beszédet vagy zeneművet különbségi hangok segítségével kiegészítse.

Ennyiből is kiviláglik, hogy képtelenség a *hangmagasság* szót a *frekvenciamenet*-tel felcserélni. Ráadásul a *hangmagasság* szóban, a *magas* és *mély* hangok metaforájában valamiféle állásfoglalás, szubjektív értéklés is rejlik. Ez a terminológia annyira természetesen hat ma már, hogy hajlandók volnánk a magasságot és mélységet a hang természetes sajátjának tekinteni. Pedig nem a hang természetéből, hanem a mi természetünkéből, pontosabban a magas és mély hangok képzésének természetes módjából következnek. Lapozzuk fel valamelyik műtörténeti munkában a van Eyck fivérek genti oltárképét. Angyalok kara énekel a képen és világosan hallani, melyik angyal énekel koloratúr, szoprán, mezzoszoprán vagy alt szólamot. Minél jobban megemeli az angyal az állát, minél jobban nyújtja a nyakát, annál magasabbnak halljuk a hangot. Az áll emelésével, a nyak megnyújtásával ugyanis hozzájárulunk a hangszalagok megfeszítéséhez, az áll leszegésével a hangszalag ellazításához. Így járulnak hozzá a külső gégeizmok a hangszalagok feszítésén, ellazításán keresztül a hangmagasság szabályozásához. Azt is tudjuk, hogy a hang magasságával együtt emelkedik általában (nem hivatásos énekes beszéde, éneklése folyamán) a gége. A hangszalag megfeszítése, a hangrezgés sűrűbbé válása kétszeresen is összefügg tehát a felfelé mozgással. Amikor m a g a s a b b n a k nyilvánítjuk a nagyobb rezgésszámú hangot, az emberi hangból, a „magas” és „mély” hangok eltérő k é p z é s é b ő l indulunk ki.

Hanglejtés és hangmagasság

A rezgésszám nem azonos a hangmagassággal. De nem azonos a hangmagasság változása a hanglejtéssel sem. Amikor hangmagasságról beszélünk, az érzéklés szintjén állunk. A hanglejtés pedig határozottan nyelvi jelenség. Sok ízben célszerűnek, elengedhetetlennek bizonyult már az érzéklés (lélektani) szintjének és a nyelvi megkülönböztetés szintjének elhatárolása. A füllel érzékelt (szubjektív) hangosság például nyilvánvaló módon nem azonosítható a hangsúllyal. A gyakorlott nyelvjáráskutató akár hatféle időtartamot is meg tud különböztetni. Egy finn fonetikus, F. Aimä nyolcféle időtartam megkülönböztetését javasolja a magánhangzók esetében¹. Nyelvi szinten viszont indokolatlan és zavaró lenne a magyarban kettőnél több időtartamot számon tartani, hiszen egy magyar magánhangzó vagy rövid vagy hosszú, és ennek megfelelően *örült* valaki vagy *örült*. A két *ö*-hang között nyelvi szinten nincsen átmenet, hiába érzékelhető félhosszú és félrövid magánhangzó.

¹ Vorschläge zu Abänderungen der Transkription der finnisch-ugrischen Sprachen. J. Societé Finno-Ougrienne 46 (1933.), vö. Laziczus Gy.: Fonetika² Budapest, 1963. 33 és k.

A hangmagasság változása sem feltétlenül „jelentős”; gyakran nem veendő figyelembe nyelvi szinten. Ez különösen nyilvánvaló a szavakat megkülönböztető hanglejtésformák esetében. A thaiban például *na* emelkedő-ereszkedő dallammal 'arc'-ot, ereszkedő-emelkedő dallammal 'kövér'-et jelent, mély hangon egy almafajtát, magas hangon egy anya kisebb gyereket jelöli. Hiába változtatjuk a dallamot, nem tudunk egy ötödik jelentést előállítani, legfeljebb kétértelmű vagy érthetetlen lesz a szó.

Ez csak ún. polyton nyelvekre áll, melyekben a hanglejtésnek szövegkülönböztető szerepe van. A hangmagasság-változás és a hanglejtés azonban „monoton” európai nyelvekben sem azonos. Már csak azért sem, mivel a hangmagasság-változás egyúttal más nyelvi tényezők szolgálatában is áll. Hozzájárul a hangsúlyos és hangsúlytalan, a hosszú és rövid szótag megkülönböztetéséhez. A hirtelen eső-emelkedő hanglejtés alkalmas lehet szünet érzetének felkeltésére, anélkül hogy a beszélő vagy az előadóművész megszakítaná a mondatot. (Ezt a megszakításmentes szünetet főleg az enjambement érzékeltetésére használják az előadók.)⁸ A hangsúlyt, hosszúságot vagy szünetet jelző hangmagasság-modulációt gondosan meg kell különböztetnünk a kérdést, a mondat befejezetlenségét jelző, a gúnyt vagy kételyt kifejező hanglejtésformáktól. Annak ellenére — vagy éppen azért —, mivel egyaránt a rezgésszám változásán alapulnak.

Nincsen köze a hanglejtéshez a hangtani környezethez kötött hangmagasság-változásnak. Tudjuk például, hogy zöngés zárhangokban elmélyül a hang, hogy zöngétlen mássalhangzók után magasabb a magánhangzó hangfekvése, mint zöngés mássalhangzók — főként zöngés réshangok — után¹. Amerikai kísérletek szerint *p* után átlagosan 180 Hz, *b* után viszont 161 Hz az *e* hang frekvenciája.² Nem érinti a hanglejtést az sem, hogy az egyes magánhangzóknak más az átlagos hangfekvésük, hogy az *i* hangfekvése például mintegy 20 Hz-cel magasabb az *a* hangfekvésénél.³ A zárt képzésű zöngés mássalhangzóknak hirtelen esik a hang frekvenciája. Ez nem módosítja a hanglejtés egyenletesen ereszkedő vagy emelkedő menetét, függetlenül attól, hogy a hangmagasság gyors változása érzékelhető-e vagy sem.

Más, nem kevésbé lényeges kérdés: milyen mértékben, milyen feltételek mellett érzékeljük valóban a nyelvileg irreleváns, de — a pszichofiziológiai kísérletek szerint — érzékelhető különbségeket. Kétségtelen, hogy figyelmünk mindig a közlés szempontjából releváns elemekre, mozzanatokra irányul, hogy az érzékelhető jelenségek felett is észrevétlenül siklunk el, ha ezeknek nincsen számunkra mondanivalójuk. Az érzékelés és a differenciálás szintje a lélektani és a nyelvi szint közötti összefüggés tehát kétirányú. Ez teszi éppen érthetővé, hogy az irodalomban nemigen tesznek különbséget a két szint között. A két szint szoros és dialektikus összefüggését azonban csak akkor érthetjük meg, ha nem azonosítjuk eleve a kettőt.

Az érzéklés és a nyelvi szerep összefüggése különösen világossá válik,

¹ Hegedüs L.: Tonhöhen- und Aktionsstromuntersuchungen im Ungarischen: Z. Phonetik 11 (1958) p. 11 és k. — Bethge, W.: Das Abhören von Lautmelodie und Silbenmelodie: Z. Phonetik 7 (1953.): 320 és kk.

² House, A. S. & Fairbanks, G.: The influence of sonsonantal environment upon the secondary acoustical characteristics of vowels: J. Acoustic Society of America XXV (1953), 105—113 — Lehiste, I. & Petersen, G. E.: Some basic considerations in the analysis of intonation: J. Acoustic Society of America 33 (1961): 419—425.

³ Szünet és szerkezet. MNyK. 59 (1967.)

amikor egy kísérőjelenség hirtelen nyelvi funkcióhoz jut. A magánhangzó „kemény” indítása, azaz: a magánhangzót közvetlenül megelőző gégezárháng megemeli a magánhangzó szintjét.¹ Mint szükségszerű kísérőjelenségnek nincsen semmi jelentősége. Egy óceániai nyelvben, a kátéban viszont nemcsak kísérő, hanem helyettesítheti is a gégezárhángot.² Ezzel nyelvi jelenséggé vált. De nem mint hanglejtésforma jelentkezik a nyelvi szinten, hanem mint egy nyelvi hangnak, a gégezárhángnak alkalmi képviselője. A germán nyelvekben nyomokban meglévő szómegkülönböztető hanglejtés eredetileg minden bizonnyal ugyancsak kísérőjelenség volt, és csak a kísért elemek kiesése után jutott önálló szerephez.³

Suttogott hanglejtés

Tudjuk, hogy a hanglejtésnek lényeges nyelvi szerepe van. Azt is tudjuk másfelől, hogy különféle helyzetekben kénytelenek vagyunk suttogva, azaz a hangszalagok működtetése nélkül beszélni. A suttogott beszéd változó színezetű zörej. A hanglejtésforma ilyenkor nem ölthet a szokott módon, a rezgésszám váltakozásában testet, hiszen rezgésszáma csak periodikus, ill. szinte periodikus rezgésnek lehet. Kérdés: mi az oka annak, hogy a suttogás nem okoz zavart sem Budapesten, sem Pekingben vagy Tokióban, holott a kínaiiban, japánban a hanglejtésnek szómegkülönböztető szerepe is van. Észre sem vesszük, hogy akaratlanul „kiszúrtuk” a beszédnek egyik nélkülözhetetlen komponensét.

A dolog kétféleképpen magyarázható. Lehet, hogy a helyzet, a szövegösszefüggés alapján kitaláljuk, hogy kérdésről vagy állításról vagy — a thaiban — arcról vagy kövérségről van-e szó.

Az is lehetséges azonban, hogy — az alapfrekvencia híján — valami más hangelem jelzi ezúttal a dallamváltozást. Kloster Jensen dallamészlelési kísérletei erre utalnak. Jensen „polyton” nyelvet beszélő, szómegkülönböztető dallamformákat használó kísérleti alanyokkal mondatott mikrofonba olyan suttogott szó párokat, melyeket csak a dallam különböztet meg egymástól. A norvég szavakat az esetek 53%, 61%, 65%, 70%, 71%, 73%-ban találták el a kísérleti alanyok (szemben a válaszok véletlenszerű megoszlása alapján várható 50%-kal): 73, ill. 85%-ot értek el szlovén ereszkedő dallammal ejtett *rak* 'rák', ill. az emelkedő dallamú *rak* 'rások' esetében; 83–85% volt a találatok száma kínai szó párokkal végzett kísérletek során; a svéd *tagen* szó, ill. szó pár esetében 100%-os eredményt ért el.⁴

Ha kontextus nélkül, minden valóságos, természetes összefüggésükből kiragadva is — többé-kevésbé — megértik, felismerik a hallgatók a suttogott hanglejtést, valamiféle kimutatható nyomának kell lennie a látszólag hiányzó dallamnak a suttogó beszédben. Meyer-Eppeler automatikus hangszínképipró (Sonograph) segítségével igyekezett megragadni a suttogott dallamot. Suttogott

¹ Streim, H.: Über Beziehungen zwischen Ein- und Absätzen und Tonhöhe. Vox, 1921.

² Dempwolf, O.: Über Entstehung sekundärer Tonhöhen in einer Südseesprache. Vox, 1922.

³ Essen, O. V.: Allgemeine und angewandte Phonetik.² Berlin, 1957. 130

⁴ Jensen, M. Kl.: Recognition of word tones in whispered speech. Word 14 (1958.): 187–196. — Vö. még Giet, Fr.: Zur Tonität nordchinesischer Mundarten. Wien—Freiburg, 1950. 96.

togva „énekelte”, felfelé skálázva az egyes magánhangzókat. A skálázás folyamán a magánhangzók általában „világosabbá” váltak.¹

A nyelvtanok, az ókortól fogva, metaforák segítségével osztályozzák a magánhangzókat. Más eszközzel jó ideig nem is rendelkeztek a fonetikusok. A metafora viszont igen alkalmasnak, hatékonynak bizonyult. Az olvasó, a tanuló mindenkor megértette, hogy ha a szerző, a tanár „világos” vagy „magas” magánhangzókról beszél, akkor az elől képzett *i*-re, *ü*-re, *é*-re *e*-re vagy *ö*-re gondol, ezzel szemben az *u*, az *o* vagy az *a* nyilvánvaló módon „sötét” és „mély”. Holott maga a tanár sem sejtette, hogy a világos vagy magas magánhangzók képzésekor a nyelve a kemény szájpadlás felé, előrefelé törekszik, a sötét vagy mély hangok képzésekor pedig hátrafelé, a lágy szájpadlás irányában. A metafora jótékonyan áthidalta a fonetikai tudás terén tátongó űrt.

Ma már, röntgen profilfelvételek segítségével pontosan ismerjük a nyelv hangképző mozdulatait. Azt is tudni véljük, miért éppen ezeket a metaforákat választották, egymástól függetlenül is, az európai és ázsiai grammatikusok.² A „világos” magánhangzók képzésekor előrefelé, kifelé „mutat” a nyelv — feltéve, hogy a mozgását „deiktikusan”, gesztusként értelmezzük — azaz a világosság felé, a sötét magánhangzók képzésekor pedig hátrafelé, befelé, a sötét mélységek felé. Ritkább — és számunkra ezúttal érdekesebb — a német és magyar grammatikákban még ma is előforduló „magas” és „mély” terminus.

Ha egy pillantást vetünk az *u* és az *i* hangszínképére, láthatjuk, hogy a „magas” *i* hangszínét meghatározó erős részhangnyalábok, „formánsok” közül, a 0-vonaltól számított második és harmadik formáns lényegesen magasabban áll. Ez, természetesen, önmagában semmit sem mond, hiszen készíthettünk volna olyan elemző készüléket is, mely a 0-vonalat fent húzza meg, és akkor az *u* második és harmadik formánisa kerekedne felül. Megszoktuk azonban, hogy az élőlények nem felülről lefelé nőnek, hanem, a föld színétől kiindulva, felfelé. Ez viszont csak a fizikusok, fonetikusok ábrázolásmódját igazolja. A „naiv” grammatikus nem a formánsok rezgésszámából indult ki. Valamiféle rokonságot érzett a mély énekhang és a „sötét”, hátul képzett magánhangzók, a magas énekhang és az elől képzett magánhangzók között. Ezúttal már elképzelhető, hogy ösztönös, hozzávetőleges akusztikai elemzés alapján rokonította a kettőt. Ha suttogva énekeljük egymásután a magánhangzókat az *u*-tól az *i* felé haladva — *u*, *o*, *a*, *á*, *ö*, *e*, *é*, *i* — nem kétséges számunkra, hogy felfelé, nem lefelé skálázunk. (Ezt a kísérletet valóban elvégezték a pszichológusok, nem is egy ízben.) A suttogott beszédben kiemelkedik a második és harmadik formáns, az első pedig háttérbe szorul vagy teljesen elvész. És ez a két formáns pontosan úgy „emelkedik”, mint az énekhang. Egy dán fonetikus, Svend Smith, a második formáns helyzetét, azaz a magánhangzó színét változtatva, a magánhangzókat váltva produkált ismételt kis zenedarabokat — oktatási célzattal és hallgatói szórakoztatására.

Meyer-Eppler nehezebb feladatra vállalkozott. Ugyanazt a magánhangzót akarta arra kényszeríteni, hogy „magasságát” változtassa. A hangszíneképek, sonagrammok tanúsága szerint az *á* magánhangzó esetében nem

¹ Meyer-Eppler, W.: Realization of prosodic features in whispered speech. J. Acoustic Society of America 29 (1957.): 104—106. A szerző már egy 1955-ben írott cikkében is utalt előzetes kísérleteire.

² Fónagy I.: A metafora a fonetikai műnyelvben. Nyelvtudományi értekezések 38. Budapest, 1963. 4. és k., 32 és k.

változik a két első formáns helye, a harmadik formáns azonban 2500 hertzről 3000 hertzig emelkedik, s ugyancsak felfelé tolódik az ötödik formáns is. Az *u* esetében a második formáns emelkedett 600-ról 700 hertze. Az *e*, az *i*, az *o* esetében a felső tartományban jelentkező súrlódási zörejek festették világosabbra a magánhangzót, és ennek következtében „emelkedtek”.

P. Denes magyar származású angol fonetikus is végzett ellenőrző kísérleteket. Azt tapasztalta, hogy rendes körülmények között, zöngés beszédben alig hat az alaphang emelkedése, csak igen kis mértékben emeli meg a harmadik formáns, a suttogó beszédben már jelentékeny az emelkedés, ha nem rendszeres is.¹

Denes ugyanakkor vokóderrel is végzett bizonyos kísérleteket. A vokóder az elemző és a szintetizáló („beszélő”) gépnek egyesítése. A mikrofonba bemondott szavakat, mondatokat elemzésnek veti alá, és az elemzés eredményei alapján ismét létrehozza, gépi úton a „bemenő” hangot.² Ez a meglepően célszerűtlennek látszó mechanizmus számos lehetőséget rejt magában. Egyebek között lehetővé teszi, hogy a hangot kísérleti céljainknak megfelelően módosítsuk. Denes például ugyanazokat a mondatokat két változatban teremtette újra: zöngésen és suttogva. Azt tapasztalta, hogy a különböző hanglejtésformákat a hallgatók a zöngeforrás kikapcsolása után is megértik (részletes, számszerű eredményeket nem közöl a szerző).

Kísérletek magyar mondatokkal

Vokóderrel nem rendelkezünk, holott a szintézis lett volna ezúttal az elemzés egyetlen teljesen megnyugtató módja. Csak így dönthető el, milyen hangtulajdonságok pótolhatják a hiányzó zöngét, melyek a megértés nélkülözhetetlen és elégséges feltételei. A magyar nyelv viszont az *Apad* és *A pad* típusú ellentéppárokkal érdekes kísérleti lehetőségeket biztosít. A kétféle hangsúly (végéles vagy másodéles), a kétféle dallam (kijelentő vagy kérdő) a négy hangból álló elemből álló hangcsoportnak négyféle értelmet adhat: *Apad. Apad? a pad. A pad?*

Magyar anyanyelvű hallgatók minden nehézség nélkül, nagy biztonsággal meg tudják állapítani, melyik mondatot hallották a négy közül. Feltéve, hogy normális körülmények között hangzanak el a mondatok, és feltéve, hogy zöngésen ejtették őket. Más a helyzet, ha a mondatok suttogva hangzanak el. A 100%-os találat ilyenkor ritkaságszámba megy.

A kísérlet részben a hiányzó vokóderet volt hivatott pótolni. Vokóderrel vagy szintetizálóval nagyobb nehézség nélkül előállítható olyan suttogott mondatpár, melynek kérdő tagját *c s a k* az egyik formáns emelkedése vagy *c s a k a* kérdő mondatra jellemző — nagyobb és emelkedő — hangnyomás-szint, vagy *c s a k a* kérdő *Apad?*-ra jellemző időtartam-moduláció (második szótag magánhangzójának megnyúlása), vagy a nagyobb, magasabb

¹ A preliminary investigation of certain aspects of intonation: *Language and speech* 2 (1959) : 112 és kk.

² Dudley, R. H.: *Remaking speech*. J. Acoustic Society of America 11 (1939.): 169—77 — Fant, G.: *Modern instruments and methods for acoustic studies of speech*. Proc. 8th International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 282—362 — Pierce, J. R. & David, E. E. Jr.: *Man's world of sound*. New York, 1958. — Fry, D. B. & Denes, P.: *The role of acoustics in phonetic studies. Technical aspects of sound III*. Amsterdam 1962 1—69 — Fónagy I.: *A beszéd mérése és érzékelése*. Az MTA I. Oszt. Közl. 24 (1967.): 59—90.

hangnyomásszint és nagyobb időtartam é. í. t. különbözteti meg a megfelelő kijelentő mondatról.

Szándékosan választottunk a kérdő mondat mellett egy olyan kijelentő mondatot (*A pad*), melynek végleges hangsúlya eleve megnehezíti, hogy az olvasó az időtartam és hangnyomás módosulása alapján állapítsa meg, vajon kérdő mondatot vagy kijelentő mondatot hallott-e. A hallgatónak így lényegében a hangszínmódosulásra, a kérdő mondat formánsának vagy formánsainak emelkedésére kell támaszkodnia, ha meg akarja állapítani, hogy *A pad*-ot vagy *A pad?*-ot suttogtak-e.

A következő mondatokat mondta mikrofonba utózengecsmentes helyiségben két kísérleti személy (egy nő és egy férfi):

1. *Hamar.* 2. *Hamar?* 3. *Ha mar.* 4. *Ha mar?*
5. *Apad.* 6. *Apad?* 7. *A pad.* 8. *A pad?*
9. *Etette.* 10. *Etette?* 11. *E tette.* 12. *E tette?*
13. *Megette az epret.* 14. *Megette az epret.* 15. *Megette az epret?*

Természetesen nem ebben a sorrendben, hanem kalapból húzva ki a mondatokat. Kommentárt talán csak a 14. mondatához kell fűzni. Az *eper* szó kiemelő nyomatókat kapott az egyik kijelentő mondatban. Így esett egybe ebben a szótagban a nyomatók (*Megette az epret.*) és a hanglejtéscsúcs (*Megette az epret?*), megint csak a hallgatók dolgának megnehezítése érdekében.

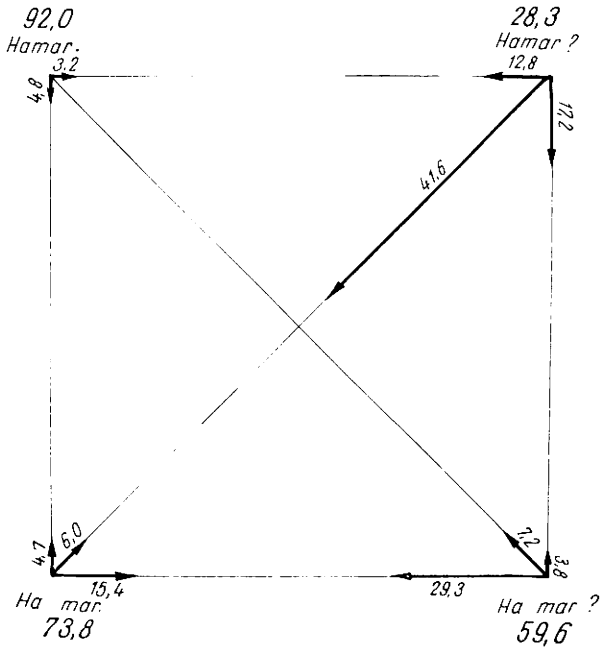
Az eredményeket az 1., 2. és 3. ábra szemlélteti. Mivel nem vagyok meggyőződve az ábrák szemléletességéről, igyekszem egyúttal szavakba foglalni a fontosabb eredményeket.

1. A kijelentő mondatok lényegesen több szavazatot kaptak (62,6%), mint a kérdő mondatok (37,3%). Az a feltevésünk, hogy a suttogott beszédben a nyomatók elfedheti a hanglejtéscsúcsot, beigazolódott. Valószínűnek látszik ennek alapján, hogy a hanglejtést a suttogott beszédben részben ugyanazok a hangtulajdonságok képviselik, mint a nyomatókat.

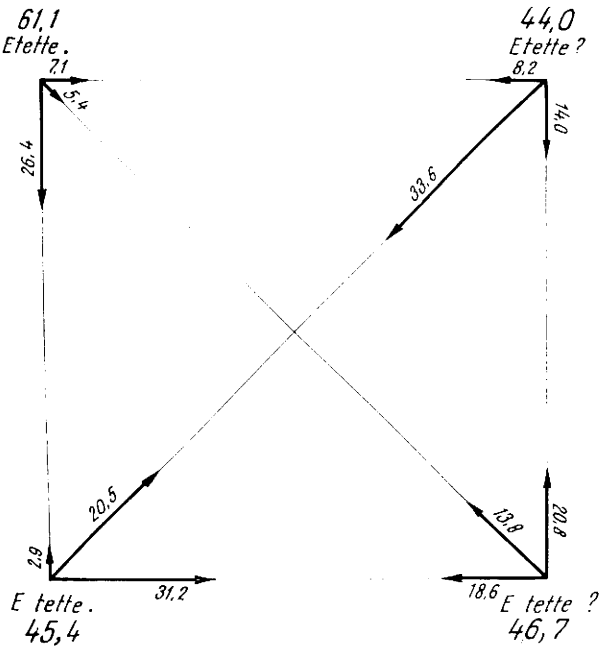
2. A kérdő mondatok így is lényegesen több szavazatot kaptak, mint amennyit véletlenül kaphattak volna. (Véletlenszerű eloszlás alapján 25%-ot várhatnánk.) A suttogott beszédben is van tehát némi lehetőség arra, hogy a hanglejtéscsúcsot megkülönböztessük a nyomatóktól.

3. A két szóból álló kérdő mondatokat (*A pad? A kar? E tette?*) könnyebben felismerték a hallgatók, mint az egy szóból álló kérdő mondatokat (*Apad? Akar? Etette?*) Az egy szótagú *A pad? A kar?* kérdő mondat esetében a nyomatók is, a hanglejtéscsúcs is ugyanarra a szótagra esik. A szótag tehát kétszeresen kitüntetett. Ez a kétszeres kiemeltsége különböztetheti meg a három másik mondatról. Az *Apad?* utolsó szótagját csak a hanglejtéscsúcs, az *A pad* kijelentő mondat utolsó szótagját csak a nyomatók emeli ki. Az *E tette?* utolsó szótagjának kiemeltsége pedig csak a kérdő mondatra jellemző, a három másik mondatban (*Etette, Etette? E tette.*) semmiféle tényező sem emeli ki a mondat végét.

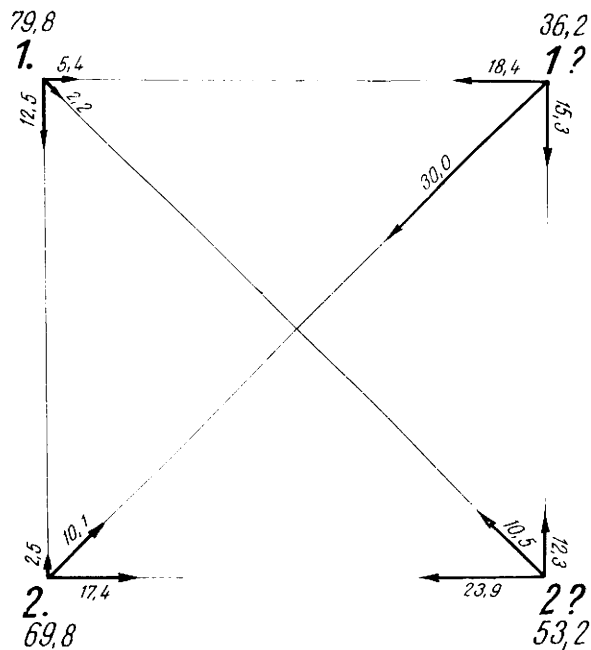
4. A kéttagú és egytagú kijelentő mondatokat tévesztették össze legkevésbé. A nyomatók tehát jól érvényesül a suttogott beszédben is. A suttogott hanglejtés és suttogott nyomatók versenyében a nyomatók kerekedett felül.

1. ábra: A „Hamar-család” diagramja. A négy sarokban az elhangzott szottogott mondatok állnak: *Hamar. Hamar? Ha mar. Ha mar?* A szavak fölött álló szám azt jelzi, hogy a hallgatónak hány százaléka ismerte fel az elhangzott mondatot. A négyzet oldalain és átlóin ülő számok a tévesztések gyakoriságát jelzik, ugyancsak százalékban. A nyíl a felé a mondat felé mutat, amelyikkel összetévesztették. Így például a négyzet felső oldalán a *Hamar* szó közelében olvasható 3,2 azt jelzi, hogy a hallgatók 3,2%-a a *Hamar?* kérdő mondatot vélte hallani, amikor a *Hamar* kijelentő mondat hangzott el. A nyilak hossza a tévesztés gyakoriságát hivatott érzékeltetni.

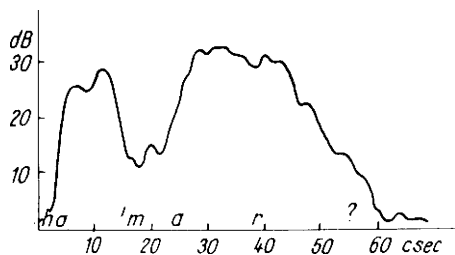

2. ábra: Az „Etette-család” diagramja. Vö. 1. ábra.

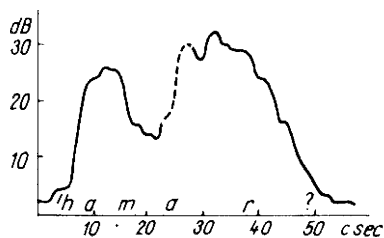

3. ábra: Az egy és két szavas mondatokkal végzett kísérletek eredményét összefoglaló ábra. Az 1-es szám az egyszavas mondatokat, a 2-es szám a kétszavas mondatokat jelzi. A szám után álló pont a kijelentő mondatok jele, a kérdőjel pedig a kérdő mondatoké. A bal felső sarokban álló 1-es szám feletti 79,8 azt jelzi, hogy az egyszavas kijelentő mondatokat a hallgatók 79,8%-a ismerte fel átlagosan. A négyzet oldalai és átlói fölé írott számok ugyanúgy értelmezendők, mint az 1. ábrában.

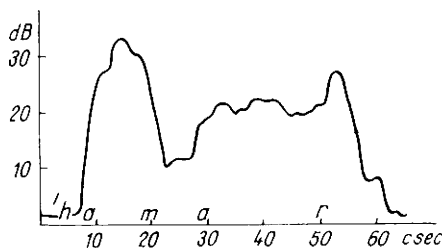

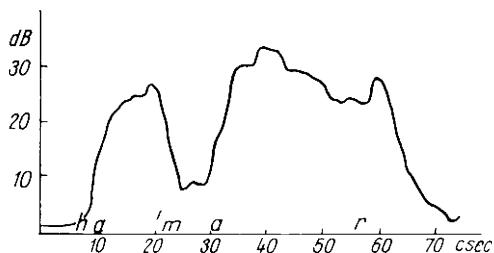
4. ábra: A *Hamar* kijelentő mondat hangnyomásszint görbéje. A hangnyomásszint erősen csökken a hangsúlytalan szótagban.

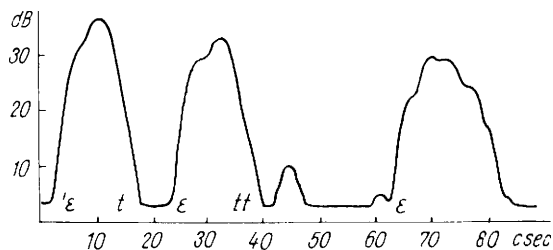
5. ábra: *Hamar?* Vö. 1. ábra. A kérdő mondatban a második szótag emelkedik ki, de az időtartamviszonyok megegyeznek a kijelentő mondatéval. Vö. 3. ábra.

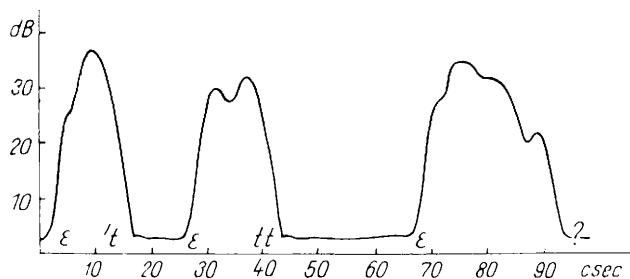
6. ábra: *Ha mar*. A nyomatékos második szótag jelentékeny mértékben megnyúlik, vö. 4. és 5. ábra.

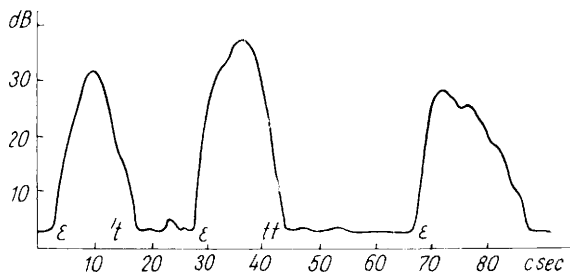
7. ábra: *Ha mar?* vö. 4. ábra. A kérdés nem nyújtja meg a második szótagot, nem fokozza a hangnyomást a megfelelő kijelentő mondatéhoz képest. A hangnyomásszint azonban enyhébben ereszkedik a kérdő mondatban. Ez összefügghet a (mindvégig) emelkedő dallamra való törekvéssel.

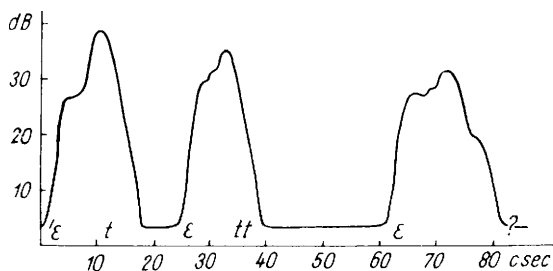
8. ábra: A suttozott *Etette* kijelentő mondat hangnyomásszint görbéje. A hangnyomás szótagról szótagra csökken.

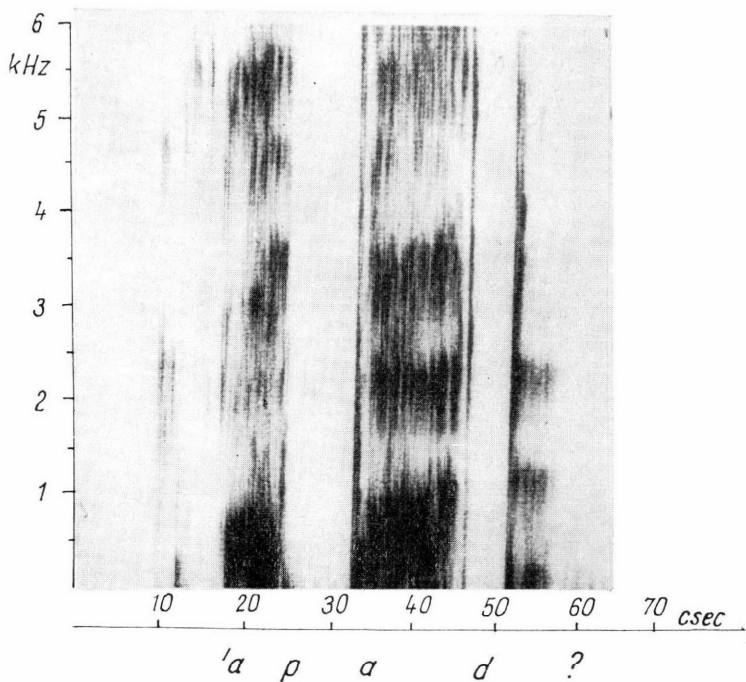
9. ábra: *Etette?* vö. 8. ábra. A hangnyomásszint ezúttal is fokozatosan ereszkedő. A második szótagra eső dallamesűs nem növeli a szótag időtartamát. A hallgatók többsége a hangszínváltozás alapján ismerte fel a dallamot (vö. 18. ábra).

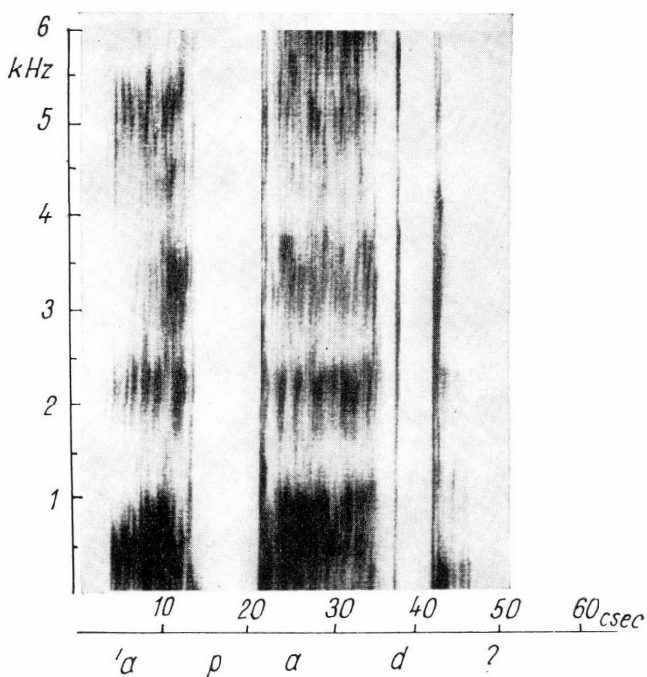
10. ábra: *E tette*. Vö. 8. ábra. A nyomatékos szótag hangnyomásszintje lényegesen magasabb.

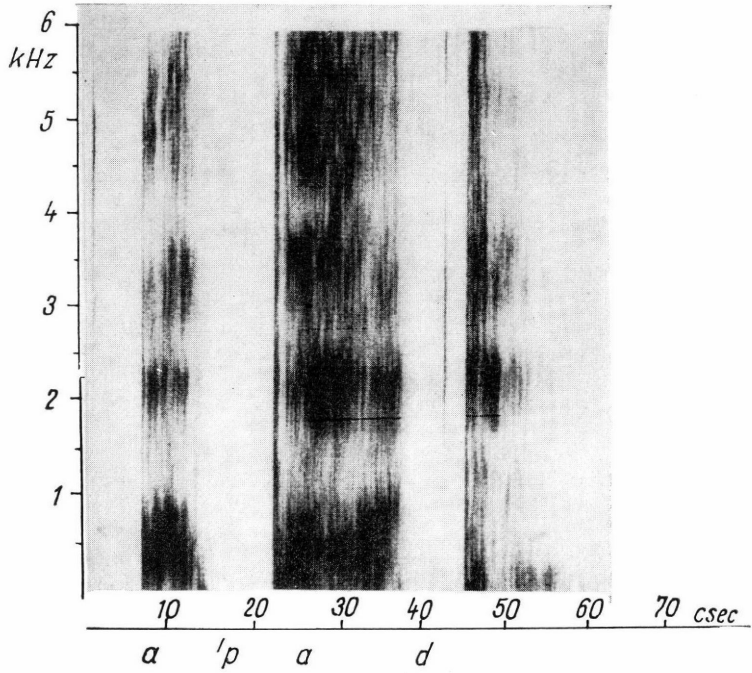
11. ábra: *E tette?* Vö. 4. és 10. ábra. A második szótag hangnyomása a legalacsonyabb, holott erre esik a nyomaték. A beszélő a harmadik szótagot emeli ki, melyre a hangesűs esik.

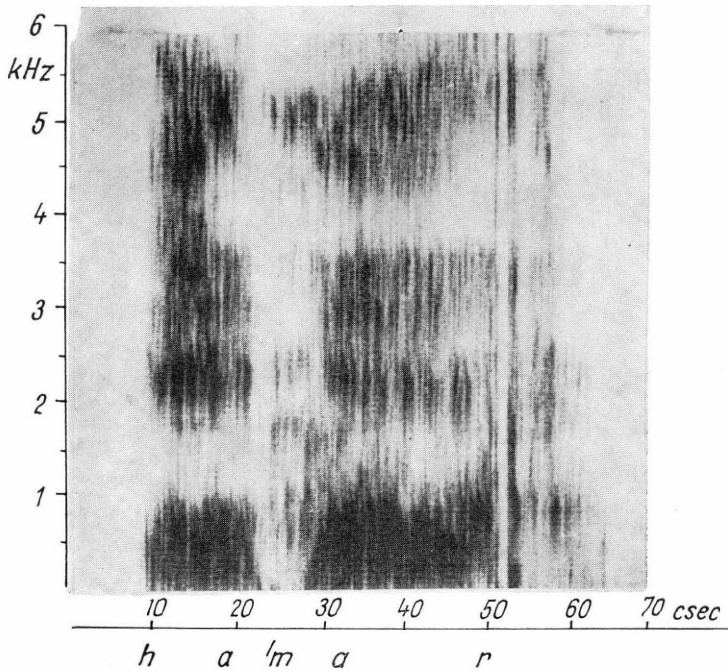
12. ábra: Az *Apad?* suttogott kérdő mondat hangszínképe. A hallgatók 43,6%-a hallotta annak, feltehetőleg a hangcsúcsot hordozó második szótag negyedik formánsának (3,5 kHz táján) emelkedése alapján (vö. 13. ábra).

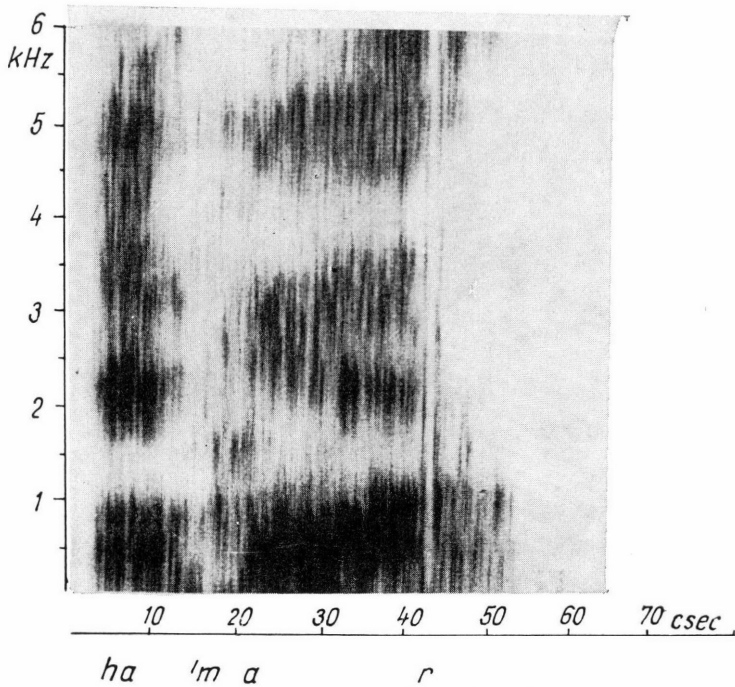
13. ábra: Az *Apad?* kérdő mondat egy másik változata (vö. 12. ábra). A negyedik formáns ezúttal nem emelkedik és valamivel mélyebben fekszik. A hallgatóknak ezúttal csak 29,0%-a hallotta kérdő mondatnak.

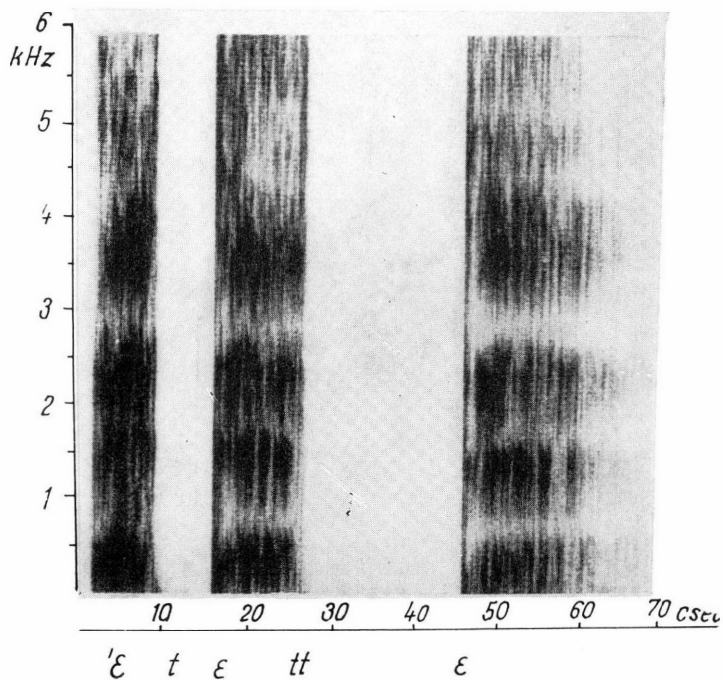
14. ábra: Az *A pad* kijelentő mondat (vö. 12. ábra). A hallgatók többsége felismerte, feltehetőleg a második szótag hangsúly okozta megnyúlása alapján.

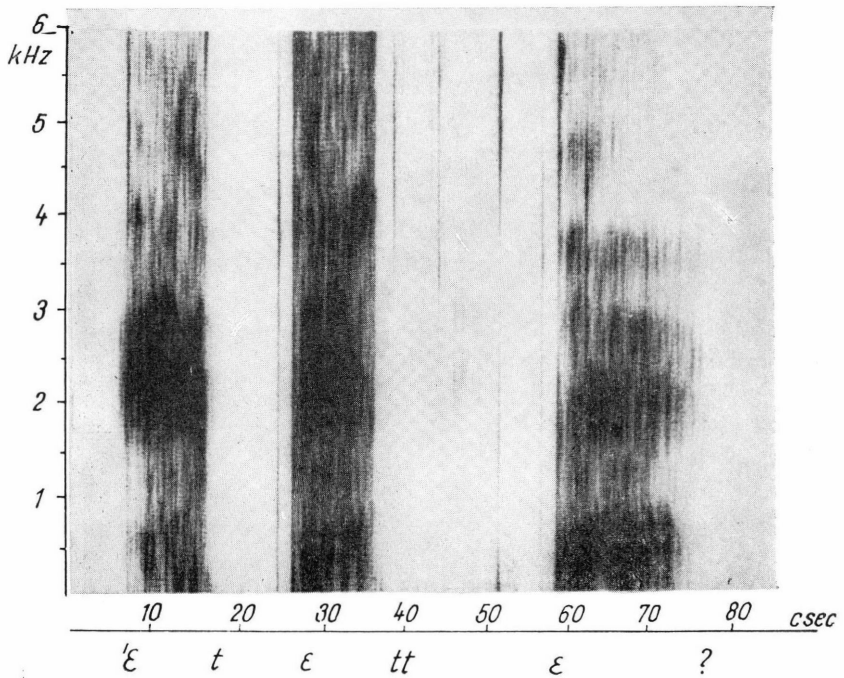
15. ábra: A *Ha mar* suttogott kijelentő mondat hangszíneképe. A második szótag nyomatékát a hangok erős megnyúlása jelzi.

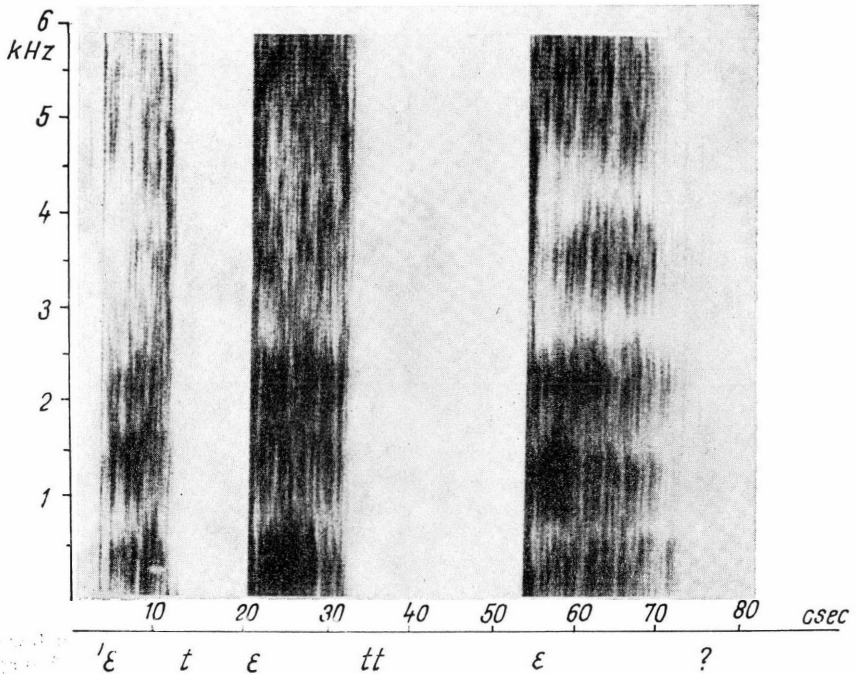
16. ábra: *Ha mar?* Vö. 15. ábra. A második szótag *a* hangjának második felében intenzív formáns jelenik meg 6 kHz táján. A hangszínnek ez a hirtelen megvilágosodása jelzi a (mindvégig) emelkedő hanglejtést.

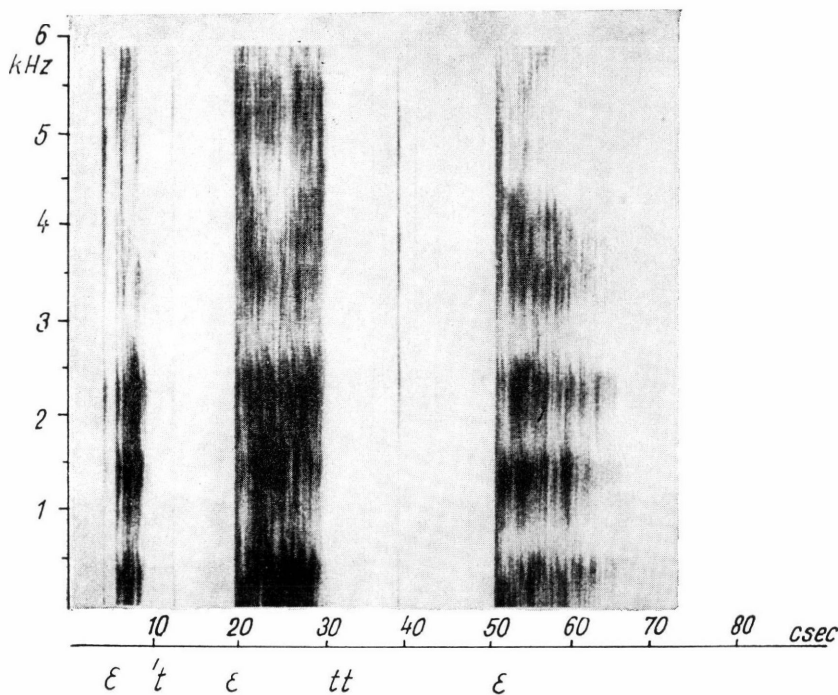
17. ábra: Az *Élette* suttogott kijelentő mondat hangszíne. A második és harmadik formáns (2 és 2,5 kHz táján) szintje szótagról szótagra fokozatosan csökken. A negyedik formáns (3,8 kHz táján) egyenes vonalú (vö. 18. ábra).

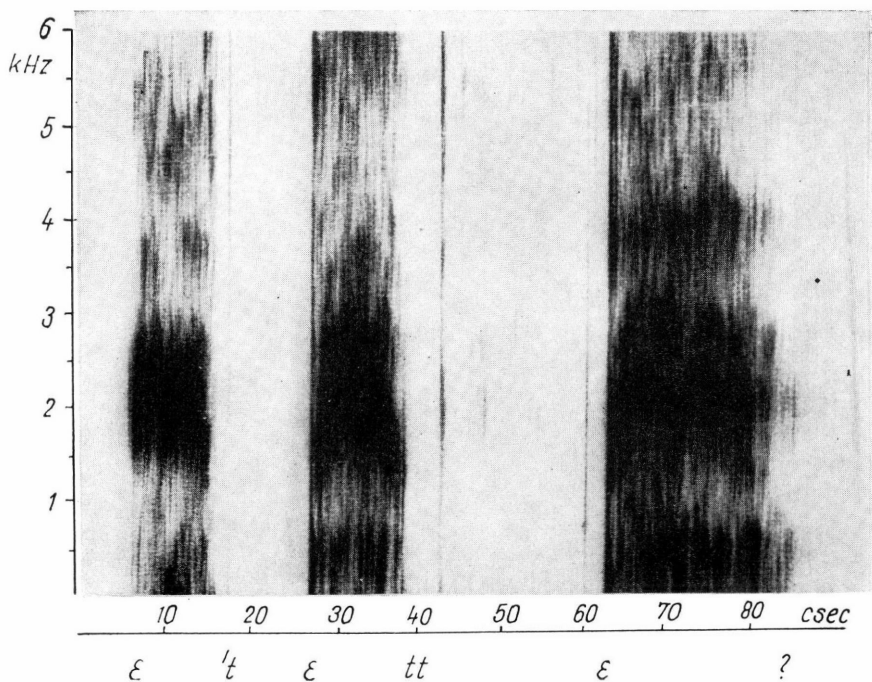
18. ábra: *Etette?* vö. 17. ábra. A kérdő mondatban, a hangcsúcsot hordozó második szótagban nem érezkedik a második, harmadik formáns szintje. A negyedik formáns határozottan emelkedik a szótag végén. A hallgatók 64,5%-a ismerte fel.

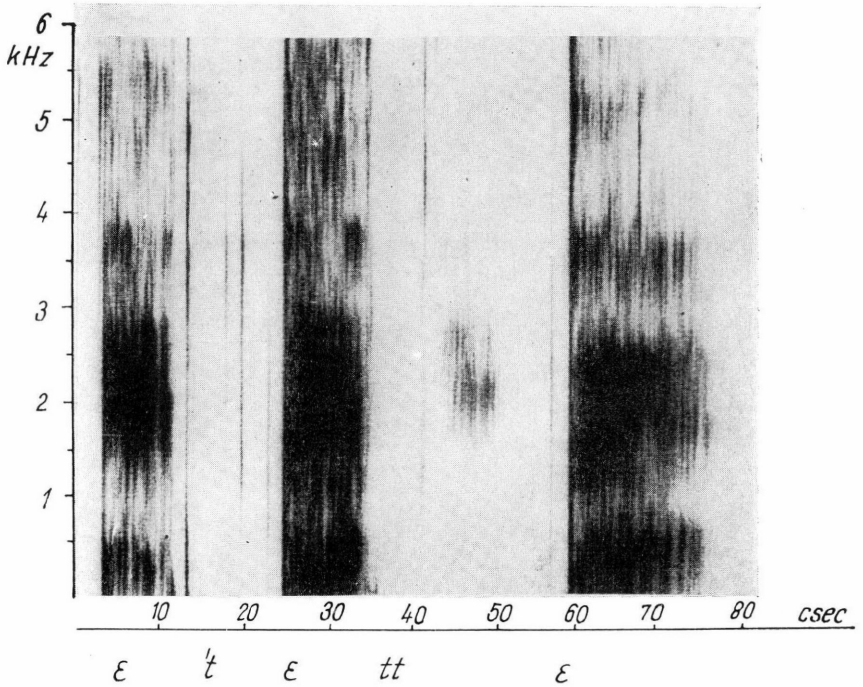
19. ábra: Az *Etette?* kérdő mondat egy másik változata (vö. 18. ábra), melyet a hallgatóknak csak 23,5%-a ismert fel. A második szótag erős megnyújtása alapján a hallgatók nyomtatékosnak (*E tette*) hallották a második szótagot.

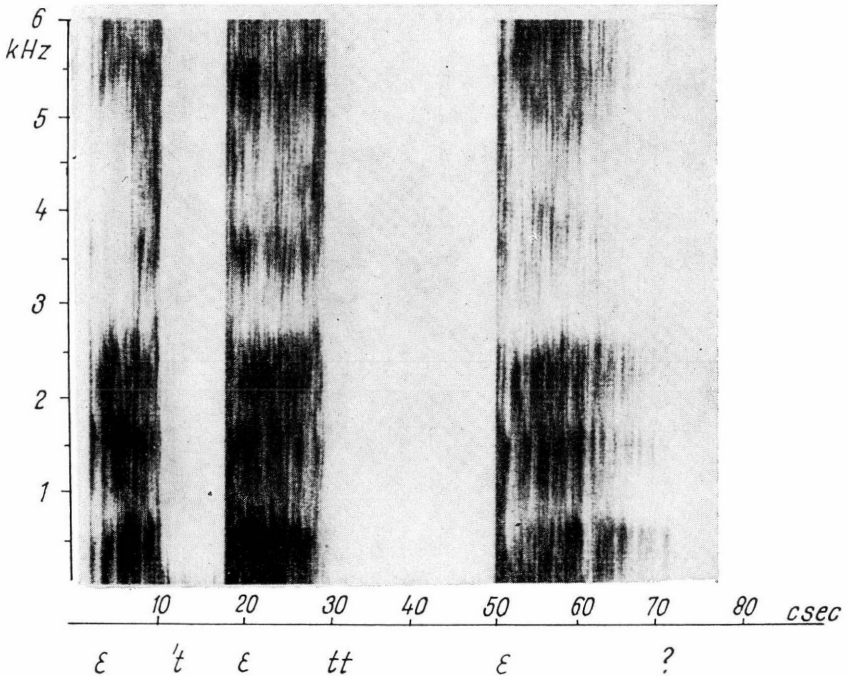
20. ábra: Az *E tette* kijelentő mondat hangszínképe. A második és harmadik formáns (2–3 kHz, egybefolynak) szintet tart az első két szótagban. A hangsúlytalan harmadik szótagban esik a szintjük.

21. ábra: Az *E tette?* kérdő mondat (vö. 20. ábra). A hangsúcsot hordozó harmadik szótag magánhangzója erősen megnyúlik, a második formáns szintje magasabb a harmadik szótagban, 4 kHz táján erős és enyhén emelkedő formáns jelenik meg. A mondatot a hallgatók 54,8%-a ismerte fel.

22. ábra: Az *E tette* kijelentő mondatnak egy másik változata, mely arányaiban, hangszíneiben is kevésbé különbözik a megfelelő kérlelő mondattól (vö. 23. ábra), mint az előző változat. A kijelentő mondatot az esetek 35,9%-ban ismerték fel.

23. ábra: Az *E tette?* kérdő mondat (vö. 22. ábra). A második és harmadik formáns szintje valamivel alacsonyabb a harmadik szótagban. A negyedik formáns igen halvány (4 kHz táján). Ezzel szemben 6 kHz táján erős formáns jelentkezik. A hallgatók az esetek 38,5%-ban ismerték fel.

Viszonylag gyakori ezzel szemben a három szótagú *Etette* esetében a hangsúlytévesztés. A három szótagú *Etette* kijelentő mondatban kevésbé emelkedett ki az első szótag: 2, ill. 3 dB-lel volt magasabb a nyomásszintje. (Az *Apad*-ban 6 dB-lel a „jobbik” változatban, 3 dB-lel a kevésbé sikeresben. A *Hamar*-ban 5, ill. 6 dB-lel, az *Epret*-ben 6, ill. 10 dB-lel.) Megkönnyíthette a tévesztést a hosszú *tt* is, minthogy a mássalhangzó megnyújtása általában kiemelésre utal.

5. A suttogott kijelentő mondatokban mindössze 1 esetben haladta meg a hangsúlytalan szótag hangnyomása a hangsúlyosét. A hangnyomás és hangnyomás divergenciája lényegesen ritkább a suttogott beszédben, mint a zöngés beszédben.¹ Ez kétféleképpen is magyarázható. Kauzálisan: a zöngés beszédben a nyomaték, a belső és külső gégeizmok túlfokozott tevékenysége következtében, gyakran csökkenti a hang intenzitását (a hangszalagok összepréselődnek, és csak kisebb amplitúdával rezeghetnek): a suttogásban ez a zavaró tényező eleve ki van küszöbölve. Értelmezhető célszerűségi szempontból is: a zöngés beszédben a frekvenciaváltozás érzékenyen követi a nyomaték változásait; a suttogott beszédben a nagyobb erő kifejtést, a nyomatékot, zöngé híján, elsősorban vagy kizárólag a nagyobb hangnyomás és a nagyobb időtartam tükrözi. Mindez könnyen értelmezhető a nyomaték fiziológiai meghatározása alapján, nehezen egyeztethető össze azonban az utóbbi évtizedekben előtérbe került „zenei hangszín” elméletével, mely szerint a nyomatéknak semmi köze az intenzitáshoz, s a nyomatékos szótag helyét kizárólag vagy csaknem kizárólag az alaphang frekvenciamenete határozza meg.²

6. A zöngés felvétel alapján a hallgatók minden esetben, a két és a három szótagú szavakban egyaránt, felismerték a hangsúlyos szótagot. A suttogott felvétel alapján 100%-s eredményt csak egy esetben értek el (a *Hamar* kijelentő mondat egyik interpretációja alapján). Ez a frekvenciamenet hangsúlyjelző szerepére utal (vö. 5. pont).

A két suttogott interpretáció közötti jelentékeny különbségeket tükrözi a válaszok eltérő megoszlása. A suttogott *Apad?* kérdő mondatban az egyik esetben érzékelhetően emelkedik, egy másik esetben nem emelkedik, de erősebb (intenzívebb), mint a kijelentő mondatban. Egy harmadik esetben (a mondat kétszer szerepelt a listán) nem emelkedik és alig intenzívebb. A suttogott *Etette?* utolsó magánhangzója az egyik felvételben lényegesen hosszabb, erősebb, mint a második, a hangsúlyos *e*, a formánsai intenzívebbek és a negyedik formáns emelkedik. Egy másik felvételben a hangsúlyos szótag *e*-je a legerősebb. A negyedik formáns nem emelkedik, de a felső formánsok erősebbek, mint a kijelentő mondatban. Az ingadozás önmagában is tanulság, pontba foglalható:

7. A kérdő mondat emelkedő hanglejtése különböző módon tükröződik a hangszínképben esetenként, egyénenként. A felső formánsok közül az egyik, a harmadik vagy negyedik emelkedő (12., 18., 21. ábra). Vagy: nem emelkedik, de magasabb fekvésű (21.

¹ Fónagy I.: A hangsúlyról. Nyelvtudományi értekezések 18. Budapest, 1958. 13 és kk. — Fónagy I.: Kleine Beiträge zur Akzentfrage. Z. Phonetik 12 (1959.): 40 és kk.

² Vö. Bolinger, D. L.: A theory of pitch accent in English. Word 14 (1958.) 109—49. — Mol, H. & Uhlenbeck, E. M.: The linguistic relevance of intensity in stress. Lingua 5 (1956.): 205—13.

ábra), mint a kijelentő mondatban. Vagy: nem emelkedik, nem is fekszik magasabban, de intenzívebb (16., 23. ábra). Vagy: alig különbözik hangszínét tekintve a kijelentő mondat megfelelő szótagjától (19. ábra). A szótagok viszonylagos időtartamát és intenzitását tekintve is erős egyéni eltérésekkel találkozunk. A szótag, amelyre a dallamesűcs esik, olykor ugyanúgy megnyúlik, ugyanolyan intenzív, mint a nyomatékos szótag (11., 19., 21. ábra). Máskor alig különbözik időtartamában, intenzitásában a kijelentő mondat megfelelő szótagjától (9., 12., 18. ábra).

Ezek a különbségek világosan tükröződnek a hallgatók tudatában. Erősen befolyásolják a szavazatok megoszlását.

8. Az emelkedő, magasabb fekvésű vagy jóval intenzívebb felső formánsok növelik a kérdő mondatra leadott szavazatok számát. Alighanem az emelkedő harmadik formáns hatására emelkedik ez a szám 29,0-ról 43,6%-ra *Apad?* esetében (vö. 13., 12. ábra), *Etette?* esetében 23,5-ről 64,5%-ra (19., 18. ábra), *Ha mar?* esetében 50,0%-ról 69,2%-ra. A felső tartomány a kevesebb szavazatot kapott változat esetében is kiemelkedett zajszerű komponensek révén (vö. 16. ábra). Ugyancsak emelkedik az egyik felső (a negyedik) formáns abban az *E tette?* változatban, amelyik 54,8%-át kapta a szavazatoknak, szemben a másik változattal, amelyik 38,5%-ot kapott, bár a felső tartománya ennek is intenzívebb, mint a megfelelő kijelentő mondaté (21., 23. ábra).

9. A magánhangzó és (főként a mássalhangzó időtartamának jelentős megnyúlása inkább nyomatékos szótag benyomását kelti a hallgatókban, mint a hangcsúcsot hordozóét. Ugyanez áll az erős, 4–8 dB-es hangnyomás-többletre. Ennek következtében: azokban az esetekben, amikor a hangcsúcsot hordozó szótag nyomatékos is lehetne (*Apad?* vs. *A pad. Hamar?* vs. *Ha mar*), a hallgató figyelme a hangszín módosulásra összpontosul, és a suttogva beszélő igyekszik a dallamot a magánhangzó színének „megemelésével” pótolni. Amikor a hangcsúcsot hordozó szótagra nem eshet nyomaték, a beszélő hangszínemeléssel és egyúttal a hangnyomás, az időtartam növelésével érzékelteti a hangcsúcsot. Az *E tette?* utolsó *e*-jének megnyúlása nem zavaró, hiszen ez a szótag nem lehet hangsúlyos: a megnyújtása csak a hangcsúcsra utalhat (vö. 11., 21. ábra).

Lehet és remélem, hogy az olvasók további tanulságokat is levonnak majd a — kiadó jóvoltából — szép számban szereplő ábrák alapján. Az eddigi eredményeket összegezve, ezeket értelmezve arra a végső következtetésre jutunk, hogy:

10. a beszélő, a dallam természetes anyaga, eredeti szubsztrátuma híján valamiképpen mégis igyekszik megkülönböztetni a kérdő mondatot. Az emelkedő (vagy emelkedő-ereszkedő) frekvenciamenetet kísérő és a suttogott beszédből sem hiányzó elemeket igyekszik felhasználni. Elsősorban a magánhangzó jellemző hangszínének kialakításában viszonylag csekély szerepet játszó, tehát „szabad” felső (harmadik, negyedik stb.) formánsokat emeli, erősíti. Máskor (vagy egyúttal) a hangcsúcsot hordozó szótag időtartamát, intenzitását növeli. Ez félreértést okoz, amikor a megfelelő szótag nyomatékos is lehetne (*Apad?* — *A pad* esetében a második szótag), de hangcsúcsot érzékeltet, ha a megfelelő szótag nem hordozhat nyomatékot.

A suttogott hanglejtés, mint olyan sok más hanglejtés, a beszédtevékenység nagyfokú plaszticitását, alkalmazkodóképességét példázza.

Fónagy Iván

Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből

A Nyr. néhány évvel ezelőtt beszámolt egy debreceni tanácskozásról, melyen a szakemberek az orvosi nyelv helyességét vizsgálták. A műszóhasználat és -helyesírás, a fogalmazás és a nyelvhelyesség számos kérdését vetették fel a javítás, az „orvoslás” szándékával. Az ott elhangzottak összegzéséből (Nyr. 89 : 414—7) merítettem a bátorságot és kölcsönöztem a szempontokat ahhoz, hogy közétegyen ez irányú észrevételeimet, gyűjtőmunkám eredményeit.

Gyűjtésem a Pest megyei orvosi napok tudományos közleményei 1965. (II.) és 1966. (III.) évi kiadványain alapul. (Felelős szerkesztő: Békés Zoltán. Főszerkesztők: Beregi Edit, Németh Béla; szerkesztők: Balogh Péter, Hárdi István, Székely Tamás. Táncsics Könyvkiadó. Készült 1370, illetőleg 1270 példányban.)

Az orvosi napok előadói között nagy tekintélyű tudósok és körzeti orvosok is szerepeltek, előadásaikban az orvostudomány számos kérdésével foglalkoztak. A kötetek anyagának tudományos értékét a kívülálló nem ítélni meg, az viszont megállapítható, hogy a színvonal — nyelv és stílus tekintetében — korántsem egyenletes.

Eredetileg csupán a szakmai szókészletet akartam tanulmányozni (a műszók és a szakszók felhasználásának aránya, az idegen szók és a belső keletkezési elemek helyzete a szakszókincsben stb.), de az anyag — éppen sokfélesége, sokszínűsége miatt — olyan érdekesnek bizonyult, hogy vizsgálataimat a kínáló stílár, fogalmazási és nyelvhelyességi szempontból figyelmet érdemlő jelenségekre is kiterjesztettem. Mintegy 450 cédulát gyűjtöttem; mivel némelyiken több példa is szerepel, az értékesíthető adatok száma jóval nagyobb. A témakör változatossága miatt azonban egyes szakmai szók vagy sajátos szókapcsolatok csak alig néhányszor fordulnak elő, gyakorisági statisztikához ez az adatmennyiség még nem elegendő: az egyes jelenségek mindössze saját meglétüket bizonyítják, egyebet aligha.

Adataimból semmiképpen sem akarok a mai orvosi nyelv egészére erőszakolt általánosító következtetéseket levonni, az értékítéletről pedig eleve tartózkodtam. Észrevételeim, megállapításaim kizárólag a nyelvhasználatra vonatkozhatnak; ha elmarasztaló megjegyzést is kell tennem, az csakis nyelvészeti, stilisztikai indokkal történik. Egyébként a gyűjtéskor nem hibákat kerestem, hanem szaknyelvi sajátosságokat; hogy hibák is bőven akadtak, az a vizsgált anyag nyelvi színvonalával összefüggő dolog. Itt jegyzem meg azt is, hogy a bemutatás során csak kötet- és lapszámokra hivatkozom, a szerzők nevét nem említem.

Az olvasott közlemények sorában tudományos jellegű, ismeretterjesztő-tudománynépszerűsítő vagy munkabeszámoló értékű egyformán akadt. Óváry-Óss Józsefnek a debreceni orvosi nyelvi megbeszélésen alkalmazott besorolása szerint ezek zömükben a szakembereknek szóló és a „féltudományos” munkák körébe tartoznak. Az utóbbi megjelölést nem tartom szerencsésnek: valami sarlatánság képzetét keltheti, holott tudományos igényű, de kevésbé kötött dolgozatokra akarják vonatkoztatni, amelyekben a tapasztalat és a megfigyelés szabadabb formában érvényesül.

Ebben a cikkben mindössze arra vállalkozom, hogy a két feldolgozott kötet adatainak tükrében bemutassam az orvosi nyelv néhány, ott észlelt jellegzetességét, pillanatfelvétel vagy nyelvi „kórképvázlat” formájában. Vizs-

gálatti szempontjaim a következők: a szakszókincs rétegei és használata, stiláris eszközök, fogalmazási és nyelvhelyességi kérdések.

I. A megvizsgált anyagban jól felismerhetők az orvosi szókincs egyes rétegei: a terminus technicusok, a szakmai zsargonszókká vált műszók, a természettudományos nyelvújítás (főként Bugáttól alkotott) kifejezései, köznyelvi szók sajátos jelentésárnyalattal és ezek zsargonszerű változatai. Az természetesen további vizsgálatot igényelne, hogy milyen az egyes szócsoportok egyéni felhasználási aránya. Mivel a szerzők életrajzi adatai után nem kutattam, csak azt állapíthattam meg, hogy a ritkábbnak tekinthető nyelvújítási szavakat: *ébrény*, *górcső*, *törvég* stb. feltehetően az idősebb nemzedék képviselői használják. A szakmai zsargon viszont nem „életkori sajátosság”, inkább a népszerűsítő előadásmód eszköze vagy a helytelenül értelmezett közvetlenségé.

A betegségek, állapotok stb. megjelölésére az orvosi gyakorlat általában a latin-görög (ritkábban más nyelvi) terminus technicusokat alkalmazza; a kiegészítés már nem ilyen egyöntetű: néha ez is latin nyelvű: „Bizonyos megbetegedések időskorban (!) *acutabban* és *malignosusabban* folynak le, mint fiatal korban (!); más betegségek viszont *benignusabb* lefolyást mutatnak” (2: 54). Máskor vagylagos közléssel találkozunk: „Meg kell állapítani, hogy az a kis kiterjedésű gümőkóros elváltozás *aktív-e (mozgó)*, vagy *inaktív (megnyugodott)*” (2: 146); „az elváltozás *mozgó* vagy *stationer (változatlan)*” (2: 147); „A röntgenfelvételen észlelt változásokból tehát következtethetünk az *aktivitásra* vagy *inaktivitásra*, a *progrezzióra (rosszabbodás)* vagy *regresszióra (javulás)*” (2: 147). A zárójelbe tett kifejezések a szerző ingadozását tükrözik: melyik helyesebb, a szakszó vagy az „egyszerűbb” köznyelvi megfelelője?

A következőkben az idegen nyelvi szakszók és zsargonszók halmazát figyelhetjük meg: „A *pathologus demonstrálja* a szöveti képet, miközben mi részletesen ismertetjük betegünk *statusat*” (2: 72); „az öregkorú betegeken végzett műtétek *rizikója* nagyobb” (2: 111); „ez annak következménye, hogy az idős szervezet *rezerv kapacitása* csökken” (2: 54); „a szív *rezerv erejét* csökkenti” (2: 55).

Kedvelt és többektől használt kifejezés a *tolerál* is: „A Rigenicid hatásos alap- és kombináló gyógyszer, s a betegek jobban *tolerálják* a PAS-nál” (2: 170); „a fokozott terhelést amúgy is nehezen *toleráló* betegeinket” (2: 193); „egyes gyógyszereket gastritise [gyomorhurut] miatt már kezdetben sem *tolerál*” (2: 153). — A bemutatott példákban a *tolerál*-t bizonyára helyettesíthették volna magyar megfelelői: az *elvisel*, *tűr*, *eltűr*. Egy származékuk fel is bukkan egyszer: „A beteg műtét-*tűrőképességének* megítélésére” (2: 361).

A terminus technikusok zsargonszerű használata figyelhető meg a következőkben: „jobb eredményt érhattünk el *pulmonálisan*” (2: 160); vagy: „a bélfal nyálkahártyája *ulcerálódott*” (3: 67). Talán a megfelelő magyar szók sem torzították volna a szöveg értelmét.

Ha egy helyen „*sanatios* eredményekről” (2: 151), másutt „az öregkorban előálló *situatio*”-ról olvasunk (3: 81), már fölöslegesnek érezzük a latin szók használatát.

Az eddig felsorolt idegen műkifejezések egy része az orvosi nyelv eufemizmusainak sorába tartozik (1. még alább).

A magyar nyelvi szakszók között is különös figyelmet érdemelnek az orvosi nyelv hőskorában alkotott kifejezések, a Bugát és kortársai által gyártott „szóhalmaz”-ok elemei. Mit őrzött meg közülük a mai orvosi nyelvhasználat? Többet, mint gondolnánk, vagy ahogy köznyelvi szótáraink tartják. (Az összevetés alapja Bugát Természettudományi szóhalmaza 1843-ból, valamint Királyföldy Endre Ujdon-új szavak tára című munkája 1846-ból, illetőleg az ÉrtSz. és a TESz.) Íme, az orvosi nyelvújítás ma is élő elemei (legalábbis az adatok tükrében):

ébrény: „fejlődő ébrény” (2: 373). Bugát: „*ébrény* — embryo”; a TESz. szerint már elavult, de az orvosi nyelv általánosan használja.

górcső: „A *górcsővi* vizsgálat deríti ki, hogy nem polypust operáltunk” (2: 67). Az ÉrtSz. szerint elavult. Vö. Bugát: „*górcső* — *microscopium*”.

göbcsé: „tályog nyílt meg, melyből apró *göbcsék* (tőkéék) ürültek” (3: 368). Másutt nem találtam.

gurdély: „a *gurdélyokba* beszáradt bélsár rögök” (2: 66). Bugát: „*gurdély* — *latebra, diverticulum*”; MA.: „Latebr: Rejtek-hely, Barlang, Buvóhely”; CzF.: „*gurdély* — szurdok, zug, rejtek hely”. — Az idézetben a bélsatorna leírásához használta a szerző ezt a múlt század derekán felújított régi- és népnyelvi szót.

hörgőszivadék: „a *hörgőszivadék* tenyésztését kellene elvégezni” (3: 310). Máshol nem találtam.

kórisme: „korán *kórismézni*” (2: 18); Bugát: *kórisme* — *diagnosis morbi rectius, kórösme*”.

kórok: „a betegség *kóroka* nem tisztázott” (2: 201).

kutaszolás: „Az epeutaknak leggondosabb áttapintása, *kutaszólása* után is” (2: 111); Bugát: „*kutasz* — *specillum* (Sonde) est vox formata e radice vocis *kutatni*; *kutasz* — *specillo* investigat (sondirt); *kutászás* — *melosis, investigatio specilli ope*; *kutaszol* — *specilli ope* investigat”. Királyföldynél: „*Kutaszol* — *sondiren*”. Vö.: ÉrtSz. *kutasz* alatt.

lob: „a főregnyúlvány heveny *lobja* terjed rá” (2: 66); „A cortison további hatása *lobellenes*” (3: 227). Bugát: „*lob* — *flamma, inflammatio* — (antea in *flammationem patria lingua* — *voce* gyuladás)”.

műt: „a betegek 18%-a volt csak radikálisan *műthető*” (3: 53); „nagy gégebeszét plasztikai *műtevés* nélkül nem lehetséges” (3: 77); „A *műtött* betegek túlélését vizsgálva” (2: 96; l. még alább). Bugát: „*műtevő* — *operator, műtétel* — *operatio*”; Királyföldy: „*műt* — *operiren*”. Ezt a szócsaládot néhány éve némi rosszallással vizsgálták folyóirataink (vö. MNy. 57: 484–5; 58: 222–4; továbbá: Nyr. 90: 102–3; az újabb irodalom összegezésével). Az orvosi nyelvben — főként annak „féltudományos” rétegében — él, származékaival egyetemben.

szájzatatás: „a *canaliculusokat* *szájzatatjuk*” (2: 206). Bugátnál: „*szájadék* — *stomatia pori, spiracula*; *szájzat* — *orificium*”.

terime: „Fájdalmas *terime*-nagyobbodás” (2: 67); „A mediastinumban elhelyezkedő *terime* kórszöveti metszete” (3: 36). Bugátnál: „*térime* fn volumen (est vox ad analogiam *karima*: *circumferentia* e *voce tér* spatium et *vocula ima* ob *radicis mollitiam* in *ime* transmutata facta”.

törvég: „a *törvégeken* gyulladásoz jelenségek lépnek fel” (3: 355); „mindkét törfelületből minimális *törvégeltolódás*” (uo.). Bugát: „*törvég* — *extremitas fracturae, Bruchende*”; Királyföldy: „das Bruchende”.

Hasonló, a nyelvújítás jegyeit viselő kifejezések:

csiramentesség (a légutakban) (3: 310); *csiracentrum* (3: 353);
centrális és perifériális érszerek (2: 155);
gyógyeredmény (2: 167);
óvintézkedés (3: 373);
senyvesztő chronikus megbetegedések (3: 45); Királyföldy: „*senyv* —
 die Siechheit, Cachexie”;
szívszerek (2: 87);
szűrlet: „A szűrlet viszkozitása és glukozeintartalma” (2: 253). Bugátnál
 csak *szűrő*, *szűredék*, *szűrelem* van; Királyföldy a *szűrle* szót 'Der Thee, tea'
 jelentésben használja; így CzF. is.
váladékozás: „az orr makacs *váladékozása*” (3: 86). Bugát: „*váladék* —
 praecipitatum”. A mai orvosi használat szerint ez utóbbi: 'csapadék', 'ki-
 csapódás'; a kettő jelentése nem azonos.
vongálás: „A hashártya boríték idegeinek *vongálása*” (2: 66). Bugátnál
 csak *vonaglik*, *vonaglás* — agonisat, agonisatio” van.

Az alább csoportba sorolt kifejezések a szakszókincs zsargonszerű elemei
 közé tartoznak. Egy részük a köznyelvben is él, rendszerint tágabb jelentés-
 ben; néhányat viszont a szaknyelv teremtett, „mindennapos” használatra.
 (Felsorolásuk csak szemelvényes.)

alultápláltság: „A törődöttség, a száraz bőr, az *alultápláltság*” (3: 128);
 a *túltápláltság* ellentétéként alkotott kifejezésnek tekinthetnénk, de való-
 színűbb, hogy az angol *undernourished*, *underfed* 'hiányosan, rosszul táplált'
 (Ország) vagy a német *unterernährt*, *Unterernährtheit* 'ua.' (Halász) tükör-
 szava. Nem túlzottan szerencsés kifejezés, jobb volna helyette az Országhtól
 idézett szókapcsolatok egyike vagy körülírás alkalmazása.

beállítás: „Kronikus betegség műtéti megoldása (l. *megoldás* alatt is)
 esetén sem közömbös a sebész biztonságos munkájához a jó *beállítás*” (2:
 29); „Ritkábbak és főleg a fiatalokat érintik az idegkárosodások. Ezekre
 jól *beállított* betegeinknél ritkán számíthatunk” (uo.). A szöveggörnyezetből
 kihámozott jelentés: 'műtetre, kezelésre való előkészítés, felkészítés'. Más
 jelentésárnyalatok: „a kórisme pontos *beállítása*” (3: 211): itt bizonyára a
felállítás szinonimájaként szerepel a szó. (Vö. ehhez: OrvSz.: „brittle diabetes
 'törékeny', nehezen *beállítható* cukorbetegség.”) „Az életmód megfelelő *beállításá-
 val*” (3: 304). A szöveggörnyezet szerint itt inkább *átállítás*-ról lehet szó. Az
 ÉrtSz. egyik jelentésárnyalatot sem ismeri.

beterjed: „a cholesteatoma a labyrinth ürbe is *beterjed*” (2: 116). A *belső*
 fültre is *áterjedő* daganatról van szó.

ellazít: „A beteg... a pszichológusnál *ellazíthatja* magát” (2: 185),
 azaz: 'kötetlenül beszélhet'. Az ÉrtSz. nem ismeri ezt az árnyalatot, s a
lazít ige mellett az *el* igekötőt nem használja.

észlelés: „P. P.-né 24 éves aszonyt 1961. okt. 20-án *észleltük* először”
 (2: 16). Jelentése: 'vizsgál'. Az ÉrtSz. az *észlel* igét csak tárgyakkal, jelensé-
 gekkel kapcsolatban szerepelteti.

kivéd: „nyugtatók rendszeres adásával sikerült a Rigenicid mellék-
 hatásait *kivédni*” (2: 170); „Az amblyopia *kivédhető*” (2: 249); „a shockos
 állapotot peripheriális és centrális támadáspontú szerekkel igyekeztük *ki-*

védni” (2: 46). Vö.: ÉrtSz.: <ütést, vágást v. ált. vmely támadást> védő mozdulattal v. tevékenységgel elhárít, értelmetlenné tesz. || a. (Sp): a kapus megakadályozza a labdának a hálóba, kapuba jutását”. Kérdéses, hogy az orvosi nyelv a köznyelvből kölcsönözte, vagy a sportnyelvi szó jelentésárnyalatát fejlesztette-e tovább a *kivéd* használatában.

Koch-pozitív: „A gondozó vezetőknek el kell érniük, hogy a *Koch-positivok* feltétlenül kórházba menjenek” (2: 163). A tüdőgyógyászat zsargon-kifejezése.

kora: „A *korák* és a súlyos betegek nem képesek pótolni (az E-vitamin hiányát)” (3: 339): ’koraszülöttek’. Az ÉrtSz. a *kora* szót csak melléknévként és határozószóként ismeri.

megoldás, megoldott, megoldatlan, megoldható: „Krónikus betegség műtéti *megoldása* esetén” (2: 29, 208); „A tbc szempontjából *megoldott* vagy *meg nem oldott* időskorú betegek” (2: 160); „... különösen alkalmas az öreg kornak műtéti *megoldására*” (3: 89); sőt: „az ilyen betegek elég nagy száma *megoldatlan* marad” (2: 151); „Ezeknek nagy része, ha idejében kórházba került volna, *megoldható* lett volna” (II: 163). — A szaknyelvi szóhasználat (l. a műtéti megoldás szókapcsolatot) a *megold* ige egyik jelentésárnyalatából fejlődött: ÉrtSz.: „*megold* 4. (átv) *vmít*: vmely nehéz, bonyolult helyzetből megtalálja a kivezető utat”; vö. a *megoldás* szócikk 2. (átv) jelentését is: „Vminek megfejtése, kiderítése, a) elintézése, elvégzése végrehajtása.”. — A betegek „*megoldott*” vagy „*megoldatlan*” volta-féle szókapcsolatok már a szakzsargon termékei.

rebécégézések: „A rendszeres BCG-oltások- és *rebécégézések*” (2: 145): ’BCG újra oltás’. Mozaikszó.

A szakszókincs sajátosságai után néhány — a köznyelvben is fölöslegesen koptatott — igekötő és vonzat használatát mutatom be. Leggyakrabban a *be-, ki-, le-, felé-, hozzá-, nála-* szerepel, éppúgy, mint a köznyelvben. Javításukkal, helyreigazításukkal a szakirodalom gyakran foglalkozik, így nem szükséges részletesen tárgyalni őket, csak a sajátos eseteket érdemes megvizsgálni.

be: „A kezelés *beindítása*” (2: 154); „a szűrő-gondozó munka *beindításától*” (2: 263); „hogy az absztinenciát okvetlenül *betartsa*” (2: 153); „a *betartandó* józan életmódra is” (2: 231).

felé: „A kórházi osztályok *felé* már az első beutalással jelzi” (3: 218); „Tisztázása mind a két kórforma *felé* fontos” (2: 8).

hozzá: „szomatikus panaszait is jobb *hozzáállással* viseli el” (3: 184); „a beteggondozó hálózat ilyen *hozzáállásának* eredménye volt” (2: 259).

ki: számos példa a *kiértékel* és *kihangsúlyozandó* szóra.

le: „*leszökken*tjük a korai rokkanttáválás lehetőségét” (2: 264); „*leellenőriz*teti a beteget” (3: 218); *leláz*talánodást és látszólagos javulást eredményezett” (2: 16); „A *leszűrt* dolgozóknak 15%-a szorult gondozásra” (2: 261); ugyanez, fogalmazási botlásból eredő, képszerű elemekkel: „*leszűrt*tem az egész község 3-tól 14 éves korig terjedő gyermekeit” (2: 263). Ennek a mondatnak az olvasása bizonyára rajzolásra ösztönzött volna egy karikatúristát!

nála: „betegségének melyik stádiumában kezdik meg *nála* a megfelelő kezelést” (2: 82). A mondat átfogalmazást kívánna: mikor kezdik meg (el)

a (számára) megfelelő kezelést, vagy: mikor kezdik el (betegségének melyik szakaszában kezdik el) a megfelelő kezelését. — Hasonló, zavaros mondatok: „Az alkoholista személyiségről tudjuk, hogy az alkoholfogyasztás *nála* csupán tünet” (2: 151). A tünet nem *nála* van, hanem bizonyára a személyiségét alakító, befolyásoló tényező. Ragként: „módunkban van azonban az ilyen betegnél is kitűnő hangot kialakítani” (2: 311). A mondat helyes értelme: az ilyen [gégekiirtáson átesett] beteget is megtaníthatjuk a hangok képzésére.

Néhány példa a mozgalmi nyelv agyonhasznált töltelékzavainak szaknyelvi alkalmazásáról:

döntően: „nemcsak a megbetegedés, hanem a halálozás is *döntően* eltolódott a fiatal korcsoporttól az idősebb korosztály felé” (3: 281).

illetően: „a morbiditás emelkedését *illetően*” (2: 7); „egységes az álláspont a követendő eljárásokat *illetően*” (2: 111); „bizonyos orr-torok-gégeműtékeknél (!) sem mondhatjuk, hogy az anaesthesiat *illetően* ideális állapotok uralkodnak” (2: 360); „Az allergén vizsgálatok nem hoznak eredményt az eset speciális természetét *illetően*” (3: 219). Ezekben a mondatokban az átfogalmazás segíthetne: *emelkedésére vonatkozó; eljárásokról; az anaesthesia tekintetében; az eset speciális (sajátos) jellege miatt* stb. — A következő példában állkapocstöréses betegekről van szó; rájuk vonatkozik az akaratlanul is humoros hatású mondat: „a betegek önként több mozgást végeznek fogsorukat *illetően*, mint azt megengedhetőnek tartjuk” (3: 356).

lényeges: „A kezelés megkezdésekor *lényeges* ismernünk a betegség megjelenési formáját” (2: 229).

terén, téren: „nem lehet eléggé hangsúlyozni ezen a *téren* is a megfelelő [gyógyszer] adagolás fontosságát” (2: 22); „Amikor a beszédtanulás *terén* is gyors eredményt látott a beteg, életkedve mind gyorsabban visszatért” (2: 138). E helyett: A beszéd újratanulásában gyors eredményt tapasztalt a beteg, életkedve is hamarosan visszatért stb. Szóismétléssel együtt: „A glaukoma ellenes műtétek *terén* tért hódítanak az elektromos műtétek” (2: 208). Helyesebb volna így: A glaukoma *megoldásában* az elektromos műtétek is *szerephez jutnak*.

Gyakran lehet találkozni a feldolgozott anyagban a beszélt nyelv klisészerű fordulataival is: *a kérdés előterében áll; a kényszerítő körülmények súlya alatt bizonyos megalkuvást tanúsítottunk; megfontolás tárgyává kell tenni* stb. stb. Ezeknek részletesebb vizsgálatával nem foglalkozom.

2. A következőkben az átnézett cikkek stiláris eszközeit csoportosítom. A jóhangzás, az élénkség kellékeit egyetlen nyelvi réteg sem nélkülözheti; hasonlatokat, szóképeket alkalmaz a tudományos nyelv is, természetesen sajátos céljainak szolgálatában: nem gyönyörködtetni akar, hanem tényeket közöl, felhasználott eszközei sem hangulati töltésűek, inkább szemléleti jellegűek van.

Az elvont, tudományos nyelv kifejező erejét fokozzák a jól megválasztott szóképek; ezek — a maguk helyén — szemléletességüknél fogva gyönyörködtetnek is. „Megújított” szóképként könyvelhetők el a következők: „A fertőző betegségek *megzabolázása*” (3: 31); „A *gyógyszerkincs* elképzelhetetlenül nagy *fejlődése*” (3: 31; a gyarapodás szó helyesebb lett volna).

A *senium gümőkórja* című cikk bevezetésében valóságos allegóriát olvashatunk: „Az az orvos, aki csipkerózsika-álomból ébredve 35–40 év után ma nézne körül ismét egy tudógyógyintézetben, ugyancsak csodálkoznék, hogy 20 év körüli fiatal nők helyett idős férfiak veszik körül” (3: 283); azaz: ma a tbc inkább az idősebbeket támadja meg. A kedves mesekép s a belőle kibontakozó orvosi „álomallegória” a komoly mondanivalóval — bizonyos mértékig — ellentétes hangulatot sugalmaz.

Egy ortopédiai tárgyú cikk szóképeinek elemei a technika köréből valók: „A spontán gyógyulás legyen az a *hajtómotor*, amelynek segítségével a *kezelésünk kocsiját előre visszük*” (2: 316). Először olvasva szemléletesnek találjuk ezt a képet, csak később kezdünk tünődni: hová vihet az a spontán gyógyulás motorjával hajtott „kezelési kocsi”? (feltéve, hogy a gyógyulás a végcél, nem a kezelés?!)

Ugyancsak a közlekedési technika sugalmazta a következő szókép megalkotását: „Az itt lefolyt rehabilitációs munka csöndben, a *reflektorfénytől távol*, a *rohanó élet* néhány éve alatt számszerűen olyan méreteket öltött” (2: 171). — Az alábbi példa szóképelemei viszont a meteorológiai jelenségek köréből kerültek az orvosi nyelvbe: „A világrahozott csípőficam kezelésével kapcsolatos *szemléleti változás szele* Németországban az 1940-es években kezdett *fujdogálni*, *elsöprő erőre* azonban csak az 1951-es heidelbergi kongresszuson *emelkedett*” (2: 315). A „viharos erejű” szemléleti változást jól ábrázolja a viharos légmozgás képe. — Néha az is előfordul, hogy a szókép talán túlságosan is jól sikerül, váratlanul meghökkentő hatása van: „oda kell hatnunk, hogy lehetőleg már 6 hónapos korban, de mindenképpen az egyéves életéven innen *kapjuk kézbe a csípőficamosokat*” (2: 318). A *kézbe kapás*-nak itt kettős jelentése van: 'kézbevétel' és 'kezelés' egyszerre.

A következő „megszemélyesítés” önmagában nem hibás, mégsem illik a tárgyhoz és a szöveggörnyezethez: túlzottan könnyed hangon nagyon súlyos dologról: sikertelen szemműtétről beszél így a szerző: „A *lencse tokos eltávolítását az enzim valóban megkönnyíti*, *de valahogy az enzim nem tudja*, hogy csak a *lencse függesztőszalagjaira szabad hatnia*, így gyakran *károsítja a szomszédos szöveteket*” (2: 207).

A gyűjtött anyagban több zavaros szókép is akad, amelyeket önmagukban szemléletes, találó, de egymáshoz nem illő motívumokból, „előre gyártott elemekből” róttak össze. Íme, néhány példa: „... rugalmasan kezelt kérdéseinkkel . . . fényt derítünk azokra a rugókra, amelyek betegségének kialakításában szerepet játszottak” (2: 186). — A kérdések nyilván indítékokat és összefüggéseket tártak fel. — Még furcsább hatású a következő: „A gyermekkori epilepsia hálás területe a gyógyászatnak, azonban a nem megfelelően kezelt egyrésze (!) a gyengeelméjűek taborát szaporítja” (2: 202).

Az állandó szókapcsolat a maga egészében képzetkeltő, hangulatbresztő; ha kimozdul szokott helyzetéből, hatása megtörik, mert jelentése módosul. Nézzük a következő példát: „Mi magunk is nem egyszer észleltünk olyan nőbetegeket, akik *kövérek* voltak, *fogyásnak* indultak és *rákgyanúba keveredtek*” (3: 132). A *gyanúba keveredik* szókapcsolat kellemetlen helyzetre, dologra, tehát erkölcsi körülményekre vonatkozik; alkalmazása — betegséggel összefüggésben — legalábbis szokatlan. Vö.: „Akaratán kívül, a körülmények folytán, az események során vm. kellemetlen dologba, helyzetbe kerül, *bonnyolódik, sodródik*” (ÉrtSz.).

A statisztikák szövegének állandósult fordulatai is különösen hatnak,

ha megcsonkítva használják őket: „Az egy betegre *eső percátlag* megyénkben 6,6 pero” (2: 234); vagy: „8 gondozóban 2 alatt volt az *egy betegre eső vizsgálatok száma*” (2: 164); „a műtétet *lehetetlenítő szövödmények ugrásszerű emelkedését okozza*” (2: 143); „az idős emberek számának állandó növekedésével a *combnyaktörések száma ugrásszerűen emelkedik*” (2: 141). — Ezek a szókapcsolatok külön-külön mind szemléletesek, de a szövegkörnyezetbe ékelődve groteszk hatásúak.

Az effajta példák számát nagymértékben lehetne növelni; egyik-másik kirívó képzavar, furcsa stílustörtés már nem nyelvészeti közleménybe, hanem — sajátos hatása révén — humoros jellegű lapba kívánczogna, vagy olyan illusztrációkat érdemelne, mint amilyenekkel Szántó Piroska gyönyörködtetett Karinthy Ferenc Nyelvelés című könyvében. (A vonatzavarok más vonatkozásaira még visszatérek.)

A stilisztikai eszközök sorában az orvosi nyelv kialakította a maga eufemizmusait. A betegségek, állapotok, életfolyamatok egyezményes idegen nyelvi elnevezései a szakkörökben a megértést szolgálják, a kívülállók számára viszont — a nyelvi tabura emlékeztető — „szépítő” hatásuk van; ebbe természetesen belejátszik az is, hogy az idegen szavak pontos jelentésével nincs mindenki tisztában. Ha ezek mellett egy-egy magyar szinonima is szerepel, az is rendszerint választékos, szépítő hatású.

Az élet megszűnésére, a meghalásra használt orvosi szakkifejezések köréből: „... négy beteg másfél-két éven belül *exitált*” (2: 81); „A *tbc-s mortalitás* százezer főt számítva 63-ról 24-re csökkent” (2: 95). A magyar szinonimák között gyakran szerepel az érzelmi töltésű, részvétet, együttérzést kifejező *elveszt* is: „1964-ben igen sajnálatos módon egy csecsemőt *vesztettünk el*” (2: 145); „Drainezés nélkül bizonyára néhány beteget *elvesztettünk* volna ezek közül” (2: 113); „Azok a súlyos esetek, amelyeket régebben *elvesztettünk*” (3: 68). Ez a példa már kliséjellegű használatra vall: itt nem elveszett betegről, emberről, hanem *eset*-ről beszél a szerző. Az *elveszt* ige a *valakit* tárggyal együtt szinonimája a *meghal*-nak. A következő idézetben további jelentésmódosulás figyelhető meg: a köznyelvi és szaknyelvi árnyalatok vegyülnek; az eredmény: groteszk-humoros, a szerző szándéka ellenére: „A claudicatios panaszokat [cukorbetegségről van szó] nem szabad megvárni, rákérdezéssel, egyszerű eszközökkel sok olyan *végtagot* menthetünk meg, amelyeket a múltban törvénytyszerűen *el kellett veszíteni*” (2: 28).

A szinonimák mellet az orvosi nyelv sajátos körülírásokkal is kifejezi a meghalás fogalmát: „Mind gyakrabban *pusztítja el* az emberek életét a tüdő-rák” (2: 91); „a bal coronariumban másfél cm-es thrombosust [?] találtunk a mellső fal és a sövény olyan kiterjedésű elhalásával, *amellyel az élet már nem volt összeegyeztelhető*” (2: 18); „és az öreg korban elég könnyen fellépő sülyedéses tüdőgyulladás *pontot tesz a vázolt kórlefolyásra*” (2: 305).

A *kezelés*, főként pedig a műtéti beavatkozás szokásos szinonimája a műtéti *megoldás*, a kórkép *megoldása* (l. már fent). A jelzett szó tapadással felveszi a jelző értelmét is: „az ilyen betegek elég nagy száma *megoldatlan* marad” (2: 151); a fosztóképzős szóalak a meghalás „szépítő” kifejezéseként is tekinthető.

Groteszk hatású a következő, túlságosan tömörített mondatrészlet: „A műtött betegek *túlélését* vizsgálva” (2: 96). A cikk szerzője bizonyára nem a betegeket „túlélők”-ről beszél, hanem azokról, akik nem haltak meg a műtét következtében.

Végül ideiktatok egy szép körülírást szerkezetet, amely a tudomány fejlődésének útját, de nehézségeit is jelzi: „Feltételezések vannak, de a hyperés egyes betegségekben észlelhető hypofermentaemia megnyugtató magyarázatára tudásunk jelenleg még nem látszik elégségesnek” (2: 46).

A szóismétlés — ha művészi céllal alkalmazzák — az érzelmi-hangulati hatásokat erősíti; tudományos szövegekben is a kiemelés, a tartalmi erősítés eszköze lehet. A feldolgozott anyag szóismétlései azonban nem művészi erejűek, hanem — sajnos — a felületes, pongyola fogalmazásról árulkodnak. Néhány példa: „E megfigyelések magyarázatát adta a *gyakorlatban gyakran* szereplő garati recidiva megjelenésének” (2: 73); „A megelőzés területén fontos feladatunk a korai felkutatás, annál is inkább szükség van erre a *tbc területén*” (2: 146); „Ezen egyező esetekben 5 férfi és 2 nő *volt*, akinek átlagos életkora 69,5 év *volt*” (2: 55). „Az egészségesnek vélt 2111 *személy* vizsgálata 444 *személynél* mutatott szervi elváltozást” (2: 262). Mintha nem is ugyanazokról a személyekről volna szó! — Szóismétlés és az *e* hangok (betűk) zsúfolása: „*Ebben az esetben* már azonnal keressük az okot és így előbb kerül észlelésre és ellátásra a sérülés. *Ebben az esetben még esetleg megmenthető a beteg veséje*” (2: 126). Hasonló felületességből származó szóismétlések: „*Szem előtt* tartjuk a kutatáshoz szükséges *szempontokat*” (2: 72); „. . . a gyógyító orvosnak ezt mindenkor *szem előtt kell tartania*. A baj gyökeres kiirtására kell törekednünk, de *szem előtt kell tartanunk* az egyre inkább térhódító szemléletet” (2: 137).

3. A fentebb közölt szóismétlések nem sorolhatók a stílus díszítő eleme közé: nem növelik a világosságot, a gondatlan fogalmazást tükrözik csupán; osztályozásunkban újabb jelenségcsoporthoz vezetnek: a fogalmazási és szerkesztési hibák csoportjához. Ebben a tárgykörben Deme Lászlónak köszönhetjük a leggazdagabb gyűjteményt (Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból. Nyr. 84–5.). Az alább közlendők szaknyelvi vonatkozásban egészítik ki Deme anyagát; e példák már nem tekinthetők az orvosi nyelv sajátosságainak, általában „egyszerű”, köznyelvi jellegű hibák. Bár a kategóriák gyakran érintkeznek, a könnyebb tájékozódás kedvéért két csoportba sorolom őket:

a) fogalmazási, b) nyelvtani hibák.

a) A fogalmazási vétségek között gyakori a pontatlan szóhasználat, az állandó szókapcsolatok és szerkezetek elemeinek összekeverése: „Olvasáskor szinte az összes *hibázásokat elköveti*” (2: 195); „Írásban hasonló *hibázásokat ejt*” (i. h.) A *hibázás* szó általában egyes számban használatos; helyette szokásosabb a *hibát ejt* vagy *hibát követ el* kapcsolat. A következő példában csak árnyalati eltérés figyelhető meg a szabatos használattól: „Minden második érbeteg diabeteses és minden ötödik cukorbeteg *számíthat* érkárosodásra” (2: 28). A *számíthat valamivel* használata célszerűbb volna: valami rossz bekövetkezésére lehet talán számítani, de az érkárosodás fokozatosan fejlődik ki, bizonyos állapotban már észlelni lehet, számolni kell vele, mint lehetőséggel.

A *használ* igének szinonimája ugyan az *eredménnyel jár* szókapcsolat, de nem minden esetben cserélhető fel az értelem sérelme nélkül: „A beteg életkedvét szegi . . . az, amikor úgy látja, hogy a panaszai megszüntetésére rendelt *gyógyszerek nem járnak eredménnyel*” (2: 22); e helyett: a *gyógyszerek nem használnak, nem segítenek*: a gyógyszeres kezelés volt eredménytelen.

A szerkezetelemek összehavaráásával létrehozott alkalmi szókapcsolatok helyreigazítása néha azért ütközik nehézségekbe, mert az alkotórészek igen messze kerültek egymástól. Néhány példa: „... a gyermekpszichiátriai *ágyak csekély volta* (miatt) több hónapos várakozást jelent a gyermekek számára” (2: 197). A kezelés szűkös lehetőségeiről, esetleg szűkös voltáról beszélhetnénk (ez az ágyak csekély számát jelenti) bizonyára. — Hasonló jelenség: „... hogy a rászoruló gyermekek *gyógytornában részesülhessenek*” (2: 264). Részesülni dicséretben, előnyben, jutalomban, juttatásban, kedvezményben, segélyben, támogatásban, — esetleg büntetésben lehet (vö. ÉrtSz. *reszesül* címszó alatt); a részesül ige *-ás, -és* képzős főnevek mellett szenvedő szerkezetet pótol. Gyógytornára lehet valakit *beíratni, irányítani, küldeni*; odajárni lehet stb., de *reszesülni* (benne); legalábbis a köznyelvi használat szerint nem.

Egy súlyos gégeműtéten átesett részéről olvassuk: „A beteg azonban régi *szaktudását sem akarta feladni*” (2: 138). A szaktudást *megszerezni, megőrizni, gyarapítani, növelni* stb. lehet, de *feladni*, azaz *lemondani* róla — nem; inkább a szakma (mesterség, valamilyen működés) folytatását lehet abbahagyni. Feladni harcot, küzdelmet, reményt, esetleg valamilyen álláspontot lehet. A szerző a hasonló hangzás alapján vegyítette (keverte) össze a szerkezeteket. Hasonló, szokatlan szóhasználat: „Sok esetben *találunk* ugyanis *meglepetést*” (2: 74): ti. műtéti beavatkozáskor. Az orvos bizonyára váratlan, szokatlan helyzettel, körülményekkel, tényekkel találkozik, amelyek *meglepik*; maga a *meglepetés* viszont: „1. az a tény, hogy valakit meglepnek, annak lelkiállapota, aki meg van lepve; 2. meglepő, váratlan esemény, helyzet, tény (amivel találkozik, amibe kerül valaki)” (vö. ÉrtSz. *meglepetés* címszó alatt).

A szókapcsolatzavar néha szórendi hibából ered: „... tönkrement veséjének okát az évekkel ezelőtti műtétre tudjuk visszavezetni” (2: 125): itt bizonyára a korábbi műtét idézte elő vagy vezetett a vese tönkremenetelére (tehát az okot abban kereshetjük). Képzavar ebből a hibacsoportból: „A helyes és modern orvosi *gondolkozásnak alappillére a megelőzés szemlélete*” (2: 13); e helyett: a korszerű orvosi gondolkodás a megelőzésre épül. Hasonló botlás: „A tbc-ellenes küzdelemben *munkánk* tehát több irányú, *komplex feladat* kell, hogy legyen” (2: 145). Vagy munka, vagy feladat (hát még, ha komplex!); a kettő együtt: sok!

Néha egy-egy szó is elég ahhoz, hogy az egész közlés zavarossá váljék: „Eseteink *tisztes* részét rheumás lázon valamikor átesett szívbeteggek tették ki” (2: 11). A *tisztes* szó helyett a szöveggörnyezet inkább a *jelentős, nagyobb, tekintélyes* szavakat kíváná. Bár maga a *tekintélyes* is besorolható az adott szókapcsolatokba, ezek a *tisztes*-sel együtt csak a „jellemével, magatartásával, megjelenésével, korával tiszteletet érdemel” jelentésvonatkozásban szinonimái egymásnak, különben nem. Hasonló jelenség: „... nem ezen közismert és sokat *méltányolt témakört* állítottam előadásom középpontjába” (2: 13). *Méltányolni* — a köznyelvi használat szerint — általában erkölcsi vonatkozású dolgot lehet; a *témakört* inkább vizsgálni, elemezni, kifejteni, érinteni szokás, esetleg boncolni is lehet. Ebbe a szöveggörnyezetbe még a rokon jelentésű *méltat* sem illik: az is inkább képességekre vagy erkölcsi értékekre vonatkozatható.

A szinonimák jelentésköreinek egymástól való távolodását példázza a következő idézet: „Az arthrosisos deformálódás szempontjából igen *előkelő helyet* foglalnak el a csípőizület veleszületett fejlődési rendellenességei” (3: 73). Az *előkelő* szinonimái: *kiváltságos, kitűnő, kimagasló, az átlag fölé emelkedő*;

talán ez az utóbbi áll a legközelebb az adott összefüggéshez. Helyesebb lett volna a *fontos, jelentős* stb. szavak alkalmazása. Hasonló „eset”: „A gyakorló orvos — per exclusionem — ér el a kórisméhez” (2: 8); ebbe a mondatba az *ér* ige helyett a *jut* illik. Vagy: „. . . az eredményes gyógykezelés szempontjából nem a *beteg*, hanem a *betegség kora* a döntő” (2: 160). A kétféle *kort*: a *beteg életkorát* és a *betegség fennállásának, meglétének idejét* a szójáték összekapcsolja ugyan, de a világosság inkább elhatárolásukat kívánná.

Többször előfordul az *idős, idősült* szó is, a különféle betegségek fennállásának idejére vonatkoztatva: „*Idősebb* keloidoknál [kötőszöveti daganat] ugyanezt az eljárást eredménytelennek találta” (2: 13); „Nagyobb kiterjedésű és hat hónapnál *idősebb elváltozások* esetében a sebészi megoldást mindig kapcsoljuk össze sugárterápiával” (2: 132); „. . . az *idősült tuberkulotikus* betegnél . . . , az *idősült tuberkulozisnak* döntő szerepe van” (3: 288). A felsoroltakban a köznyelv inkább a *régi, régi keletű, régebben meglévő, régóta fennálló* stb. szavak vagy szó szerkezetek alkalmazását tartaná helyesnek.

A szóhasználat körébe tartozik, de — részben — szerkesztési hibának is tekinthetők a tagadósók használatában mutatkozó pontatlanságok: „*Nem lehet megelégedni sem* egy röntgen átvilágítással, de *nem lehet megelégedni egy* átnézeti röntgen felvétellel sem” (2: 146). A mondat értelme ez: nem jó sem az átvilágítás, sem a röntgenfelvétel, holott a szerző egészen mást akart mondani, valójában a következőket: Nem elégedhetünk meg az *egyszeri* (egy ízben történő) röntgenátvilágítással, de ugyanígy keveselljük az *egyetlen* átnézeti röntgenfelvételt is. — Hasonló példák: „Fájdalma *sem* a múltban *nem volt* és *most is tagadja*” (2: 18); „. . . ezek a betegek nem tudnak *sem* a kórházi környezetbe beilleszkedni, *de* az adequat kezelésbe *sem* egyeznek bele” (2: 151); „Nincsen olyan lelkiismeretes orvos, aki *ne tudná*, hogy a korai kórismézés *ne lenne* döntő fontosságú” (2: 13). Itt a többszörös tagadás fölösleges; állító szerkezetre volna szükség: . . . aki *ne tudná*, hogy az idejében történő kórismézés döntő fontosságú. — Zavaros tagadó szerkezet: „5—8% beteget találtak azok között az inaktívnak vélt esetek között, akiknél a szükséges öszvizsgálatok felkutatásakor *nem történtek* meg s így kezelésük *sem*” (2: 146); azaz: és kezelésükre nem kerülhetett sor.

Számos, a fogalmazás szempontjából helytelennek minősülő idézetet lehetne még bemutatni; ezek azonban típusba nem sorolhatók, közös vonásuk csupán az, hogy átalakításra szorulnak. Egyébként pedig zavarosan, gondatlanul fogalmazták őket, mint a következő, lélektani vizsgálatból vett részletet is: „Katalin szülei jólétéből csak *ruháztatása kapcsán részesül*” (3: 220). A szövegből csak annyi sejthető, hogy lelkileg elhanyagolt kislányról van szó, aki szülei jólétét csak abból érezheti, hogy szépen ruházzák; egyébként nem törődnek vele.

Csak hely hiányában nem folytatom a hasonló jellegű példák közlését, sajnos, elég sok akadna még; hadd zárjam ezt a részt egy gyakran ismétlődő formulával: „Ebben a futólagos áttekintésben *nem kevés kérdést kellett mellőznünk*” (2: 11).

A következőkben néhány olyan szövegrészletet közlök, amelyből szerkesztési tanulságok is adódnak. Az idézés, a szakirodalmi hivatkozás, az előadottak világos és tömör összefoglalása nem csupán az orvosi szaknyelvet használók számára problematikus; így talán a levonható tanulságok szélesebb körben is értékesíthetők.

Idéзések, hivatkozások: „P. és sokan mások, köztük véleményünk sze-

rint is” (3: 269). A mondat túlságosan sűrítve van, amellett nyelvtanilag helytelen; több változatban is át lehetne alakítani, például: a kérdésről ez P. véleménye, sokan elfogadják, mi (én) is csatlakozunk (csatlakozom) hozzá; mi is ezt valljuk; esetleg: P. ismertetett véleményét sokan elfogadják, mi is csatlakozunk hozzá stb. stb. — „Ennek különböző vonatkozásaival kimerítően és hazánkban az elsők között foglalkoztunk” (3: 283). Ez a mondat — bizonyára a szerző akarata ellenére — humoros ízt kapott; összefoglaló jellege tette azzá: „kimerítően és hazánkban elsők között” e helyett: Hazánkban az elsők között foglalkoztunk részletesen (alaposan, a részleteket is megvizsgálva stb.). A *különböző* szó helyett pedig a *különféle* volna megfelelő: *sokféle* vonatkozásról van szó a szövegben. — Sematikus hivatkozási forma: „*Leszögeztük az irodalomban először, hogy a ventriculus Morgagni [M.-féle üreg]-ből kiinduló . . .*” (2: 73). Érdekes megfigyelnünk itt a következőkben is az *irodalom* szó szűkebb, szaknyelvi használatát: „*Világirodalmi adatok szerint a choledochotomisált [epeműtéten átesett] betegeknel a köreacidiva általában 7–8%*” (2: 112); „Egyébként ugyanis a szükséges rögzítést megfelelően biztosító eljárásnak bizonyult, mivel redislocatioink és állzületeink száma egyáltalán nem haladja meg a *jó irodalmi átlagot*” (2: 143).

Idézési forma: „*Szerzők szerint azért van szükség rá [ti. különleges műtéti eljárásra], mert ezeken át patentszerűen kapcsolódik a műszem a műszemhez. Meg olyan szerző is van, aki az implantatumba mágnest, a protézisba vasmagot tett*” (2: 211).

Bevezető és összefoglaló formulák: „. . . *kitérünk* arra a két *betegünkre*, akiket viadril alkalmazása mellett intubálnunk kellett” (2: 360); „*Ezért vázlatosan és eleve nem teljességre törekedve* a következőkben vázoljuk [az eljárást]” (2: 142); „*A fentiek rövid részletek gazdag megfigyelésünkből, de azt hiszem, ezek is rámutatnak jelentőségére*” (2: 191). Ez a mondat is átfogalmazásra szorul; például így: Ismertetésünk (felsorolásunk, bemutatásunk stb.) csak töredékes lehetett, de megfigyelési anyagunk értékét (fontosságát, jelentőségét) ez is tükrözhetette. — A következő idézetben — a szerkesztésbeli dőcezők mellett — nyelvhelyességi szempontból kifogásolható részek, mozzanatok is vannak: „*Ezzel el is érkeztünk a tulajdonképpeni témánkhöz, az anaesthesiologus szerepéhez az érzéstelenítés módjának megválasztásában*” (2: 358). A túlsúlyolt mondat változtatást kívánna; például: Előadásunkban azt vizsgáljuk, mi a szerepe az anaesthesiologusnak [érezéstelenítő orvos] az érzéstelenítés módjának megválasztásában. Lehetséges, hogy ez a mondat szak szempontból még további alakításra szorulna: hogyan irányíthatja, segítheti stb. az anaesthesiologus az érzéstelenítést stb.; a nyelvhelyességi szempont a főls -*hoz* ragok elkerülését javasolná.

Az itt felsorolt sajátosságok, sőt furcsaságok számát is lehetne még növelni, de csak a tartalom változna, az alapbaj „tünetei” (az át nem gondolt szerkesztés, hanyag fogalmazás) minden példában egyformán fellelhetők.

b) Végül a gyűjtött anyagban talált nyelvtani és helyesírási érdekességeket, hibákat mutatom be.

A nyelvtani érdekességek, sajátosságok közt említést érdemel néhány tőalak szokatlan, a köznyelvtől eltérő használata: „*Esetünkben klinikailag, gégetükri képen nem látható . . . rejtett carcinomát találtunk*” (2: 72); „*Egészséges egyénnél gyors vércukoresést találunk, mely legkésőbb 40 perc múlva befejeződik és a legalacsonyabb érték az éhgyomorinak 70%-a alatt van*” (2: 27); „*A vércukor csökkenést az éhgyomri vércukor arányos részével fe-*

jeztük ki” (2: 32); „... az *éhgymri* vércukorértékeknél 30% esés” (2: 33) — részletek egy vizsgálatból. — A köznyelv ezekben az esetekben inkább körülírással szerkezeteket használ.

Egy alkalommal a köznyelvben már ritkának minősített *-íroz* képző is felbukkant: „... az idős betegek igen gondos előkészítést, narkózis vezetést, utókezelést, körültekintő *gyógyszerdozírozást* igényelnek” (3: 40).

Néhány melléknév: az *ellenes*, *elleni*, a *szembeni* gyakran szerepel a gyűjtött anyagban, a köznyelvben ugyancsak ritkának minősített jelentésárnyalatokban: „Legtöbb újdonsággal a *retinaleválás ellenes műtétek* terén találkozunk” (2: 208); ugyanitt: „Van biológiai elven alapuló *ablatio ellenes műtét* is” (2: 208); „A *kancsalság ellenes műtétek* terén (2: 210); „... *kancsalságok elleni műtétek* sorozata” (i. h.); „... a korszerű *ablatio ellenes műtéteket*” (2: 215); „A *glaukoma ellenes műtétek terén*” (2: 208). A köznyelv az *ellenes*, *elleni* mellékneveket inkább a velük alkotott szókapcsolat előtagjában kifejezett dolgot ellenző, azt megakadályozni törekvő értelemben használja; az itt kielemezhető jelentést: ’vmely betegséget, kóros elváltozást műtéttel megszüntetni’, az ÉrtSz. nem ismeri; ilyen természetű példái: *láz ellenes*, *rüh ellenes* (kenőcs). Itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy anyagunkban csak egy szerző használatában, szemészeti tárgyú cikkben találkozunk vele; talán csak egyéni használatról van szó.

A *szembeni* melléknév használatát az ÉrtSz. (rég)-nek minősíti; itt viszont többször is előfordul: „... infekciókkal *szembeni* ellenállókészségről” (2: 22); „... a klasszikus szerekek [gyógyszerek] *szembeni* resistenciáról” (2: 167); „a hypoxiával [a vér csökkent oxigéntelítettsége] *szembeni* érzékenység”-ről (3: 39); „a központi idegrendszert deprimáló gyógyszerekkel *szembeni* érzékenység”-ről (i. h.) olvashatunk. A *szembeni*-féle szókapcsolatokat bizonyára kényelmesebbnek találták a szerzők, mint a *szemben való*, *szemben tapasztalt* stb. formákat.

Egyes cikkeken szembeötlő a *-va*, *-ve* képzős határozói igenevek kerülése; a *-tt* képzős, befejezett melléknévi igenevekkel helyettesítik őket: „A betegség kóroka *nem tisztázott*” (2: 201), azaz: *nincs tisztázva*. Hasonló esetek: „Az anyai környezetben fejlődése jobban *biztosított*” (3: 221), azaz: *jobban van biztosítva*; „[a reumás láz] pathogenesise [kórfejlődése] még *nem* minden pontjában megnyugtatóan *tisztázott*” (3: 7); e helyett: még *nincs* minden részletében megnyugtatóan *tisztázva* (felderítve). Mint ismeretes, a határozói igenevek óvatos kerülése nyelvhelyességi babona, amely újra és újra jelentkezik, minden magyarázat vagy javító törekvés ellenére is.

Idézhetünk példákat az alanyi és tárgyias ragozás tévesztésére (vagy keverésére) is, mindig a tárgyias ragozás javára: „*Egy beteget* visszaeséskor a nagykátai rendelőintézet *küldte* osztályunkra” (2: 17); azaz: *küldött*. Hasonló: „Osztályunkon *minden* eltávolított *gégét* részletesen kórbonctani és kórszövet-tani vizsgálatnak *vetjük alá*” (2: 73); e helyett: *vizsgálatnak vetünk alá*.

A névelőhasználat zavarai, bizonytalanságaival ugyancsak találkozhatunk: a névelő hiánya és fölös, szükségtelen alkalmazása egyaránt észlelhető a feldolgozott anyagban: „Kórszövet-tani készítményben látható, hogy” (2: 77). Mivel *egy bizonyos* betegségről van szó, annak a kórszövet-tani készítményét vizsgálják. „*Későbbiek* folyamán beolvadás jött létre” (2: 325); helyesebben: *később* vagy a *későbbiek* folyamán (ha ehhez ragaszkodna a szerző). Részlet egy hivatkozásból: „*Hazai* közlemények közül B. számol be az intra-vénásan adott Prednisolon jó hatásáról” (3: 86). Ezt a mondatot nem lehet a

névelő kitételével helyreigazítani: a B. nevű szerző nem közlemény, tehát a rá való hivatkozást is módosítani kell; például: A Gyógyszereink című folyóiratban B. . . ., stb.; több alakítási lehetőség is akad. Egy statisztika részlete: „Behívott nagyothallók közül” (3: 103), *A behívott* stb. helyett. A névelő elhagyása bizonyos, rosszul értelmezett takarékoságot jelez; a távirati stílusra emlékeztet.

Pongyolaság, zsargonszerűség jegyének kell tekintenünk a határozatlan névelő túlzott, fölösleges alkalmazását. Erre a hibára csak két szerzőnél láltam adatokat, egyikük csak egy ízben használja, a másik viszont lépten-nyomon, mindkét feldolgozott cikkében szerepelteti — indokolatlanul —; A dadogó gyermekekről van szó az idézetben: „A betegnél *egy görcsös állapot áll fenn*, amely akkor jelentkezik” (2: 312); „Mindez *egy tudatos, erőszakos küzdelem* azért, hogy kimondhasson szavakat, amelyek azt a félelmet keltik benne, hogy azokat nem fogja tudni kimondani” (2: 313); „. . . ha a betegnek *egy biztosító szelepet nyújtunk*” (2: 313); „A neurosis *egy széles keretfogalom*, amelyet minden orvos a saját elképzelése szerint tölt meg tartalommal” (3: 216).

Bizonytalanság figyelhető meg az alany — állítmány vagy a bővítmények számbeli egyeztetése körül: „A műtét után újból jelentkező panaszokat kiváltó, reoperációt szükségessé tevő *okok legjelentősebbje* a műtét után visszahagyott *epekövek*” (2: 111). A mondat ebben az alakjában homályos és túlzó, javítást, átfogalmazást kívánna, például így: A csak részben eltávolított epekövek újabb fájdalmakat idéznek elő, és gyakran a műtét megismétlését is szükségessé teszik (ez az alakítási kísérlet szakszempontról esetleg még finomítható). — „Ezen *betegek jelentős része*, mindaddig, amíg szervezetüket nagyobb külső behatás, megterhelés nem éri, *képeseik* csökkentebb hormonterheléssel is egy bizonyos egyensúlyt fenntartani” (3: 46); e helyett: *nagyobb része képes* stb. Hasonló példa: „. . . így *megelőzhető* az ebből származó esetleges súlyosabb megbetegedések, nyálmirigygyulladások, *tályogok képződése*” (3: 110); azaz: . . . *tályogképződések* vagy egyszerűen *tályogok*. — „318 beteget operáltunk *különböző gyomorbetegség miatt*” (3: 51). Ezt a mondatot úgy is lehetne értelmezni, hogy a 318 betegnek 318-féle gyomorbetegsége volt; valószínűleg nem erről van szó, hanem csak azt akarta közölni a szerző, hogy *különböző gyomorbetegségek* miatt operálták őket. — „. . . csak *tompa deréktáji fájdalmak* jelentkeznek, *melyet* műtét után figyelembe sem vesznek” (2: 125); helyette: *melyeket* vagy *ezeket* figyelembe sem veszik. — Egy pszichológiai vizsgálatból: „A *vizsgálati személyt* felszólítjuk, hogy értelmezze a képeket, mondja el, mihez tudja hasonlítani. *Válaszaikat pontosan jegyezzük*” (2: 186); helyette: *Minden vizsgálati személyt*; vagy: *válaszait* stb.

Bár szórványosan, de állítmány nélküli mondatokra is lehet bukkanni a vizsgált anyagban. Részlet egy műtéti eljárás ismertetéséből: „Vérzészállapítás tonogènes vattával, enyhe nyomás mellett” (2: 134); „Atraumatikus varratok, enyhe nyomókötés, fedőkötés. Kissé elhúzódozó ébredés. Állandó antibioticus védelem. . . 10. és 11. napon varrateltávolítás” (2: 135). Egy tudógyógyászati előadásból: „Gyakorlatilag geriátriai gondozás. Ennek megvalósításáig évente kampányszűrés” (3: 181). Az effajta csonka, sőt megkurtított mondatok nem illenek tudományos szövegbe. Az állítmányok hiánya szaggatottá, összefüggéstelenné teszi a közlés — egyébként logikai szempontból összetartozó — részleteit. Így az ilyen szerkesztés éppúgy hibáztható, mint a szakasznyi hosszúságú vagy a tagolatlan mondatok alkalmazása.

„Balladai” tömörségűek, vagy inkább a vázaltszerű, kidolgozatlan feljegyzés hatását keltik az effajta „mondatfércelések”. A tudományos igényű írásművek szerkezetének tagoltnak, áttekinthetőnek kell lennie; az anyag természete is megköveteli ezt. A fogalmazás tisztasága, a világos közlés mód logikai tekintetben gyarapíthatja a tudományos értekezés erényeit. Közhelyszámba megy a további következtetés: a gondatlan, pongyola fogalmazás tulajdonképpen hitelrontás: végső soron a mű értékének csökkenésére vezet.

A díszítő elemeket — mint már említettük — nem nélkülözheti a tudományos mű sem, de annak legfőbb ékességét mégsem a szóképek vagy az alakzatok adják, hanem a stílus világos és szabatos volta. Sajnos, a feldolgozott anyagban számtalan „ellenpéldát” találhatunk: egyes cikkek megértése — a zavaros fogalmazás miatt — néha meglehetősen nehéz; gyakran az átalakítás, a részletek újjá- (vagy pusztán meg-)szerkesztése sem segíthet rajtuk. Ilyenkor felmerül a gyanú: talán a mondanivaló körül lehet a baj. Ezt azonban a laikus nem ítélni meg (neki csak gyanakodnia szabad). Álljon itt csupán egy „elrettentő” példa: „Munkadarabok súlya tekintetében az esetleg még aktív gümős elváltozás esetén fizikai munkavégzést nem tartunk kívánatosnak” (2: 172). Milyen kiábrándítóan póriás hatású ennek a mondatnak „érthető” változata: Annak, akinek aktív gümős elváltozása van, nem szabad nehéz fizikai munkát (anyagmozgatást) végeznie.

A fogalmazás és a nyelvhelyesség nehézségei sűrített formában tűnnek szemünk elé a tartalomjegyzékek olvasásakor: elcsépelet fordulatok, „kérdések”, a tömörítés, kiemelés, összefoglalás suta zavarai mind felsorakoznak. Íme, néhány „eset”: „60 éven felüliekben előforduló leggyakoribb betegségek korai diagnosztikájának problémája boncolási anyag alapján” (2: 53); „Rehabilitációs üzemi gümős gondozó a Csepel Művekben” (2: 171); „A chronicus bronchitis prevenciójának és a bronchitises betegek gondozásának néhány kérdése a gyakorló orvos szemében” (2: 49); „Óregkori szürkehályog-műtétek eredményeinek változása a megnyúlt életkorban” (3: 325); „Szövődményes rectum-sigmaszűkület operált esete” (3: 123); „Az angioneurotikus oedema két pregnáns gyermeki esete” (3: 219); „A gyomorsüllyedés műtéti megoldásának mai állása” (3: 121); „Szempontjaink alkoholista betegeink gondozásánál” (3: 207). A címekben észlelhető „kóros” nyelvi jelenségek helyreigazítása nem volna nehéz, de — éppen tömörségünkél fogva — egyes elemeik elmozdítása szakszempontból idézhet elő zavarokat. Gyökeres javításukhoz gondos szerkesztői (és lektori) munkára volna szükség.

3. Befejezésül a vizsgált anyag helyesírási jelenségeit foglalom össze. A tudományos nyelvek helyesírási sajátosságai régóta foglalkoztatják a nyelv-művelőket (és a szaktudományok művelőit is). Elég Csűrös Zoltán előadására utalnom (Anyanyelvi műveltségünk: Természettudományi nyelvünk helyzete és feladatai, 77–85). Az 1965-ben tartott debreceni tanácskozás az orvosi szakszók helyesíráásával is foglalkozott (i. h. 416–7). Az átnézett kötetekben azonban nemcsak sajátos problémákkal találkozunk: akad ott néhány „durva” helyesírási hiba is: a lapszámok feltüntetése nélkül: *jobb híjján, várakozóbeteggel, időskorban, az operaház zenekarában, műtétutáni állapotán* stb. stb. A felsoroltak hibatípusoknak is tekinthetők (mindegyikből többet is lehetne idézni). Még szólni kell a közlékezés hibáiról is: az összetett mondatok között gyakran elmulasztják kitenni a vesszőt (a pontosvesszőkről nem is szólván!). De talán ezeket az eseteket nem szükséges felsorolnom.

Az idegen nyelvi szakszók írásában meglehetősen zavar mutatkozik: néha egyazon lapon is találkozhatunk eltérő írásmódokkal: *dynamismusa* — *dynamizmusánál* fogva (2: 13); *neuroticus* — *neurotikus* (2: 13); *isoláltan*, de: *localisálódó* — *localisáló* (2: 354). Hasonló, felemás alakok: *infectió*, *kollaboráció*, *figurációját*, *pneumatisációt*, *differenciál* diagnosztikai, *injekcióval*, *bactérium*, *actív* (tüdőfolyamat), *selectált*, *sanándók*, *terápiájában*, *Koch-positívok*, *konseratív* (kezelés), (a beteg) *cooperációjára*, *chronikus* stb. stb.

A felsorolt példák (és a fel nem soroltak) egyes szerzők „nagyvonalúságáról” és a lektori munka hiányáról vallanak. Helyesírási szabályzatunk meghatározza — kötelező érvénnyel — a köznyelvi szók írásmódját, a szakszókét pedig a különféle nomenklatúrák szabályozzák; a Brencsán-féle Orvosi Szótár is közli az általánosan alkalmazandó (és használandó) formákat. Azt hiszem, mindezek figyelembevételével ki lehetett volna küszöbölni az egyenetlenségeket, ingadozásokat. A szakszókat kiegészítő idegen szavakat — a bevett szokások szerint — már lehet magyaros formában is írni; a felemás írásmód semmiképp sem helyeselhető, a nyomában keletkezett helyesírási zűrzavar pedig eléggé elszomorító látvány.

A feldolgozott, de csak szemelvényesen bemutatott anyag tanulságai a következők:

A szókészlet vonatkozásában: a felsorolt példák szemléltették az orvosi szakszóanyag különféle rétegeit és árnyalatait. A szorosabb értelemben vett műkifejezések alkalmazásának helyességét, pontosságát csak a szakember állapíthatja meg. A zsargonszók itt tapasztalt elharapódzását viszont semmilyen indok sem magyarázhatja és nem is mentheti. Ezeket az elemeket nem tekinthetjük a „közvetlen hangú”, „népszerűsítő” stb. stílus eszközeinek: hanyagságról, felületességről árulkodnak csupán.

A fogalmazás „botlásairól” (Deme) is ugyanígy kell vélekednünk. A világos, szabatos gondolatközlés általánosan kötelező mindenki számára, aki a nyilvánosság elé tárja gondolatait; de a tudományos tárgy súlya, értéke még többet követel: fokozott gondot, körültekintést a fogalmazásban, a mondanivaló formálásában. „Bizonyító anyagunk” szerint a legtöbb hiba, furcsaság éppen stilisztikai, nyelvhelyességi természetű volt. Más szakterületek képviselőitől nyilván nem követelhetjük meg a magyar nyelvtan tudományos szintű ismeretét, de a szabályok gyakorlati alkalmazását tudnia kell mindenkinek, aki valamely szaktudományt művel, és kutatási eredményeit, tapasztalatait írásba is foglalja. A szabályokhoz való tudatos igazodás természetesen feltételez (megkövetel?) bizonyos nyelvtani ismereteket is.

Azzal bizonyára a kötetek tudományos értéke is csak gyarapodna, ha a szerkesztők a közlemények alakításának módjára is kiterjesztenék figyelmüket.

Ennyiben összegezhetők adatgyűjtésem tanulságai az orvosi nyelvről; szaknyelvi kifejezésekkel: így fest — az anyag vallomása szerint — a mai orvosi „köznyelv” vizsgált részlegének *diagnózisa*. Szeretném remélni, hogy az egyes példákhoz fűzött, javító szándékú észrevételek a *terápia* útját-módját is megjelölik.¹

Horváth Mária

¹ A *diagnózis* és *terápia* szavak nyelvhelyességi jellegű alkalmazását Nagy Adorjántól kölesönöztem.

Köszönetet mondok Ferenczy Géának és dr. Jasper Antal főorvosnak, akik cikkem kéziratát elolvasták, és megjegyzéseikkel, észrevételeikkel segítették annak végleges kialakítását. H. M.

Fajansz, kőedény-keménycserép, porcelán?

A kerámiában ugyanúgy, mint minden iparágban, számos kifejezés, fogalom ismeretes, melynek tartalma és jelentése nincs eléggé tisztázva. Nemcsak a kőedény, fajansz és keménycserép összefüggései szorulnak tisztázásra, hanem olyan kérdések is, mint például a kőedény, kőcserép és a fajansz, ill. a porcelán mibenléte, fogalmi kölcsönhatása. Kápolnai István: Kőedény, Fajansz? Keménycserép című tanulmányában (Nyr. 89 [1965.]: 438–44) megpróbált ugyan tájékozódni a kérdések labirintusában, törekvése azonban csak részben sikerülhetett. A szóban forgó, ma már tisztán alig szereplő műfajok szakmai definícióit ugyanis csak a szaktörténet segítségével tisztázhatjuk.

A mai kerámiaművességben a porcelán mellett még mindig jelentős szerepe van a fajansz- és cserépárúnak. Az egyéni úton, műteremben előállított kerámiafélések között úgyszólván teljesen az egyszerű cserép és fajansz tárgyak dominálnak. Ez érthető is, hiszen alapanyaguk, a képlékeny vörösagyag és a különböző típusú mázak viszonylag könnyen beszerezhetőek. A porcelán előállítása, mivel csak nagyüzemi technológiával lehetséges, annyira bonyolult, differenciált, hogy a kerámikusok egyénileg aligha vállalkozhatnak rá. Ma már — főleg a művészi kerámiában — olyan alapanyag-keverékeket és ezeknek megfelelő mázakat használnak, hogy szinte meghatározhatatlan a készítmények műfaji mibenléte, minemősége. Ezért a modern művészi kerámiában egyetlen olyan kifejezés sem használatos, mely a készítmény pontos műfajára és szűkebb műfaji meghatározóira utalna. A kerámián belül a szűkebb, egymástól elkülöníthető műfaji meghatározók tehát ma már voltaképpen történelmi kategóriák. Manapság ugyanis aligha volna előállítható olyan fajansz, amilyent a XVII–XVIII. században a habánok vagy Holicson, Tatán, Budán és máshol készítettek, mint ahogy olyan kőcserép sem, amilyent a Rajna-vidék mesterei állítottak elő a XV–XVII. században.

Mielőtt a fajanszot ismertetnénk, röviden utalunk a közönséges fazekasmunkákra, cserépárúkra. Ezek a kerámia legegyszerűbb változatai. Kápolnai ugyan — idézett tanulmányában — sehol sem tesz róluk említést, a továbbiak megértése miatt mégsem hallgathatunk róluk. Az egyszerű fazekasmunkák, cseréptárgyak készülhetnek mázasan és máz nélkül. Egyes helyeken — így például Pápán — még a múlt században is megkülönböztették a mázas és a mázatlan árut és készítőiket a „mázás és fekete művest”. Tarczy Lajos 1838-ban Pápán megjelent Természettanában — az első ilyen magyarországi tankönyvben — érthetően a cserépedénnyel kezdi a kerámia műfaji bemutatását (1: 56), mivel ez a legősibb és legegyszerűbb kerámiafajta. A cserépedény „közönséges agyagból készül, csakhogy ennek tömege tisztább. Ha kevés kvarcz van az agyagban: akkor ez homokkal kevertetik fel. Az illy tömegből készült edényeket meg szokták mázolni, s ezen máz egy rész homok, 2 r. ólomtajtából, 3/4 hamuzsírból, s 3/4 ónhamuból készül legjobban. Ezen létrészek finomul megtörtvén, vízbe tétetnek, s megégetés előtt a cserépedények ezen vízhabarékba mártatnak. A' máz a tűzben üveggé olvad, s így nem engedi hogy az a beletett nedvet akár beigya, akár általbocsássa. Különbféle metallogokkal meg lehet a' mázot festeni, kobalttaggal például kékre, rézzel zöldre, stb. A fajansz a' közönséges cserépedénytől csak abban különböz, hogy tömege tisztább agyagból készítettik stb.”

Látszólag tehát alig van különbség a közönséges cserépedény és a fajansz között, valójában azonban évszázadok, sőt évezredek múltak el, míg a fajansz

megszületett. Magyarországra Itália közvetítésével jut el a XV. század 70-es, 80-as éveiben. Mátyás budai műhelyében már ismerték a fajansztechnika problémáit. Buda elestével s a reneszánsz kultúra pusztulásával a majolika-készítés sem talál folytatóra Magyarországon. Csak a XVI. század végén, a XVII. század elején terjesztik a fajansztechnikát ismét Közép-Európa-szerte a parasztháborúk bukása miatt emigráló anabaptista vagy újkeresztény fizekasok.

Az anabaptisták majolikatechnikája — annak ellenére, hogy ugyancsak Itália, pontosabban Faenza közvetítésével jutott el az anabaptistákhoz, mint a Mátyás-féle budai kerámia — más jellegű volt, mint Faenza, Sienna, Caffagiolo, Urbino, Casteldurante, Deruta stb. majolikái. Az olasz majolika nemcsak a készítmények formáiban, színeiben különbözött a habán kerámiától, hanem technikai-technológiai kivitelben is. Az anabaptista vagy habán kerámián — legalábbis a kezdeti időkben — a fehér fedőmázon négyféle szín szerepel: a sárga, a zöld, a kék és a mangánlila. Ezeken a tárgyakon ma is megcsodáljuk a színek és a motívumok ritmusát. Később azonban a XVIII. század közepén és második felében felbomlik az anabaptista vagy habán kerámia motívumainak és színeinek ritmusa, s egyre inkább egy-egy, a készítés helyére jellemző fénoxidszín jut rajta érvényre. Így például az erdélyi Alvinc környéki kerámiára a kék, a felvidékire a sárga és a zöld szín jellemző, mert a felvidéki hegyek nem annyira kobaltot, mint inkább antimont és rézoxidot tartalmaznak. A XVIII. század közepén az Európa-szerte jelentkező fahiány miatt a habán edények formája, színezése és előállításuk technológiája is megváltozik. Az egyénileg dolgozó habán kerámikus nem tudta edényeit megfelelően kiégetni, emiatt csengésük tompább, törésfelületük porózusabb, mint a XVII. századi habán kerámiáké. Az alacsony égetési hőfok miatt e tárgyak már nem is fajansz-, hanem közönséges cserépárukká lettek. A fajansz karakterét ugyanis a nyersanyag másneműsége határozza meg. Ebből adódik készítményének a cserepektől eltérő technológiája és végső soron minden más agyagárutól különböző jellege. Az összes kerámiatechnikák közül itt valósul meg első ízben és teljesen, hogy a díszítésül szolgáló színek együtt, egyszerre égneek a felületet beborító fedőmázzal. A fajansz e sajátosságának jelentős szerepe van korunk kerámiatechnológiájában és művészi díszítésmódjában is.

A XVIII. század közepén alakult holicsei manufaktúra készítményei a nyilvánvaló hasonlóságok ellenére is különböznek a habánok fajanszaitól. A különbség nemcsak a díszítésben és edényeik formáiban mutatkozik meg, hanem az előállításmódban is. A habán edények szinte kizárólag díszítő, nem használati célt szolgáltak. Így például habán edények között egyetlen levesestál sem található, viszont igen gyakori a holicsei edények között. Ez is mutatja, hogy a holicsei edények anyaga jobban ellenállt az ingadozó hőhatásnak, mint a habánok fajanszai. A Holicsekből sarjadt, ugyancsak a XVIII. század közepén alakult tatai manufaktúra készítményei viszont már nemcsak a habánok edényeitől különböznek, hanem a holicseiakétól is. Alapanyaguk nem olyan finom, ezért felületük máz feszültségesebb a holicseiakénál. Nagyjából hasonló a helyzet a XVIII. század utolsó évtizedeiben alakult kisebb manufaktúrák, például Kisbér, Pongyelok, Dejte, Gács és Modor készítményeinél is. Az ízlés is változott a század közepe óta. Míg a holicsei és a tatai manufaktúra indulásának éveiben a porcelánt imitáló, mindig fehérnek ható fajansz előállítása volt a feladat, a század végén a díszítmények zsúfoltsága, a virágszírmok és kocsányok buja szövevénye jellemzi a fajanszárukat.

Amikor a kerámia műfajait s nyelvi terminológiáját elemezzük, a technológiatörténeti vonatkozások mellett a társadalomtörténeti eredőket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A kőcserep és kőedény nemcsak nyelvilag áll közel egymáshoz, hanem műfajilag is. A kőcserep ugyanúgy kőkeményességű, szilárd, csengő hangot adó kerámiaféleség, mint a kőedény. Míg azonban a kőcserep felülete máz nélküli vagy átlátszó sómázzal van fedve, alapanyagának szürke, barna, vagy fehéres-sárgás színe dominál, a kőedényen az átlátszó sómázon kívül fazekasmáz is előfordul.

A „kőedény még tisztább agyagból készült mint a fajansz, jobban kiégettetik mint az, úgy hogy olvadásba is kezd jönni s olly kemény, hogy szikrát ad. Hogy az olvadás kezdete előmozditassék: tömegébe gipsz vagy mész tétetik. A' közönséges kőedény vasagos létrésze miatt barnává lesz: máza sóból van, azaz a só zöldlője elrepülvén, szikag üvegesíti meg az edény felszínét. Sörös, savanyu vizes korsók, göredek, csatornák illy tömegből készülnek. A fehér kőedény kovarczal összekevert agyagból készittetik, máza szinte szikag; azonban néhol ólomüveg, vagyis üveg, ólom és ónag keverék . . .” (Tarczy: 1: 56).

Tarczy szerint a közönséges kőedényt mindig sómázzal borítják, a fehér kőedénynél viszont a sómázon kívül ugyanolyan átlátszó ólommáz is előfordul, amilyent a közönséges fazekasok használnak „s ezen máz egy rész homok, 2 r. ólomtajtból, 3/4 hamuzsíról s 3/4 ónhamuból készül legjobban” — írja Tarczy Lajos 1838-ban Pápán megjelent Természettanában (1: 56). Mindez mutatja a kőcserep és kőedény közötti technológiai és terminológiai különbségeket és összefüggéseket. A kőedény tehát nem XVIII. századi angol találmány — mint ez Kápolnai cikkében áll —, hanem a Rajna-vidéki kőcserep korszerűsített, ólommázzal kombinált és szélesebb használati rendeltetést is kielégítő változata.

Kőedénnyel Magyarországon először nem a XVIII. század 80-as, 90-es éveiben találkozunk, hanem már a század közepén, az úgynevezett Weegwood-edény feltalálásának idején. Ilyen kőedénnyel kísérleteztek már a Sopron megyei Dörfölön 1766-ban a herceg Esterházyak birtokain. Emellett a kőedény-keménycserep fogalmi megkülönböztetése is mutatja, hogy mindkét esetben különböző kerámiai műfajokkal állunk szemben. XIX. századi kőedénygyárainkban nem mindenhol állítottak elő Weegwood-edényt. Mayer György pápai kőedénygyáros, amikor 1839 elején megszerzi a gyárat, egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy a Winter Mátyásnak „a kőedényre” adott 1811. évi „gyári kiváltságot a porcelán s az úgynevezett Angol Weegwood edény készítésére” is kiterjessze. Más források szerint ez időben a pápai kőedénygyárban Weegwood-edény és porcelán „csak csekélyebb mennyiségben készített”. Ez is mutatja, hogy Pápán 1839-ig jóformán csak kőedény készült, s hogy a keménycserepnek nevezett Weegwood-áru és a kőedény sohasem volt egymással azonos. Való igaz, hogy a szakirodalom nem tesz különbséget a keménycserep és kőedény között, pedig a kettő jelentős műfaji eltéréseket mutat. A XIX. századi kerámiatechnológiai szakkönyveinkben viszont sehol sem azonos a kőedény és a keménycserep, bár a keménycserep a kőedény minőségi változata. Tarczy Lajos Természettanában a következőképpen differenciál a kőedény és Weegwood-áru közt: „A' közönséges kőedény vasagos létrésze miatt barnává lesz; máza sóból van, azaz a' só zöldlője elrepülvén, szikag üvegesíti meg az edény felszínét. Sörös, savanyu vizes korsók, göredek, csatornák illy tömegből készülnek. A fehér kőedény kovarczal összekevert

agyagból készítették, mázza szinte szikag; azonban néhol ólomüveg, vagyis üveg ólom és ónag keverék . . ." (1: 56).

Tehát Tarczy ugyanúgy megkülönbözteti a *közönséges kőedény-t* a *fehér kőedény-től*, mint a pápai források a kőedényt a Weegwood-árutól. Kétségtelen, hogy Tarczy e megjelölésében is a kőedény és a keménycserép közötti különbség lappang.

A *keménycserép* újkori fogalom, csak a XIX. század végén keletkezett. Ennek ellenére a XVIII. század végén és a XIX. század elején létesült agyagipari gyárainkat a szakirodalom mindmáig egységesen keménycserépgyáraknak nevezi, holott csak egy részükben készítettek angol árut. A pápai gyár például alapításától évtizedekig kőedénygyár, bár a szakirodalom ezt is keménycserépgyárnak említi. Az európai hírűvé vált herendi porcelángyár is mint kőedény- és porcelángyár szerepel az 1840-es adásvételi szerződésben. A kőedény és a kőcserép a hasonlóság ellenére sem ugyanaz, amit a nevekben levő *edény* és *cserép* szavaink tükröznek. A cseréparu — éppen anyagának másneműsége miatt — csak egy bizonyos használati rendeltetés kielégítésére alkalmas. Ha az Iparművészeti Múzeum egykori kőcserépeit használati rendeltetés oldaláról vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek között egyetlen *edény* sincs, a tárgyak szinte kivétel nélkül legfeljebb ivásra szolgáltak. A kőedény is csak ellentmondásosan tudta kielégíteni a sokirányú használati követelményt. Alig valószínű, hogy használták azokat a tálakat, tányérokat, melyekre olyan neves közéleti férfiúkat festettek, mint Wesselényi Miklós, Széchenyi István stb. A kőedénynek e határozottan díszítő rendeltetését különbözőképpen magyarázzák.

A kőedénnyel szemben támadt bizalmatlanság egyik okaként mindenképp előttről a silányabb minőségű alapanyagot említik, másik okként pedig a küloldaltól eltérő összetételt. Nyilvánvalóan az is fokozta a bizalmatlanságot, hogy gyártásával gyakran visszaéltek. A kőedény — anyagának finomságán kívül — a fajansztól abban is eltér, hogy kvarctartalma magas. Előnyei viszont csak úgy érvényesülnek kellőképpen, ha kiégetése megfelelő hőfokon történik. Ebben az esetben az anyagában domináló kvarctartalom igen szilárd és ellenálló. Ha azonban az égetési hő alacsonyabb, anyagának kvarctartalma nem olvad össze egyéb alkotóelemekkel, és így közönséges fajansz keletkezik. A kőcserép — a fehér kőedényt, vagyis a Weegwood-árut kivéve — külső megjelenésében sem hasonlít a fajanszhoz. Csak a használatkor tűnik ki, hogy készítése a követelményeknek megfelelően történt-e. Mivel a kőedénygyártás megindulásakor Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is fahiány volt, érthető, ha a kőedénykészítők elsősorban ezzel takarékoskodtak. Ez azonban a kőedényárak fokozatos minőségi romlására és a kőedény iránt országosan megmutatkozó bizalmatlanságra vezetett. Ezért a fajansznál lényegesen ellenállóbb kőedényt általában nem helyezték a fajansz elé. A használati célok kivül, illetve ezek mellett gyakran használták díszedényül, mint pápai példáink is bizonyítják.

Nemcsak a fajanszon belül vannak szembeszökő különbségek, eltérések, hanem a kőedény-kőcserép típusain belül is. Ha az agyagkeverékeket nem az olvadási hőfokon égetjük, hanem amíg színe vörös nem lesz, nem kőedényt, hanem fajanszot kapunk. Ez a készítmény természetesen különbözik a fajansz egyéb, már ismert típusaitól.

Kápolnai nem említi a porcelánt, pedig megjelenése érdekesen variálta a kerámiafajták skáláját. A porcelánt — mint ismeretes — földpát, kvarc.

kaolin és mész, illetve gipsz alkotja. Ez utóbbi „az olvadásba menés segítségére szolgál” — mint Tarczynál olvashatjuk (1: 57—8). A kőedény tehát abban tér el a porcelántól, hogy masszájába bizonyos arányban kaolint is kevernek. Bizonyítja ezt a herendi porcelángyár 1840 és 1842 között készült masszajegyzéke is. A herendi gyár ekkori alapanyagai között szerepelnek a kőedény alkotóelemei is. Egy 1841-i újsághíradás szerint a megalakult herendi olvasókört a szentgáli nemeseken és zsidókon kívül kőedénygyártók alkotják, „összesen legfeljebb 18” (Világ, 1841. II. 13.). Ez is arra utal, hogy a herendi porcelánt kőedénygyártók hozták létre, mégpedig úgy, hogy a kőedénymasszához kaolint kevertek. Mivel a kaolint a csehországi Zettlitzből importálták, érthető, ha Fischer Mór mindent elkövetett, hogy minél kisebb arányban keverje a masszába. Emiatt a korai herendi készítmények a porcelán, a kőedény és a fajansz közti átmenet sajátos kategóriájába tartoznak. A mondottak már nem vonatkoztathatók a telkibányai, körmöcbányai, kassai és miskolci készítményekre, melyeket nem külföldi, hanem hazai kaolinnal készítettek. Itt már nem takarékoskodtak úgy a kaolinnal, mint Herenden, ezért, ha nem is olyan jó minőségű, de valóságos porcelánt készítettek.

A kerámiák műfaji meghatározása tehát nem könnyű. Ezért újabban már nem is használjuk a szűkebb műfaji kategóriákat, hanem pontos anyagtani meghatározóktól függetlenül egyszerűen kerámiának nevezzük az egyes agyagipari árukat. Csak a porcelánra és a mai gyári kőedényekre használjuk még mindig a megkülönböztető kifejezést.

Katona Imre

Szerénykedés feltételes módban

1. A Rádió és Televízió Újság múlt évi 36. számában Tokaji György felhívta a figyelmet arra, hogy az újságokban, a rádióban és a televízióban mennyire elburjánzott a feltételes mód használata. Tokaji a feltételes móddal kifejezett szerénykedést megalázonak tartja. Egy héttel később a lap 37. számában Lőrincze Lajos foglalkozott a kérdéssel. Maga is helyteleníti a feltételes módnak alszerénységéből való modoros használatát, de helyesli, ha azt szerénységéből, udvariasságból használjuk. (Vö. még: Klemm: TörtMondt. 63—4; Kovalovszky: MNyelvh.³ 191; Tompa: MMNyR. 2: 130.)

A kérdéshez magam is *szeretnék* néhány megjegyzést fűzni.

2. A feltételes módot a szerénység kifejezésére bizonyára az tette alkalmassá, hogy használatával a beszélő mintegy utalhatott arra, hogy voltaképpen csak a hallgatók hallgatólagos hozzájárulásával kíván beszélni (Lőrincze i. h.). Példák: „Mindenekelőtt a múlt év eredményeit *szeretném* ismertetni”, ha tudniillik a hallgatóság is hozzájárul. — „Csak néhány percre *venném* még szíves figyelmüket igénybe”, ha tudniillik megengedik.

A feltételes mód használatával azonban ma már általában semmiféle beleegyezést, engedélyt sem tételünk fel. Pusztán udvariasságból használjuk kijelentő mód helyett. Ilyen a Tokaji említette „Csak *azt szeretném megkérdezni*”, ami semmivel sem jelent többet, mint az, hogy „Csak *azt* kérdezem meg”, csak ennél udvariasabb. (Ebben a kérdésben legfeljebb *azt* lehetne kifogásolni, hogy a riporter a *csak* szóval valójában csak erre az *egy* kérdésre

korlátozta interjúját, — bár az is igaz, hogy a szerénykedés nyelvi eszközei közt a *csak* szó is szerepel.) — Más példák: „*Megkérdezném még*” = megkérdezem még. „*Szeretném megkérni a hallgatókat*” = megkérem a hallgatókat.

Feltételes móddal az udvariasabb kijelentésen kívül szelídebb hangú, enyhébb felszólítást is kifejezhetünk. Példák: „Angyalom, Piroskám!... *Hoznál egy ital bort a fehér kancsóval!*” (Arany: Toldi szerelme I. 11). — „Oh, Örzse, galambom! a kezem oly gyenge: *Írnál egy levelet, édes, a nevembe*” (uo. X. 104).

Tovább enyhíthetjük a feltételes módban tett felszólítást, ha ható igével, *talán* módosítószóval, kérdés, sőt tagadásos kérdés alakjában tesszük fel. Példák: „*Segíthetnél nekem.*” — „Fiam, *kimehetne a mezőre egy kicsit*” (Móricz: Barbárok. Bp. 1932. 59). — „*Talán megethetnéd nekem.*” — „*Fel tudnál váltani egy százast?*” — „*Nem mondanád meg, kitől hallottad?*”

Mindez nyelvünk természetes kifejezőmódja, mely a beszélőt nem alázza meg, sőt — éppen a szerény és udvarias formák használata — inkább rokonszenvenné teszi. — Természetesen a feltételes mód túlzásba vitt, modoros használata, mint minden más nyelvi túlzás, nem kívánt hatást válthat ki a hallgatóból. Szerénység helyett indokolatlan szerénykedést, sőt álszerénységet, udvariasság helyett édeskés mesterkéeltséget érezhet ki az ilyen beszédből (Lőrincze i. h.).

3. Vegyük sorra azokat az eseteket, amikor a feltételes mód használatát helytelennek érezzük.

a) Egyáltalán nem rokonszenves vonás, ha a beszélő magát és mondani-valóját túlzott szerénykedésből vagy álszerénységből folyton kisebbíti, mások személyét és szavait viszont csak magasztalni tudja. A régi alázatoskodás nyomai még ma is megvannak sok ember beszédében: „*Rövidke felszólalásommal az elhangzott bölcs megállapításokat óhajtanám alátámasztani.*” — „*Mert kérném tisztelettel, miről is van szó? Lenne szabad szerényen megjegyznem, hogy éppen csekélységem bátorkodott a közelmúltban ily irányú javaslatot tenni.*” — „*Ez alkalommal csak egyetlen kisebb jelentőségű problémát ismertetének némileg részletesebben, a többit csak érintőleg [!] említeném.*”

b) A „szeretnémezés” annyira elharapódzott, hogy ma már sokan észre se veszik, hogy szavajárásukká vált.

Van, aki szinte minden mondatát vele kezdi: „*Én talán csak azt szeretném elmondani, hogy... Azt is szeretném elmondani, ... De azt is szeretném elmondani, ... Továbbá azt is szeretném elmondani, ... Befelezésül azt is szeretném elmondani, ...*”

c) Az, hogy valaki riportja során így teszi fel a kérdést: „*Mindenekelőtt azt szeretném megkérdezni, hogy... Az iránt szeretnék érdeklődni... Végül még megkérdezném, hogy...*”; egyáltalán nem hiba, hiszen mindegyik — udvariasan megfogalmazott — kérdésből kitűnik, hogy a riportter határozottan kérdezni szándékozik valamit.

Viszont okvetlenül rosszul hatnak az olyan bizonytalanul feltett kérdések, amelyekből az tűnik ki, hogy a riportter maga sem tudja, hogy kérdezzen-e, vagy mit is kérdezzen. Példák: „*Most talán arról szeretnék tájékoztatást kapni, hogy...*” — hangzott el a kérdés 1962. május 25-én este a Kossuth

rádióban. Egy más alkalommal ezt a bizonytalankodó kérdést hallottuk: „Most még *esetleg megkérdezhetnénk* az igazgatótól, mily tervei *volnának* a jövőre nézve.”

Efféle gyámoltalan kérdésekkel tanítási órákon is találkozunk: „Először *talán* azt *kérdezném meg*, hogy mikor játszódik a regény cselekménye.” — „Most *talán* azt *kérdezném meg*, hogy Jókai mikor írta ezt a regényt.”

d) A feltételes mód modoros használatával a beszélő könnyen elérheti, hogy a hallgatók őt magát is határozatlannak és gyámoltalannak tartják. Szinte bocsánatkérően hangzottak ezek az ülést megnyitó szavak: „Akkor *talán* hát *megkérdezhetnénk*, elvtársak.” Vagy: „Ezzel a gondolattal az értekezletet *megnyitnám*, és *felkérném* Szabó kartársat, hogy *tartaná meg* előadását.” A megbeszélés végén: „Ezzel *megköszönném* a szíves megjelenést, és az értekezletet *be is zárnám*.”

Különösen furcsán hangzik, ha valaki feltételes módban ad utasítást: „*Felhívnam* a figyelmet a határidő pontos megtartására.”

e) Bizonyos fokú felelősségre vonás érezhető ki az efféle felszólításokból: „*Talán kopogtatnál!*” — „*Talán köszönnél!*” — „*Talán bemutatkoznál előbb!*” Ilyen értelemben való használatuk mindenképpen helyes. — Sajnos a rádióban olyankor is hallunk effélét, amikor használatuk nem helyénvaló. A riporter ismeretlen emberektől kérdez valamit, s a rövid beszélgetést így fejezi be: „Mielőtt elbúcsúznánk, *talán bemutatkoznának*”. Sőt még ennél is nyersebben, felszólító módban szólítanak fel nap nap után felnőtteket az ország nyilvánossága előtt: „*Mutatkozzon be!*” Pedig az efféle felszólítás felnőttekkel szemben nagyfokú udvariatlanság. Ilyesmit csak apró gyermekeknek szokás mondani: „*Mutatkozzál be, Palika!*” Ha a riporternek nincs módja előre megtudakolni a riportalanyok nevét, és így nem tudja őket a beszélgetés előtt bemutatni — amint az általában kerekasztal-megbeszélések, versenyek előtt történni szokott —, akkor akár a beszélgetés előtt, akár utána udvariasan kérdezze meg: „*Szabad a nevé?*” — vagy ifjúsági műsorokban: „*Szabad a nevedet?*” — A tévében 1967. november 26-án a délelőtti „Tarka-barka úttörővetélkedőn” (helyesen: *Tarkabarka úttörő-vetélkedőn*) Balogh Mária játékvezető kedves megoldással így vezette be az úttörő pajtások bemutatását: „*Hadd mutassalak be benneteket!*” — mire a kis pajtások egymás után bemutatkoztak. — Udvarias hangú volt az a megoldás is, amikor ugyanabban az adásban a zsüri elnöke azt mondta: „*Megkérjük a kis szereplőket, mutakozzanak be a nézőknek.*”

f) A feltételes mód elburjánzása odavezetett, hogy egyes előadók, hozzászólók és a megbeszélések elnökei szinte következetesen így fejezik be mondókájukat: „Beszámolómat ezzel *befejeztem volna*.” — „Magam részéről ezeket *szerettem volna* hozzászólni.” — „Ennyi *lett volna*, amennyit *szerettem volna* elmondani.” — „Én *körülbelül* ezt *akartam volna* így hozzáfűzni.” — „Én röviden így *összefoglaltam volna* a hozzászólásokat.” Az efféle mondatok mindig némi elnéző derűt keltenek.

Persze adódhat olyan helyzet is, amikor a feltételes mód múlt idejének ilyen használata indokolható.

Papp Ferenc legutóbb „A Nyelvőr postájában” Fónagy Iván Hallható-e a mimika? című cikkéhez megjegyzéseket fűzött (Nyr. 91: 377). Megjegyzéseit így fejezi be: „Ezzel egyébként azt is *szerettem volna* mondani, hogy bár egyes kutatások olykor »pihent aggyal kitaláltaknak« tetszhetnek első pillanatra —

ilyenek látszhatott a Fónagy által itt ismertetett »gyorspostajáték«, vagy — hogy nála maradjunk — a »saját hang erősített visszacsatolása« — valóságos helyzetek modelljei.” — Papp Ferenc nyilván azt akarta kifejezni, hogy az elmondottakkal egyúttal azt is szeretne volna elmondani, hogy mi a véleménye az olykor „pihent aggyal kitaláltaknak” minősített kutatásokra vonatkozólag. Tehát a feltételes mód múlt ideje itt nem a már elmondottakra vonatkozik, hanem arra, amit az elmondottakkal még kifejezni szeretett volna (= szándékozott).

Implom József

Szóstatisztikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján

I. Statisztikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban tulajdonképpen nem új keletű. A magyar nyelvészet első, ilyen vonatkozású adata Simonyinál található (Simonyi Zsigmond: Tüzetes magyar nyelvtan. Budapest, 1895., 626), tehát még a múlt század utolsó esztendeiből való, és bizonyos nyelvi változások tényeinek felmérésére szolgált. „Az *ira* alak” című fejezetben ezt olvassuk: „Régente szabályosan használt elbeszélő múlt volt (l. Szarvas, M. Igeidők), de az újabb irodalomban mindinkább ritkul használata. Jellemző pl., hogy Vörösmarty a Tündérvölgy című ódon színezetű költeményben, mely 796 sorból áll, 101-szer alkalmazza az *ira* formát, ellenben Arany a népies nyelvű Toldiban, mely két akkora (1680 sor) csak 79-szer, úgy hogy amott minden nyolczadik sorra jut egy, emitt csak minden 21-re. S ezen nincs mit csodálni, mert a mai élő beszéd a legtöbb vidéken nem alkalmazza többé.” (Az adatra Tompa József hívta fel figyelmemet.)

Egy-egy ilyen előzmény azonban pusztán kuriózumnak számított egészen addig, amíg a távközlő technika fejlődése meg nem teremtette az információelméletet. Az információelmélet a nyelvtudomány szempontjából nem utolsósorban azzal hozott újat, hogy a nyelvet mint a közlés eszközt olyan diszkrét (éles határral világosan elkülönült) elemek halmazának fogta fel, amelyből a közlő — különféle körülmények által meghatározott módon — választ.

A másik döntő momentum, amely ugyancsak a statisztikai metódusok felé fordította a kutatók figyelmét, a nyelvi anyag kvalitatív strukturális vizsgálatának igénye. A vizsgálat alapelveit Chomsky fektette le generatív nyelvelméletében, s ezzel a rendszer kutatását a mennyiségi vizsgálatok, azaz a matematikai statisztika felé is irányította.

A stílusstatisztikának azonban — jóval korábról — vannak más gyökerei is. Az alexandriai grammatikusok és a talmudisták Homérosz-, illetőleg bibliakonkordanciái óta, a modern korban a gyorsírás és a gyorsírás oktatásának kialakulásával vált szükségessé — a racionalizálás érdekében — olyan gyűjtemények és felmérések elkészítése, amelyek többé-kevésbé világos képet adnak arról, milyen jegyzendő elem milyen valószínűséggel várható. A legfontosabb és legnagyobb felmérést a magyar nyelvre vonatkozólag Nemes Zoltán végezte 473 813, különböző újságcikkekből származó szó alapján (Nemes Zoltán: Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 190. szám, h. és é. nélkül [1941?]), kibővítve korábbi vizsgálatait (Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Szeged, 1933.).

Stílus kutatások természetesen nem korlátozódhatnak kizárólag a

szavak vizsgálatára, mégis itt vannak alapvető lehetőségei, mert abból kell kiindulnunk, hogy „... a stilisztikai érték a nyelvrendszerben a jelentés részeként szerepel, mint az ún. teljes jelentés eleme... , nyilvánvaló, hogy a stilisztikai minősítésnek ugyanúgy, mint a tartalmi értelmezésnek természetes és a hagyományos gyakorlat szerint kialakult egysége a szó” (Benkó László: A stilisztikai minősítések realitása. A magyar nyelv története és rendszere. Budapest, 1967. 416). Annak ellenére, hogy a szavak stílusstatistikai vizsgálata nem tud fényt deríteni a felhasználásból származó expresszív értékekre, lehetővé teszi a lexikális jellegű expresszív értékek feltárását. A stílusstatistika lehetőségeinek köre mindazonáltal nem zárul le a szóstatistikával, jellegzetes költői információtartalmak lelhetők fel a versek hangrendszerében is, amelyek statisztikus felmérések eredményeiben már jellemzik a költőt vagy egy-egy ciklusát (pl. Dömölki—Fónagy—Szende: Köznyelvi hangstatistikai vizsgálatok. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 2., Budapest, 1964. 117—33; Fónagy: Der Ausdruck als Inhalt. Ansätze zu einer funktionellen Poetik. Mathematik und Dichtung. München, 1965. 243—74), sőt, az utóbb idézett cikket megjelentető kötet egyik kiadója, H. Kreuzer szerint: „A matematikai információelmélet, a statisztika, a modern nyelvészet olyan helyzetet teremtett, amelyben egy egzakt (szigorúan formalizált leírásokkal és kutató egyéniségektől független eredményekkel rendelkező) irodalomtudomány lehetőségeinek és határainak kérdése is tudományosan vizsgálható” (Petőfi S. János idézi a Mathematik und Dichtung ismertetésében — kézirat).

2. Ami a legszorosabb értelemben vett stílusstatistikai, a szóstatistikai vizsgálatokat illeti, ennek elméletét Pierre Guiraud teremtette meg 1954-ben, Párizsban kiadott munkájával, a *Les caractères statistiques du vocabulaire*-rel (az elméletet Soltész Katalin ismertette magyar nyelven: Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1: 263—72; ugyanitt szólott hozzá az alkalmazás elveihez Gáldi László, és tett értékes gyakorlati megjegyzéseket). Az elmélet lényege az, hogy a szöveg különböző mérhető tulajdonságainak számértékével képet adjunk arról, hogyan választ a költő vagy író a szókincs mint diszkrét elemekből álló, tudományos vizsgálatokhoz végesnek tekintett halmaz tagjai között, s választása rendszerének felderítésével hozzájussunk költészete fontos specifikumainak megértéséhez. Alábbi kísérletünk alapja az említett módszer alkalmazása, ha nem kerülhetett is sor mindegyik Guiraud által meghatározott karakterisztika kiszámolására. Guiraud műve, az eljárás módok pusztá tételezésén és illusztrációján kívül mindjárt új elemmel is bővíti a stílusstatistika lehetőségét: a szóanyag relatív frekvenciájának vizsgálatával, a kulcsszavak megkeresésével a vizsgált alkotások gondolati tartalmának mértékegységekkel kifejezhető megközelítése is lehetségessé válik. A jelzett elmélet alkalmazását magyar szépirodalmi anyagon elsőnek Antal László mutatta be (Antal László: Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról, *Nyr.* 83 [1959.] 307—11), amikor két kisebb terjedelmű szöveg-mintán a típus/jel viszonyt (az ún. type-token összefüggést: a szöveg valamennyi egymástól eltérő szavainak és a szöveg összes szavainak arányát) számította ki, s rámutatott az ilyen irányú kutatások fontosságára.

A másik kísérlet Zsilka Tibortól származik, aki Juhász Ferenc és egy cseh-szlovákiai magyar költő, Cselényi László költői anyagát vizsgálta, s valójában ő az első, aki a módszer teljes alkalmazását célul tűzte maga elé, s elsőként szűrte

le konkrét anyagon a tapasztalatokat, határozta meg az anyaggyűjtés gyakorlati törvényeit. Eredményei ennél fogva nagy jelentőségűek, s hozzásegítenek, hogy az alább vizsgált három költői ciklussorozatra vonatkozó számadatainkat viszonyítsuk ezekhez. Zsilka cikkében (A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról. A magyar nyelv története és rendszere, Budapest, 1967. 580—6.) csupán egyetlen következtetéssel találkozunk, amely nem adódik következetesen a metódus helyes alkalmazásából: „... például az olyan számadatok, mint amilyenek az egyes szófajesorok összeegyeztetése során kijöttek meg a Guiraud képletéből kiszámított szókinccgazdagság, vagy az, hogy az ismétlődési indexszámok Juhász Ferenc verseiben csak két esetben nagyobbak, mint Cselényi kötetében, véleményünk szerint színvonalbeli különbségről tanúskodnak” (586). Valamelyest igaztalannak érezzük Zsilka Tibor ilyen értelmű döntését, mert Guiraud, egyértelműen és jogosan hangsúlyozta, hogy a szóanyagot két specifikum jellemzi, gazdagsága és gazdaságossága (dispersion és concentration), amelyek mindegyike egyszerű „statisztikai karakterisztikum”, amint Guiraud nevezi, s amelynek számszerű értékeiből nem következtetnek színvonalbeli különbségek vagy azonosságok. Ezenkívül, ha abszolút érvényességű értékítéletnek fogadjuk el a gazdagságot (dispersion), a legértékesebb költői oeuvre-nek azt az anyagot kellene tekintenünk — a szempont steril felhasználásában —, amely egymástól mindig eltérő lexikai elemeket halmazna. Mindenesetre a gazdaságosság tekintet-bevétele nélkül nehéz volna a statisztikai módszert éppen a modern költészet körében felhasználni, amely nemegyszer az ismétlésben, egy fajta „lexikai monotonióban” keresi a tükrözés adekvát eszközét (vö. a dadaizmus, Tzara, Eliot stb.). A gazdaságosság (concentration) a színvonal megítélésében ugyanolyan fontos szempont, mint párja, a gazdagság, hiszen — mint a „témára irányultság mértéke” — egyféle költői megszorítás (akárcsak más értelemben a rím) számszerű érzékeltetését szolgálja. Ha arra jutunk is, hogy Cselényi László vizsgált ciklusában kisebb erőt képvisel, mint Juhász Ferenc, ennek oka inkább abban keresendő, hogy Cselényi pályája elején álló költő, szemben a kiforrott Juhász Ferencel, továbbá: talán kárára van, hogy egybefüggő ciklusa alapján kapjuk a statisztikai jellemzőket, míg Juhász esetében négy, természetesen eleve reprezentatív költemény kiválasztására került sor; ugyancsak fontos körülménynek tetszik, hogy Cselényi egy kissé mesterének vallja Juhász Ferencet. A különbség — a szóstatistika tanúsága szerint — bizonyára inkább jellegbeli.

3. Az alábbi szóstatistikai felmérés kezdetei 1959-re nyúlnak vissza, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán hangstatisztikai vizsgálatok indultak meg. A cél az volt, hogy áttekintést szerezzünk a magyar fonémák eloszlásáról, elsősorban a költői nyelvre vonatkozólag. A munkahipotézis szerint a fonémaeloszlás műfajonként és az egyéni stílustól függően is eltéréseket mutat, s az anyagot ennek megfelelően úgy választottuk ki, hogy karakterisztikusan különböző költőegyénségek egy-egy ciklusából vegyük a mintákat. Már az első részeredmények megerősítették a feltételezést, s egyben azt a kézenfekvő gondolatot is bizonyítani látszottak, hogy a beszédhangeloszlás eltéréseinek tükröződnie kell a szóhasználatban. (Az említett vizsgálatok eredményeire vonatkozólag vö. Dömölki—Fónagy—Szende: Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. Általános Nyelvészeti Tanulmányok II., Budapest, 1964. 117—33., ill. Fónagy: Der

Ausdruck als Inhalt. Ansätze zu einer funktionellen Poetik. Mathematik und Dichtung. München, 1965. 243—74). A program rögtön kiegészült a megfelelő szóstatistikai kutatásokkal, s e tanulmány anyaga ezeknek a kezdeményeknek kibővített változata.

Az alap gondolat szerint tehát az eltérő íróegyénségek között föllelhető különbségek hordozói közé tartozik a hanganyag és a szókinés is, s hogy ezt tisztán demonstrálni tudjuk, Juhász Gyula 59 válogatott versét állítottuk szembe Szabó Lőrincnek A Sátán műremekei című ciklusával. A későbbiekben lehetőség adódott arra, hogy Tóth Árpád költészetét is bevonjuk a vizsgálatokba. A kutatási terv értelmében a vizsgálatok a költői sajátosságok hangtani vetületének földerítése és a fonémaeloszlás körül összpontosultak, de a szógyűjtés eredményeire a Guiraud-féle rendszer számos kérdésfeltevésre vonatkozatható, sőt, a kiválasztott anyag bizonyos felvilágosításokat ad a magyar líra, a magyar költői nyelv alakulásáról is, amennyiben a vizsgált minták keletkezése más-más időszakra esik.

A szöveganyag, amelynek alapján a szóstatistika készült: 1. Tóth Árpád: Hajnali szerenád, 1913.; Lomha gályán, 1917.; Az öröm illan, 1922. és a Lélektől lélekgig című kötetből a Jelenések, 1928. (Tóth Árpád Összes versei és versfordításai, Budapest, 1957.) 22 353 szó.

2. Juhász Gyula 1924—34. között írt valamennyi költeménye (Juhász Gyula Összes művei I—III. Budapest, 1963.) 17 600 szó.

3. Szabó Lőrinc: A Sátán műremekei, 1926.; Régen és most, 1943. ciklusai (Szabó Lőrinc Összes versei 1922—43. Budapest, 1944.) 19 030 szó.

Az anyag szófaji és szóstatistikai felmérésében az alábbi elveket követtük:

1. A verscímeteket, mottókat és a vershez nem organikusan tartozó elemeket — a szöveganyag más szempontú feldolgozásánál kialakult kötelmeket megtartva — elhagytuk.

2. Szavaknak általánosan a ragoktól és jelektől megfosztott morfémaakat tekintettük, kivéve a többes szám harmadik személyű személyes névmást, amelyet külön szónak számoltunk.

3. Kettős szófajú szavak esetében a költő által használt értelemben regisztráltuk a szót, mindig számon tartva a szófajkategória alkalmi megváltását (pl. *én* személyes névmás és *én* főnév).

4. Az azonos alakú szavakat természetesen külön tartottuk nyilván (pl. *él* ige és *él* főnév).

5. Az ún. hapax legomenonok egy és különálló elemnek számítottak.

6. A metaforikus jelentéseket nem vettük külön tekintetbe.

7. Csak az azonos fonémacsoportból álló elemek azonos szavak (pl. *éjjel* és *éjszaka* külön szó), de azokban az esetekben, amikor az eltérés az azonos jelentéssel bíró elemek között pusztán a hangalakban van, mindig összevontunk; a mellékelt szójegyzékekben ezek a következők: *a*, *az* (névelő), *ad* — *ád*, *ahol* — *hol*, *aki* — *ki*, *amely* — *mely*, *ami* — *mi*, *amikor* — *mikor*, *csend* — *csönd*, *csendes* — *csöndes*, *és* — *s*, *felett* — *fölött*, *gyenge* — *gyöngye*, *gyerek* — *gyermek*, *hisz* — *hiszen*, *hogy* — *hogyan* (határozószó), *körül* — *körött*, *között* — *közt*, *nincs* — *nincsen*, *ó* — *óh*, *oly* — *olyan*, *setét* — *sötét*, *sohasem* — *sohse*, *talán* — *tán*, a jegyzékben a variánsok az első változat alatt találhatóak.

8. Minden ragozott névmási alakot külön szónak tekintettünk.

9. A vonatkozó és az ezzel azonos alakú kérdő névmásokat külön jegyeztük fel.

10. A határozói igenév két alakja egyazon szónak számított (pl. *hallgatva* — *hallgatván*).

11. Az idegen nyelvű betétet akkor is egy szónak számítottuk, ha eredetileg több szóból álló kifejezés volt (pl. *Wild West Európa*), egy lexémának számítottuk a két tagból álló személyneveket (pl. *Mikes Lajos*, *Szung-Vu-Kung*, hasonlóképpen az olyan összetételeket, amelyeknek egyik tagja tulajdonnév (pl. *Bocskay-sapka*), ugyanígy a versekben idézett címeket (pl. *Hadak útja*), amelyek értelemszerűen tovább nem bontható egységek voltak, noha különálló elemekből tevődtek össze, s az olyan összetett igekötőket, amelyek a szövegben határozószóként szerepeltek (pl. *le-föl*).

12. A szófajkategória megállapításában úgy jártunk el, hogy igének számítottuk az ige valamennyi alakját, leszámítva az igeneveket (s ennél fogva a jövő időt), azonos melléknévnek számítottak a közép- és felsőfokú alakok.

13. A névmás-határozószókat (pl. *elébe*) a névmások közé soroltuk.

14. Külön töveknek s ennek megfelelően külön szavaknak számítottuk a létige egyes alakjait (pl. *van*, *volt*, *lesz*).

15. A szófaj-meghatározás tekintetében az általánosan használt normákat követtük, a névmások száma azért nagy, mivel ide kerültek a névmás-határozószók (vö. 10. pont).

4. A szöveg aritmetikai értékelése négy alapfogalomra épül fel, nevezetesen 1. a szókincs, amely a szöveg teljes hosszát adó szavak száma; 2. a szókészlet, azon szavak száma, amelyekből a szókincset kiválasztjuk, vagyis a szókészletben megvalósuló szavaké; 3. a szókészlet egyes elemeinek gyakorisága (előfordulásának száma); 4. a szókészlet elemeinek sorrendje. E tényezők különböző viszonylataiban fejeződnek ki a vizsgált szöveg ún. aritmetikai jellemzői.

A szókincs nagysága az egyes költőknél (zárójelben azoknak a szavaknak a száma, amelyek csupán egyszer fordulnak elő):

1. Tóth Árpád	22 353 (3 283)
2. Juhász Gyula	17 600 (2 157)
3. Szabó Lőrinc	19 030 (2 429)
Összesen	58 983 (itt már nem adható meg az egyszeri előfordulások számának összege, mivel átfedések lehetségesek).

A szókészlet nagysága:

1. Tóth Árpád	5 408
2. Juhász Gyula	3 792
3. Szabó Lőrinc	4 134

Összegezés itt sem végezhető, hiszen a szókészlet bizonyos része ismétlődik a másik két szerzőnél.

Ezeknek a négy és ötjegyű számoknak láttán nyomban két dolog tűnik fel: a számok szemelláthatóan azonos nagyságrendje, s egymástól való eltérésük. Természeteszerűleg az volna az ideális, hogy összehasonlítást célzó statisztikai szóvizsgálatok esetében minden vizsgálat tárgyává tett anyagból azonos számú elemet képviselő mintát vegyünk. Ha ugyanis az egész anyag

nem dolgozható fel, ami különben ezen a területen valóban rendkívüli erőfeszítéseket követelne meg — anyagi értelemben is —, az a kívánatos, hogy a megállapítások érvénye érdekében kirekesszünk minden olyan zavaró tényezőt (itt a szöveganyag hosszának eltéréseit), amelynek befolyását a szövegből adódó jellemző értékekre részben nem ismerjük jól, másfelől pedig nem tudjuk számtanilag korrigálni. E vezérgondolat érvényesítésének mindjárt elvi akadályai vannak, minthogy a mintavétel egyik kényszerítő előírása a szöveg értelmes, érthető volta, vagyis számolni kell azzal, hogy a szintagma-határok és a mintavételhez meghatározott keretszámok határai nem esnek egybe. E nagyságrendek mellett azonban a mi szöveganyagunkban legföljebb elhanyagolható hosszkülönbségek adódtak volna. Az igazi nehézségeket inkább a gyakorlat hozta. Az egyes tételek eltéréseiből nyilván következnie kell valamiféle óvatosságnak az eredmények relevanciáját illetően, az összegezett karakterisztikákat ez a körülmény azonban semmiképp nem érinti, és az egyes, különálló anyagokon belüli belső összefüggések megbízhatóságát sem befolyásolja. Ami kétséges marad (csak t a l á n marad az), annak kiigazításait pedig — ha szükségesek — további hasonló kísérletektől várhatjuk.

Részben az említettek, részben az, hogy minden szóstatistikai megállapítás kizárólag összefüggés lehet, arra int, hogy az abszolút számokat ne tekintsük értékmérőknek, kivéve a terjedelmet. Ennek megfelelően tehát a vonatkozási területen belül korlátlan érvényűeknek tekinthetjük azokat a megállapításokat, amelyek a három költő anyagának összegezésére épülnek. Ilyenek, mint az alapfogalmak ismertetéséből rögtön látszik, a szókincs és a gyakoriság (az előfordulások száma) területén vannak.

A szókincsek együttes hosszát könnyen meghatározhatjuk egyszerű összeadással. Amikor azonban az egyes szókészletelemek gyakoriságának (előfordulási számának) megállapítására kerül sor, önkényesen el kell döntenünk, kb. hány szó legyen a kulcsszavak kijelöléséhez szükséges gyakorisági listáinkon, amelyet tételesen felsorolhatunk, hányadik előfordulási számig mehetünk el annak gyanúja nélkül, hogy a szöveg hosszának esetleges további megnövekedése jelentékenyen módosítaná e gyakorisági jegyzék összetételét. Arról van szó, hogy minél kevesebbszer fordul elő egy szó azonos hosszúságú szöveganyagban, annál valószínűbb, hogy kétakkora anyagban kétszer annyi, hasonló előfordulási indexszámmal rendelkező szó következik, háromszor olyan hosszában háromszor annyi és így tovább. Mármost minél távolabb kerülünk azonos szöveghosszúság mellett a leggyakrabban használt szótól, vagyis minél inkább növeljük az előfordulási indexszámot, annál esetlegesebbé válik a felsorolt szókéselemek előfordulási számának érvénye. Kellő metodológiai útbaigazítás híján, az óvatosság kedvéért arra törekedtünk, hogy a szöveg összességéből ne több mint 300—400 lexémát (szókészletelemet) válasszunk ki, amelyeknek összeállításában úgy jártunk el, hogy először hozzávetőlegesen meghatároztuk, hányadik előfordulásig gyűjthetjük össze a leggyakoribb szavakat az egyes költőknél, majd ezeket összegeztük. Ritka volt az olyan szó, amely csak az egyik vagy csak a másik szerzőnél található meg, de annál sűrűbben előfordult, hogy az egyiknél nagy gyakorisági sorrendi számmal előforduló szó a másikonál messze azon a határon alul maradt, amelyet még tekintetbe vettünk egyéni listája összeállításakor. Ilyenkor, az összesítésben ezeket a szavakat is megtartottuk, s valamennyi egyedi előfordulást összeszámláltunk. A lista hosszának kijelölésében igyekeztünk a mintaszövegek terjedelmét is tekintetbe venni. Így az utolsó előfordulási indexszám, amelyet a jegyzék

összeállításakor figyelembe vettünk, Tóth Árpádnál a 16., Juhász Gyulánál a 14., Szabó Lőrincnél a 13. volt.

A szókinces gyakorisági megoszlása a következő képet adja:

Tóth Árpádnál

az	1. szó	összes előfordulásának száma	1719	7,69%
az	1—10. szó	összes előfordulásának száma	4412	19,73%
az	1—50. szó	összes előfordulásának száma	7644	34,20%
az	1—100. szó	összes előfordulásának száma	9771	43,62%

Juhász Gyulánál

az	1. szó	összes előfordulásának száma	1940	11,02%
az	1—10. szó	összes előfordulásának száma	3971	22,56%
az	1—50. szó	összes előfordulásának száma	6416	36,45%
az	1—100. szó	összes előfordulásának száma	8040	45,68%

Szabó Lőrincnél

az	1. szó	összes előfordulásának száma	1995	10,48%
az	1—10. szó	összes előfordulásainak száma	4731	24,86%
az	1—50. szó	összes előfordulásának száma	7462	39,21%
az	1—100. szó	összes előfordulásának száma	9085	47,74%

Az összesítésben

az	1. szó	összes előfordulásainak száma	5654	9,59%
az	1—10. szó	összes előfordulásainak száma	12736	21,59%
az	1—50. szó	összes előfordulásainak száma	20966	35,55%
az	1—100. szó	összes előfordulásainak száma	26001	44,08%

Nemes Zoltán már idézett, 1939-ben, vagyis időben a mienknek nagyjából megfelelő szóstatistikája különböző újságszövegek alapján készült, meglehetősen változatos szöveganyag feldolgozásával, ami azt jelenti, hogy egy a köznyelvi átlagot erősen megközelítő minta szerinti eredményekkel állunk szemben. Ha ezek közül kikeressük azokat, amelyeket összehasonlíthatunk, azt kapjuk, hogy az első tíz szó a szöveganyag 22,3%-a, a szöveg negyedét az első 15, felét pedig az első 174 szó teszi ki (i. m. 355). Ennek alapján a költői nyelv és a köznyelvből számítható újságnyelv között a következő összehasonlítások adódnak:

1. Az első tíz szó a költői nyelvben a szövegnek 0,71-dal nagyobb százalékarányát teszi ki;
2. a szöveganyag 25%-át a költői nyelvben az első 17, az újságnyelvben az első 15 szó adja;
3. a szöveg felét a költői nyelvben az első 143 szó alkotja, a köznyelvből szövegben pedig az első 174.

Valóságos eltérés csak a harmadik esetben van, az előző kettőnél tapasztalt, elhanyagolhatónak mondható különbségek a számítási metódusok eltéréseire vezethetők vissza (Nemes mindig különválasztja az azonos jelentésű, de más hangalakú szavakat, mint *a — az, és — s* stb., és listája idézett válto-

zatában különválasztja a szétbontható szóelemeket). Szembetűnő azonban az eltérés a szókincs felét adó szókészletelemek számában, amely még sokkal nagyobb, ha azt az értéket vesszük figyelembe, amelyet Nemes úgy ad meg, hogy az összetett, ill. „szétbontható” szavakat egy lexémának számolja, ott ez ugyanis 273 (i. m. 355). Első pillanatban úgy érezzük, hogy ezek az eredmények nem követik a költői szóanyag változatosságára vonatkozó elképzeléseinket. Valójában azonban arról van szó, hogy e változatosság nem a leggyakoribb szavakban keresendő, mert a költő szóteremtő ereje szükségképpen nem a grammatikai szintű megértéshez nélkülözhetetlennek számító csoportot gazdagítja.

A három költő szókészlete 1–10., 1–50., 1–100. szavának realizációja a szókincsben növekvő mértéket mutat. Már az előző összehasonlításból is azt láttuk, hogy a szókincs felét kitevő szókészletelemek száma alacsonyabb a költői nyelvben, mint a köznyelvihez sokkalta közelebb eső újságnyelvben, s most azt tapasztaljuk, hogy a három költő anyagának idevonatkozó értékei növekvő mértékben tükrözik ezt a különbséget: Tóth Árpádnál teszi ki a szókészletelemek három említett csoportja a legkisebb százalékarányt a szókincsben, Juhász Gyulánál ugyanezek a százalékarányok magasabbak, s a legnagyobbak Szabó Lőrincnél. Más szóval, az egyre nagyobb számú szókincsrészre egyre kisebb számú szókészletelem jut. Amennyiben már most feltételezzük, hogy a három költő megadott ciklusainak egymás mellé állítása időrendet is tükröz, s ez ha korlátozottan is, de lehetőséget nyújt a történetiségben való vizsgálatra, megállapíthatjuk: a szókincs belső elrendeződésének alakulása a három költő korában föltétlenül abban az irányban hat, hogy a szókészlet első fele mindinkább a nélkülözhetetlen elemek tára lesz, s az egyéni stílusalkotás — az ún. „ritkább szavak” előnyben részesítésével, sajátos és egyéni szóalakok teremtésével — a szókészlet kevesebb szer előforduló elemei körében valósul meg.

5. Minden vizsgált szöveganyagnak két fő szóstatistikai ismérve van, a szöveg gazdaságossága és gazdagsága. E két mértékszám a szókincs struktúrájának jellemzője, s azt fejezi ki, hogy az író a rendelkezésére álló szóanyag kisebb hányadát használja-e nagyobb előfordulási arányszámmal (gazdaságosság), vagy lehetőleg minél több elemet választ-e ki, amelyeket azután természetesen ritkábban alkalmaz (gazdagság). Azt hihetnénk, hogy ennek megfelelően a két érték egymásnak egyszerű reciproka (nagyon homogén jellegű szövegben nyilván erről is van szó). A költői nyelv ezzel szemben azt mutatja, hogy egyáltalán nem pozitív — negatív megfelelőkkel állunk szemben. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a szöveg első szférájában, ahol mintegy a költészet hagyományos rekvizitumai keresendők (ez egyben a leggyakoribb szavak rétege), a nagyfokú gazdaságosság érvényesül, míg az egyéni szóteremtés lehetőségeinek inkább helyet adó ritkább szavak rétegében a gazdagságé kerül előtérbe. A gazdaságosság kiszámításában úgy járunk el, hogy különválasztjuk a formaszókat és a tartalmas (tehát nem grammatikális funkciót ellátó) szavakat, majd az első ötven tartalmas szó előfordulásainak összegét elosztjuk a szöveget adó szavak összegével, vagyis az első leggyakoribb ötven, valóságos gondolati tartalmat hordozó szót állítjuk relációba az összes többivel. A gazdagság kiszámításában természetesen a szókészlet áll előtérben, ezt kell viszonyítanunk a szöveg teljes hosszához, de úgy, hogy közben korrigáljuk a szöveg hosszából adódó, azzal lineárisan növekvő eltérést a szókészlet és a

szókincs arányában, amit úgy érünk el, hogy a kettő arányba állításánál a szókincs négyzetgyökét képezzük. A szóstatistikai gazdagságot tehát a szókészletelemek számának és a szöveg teljes hosszát alkotó szavak számából vont négyzetgyökének aránya fejezi ki.

A s z ó a n y a g g a z d a s á g o s s á g a, az 1—50 tartalmú szó előfordulásainak összege elosztva a szöveg teljes hosszát adó szavak számával:

1. Tóth Árpádnál

$$3114 : 22353 = 0,139$$

2. Juhász Gyulánál

$$2264 : 17600 = 0,129$$

3. Szabó Lőrincnél

$$1937 : 19030 = 0,102$$

és az összesített gyakorisági listára:

$$6500 : 58983 = 0,112$$

A s z ó a n y a g g a z d a g s á g a, a szókészletelemek összegének aránya a szöveg teljes hosszát adó szavak számának négyzetgyökéhez:

1. Tóth Árpádnál

$$5408 : 149,5 = 36,174$$

2. Juhász Gyulánál

$$3792 : 132,7 = 28,576$$

3. Szabó Lőrincnél

$$4134 : 138 = 29,957$$

(Cselényi Lászlónál 19,60, Juhász Ferencnél 25,41; vö. Zsilka i. m. 586.)

Guiraud kiszámítja ugyanezeket az adatokat a franciára, s azt találja, hogy a gazdagság átlagértéke 0,09, a gazdagságé 20,5 (i. m. 53). Konkrétan természetesen csak a normától eltérő értékeket találunk; talán nem haszontalan a Guiraud által hat szimbolista költő szövegmintáira kiszámított jellemzőket idézni:

1. Baudelaire	0,105	illetőleg	22,03
2. Mallarmé	0,093	illetőleg	22,60
3. Rimbaud	0,064	illetőleg	24,60
4. Apollinaire	0,103	illetőleg	22,10
5. Claudel	0,137	illetőleg	22,02
6. Valéry	0,099	illetőleg	19,27

(pl. Valéry és Apollinaire adatainak egymás közti összevetéséből ismét kitűnik, hogy a jellemzők nem egyszerű fordított arányban állnak egymással.)

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy egyrészt a magyar költőkre kiszámolt értékek egymástól nagyobb mértékben térnek el, mint a francia szimbolistáké, másfelől, hogy magasabb számértékekkel állunk szemben. Az ingadozás magyarázata abban rejlik, hogy Tóth Árpád és Szabó Lőrinc (a legnagyobb eltérést mutató két költő) témaválasztásban és egyéni stílusában valóban inkább eltér, mint akár Rimbaud és Valéry, vagy bármely két idézett

francia költő, továbbá: talán az említett két magyar a magyar formatörténetben is távolabb eső pontok, mint a Guiraud mintájául szolgáló költők; és számolnunk kell azzal, hogy ezek a karakterisztikumok nyelvenként más és más módon alakulnak. Azonos nagyságrendjük mindenestre azt tanúsítja, hogy interlingvális ténymegállapításoknak létjogosultságuk van.

Ami a három költő ilyen tekintetben való egybevetéséből leszűrhető — egyetlen bizonyos eredményként — az, hogy az idő függvényében szemlélve egyre csökkenő szerep jut a gazdaságosságoknak.

Hogy a gazdaságosság ismérvéről merre és mire tolódt el a hangsúly, talán a szófajstatisztika egyértelműen megmutatja. A megoszlási táblázat tizenöt szófajt tüntet fel, az első oszlop az egész szókinés abszolút megoszlását, a második az ennek megfelelő százalékokat, a harmadik az 1-es gyakorisági rendszámú, vagyis egyszer előforduló szavak százalékban kifejezett szófajarányait adja.

Tóth Árpád

	összes		egyszeri	
ige	2 446	10,943%	794	24,185%
főnév	6 216	27,809%	1 228	37,405%
melléknév	4 415	19,751%	478	14,560%
számnév	138	0,617%	15	0,457%
névmás	1 088	4,867%	47	1,432%
határozószó	1 140	5,100%	71	2,163%
főnévi igenév	186	0,832%	108	3,290%
melléknévi igenév	817	3,650%	442	10,417%
határozói igenév	252	1,127%	164	4,996%
határozott névelő	1 719	7,694%		
határozatlan névelő	182	0,814%		
névutó	331	1,481%	5	0,152%
kötőszó	2 653	11,869%	7	0,212%
módosító szó	496	2,219%	12	0,366%
indulatszó	274	1,226%	12	0,366%

Juhász Gyula

	összes		egyszeri	
ige	2 887	16,403%	589	27,306%
főnév	5 300	30,115%	837	38,804%
melléknév	2 392	13,591%	320	14,835%
számnév	199	1,131%	14	0,649%
névmás	1 250	7,102%	25	1,159%
határozószó	620	3,523%	41	1,901%
főnévi igenév	67	0,381%	47	2,179%
melléknévi igenév	374	2,125%	175	8,113%
határozói igenév	134	0,761%	82	3,802%
határozott névelő	1 940	11,023%		
határozatlan névelő	146	0,830%		
névutó	224	1,273%	11	0,510%
kötőszó	1 530	8,693%	7	0,325%
módosító szó	461	2,619%	6	0,278%
indulatszó	76	0,432%	3	0,139%

Szabó Lőrinc

	összes		egyszeri	
ige	3 158	16,595%	752	30,959%
főnév	4 709	24,745%	882	36,315%
melléknév	1 746	9,175%	298	12,268%
számnév	210	1,104%	13	0,534%
névmás	1 456	7,651%	31	1,276%
határozószó	1 194	6,274%	57	2,347%
főnévi igenév	247	1,298%	98	4,035%
melléknévi igenév	345	1,813%	188	7,740%
határozói igenév	101	0,531%	82	3,376%
határozott névelő	1 995	10,483%		
határozatlan névelő	103	0,541%		
névutó	285	1,498%	8	0,329%
kötőszó	2 606	13,694%	9	0,371%
módosító szó	761	3,999%	4	0,164%
indulatszó	114	0,598%	7	0,288%

Összesítve:

ige	8 491	14,396%
főnév	16 225	27,508%
melléknév	8 553	14,501%
számnév	547	0,926%
névmás	3 794	6,431%
határozószó	2 954	5,008%
főnévi igenév	500	0,847%
melléknévi igenév	1 536	2,605%
határozói igenév	487	0,825%
határozott névelő	5 654	9,585%
határozatlan névelő	431	0,736%
névutó	840	1,426%
kötőszó	6 789	11,510%
módosító szó	1 718	2,912%
indulatszó	464	0,786%

(A harmadik tizedesjegy értékeiben föllelhető pontatlanságok a kerekítésből adódtak, de semmiképp nem érintik a százalékos megoszlás érvényességét.)

Ha összevetjük a főnévi és a névszói szintagmában szerepet játszó szó-faj összegét a dinamizmus legfőbb hordozójának számító igék számával, tehát képezzük a főnév + melléknév + számnév + melléknévi igenév $\longleftrightarrow$ ige arányt, azt látjuk, hogy ez

1. Tóth Árpádnál 11 586 (51,827%) — 2 446 (10,943%)
2. Juhász Gyulánál 8 265 (46,962%) — 2 887 (16,403%)
3. Szabó Lőrincnél 7 010 (36,837%) — 3 158 (16,595%),

ami azt jelenti, hogy Tóth Árpádnál — 4,74-szorosa a névszói szintagma az igének, Juhász Gyulánál ez az arányszám 2,86, Szabó Lőrincnél pedig 2,22, vagyis állandóan csökkenő tendenciát mutat, míg az ige hányada nő. Ugyanezt

a képet kapjuk, ha azoknak a szavaknak százalékos arányát állítjuk egymás mellé, amelyek jelzői szerepet tölthetnek be (melléknév, számnév, melléknévi igenév) az alakulás iránya hasonló:

1. Tóth Árpádnál	24 018,
2. Juhász Gyulánál	16 847,
3. Szabó Lőrincnél	12 092,

amelyből két, egymásnak megfelelő konzekvencia adódik.

A kor lassú formai alakulásában a színek, hangulatjelzések, fogalmi elhatárolások szerepét átveszi a mozgás mint hatástényező. Ugyanezt látszanak alátámasztani Zsilka Tibor megfelelő táblázatai is (i. m. 583): Juhász Ferencnél a legnagyobb az igék viszonylagos száma (19,06%), s bár elsősorban a főnevek száma hihetetlenül nagy, a névszói szintagma — ige arány még mindig csak 2,74, s az összefüggés még szembetűnőbb Cselényinél, akinél az igék százalékaránya, Juhász Ferenchez hasonlóan magas (18,39%), a névszói szintagma — ige reláció 2,15 (az összevetés a szövegminták méretkülönbségei miatt nem teljesen kifogástalan).

Bizonyos, hogy mintegy 60 000 szó vizsgálata alapján nem lehet korlátatlan érvényű megállapításokat tenni egy korszak költészetének fejlődési irányára vonatkozólag, de éppúgy bizonyos, hogy a számok objektív tanulságai nem hagyhatók figyelmen kívül: ahol az igék száma folyamatosan nő, a jelzős szerkezeteké pedig esik, vissza szorulóban van a hasonlat, helyet ad a metaforának, hatását átruházza a cselekvés lüktetésére. Ezt a tendenciát jelzi a *mint* sorsának alakulása: Tóth Árpádnál a gyakorisági listán a harmadik helyen áll, Juhász Gyulánál a negyediken, Szabó Lőrincnél már a hetedik sorrendi helyre kerül. (Nemes Zoltán csaknem ötszázezer szót feldolgozó statisztikájában a *mint* a 26. helyen található, i. m. 55.) Az egyszer előforduló szavak szófajmegoszlása arról ad némi tájékoztatást, hogy a szükségképpen legsajátosabb, legspeciálisabb használatú szavak közül melyek azok, amelyek a legkézhezsimulóbb eszközei az egyéni stílus teremtésének. Ezen a listán nem szerepel már a névelő, erősen lecsökken a kötőszók száma, majdnem eltűnik a módosító szó és a névutó. Helyükben azonban nem elsősorban a melléknevek százalékszámá emelkedik, hanem az igéké és a főneveké, de mindenekelőtt az igéké, s ezt csak egyféleképpen lehet interpretálni: a három költő egymáshoz viszonyítva egyre fokozottabb mértékben érezte annak szükségét, hogy mind változatosabbá tegye a cselekvést és mozgást kifejező szófaj színeképét. A melléknevek aránya az egyszeri előfordulások között mindhárom költőnél gyakorlatilag azonos, ez szintén nem véletlen: azt látjuk, hogy az egész szókincs arányában a melléknév részesedése egyre kisebb (Tóth Árpádnál 19,751, Juhász Gyulánál 13,591, Szabó Lőrincnél 9,175, Zsilka eredményei szerint Juhász Ferencnél ismét 12,03 és Cselényi Lászlónál 6,78 százalék, bár az utóbbi kettőre itt is áll az, hogy a kisebb anyag adhatott szükségképpen lényegesen eltérő jellegű eredményt is), másfelől az egyszeri előfordulások szférájában (Tóth Árpád: 14,560, Juhász Gyula: 14,835, Szabó Lőrinc: 12,268 — majdnem egyenlő eredmények) azonos marad, tehát a csak egyszer előforduló melléknevek aránya a teljes anyagon belül ilyenformán nő, ami arra enged következtetni, hogy a ritkábbá váló szófaj visszaszorulása és expresszív ereje egyensúlyban

van: kevesebb melléknév — excentrikusabb összetételben azonos összhatásra képes.

A szóstatistikai vizsgálatok kiterjednek a szöveganyag ún. számtani-jelentésbeli (aritmo-szemantikai) zónáinak feldolgozására is. Ez azt a célt szolgálja, hogy képet kapjunk egyes szavak alkalmazásának gyakoriságáról, továbbá — s ez a fontosabbik — hogy egyes szavak használatának gyakoriságában — mintegy nagyságrendek szerint — olyan minőségi különbségeket konstatáljunk, amelyek lényegében a szóhasználat bizonyos törvényszerűségeinek matematikailag manifesztált megfogalmazásai.

Az említett zónák elkülönítése és megnevezése csak önkényes lehet, mivel összefüggő, egymáshoz szorosan csatlakozó elemek halmazában kell határokat megállapítani, olyan csoportok között, amelyek egymásba hajlanak, „fedik egymást”, s így az egyetlen követhető metódus, hogy megegyezészerűen mesterséges és a szám kerek voltában önkényes határvonalakat szabunk ki. Guiraud egy 24 000 elemmel rendelkező szókészlet esetében az első ötven szókészletelemet *témaszó*-nak, a következő 4000-et *alapszó*-nak, a továbbiakat *jellemző*-nak nevezi. Ezek a csoportok a szókészlet elemeinek abszolút gyakoriságán alapszanak. Összehasonlító számtani-jelentésbeli vizsgálatra csak párhuzamosan vizsgált szöveganyagok szókészletének egymáshoz viszonyított gyakorisági eloszlása ad alkalmat. Amikor a viszonylagos gyakoriságot vesszük tekintetbe, azt tapasztaljuk, hogy egyes elemek az egyik szövegben gyakrabban térnek vissza, számuk nagyobb, másokban kisebb, hasonló jellegű, műfajú és stílusú szöveganyagban az eltérések mindig kisebbek. Ha kiválasztjuk a legfontosabb (tehát a gyakorisági lista elején álló) tartalmas szavakat, azokat a szókészletelemeket, amelyek a használat átlagos gyakoriságától itt egy összehasonlítási alapul szolgáló listához mérve a gyakoriság sorrendjében számos elemet megelőznek, megkapjuk azokat a szavakat, melyek a szövegre legjellemzőbbek (ezeket Guiraud *kulcsszavak*-nak nevezi el, s mindig az első húszat válogatja ki).

Kézenfekvő, hogy a három költő egységesített gyakorisági listájához viszonyítva állapítsuk meg az egyes szerzők kulcsszavait; ez elsősorban azért célszerű, mert az egymás közti különbségek egyértelműbben konstatálhatók, amellet nem kell számolnunk műfaji, stílusrétegbeli eltérések hatásával, de ezt követelte a szükségszerűség is, mert kiderült, hogy a Nemes Zoltán-féle gyűjtések elvei nagyon megnehezítenék az egybevetést.

A kulcsszavak összeállításakor igyekeztünk figyelembe venni azt a momentumot, amelyre már a leggyakoribb szavak jegyzékének megszerkesztésével kapcsolatban is utaltunk, nevezetesen, hogy minél inkább távolodunk a gyakorisági lista első szavától, annál valószínűbb, hogy a szöveganyag csökkentése vagy bővítése folyamán e lista egy adott pontján más szó áll, ill. hogy egy adott szó ugyanarra a helyre kerül. A hibalehetőséget azzal korrigáltuk, hogy az egyéni gyakorisági lista és az összesített gyakorisági jegyzék sorrendi helyszáma közti különbséget öt szavanként kettőztük, tehát az első öt kulcsszó kikeresésekor végignéztük a szavakat a gyakoriság sorrendjében, s azokat válogattuk ki, amelyeknek a sorrendi helyszáma a gyakorisági lista megfelelő szavának sorrendi helyszámához viszonyítva legalább tízzel tért el az előbbi javára; a következő öt kulcsszónál ugyanezt az eltérést legalább húszban állapítottuk meg, a harmadik ötnél legalább negyvenben, s az utolsó ötnél nyolcvanban, ill. nyolcvannál többen. A felsorolásban a zárójeles számadatok közül az első az egyéni jegyzék megfelelő sorrendi helyének számát, a második

az illető szó összesített jegyzéken szereplő sorrendi helyének számát mutatja.

1. Tóth Árpád legjellemzőbb szavai: *bús* [4./21.], *lélek* [16./26.], *jó* [17./29.], *halk* [20–22./72–74.], *szelíd* [24./53.], *vén* [27./57.], *setét*, *sötét* [34./86.], *kéz* [43./64.] *édes* 43–45./72–74.], *csend*, *csönd* [44–45./72–74.], *fáradt* [49–52./107–111.], *drága* [53./101–102.], *dal* [58./100.], *furcsa* [59./150–153.], *fa* [60./119–123.], *lány* [63./170–178.], *bú* [71./170–178.], *ül* [88./159–162.], *ajak* [95–98./205–209.], *lomha* [95–98./251–258.].

2. Juhász Gyula legjellemzőbb szavai: *magyar* [melléknév] [9./56.], *világ* [12./34.], *ég* [főnév] [13./46.], *élet* [15./27.], *nagy* [18./30.], *vár* [ige] [20./44.], *örjöng* [26–28./127–128.], *éj* [36./78–79.], *régi* [39./61–62.], *örvény* [42./163–169.], *csillag* [44–46./99.], *víg* [44–46./91–95.], *megy* [47./117–118.], *fény* [54–56./133–138.], *száll* [57–60./107–111.], *sír* [főnév] [67./141–145.], *virág* [74–77./146–147.], *vers* [81./182–184.], *jövő* [főnév] [91–95./210–214.], *végtelen* [91–95./182–184.].

3. Szabó Lőrinc legjellemzőbb szavai: *tud* [22./38.], *lát* [24./39–40.], *Isten* [29–30./43–44.], *pénz* [33./132.], *akar* [34–35./90.], *szeret* [44–48./72–74.], *mond* [49–51./210–214.], *erő* [57–61./155–158.], *gyerek*, *gyermek* [57–61./155–158.], *kell* [65–66./87–89.], *szeretet* [67–68./200–204.], *szám* [69–71./251–258.], *fáj* [72./119–123.], *két* [73–75./133–138.], *tűz* [78./150–153.] *nap* [égitest] [87–90./163–169.], *év* [91–96./225–232.], *hazudik* [91–96./303–308.], *meghal* [91–96./192–196.], *hús* [97–101./309–315.].

A kulcsszavak szófaji megoszlása:

1. Tóth Árpádnál 1 ige, 7 főnév, 12 melléknév;
2. Juhász Gyulánál 4 ige, 11 főnév, 7 melléknév;
3. Szabó Lőrincnél 9 ige, 10 főnév, 1 számnév.

Ez az összeállítás is szembeeszközen mutatja a jelzői használatú szók számának csökkenését az ige javára.

A kép teljessége azt kívánta volna, hogy közöljük azokat a gyakorisági listákat, amelyek alapján következtetéseket igyekeztünk levonni. Bizonyos szerkesztésbeli megfontolások és nyomdai nehézségek miatt erről le kellett mondanunk.

7. Összefoglalásul megállapíthatjuk:

1. nagyobb szövegminták alapján végzett szóstatistikai vizsgálatok alkalmasság arra, hogy valamely szerző egyéni stílusának sajátosságait, műfajának specifikumait alaposabban megismerjük;

2. az olyan jellemzők, mint a szókinés gazdagsága és gazdaságossága számadatokban kifejezhető, mérhető tulajdonságok, amelyek — a szófaji megoszláshoz hasonlóan — a színvonal megítélésének lehetősége nélkül jellemzik a szerzőt, de amelyek egyéb tényezőkkel együttesen lehetnek kritériumai a művészi értéknek;

3. megfelelő szövegminták kiválasztása lehetővé teszi a hasonló lítvizsgálatokat, és megenged formatörténeti következtetéseket.

Szende Tamás

József Attila-kommentárok*

V.

1. „S Mária szolgálónk, a néma,
Hirtelen *hars*¹ nótákat dalolt . . .”

(Ady: Emlékezés egy nyár-éjszakára. Az 1918-ban megjelent A halottak élen című kötetből)

[Ady] „Nyelve sokszor ízesen magyar, de szókincse nem gazdag. Azok az újítások, melyekkel kísérletezett, összetételei, elvonásai nem szerencsések, többnyire kiagyaltak, mesterkélték. (Tavaszhárás, Csók-kunyhó, göth, *hars*¹ stb.) Kevés költő hagyott maga után annyi selejttest, művészileg idéltent és modorost” (Kosztolányi: Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről. — Először a Toll 1929/13. sz. Vö. Kosztolányi: Kortársak. Nyugat. Bp., 1942? 1: 51).

„Kosztolányi diadalmasan állapítja meg, hogy a göth, *hars*¹ stb. szavakat, amelyeket Ady alkotott, ma nem használja senki. Igaz. De . . .” (Kömlös Aladár: Ady-revizió? — Először a Korunk 1929-i évfolyamában. Vö. uő.: Táguló irodalom. Magvető. Bp., 1967. 369).

„Rimánkodik az éghez sok bolond,
hogy bújjanak beléjük *hars*¹ erények.
De ők alattomosak és szerények,
sutyomban élnek, haragjuk kolomp.”

József Attila: Majd emlékezni jó lesz. 1935. —
ÖM. 2: 144)

„Hangok játéka is vonzott: ahogy
egy sereg galamb alásuhogott,
szárnyaik édes pümpüése a
leszállás előtt, tücsökszó, puha
méhzümmögés, kövekkel kongatott,
hárfazsongású sürgönyoszlopok,
kötlostyúk kottya, s az a méla mú,
a teheneké! *hars*² kukurikú
hajnal előtt, tavi békazene:
pendülő üm, mord kvarty, víg brekeke . . .”

(Szabó Lőrinc: Hangok. — Az 1947-ben megjelent
Tücsökzenéből)

„A *hars* fiatalember [= Radnóti] lírai tartása után a meditáló férfikép már megfoghatatlanabb” (Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Forum. Novi Sad. 1965—7. 53).

* Vö. Nyr. 91: 398—405; 92: 188—94.

¹ Az én kiemeléseim. — T. G.

² Az én kiemelésem. T. G.

Lebecsülném az olvasót, ha e hat idézetet összekötő szöveggel malteroztam volna egybe. A kérdés világos: életképes-e a *hars* melléknév? Az elfogult Kosztolányi halálra ítélte, József Attila és Szabó Lőrinc mégis fölhasználgák. Megjelenik az értekező prózában is. Befogadja nyelvünkbe — igaz, „ritka, költői” minősítéssel — az ÉrtSz. is (a szótár épp Adyt és Szabó Lőrincet idézi). Elég-e ehhez az idézett költők tekintélye? Aligha. Egy szó a létét végül is csak azzal igazolhatja, hogy szükség van rá; hogy a versbe is a — művészi, lírai — szükségszerűség ereje illeszti bele; hogy mással nem cserélhetnénk föl az alkotás megbontása, sérelme, eltorzítása vagy legalább is hangulati módosítása nélkül. Jules Renard paradoxonja szigorú mérce a művész számára: „Nincsenek színanimák. Csupán szükségesek szavak vannak, és a jó író ismeri őket” (Naplójából). Adyt, József Attilát az igazolja, ha bebizonyul, hogy a *hars* ilyen „szükséges” szó.

2. A kérdést tehát úgy kell föltennünk, hogy miben különbözik a *hars* az elvonás alapjául szolgáló *harsány* szótól, és ha ezt megoldottuk, vizsgálhatjuk, hogy erre a különbségre az alkotásnak valóban szüksége van-e. Ehhez az elvonást is stílusértéke szerint kell szemlélnünk. Figyelmen kívül hagyhatjuk a tudós archaizálás lehetőségeit, mellőzhetjük tehát az elvonásnak azokat az eseteit, melyekben az alapszó már kiveszett (közismert példák: *csárdák* → *csárda*, *jağnyed* → *jegenye*, *medved* → *medve*), mert ezekben a stilisztikai szembenállás már nincsen meg. Hasonló okokból nincs szükségünk azoknak az elvonásoknak az értékelésére sem, melyekben az alapszó és a belőle elvont új szó közt akár szófaji, akár egy szófajon belüli, altípusbeli különbség van (*kapál* → *kapa*, *esztergál* → *eszterga*, *hintál* → *hinta*, *csendeszség* > *csendesség* → *csendes* → *csend*, *üdvöztség* > *üdvösség* → *üdvös* → *üdv*; *illan* → *ill*-, l. *illóbolaj*; vö. Simonyi: NyF. 11. sz.).

Érdekes viszont szembeállítanunk az *árnyék*-ot a belőle a nyelvújítás korában elvont *árny*-nyal (TESz.). Nyelvérzékünk is jelzi, hogy a két hasonló jelentésű köznévi használati köre, alkalmazási lehetőségei között különbség van, s ez nemcsak stílusminősítésbeli, hanem fogalmi is, hangulati is. Ezt az érzésünket az ÉrtSz. is igazolja. Ilyen párok még a *balgatag* ≈ *balga*, az *éjjel* ≈ *éj*, a *gyökér* ≈ *gyök*, a *köpenyeg* ≈ *köpeny* és a *parányi* ≈ *parány* (az elvonás folyamatára l. Simonyi: Nyr. 29: 484–5. 32: 548, TESz.), noha ezekben inkább a hangulati eltérés a lényeges, nem pedig a fogalmi tartalmaké. Olykor-olykor ez a szemantikai szembenállás az elvonás és az elvonás alapjául szolgáló szó helyett egy másik képzett vagy továbbképzett származék közt jön létre: *alkonyodik* → *alkony* ~ *alkonyat*, *kanyarodik* → *kanyar* ~ *kanyarulat*, *szendereg* → *szender* ~ *szenderegés*. E szemantikai párokat vizsgálva, természetesen számításba kell vennünk a szavak terjedelméből, rövidebb-hosszabb voltából adódó hangulati tényezőt (vö. Fábíán–Szathmári–Terestyéni: Stíl. 160–1; Zolnai Béla: Nyelv és hangulat 48–52). Hadd idézzem mások után itt én is Bitnitz Lajos száznegyven éves, de ma is helytálló megállapítását: „... a' lassú tárgyak' kifejezésére több szótagú és nehéz fordulatú; a' gyorsakéra egy szótagú; a' gyengédekre és darabosokéra olly szavakat választunk, melyek hangjokra nézve is azokkal megegyeznek” (A' magyar nyelvbeli előadás' tudomány. Pest, 1827. 119).

József Attila költészetében nemcsak az anapestusok sodró ritmusa fejezi ki az illanékonyág hangulatát, hanem az elvonással létrejött, perdülő, választékos, költőies főnevek is:

„Ha reggeli fényben elindul a táj
remegése, fuvalma, a *kecs* puha *bolyha*³
s mert még teli *szender*, rajzik a báj . . .”

„Csupa *csín*, csupa *pír*, csupa kár,
csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás . . .”

(Reggeli fény. 1937. — ÖM. 2: 199)

Esetünkben azonban a „Reggeli fény”-ben bemutatott általánosabb ható-
tényezővel szemben sokkal fontosabb azt tisztáznunk, hogy az elvonás során
a szó hangalakjából mily en hanghatású elem maradt el. A *harsány* az
elvonással tulajdonképpen egy deverbális névszóképzővel lett kevesebb, rö-
videbb (SzófSz., D. Bartha Katalin: Szóképz. 83). Az efféle hangutánzó tóból
alakuló származékszó kifejező jellegének a képző lehet erősítő tényezője is
(pl. a *kopog -g* gyakorisító képzője egyúttal a hangutánzást is szolgálja), de
lehet hatáscsökkentő, tompító szórész is. A *hars-* tő kifejező erejét az *-ány*
képző nem erősíti, hanem ellenkezőleg: tompítja. E végződés nazálisának a
harsány szó jelentésével ellentétes hangulati kisugárzását minden erősebben
auditív típusú ember érzi (egyébként vö. Fónagy: A költői ny. hangt. 35,
57—9, 76 stb., uő.: NytudÉrt. 37. sz. 16—8, 36, 41; Gergely Éva: Nyr. 91:
410, 411). A *hars* tehát sokkal erősebben hangutánzó hatású, mint a *harsány*.

Egy-egy szónak köztudomásúan megvan a maga asszociatív köre. Ez
csak részben függ a hangzástól, de nyilvánvaló, hogy az elvonás eredményezte
hangzástól módosíthatja ezt a képzetársítási kört is. Hogy a kontextus
hangulati besugárzása meg ne tévesszen bennünket, az idézetekből kiragadva
állítottam szembe a *hars*-ot a *harsány*-nyal, és megkérdeztem öt magyartanárt és
tizenöt magyar szakos főiskolai hallgatót, hogy az előbbi ritka-irodalmi
jellegén kívül éreznek-e jelentésbeli, fokozati, hangulati különbséget köztük.
A megkérdezettek *é l e s e b b n e k*, *n y e r s e b b n e k*, *f r i s s e b b n e k*
tartották a *hars* alakot. Nyilvánvaló, hogy a *hars*, *nyers* és *friss* jelölte tulaj-
donságok közt társadalmi szintű, általánosan érezhető szinesztéziás kapcsolat
van. De e kapcsolat tudatosításában az is közrejátszott, hogy a *friss* és *nyers*
hangsört alaki hasonlóság is társítja a *hars*-hoz. Az alaki hasonlóság társító
erejét fölfokozza az, ha a kontextus: vers (gondoljunk csak a rímelés művele-
tére)! Köznapi érintkezésben a jelentésbeli összefüggés háttérbe szorítja —
a *hars*-ról nemigen jut *hárs*, *vers* vagy *bírs* az eszünkbe —, de egészen nem
nyomhatja el.

3. A *harsány*-nyal szemben miért a *hars*-ra van szüksége Ady versének?
A katasztrófát, a fenyegető világegést sejtető rendkívüli, baljós jelek közt a
néma Mária szolgálónak a hirtelen fölhangzó éneke korántsem csak *harsány*,
azaz 'élénk, világos színezetű, áthatóan erős' hang (ÉrtSz.), hanem a maga
legelsőként fölszakadó kezdetleges voltában nyilván érdemesen nyers és éles.
Ady nyelvi megoldása, szóválasztása tehát hitelesebb, i g a z a b b, mint az,
amelyet a köznapi nyelvhasználat kínál. József Attila *hars* erényeiben a szinesz-
téziás metafora az érzékletessel nem érzékletest, hanem elvontat köt össze.
Ez az elvont tartalom a vele asszociálódó *nyers* jelentésárnyalataiban fogalma-

³ Az én kiemelésem. — T. G.

zódik meg: 'természetes állapotban levő', 'kíméletlenül őszinte', 'általában természetes erejében levő, egészséges erővel teli, romlatlan', 'tisztá, romlatlan, természetes, friss' (ÉrtSz.). Nyilván a 'kíméletlenül őszinte, romlatlan, természetes, friss' jelentésárnyalatokra volt szüksége Bori Imrének is a fiatal Radnóti jellemzésében.

Szabó Lőrinc versét szándékosan idéztem az ÉrtSz.-nál lényegesen bővebben. E kis hangutánzó remekben a költő csodálatra méltó pontossággal ábrázolja, fejezi ki az embert körülvevő zajok, hangok árnyalatait. Nem tartozom Szabó Lőrinc rajongó hívei közé, számomra mégis külön ajándék volt a leszálló galambok szárnyának „édes *püpigése*”, és költői telitalálatnak kell tartanom a különféle békahangokat jellemző jelzőket is. E b e n a szövegösszefüggésben csak az együgyűség magyarázhatja a *hars* fölbukkanását holmi szótagszámkényszerrel. Az éles, friss kakaskukorékolásnak a *hars* a „szükséges” jellemzője.

4. Nem általánosítok. Az elvonás stiláris hatásmechanizmusa nem okvetlenül azonos a látszólag egynemű esetekben sem. A két hatótényező, l. a hangsor rövidülése okozta hangulatváltozás és 2. a szó asszociatív körének módosulása nem hat okvetlenül egy irányba, s nem is egyforma erővel, olykor csak az egyik érvényesül. Társadalmi objektivitásuk sem azonos szintű. A szó hangteste nagyjából azonos hangzás- és mozgásélményt kelt az egy nyelven beszélőkben, így az ebből eredő hangulati tényező is az egész társadalomra hat: ha nem így volna, nem lehetne megmagyarázni, hogy a hangmetaforásdiában fölített kérdésekre (vö. Fónagy i. m.) hogyan kaphat a kutató gyakran teljesen egyöntetű, 100%-os válaszokat. A szavak asszociatív körét már sokkal kevésbé minősíthetjük kollektívnek. A nem kisszámú egybeesésen kívül e kör területének jelentős része teljesen egyéninek látszik. Ez azonban csak látszat. A lélektan már rég tudja, hogy az egyéni különbségek is csoportokba rendeződnek. Az egyéni tudatnál magasabb csoportlét tulajdonképpen nem más, mint a társadalmi objektivitásnak bizonyos alsóbb szintje, alacsonyabb foka.

Nézzük most már az említett két hatótényező viszonyát József Attila néhány elvonással alkotott költői szavában! Egyéni alkotásának gondolnánk a *leh* főnevet, pedig CzF. bőven tárgyalja:

„Az ajkaidról áradó varázslat
lány *lehe* teszi [!]
hogy hú kutyaként hever lábaddnál s figyelve
a szimatoló sziv [!] s e nyugtalan elme”

(Vázlatok az „Én, ki emberként” c.
vershez. 1937. — ÖM. 2: 320)

„Ajkaidról lány *lehü*, száz varázslat
bűvöl el . . .”

(Én, ki emberként . . . 1937. — 2: 204)

A *lehelet*-tel szemben a *leh*-et minden megkérdozett puhább, finomabb, lágyabb hangzásúnak tartotta, s a jelentésben ilyen fokozati eltérést állapított meg. A megváltozott asszociatív körnek kisebb a jelentősége (a *pihé*-t említették ketten, s elhangzott a *lepke*, *pille* is). A versben a szeretett nő

varázsának légiessége, szinte testietlenné, anyagtalanná szublimálódott volta válik ezzel az elvonással sugalmazóbbá.

Itt tehát a fő hatótényező a hangalaki szembenállás. Másutt az asszociációs kör megváltozása válik azzá:

„*dombor* kebled, ime, fénylik, akár a gyöngy.”

— írja a költő a „Névnapi dicséret [!]”-ben (1922. — ÖM. 1: 21). A *dombor* költői melléknév főnévként szintén megvan CzF.-ban, jelentése általában ’valamely test kidudorodása, kigömbölyödése’, különösen ’az építészeti szobrászműveknek a kidudorodása, relief’. Ma ez már csak a *dombormű* összetételben él. De éppen ez az összetétel tartja elevenen a CzF.-ban speciálisnak minősített jelentést is. Amikor tehát a költő a *domború*-ból ismét elvonja most már melléknévül a *dombor*-t, e régi-új szó jelentésébe belejátszik a *dombormű*, a relief jelentésének nemcsak alaki oldalával, hanem kissé a ’művészi alkotás(szerű)’ és ennél sokkal inkább a *n y a g i*, márványból bronzból való voltával is. Mondjuk ki magyarul: a *dombor* kebel — különösen egy klasszikus-időmértékes ritmusú versben — ha nem is gömbölyűbb a *domború*-nál, de márványhoz (bronzhoz? L. később!) hasonlóan keményebb. Belemagyarázás? „*Bronz* kebled hasonló a föld rögéhez” — mondja „Férfiszóval” (I. 1924. — ÖM. 1: 180). Az ünnepest nő keblét aligha a bronz színéhez hasonlítja a költő; sokkal inkább a szilárdságához (vö. Nyr. 91: 402).

Idézgettük CzF.-t. Szükségesnek látszik egy megszorítás: nem stilisztikai, hanem csakis filológiai kérdés, hogy a nála is meglevő szókat József Attila a szótárból vette-e — ez elvégre nem lehetetlen! —, vagy önállóan újból elvonta. Akár így van, akár amúgy, az olvasó számára a *leh*, a *dombor* és társai továbbra is egyéni-költői alkotások: ilyen stílusminőségben hatnak! Ezt a problémát tehát a továbbiakban nem boncolom.

CzF. kifejezésével élve: a *hunyor* is afféle „elvont törzsök”:

„Óh égbolt csontos tisztasága —
éhen halottak fagyossága!
Hunyor nélküli nyugalommal!
Tettembe vetett bizalommal!”

(Zuzmara. 1928. — ÖM. 1: 341)

Beletartozik a *fintor*, *vigyor*, távolabbról a *szigor* körébe (CzF.). Stílusértékét szembeállíthatnánk akár a *hunyor*gás-sal, akár a *hunyorintás*-sal. Mind a gyakorító, mind a mozzanatos igéknek és származékaiknak e természetükből adódik valami könnyedebb, kicsinyítő jellegük, s nemcsak nyelvtörténeti vonatkozásban (vö. Bárczi: TA. 141, 149, 152, 157, 164 stb.; B. Lőrinczy: KTSz. 92, 94), hanem a mai nyelvhasználatban is (vö. pl. Kossa János: Így írunk mi 1: 96—7). Ez a cselekvést elaprózgató könnyedség nem illik az „éhen halottak” fagyott nyugalomához még tagadva (*nélküli*) sem. Ezért lett a vers szükséges szava a *hunyor*. Ez egyébként azonos alakú egy mérges növény nevével (CzF., ÉrtSz.). Bár költői szövegben a szó hangulati érzékenysége fölfokozódik, a jelentések távolisága miatt alig hinném, hogy a különben is kevésbé ismert növénynevének jelentése, hangulati velejárója besugározódna a versbe.

A képzettársítás körét a szövegösszefüggés esetenként más-más módon befolyásolja. Egy példát erre is! József Attila *csilló* szava alighanem a *csillog*,

csillan. csillámlik igégből elvont *csill-* igető folyamatos történéssű melléknévi igeneve, illetve a *csillogó, csillanó, csillámló* igenevek szó belseji csonkítása. E két lehetőség közt itt nem szükséges választanunk, mert egy ilyen választás a *csilló* stílusértékét nem módosítja. Az említett kontextushatást bizonyítja a szó három eltérő környezetű előfordulása. A „Sas”-nak

„A mindenséget falja
csilló azúri csőre.”

(1937. — ÖM. 2: 222)

Az égitestnyi óriásmadár csőre n e m *csillogó*: a versnek nincs szüksége a gyakorító igék rejtettebb-nyíltabb kicsinyítő árnyalatára. A *csilló* így a *csillogó*-nál lényegesen közelebbi szinonimája a *fényes*-nek, *fénylő*-nek vagy a már nem gyakorítóknak, hanem folyamatosnak minősülő *ragyogó*-nak, de a kápráztató fényhatást kifejező, hangfestő ereje ezeknél lényegesen nagyobb. A *tündöklő* sem lenne itt helyén: annál sokkal élesebb, bántóbb fényhatást kell a költőnek ebben a látomásában kifejeznie. A „Sas” azonban a szó szétágazó hangulati lehetőségei közül csak az egyiket elevenítette meg. Más lehetőséget vált valóra az „Eszmélet” első darabjának a szövegekörnyezete:

„a levegőben semmi pára,
a *csilló* könnyűség lebeg!”

(1934. — ÖM. 2: 107)

Bár itt is megőrződik a 'fényes, fénylő' főjelentés, a *levegő, pára, könnyűség, lebeg* közé ékelve szinte az *illó* 'tűnő, tűnékeny' ikerszavává is válik. Véleményem szerint megint más asszociatív hatások érvényesülnek a következő helyen:

„*csilló* véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult [!] szövőszéke . . .”

(Eszmélet. VII. — 1934. — ÖM. 2: 108)

Ez a *véletlen* lehet esetlegességében föl villanó: csillanó-csilló is, illó, illanó is, de *szálai* is vannak, melyekből a *törvény*, a szükségyszerűség szövődik.

Az állattan ismer ilyen *csilló* szót is: a *csilló* „a csillangós egysejtűek, valamint egyes hámsejtűek aránylag rövid, f o n a l s z e r ű [az én kiemelésem. — T. G.], nagy számban előforduló mozgási sejtszerve” (ÚMagyLex. vö. még RévLex.). Középiskolai természetrajzórákon hallhatta-e a költő ezt a szakszót? A Szegedi Tanárképző Főiskola növényteni tanszékvezető professzora, Kiss István és Jósa Zoltán adjunktus másképp gondolja (segítségükért itt mondok köszönetet): Apáthy professzor halála (1922. IX. 17.) után a szegedi egyetem növényteni tanszékének Gelei József állt az élére (vö. Jósa Zoltán: Dél-Magyarország 1955. május 21. sz.). Gelei Józsefet éppen a csillós egysejtűekkel kapcsolatos kutatásai tették hírnevessé: az egyetemen közismert volt a „csillós” professzor (Jósa Zoltán szóbeli közlése). A széles érdeklődési körű József Attila nyilván hallhatott szegedi egyetemi évei alatt róla. Talán még a mikroszkópban is látott ezüsttel festett csillós hámsejtmetszetet, véli Kiss István, s a szélfújta búzaföldként végigcsillámló mikroszkópi látvány össze is köti a szakszót a *csill-* igetővel. Ez azonban már csak óvatos föltevés. Biztosabban csak annyit mondhatunk, hogy az „Eszmélet”-nek ebben a szövegösszefüggésében a *csilló* jelentésébe okvetlenül besugárzik

a *csillogó*, *csillanó*, *csillámló*, valamint az *illó* szavakén kívül a zoológiai szakszóé is.

A *csilló* példájából is látszik, hogy az új szó jelentését az elvonás alapjául szolgáló szók és a kontextus együttvéve sem határozzák meg teljesen. Az új szó jelentésének sejtelmes bizonytalansága némelykor a kétértelműségig erősödik:

„Nem a *szipolyt*, ő azt gyalázza,
kinek nem álma pálmaháza”

— mondja „Egy költőre”: Babitsra József Attila (1930. — ÖM. 2: 24). A *szipoly* nyilván a *szipolyoz*-ból való: de a szöveggörnyezetből kiragadva okvetlenül többjelentésűvé válik. A megkérdezettek nagy többsége — engemet is meglepve és velem ellentétben — ’kizsákmányolás’, ’kiszipolyozás’, vagyis folyamat jelentésűnek, nomen actionisnak tartotta. Könnyen meglehet, hogy engem a kontextus befolyásolt: ott a kizáró ellentét másik oldala *s z e m é l y* (*kinek* nem álma pálmaháza), talán ezért is hajlottam eleve arra, hogy a *szipolyt* inkább személynek, nomen agentisnak, tehát ’kiszipolyozó’-nak értelmezsem. Mégsem csupán ezért. A *szipoly* a költői elvonástól függetlenül is létező szó. CzF. szerint ’molyvilla, amely különösen a méhkasokban szeret tanyázni, s a mézet „szipogatni”’, az ÉrtSz. szerint meg ’a cserebogárnál kisebb, sárgásbarna vagy vörös hátú, szőrös bogár; a gabonafélék nagy kártevője’, illetve átvitt értelemben, bizalmas, de elavult használatban ’iszákos ember’. E jelentések okvetlenül erősítik a költői elvonással létrejött *szipoly* szónak ’kártékony’, ’kártévő’ jelentésvonatkozását, sőt mivel személyt szokásosabb metaforikusan állattal azonosítani, mint elvont főnevet, a nomen agentis jelleget is. Mégsem ragaszkodom makacsul csak a saját megoldásomhoz. A kétféle értelmezés művészileg nemhogy zavarná egymást, sőt inkább erősíti a vers mondanivalóját: tehát lírailag hasznos kétértelműség (vö. Török Gábor: »A líra: logika« 70–6, 269).

5. Csak a legtanulságosabbnak látszókat elemeztük itt a költő elvonásai közül. Sok említetlennel találkozik még az olvasó, sok hasonlót kell önállóan megoldania. Ezek a kommentárok nem receptet, hanem csak használható szempontokat kívánnak adni a vers egyre mélyebb megértésére törekvőnek.

Ha Kosztolányi, a kiváló stilisztika tévedett a *hars* megítélésében, nyilván mi sem vagyunk csalahatatlank. De az „intuitív stílusérzék”-nél mégis biztosabb út az igazság felé a szó hanghatásának, képzettársítási viszonyainak és a szöveggörnyezet besugárzásának a mérlegelése. Ebben mindnyájunknak egyet kell értenünk.

Török Gábor

Vörösmarty: „haloványan hófehér szobornál . . . áll”

I.

Vörösmarty a „Szép Ilonka” hősnőjének döbrent dermedtségét, mikor Budán a királyban ismeri fel a náluk járt vadászt, így festi: Haloványan hófehér szobornál / Szép Ilonka némán és merőn áll.

A mondat értelme egészen kétségtelen: a költő hófehér szoborhoz hasonlítja hősnőjét, olyan sápadt és dermedt volt. De a jól ismert sorok gyönyörű

zenéjén túl, ha véletlenül ráirányul a figyelmünk, feltűnhet a fogalmazás módja. Prózában így mondanánk: „mint hófehér szobor” vagy „hófehér szoborként”, — de hogy illeszkedik a fenti mondatba: „hófehér szobornál”? Nemrég társaságban így idézte valaki az első sort: „Halványabban hófehér szobornál” (nyomban ki is igazította egy pontosabb emlékezetű: „haloványan!”); ez persze téves idézés volt, de mintha a *-nál* ragra figyelemmel így volna logikusabb; s nyilván nem véletlen, hogy emberünk emlékezetében így módosult — öntudatlanul — a szöveg. Vagyis Vörösmarty meghittten ismerős sora nyelvtanilag érthetetlennek látszhatik. Mintha összehasonlításban középfok kínálkoznék a *-nál* mellé. (Az természetesen más kérdés, hogy a „Halványabban hófehér szobornál” sehogy se tetszene nekünk a versben, mert az ilyen — a közbeszédben szokásos — túlzás nem illenek a minden bája mellett nagyon komoly és ünnepélyes hangú költeményhez.)

Minthogy a költő mondatában nyilvánvalóan összehasonlítás van, ilyenkor pedig a *-nál* mellett középfokhoz vagyunk szokva, vegyük közelebből szemügyre a középfok esetén használt nyelvtani szerkezetet; e részben itt csak a kötőszó (*mint*) nélkül használt szerkezet érdekel minket, mely nemcsak a magyarban van meg, hanem más nyelvekben is. A latin ilyenkor a távolodást jelző ablativust alkalmazta (abl. comparationis), aminek az lehetett az eredete, hogy a szemmel érzékelhető térbeli eltérést (hosszabb, magasabb, nagyobb stb.) azzal jelezte, hogy összehasonlításkor (gondolatban) bizonyos távolságot kellett megtenni az egyik től a másikig. A térbeli egybevetésben kialakult, ilyen nyelvtani szerkezetet aztán kiterjeszthették minden más összehasonlítás (szébb, érdekesebb stb.) esetére is.

A latin alapján kifejlődött modern nyelvekben már a latin *de*-ből kialakult előljáró szerepel, így az olaszban — általános használatban — *di*, a franciában meg — szűkebb körben — *de*. Tehát itt is fölellhető a távolodás eszméjéből való kiindulás (a latinban *de* = *-ról*, *-ről*). Az említett előljárók többféle szerepet töltenek be, így kifejeznek eredethatározót és birtokos esetet is, ám mindkettőben benne rejlik a valahonnan kiindulás eszméje, mely a fentiek szerint középfok mellett is jól érthető.

Az angolban nincs ilyen kötőszó nélküli szerkezet középfok mellett, de a németben a *von* egyrészt az irodalmi nyelvben távolodást, eredetet és birtokos esetet jelöl, másrészt a köznyelvben középfok mellett is használják (pl. „*jünger von ihm*”; sajnos, magyar beszédben is hallani: *fiatalabb tőle*, a helyes *nála* helyett), tehát itt is az a gondolat érvényesül, a távolodásból való kiindulás. Az orosz a középfok mellett birtokos esetet használ, e b e n a vonatkozásban tehát egyezik az említett modern nyelvekkel.

A fent vázolt — meglehetősen egyöntetű — felfogásmóddal szemben a magyar középfokos szerkezetben egészen más, önálló szemlélet nyilvánul meg. A magyarban a *-nál*, *-nél* elsődleges jelentése: mellette, vele. Itt tehát nem az egyiktől a másikig jutást, a comparatustól való távolodást jelezzük, ami már magában is utal a különbözőzésre, a középfokra, hanem egyszerűen az egymás mellé állítást. „Pista magasabb Péternél”: ezt úgy tekinthetjük, mint ennek a gondolatnak a sűrítését: Ha Pista Péter mellett áll, (akkor kitűnik, hogy) magasabb, mint Péter. (Innen szókép nélkül, egészen természetesen következhetett a nem térbeli összehasonlításra való alkalmazás is: *szébb nála* stb.)

Visszatérve Vörösmarty sorára, kétségtelenül feltűnően szokatlan szerkezetet mutat, de ez nyilván nem helytelen, nem logikátlan, mert a magyar-

ban összehasonlításakor a *-nál*, *-nél* nem utal kényszerűen a különbözősre, a középfokra, hanem csupán az összehasonlításra, „melléállításra.” Szép Ilonka annyira halvány, hogy ilyenek tűnik fel (akkor is), ha hófehér szobor mellett áll. Az említett idegen nyelvekben ezt persze a fentiek szerint nem lehetne a középfok mellett ott szokásos szerkezettel visszaadni.

Költőnk szövegezése tehát lényegében olyan új kifejezőmód, mely nyelvünk alapelveivel teljes összhangban van. Azonban mi összehasonlításakor annyira meg szoktuk a *-nál*, *-nél* mellett a középfokot, hogy e rag eredeti értelme ilyen összefüggésben már elhomályosult, és ezért Vörösmartynak mélyebbre nyúló kifejezése esetleg érthetetlennek tűnhet fel.

† *Haitsch Gyula*

II.

Bizonyára mindenki örömmel és érdeklődéssel olvassa a közműveltség kincstárában őrzött-féltett klasszikus költeményeink újabb meg újabb stílusvizsgálatával, szövegmagyarázatával, értelmezésével foglalkozó írásokat. Azt látjuk ugyanis belőlük, hogy régebbi alkotóink maradandó értékű művei ma sem gondolkodás nélkül szajkózott, tartalmatlan szövegek, imamalomhoz illő rituális textusok, hanem eleven hatású, még mindig fejtörésre, kísérletezésre ingerlő művészi remek. A Magyar Nyelvőr is ezért nyitott mindig tért az efféle cikkeknek, azt is remélve, hogy ha kell, viták indulnak róluk, s így mindenképp segítik, elmélyítik kedves költőink megértését és helyes iskolai oktatását.

Haitsch Gyula előbbi interpretációja szerintem ugyancsak igen érdekes, mindenképp tovább vizsgálendő szempontokat tartalmaz. A magam tanári emlékei közt szintén él két idevágó élmény: a vers számonkérésekor egyszer „*Halványabb* hófehér szobornál...”, másszor „*Halványabban* hófehér szobornál...” alakúra módosították diákjaim a költő szövegét (természetesen önkényesen térve el a költő szövegezésétől, még ha a maguk módján csak értelmezni akarták is vele a furcsállott részt). S hasonló iskolai tapasztalatot másoktól, nem pedagógus ismerőseimtől is hallottam már; sőt olyat is, hogy egy tanár maga ’halványabban, mint hófehér szobor’ értelmezést fűzött a kérdéses kifejezéshez. S ha jól értem, ilyesfélét mond *Haitsch* is: „egészen kétségtelen: a költő hófehér szoborhoz hasonlítja hősnőjét”. Látható: a dolgot már csak a helyes iskolai oktatás biztosítására is tisztáznunk kell.

Mindjárt kimondom azonban: engem érdekes tárgya és érthető elgondolása ellenére sem győzött meg *Haitsch* cikke. Elsősorban bizonyító vagy legalább valószínűsítő részét nem tartom elégségesnek, mert nem viszonyítja felfogását sem az eddigi *Vörösmarty-irodalomhoz* és *-illusztrációkhoz*, sem a magyar nyelv-tani szakirodalomhoz.

A Horváth Károly mintaszerű gondozásában megjelent, modern kritikai kiadású *Vörösmarty-versgyűjtemény* (V. M. Összes művei. I. kötet. Bp., 1960.) jegyzetei közt ugyanis nyoma sincs annak, hogy a sok korábbi feldolgozás közt valaki arra a — nyelv-tani és stilisztikai szempontból legalábbis szót érdemlő — magyarázatra gondolt volna, amelyre *Haitsch*. Ez pedig hallgatólag azt is jelenti, hogy eddig a szöveg betű szerinti értékét fogadták el, amely az ő cikkében elő sem fordul: hogy tudniillik a *hófehér szobornál* nem ha s o n -

lító határozó, hanem valóságos helyhatározó. Hogy valóban így is volt, azt egy-két „szúrópróba” rögtön megerősítette nekem. (A teljes szakirodalmi apparátust nem ellenőrizhettem.) a) Szemere Pál, a reformkor egyik legkiválóbb esztétája a Szép Ilonka elemzése közben már utalt rá, hogy Vörösmarty itteni „szintaxis”-a olykor „nem nyelvtani szabály, hanem költői szabadság, sőt önkény által vezéreltetik”. Példáinak egyike épp a mi két sorunk; az ő értelmezése szerint ez egyébként így volna prózában: „Szép Ilonka hófehér szobornál haloványan, némán és merőn áll” (Munkái 2: 137). b) Petőfi festő rokona pedig, Orlay (Petrich) Soma, tehát szintén Vörösmarty kortársa, egy kis képciklusban ábrázolta Szép Ilonka sorsát. Nos, az utolsó előtti festményen a király reneszánsz palotájának alsó lépcsőjéről nézi az ősz vitéz és a halálosan csalódott leány a király ünneplését, s Ilonka feje fölött, a magasabb lépcsőpillér szélén valóban ott látható egy fehér női márványszobor legnagyobb része. (Közzétéve reprodukcióként: Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály — 1800—1855. Bp., 1955. 27. képmelléklet.) — Az igazság kedvéért hozzáteszem, hogy egy szabad tartalmi átírás-ban már 1845-ben is jelentkezett Haitsch elképzelése: „De Peterdi rá ismer a vendégre, hogy ez a király... ’s gondolatok: Ilona örül? Nem! ő halványabb mint a fehér szobor” (Irodalmi Őr 5. sz. 41; Erdélyi János anonim bírálatában).

Nyelvtani tekintetben igaza van Haitschnak, hogy összehasonlításban semmilyen nyelvben nem mondható eleve lehetetlennek az adessivusi (-nál ragos) határozó alapfokú melléknév stb. mellett sem: ’a hófehér szobornál (is) halovány’. Ám ez ma nem is igazi „hasonlító határozó”. S pontosan a magyarban Simonyi is (MHat. 1: 239 kk.), Klemm is (TörtMondt. 170) csak a -tól ragos hasonlító határozónak alapfok mellett esetleges használatával foglalkozik, a -nál ragoséval nem. Sőt: Simonyi némely utóbbi típusú magyar példái („Krisztus az Atyától második”; „az embert csak a bárótól számítja”) nem is meggyőzőek; a rokon és nem rokon idegen nyelvű példák jók. (Klemm i. h. pedig erre sem idéz magyar példát.) — Az nyilván téves gondolat, hogy a *tőlem nagyobb* szerkesztés újabb idegenszerűség nyelvünkben.

Egészében tehát: elvileg mind a költemény tartalmába és szövegébe, mind a magyar nyelvtani rendszerbe bele lehetne „gondolni” a ’halványabban hófehér szobornál (is)’ értelmezést. A valóságban azonban minden előttem ismeretes régiek szöveg magyar ázat, képzőművészetileg oldás, magyar nyelvtani valószínűség a ’sápadtan (egy) hófehér szobor mellett Szép Ilonka szótlannul és mereven áll’ felfogást erősíti. Amíg ezt adatokkal meg nem cáfoljuk (valószínűtlenné nem tesszük), ne engedjünk az öncélú változtatás ingerének, az esetleges egyéni értelmezés szubjektív hitelének oly mértékben, hogy az iskolai tanításban is ezt érvényesítsük! Ez szerintem nem volna lelkiismeretes, tudományos valóságon alapuló nevelői eljárás. Vitatkozni azonban — érvek, adatok, módszeres munka alapján — nemcsak lehet, hanem szükséges is róla: éppen mert elszigetelten nem képzelenség a másik magyarázat sem. — S persze némi fokozó összehasonlítást így is érezhetünk a ’sápadtan (áll egy) hófehér szobor mellett’ összefüggésben; valami olyant, amilyen a ’feketén (közeledik) a szuroksötét éjben’-félékben volna. Ez esetben azonban nem a mai magyar szintaktikai eszköz tipikusan hasonlító („hasonlító határozó”), hanem a szemantikai (és elképzelésbeli) együttes elemeinek összefüggése.

A nyelvtudomány műhelyéből

A mondatelemzés formalizálása

(Az elektronikus számológép bekapcsolása a nyelvészeti kutatásokba)

A nyelvtudomány népgazdasági jelentősége — és ezzel együtt a tekintélye is — lényegesen megnövekedett az utóbbi évtizedekben. A nyelvészet tekintélyének növekedése jórészt nem a konkrét nyelvi anyag vizsgálatában és rendszerezésében elért eredményeknek köszönhető, hanem a nyelvi problémák általánosításának, és a különböző területeken (szerszámgépek automatikus vezérlésében, elektronikus számológépek programozásában, bonyolult működésű rakéták irányításában) felbukkanó problémák lényegi hasonlósága felismerésének. Az utóbbi években egyes humán tudományágakban is erősen fokozódik az érdeklődés az általános nyelvészeti kérdések iránt (néprajz, zeneesztétika, irodalomelmélet stb.).

A nyelvészet általános kérdéseinek megválaszolásához azonban a konkrét nyelvi tényeket is alaposabban ismernünk kell. A különféle gyakorlati felhasználásra szolgáló mesterségesen felépített „nyelvek” (programozónyelvek stb.) lényeges hasonlóságot mutatnak ugyan a „természetes” nyelvekkel, szerkezetük azonban összehasonlíthatatlanul egyszerűbb, s az általuk használt kifejezési eszközök sokkal szegényesebbek, mint akár a legritívebb természetes nyelv kifejezési eszközei is. (Másképp persze felépítésük sokkal logikusabb és egyértelműbb — funkciójukat másképp nem is tudnák betölteni.) S annak ellenére, hogy egy-egy speciális területen (például egy-egy szaktudományban) kidolgozott nyelv az adott szűk problémakörben alkalmasabb az összefüggések, problémák tömör megfogalmazására vagy akár a következtetési folyamat bizonyos fokú mechanizálására (vö. az algebra vagy a kémiai formulák nyelve), általánosság dolgában egyik sem vetekszik, sőt egyik sem lehet meg a természetes nyelvek sok tekintetben pontatlan, félreérthető — vagy szószátyár, körülményes kifejezési eszköze nélkül. Az emberi gondolkodás alaposabb megismerésének útja kétségtelenül a konkrét nyelvi törvényszerűségek beható vizsgálatán keresztül vezet.

A jelenségek megismerésének hatékony eszköze — és egyúttal objektív mércéje — a jelenségek formalizálása. A formalizálás lényege persze nemcsak különféle jelölések bevezetésében áll, hanem e jelek mögött meghúzódó fogalmak kapcsolatainak tisztázásában, hiszen ez elengedhetetlen feltétele egy következtetes jelölésrendszer kidolgozásának. A formalizálásnak éppen az a jelentősége, hogy a problémák könnyen kezelhető, könnyen áttekinthető formában való felírásával, formális átalakítási szabályok megfogalmazásával lehetővé teszi olyan vizsgálatok végzését és olyan következtetések levonását, amelyek megfelelnek a mögöttük meghúzódó értelmi összefüggéseknek.

A problémák bonyolultsága tehát éppen nem ok arra, hogy a formalizálás előnyeiről lemondjunk. A tudományok fejlődése — leginkább talán a matematika története — szemléletesen igazolja a formalizálás jelentőségét. Az aritmetika fejlődésének hatalmas lökést adott az arab számok bevezetése, amely lehetővé tette a tízes számrendszer sajátosságainak kihasználását a műveletek formalizálásában, algoritmikus megfogalmazásában. Az algebra nyelvének megteremtése lehetőséget adott olyan bonyolult szituációk egyszerű

leírására és az ezzel kapcsolatos formális következtetések levonására, amelyek közvetlen okoskodással nehezen volnának követhetők. A differenciál-integrálszámítás talán még ma is csak kivételes matematikai koponyák számára volna érthető, ha Leibniz nem teremti meg a hozzá való formális jelölésrendszert.

A nyelv maga is speciális formális rendszer a gondolatok kifejezésére; mint Marx mondja, „a gondolatok közvetlen valósága”. E rendszer tövényszerűségeinek feltárása azonban lényegesen bonyolultabb feladat, mint egy mesterségesen konstruált nyelv formális szabályrendszerének felállítása. Eddigi, „emberi” adottságainkkal szinte reménytelen vállalkozás lett volna, talán nem is annyira a nyelv bonyolultsága, mint inkább a különböző kifejező eszközök többértelműsége és a rendszer hatalmas méretei miatt. Lehetőségeink páratlan kiterjesztését, egy eddig elképzelhetetlen „nyelvészeti kísérletező és kutató laboratórium” megszületését jelentette az elektronikus számológépek megjelenése. A gépi lehetőségek jó kihasználását ugyan jelentősen gátolta az első időkben a memória korlátozott kapacitása (a nyelvészeti feladatok általában lényegesen helyigényesebbek, mint a számítási feladatok), a számológépek fejlődésével azonban ezek a technikai jellegű problémák egyre kevésbé jönnek számításba.

A felvetődő problémák részben matematikai, részben nyelvészeti jellegűek. A matematikai jellegű problémák elsősorban a nyelvi jelek és jelkapcsolatok többértelműségéből fakadnak, amelyek lehetetlenné teszik az egyértelmű döntést az elemzés egy-egy adott szintjén a nyelvi egységek összetartozásának megállapításában. Matematikai problémát jelent annak bizonyítása is, hogy az alkalmazott nyelvi szabályrendszer állandóan tökéletesíthető, bővíthető legyen, vagyis az alkalmazott algoritmus elég általános jellegű legyen ahhoz, hogy az algoritmus struktúráját az alkalmazott nyelvi szabályrendszer változtatása (tökéletesítése, bővítése) ne befolyásolja.

A nyelvészeti problémák főként a gépi vizsgálatokhoz már kezdetben is szükséges formalizálási szint elérésével kapcsolatosak (az alkalmazott egységek kiválasztása, összefüggéseik formális megállapítása stb.). Figyelembe kell vennünk azt is, hogy finomabb eredmények elérése csak finomabb kategorizálással — és ennek megfelelően finomabb, de terjedelmesebb szabályrendszerrel valósítható meg.

Az MTA Számítástechikai Központjának dokumentációs nyelvészeti csoportja célul tűzte ki egy olyan automatikus elemző rendszer kidolgozását, amely képes előzetes előkészítés nélküli szövegek gépi elemzésére, előbb szintaktikai, majd később — ennek alapján — szemantikai szempontból. A többértelműségből származó problémák megoldása érdekében nyelvészetileg nyílt (további feltételekkel kiegészíthető, finomítható) rendszert alkalmaztunk, amelybe a szükséges korlátozó feltételek és a további szabályok tetszőlegesen beépíthetők. Az alkalmazott matematikai apparátus automatikusan korrigálja az ún. „zsákutcákat” — tehát azoknak a szabályoknak az alkalmazását, amelyek egy-egy kiragadott szócsoporthoz elemzésére megfelelőek volnának, az egész mondat elemzésére azonban nem adnak eredményt. Ha a mondat szintaktikailag többféleképpen értelmezhető, akkor az elemzés során valamennyi elemzési eredményt megkapjuk. A szintaktikai elemző rendszer kidolgozásában Dömölki Bálintnak a mesterséges nyelvek elemzésére készített algoritmusát vettük alapul,¹ ennek szerkezetében azonban (éppen a természetes nyelvek elemzésének fokozott követelményei miatt) lényeges változtatásokat hajtottunk végre.²

¹ Dömölki, B.: An algorithm for syntactic analysis. Computational Linguistics III., Budapest, 1964. 29—46. és Домёлки Б.: Вопросы синтаксического анализа для формальных языков Computational Linguistics V. Budapest, 1966, 41—93.

² Varga D.: Построение новой анализирующей системы предложений Научно-техническая информация, Серия 2, 1968. № 4. 17—23. és Varga D.: Стратегия машинного перевода Машперевод-67 Nemzetközi KGST-szimposium, Budapest, 1967. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. (Megjelenés alatt.)

Az algoritmus működéséhez tetszőleges (megfelelő formában felírt) szintaktikai szabályrendszer alkalmazható.¹ Az algoritmus általános jellegéből következik, hogy nincs nyelvhez kötve (feltéve, hogy a vizsgált nyelv szintaktikai szabályai ún. átírási szabályok formájában felírhatók). Az eddigi elemzési kísérletekhez elkészült az orosz nyelvre egy viszonylag teljesnek mondható szabályrendszer.² Jelenleg egy kísérleti szabályrendszer összeállításán dolgozunk, amely lehetővé teszi majd magyar nyelvű szövegek gépi elemzését is.

Az alábbiakban egy leegyszerűsített magyar példán mutatjuk be az algoritmus működését.

Elemezzük a következő magyar mondatot:

János könyve a másik szobában van.

Az analízis előkészítő szakasza (itt nem mutatjuk be) a tulajdonképpeni szintaktikai analízistől teljesen független; szerepe az, hogy a mondat szavait külön-külön, a szövegösszefüggéstől elvonatkoztatva elemezze („morfológiai analízis”). Az analízis eredményeképpen a szavakat bizonyos szimbólumokkal helyettesíti, felhasználva közben a szótárból szerzett információkat, valamint a végződés elemzése során megállapított morfológiai információkat. Egy-egy szóhoz több szimbólum is tartozhat; a *házukban* szót például három szimbólummal helyettesítjük a *ház* + *uk* + *ban* tagolásnak megfelelően. A szimbólumok nagyjából a *s z ó f a j*, illetve a *r a g* fogalmának felelnek meg; ezeknek alapján állapítja meg a szintaktikai analízis algoritmus a mondat szavai között fennálló kapcsolatokat, a *s z i n t a k t i k a i s t r u k t ú r á t*. (Egy-egy szimbólum jelölésére egy három jegyből álló betű-szám kombinációt használunk.)

Esetünkben a mondat szavait, illetőleg a szavak egyes alkotórészeit a következő szimbólumokkal helyettesítjük:

<i>János</i>	=	N00
<i>könyv-</i>	=	N00
<i>e</i>	=	P03
<i>a</i>	=	D00
<i>másik</i>	=	A00
<i>szobá-</i>	=	N00
<i>ban</i>	=	M10
<i>van</i>	=	V00
.	=	PNT

A tulajdonképpeni szintaktikai elemzés a következő módon megy végbe. Az algoritmus először megállapítja, hogy a mondatot helyettesítő szimbólumsorozatban, amely most

N00 N00 P03 D00 A00 N00 M10 V00 PNT,

az első három szimbólum (N00 + N00 + P03) szorosabb egységet alkot. Ezt az egységet a továbbiakban egyetlen szimbólummal (N01-gyel) fejezzük ki. Formálisan ezt úgy végezhetjük el, hogy az N00 + N00 + P03 szimbólumsort az N01 szimbólummal helyettesítjük. Az alkalmazott szabály tehát

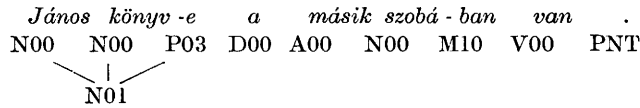
$$N00 + N00 + P03 = N01;$$

¹ A szintaktikai szabályok közvetlen felhasználásához B. Szöllösy Éva és Varga Zsolt, a dokumentációs nyelvészeti csoport munkatársai készítették el a programot.

² A szabályrendszer kidolgozásában oroszulírészre volt Botos Imrénének, a dokumentációs nyelvészeti csoport külső munkatársának.

ez annyit jelent, hogy a birtokos szerkezet (*János + könyv + e*) úgy viselkedik a mondatban, mintha egyetlen névelős főnév („a könyv”) állna a helyén.

Az elemzés első lépése után tehát már ismerjük a mondat struktúrájának egy töredékét:

A továbbiakban az algoritmus már az új szimbólumsorozatot elemzi tovább:

N01 D00 A00 N00 M10 V00 PNT

Az új szimbólumsorozat első tagja (N01) beletartozhat ugyan egy szintaktikai egységbe (formálisan ezt onnan tudhatjuk, hogy létezik a szabályok között egy $N01 + VP0 = S00$ szabály), a megfelelő szabály alkalmazására azonban egyelőre nincs lehetőség, mert nem VP0, hanem D00 (vagyis egy névelő) következik a jelsorozatban. A kapott részeredmények sem vesznek azonban kárba (az adott esetben tehát az algoritmusnak az a megállapítása, hogy N01 beletartozik egy nagyobb szintaktikai egységbe, ha majd utána a megfelelő szimbólum következik) — az algoritmus a kellő időben majd ott folytatja az elemzést, ahol egy időre most kénytelen abbahagyni.

Ugyanez a helyzet a következő szimbólummal, D00-val: ez is elkezdhet egy szintaktikai egységet, a folytatáshoz azonban más szimbólumra volna szükség, mint ami utána következik, így ennek a szabálynak az alkalmazása is félbemarad.

Alkalmazható viszont a soron következő szimbólumokra a következő szabály:

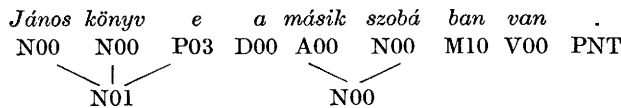
$A00 + N00 = N00$ (példánkban: *másik + szoba*).

Megjegyezzük, hogy az algoritmus előbb kapcsolja össze a melléknévet a főnévvel, mint a főnevet a főnév ragjával. Ennek az a magyarázata, hogy a rag szintaktikai szempontból nemcsak a főnévre, hanem az egész jelzős kifejezésre vonatkozik. (Hasonló a helyzet az angol nyelvben az *s* birtokos raggal.)

A szabály alkalmazása után az új jelsorozat ez lesz:

N01 D00 N00 M10 V00 PNT

Az elemzés második lépése után már valamivel többet ismerünk a mondat struktúrájából:

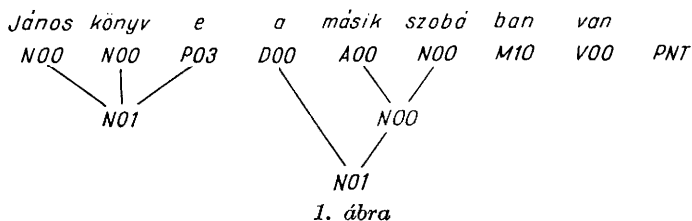
Most már alkalmazható az a szabály, amely az előbb a névelő (D00) feldolgozása után félbemaradt:

$D00 + N00 = N01$ (*a + másik szoba*)

Mint látjuk, a névelő beolvasztása is megelőzi a rag feldolgozását. Az új jelsorozat:

N01 N01 M10 V00 PNT

Megtörtént tehát az analízis harmadik lépése:

Ezek után már sor kerülhet a rag feldolgozására is.

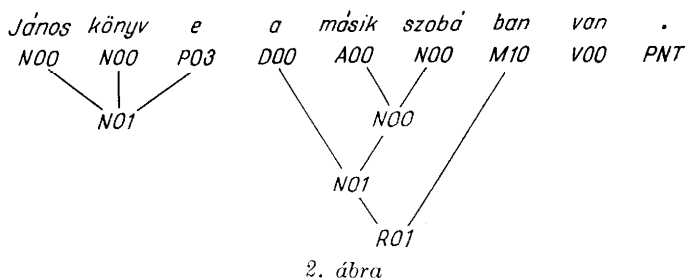
Az alkalmazott szabály:

$$N01 + M10 = R01 \text{ (a másik szoba + ban)}$$

Az új jelsorozat:

$$N01 \quad R01 \quad V00 \quad PNT$$

Az analízis negyedik lépése után már elég sokat ismerünk a struktúrából:

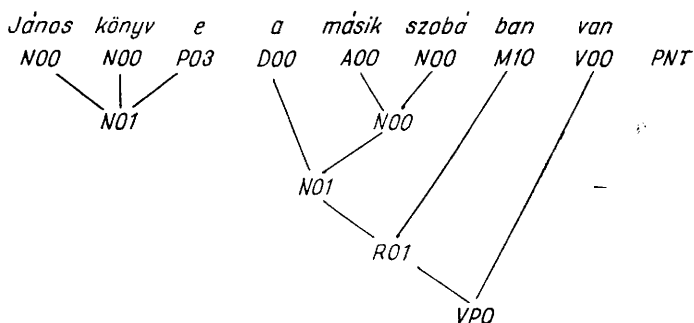
A következő lépés összekapcsolja a határozót az igével:

$$R01 + V00 = VP0 \text{ (a másik szobában + van)}$$

A jelsorozat már csak három elemből áll:

$$N01 \quad VP0 \quad PNT$$

A struktúra már majdnem teljesen kialakult:

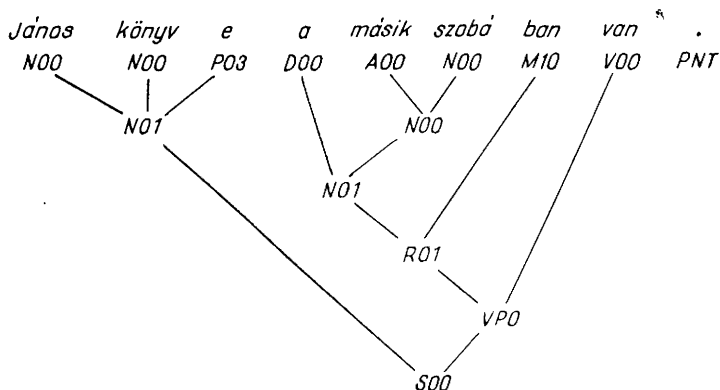

Mint látjuk, az N01 szimbólum után már megjelent a szükséges VP0 szimbólum, így lehetőség nyílik a félbemaradt N01 + VP0 = S00 szabály alkalmazására (*János könyve + a másik szobában van*).

Ezek után az új jelsorozat már csak két elemből áll

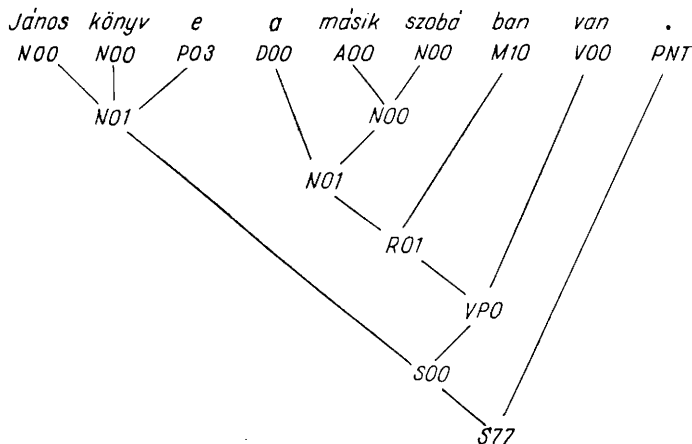
S00 PNT

Megtörtént tehát már az alanyi és állítmányi csoport összevonása is:

Ezeknek a szimbólumoknak az összevonását is elvégzi végül az S00 + PNT = S77 szabály, amely azt ellenőrzi, hogy valóban ponttal ér-e véget a mondat, vagy esetleg beleépül egy nagyobb mondat keretébe.

Ezzel véget is ért a mondat szintaktikai analízise, megkaptuk a mondat teljes szintaktikai struktúráját:

Ha ez elemzés menetét még egyszer áttekintjük, szépen megfigyelhetjük a jelso-rozat fokozatos rövidülését:

```

N00 N00 P03 D00 A00 N00 M10 V00 PNT
N01 D00 A00 N00 M10 V00 PNT
N01 D00 N00 M10 V00 PNT
N01 N01 M10 V00 PNT
N01 R01 V00 PNT
N01 VP0 PNT
S00 PNT
S77

```

Az elemzés természetesen nem megy mindig ilyen simán. Előfordul — nem is ritkán —, hogy az elemzés valamelyik szintjén alkalmazható egy szabály, ezen az úton továbbhaladva azonban végül nem tudjuk az egész jelsorozatot egyetlen szimbólummá egybefoglalni. Ebben az esetben az algoritmus automatikusan felbontja a helytelenül összevont szimbólumokat, és más összevonással próbálkozik.

Lássuk ezt is egy példán. A stockholmi egyetem mellett működő KVAL nyelvészeti kutatócsoport vezetői, H. Karlgreen és B. Brodda Budapesten jártak, és egy bonyolult, többszörösen egymásba ágyazott főnévi csoport elemzésével akarták kipróbálni algoritmusunk hatékonyságát. (Meg kell jegyeznünk, hogy az ő algoritmusuk nem tud megbirkózni az efféle feladatokkal.)

A következő svéd kifejezés elemzése volt a feladat:

En fin bil av en plast till verkad av en av en din bil till verkad plast.

A szavak jelentése és szintaktikai kategóriája a következő:

<i>en</i>	= egy	A11
<i>fin</i>	= szép	N11
<i>bil</i>	= autó	S11
<i>av</i>	= -ból	P11
<i>en</i>	= egy	A11
<i>plast</i>	= műanyag	S11
<i>till verkad</i>	= készített	P22
<i>av</i>	= -ból	P11
<i>en</i>	= egy	A11
<i>av</i>	= -ból	P11
<i>en</i>	= egy	A11
<i>fin</i>	= szép	N11
<i>bil</i>	= autó	S11
<i>till verkad</i>	= készített	P22
<i>plast</i>	= műanyag	S11

Az alkalmazott szintaktikai kategóriák jelentése:

S11	= főnév
N22	= névelő nélküli főnévi csoport
N00	= névelős főnévi csoport
A11	= névelő
N11	= melléknév
P11	= előjáró
P22	= melléknévi igenév

(Meghagytuk az általuk használt jelöléseket.)

Az elemzéshez a következő szintaktikai szabályrendszert adták meg svéd barátaink:

$$A11 + N11 + N22 \vee S11 = N00$$

(Jelentése: egy névelő egy melléknévvvel és egy főnévvel — vagy névelő nélküli főnév i csoporttal — egy névelős főnévi csoportot alkot.)

$$S11 + P11 + N00 = N22$$

(Szavakban: egy főnév az utána következő, a főnév vonzatának megfelelő eljáróval és egy névelős csoporttal egyenértékű egy eljáró nélküli főnévi csoporttal.)

$$A11 + N22 \vee S11 = N00$$

(Egy névelő az utána következő főnévvel vagy névelő nélküli főnévi csoporttal névelős főnévi csoportot alkot.)

$$P11 + N00 + P22 = N11$$

(Egy melléknévi igenév az előtte álló, megfelelő eljárós kifejezéssel olyan szerepet tölt be, mint egy melléknév.)

$$S11 + S11 = N22$$

(Két, egymás után következő főnév egy eljáró nélküli főnévi csoportot alkot.)

És végül:

$$S11 + P22 + P11 + N00 = N22$$

(Szavakban: a főnév után álló melléknévi igenév eljárós vonzata a melléknévi igenév után következik.)

Az adott szabályrendszer segítségével kellett tehát elemezni a kifejezésnek megfelelő jelsorozatot:

$$A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11$$

A számológép „input”-ja:

$$A11 + N11 + N22 \vee S11 =) N00,$$

$$S11 + P11 + N00 =) N22,$$

$$A11 + N22 \vee S11 =) N00,$$

$$P11 + N00 + P22 =) N11,$$

$$S11 + S11 =) N22,$$

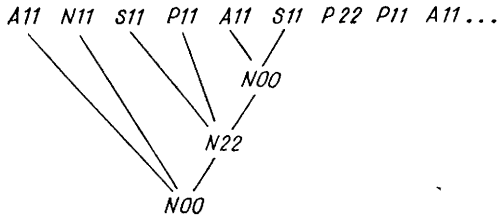
$$S11 + P22 + P11 + N00 =) N22.$$

$$A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11$$

Az algoritmus a következőképpen működött:

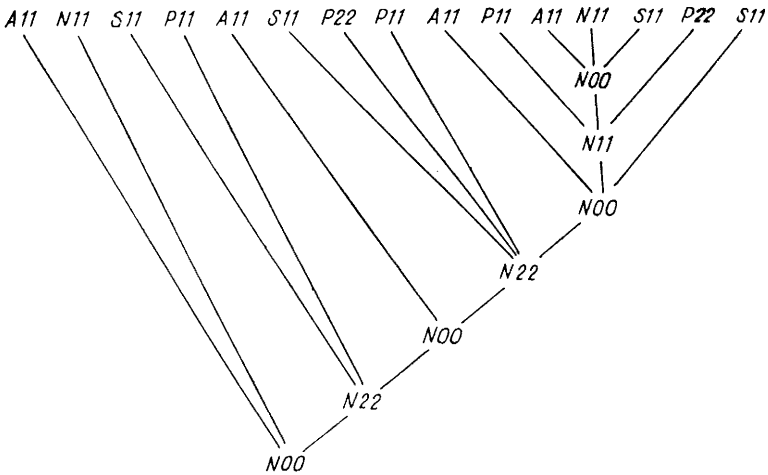
Az $A11 + N11 + S11 = N00$ szabály alkalmazásával összevonta az első három szintaktikai egységet. Az elemzés azonban ilyen módon nem folytatható tovább, az elemzés szákcúba került. A következő lépésben ezért egy más úttal próbálkozik a számológép: az $A11$ és $S11$ szimbólumokat vonja össze a harmadik szabálynak megfelelően $N00$ -vá. Egyelőre folytatni is lehet ilyen módon az elemzést, ugyanis az így kapott $N00$ szimbólum (eljárós főnévi csoport) az előtte álló $P11$ eljáróval és az ezt megelőző főnévvel a második szintaktikai szabály értelmében egy $N22$ eljáró nélküli főnévi csoportot alkot, sőt a továbbiakban ez összevonható a megelőző névelővel és melléknévvvel egy névelős főnévi csoporttá.

Az eddigi analízisből tehát ezt kaptuk:

Vagyis: *Egy szép műanyag autó* — eddig az elemzés teljesen korrekt. Az utána következő szintaktikai egység azonban a szabályok értelmében nem vonható ezzel össze; az elemzés tehát újból zsákutcába jutott...

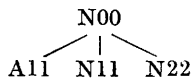
Így folytatódik tovább az elemzés mindaddig, míg zsákutca nélkül egyetlen összefüggő rendszerre nem tudja összekapcsolni az algoritmus a teljes jelsorozatot:

Az elemzés végén fordítva, a kifejezés előállításának, generálásának sorrendjében a gép kiírja az alkalmazott szabályokat:

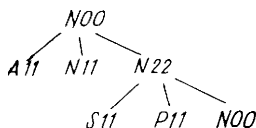
$$N00 = A11 + N11 + N22$$

Az N00 névelős névszói kifejezés tehát az A11, N11 és N22 alkotórészeket egyesíti magában. Rajzban:

$N22 \Rightarrow S11 + P11 + N00$

Az N22 elem tehát így bomlik tovább:

$N00 = A11 + N22$

$N22 = S11 + P22 + P11 + N00$

$N00 = A11 + N11 + S11$

$N11 = P11 + N00 + P22$

$N00 = A11 + N11 + S11$

A számológép „output”-ja:

AZ ELEMZENDŐ JELSOROZAT:

A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11
 N00 P11 A11 S11 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11
 A11 N11 S11 P11 N00 P22 P11 A11 P11 S11 N11 S11 P22 S11

A11 N11 N22 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11
 N00 P22 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11
 A11 N11 S11 N11 P11 A11 P11 A11 N11 S11 P22 S11
 A11 N11 S11 P11 N00 P22 P11 A11 P11 N00 P22 S11
 A11 N11 S11 P11 N00 P22 P11 A11 N11 S11
 A11 N11 S11 P11 N00 P22 P11 N00
 A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 A11 P11 N00 P22 S11
 A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 A11 N11 S11
 A11 N11 S11 P11 A11 S11 P22 P11 N00
 A11 N11 S11 P11 A11 N22
 A11 N11 S11 P11 N00
 A11 N11 N22
 N00

AZ ALKALMAZOTT SZABA'LYOK:

MA'S MEGOLDA'S: NINCS MEGOLDA'S

$N00 \Rightarrow S11 + P11 + N22$

$N22 \Rightarrow S11 + P11 + N00$

$N00 \Rightarrow A11 + N22$

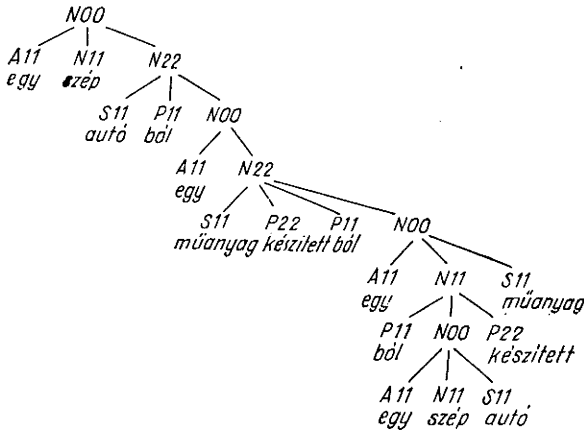
$N22 \Rightarrow S11 + P22 + P11 + N00$

$N00 \Rightarrow A11 + N11 + S11$

$N11 \Rightarrow P11 + N00 + P22$

$N00 \Rightarrow A11 + N11 + S11$

A generáló fa struktúrája ezek szerint:

A kissé nyakatakert kifejezés jelentése tehát: 'Egy szép műanyag autót, amelyet egy (másik) szép műanyag autót anyagából készítettek.'

Lelkük rajta, ha svédül ezt ilyen bonyolultan kell mondani.

Varga Dénes

Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz

Az itt következő írásnak — folyóiratunk rovatelnevezésével összecsengő módon — ezt a címet is adhattam volna: „A mi nyelvtudományunk műhelyéből”, de attól tartottam, hogy valaki félreérthet, és azt gondolja, magamnak s magunknak követelem egy-egy nyelvtudományunk valamely részét. E néhány sorral el akarnám oszlatni az itt-ott még esetleg meglévő homályt, mely a gépeknek a munkánkban való részvételét burkolhatja; kézzelfoghatóvá akarom tenni, mit is kapunk mi közvetlenül a gépektől, és mit csinálunk a kapott anyaggal, hogy abból — mondjuk — szótári szókincsünk többszófajiságú elemeiről, töigéinkről, az ÉrtSz.-ban foglalt hangutánzó-hangfestő szavakról stb. szokásos alakú és hangú közlemény legyen. Remélem, ezzel egyúttal azt is elősegítem, hogy nyelvész és nyelvtanár kollégáim jobban, konkrétan lássák: mit is várhatnak a továbbiakban gépi feldolgozásunktól; mit kérdezhetnek levélben vagy személyesen e sorok írójától; esetleg mit érdemes megnézniük személyesen a Debrecenben, Szegeden, Budapesten, Moszkvában őrzött listákon. (E helyek közül minden lista csak Debrecenben van meg, hogy miért, s hogy mi is az a „lista”, annak is ki kell derülnie a következőkből.)

1. Világos, hogy a gép csak azt tudja visszaadni, amit mi egyszer bevittünk az emlékezetébe. Ezért még mielőtt a listákat, a gépi „visszaadás” e formáit megnéznénk, emlékeztessük az olvasót, mit is tápláltunk be a gépekbe. Nem csupán az ÉrtSz. 58 323 önálló szócikkének címszavát, hanem minden egyes címszó mellett egy sor (mint látni fogjuk: a szó szoros értelmében egy-egy sor) egyéb információt is: a címszó legfontosabb grammatikai, stílári és etimológiai jellemzőit. (Bővebben ezekről l. Nyr. 88: 457—64; Mny. 61 :

187—200; Nyr. 90 : 181—88. Ez sajátos vonása a mi feldolgozásunknak. Ehhez hasonló mértékű emberi előkészítésről csak Josselson orosz szótári munkálataiban tudunk. (Úgy vesszük észre, hogy alkalmasint még Josselson sem kódoltatott egyes olyan információkat, amelyekről épp a mi munkánk nyomán kiderült, hogy igen érdekesek lehetnek. Az viszont természetes, hogy ő az orosz anyagban kódoltatott olyan dolgokat, amelyekre nekünk a magyarban nem volt szükségünk — így például az egyes szavak hangsúlyát.) A sokotabb eset az, hogy pusztán egy címszójegyzéket visznek be a gépbe: akkor természetesen nem is várhatnak mást vissza, mint ezt a címszójegyzéket — igaz, különféle kombinációkban. Egy ilyen, nyelvészeti szempontból érdekes és népszerű kombináció, mely csak az egyes szavak betűállományára épül, az úgynevezett a tergo (AT) vagy szóvégmutató rendezés.

Az AT rendezés legegyszerűbb eredményét mutatja a nemrég napvilágot látott német szóvégmutató szótár (E. Mater: Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1965.). Ebben mintegy 140 00 német szót találunk AT sorrendben, de még annyit sem közöl velünk a szerző, hány *-a-ra*, *-b-re* stb. . . . *-z-re* végződő szót tartalmaz könyve.

Az AT rendezésnek egy bonyolultabb változatát mutatja az olasz szóvégmutató szótár (M. L. Alinei: Dizionario inverso italiano. Mouton & Co. The Hague, 1962.). Ebből például közvetlenül leolvasható, hogy a feldolgozott anyagban 2298 *-one*, 5 *-rne*, 5 *-une* végű szó volt, összesen *-ne* végű 2690 (ez véletlenül mind a könyv egyetlen, 214. lapján található, l. l. táblázat), *s-e* végű volt összesen 16 496 (ez már persze jóval később derült ki, miután az összes *-e* végű szót felsorolja a szerző: a 350. lapon). Könyve függelékében még további számszerű eredményeket is közöl Alinei az olasz szóvégi betűkapcsolatokra vonatkozóan. Ismételjük: mivel mást nem vitt be a gépbe, mást nem is tud tenni, mint az anyagot a szavakat alkotó betűk szerint rendezni, csoportosítani; „szakíttatni” (vagyis részeredményeket közölni) nem csupán az utolsó három, hanem az utolsó négy, öt vagy még több betű szerint; ábécé- vagy AT-sorrendbe rakatni az anyagot, mondjuk, minden egyes szó balról számított harmadik vagy jobbról számított valahányadik betűje szerint; megszámlaltatni a géppel nemcsak szóvégi, hanem szókezdő és szó belseji helyzetben is a betűpárokat, betűhármásokat, betűnégyeseket — és így tovább. Ez mind — vagy legalább ennek egy része — érdekes lehet. Természetesen ezt mi is meg tudjuk tenni (Alineinél egyébként negyedével nagyobb) anyagunkon, hiszen nekünk is le van írva betűről betűre minden egyes szó. De ennél még jóval többet is tudunk nyújtani, mert nemcsak a szavak vannak leírva.

Munkánk mai stádiumában ebben, a rendezésben és csoportosításban merül ki a gépek szerepe. Ezt nem árt leszögezni azért, mert — éppen a lyukkártyás feldolgozás eredményeképpen és szerves folytatásaként — más (elektronikus) gépek más jellegű munkája is elképzelhető. Nevezetesen: bizonyos problémák önálló megoldását is rájuk lehet bízni. Például megkívánhatjuk, hogy a gép önállóan kutassa fel, milyen problémának merülnek fel a *buli*-val és társaival kapcsolatosan az ÉrtSz.-ban (ezt egyelőre én végeztem el, l. Nyr. 91: 346—53). Erre „ő”, memóriájában meglévén az ÉrtSz. egész anyaga, kiírná, mondjuk, az összes *-i* végű szót; kiírná az összes tőszót (mert a *buli* tőszó), az összes *-i* végű tőszót külön, az összes négybetűs szót, az összes *-i-re* végződő négybetűs szót és így tovább. Jó program esetén rájönne arra, amire én is rájöttem (l. alább, 2.), hogy az *-i-re* végződő tőszavak között feltűnően sok a stílusosan minősített elem (tehát az olyan elem, melynek „stílus” oszlopában nem nulla van), ezért csoportosítaná az *-i-re* végződő tőszavakat stílusrétegek szerint; összehasonlítással hozná az összes tőszavakat stílusrétegek szerint, az egész ÉrtSz.-beli szókinccset és annak *-i-re* végződő elemeit e kritérium szerint, az összes négy betűből álló szót stílusrétegek szerint és így tovább — alig lehetne megállítani alkotó hevületében. Nem vagyok benne biztos, megérné-e valamely számítógé-

pet az ilyen jellegű kutatómunkára programozni (mint e röpke s nem teljes felsorolásból is kitűnhetett, rengeteg papírt termelne tüneményes gyorsasággal, de ebből a papírtengerből ki kellene aztán halászni, hogy mi az érdekes — ez alkalmasint több időt és fáradságot rabolna el, mint egy kis tanulmány „hagyományos” módszerű megírása csak az elektromechanikus gépektől kapott durva listák alapján). Az azonban egy percig sem kétséges, hogy az ilyen jellegű kutatómunkákra is lehet ma már programozni elektronikus gépeket (sőt programoztak és programoznak is — persze, nem éppen nyelvészeti problémák kutatására). Hiszen nem kívántunk a géptől semmi lehetetlent: kiírttuk vele — mondjuk — azokat a memóriájában úgymeglevő elemeket, melyek valamilyen szempontból hasonlítottak a *buli*-ra (-i vég, tőszó, négybetűs stb.); e csoportokban kerestünk olyan vonásokat, melyek a többi hasonló csoporttól elválasztották („sok stílusminősítés az -i-re végződő tőszavak között”; de ilyen lett volna az is, amiről a jelzett helyen magam sem írok, hogy tudniillik a SzófSz.-ban viszont gyanúsan *k e v é s* van meg ugyanezen, -i végű tőszavak közül: miután a gép erre rájött volna — minden misztika nélkül rájön erre: sok a nulla az etimológia-oszlopban, több az átlagnál — ördögös sebességgel különféle kombinációkban hozta volna az eredetet, az -i véget és az eredetet, a szófajt, az -i véget, stílust és eredetet — és így tovább).

De térjünk vissza a — bár teljesen reális — jelen lehetőségek köréből a ténylegesen megvalósult jelen dolgai közé.

2. Dolgozószobám két könyvszekrényének polcain mintegy negyven 38×28 (illetőleg $42 \times 30,5$) centiméteres, egyenként 6–16 centiméter vastag összefüggő papírköteg fekszik, két-két kartonlap közé szorítva. Egy-egy ilyen papírköteg — egy-egy lista vagy a rendes üzemi szóhasználat szerint: egy-egy *t é t e l e s r e n d e z é s*. *R e n d e z é s* azért, mert mindegyik más-más módon csoportosítva (rendezve) tartalmazza az ÉrtSz. önálló szócikkkel rendelkező címszavait. Például: az egyik „rendezés” tartalmazza az ÉrtSz. címszavait a szokásos (pontosabban: a nálunk szokásos, a magyar lexikográfiai hagyománytól kissé eltérő, vö. Nyr. 90:182–3) ábécérendben, tehát szöveges részét tekintve nem más, mint az ÉrtSz. címszójegyzéke. (É rendezésünk viseli természetesen az 1. számot.) Egy másik rendezés tartalmazza az ÉrtSz.-ban foglalt valamennyi tőszót szófajok szerint csoportosítva, az egyes szófajok egyedeit ismét a szokásos ábécérendben. (É rendezés a 31.4-es számot viseli: minden olyan rendezés, amely csak a tőszavakat tartalmazza, 31-gyel kezdődik — ennek a számnak semmi köze a gépekhez, ezt én adtam ezeknek a rendezéseknek, miután elkészültek.)

T é t e l e s n e k pedig (szemben a rendezésnek másik fő fajtájával, 1. alább, 3.) azért nevezzük ezeket a rendezéseket, mert tételszerűen minden egyes szót tartalmaznak. Elvileg megvan a lehetőség arra, hogy csak az egyes szavakat írassuk ki (tehát hogy valóban csupán a címszójegyzéket kapjuk, különféle csoportosításokban — ismeretes, hogy az ÉrtSz. szokásos ábécérendű címszójegyzékét maguk az ÉrtSz. készítői is előállították, sokszorosított formában, különféle ellenőrző operációk lehetővé tétele céljából), vagy hogy a kódolt információk közül csak egyiket-másikat írassuk ki. A mi tétéles listáinkon megrendelésünknek megfelelően minden kódolt adat mindig szerepel.¹

¹ Itt hívjuk fel kedves olvasóink figyelmét arra, hogy az egyik tétéles rendezés, a magyar szövegmutató szótár, az Akadémiai Kiadó gondozásában 1968 őszi napvilágot lát. Ez a szótár valóban *s z ó t á r* lesz (szemben Alinei, Juilland, Mater stb. szövegmutató címszójegyzékivel), amennyiben minden egyes szó mellett, ahogy az az itteni ábrákon és táblázatokon látható, közölni fogja egy-egy sorban az erre a szóra vonatkozó nyelvtani információkat. Ez persze — csak egyetlen, bár a legáltalánosabban használható, tétéles rendezés, mely *k ö z v e t l e n* nyilván nem alkalmas a továbbiakban említendő sokoldalú kutatások elvégzésére. Am még ez az egyetlen rendezés is negyven

Ennek megfelelően minden egyes tételes rendezésünk (hívják ezt az üzembem még tételes t a b l ó nak is) úgy fest, ahogy azt az olvasó a mellékelt ábrákon láthatja. Megjegyzendő: mindkét ábra s a táblázatok csupán egy-egy lapnak egy-egy részletét mutatják be, de ennek pusztán technikai-helykímélési oka van folyóiratunk hasábjain. A „táblázatok” csak annyiban különböznek az ábráktól, hogy míg az utóbbiak pontos fényképmásolatai egy-egy tablólapon részletének, az előbbieket esetén pontosan kigépeltem, ami egy-egy tablólapon volt, és ezt a nyomdával kiszedtettem: a tablók maguk nagyon

ALA	6	867	15	00	01	00	00	02	9	03	4215	
ELE	6	867	09	00	01	00	00	02	9	03	7396	
JÖLLEHET	2	0	911	02	00	00	00	00	2	9	08	
HEJEHUJA	2	0	999	05	00	02	03	03	02	2	0	08
5JRA	1	0	999	09	00	02	03	03	02	1	9	04
KONTRA	1	0	999	07	00	02	03	03	02	0	0	06
ADTA	1	0	999	03	00	02	03	03	02	1	9	04

2. ábra. 5.A.: Szófaj, szóvégmutteró sorrend. Részlet. (Fotokópia.) — A részlet a szófaj szerinti rendezés utolsó elemeit mutatja: a kódolhatatlan (999-es) szófaj kódú elemek egy részét, valamint az *elé* (szófaja az ÉrtSz. szerint: „nu, hsz és ik”, ennek megfelelő kód nálunk: 8-6-7) és a *jöllehet* (szófaja az ÉrtSz. szerint: „ksz és msz” = 9-11) szavakat.

A többi oszlop jelentésére vonatkozóan l. a 2-3. táblázatot.

ív terjedelmű — világos, hogy ha ugyanezt a szókincset másként csoportosítva, például stílusrétegenként kívánjuk közölni — az ismét csak újabb negyven ívet követelne és így tovább . . . Meg vagyunk azonban győződve arról, hogy éppen az alkalmazott szám-kódok, a lexikográfiai „fejek” sűrítése egymás alatt — amiről a fentiekben szó lesz — nagymértékben hozzá fog járulni ahhoz, hogy szóvégmutteró szótárunkat ne csupán szóképzéstani, ragozástani, szöösszetételrel kapcsolatos stb. munkákra lehessen jól felhasználni — amire ti. elsősorban alkalmas. Szótárunk bevezetésében egyébként kifejezzük azt a reményünket, hogy (itthon vagy külföldön) még legalább egy rendezést könyvalakban megjelentethetünk: a nálunk 31.5. A jelzetet viselőt, mely csak a tőszavakat tartalmazza (tehát kb. 7 ív terjedelmű), ám ezeket szófajonkénti csoportokban, az egyes szófajokon belül az egyes szavakat — AT sorrendben. Érzésünk szerint (erre tulajdonképpen nem is mi jöttünk rá, hanem Károly Sándor volt szíves felhívni a figyelmünket) ez még egy, ugyancsak igen közhasznú rendezés lenne.

jól olvashatók, de már a folyóiratban közölt fényképmásolatuk nem annyira, így célszerűbb volt ehhez az eljáráshoz folyamodni.) Vagyis: a címszó után következik e szó összetételkódja (1 = 1 tő, 2 = 2 tő stb.), homonimakódja, szófajkódja stb., egészen az etimológiakódig és a képzőkódig (az etimológiakód megint igen könnyen „olvasható”: 0 = nincs benne a SzófSz.-ban, 1 = fgr, 2 = belső magyar, 3 = török stb.). Némely tablónk előnyomott fejevattal készült, körülbelül úgy, ahogy ezt a táblázatok mutatják; a tablók többsége azonban ilyen fej nélkül van — aki dolgozik az anyaggal, annak ez a fejevattal úgysem szükséges, igen hamar beleszokik, mit hol keressen.

○						
○		16	3	4		
		16	4	8		
		16	5	7		
○		16	6	7		
		16	7	2		
		16	8	1		
○		16	10	2	2 8 °	8
		17	1	2		
○		17	2	2		
		17	3	3		
		17	4	4		
○		17	5	7		
		17	6	2		
		17	7	1		
○		17	9	1	2 2 °	8
		18	3	5		
		18	4	2		
○		18	5	2		
		18	6	3		
		18	7	1		
○				13 °		5
		19	3	5		
○		19	4	4		
		19	5	2		
		19	6	1		
○		19	7	1	13 °	5
		20	3	1		
○		20	4	3		
		20	6	1		
				5 °		3
○		21	3	1		
		21	4	4		
○		21	5	4		
				9 °		3
		22	2	1		
		22	3	3		
○		22	5	2		
		22	6	2		
				8 °		4
○						
○						

3. ábra. 3.1.B-2.: Jelentés, hossz. Részlet. (Fotokópia.) — Egy tipikus gyűjtött menet, amelyen csak számok vannak. Ezek értelme (balról jobbra haladva az oszlopokon): a mindenütt megisméltendő 1-es a forrásra (ÉrtSz.) utal; ezt követi a jelentésszám oszlopa, majd a hosszúságé, végül a kártyaszámé. Eszerint 16 jelentésű szavunk volt összesen 28, ebből 3 betűs 4, 4 betűs 2, 5 betűs 8 stb.; 17 jelentésű szavunk volt 22, ebből 1 betűs 2, 2 betűs 2 stb. (A legutolsó oszlop számai — 8, 6, 5 stb. — nem érdekesek, azok a másik gyűjtött rendezés számára kellettek a gépnek.) A tábla száma azért 3.1.B-2., mert a 3.1.B-1. számú a „hossz, jelentés” tartalmú volt; a 3.1.A. (tétéles) tábláról tehát két gyűjtött is készült.

Egy-egy fentebb jelzett méretű lapon általában 50–50 sor van. (Azért csak „általában”, mert ha a listát tartalom szerint meg kellett szakítani — például ha véget értek az igék, egy sor kihagyással ott áll az összeg: hány ige volt [ezt az üzemben „kártyaszámnak” hívják: ennyi kártya tartalmazott igét], új sorban kezdődnek a főnevek, akkor persze az ilyen lapon csak 49 vagy 48 szó lesz, a fennmaradó sorok tartalmazzák a kártyaszámot.) Ez nem magától van így, ezt én kértem: így két-két lapon pontosan 100 szó van, s ez könnyebbé teszi az olyan részösszegek megállapítását, amelyeket a gép nem közöl külön. Például: az megvan, hogy hány -g végű főnevünk volt, de az már közvetlenül nincs

meg, hogy ebből mennyi a *-ság* és mennyi a *-ség* végű. Mivel itthon csak minden második lapra ütöttem egy-egy lapszámot, ilyen esetben sem kell több százat leszámolnom: megnézem, hányadik laptól hányadik lapig terjednek a *-ság*, illetőleg a *-ség* végűek, ennyi száz van belőlük; a „maradékot”, tehát azokat a szavakat, amelyek ugyanilyen végűek, de nem töltenek be teljes lapot a csoport legelején és legvégén leszámolom, és a százasokhoz hozzáadom: pontosan ennyi *-ság*, *-ség* végű elemem van. (Nem nagy dolog, de megjegyzem, hogy ezt a százasonkénti elhelyezést Brown Amerikában megjelent nagy angol szóvégmutató szótárától vettem át, mert igen célszerűnek találtam.) Minden további nélkül megtehettem volna, hogy azt kérem: ne csak az utolsó betűknél „szakítson a táblázógép”, hanem, mondjuk, a szóvégző hármas betűcsoportok után, vagyis hozza azokat a részeredményeket is, amelyeket példánkban manuálisan kellett megszámolnunk (erre a lehetőségre láttunk példát Alineinél). Mivel azonban mi — Aleineitől eltérően — a szavak betűtestén kívül is sok egyéb információt tudunk nyújtani a felhasználó nyelvésznek minden egyes rendezésben, ezeknek az információknak a vételét véleményünk szerint csak zavarták volna a lépten-nyomon támadó szakítások (vagyis sorkihagyások a megfelelő betűhármas vagy betűkettes mennyiségének közlésére). Hiszen világos, hogy míg *-ság*, *-ség* végű szavunk százzszámra van, már például *-ilm* végű (ha az összetett szavakat nem számítjuk), csupán egyetlenegy (*film*), ez egyben az egyetlen *-lm* végű szó is — vagyis legtöbb esetben több lenne a lapokon az üres sor (pontosabban: csak egyetlen — kis — számot tartalmazó sor), mint a valódi, teleírt sor. (Az elektromechanikus gépnek ugyanis nem lehet olyan differenciált parancsot adni, hogy „ha képző van, akkor szakíts három betűt vagy még többet is, már amekkora a képző; ha olyan összetett szó van, amelynek utótagja gyakran előfordul más szavakban is utótagként, ezt is vágd le és számdol meg; egyébként azonban csak az utolsó betűket vedd figyelembe”).

Ha felütjük egyik fentebb jelzett nagyságú papírkötegünket, akkor annak két egymásba nyíló oldalán 50-50, összesen tehát száz — nem címszó, hanem lexikográfiai fej tekint ránk; a címszó, számos rá vonatkozó és könnyen áttekinthető információval: ahány sor, annyi fej, valamilyen sorrendbe szedve. Az áttekinthetőség igen fontos: valószínűleg nem lehetne olyan könnyen kezelni anyagunkat, minden látszat ellenére, ha például a szokásosabb betűrövidítéseket használtuk volna benne a szófaj, az eredet, egyes alaktani sajátságok rögzítésére, számkódot helyett. (Más esetekben maga az ÉrtSz. is számkódot használ, egészen természetes módon — így a homonimák jelölésére; ismét más esetekben az ÉrtSz. maga explicit információt nem tartalmaz, de nehéz lenne mást, mint számkódot, elképzelni — így az összetettség jelzésére.) Legutóbb például, a *buli*-ről és társairól gondolkodva (1. Nyr. 91 : 346—53), rövid közleményem egész második pontjának megírásához az adott indítékot, hogy az *-i*-vel végződő tőszavakat tartalmazó lapokat forgatva szemet szűrte: míg az ÉrtSz.-ban, amint korábbi tapasztalataimból tudom, a szavaknak több mint a fele a fejben nincs stilárisan minősítve, itt — tudniillik az *-i* végű tőszavak között — lépten-nyomon különféle számokba ütköztem a stílusoszlapon.

Persze, ez csak az indíték. Ahhoz, hogy ebből egy cikk néhány bekezdés pontja meg néhány ábrája legyen, a következőket kellett tenni — immár nem a gépnek, hanem nekem. Szükségem lett volna egy listára, amely a tőszavakat úgy tartalmazza, hogy utolsó hangjuk szerint vannak csoportosítva (tehát esetemben: az összes *-i*-re végződők együtt, előttük az *-a*-ra, *-b*-re, *-c*-re stb. végződőkkel; utánuk a *-j*-re, *-k*-ra stb.-re végződőkkel) és ezen belül stílusrétegekre bontva. Ebből a listából közvetlenül kiderült volna, hogy míg *-a*-val végződő semleges (a fejben nem minősített), argó, bizalmas, durva stb. szavunk van ennyi meg ennyi, és azok ezek meg ezek; addig *-b*-re végződők ugyane rétegek szerint a következők . . . és így tovább, a vizsgált *-i*-re végződőkig. Ilyen listám azonban nincs; amikor az említett negyvenegynéhány kombinációt megrendeltem a

vállalatnál, nem gondoltam rá, hogy ez is kelhet majd. Ezért vettem a negyven közül a feladathoz legközelebb eső kész tablót, melyen a tőszavak stílusrétegenként voltak csoportosítva, az egyes csoportokon belül szóvégmutato sorrendben. Összehasonlításul vettem természetesen az egész címszóanyag hasonló rendezését is (ezek nálunk egyébként a 9., illetőleg a 31.9. számot hordják — remélem, egyetért velem az olvasó abban, hogy az egyes tablókat meg kellett számozniuk, különben teljes káosz volna a feldolgozások között), így megtudtam, hogy az össz-szókincsben (illetőleg a tőszókincsben) hány egyed van stílusrétegenként és e stílusrétegeken belül hány végződött *-i*-re. Ezeknek az eredményeknek az összegezése után azt is meg tudtam mondani, hogy az általános szókincs (illetőleg a tőszókincs) *-i*-re végződő elemei közül mennyi tartozott az egyik vagy a másik stílusréteghez.

Még egy-két példa. Nemrég írtam folyóiratunk hasábjain szótári szókincsünk kettős és hármás szófajiságú elemeiről. (Vö. Nyr. 90. 404—8.) Ez igazán egyszerű munka volt. Vettem először a 4. rendezést, melyen az egyes szófajok szokásos ábécérendben szerepelnek: ellenőriztem egyedről-egyedre (pontosabban: családomban egyik tagjával ellenőriztettem, akinek fáradságos és pontos munkájáért itt köszönetet is mondok), vajon nincs-e hiba anyagunkban. (Volt — ha nem is hiba, de egyes finomságokat a kódolók nem tudtak figyelembe venni.) Ezután feloldottam a 999-es kódszámú szófajt: itt ugyanis, ezen összefoglaló szám alatt, szerepelnek az ÉrtSz. szerkeztői által nem standard módon minősített szavak; egyes ritkább két és három szófajiságú egyedek; az összes négy szófajiságú. Ezek után nem maradt más hátra, mint az anyagot közölni, arról az összefoglaló táblázatokat elkészíteni. Ez utóbbit, a táblázatok összeállítását, ismét csak el tudta volna végezni egy elektronikus gép is (pontosabban: maga az elektromechanika is kiadta ezeket a nyers táblázatokat), ám az ÉrtSz.-ral való egyedenkénti összevetést még nem; ezért nem is másolhattam aztán át mechanikusan az elektromechanika nyújtotta táblázatokat a cikkembe.

Eddigi legkétségteljesebb munkám a hangutánzó-hangfestő szavakkal volt (1. MNy. 64 : 32—8). Ott ismét a 9-es listát használtam (stílus, AT sorrend, illetőleg a 8-as — stílus, ábécérend). Ám nem közölhettem egyszerűen vagy akár ellenőrzés utáni csekély módosítással e listát (mint tettem a szófajok esetén), mert a 31.9-es (illetőleg a 31.8-as) csak a hangutánzó-hangfestő t ö v e k e t közli, a 9-es (és a 8-as) viszont vegyesen: a töveket a származékokkal együtt, csak a szigorú AT (ABC) sorrendet véve figyelembe. (Egy szinte találomra kiragadott részlet a nyers 9-es hangutánzóiból: *ss¹, ss³, füttyörész* — persze volt *füttyül* is, a maga helyén —, *zsupsz, kongat* — valahol volt *kong* is, de a *-g* végűek között —, *megkongat, pufogat* — volt *puff* is, néhány származék is ettől az igétől meg a *pufogat*-tól, mely alább következett —, *durrogat, pattoogat, csikorgat, csorgat, ugat, krúgat* stb.) Vagyis: a 9-es listából kellett kiindulnom, de az ott található néhány száz hangutánzó elemet tövek köré kellett valahogy csoportosítanom. Ezzel elbajlódtam egy hétig vagy tíz napig; azt hiszem, ezt a munkát elektronikus gépre sem lehetett volna bízni. E munka során egyébként állandó szembesítést kellett végeznem nemcsak az ÉrtSz.-ral, hanem a SzófSz.-ral is, ez utóbbit pedig csak magam csinálhattam.

3. A nyelvésznek sokszor, ha nem legtöbbször, tételes listákra van szüksége. Ám olykor a részletek elhomályosíthatják a lényegét, a nagy kötegekben való lapozgatás pontatlanságot eredményezhet (átlapoztunk egy csoportot); bizonyos, fentebb is említett alcsoportok manuális megszámlálása fárasztó is, pontatlan is. Ezekben a hiányosságokon segítenek az úgynevezett g y ú j t ö t t tablók.

G y ú j t ö t t n e k azért nevezzük őket, mert kisebb-nagyobb csoportokról (olykor egészen nagy csoportokról) részletek nélkül, az információkat mintegy összegyűjtve tájékoztatnak bennünket. Egy egyszerű példa: készítsük el a fentebb említett 1-es

rendezés gyűjtött tablóját az első betűre. Ez a tabló egyetlen, fentebb említett méretű lap lesz, rajta mindössze harminc-egynéhány sorral, minden egyes sorban csupán egy-egy betűvel és egy-egy számmal: A (oda kell érteni: „... betűvel kezdődik”) ... (egy szám);

RAVIZZONE		SIEPE	
COZZONE		FORASIEPE	
SCOZZONE		PEPE	
SERGOZZONE		PESTAPEPE	
SORGOZZONE		SPUTAPEPE	
MOZZONE		PRESPEPE	6
BUZZONE		RECIPE	
PUZZONE	2298	PARTECIPE	
CARNE		COMPARTECIPE	
TRITACARNE		PRINCIPE	
BICORNE		FORCIPE	
TRICORNE		ADIPE	6
PATURNE	5	ALPE	
FUNE		OLTRALPE	
ILLUNE		GOLPE	
IMMUNE		VOLPE	4
COMUNE		LECCAZAMPE	1
IMPUNE	5 2690	PERICOPE	
OBOE	1	SINCOPE	
CIOÈ	1	APOCOPE	

1. táblázat. Részlet M. Alinei olasz szóvégmutato szótárának 214. lapjáról. — Jól láthatók a gyakori „szakítások”. A kétoszlopos szedést az teszi lehetővé, hogy a listán csak címszavak szerepeljenek, mindenféle további információk nélkül.

alatta: B (ti. „... betűvel kezdődik”) ... (egy másik szám), és így tovább, a ZS betűig (pontosabban: a Q betűig, mely a ZS-t követi közvetlenül, de erről itt nem kívánok szólni). A 2. lista hasonló gyűjtött tablója egyetlen lapon azt mutatja meg, hány szó v é g z ő d i k A-ra, B-re ... -ZS-re; a 31.1. gyűjtött — hogy hány t ő s z ó kezdődik az egyes betűkre, a 31.2. — hogy hány t ő s z ó végződik az egyes betűkre és így tovább.

További példák: a 8. B., illetőleg a 9. B. tablóknak teljesen egyformának kell lennie (most már ezt is elárulhatom: nagy A. jelzet áll a rendezés sorszámát után, ha tételes, nagy B. — ha gyűjtött menet eredményéről van szó), ha csak azt vittük ki kontrollra (azt „gyűjtöttük össze” a géppel), hogy hány egyed tartozik az egyes stílusrétegekhez. Hiszen, ha összesen van, mondjuk, negyven gyermeknyelvi szavunk ábécérendben, ugyanennyinek kell lennie AT sorrendben is. Az eredet szerinti tételes tabló (A tabló — nem untatom tovább az olvasót számjaik felsorolásával) közlik az ÉrtSz.-ban foglalt szókincsünk Szófsz. szerinti fgr., magyar belső, török, szláv stb. eredetű elemeit — az „eredet, AT” tételes lista B v á l t o z a t a viszont, ha úgy rendeltük meg, a szavak

felsorolása nélkül, összesítve közli: hogyan oszlanak meg ezek az eredet szerinti rétegek utolsó betűjük szerint (tehát hány -A, -B . . . -ZS végű fgr., magyar, török stb. eredetű szavunk van az ÉrtSz.-ban a Szófsz. szerint).

A fentebbi példákából ki kellett derülnie, hogy míg A változat — ha csak nem akarunk abban is gyakori szakításokat — általában csak egy van (említettük, hogy lehetne több is: Alinei egy bonyolult A változatot közöl a mi nomenklatúránk szerint), B változat

Szó 2 = f 3 = ó	4 = ö 5 = ú	6 = ő 7 = ű	Hány fő?	Homonim sorszám	Szófaj	Jelentésszám	Stílus	Típus	Acc.	Pl. nom.	Poss.	Eredet	Képző	Hossz	Kártyaszám	Sorszám
A	1	1	2	4				1	03	03	02			1		1
A	1	2	2	3		81		1	03	03	02			1		2
A	1	3	522	17					00	00	00	1		1		3
A	1	4	10	5					00	00	00			1		4
A	1	5	10	5					00	00	00			1		5
AD	1	1	1	36			7	10	04	01	01	1		2		86
AD	1	2	999	1	34				00	00	00			2		87
AGG	1	1	132	6			1	02	02	22	22	1		3		225
AGG	1	2	1	2	48		9	10	00	00	00	1		3		226
AHA	1	6	10	3	6				00	00	00			3		341
AHA	1	7	11	1	46				00	00	00			3		342
AKKORD	1	6	2	1	81		1	02	02	02	02			6		507
AKKORD	1	7	2	4	81		1	02	02	02	02			6		508
.	.	.	.	.	.									.		.
.	.	.	.	.	.									.		.
.	.	.	.	.	.									.		.
AZS5R	1	6	32	2			1	03	22	02	02			5		1895
AZS5R	1	7	6	2					00	00	00			5	26	1896

2. táblázat. 31.10.1.A.: Tőszavak, homonimák. Részlet. — Ezen a táblán csak azok a szavak vannak összegyűjtve, amelyek tőszavak és amelyeknek a homonimakódja nem $\emptyset$ (vagyis a homonimák). Az egyes oszlopokban a homonimákra vonatkozó egyéb tudnivalók derülnek ki. A „Kártyaszám” azt jelenti, hogy A-val kezdődő tőhomonimánk összesen ennyi (26) volt. Az *aszúr* szó hosszú *ú*-ját (mint minden hosszú *ú*-t) 5-ös számjeggyel helyettesíti. Az „Acc.”, „Pl. nom.”, „Poss.” (ez utóbbi egyébként az egyes 3. személyű birtokos személyragos alakot jelenti) természetesen csak névszók esetében érvényes. Az *ad* ige (szófaj: 1) „Acc.” oszlopában szereplő 1-es például azt jelenti, hogy ez az ige mély hangrendű és mindig igtelen ragozást. A 6-os, 7-es homonimakód az álhomonimákat jelöli (ÉrtSz.-beli jelölésük ⁽¹⁾, ⁽²⁾).

több is készülhet, általában egy-egy A változat mellé többet is rendeltünk. Így, hogy az Alinei-példát még egyszer felhasználjuk: mi ugyan a tételes szóvégmutató tablót (2. A.) nem szaggattuk meg minduntalan, de a vizsgált magyar szókinszre vonatkozóan ugyanazok az adatok a rendelkezésünkre állnak, mint Alineinek olasz anyagra. Nemcsak azt tudjuk, hogy hány szavunk végződött — mondjuk — -A-ra, hanem azt is, hogy ebből

hány végződött *-AA-ra, -BA-ra, -CA-ra...-ZA-ra*; hogy az *-AA* végűek közül hány végződött *-AAA-ra, -BAA-ra, -CAA-ra...-ZAA-ra*; a *-BA* végűek közül hány volt az *-ABA, -BBA, -CBA...-ZBA* stb. végű címszó. Csakhogy mi ezt az egyik 2. B tablóból tudjuk, ahol értelmes szavak nem is szerepelnek, csak ezek a lenyírt szóvégi betűhármások, mellettük a kártyaszámot jelölő számmal. Erről a B listáról azután már közvetlenül leolvasható valóban, hány *-ság* és hány *-ség* végű szavunk van az anyagban; hogy hány *-ás*

Szó	Hány tő?	Homonima sorszám	Szófaj	Jelentésszám	Stílus	Típus	Acc.	Pl. non.	Poss.	Eredet	Képző	Hossz	Kártyaszám	Sorszám
KAL3Z	1		2	2		1	03	02	01	3		5		58106
BORZ	1		2	2		1	03	02	01	3		4		58103
KALAUZ	1		2	3		1	03	02	01	3		6		58106
SZÁM*	1		999	1	45		00	00	00	3		5		58316
BÁBA	1		2	2	45	2	03	03	02	4		4	279	15
ESZKÁBA	1		2	2		2	03	03	02	4		7		21
ZSÁBA	1		2	1		2	03	00	02	4		5		23
HIBA	1		2	7		2	03	03	02	4		4		29

3. táblázat. 31.13.A.: Tőszavak, etimológia, a tergo sorrend. Részlet. — Ez a részlet tartalmazza az — a tergo sorrendben — utolsó török eredetű tőszavakat (etimológiai kódjuk: 3) és az ugyane sorrendben első szláv eredetűeket (etimológiai kódjuk: 4). A „SZÁM*” a *-szám* címszót jelöli: a szóvégi, illetőleg szóeleji kötőjelet * (csillag) helyettesíti, mindig a szó végére kerül és az ilyen (tehát elején vagy végén kötőjelet tartalmazó címszó) az AT sorrendben az ábécé végére kerül. A homonimaoszlop mindenütt üres volt ebben a részletben, mert egyik itt szereplő szónak sincs homonimája. A 279-es kártyaszám a jelen esetben azt jelenti, hogy az ÉrtSz.-ban 279 olyan tőszó volt, mely a SzófSz. szerint török eredetű. A szláv eredetűek kártyaszáma jó néhány lappal később következik, miután minden egyes szláv tőszót felsorol a lista. A *-szám* szófajkódja 999 (ennek jelentése: 'egyéb', 'kódolhatatlan'), mert ÉrtSz.-beli szófaji minősítése: „hat-rag”, ilyen szófajt pedig az ÉrtSz. szerkesztői munkájuk bevezetésében (I, XXI–XXII. lap) nem vesznek föl. (A többi itt szereplő szó főnév, szófajkódjuk ezért 2.)

és hány *-és* végű van stb. Sőt: egy további B variációban „nagyság szerint” sorba rakhatjuk a szóvégi betűhármásokat, betűkettőket; az ilyen listáról kiderülhet az, hogy például melyik képző (ha az 1-es lista B változatáról van szó: melyik igeikötő) szerepel leggyakrabban, melyik következik e szemszögből utána — és így tovább, a legritkább képzőig (igeikötőig). Az anyag még nem tiszta, a képzőkbe és az igeikötőkbe belekeverednek a gyakori nem képzős szóvégek és nem igeikötős szókezdetek; elektronikus géppel nemsokára jobb rendezést kapunk majd.

A B listákkal különféle, szinte művészi kombinációkat lehet létrehozni — erre a fentiek csupán egy-két halvány példával szolgálhattak. Ezeknek az ismertetésével itt nem akarom fárasztani az olvasót, csupán két példára utalok ezzel kapcsolatosan.

Az egészen szimpla B listák kiválóan alkalmasak azokon a területeken, amelyeken nyelvtisztítást kívánunk folytatni. Ilyen például az a mindössze 24 soros lista, mely azt tartalmazza, hány 1, 2, 3... 24 betűből álló címszavunk volt az ÉrtSz.-ban; vagy

az a másik, szintén néhány soros, mely azt mutatja meg, hány 1, 2 . . . 101 jelentésű szavunk volt az anyagban és így tovább.

Már több mint két éve készítek egy tanulmányt a NyK. számára, mely teljesen gyűjtött listákra épül, olyanokra, amelyek mögött nincsenek is tételesek. A probléma: hogyan függ a szavak jelentésszáma struktúráltságuktól, vagyis attól, hogy a szó egy-többől áll és nincs rajta képző, egy-többől áll és csak képző van rajta, egy-többől áll és csak igeikötő van rajta, egy-többől áll és egy igeikötő és egy képző van rajta, két-többől áll, két-többől és egy képzőből, két-többől és egy igeikötőből és így tovább. Vajon valóban érvényes-e az az intuitív elképzelésünk, hogy minél strukturáltabb a szó az itt illusztrált értelemben, annál kevesebb a jelentése? Eddig 12 különféle gyűjtött menet készült el ezzel kapcsolatosan; már meg is írtam az egészet, amikor bizonyos kétely támadt bennem, még idejében, a kézirat elküldése előtt. Kételyeim eloszlatására újabb 16 különféle gyűjtött rendezést kértem a vállalattól, most azok elkészítésére várok. (Ha elkészülnek ezek az újabb rendezések, két dolog lehetséges: vagy teljesen megnyugtató választ kapok, és akkor ebből lesz néhány — igazán nem sok — lap az említett folyóiratban; vagy még nyugtalanabb leszek és kézzel-géppel még tovább számolok valamennyi ideig.) Ez a probléma rendkívül érdekel tartalmilag, ténybelileg, de legalább annyira formailag: míg ugyanis a szófajok, stílusok stb. esetén hagyományos kérdéseket tettünk fel a gépeknek és oldottunk meg jól-rosszul segítségükkel, az e bekezdésben említett probléma maga olyan, amely nem merült, nem merülhetett fel eddig, a gépi lehetőségek ismerete nélkül, olyan hihetetlenül munkaigényes. (Persze, a továbbiakban sem fogom erőltetni mindenképpen a speciális „gépi” problémák kipattanását — jobb, ha a problémák maguk pattannak ki, ahogy az ember az anyag és a lehetőségek között sétál: ez a probléma is így, véletlenül született.)

4. Az eddigiekben ismertetett, tehát tételes és gyűjtött tablók formájában kapott nyersanyag feldolgozása bizonyos, a „hagyományos” nyelvészeti munkában is használt további berendezések előtérbe nyomulását is magával hozza. Csak három példát erre.

a) A nyelvésznek vagy segítőtársának eddig is lépten-nyomon kellett „striguláznia”, bizonyos dolgokat számlálnia. Például, ahogy elkészült egy *s z ó t á r*, legalább annyit érdemes volt megszámlálni, hogy hány címszó, hány utalószó volt benne; esetleg azt is, hány származékszót tüntetnek fel a szerzők egy-egy szócikk végén, hány egy-, két-, három- stb. jelentésű szócikk van és így tovább. Vagy kisebb *s z ö v e g e k* esetén: hány ige, főnév, melléknév van abban; hány ilyen vagy olyan fonéma van benne — és így tovább. Nekünk ott kell striguláznunk, ahol a géptől kapott tételes vagy gyűjtött rendezés nem egészen a szánk íze szerint való, de azért valamely kész rendezés és a kívánatos között nem olyan nagy az eltérés, hogy érdemes lenne újabb rendezéseket kérni a vállalattól. (Vagy, ez is előfordult: az eltérés nagy ugyan, de annyira igaztja az embert, hogy nem bírja megvárni, míg a vállalat elkészíti a megfelelő kombinációt.) A strigulázó munka meggyorsítására elképzelésünk alapján Kozma Ferenc mérnök készített egy kis, négy sorba kapcsolt zseblámpaelemmel működő számláló berendezést. Ezen egymás mellett öt csontbillentyű van (olyanfélék, mint a modern rádiók csatornaváltó gombjai, csak lenyomás után azonnal visszapattannak), melyek öt egymástól független számlálót működtetnek. Ha az ember megállapodik magában, hogy mondjuk, az 1-es számláló lesz az ige, a 2-es a főnév, a 3-as a melléknév és így tovább, akkor valamely szövegen végigszaladva, arról szemét le nem véve villámgyorsan át tud azon futni öt különböző szófaj szempontjából: amilyen szófajhoz ér, annyadik ujjával lenyomja a megfelelő billentyűt. A számlálókról azután közvetlenül leolvasható az eredmény: hány ige, főnév stb. volt az adott szövegben. Ez az egyszerű kis berendezés tapasztalatunk szerint ötször-hatszor gyorsabbá teszi a strigulázás unalmas — de olykor nélkülözhetetlen — műveletét.

b) A nyelvész helyel-közzel eddig is közölt táblázatokat számokkal, százalékokkal. Nekünk több ilyen táblázatunk van, sokszor kell százalékot számolni. Egyetlen néhány lapos Nyelvőr-cikk mögött (mint amilyen a fentebb már említett „Buli és társai”) több száz százalékszámítás húzódik meg, mégpedig olyan kellemetlen summák százalékát kell legtöbbször kiszámítani, mint 58 323 (ennyi címszó van szerintünk az ÉrtSz.-barr), 6 801 (ennyi a vitathatatlan tőszavak száma az eddigiek szerint, ez még némileg módosulni fog), 36 670 (ennyi a „fejben” stílusban nem minősített címszavak száma) és így tovább. Végső soron az olvasó már csak néhány tucat százalékot talál a cikkben — ez azonban természetesen mit sem változtat azon, hogy a szerzőnek előzőleg százszámra kellett ilyen kellemetlen műveleteket elvégeznie, abból az érdekeset kihámozni. Azt hiszem, elképzelhetetlen volna a munkám egy kis, egyszerű, de igen ügyes Original-Odhner svéd asztali számológép nélkül (ugyanilyen rendszerű és nálunk elterjedtebb az NDK-beli Triumphator). Ez a mechanikus működtetésű gépecske igen lassú, de kicsi és igénytelen. Amikor az embernek nagyobb céljai vannak, bonyolultabb számításokkal — kalkulátort vesz igénybe. Ám a kalkulátor nincs mindig kéznél, az embernek sokszor nincs türelme a probléma megoldásának hevében hetekig várni az eredményekre — ilyenkor, akár a strigulátor, igen jól jön a kis Odhner. (Egyes úgynevezett természettudományok képviselői, így például az elméleti fizikusok, már hozzászoktak tevékenységük egy részének teljes „elidegenedéséhez”. Ezen azt értem, hogy ők kiadják gondolataikat a kalkulátoroknak, és jól tudják, hetek vagy hónapok múlva kapják őket vissza tőlük; akkor néhány perces vagy néhány napos tanulmányozás után kiderül, hogy még újabb számítások kellenek, ezt idegen emberek és gépek esetleg ismét hetekig-hónapokig végzik. Valószínűleg nekünk is hozzá kell majd ehhez szoknunk egyes kutatási ágakban; egyelőre még nehezen megy az ilyen megosztottságú munka.)

c) Olykor azonban annyit kell számolni, hogy az nem csupán az Odhner-féle kis gépeken, hanem annál jóval nagyobb félautomatákon is hetekig-hónapokig tartó szakadatlan munkát jelentene (napi nyolc óra munkát véve figyelembe). Ilyenek mutatkozott például a VégSz. egyik függeléke, mely a szóvégző kettős, hármas és négyes betűkapcsolatokat sorolja fel, csökkenő nagyságrendben. Magát a felsorolást, abszolút számértékekkel, elvégezték a lyukkártya rendszerű gépek; ám a százalékos értékek kiszámítása ránk várt. Ezt a munkát egyetemünk ODRÁ 1013-as nevű, lengyel gyártmányú számítógépe végezte el néhány óra alatt. (Ebben az időben benne van a program elkészítése is — John C. Alleman munkája —; ez a program minden más, hasonló sorozatos százalékszámítás esetén használható lesz. Ugyanakkor nincs benne az adatok szalagra lyukasztása: ha az ODRÁ-hoz volna lyukkártyabemenet is, illetőleg a lyukkártyák tartalmát előzőleg mechanikusan lyukszalagra konvertálhattuk volna, akkor ez a fáradságos és időrabló munka nem jelentkezett volna.) Az ODRÁ 1013 nyomdakész kéziratot ad ki, gépelt formában; magyar szöveg esetén, amilyen a miénk is volt, ezt még nyomdaéretté kell tenni egyes magánhangzók speciális diakritikus jeleinek kitételével. A modern számítógépek tehát nem csupán különféle logikai műveletekre, kutató munkára, fordításra stb. alkalmazhatók, hanem, nem utolsó sorban — számolni is tudnak . . .

5. Szakmai-ideológiai vitaülésünk során egy ízben azzal a tréfás kérdéssel fordult hozzám két kedves kollégám: meg tud-e írni a mi „gépünk”, az ismert manuális előkészítés (kódolás stb. után) egy szakdolgozatot az ÉrtSz. anyagából? Most is csak azt felelhetem, amit akkor, és remélem, az olvasó egyetért velem az elmondottak alapján: igen, meg — legalábbis ami a lényegi részt, az anyag pontos összegyűjtését és csoportosítását illeti. A bevezetést és a végkövetkeztetéseket azért — a szakdolgozó hallgatónak kell megírnia.

Papp Ferenc

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

(Folytatás*)

[anyatetű]

ügy jön, mint az anyatetű (táj): nagyon lassan jön.

N: *Úgy gyűn, mind az anyatetű*: lassan (Bakonyalja, NyF. 34 : 135).

Ennek a köznyelvben is élő szóláshasonlatnak a nyomatékosabb változata: *mászik, mint a tetű*: nagyon lassan megy, halad (ÉrtSz. 6 : 667). Az egyszerűbb formára már a 18. század elejétől kezdve van adatunk: 1713: *Ugy jár mint a tetű* (Kisv. 256), és azóta is számos változatát közölték: 1851: *Mász, mint a tetű* (Erd. 388); N: *Lassan sihet mind a tetű* (Győr, Nyr. 26:328); N: *Us s'ét, mind a tetű* (Bakonyalja, NyF. 34 : 135). — A lassúság fokozásának kifejezésére más szóláshasonlatban is előfordul az *anya-* előtag állatnévvel alkotott összetételben: N: *Olyan, mint egy anyalajhár*: nagyon lusta (Nád-újfalu Nógrád m., Kotroczó Bozsik L.: Szólások, Népr. Múz. P. 138/1960). Vö. ezzel a köznyelvi változatával: *olyan, úgy mozog v. csinál vmit, mint egy lajhár* (ÉrtSz. 4 : 555). — Az *anya-* előtaggal alakult változatok azon a megfigyelésen alapszanak, hogy az *anya-* állatok rendszerint nehezkesebb mozgásúak, kevésbé fürgék, mint fiataljaik. Hasonló szemlélet nyomaival idegen nyelvű szólásokban nem talákoztam.

[apa]

az apja aratáskor a jég alá halt (táj, tréf): természetes házasságból született.

N: *Az apja aratáskor a jég alá hótt* (SzamSz. 1 : 44); N: *apja kánikullába a jég alá hótt* (Zilah vid. Nyr. 28 : 185); N: *Ennek is az apja Szent János napkor a jég alá hát* (Maros-Torda m. Nyr. 25 : 525, hol? Nyr. 28 : 141).

Körülírás jellegű tréfás eufemizmus annak kifejezésére, hogy a szóban forgó embernek „nem volt apja”, azaz az apja nem élt anyakönyvezett házasságban az anyjával. Minthogy ugyanis nyáron nincsen olyan jég, amely beszakadhatna alattunk, nem is halhat az ember a jég alá. Ha pedig valakiről azt állítják, hogy úgy halt meg, ahogyan nem halhatott meg, akkor tulajdonképpen tréfásan arra utalnak, hogy az illető „nem is élt”. Azonos jelentésűek és e jelentést hasonlóképpen az apa lehetetlen halálmemének a megnevezésével fejezik ki a következő nyelvjárási szólások: *nincsen apja, leesett az ugorka fáról, oszték meghalt* (Szürnyeg Zemplén m. Nyr. 17 : 376); *agyonütötte az apját a szita* (Nagyzerénd, UMTSz); *Az apját megölte a szita* (SzamSz. 2 : 350; itt és az előbbieken a *szita* alighanem erre a szólásra is utal: *kiköti a szitát 'szajhává lesz'*, vö. ehhez Csefkó: Nyr. 77 : 133; vö. még: *Szita üté agyon az urát*, Gerla Békés m., Ethn. 13 : 320). — Jelen-tésbeli és alaki hasonlósága miatt itt kell megemlítenünk ezt az irodalmi eredetű szólásunkat is: *Az apját leütötte a hajókötlél* (Tóth B.: Szálló igék lex. 35); *Anyja mosónő volt, apját leütötte a hajókötlél* (Szécsi F.: Szállóigék 32); *Apját megölte a hajókötlél, (anyja mosónő volt)* (Debrecen, s. gy.). Ez Jókai Mór A koldus-gyermek c. novellájának ezekből a kezdő

* Vö. Nyr. 89: 223—31, 367—74, 469—76; 90: 81—6, 189—93, 297—301.

mondataiból alakult: „Az apját leütötte a hajókötél, a vízbe fulladt. Az anyja mosóné volt; éjszakai munkában meghűtötte magát, forró lázt kapott, meghalt.” (ÖM. Nemz. díszkiad. 12 : 62). Ha az utolsónak idézett szállóigeszzerű szólás keletkezését tekintve nincsen is kapcsolatban a fentebb említett nyelvjárási szólásokkal, annyi köze talán mégis van hozzájuk, hogy ezek elősegíthették a szállóigévé, majd szólássá válását.

előbb apád anyádnál (rég, táj): várj sorodra, vannak nálad érdemesebbek is.

1820: ~ (Dug. 2 : 150; innen: Ball. 18); 1851: *Előbb apád mint anyád* (Erd. 11); N: *Elébb apád anyádnál* (SzegSz. 1 : 75).

Annak a nyelvi emléke, hogy az apajogú társadalmi rend elemei még a feudális korban is tovább éltek. A patriarchátusnak, amely még a bronzkorban kialakult, és amelynek szervezete a honfoglalás előtti magyarság életét is jellemezte (Új Magyar Lex. 5 : 391), a legújabb kori magyar folklórban is jelentős szerepe volt: „A család feje a gazda, a házközösségben élőknel mindig az apa vagy a legidősebb férficsaládtag” (MNépr.² 4 : 181). — Az eredeti értelmében közmondás jellegű szókapcsolat jelentéstágulással kapta szólásszerű, átvitt jelentését. — Dugonics, aki elsőnek jegyezte fel kifejezésünket, kivételesen arról is tudósít, hogy hol és milyen alkalommal hallotta e szólást. Amikor a Csongrád megyei Szegváron egy lakodalomban az egyik parasztfiú elkezdte a táncot, a násznagy ezzel a szólással „akarta értésére adni: hogy lennének nálla érdemesebbek” (i. h. jegyzetben).

apja sem volt harangöntő (rég): nem valami okos v. ügyes ember.

1851: ~ (Erd. 11, 177; Ball: TeljSz. 1 : 38).

Ugyanabból a szemléletből ered, mint ez a ma is élő tréfás szóláshasonlatunk: *annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez*. (Ennek legrégebbi közmondásszerű változatait l. Decsi gyűjteményében: 1, 3, 7, 2; 2, 6, 7, 6; 2, 9, 8, 4.). Találó magyarozatát már Erdélyi megadta: „A harangöntés népünk szerint nagy mesterség” (11). De nem valami naiv népi felfogás ez: a harangöntést még a két világháború között is „a nehezebben elsajátítható iparok közé” sorolták, és az elsajátításához megkívánt segédidőt két és fél évben szabták meg (Új Idők Lex. 12 : 3004). — Hogy a szólás nem magát a szóban forgó személyt, hanem játékos körülírással az apját jellemzi, az abban a felfogásban gyökerezik, amelyet a legkategorikusabban ez a Hódmezővásárhelyről közölt közmondás fogalmaz meg: *Amilyen az apja, olyan a fia* (UMTsz.). Az a gondolat, hogy 'a gyermek a szüleihez hasonlít', egyébként is egyik leggyakoribb témája közmondásainknak. Magyar szólások és közmondások c. gyűjteményem mutatójában a *gyermek* címszó alatt (778) harminckilenc ilyen állandósult kifejezésre hivatkozom.

O. Nagy Gábor

Bodicsek. E fülünknek idegenszerűen hangzó szó annyira új keletű jelenség nyelvünkben, hogy amikor az idős nemzedék tagjai unokáiktól a *bodicsek* szót hallják — ha egyáltalán meghallják, tudomásul veszik —, akkor nem tudnak vele mit kezdeni. A legjobb esetben úgy vélik, hogy valami olyanféle játszi képződménnyel van dolguk, mint ami az ő fiatalkoruk idején a *rendicsek* (= rendben van!) volt, ez a némileg argóizú tréfás mondat szó, avagy tizenkét-tizenöt évvel ezelőtt a hasonló hangulatú üdvözlés: *szabacsek!* Vagy eszükbe jut, hogy néha-néha hallani, persze megint csak fiatalkorúaktól ilyenféle kicsinyítő képzős alakokat, mint *macsek* (< macska). Esetleg feldereng bennük kamaszkori irodalmi emlékeiből a hol kisbetűs, hol nagybetűs *nemecsek*, a halhatatlanná lett Nemecek Ernő jelképivé vált neve, — de e négy szó egyike sem segíti őket közelebb a *bodicsek* megfejtéséhez.

Ha azonban szorgalmasan hallgatnak helyszíni közvetítést jégkorongmérkőzések-ről, vagy böngészik a sportújságokat, akkor hamarosan fülükbe vagy szemükbe ütkezik a szó, habár némileg más jelentésben, mint amiben a mindennapi életben s nem sport vonatkozásban ifjúságunk manapság használja. A *bodicsek* nyelvünk legújabb keletű angol eredetű jövevényeinek egyike. A *body check* az angol sportnyelvben, s nálunk is, a jégkorongmérkőzésnek azt a bizonyos körülmények között megengedett mozzanatát jelenti, melyben az egyik csapat korongozója a másik csapat egy játékosát mozgásában, haladásában azzal akadályozza, hogy teljes testsúlyával erőteljesen meglöki, félrelöki, esetleg fellöki. Ezt a tényt pontosan leírja az angol szókapcsolat, melyben a *body* főnév testet jelent, a *check* főnév ez esetben akadályozás, gátlás jelentésben szerepel. Az angol nyelv nagyszótárai közül elsőnek 1934-ben Webster's Second International közölte, majd ennek 1961-i bővített kiadása (Third New International) hozzátette, hogy a jégkorongozáson kívül a nálunk nem játszott *lacrosse* nevű sportban is használatos e szakkifejezés. Magyarországon alighanem a kanadai jégkorongozók honosították meg az ötvenes évek végén. Első adat rá nálunk az 1962-ben megjelent, Hepp Ferenc által szerkesztett Hét-nyelvű sportszótár 113. lapján található, mely egyben azt is feltünteti, hogy magyar egyenértékese nem lévén, nálunk is az angol szó használatos.

Lévén a *bodicsek* szó nagyon szűk körű (s ráadásul még idényhez is erősen kötött használhatóságú) szaknyelvi jelenség, nem lett volna érdemes vele ilyen terjedelemben foglalkozni, ha megjelenésének nem volna még két figyelemre méltó mozzanata. Az egyik az, hogy a szó kezdi levetkőzni pusztán terminus technicus voltát, s az argó áramába jutva a férfifiatalság nyelvében kezd divatjelenséggé válni. Mégpedig nem csupán konkrét fizikai aktus jelentésében, mint amikor a zsúfolt közúti járműre felkapaszzkodó tolakodó ezt mondja: „Szereztem mégis helyet egy kis bodicsekkal.” Hanem átvitt jelentésben is: „Akármit javasol is az ember, te mindig jössz valami bodicsekkal.” Azaz: megfúrod a dolgot.

A másik érdekessége e szónak abban rejlik, hogy a magyarban szimplexnek érzett angol összetétel második tagja, a *check* szó az angol nyelvnek hat évszázados múltú, sokjelentésű, mindmáig rendkívüli életerejű, sűrűn előforduló szava. Az elmúlt évben megjelent angol szógyakorisági szótár, a Henry Kučera és W. Nelson Francis-féle Computational Analysis of Present-Day American English az előfordulás gyakoriságát illetően az angol szókészletben kb. az 1200. helyre teszi a *check* szót. Az oxfordi nagyszótár mintegy 25 főnévi főjelentését írja le, s az „akadályozás” jelentésére az első előfordulási adatot a XVI. századból hozza.

A magyar nyelvben a *check* szónak egy másik jelentése már hosszabb ideje él, napjainkban *csekk* alakban. Jelent egy fajta fizetési eszközt, bankutalványt (ÉrtSz. 1 : 855). A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a *csekk* első előfordulását 1877-re teszi. Valójában már korábban is megtalálható nyelvünkben. Így például a Közhasznú Esmeretek Tára már 1832-ben így értelmezi a *checks* címszót: Angliában privát embereknek vagy kereskedőknek azon személyekhez intézett fizetési rendelkezések, kik pénztári dolgaikat viszik, azaz: kikre ők pénzeik beszedését, s leveleik beváltatását bízzák 's a' kikkél azután a' bejött pénzeikről checkek által ismét rendelést tesznek. (III. 3 : 143.) Nendtvich Károly pedig ezt írta 1858-ban Amerikai utazásom című művében: „[Amerikában] Minden készpénzt átsoztak adni a bankárnak, ki azért hatos százalékot fizet. Valahányszor valakinek, habár még oly csekély összegre van is szüksége, cselédét egy utalvánnyal (check) a bankárhoz küldi, sőt még a napi, piaczi költségre szükséges mennyiséget is attól hozatják” (1 : 198).

Kajak és kenu. E két könnyű csónakfajta között vízisportolóink éles különbséget tesznek, a laikusok azonban gyakran összetévesztik őket. Szakíróink szerint a *kajak*

végig teljesen fedett, csak a beülő nyílásnál szabadon hagyott, rendszerint egyszemélyes csónak. Evezőse a csónak fenekére ül, övben befűzi és vízmentesen szigeteli magát, és a menetirányban ülve hajtja kajakját, felváltva jobb és bal oldalon merítve be a két kézben tartott kéttollú evezőlapátot. Csónakját lábkormányval irányítja. A kajak elől-hátul élben végződik, alacsony oldalfala van, és könnyen felbillen.

A *kenu* orra-fara szintén élben végződik, de a csónak teljesen nyitott, oldalfala magas, s nem ritkán több személy is evez benne. A kenus nem ül, hanem fél térden áll a menetirányba fordulva, s egyetlen egytollú evezőlapátját csak az egyik oldalon meríti a vízbe, s azzal is kormányoz. (Tálos—Blahó: A kajakozás és kenuzás kézikönyve. Budapest 1954.)

A XVII—XVIII. századi nyugat-európai utazók, akik az amerikai indiánoknál látott kenut és a grönlandi eszkimóknál látott kajakot először leírták, e csónakoknak többféle változatát is ismertették, főleg ami a csónak anyagát, a benne ülők számát és az evezés módját illeti. A *kajak* szó és fogalom emez útleírások nyomán vált ismertté. Philip M. Palmer californiai filológus szerint (Neuweltwörter im Deutschen. Heidelberg, 1939.) a csónak keleteskimói nyelvjárásból származó neve: *kajakka* először 1656-ban bukkan fel nyomtatásban, mégpedig német szövegben, Adam Oleariusnál. Hat évvel későbbi első angol nyelvi előfordulását ugyanilyen alakban regisztrálja az oxfordi nagyszótár. Ugyanez a szótár azt is megjegyzi, hogy eszkimó nyelven a szó férficsónakot jelent, ellentétben az *umiak*-kal, a női csónakkal. Mind német, mind angol szövegekben később csak *kaiak*, *kajak*, *kayak* alakban fordul elő. A szó francia nyelvben való pályafutása még nincs felderítve. Bloch és von Wartburg etimológiai szótára szerint először 1900 táján fordul elő *kayak* alakban.

Az eszkimók e csónakja előbb lett ismert Magyarországon, mint maga a *kajak* szó. W. Robertson skót történésznek 1777-ben írott és 1807-ben Tanárki János által magyarra fordított Amerikai históriája az I. kötet 548. lapján így írt: „Ha egy Eskimó bele ül a' maga Czet-lannákból kézfűlt, 's Borjú foka bőrrel bé vont tsónakjába, trutzolni tud . . . a' háborgós tengerrel.” Maga a *kajak* szó magyar szövegben tudomásom szerint először a Grönland históriája című műben olvasható, melyet Cranz Dávid német utazó írt, s 1810-ben Dobosy Mihály vajszlói ref. prédikátor fordított nyelvünkre. A 147—148. lapon részletes leírás található, itt erősen megrövidítve: „. . . a' Férjfi tsónak (Kajak) három ölnyi hosszú, elől hátul hegyes, mint a Takátsok vetéllője, közepénn alig van másfél lábnyi fzeles, és alig egy lábnyi mély, hosszú vékony létzekből van összeverakva, és . . . bőrrel behúzza . . . ; a' tsónak fedelinn közepenn egy kerek juk van hagyva, ebben leereftzi lábait a' Grönlandi ember, és a' fzelére ül a juknak, magát gyenge bőrökkel a' juk körül körülakargatja . . . hogy azonn semmi víz a' tsónakba bé nem fízvároghat . . . Evedzőjét két kézre fogja, és sebesenn evedz a' tengeri-borjú vagy madárra . . . A' fzelvéstől semmit sem fél, . . . ha valami nagy hab elborítja és lenyomja is tsónakostól, ismét feljön a' víz tetejére; ha a' hab felakarja tsónakját fordítani, akkor azt az evedző segítségével, és testének alkalmas mozdulásaival megtartóztatja; ha pedig tsak ugyan felfordul a tsónak, akkor a víz aláfordult hajós evedzőjével a víz alatt egyet ránt, és ezzel ismét vissza fordítja, 's helyre állítja hajóját . . .”

A Cranz—Dobosy könyvben még többször előfordul a *kajak* szó, így a 29. lapon, valamint *kaják* alakban a 148. lapon, sőt a kötethez mellékelt III. és VI. számú képtáblákon a kajaknak rézmetszetű ábrázolásai is láthatók. Található e műben részletes útmutatás is e csónakfajtában való evezés megtanulásához.

E művet követően, részben arra támaszkodva, hat évvel később Horváth Zsigmond csöngői ev. prédikátor is említi a *kaják* szót Ámerikának haszonnal mulattató esmertetése című könyvének 193. lapján. Leírásából csak az utolsó mondatokat idézem: „Egyik kezében az evezőt, a másikban a' szigonyt tartván, a' leggyorsabb tengeri kuttyát is eléri.

Még amikor azt [ti. a kajakot] a' szélvész vagy hullám felborítja-is, olly tsóvítást tud tenni lapátjával, hogy ismét felegyenesül, mellyen az ötet féltő Idegen szörnyűködik."

Ami az eszkimó számára létfontosságú közlekedési és munkaeszköz volt, az idővel az európai ember játékszere, sportcikke lett. Az utóbbi értelemben vett kajak típusú csónak és a kajakozás lassacskán ismert lett Magyarországon is. Említi ugyan már 1879-ben *kajak* néven s az angol sculling outrigger típusú csónakkal azonosítva Molnár Lajosnak Athletikai gyakorlatok című könyve (206. lap), terjedni azonban csak az első világháborút megelőző évtizedben kezdett. Ekkor kerültek forgalomba nálunk a német *Faltboot* elnevezésű és német gyártmányú kajakok, melyeket könnyű volt szállítani, mivel szétszedhetők és összerakhatók voltak, merevített favázra húzott, gumiréteggel bevont vászonból készültek. Századunk első éveiben napilapjainkban már nemegyszer találkozunk *kajak* alakban az eszkimó csónak nevével (nemkülönben a *faltboot* megnevezéssel) és ennek származékaival és összetételeivel: *kajakozik*, *kajakos*, *kajak-bajnokság*, *kajak-verseny*, *kajak-túra* stb. A *kajakos* melléknév már Cranz—Dobosy művében előfordul a 96. lapon, ahol a szerző „egy Grönlandi *kajakos* embert” említi.

Habár Magyarországon már 1938-ban rendeztek országos kajakbajnokságot, a kajakkal kapcsolatos szavak alig hatoltak túl a sportolók köreire, szaknyelvi terminusok maradtak. A *kajakos* szó azonban a harmincas-negyvenes években a nem sportolók világában is elterjedt abban az argó értékű melléknévi jelentésben, hogy 'fejlett izomzatú'. A népetimológia úgy fogta fel, mint a *kajakos* = *kajakban evező* szó jelentésbővülését, s annak az anatómiai ténynek tulajdonította, hogy a kajakozás nagymértékben s meglehetősen egyoldalúan fejleszti a váll, a felső kar és a hát izomzatát. Valójában azonban ennek az argósónak nincs semmi köze az eszkimó csónak nevéhez, hanem homonima képződmény. Az 1900-ban megjelent Jenő Sándor—Vető Imre-féle magyar tolvajnyelvi szótár a héber *kajach* szót már regisztrálta erő jelentésben, Szirmay István tolvajnyelvi szótára ennek származékát, a *kajakos* szót 1924-ben 'erős, bátor, elszánt' jelentésben.

A *kenu* szó története valamivel színesebb. A szó a nyugat-indiai Haiti szigeten beszélt karib vagy talán arawak indián nyelvből került a spanyolba a XVI. század elején, *canoa* írással. Ekkor még egyaránt jelentett fatörzsből kivájt több személyes evezős vízi járművet s favázra feszített állatbőrökből vagy nagyobb nyírfakéreg-darabokból eszkábált egyszemélyes csónakot. A nagy európai nyelvekben a spanyolos *canoa* alakban jelent meg, a németben először 1520-ban, az angolban 1555 körül s a franciában 1568-ban. Az utóbbiban *canot*, az angolban *canoe*, *canow* írású alak terjedt el. Ez az angol *canoe* írásmód vált általánossá előbb-utóbb a legtöbb európai nyelvben, így a franciában is.

A kenúnak is előbb jutott el a híre hozzánk, mint a neve, s ez is Robertsonnak már említett műve útján. Nála ezt olvashatjuk: „A Canada beliek olyan ladikokonn bátor-kodnak a' nagy folyó-vizekre, 's tavakra menni, mellyek tsak fa héjából kézfültek, és olyan könnyűek, hogy a' hol a' hajókázás, a' víznek, vagy esése, vagy tsekélysege miatt félbeshakafztatik, két ember bátran viheti mindenütt. Az ilyen töredékeny tsónakokonn sokszor hofzlzas utakat tefznek” (1 : 548).

A *kenu* szó első nyomára magyar szövegben Horváth Zsigmondnál találunk 1813-ban. Könyve 224. lapján ezt írta a nyugat-kanadai wakash indiánokról: „Hajójik (*Canoes*) mesterségesen készülnek, mellyek sokszor 20—30 embert-is elbirnak, 's emberfogakkal ki vannak rakva.” A Hübner János-féle, magyarra Fejér György irányítása alatt átültetett Mostani és régi nemzeteket esmértető Lexikon 1816-ban már tartalmaz egy *Canoe* címszót (1 : 537), mely tájékoztatásért a *Canot* szóhoz utal, de ennek cikkét a szerkesztők kifejejtették a kötetből. Két évvel később Weld Izsák utazásai Északi Amerikának stá-tusaiban című könyvében (fordította Baranyay Ferenc alsóbüki ev. prédikátor) azt olvassuk a 244. lapon, hogy „Az Indusok' tsónakjai (*kanotjai*) ezen a' tájon is fahéjból vagynak . . .” Bölöni Farkas Sándor 1834-ben az Ontario partjain járva ezt írta a mississa-

gua indiánokról: „Csónakjaik (*canot*) vékony deszkából, egészen bevonva fakéreggel, igen különbözik a fejérekéitől” (az 1966-i ötödik, bukaresti kiadás 189. lapján). Ismét más, továbbra is a franciához közel álló alakban fordul elő Xántus Jánosnak 1852. december 8-án hűgához írott levelében (kiadva Pesten 1857-ben, Xántus János levelei Éjszakamerikából, 11. lap): „Számítlan *kanó* (lélekvesztő) uszkál itt [ti. a Nebraska folyón], mindég tömve indiánokkal.”

Magát a szót nem említi ugyan, de a benne való evezésnek európai ember számára nehezen megtanulható voltát és a csónakkal történt számítalan vízbe fordulását mulatságosan írta le 1844-ben Mokcsai Haraszty Ágoston Utazás Éjszakamerikában című könyvében (1 : 164).

Ezek eddig szórványos, elszigetelt előfordulások. Sűrűbben — és immár az angolos *canoe* alakban — bukkant fel a szó nálunk a XIX. század második felében, amikor az indiánokról szóló regények népszerűsítik, így Cooper Vadölője (az 1868-i magyar fordítás XIX. fejezete) és Útmutatója (az 1870-i fordítás III. fejezete) vagy az indián romantika első hazai terméke, Bolányi Ferenc Vadonban című silány regénykéje (1865.), később pedig a megismerkedés a kenusporttal európai, sőt hazai vizeken. Ez utóbbinak első dokumentuma Molnár Lajos említett könyvének 210. lapja. Valószínűnek látszik, hogy a jól tájékozott Molnár már ismerte J. Macgregor munkáját (1866.) és W. Baden-Powell könyvét (1871.) nagy kenutúráikról, melyek jelentős mértékben járultak hozzá e sportág európai népszerűsítéséhez. A kilencvenes évek elején már Budapesten is hallunk canoeversenyről (Sport-Világ, 1894. évi 27. szám, 257. lap). Nyilván a század végére nálunk is olyan értelemben szabványosodik e csónak alakja és evezésének módja, ahogy a jelen cikk második bekezdésében leírtuk.

A rendelkezésünkre álló adatokból valószínűnek látszik, hogy a szót a XIX. század utolsó harmadáig nálunk *kanó*-nak ejtette az a nagyon kevés ember, aki egyáltalán ismerte. Az angolos *canoe* írásmód hazai megjelenése után a szót kimondók túlnyomó része valószínűleg *kano-e*-nak, vagy *káno-é*-nek, tehát három szótagúnak ejtette. Lehettek sokan, akik *kanó*-nek ejtették, ahogy Radó Antal Idegen szavak szótárának 2. kiadása (1905.) megjegyzi. A legtöbb korai idegen szavak szótára, ha egyáltalán közli a szót (Forstinger 1853., Babos 1865.), nem ad kiejtést. Az első angol–magyar szótár, a Dallos Gyula-féle (1860.) ugyan figyelmeztetett arra, hogy ezt a szót az angolban véghangsúlyos *kanú*-nak ejtik, nálunk azonban tovább élt a három szótagos betűejtés (ezt Radó Antal is megjegyzi említett könyvének 1929-i 8. kiadásában). Laikus, tehát nem vízi sportoló körökben ma is hallani még néha. A *kenu* vagy *kenú* ejtésre való fokozatos áttérést a két világháború között következett be, elsőnek alighanem a sport üzői körében. (Kezdetben ez a változtatás valószínűleg sznobos-smokkos finomkodásnak tűnt fel a régiek ejtés hívei között.) Ugyanekkorra tehető a *kenu* írott alak elterjedése is, ami ma már a szó hivatalos magyar betűzési formája.

Miként sportnyelvünk legtöbb idegen szavának, azonképp ennek a száműzésére is történt kísérlet a purista felbuzdulás idején. De az erőfeszítés eredménytelen volt. Talán nem is csupán azért, mivel ez a sport nálunk nagyon kevés ember szórakoztatója, tehát nem volt meg a nézők, a szurkolók „tömegebázisa”, hanem főképp annak okából, hogy a két szótagos szót az öt szótagos (!) *indiancsónak*-kal óhajtották kiszorítani.

A *kenu* szó termékeny tőnek bizonyult, nagy családot nemzett: *kenus*, *kenuz(ik)*, *kenubajnokság*, *kenucsapat*, *kenuegyed*, *kenulapát*, *kenusport*, *kenuszámok*, *kenuverseny*. stb.

Kenguru. Az első európai ember, aki ezt az állatot nemcsak látta, hanem le is írta, James Cook kapitány (1728–1779), a Csendes-óceán nagy felfedező hajója volt. 1770 augusztus 4-én feljegyezte naplójában (nyomtatásban megjelent 1773-ban), hogy Kelet-

Ausztráliának azon részében, mely ma Queensland államhoz tartozik, valami különöset észlelt. Művének 1810-ben megjelent magyar fordításában (Cooknak ama' híres anglus hajós-kapitánynak a' Föld körül utazása . . . Németből fordította Horváth 'Sigmond csengői ev. prédl.) ez a passzus a 263–4. lapon így hangzik: „Némelyek közülünk egy olly állatot láttak, mely akkora volt mint egy agár, egyébaránt karcsú, egérfzörű és felette gyors, noha inkább ugrani, mint futni látzott. Más napra kelvén, sétálni mentem 's azt az előbbeni esmeretlen állatot magam is láttam. Világos egér színű volt, formájára és nagyságára az agárhoz hasonlított. Egy két nappal azután Gore Ur egyet agyon lött 's már most tökéletesebben megvizsgálhattuk. E' még csak fiatal volt 's azért nem is nyomott többet 38 fontnál. Az első lábai csak 8, a hátulsók pedig 22 singnyieknek találattak. Ezen alkottatás fzerént alkalmasabb az ugrásra, hogy sem mint a' futásra. De igen nagyokat ugrik egyfzerre; 's ha megáll, két hátulsó lábaira ül, az elsőket pedig a' mellére rakja. Hofzú és vastag farka vagyon. A' lakosok K a n g u r u n a k hívják 's a' húsa felette kellemetes ízt ád.”

Cook eredeti angol szövegében az állat neve többször is előfordul, hol *kanguru*, hol *kangooro* alakban. A két írásmód hangértéke azonos, ami egyébként igen közel áll a szónak mai magyar ejtéséhez is. A németből közvetített magyar fordításnak más lapjain *kánguru*, *känguru* és *kängaru* alakok is előfordulnak, s az 1817-ben megjelent Hübner János-féle, ugyancsak németből fordított lexikonban (5 : 266–7) még a *känguruh* és *kanguroch* változatok is. Az állattrendszertanban *Macropus giganteus* elnevezéssel számon tartott állat nevét Cook a bennszülöttektől vette. Későbbi angol utazók némelyike azonban más neveket is feljegyzett, úgymint *patagorong*, *patagaran* és *moane*, illetve azt állította, hogy a Cook és több más útítársa hallotta elnevezésnek *kóng-go-róng* változata voltaképpen egy más állatnak, az emunak a neve.

A *kenguru* név már a Horváth Zsigmond-féle Cook-fordítás előtt is megjelent nyelvünkben. Benkő Ferenc Magyar geográfijában (Kolozsvár, 1801.) a 2. kötet 245. lapján írja, hogy „Találtak jó husu Kenguru és Opossum állatokat”. 1806-ban már kísérlet történt az elnevezés magyarítására is. Márton József a *kenguru ugrány* elnevezést használta. E szókapcsolat második eleme még jó háromnegyed évszázadig élt nyelvünkben az állat hivatalos magyar elnevezéseként mégpedig többnyire *górugrány* (= nagy ugró állat) alakban. Így szerepel még Ballagi Teljes szótárában is 1867- és 1872-ben (1 : 464 és 2 : 680). Sipulusz azonban humoreszkjeiben a nyolcvanas években már eléledik ezen az elnevezésen, s a századfordulóra a *górugrány* ki is szorult állattani könyveinkből. Ugyan-így járt a kenguru másik magyar neve is, az 1817-ben a Hübner-féle lexikonban felbukkanó *tsetsiszkos fia hordó* is (5 : 266). Pedig mind a kettő voltaképp találó, plasztikus, jól motivált megnevezés volt, akárcsak más egzotikus állatok nyelvújítás korabeli magyar neve, így a zsiráfnak adott három elnevezés, a *tevepárduc*, a *magelü* és a *nyakorján*, avagy a rénszarvasnak adott *nyargalóc*, a pingvinnek adott *reptelen* elnevezés. Csak éppen az volt a baj, hogy e magyar változatok vagy hosszabbak voltak a kívánatosnál, vagy a velük jelölt állatok olyan ritka jelenségek voltak hazánkban, hogy az új névnek (s némelykor túl sok névnek) nem volt alkalma széles körben meghonosodni, avagy az idegen-szó-imádatlalt párosult fantáziahiány és renyhe közömbösség a hazai nyelvi termékkel szemben neveltségnek bélyegezte őket.

Országh László

Szószemelvények Szepsi Csombor Márton útleírásából. Szepsi Csombor Márton útleíró művének, az *Europica* varietasnak összetételeivel foglalkozom, hogy hangsúlyt kapjon szóalkotó jelentősége és nyelvi síkon is ellenőrizhetővé váljék az az irodalomtörténeti megállapítás: elsőnek tágitja ki irodalmunkat polgári témakörrel (Wittmann

Tibor: Irodalomtört. Köz. 60 : 34). Mostani cikkem a jelzett feladatterületen kívül eső néhány szó bemutatásával azt a gondolatot illusztrálja, hogy Csombor útirajza páratlanul gazdag műveltségszavakban, becses forrás latin jövevényszavaink történetéhez, s hogy benne akadunk rá nem egy magyar kifejezés korai használatára. Az idézetek után álló lapszámok a Kassán 1620-ban megjelent első kiadásra utalnak.

Bazilika. Athenaeben a *βασιλική*: 'királyi csarnok', Rómában a *basilica*: 'fedett csarnoképület', a kereskedelem, majd később a törvénykezés helye (Pecz: Ókori Lex. 1 : 310). Szerkezeti felépítéséből alakult ki az ókeresztény templom (ÚjMagyLex. 1 :260). Csombor Amszterdamban jár. A város nevezetességei között említi a templomokat is, szám szerint és név szerint. Nincs köztük bazilika. A szót 'középület, csarnoképület' értelemben használja. Térség közepén állhatott két oszlopcsarnokos épület, körülöttük parkszerű területen sétautak nyíltak: „Vagyon két gyönyörű sétályo helye az városnak az egyk az *Basilica* ki harmintz hat fekete kő lábón ál . . . Az málik *fajj* épület . . . hatuan *fa oszlopokon* ál igen fšép *picturauaal*” (163), Példamondatunk a *bazilika* szón kívül egyéb szótörténeti megjegyzésre is készlet. A *fái* melléknévvvel kapcsolatban: a NySz. a latin *arboreus* 'élőfából való' melléknévre közöl szöveges adatokat, a *ligneus* 'holt fából való' értelmezést azonban kérdésesnek tartja: „2 *ligneus* (?) MA.” (1 : 745). A Csombor-idézetből is kiviláglik, hogy a *fái* melléknévet 'ligneus' jelentésben is használták. A *faoszlop* összetételt korábbi forrásból nem ismerjük. A *pictura* 'festés, festmény' is korai előfordulást jelöl.

Belgium. Első megjelenését az EtSz. 1647-ből datálja (1 : 349). Csombor Dánia Amaggar nevű szigetének története kapcsán említi. Erzsébet hispániai királyaé ny rábeszélte az uralkodót, ültesse be a szigetet virágokkal, paréjjal, hagymával: „ez véve rea az Királyt, hogy *Belgiumbol* kertéizeket hozna, és abban az fšigetben vetne plantálna” (130). A belga népnév is előfordul az útleírásban (Kiss Lajos — Papp László: MNy. 59 : 203), de ennél már korábbi adat is előkerült, mégpedig 1607-ből (Nyr. 89 : 386). Most további néhány évvel előbbre hozhatjuk használatának kezdeti időpontját. Magyar István híres vitairatában már 1602-ben felbukkan: A velencések szégyent vallottak, a spanyolok megverettek. „Ezent erőlsiti az Cotraeai viadalis az *Belgackal*” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. RMK. 27 : 137). E történeti mozzanatot később ismétli: „Ide valo az Cotraeayi had az *Belgackkal*” (uo. 252). — Csombor valószínűleg az Anglia és Francia országnévből alkotott s töle gyakran használt *angliai* és *franciai* melléknév hatására képezi a *belgiai* alakulatot. Flissinga városnév etimológiáját adja: „az folyo viz Német nyelven Flufs, *Belgiaim* penig Flis ahonnan jöt az Flísinga” (182).

Borussia. Implom József Poroszország nevének magyar változatai között a címül írt szóalakot csak 1740-ből idézi (MNy. 40 : 62). Csombor etimológiai magyarázatot fűz a kifejezéshez: „Pruz Orfzagot némellyek *Borufsianak* quasi bovis rufsia, nevezik mivel hogy az Aftrologufoknak értelmeik fšerént Pruz Orfzág az északi Bootes avagy ődkör palstor nevű czillag ala vagyon vetetue” (28). A *Βούρτης* 'ökörhajcsár' állócsillag az északi égbolton a Nagy Göncöl szekere közelében helyezkedik el (Pecz: Ókori Lex. 1 : 509—10). Idézetünk leglényegesebb eleme, a *bovis russia* birtokviszony csak az esetben teremt értelmi összhangot a csillagkép nevével, ha a *russia*-t a középlatin *roziüm* 'csorda, nyáj' többes számával azonosítjuk (DuC. 7 : 227): 'ökörcsorda'. Egyébként az *ökörpásztor* összetételre a NySz. az első adatot 1643-ból közli (2 : 1246). A Vulgata nyelvi hatását tükröző s a nyomtatott magyar bibliafordítások révén a XVI. században elterjedt *-ita* végződésű, 'valamely föld, város népe, valamely személyhez, törzshöz tartozó stb.' jelentésű szavak (*amalekita, elamita, izrealita, levita* stb.) analógiájára alkotott szónak kell

tekintünk Csombornak 'Pruz ország lakói' értelemben használt népjelölő kifejezését is: „Abbā az időben az *Prufsitáknak*, kinek kinek anný felefegek vólt az mennýt el tarthatanak” (35).

Bibliotéka. E görög *βιβλιοθήκη* > latin *bibliotheca* 'könyvtartó, könyvtár' jelentésű korai műveltségyszavunk Csombor szókincséből lép elénk: „*Bibliotheca* nevezetes a Scholában, mely szép fphaerákkal, réghi patereknek könyveckel rakva” (40); „az Claffrombol ki menőeknek job keze felől vagon . . . az *Bibliotheca* . . . Mely minden fele fok könyveckel fok Aftrolabiumockal, Sphaerákkal, és egyéb deáki eszközökből rakua” (81).

Diskurál. Szavunk a latin *discurrere* 'szétfut, beszél valamiről, értekezik' ige -ál végződéssel meghonosodott alakja (Bárczi: Szók.² 100). Legkorábbi adatunk Loványi Gyula közölte 1641-ből (MNY. 49 : 504). A Csombor használta szóalakban még ellenőrizhető az összetett latin szó második elemének (*dis* + *currere*) ejtésbeli jelenléte. Cataloniában [= Chalons] kobozmuzsikát hallgat. „Eő [= a kobzos] erről *discurralvan* miért/ hogy Gallianakis csak fainten ez egy varofában vagon ufufa: Ilyen okat adta, hogy midőn amáz fene ellenfég az Atylla kiről az Hiftoricusok írnak, ez varofnak mezeiēn . . . meg veretetet volna, fok f3amtalá kobzofokat (mert taborában bőfégefen voltak) őf3ue allatot” (301–2.) Későbbi példáink már rövid *r-t* tüntetnek fel: 1624: „Szombatban, mikoron maga állapatja s élete bátorságos fundamentoma felől *discuralván*, Szádvára felől / töttem volt emlékezetet” (Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 75–6); 1641: „Valamelly kegyetlen és könyörületlen ember így *discuralhatott* volna” (Tyukodi Márton: A tiszta életű Joseph partiarcha életének . . . magyarázatja (364). — A Csombor-idézetben előforduló *historikus*-ra (görög *ιστορικός* 'történetíró' > latin *historicus* 'ua') korábbi példát is említhetünk: 1603: „az töb efféle Luther kovászával megsavanyítottatott *Hitóricusok* sokat hazudnak” (Pázmány Péter ÖM. 1: 61).

Disztinyvál. A latin *distinguere* 'elválaszt, elkülönít' > magyar *disztinyvál* 'megkülönböztet, megválogat' igeiket Csombor még 'elválaszt, elkülönít' (*dis* + *stingere*; Georges: LatDtWb⁶. 1 : 1670, 2 : 1722) jelentésben használja: Menilahorn, francia város csak két utcából áll. Házaí egyazon szintig emelkednek, „így az eghéfs varos mint ha csak | két haz volna csak az aytok *distinyvallyak* az f3omf3edfágot” (308–9).

Epitáfium. A görög *ἐπι* 'felett', és *ταφος* 'sír' összetételéből alakult *ἐπιτάφιος* > latin *epitaphium* 'sír felirat, koporsófelírás', tájnyelvi 'sírkő' (EtSz. 1 : 1588) legkorábbi előfordulását 1724-ből ismerjük: *epitafiom* 'fejfa' jelentésben Implom József közölte (MNY. 60 : 226). A kifejezés Csombor szóhasználatában más-más jelentésárnyalatot tüntet fel. Feltehetően a 'sír felirat' értelmét fedi ebben a szövegösszefüggésben: „Regiusis . . . teste it [= Toronyában] nyughf3ik az külfő temetőben minden *Epitaphiumnelkül*” (38); a Csombor idézte latin nyelvű verssorok és életrajzi adatok alapján szavunk tartalmát a 'feliratos síremlék, emlékmű' jelentéssel azonosíthatjuk a következő példamondatban: „Az f3ent János templomában amaz nagy hirű Nicolaus Coopernicus Aftrologusnak *Epitaphiuma* képével együt így vagon” (40); 'sírkő' jelentést tulajdoníthatunk ennek az -om végű alakváltozatnak: „Az *Epitaphiomon* az képe kőből ki farágtatot” (72) stb. A szó -s képzős melléknévi származéka is felbukkan: „Ez hely az eghéfs varosnak [= Párizs] legfőb temető helye, f3ép *Epitaphiumos* Colummnak benne” (263). Tárgyi kapcsolat okán is szólhatunk az első idézetben előforduló *temető*-ről. Erre a temetőhelyről és temető-kertből tapadás útján keletkezett szavunkra eddig ismert legkorábbi adatunk dátuma: 1638 (Csefkő Gyula: Nyr. 71 : 96). Csombor más helyütt is használja: „Ez *temetőben* hufzon negy óra alat az eltemetetet teft . . . el rothad” (264). A *temető*-kertet az OklSz.

1629-ből adatulja. Az *Europica varietas* korábbi előfordulást őriz „[Toul városában] a *temető kertbe* vagon f3ép ftatuaia az *Christus* fef3ületinek” (311).

Figurás. A latinból átvett *figura* 'alak, forma' szavunk -s képzős melléknévi származékára csak egyetlen régi adatot ismerünk, mégpedig 1749-ből (NySz. 1 : 850). Csombor műve korábbi forráshely. A danekai Szent Katalin templomban tájékozódik. Szeme fennakad a faragott templomüléseken: „az f3ekeket f3ép *figuras* historiackal irtak meg” (73).

Filológus. A görög *φιλόλογος* jelentése 'beszédet kedvelő, tudományszerető'; a főnévként használt latin *philologus*-é 'irodalombarát, tudós, régiségbúvár, exegéta' (ÉtSz. 2 : 275, Georges: Lat DtWb. 2 : 873); a magyar *filológus*: 'az a tudós, aki valamely nyelvi vagy irodalmi szövegeknek elsősorban szövegkritikai, tárgy történeti, életrajzi vizsgálatával foglalkozik' (vö. ÉrtSz. 2 : 817). Csombor a fogalom tudós elemét hangsúlyozza: „Briga, Scholáiaért kapot magának hirt nevét, kiben moftan amaz nagy *Philologus* fő tudos ember ki réghen az Danczkai Gymnafiumba Conrector volt, M. Melchior Laubanus, nékem jo akarom és kedues Vram az deaklágot igazgáttya” (386).

Gimnázium. A görög *γυμνάσιον* > latin *gymnasium* ifjak testi nevelésére szolgáló épületek, gyakorlóterek neve (Pecz: Ókori Lex. 1 : 828). E szó jelölte a középkori iskoláztatásban a septem artes liberales oktató intézetek alsó tagozatából, a triviumból a XVI–XVII. század folyamán kifejlődött iskolát. Az elnevezés a XVI. század első felében már előfordul okmányokban, törvénykönyvben (ÚjMagyLex. 3 : 61). Magyar szövegkörnyezetben először Csombor műve tünteti fel: „minden barátimnak és io akaroimnak, akaratt yok ellen végezem azt hogy amaz híres néves Danczka várofának *Gymnafiumaba* tanulágnak okáért mennék” (3); „Ez vtan tisztteflegesb Templom az Szúrke Clastrombeli, kit fellyeb *Gymnafium* | Templomanak nevezek” (69–70); „Szép Scholak vadnak ez varosban [= Dancka], kinek elő jaroia az Szúrke Clastromból fordítatot *Gimnafium* (80) stb. A szó -beli képzős alakjával is találkozunk: „Vagon f3ép Iefuiticū Collegium ki ellen à *Gimnafiumbeli* profefforoknak mindenkori háborufágok, egymás ellen valo irogatáfok, dilputáfok vagon” (40). A *professor* 'hitvalló, tanár' szót¹ Gáldi műve Gyarmathi Sámuel és Márton József szövege alapján mint a XVIII–XIX. századforduló fontos kifejezését tartja számon (MSzótIr. 139, 150). Csombor útleírásában többször előfordul: „Moftan penigh nagy hafzonnal tanit benne [= Toronya híres skolájában] az Görögh, Deak, Sido, Chaldea, Siria, Német és Lengyel nyelvnek háfznos *profeffora* ott valo Freitaghius Adam. Az Scholanak fő *professori* Helveticae Confefsionis” (39) stb.

Gyanúper. Kertész Manó az *Él* a *gyanúperrel* szólás eredetét a középkori magyar jogszokásban találta meg: Ha a peres felek egyike a bírót elfogultnak, gyanúsnak (suspectus) tartotta, ügyét felsőbb bíróság elé terjeszthette (Nyr. 65 : 101). E peres eljárás a kánonjogból került át a magyar igazságszolgáltatásba. A XIII. században élt Martinus de Fano formulás könyvében leljük fel a magyar tükörkifejezés latin eredetijét. Az elfogult, gyanús bírák ellen való oltalomkeresés neve: *causa suspicionis* = *gyanúper* (Kertész Manó: Nyr. 66 : 56). Kertész a fejtegetéseikhez illeszkedő legkorábbi példát Pázmány Péter egyik, 1614-ben megjelent vitairatából Nézi. De címűl írt szavunk már itt is átvitt

¹ Az első jelentésre közvetlen forrást nem tudok idézni, de emlékezetemben maradt: A középkori egyetem a maga tanításában kizárólagosan az *Egy(isten)* felé fordult (*Universitas*), oktatója csak az lehetett, aki e tanításokban *hit*t, e hitet *vallotta* (*professor*). Szerzetesrendi vonatkozásban igazolhatjuk a jelentést: „Professores . . . , qui regulam Ordinis alicujus profitentur” (DuC. 6 : 525).

jelentésben fordul elő (Nyr. 65 : 102). O. Nagy Gábor szerint azért vált a szó már igen régen átvitt értelművé, mert a *gyanúper* mint jogi kifejezés sohasem jelölte hivatalosan az érintett jogi folyamatot. Bíraskodásunk nyelve ugyanis a latin volt, s ebből következőleg a szóösszetétel csak köznyelvi szinten élt (Mi fán terem? 133). Szabó T. Attila ugyancsak a jogtörténet területén, de más irányból közeledik a szólás magyarázatához. A *gyanúper* értelmét a pusztá gyanakvás, g y a n ú alapján indított peres eljárásokból vezeti le. Mivel az efféle gyanúperek a nép körében általánosak, közönségesek voltak, valószínű, hogy e széles körben elterjedt gyakorlat szolgált a szóláskialakulás alapjául (Nyr. 91: 476).

Szepsi Csombor Márton értékes adattal járul hozzá a kérdéshez. Mai ismereteink szerint elsőnek használja egy peres ügye kapcsán a *gyanúper*-t eredeti jelentésben, jogi szakkifejezésként. Mivel a *causa suspicionis* kánonjogi eredetű, a jogszokás feltehetőleg Európa területén általában érvényesülhetett. Így lehetséges, hogy Csombor németországi kalandjának előadásában helyet kap a jogi műszó. Az író vándorlása útján Neuherbergbe ér: „Itt egy Iftentelen gazdához találtunk volt bé menni, hol mikor portekaczkamat az asztalra le teuén az ház előt el folyo vizre mētem volna ki labamot megh könyebiteni, migh én ot kin voltam az gazda csak felefégevel hon léuén addigh az tarif3nyambol egy hét forinton vōtt felyemftremphemet el lopak, én vittem az gazdat az birohoz, de meg eskűvek hogy ő el nem vette, és az biro előt csak nem nagyobbat velték az ftremphnél, mert *gyanu pőrők* nem léuén idebitan akarnak vala marasztani” (350).

A tényállás világos: Csombor az alsó fokú bíróság előtt harisnyalopással vádolja házigazdáját. Tanúja nincs, csak a meggyőződése, a gyanú és a helyzeti körülmények szólnak mellette. Az alperes eskü alatt tagadja a bűncselekményt, nem él a bíró személyét illető kifogással, nem tartja részreahajlónak, megbízhatatlannak, elfogultnak, vagyis a bíró és alperes között nem merült fel *gyanúper*. A bíró a felperest keresetével elutasítja, sőt csekély híján meg is bírságolja. Erre utal az „*indebitan* akarnak vala marasztani” kitétel. A törvénykezés nyelvében ugyanis az *indebita* jelentése ’méltatlan panasz vagy kereset’ (Törvénytudományi műszótár² 1847. 208). Eszerint Csombor megjegyzését így kell értelmeznünk: méltatlan, alaptalan panasztevésben akartak elmarasztalni. A *gyanúper* tehát e legkorábbi előfordulása helyén ugyan alapos gyanúra épített jogorvoslati eljárás során fordul elő, mégis a *nem lévén gyanúperük* megállapítás határozottan arra utal, hogy az alperes nem élt a gyanúperrel, nem fellebbezett, a felperes pedig bizonyítékok híján reménytelennek tarthatta az ügy továbbvitelét, de talán mint idegen polgár nem is folyamodhatott ehhez a lehetőséghez. Végső fokon: a bíróság g y a n ú per esetén is helyt adhatott a *gyanúper*-nek.

Horizont. Görög eredetű szó: *ὁρίζων, -οντος* > latin *horizon, -ontis* ’látóhatár, szemhatár’ (Kluge – Mitzka: EtWb.¹⁹ 316). A magyarban régente *horizon* alakban fordult elő, ma a görög-latin szó genitívusának *t* hangjával toldalékolva *horizont* alakot használunk. Gáldi László régi irodalmunk e ritkán fellelhető szavának korai előfordulását Kazinczytól (1789.) idézi (MSzótár. 209), és jelentkezését Verseggy brünni jegyzeteinek (1797–1803) értékelése kapcsán fontos adatnak minősíti kultúrsvavaink meghonosodásának történetében (Nyr. 81 : 268). E történeti folyamatban szerepe van Csombor Mártonnak is: Angliában szemlélődik. Az időviszonyokat figyeli: „nyarbā az etzakaiokis mind világos és fsinten ugy dolgot tehet az mefter ember mint izinte nappal, csak hogy az nap nem jár tellyeffégel az ő *Horizonokton*” (193).

Krokodil. A NySz. a görög *κροκόδειλος* (Hermann Menge: GrDtWb. 333) > latin *crocodilus* > magyar *krokodilus* szavunk első adatait Balassi Bálint költeményeiből s MA. szótárából közli, a szóvégi *-us* elhagyásával megrövidült *krokodil* szóalak lelőhelyeül pedig PPB. (1767.) szótárát jelöli meg (2 : 463). Ma mindkét változatot használjuk. A *krokodil*

csak napjainkban lépett elő lexikográfiai fogalomjelölővé. Gáldi László még 1957-ben a *krokodilus*-t minősíti kizárólagos szónak a hivatalos nyelvben (MSzótIr. 338), az ÉrtSz. 1961-ben már *korkodil* címszó alatt veszi számba a gyík alakú, ragadozó hulló nevét, s „(nép)” jelzéssel idézi a *krokodilus*-t (4 : 485). A két forma a XVII. század óta él egymás mellett. Csombor szókincsében is. Az amszterdami új templom szentélyét írja le: „egyéb dolog nincz benne egy *Crocodil* és egy Cethálnak bőre kívül” (156). Tyukodi Márton prédikációiban ugyancsak megvan mind a két alak: 1641: „nagy *Crocodil*hoz hasonlo írálffal és kiáltáffal háza népét üvölti” (A tiszta életű Joseph patriarcha életének... magyarázatja 173).

Liliomos. Egyetlen előfordulását ismerjük 1741-ből (NySz. 2 : 610). Csombor a párizsi parlamentum (l. az alább következő *parlamentum* szócikket) belső területén látható szobrokat mutatja be: „Az vduaran ily szép dolgot láttam, az Franciai Kiraly draga *lilimos* ruhában fel öltöztetuén balvanképpen áll” (280).

Metropolis. A görög *μητρόπολις* a *μήτηρ* 'anya' és a *πόλις* 'város' összetételéből alakult. Jelentése: 'anyaváros, főváros' (Hermann Menge: GrDtWb. 374); a mai magyar szóhasználatban elsősorban 'világváros' (ÉrtSz. 4 : 1296). Mint városnév gyakran fordult elő Görögországban (Pecz: Ókori Lex. 2 : 82). Köznévként magyar szövegben a XVI. század óta követhetjük nyomon. Legkorábbi előfordulását Gyulafi Lestár naplófeljegyzéseiben találtuk: 1587: „Ezen az uton mentünk Varsoviára . . . Innét Szucsavára, mely Moldvának *metropolissa*” (MonÍrók 31 : 20). Szepesi Csombor is így említi az országok fővárosát: „Warlova Mazur Orfágnak *Metropoliffa* (22); „Ez város [= Dancka] . . . Pruz Orfágnak nem csak *Metropoliffa*, hanem legh főbbik Emporiuma” (53); „érkeztünk Angliának *Metropolifába* Londinumba” (186) stb. Útleírása utolsó szakaszában, midőn már megjárta Párizst, minden biznnyal a francia *métropole* (Bloch—Wartburg: DietEtF³. 401) emlékhátása nyomán kerül tolla alá a *metropol*: „Cracko Lengyel Orfágnak szép kies helyen való *Metropollya*” (391). — Korai előfordulást jelöl a fent idézett példamondatban előforduló *emporium* is. A szó a görög *ἐμπόριον* > latin *emporium* 'kereskedőhely; locus mercaturae' átvétele (Thesaurus Linguae Latinae Vol. V. Pars altera 534). Maga Csombor így értelmezi: „Culma Régenten nagy vólt méltóflága, mert itt vólt az *Emporium*, az az, az adásnak *vevélnek helye*, nem Danczkában” (41). Az *adásvevés helye* a latin *locus mercaturae* fordítása. Az *adás-vevés* 'mercatura' szavunkat elsőnek SI. (1806.) szótározta (Gáldi: MSzótIr. 330).

Parlamentum. Az olasz *parlare* 'beszél' és a francia *parler* 'ua' igéhez kapcsolódó középlatin *parlamentum* 'megbeszélés, tárgyalás, gyűlés': a mai *parlament* 'országgyűlés, vagy az az épület, amelyben az országgyűlés tanácskozik' szótörténeti előzménye (Kluge—Mitzka: EtWb.¹⁹ 532, Bloch—Wartburg: DietEtFr.³ 458, DuC. 6 : 175). Eckhardt Sándor szerint a francia *parlement* 1789 előtt Párizsban és tizenkét vidéki városban a legfelső politikai bíróság neve (Fr.—m. szótár 1960. 1369). Csombor is ebben a jelentésben használja a szót. Ha felvetődhet is a gondolat, nem kellene-e a kifejezésnek 'tanácsház' értelmet tulajdonítanunk, a kételyt eloszlatja az a helyzeti érv, hogy Csombor a *parlament* házáról rögzített kijelentések után közvetlenül „Tanácsház”-at is említ. Az író Párizsért lelkesedik. Minden apró nevezetesség láttán megoldódik a nyelve. IV. Henrik gyilkos támadója is figyelme körébe kerül: „annak az Attyának háza csak közel az La Palle avagy az *Parlamentum* palotáihoz, igen szép helyen épitetet volt . . . Az *Parlamentum* haza szertelen nagy épület, egy egész utzanak itélne ember” (261). A szó -i képzős melléknevének minősítő tartalma is a régi francia jelentés mellett szól. Rhotomagus [= Rouen] vidéki városnak a helyi intézményen kívül az országos jellegű, vidéki városok-

ban is működő politikai-bírói hivatal ad tekintélyt: „Vaygon fő Academiaja: Vaygon *Parlamentumi* meltoflága, az az, az Orfzág fő tanácsi feregének it vaygon eggýk helye” (342). Ez ideig szavunk legkorábbi előfordulását 1760-ból ismertük (Kiss Lajos: MNy. 63 : 225).

Zsoldos Jenő

Cserfakéreg bocskor. A legutóbb (Nyr. 91 : 479–84) Reuter Camillo magyarázza meg ezt az „ősi kifejezést”-t (mint írja), amelyet regösénekekből ismerünk. Kiegészítésül (és talán a további kutatás szempontjából) a következőket tenném hozzá:

Orosz szakos kollégám, Jakócs Dániel, a JATE orosz nyelvi és irodalomtörténeti tanszékének tanársegéde figyelmeztetett arra (ezúton is köszönöm), hogy az orosz parasztnak régebben általános viseletük volt a háncsból vagy nyírfakéregből készült bocskor, amelyet *lápoty*-nak (tbsz. *láptyi*) neveztek. A múlt századok parasztjait ábrázoló írók többször leírják ezt a lábbelit, amely valószínűleg nagyon régi lehet.

Valóban, a különféle orosz szótárakban megtalálható a *lápoty* (*láptyi*) szó, jelentése: 'faháncsból vagy nyírfakéregből font lábbeli' (Sz. I. Ozsegov: Az orosz nyelv szótára. Moszkva, 1952. és D. N. Usakov: Az orosz nyelv értelmező szótára. Moszkva, 1938). Megvan a szó Hadrovics—Gáldi Orosz—magyar szótárában is (2. kiadás, Budapest, 1959.). Az orosz irodalmi nyelv szótára (Moszkva—Leningrád, 1957.) idéz is néhány írótól (A. Sz. Puskin, I. Sz. Nyikitin stb.) egy-egy mondatot, amelyben a *lápoty* előfordul.

A Nagy Szovjet Enciklopédia 24. kötetének 300. lapján pedig az áll, hogy a *láptyi* faháncsból (hársfa, szilfa) vagy nyírfakéregből font lábbeli, amelyet Kelet-Európa paraszti lakossága általánosan viselt. Különféle formái (a fonás módja és más ismertetőjegyek szerint hat típusa van), jellemzők voltak a keleti és a nyugati szlávokra, a Baltikum, a Volga-vidék, a Káma-vidék és az Ural vidékének népeire. A *láptyi* fonására szolgáló eszközöket már a neolitikumból találtak a régészek.

Úgy vélem, ennek a lábbelinek a Volga, a Káma és az Ural vidékének területéhez, valamint a neolitikor idejéhez kötött meghatározása jól alátámasztja Reuter Camillónak azt a megállapítását, hogy „a regösénekek megőrizte ősi *cserfakéreg bocskor* kifejezés így erősíti, fűzi azokat a szálakat, amelyek a magyar népet a finnugor népek családjához kötik” (i. m. 484)¹ és azt, hogy ezt a bocskort nagyon régóta használják.

Végül még egy megjegyzés a *bocskor*-ral kapcsolatban: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Bp., 1967.) az ismeretlen eredetű *bocskor* szónak nem közli 'faháncsból, fakéregből készült lábbeli' jelentését. Azt hiszem, a regösénekekben előforduló *cserfakéreg bocskor* kifejezés, valamint a Nagy Szovjet Enciklopédia tárgyi adatai és természetesen más adatok alapján pontosabban meg kellene vizsgálni, volt-e a *bocskor*-nak ilyen jelentése, és ha volt, akkor milyen lehetett ennek a jelentésnek a TESz. felsorolta többi jelentéshez való viszonya.

Végh József Mihály

A fakutyától a sárgaföldig I. A TESz. és az általánosnak tekinthető vélemény szerint a *Nevet, mint a fakutya* szólásban valószínűleg a 'csizmahúzó' jelentésű *fakutya* szó szerepel. Ez a látszólag nagyon természetes és egyszerű magyarázat szerintem több szempontból is kifogásolható. — Jól ismerem a csizmahúzót, és találonak tartom, hogy egyes vidékeken *fakutya*-nak nevezik, mert ez a félkör alakban kivágott és a padlón hegyes szögben két lábon álló deszkadarab, amikor a csizma sarkát beleteszik, valóban az

¹ Hajdú Péter a mordvinokról és az udmurtokról szólva említi, hogy lábukon faháncsból készült bocskort viseltek (Finnugor népek és nyelvek 222 és 249).

ember lába után kapó kutya szájára emlékeztet. Nehezen tudom azonban elképzelni, hogy ez a más szempontból kutyára nem emlékeztető fadarab újabb névátvitellel a buta nevetés kifejezőjévé vált volna. A bután vigyorgó ember képzetét ugyanis a deszkalap félköralakú kivágása nem kelti fel, ahogy más ilyenfajta kivágás sem.

De nemcsak ez a nehézség. Vannak a szólásnak olyan változatai, amelyeket a csizmahúzóval sehogya se lehet magyarázni. Ilyen a Nagyszigethi (= Szily Kálmán) közölte *Néz, mint a fakutya* változat, a Dugonics-féle terjedelmesebb forma: *Nebet, mint a fakutya az oltáron* (l. MNy. 44 : 29), a sok régi vonást őrző ormánsági szókinésben pedig ez: *Mindég vincsorog, mim fakutya a bódba* (OrmSz.). Figyelemre méltó, hogy a szótár szerint a *fakutya* szó csak ebben a szólásban járja. A *bolt* benne nyilván nem üzletet jelent, hanem azt, amit régi dunántúli levelekben gyakran: bolthajtást, templomnak vagy sírnak boltját. Egyébként az OrmSz. a *bolt* (bót) szóra ilyen jelentéseket ad meg: 1. 'bolthajtás, boltív', 2. 'boltívre rakott fal', 3. 'üzlet'. Az Ormánságból közölt népi beszélgetésben szerepel: „Csak úgy zöngött a templomnak a *bóttya*” (MNy. 43 : 309). Anélkül, hogy a szólásnak megnyugtató magyarázatot tudnám adni, a kutya ősvallási mitológiai szerepére utalnék megint, mint egykor tettem (MNy. 44 : 29), most bizonyos módosítással. László Gyula is említi A honfoglaló magyar nép élete című munkájában a kutyával kapcsolatos teremtésmondát, majd ezt írja: „Néhány magyar sírban kutyát is találunk a halott mellé temetve. Ebből talán arra következtethetünk, hogy nálunk is megvolt az obi ugarsághoz délről felszármazott teremtésmonda... Kálmány Lajos ezt az ősi teremtésmondát Szeged környékén jegyezte le népünk ajkáról” (483). Azt írja továbbá László, hogy „a kereszténység felvétele után a lovat, megváltásként, az egyháznak adtuk” (456, vö. Karácsonyi János: A meghalt vitézzel eltemetendő lónak megváltása. Eth. 7 : 114 és 13 : 237). Nem lehetetlen, hogy a ló adományozásával kapcsolatban jelképes csökevényként helyenként kisebb, fából faragott lovat vagy kutyát állítottak temetéskor a boltba.

2. Némi hasonlóságot lehet találni az előbbi és a most következő *Leissza magát a sárga földig* szólás magyarázata között. Ezt a szólást is többen magyarázták, oly jeles szólásmagyarázók, mint Csefkó Gyula és O. Nagy Gábor, szerintem azonban nem kielégítően. Másrészt ennél a szólásnál is önként kínálkozik egy nagyon egyszerű, természetesen látszó magyarázat: a falusi ház vagy ivó agyagos földjével való kapcsolat. Természetesnek hat ez a képzettársítás, hiszen a nagyon részeg ember gyakran elterül a földön. Innen származhat a MTsz. Tiszaroffról közölt szólása: *földszint van 'holtrészeg'*.

Mégsem gondolom, hogy a *leissza magát a sárga földig* szólásban is a föld szintje szerepelne. Igaz ugyan, hogy a földes ház döngölt pádimentomja gyakran trágyával kevert agyaggal van bekenve, tehát sárga. (Lótrágyát azért kevernek az agyagba, hogy ne repedezzen.) Gyakori azonban az az eset, hogy fehérre, téglaszínűre, rózsaszínre stb. van mázolva a földes padló. És ami még fontosabb: sehol nem emlegetik a földes padlót, a „ház földjét” sárga földnek.

Az országban sok helyen *sárga föld*-nek a talajnak rendszerint mélyebb rétegében található agyagos sárga homokot nevezik, néhol meg az agyagot (Ormánság, OrmSz.; Bihar m., MTsz.). Ebben az irányban kereste a szólás megfejtését Csefkó Gyula és O. Nagy Gábor. Csefkó szerint: „Midőn a földmunkás mélyre ás, akkor mondják, hogy *leás egészen a sárga földig* vagy az *agyagos földig*. Ebből az osztálynyelvi kapcsolatból szakadt ki és vált köznyelvi nyomatékosító kifejezéssé a *sárga földig le*, az *agyagos földig le* szólásforma.” Ez szerepel aztán a *leissza magát, leszid a sárga földig* stb. kifejezésekben (MNyTK. 28. sz. 147). — O. Nagy Gábor a *Mi fán terem?* című munkájában *Leissza magát a sárga földig* cím alatt a XVI. század végéről idéz *földig gazdag* kifejezést, ahol a *földig* fokozó, 'nagyon' jelentésű. A *sárga föld* szerinte a lösz népies neve. Homokos vidéken a szél homokot hordott rá, ezért mélyebb rétegbe került. „Így érthető, miért jelent a *sárga földig*

valami mélyebbet, átvitt értelemben pedig nagyobb mértékűt, mint a jelző nélküli, pusztá földig határozó” (112–3).

Véleményem szerint a *sárga földig* kifejezést tartalmazó szólások közül (*leszid, lehord a sárga földig* stb.) a *leissza magát a sárga földig* az eredeti forma. (Egyébként a régi magyarországi latinságban olvastam valamikor ezt a hungarizmust, sajnos, forrást idézni nem tudok: „biberunt usque ad terram flavam”). Hazánk nagy részén olyan a talaj rétegződése, hogy mélyebb rétegben majdnem mindenütt rábukkanunk a sárga földre, azaz az agyagra vagy az agyagos sárga homokra. A sír mélye, ahova a koporsót eresztik, szintén legtöbbször ebbe a rétegbe esik.

A tárgyalt szólás tehát eredetileg azt jelenti: leissza magát oda, ahová koporsóban eresztik az embert. Ugyanolyan túlzás nyilvánul meg tehát benne, mint a következő, vele egyenértékű kifejezésekben: *holtrészeg; holtrészegre, hullára issza magát*. Megjegyzendő, hogy az ilyenfajta költői túlzásnak érzett kifejezéseknek gyakran tárgyi alapjuk van. Jelen esetben is: a nagyfokú részegségnek, különösen hideg időben, halál is lehet a vége. — Ahogyan aztán az *agyonlő, agyonüt* kifejezések mellé támadt az *agyonsszid* és többi társa, hasonlóképpen lett a *leissza magát a sárga földig*, tehát *agyonissza magát mellé lehord, leszid a sárga földig* stb.

A *sárgaföld* szót 'sír' jelentésben régebben is hallottam már, a szólásnak fentebb adott magyarázata azonban újabban jutott eszembe a Baktalórántházáról való Kovács Józseffel való beszélgetés során. Ő nyilatkozott úgy valakiről, hogy azt a bajt már csak a *sárgaföld* gyógyítja meg annak. Ismeri ezt a szólást a SzamSz. is: *Meggyógyította a sárgaföld!* (meggyógyítja a sír, a temető). O. Nagy G. gyűjteményében (1881) ez áll: *Nem segít már rajta, csak a sárga föld (Majd meggyógyítja a sárga föld)* = gyógyíthatatlanul beteg (táj) (MSzólKözm.). Végezetül Tömörkény Istvántól a Rónasági csodák című könyvből idézek: „Hallottam én is bizonyos Veszett Sándorról, aki a csongrádi pusztákon élt a Tiszamentén, le ez régen volt, azóta aligha nem kint van már a *sárgaföldben*” (77).

Horpácsi Illés

Egy régi névfejtés következményei. Ezen a címen ismertettem folyóiratunkban Skaricza Máté, illetőleg az őt fordító Faragó Bálint nyomán Szegedi Kis István életének egy majdnem végzetessé vált mozzanatát: két évi raboskodásába került egy újévi prédikációja céljának rosszhiszemű asszonyi félremagyarázása (91 : 499–500). A történetnek természetesen híre ment protestáns egyházi körökben; aki pedig nem hallotta volna, olvashatta Skaricza említett életrajzában. Református teológusok, papok, tanítók és deákok ajkán nemzedékről nemzedékre szállt az eset elbeszélése. Egy változatát megőrizte számunkra 1766-ban kiadott „Magyar Athenás”-ában Bod Péter magyarigeni lekipásztor. Mai helyesírásra áttéve így írja le a Szegedivel történeteket (256): „[Szigetvárról] rosszakarói által a törököknek elárultatott, a kaposvári bégtől megfogatott, és úgy megverettetett, hogy az inge is a testén vérbe keveredék; el sem bocsátatott a kemény kegyetlen rabságból, mígnem ezerkétszáz forintokon sok ajándékadás után jóakarói ki nem váltának. Elárulta volt pedig egy hallgatója ilyen bosszúságból: prédikálván Szegedi a templomban a keresztségiről, azt nem jóvallotta, hogy oktalan állatoknak nevre keresztelik a gyermekeket, mint Farkasnak, Orsolyának, Ursula *Nőstény Medvét* tészen, levén a templomban azon nevezettel egy nemesasszony *Orsolya*, az annyira megneheztelt, hogy férjének csendességet nem engedett, míg a törökök kezekbe nem ejtette. Sok szenvedései után holt meg Kevi nevű városocskában 1572-dik eszt(endőben), de jó híre-neve él s megmarad a tudós világban mindenkor szép könyveiben.”

Amint látjuk, ez a változat némileg eltér a Skaricza-féle életrajztól: így például megteszi nemesasszonynak Furia Albertnét, de ilyen nevű családot nem tartanak számon a nemesi könyvek (hacsak nem a *Foris* vagy a *Forián* rontott alakja); míg Skariczánál portyázó törökök fogják el a XVI. század legtekintélyesebb és legtermékenyebb református teológiai írójának értékelt (vö. A magyar irodalom története 1600-ig. Bp., 1964. 492) Szegedi Kis Istvánt, és csak Furiának arra a közlésére nem eresztették el, hogy jó vásárt csinálhatnak vele, addig Bodnál már török kézbe való esése is Orsolya asszony férjének műve volt. A lényeg azonban ebben a változatban is az, hogy a tudós prédikátor szenvedéseinek oka, legalábbis közvetlen indítéka egy névfejtésének rosszindulatú félreértése volt.

Kondássy Imre

Feliratok. A mi nyelvhelyességi értekezleteink igen szépek, lelkesek, tanulságosak, de gyakorlati eredményei máig sem kielégítőek. Egy-két példa mindjárt megmutatja, hogy hol s milyen eredményeket reklamálók.

I. A Déli pályaudvar várótermében zománctáblán, tehát szinte örök életre szólóan ez a felirat áll:

TISZTASÁGRA ÜGYELJÜNK! HULLADÉKOT A SZEMÉTKYŰJTŐBE DOBJUK.

Akinek csak egy ici-pici tanultsága és nyelvérzéke van, mindjárt látja, hogy a tárgyas ragozású állítmányhoz határozott tárgy kellene. Lehetetlen, hogy az állomásfőnök, gondnok vagy más funkcionárius szemét-fülét ne sértene ez a hibás szöveg. De ha igen, miért nem érzik szükségét, hogy helyessel kicseréljék?

2. A Báthory utca és a Rosenberg házaspár utca sarkán van egy gyógyszerár. Ott egy szekrény üvegfalán ugyancsak tartós feliratnak szánt szöveg:

ÜVEGEKET TISZTÁN CIMKE NÉLKÜL FOGADJUK EL.

A kedves vevő elolvassa, fejét csóválja: Ejnye, ejnye!

Szól a pénztáros kiasasszonynak, a gyógyszerészeknek.

— Igen, tudjuk, tudjuk . . . — hangzik a válasz.

Jó; de mért nem tudták akkor, amikor a munkát átvették a címírótól? És mért nem íratnak új üvegtáblát helyes szöveggel?

3. Újpest, Árpád út 78. sz. alatt egy FEDOSZ-üzlet kirakatában felirat:

VAN RÁ MÓD, HOGY KOPOTT GALLÉRŰ KÜLFÖLDI VAGY BELFÖLDI INGET ÚJJÁ VARÁZSOLJUK.

Vigyázat! Nem azt írták „INGÉT”, tehát 3. személyű birtokos személyraggal, hanem csak egyszerűen: „INGET”. Hát nincsen olyan ember a FEDOSZ-nál, aki a feliratokat helyesen megszövegezné? Vagy a helyes magyarság nekik annyira elhanyagolható, hogy rá se rántanak?

4. A REMIX (X., Pataki István tér 7.) portáján felirat:

IDEGENEK A HELYSÉGBEN NEM TARTÓZKODHATNAK.

Tudják a portások, tudja a gondnok, talán az igazgató is, ha elolvasta valaha mindenki látja, érzi, tudja a durva hibát. Mégsem intézkednek!

5. A KERAVILL közületi bolt, VI., Izabella u. 84. sz. alatt a Szondy utca sarkán ugyancsak *helység*-et írt *helyiség* helyett. Évek óta ott díszleg a tábla a raktár bejárata felett.

6. A GANZ KAPCSOLÓGYÁR (X., Kőbányai út 41.) szállítási osztályának ajtaján egy tilalmi tábla van kiszögezve ezzel a szöveggel:

EZEN HELYSÉGBEN AZ ITT BEOSZTOTT DOLGOZÓKON KIVÜL TARTÓZKODNI SZIGORÚAN TILOS.

Hát jó, jó; értjük, mit akar mondani, de ez a mondat olyan lenge, mintha valak egy szál gatyában jelenne meg olyan helyen, ahol legalább is pantallót viselni illik.

*

Van még sok más példám is, de nem hozom mind elő. Nemrég javasoltam a *vállalati jegyző* státusát. Belátom, hogy az idő most nem alkalmas ilyen fényűző k ö l t e k e z é s r e . De addig is, míg erre is telik a vállalatoknak, kellene valamit tenni in concreto a nyelvhelyesség érdekében. Ha a Nyelvtudományi Intézet, mondjuk: félhivatalosan kérné a helyesbítéseket, talán elvégeztetnék a javításokat, s a jövőben több gondot fordítának felirataikra.

Bogdán Alajos

Hiányos fogalmazás. „Egészítse ki hiányzó ágyneműkészletét!” — buzdítja vásárlásra vevőt a kereskedelem.

No de ha *hiányzik* valakinek az ágyneműkészlete, azt a nem létező valamit hogyan egészítse ki?! Ha legalább volna egy *hiányos* készlete, azt igen, azt már kipótolhatná, kiegészíthetné!

Lakosú. Egy felvételi hirdetésnyből jegyeztem ki: „...jelentkezhet minden budapesti vagy környéki *lakosú* úttörő pajtás...”.

Sehogy sincsen a helyén itt ez a melléknév! Csak ilyenféle mondatba való: „Magyarország 10 000 *lakosú* helységei...”

A hirdetésnyben pedig megteszi a *lakos* főnév is, hiszen pontosan azt jelenti, amit a hirdetésny szerkesztői mondani akartak. Nézzük csak: „...jelentkezhet minden budapesti vagy környéki *lakos* úttörő pajtás.”

Mesterséges tenyésztés? A televízióban egy bizonyos rákfajta *mesterséges tenyésztéséről* esett szó. De hát lehetséges volna természetes tenyésztés is?!

Bizony, ilyen nincs, mivel a tenyésztés fogalma magában foglalja azt a feltételezést, hogy az ember tervszerű, szakszerű tevékenységéről van szó. Így hát *mesterséges tenyésztés* helyett elegendő egyszerűen csak *tenyésztésről* beszélni.

Hacsak nem akarunk szószaporítás vádjába keveredni, mint az egyszerű diák, aki ezt írta dolgozatában: *hanyatt feküdt a hátára.*

... **ha leszállni kíván.** Az autóbuszok leszállásra használt ajtain találkozhatunk ezzel a felirattal: „Kérjük jelezzen a megálló előtt ha leszállni kíván”.

Ez a fogalmazás azt sejteti, hogy választás előtt állunk: *le* vagy *fel*; noha erről szó sincs, hiszen bentről csak leszállni lehet.

A mondat — mindjárt a szükséges írásjelekkel is felvértezve — így volna helyes: „Kérjük, jelezzen a megálló előtt, ha *le kíván szállni.*”

Felkiáltójel kerestetik! „Részletfizetési lehetőséget a háztartási gépek és berendezések javítására” címmel riport jelent meg egyik napilapunkban. A címsor nyilvánvalóan felkiáltó mondat, óhajtást vagy inkább követelést fejez ki. Hová lett akkor a felkiáltójel? Ez bizony hiányzik, de okvetlenül pótlendő volna, hiszen helyesírási szabályzatunk a pontot igen, de a felkiáltójel és a kérdőjelet nem engedi el a címsorok végéről.

Figyelem — figyelmesség. Nem azonos ez a két fogalom. *Figyelmet* tanúsítunk iskolában, előadáson, gépkocsivezetés közben, *figyelmességgel* édesanyánknak, feleségünknek tartozunk.

A két fogalom különbözőségéről győző meg Értelmező Szótárunk is, mely szerint a rövidebb *figyelem* szót néha használhatjuk *figyelmesség* (előzékenység, udvariasság) értelemben is, *figyelmesség* szavunk azonban nem szolgálhat a *figyelem* szó (a tudat ráirányítása valamire) helyettesítésére.

Télen, rossz időben, ölmos esők és csúszós utak idején mégis következetesen ezt a tanácsot halljuk a rádióból: „A járművezetők fokozott *figyelmességgel* vezessenek.”

Rozslay György

Véce. Már jó néhány éve megütötte fülemet a *véce* szóváltozat, mégpedig Veszprém és Pécs környékén. Később Szolnok vidékén is hallottam. Minthogy A magyar nyelv

értelmező szótárában a *vécé* címszó után nincs megadva a *véce* változat (az *ábécé* címszó után ott találjuk a „népies”-nek minősített *ábéce* formát), úgy gondolom, érdemes följegyeznünk ezt az — úgy látszik — meglehetősen elterjedt népnyelvi *véce* alakot. Már feliratként is előfordul vidéken. Bizonyára az ugyancsak népi *ábéce*, no meg talán a *réce* hangalak hatására keletkezett.

Z. S.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

g-moll — G-dúr. Szegedről érdeklődik Kecskeméti Enikő: Hogyan írjuk a következő mondatban a hangnem megjelölését? „A csodálatos *g-moll* szimfóniában a tragikus hangvétel dominál.”

A nemzetközi helyesírási közmegegyezés szerint a *moll* hangnemek betűjelölését bármely mondatbeli helyzetben (még mondat elején is!) *k i s b e t ű s* változatával, a *dúr* hangnemekét pedig ugyancsak minden helyzetben, tehát a mondat belsejében is a *n a g y b e t ű s* változattal kell írni. Ezt olvashatjuk helyesírási szabályzatunk szótári részében: „*dúr* (hangnem): *G-dúr*”; „*moll* (hangnem): *a-moll, fisz-moll*”. A kérdéses mondat tehát valóban úgy helyes, ahogy Ön írta, s mint fönt idéztük. Címben, tehát kotta címlapján vagy műsorban is így írjuk: Mozart: *g-moll szimfónia*; ismételjük, cím vagy mondat elején is!

F. G.

Totó, lottó. Miért kell a *totó* és a *lottó* szót *kis* kezdőbetűvel írni? Balla Józsefné véleménye szerint a *totó* is, a *lottó* is egy-egy szerencsejáték elnevezése, tulajdonneve.

A szerencsejáték egy-egy fajtájának nevét nem tekinthetjük tulajdonnévnek. A tulajdonnév egyedi név; egy-egy fajon belül egyedet jelöl. A *kutya* szót nem írjuk nagy kezdőbetűvel, hisz egész fajt jelöl, ellenben egy-egy példányának, egyedének nevét már nagybetűvel kell írunk: *Bodri, Morzsa* stb. A *totó*, a *lottó* fajfogalom alá nem tartoznak egyedek, amelyeket ilyen azonosító, egyedi névvel kellene megjelölni. Tessék elgondolni: ha a *totó*-t, a *lottó*-t nagybetűsíteniénk, nagy kezdőbetűvel kellene írni a *tombola* szót is, hasonlóképpen a kártyajátékok nevét: *bridzs, ferbli, snapszli, tarokk, huszonegyes* stb. S ez az elv még sok ezer szavunkat iderántaná a nagybetűsítendő szavak közé. Oda jutnánk így, ahová a németek jutottak, akik minden főnevüket nagybetűsítették. S most nehezen tudnak szabadulni ettől az írásmódtól, pedig régóta szeretnének.

F. G.

Kötőjeles utcanevék. Varga József olvasószerkesztő egypár kaposvári utcanév írása felől érdeklődik.

A kérdezett kaposvári utcanevéket a mai hivatalos helyesírási szabályzat szerint így kell írni: *Róma-hegy, Lonka-hegy, Körtönye-hegy*; ez a típus tehát kötőjeles, ebben a kapcsolatban is: *Róma-hegy utca, Lonka-hegy utca, Körtönye-hegy utca*. A másik említett fajta pedig így helyes: *Nyugat-Ivánfa-hegy*, vagyis két helyen van benne (egyszerű) kötőjel; az *utca* vagy *út* szóval: *Nyugat-Ivánfa-hegy utca* vagy *út*. Nem szabad törődnünk vele, hogy régebben hogyan fordult elő hivatalos iratokban vagy bárhol. Egy kaposvári tér neve is helyesen: *Új Piac tér* (nem pedig: *Újpiac tér*, mint a Magyarország című „Panoráma” útikönyv kaposvári térképén látom). (Vö. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályaival. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 54., ill. 52. pont, 29–30. lap.)

F. G.

Mi para? Tar János balmazújvárosi tanárral váltottunk levelet e kifejezéssel kapcsolatosan. Ezt írtuk:

Hálásan köszönjük szíves értesítését arról, hogy Balmazújvároson régebben gyakran használták a *mi para?* ('mit parancsol') kifejezést. Amint írja, Veres Péter is és sok balmazújvárosi öreg emlékszik arra, hogy használták. A régi Szinnyei-féle tájszótár közli ugyan, de csak ilyen helymegjelöléssel: *Mit para?* = mit parancsol (Kunság, Debrecen). Arról sem tudósít bennünket a tájszótár, hogy leginkább nagyothalló emberek szokása így visszakérdezni — mint Veres Péter mondja.

Kúnos Ignác a Nyelvőr 9. kötetében (165. l.) „összerántogatott” szónak mondja, s szerinte a gyakori használatnak és a hangsúly hatásának tulajdonítható a keletkezése, mint ezeknek: *isten uccse, mék, kék* stb.

Az Új Magyar Tájszótár még kéziratban, illetőleg cédulákon levő anyagában csak egy hasonló adat van Hódmezővásárhelyről: *Mit parañ?*

R. L. G.

Újgörög személynevek átírása. A Medicina Kiadó gondozásában 1968 közepén egy könyvet jelentetnek meg az olimpiai játékok történetéről. Ebben a műben az 1896–1920 között részt vett görög versenyzőkről is szó esik. Az ő nevük írásával vannak nehézségek. Kahlich Endre arra kér bennünket, nézzük át a megküldött névjegyzéket, tegyük meg észrevételeinket, javaslatainkat a nevek írásmódjára nézve.

Sajnos, igen nagy a zűrzavar e téren, s ebben nem is mindig a cikkírók, a szerzők vétkesek. Az összevisszaságnak tudniillik az a körülmény az oka, hogy az újgörög szavak, nevek átírására eddig nincsen pontos hivatalos szabály. Az újgörögről mindössze ennyit olvashatunk A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 308. pontjában: „Az újgörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket újgörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőségekhez mérten fonetikusán írjuk át: *νελής* = *délisz*; *Ελένη* = *Eléni*, *Σκαραραγκάς* = *Szkaramangász*; stb.” Ez meglehetősen bizonytalanságban hagy bennünket sok tekintetben; nem tudjuk például, mennyire alkalmazkodjunk az újgörög betűsorhoz. A 290. pont ugyanis kimondja: „Az átírásakor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsört is igyekszünk tekintetbe venni.” S nem tudhatjuk határozottan, mivel jelöljük az olyan újgörög hangokat, amelyekre nincs betűnk (például az angol zöngétlen és zöngés *th*-nak megfelelő hangot). Vajon jelöljük-e átírásunkban a spiritus aspert, amelyet az ógörögben *h*-nak olvastak, de az újgörögben néma? (A fönti *Eléni* példa szerint nem.) A francia átírásban ott látjuk a szókezdő *h*-t, ámde a franciák saját szavaikban sem ejtik. Nem tudjuk, hogy a *χ* (khi-t) *ch*-val vagy *h*-val írjuk-e át (semmiképpen sem *kh*-val!). Az ógörögben a *φ*-t (phi-t) *ph*-val írjuk át, mert az ógörögben ez a betű aspirált *p*-t, vagyis *ph* hangkapcsolatot jelölt; az újgörögben az egyszerű *f* hangnak a jele a *φ* (phi), eszerint aligha van értelme *ph*-s átírásának (nyugati nyelvekben mégis így jelölik). A *β* (béta) az újgörögben a *v* hangnak a jele. A *σ*, *ς* (szigma) az újgörögben is *sz*-nek hangzik, akár az ógörögben. A *γ* (gamma) betűt az újgörögben *z* és *e* előtt *j*-féle hangnak olvassák; nem tudhatjuk, hogy ilyenkor ragaszkodjunk-e a klasszikus hagyományhoz, és megtartsuk-e átírásunkban a *g*-t (szerintünk így célszerűbb), vagy pedig *j*-vel írjuk át (például *Georgiosz* vagy *Jeorjiosz?*). Az *ι* (ióta) betűt magánhangzó előtt bátran írhatjuk *j*-vel, mert az újgörögben így hangzik, az *v*-t (üpszilon-t) *i*-vel, mert az újgörögben ez felel meg neki, az *ο* (omikron) és az *υ* (üpszilon) kapcsolatát, az *ou*-t *u*-val, mint az ógörögben, mert az újgörögben is ez a hangértéke. Az *η* (éta) az újgörögben *i* hangot jelöl, s okvetlenül így is kell átírunk. S a fonetikus elv szerint álta-

lában *i*-vel kellene átírnunk az *ei* (epszilon-ióta), az *oi* (omikron-ióta) és az *ui* (üpszilon-ióta) betűkapcsolatot is. Stb.

Mindez nincs hivatalosan szabályozva. Azért természetesen csak ajánlott írásformák azok, amelyeket megadhatunk. Például *Golemisz Dimitriosz*, *Luisz Szpiridon*, *Vasszaliakosz Aralambosz* (vagy *Haralambosz*), *Perszakisz Joannis*, *Guszkosz Miltiadisz*, *Papsziderisz Georgiosz*, *Paraszkevopulosz Athanasziosz*, *Verszisz Szotirosz*, *Nikolopulosz Alexandrosz*, *Kaszdaglisz Demisz*, *Petrokokkinosz Dimítriosz*, *Malokinisz Joannis*, *Aszapisz* (vagy *Haszapisz*), *Drivasz Dimítriosz*, *Orafasz* (*Horafasz*) *Efszathiosz*, *Andreu Joannis*, *Pepanosz stb.*

F. G.

Részeshatározó vagy **birtokos jelző** van-e ebben a mondatban: *Dunának, Olnak egy a hangja* — kérdi Bácsi Judit törökszentmiklósi tanuló.

Sokszor valóban nehéz a részeshatározót különválasztani a birtokos jelzőtől. Például ebben a mondatban: *Ennek az embernek feltűnően magas a homloka*, csak a szórend mutatja, hogy a *-nek* ragos kifejezés részeshatározó, amelyre az állítmánytól jelölt tulajdonság jellemző. Birtokos jelzőül így volna helyes: *Ennek az embernek a homloka feltűnően magas*.

Ilyen az a mondat is, amelyről véleményünket kéred: *Dunának, Olnak egy a hangja*. Itt is csak látszólagos a szabályos birtokviszony. De az, hogy esetleg birtok — birtokos viszonyt lehet egy mondatban feltételezni, még egyébként sem biztosíték arra, hogy ott okvetlen birtokos jelző van, például ebben: *A mesternek egy leánya is volt*. Ez birtoklást kifejező részeshatározó.

✦ Megkönnyíti a felismerést az, ha arra gondolunk, hogy a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragja a szórend megváltoztatása nélkül is sokszor elhagyható, és mégsem lesz értelmetlen a mondat, valamint ha figyelembe vesszük, hogy a birtokos jelző és a birtokragos alany közé nem kerülhet állítmány. A *Dunának, Olnak* akkor volna birtokos jelző, ha ilyen kapcsolatban állana: *A Dunának, Olnak a hangja egy* (*A Duna, Olt hangja egy*).

R. L. G.

Viszontlátás, A viszontlátásra. Dr. Medgyesy Lászlóné idegenforgalmi előadó érdekes kérdést pendít meg levelében: pongyola, kevésbé művelt nyelvhasználatban a *viszontlátás, A viszontlátásra!* sokszor így hangzik: *viszontlátás, A viszontlátásra!* Hasonlóképpen a *jelentkezik* igéből és származékaiból elhagyják a *t*-t. Úgy gondolja, hogy a *viszontlátás* és a *jelentkezik* az eredeti alak (így látja mind a kettőt a száz évvel ezelőtti Czuczor — Fogarasi-féle magyar szótárban), s talán csak újabban „torzult el” a két szó a *t* betoldásával.

A XIX. század első felében sok összetett szót alkottak a nyelvújítók a régi *viszont*, *viszontag* határozószókból elvont *viszon*- előtaggal. Akkor keletkezett a *viszontlátás* is. A *viszon*- előtagú összetételek közül máig megmaradt néhány, például a *viszontvád*, *viszontválasz*, a legtöbb azonban, ha egyáltalán megmaradt, a régi szabályos *viszont* formát fogadta el előtagul. Egyáltalán nem valószínű, hogy a mai kevésbé művelt beszédben hallható *viszontlátás* a nyelvújítási alakot őrizte volna meg. Más az oka a *t* kiesésének. A népi nyelvben vagy a hozzá közel álló nyelvrétegben gyakran megfigyelhetjük, hogy éppen a *t* igen gyakran eltűnik sok szó hangalakjából, ha mássalhangzók fogják közre. Így enyhül a kiejtésben a mássalhangzó-torlódásból következő nehézség. Ezért hallhatunk efféle nem köznyelvi szóváltozatokat: *paraszlánny*, *paraszlegény*, *paraszpárt*, *paraszruha*, s különösen elterjedt a *paraszszág* kiejtésforma. Az utóbbinak ez az ejtémódja bizonyára

még könnyebb valamivel, mint a köznyelvi *paraszcság* hangalak, s természetesen sokkal könnyebb a betűhöz igazodó *paraszcóság* ejtémódnál. Köznyelvünkben is megfigyelhetjük olykor a mássalhangzók közrefogta *t* eltűnését. A Czuczor – Fogarasi a *tekinget* címszóról még a *tekinget*-re utal, megfordítva a *t-s kacsingat*-ról a *t* nélküli *kacsingat*-ra. Mai helyesírásunk már csak a *kacsingat*, *tekinget t* nélküli formát ismeri.

Hasonló hangtani oka lehet a nem köznyelvi *jelenkezik* ejtémódnak. Itt azonban egyebet is tekintetbe kell vennünk. Mind a *jelentkezik*, mind a *jelenkezik* a nyelvújítás korából való szó. A *jelenkezik* a *jelen(ik)* ige származéka, a *jelentkezik* pedig a *jelent* igéé. A *t* nélküli *jelenkezik*-re eddig ismert első adatunk Széchenyi Istvánnak *Hitel* című munkájából származik (1830-ból; „akkor *jelenkezik* azon időszak”): A magyar nyelvújítás szótára). A *t-s jelenkezik* 1857-ben bukkan föl.

Manapság már csak a *viszontlátás*, *jelentkezik* változatot tekinthetjük köznyelvinek, irodalminak, hangalakja szerint is. Arról tehát szó sem lehet, hogy a *t* nélküli *viszontlátás*, *jelenkezik* volna helyes vagy helyesebb. A Szinnyi József-féle Magyar tájszótárban van egy adat a *t* nélküli *jelenkezik*-nek 'jelentést tesz' értelmére. Ez ismeretlen a köznyelvben.

Hogyan búcsúzzunk helyesen: „A viszontlátásra! vagy A viszontlátásig!”? Mind a kettő egyaránt helyes, csak más-más szemléletmód fejeződik ki bennük. Ha (főként levelünkben) a *viszontlátásig* formát használjuk, azt mondjuk vele, hogy a (rendesen közeli) újra találkozás reményében búcsúzzunk, a d d i g a z i d ő p o n t i g. A *viszontlátásra!* változattal pedig pusztán kifejezzük az újra találkozás reményét, ilyen „határvető” jelleg nélkül.

F. G.

Szurkol — drukkol — szorít. Klement Z. Mihály levelében azt kérdezi, honnan s miből ered *szurkoló* szavunk. Azzal kell kezdenünk a választ, hogy igaza van, amikor azt feltételezi, hogy ez a szó nem csupán a harmincas évek nyelvújítási törekvéseinek eredménye. Csakugyan nem az, hiszen már Jókainál előfordul, például a következő mondatban: „Ott *szurkoltam* az urambátyám háta mögött egész éjjel”. A *szurkol* ugyanis nemcsak azt jelenti: 'szurokkal ken valamit', hanem már a múlt században vannak ilyen jelentései is: 'fél (a büntetéstől)', továbbá 'töpreng, aggodalmaskodik, izgul, szorong'. Azt, hogy ezek a jelentések hogyan függenek össze magával a *szurok* főnévvel, nyelvtudományunk egyelőre nem tudja kielégítően megmagyarázni — lehetőségeket ezen a helyen nem akarunk fölvetni —, azt azonban még megjegyezhetjük, hogy alighanem ebbe a szócsaládba tartoznak a pénzt *leszurkol*, illetőleg pénzt *kiszurkol* kifejezések is. S tegyük hozzá: a *szurkol* a mai sportnyelvi használatában sokkal jobb, mint akár a német eredetű *drukkol*, akár az ennek szolgál lefordításából származó s újabban eléggé divatozó *szorít*. Bár még 1952-ben is napvilágot látott, mégpedig kiváló szakember tollából olyan vélemény, amely szerint a *szurkol*-t kár volt terjeszteni a *drukkol* rovására (NyK. 53 : 104–6), a mai nyelvhasználatot s a vizsgált szavak értékét alapul véve mégis mindenképpen a *szurkol* mellett kell állást foglalnunk.

G. L.

Negyedjére, harmadjára. Egy budapesti levélíró tiltakozik e címűl írt „torzítások”-nak napilapban való használata ellen. Ezt válaszoltuk:

A *negyedjére*, *harmadjára* tipikusan népnyelvi használatú határozószók, a *negyed*, *harmad* törtszámnevek birtok- és határozóragos alakjai, ugyanolyan szerepűek, mint a *negyedszer*, *harmadszor* stb. számnévi határozók (a köznyelvben csak az utóbbiak használatosak). A népnyelvben még más számokból is képeznek ilyen *-jára*, *-jére* végű, jelentésénél fogva szorzó számnevet; Hajdúböszörményben jegyezték fel például a következő-

ket: „Ha *elsejére* [*elsejére* = 'elsőször'] kapált, akkor a tengeri között húzott csomót, ha *másodjára* [= 'másodszer'], a tövinél.”

Bár teljesen kifogástalanok ezek az *elsejére*, *másodjára*-féle alakok, erősen népnyelvi jellegük miatt csak korlátozott mértékben használhatók, inkább csak bizalmas stílusú vagy határozottan népnyelvi szövegekbe illenek.

R. L. G.

Osztódás. Lizsnyánszky Antal ny. főmérnök írja Salgótarjánból: A jövő évben ünnepli a Salgótarjáni Acélárugyár fönállásának századik évfordulóját. A gyárnak erre az ünnepi alkalomra készült történetében egy fejezetnek ezt a címet adta szerzője: *Gyártmányosztódás*. Vita támadt e szó miatt a szerző és egyik lektora között. A lektor nem helyesli ezt a megnevezést. Kéri, hogy „döntsük el” vitájukat.

Arról van szó a *Gyártmányosztódás* című fejezetben, hogy a gyártmányok szaporodása, fejlesztése nem előre meghatározott, tervszerű intézkedések eredménye volt, hanem a körülmények kényszerítették ki. (Célszerűen föl kellett használnia a munkafolyamatok közben keletkezett hulladékanyagot, például a bugavégeket, azonfölül ki kellett elégíteni a hazai piacon jelentkező keresletet.) A szerző a sejtosztódás biológiai fogalmára gondolt, amikor a *gyártmányosztódás* szót megalkotta.

Öszintén szólva nekünk sem tetszik a *gyártmányosztódás* szó. Nem azért, mintha „idegenszerű” volna (ahogy a lektor véli); maga az összetett szó formailag kifogástalan, megfelel a magyar szóalkotás szabályainak. Tartalma miatt látjuk alkalmatlannak. A *sejtosztódás* műszó mintájára készült; ámde a sejtosztódás folyamán a s e j t e k osztódnak, a *gyártmányosztódás*-nak nevezett folyamat ellenben n e m a g y á r t m á n y o k osztódása; nem ilyen vagy olyan áruból lesz újabb hasonló vagy más áru, nem a kályhából lesz újabb kályha vagy huzal vagy szög, hanem a gyártmányok anyaga, a nyersanyag „osztódik”, használódik föl más-más, újabb meg újabb módon különféle árukká. Minket éppen az zavar, hogy az *osztódás* szónak az a konkrét jelentése, amely a *sejtosztódás*-ban mutatkozik, nem fér össze a *gyártmány* szóval. Amikor egy sütőipari üzemben szétadagolják az anyagot, vagy (a „gyártmányosztódás” tervszerűtlenségének megfelelőbben kifejezve) szétadagolódik az „alapanyaga”, a nyerstészta, akkor (egy kissé fellengző szakzóalkotó kedvvel) nevezhetnénk ezt a folyamatot *alapanyag-osztódás*-nak vagy *tészta-osztódás*-nak, de nem *gyártmányosztódás*-nak vagy *süteményosztódás*-nak.

Hát akkor mi legyen a címe annak a fejezetnek, milyen műszóval nevezzük meg azt a folyamatot? Térjünk vissza a sejttanhoz, s ne a *sejtosztódás*, hanem inkább az általánosabb jelentésű *sejtszaporodás* szó ihletésére nevezzük a kérdéses fogalmat *gyártmány-szaporodás*-nak. Ez — úgy gondoljuk — valóban azt jelöli, amit a szerző is mondani akar. Fejezetcímnek még jobb volna birtokos jelzős szó szerkezetté oldva: *A gyártmányok szaporodása*. Talán lehetne más, rokon értelmű birtokszót is választani (a folyamat későbbi szakaszának megnevezésére): *A gyártmányok sokszorozódása*, *A gyártmányok többszőröződése*, de bizonyára a *szaporodás* a legtárgyilagosabb, a legmegfelelőbb.

F. G.

Követően. Ezt a címet adták egy cikknek a Magyar Nemzet 1967. augusztus 12-i számában: „Tito Kairót *követően* Damaszkuszt és Bagdadot is felkeresi”; érthető módon főnnakad dr. Zolnai Sándor a *követően* szóalak használatán, mert úgy is lehet gondolni, hogy Tito Kairó elképzeléseit követve, nyomdokain haladva kereste föl Damaszkuszt és Bagdadot.

Aki azt a címet fogalmazta, annak a tudatában már elhomályosult a *követően* szóalaknak tulajdonképpeni jelentése, s pontosan azt jelenti neki ez, amit ma még az *után* névutón ért a magyarul beszélők többsége. Néhány év óta megfigyelhetjük, hogy néme-

lyek így beszélnek, írnak, főként hivatalok, újságszerkesztőségek táján: „Az egyezmény aláírását *követően* fogadás volt a nagykövetségen”; „A szakítást *követően* öngyilkosságot követett el”; sőt már a televízió mackója is „A fogmosást *követően* meghallgatta az együgyű mesét”. Micsoda papirosízű, fontoskodó fogalmazás ez! Mennyivel természetesebb lesz a mondat, ha odatesszük a divatos *követően* helyébe a kiszorított *után* névutót: „Az egyezmény aláírása *után* fogadás volt . . .”; „A szakítás *után* öngyilkosságot követett el”; „A fogmosás *után* meghallgatta a mesét”. Mennyivel elfogadhatóbb cíkcímnek is ez: „Tito Kairó *után* Damaszkuszt és Bagdadot is fölkeresi”! Ne legyünk követői annak a *követően*-nek! — A *követően*-féle körülményeskedés kedvelői hasonlóképpen el akarják sorvasztani az ugyancsak időhatározói *előtt* névutót is, mint effajta gyakori példákból láthatjuk: „Az étkezést *megelőzően* kezdet kell mosni”; „Az ünnepséget *megelőzően* feldíszítették a termet”; „A kísérletet *megelőzően* feltöltötték a tartályt”. Hát nem természetesebb emígy?: „Az étkezés *előtt* kezdet kell mosni”; „Az ünnepség *előtt* feldíszítették a termet”; „A kísérlet *előtt* feltöltötték a tartályt”. — Nemcsak papirosízű a *követően*, *megelőzően* alkalmazása, hanem hosszadalmaskodás is, sőt olykor merő szószátyárság, akár a *minthogy* vagy *mivel* köztöszónál semmivel sem többet jelentő *tekintve, hogy . . . ; tekintettel arra, hogy . . .* kifejezés használata.

Furcsa ellentmondás van a tárgyalt szó- és szótagszaporítás divatja (még tovább lehetne sorolni a példákat) és a mindig hangoztatott nyelvfejlődési elv, az úgynevezett nyelvi ökonómia között.

F. G.

Szimposium. Beke Margit tanár ennek a szónak helytelen ejtéséről ír. Megfigyelése szerint a Rádió bemondói ilyen kiejtésű szóalakot használtak: *szümpoziumot*.

Ez valóban szokatlan volna. Mi még nem hallottuk így tőlük; legalábbis újabban így szokták mondani: *szimpoziumot*. Ezt pedig nem lehet hibáztatni; ez tudniillik magyarosított latin alakja a görög *szümpozion* szónak (az Akadémia szabályzata szerint így kell átírni antik tárgyról szólva). Évek óta figyeljük ennek az újabban elterjedt nemzetközi szónak ingadozó ejtésmódját. Eleinte hallottuk *szümpozion*-nak, *szimpozion*-nak; mintha mostanában *szimpozium* alakban állapodna meg kiejtése is, írásmódja is. — Platón művének a címét természetesen így kell írunk a hivatalos szabályzat szerint: *Szümpozion*.

Helytelen ez a mostanában olykor hallható hosszú ó-s ejtése: *szümpóziium*, *szümpózion*; a németek ejtik ezt a szót hosszú ó-val, mert azt a szótagot hangsúlyozzák, mint a görögök tették. (A németben a hangsúlyos szótagban levő magánhangzót többnyire hosszan kell ejteni, ha csak egy mássalhangzó követi.) A görögök azonban rövid o-val mondták (omikronnal írták). Nekünk nincs rá okunk, hogy a német kiejtést utánozzuk. Bármilyen szép, klasszikus hangzású szó a *szimpozium* vagy *szümpozion*, nem kellene nyakra-főre használni; gyakrabban lehetne helyébe tennünk valamelyik saját szavunkat, kifejezésünket, például az Ön említette *tudományos vita*, *beszélgetés* vagy a *tanácskozás*, *eszmecsere* stb. szót, kifejezést.

A *szümpozion* eredeti jelentése: 'olyan összejövétel, amelyen ettek, ittak, daloltak, zenéltek; lakoma'. Napjainkban ezt értik rajta, mármint a *szimpozium*-on: 'tudományos tanácskozás (amely után esetleg poharazgatnak is)'.

F. G.

Személyzet. Endrényi Sándor felhívta figyelmünket az Esti Hírlap 1967. május 15-i számának erre a helytelenségére (két nagy utasszállító hajóról, a Queen Elizabethről és a Queen Maryről írt cikkben): „Mindkét hajón ezer-ezer s z e m é l y z e t e t foglalkoztatnak.”

A *személyzet* 'alkalmazottak összessége', tehát úgy helyes a mondat, ahogy Ön javítja: „Mindkét hajón ezer-ezer fő személyzetet foglalkoztatnak.” A pongyola beszédben használják ugyan a *személyzet* szót egyetlenegy személyre is, ebben az értelemben: 'háztartási alkalmazott'; A magyar nyelv értelmező szótára is följegyzi ezt, persze helytelenítve. Mindamellettf kifogástalan a *személyzeti szoba* kifejezés, még akkor is, ha csak egyetlenegy alkalmazott lakik benne.

F. G.

Urna. Horváth Sándor Székesfehérvárról kissé rosszállóan kérdezi: miért nevezzük azt a ládikát, amelybe szavazáskor a szavazólapokat dobjuk, *urna*-nak.

Az *urna* már több jelentésű szóként került a nyelvünkbe. Szavazatszedő vagy -gyűjtő láda jelentése is régóta él a legtöbb európai nyelvben, ez tehát nem kizárólagos magyar jelentésfejlődés eredménye. Hogy hozzánk ez a jelentés melyik nyelvből került át, nem tudjuk ma még bizonyosan; legtöbb joggal a németre lehetne gondolni (ném. *Urne*). Végső soron latin eredetű szó, és már az ókorban volt ilyen jelentése is: szűk nyakú edény, amelybe a szavazattáblácskákat belevetették. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a latin *urna* pontos jelentései ezek: 1. vízmerítő edény, vizeskancsó; olajtartó korsó; 2. általában: fazék, vödör, korsó: a) edény, amelybe a szavazattáblácskákat vagy sorshúzásra a sorsjegyeket tették: sorshúzó edény; b) az elhaltak hamvainak eltételére szolgáló edény, hamvveder; c) pénzes edény; 3. folyadékmérték, kb. 13 liter = egy vödör. Ennek ismeretében talán már nem olyan furcsa Ön előtt sem, hogy nálunk is különféle jelentései vannak az *urna* szónak.

Ma már nem helytelenítjük ezt a szót semmilyen jelentésben sem, de sokáig fölöslegesnek és kerülendőnek tartották. Az 1900-ban és 1928-ban megjelent „Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére” *szavazószekrény*-t ajánl helyette, mások *szavazóláda*-t, *szavazatgyűjtő láda*-t, *szavazódoboz*-t vagy röviden *doboz*-t, *láda*-t. Ezek persze mind jók volnának, csak az a hátrányuk az *urna*-val szemben, hogy egy kissé nehezkesebbek és főleg hosszabbak, a hangulatuk is más.

R. L. G.

Szabadi Béla
1898—1968

Lengyel Lajos
1900—1968

Kettős gyász érte az idén a Nyelvtudományi Intézetet. Március folyamán egy héten belül búcsúztattuk az intézet két kiváló szótáríró tagját: Szabadi Bélát és Lengyel Lajost. Tíz évig együtt dolgoztak az Értelmező Szótár szerkesztői munkaközösségében, majd a most készülő egykötetes Kéziszlótár alapjainak lerakásában, az új szótár szócikkeinek írásában egészen váratlan halálukig.

A befejezésében tragikusan összefutó két életpálya más-más irányból indult, de már előbb találkozott a nevelői hivatásban. Szabadi Béla három évtizedes pedagógiai munkásság után került a ÉrtSz. szerkesztőségébe. Kezdetől fogva nagy lelkiismeretességgel járt utána szavaink jelentésének. Tízéves értelmező szótári működése alatt érzékenyen mérlegelte nyelvünk árnyalati finomságait, és ezt értékesítette az értelmezések megfogalmazásában. Különösen gonddal figyelte az igék igekötős kapcsolataiban rejlő különbségeket, tanulmányozta az igekötők perfektív szerepét. Hosszú igesorozatok értelmezése (pl. a *meg* igekötős igékké) viseli magán az ő gondos keze nyomát. Ebbeli tapasztalatait foglalja össze a Szótártani Tanulmányokban megjelent dolgozata: Az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése (1966. 215—25). Megjelenésre vár egy másik dolgozata: a felekezeti csoportnyelvekről. A nyelvművelő munkában több kisebb cikk írásával, hírlapok, szaklapok nyelvhelyességi lektorálásával és előadásokkal vett részt. Amint egyéniségét a puritánság, nyelvművelő tevékenységét bizonyos fajta purizmus jellemezte. Ha nyelvművelő elveit itt-ott túlhaladja is az idő, hálások lehetünk érte, hogy rámutatott egy-egy jelenségcsoport gyökerére, pl. a szenvedő igét pótló szerkezetekre (Nyr. 77 : 357—61; Nyművelő 199—206; Isk. Nyműv. 243—50).

Lengyel Lajos szintén a gimnázium tanári katedrájáról jött az Értelmező Szótárhoz. Őt, a böles humorú embert, inkább a filozófia, a logika, az esztétika vonzotta. De bölcséleti munkásságán kívül foglalkozott a magyar nyelvtan gimnáziumi tanításának problémájával is, és az értelmező szótári munka nagyarányú megindulása óta újra hivatásává lett a nyelvi elemzés: szókinszünk tartalmi kifejtése. Éles logikával elemezte és rendezte egy-egy szavunk jelentésváltozatait. Különösen a sok jelentésű, ún. nagy szócikkek megírásában, jelentéseiknek elrendezésében végzett jelentős munkát. Sokat töprengett azon a kérdésen, hogyan tükrözze a szótárban számozott jelentések lineáris sorozata a valóságban szerteágazó szójelentéseket. Ennek során dolgozta ki megfigyeléseit a szavak átvitt jelentéséről, szótári példákon megvilágítva azt az összefüggést, ahogyan a szó képes használata átmegy az átvitt jelentésbe, illetve hogy mikor és mennyiben képszerű az átvitt értelemben használt szó („Átvitt” vagy „képes” jelentés? SzótTan. 161—82). Ez a dolgozat a magyar lexikográfiai elméletnek maradandó értékű terméke.

Sem Szabadi Béla, sem Lengyel Lajos nem tartozott a termékenyen alkotó nyelvészek közé. De a modern magyar szótárírás virágzó időszakának egyik leghatalmasabb alkotása, a hétkötetes Értelmező Szótár hosszú időn át tanúságot fog tenni nyelvleíró

munkájukról. Ha egész elméleti munkásságukat csupán ez az egyetlen kollektív mű rejténé is magában, akkor is rászolgáltak volna arra, hogy a magyar nyelvtudomány érdemes alakjaiként méltassuk őket.

Elekfi László

A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye

Ez évben immár harmadszor rendezték meg az országos Kazinczy kiejtési versenyt. A Péchy Blanka alapította Kazinczy-díj első középiskolai versenye (1966) után ugyanis a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola igazgatósága elhatározta, hogy azokban az években is megrendezi a helyes és szép magyar beszéd versenyét, amelyekben a Péchy Blanka alapította Kazinczy-díj érmei nem kerülnek kiosztásra.

A Művelődésügyi Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a Győr-Sopron megyei Tanács művelődési osztálya, valamint a megyei párt- és KISZ-bizottság erkölcsi és anyagi támogatásával megrendezett versenyen mintegy nyolc és fél ezer középiskolai tanuló vett részt.

A verseny döntője 1968. április 26–27-én volt Győrött. Ide — az iskolai és megyei elődöntők után — megyénként és megyei jogú városokként két-két tanuló, Budapestről pedig tizenkét diák juthatott el. Szám szerint ötvenkilenc középiskolai tanuló — többségükben leány — állt a zsüri és a szépszámú hallgatóság elé, hogy bizonyítékát adja, helyesen, szépen beszéli-e anyanyelvünket. A verseny első napján — K á d á r G é z á n a k, a Kazinczy Gimnázium igazgatójának üdvözlő szavai után — mindegyik diák szabadon választott szövegét mondta el, a második napon pedig a kötelező szöveget, Veres Péter Itt és ma című írásának egy részletét.

Az eredményhirdetés április 27-én délután volt a Szakszervezetek Rába Művelődési Házában, J a n k o v i c s G y ö r g y n e k, a Megyei Tanács művelődési osztálya vezetőjének megnyitó beszéde után — melyben a Kazinczy Gimnázium kezdeményezésének és a kiejtési versenyeknek a jelentőségét méltatta — L ő r i n c z e L a j o s elemezte — a bíráló bizottság nevében — a verseny tapasztalatait. Megállapította, hogy az előző évi versenyekhez képest jelentős mértékű fejlődés volt tapasztalható mind a hangképzésben, mind pedig a beszéd prozódiaja terén, a mondatfonetikai eszközök (hangsúlyozás, hanglejtés—beszéddallam, szünetek, beszédtempó) alkalmazásában. Az eredmények méltatása mellett azonban felhívta a figyelmet a meglevő s a vissza-visszatérő hibákra is. Utalt például arra, hogy többen helytelenül képezték az *s*, *cs*, *c* hangot, többen pedig raccsoltak, illetőleg több tipikus hangsúlyozási és hanglejtési hibát is elkövettek. Szólt arról is, hogy a versenyzők számára nagy gondot jelentett a helyes beszédstílus kialakítása. Éppen ezen a téren volna szükség a nagyobb elméleti és gyakorlati felkészültségre. Ennek érdekében nagyobb gondot kell fordítani a szövegválasztásra és a szövegelemzésre. A verseny kötelező szövegének tartalmi és nyelvi elemzésével bizonyította, hogy a helyes szövegmondásnak, a kifejező, „adekvát” beszédstílusnak mennyire a szövegelemzés, a szöveg megértése az alapja. A tiszta artikulálás, a mondatfonetikai eszközök alkalmazása csak akkor eredményezheti a helyes és szép magyar beszédet, ha a mondanivaló, a gondolat szolgálatába állítjuk. Ezt pedig a szöveg teljes megértése nélkül nem tudjuk megvalósítani.

A verseny tanulságainak összegezése után B e n c é d y J ó z s e f beszélt a kiejtési versenyek és a nyelvművelés kapcsolatáról, s méltatta Péchy Blanka és a győri Kazinczy Gimnázium kezdeményezését, végül kihirdette a verseny eredményét.

A bíráló bizottság (elnöke B e n c é d y J ó z s e f, tagjai G á l o s T i b o r, J á v o r O t t ó, L ő r i n c z e L a j o s, M o h á c s y K á r o l y, S z e n d e

Aladár, Wacha Imre) nevében átadta a hús legjobban szereplő tanulónak a kiejtési verseny emléklakettjét, valamint az értékes könyvjutalmakat. (A bronz emlékérem Renner Károly szobrászművész alkotása; egyik felét Kazinczy képmása díszíti, hátlapján a „Jót s jól” felírás olvasható.) A legjobb pontszámot elért hat diákot egyhetes ingyenes balatoni üdüléssel is megjutalmazták. Ezek névsora (betűrendben): Csikós Etelka (Szeged, Vasútforgalmi Technikum), Kolozsvári Erzsébet (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), Kútvölgyi Erzsébet (Budapest, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium), Szabó Mihály (Bonyhád, Petőfi Sándor Gimnázium), Tihanyi Gyöngyi (Budapest, József Attila Gimnázium), Vörös Zsuzsanna (Kaposvár, Közgazdasági Szakközépiskola). — Az eredményhirdetés a hat első helyezett bemutatkozásával zárult: szabadon választott szövegeiket mondták el.

A kiejtési verseny alkalmával a Kazinczy Gimnázium a hagyományoknak megfelelően ismét megrendezte a „Kisalföldi nyelvművelő nap”-ot, kifejezvénn ezzel is aszép magyar beszéd és a nyelvművelés szoros kapcsolatát. Április 26-án délután tanárok, diákok s az érdeklődők számára Makkos Jenő tanár bevezetője után Lőrincze Lajos A nyelvjárások és a köznyelv kapcsolata, Szende Aladár A magyar nyelv tanításának időszerű kérdései, Wacha Imre pedig A beszédstílus problémái címmel tartott előadást.

Ugyanezen a napon délután Markó Sárolta megnyitotta az intézet múltját és jelenét bemutató kiállítást, este pedig Jávor Ottó író — a zsüri egyik tagja — író-olvasó találkozót tartott az ifjúság számára.

Wacha Imre

Vers- és prózamondó verseny Szegeden

A Szegedi Tanárképző Főiskola Irodalmi Tanszéke vers- és prózamondó versenyt rendezett, amely 1968. május 8-án zajlott le. Versre 18, prózára 10 hallgató jelentkezett. Miután előzőleg a magyar nyelvészeti tanszék megtartotta helyes kiejtési versenyét, már bizonyos kiválasztódás alapján és hasznos tapasztalatok bitrokában indultak a versenyzők. A cél ezúttal — a hibátlan kiejtés követelményén kívül — elsősorban a megértés, átélés s a kifejező előadás készségének próbája és fejlesztése volt. A hallgatók dicséretes elmélyedéssel készültek föl a versenyre. Hosszú verseket, terjedelmes prózai szövegeket tanultak meg, sok színészünket és előadóművészünket megszégyenítő lelkiismeretességgel. A versmondók Illyés Gyula Üvegvilágát és egy szabadon választott költeményt mondtak el. Igényes választásuk — az ifjúság érdeklődését tükrözve — főként mai költőkre esett. Meglepő mégis, hogy a Nyugat-nemzedék vagy éppen a szegedi Juhász Gyula nem kapott hangot a versenyen. Prózában csak egy szabadon választott szöveget adtak elő a jelentkezők; ennek tárgya, hangja eléggé széles skálán mozgott, újságcikktől Móra- és Móricz-novellákon át a népmesékig. A versenyzők általában egyéniségüknek megfelelően választották ki az előadott verset vagy prózát, néhány kisebb beszédhiba azonban arra utal, hogy a nyelvészeti tanszék kiejtésnevelő munkájára további fontos szerep vár. A bíráló bizottság (Benjamin László költő, Kovalovszky Miklós, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa, Pálmai Kálmán tanszékvezető tanár és Turák János főiskolai docens) értékelése megállapította, hogy a verseny színvonala kimagasló volt, megszervezése és a hallgatók felkészülése példás. Néhány kitűnő előadóképességű versenyző közt az első díjat Chikán Ágnes (vers) és Budai Júlia (próza) nyerte. Bizonytalanság leginkább a nehezebb versrészletek értelmezésében és megfelelő értelmi-hangulati árnyalásában mutatkozott. Szükség volna tehát a szövegelemzés mód-

szeres elmélyítésére, a nyelvészeti tanszékkel együttműködve. Teljes elismerés illeti egyébként a verseny szervezőit, hogy az irodalmi nevelésben oly fontos előadói készséget igyekeznek kifejleszteni a jövőendő tanároknak.

K. M.

Nemzetközi romanisztikai kongresszus Bukarestben

A XII. nemzetközi romanisztikai (nyelvészeti és filológiai) kongresszust (XIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes) Bukarestben tartották 1968. április 15–20-ig. A kongresszus hatalmas seregszemléje, kollegiális és baráti találkozója volt a világ romanista nyelvészeinek, s gazdag tematikájával átfogó képet nyújtott az újlatin nyelvek terén világszerte folyó munkálatokról. A kongresszusra 45 országból több mint 1100 résztvevő érkezett; mintegy 80 egyetem, akadémia, tudományos intézet és társaság képviseltette magát hivatalosan; a könyvkiállításon pedig, amit ez alkalommal rendeztek, több mint 150 kiadványt szerepelt nyelvészeti kiadványaival. A kongresszus munkája a plenáris üléseken 5 referátum és 14 szekcióban több mint 360 előadás (és az azokat követő vita) formájában zajlott le: francia, olasz, portugál, román és spanyol nyelven.

A kongresszust április 15-én a szervező bizottság elnöke, Iorgu Iordan akadémikus nyitotta meg, ezután Románia Szocialista Köztársaság minisztertanácsa nevében annak elnöke, Ion Gheorghe Maurer üdvözölte a résztvevőket, majd pedig a Romanisztikai Társaság (Société de Linguistique Romane) főtitkára, Antonio M. Badia-Margarit (Barcelona) szólt a kongresszushoz.

A plenáris üléseken a következő referátumok hangzottak el: Gerhard Rohlfs (München): A vulgáris latin átalakulásának problémái: nyelvföldrajzi séta az újlatin nyelvek birodalmában (franciául); Gianfranco Contini (Firenze): A filológia (mint szövegkritika) és a romanisztika közti kapcsolatok (olaszul); Iorgu Iordan (Bukarest): A román nyelv fontossága a romanisztikai stúdiókban (románul); Manuel Alvar (Granada): A nyelvjáráskutatás jelenlegi helyzete a romanisztikában (spanyolul); Bernard Pottier (Párizs): A jelenlegi általános nyelvészet és a romanisztika (franciául).

Az előadások a következő szekciókban hangzottak el: 1. vulgáris latin, 2. tipológia, 3. fonetika és fonológia, 4. grammatika, 5. lexikológia és lexikográfia, 6. névtudomány, 7. filológia (szövegkiadási és szövegkritikai problémák), 8. nyelvjáráskutatás és nyelvföldrajz, 9. irodalmi és nem irodalmi variánsok, 10. stilisztika és poétika, 11. kapcsolatok az újlatin nyelvek között, 12. kapcsolatok az újlatin nyelvek és más nyelvek között, 13. újlatin nyelvek a régi „Románia”-n kívül, 14. a román nyelv. Az előadásoknak említett nagy száma és szerteágazó témaköre miatt nincs módunkban az egyes szekciók munkáját jellemezni. Általánosságban azonban érdemes talán annyit megjegyeznünk, hogy a nyelvi jelenségek bemutatásában, elemzésében és értékelésében az előadók egy része a tradicionális-történeti, másik része a (jobb szó híján) modern-leíró módszerekkel élt. Vagy másképpen fogalmazva: tanúi lehettünk annak, hogy a romanisztikában — amely régebben és kiváltképpen a történeti nyelvudomány talaján állt, és e téren óriási hagyományokkal és kiváló alkotások sorával büszkélkedhetik — erőteljesen jelentkeznek a strukturalista-generatív, szinkronikus-leíró szempontok és módszerek. Ez a kettősség ilyen vagy olyan arányban minden területen megnyilvánult. Az új módszerek jelentkezésére a stilisztikai szekció munkáját említjük példaként; itt volt különben is a legtöbb előadás (több mint 60, tehát az előadások egyhatoda), jelezve a stilisztikai kutatások

íránt világszerte növekvő érdeklődést. A stilisztikai előadásoknak mintegy egyötöde elméleti jellegű volt, ezeknek pusztá címe is sokat árul el: A. B a g d a s a r (Bukarest): A román költői nyelv entrópiája a szuperszegmentális fonológia szintjén; R. C a r l o n i V a l e n t i n i (Milánó): A fordítás nyelvészeti problémái; H. C l a v i e r (Strasbourg): A struktúrák és jelentések közti feszültség a francia nyelvben; P. D u m i t r a s c u (Kolozsvár): Kapcsolat a nyelvtani elemzés és a stilisztikai elemzés között; I. -M. F r a n d o n (Párizs): A strukturalizmus és az irodalmi művek jellemzői; M. G h e o r g h i u (Temesvár): Kölcsönös összefüggések a heteroglottikus kategóriák között (összehasonlító stilisztikai problémák); M. E. L ó p e z (San Salvador): A szociológiai módszer az esztétikai elemzésben; P. M i c l a u (Bukarest): A költői képek formális struktúrája; P. S c h o e b e r (Berlin): Nyelvészeti strukturalizmus és poétikai problémák; W. -D. S t e m p e l (Konstanz): Az irodalmi műfajok nyelvészeti leírásáról; S z a b ó Z. (Kolozsvár): A stilisztikai tanulmányok típusai és az egyéni stílus jellemzése (az információmélet fényében); J. M. D i e z T a b o a d a (Madrid): Az irodalmi műfajokról.

Hazánkból tíz romanista vett részt a kongresszuson. Magyarországot hivatalosan az MTA Nyelvtudományi Intézetének delegációja képviselte T a m á s L a j o s akadémikusnak, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának vezetésével. A résztvevők közül hatan tartottak előadást, mégpedig a következő témákról: B a k o s F e r e n c (MTA Nyelvtudományi Intézet): A megszólítási forma használata, ismétlése és elhagyása a régi francia nyelvben (10. szekció); D o m o k o s S á m u e l (a román nyelv és irodalom tanszéke, ELTE, Budapest): Méhkerék község nyelvjárási sajátosságai (14. szekció); G á l d i L á s z l ó (MTA Nyelvtudományi Intézet): Lucian Blaga verselése (10. szekció); H e r c z e g G y u l a (Budapest): Impresszionista típusok a huszadik századi olasz mondat-szerkezetben (10. szekció); H e r m a n J ó z s e f (KLTE, a román nyelvek és irodalmak tanszéke, Debrecen): A provinciális latin fejlődésének sajátosságai (1. szekció); K e l e m e n T i b o r n é (ELTE, a francia nyelv és irodalom tanszéke, Budapest): Az elbeszélés fő igeidői a XVII. századi francia prózában (10. szekció). Az előadásokat nagy érdeklődés kísérte. Ezenfelül H e r m a n J ó z s e f az 1. szekció, G á l d i L á s z l ó a 10. szekció és T a m á s L a j o s a 4. szekció egy-egy ülészakán töltött be elnöki teendőket. A könyvkiállításon az Akadémiai Kiadó és a Kultúra képviselte hazánkat. A magyar romanisták részvétele a kongresszuson nemcsak a romanisztika eleven vérkeringésébe való tényleges bekapcsolódást és hazánk nemzetközi kapcsolatainak erősítését és szélesítését jelentette, hanem az ott szerzett elméleti és módszertani tapasztalatok közvetítésével, reméljük, a magyar nyelvtudomány számára is haszonnal jár.

A kongresszus munkája április 20-án fejeződött be. A zárülésen A. R o s e t t i akadémikus, a szervező bizottság főtítkára adott számot a kongresszus munkájáról, ezután a Société de Linguistique Romane nevében A. M. B a d í a - M a r g a r i t, a társaság újonnan megválasztott elnöke beszélt, végül I. I o r d a n akadémikus zárszavai következtek.

Befejezésül nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy a kongresszus rendezése kitűnő volt, s ehhez a vendéglátók hivatalos és nem hivatalos képviselőinek udvarias előzékenysége és baráti szívélyessége járult.

Éder Zoltán

A magyar nyelv hete. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat irodalmi és nyelv szakosztálya az idén másodízben rendezte meg a Kossuth klubban a magyar nyelv hetét, az elmúlt évihez hasonlóan szintén nagy sikerrel. Az előadássorozat 1968. április

22-én kezdődött, és április 28-án ért véget. A megnyitó előadást Hadrovics László tartotta „Népünk és műveltségünk a szavak tükrében” címmel. Ezt követték a következő előadók, illetve előadások: Papp Ferenc: A gépek a nyelvtudomány szolgálatában; Grétsy László: A szónoklásban múltja, jelene és jövője; Gulya János: Mióta beszélünk magyarul?; Kovalovszky Miklós: Miért szép? (a stíluselemzés szempontjai). Az utolsó napon, a magyar nyelv hetének záróakkordjaként nyelvhelyességi ankét fejezte be a sorozatot „Édes anyanyelvünk” címmel, vezette Lőrincze Lajos, Kovalovszky Miklós és Grétsy László. Az előadások iránt nagy volt az érdeklődés, a televízió, a rádió és a sajtó riportokban, cikkekben számolt be erről a sikeres és hasznos rendezvényről.

Sz. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1988. VI. 11. — Példányszám: 4200

Terjedelem: 9.8 (A/5) ív + 0.86 (A/5) ív melléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

<i>Kondássy Imre</i> : Egy régi névfejtés következményei	349
<i>Bogdán Alajos</i> : Feliratok	349
<i>Rozsly György</i> : Hiányos fogalmazás — Lakosú — Mesterséges tenyésztés? — ... ha leszállni kíván — Ikerestetik — Figyelem — figyelmesség	351
Z. S. Véce	351

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : g-moll — G-dúr — Totó, lottó — Kötőjeles utcanévek — <i>R. L. G.</i> : Mi para? — <i>F. G.</i> : Újgörög személynevek átírása — <i>R. L. G.</i> : Részeshatározó vagy birtokos jelző — <i>F. G.</i> : Vizontlátás, A vizontlátásra — <i>G. L.</i> : Szurkol — drukkol — szorit — <i>R. L. G.</i> : Negyedjére, harmadjára — <i>F. G.</i> : Osztódás — <i>F. G.</i> : Követően — <i>F. G.</i> : Szimposium — <i>F. G.</i> : Személyzet — <i>R. L. G.</i> : Urna	352
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Elekfi László</i> : Szabadi Béla Lengyel Lajos	359
<i>Wacha Imre</i> : A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye	360
<i>K. M.</i> : Vers- és prózamondó verseny Szegeden	361
<i>Éder Zoltán</i> : Nemzetközi romanisztikai kongresszus Bukarestben	362
<i>Sz. L.</i> : A magyar nyelv hete	363

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

- Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
- Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai“ tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....
- Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
- Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
- Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
- Bencédy József—Deme László*: Egy szavaltó és kiejtési verseny tanulságai .....
- Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
- Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:	
<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „
*	
(Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:	
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat.....	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárírodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátságsemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjtések (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében....	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos: Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról

Elekfi László: Beszédhangjaink kapcsolódása

J. Soltész Katalin: A tulajdonnév és a határozott névelő

Puruczki Béla: Buda magyar dűlőneveiről

Grétsy László: A lézer védelmében

Terbe Lajos: Egy új szó elterjedésének útja

Török Gábor: József Attila-kommentárok

Takács Etel: Anyanyelvünk Csillebércen

Benkő László: Halmozott mondatrészes mondatok

Penavin Olga: A térszíni formák köznevei Észak-Bácskában

Országfi László: Klub

KODÁLY ZOLTÁN emlékpályázat

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról	365
<i>Elekfi László</i> : Beszédhangjaink kapcsolódása	379
<i>J. Soltész Katalin</i> : A tulajdonnév és a határozott névelő	390
<i>Puruczki Béla</i> : Buda magyar dülőneveiről	398
<i>Grétsy László</i> : A lézer védelmében	417
<i>Terbe Lajos</i> : Egy új szó elterjedésének útja	420

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok	423
--	-----

Nyelv és iskola

Kodály Zoltán emlékpályázat	427
<i>Takács Etel</i> : Anyanyelvünk Csillebércen	428
<i>T. J.</i> : Elemzési kérdések	442

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Benkő László</i> : Halmozott mondatrészes mondatok	446
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Penavin Olga</i> : A térszíni formák köznevei Észak-Bácskában	453
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Országfi László</i> : Klub	456
<i>Zsoltos Jenő</i> : Feudális, feudalizmus — Generális — Szimbólum — Talmud	462
<i>Margócsy József—Lőrincze Lajos</i> : Aztán Jézus!	468
<i>Soltész Katalin</i> : Amur és busa	469
<i>Végh József Mihály</i> : Esküszik, szabódik, mint a vöröshagyma	470

Imre Samu

(1017 1000)

Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról

I.

1. Egyik egyetemi városunkból arra kértek fel az elmúlt évben, hogy tartsak beszámolót egyrészt a Nyelvtudományi Intézetben folyó munkálatokról, másrészt az intézet nyelvművelő tevékenységéről, nyelvművelő munkánk megszervezéséről, eredményeiről, főbb elvi és gyakorlati kérdéseiről. Minthogy a kijelölt témakörök mindegyike önmagában is bőséges anyagot ad egy megbeszélésre, közös megegyezéssel csak a második tételre, a nyelvművelés kérdéskörére szűkítettük a beszámolót. Intézetünk nyelvművelő vonatkozású tevékenységéről szólva azonban végül is meg kellett említenem szinte mind-egyik kiadványunkat, munkálatunkat.

2. Az esetek nagyobb részében akkor kerülünk szembe nyelvhelyességi problémával, amikor gondolataink közlése során döntés előtt állunk: választanunk lehet, illetőleg kell a meglévő, a kínálkozó nyelvi formák (szavak, szókapcsolatok, szerkezetek stb.) között. Ilyen szempontból jelentős szerepe van a leíró nyelvtnak, amely nem mutatja ugyan meg a nyelvet a maga élő valóságában, mozgásában (inkább csak retusált fényképe a nyelvnek), de tartalmazza, megmutatja az éppen érvényes normát, a szavak ragozásának, összefűzésének stb. nyelvileg igényes, művelt nyelvhasználatból elvont szabályát. Az olvasó tehát feleletet kap a nyelvtnből grammatikai jellegű nyelvhasználati kérdéseire, mert azáltal, hogy mit tartalmaz és mit nem tartalmaz a nyelvtn, állást is foglal az ajánlott, a „helyes” és a (valamilyen szempontból) nem ajánlott között.

Nyelvművelő munka hát akadémiai nyelvtnunk, A mai magyar nyelv rendszere, s a nyelvművelést szolgálták megírásakor ennek a két kötetes, alapos, igényes műnek a munkatársai. Arról nem is beszélve, hogy egy-egy nyelvi jelenség megtárgyalása után rendszerint külön fejezet foglalkozik a témához kapcsolódó, normatív szempontból vitás kérdésekkel.

S nem szolgálja-e a nyelvi műveltséget, az anyanyelvi kultúra fejlesztését a Nyelvtudományi Intézetnek egy másik, befejezett, nagyszabású munkálata, A magyar nyelv értelmező szótára? Az előbbi kiadvány a mai magyar nyelv grammatikai rendszere-t tartalmazza, emez a mai magyar szókincséről ad áttekintést. S tartalmazza azoknak a nyelvhasználati kérdéseknek legnagyobb részét is, amelyek a szókinccsel kapcsolatban felmerültek vagy felmerülhetnek.

Az élőnyelvben jelentkező, ismertebb, tehát a köznyelven beszélők nyelvhasználatában is mutatkozó alakváltózatokat például rendszeresen közli a szótár (*karalábé — kalarábé, rizs — rizsa, uborka — ugorka, vakondok —*

vakond stb.), címszóként a köznyelvibb (tehát „helyes”, ajánlott) formát, más betűtípussal és a stiláris érték megjelölésével (*népi, régi, bizalmas, tréfás gúnyos* stb.) a többi alakváltozatot. Persze nemcsak az alakváltozatok kapnak stiláris értékelést, hanem más olyan szavak is, amelyek nem köznyelvi, s nincs köznyelvi alakváltozatuk sem. Némelyik mellett — szükség szerint — két-három stílusminősítő jelző rövidítése is van: *áristom* (*nép, rég*); *bögőmasina* (*biz, tréf, gúny*). Vannak csillaggal megjelölt szavak, ezeknek használatát nem javallja a szótár: **blazírt, *blama* stb., s felsorol néhány jó magyar szinonimát is választéknak: *unott, egykedvű, fásult; baklövés, felsülés, szégyenvallás*.

Ha szükséges, megadja a szótár a szónak a köznyelvi használatban élő ragozott formáját is, de esetenként eligazítást nyújt azoknak a szavaknak a kiejtésére nézve is, amelyeknek a hangalakja az írásképből nem állapítható meg. S ami a leglényegesebb, a szavak „értelmezése” (amely szótárunknak legfőbb feladata) ugyancsak tanácsot ad igen sok esetben a nyelvhasználat vitás kérdéseiben. Csak a nyelvi dolgokban járattan ember hiszi, hogy ismeri anyanyelve szavainak pontos jelentését. Legfeljebb a közkeletű, a leggyakrabban használt (köznyelvi) jelentését ismeri, de nem tudja, hogy ugyanaz a szó egészen más értelemben járatos a nényelvben, az egyes szakmákban stb. Szinte mindennap találkozunk ilyen kérdéssel: mit jelent az *eper* és mit a *szeder* szó? Mi az az *ampa* József Attila Kész a leltár elmű versében („Sikáltam hajót, rántottam az *ampát*”)? Még jobb stiliszták is helytelenül, tévesen használják az *alkalmasint* vagy az *egyhamar* határozót. Szótárunk mindezekre pontos feleletet ad az érdeklődőknek, sőt nemcsak a mai szokásra nézve, hanem — klasszikus íróink műveiből vett példákkal — a közelmúlt nyelvhasználatra vonatkozólag is.

3. Ha ez így van, ha az említett művek nemcsak áttétellel, hanem közvetlenül is szolgálják a mai magyar nyelv vitás kérdéseiben való tájékozódást, ha útbaigazítást adnak a mai nyelvhasználatra nézve, miért nem számítja őket (kimondva vagy kimondatlanul) a köztudat nyelvművelő munkáknak?

Ennek oka abban van, hogy ránk is öröklődtek és ma is hatnak még a nyelvművelés fogalmáról, mibenlétéről, módszeréről vallott egykori nézetek. A két háború közt a nyelvművelés (legalábbis a többség tudatában és gyakorlatában) legfőként a nyelvnek az idegen nyelvi hatásoktól való megvédése, illetőleg megtisztítása volt. Ez egyrészt az idegen szavak elleni küzdelemben, azoknak üldözésében, másrészt az idegenszerűségek, főként a germanizmusok irtogatásában nyilvánult meg. Hogy ez így volt, aligha szorul bizonyításra. De egyetlen adatot mégis idézek annak illusztrálására, hogy még nyelvész szakemberek szemében is mennyire azonos fogalom volt a germanizmusok üldözése a nyelvműveléssel.

Juhász Jenő a Magyar Nyelv egyik régebbi számában (37 : 35) Egy új kötőszó Budapestén címmel a *közbe* kötőszó akkoriban terjedő szokatlan használatára hívja fel a figyelmet: „Szaladtam a lakásukra, *közbe* nem voltak otthon.” Később — egy másik cikkben — kifejti elgondolását, hogyan is lett — német hatástól függetlenül — ellentétes kötőszó a *közbe*, s ezt írja: „Ne vegye rossz néven a MNy. szerkesztője, de csodálkoztam rajta, hogy cikkem annak idején a „Nyelvművelés” rovatába került, hol ott a kifejezés nem németesség. [Én emeltem ki. L. L.] Ennek azonban magam vagyok az oka: nem fejtettem ki ennek az új kötőszónak létrejöttét, pedig aki először hallja vagy olvassa a *közbe* ellentétes használatát, mindjárt a német

indessen-re gondol, s megvallom, első hallatára én is erre gondoltam” (MNy. 37 : 215).

4. A nyelvművelés fogalmának, területének ez a leszűkítése (amely különben nem speciális magyar jelenség) fontos következményekkel járt. Jórészt ennek tulajdonítható, hogy a nyelvész szakemberek egyre kevesebben s egyre kisebb mértékben vettek részt ebben a munkában, minthogy tudományos kutatómunkájuk és a „nyelvművelő” tevékenység között nem találtak, nem találhatták meg a természetes kapcsolatot. Sőt sok esetben éppen-séggel fékezte volna, fékezte is a nyelvi tények ismerete, a szélesebb körű kutatás a helyes-helytelen dolgában való „megalkuvás nélküli” ítéletet. Így a nyelvművelés jelentős részben harcias, lelkes laikusok vadászterülete lett. A dolog természeténél fogva az egyes nyelvi jelenségek megítélésében nem volt szükség (s hovatovább lehetőség sem) elmélyültebb nyelvtudományi vizsgálatra: a többség felfogása szerint a legfőbb (s szinte egyetlen) bizonyítéka a helytelenségnek s alapja az üdözésnek az, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség németből való fordítás, vagy (ami látszólag ezzel egyre megy) ugyanolyan a szerkezete, megalkotása a német nyelvben is, mint a magyarban. Ennek a germanizmusközpontú nyelvművelésnek viszonylag nagy tömegsikere volt, ami azt a látszatot keltette, hogy gazdagodott a magyar beszélők anyanyelvi ismerete, elmélyült nyelvi műveltségük, megnőtt a nyelvi kifejezés iránt támasztott igényességük. Hosszabb távon azonban éppen ellenkező eredményt ért el ez a mozgalom a nyelv bonyolult jelenségeinek leegyszerűsítésével, a gondolkodásra való nevelés helyett primitív szabályok, törvények fetiszizálásával, a nyelvi gazdagságnak, az egyes jelenségek sokoldalúságának, sokszínűségének megmutatása helyett a csak két lehetőség: jó — rossz elismerésével, hangoztatásával, s a nyelvben jelentkező minden új iránti értetlenségével, ellenszenvével.

5. Mai nyelvművelésünk — mint minden tudomány szak — a maga önelvű rendszerének kimunkálására törekszik, legalábbis szándékában. Feladatának megfogalmazásában nem vezetheti valamiféle nyelven kívüli szempont. A nyelv alapvető funkciója köztudomásúan a gondolatközlés, vagy általánosabb, maibb kifejezéssel: kommunikáció. A nyelvművelésnek tehát egyrészt azt kell vizsgálnia, hogy alkalmas-e feladatának pontos betöltésére a kommunikációs tevékenység közvetítő anyaga, közege, hol észlelhetők rajta kisebb vagy nagyobb hibák, hiányok, „kopások”; másrészt, hogy a nyelv használója, a beszélő és a hallgató, az író és az olvasó (vagy ha tetszik: a hírközlő és a hírfelvevő, adó és vevő) ismeri-e pontosan szerszámát, tisztában van-e használati, kezelési szabályaival, hol követ el hibát az egyes beszélő, hírközlő (illetőleg a hallgató — olvasó), mi ennek a hibának a következménye a megértés, a hírközlés sikeressége szempontjából stb. stb.

Ezeknek a kérdéseknek részletes, rendszeres kifejtése természetesen nem fér bele mostani cikkünkbe, ez önálló tanulmány, tanulmánysorozat tárgya. Most csak arra akartam ráviláztatni, mi az az új szemléleti alap, amely természetes rendszerező elvül szolgálhat a nyelvi jelenségek normatív szempontból való megítélésében, amely alkalmas arra, hogy általa a nyelvművelés önelvű, önálló tudományos diszciplína legyen. (A nyelvművelés gyakorlata napjainkban már előbbre jutott e tekintetben, mint az elmélet, az elvi kérdések rendszerszerű kidolgozása. De ennek

a sorrendnek a mi esetünkben megvolt a szükségszerűsége, s megvannak a maga kétségtelen előnyei.)

6. A nyelv művelés mibenlétének, módszerének ilyenfajta felfogása természetessé teszi, hogy a fentebb említett műveket elsőrendű nyelv művelő kiadványoknak tekintsük. De a sort még jelentősen, szinte vég nélkül bővíthetjük. Szinte vég nélkül, mert ha nem közvetlenül, akkor közvetve, egy vagy több áttétellel, egyik vagy másik részletében a nyelvtudománynak majdnem minden területe, kutatási eredménye szolgálhatja a mai nyelvi jelenségek megértését, az élő nyelvben való tájékozódást, elősegítheti a nyelvhasználat kérdéseiben való ítéletet, állásfoglalást. — Példák idézésére maradjunk csak a Nyelvtudományi Intézet munkálatainál.

Elsőrendű, közvetlenül ható nyelv művelő munka egyebek közt O. Nagy Gábornak az intézet tervmunkájaként készülő, az előbbieket kiegészítő, hozzájuk méltónak ígérkező szinonimaszótára. Igen, mert a megértést, a gondolatközvetítést, a kommunikáció sikeres voltát természetszerűen úgy kell értenünk, hogy a nyelvi közeg a mondanivalót annak legfinomabb árnyalataival együtt továbbítja, s ezeknek az árnyalati különbségeknek (amelyek egyebek között a beszélő lelkiállapotát, hangulatát, a közlés tárgyához s a hallgatóhoz való viszonyát is mutatják) a szókincsben való tükröződését éppen a szinonimák tartalmazzák, a szinonimaszótárból tehát megtudhatja majd a mű használója, hogy a hozzátartozó azonos jelentésű szavak között milyen árnyalatnyi jelentéskülönbségek vannak, milyen hangulati velejáró tapad egyikhez és másikhöz, mik az egyes szavak felhasználási körének határai stb. (Ide tartozik annak a futólagos, de nyomatékos megjegyzése is, hogy a stilisztikai kutatás elsőrendűen a nyelv művelés körébe tartozik, a kettőt tulajdonképpen nem is igen lehet elválasztani egymástól.)

7. Nem egészen az előbbiekkal azonos módon és nem ugyanolyan mértékben, de kapcsolatban van a nyelv művelő munkával a Nyelvtudományi Intézet nyelvjáráskutató tevékenysége is. (A magyar nyelvjárások atlaszának I. kötete éppen most jelenik meg, az Új magyar tájszótár munkálatai pedig biztató ütemben haladnak.) Tudjuk, hogy mai köznyelvünk — amelyre elsősorban gondolunk, ha normáról beszélünk — állandóan érintkezik különféle nyelvi rétegekkel, így elsősorban a nyelvjárásokkal. A gyakorlati nyelv művelő munkában ennél fogva sűrűn kerülünk olyan helyzetbe, hogy bizonyos, a köznyelvvél alkalmi vagy állandóbb jellegű kapcsolatba jutott nyelvjárás elemeknek a felhasználhatóságáról, alkalmazhatóságáról ítéletet kell mondanunk. A nyelvjárások alapos ismerete nélkül ez nem lehetséges. Igen gyakran maga a megértés is gondot okoz, ilyen esetben jó segítség egy alapos, gondos tájszótár. Máskor a szóhoz, kifejezéshez fűződő hangulati velejárót világítja meg a tájnyelvi eredet. Azt, hogy milyen nyelvi környezetben (a mi esetünkben melyik nyelvjárás területén) használható fel legjobban ez vagy az a szó, ugyancsak nem jelentéktelen kérdése a kommunikációnak. Az sem lényegtelen, hogy a nyelvjárások ismerete megkönnyíti, elmélyültebbé teszi egy-egy nyelvjárás eredetű nyelvi jelenséggel kapcsolatos állásfoglalásunkat. De még jobban általánosítva: a nyelvjárásoknak, ez élő nyelv emlékeknek a tanulmányozása jelentős mértékben hozzásegít bennünket a nyelv életének, törvényszerűségeinek megismeréséhez, jobb megértéséhez.

8. Az utóbbi mondatból következik, hogy a nyelv történeti vizsgálata — ha áttételesen is — ugyancsak kapcsolatban van a mai nyelv jelenségeinek megítélésével. A nyelv egyes jelenségeinek történeti változása mutatja meg életének, fejlődésének belső törvényeit, a múlt ismerete adja meg — igen sok esetben — a kulcsot a jelen megértéséhez. Aki a mai nyelv dolgaiban eligazítást akar nyújtani, aki ítéletre vállalkozik, aki orvosa akar lenni a nyelvnek, nem pedig ráolvasással gyógyító kuruzslója, annak oklvetlenül szüksége van anyagának erre a mélyebb, alaposabb megismerésére. De ez nemcsak a nyelv hivatásos és hivatalos művelőire, a nyelvész szakemberekre nézve érvényes. Az átlagos „beszélő”, a nyelv iránt érdeklődő, a nyelvet, ezt a nagyon bonyolult és csodálatos szerkezetet jól használni akaró „laikus” is akkor tesz szert igazi nyelvi kultúrára, akkor kapja meg „nyelvérzékének” biztos alapját, ha anyanyelvét nemcsak felületesen, hanem elmélyültebben is megismeri.

A nyelvtörténeti kutatás eredményei néha több, néha kevesebb áttétellel, egyszer-egyszer szinte közvetlenül is beleszólnak a mai nyelvhasználat kérdéseibe. Értelmező Szótárunkban lapozgatva megtaláljuk a pontos jelentését például az *áristom*, a *börtön*, a *dutyi* s a *fegyház* szónak. A stílis értékre nézve azt a felvilágosítást kapjuk szótárunkban, hogy az *áristom* „népies, régies”, a *dutyi* „tréfás”, a hivatalos hangzású *fegyház* pedig jogtudományi szakkifejezés. A *börtön* mellett nincs stílis megjelölés, ez tehát szürke köznyelvi szó. Ha ugyanezeket a szavakat megnézzük nemrég megjelent szófejtő szótárunkban (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára), feleletet kapunk bizonyos mértékben arra is, miért van ezeknek a szavaknak az a sajátos hangulati velejárójuk, amelyet az Értelmező Szótár is jelez, s amelyet — úgy gondolom — a legtöbbben érzünk is rajtuk. A szavakon ugyanúgy meglátszik sorsuk, mint a tájon vagy az emberen, csak néha — jobban, vagy kevésbé — rejtve vannak ezek az árulkodó jelek.

Mint A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárából megtudjuk, a *börtön* a legrégebbi a fenti szavak közül. Első adata 1261-ből való. Igen régóta közhasználatú, noha mai jelentése csak később alakult ki. De az évszázadok folyamán szürkévé kopott, mint a legtöbb ma is használt régi (jövevény vagy eredeti) szavunk. — Időrendben az *áristom* a következő, 1691-ben jegyezték fel először a magyar nyelvben. Latin eredetű jövevényt, sok európai nép nyelvében ismeretes. Mai nyelvérzékünk szerint is őrzi származásának jegyeit, a latin eredetű szavak hangulatát. (Gondoljunk csak például a *juss* és a *jog*, a *kalamáris* és a *tintatartó*, az *ámbitus* és a *folyosó* közti hangulati különbségre.) De azt is megtudjuk szótárunkból, hogy az *áristom* népnyelvi szóként is él. — A *fegyház* nyelvújítás kori, csinált szó, 1808-ban írták le először, tudomásunk, illetőleg az etimológiai szótár tudomása szerint. Azóta sem kopott le róla egészen mesterséges volta, nem vált közhasználatú szóvá, bár erősen útban van a köznyelvűsödés felé, rokonaival a *fegyenc*, *fegyintézet*, *fegyőr* stb. szavakkal együtt. — Honnan kapta végül a *dutyi* kétségtelenül tréfás hangulatát? Ez a legfiatalabb a felsoroltak közül, csak százestendős. Egy nem különösen közkeletű tájszónak, a 'kis sötét kamra' jelentésű *duttyán*-nak a játssi képzésű származéka.

Ezek szerint a szó mai használati körét igen sok esetben meghatározza keletkezésének ideje, megalkotásának módja s az a nyelvi réteg, amelyből származik.

Most érkeztem el tulajdonképpen a cikkem címének második részében megjelölt célhoz. Az új „nyelvművelő” (sőt most már idézőjel nélkül:

nyelvművelő) kiadvány, amelyet e hosszúra nyúlt bevezető után bemutatok és ajánlok folyóiratunk olvasóinak, az előbb idézett szövejtő szótár: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.

II.

I. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy olyan műnek, amely a szavak eredetének magyarázásával foglalkozik, nincs is szüksége különösebb ajánlásra, hírverésre. Alig van ember, aki ne tekintene be szívesen a szavak világába, akit ne érdekelne a szavak eredete, élete. Nem azért, mert a „nyelvészet” érdekl: ösztönösen megérzi a nyelvnek az élettel való kapcsolatát, megsejti, hogy a szavak sorsa szoros kapcsolatban van az ember múltjával, történetével.

A közvetlen indíték persze, amely ezt a nagyobb érdeklődő táborát egy szó eredetének, történetének megismerésére buzdítja, igen sokféle lehet. Az egyiket a „helyes” nyelvhasználat kérdése sarkallja: Mondhatjuk-e azt, hogy *acsarkodik*, nem volna-e helyesebb az *agyarkodik*? A másikat egy szónak a megszokottól eltérő jelentésben való használata készletti „kutatásra”: Miért mondják némely vidéken azt, hogy *állkapca*? Miért *kapca*? S miért nem használjuk ugyanezt a szót a köznyelvben? Aztán: Mi köze van egymáshoz az *ász*-nak és a *disznó*-nak. Egyáltalán, miért kapták ezeket a neveket a szóban forgó kártyafigurák? Vannak aztán szenvedélyes szövejtők is. Egy példa a közelmúltból: Nem valami téves fordítás eredménye-e a *bőregér*? Olyanformán, hogy a német *Fledermaus* szót valaki *Ledermaus*-nak értette (*Leder* = bőr), s *bőregér*-nek magyarította. Egy másik: Miért *felebarát* a jó barát? Nincs ez összefüggésben a *felez*, *megfelez* igével? Folytathatnám a sort, mert csak néhányat emeltem ki azok közül a kérdések közül, amelyekkel a közelmúltban találkoztam: azokat, amelyekre az érdeklődő A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának most megjelent I. kötetében feleletet is talál.

Megtudja, hogy az *acsarkodik* nem valami újonnan kitalált szó: már a 17. századból idéz rá adatot a szótár. De valóban rokona az *agyar* főnévnek, olyan hangviszony áll fenn köztük, mint a *vigyorog* és a *vicsorog* között. Az *acsarkodik* eredeti jelentése 'villogtatja a fogát' lehetett, s ebből érhető a mai 'ármánykodik' jelentés is: a fogait villogtató (ember és állat) általában nem barátságos szándékú, ugyanúgy, mint a *fenekedő*, azaz a fogait *f e n ő* sem. (Erről a *fenekedik* címszó alatt tudunk meg bővebbet.) — Az *állkapca* ugyancsak régi szó, második tagja a ma már nem élő, nyelvjárási adatokból kikövetkeztethető 'lópata' jelentésű *kapca*, — amely pedig etimológiailag azonos a 'rongydarab' jelentésű *kapca* szóval. Ma már eléggé kiszorította a nyelvújításkori *állkapocs*, amelyet érthetőbbnek s főként ízlésesebbnek érezhettek az *állkapca*-nál. — A *disznó* szó kártyalap nevéként való használatának magyarázata: „a régi kártyában az egyik nagy ütőerejű lap vaddisznót ábrázolt”. Az *ász* viszont német eredetű (oda a franciából került). Kártyásaink régebben is szívesen éltek idegen szavakkal, így a *disznó* vidékre szorult, a még régebbi *kétszem* pedig már teljesen feledésbe került. — A *bőregér* (másként *denevér*) szóról más is gondolta már — mint szótárunkból megtudjuk —, hogy a német *Fledermaus* > *Ledermaus* tükörfordítása. Ez a feltevés azonban nem valószínű. A magyar ember is azt láthatta jellegzetesnek ebben az állatkában, hogy egérhez hasonlít, de bőrszárnyai vannak, s így nevezhette

bőregér-nek, szárnyasegér-nek, ahogy a francia 'kopasz egér'-nek (*chauve-souris*), az angol s a német 'repdeső egér'-nek (*flüster-mouse*, Fledermaus).

— A *felebarát* (erről is felvilágosít szótárunk) valóban rokonságban van a *felez* igével. De nem úgy, ahogy mai logikával gondolta a kérdező, hogy tudniillik az a *felebarát*, aki barátjával megfélezi, amiye van. A *felez* ige alapszavának, a *fél* főnévnek (amely szókinszünk ősi rétegéhez tartozik) sokféle jelentése volt és van, mint szótárunk rendre bemutatja. Legősibb jelentése: 'oldal' és 'valaminek a fele része'. Az 'oldal' jelentésből alakult aztán az 'embertárs, felebarát' jelentés: *felem* tulajdonképpen annyi, mint: az én oldalamon levő. A *felebarát* tehát olyan mellérendelően összetett szó, amelynek mindkét tagja azonos jelentésű. A „hagyományos” (ezer évvel ezelőtt, az akkori ember számára hagyományos!) *fél* szó birtokos személyragos alakjához gyakran társult az új (akkor új), szláv eredetű *barát* birtokos személyragos alakja: *felem barátom, felebarátja*, s az utóbbiból (amely nyilván gyakoribb volt) elvonás útján jött létre a mai *felebarát*. S rokonságban van még — ezt is megtudjuk a szótárból — a *felekezet, felel, feleség, felesel* és sok más szóval. (A hagyományos és az „új”, a „divatos” szó ilyen összekapcsolásából — egy kis merészséggel és nagy nyelvi anyag átvizsgálása után — talán bizonyos ősi stíluselétekre is következtethetnénk. Ilyen régi összetételekre gondolok, mint *sorrend, szóbeszéd, nyavalyakórság*, amelyekben egy régi szó — *sor, szó, kórság* — kapcsolódik egy azonos jelentésű „új” szóhoz: *rend, beszéd, nyavalya*.)

De nemcsak annak hasznos szótárunk lapozgatása, aki egyik vagy másik szavunk eredete, származása felől érdeklődik. Aki már kipróbálta, bizonyíthatja, milyen izgalmas, érdekes olvasmány lehet egy szófejtő szótár. Alig van lapja, sőt szócikke, amelyik ne tartalmazna valamilyen érdekes, tanulságos közleményt.

Lesz, akit az egyes szavak életkora érdekel: régi vagy új-e a szó, mióta ismeretes, használatos nyelvünkben. Meglepődve látja például, hogy a *bürokrácia* nem valami új találmány nálunk. Már 1840-ben szerepel magyar mondatban ez a nemzetközi kifejezés, de akkor még *bureaucratia* formában, eredeti francia köntösét még majdnem egészen megtartva. De azután hamarosan magyar ruhát ölt, és teljesen otthonos lesz nálunk. (Mind a mai napig.) A *buzgár*-ról meg azt hinnénk, hogy csak néhány esztendeje találták ki a vízügyi szakemberek, de nem: már 1825-ben jól ismert szó, a *buzog* igéből alakult *-ár* képzővel, olyan képződmény, mint a *csiszár, bűvár* stb. Szótárunk még azt is följegyzí, hogy az 1965. évi nagy dunai árvíz idején vált szélesebb körben ismeretessé.

A másik olvasót meg szavaink „nemzetisége” érdekli. S a kevésbé tájékozottat bizony meglepi, hogy szókinszünknek milyen nagy százalékát kölcsönöztük más nyelvekből. Az újabb átvételekről a legtöbben érzik, tudják, hogy honnan kerülhettek nyelvünkbe; az *anzágot, a fain, a fasirt* nem okoz gondot, de sokan a németül tudók közül sem gondolnak azonnal rá, hogy a népies *ándung* is német, a jó hangzású *borostyán* is ('a borostyánkő' jelentésű, mert a 'repkény' jelentésű *borostyán* szláv eredetű), a *fortély*-ről, *borostáról* nem is beszélve. A kedves *boróka* szlovák, az *áfonya, a bálmos, a cimbor* meg román jövevényszó. A jövevényszavaink között való tallózás igen tanulságos, hiszen e tallóztatás során igen gyakran magától kínálkozik a következtetés: milyen jellegű szavakat kaptunk az egyik, milyeneket a másik néptől, mit árul ez el az egyes népek és nyelvek egymással való érintkezésének körülmé-

nyeiből; milyen jellemző eltérések vannak (egy átadó nyelven belül is) a különböző korszakok átvételei között, s ezek az életnek és ízlésnek milyen változásaira utalnak. S azt is tudja már a legtöbb szótárforgató, hogy más népek nyelvének, szókincsének tanulmányozása — mutatis mutandis — ugyanilyen eredményre, tanulságokra vezet, mint a miénk.

Egy-egy szó „életútját” áttekintve (amit, ha röviden is, minden szócikk tartalmaz) meglepetve tapasztalhatja a szótár forgatója, milyen sok és gyakran meghökkentő változás következett be némelyik szó jelentésében, hangalakjában. Nem is gondolná például, hogy az *állat* szó az *áll* ige -at képzős származéka, s valamikor csak a „létező”-t, majd az „élőlény”-t, még később ezeknek is csak egy részét jelentette. Így érthető a régi írásokból még ma is eléggé ismert *asszonyi állat* kifejezés: nem lebecsülése volt ez a női nemnek, mert volt *emberi állat*, *lelkes állat* is. Az *állat* szó mai jelentése persze a *barom állat*, *oktalan állat* kifejezésekből vonódott el, szűkült le. — S hogy lesz a *be* igekötő és a *rúg* ige kapcsolatából a 'lerészegszik' jelentés? Szótárunk szerint eredetibb a valamit *berúg*, bort *rúg be*, azaz bort iszik, mégpedig hatalmas lendülettel, olyan nagygal, amilyen a lábbal végzett rúgáshoz szükséges. Ahogy azt is mondjuk: *bedob*, *bevág*, *behajít* valamit. Aki viszont sokat, nagy mennyiséget „rúg be”, annak megárt az ital, részeg lesz tőle. — *Cifra* szavunkról pedig azt tudja meg könyvünk olvasója, hogy régen a mai *nulla* szóval volt egyértelmű, s hogy végső forrása ugyanaz az arab szó, amelyből a *zéró*, *zérus* is származik, de amelyből a francia 'titkos írás' jelentésű *chiffre* is lett.

Ami a szavak hangalaki elváltozását illeti, ott van például a nyelvjárási (de — talán a székely tárgyú irodalomból — nálunk is eléggé ismert) *ahajt* szó. Mint kiderül, a *hajt* a *hely* főnév -t ragos alakjával azonos, eredetileg tehát a *helyt* (= azon a helyen) volt, s a *helyt e* je az a mutatónévmáshoz hasonult, s így elváltozván, az összetétel tudata is elhomályosult. — Egyik-másik szavunk hangalaki változása esetleg más hasonló szavak etimológiáját is megvilágítja az olvasónak. A *bont* igéről például megtudja, hogy eredeti formája *bomt* volt, ezt mutatja a *bomlik*, *bomol* is. Ebből — helyesen — arra következtethet, hogy a *hánt*, *ont*, *ront* is *hámt*, *omt*, *romt* lehetett eredetileg, hiszen van *hámlik*, *omlik*, *romlik* igénk is. Sőt, a *himblő* is összefügg a *hint* régebbi *himt* formájával. (De erről csak a következő kötetben lehet majd olvasni.)

A fentebb említett *cifra* szónak az eredetibb 'nulla' jelentéséből a mai 'díszes, tarka' jelentés kialakulását nem nehéz megérteni. Mint a szótár is jelzi: a különféle mesterségekben a köröcske, a zérus jele igen gyakran szerepelt díszítő elemként. (Én is emlékszem, hogy „cifrázta” a szomszéd bognár a magakészítette igákat gyerekkoromban.) De vannak ennél talányosabb, meglepőbb jelentésalakulások is. Az például, hogy az *áld* igéből vele teljesen ellentétes jelentésű szó keletkezett, az *átkoz*. Formai, jelentéstani és művelődéstörténeti magyarázatát pontosan kifejti szótárunk az *átkoz* címszó alatt. Egy kissé más síkon, de ugyanígy távol áll egymástól az azonos eredetű (s gyakran idézett) *draszé* és *trágya*, csakhogy ezek nem úgy rokonok, mint az *áld* és az *átkoz*, tehát nem származik egyik a másikból, hanem közös őstük van, s különböző időben és úton kerültek hozzánk. A *draszé* újabb francia jövevény, a *trágya* (a középlatin 'édesség, nyalánkság, ételízestítő' jelentésű *tragea* átvétele) már a XVI. században konyhai műszó volt nálunk, s vált azután mezőgazdasági vonatkozású kifejezéssé; *trágya*: amivel a földet kövértik, meghintik. Azonos tőből való, de más nyelv közvetítésével. más időben hozzánk

származott s hangalakban és jelentésben egymástól eltérő szópárt (sőt szó-bokrot) többet is találunk szótárunkban. Ilyen az *alamizsna* és az *elemózsia*, a *bódé* és *budi*, a *bodega*, *butik*, *patika*, a 'rekesz' jelentésű *boksz* s a *buksza*, *bukszus*, *pikszis*, *puszpáng*, a *cukor* és a *szaharin*, a *cár*, *cézár*, *császár*, a *csája* és a *tea*, sőt a *darabont* és a — *Trabant* is. (A *gy* utáni betűvel kezdődő szavak kifejtésére természetesen csak a következő kötetekben kerül sor, itt csak utal rájuk szótárunk.)

Talán ezeknél is tanulságosabb az ilyen azonos tőből való szavak egybevetése, mint a *büdös* és *büszke*, *gögös* és *gége*. Rámutatnak ezek a nyelv és gondolkodás összefüggésére, itt jelesen arra, hogyan válhatnak bizonyos testi jelenségek nevei a bonyolultabb lelkiállapot kifejezőivé. Vagy az *érdekel*, *érez*, *ért* jelentésének kialakulása az *ér* ige eredetibb konkrét ('valamihez hozzáér') jelentéséből.

2. De ne folytassuk tovább ezt az ügyis túlságosan hosszúra nyúlt felsorolást. Igaz, így is csak egy (vagy néhány) csepp volt a tengerből, de végül is az egész kötetet nem idézhetjük. Pedig alig van olyan magyarul beszélő, aki ne kereshetne s ne találna egy ilyen műben a maga számára fontosat, érdekeset. A reménybeli olvasók közül most külön még csak az írókat emelném ki, a nyelv alkotó művészeit, akik mindig is szerették, ma is szeretik a szavak boncolgatását, „valódi” értelmük felfejtését. Ma is tanulságos olvasni, milyen lelkesedéssel üdvözlí s milyen hozzáértéssel fogadja Kosztolányi Dezső Gombocz—Melich Magyar Etymologiai Szótára 1. füzetének megjelenését: „... a magyar szavak eddig nem voltak összegyűjtve, az anyag nem volt tudományosan feldolgozva. Az, aki összes szavainkat kereste, kisebb és nagyobb munkákhoz, szöszedetekhez, tájszótárakhoz, avult kompendiumokhoz vagy nagyon is friss folyóiratokhoz volt kénytelen fordulni. Beszéltünk a »nyelvkincs«-ről. De a nyelv kincsei szétszóródtak.” (Erős várunk, a nyelv 18.) „Nekem ennek az új szótárnak az átlapozása izgatóbb művészi élmény volt, mint egy regény.” (Uo. 20.)

Említhetem több ma élő írónkat is, aki szenvedélyesen érdeklődik az iránt, mit rejtenek a szavak. Veres Péter például igen gyakran küld észrevételeket, megjegyzéseket a Magyar Nyelvőr szómagyarázataihoz. De ez az érdeklődése nem új; egyik majd három évtizeddel ezelőtt megjelent írása is tanúskodik róla: Bárcki Géza kiváló Magyar Szófejtő Szótárához fűzött akkor megjegyzéseket Illyés Gyula folyóiratában, a Magyar Csillagban (1 : 171).

3. De miért van szükség új szófejtő szótárra, ha már eddig két ilyen mű is napvilágot látott? Több okból. Gombocz Zoltán és Melich János műve befejezetlen, csak a *G* betűig jutott el (a *geburnus* az utolsó szó). Bárcki Géza valóban hézagpótló könyve pedig — korlátozott terjedelemben jelenhetvén meg — szókincsünknek viszonylag csak kisebb részét tartalmazza, ezt az anyagot is kénytelen volt nagyon szűkszavúan tárgyalni, ami az olvasók szélesebb körétől bizonyos fokig el is zárta. S ezenfelül — ma már megszereszhetetlen.

De Gombocz és Melich művének első füzete több mint fél évszázaddal ezelőtt jelent meg. Ennyi idő alatt sokat változik a nyelv, sok szó válik érdekessé arra, hogy jegyzékbe vegyük. Hadd idézzem itt is Kosztolányi találó megfogalmazását: „Az akadémia évszázadonként többször szemlét tart a szavakon, az anyagot bővíti és gazdagítja, a nyelv története által fémjelzett

értékekhez hozzácsatolja azokat, amelyeket a mindig megújuló élet vetett felszínre. Érzékeny patikai mérlegem . . . méri le a szavak súlyát. Ez pedig nem a tudomány magánügye, de az élet elevenjébe vágó izgalmas kérdés.” (I. m. 18.)

Az sem lényegtelen, hogy fél évszázad alatt a tudomány is fejlődik. Új módszerek, új eredmények mutatkoznak a szófejtésben (az elmúlt évtizedek éppen a szófejtés szempontjából voltak igen gazdagok!), új nyelvi anyag vonható be a kutatásba stb. Ami az utóbbit illeti, szótárunk egyebek között hasznosíthatta már a Nyelvtudományi Intézetben a Magyar Nyelvatlasz, az Új Magyar Tájszótár kéziratos anyagát is.

S még egyet: napjainkban jelentősen más a felfogás a tudománynak az étellel való kapcsolatáról, a nyelvtudomány társadalmi szerepéről, mint évtizedekkel ezelőtt. Ez szintén befolyásolja a szótár arculatának alakulását.

4. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára tudatosan vállalja is nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő feladatát. Ezt olvassuk a bevezetőben: „Éppen azért, mert szótárunkat a közvetlenül érdekelt szakemberek szűkebb körén kívül jóval szélesebb olvasó rétegnek is szánjuk, szócikkeink etimológiai részében igyekeztünk olvasmányosan fogalmazni.” (8.) Ami a szómagyarázatokat illeti: „. . . itt sem szorítkozunk a szavak szűkebb értelemben vett eredetének kérdésére, hanem — a szótörténeti adatokkal szoros összefüggésben, jórészt azok magyarázataként — a szó magyar nyelvi életének minden jelentősebb mozzanatára igyekszünk kitérni. E tekintetben részben eltérünk a korábbi általános etimológiai szokásoktól, illetőleg szótári előzményeink gyakorlatától, mert nem annyira a hangtani magyarázatokra helyezzük a fő súlyt, mint inkább az alaktaniakra, a jelentéstaniakra, valamint a tárgyi, néprajzi, művelődéstörténeti vonatkozásokra. Úgyszintén utalunk — amennyiben szükséges — a szavak nyelvi helyzetére: időbeli és területi problémáira, gyakoriságára, stílusértékére stb., illetőleg az ezekben bekövetkezett változásokra.” (11.)

5. Milyen jellegű és mekkora ez a szókincs, amelyet szótárunk tartalmaz? Aki valamelyest is foglalkozott a szókincs kérdéseivel, tudja, hogy teljes szótár, amely egy nyelv minden szavát összefogná, a valóságban nincs, még ha egyik-másik szógyűjtemény címében szerepel is a „teljes” szó. Szótárunk nem is tűz ilyesmit célul maga elé. Így nyilatkozik erről a szerkesztői előszó: „Mindenekelőtt belekerültek szótárunkba a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szavai, ide értve a modern élet jobbára nemzetközi jellegű műveltségszavainak tekintélyes számát is. Bevettük továbbá munkánkba régi nyelvi, elavult szavainkból, valamint tájszavainkból is mindazokat, amelyek fontosabb szerepet játszottak, illetőleg játszanak nyelvünk életében, következésképpen nyelvtörténetileg és nyelvjárástanilag rendszerint bővebben adathatók.” (9.)

Ez azt jelenti, hogy A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára kisebb nyelvi anyag összefogására vállalkozott, mint Gombocz és Melich műve. Az utóbbi ugyanis tulajdonneveinket is tárgyalja, s teljességre törekszik táji és régi, elavult szavaink felvételében is. Amelyik szóra egyetlen írásos adatot is találtak a szerkesztők, már helyet adtak neki a szótárban. Így kerültek bele ilyen, egyetlen alkalommal és helyen feljegyzett szók, mint *alápin*, *álás*, *alátka*, *alatyán*, *áprészkodik* stb. Véleményünk szerint helyesen

döntött a mi szótárunk szerkesztősége, hogy az ilyen „hapax legomenon” jellegű szavak összegyűjtésére, felvételére nem vállalkozott, de az is érthető, hogy a tulajdonnevek magyarázatáról lemondott. Kétségtelenül igen nagy szükség volna olyan szótárakra, amelyek személyneveinket, családneveinket, földrajzi neveinket elemzik, de ez a mai igények szerint már nem lehet csak egyik része, mintegy mellékterméke egy etimológiai szótárnak. Természetüknél fogva igen sok szempontból más jellegű kutatómunkát igényelnek ezek, szükségszerűen más a szócikkek megszerkesztésének módja stb. Arról nem is beszélve, hogy az anyag ilyen kibővítése igen jelentősen kitolta volna a szótár megjelenési idejét.

Különben szótárunk egyáltalán nem takarékoskodik anyagának összeállításában. Nem valószínű, hogy 8–10 olyan szónak a hiányát is ki tudná mutatni valaki, amely számottevő tagja szókincsünknek (vagy számottevő tagja volt), illetőleg valamilyen szempontból sajnálatos volna a kimaradása. Sőt, talán lehet, hogy éppen a bőkezűségét rója fel egyik-másik használója.

Szép számmal vannak képviselve például az újabb vagy az egészen új szavak is. Például a *balhé*, a *bicaj*, a *bisztró*, a *buli*, a *busz*, a *csaj*, a *dumál*, a *gebin*, a *gój* stb. (Ezek közül néhány Értelmező Szótárunkból is kimaradt.) Melléjük kívánczolt volna még például a már szinte köznyelvnek számító *bikini*, s talán a *blabla* is.

Az Értelmező Szótárral való összehasonlítás természetesen nem jogos, mert egészen más a két mű jellege és feladata. Tehát szótárunk természet-szerűen gazdagabb tájszavakban s régi, elavult szavakban. (Az utóbbiakat az ÉrtSz. jórészt kihagyja.) Összevetésként egy betűből felsorolom azokat a tájszavakat, amelyek az Értelmező Szótárba nem kerültek, nem kerülhettek bele: *gabánica*, *gáborján*, *gacsaj*, *gajgonya*, *galagyol*, *galambica*, *galambóc*, *galéta*, *ganga*, *gányol*, *gárgya*, *gátor*, *gavar*, *gemecs*, *gentet*, *géra*, *gercsa*, *gerdány*, *geréb*, *gernye*, *gica*, *gilva*, *girbics*, *gircsúra*, *gobhal*, *gabonca*, *godolya*, *gógány*, *gombóta*, *gornyik*, *gorond*, *góstyán*, *göbörcsös*, *göldény*, *gusa*.

6. Az előbbi (nem egészen jogos) összehasonlítás után felvetheti valaki, hogyan fér majd el három kötetben szótárunk anyaga, ha lényegében tartalmazza az Értelmező Szótár hét kötetének anyagát, s ezenfelül még igen tekintélyes mennyiségű régi és tájnyelvi szót is. — Úgy, hogy egyrészt (megint csak természeténél fogva) etimológiai szótárunk szócikkei általában rövidebbek amazénál. A *csak* szócikk például itt 37, amott 550 sor. Az *az* etimológiája 100 sor, értelmezése majdnem 300 sor. Másrészt pedig — s ez talán fontosabb az előzőnél — szótárunk igen sok szót von egy címszó alá: egyazon szócikk keretében tárgyalja azokat a szavakat, amelyek az átlagos nyelvérzék szerint összetartoznak, egy etimológiai csoportba valók. Például a *barát* szócikkében kap helyet a *barátkozik*, *barátságos*, *barátságtalan* stb. is; a *bizony* alatt a *bizony-ság*, *bizonytal*, *bizonyosság*, *bizonyulat*, *bizonytalan*, *bizonyára*, *bizonyítvány*, *bizonylat*, *bizonyíték*, *bizi*; az előbb említett *az* szócikkben találjuk az *addig*, *addiglan*, *akképpen*, *akkor*, *annál*, *arra*, *arról* stb. szót is. S minthogy ezeknek a megfejtése az alapszó etimológiájának kifejtése után már magától adódik, nem is foglalnak el jelentős helyet.

7. Az etimológiai összetartozás felismerése azonban nem mindig könnyű még nyelvész szakembernek sem, hát még az átlagolvasónak. Nem bizonyos tehát — például —, hogy az *ámít*, *álmélkodik* szót az *ámul* igénéél (sőt az *á* indulat-

szónál!) keresi, még kevésbé az *iránt*-ot az *arány*-nál, a *büdös*, *büszke* szavakat a *bűz* címszó alatt. Éppen ezért szótárunk sem viszi túlzásba a családosítás elvét: külön szócikkbe foglalja azokat a szavakat, amelyeknek összetartozása az átlagos nyelvérzék számára többé-kevésbé elhomályosult. Önálló szócikk tárgyalja például az *akkora*, *annyi*, *azaz*, *azonban*, *azonnal*, *azonos*, *azután*, *oda*, *oly*, *onnan*, *ott* stb. szavakat, noha mindegyik az *az* származéka, illetőleg etimológiailag összefügg vele. De az *az* szócikk végén utalásként felsorolja szótárunk ezeket a szavakat, felhíva a figyelmet a származásbeli kapcsolatra.

8. Címszóanyagának összeállításában van szótárunknak egy igen fontos „újítása”: nemcsak az egyszerű szavakat tárgyalja, hanem — mint eddigi példáinkból is kiderült — igen sok *összetételt*, *állandósóka* *p-csola* *tót* (frazeológiai egységet) is. Ezt a nem nyelvész olvasó a legtermészetesebbnek tartja, pedig ez a gyakorlat szakítás a magyar és a nemzetközi szótári hagyományokkal. A főként hang- és alaktani kérdésekre irányuló etimológiai kutatás szempontjából érthető is, hogy nem törődtek különösképpen a szóösszetételekkel, hiszen problémáikra az összetétel egyes elemeinek tárgyalása során is feleletet kaptak. Szótárunkban azonban igen fontos helyet kapnak a jelentéstani kérdések, a nyelv és a társadalom viszonya, a nyelv művelődéstörténeti vonatkozásai is, úgyhogy nem maradhatott ki szókincsünknek éppen ilyen szempontból legtanulságosabb rétege.

Nem is kell bizonyítani, mennyire nem tartalmazza, világitja meg a *banyakemence* vagy a *dobostorta* történetét, jelentése kialakulásának útját, módját a *banya* és a *kemence* illetőleg a *dobos* és a *torta* szó etimológiája. A *frász* és a *karika* sem tartalmazhatja, hogy mióta ismeretes a *frászkarika* szó, mit jelentett ez régebben, milyen babonás szokások vannak mögötte, s hogyan alakult ki mai jelentése. S a mai köznyelvi *galambősz* sem érthető meg egészen a *galamb* és az *ősz* szóból, hiszen *galamb* ma igen sokszínű van. (Ez az összetett szó éppen nincs benne szótárunkban!) De hiába ismerjük külön-külön a *bükk*, a *fa*, a *nyelv* szó etimológiáját, ezek együttese sem magyarázza (mostanában gyakran emlegetett, de nem is olyan új) *bükkfanyelvű* szavunkat.

Gazdagodása tehát a szótárnak, hogy szócikkei között ezeket az összetételeket is megtaláljuk: *ádámcsutka*, *ádámkosztüm*, *ágrólszakadt*, *agyafurt*, *agyalágyult*, *ágygymű*, *ajtófél*, *ákbakom*, *alászolgája*, *állkapca*, *állkapocs*, *alómars*, *alomszuszék*, *általvető*, *angyalbögyörő*, *angyalbőr*, *angyalcsináló*, *antiszemita*, *anyakönyv*, *anyanyelv*, *anyarozs*, *anyaszentegyház*, *aranyér*, *árfolyam*, *árnyékszék*, *árvalányhaj*, *árverés*, *árviz*, *atyafi*, *azután*, *babkalevél*, *bakarasz*, *baklövés*, *baloldal*, *balkörmű*, *baltacím*, *bankjegy*, *banyakemence*, *bárányhtímő*, *barátfüle*, *barátkeselyű*, *barázdabillegetű*, *bazsarózsa*, *becenév*, *békalencse*, *belesül*, *bélista*, *bélpoklos*, *bennfentes*, *bikavér*, *bodzfa*, *bokorugró*, *borissza*, *bornemissza*, *borraival*, *botfűlű*, *bőkezű*, *bőregér*, *búzavirág*, *bűbáj*, *bükkfanyelvű* stb. stb.

Azért soroltam fel — majd nem hiánytalanul — a szótár első két betűjének összetételeit, hogy az olvasó is megítélhesse, hogy egyrészt valóban fontos szavak maradtak volna ki ezek mellőzésével, másrészt, hogy az összetételeknek végtelen tömegéből milyen szempontok szerint válogat szótárunk.

Az összetételekhez kell még számítanunk az igekötős igei származékokat is; szótárunk ezekből is tartalmazza a legfontosabbakat, a maguk betűrendi helyén. Például: *becsap*, *becsiccent*, *befejez*, *begazol*, *bekrepál*, *berezel*, *berüg* stb.

Sok esetben nincs külön szócikke az összetett szónak, hanem az összetétel első, fontosabb, elemének szócikkében találjuk meg. Például a *balszerencse*, *balkezes*, *baleset* stb. a *bal-* szócikkben, a *belföld*, *belváros*, *belvíz*, *belügy* a *bel-* szócikkben található. Ha betűrendi helyükön keresi az olvasó ezeket a szavakat, ott utalást talál az említett szócikkekre.

Az állandó szókapcsolatok, szólások természetesen még kisebb számban vannak képviselve, de azért a leggyakoribbakat megtalálja az olvasó. Néha maga az egész szólás a címszó: *cserbenhagy*, *dugába dől*; máskor a szólás kezdő főnévi eleme (elemei): *bagóhit* (bagóhiten él), *csütörtök* (csütörtököt mond), *fakép* (faképnél hagy), *farkas-* (farkasszemet néz), *fitty* (fittyet hány), *füge* (füget mutat); vagy a főnévi elemnek a szólásban mutatkozó toldalékos formája (minthogy a szó toldalék nélkül nem él): *cigányútra* (cigányútra megy, vezet, szalad). Szótárunknak ezek a szócikkei a legérdekesebb olvasmányok, hálásak lehetünk a szerkesztőknek felvételükért, s hogy nem fukarkodtak alapos kifejtésükkel, művelődéstörténeti tanulságaik levonásával. Nyilván több szólás lesz, amelynek felvételét még szívesen láttuk volna; én most példaként csak a *dögrováson van* s az *egy füst alatt* hiányát teszem szóvá. Az első a *rovás* címszó alatt majd nyilván helyet kap.

9. Ami a szócikkek felépítését illeti, a címszó után, az első bekezdésben a szóra vonatkozó történeti adatokat s a szó jelentését vagy jelentéseit tartalmazza a szócikk. A történeti forrásokban fellelhető adatok közül természetesen csak a legszükségesebbeket közölheti a szótár. Minden esetben megtaláljuk az első előfordulás adatait: évszámát s a (magyar vagy más nyelvű) szövegnek szavunk etimológiája szempontjából fontosabb, összefüggő részeit. (Ludjuk ugyan, hogy az első előfordulás ideje nem azonos a szó keletkezésének idejével, de azért a legtöbb esetben van jelentősége annak, mikortól van a szóra írásos adatunk.) A következő időszakok sokszor igen nagy adathalmazából csak azok kapnak helyet a szótárban, amelyek a szónak hang-, alak-, jelentéstani magyarázata szempontjából szükségesek, de okvetlenül belekerülnek a fontosabb alak- és jelentésváltozatokat reprezentáló adatok. Mégpedig nemcsak a régi, hanem a népi nyelvi adatok is. Hogy csak egy példát említsek, a *csalán* szónak a következő nyelvjárási alakváltozatait találjuk meg szótárunkban: *csaláng*, *csáná*, *csanál*, *csánál*, *csanár*, *csénál*, *csidán*, *csijány*, *csilánk*, *csilánt*, *csinál*, *csinár*, *csohán*, *csójjány*, *csójján*, *csójjányos* sz., *csollánt*, *csona*, *csonál*, *csujány*, *szillán* (MTsz.); *csónár* (Nyr. 27 : 523); *csanyát* gr. (Nyr. 29 : 19); *csän* (Nyr. 38 : 236); *Csohány* (Herman: Pászt. 674); *cséján*, *csihánt*, *csovoány*, *csuhán* (EtSz.); *csölyán* (Balassa-Eml. 107); *cilján*, *csalám*, *csalánt*, *csanáj*, *csanal*, *csani*, *csélán*, *csélánt*, *csélány*, *csoján*, *csojánt*, *csojjant*, *csojjany*, *csolán*, *csolláng*, *csonár*, *csuhány*, *csujáng*, *silány*, *silyán*, *sillyán* (ÚMTsz.); *csajánt*, *csállánG*, *csihánt*, *csilyán*, *csillyány*, *csinált*, *csohány* (Nyatl.).

Mint ebből az idézetből is láttuk, az adatoknak mindig megadja a szótár a pontos lelőhelyét, hogy a kutató — szükség esetén — visszakereshesse. (A forrásjeléseknek és más rövidítéseknek feloldását a szótár elején találja meg az olvasó.)

Nem külön bekezdésben, *J:* jel után következik a felsorolt adatok jelentése, illetőleg jelentéseinek sora. A most idézett *csalán* szónak csak egyetlen jelentése van, ezt adja meg a szótár: 'Brennessel' #. A jelentés utáni # jel azt jelenti, hogy szavunknak ez a mai köznyelvi jelentése is. Az esetek többsé-

gében persze több jelentése van, illetőleg volt egy-egy szónak. Ezeket a jelentéseket szótárunk nem kialakulásuk sorrendjében, nem egymáshoz való kapcsolatuk szerint közli, hanem a közölt adatok időrendjében.

10. A szó jelentéseinek egymáshoz való viszonyát a szócikk következő bekezdése, az etimológiai rész fejt ki. Ez tartalmazza a tárgyalt szó származásának, keletkezésének megállapítását: szókincsünk ősi rétegéhez tartozik, más nyelvből való régebbi vagy újabb jövevényszó, esetleg nyelvünk önálló életében alakult belső keletkezésű képződmény. Itt találja meg az olvasó a szó formai és jelentésbeli változatainak magyarázatát. A szófejtésben nem elégszenek meg az átadó nyelv megfelelő szavának megjelölésével, hanem általában bemutatják — ha szükségesnek és tanulságosnak mutatkozik — a tárgyalt szó távolabbi múltját, életét is. Csak egy példát idézek erre, *filkó* szavunk európai hátterének szűkszavú, de mintaszerű ábrázolását: „Végső forrása a gör. *πάμφιλος* 'mindenkitől szeretett, mindenkinek kedves', mely irodalmi úton átkerült a franciába; vö. fr. *pamphile* 'simulékony, szolgálékú ember; egy fajta kártyajáték; treff bubi mint e kártyajáték legerősebb figurája'. A fr. *pamphile* kártyanyelvi kifejezésként vándorszó lett; vö.: ném. R., N. *pampfili*, *pamfili*; cseh R. *pamfil*; le. R. *pamfil*; ukr. *пáμφиль*, *пáμφиль*: 'bubi, felső mint kártyafigura; stb.'. Latinosított formában megtalálható a régi magyar irodalomban is; vö. 1720; *Pánfilius* 'ua.' (MNy. 40 : 287). A csehek, lengyelek stb. a *pamfil*-ba népetimológiával belemagyarították a cseh *pán*; le *pan*: 'úr' szót, s ennek folytán a *pamfil* elejét elhagyták; vö. le. *pamfil* > *Pan Fil 'Fil úr' > *fil*. A szlk. *filko* kicsinyítő képzős származék. — A m. *filkó*-nak valószínűleg mindhárom jelentése a szlovákból való.”

Máskor meg szinte „in statu nascendi” lesik el egy újabb szó kialakulását, frappáns irodalmi idézettel bizonyítva száraz fejtegetés helyett. Az *autóbusz* magyarázata Ady írását idézik: „A másik [apróság] az automobil-omnibusz esete. Páris fölfortyant, mikor a gyors omnibuszok evvel a hosszú névvel megkezdték a forgalmat. Nincs ideje s kedve az embernek ilyen hosszú neveket használni. Egész Páris versenyzett a kitalálásban s pár nap múlva megszületett az *autobusz* név. Ma így hívja az automobil-omnibuszt egész Páris.” De bizonyító erejű a *bikavér* összetétel keletkezésének módjára is egy Garaytól idézett részlet: „Töltsd pohárba és csodát látsz! Színe, mint a *bikavér*”, „Ide hát, te bazsarózsa! Poharunkba *bikavér*!”

11. A szócikkek etimológiai részében mérlegeli a szerkesztőség az illető szóra vonatkozó eddigi véleményeket, s elfogadja vagy elveti őket. Ez a „mérlegelés” persze lényegesen nagyobb munka volt a valóságban, mint amit a szótár tükröz: az ellenkező véleménnyel való vitának egyes érveit és ellenérveit — a munka természete szerint — nem lehetett részletezni. Ha azonban a szakembernek kétségei vannak a szótár ítéletének helyessége felől, s tovább óhajtja vizsgálni a kérdést (vagy a „bizonytalan eredetű” szavak igen nagy számát akarja csökkenteni), ehhez igen jó segítséget kap a szócikk harmadik bekezdéseként közölt bibliográfiai részben. Itt megtalálja a kérdés eddigi legfontosabb irodalmát: minden cikknek és műnek (rövidítéssel) a pontos lelőhelyét, amely valamennyire is számottevő véleményt tartalmaz a szóban forgó etimológiáról. S ezek közül is ki van emelve ⊗ jellel minden olyan cikk és mű, amely részletesebben foglalkozik a szó eredetének kifejtésével.

12. Egy kissé hosszúra nyúlt szemlémben — tudatosan — főként arról beszéltem, mit jelent szótárunk a magyar nyelvi kultúra emelése szempontjából. Azt szerettem volna megmutatni, hogy a mai nyelvtudomány közvetve vagy közvetlenül: *n y e l v m ű v e l é s*. Következésképpen az igazi, a korszerű nyelvművelés: *n y e l v t u d o m á n y*. Annak a részletes kifejtésére, hogy a szűkebb értelemben vett szaktudomány számára (és több rokon tudomány számára is) milyen óriási és milyen értékes munkát végzett a szótár munkaközössége az eddigi szófejtések összehordásával, kritikai megrostálásával, világos, szigorúan tudományos rendszerezésével, igen sok új koncepció kialakításával — több okból nem vállalkozhatok. Egy bizonyos: a tárgyi-*lagos* felmérés eredménye csak az lehet, hogy A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, ez a korszerű szintézis, szinte felmérhetetlen segítségével lesz a magyar nyelvészetnek és sok más rokontudománynak.

13. Az eddigiek során „szótárunk”-ról, „a szerkesztők”-ről, „szótárunk munkatársai”-ről beszélünk, ideje (s méltányos is), hogy ezeket a megjelöléseket is „felfejtsük”: kiknek a kiváló és áldozatos munkája révén kaptuk meg a bemutatott mű első kötetét, s kapjuk meg majd a második és a befejező harmadik kötetet is néhány év múlva.

Szótárunk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült (s készül), az intézet és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös munkájaként. Főszerkesztője Benkő Loránd egyetemi tanár, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője. Szerkesztők Kiss Lajos és Papp László. Írták: Farkas Vilmos, S. Hámori Antónia, Hexendorf Edit, P. Hidvégi Andrea, Kiss Lajos, Kubinyi László, Papp László, Pusztai Ferenc. A szótár készítésében közreműködtek még: Bakos Ferenc, Erdélyi István, N. Kakuk Zsuzsa, Mollay Károly, Fehértói Katalin, Kiss Gabriella, Kiss Jenő, Kozma Magdolna, Cz. Papp Katalin, Simon Györgyi, Vértés Edit, Faludi Ferencné, Megai Béláné, Solt Ferenc, Szentgróti Árpádné.

Lőrincze Lajos

Beszédhangjaink kapcsolódása

Régóta tudjuk, hogy szavak, szórészek találkozásakor a két szomszédos hangot nem mindig ejtjük ki változatlanul, sőt egy szón belül is módosulhat az egyes hangok kiejtése aszerint, hogy mit ejtünk előtte vagy utána. Ide tartozik az igazodás, a hasonulás, az összeolvadás jelensége. Nyelvérzékünk bizonyos esetekben a többé-kevésbé módosult ejtést helyesnek tartja, más esetekben az egyes hangok (fonémák) változatlan hangoztatására törekszik. Ezeket a *koartikulációs* jelenségeket mostanában készülő nyelvművelő kézikönyvünk több szócikkben is tárgyalja. Ezek a szócikkek alapjai lehetnek majd annak a köznyelvi kiejtésünket tárgyaló kézikönyvnek is, melynek előkészületei már szintén megindultak.

A magyar koartikuláció egyik jelentős kérdése: hogyan viselkednek a különféle mássalhangzók, ha egyes szavakban, szorosabb vagy lazább szókapcsolatokban — tehát általában morfémahatáron — egymás mellé kerülnek? Továbbá: milyennek érzi a művelt beszélő az ejtészváltozatok stílusértékét? A kérdés történetének, irodalmának felsorolása helyett itt egy kis

Kéttagú mássalhangzó-kapcsolatok táblázata

2. hang 1. hang	-b	-c	-cs	-d	-dz	dzs	-f	-g	-gy	-h	-j	-k	-l	-ly	-m	-n	-ny	-p	-r	-s	-sz	-t	-ty	-v	-z	-zs
b-	6	30	30	11	11	11	32	11	11	30	1	30	1	1	20	11	1	40	1	30	30	30	30	21	1	1
c-	33	6	48	33	42	48	1	33	33	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	36	1	1	1	38	33	37
cs-	33	48	6	33	33	42	1	33	33	1	49	1	1	1	1	1	1	1	1	36	1	1	38	37	33	
d-	11	47	47	6	47	47	30	11	45	30	50	30	20	1	1	20	34	30	1	53	53	40	46	1	52	52
dz-	1	30	30	1	61	1	30	1	1	30	49	30	1	1	1	1	1	30	1	30	30	30	30	1	1	1
dzs-	1	30	42	1	1	61	30	1	1	30	49	30	1	1	1	1	1	30	1	30	30	30	30	1	1	1
f-	33	1	1	33	33	33	6	33	33	1	26	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	38	33	33
g-	11	30	30	11	1	1	30	6	11	30	1	40	1	1	1	1	30	1	30	30	30	30	30	1	1	1
gy-	11	31	31	48	11	11	30	1	6	30	41	30	20	1	1	11	20	30	1	55	55	31	40	1	54	56
h-	25	24	24	25	25	25	24	25	25	6	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	25	25
j-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	1	1	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
k-	33	1	1	33	33	33	1	40	33	1	26	6	1	1	1	1	11	1	1	1	11	11	38	33	33	
l-	12	12	12	12	1	12	12	12	29	12	44	12	6	29	12	12	29	12	13	12	12	12	29	12	12	12
ly-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	1	1	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
m-	11	11	11	11	11	11	24	11	11	1	1	11	1	1	6	11	11	11	1	1	1	11	11	24	1	1
n-	35	11	11	11	11	11	24	24	35	22	50	24	22	22	42	6	42	35	22	23	23	11	35	24	23	23
ny-	28	28	28	28	28	28	27	27	11	27	41	27	20	27	28	28	6	28	27	28	28	28	11	27	28	28
p-	40	11	11	33	33	33	24	33	33	1	26	11	1	1	20	11	1	6	1	1	1	11	11	39	33	33
r-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	26	1	1	1	1	1	1	1	6	1	1	1	1	1	1	1
s-	33	1	1	33	33	33	1	33	33	1	49	1	1	1	1	1	1	1	1	6	48	1	1	38	33	40
sz-	33	1	36	33	33	37	1	33	33	1	49	1	1	1	1	1	1	1	1	42	6	1	1	38	40	37
t-	33	47	47	40	47	47	1	33	46	1	50	11	20	1	1	20	34	11	1	51	51	6	45	38	33	33
ty-	33	11	11	31	31	31	1	33	40	1	41	1	20	1	1	1	20	1	1	54	54	11	61	38	37	37
v-	1	30	30	1	1	1	40	1	1	30	1	30	1	1	1	1	1	30	1	30	30	30	30	6	1	1
z-	1	30	37	1	1	36	30	1	1	30	49	30	1	1	1	1	1	30	1	43	40	30	30	1	6	42
zs-	1	30	30	1	1	1	30	1	1	30	49	30	1	1	1	1	1	30	1	40	30	30	30	1	48	6

1 Teljes, változatlan ejtés.

11 Elmarad az 1. hang zárfelpattanása (lazább szókapcsolatban megmarad).

12 Népies kiejtésben az 1. h. beleolvadhat az előző magánhangzóba.

13 Az 1. h. képzése néha nem pontos, népies beszédben bele is olvadhat az előző magánhangzóba, azt megnyújtja.

- 20 Az 1. zárfelpattanás helye módosul.
- 21 Az 1. zárképzés helye a 2.-hoz igazodik, a zárfelpattanás helye módosul.
- 22 Az 1. h. zárja helyett gyakran ejtünk orrhangú hosszú magánhangzót.
- 23 Az 1. h. zárja helyett tőszóban és képzett szóban a magánhangzót ejtjük orrhangúan és hosszan; összetételben és szókapcsolatban jó a különjejtés is.
- 24 Az 1. h. képzési helye gyakran módosul.
- 25 Az 1. h. zöngésülhet, képzési helye gyakran módosul.
- 26 Szó végén zöngétlen után v. zöngétlen előtt a 2. h. zöngétlenedik.
- 27 Az 1. h. képzéshelyének igazodása v. a zár helyett a magánhangzó orrhangúsítása népies.
- 28 Az 1. h. zárfelpattanása elmarad, de képzéshelyének igazodása v. zár helyett a magánhangzó orrhangúsítása népies.
- 29 Az 1. zárképzés helyének a 2.-éhoz való igazodása modoros, helytelen.
- 30 Az 1. h. zöngétlenedik (laza szókapcsolatban csak részben).
- 31 Elmarad az 1. zárfelpattanás, az 1. h. zöngétlenedik, ill. zöngésedik (szókapcsolatban csak részben).
- 32 Az 1. zár igazodik, a zárfelpattanás helye módosul, az 1. zöngétlenedik.
- 33 Az 1. h. zöngésül (laza szókapcsolatban csak részben).
- 34 Az 1. zár igazodhat (alig észrevehető), a zárfelpattanás helye módosul).
- 35 Az 1. zárképzés helye a 2.-hoz hasonló tőszóban, ragozásban, fokozásban; a hasonulás megengedhető összetételben és szókapcsolatban is.
- 36 Az 1. h. képzési helye csak népies v. gyors beszédben hasonul a 2.-hoz.
- 37 Az 1. h. zöngésségben — népiesen a képzési hely tekintetében is — hasonul.
- 38 Az 1. h. zöngésedése v. a 2. zöngétlenedése tájnyelvi változat.
- 39 Az 1. zárképzés helye a 2.-hoz igazodhat, de az 1. zöngésedése v. a 2. zöngétlenedése tájnyelvi.
- 40 Az 1. h. zöngétlenedése, ill. zöngésedése folytán teljesen a 2.-hoz hasonul.
- 41 A 2.-at a ragozásban nem ejtjük, helyette az 1. meghosszabbodik.
- 42 Az 1. h. teljesen hasonulhat képzésben, gyakori összetételben, szoros szókapcsolatban.
- 43 Az 1. h. zöngétlenedik, gyakori származékokban képzéshely tekintetében is hasonul, összetételben is hasonulhat.
- 44 Az 1. h. teljesen hasonul a 2.-hoz igeragozásban, hasonulhat tőszóban, nem hasonul névragozásban, összetételben, szókapcsolatban.
- 45 Az 1. zár helye hasonulhat, felpattanása gyakran elmarad.
- 46 Az 1. h. zöngétlenedik v. zöngésedik, zárjának helye a 2.-hoz hasonulhat, felpattanása gyakran elmarad.
- 47 Az 1. zár felpattanása rendszerint elmarad, ilyenkor képzéshelyének igazodása észre sem vehető, de zöngétlenedése v. zöngésedése szabályszerű.
- 48 Az 1. h. teljes hasonulása csak népies kiejtésben fordul elő.
- 49 Ragozásban a 2. h. teljesen hasonul, de ezt a helyesírás is jelöli.
- 50 A két hang egy harmadikká olvad össze a ragozásban, esetleg tőszóban.
- 51 Az összeolvadás ragozásban és nem világos képzésben szabályszerű, világos képzésben csak megengedhető.
- 52 A két hang egyszerű szóban összeolvad: egyetlen hangnak tekinthető.
- 53 Az 1. h. zöngétlenedik, ragozásban és nem világos képzésben az összeolvadás szabályszerű.
- 54 A két hang (elhomályosult) képzésben egy harmadikká olvadhat össze.
- 55 Az 1. h. zöngétlenedik; nem világos képzés v. ragos alakban az összeolvadás megengedhető.
- 56 Az összeolvadás népies.
- 60 A két azonos hang helyett egyetlen hosszút ejtünk.
- 61 Ha néha talán előfordul az azonos hang két szó határán, a hangtalálkozás szokatlansága miatt inkább külön kiejtjük.

műhelytanulmányt szeretnék adni a hangok írásképének és kiejtésének viszonyáról, két részletben:

A) Bemutatok egy táblázatot, amelyben minden kételemű magyar mássalhangzó-kapcsolat szerepel. A táblázatban számjelzések utalnak a változatlan vagy többé-kevésbé módosuló ejtés jellegére. A táblázatot követi a számjelzések rövid feloldása. (Rövidség és áttekinthetőség végett itt a tizedes számjelzést alkalmazom, pont nélkül.) A hat csoport jellemzése: 1. (1—13) lényegében változatlan ejtésű hangok; 2. (20—29) jellegzetes igazodási típusok; 3. (30—39) részleges hasonulás; 4. (40—49) teljes hasonulás; 5. (50—56) összeolvadás; 6. két azonos hang találkozása. (L. az előző lapon.)

B) Bemutatok egy ennek alapján kifejttet cikket, mely más rendszerezésben, jobban kifejtve és példákkal megvilágítva tárgyalja ugyanazt az anyagot, azonkívül kitér a több elemű mássalhangzó-torlódásokra és a magánhangzó-kapcsolatokra is. Ez a szövegezés — jelenlegi terveink szerint — alapja lesz egy hasonló című nagyobb szócikknek a Nyelvművelő Kézikönyvben.¹

Az áttekintés megkönnyítése végett csatlakozik a cikkhez a legkérdésesebb mássalhangzó-kapcsolatok és a koartikulációtípusok mutatója.

Részletező tájékoztatás a magyar beszédhangok kapcsolódásáról

I. Ha szavakat mondunk vagy összefüggően beszélünk, akkor az egyes hangokat gyakran úgy ejtjük ki, hogy két egymás után következő hang artikulációja, képzésmódja közeledik egymáshoz. A *ka*, *ke*, *ki* szótagokban nem egyforma *k*-t ejtünk. A helyes kiejtést ez a tény még nem érinti. Csak azok a hangkapcsolatok lehetnek kérdésesek, amelyekben két szomszéd hang lényegesebb képzési mozzanatban hat egymásra. Különbséget kell tennünk egyfelől mássalhangzók és magánhangzók találkozása közt, másfelől a tekintetben, hogy a hangkapcsolat egyetlen szóelemben (morfémában) vagy *tő* és *toldalék* határán, összetett szó taghatárán vagy szókapcsolatban szóhatárnál fordul-e elő. Szóhatárnál az is különbséget jelenthet, hogy egyetlen hangsúlyozási szakaszba (ún. szólamba) tartozik-e a két szó, vagy a második szó kissé nagyobb hangsúlyt kap, továbbá hogy milyen sebesen és milyen stílusban beszélünk. Ha két szó közt szünetet tartunk, akkor a szünet előtti és a szünet utáni hang már nem befolyásolja egymást. Különösen bizonyos mássalhangzók kapcsolata, találkozása esetén teszünk ilyen különbséget.

A különféle esetek rendszerező áttekintését megkönnyíti, ha az írásképből indulunk ki.

II. **Két mássalhangzó** találkozása esetén sokszor teljesen kiejtjük a szomszédos mássalhangzókat, máskor egyikük-másikuk úgy módosul, hogy azért még nem téveszthetők össze más beszédhanggal. De az is előfordul, hogy az egyiknek hatására a szomszéd hang helyett más beszédhangot ejtünk, sőt az is, hogy mindkettőnek ejtését módosítva egy harmadik hangot ejtünk.

1. Igen sok esetben változatlanul ejtjük a két szomszédos mássalhangzót, akár *tő*szóban, akár *tő* és *toldalék* határán, akár összetett szó vagy szókapcsolat taghatárán kerülnek egymás mellé: *zabla*, *habja*, *dobna*, *asztalka*, *ebzárlat*, *nem hoz*.

¹ A végleges megfogalmazáshoz és normatív állásfoglaláshoz még számítunk olvasóink megjegyzéseire is.

2. Máskor egyik vagy másik mássalhangzót nem egészen úgy ejtjük, mint magában ejtenénk, de a képzésmódnak ezt a kis eltérését legtöbbször észre sem vesszük, mert a módosult artikulációjú hang nem esik egybe más beszédhanggal. Az *igazodás* különféle fajtái ilyen módosulások:

a) Az első mássalhangzó zárjának felpattanása elmarad, vagy beleolvad a második hang képzésébe a *bd, bg, bgy, bn, db, dg, gb, gd, g-gy, gyb, gyd, gyn, kp, kt, lr, mb, mc, mcs, md, mdzs, mg, mgy, mk, mn, mgy, mp, mt, mty, pc, pcs, pk, pn, pt, nc, ncs, nd, ndz, ndzs, nt, nygy, nyty, tk, tp, tyc, tycs, tyt* hangkapcsolatokban egy szón belül. Tehát a *labda, nagyban, rugdal, meggyőz, agydaganat* típusú szóalakokban gyorsabb beszédben ne nagyon erőltessük a mássalhangzó előtti *b, gy, g, stb.* pontos kiejtését. (A *hadd*-féle alakok azonban népiesek, lásd II. 4. g.) — Az *l* képzésének elhanyagolása és helyette az előző magánhangzó pótlónyújtása legtöbbször népies az *lb, lc, lcs, ld, ldzs, lf, lg, lh, lk, ln, ln, lp, ls, lsz, lt, lv, lz, lzs* kapcsolatokban: [ódába], [páca], [écsal], [fé darab], [puszígat], [vőgy], [úhet], [tanúni] stb. Az *lr* kapcsolatban az *l* képzésekor nyelvünk hegye néha nem egészen érinti a foghúst. Határozottan hibás, ha a két mássalhangzó közé becsúszik egy csaknem szótagnyi értékű nyögésszerű hang: [lab²da, bal²ra.] stb. Az a helyes, ha az első mássalhangzó szinte észrevétlenül megy át a másodikba. Szókapcsolatban, két önálló szó találkozásánál nem hiba a két mássalhangzó pontos elhatárolása a kiejtésben, ha ezzel a két szó különválását akarjuk éreztetni, pl. *A láb 'dagad* mondatban (ellentétben a *lábdaganat* szóval). De szorosabb szókapcsolatban ilyenkor is szebb a két mássalhangzó egybeejtése.

b) Az első mássalhangzó zárja a szokásostól eltérő helyen pattan fel a *bm, dl, dn, gyny, gyl, nyl, pm, tl, tn, tyny, tyl* hangkapcsolatokban egy szón belül és rendszerint a szorosabb szókapcsolatokban is, pl. *kolló, sánylődik, kútnál, adna, napmeleg, szab meg.* Ezekben is hibás volna a [kot²ló]-féle betűejtés, még csúnyább a szótagbetoldó [ad²na] stb. túlságos pontoskodás.

c) Az első mássalhangzó zárjának helye a másodikhoz igazodik, és ha (teljes zárú) zárhang, a zár-felpattanás helye is módosul a *bv, mf, mv, nf, ng, nk, nv, pf* hangkapcsolatokban egy szón belül, pl. *szimfónia, hamvas, szabva, öngól, színvak.* Szókapcsolatokban, szóhatáron jó a pontos különajtés is (különösen ha a második szó hangsúlyosabb), de nem kötelező, pl. *jön fel, nem felel, én kérdezem.* Az nem okoz zavart, hogy az *m* és az *n* ilyen változata egybeesik, pl. *tromf, honfi, dámvad, szenved.* De az *m, n* különajtése egy szón belül súlyos hiba. Nem kívánatos a *b, p* önálló ejtése sem a *szabva, lépfene* típusú szavakban.

d) Az *m, n* hangok pontos képzése helyett az előtte levő magánhangzót ejthetjük orrhangúan (a rövid magánhangzót megnyújtva) az előző típusokban is, de főleg az *nh, nl, nr* hangkapcsolatokban, pl. *ballonhoz, Balatonra, szénre, színház.* (Köznyelvi változatnak fogadhatjuk el azt a gyorsabb társalgási változatot is, ha az *nl, nr* hangkapcsolatok helyett hosszú *ll*-et, *rr*-et ejtünk, orrhangú kezdéssel.) Választékosabb beszédben mégis ajánlatos az első mássalhangzót pontosan (ill. az előző szakaszban említett módosult változatban) kiejteni. — Az *ajánl* és a *hasonló* szóban és családjában azonban, továbbá az *ns, nsz, nz, nzs* hangkapcsolatban a magánhangzó hosszú orrhangú ejtése a természetes, pl. *páciens, negyvenszer, pénz, bődön zsír.* (A *péndz, indzellér* viszont népies változat.) A népies *szégyenel* alakkal összefüggő ritkább *szégyenli* helyett inkább a hosszú *l*-es alak a köznyelvi: *szégyelli.*

e) Gyakran módosul a *h* képzési helye a *hc, hcs, hf, hj, hk, hl, hm, hn,*

hny, hp, hr, hs, hsz, ht, hv, részben zöngésülhet is a *hb, hd, hdzs, hg, hgy, hz, hzs* hangkapcsolatokban.

f) A *j* szó végén zöngétlenül hangzik az *fj, kj, pj* hangkapcsolatokban, pl. *dőfj, rakj, kapj*, zöngétlen előtt az *rj*-ben is, pl. *kaparj ki*.

g) Az *ny* hang helyett a magánhangzó orrhangú ejtése népies ízű, inkább tájnyelvi, ezért törekedjünk a pontos kiejtésre az *nyf, nyg, nyh, nyk, nyr, nyv* esetében, legfeljebb csak az első zár felpattanását hagyjuk el az *nyb, nyc, nycs, nyd, nydzs, nym, nym, nyp, nys, nysz, nyt, nyz, nyzs* hangkapcsolatokban, pl. *aranyból, karácsonykor, húnyt, lányka, hányféle, cigánydal, hány birka?* (A *karácsonykor, cigánydal*-féle ejtés népies.) — Az *nyl* hangkapcsolat helyes ejtését l. b) alatt.

h) Az *l* hangnak [lj]-szerű igazodását az *lgy, lny, lty* hangkapcsolatban kerüljük, mert modoros. Ejtsünk tiszta *l*-et az ilyenekben is: *hölgy, elnyom, emeltyű*.

3. Sokszor úgy módosul az egyik mássalhangzó, hogy tulajdonképpen más hangot ejtünk helyette, olyat, amelynek képzésmódja jobban hasonlít a szomszéd hangéhoz. Ezt hanghasonulásnak, röviden *hasonulás*-nak nevezzük, mégpedig ha a hasonult hang nem azonosul teljesen a szomszédjával, *részleges* hasonulásnak. A részleges hasonulásra nézve a következőkre ügyeljünk:

a) A zöngés mássalhangzó helyett a megfelelő zöngétlent ejtjük a rá következő zöngétlen hatására a *bc, bcs, bh, bk, bs, bsz, bt, bty, df, dh, dk, dp, dzh, dzk, dt, dzsc, dzsf, dzsh, dzsp, dzs-s, dzs-sz, dzst, gc, gcs, gf, gh, gp, gs, gsz, gt, gty, gyf, gyh, gyk, gyp, vc, vcs, vh, vk, vp, vs, vsz, vt, vty, zc, zf, zh, zk, zp, zt, zty, zsc, zscs, zsf, zsh, zsk, zsp, zs-sz, zst, zsty*, hangkapcsolatokban, tehát pl. a *habcsók* [hapcsók], *lábhoz* [láphoz], *szovhoz* [szofhoz], *edzhet* [ečet], *ódzkodik* [óckodik], *seb tátong* [septátong] szóalakokban, szókapcsolatokban a *b, dz, v* helyett [p]-t, [c]-t, [f]-et ejtünk helyesen. Lazább szókapcsolatokban nem baj, ha a zöngés mássalhangzóknak csak a vége zöngétlenedik. Pl. ilyen mondatban: *Ez feladatunk*, a *z* eleje gyakran zöngésen, valódi *z*-nek hangzik.

b) A zöngés mássalhangzó helyett a megfelelő zöngétlent ejtjük némileg módosult artikulációval a *gyc, gycs, gyt, bf* hangkapcsolatokban, pl. *lápfej* [lápfej], *nagy csapás* [natycsapás]. A [naccsapás] ejtést népiesnek érezzük.

c) A zöngétlen mássalhangzó helyett a megfelelő zöngését ejtjük a rá következő zöngés hatására a *cb, cd, cg, cgy, c-z, csb, csd, csqy, cs-zs, fb, fd, fdzs, fg, fgy, fz, fzs, kb, kd, kdzs, kgy, kz, kzs, pd, pdzs, pg, pgy, pz, pzs, sb, sd, sdzs, sg, sgy, s-z, szb, szd, szg, szgy, tb, tg, tz, tzs, tyb* hangkapcsolatokban, tehát a *pütkösd* [pütközd], *kapzsi* [kabzsi], *dúcban* [dúdzban], *kapdos* [kabdos], *vakbél* [vagbél] szavakban, a *kuruc dal* [kurudzdal], *dőf bele* [döv bele] szókapcsolatokban a *p, k, s, c, f* helyett [b]-t, [g]-t, [zs]-t, [dz]-t, [v]-t ejtünk. Lazább szókapcsolatokban a zöngétlen mássalhangzónak néha csak a vége zöngésül, az eleje változatlan marad, pl. ilyen mondatban: *János barátom*.

Egy szón belül az a)–c) esetekben hiba az első mássalhangzó betű szerinti ejtése.

d) A *dny, tny* hangkapcsolat a *d, t* alig észrevehetően módosult ejtésével úgy hangzik, mintha *gyry, tyny* volna, pl. *lúdneyak, satnya*. Ne is törekedjünk ilyen helyzetben a *d, t* pontos kiejtésére, mert a [lúd^ənyak]-féle pontoskodás modoros betűejtés.

e) Az *n* a zárképzés helyére nézve hasonul a rá következő mássalhangzóhoz az *nb, np, ngy, nty* hangkapcsolatokban, de ez a hasonulás csak

egyszerű szóban kötelező (szótőben, ragozásban, fokozásban, képzésben), pl. *hangya* [hanygya], *kínban* [kímban], *különb* [külömb], *haszonbeli* [haszombeli]. Tő és toldalék határán kisebb hiba a hasonulatlan ejtés, különösen tulajdonnevek végén: *Debrecenben* betű szerint ejtve sem súlyos hiba. Idegen nevek, főleg hosszú *nn* végűek esetében a hasonulatlan ejtés a szokottabb: *Teheránban*, *Bonnban* [bonban]. Összetett szóban, szókapcsolatban jó a hasonult ejtés is, a betű szerinti ejtés is, tehát *bűnper* [búmpér v. bünper], *hangosan beszél* [. . . san beszél v. . . . sambeszél]. De betű szerinti különéjtéskor is óvakodjunk a szótagszerű zöngé közbeiktatásától, mert a [haszon^obér]-szerű kiejtés már modoros.

f) A *c*, *cs*, *sz* hasonulása a *c-s*, *cs-sz*, *szcs* hangkapcsolatokban népies (legfeljebb csak gyors beszédben nem érezzük annak), ezért tagolt ejtésű köznyelvünkben a *malacság*, *ácsszeg*, *ravasz csel* szavakat, szókapcsolatokat a *c-s*, *cs-sz*, *sz-cs* betű szerinti pontos hangoztatásával mondjuk helyesen (nem pedig [malacsság, ác-szeg, ravascsel] alakban). A *c-zs*, *cs-z*, *szzs*, *sz-zs*, *zcs* hangkapcsolatokban csak a zöngéesség szerinti hasonulás helyes, tehát *malaczsír* [maladz-zsír], *kalapács zaja* [kalapádcs zaja], *ravasz Zsófi* [ravaz zsófi]. (A zárképzés helye szerinti hasonulás mérsékelt sebességű beszédben népies: [maladzszsír, kalapádz zaja, ravazs zsófi].)

g) A *v* a köznyelvben zöngés marad zöngétlen után is, az előző zöngétlent pedig nem zöngésíti. Hasonulás nélkül ejtjük tehát a *cv*, *csv*, *fv*, *kv*, *sv*, *szv*, *tv*, *tyv* hangkapcsolatokat, pl. *kotyvaszt*, *dőfve*, *ötven*, *átvág*, *gyerek volt*. (Nyelvjáráásokban előfordul a hasonult ejtés, mégpedig *ötfen* és *ödven*-féle változatban is.) A *pv* hangkapcsolatban is csak a záralkotás helye tekintetében igazodhat a *p* a *v*-hez, zöngéességben nem, tehát a *kapva*, *szép volt p*-je a köznyelvünkben mindenképpen zöngétlen. (A *kabva*, *szébvolt* nyelvjárási kiejtés.)

4. Ha a mássalhangzó úgy hasonul a szomszéd mássalhangzóhoz, hogy teljesen azonossá válik vele, akkor teljes hasonulásról beszélünk. Teljes hasonulásakor két különböző mássalhangzó helyett egyetlen mássalhangzót ejtünk, mely mindig hosszú, ha nincs közvetlenül mellette még egy vagy több mássalhangzó. A teljes hasonulás figyelemre méltó esetei:

a) Eggyé válik a két mássalhangzó, ha csak zöngéesség tekintetében különböznek egymástól. Az első mássalhangzó zöngésül a *kg*, *pb*, *s-zs*, *sz-z*, *td* hangkapcsolatokban, pl. *kalapban* [kalabban], *átdob* [áddob], *sok gond* [soggond]. Zöngétlenedik a *bp*, *dt*, *gk*, *gyty*, *vf*, *z-zs*, *zs-s* hangkapcsolatban, pl. *adta* [atta], *dobpergés* [doppergés], *nagy tyúk* [nattyúk], *mészszínű* [mészszínű]. Ezekben tehát hibás a hangkapcsolat írás szerinti ejtése.

b) A második helyen álló *j* hang helyett az előző mássalhangzót ejtjük hosszan a *gyj*, *nyj*, *tyj* hangkapcsolatokban, de csak a ragozásban, pl. *haggyj* [haggy], *anyja* [annya], *hánnyja* [hánnya], *atyyja* [attyja]. Ilyenekben nem szabad a *j* külön kiejtését erőltetni. De összetételben és szókapcsolatban a *j* kiejtése a helyes, pl. *egyjegyű*, *néhány javaslat*.

c) Az *n*, *sz*, *z* a zárképzés helye szerint, a *cs*, *dzs* zöngéesség tekintetében teljesen hasonulhat a *csdzs*, *dzscs*, *nm*, *n-ny*, *sz-s*, *z-zs* hangkapcsolatokban, de csak egyszerű szóban és gyakori összetételben, esetleg szorosabb szókapcsolatokban. Ilyenkor a hasonult és a hasonulatlan ejtés egyaránt jó, pl. *bridzscsapat* [bridzs-csapat v. bricscsapat], *önműködő* [ömműködő v. önműködő], *agyonnyom* [agyonnyom v. agyon-nyom], *bányásztság* [bányásság v. bányász-ság]. Ritkább összetételekben v. szókapcsolatokban jobb a két hangot külön ejteni, pl. *bridzscsel*, *önnnyúzás*, *én megyek*. Ha viszont elhomályosult a szár-

mazékban az alapszó jelentése, csak a hasonult ejtémód helyes, pl. *egésszég* [egésség].

d) A *z-s* kapcsolatban a *z* zöngétlen ejtését mindig megkívánjuk, az *s*-hez való teljes hasonulását azonban csak olyan gyakori származékokban, amelyek az elemeik világos szétválasztása nélkül is jól érthetők, pl. *igazság* [igasság]. Ellenben *házsor* [hász-sor v. hássor], *nehézsúly* [nehész-súly v. nehéssúly]. Félreérthetőség esetén, továbbá szókapcsolatokban már nem hosszú *s*-et, hanem inkább *sz-s*-et ejtünk, pl. *nemezsapka* [nemesz-sapka], *nehéz sors* [nehész sors].

e) Az *lj* hangkapcsolatot mindig hosszú *j*-nek ejtjük néhány közép fokú határozószóban és rendszerint az igeragozásban, tehát *cserélje* [cserélje], *viruljon* [viruljon], kissé pontoskodva [cserélje, viruljon]; *beljebb* [bejjebb], *főljebb* [főjjebb]. Elhomályosult szerkezetű szavakban és hosszú *ll* v. félreérthetőség esetén modorosság nélkül ejthetjük az *l*-et külön is, pl. *alja* [ajja v. alja], *teljes* [tejjes v. teljes], *vallja* [vajja v. valja], *tolja* [tojja v. tolja]. Ilyen helyzetekben kissé népies, de nem hibás az *l* pontos kiejtése helyett a magánhangzó megnyújtása: [ā'ja, tē'jes, tó'ja]. Szó végén inkább csak hosszú *j*-t ejtünk: *alj* [ajj], de elfogadható az [ā'j]. is. A névszók személyragozásában, továbbá összetett szóban, szókapcsolatban egymáshoz kapcsolva külön kiejtjük az *l*-et és a *j*-t, tehát *gólja, eljár, arról jön*.

f) A teljesen hasonult alak csak alig észrevehetően tér el a szabályos képzésű, de igazodó zárfelpattanású első mássalhangzótól a *dgy, t-ty* hangkapcsolatban. Összetételben és gyors beszédben inkább egyetlen hosszú hangot ejtünk, pl. *hadgyakorlat* [haggyakorlat], szókapcsolatban (kevésbé gyors beszédben) inkább csak zárfelpattanás nélküli kezdő zárhangot, pl. *hat tyúk*. Persze a zöngéesség tekintetében ilyenkor is kötelező a hasonulás, tehát *negyed tyúk* [negyet tyúk], *ágyúr* [ágyúr v. ádgyúr]. Még ennyire sem vehető észre a különbség a *d-dzs, tc, tcs* ejtésében. Úgyszólván mindegy, hogy a *lét célja*, a *vad dzsessz*, az *átcsal* kiejtésben betű szerinti hangoztatást hallunk-e vagy [léccélja], [vaddzsessz], [áccsal]-féle alakot. A *dc, dcs, tdzs* kapcsolatokban is csak az a fontos, hogy a *d*-t zöngétlenül, a *t*-t zöngésen ejtsük, tehát *nád-cukor* [nátcukor v. náccukor], *hadcsoport* [hatesoport v. haccsoport], *diszkrét dzsessz* [diszkrét dzsessz v. diszkrét dzsessz]. — De mindegyik esetben ügyeljünk arra, hogy a zárhang felpattanása után ne ejtsünk melléköngét, mert a [hat^o tyúk], [nád^ocukor] stb. helytelen modorosság.

g) Köznyelvi ejtésünkben kerüljük az első hang teljes hasonulását a *c-cs, csc, gyd, s-sz, zs-z* hangkapcsolatokban, mert a *malaccsalád, másszor* kiejtése hosszú *cs*-vel, ill. *sz-szel* népies ízű, kissé az [ácceruza] is, a [hadd], [naddarab]-féle alakok pedig teljesen népnyelviek. Ejtsük tehát tisztán a hangkapcsolatot a *malac'család, más'szor, áccseruza* szavakban. A *varázs-szer*-ben is csak a zöngés *zs* válik zöngétlenné: [varás-szer], a [varásszer] ejtémódot (hosszú *sz-szel*) csak gyors beszédben nem érezzük népiesnek.

h) A *j* jel, ill. ragelem hasonulását az igező *dz, s, sz, z* véghangjához helyesírásunk is jelöli (ún. pótlónyújtással), itt tehát nem kérdéses a kiejtés: írott alakjuk szerint ejtjük az *eddze, mossam, nézzük* igeiket. A főnévragozás pótlónyújtásos alakjai (*kalássza, gazzuk, cs* után is: *kacsa*) rendszerint népnyelviek, köznyelvi csak az *öccse*.

5. Némelykor a két szomszédos hang helyett egy harmadikat ejtünk. Az ilyen összeolvadásról a következőket mondhatjuk:

a) A *dj, nj, tj* hangkapcsolat helyett szó végén és két magánhangzó

közt egyetlen jésült hangot, mégpedig hosszú [gy]-t, [ny]-et, [ty]-t (mássalhangzó után rövidet) ejtünk a ragozásban, tehát *adjam* [aggyam], *hidja* [híggya], *bánja* [bánnya], *ballonja* [ballonnya], *látjuk* [láttjuk], *útjuk* [úttjuk]. Összetett szóban a jésülés elmarad, külön kiejtjük a két hangot (persze mellékhang közbetoldása nélkül): *hadjárat*, *bűnjel*, *átjár*. Alapszóban néha a különjítés is helyes, pl. *adjunktus* [aggyunktus v. adjunktus], máskor inkább csak az összeolvadásos ejtés, pl. *mindjárt* [minygyárt], *osztják* [oszttyák], *konjunktúra* [konnyunktúra].

b) A *ts*, *tsz* hangkapcsolat helyett [cs]-t, [c]-t ejtünk — mely mássalhangzó után vagy mássalhangzó előtt rövid —, de csak ragozásban és olyan képzett szóban, amelynek elemei nem egészen világosak. Tehát a *bontsa* [boncsa], *látszik* [láccik], *kétség* [kéccség] ejtése összeolvadásos. De már a *barátság* ejtése lehet [baráccság] vagy [barát-ság] aszerint, hogy akarjuk-e alkotóelemeit külön éreztetni. Nem hibás, csak néha kissé modoros az a törekvés, hogy a *-ság*, *-ség* képzőt sokan igyekeznek külön kiejteni. Az *s*, *sz* külön kiejtése előtt is helyesebb [cs, c]-féle hangot ejteni: [baráccság, kéc-szer]. Összetett szóban nem ejtünk, szókapcsolatban nem ejthetünk *ts*, *tsz* helyett *cs*, *c* hangot, pl. *átsegít*, *Margitsziget*, *vitát szít*. Megengedhető, de nem kötelező az összeolvadás akkor, ha az *s* előtti *t* hosszú *t*-ből rövidült (vö. III. 1.), pl. *adottság* [adotság v. adoccság], *fáradtság* [fáratság v. fáraccság].

c) A *ds*, *dsz* ugyanígy csak ragozásban és gyakori származékokban olvad össze [cs]-vé, [c]-vé, pl. *adsz* [acc], *fáradtság* [fáraccság], *szabadság* [szabaccság]. Különjítés esetén is zöngétlenül az első hang *t*-vé, tehát *hadserég* [hatsereg], *neked szól* [neketszól]. Ha nincs teljes összeolvadás, így ejtjük a toldalékos alakokat is: [atsz, fáratság].

d) Nem kötelező, de megengedett (bár ma már néha kissé népiesnek érzett) ejtészváltozat a *gysz* hangkapcsolat összeolvadása [ddz]-vé a származékokban, különösen ha gyakoriak, ha jelentésük kissé elszakadt az alapszótól, pl. *jegyző* [jegyző v. jeddző]. Ejthetjük így a *jegyzet*, *jegyzek* szavakat is, a műszó jellegű *négyzet*-et már kevésbé. — Ugyanez áll a *gysz*, *gysz* hangkapcsolatra is azzal a különbséggel, hogy a *gy* mindenképpen zöngétlenül. Pl. *egyszer* [étyszér v. éccér]. Az egyszeregyben már többnyire [étyszér]-t és [nétyszér]-t ejtünk. A *nagyságos*-t ejthetjük [natyságos]-nak vagy [naccságos]-nak, de az utóbbi (népies) változat inkább csak a közelmúlt társadalmi osztályviszonyai közt volt járatos, semmiképp sem ejthetjük így Rákóczi *nagyságos fejedelem* címét. Szókapcsolatban, összetett szóban nem jó az összeolvadás, pl. *nagy zűr*, *négyesoros*. A *gysz* csak ilyenekben fordul elő, ezért sohasem olvad össze, pl. *nagy zsák*.

6. A z o n o s m á s s a l h a n g z ó k szóhatáron is lehetőleg egyetlen hosszú mássalhangzóvá olvadjanak össze, pl. *sok kartárs*, *szép pros sapka*, *egyéb beruházások*, *nem megy*, *nem látott tovább*. A különjítés, kis színet közbeiktatása csak akkor helyes, ha a szóhatár egyúttal két mondatszakasz határa is. Pl. *Ennek a szakasznak! kevés a mondanivalója*.

III. K e t t ő n é l t ö b b m á s s a l h a n g z ó kombinációját nem tudjuk egyenként számba venni. Itt be kell érünk néhány általános tanáccsal. Többzörös torlódáskor különösen két dologra ügyeljünk:

1. Mássalhangzók találkozása esetén a hosszú mássalhangzók általában megrövidülnek, ezért több mássalhangzó találkozásakor rövidek lesznek a hasonulással vagy összeolvadással keletkezett hosszú mássalhangzók

is, tehát *adj* [aggy], de *adj még* [agymég], *gondja* [gonygya], *hordj* [horgy], *küldte* [külte], *metszve* [mecve], *tarts* [tarcs]. Szokatlanabb vagy félreérthető összetételekben, szókapcsolatokban, továbbá indulatszókban nem hiba az így rövidülő mássalhangzó félhosszú vagy majdnem hosszú ejtése, pl. *földtan* [fö(t)tan], *védj meg* [véggy meg], *hoppla* v. *hopla*, *kérd meg* [kérd(d) meg], *tárggyal* [tárggyal]. Lassúbb tempóban, a második szó hangsúlya vagy némi szünet esetén természetesebb a szókapcsolat hosszú mássalhangzójának hosszú ejtése.

2. Többszörösen torlódó mássalhangzók közül az egyik mássalhangzó teljes kiesését (a hangkivetést) ma már kissé népiesnek tartjuk, csak gyors beszédben, hétköznapi beszélgetésben tekinthetjük helyénvalónak. Felolvasásban, irodalmi igényű beszédben inkább ejtsük pontosan a különböző mássalhangzókat az ilyenekben, csak a hasonulás, összeolvadás és rövidülés szabályait alkalmazva: *ébredtet* [ébrezdet], *hoz ki* [hosztki], *játszd végig* [jádzdvégig], *kösd be* [köszdbe], *mond meg* [mondmeg], *pénzsóvár* [pénzsóvár], *röntgen* [röndgen]. Ha azonban háromnál több mássalhangzót kellene egymás után ejtenünk, az egyik közbülső zárhang kieshet, pl. *tartsd meg* [tardzsdmeg v. tardzsmeg]. Idegen eredetű népiesebb szavainkban helyesírásunk is kiveti a torlódó *t*-t: *virslí*, *gerstli*, *vursli* (inkább, mint *gerstli*, *vurstli*). Félreérthetőség esetén inkább ejtsük ki mind a négyet, mert pl. *bontsd fel* [bonstfel] más, mint *bonts fel* [bonesfel]. Nagyon gyakori kapcsolatokban viszont három mássalhangzó közül is kihagyunk egyet, pl. *azt mondta* [aszmonta]. Ha a szó eredete elhomályosult, még az első mássalhangzó is hasonul: *mindnyájan* [minnyájan].

IV. M a g á n h a n g z ó k találkozásakor rendszerint külön kiejtjük, tehát külön szótagként is ejtjük e két szomszéd hangot, akár egyetlen tőből áll a szó, pl. *fiatal*, *szocializmus*, akár összetételből, pl. *kiadó*, *ráér*. Két hibás végletet kell elkerülnünk:

1. A fölösleges h a n g b e t o l d á s. Toldalékos alakokban és néhány tőszóban az *i* után v. előtt olykor *j*-féle kapcsolóhang hallatszik: [fi'ú], [di'ó], [fi'a], [ki'é], [mezei] [művei]. A *j* teljes értékű hangoztatása népies, ezt a művelt köznyelvben kerüljük. Még inkább népies a *j* betoldása ott, ahol nem *i* a szomszéd hang, pl. [apá'jé] (helyesen: [apá'é]), [l'éjány, tēja] (helyesen: [léány, tea], esetleg [leány, tea]), [rájér] (helyesen: [ráér]). Ahol van rá mód, inkább kerüljük el két magánhangzó találkozását, pl. *ama ember* helyesen: *amaz ember*.

2. Kerüljük a magánhangzók összeolvadását, ill. az egyik h a n g k i e s é s é t. Van ugyan néhány szavunk, melyekben a magánhangzó-kiesés (hangkivetés) állandósult, pl. *gazdasszony*, *gazduram* (ezeket így is írjuk), de a többi esetben ez pontatlan ejtés, pl. *szocializmus* helyett [szocalizmus]. Máskor a hangkiesés csak a bizalmasabb köznapi társalgásban vagy népi környezetben van helyén, mint a *rádás*-nak *rádás*, az *odaadom*-nak *ideadod*-nak *odadom*, *idadod* változata. Kevésbé üt ki a köznyelvi beszédstílusból a kissé bizalmas *tudniillik* (*tudniillik* helyett), a kissé népies *mért* (*miért* helyett). Gondosabb beszédben törekedjünk az egyes magánhangzók teljes kiejtésére.

(Nem kiejtési kérdés, bár összefügg az azonos magánhangzók találkozásával a kettős *i* elkerülésére való törekvés. Két alaktani típus tartozik ide; az egyikben szabályos, a másikban lehetséges ez az eset, hogy elkerüljük két *i* hang egymásra következését. Nem ejtünk, nem írunk két *i*-t helynevek származékaiban, pl. *Almádi* helységnevünkől az *i* képzős melléknév végén is

csak egy *i* van: *almádi*, ugyanígy *Helsinki*-ből: *helsinki*. A többesjeles személyragos alakokban is sokan elkerüljük a kettős *i*-t; a régebben szabályos *kocsiim*, *kocsii* helyett szívesebben mondjuk és írjuk: *kocsijaim*, *kocsijai*.)

3. Ha a két szomszéd magánhangzót élesen elválasztjuk, köztük gégénkben egy kis kattanás, *h a n g s z a l a g - z á r h a n g* keletkezik. Ez összetett szó vagy szókapcsolat taghatárán nem éppen hiba, de inkább csak akkor van helyén, ha nagyon gondosan tagolni vagy hangsúlyozni akarjuk a szót: *óriási érték* [órjási' érték]. Szébb és simább a beszédünk, ha az ilyen megszakításokat elkerüljük. Inkább kapcsoljuk folyamatosan egymáshoz a két magánhangzót. Két azonos magánhangzó találkozásakor gyakrabban hallatjuk az elválasztó hangszalagzárát, pl. *odaadja* [oda'aggya], *konyhaajtó* [konyha'ajtó], *kézi indítás*, de ilyenkor is megvan a lehetőség a folyamatos kapcsolásra. A két magánhangzó különállását a hangerő pillanatnyi csökkentésével v. a két magánhangzó eltérő hangerejével tudjuk éreztetni.

Irodalom: Istenes Károly: Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác, 1924; Gombocz: Magyar fonétika. 1940. 52—3; Deme: MNy. 1950. 69—71; Bárczi: Fonetika 1950. 27—8; Deme: A magyar nyelvjárások néhány kérdése 1953. 73—7; NyFK. 210—1; Nyr. 1958. 261—72; Lőrincze: IskNyműv. 1959. 193—5; MMNyR. I (1961.): 98—105; Szántó Éva: MNy. 1962. 449—58; Deme: Nyr. 1965. 193—5; Fischer: A beszéd művészete 1966. 115—72.

Fontosabb jelenségek és hangkapcsolatok betűrendes mutatója

<i>dc</i>	II. 4. <i>c</i>)	<i>br</i>	II. 2. <i>a</i>)
<i>dcs</i>	II. 4. <i>j</i>)	mássalhangzó-torlódás	II., III.
<i>dj</i>	II. 5. <i>a</i>)	<i>nb</i>	II. 3. <i>e</i>)
<i>ds</i>	II. 5. <i>c</i>)	<i>ng</i>	II. 2. <i>c</i>)
<i>dsz</i>	II. 5. <i>c</i>)	<i>nj</i>	II. 5. <i>a</i>)
<i>dt</i>	II. 4. <i>a</i>)	<i>nk</i>	II. 2. <i>c</i>)
<i>gt</i>	II. 3. <i>a</i>)	<i>np</i>	II. 3. <i>e</i>)
<i>gycs</i>	II. 3. <i>b</i>)	<i>nv</i>	II. 2. <i>c</i>)
<i>gyj</i>	II. 4. <i>b</i>)	<i>nyj</i>	II. 4. <i>b</i>)
<i>gys</i>	II. 5. <i>d</i>)	összeolvadás (1. mássalhangzóké:) II. 5.,	
hangbetoldás	IV. 1.	III. — (2. magánhangzóké:) IV. 2.	
hanghasonulás	II. 3—4., IV.	pótlónyújtás	II. 2. <i>a</i>), 4. <i>b</i>)
hangkiesés	III. 2., IV. 2.	<i>s-sz</i>	II. 4. <i>g</i>)
hangkivetés	III. 2., IV. 2.	<i>sz-s</i>	II. 4. <i>c</i>)
hasonulás	II. 3., 4.	<i>tgy</i>	II. 4. <i>f</i>)
igazodás	II. 2.	<i>tj</i>	II. 5. <i>a</i>)
<i>j</i> ejtése magánhangzók közt	IV. 1.	<i>ts</i>	II. 5. <i>b</i>)
<i>-ja</i> , <i>-je</i> személyrag kiejtése	II. 5. <i>a</i>)	<i>tsz</i>	II. 5. <i>b</i>)
jésülés	II. 5. <i>a</i>)	<i>tyj</i>	II. 4. <i>b</i>)
<i>lj</i>	II. 4. <i>e</i>)	<i>z-s</i>	II. 4. <i>d</i>)

Elekfi László

A tulajdonnév és a határozott névelő

1. A határozott névelőnek a tulajdonnevekkel kapcsolatos használatát a MMNyR. részletesen tárgyalja (1 : 270—2), a nyelvművelő irodalom is elég sokszor foglalkozik vele, s ez már maga is arra vall, hogy a kérdés — bár nem tartozik a legnehezebben áttekinthetők közé — meglehetősen bonyolult, sok ága-boga van. Nyelvtani törvények, nyelvszokásnormák és stilisztikai szempontok egyaránt szerepet játszanak benne. *János* helyett például bizonyos körülmények között mondhatjuk így: *a János* — ez stilisztikai kérdés. Ha azonban valaki *Budapest* helyett *a Budapest*-ről beszél, az vagy hibát követ el, vagy nem fővárosunkra gondol, hanem az ugyanilyen nevű hajóra, szállodára vagy képes folyóiratra. *A Balaton* tó, *Balaton* ellenben község. Ez a nyelvszokás normájából következik. Nyelvtani törvény követeli meg viszont azt, hogy a tulajdonnév alkalmi jelzője előtt mindig legyen határozott névelő, még akkor is, ha a jelző szerepét betöltő szerkezet olyan tulajdonnévvel kezdődik, amely előtt a norma szerint nincs névelő, pl. *a Szegeden lakó Nagy József*. A névelőhasználat szempontjai tehát ütközhetnek, kereszteződhetnek; bonyolítja a kérdést, hogy vannak olyan mondattani helyzetek, amelyekben a norma szerint névelőtlen tulajdonneveknek csak egy kategóriája kaphat névelőt, s ennek a használatnak is bizonyos stílusértéke van — ilyen *a Péter tyúkja* szerkezet típus, amelynek kapcsán Nagy J. Béla a MNy. 1959. évi 55. évfolyamának 2. számában, ilyen című cikkében megnyugtatóan tisztázta a személynevek előtti névelőhasználat kérdéseit.

2. Az említett tanulmány meggyőzően bebizonyítja, hogy a személynév előtti határozott névelő nem helytelen, nem magyartalan, mint régebben sokan állították, hanem bizalmas vagy népies stílusértékű. Példatárát (i. h. 265—7) legföljebb kiegészíthetjük hasonló megfigyelésekkel. Jókai műveiben gyakran találunk névelőt az alacsonyabb társadalmi rangú személyek neve előtt, pl. „Az élet komédiásai”-ban: *a Csonka Nagy Mihály*, *a Kulimász Gergő* (1 : 285), *a Lów Hirsch* (2 : 168), *a Rákkel* (2 : 278); mint a nevek beszédesen mutatják, parasztokról és zsidókról van szó. Mikszáthnak az élőnyelvhez igen közel álló stílusa feltűnően kedveli a személynév előtti névelőt. „A fekete kakas” című, meleg, közvetlen hangú kisregényében 21-szer fordul elő *a Pali* és csak 7-szer *Pali*, továbbá ilyenek: *a Francka néni*, *a Kupolyi bácsi*, *a Horváthné*, *a Vayné asszonyom*, *a Gál*; érdekes, hogy az öreg szolga, *Vince* neve 44-szer névelőtlen, és csak 16-szor *a Vince*. (Kritikai kiadás 12. kötet. A szövegkritikai jegyzetektől kitűnik, hogy a jubileumi kiadás a legtöbb névelőt elhagyta, de a Pesti Hírlap-beli első közlésben még több névelős alak van, mint a kritikai kiadás alapjául szolgáló első kötetkiadástan.)

Móra Ferenc munkáiban több helyen is olvashatunk elmeséltatást arról, milyen szerepe van a nép nyelvben a személynév előtti névelőhasználatnak. Így „A város lúdja” című írásában: „A szegedi veszedelem hírért meghallotta Bécsben a királyasszony is, a Mária Terézia. (Legyen annyi belátás a filológusokban, hogy ne sajnálják tőle azt a kis névelőt, ha már az őseink úgymint életüket és vérüket ajánlották neki. Hiszen nem név ez, hanem fogalom, akár a Holofernes király vagy a Ferenc Jóska. Az is csak névelővel járatos a szegény ember történelmi dialektusában. Az V. Ferdinánd már nem vitte annyira, az már névelőtlenül egyszerűen csak *Ferde nád.*.)” (Az író kiemelése. Tápéi fufangosok. Szépirodalmi Könyvkiadó 1962. 1 : 221.) Ugyanígy elmélkedik Rózsa

Sándor névvel kapcsolatban, „*A Sándor körül*” című írásának bevezetésében (uo. 1 : 352). Természetes, hogy ő maga is minden rendű és rangú személyeket megtsiztel a névelővel, akár maga beszél, akár alakjait beszélgeti: *a Lajcsinak mög a Fercsinek* (uo. 2 : 199), *a Máder kéményseprő úr* (2 : 231), *a Kossuth apánk* (2 : 156), *a Lócsild* [= Rothschild] (2 : 214), *a Wekerle kegyelmes úr* (2 : 215), *a Rudolf trónörökös* (2 : 216), *a Krisztus* (2 : 67. Ez utóbbival kapcsolatban Simonyi „A jelzők mondattana” 74. lapjának jegyzetében hivatkozik a Debreceni Grammatikára, amely szerint „csak *a Krisztus* helyes, ellenben helytelen *a Jézus*”. A „Dicsértessék *a Jézus Krisztus*” köszönő formulában ma is általános a névelő.)

Elő irodalmunkból a névelős személynévhasználatra némileg más stílusértékű példát is idézhetünk. Kolozsvári Grandpierre Emil „Változatok hegedűre” című regényében (1967.) a házmesterné így mondja, amikor a ház egyik lakóját — a regény hősnőjét — keresik barátai: „*a Renátát* egész nap nem láttam. Igaz, hogy csak most jöttem haza . . . *A Renátának* kulcsa van a lifthez” (34). Valami félszegség, napjaink udvariassági kifejezésekben való válsága tükröződik ebben: érezzük, hogy a házmesterné nem akar „*Renáta kisasszony*”-t mondani, mint a házmester (41), de a pusztá személynévvel való említést valamiképpen kevésnek, soványnak érzi, ezért toldja meg névelővel.

Ehhez az adatfelsoroláshoz azt fűzhetjük még hozzá, hogy a vezetéknev előtti névelőhasználat (*a Kovács*) vulgárisabb, udvariatlanabb, mint a keresztnév előtti (*a János*), mivel maga a pusztá vezetékneven való személyemlítés is kissé rideg vagy lebecsülő hangulatú, hacsak nem hírességekről van szó (vö. Nyr. 87 : 292).

A személynévet pótló, gyakran megszólításként használt közszói kifejezések (*anya, apa, nagymama, igazgató úr* stb.) viszont személyemlítésként is sokszor névelőtlenek. Ez a használat is többnyire bizalmas hangulatú: „*Pacsirta középütt [ment], kétoldalt apa és anya*” (Kosztolányi: *Pacsirta*. Athenaeum é. n. 152); „*Szemlélsz úr erre lakik*” (Szép Ernő: *Úriemberek vagyunk*. Magvető 1957. 219); „*Második elemista korban készítette nevelő úr a bodzafa puskát*” (uo. 244). A hivatalos és sajtónyelvből ismert „*elnök az ülést megnyitja*”, „*vádolt tagad*”, „*szerző azon a véleményen van*” típusú névelőelhagyást a nyelvművelés régóta helyteleníti, de még ma is előfordul.

3. A személynévek előtti névelőhasználat tehát — ismételjük — stilisztikai kérdés. A tulajdonnév többi kategóriájában azonban a nyelvi norma nem enged stilisztikai szempontokat érvényesülni. E normát a földrajzi nevekkel kapcsolatban a Nyelvművelő Levelek 278. üzenete (227–8. lap, F[erenczy] G[éza]) így foglalja össze legfőbb vonásaiban: „Nem kell névelő a helységek, megyék, országok, tartományok, földrészek neve e'é . . . Folyók, tavak, tengerek, hegyek s egyéb földrajzi tulajdonnevek előtt többnyire kitesszük a határozott névelőt”. Vagyis, nagy általánosítással: a településföldrajzi nevek inkább névelőtlenek, a természeti földrajzi nevek inkább névelősek.

Kivétel nélküli szabály, hogy a város- és községnevek előtt nincs névelő. Azokat a külföldi városneveket, amelyek a saját nyelvükön névelősek (pl. *Le Havre, Den Haag*), a magyarban névelőtlenül használjuk, illetőleg lefordítatlanul hagyjuk névelőjüket. Névelőtlenek az országnevek is. A németben a nőnemű országnevek névelősek (pl. *die Schweiz*), ezek mintájára nálunk is elterjedt germanizmus volt régebben *a Svájc* (vö. Simonyi: *A jelzők mondat-*

tana 75, Kosztolányi: Erős várunk, a nyelv. Nyugat kiadás 45); ma már nemigen hallható. *A Szovjetunió, az Egyesült Államok* és néhány más országnév névelőjét a MMNyR. így magyarázza: „általában a több szóból álló országnevek mindig névelősek” (1 : 271; ehhez hasonlóan az ÉrtSz. az a névelő szócikkében: „... országok ... neve előtt, ha ... maga a tulajdonnév jelzős kapcsolat, ill. összetétel” 1 : 5. A Nyelvművelő Levelek idézett cikke magyarázat nélkül sorolja fel a „kivételeket”). Ez a magyarázat félrevezető, hiszen több szóból állnak ezek az országnevek is: *Nagy-Britannia és Észak-Írország, Nyugat-Németország, Bosznia-Hercegovina* stb., mégis névelő nélkül használjuk őket. Azok a — valóban több szóból álló — nevek, amelyeket névelővel mondunk: *a Magyar Népköztársaság, az Amerikai Egyesült Államok, az Osztrák-Magyar Monarchia* stb. nem országnevek, hanem *á l l a m n e v e k*: nem földrajzi, hanem politikai egységek nevei, nem annyira földrajzi nevek, mint inkább intézménynevek, amelyeket — mint tulajdonképpen közszoói kapcsolatokat — névelővel szoktunk használni. Ide tartozik *a Szovjetunió* (rövidített forma *a Szovjet Szocialista Köztársaságok Uniója* helyett), valamint *a Vatikán* egyszavas neve is. Az utóbbi nyilvánvalóan állam, de nem ország, még csak nem is város, csupán Róma egy városrésze; a városrészek nevei is gyakran névelősek, mint alább látni fogjuk. Az ugyancsak járatos *Vatikánállam* és *Vatikánváros* elnevezés előtt a névelőhasználat ingadozó (vö. A Föld országai A kultúra világa [sorozat], Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960. 98.). Az elmondottak alapján a névelős forma jogosultabb, de a névelőtlennek is vannak analógiái: „Vatikánváros” esetében a névelőtlen városrésznevek (l. alább), „Vatikánállam” esetében pedig az olyan államnevek, amelyekben az államot jelölő szónak nem közszoói — népnévi — jelzője van, hanem tulajdonnévi: *Izrael Állam, Pakisztán Iszlám Köztársaság*; ezeket névelő nélkül használjuk. Ugyancsak névelőtlenek azok az országnevek, amelyekben a közszoói jelző nem államot jelentő közszoóhoz, hanem földrajzi tulajdonnévhez járul: *Francia Guyana, Szerződéses Oman* stb. — Ha tehát arra a kérdésre kell válaszolnunk, mikor használjuk az országneveket névelővel, ezt mondhatjuk: nem az országneveknek, hanem az államneveknek van névelőjük, de itt is vannak kivételek: azok az államnevek, amelyekben az államot jelentő közszoónak (Köztársaság, Királyság stb.) önállóan is használt tulajdonnévi jelzője van.

A névelőtlen településföldrajzi és a névelős természeti földrajzi nevek közötti különbségtevéssel magyarázható, hogy *Európa, Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália* névelőtlen nevével szemben a lakatlan földrész, *az Antarktisz* neve névelős. Névelőtlen előfordulásait hibának tekintjük (vö. Nyelvművelő Levelek i. h.).

4. A természeti földrajzi nevek közül mindig névelősek a folyók, tavak, tengerek, hegyek, hegységek nevei. Bizonyos hegynevek azonban előfordulnak névelőtlen használatban: gyakran halljuk és olvassuk, hogy valaki *Badacsonyan, Galyatetőn, Dobogókőn* üdül, az úttörők *Csillebércen* táboroznak. E kifejezések nem magára a hegyre, hanem az ott létesült településre vonatkoznak: a hegynevet helységnevszerűen használjuk, noha Badacsony, Galyatető stb. nevű községek nincsenek. Ezt az egyre terjedő használatot nem tarthatjuk helytelennek.

Természetes földrajzi alakulatok a szigetek is, tehát az általános szabály értelmében névelővel kellene használni nevüket. Szigetekben nem bővelkedő hazánkban valóban névelős *a Szentendrei-sziget, a Csepel-sziget, a Mohácsi-*

sziget, a *Szigetköz* neve, de nemegyszer találkozunk — például az 1965. évi nagy dunai árvízről szóló sajtóbeszámolókbán — a névelőtlen *Szigetköz*, *Csallóköz*, *Csepel-sziget*, *Mohács-sziget* alakokkal is. (A Mohács melletti nagy dunai sziget két névváltozata közül a *Mohácsi-sziget* inkább névelővel, *Mohács-sziget* inkább anélkül fordul elő.) A Népszabadság 1965. jún. 17-i számában névelő nélkül olvasható két Baja környéki kis sziget neve is: *Kis pandur* és *Nagy pandur*. A tengeri szigetek neve azonban, ha egyes számú, mindig névelőtlen: *Szicília*, *Elba*, *Ciprus*, *Ceylon*, *Jáva*, *Madagaszkár* stb. A szigetcsoportok többes számú neve ellenben mindig névelős: a *Baleárok*, a *Kis-Antillák*, az *Új-Hebridák*, a *Falkland-szigetek*; még akkor is, ha egyúttal az országnév funkcióját is betöltik: a *Fülöp-szigetek*.

5. A legtöbb névelő-probléma az országrészek, kisebb-nagyobb tájegységek nevével kapcsolatban merül fel. Hiszen például [a] *Dunántúl* és [a] *Tiszántúl* neve hol névelővel, hol anélkül fordul elő; a *Göcsej* nevet a MMNyR. (1 : 271) a névelős, a Nyelvművelő Levelek (227) a névelőtlen példák között sorolja fel; a Kortárs 1967. évi 5. számában közölt őrségi riportban (802—15) egymást váltogatja az *Őrség* név névelős és névelőtlen használata; két idegenforgalmi nevezetességű pusztánk a *Hortobágy* és *Bugac* (noha Kálmán Béla a *Bugac*-nak írja, vö. A nevek világa 173); a külföldi nevek vonatkozásában pedig talán még nagyobb az ingadozás, hiszen ezeket a neveket ritkábban használjuk, s az idegen nyelvekben más szabályokhoz igazodó névelőhasználatot sem vehetjük át mechanikusan: [a] *Provence*, [a] *Dobrudza*, [a] *Burgenland* stb.

Megfigyelhetjük, hogy névelő nélkül leginkább azoknak az országrészeknek a nevét használjuk, amelyek közigazgatási egységek vagy valamikor a történelem folyamán azok voltak: ilyenek a megyék, tartományok, kantonok, autonóm területek, tagállamok stb.: *Zala*, *Borsod*, *Tirol*, *Schleswig-Holstein*, *Toscana*, *Wales*, *Zeeland*, *Graubünden*, *Szlovénia*, *Kazahsztán*, *Texas*, *Pandzsáb*, *Minas Gerais* stb.; történelmi tartományok: *Bretagne*, *Dalmácia*, *Erdély* stb. (A magyar megyék neve régebben kivételesen előfordult névelővel is, például Csokonai versében: „Jövedölés az első oskoláról a *Somogyban*”.)

Rendszerint névelősek viszont azok a nevek, amelyek nem annyira történelmi-politikai, mint inkább természeti földrajzi egységeket, gyakran pontosan körül sem határolható tájakat jelölnek: az *Alföld*, az *Érmellék*, a *Hegyalja*, a *Bodrogköz*, az *Erdőhát*, a *Vendée*, az *Engadin*, a *Campagna*, a *Riviéra*, a *Mezeta*. Ilyenek a *-ság*, *-ség* képzős nevek: az *Ormánság*, a *Nyírség*, a *Mezőség*, a *Völgyesség*, a *Hanság*, a *Jászság*, a *Hajdúság*, a *Kis- és a Nagykunság* (ezeknek mintájára az *Őrség* neve is inkább névelővel ajánlható); a jugoszláviai *Vajdaság* nevét mi névelővel mondjuk, az ottani magyarok azonban névelő nélkül, mivel közigazgatási egység, autonóm tartomány neve — amint ez az újvidéki Magyar Szó című újságból kitűnik. Névelősek a *-föld* és *-vidék* utótagú nevek: a *Mezőföld*, a *Székeljföld*, a *Svábföld*, a *Felvidék*, a *Ruhr-vidék*, a *Saar-vidék* (ha országnevek, akkor névelőtlenek: *Thaiföld*, *Szomaliföld*). De a tájnév jellegű nevek között is vannak olyanok, amelyeket inkább névelő nélkül használunk, pl. *Göcsej*, *Kalotaszeg*; Kárpát-Ukrajnának *Kárpátalja* elnevezése, noha jellegzetesen természeti földrajzi név (vö. a *Hegyalja*), az 1939 körüli politikai és sajtónyelvben névelőtlenül, politikai-közigazgatási jellegű névként szerepel (vö. Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—41. Akadémiai Kiadó 1967. 199, 203, 204, 207 stb.).

Névelővel használatosak a határrészek, dűlők nevei: „a *Dérek-erdő*, a *Hajlaki-erdő*, a *Főső-erdő*, a *Lóbari-erdő* a főhercegi nagybirtok tulajdona volt” (Nyr. 92 : 100); „Alatta van a *Gulyadűlő*, majd az *Ökörusztató*, és legalul a *Disznóusztató* . . . Csak a delőlhelyi alatt következhetett a *Kenderázta*” (uo.); „A *Kúriát* mostanában is úgy előnti az árvíz, hogy négyköblös föld nem marad ki belőle” (Móricz: A boldog ember. Szépirodalmi Könyvkiadó 1960. 27); „Akkor is a *Győrteleken* vótunk, annak nagyobbik fele még akkor nem vót feltörve, a mind legelő vót” (uo. 30). A határban levő települések, úgynevezett „külterületi lakott helyek”, puszták, majorok, tanyák stb. neve azonban — a helységnevekhez hasonlóan — névelő nélküli: *Rácegrespuszta*, *Juliannamajor*, *Basaharc*, *Síkfőkút* stb. (Vö. a névelőtlen *Badacsony* típusal.)

6. Az utcanevek — a múlt században még kisbetűvel írt közszoji kapcsolatok — mindig névelősek. Ezekhez hasonlóan névelővel használunk számos városrésznevet is: a *Vár*, a *Tabán*, a *Krisztinaváros*, a *Belváros*, a *Terézváros*, a *Józsefváros* stb., tehát a többé-kevésbé összefüggő belső városrészek neveit, továbbá azokat, amelyek tájnév vagy dűlőnév jellegűek: a *Húvösvölgy*, a *Pasarét*, a *Zugliget*, a *Rózsadomb*, a *Lágymányos*. Névelőtlen nevük van ellenben azoknak a városrészeknek, amelyek a régi városmagtól elkülönülve épültek vagy éppenséggel korábban önálló települések voltak, tehát községnevet hoztak magukkal: *Kőbánya*, *Zugló*, *Angyalföld*, *Kelenföld*, *Újpest*, *Csepel*, *Békásmegyer*, *Rákoskeresztúr* stb. Így használjuk az idegen városok belső helyneveit is: a *Malá Strana* (Prága), a *Kitajgorod* (Moszkva), a *Soho* (London), a *Cité*, a *Quartier Latin*, a *Marais* (Párizs), belső városrészek, de: *Döbling*, *Grinzing* (Bécs), *Charlottenburg* (Berlin), *Osztankino* (Moszkva), *Hamptstead* (London), *Passy*, *Auteuil* (Párizs), hajdan önálló települések. A párizsi *Montmartre* nevét a magyarban többnyire névelővel mondjuk, bizonyára azért, mert hegynévnek érezzük (*Mont-*); a franciában névelőtlen, mivel 1860-ig önálló község volt. Természetesen ezért még a magyar névelőhasználatot nem kell hibának tekintenünk. A *Montparnasse* a franciában is névelős, hegynév jellegű.

7. Az állatnevek előtt — mint Nagy J. Béla írja (i. m. 267) — egy régebbi szabály megkívánta a névelőt (a *Bodri*, a *Cindri*, a *Bimbó*), s e szabály merev értelmezői hibáztatták is a névelő elmaradását. Nagy J. Béla példái (*Maros*, *Figaró*, kutyanevek Gyulai Pálnál, *Bundás*, *Gubics*, *Zagyva*, kutyanevek Mikszáthnál stb.) arról győznek meg, hogy a népnyelvtől az irodalmi nyelvig teljesen általános az állatnevek névelő nélküli használata. Hiszen az állatoknak általában akkor adunk nevet, ha bizonyos fokig személyeknek tekintjük őket. Juhok, disznók vagy vadon élő állatok nemigen szoktak egyedi nevet kapni, csak a határozottabb „személyiségű” lovak, kutyák, szarvasmarhák, macskák. Az állatok tulajdonnevét tehát személynévnek is fel lehet fogni. A mese és az irodalom antropomorf állatainak neve mindig névelőtlen: *Bagira*, a fekete párdúc, *Sir Kán*, a tigris, *Ká*, a kigyó (Kipling: A dzsungel könyve), *Vuk*, a róka, *Szú*, a sün, *Csirik*, a menyét (Fekete István: *Vuk*. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1965). A valóságos, élő állatok neve előtt hol van névelő, hol nincs. Az *Esti Hírlap* 1968. ápr. 27-i száma így említi a kutyakiállítás résztvevőinek nevét: *Dobsinai Csengőbibi Bendeguz*, . . . a *Bári Unoka 200 Pletyka*, . . . a *Tarokkparti Kajetán*, . . . *Templomkerti Apró Betyár*, . . . *Kővirágsori Léda Hattyú* stb.

8. A csillagnevek, az intézménynevek és a címek általában névelősek. Az intézménynevek tulajdonképpen közszoói kapcsolatok (*Magyar Tudományos Akadémia, Új Élet Termelészövetkezet* stb.); ezek közé soroltuk az államneveket is, amelyek az országnelvékkel ellentétben névelővel használatosak (l. fentebb). A címekkel kapcsolatban — amelyek többnyire szintén alkalmilag tulajdonnevesült köznevek vagy szókapcsolatok — azt kell megjegyezni, hogy a határozott névelővel kezdődő címek elé nem teszünk újabb névelőt („olvasom »Az arany ember«-t”). A régebbi címidezési gyakorlat a névelőt gyakran leválasztotta a címről („olvasom az »Arany ember«-t”); ezt ma helytelennek tartjuk. Sokszor okoz problémát az idegen nyelvű címek névelője. A Nyelv-művelő Levelek 283. sz. üzenete (F[erenczy] G[éza]) amellett foglal állást, hogy az idegen nyelvű névelőt hagyjuk változatlanul, s eléje tegyük ki a magyar névelőt, tehát a *L'Humanité* a helyes forma, nem pedig az *Humanité*. Ez a megoldás annál is célszerűbb, mivel az idegen névelőt nem is mindig ismerhetjük fel (*Al Ahram, Aftonbladet* stb.), s a névelő elhagyása például német címekben a nyelvi szerkezet megváltozását is megkövetelné (pl. *Der grüne Heinrich*; névelő nélkül *Grüner Heinrich* volna). — A személynévi címeket a múlt században névelő nélkül használták: „Arany János, »Toldi« szerzője” (Petőfi ÖM. 5 : 55), „»Ördög Róbert« opera” (Jókai: Az élet komédiásai 1 : 211).

9. A tárgyak és épületek tulajdonneveinek vizsgálata a névkutatás legelhanyagoltabb területe (vö. Karl Friedrich Müller: *Die Schiffsnamen der Bundesmarine. Muttersprache* 1968. 1 : 21). Az épületnevek általában névelősek: az *Escorial, a Kreml, a Tower, a Zwinger, a Notre Dame*; a régi magyarországi várneveket azonban a településnevek mintájára névelő nélkül mondjuk: „Óh, de *Csobáncz* bezzeg hangzott — / Rózsa szíve jajától: / Lászlót! Lászlót! kért ő szegény / A vár minden falától” (Kisfaludy Sándor: *Csobáncz*); „*Tátika*, mint egy korona, / Feltéve a tetőre, / Büszkén állott s nézett alá / A földre és időre” (uő: *Tátika*); „Itt állt *Salgó* . . . az éghez oly közel, / És benne mégis a pokol tanyázott. / . . . / Ki virraszt még a késő éjszakán / *Gedővár* néma falai között? / . . . / *Salgó* s *Gedővár* közt emelkedék / *Hajnácskő*, szinte sziklaormi vár” (Petőfi: *Salgó*). Érdekes kivétel a mindig névelőtlenül — többnyire metonimikus értelemben — használt *Trianon* is: nyilván az annak idején vele együtt emlegetett, névelőtlen *Versailles* és *Saint-Germain* városnevek analógiájával magyarázható. — A hajónevek mindig névelősek: a *Deák Ferenc, a Béke, a Viribus Unitis, a Queen Mary*. A fegyverek elnevezésének középkori szokására a magyar hagyományban kevés adat van. Gárdonyi az „Egri csillagok”-ban említi, hogy a vár minden ágyújának neve volt; egy mondatból kiderül a névelős használat: „Ez a *Baba*.” (Móra Ferenc Könyvkiadó 1961. 322.) A Roland-ének fordításában Illyés Gyula névelő nélkül, személynévszerűen használja Roland kardjának nevét: „Szeme kardjára, *Durandalra* tévedt” (Világirodalmi antológia 2. kötet. Egyetemi segédkönyv. Tankönyvkiadó 1952. 42). Ugyancsak névelős az egyéb tárgyak, különösen közlekedési eszközök itt-ott felfedezhető neve is: a *Rocket* (Stephenson mozdonya, vö. Horváth Árpád: *Korok, gépek, feltalálók. Gondolat Könyvkiadó 1966. 277. a Spirit of St. Louis* (Lindbergh repülőgépe), a *Big Ben* (toronyóra) stb.

10. A tulajdonnév előtti névelőhasználat — amint a szakirodalom többször rámutat — grammatikai feltételektől is függ. Névelőt kapnak a név-

előtlen tulajdonnevek, ha alkalmi jelzőjük van: *a kis Pista, a szép Budapest, a két Németország, a másik Amerika*. Nincs ellenben névelő az állandó jelzők előtt, amelyek a név részévé váltak: *Szép Heléna, Szent István, Örült Johanna, II. Rákóczi Ferenc, özvegy Nagyné, ifjabb Kovács József*; ide tartoznak a *doktor, gróf-féle* címek is. Családokban gyakori szokás, hogy a szülő keresztnevét viselő gyermek neve elé a *kis* jelzőt teszik; ez is annyira összeforrott a névvel, hogy nem kell eléje névelő, sőt újabban az irodalomban ilyen egybeírt formák jelentkeznek: *Kismárta* (Darvas József: Részeg eső), *Kisdombi* (Varga Domokos: Kutyafulűek), *Kiskata* és *Nagykata* (Szász Imre: Felhőfejes). Ugyanezért nem teszünk névelőt az ilyen jelzős földrajzi nevek elé sem, mint *Új-Delhi, Felső-Ausztria, Hátsó-India, Portugál Nyugat-Afrika* stb. Természetesen többnyire névelő nélkül használjuk a *szegény* jelzővel ellátott tulajdonneveket (*szegény Pali*), mivel a sajnálkozást jelentő *szegény* melléknév előtt általában nincs névelő (vö. D. Bartha Katalin: Nyelvt Ért. 40 : 34–38).

Névelővel használjuk a többes számú tulajdonneveket: *a Hunyadiak, a Lajosok* (ezek tulajdonképpen ilyen közszói kapcsolatokká bonthatók fel: „a Hunyadi család tagjai”, „a Lajos nevű francia királyok”), *a Baleárok* (az egyes szigetek neve névelőtlen: *Mallorca, Menorca, Ibiza*, l. fentebb). Gyakran többes számúak a hegységnevek (*a Kárpátok, az Alpok*), de a földrajzi neveknek ez a csoportja amúgy is névelős.

Névelő kerül a tulajdonnév elé, ha olyan szintagma része, amelynek vezértagja elé névelő kívánczik: *a Máriától kapott levél, a Budapesten tartott kongresszus résztvevői* stb. Sok kutató ide sorolja a birtokos szerkezetet is, s az „*a Péter tyúkja*” típusú szerkezetben a névelőt a birtokszóhoz tartozónak tekinti (Kovács Márton [Simonyi], Nyr. 34 : 31, Seemann, Nyr. 39 : 454, Nagy J. Béla, Nyr. 79 : 14; a hivatkozást l. Grétsy László, MNy. 54 : 362, vö. még Nagy J. Béla: A Péter tyúkja. MNy. 55 : 263). Figyelemre méltó azonban, hogy névelő csak személynévi birtokos jelző előtt jelentkezik; az ilyesféle szerkezet: „a Budapest lakossága” teljesen szokatlan, bátran mondhatjuk, helytelen. Maga Nagy J. Béla is csodálkozik, amikor Kovács Márton idézett cikkéből megtudja, hogy „Kazinczy ország- és városnevek elé is odateszi a névelőt ilyen birtokos szerkezetekben: *a Magyar Ország szentséges koronájának, a Debrecen szemében, a Róma költőit, a Belgrád ostroma, a Léva omladékiban*” (Nagy J. Béla, MNy. 55 : 268). Pedig ha a névelő valóban csak a birtokszóhoz és nem az egész birtokos szerkezethez tartozik, Kazinczy nyelvhasználata következetes. Ez a szerkezet típus mégis elszigetelt maradt, s ha ma valaki a birtokos jelzőként álló ország- vagy városnév elé névelőt tenne, feltétlenül hibát követne el. A személynévi birtokos jelző előtt álló névelőnek tekintélyes irodalmi hagyománya van (*a Toldi Lőrinc fia, a Dózsa trónja* stb., vö. i. m. 269), mégsem mondhatjuk, hogy ez az egyedül helyes használat. Stílusértéke van: egy kis régies, egy kis népies íz vagy talán a népnyelvből táplálkozó klasszikus irodalmi nyelvünk íze. Nem ilyen stíluscélú szövegben legalábbis furcsa volna, pl. „a Johnson politikája”, „a Heisenberg egyenlete”. A birtokos jelzővel csaknem azonosan viselkedik az *-é* birtokjeles tulajdonnév: nem volna helyes „a Budapesté”, de mondhatjuk: *a Péteré*, sőt talán még ezt is: „Kennedy politikája más, mint *a Johnsoné*”.

Van még egy mondattani helyzet, amelyben csak személynév előtt állhat névelő, ország- vagy városnév előtt nem: az olyan, *van* nélküli mondat, amelyben az állítmány szerepét a határozó veszi át: *Itt a János!*; de nem mondhatjuk: „Hol a Bulgária?” e helyett: „Hol van Bulgária?” Személynév előtt

azonban az ilyen ígétlen mondatban el sem maradhat a névelő (vö. Nagy J. Béla i. h.).

A tulajdonnevek gyakran szerepelnek jelzőként. A MMNyR. a tulajdonnévi jelzős szerkezeteket két nagy csoportra osztja. Az első csoportban a fő jelentéshordozó a kijelölő jelző, tehát maga a név, a jelzett szó pedig értelmezőszerű, a tartalom csorbulása nélkül el is hagyható (MMNyR. 2 : 273–5). Ilyenkor a névelőhasználat ugyanolyan, mint az önmagában álló tulajdonnév előtt, tehát *Kovács doktor, Kovács elvtárs, Kovács úr, Margit néni, Eger város, Fejér megye, a Duna folyó, a Mátra hegység* stb. Ezért nincs névelőjük az *Izrael Állam* típusú államneveknek. A tulajdonnévi jelzős szerkezetek másik csoportjában a jelző inkább megkülönböztető szerepű, a fő jelentéshordozó a jelzett szó, s ez nem is hagyható el (uo. 275). Ezekben a névelő használata a jelzett szóhoz igazodik: *a Szabó család, a Habsburg-ház, a Belgrád rakpart, a New York-palota, a Berlin étterem* stb. Az ilyen szerkezetek tapadásos rövidülése magyarázza meg azt a jelenséget, hogy az intézmény- vagy tárgy névként használt — tehát átvitt jelentésű — személy- és helységnevek névelősek: *a Dózsa* (termelőszövetkezet, sportegyesület), *a Dunaföldvár* (hajó) stb. — A két típus közötti átmenetnek tekinthetjük az ilyen kifejezéseket: *a Pista gyerek, a Laci fiú, az Erzsi leány*. Noha ezekből a *gyerek, a fiú, a leány* éppúgy elhagyható, mint a *Pista bácsi, Erzsi néni*-félékből a *bácsi, néni*, a névelőnek szinte állandó jelenléte arra vall, hogy inkább így kell elemeznünk őket: *a (Pista nevű) gyerek*, a tulajdonnevet tehát megkülönböztető jelzőnek kell felfognunk. Mindenképpen ide tartozik *a Szabó fiú, a Szabó leány* típus: *a (Szabó nevű) fiú, a (Szabó családhoz tartozó) leány*.

II. Végezetül tehát így foglalhatjuk össze a tulajdonnév előtti névelőhasználat szabályait.

I. Szükséges a határozott névelő

A. a következő nyelvtani helyzetekben:

1. ha a névnek alkalmi jelzője van,
2. ha a név többes számú,
3. ha a név olyan szintagma része, amelynek vezértagja határozott névelőt kíván,
  - a) ha a név a megkülönböztető jelző szerepét tölti be,
4. személynév esetében, ha olyan mondat alanya, amelyben az állítmányt határozó helyettesíti;

B. a következő névfajok előtt:

1. természeti földrajzi nevek (hegy- és víznevek),
  - a) tájnevek (nem közigazgatási jellegű országrésznevek),
  - b) határrész-, dűlőnevek és ilyen jellegű városrésznevek,
2. utcanevek,
  - a) (belső) városrésznevek,
3. csillagnevek,
4. intézménynevek,
  - a) közszói kapcsolatból tulajdonnevesült államnevek,
5. címek,
6. épület-, építmény- és tárgynevek.

II. M e g e n g e d h e t ő (f a k u l t a t í v) a határozott névelő

- A.** a következő nyelvtani helyzetekben:
1. személynév esetében, ha birtokos jelzőként vagy *-é* birtokjellel szerepel (vö. C. 2.);
- B.** a következő névfajok előtt:
1. állatnevek,
  2. folyami szigetek nevei,
  3. némely országrésznev;
- C.** a következő stíluscélokkal:
1. bizalmas-népies, személynév esetében,
  2. népies-régies-irodalmi, a II. A. 1. alatt meghatározott esetben.

A fel nem sorolt kategóriákba tartozó, illetőleg egyéb nyelvtani vagy stilisztikai környezetben elhelyezkedő tulajdonneveket névelő nélkül használjuk. A névelőtlen tulajdonnév prototípusai: a személynév és a településnév (helység- és országnév). Az egyéb névfajokba sorolható neveknek — állatok, tengeri szigetek, országrészek, városrészek, várak, esetleg tárgyak neveinek — névelőtlen használata a személy- és településnevek analógiájával magyarázható.

J. Soltész Katalin

Buda magyar dűlőneveiről

I. A budai tanács 1847. június 11-én határozatot hozott a város hegyeinek és völgyeinek magyar elnevezéséről, újakról és a régiek megmagyarosításáról. Összesen ötvennyolc helynevet rögzítettek, amelynek jelentékeny hányada ma is él. Ilyen tömeges névcserére az újabb időben is csak az utcák esetében találunk példát, külterületi vonatkozásban ez egyedülálló jelenség. A mesterséges névadásnak 1847-i példája eddig sem volt ismeretlen a nyelvészeti irodalomban, hiszen Tolnai Vilmos „Nyék, és Buda dűlőnevei” címen felsorolta az új és korábbi neveket (MNy. 9 : 455—7.), Szabó T. Attila érdekes adalékokkal egészítette ki az eseményt (Nyr. 83 : 232—3). Más összefüggésben tárgyalta Lőrincze Lajos a „Földrajzi neveink életé”-ben (1967-i kiad. 23—4). A várostörténeti irodalomban Seenger Ervin kivonatossan ismertette a határozatot (Budapest 1967. márc. 26—7). A névadási határozatról azonban ez idáig nem jelent meg összefoglaló ismertetés.

II. Pestet egy középkori útleírás nagy és német városnak mondja, Buda első lakói pedig Pestről települtek át a tatárjárás után, s a név szerint ismert városbírák majdnem mind németek. Ennek ellenére Budának jelentékeny magyar lakossága és a dűlőknek a középkorban magyar nevük volt, amint ezt egy 1505-ből és egy 1531-ből fennmaradt bordézsmajegyzék tanúsítja (Belitzky János. Tanulmányok Bp. múltjából. 6 : 62—112).

Változott a helyzet 1686 után, mivel a törökök kiűzetésével a város és környéke lakatlanná vált. Az ostrom alatt lerombolt városba főként bajor telepések érkeztek közvetlenül a visszavívás után. Pesthidegkútra a Schwarzwald környékéről jöttek lakók 1706-ban, Budafokra és Csepelre egy évtizeddel

később Savoyai Jenő Breisgauból hozott embereket, Soroksárt 1741-től népesítette be Grassalkovich Antal, ez időben vált újra lakottá Békásmegyer, Budakeszi és Budaörs. A németek a hajdani helyneveket nem ismervén újakat adtak. A XIX. század közepére azonban Buda és környéke erőteljesen megmagyarosodott, és szükségessé vált a dűlők magyar elnevezése.

A hegykeresztelőt valóságos nemzeti ünnepként tartották meg a Zugligetben 1847. június 19-én. A konzervatív Budapesti Híradó és az aulikus Honderú kivételével ott volt az egész magyar sajtó, hiányzott azonban Pest város hivatalos küldöttsége. A Vadászdudvar nevű vendéglőben — Zugligeti út 61., jelenleg általános iskola van a helyén — 150 meghívott vendég tószolt, mulatott és „Egressy jeles bandája Erkel Hunyadijának egyik megragadóbb dallamát játssza”. A névadási határozatot a Tündérsziklánál olvasták fel, késő estig szórakoztak, majd gyalog kísérték haza Döbrentei Gábort tabáni lakásáig, a ma róla nevezett utcáig. Ő volt ugyanis a keresztapa.

Az ünnepélyről beszámoltak az egykorú lapok, az Életképek pedig (1847. II. 18—20, 52—54) teljes terjedelemben közölte az okmányt „Buda sz. kir. fővárosa 1847. évi június 11-dik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve a budai tájak, hegyek újdón elneveztetését illetően így hangzik” címen. Minden idézetünk innen való.

„A közgyűlésben egyesült polgárság azon hitben él, miszerint a hazafiúi kötelesség a fennálló törvényeknek eltérése vagy kénytelen követése által teljesítve nincsen, hanem hogy szükséges, miszerint főképpen a nemzet léteges fejlődésére számított törvényeknek, köz- és magánéletben minden lehetséges becsületes módon és minnél teljesebb divatozás szerzettség, — létegesítő illy törvények között fő helyen állónak tekinti azt, melly következményeiben a nemzetiség megalapítását, melly egy népnek önnönéből és így saját fejlődésű életét biztosítja; ezen törvény hatását előmozdítani folyton igyekeztvén, ezt jelenleg tanúsítani azzal is kívánja a polgárság, miszerint közemlékek, mellyek a multat a jelennel összekapcsolják és a jövődőhöz szólanak, e fővárosban már alig léteztvén, — birtokainak azon völgyeit, és bérceit, mellyeket maradandó emlékül a természet képezett haszonra és élvezetre, nevekkal díszítse, mellyek a régibb és újabb történet némely szakaira vagy eseményeire emlékeztetvén, vagy legalább országos nyelvből merítettvén, a köz cél, t. i. a nemzetté olvadás megközelítésére untalan intse mind azokat kik azon tájakon örvendeznek és kéjelegnek, vagy azokat művelik és a szorgalom veritékével hasznosítják. Ehhez képest következő elnevezések, mellyek nagyobb számban Döbrentei Gábor k. tanácsos úr és a magy. tud. társaság rend. tagjának jegyzeteiből merítetttek, rendeltetnek jegyzőkönyvbe iktatni.”⁵³

A jegyzőkönyvben ezután következik az új nevek felsorolása és indoklása földrajzi egymásutánban, majd vegyes rendelkezések következnek.

„... a telektiztség utaltatik, hogy ezen elnevezéseket 1848. nov. 1-től kezdve tisztkedésben használván, azokat a kiadandó birtoklevelekbe is iktassa; a csőszöket pedig kötelezze, hogy kerületök nevét táblára jelölve ez idén is kitűzzék.

Többire nézve a közgyűlés gondoskodandik, hogy a külterületekről megfelelő, a külön dűlők határait feltüntető térkép mielőbb készitessék, és az magyarázattal is ellátassék, valamint hogy a külön helyek nevei állandó jelek eszközével a nép emlékezetébe átvitettvén, szokás és hagyomány útján örökítessenek.

Végre méltatván azon fáradozást, mellyet a nemzetiség kifejtésében

folyton buzgólkodó t. cz. Döbrentei Gábor k. tanácsos úr közremunkálása által ezuttal is hozott áldozatul, ezen elismerést nekie az elnökség útján kijelentetni határozatott. Felolvastatott és helyben hagyatott. Budán 1847. június 11-dikén tartott közgyűlésben, Offner polgármester m. k.”

Ez a határozat szellemét és megfogalmazásának idejét figyelembe véve világosan mutatja a nemzeti függetlenség gondolatának érlelődését, az 1848—49-i szabadságharc közeledtét. Ennek kitörése és bukása okozta, hogy az említett térkép nem készülhetett el és bizonyára ahhoz is hozzájárult, hogy az új nevek egy része nem honosodott meg. A további részletezésben a névadás indoklásának némely tévedésére is kénytelenek leszünk rámutatni, ez azonban semmit sem von le annak az értékéből, hogy Döbrentei Gábor és Buda polgárságának a közgyűlése a német helyneveket magyarral cserélte fel.

III. A rendelkezés földrajzi rendben a Rózsadomb-csoporttól indul és előbb É-ra, majd D-nek kanyarodva jut el a budafoki régi határig.

1. Rézmál. A legelsőként adott név helyrajzi és nyelvi indoklása hibás. Akkor a mai Rózsadombot nevezték így el, ezt azonban soha nem viselte. Ma a Rózsadomb és Rókus-hegy között van ilyen dűlő, de neve inkább csak térképeken él.

1847-ben így indokolták a rendelkezést: „Rézmál — az eddig volt Kálvária és Kőbánya helyett — nem azért mert e helyet Gül Baba, Rózsa atya’ a híres török dervisnek síremléke most is jelzi, hanem mert ezen elnevezés, mely rózsahegyet jelent, már egy 1394-ben kelt oklevélben is feltalálható imigyen: Magistratus Cittis Budae de vinea in territorio suo Rézmál vendita, fassionales edit. (Fejér Cod. Dipl. XII. 252. 1.)” A jelzett oklevél nem ezt, hanem Kuncz ispán majorját emlegeti, amelyet utóbb Szilágyi Erzsébet vásárolt meg, s a Budakeszi út mentén feküdt. Erre emlékeztet az ide vezető Szilágyi Erzsébet fasor is. Nyelvileg sem Fejérnél, sem az Orsz. Lt.-ban őrzött eredetiben (DL 7931.) nem *Rézmál*, hanem *Rezzmal* olvasható. Ezen kívül nem jelentett a szó régen sem Rózsa-hegyet.

Az összetétel *mal*, illetve *mál* utótagjával sokat foglalkozott a nyelvészet Legrégibb, de nem fővárosi adata az OklSz.-ban 1275-ből való. A várostörténetben ismert 1505. és 1531. évi sasadi bordézsmajegyzékekben *Kumal*, *Kys Wymal* és *Nagh Wymal* fordul elő budai helynévként, mindegyik szőlővel beültetett domboldal (Belitzky: i. h.). *Mál* szavunk számos helynévben ma is él, például az Aggtelek melletti Szin községben *Mál*, *Máloldal* és *Máltető* alakban. Budapesten is van *Előmál*, *Zöldmál* stb. A szó eredetileg négy lábú állatok hasi és melli részét és az ottani zöldmet jelentette, innen a hegylábhoz hasonló névátvitellel került a helynevekbe, ahol rendszerint déli fekvésű oldalt jelöl.

A *rez* előtagra Pais Dezső 1338-ból idéz *Rezut* alakot (MNy. 7 : 166). A Budapesti Hírlap (1911. máj. 5.) nyelvjárási adata szerint jelentése ’magas fennsík, erdőbeli irtás’, s így látja Pais professzor is. A Rézmál budai dűlő mai megfelelője tehát *déli fennsík* lehetne.

2. Szemlőhegy. Helye a Ferenc-hegy, a Zöldmál és a Rózsadomb között van. A határozat szerint Szemlőhegy lesz „az eddigi volt Józsefhegy helyett. Ez elnevezés onnan származik, hogy t. i. egy Józsefszobor régen elpusztulván, a hagyomány és a létező térképek útmutatása szerint Buda utolsó ostromlása alkalmával a hadsereg éjszakai részének fő őrhelye volt.” Ennek alapján a

szemlő elem a szemlélő rövidítése. Az indoklás helytálló. A névvel azonban az történt, hogy gyökeret vert, de mellette közszájon és a szakirodalomban tovább él a *József-hegy* is, így ugyanannak a tájnak két neve van. Találunk *Józsefhegyi út*-at, de *Szemlőhegy utcá*-t is. A *József-hegy* nevet a jezsuiták adták, akik a XVIII. században birtokolták a területet. A határozat ugyan egy elpusztult szobrot említ, de egy 1733-ban megjelent német nyelvű városleírásban „eine Capell des Heil Josephi”-ről olvassunk, ami szintén hozzájárulhatott a névadáshoz.

3. Vérhalom. Eredetileg a mostani Ferenc-hegynek szánták a nevet, az újabb térképek a Rókus-hegy É-i lejtőjét tüntetik fel vele, de a lakosság csak a Vérhalom tere használja, dűlőnévnek nem. Döbrentei indoklásában a *Vérhalom* név arra utal, hogy Zsigmond idejében itt temették el a „belbékétlenségek folytán” kivégzett Hédervári Kont Istvánt és 31 társát. „Ugyanide hozatott — írja a jegyzőkönyv — a Mária Magdolna várbeli magyar szentegyházból 1457. évben Hunyady László teteme hajnalban.” A történelmi hitel érdekében Thuróczy Krónikájára (4. rész VIII. fej.) és Bonfinire (Decades III. Lib. VIII. 522) történik hivatkozás, de e helyeken csak a kivégzésről esik szó, az eltemetés helyéről nem. Emellett nyelvérzékem szerint csak bűnt lehet bűnre halmozni, a jogászok bűnhalmazatról is beszélnek, de a Vérhalom majdnem értelmetlen. A népetimológia színes példajaként jelezzük, hogy akadt szerző, aki a pióca német *Blutegel* nevének *Bluthügel*-re változását tételezte fel s ennek fordítása volna a magyar helynév. (Pali bácsi [Joanovocs Pál]: Budai notesz.) Hogyan kerültek azonban piócák a fennsíkra? A név egyébként is Döbrentei leleménye, s 1847 előtti előzménye nincs.

4. Mátyáshegy. A Hármashatár-hegy előterében, a Szépvölgyi árok felett emelkedő 300 méteres magaslat. Az elnevezés indoklása: „Mint eddig is, Hunyady Mátyás királyról elneveztetett, és az ó-budai reformátusok ajkán még most is Mátyáskirály-hegye; azonkívül egy névtelen német író ezeket közli: »Item, einer (Berg) hiist Vaskapu, der andete Matthjas király hegy.« ” A budai németséggel és hibás helyesírással fogalmazott szöveget Döbrentei egy fontos várostörténeti dokumentumnak számító kéziratból idézte, amit azóta nyomtatásban is közzétettek.

5. Árpádorma vagy Árpádorom. A név nem honosodott meg, ma *Felső-Kecske-hegy*-nek hívják, a Hármashatár-hegy fő röge alatt fekszik. Döbrentei magyarázata szerint itt lehetett Fehéregyháza, ahol az anonymusi szöveg szerint 907-ben Árpád fejedelmet eltemették. Az erre vonatkozó bőséges kutatás máig sem tudta tisztázni a temetkezés helyét. 1847 előtt Geisberg volt a neve a hegyoldalban legeltetett kecskenyájak után. Gyakran szerepel középkori okmányokban is, legkorábban 1292-ben: „...ad montem qui Morahely dicitus”, 1295: Morahel, 1328: Monoroshog, 1332: Monoroshig (Tanulmányok Budapest Múltjából. Továbbiakban TBM. 6 : 77, 83).

6. Törökvész. Ma is használják és a Rózsadomb-csoport fennsíkján a Látó-hegy D-i lejtőjét jelzi Pasarét és Zöldmál között. Döbrentei nagyobb kiterjedésűnek szánta, úgyhogy a Rókus-hegyet is magába foglalta volna. A névadás indoklása szerint Buda 1686-ban történt visszavívásakor Szulejmán nagyvezér három ízben próbált segítséget küldeni a Várban rekedt törököknek,

s e helyen súlyos vereséget szenvedtek. Először egy 8000-es csapat hátrált meg, 3000 halottat hagyva maga után, majd 10 000-ból esett el 2000, végül egy kétezres egységből a Várig jutott ötszáz, mások szerint csak száz. „Ezen nevezetes esemény fenntartására szolgálанд az említett elnevezés.” A régi nevek — *Fruchtbare Ried* és *Ochsen Ried* — fordításban sem élnek.

7. Pasarét. Az Ördög-árok bal partján, a Rókus-hegy Ny-i lábánál elterülő villanegyed. A határozat így nyilatkozik róla: „Eddig: Disznórét és Zsírdomb. Abdurahman nagyvezír Arnaud Abdi Budának 98-dik pasája, kötelessége vitézül teljesítése közben 1686-ban a bécsi kapunál nyíló téren elesett, és vele a török hatalom Magyarországon megtörtett. Hogy el ne feledhesse ezen község soha, miként a magyar nagyok pártoskodása és irigykedése a fővárost és ezzel együtt az országot idegen kézre juttatá és a pasák uralmának 150 évre utat simítván, a nemzet kifejlődésének akadályait, miket elhárítani még most sem képes, már akkor halmozgatta, — lón e nevezet elfogadva.”

Döbrentei lovagias lelkülete tehát térséget adományozott az utolsó budai basának, de csak emlékeztetőül. Néhány évvel utóbb ifj. Palugyay Imre már tudni véli, hogy „itt a budai pasának rétje volt” (Buda-Pest szabad királyi városok leírása. 1852. 155). Ez azonban legenda: ha így lett volna, tudnák ezt az akkori ábrázolások is. Marsigli olasz hadmérnök török feliratú térképei azonban *Eire dere* és *Eire dere bairi*, vagyis *Görbe-völgy* és *Görbe-völgy lejtője* neveken szerepelteti, amit az tesz érthetővé, hogy a mai állapottal ellentétben nem a Húvösvölgy felé terjedt, hanem elhajlott a Zugliget irányába, ami akkor *Disznózug* volt. Ez értelmezi a határozatban említett *Disznórét* nevet is.

A Pasarét helynév sajtóságon budai, német—szerb keverékszóból származik. A tabáni rácok egyszerűen *pasá*-nak, vagyis 'legelőnek' mondták, mivel a tulajdonukban levő területet a régi térképek zsembóként, füves tájnak ábrázolják. A németek *Ried*-nek hívták, ami ugyanazt jelenti. A két szó egymás mellé került, az utótagot lefordították, az előtagot *basá* értelemben meghagyták. Erre az értelmezésre nyelvileg is megvolt a lehetőség, mert a szerbben és a horvátban a *pasá* 'legelőt' és 'basát' egyaránt jelenthet, a két szónak csak nyelvtani neme különbözik. Ebben az értelmezésben ismeri a köztudat is.

8. Nyék. Fővárosi helynévként legkorábban a budai tanács 1333. márc. 3-án kelt irata említi *Néék* alakban. Akkor még ilyen falu is volt. Erről Csánki Dezső (1 : 14) 1389-ből *Nyek villa*, 1425., 1449., 1472. évekből *Nyek* nevet ismer, ami „Budától ény. a mai Jánoshegy és Hárshegy tövében feküdt”. Rupp Jakab, Salamon Ferenc és legújabbán Györffy György ezzel teljesen megegyező véleményen vannak (Bp. Régiségei. 16 : 27). Tárgyi bizonyítékot Garády Sándor szolgáltatott, aki Mátyás király vadászkastélyának romjait a II., Vörös Hadsereg útja 78. sz. telken, Nyék falu templomát a Szajkó u. 2/d alatt tárta fel (TBM. 1 : 99—111).

Ezzel szemben Oláh Miklós 1536-ban írott művében (*Hungaria et Attala. I. V. 5*) a „cui nomen est Nyék” királyi vadaskertet három magyar mérföldnyinek írja, s nyomában Vályi Nagy András (Magyarország leírása. 1799. 3 : 266.) egészen Solymárig terjeszti ki. Rájuk támaszkodott Döbrentei is, mert a Nyék dülő helyét így határozta meg: „... azon terület, mely Árpád-órom és Bátorhegy, Pasarét és a hidegkúti határ között fekszik, eddig Leopold-feld, Teufelsgraben, Huttweide, Schwarzköpfl, Hafnerbergl és Thiergarten” neveket viselt. Ebben a kiterjedésben nem élt meg, de a „Nyék mint dülőnév

a Fazekas-hegy és Vadaskert tájékának jelölésére a legutóbbi időkig használatos volt.” (Bp. természeti földrajza. 74). Térképeken megtaláljuk, de nekem senkitől sem sikerült hallanom, a köztudat nem ismeri.

A szó etimológiájával Tolnai Vilmos (MNY. 4 : 82—4, 9 : 455—7), Pais Dezső (MNY. 49 : 278—93), Németh Gyula (A honfoglaló magyarság kialakulása. 221, 225—6, 241—5, 272—3) és mások is foglalkoztak és megoldották. Nyék a honfoglalás korában törzsnév volt, Konstantinos Porphyrogenetosnál fordul elő *Neki* alakban. Ebből vált helynévvé. Eredetileg finnugor közszo ’vadaskert, sövényel kerített hely, árok, erdő, berek’ értelmekkel. Pais Dezső főleg a ’körülkerített hely’ jelentést hangsúlyozza, ami egybevág Oláh Miklós leírásával a szoban levő budai helyről.

A Nyékkal kapcsolatos Döbrentei-féle határozatban szereplő némely helynévről külön cikkelyben szólok, a többiről itt.

A *Schwarzköpfl Feketefej* fordításban ma is él a Nagykovácsi út mellett. Nevét sötét színű dolomit anyagáról kaphatta.

A *Hafnerbergl* most is *Fazekas-hegy*, amit agyagos talaja magyarázhat, de lappanghat benne egy hajdani tulajdonos neve is.

A *Thiergarten Vadaskert* néven közismert a hűvösvölgyi villamos végállomásnál, s nyilván Mátyás egykori vadászterületének emlékét őrzi, így összefügg a Nyék dűlőnévvel is.

A *Teufelsgraben* napjainkban *Ördög-árok*, ami Nagykovácsitól indulva az Erzsébet-hídnál éri el a Dunát, belterületen fedetten. Nevét folytonos áradásai, pokoli pusztításai miatt ruházták rá, utoljára 1875-ben söpörte el a Tabán házeit. Ezen kívül még négy ilyen nevű meder van a főváros jelenlegi területén.

A *Leopoldfeld Lipótmező* néven általánosan használatos. A helynév származását illetően szélteben hangoztatják, hogy *Lipót* császár (melyik?) vadászterülete volt, sőt az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet épületét is ő emeltette vadászkastély céljára. Az igazság az, hogy nemrégiben ünnepelték felépültének centenáriumát. Ezzel szemben Buda város 1826-ban Göpp Lipótnak adta el a térséget, aki mulatót építtetett rajta, s a térség az ő nevét őrzi.

9. Kurucles. Használatos helynév a Hárs-hegy alatti terület ama részére, ahol a Kuruclesi út kanyarog. 1847 előtt *Maxengraben*, *Miksa-árok*, valószínűleg Frankenburg Miksa budai városparancsnok tulajdonjoga alapján. Mai nevének magyarázata: „E völgyes tájban leskelődtek II. Rákóczy Ferenc hadához tartozott azon kuruc csapatok, melyek a város lakóit hosszabb ideig zaklatták . . .” A háborgató kurucok ellen a városi jegyzőkönyvek szerint „a karhatalom többször kirendeltetett”. A velük szembeni elítélő rosszallás Miller Ferdinánd leírásán alapszik, aki szerint 1706-ban elhajtották a marhákat, szüretelni próbáltak, a város alsó falai alatt táncoltak (Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi. Budae 1760. 140). A régi városleírásokban ez a hang általános. Például: a Kurucles „neve azon szörnyű időkre emlékeztet, amidőn a hirhedt kurucok egyik csapata hosszabb ideig itt rejtőzött” (Haeuffler: Buda-Pest. 1854. 3. rész 17).

10. Bátorihegy. A név nem él, *Nagy-Hárs-hegy*-nek hívjuk. 1847-ben a „Bátorihegy — eddig Lindenberg” nevét hosszasan és alaposan azzal indokolták, hogy ma is megvan az a barlang, ahol Báthory László élt 1437—57 között,

elkészítvén a teljes magyar bibliafordítást. A főváros 1911-ben fekete márványból emléktáblát helyezett a bejáratához. Költői emlékünk is van róla „Báthory László barlangja előtt” címen:

Ültem a barlang előtt elmerengve.
Itt ülhetett ő ötszáz év előtt
Húsz hosszú éven át:
A pálosrendi remetebarád.
Öreg betűit róttá, egyre róttá,
Magyarra fordítván a bibliát.
(Reményik Sándor: Egy eszme indul. Kolozsvár, 1925.)

A korábbi és ma is használt Hárs-hegy névre a legkorábbi adat egy 1768-ból származó térrajzon található (TBM. III. 29. sz. mell.). A hegyet teljesen konvencionális névadási móddal: az erdő leggyakoribb fafélésegeről nevezték el. Legelső neve *monte Nandor*, amelyet Rédei Dezső idézett egy 1412-es oklevélből (Budai Krónika 1939. jún. 26. 5). Gyakrabban szerepel *Pál-hegy* néven a budaszentlőrinci pálos kolostor után, amelyhez Báthory László is tartozott. Rendházuk műemlékromjai a Budakeszi út 93. sz. alatt láthatók. A törökök is erre emlékeztettek a *Kesislík bairi*, *Barátok dombja* névvel, amit Fekete Lajos Szilahtár és Pecsevi török szerzőktől idéz (Bp. a török korban. 98).

11. Bátoralja. A határozat szerint: „... azon völgy pedig, mely a [Hárs-hegy] tövében a szépjuhásznétól a Kuruclesig vonul és a budakeszi úttal határos, eddigelé pedig különben is névtelen vala Bátoraljának neveztesék.” Oka az előző cikkelyben mondottakkal azonos. Az 1847 előtti névtelenség nem bizonyos, mert többször előfordul *Unter der Schäfferin* formában az azonos nevű vendéglő után, amely a mai Ságvári ligetben volt. A Bátoralja név a telekkönyvben és a térképeken szerepel, de a közönség csak elvétve használja.

12. Ferenchalma. A Kis-Hárs-hegy folytatásának gerincében fekvő 256 méteres magaslat. „— Franzenshöhe — dicsően uralkodott I. Ferenc király tiszteletére, kinek idejében a ferenchalmai kápolna és egyéb épületek nagyrészt a fenn említett pálos kolostor romjainak köveiből építettének. Továbbra is eddigi nevén marad.” A nevezett császár korában dühöngött az abszolutizmus, vérbe fojtották a magyar jakobinus mozgalmat, de a helynév él, ha nem gondol is senki az uralkodóra. A múlt századi turisták tréfásan *Faulenzer*, *Heverő* néven is becézték.

13. Virradó. Erre a névre „azon dülő neveztetik, mely Ferenchalma, Pozsonyihegy és Virányos között elterül, és mely nagyobb részint néhai Köffinger telkeit és lakházait foglalja magába.” A névadást nem indokolták, feltehetően keleti fekvésére gondoltak. Nem él.

14. Pozsonyi-hegy. A határozatból: „Pozsonyi hegy, eddig Johannisberg. E név a város régiebb határjárásai jelentéseiből vétetett, hol egyszersmind az elnevezés okául az hozatik fel, hogy a hegy ormáról Pozsony várát láthatni; — a körülfekvő helységek, jelesen Budakeszi lakosai jobbra most is Pressburgerbergnek nevezik.” Gondosan kerestem levéltárakban és szakirodalomban a

jelzett határleírásokat, de nem akadtam nyomukra. Bizonyos azonban, hogy a Pozsonyig való látás képtelenség, mert tiszta időben is legfeljebb 75—80 km a látóhatár a János-hegy 529 m-es magasságából a föld görbülete miatt. A budakesziek feltevésem szerint valamely személynév után emlegethették így. Ma már csak a hegy É-i lejtőjét mondják — igen ritkán — Pozsony-hegynek.

A *János-hegy* elnevezés előbb is, jelenleg is általános. Eredetéről sokféle nézet ismeretes, igazolni mindegyiket nehéz. Úgy vélem az a magyarázat a legvalószínűbb, hogy a pálos szerzetesek adták a nevét még a XIII. században, amikor Hench János budai bíró a hegyet nekik ajándékozta. Egy másik felfogás: „Több forrás szerint a hegyet Hunyadi Jánosról nevezték el, aki állítólag gyakran járt is ide vadászni.” (Bp. természeti földrajza 85). Erről Garay János egy mondát is feljegyzett. Mások szerint Nepomuki Szent Jánost őrzi a név. „A Nyék tetején lévő Szent János szoborról kapja nevét a Johannisberg” (Hóman—Szekfü: M. nemz. tört. 4 : 392). Ez volt a véleménye Jókainak is. (Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Továbbiakban OMIK. 3 : 124). Palóczy Edgár magában álló ötlete szerint Szobieszki János lengyel király a névadó (Budai Napló. 1931. aug. 25. l.).

15. Vajdabérc. A név egy kopár dolomitrögre vonatkozik a korábbi jellegtelen *Felsen*, *Sziklák* helyett, mivel így „nevezé el az evangélikus tanuló-ifjúság a Tündérhegy alatt lévő azon sziklát, melynek oldalán szeretett tanára, néhai Vajda Péter Dalhon című munkáját jobbára költé.” A költő egy évvel korábban, 1846. febr. 10-én halt meg. Petőfi versben búcsúztatta, amelyben természetszeretetére is utal:

Sirassa benned elhunyt férfiú,
A természet leghívebb gyermekét,
Sirassa benned dalnokát a hon,
Legkeserűbb az én könnyűm, ki benned
A függetlenség hősét siratom.

Lauka Gusztáv kiemelten hangoztatja visszaemlékezéseiben Vajda Péter rajongását a szabad természet iránt. (Vajda Péter: Költemények prózában. 1958. 243.) Kár, hogy a név elfelejtődött, és a turisták leginkább *Tündérsziklá*-nak mondják. Egyébként 1847. jún. 19-én itt olvasták fel a határozat teljes szövegét.

16. Virányos. Zugliget néven közismert kirándulóhely. Tolnai Vilmos ezt írta róla: „Zugligetet a disznófőből csorgó forrás után eredetileg Schauwinkelnek nevezték; a Biedermayer széplelkek egy hang elhagyásával a költőibb Auwinkelt csináltak belőle. Ezt 1833-ban szóról szóra lefordították Ligetzugnak. Döbrentei pedig a balatonmelléki Szigliget mintájára Zugligetre változtatta.” (Föld és Ember 1921. 67, egyezően MNy. 9 : 455). A tetszetős — és szélteben elterjedt — magyarázat legalábbis pontatlan. Döbrentei ugyanis a Zugligetet sem tekintette jónak. „Virányos, felváltja a Schauwinkel, Auwinkel, Zugliget vagy Disznózug — sem a miveltebb nyelvnek, sem a vidékről képezhető fogalomnak még nem felelő neveket; . . . Terjed e táj Viradótól és Pozsonyi hegytől Isten hegyének Hajnalos nevű oldaláig.” Világos tehát, hogy Döbrentei nem Zugliget, hanem Virányos nevet adott a térségnek, amit csak egy kis dűlőcskére alkalmaznak napjainkban, olykor-olykor.

A néphagyomány szerint a Schauwinkel onnan ered, hogy az egyik budai basának itt állott a nyári rezidenciája, ahol keresztény felfogás szerint nagy disznóságok történhettek. Jókainak más a nézete: „A Zugligetet (Auwinkel) a közelmúltban inkább Schauwinkelnek nevezték Mátyás Nyékjének vadkanjairól” (OMIK. 3 : 124). Így gondolta ezt Ágai Adolf, Bévilaqua-Borsody Béla és más várostörténészek is, s a vélemény realitását nem is lehet kizárni. Tény azonban, hogy a Disznófő forrásnak vadkanfej foglalatja van, és ilyen alakzatot mutat a szikla is, tehát a név erről is eredhet.

Végül állásfoglalás nélkül felvetem annak a lehetőségét, hogy nem is biztos a Schauwinkel eredetisége és az Auwinkel származék volta. Dvihalny Anna Mária (A budai szőlőművelés története 49—50) ugyanis a telekkönyvekben 1701-ben és 1702-ben *Auwinkel* bejegyzést talált, és csak 1703-ban tűnik fel a Schauwinkel. A *Ligetzug* német megfelelője tehát eredetibb is lehet.

17. Mátyáscsurgó. A Szabadság-hegyről lefutó Harang-völgyben a Tündérhegyi út mellett egy forrásnak, egy vendéglőnek és a környéknek a neve Disznófő. Erre vonatkozik a határozat: „Mátyáscsurgó azon forrás, melly annak előtte Disznófejnek, Saukopfnak neveztetett; minthogy pedig az újabb név Döbrentei Gábor úrnak a forrásivó épületén látható verszete által divatba kelt, az hivatalosan is használtatandik.” Élünk a gyanúval, hogy a közönség akkoriban sem igen használhatta a nevet, csupán a közgyűlés udvariassága mondatta a fenti szavakat, mert az 1850-es években is *Saukopfquelle* fordul elő. A Disznófej és Mátyáscsurgó különben egyazon hagyományon alapszik. Az 1845-ben kiadott legelső magyar nyelvű *Vezéd* (p. 106), vagyis városleírásban ugyanis ez áll: „Mátyás király idejebeli vadkan vadászatokról híres disznófő”. Így írt róla Jókai is (OMIK. 3 : 124).

18. Tündérhegy. „A rögtön nyíló csodaszépségű kilátásról neveztetett azon csúcs, melly fokozat gyanánt a Pozsonyihegy és Vajdabérc között kikerkedik.” Nevére szeszélyes sziklaalakulataival is rászolgált. Korábbi német neve: *Am Himmel*.

19. Hunyadorom. Ezzel a névvel „jelöltetik azon terület, mely Laszlovszky, és azon szőlőút között van, melly az úgynevezett Zugligeti szőlőket a kút-völgyiektől elválasztja; — éspedig emlékezetére néhai Hunyady János, az ország egyik legmagasztosabb jellemű fiának.” A zugligeti végállomásnál magasló orom neve. 1847 előtt a tulajdonos családról *Laszlovszky-hegy* nevet viselt.

20. Istenhegy. Nevét leginkább az Istenhegyi út őrzi, önmagában nem nagyon használják. Eredete az egyházi tulajdonban volt *Isten-kút*-tal kapcsolatos. Döbrentei az egész Szabadság-hegynek szánta a nevet.

21. Hajnalos. A Szabadság-hegy K-i oldalának az a darabja, „melly a Nádor kúttól Virányosig és le a völgyig elterjed, a birtokosok kívánatához képest, minthogy ez oldalon a kelő nap sugarai mintegy előmlenek.” A név elenyészett, előzménye sem volt.

22. Táboros. A Szabadság-hegy D-i részének azzal a megokolással adták ezt a nevet, hogy 1686-ban itt táboroztak a Várat ostromló nemzetközi csapa-

tok. Azóta kiveszett a köztudatból. Régebbi *Rothelacke* elnevezését vöröses színű agyagos talajával lehet kapcsolatba hozni.

23. Vezérhalom. „— eddig *Raitzenköpfl.*” A *Rácfejecske* névre az adott okot, hogy a területen ilyen tulajdonosok szerepelnek a telekkönyvben: *Meatovics, Szukovics, Vukassinovics, Stotistics* (Gárdonyi Albert. TBM. 2 : 171). A *Vezérhalom* „név telekkönyvekben divatos . . . miután ezen elnevezés azon történetbeli adaton alapul, melly szerint ez ormon vala a Buda visszavételére összegyűjtött 160.000-nyi hadsereg fővezérének, Károly lotharingi hercegnek sátora felütve; az továbbra is használandó.” A nevet csak elvétve emlegetik, pedig Jókai emlékezete szerint Döbrentei még epigrammát is írt róla, mit egy kőlapra véstek:

Száznolcvan év hirdet téged Vezérhalom;
Rólad száll Budára mentő diadalom.

24. Bélakút. Középkori forrás XVIII. századi kútházzal a XII., Béla király út 30. sz. telken. A határozat szerint *Bélakút* lesz. „— eddig Bründl vagy Königsbrunn; — IV. Béla király tiszteletére, ki a városba kézműves iparos gyarmatokat hozván a művesség áldásos munkáját megindította vala és valamint a személybátorságot úgy a tulajdon szentségét 1244-ben kiadott királyi kiváltságlevéllel biztosítani törekedett.” A közgyűlés határozatára utal a forrás vörösmárványból készült táblájának ez a felirata: „BÉLA / KIRÁLY KUTJA / Állittatá e jelkövet / KDICS Pál H. ÜGYVÉD / 1847-beli junius 12. napja / emlékeül, melyen sz. k. / Buda ns. fővárosa e / kegyes és magyar néven / kihirdetteté.”

A forrásnak nem maradt fenn középkori neve, de elképzelhető, hogy volt. A törökök talán ezt mentették át, mert Marsigli Alajos Ferdinánd térképén *Kral bunar bairi, Király forrás dombj*-nak írja a hegyet, Szilahtár pedig *Kral binari*-nak a forrást (Fekete Lajos i. m. 98).

25. Nádorkút. A kút forrásépitménye a XII., Költő u. 1. sz. alatt van. „— Doctorbründl, melly a Hajnalost a Vezérhalomtól elválasztó út szélén csörgedez, és mellynek vize a Béla-kútéval vegyítve a Városház előtti medencébe vezetékztetik. 1847. évi január 13-kán elhunyt József cs. kir. főherceg Magyarország 50 éves nádora ivóvizét innét hozatván naponként, hogy emlékezete e szép virányú tájon is fenntartassék, e forrás Nádorkútnak neveztetik.”

A korábbi *Doktor-kút* vagy *Orvos-kút* elnevezés oka az, hogy 1716-ban Eberhardt von Everling törzsorvos készítette azokat a terveket, amelyek alapján Kerscheneister Konrád irányításával ólomból és fenyőfából készült csöveken vizét a Várba vezették. A két pont között 180 m a szintkülönbség, s így a vezeték magától működött. A *Nádorkút* elnevezés egyáltalán nem honosodott meg, az *Orvos-kút*-at az 1880-as években felváltotta a napjainkban kizárólagosan használt *Városkút*. Ez nem tulajdonjogra utal, hanem arra, hogy 1882-ig a város innen is kapott ivóvizet.

26. Svábhegy. Az 1847. évi határozat nem a mai Szabadság-hegyet, hanem a Martinovics-hegyet nevezte el Svábhegynek. „Svábhegy, melly Buda városa, az Istenhegy és Pasarét között áll, és eddig Kleiner Schwabenberg név alatt ismertetik. Fenntartatik neve az itt táborozott svábok és annak emlékezetére, hogy Károly lotharingiai herceg 1686. szept. 2. napján esti 6 órakor hat

ágyút süttetvén el, Budának utolsó megostromlására és elfoglalására adatott vala jelt.” A *Kis-Svábhegy* név hivatalosan 1945-ig volt használatos, azonban még most is hallani.

Jelenlegi nevét 1945. jún. 18-án Vas Zoltán akkori polgármester rendelete így magyarázta: „A polgármesteri XI. ügyosztály előterjesztése alapján a székesfőváros XII. kerületében lévő, eddig Kis-Svábhegy néven ismert hegycsúcsot — a magyar szabadságmozgalom nagy vértanújának emlékére, akinek sírhelye a hegy tövében van — Martinovics-hegy névvel nevezem el.”

Martinovics Ignácot és a magyar jakobinusokat 1795. máj. 20-án a hegy lábánál levő Vérmezőn fejezték le és az ENY-i lejtőjénél, a Vízivárosi temetőben hantolták el. A század eleje óta a Kerepesi temetőben nyugszanak.

27. Németvölgy. A Farkasréti temetőtől *S* betű alakban fut le a kelenföldi lapályra. A visszavívás óta bizonyosan *Teutschenthal* néven emlegették. Figyelmet érdemel a határozat fogalmazása: „Azon elszánt vitézség, mellyel a német birodalom népei a magyarokkal egyetemben a várost a török nagyr hatalma alól kiszabadították, egyaránt tiszteletet és hálát érdemel; és habár a magyar nép az utolsó 25 éves harcokban ebbeli tartozását bőven leróttá, azért mégis hozzá az elismerés és rokonérzet kifejezése illő; minthogy pedig az említett név meghagyása erre tanúságot ad: a telekkönyvben továbbra is használtatandik.” Az eredeti népi névadást Bevilaqua-Borsody Béla (A budai mészáros céh sáfárkönyve 296) azzal magyarázta, hogy itt volt a német céh legelője. Megjegyzendő azonban, hogy a névre nincs középkori adat, az említett sáfárkönyvet pedig 1498-tól 1538-ig vezették.

28. Sasad. A közékorban falu, 1847-től dülő a Sas-hegy D-i lábánál. A túl hosszú és seregnyi oklevelet idéző határozat eleje: „— eddig Burgerberg és Strasse. — E név felélesztetik azon adomány emlékének örökítésére, mellyel Buda városáról mindenkor nagylelkűen gondoskodott Mátyás király, s a község javát előmozdítani kegyeskedett . . .” Mátyás 1469-ben ajándékozta Budának *praedium Sasad*-ot. A *Strasse* dülőnév azért érthető, mert a budaörsi országút mentén feküdt. A *Burgerberg*, *Polgár-hegy* oldalában a budai és budaörsi polgárok szőlői virultak. Ma *Sasadi-hegy*-nek hívják. Maga a *Sasad* helynév a *sas* főnév *-d* kicsinyítő- és helynévképzővel megtoldott származéka egy közbeékelődött kötőhanggal, analóg módon a *fürj*-ből képzett *Füred*-hez.

29. Sashegy. A Német-völgy, Farkas-völgy és a Budaörsi út között. „Adlerberg akár azon mese adta légyen a hegy nevének eredetét, mellyet Miller Epit. 79. lapján és Majláth János gróf „Geschichte der Magyaren” 5. rész 165. lapon elbeszél, akár pedig ami egyedül valószínű, a historiai bizonyosságú régi Sasad, mellyhez, úgy látszik tartozott vala; az megtartatik, minthogy az oldalain termett bor csemege-, de gyógyital gyanánt is kiterjedt hírre kapott.”

A hegynek fölöttébb sok neve volt az idők folyamán, most azonban csak a határozatbeli, élő nevére térünk ki. Miller Ferdinánd a jelzett helyen azt a történetet mondja el, hogy az 1686. évi ostrom alkalmával sasokat láttak repülni a hegyről a Vár irányába, s ezt az ókori madárjósítás szellemében kedvező előjelnek tekintették. Majláth János ugyanezt adja elő azzal a különbséggel, hogy a sasok a visszavívás évfordulóján tartott körmenet alatt szálltostak. Ezt Döbrenteivel egyetértésben jámbor legendának tartjuk. Vele

ellentétben úgy gondolom, hogy nem Sasadról nevezték el a hegyet, hanem megfordítva. Kelenföld felől nézve a kettős csúcsú hegyet, annak K-i oldala valóságos sziklabérc, sasbérc, ami kopáran és meredeken szakad le a lapályra. A népi képzelet ezen az alapon könnyebben társíthatta a helyet a sasokkal, mint a síkságon fekvő Sasadot.

30. Kelemföld. A korábbi cikkelyeknél részletesebben kívánok szólni erről a helynévről, mert Döbrentei is hosszasan foglalkozik vele, másrészt talán ezt használják legtöbbször a mindennapi életben.

A határozat szövege így szól: „— előbb Circumvallations és Donaulinie — azon terület, melly a Dunával, várossal, Budaórsre vezető országúttal és Albertfalvával határos. E név a következőkben igazoltatik: Thuróczy krónikájában I. R. XI. fejezet 1766. évi bécsi kiadás a magyar elődökről ezek állanak: »Translata itaque infra Sicambriam Danubio, in ea parte, ubi nunc villa Kelemfewld (kelemföld) locata est propter quod et eadem hoc vocabulo denominata dicitur, irruerunt.« L. Fejér Cod. Dipl. Tom. 7. V. 5. Suppl. pag. 301. »Ratione decimarum Keremföldé, prope Budam, — és 532 l. — ratione decimarum de Cultello Keremföldé iuxta territorium Budense situata« — továbbá Révay „Emlékezzünk régiekről” című iratában így versez 286. lapon:

Árpád juta magyar néppel
Kelemföldén a Dunán elkelének
A Csékén (Csécsén) ók Csekének
Az Tetenben el feltetének.

Vége Verancsics Antal, Kovachich: Script. rer. hung. minores — című munkájának 11. köt. 114. lapon ezeket írja: »Ex eo campo qui a meridiana regione subiacet Budae, Kelemföld genti apellata, hoc est transitus terra, quod eo loco olim Hungari — primim Danubium traiecerant.«”

Eddig tart az 1847-i határozat szövege. Gondos vizsgálata egy vaskos helyrajzi tévedést és egy etimológiai igénytelenséget világít meg. Helyrajzilag Döbrentei félreértette az általa felsorakoztatott források egy részét is. Thuróczy ugyanis *villa Kelemfewld*-et említi, vagyis települést, a Fejértől idézett oklevél a helyet prope Budam, vagyis Budához közel jelzi, s ez derül ki Verancsics szövegéből is. Van azonban Döbrentei valamennyi említett forrásánál régebbi adalékunk is, Robert esztergomi érseknek 1236. aug. 29-én kelt oklevele, amelyben ez áll: „ecclesie Sancti Gerardi de parvo Pest seu Creynfeld.” Megjegyzendő, hogy ezt már Fejér is közölte (Cod. Dipl. IV. 1. p. 60), azóta pedig fél tucat-szor tették közzé. Az oklevél félre nem érthetően bizonyítja, hogy „*kis Pest*” és *Creynfeld* azonosak, ennek helye pedig a mai Tabáni park, mint ahogyan ott volt a Gellértről nevezett egyház is. Ebből adódik, hogy a történelmi okmányok és források Kelenföldje a maival nem azonos helyen volt, a név azonban a közhasználatban teljesen polgárjogot nyert, bár már a múlt századi nyelvérzék számára sem jelentett semmit.

A helyrajzi baklövés mellett az sem indokolható, hogy véletlen név-egyezés folytán az *átkel* igével kapcsolták össze jelentését. Történetileg a Dunán való átkelés Thuróczytól még Attilára, a XVI. századi Csáti Demeter: Ének Pannónia megvételéről című versében már a honfoglaló Árpádra vonatkozik. Első nyelvészeti értelmezése Révay Miklóstól származik, aki a *kel*, *átkel* ige legrégebb alakját *kelen*-nek és *kelem*-nek vélte, s vitatkozott azokkal, akik a

kelő-ből eredeztetik (Untersuchungen über die ungarische Sprache. Zeitschrift von und für Ungarn. 1803. III. 371). Ugyanitt hivatkozik Székely Istvánnak 1559-ben kiadott Cronica ez világnak jeles dolgairul című könyvére, ahol ez olvasható: „éjjel tömlőkön átkelének a Dunán Szent Gellért hegye alatt, kit mind e napiglan Keleenföldének hivunk.” Bizonyosan erre a forrásra támaszkodott Arany János is az „epikai hitel” érdekében, amikor a Keveházában leírta:

Tömlőkön ott a hős Keve
Hadával így átalle,
Miért e hegy, miért a sík
Kelenföldének mondatik.

Meglepően nagy azoknak a száma is, akik a régi források német vagy elnémetesített adatai alapján magát a földrajzi nevet is német eredetűnek tartották. Jelenlegi tudásunk szerint a helynév első ízben III. Honorius pápának egy 1225. jan. 11-én keltezett iratában fordul elő *Creynfeld* alakban (Bp. okleveles eml. I. 18). További adatok Jerney alapján: 1291: *Kelenfelde*, 1295: *Kerenfeld*, 1302: *Kereinfeuld*, 1367: *Craynfeld*. Országh Mihály nádor 1465. évi ítélőlevelében egy pesti esküdt neve Joannes *Kelenföldi*. Ez a név első magyar előfordulása.

Szabó Károly német eredetű kifejezésnek vélte: „Az eredetileg német névből a magyar kiejtés Kelenföldet csinált” (Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. 82). Salamon Ferenc szerint: „A német bevándorlók által adott név magyaros átídomítása” (Bp. története 2 : 213). Már a XIX. században felvetették a *Krenfeld* = *Tormaföld* azonosítást, amire már Pesty Frigyes válaszolt, mondván, hogy e sziklás tájon nem termett torma (Magyarország helynevei 163). Ennek ellenére századunkban Nagy Géza és Garády Sándor felújították e nézetet. Borovszky Samu (A honfoglalás tört. 90) az ógermán *Krāhe* 'varjú' szóból *Varjúmező* eredményre jut, amit Nagy Géza szintén lehetségesnek gondol (Bp. Régiségei 5: 62). Nedelkovic Néda (Buda város jogkönyve 113) Pásztor Mihály és Pauler Gyula korábbi véleményét támogatva a Zöldmező jelentést védi azzal, hogy Spesart vidékén a *grün* régiesen *grein*, s ennek változata a mi forrásainkban szereplő *Creinfeld*. Az Ofner Stadtrechtben, Hans Sachs egy versében (Sein leger schlug auff das Kronfelt), Herberstein török kori naplójában és Zyndt Mátyás 1567. évi térképén *Cronfelt* formák szerepelnek, amit egyszerűen lefordítottak *Korona-mező*-nek. Ez valóban lehetett a kincstári tulajdonjogra utaló kifejezés, de aligha használták helynévként.

Vannak vélekedések, amelyek a Kézainál szereplő „praedium Crumhet” alapján még a Nibelungenlied Kriemhildjével is összefüggésbe hozták Kelenföldet, mások pedig az Evlia Cselebi török diplomatánál olvasható *Kilen Ovászi* alapján *Mérőmező*-nek hitték. Az utazó ugyanis azt a mondát jegyezte fel róla, hogy addig lesz Buda török kézen, ameddig a térség megtelik gyaurokkal, vagyis a mező nagyságával mérik a katonák számát.

A sokszínű vélemény között két lehetőséget tartok valószínűnek. Az egyik szerint a hőforrás jelentésű kelta *kelin* lenne az alapszó, amire a természeti alap, a hévvizek jelenléte ténylegesen adva van. A másikat bizonyosabbnak gondolom. A török eredetű *kelen*, *kelim* 'tar, kopasz' eredetileg a Gellérthegyre vonatkozott, s innen vitték át a lábánál elterülő térségre. Ez a szó egy

szőnyegfelére vonatkoztatva közszóként is él. (Vö. Bevilaqua-Borsody Béla: A budai mészáros céh sáfárkönyve.)

31. Kelembérc. Közismertebb nevén Gellérthegy. Az 1847-i határozat szavai: „— Kelembércz — (Blocksberg) — A magyar megszállás óta e hegy neve Thuróczy II. r. 40. fejezete szerint mindig ez levén, a foglalás emlékének fenntartása végett, valamint több évek folytán már történt — a felélesztett név használtatik.” Tegyük rögtön hozzá, hogy nem használtatik, legfeljebb a múlt század végén a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által adott *Kelenhegyi út* nevében él. Tény azonban, hogy évszázadokon át használták, leginkább a Gellértheggyel párhuzamosan. A Bécsi Képes Krónikában Gellért vértanúsága kapcsán „de monte *Kelenfeld*” van, s a nagyobb Gellért-legendában is „mons *Kreenfeld*”-ről írnak. Következő adalékunk Bevilaqua-Borsody Bélától való, aki a budai mészároscéhnek 1498-tól 1538-ig vezetett sáfárkönyvéből *Kallenperig* alakot bányászott elő, ami a hegy magyar nevének budai németiséggel fordított változata.

A helynév eredeti értelmét az előző cikkelyben mondottakkal tekinthetjük azonosnak. Ehhez csupán annyit teszünk hozzá, hogy a szó nemcsak a török nyelvekben ismert, hanem megvan a finnugorban is, szintén 'tar, kopasz' jelentéssel. A *kelen*, *kala* szót a finnugor szótárak is ismerik. Nyelvünkben közszóként a XIII. századig élhetett. A vélemény névélettani megtámogatására annyit, hogy az effajta névadás szélteben szokásos volt. Csak a Budai hegységben most is van *Kis-Kopasz-hegy* és *Nagy-Kopasz-hegy*, de azonos értelmű a *Pilis* neve is. A német Harz hegység egyik csúcsa is *Kahlenberg*, ami ugyancsak 'kopasz hegy' jelentésű. Ezekért is tekintem elfogadhatóbbnak ezt a magyarázatot a kelta *kelin*-nel szemben.

A Gellérthegy mai nevének eredete az iskolás könyvekből közismert, ezért a XI. századra visszamenő, de XVI. századi másolatban őrzött Gellért-legendának egyetlen mondatát idézzük csupán: „Mely hegy azért mondatyk zent gelyert hegenek mert regen az hegynek alatta evletevt volt meg zent gelyert az kegyetlen kemeny pogan magyaroktvl” (Nyelvemléktár 8 : 53)

32. Előmal. 1847-ben a mai Kis-Gellérthegyet ruházták fel ezzel a névvel, de közhasználatúvá soha nem vált. Ma nem is ismerik. Korábbi neve *Weisser Sandberg*, *Fehér-Homok-hegy* volt, ami talajával függhet össze. Bevilaqua-Borsody szerint azért ragadt rá a *Fehér-hegy* név, mert a Székesfehérvárra vezető akkori országút — a mai Alkotás utca és Budaörsi út mentén emelkedik (Budai Krónika 1939. 2. sz. 5). Az *Előmal* helynévként egy környékbeli, szőlővel beültetett dűlőre vonatkoztatva egy XVI. sz. eleji dézsma-jegyzékben maradt fenn. A Gellérthegy előhegyének tekintették. (A mála l. a Rézmál címszót.)

33. Csülebérc. Sem a helye, sem a neve nem okoz gondot senkinek, pedig mindkettőhöz fér egy-két vajon. Úgy tetszik, hogy ott van, ahol az Úttörőváros, nevében pedig a bányai szállító alkalmatosság foglaltatik. A helyzet nem ilyen egyszerű. Lássuk előbb a határozat idevágó szövegét: „— eddig Kukukberg és Drei Hotter — mely nevezet [ti. a *Csülebérc*] Majláth János gr. „Geschichte der Magyaren” 5. k. 49. lapján fordul elő; külön alkalmazása pedig a többször említett XVII. század elején kelt német jegyzékekből igazoltatik, melyekben azon hegy Csepelyhegynek neveztetik. »Der Stuhlweissenburger-Gebür, alwo besser weingart ligt, wie auch taills nennen Sasatýhegy, alwo die Hotterung

ist.« A város régiebb térképei a fehérvári hegyet azon a tájon jelölve ki, mellyen az említett Kukukberg fekszik, és a határ három dombja is oda esvén, a Csilebérc fölélesztve, tisztileg használandó.”

Ebből csak egyetlen dolog világos: egy budai terület 1847-ben hivatalosan *Csilebérc* nevet kapott. Az említett *Kakukk-hegy* és *Hármashatár* akkor sem voltak azonos területek, és mindkettő él ma is a Csillebérc közelében. Döbrentei nem azonosította pontosan a régebbi térképeken szereplő Fehérvári-hegyet vagy Sasadi-hegyet a Csilebércel, ez a hegy ugyanis a mai Sas-hegynek felel meg. Az sem világos, hogyan olvasta, illetve egyenlősítette a Csepely-hegyet a Csillebércel. A XVII. század elején német szövegek környezetben előtűnő Csepelyhegy azonban jó adalék Benkő Loránd végkövetkezéséhez *csepel* szavunkkal kapcsolatban, amikor annak jelentését ’növendék, sarjadék erdő, bokor, cserje, bozót, bokros sűrűség, fiatal növény, csemetefa’ értelemben fogalmazza meg (MNY. 62 : 297). Tény, hogy a XVII. század elején a Buda környékén biztosan csak elenyésző számban élő magyarok egy magaslatot *Csepelyhegy* néven ismertek.

A mai szóhasználat Csillebércen az Úttörőváros környékét érti, a Kakukk-hegy É-i részén, a Szabadság-hegy DNY-ra kiterjedő fokán, a Széchenyi-hegytől NY-ra, a Magas út, az Ördög-om és Budapest határa között.

A név értelmezésében nem támaszkodhatunk a bányai szállítóeszköz nevére, mert azon a tájon sem korábban, sem 1847-ben nem volt semmilyen bánya. Hibás volna ez azért is, mert akkoriban ez a szavunk még nem is terjedt el általánosan. A TETsz. ugyan 1843-ból a mai értelemben is idézi a *csille* szót, de más adatok azt tanúsítják, hogy a borsodi, pécsi, esztergomi bányavidéken még száz éve is *rizni*-nek hívták a német *Riesen* alapján, s például a köpenci bányában Greguss János bányaigazgató 1870-ben honosította meg (Nyr. 35 : 93). A jelzett hely szerint azonban a szó élt a régi magyar nyelvben *csihe*, *csiije*, *csilye* alakban, s a „debreceni ember ugyanis egy csihe alatt egy csomóba berakott szénát, szalmát, tengericsutkát ért”. Vannak olyan adalékok, hogy a szénát szállító, villásrúdú, egy lovas taligakocsit is *csillé*-nek hívták (MNY. 21 : 49). A Fertő tó vidékén egyszerűen ’kis szállítmányt’ jelent, ami például fa is lehet (MTSz 1 : 317). A mai Csillebércnek voltak és vannak olyan részei, ahol csillébe rakhatták a szénát, a fát meg különösen, s ebben az értelemben az sem kifogásolható, hogy helynévként meghonosodott, akkor is, ha a Döbrentei-féle határozat helyrajzilag és indoklásában is vitás.

34. Dobogó. Egy 156 m-es magaslat a Budaörsi út és a Kelenföldi pályaudvar között, amely elválasztja az órsödi és örmezei lapályokat. A határozatból: „— eddig Galgenberg. A többször említett XVII. századbeli német írás ezeket jegyezte fel: »Der Galgenberg hat von diese geheissen Dobogyhegy vagy Akasztóhegy.« Mivel pedig az elsőség előnyén kívül e nevezet mellett a társas illedék is harcol, ennél fogva Dobogó jegyzősítettik.” A történeti igazság az, hogy az Akasztó-hegy a korábbi, ami már az 1531. évi dézsmajegyzékben is megtalálható, magyarozatát pedig abban leli, hogy a középkori Budának itt volt az egyik kivégzőhelye (Gárdonyi Albert: Bp. Régiségei. 14: 385). A *Galgenberg* név szerepel egy 1698. nov. 11-i határjárásí jegyzőkönyvben, és többször feltűnik a XVIII. sz. folyamán (Dvihally A. M. I. m. 37). A határozat védelmében viszont megemlíthető, hogy a *Dobogó* név is a vesztőhelyre utal, mivel azt az alkalmatosságot jelenti, amit az elítélt lába alól kirúgtak a bitó alatt. A *Dobogó* nevet használják, de mellette él az *Akasztó-hegy* is.

35. Őrsöd. A határozat szerint: „Azon rétság és legelő és szántóföldek, valamint szőlők, melyek a Dobogó, Kőér és Budaórs között elterülnek, és eddig Breiter Morast, et Tabaner Hutweide b. s. Berg névvel cimeztettek — Ezen elnevezés azáltal támogattatik, hogy Buda visszavétele idejében a frigyes hadsereg Kelemtől, a török hadvezér pedig a kőéri vidéken pontosítván össze fő erejét, a kérdéses hely folytonos kémlés, őrködés, harcolás és végre azon csatának vala színhelye, melynek Buda sorsára elhatározó befolyása volt; ehhez képest tekintettel Budaórs nevezetére is, az említett határozatlan nevek tisztileg Őrsöd névvel váltatnak fel.”

A korábbiakban említett német nevek közül a *Breiter Morast*, *Szélesebb mocsár* a térség akkori állapotát jelzi, amit az is értelmez, hogy jelenleg is ott fakadnak a budai keserűvízforrások. A *Tabaner Hutweide*, *Tabáni legelő*, ami 1847 előtt *Labanc Hetweide* és *Tabaner Hüttung*, *Tabáni határ* néven is előfordul (Dvihally i. m. 37), a császáriak által a Tabánba telepített szerbek tulajdonjogára utal. A *Berg*, *Hegy*, illetve *Tabaner Hutweydeberg*, *Tabáni legelő-domb* oka az előzővel megegyezik.

A most is élő Őrsöd név Döbrentei-féle indoklása teljesen elfogadható. Budaórs közelsége megengedi az Őrs vezérrel, tehát a személynévvel összefüggő néveredetést is. Történetileg indokolt a visszavívás harcaira emlékeztető magyarázat is. Ehhez még azt, hogy Szilahtár és Rasid török szerzők feljegyeztek egy *Karaol tepeszi* helynevet Buda déli részén, tehát ezen a tájon. (Idézi, de nem azonosítja Fekete Lajos. I. m. 99.) Ez magyarul Őrszemállítás dombja lehetne, ami a meglevő névvel egybevág.

36. Kőerberek. A név csak félig-meddig él, főleg a *Kőerberki út* nevében. A terület Budapest és Budafok régi határán, a balatoni műút két oldalán fekszik. A határozat hosszadalmasan fogalmazott szövege IV. Béla 1244-es aranybullájából idézi a *Kwer*, vagyis *Kőér* pusztát, ami I. Lipót 1703-i okmányában is előfordul. Ez azonban a mai Kőbányával azonosítandó, és az ottani évszázados múltú mészkőfejtéssel indokolható. Erre a térségre vonatkoztatni alaptalan. 1847 előtt *Cammer Wiesen* volt a neve, mert a kamarai huszárok kapták akkor még kaszálónak (Gárdonyi Albert: TBM. 2 : 162). Azóta jobbra erdősítették, de a köztudatban a hivatalos név nem, a *Kamaraerdő* viszont létezik.

37. Petneházy réte. „A Bátoralja mögötti rétet eddig Sonnenwirthswiesen-nek neveztetett; ezen terület jövőre fennemlített név alatt foglaltatandik, emlékül azon vitéznek, ki Budavár ostromlásakor elsőnek hágott a védfalra, és tüzte ki a győzelmes zászlót, mely dicső tette a hagyomány szerint nem sokára gyászos halálát vonta maga után.” Petneházy Dávid (1645—1687) korábban Thököly Imre kuruc ezredese valóban részt vett a visszafoglalásban, de az újabb vélemények szerint az első zászlót nem ő, hanem Fiáth János tüzte ki (Seenger Ervin i. m.).

A *Sonnenwirthswiese* nevet még a múlt századi turisták *Napvendéglős-rét*-nek fordították, s eredete a Ságvári ligetnél állott vendéglőre megy vissza, amit *Szépjuhászné*-nek is mondtak. A Petneházy-rét *Nagy-rét* és *Városi-rét* néven is emlegetett, de élő helynév a Döbrentei által adott is.

38. Szépvölgy. A II—III., Szépvölgyi út mentén futó kies fekvésű hely, amit a XIX. sz. elején a turisták neveztek el *Schönthall*-nak, s ezt 1847-ben magyarra fordították.

39. Csatárka. Döbrentei a korábbi *Csatarken* nevet fordította *Csatárkára*. Elterjedt, hogy ez a név a *csata* és *csatár* szavakkal tartja a rokonságot. Gyanút kelt azonban a név kicsinyítőképzős alakja. A térség neve legkorábban az 1707. évi Grundbuchból idézhető (Dvihally i. m. 42). Ott *Schartakken* fordul elő, 1713-ban *Schärdechen*, 1789-ben *Csardaken*. Akármelyiket nézzük is, németben éppen úgy nem értelmezhető, mint a *csatárka* a magyarban. A németek egy török szavat németesítettek el, és azt fordították tévesen magyarra. A törökök az útmenti őrházakat *csardak*-nak hívták, amelyekből a mai Szépvölgyi út mentén is állt egy, tehát a dűlő szomszédságában. A hódoltság után az elhagyott csardakokban csárdák nyíltak (Fekete i. m. 98). Így a Látó-hegy DK-i nyúlványán fekvő Csatárka-dűlő nem a csatár, hanem a csárda szavunk rokona.

40. Zöldmál. A Törökvész út és Zöldmáli út találkozásánál kezdődő széles nyereg. 1847-ben a korábbi *Grüner Graben*, *Zöld árok* nevet magyarosították *Zöldmál*-ra, ami ma is él. (Vö. *Rézmál*.)

41. Pálvölgy. Az 1847-i határozat a jelenleg névtelen, a II–XII., Budakeszi út mentén lefutó völgynek adta ezt a nevet, mert korábban is az viselte a *Paullithall* elnevezést. A mostani Pál-völgy, — a Csatárka, Zöldmál, Szépvölgy és Látó-hegy között — akkor *Klein-Paullithall*, *Kis-Pálvölgy* volt. Az előbbinek azért adták eredetileg a nevet, mert ott volt (Budakeszi út 93. szám) a középkori pálos kolostor, az utóbbinak, mert a dűlő a tulajdonuk volt.

42. Kútvölgy. A Szabadság-hegy ÉK-i oldalának kis horpadása a Hunyad-omrotól D-re, ahol a Kútvölgyi út kanyarog. A német *Brunnthall* név — ezt fordították 1847-ben magyarra — 1789-ből idézhető. A névadásra okot adó kút volt a völgy aljában, már elapadt. A közművesítés előtt számarháton hordták innen a vizet a hegyoldalba. Lehetséges azonban, hogy a felette fekvő Béla-kút a névadó.

43. Farkas-völgy. Hosszan elnyúló, szép völgy a Magas út, Széchenyi-hegy és Farkasrét között. 1847-ben a korábbi *Wolfs Thall* nevet fordították magyarra. Értelmezéséről felmerült az a lehetőség, hogy valaha farkasok tanyáztak a tájon, de ennek nincs bizonyítéka (Bognár Mátyás: Farkasvölgy és környéke 10). A völgy és rét neve a farkasalmától — *Aristolochia clematitis* — ered, ami nevével ellentétben nem gyümölcs, hanem a szőlőkben és kapásokban közönséges, erősen mérgező gyomnövény.

44. Farkasrét. Nagy kiterjedésű fennsík az Irhás-árok felett, K-i szélén a Farkasréti temetővel. 1847-ben az előtte is használt *Wolfwiesent* fordították magyarra. (L. az előző cikkelyt.)

45. Mártonhegy. A Széchenyi-hegytől a Denevér-árok választja el, míg a Németvölgyi-árok Ny, D, K felől nagy ívben öleli körül. Rosenfelt 1718-as térképén *wein gebürg*, amit *Szőlő-hegy*-nek fordíthatunk, s az akkori művelési ágat jelöli. A *Martiniberg* 1713-ban már feltűnik (Dvihally i. m. 38). 1847-ben ezt fordították magyarra. Nevét a XVIII. sz. elején emelt kápolnáról és Szent Márton szobráról adták. A névadás nem áll egyedül a budai hegyekben, teljesen analóg oknál fogva nevezték el a Rókus-hegyet, az Orbán-hegyet és a József-hegyet is.

46. *Orbánhegy*. A Szabadság-hegycsoport része a Márton-hegy, Németvölgy és a Széchenyi-hegy között. A XVIII. sz. elején az egyik szőlőben Szent Márton szobrát állították fel, mivel akkor még Orbán pápát a szőlő és a bor védőszentjeként tisztelték. Erről a hegyre ragadt az *Urbaniberg* név, amelyet 1847-ben lefordítottak.

47. *Naphegy*. A Gellérthegy É-i lejtőjeként is felfogható, attól a Hegyalja út választja el. A törökök *Karga bairi*, *Varjú-domb* vagy *Holló-domb* néven ismerték (Fekete i. m. 99). Thirring Gusztáv szerint azért, mert ide temetkeztek (Turisták Lapja 1899. 134). A hódoltság után *Spiessberg*, *Nyárs-hegy* nevet kapott, a hagyomány szerint azért, mert itt húzták karóba Fink Konrád császári hadnagyot, aki a fehérvári basa számára kémkedett. Ez a név párhuzamosan élt a XVIII. sz.-ban az 1847-ben lefordított *Sonnenberg*-gel. Az eredetileg népi névadást talán keleti fekvése indokolhatta, de semmilyen adatot nem lehet róla találni.

48. *Vigadomb*. Azt a 83 holdnyi területet nevezték így el, ahol a domokosok szőlője volt. Neve a német *Lusthügel* erőltetett fordítása, egyáltalán nem használják, a Sasad-dűllő része.

49. *Gazdagrét*. A név általánosan használt a Sasad, Dobogó, Hosszú-rét és Kelenföld között fekvő dűllőre. A *Reiche Ried* fordításaként jött létre, s mivel ez a szó németben jelzőként hatalmasat, nagyot is jelenthet, a népi elnevezők egyszerűen a természetes *Nagy-rét* értelmezésre gondoltak.

50. *Hosszú-rét*. A Kőér patak árterében hosszan nyúlik le a törökbalinti MÁV állomásig. 1836-ban *Lange Wiese*, 1847-ben *Lange Ried*. Jellege megfelel a természetes névadásnak. Az 1870-ben készült „Buda sz. kir. fővárosa felmérése” c. kéziratos térképen (Orsz. Lt.) neve *Hosszú-földek*, ami jelzi a művelési ágban bekövetkezett módosulást.

51. *Madárhegy*. Szőlővel és gyümölcsfával beültetett domb Budaörs és Kelenföld határterületén. A Döbrentei-féle határozatban adták a nevét minden indokolás nélkül. Eredetére abból lehet következtetni, hogy 1713-ban *Starendantz*, 1789-ben *Starentanz* fordul elő, ami *Seregélytánc*-nak felel meg szó szerint. Ebből képezték a *Madár-hegy*-et.

52. *Határrét*. A Gazdag-rét, Madár-hegy, Spanyol-rét és a Budaörsi út között található. A német *Letzte Ried* fordítása. Budapest és Budaörs határán terül el.

53. *Spanyolrét*. Az 1789. évi Conscriptionban *Spaniol Wiese* és *Spanische Wiese*. Ezt fordították magyarra indokolás nélkül. Oka a Zichy-féle XVIII. sz.-i majorság híres spanyoljuh-tenyésztete, ami ezen a tájon volt. Helye a Madárhegy, Órsód, Rupp-hegy és a budaörsi szőlők között van.

54. *Péterhegy*. A XI., Balatoni úttól K-re, a Pacsirta-hegytől ÉNY-ra esik. 1847-ben az addig is használt *Petersberg*-et fordították le, elnevezésének oka ismeretlen. Az 1686 után készült térképek ezt a területet is *Feldhut* néven jelzik, tehát a név keletkezése az 1700-as évekre tehető.

55. Órmező. A kelenföldi pályaudvar mögött, a Péter-hegy és Őrsöd között fekszik. Tekintve, hogy Buda régi határánál terül el, itt állhattak hajdanában az ellenséget kémlelő őrszemek. Erre utalnak egykori német nevei is; 1713-ben *Veltried*, a budafoki előljáróság 1865-ös jelentésében *Feldhut-dűlő* (Pesty-kézirat. OSZK. Fol. Hung. 1114/33.), az 1884. évi kataszteri térképen *Feldried*. Ezeket fordították *Órmező*-nek. (Vö. az *Őrsöd* cikkelyvel is.)

56. Istenkút. Gárdonyi Albert (i. m. 385) a Budaörsi út 110. sz. alatti Istenkúti csárda melletti befedett kutat tekinti névadónak. Az 1531-i jegyzékben *Isten kuthya* szerepel, s közelben lehetett az *Isten kerthe* is (TBM. 6: 64). Rexa Dezső kéziratosa hagyatékában egy 1698-as határjárási okmányból *fons Dei* alakot említ, hozzáteszik, hogy a Bicskére vezető út (Budaörsi út) mentén van. Ezzel jól összevág a múlt századi német név, *Strassbrunn*, vagyis *Úti-kút*. Döbrentei határozati javaslata tehát a középkori elnevezést keltette életre. Az *Isten-kút* név bizonyára abból fakadt, hogy itt a bélakúti apátnak volt tizedjoga.

57. Meződomb. Mezőgazdaságilag művelt terület a Kelenföldi lapályon. A név a német *Wiesbergl* fordítása, ami meg is felel a táj természetes jellegének.

*

A fentiekben foglaltuk össze a budai közgyűlés 1847. jún. 11-i, Döbrentei Gábor által indítványozott és előkészített határozatát. Nem törekedtünk a jelzett tájak teljes névtörténetére, csak a határozatban előforduló új és régi helynevek ismertetésére szorítkoztunk. Végezetül a könnyebb tájékozódás kedvéért betűrendbe foglaljuk az akkori elnevezéseket. Zárójelben az a szám szerepel, ahol a dolgozatban a kérdéses hely található.

Árpádorom (5), *Bátoralja* (11), *Bátórihegy* (10), *Bélakút* (24), *Csatárka* (39), *Csülebérc* (33), *Dobogó* (34), *Előmál* (32), *Farkasrét* (44), *Farkasvölgy* (43), *Ferenchalma* (12), *Gazdagrét* (49), *Hajnalos* (21), *Határrét* (52), *Hosszúrét* (50), *Hunyadorom* (19), *Istenhegy* (20), *Istenkút* (56), *Kelembérc* (31), *Kelemföld* (30), *Kőerberek* (36), *Kurucles* (9), *Kút völgy* (42), *Madárhegy* (51), *Mártonhegy* (45), *Mátyáscsurgó* (17), *Mátyáshegy* (4), *Meződomb* (57), *Nádorkút* (25), *Naphegy* (47), *Németvölgy* (27), *Nyék* (8), *Orbánhegy* (46), *Órmező* (55), *Őrsöd* (35), *Pálvölgy* (41), *Pasarét* (7), *Péterhegy* (54), *Petneházy-réte* (37), *Pozsonyihegy* (14), *Rézmál* (1), *Sasad* (28), *Sashegy* (29), *Spanyolrét* (53), *Svábhegy* (26), *Szemlőhegy* (2), *Szép völgy* (38), *Táboros* (22), *Törökvész* (6), *Tündérhegy* (18), *Vajdabérc* (15), *Vérhalom* (3), *Vezérhalom* (23), *Vigadomb* (48), *Virradó* (13), *Virányos* (16), *Zöldmál* (40).

Puruczki Béla

A lézer védelmében

Folyóiratunk ez évi első számában nagyon meggondolkoztató, tanulságos cikket tett közzé Süle Jenő „Magyarítsunk, de hogyan?” címmel (1–10). A tanulmány számos megállapítását tökéletesen helytállónak, fontosnak és időszerűnek érzem — különösen a 4., 5. és 7. pontban kifejtetteket —, egy szó írásában, s egy ehhez kapcsolódó elvi kérdésben azonban nem érthetek egyet a szerzővel. A szó a *láz*er (illetve *léz*er), az elvi kérdés pedig az, hogy az idegen szavak átvételében van-e akkora jelentősége az írásképnak, mint Süle véli, vagy nincs. Kezdjük — egészen röviden — az utóbbival!

Süle kitűnően ismeri a kérdés szakirodalmát, s így jól tudja — cikkében meg is írja —, hogy az idegen szavakat teljes idegen épségükben általában nem is tudjuk átvenni. Természetesen igaza van. Minden nyelvnek más a hangállománya, s ezért megfelelő hanghelyettesítésekre az esetek túlnyomó részében szükség van. Ellenben tévedés vagy legalábbis túlzás ebből a tényből olyan következtetésre jutni, hogy az a nézet, amely szerint a beáramló idegen szavakat általában a kiejtés szerint vesszük át, csupán nyelvészeti babona (3), s ugyancsak téves az a megállapítás, hogy nyelvünkben „az esetek döntő többségében az ejtéstől teljesen független és eltérő módon történik az átvétel” (2). Nem így van. Az tagadhatatlan, hogy „minden nyelv szabadon alakítja az átvett szavakat, rendszerint már az átvétel alkalmával is módosít valamit rajtuk, s a nyelvfejlődés során továbbformálja őket” (Nagy J. Béla: MNy. 26 : 312); még azt is készsággal elismerhetjük, hogy az átvett idegen szavak hangalakját számos egyéb tényező (analógia, ejtéskönnyítés, jóhangzás stb.) mellett az íráskép is befolyásolhatja — vö. *notesz* a francia *Notes* feliratból —, de az átadó nyelvi kiejtésnek az idegen szavak átvételekor mégiscsak döntő, meghatározó szerepe van. Cikkének „Kiejtés vagy íráskép?” című szakaszában összegezeként ezt írja Süle: „Merev szabályaink nincsenek, rövidebbre fogva csak annyit állapíthatunk meg, hogy nyelvünk szolgálai nem követi sem az írásképet, sem a kiejtést, illetve hol az egyiket, hol a másikat, de legtöbbször némi változtatással, a magyar helyesírás és fonetika követelményeinek engedve.” Bár elég óvatos, körültekintő ez a megállapítás, mégis helyesbítésre szorul, mivel az íráskép szerepét a kiejtésével legalábbis egyenrangúnak tünteti fel, holott az utóbbi az idegen szavak átvételekor fontosság tekintetében sokszorosan felülmúlja az írásképét. Íme, Bárczi Géza A magyar szókincs eredete című munkájában (Bp., 1958.) nem az idegen szavak írásképét emlegeti, hanem ezt írja (46): „A jövevényszavak az átvevő nyelvben rendszeren azzal a jelentéssel és hangalakkal kezdik életüket, amelyet az átadó nyelvből hoztak magukkal. Kivételt alkotnak azok az esetek, amikor egy jövevényszóban olyan hang vagy hangcsoport fordul elő, mely az átvevő nyelvben vagy egyáltalában nincs meg, vagy abban a helyzetben (pl. szó kezdetén) hiányzik, amelyet a jövevényszóban elfoglal. Ilyenkor hanghelyettesítés történik, azaz az átvevő nyelv a hangrendszerében hiányzó hangot egy hozzá közelálló hanggal helyettesíti . . .” Ez tehát a helyzet. Az, hogy az átvétel utáni évtizedekben, évszázadokban hogyan viselkednek az idegen vagy jövevényszavak, hogy szinte észrevétlenül hogyan változtatják — legalábbis a múltban hogyan változtatták — különféle indítékok hatására hangalakjukat, jelentésüket, nagyon érdekes kérdés, de már nem tartozik szorosabban ide.

A *láz*er ~ *léz*er kérdésben Süle — fentebb vázolt álláspontjának megfelelően — a *láz*er mellett tör lándzsát. Három érvet sorakoztat fel álláspontja megtámogatására. Lássuk ezeket sorrendben!

1. A *láz*er — eredetibb formájában *laser* — mozaikszó (*light amplification by stimulated emission of radiation*), s „a köznévi jellegű betűszóknál is érvényes az a követelmény, hogy minél hűbben őrizzük meg az eredeti írásképet¹ (nehogy felismerhetetlenül elmosódjék a szó eredete és ezáltal igazi értelme!), illetőleg a fonetikus átvételben túlságosan ne térjünk el tőle”. Ez az érvelés szerintem nem helytálló. Hogy a tulajdonnévi és a köznévi, valamint a betűző ejtésű és az egybeejtett mozaikszók között különbséget kell tenni, azt Süle is jól tudja, azt azonban, hogy ez a különbség elsősorban éppen a kiejtésben nyilvánul meg, már nem veszi észre. Az idegen tulajdonnévi mozaikszavakat, akár betűző ejtésűek (UPI, FBI, BCG-oltás), akár egybeejtettek (FIFA, NATO, UNRRA), tanácsosabb magyarosan — a SEATO, UNESCO-félék esetében latinosan — ejteni (vö. Szabadi Béla: *Élet és Tudomány* 19. évf. 25. sz., Ladó János: *Élet és Tudomány* 19. évf. 53. sz., P. G. P.: *Nyr.* 88 : 139, Szilágyi Ferenc: *Élet és Tudomány* 22. évf. 31. sz., valamint Rádió- és Televízió-újság 12. évf. 49. sz.), a köznévi mozaikszavakkal azonban, s ezek közül is elsősorban az egybeejtettekkel más a helyzet. Ezek lényegében egyszerű közszavaknak tekinthetők — ha szabad így mondanom: tekintendők —, s aligha van szükség arra, hogy mert mozaikszók, az eredeti kiejtés rovására az eredeti írásképet őrizzük meg bennük. Általában nem is így szoktunk tenni, hanem az egybeejtett idegen köznévi mozaikszókkal is úgy bánunk, mint egyéb idegen szavakkal: a magyar hangrendszerhez igazítva s a már nálunk esetleg korábban kialakult hagyományos ejtést figyelembe véve használjuk őket. Mivel a *láz*er angol eredetű mozaikszó, hadd említsek egy-két angol példát. Az angol *smoke* 'füst' és *fog* 'köd' egybeolvasztásával létre hozott *smog* mozaikszó ejtése a magyarban *szmog*, tehát a kiejtésben hanghelyettesítéssel ugyan (ɔ = o), de az angolt követjük. Ugyanígy vagyunk a szintén angol eredetű, bár latin elemekből összerakott *sznob* (az angolban *snoob* a *sine nobilitate* mozaikszavaként) szóval is, sőt ebben már a szó írásképe is hozzáidomult a hozzávetőleges kiejtéshez. A 'rendben van, helyes' jelentésű, szintén angol O. K. vagy OK rövidítés, illetve betűszó pedig nálunk már írásban is egyre gyakrabban felbukkan az angol kiejtést többé-kevésbé követő *oké* formában (angol nyelvbéli használatára I. Schwartz Robert J.: *The complete dictionary of abbreviations*. New York, 1955. 134).

2. Süle második érve a *láz*er védelmében az analógia, vagyis — hogy az ő szavait idézzem — az, „hogy a *laser*, *maser*, *radar*, *lidar* stb. szavakat leghelyesebb az egész szócsaládban együttesen vizsgálni”. Nos, az analógia, úgy látom, szintén ellene mond a *láz*er alaknak. Igaz, a szintén angol eredetű *radar* — nyilván mivel más nyelvek közvetítésével került hozzánk — nem az analógiás rendszerbe jobban beleilleszkedő *réder* formában terjedt el, az angoltól hozzánk került szavak között azonban keresve sem találtam olyat, amely ezt a szokatlan ejtémódot támogatná.² Az *a*-val jelölt és az angolban *ei*-nek ejtett betűnek, illetve hangnak ellenben é felel meg a magyarba többé vagy kevésbé átvett szavakban és kifejezésekben, tehát a *baby* a mi kiejtésünkben *bébi* (nem *bábi*), a *blazer* ejtése *blézer*

¹ S. J. kiemelése.

² A *lidar*-t példáim között nem említem, mert még túlságosan új keletű, túlságosan szakmai szó. Itt, a lap alján azonban megjegyzem, hogy e szó a *light detection and ranging* kifejezés angol mozaikszava, s a szakemberek nagy jövőt jósolnak neki (vö. *Műszaki Élet*, 23. évf. [1968.] 11. sz.).

(nem blázer), a *Davis Cup*-é *dévisz-kupa*, a *game*-é *gém*, a *grape fruit*-é *grép frút*, a *lady*-é *lédi*, a *scraper*-é *szkréper*, hogy csak az ismertebbeket említsm. A *bukméker* (*bookmaker*) és a *széf* (*safe*) szónak már az írásképeben is a hozzávetőleges angol ejtést tüntetjük fel egy a lézer szellemében fogant *bukméker* vagy *száf* alak helyett, s még ezeken kívül több szókapcsolatot is idézhetnék álláspontom igazolására, hisz a *made in* kapcsolat ejtése nálunk *méd in*, nem *mád in*, a *basic English*-é *bészik inglis*, nem . . . de nem folytatom. A Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak kéziszótárában, valamint Ország László Angol–magyar szótárában még tucatjával találni hasonlókát. Úgy gondolom azonban, ennyi is elég annak bemutatására, hogy az analógia nem a lézer és a mázer, hanem a lézer és a mézer alakokat támogatja.

3. A cikkben olvasható harmadik érv a lézer mellett a jóhangzás. Ezzel kapcsolatban mindössze ennyit ír a szerző: „A vizsgálódások itt is inkább a lézer és a mázer javára szóltak a lézer és a mézer formával szemben.” Mivel hangzásuk szempontjából a szóban forgó alakváltozatokat egyaránt elfogadhatóknak érzem — ami pedig ezen túl van, az már egyéni ízlés dolga! —, ezzel a kérdéssel még az eddigieknél is rövidebben foglalkozom, egy megjegyzést azonban nem hallgathatok el. Ez pedig az, hogy hangrend szempontjából okvetlenül a lézer és a mézer alak felé billen a mérleg nyelve. Ez érthető is, hiszen a lézer és a mézer a ragozás tekintetében semmiféle nehézséget nem rejt magában, a lézer és a mázer azonban a maga vegyes hangrendűségével — ha a szakembereknek nem okoz is gondot — a nyelvtani kérdésekben járatlanabb használókat könnyen zavarba ejtheti. *Lázerral* vagy *lázerral*? *Mázernak* vagy *mázernak*? Olyan kérdések ezek, amelyekre a nyelvvelő tud ugyan válaszolni, de amelyek a lézer és a mézer esetében fel sem vetődhetnek.

Süle Jenőnek a lézer védelmében felhozott érveivel ilyen módon végeztünk is, ráadásként maradt azonban még két megjegyzésem; az egyik a lézer ellen, a másik a lézer mellett szól. Az egyik: a lézer-t még a *laser*-nak olvasott formánál is sikerületlenebbnek érzem, mert hibrid alak, ellentétben a lézerrel, amely — mutatis mutandis — az eredeti kiejtéshez igazodik. A *laser*-t legalább a nyelvünkben szokatlan alakulású, de mégis meghonosodott *radar* támogatná, a lézer-t még ez sem. A másik észrevétel: noha a már lassan fél évtizede folyó vita mindmáig nem tekinthető lezártnak (a szakirodalmat Süle Jenő példamutató alaposággal közli; kiegészítésül csupán azt teszem hozzá, hogy Ladó János „Lézer vagy Lázer?” című cikkében már az Élet és Tudomány 1964. évi, 19. évfolyambeli 49. számában szót emelt a lézer forma mellett), műszaki körökben egyre inkább terjed a lézer változat. Általában ez az alak bukkan fel a Delta című lapban, a Műszaki Életben, az Élet és Tudományban, s gondolom, másutt is.

Az előadottak alapján ezen, úgy vélem, nincs mit bankódnunk. S miközben örülök annak, hogy Süle Jenő magvas tanulmánya a Nyelvőr olvasói számára is életközelpel hozta a lézer kontra lézer vitát, nagyon remélem, hogy a szerző az itt megtárgyalt kérdésben — csak ebben, mert a többiben nincs rá szükség — maga is meggyőződik korábbi álláspontja helytelenségéről.

Grétsy László

Egy új szó elterjedésének útja

A nyelv a fejlődő társadalom életét tükrözi. Olyan időkben, amikor a társadalom rohamos átalakuláson megy át, természetszerűleg sok új magyar szó születik. Aki az újságok és folyóiratok olvasása közben a szavak életét is figyelemmel kíséri, olykor azt veszi észre, hogy mint jelenlevő figyelheti meg egy-egy új szó születésének eseményét, elterjedésének folyamatát.

A *tizenéves* szó, amely az *Élet és Tudomány* 1966. okt. 14-i számában, a „Nyelv és Élet” rovatban jelent meg először nyomtatásban (e sorok írójának „Teen-ager vagy tizenéves?” című cikkében), az azóta eltelt két év folyamán annyira elterjedt, hogy már kezdi háttérbe szorítani a nyelvünkben nem sokkal korábban elterjedt *teenager* szót. A *tizenéves* a budapesti (pontosabban: az észak-pesti) beszélt nyelvben élt már korábban is, bár csak egy szűkebb réteg nyelvhasználatában és — emlékezetem szerint — csak melléknévi jelentésben. Meg tudom nevezni azt a személyt is (egy lakásban él velem), akitől a szót először hallottam mintegy 6–7 évvel ezelőtt. A szó az irodalmi nyelvben még 1966 nyarán is ismeretlen volt, még szaknyelvészek sem tudtak róla; tanúsítja ezt Ferenczy Gézának az *Élet és Tudomány* „Nyelv és Élet” rovatában 1966. június 10-én megjelent Mi az a „teenager”? című kis cikke, amely az angol szó helyébe egész sereg magyar szót ajánl, de ezek sorában nem szerepel a *tizenéves*, minden bizonnyal azért, mert a szerző nem ismerte.

Rögzítsük le a szó elterjedésének menetét. Szóajánló cikkünk megjelenése után két héttel az *Élet és Irodalomban* (1966. okt. 29-i szám) a címloldalon cikk jelent meg „*Tizen-évesek*” címmel Lázár István tollából. Az irodalmi lapban szembetűnő helyen megjelent új szó alkalmas volt arra, hogy írók, szerkesztők figyelmét fölkeltsse. A terjedés útján elindult szót aztán már szinte egyszerre fölkarolták más lapok is. Az *Esti Hírlap* 1966. dec. 9-i számában a 2. oldalon „*Tizenéveseknek* természetes . . .” címmel széljegyzetet olvashattunk. Ugyanez a lap 1966. dec. 30-i számának 2. oldalán kép alatti felírásban már megjelent a szónak frissen alkotott analóg képzésű párja is: „a *huszonévesek*”. A Magyarország 1967. febr. 26-i számának címlapján a kép alatti felírás a kínai fiatalokat fanatizált *tizenévesek*-nek nevezi. Ugyanez a lapszám 9. oldalán cikkszövegben is előfordul a szó. Elterjesztésében nemcsak a lapok vettek részt, hanem a Rádió is, ahol például a „Kedves lémezeim” műsor-számban, 1967. május 9-én Boldizsár Iván említette, hogy egy bizonyos fajta zenét „a *tizen- és huszonévesek*” szeretnek.

Mi idézte elő, hogy a beszélt nyelv egy rétegében élő, még ott is eléggé új szó egyszerre bekerüljön az irodalmi nyelvbe? Ehhez elsősorban az volt szükséges, hogy nyomtatásban megjelenjék. A sajtóban megjelenő új szónak már megvan a lehetősége arra, hogy elterjedjen előbb az irodalmi nyelvben, aztán pedig a beszélt köznyelvben is. A másik hatótényező: szükség volt a szóra; az utóbbi évek társadalmi fejlődésében mint egy új életforma hordozói szerepelnek a 10 és 20 év közötti korúak. Például a táncdalok divatját is elsősorban az ily korúak diktálják. Ezt az életkorcsoportot meg kellett nevezni valami összefoglaló szóval. És erre nemcsak Amerikában volt szükség, ahol néhány évvel ezelőtt a *teenager* szót alkották, hanem Magyarországon is. Ez az oka annak, hogy a *tizenéves* igen gyorsan elterjedt, és ma már közmagyar szónak tekinthető.

A szó elterjedtségét mutatja, hogy újabban már igen gyakran fordul elő a napi- és hetilapokban. Íme, néhány adat (időbeli sorrendben):

„divatossá vált a *tizenévesek* körében ez a szóhasználat” (Ludas Matyi 1967. júl. 14. a Kedves Ludas! c. rovatban).

„Ma már az úszósport a fiataloké, a gyerekeké... A *tizenévesek* ámulatba ejtik a világot, sorra döntik meg a nagy rekordokat” (Ország-Világ. 1967. júl. 19. 27, Kozák Mihály cikkében).

„Ismeretterjesztő könyvek *tizenéveseknek*” (Könyvtájékoztató. 1967. október, a címloldalon, mindjárt a lapcím alatt).

„*Tizenévesek*» üvöltő falkája özönlik fel az aluljáróból” (Magyar Nemzet 1967. okt. 4. 3, Antalffy Gyula: Londoni vasárnap).

„A *tizenéveseknek* a Kossuth Rádió ma esti 18.19-kor kezdődő új adását ajánljuk” (Esti Hírlap 1967. okt. 12. „Ezt ajánljuk” c. cikk).

„A szertartást ezer üvöltöző *tizenéves* zavarta meg, akik látni akarták a »Beatles-atyát« és betörték a kapukat” (Esti Hírlap 1967. nov. 8. „Lelkigyakorlat” c. cikkben).

„Jan. 7. Táncos klubest a *tizenéveseknek* a XI. kerületi Ifjúsági Klubban” (Magyar Ifjúság 1968. jan. 5. 2, „A hét” c. rovatban).

„... az olasz fiatalság foglalt helyet, azok a *tizen-* és *huszonévesek*, akik a zenétől már mást várnak, mint könnyen megragadható melódiákat és csillogó képeket” (Új Ember 1968. márc. 17. 3).

„Gyakran halljuk, hogy a beat a *tizenévesek*» tánczenéje” (Élet és Tudomány 1968. márc. 29. 607, Orosz István cikkében).

„[Az Egyesült Államokban] a legalacsonyabb a munkanélküliség aránya, de legnagyobb a néger *tizenéves* munkanélkülieké” (Népszabadság 1968. ápr. 7. 3, Szántó Jenő cikkében angolból fordított idézet).

A szó főnévi és melléknévi jelentésben egyaránt használatos. (Eleinte egyes szerzők — bizonyára szokatlansága miatt — a szót csak idézőjelbe téve vagy éppen kötőjellel kettéválasztva használták. Indokolt lehet az idézőjelek közé helyezés ott, ahol a szó jelzői szerepben fordul elő, például: „Nancy már kiöregedett a *tizenévesek*» nemzedéknek szánt dalokból, mősorokból” (Képes Újság 1967. júl. 15. Sztárok – kívánságra c. cikkben). Kovács Imre egyik cikkében a szónak csak az első tagját idézőjelezi: „*tizen*»-évesek (Szabad Föld., 1967. júl. 30. 3.)

Elevenségét tanúsítja, hogy már határozói raggal, illetve képzővel ellátva határozószói szerepben is előfordul: „amikor *tizen-évesen* álltunk még egymás mellett a satupadnál” (Zágoni Ferenc cikkében: Tükör 1968. febr. 6. 14).

A *tizenéves* mintájára alkotott *huszonéves* szó is erősen terjed. Néhány adat:

„a teenagerek vagy legfeljebb még a *huszonévesek* műfaja” (Esti Hírlap 1966. dec. 30. 2, kép alatti felírás).

„a *huszonévesek*» írói csoportjába soroljuk” (Népszabadság 1967. dec. 29. 7, Falus Róbert Könyvszemle c. cikkében).

„a pódium és a nézőtér ugyanazoké volt, az ifjúságé — a mai *huszonéveseké*” (Magyar Nemzet 1968. ápr. 14. 5, Heimann Ildikó cikkében).

A *tizenéves* szó által jelölt korcsoport kifejezésére még a következő szavak, szólások használatosak mai sajtónkban:

tizenvalahányévesek (Nők Lapja 1967. aug. 19. 15, Molnár Edit riportjában),

húszon aluliak (Esti Hírlap 1967. aug. 21. 2, Fodor Lajos cikkében),

húszon innen, tizen túl (Esti Hírlap 1967. szept. 20. Cikk címe, beat-kabaréről szól),

teenager („Teenager party” Magyar dokumentumfilm címe. Hirdetés a Magyar Nemzet 1967. okt. 3-i számában),

tinédzser („A játékot a tizenévesektől felfelé minden korosztály játszhatja. Igaz, a tinédzserek elsősorban a kuriózumokat keresik” Koroknai Zsuzsa cikkében. Élet és Irodalom 1967. szept. 30. 7).

A *tizenéves* szó nyelvünkben meggyökeresedett, és úgy látszik, ma már nem is törekszik „kiszorítani” a *teenager*-t, hanem evvel együtt él. A két szónak más-más a hangulati velejárója, jelentésárnyalata, ezért — úgy látszik — mindkettőre szükség van. Egyes írók a *tizenéves* szót a *teenager*-rel együtt, mint vele egyenértékű, nagyjából azonos jelentésű szót tisztán csak nyelvi változatosság okából is használják, sokszor egyetlen mondaton belül is: „A kelleténél többet beszélünk a *teenagerekről*, a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a *tizenévesek* szélsőségeinek, modorosságainak” (Esti Hírlap 1968. máj. 22. 2, A hangszóró mellett c. rovatban).

A változatosság igénye, a nyelvi bőségre, minél gazdagabb szóválaszték birtoklására való törekvés azt idézi elő, hogy egyazon fogalom jelölésére szolgáló két vagy akár több szó is egyaránt fennmaradhat: mindegyikre szükség van, egyik sem bizonyul fölöslegesnek. Az azonos jelentésű szavaknak ez a békés együttélése ad lehetőséget a jelentésárnyalatok kifejlődésére, illetve az eredetileg azonos értelmű szavak jelentésének elkülönülésére.

Terbe Lajos

József Attila-kommentárok*

VI.

(József Attila és Babits kezei)

1. Ma is elgondolkoztat és állásfoglalásra sarkall az a bíráló, amelyet József Attila Babitsnak „Az istenek halmak, az ember él” című kötetéről írt (megjelent A Toll 1930. január 10-i számában; vö. ÖM. 3: 48—60). Többek közt bonckés alá kerül az „Isten gyertyája”, és jut neki egy nyelvhelyességi vágás is: „Istenhez fordul hát Babits, megjegyezvén, hogy »tővig ég bölcs, szent, konok *kezeidben*» [J. A. kiemelése]. Az olvasó azonban nem érti, hogy miért nem szólítja nevén azt a hindu istenséget, amelyhez fohászodik. Hiszen itt nyilvánvalóan sokkezű istenségről van szó” (ÖM. 3 : 54). Kétségtelen, hogy ez a gúnyos megjegyzés a páros testrészek többes számú megjelölésére vonatkozik. Egy másik — kiadatlan — bírálóatában a költő még nyíltabban hirdeti a klasszikus nyelvhelyességi tételt: „Ez a leány »*csillogó szemeivel*» néz. Holott a páros testrészeknek többesben való használata csak különös esetekben szabatos” (1931? ÖM. 3 : 220; ez az írás Tamási Áron novelláit taglalja). De térjünk vissza Babitshoz! Az ő lírájában jó néhány ilyen többest gyűjtött össze J. Soltész Katalin (Babits Mihály költői nyelve 204—5).

Elvi, eszmei szembenállásuk sokszor teszi kegyetlenné, bár korántsem mindig igazságtalanná is József Attila bíráló sorait. Kritikájának idézett megállapításával azonban ma már nem lehet egyetértünk. Sem nyelvhelyességi (erre legutóbb Lőrincze: NytudÉrt. 58. sz. 490—5), sem esztétikai tekintetben (erre Vértes O. András: Nyelvművelő levelek 230—1). József Attila is látja, hogy a kifogásolt többes számú alak nem akármilyen helyen áll: „Vannak esetek, amikor Babits szemmel láthatólag finom formai mutatóványt tűz műsorra . . . Egy helyt például Isten gyertyája ő s négy szakaszon át csupán a szakaszvégén [!] visszatérő *Isten* szóval rímelt össze” (i. h.). Így hát a *kezeidben* nem is olyan nyelvi hanyagság, idegenszerűség, melyet már a saját korában is védeni lehetett, hanem verselési oka van: az egész költeményen végigvonuló *Isten* rímazonak a hívására, vonzására megjelenő szerény kis poëtica licentia (vö. Vértes O. András: Nyelvművelő levelek 230—1) az *itten, mezitlen* és a „kancsal” *zug lenn* ’zűg lenn’ rímek társaságában.

2. Babitsot csipkedve, József Attila egyben s a j á t nyelvhasználatát is felülbírálja: ugyanis 1923—28 közt (ÖM. 1; a továbbiakban csak a lapszámot közlöm) ő sem kerülte e szentségtelen többes számokat. Használ többes számot egy birtokos páros testrészeinek megnevezésére (s a véletlen ironiája, hogy leír *kezeim, kezei* alakot is): „a szunyograj bús *füleimbe*¹ zsongott . . .” (A múltkor, szerda este . . . 1924. 142); „*Szemeim*, ti fényfejő paraszt-

* Vö. Nyr. 91: 398—405; 92: 188—94, 301—7.

¹ Mind ezt, mind a többieket én emeltem ki. — T. G.

nők . . .”, „*kezeim*, Rómába zarándokoljatok . . .”, „*lábaim*, árokba rugdossátok egymást, | szolgáltassátok be a cintányérokat, | *füleim* . . .” (Igaz ember. 1924. 166); „harmatos erdők az ő *szemei* . . .” (Csudálkozunk az életen. 1924. 169); „Őrizlek kérő *tenyereikkel* . . .” (Áldalak búval, vigalommal. 1927. 310); „. . . a vén vihar | görbe villámra támaszkodva jár, || s velük totyog rossz *lábaival*.” (Öreg minden. 1928. 332); „A tompa földön öltözik a szél, | kapkod s *kezei* meg-megállanak” (Mióta elmentél. 1928. 338); „Elefánt voltam . . . || szörnyű *füleikkel* legyezem magam — —” (Medáliák. I. 1928. 351). — Találunk pluralist több birtokos egy-egy birtokának megnevezésére is, páros testrészenek jelölésére is: „Rab *szíveink* örök szerelmese, | a nagy világ minket hiába hív!” (Magyarok II. 1923. 80); „*Lábainkon* kolonc az országút” (Kakuk Marci. 1924. 161); „s íves kiáltással *füleikbe* ugrom” (Igaz ember. I. h.); „Esti felhőkön fekete fű nő, lassan fölszítja [|] a fényességet és gyémántlevegőt locsol izzadt *arcainkra* . . .”, „kettejük fényénél meglátjuk a vizet és kényeret, melyek elbújtak *tenyereinkben* . . .” (Esti felhőkön. 1925. 228); „Szarvasok *aggancsai* [|] hullnak . . .” (Piros hold körül. 1928. 342).

Nem egészen azonos jelenség, mégis ide vonhatnánk a páros testrészek *két* mennyiségjelzős egyes számú formáját: „Ő, azt hittem már, lágy völgyben vagyok, | *két melled* óv meg észak s dél felől . . .” (Mióta elmentél. 1928. — ÖM. I : 338).

3. József Attila tehát maga is használt olyan alakokat, amelyekhez hasonló Babits versében elítélt. Csak elfogultságból, szörszálhasogató rosszindulatból ítélkezett? Elgondolkoztató, hogy az idézett versek közül az 1927 előttieket mind kihagyta válogatott verseinek a gyűjteményéből, a Medvetáncból (l. a szövegkritikai kiadás e versekhez fűzött jegyzeteit), noha akad köztük érett, értékes alkotás is: pl. a „Csudálkozunk az életen”. De ennél is figyelemre méltóbb, hogy a Babits-kritika írása körüli években (1929—31) ilyen többes számú formákat valóban n e m használt. Pedig alkalmá bőven lett volna! Lássuk az adatokat (az idézet után az ÖM. 2. kötetének lapszámai): 1929: „Állok, *lábamnál* tócsa nő . . .” (Esik 9); „A berekháti köd | *pamutpapucsban* lépked szívemen” (Margaréta 13); „szikrázik föld, ég, szem, a homlok . . .” (Favágó 16); „Fényes *csizmánk* is megroggyott . . .” (Betlehemi királyok 18); 1930: „Egymás vállán kis *kezünk* . . .” (Egeres 26); „lány bánat a *szememben*”, „*agancsom* rég elhagyám”, „Hunyom *szemem* álomra | setét eperlevelek | hullanak a *vállamra*” (Bánat 28); „Termőföld *talpa, tenyere* . . .”, „Felleget fű *orralika* . . .” (Tömeg 29); 1931: „a cipéléstől reszket *lábuk* és *fejük* fáj a vasalástól —” (Anyám 34); „Húzzon vizi-gödör *csizmát!*” (Áradat 40); „. . . kedves *fegyverünk* böködi *tomporunkat* —” (Szocialisták 43); „Lágyult az *izmunk, fekhelyünk* kemény, | edelünket kiköpi a *szánk* . . .”, „. . . *testünk* oly sovány . . .” „apadt *testünkre* adjatok *ruhát* . . .” (Lebukott 44); „csattog világot szagató *foguk*”, „S hol *zäpfog* rág . . .” (Munkások 46).

E két megfigyelésre támaszkodva úgy látom, hogy a költő egy időre valószínűleg az ortodox nyelvhelyességi felfogás hatása alá került. Nem sokáig. Látnia kellett, hogy ezzel értékes nyelvi árnyalatokról, a költői szabadság hasznos lehetőségeiről mond le. Már 1929 előtti verseinek efféle alakjait sem elég csak leltározni és csupán nyelvhelyességi vonatkozásban mérlegelni.

A Babitsnál megrótt rímvonzás íratja le például a „Csudálkozunk az életen” *szemei* formáját: erre rímel az *engedi*. Éppen ebben a versben más ha-

sonló jelenség is van: az *életen* rímpárja a *teren*. Rímvonzás vagy az *i s* az oka az „Öreg minden” *lábaival* alakjának, amely hangzásával a *vihar*-ra válaszol. A ritmus követelményei is életre hívhatnak ilyen többszt:

„Rab szíveink örök szerelmese . . .” Így kívánja az ötös jambus.

u   - | u - | u - | u - | u - |

Máskülönben bizony eléggé bántónak tartanám itt a pluralist . . . Az „Igaz ember” viszont rímtelen és szabad vers. A benne előforduló többes számú alakoknak más az esztétikai magyarázata. A költő ekkor még az expresszionizmus hatása alatt áll. Az expresszionista lírikus „seregtelen vezér”: „az imperializmus széthulló világában magára maradt ember lázas kiáltása a másik emberért” (vö. Koczogh Ákos: Az expresszionizmus 68). Az irányzatot prófétai attitűd jellemzi: a versben ez úgy valósul meg, mint a lírai én kiáltványa, jósszava, köszöntése, tanítása az emberiséghez; a nyelv ábrázoló oldalához képest igen erős a felhívó (*én – ti*). A lírai életműnek milyen szélesebb kontextusába illeszkedik bele az „Igaz ember”? Előtte olyan költemények sorakoznak, amelyekben a többes első személy uralkodik (Most a teremtés kezdetén vagyunk, Ide újra a szeretet jön, Magyarok, Egyszerű ez, Tüntetés, Minden rendű emberi dolgokhoz, Figyel a kancsal stb.), sőt olyanok, amelyekre határozott *én – ti* viszony jellemző (Tűz van, Hét napja, Ki verné föl lelkünkben a lelket?). Ez utóbbiakban a felhívási viszony valós (erre I. Török Gábor: »A líra: logika« 195–202). A többes számú valós felhívottat tartalmazó versek felépítése, „struktúrája” befolyásolja a valószerűtlen felhívás (vö. Török i. m. 203–5) verseit is. Az „Igaz ember” idézett többes számai ilyen valószerűtlen felhívottak, s többes jellegük jól beilleszkedik az expresszionista kontextusba, az említett versek körébe.

Hosszabban foglalkoztunk ezzel a költeménnyel, mint ahogy esztétikai értéke indokolja: a benne rejlő probléma volt — remélhetőleg — tanulságos. Az „Áldalak búval, vigalommal” szépsége viszont megérdemli, hogy a *tenyerekkel* pluralist jobban szemügyre vegyük. A költő azonosul itt a természettel, s ezzel nemcsak a természet válik József Attila-ivá, hanem a költő is természetivé (vö. Török i. m. 120–23). A költőnek a szeretett nőt óvóvédő tenyere is több van kettőnél: „*tenyerekkel*: | [azaz] búzaföldekkel, fellegekkel”. A „Mióta elmentél” antropomorf *szele* elvileg szintén lehetne sokkezü. De a szövegmagyarázat nem apologetika: az ekképp tömörített képben a megszélyesítés sugalló ereje a többes számmal nem okvetlenül erősödik, sőt ellenkezőleg, inkább csökken.

4. Az 1932-től újra fölbukkanó „magyartalan” többes számokat már szigorúan megrostálja a költő. Némelyiket már a fogalmazványból, piszkozatból is kigyomlálja „*Szemeidből* a csillogás kihagy . . .” — írja az „Eszmélet” ciklus vázlataiban (2 : 294). De ugyanott, már a vázlatban átírja ezt a strófát így: „A csillám *szememből* kihagy . . .”.

Amelyik megmarad, valamilyen feladatot tölt be. Ilyen feladat lehet a kép két oldalának értelmi-művészi egyeztetése. Ezt figyelhetjük meg a Medvetáncban: „G y ö n g y ö t őszig válogattam, | *fogaimra* úgy akadtam” (1932. 2 : 66). Válogatni csak s o k gyöngyöt, illetve gyöngyből lehet: ráakadni viszont lehetne valami egyetlenre is. A *fogaimra* többes egyúttal azt is sejteti a *válogattam* jelentésbesugárzása folytán, hogy nem egyszerre szerezte

meg gyöngy fogsorát a medve, hanem fokozatosan, hosszabb folyamatban. Érdeemes felfigyelnünk a versnek a költő tudatosságát valószínűsítő más egyes számú alakjaira: „aj de szép a kerek *talpa!*”, „. . . mér a markosnak *marékkal*. | Ha nem azzal, *körömmel* . . .”, „Ha megfázik a *lába*, | takarózzék deszkába”. Hasonló képegyeztetés indokolja az Óda többeszám-használatát:

„ím újra látom, hogy fakad
a kerek fehér *köveken*,
fogaidon a tündér nevetés.”

(1933. 2 : 91)

E vers egy másik többesének már nem annyira művészi, hanem inkább nyelvi oka van: „. . . látom . . . | megrezzenni lágy *emlőidet* . . .”. A páros testrészek, külön-külön, egyenkénti mozgása, egyedi „élete”? Aligha. Az *emlő* szó ritkasága, választékos volta miatt elképzelhetetlen például a „fél emlő” kifejezés ’az egyik’ jelentésben? Talán. De hozzáfűzzük, hogy a *mell* szó t ö b b j e l e n t é s ű s é g e miatt a *fél melled* kifejezést sem találunk pontosnak, félreérthetetlennek. Vagyis a költő egyrészt a jól ismert „anatómiai” kontextusban indokoltan használja az *emlő* szót, másrészt a többes számmal a nem is csak fakultatív módon, hanem egyedül helyes és pontos megoldást választotta.

Már céloztunk rá: a nyelvi elem lírai funkciójának a feltárása nem mindig azonos művészi szükségszerűségének bizonyításával. Egy példa — az érett József Attila verseiben többet nem találtam — a Határból: „tétova szűnyog sír és a határ | száraz *szemekkel* magába mered” (1932. 2 : 61). A felületes olvasó nyilván dicséri a sárga őszi táj verszáró megszemélyesítésének a hatássóságát. Pedig e megszemélyesítést egy másik, lappangó értelem gyöngíti: a mozgalmas határ *magába* ’magában, magányosan’ *mered*, merededik meg (a hiányzó igekötő problematikájáról egy másik kommentár szól majd), ahogy a falu népe elvándorol. Megmered, megkövül száraz *szemeivel* (magvaival) együtt. A *szemeivel* így társhatározó is. E lappangó, háttérben rejtőző, mögöttes értelmet a *szem* és a *mered* többjelentésűségén kívül épp az előzőnek többes számú alakja teremti meg. Az alkotás többértelműsége lehet ugyan művészileg hasznos is, de nem szükségszerűen az. Bár a Határt nagyon szeretem, a versnek ezt a *szemekkel* alakját nem sorolom a részletszépségei közé, hanem szelplőnek vélem.

5. A *két* mennyiségjelzős párostestresz-nevek művészi kérdéseire legújabbban Vértés O. András tért ki (i. h.). József Attila is használ ilyen szerkezetet, és nemcsak 1928-ban, hanem később is. Kifejezheti vele a testrészpár egymással való szembeállítását, mint a „Mióta elmentél” soraiban. (Ott a kedves két melle észak és dél két óvó dombja.) Tömörítheti az ilyen *két* jelző a ’mindkét’ jelentést is: „Egy kasznárnak öt hete | zsebe [Sic! Nyilván sajtóhiba *zsebbe* helyett] nőtt a *két keze*” (azaz: ’egyiket sem vette elő a zsebéből, hogy fizessen’; Medvetánc. I. h.). Sugalló jellemző ereje van az ilyen szerkezetnek az „Anyám” közismert sorában: „A bögrét *két kezébe* fogta . . .” (1931. 2 : 34).

6. A mennyiségi változások minőségekbe csapnak át? Hadd zárjam egy szójátékkal ezt a kommentáromat: ilyen a költői nyelvtan (egy) számainak a megváltozása is! Stílusminőségi változással, funkcióváltással jár együtt.

Török Gábor

Kodály Zoltán emlékpályázat

A Magyar Nyelvőr szerkesztőcséje pályázatot hirdet annak kifejtésére, hogyan lehetne színesebbé, elevenebbé, vonzóbbá és eredményesebbé tenni az anyanyelvi oktatást.

A pályázatot elsősorban az oktatás szakembereinek, gyakorló pedagógusoknak, főiskolai és egyetemi oktatóknak a figyelmébe ajánljuk, de részt vehet a pályázaton bárki más is.

1. Néhány tájékoztató szempont a pályamű kidolgozásához:

a) Milyen nyelvi anyaggal lehet leginkább fölkelteni és ébren tartani a tanulók érdeklődését? Hogyan használható fel a tankönyv feladatanyaga, milyen új vagy újszerű gyakorlatok és feladatok fokozhatják a munka eredményességét? Milyen sajátos területekre érdemes és kívánatos kiterjeszteni a tanulók érdeklődését?

b) Hogyan hasznosíthatók az anyanyelvi ismeretek a világnézeti nevelésben?

c) Milyen újfajta, egyéni módszeres eljárásokkal, miféle technikai és egyéb eszközökkel növelhető a tanulók aktivitása és az oktatás színvonala?

d) Hogyan kapcsolható össze az anyanyelvi oktatás a tanulók egyéni és közösségi életével, s hogyan lehet ily módon nyelvi tudatukat fejleszteni, igényességüket fokozni? Hogyan lehet megteremteni az anyanyelvi oktatásnak a gyakorlattal, az irodalomtanítással és más tantárgyak oktatásával való kapcsolatát?

e) Hogyan érhető el, hogy a tanulók anyanyelvi érdeklődése és aktivitása a tanórán kívül is megmutatkozzék (szakkörben, ifjúsági szervezetben, nyelvi anyaggyűjtésben stb.)?

f) Miben mutatkozik az alkalmazott módszerek, eljárások eredménye? A jelenlegi tanterv követelményeihez viszonyítva melyek a fejlődés további lehetőségei?

2. A pályázatnak nincs semmiféle tartalmi vagy formai megkötöttség, s a felsorolt szempontokhoz sem kell mindenben ragaszkodni. A pályázó maga választhatja meg a tananyag vizsgálandó körét (nyelvtan, helyesírás, helyes beszéd, olvasás, nyelvhelyesség, stilisztika, szókincsgazdagítás, a kifejezőképesség fejlesztése stb.), az iskolafajt és osztályt. Tárgyalhat valamely részletkérdést, de foglalkozhat a téma egészével is.

Fontos azonban, hogy a pályázat tényekre, tapasztalatokra, hiteles adatokra, gazdag anyaggyűjtésre épüljön. Külön értéknek számít, ha a pályázó a lakóhely, környezet nyelvhaszniatát, esetleg a szakirányú iskola sajátos követelményeit is tekintetbe veszi.

3. A pályamunkákat a név és a munkahely megjelölésével 1969. szept-

tember 1-ig kell beküldeni a Magyar Nyelvőr szerkesztőségébe (Budapest V., Szalay u. 10–14. V.).

4. A pályázatokat a szerkesztőség tagjai, valamint felkért szakértők bírálják el.

5. Az eredményt a Magyar Nyelvőrben tesszük közzé.

6. A pályadíjak: (egy vagy több) I. díj 5000,— Ft, II. díj 4000,— Ft, III. díj 3000,— Ft. A további helyezettek könyvjutalmat kapnak, s az értékes pályaműveknek részben vagy egészben való megjelentetéséről is gondoskodunk.

A Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottsága

Anyanyelvünk Csillebércen

I. „Az 1967/68-as tanévben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából a Magyar Úttörők Szövetsége a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság, a Bolyai János Matematikai Társulat, valamint az érintett egyéb tudományos, művészeti és társadalmi szervezetek segítségével megrendezi az általános iskolai tanulók szaktárgyi versenyait.

A felkészülés és a verseny során a tanulók kötetlen, játékoságot, ügyességet kívánó formák felhasználásával megszerzett ismereteiknek többoldalú alkalmazásáról tegyenek bizonyosságot.

A szaktárgyi versenyek

1. csapaton (iskolán) belüli,
2. városi, illetve járási (Budapesten kerületi),
3. megyei, illetve budapesti,
4. országos fordulóból állnak.

Valamennyi szaktárgyi verseny anyagának kidolgozása nagy körültekintést, figyelmet kíván. Az úttörőmozgalom tapasztalatainak és hagyományainak megfelelően változatos, érdekes formákat és módszereket kell választani.

A magyar nyelvi és irodalmi verseny anyaga:

- a) a tantervi anyagnak a verseny időpontjáig tanmenet szerint feldolgozott irodalmi, nyelvtani, helyesírási és nyelvhelyességi ismeretei;
- b) a szóbeli és írásbeli kifejezés képessége;
- c) az életkornak megfelelő általános irodalmi tájékozottság.

A szaktárgyi versenyeket minden fordulóban a versenybizottságok által összeállított zsűri értékeli. — Kívánatos, hogy a versenybizottságok lehetőleg kerüljék el a teljesítmények osztályozását (az iskolai osztályozással azonos elbírálási módokat), inkább pontozásos formákat alkalmazzanak.

A versenyen tapasztaltakat a szaktanárok, munkaközösségi vezetők, szakfelügyelők felhasználhatják tantárgyuk helyzetének elemzésére is.”

A Magyar Úttörők Szövetségének versenyfelhívásából idéztünk néhány részletet. Ez a felhívás indította el kilenc tantárgyból — köztük magyar nyelvből és irodalomból — az általános iskolák tanulóinak országos versenyét. 1968 márciusában alakultak meg az országos döntő előkészítésével és levezetésével megbízott szaktárgyi versenybizottságok. A magyar nyelvi és irodalmi versenybizottságnak a következők voltak a tagjai: Farkas Edit ált. isk. igazgató (Balatonfüred), Grétsy László tud. munkatárs (az MTA Nyelvtudományi Intézete), Honti Mária gyakorlóiskolai vezető tanár (Ságvári Endre Gyakorlóiskola), Lőrincz Jenő tud. munkatárs (ELTE), Stéger Hajnalka gyakorlóiskolai vezető tanár (Ságvári Endre Gyakorlóiskola), Szende Aladár főiskolai

docens (OPI), Takács Etel egyetemi adjunktus (ELTE), Vári Anikó középiskolai tanár (Budapest).

Az előkészítés szakaszában a bizottság kidolgozta a döntő három fordulójának szóbeli és írásbeli feladatait (a 7. és a 8. osztályosok számára egyaránt 22–22, összesen tehát 44 — részben nyelvi, részben irodalmi jellegű — feladatot), majd megállapította az értékelés normáját, elkészítette az egyes feladatok pontértékét feltüntető táblázatot is. A döntő lebonyolítására 1968. június 9-, 10- és 11-én került sor a Csillebérci Úttörő Nagytáborban. A hetedikesek korcsoportjában 23, a nyolcadikosokéban 22 megyei, illetőleg budapesti győztes vett részt a döntőben. A három fordulóban megszervezett írásbeli és szóbeli versenyben elért összesített pontszámok alapján állapította meg a két korcsoport 4–4 tagú zsürije a helyezéseket. A hetedikesek közül Tamás Zsuzsanna (Győr, Zalka Máté Ált. Isk.), Marsi István (Törökszentmiklós, Petőfi úti Ált. Isk.), Horváth Andrea (Siklós), a nyolcadikosok közül Papp Ilona (Budapest VI., Bajza utcai Ált. Isk.), D. Szabó Éva (Kisújszállás, Kossuth úti Ált. Isk.), Duró Győző (Nagykanizsa, Szabadság úti Ált. Isk.) került az első három helyre.

A verseny megszervezéséről, lebonyolításáról közölt adatokkal azoknak a tapasztalatoknak a háttérét vázoltuk, amelyekről a Nyelvőr olvasóit tájékoztatni szeretnénk. A versenyfeladatok összeállítására, megoldására és elbírálására igen értékes metodikai tanulságokkal járt. Beszámolóinkban ezek közül az anyanyelvi ismereteket és készségeket vizsgáló feladatok megszerkesztésének szempontjait és megoldásuk tapasztalatait ismertetjük.

II. Amikor a versenybizottság hozzáfogott a feladatok elkészítéséhez, a következő szempontokra kellett tekintettel lennie:

a) A három forduló feladatsorozata terjedjen ki az anyanyelvi képzés valamennyi területére, tehát legyen közte nyelvtani, helyesírási, nyelvhelyességi feladat.

b) Azok a próbák, amelyek elé a versenyzőket állítjuk, nem haladhatják meg a tanterv követelményeit, sőt éppen a leglényegesebb, alapvető ismeretek és készségek elsajátításáról kell meggyőződnünk.

c) Sokoldalúak és változatosak legyenek a feladatok a teljesítmények jellegének tekintetében is: adjanak alkalmat a nyelvi tények felismerésére, önálló alkalmazására, nyelvtani fogalmak értelmezésére és nyelvi problémák megoldására egyaránt.

d) Azok a hetedik és nyolcadik osztályos tanulók, akik a feladatokat meg fogják oldani, nem vizsgát tesznek, hanem — a tanév befejezése után, Csillebércen, három előzetes forduló győzteseként — önként vállalt versenyen vesznek részt. Ezért arra kell törekednünk, hogy a feladatok keltsenek érdeklődést, megoldásuk vonzó és szórakoztató foglalkozást jelentsen a versenyzők számára. A „játékosságot” a nyelv adta lehetőségekkel igyekszünk megvalósítani, kerülvén mind az erőltetett rejtvénytyszerűséget, mind pedig a témához nem illő, önmagáért való tréfálkozást.

e) A feladatokat úgy kell megszerkeszteniük, hogy megoldásukat — pontozásos módszerrel — egyértelműen, objektíven, hitelesen és gyorsan értékelhessük. Teszt jellegű feladatokkal kell tehát összeállítanunk, mégpedig olyan megfogalmazásban, hogy a versenyzők külön magyarázat nélkül is megértsék, mi a feladat, és hogyan (milyen eljárással) kell megoldaniuk. (A feladatnak és a megoldására vonatkozó utasításnak világos, jól tájékoztató megszö-

vegezése annál is lényegesebb volt, mivel a hetedik osztályban 12, a nyolcadik osztályban 13 különböző nyelvtani feladatot oldottak meg a versenyzők, és mindegyiket más-más technikai eljárással.)

f) A három fordulós szóbeli és írásbeli feladatai szervesen összefüggő, egységes rendszert alkotnak. Egy fordulón belül a változatosság, a három fordulón keresztül a fokozatosság elvét kellett érvényesíteni.

III. A könnyebb áttekintés kedvéért az alábbiakban összefüggően bemutatjuk a hetedik és a nyolcadik osztályosok nyelvi (nyelvtani, helyesírási, nyelvhelyességi) feladatsorozatát. Az írásbeli feladatok mellé írt számjegyekkel a helyes megoldások számát jelezzük, a zárójelben pedig a jellegzetes hibákat tüntetjük fel. A szóbeli feladatok megoldásáról nem készítettünk annyira pontos feljegyzéseket, hogy ezek alapján hiteles számszerű adatokat közölhetnénk.

A bemutatott feladatokra a továbbiakban a következő jelzéssel utalunk: H/I. 1. (a hetedikesek I. fordulójának 1. feladata); Ny/III. 2. (a nyolcadikosok III. fordulójának 2. feladata) stb.

7. osztály

I. forduló (A versenyzők száma: 23)

Írásbeli feladatok

I. Irodalmi idézetek — nyelvtani kérdések

Kérdéseinkkel a felsorolt idézeteknek egy-egyszaváról akarunk valamit megtudni. A kérdéses szót — egy kivételével — aláhúztuk.

Ügyelj arra, hogy mikor érdeklődünk a s z ó f a j és mikor a m o n d a t r é s z iránt!

1. „Itt küzdtenek *honért* a hős Árpádnak hadai.”
Milyen mondatrész? Célhatározó: 20 (Tárgy)
2. „Itt *élned*, halnod kell.”
Milyen szófajta? Főnévi igenév: 8 (Ige; felszólító módban álló ige)
3. „Én magyar nemes vagyok.”
Mi az állítmánya ennek a mondatnak? *nemes vagyok*: 18 (vagyok; én vagyok)
a) b)
4. „Él *magában* falujában Pató Pál úr *mogorván*”
a) Milyen névmás? Visszaható névmás: 16 (Vonatkozó névmás; személynévmás)
Milyen határozó? Állapothatározó: 6 (Módhatározó, társhatározó, állandó határozó)
b) Milyen szófajta? Melléknév: 18 (Módhatározószó, ragos főnév).
a)
5. „Ha majd *minden* rabszolga nép
Jármát *megunva* síkra lép
Pirosló *arccal* és piros *zászlókkal*. . .”
c) d)
- a) Milyen szófajta? Általános névmás: 6 (Határozatlan számnév, melléknév, mutató névmás, határozószó)
Milyen mondatrész? Mennyiségjelző: 14 (Minőségjelző)
- b) Milyen szófajta? Határozói igenév: 16 (Melléknévi igenév, főnévi igenév, határozóragos névszó)
- c) Milyen határozó? Állapothatározó: 3 (Eszközhatározó, társhatározó) állandó határozó)
- d) Milyen határozó? Társhatározó: 11 (Eszközhatározó)

2. Érted-e a tréfát?

Ha igen, magyarázd meg!

Jókai azt kérdezte egyszer egy szlovák anyanyelvű nyitrai legénytől:

— Tudsz-e magyarul?

— *Tudom* — válaszolta a legény készségesen.

— *Látok* — mondta erre mosolyogva az író.

a) Min mosolygott az író? A helyes válaszok száma: 18. (Azt a választ fogadtuk el helyesnek, amelyik — a nyelvi hiba magyarázatául — az alanyi és a tárgyias igeragozás felcserélésére utalt.)

b) És min mosolyog az olvasó? A helyes válaszok száma: 11.

(Ezt a kérdést azok a versenyzők értették meg és válaszolták meg helyesen, akik felfedezték, hogy az író szándékosan felel alanyi ragozású igealakokkal — tárgyias ragozású helyett —, s éppen ez a forrása az anekdota humorának.)

3. Kivel? Mivel?

Válaszolj a felsorolt szavakkal a *mivel?* vagy a *kivel?* kérdésre!

	<i>Mivel?</i>	<i>Kivel?</i>
<i>pénz</i>	21 (<i>pénz-zel</i>)	
<i>kulcs</i>	19 (<i>kulcs-csal, kulcs-csal</i>)	
<i>Ferenc</i>		22 (<i>Ferenc-cel</i>)
<i>György</i>		19 (<i>Györggyel</i>),
<i>Székely</i>		20 (<i>Székelylyel, Székelyjel</i>)
<i>Mikszáth</i>		20 (<i>Mikszáth-tal</i>)
<i>Zách</i>		11 (<i>Záchcal</i>)
<i>Sass</i>		20 (<i>Sassal</i>)
<i>Sas</i>		23

4. Döntsd el a vitát!

Két gyerek — Pista és Bandi — helyesírási kérdéseken vitatkozik. Döntsd el a vitát úgy, hogy a helyesen írt szóalakot húzd alá!

<i>Pista</i>	<i>Bandi</i>
örs	örs 22
higgyétek!	higgyétek! 20
szétoosztat 17	szétooszttat
O.T.P.	OTP 12
cm-rel 21	cm-el

Szóbeli feladat:

5. Hetedik osztályos tanulók dolgozataiból írtuk ki a következő hibásan fogalmazott mondatokat. Mi a hiba bennük? Hogyan javítanád ki?

a) „Már egészen besötétedett, indulnom kellett a fogadóban”.

b) „Sok kis elhagyatott falukon megyünk keresztül.”

c) „A fogadós egy szótlan, mogorva ember volt.”

d) „Az emberek az ég felé fordították fejüket.”

e) „A Tisza ki volt öntve.”

f) „Láttam egy éjjeliőrt, amely az alvó város rendjére vigyázott.”

g) „Nem lett-e volna jobb gyalog menni?”

h) „Nem bírok más szót találni: gyönyörű volt!”

i) „A házakat már elnyűtte az idő vasfoga.”

j) „Az Alföld sárga homokja vidáman karolt bele az ég kék palástjába.”

k) „Petőfi idejében Debrecen szimpla hely volt, olyan, mint a többi vidéki város.”

II. forduló (A versenyzők száma: 14)

Írásbeli feladatok

1. Mi történik a kiskutyával — ha mondatba kerül?

Sok minden történhet vele. A *kiskutya* főnév a mondatban lehet alany, állítmány, tárgy... egyszóval: mindenfajta mondatrész. Próbáljuk ki!

Legyen a *kiskutya* főnév egy-egy mondatban

- a) alany... 14, b) állítmány... 14, c) okhatározó... 12, d) célhatározó... 13, e) részeshatározó... 14, f) birtokos jelző... 13, g) értelmező... 14.

2. Mit csinálsz?

Gyakran hangzik el ez a kérdés, és a válaszokban is túlságosan gyakori a *csinál* ige. Pedig a cselekvésnek nagyon sokféle fajtája, változata van.

Bizonyítsd be, hogy nem szorulunk rá a „csinál” ige ismételtetésére: egészítsd ki a hiányos mondatokat egy-egy találó, kifejező igével, igekötőssigével vagy igenévvvel!

- a) Édesanyám vacsorát... 14
 b) Én is tudok rántottát... 14
 c) Zsuzsi dolgozatot... 14
 d) Őcsém számtanpéldákat... 12 (*fejt meg, fejteget*)
 e) Átnéztem a feladatát, Őcsi egyetlen hibát sem... 14
 f) Csak akkor mehetünk játszani, ha minden leckét... 14
 g) Elromlott a csengő, édesapám most... 13 (*szereli meg*)
 h) A villamos készülékekkel óvatosan kell bánni, mert a vigyázatlanság könnyen bajt... 14

3. Keresd a hibát!

„A kóchuszár” című elbeszélés következő részletében 4 szót hibásan írtunk. Húzd alá a hibás szavakat, számozd meg őket, azután írd le a 4 szót helyesen a szöveg alá!

Ennyi együgyűség végkép kiharagolta a sodrából Bercsényit.

— *A szemem elé ne kerülj többet, mihaszna! — döngött a legényre.*

Pedig odakerült még azon az estén. Besötétedett, mire hazatért a vezér, de fehér lovát már messziről megismerték a tábornüzek melletti heverő kurucok. Egyedül Mike ugrott föl, és süvöltött bele az éjszakába:

— *Állj! Ki vagy? Mert beléd lövök!*

Mivel Bercsényi haragját már elfújta a szél, jókedvel kiálltott vissza:

— *Senki!*

— *Az már más — tette le Mike nyugodtan a puskáját, mint aki jól végezte dolgát.*

1. *végképp* 12
2. *kedvvel* 14
3. *kiáltott* 13
4. *nyugodtan* 14

4. Lehet egy betűvel több?

Lehet, de akkor mást jelent! Írj egy-egy rövid mondatot az alábbi szópárokkal!

a) *játszanak* 14

b) *játsszanak* 14

a) *had* 14

b) *hadd* 7 (*Hadd, hogy veled menjek! Hadd el, úgysem lesz belőle haszna! Hadd, majd megcsinálom!*)

a) *hetesé* 14

b) *hetessé* 14

Szóbeli feladat

TÁBOROZÁS

Ennek a szónak 9 betűjét betűkartyákon kapják meg a versenyzők. Ki tud a betűkből 5 perc alatt több értelmes szót kirakni? (A versenyző nevezzé meg a kirakott szó szófaját is.)

III. forduló (A versenyzők száma: 6)

Írásbeli feladat

Hol a hiba?

A felsorolt szavak közül 7 szóban helyesírási hiba van.

Aláhúzással jelöld meg a hibát, majd írd le a helyes szóalakot!

<i>közömbös (közönbös)</i>	<i>ahelyett (ahhelyett)</i>
<i>külömbőség 5</i>	<i>léleklizik 5</i>
<i>azomban 6</i>	<i>szükséges</i>
<i>ellenben</i>	<i>cukrázda 6</i>
<i>follyon 5</i>	<i>kesztyű</i>
<i>hagyjon</i>	<i>fegyelmezettség</i>
<i>ahoz 6</i>	<i>fegyelmezettlen 4</i>

Szóbeli feladat

Nyelvtani problémák Petőfi verseiben

- a) „Ki porából nőttél, árva kis virágszál,
Légy hűséges társam vándorlásaimnál!”
Milyen szófajta az idézet első szava?
- b) „Egy gondolat bánt engemet:
Ágyban, párnák közt halni meg!”
Milyen szófajta az idézet első szava?
- c) „Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.”
Milyen mondatrész az aláhúzott szó?
- d) „Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár,
S még benne virít az egész kikelet...”
Milyen mondatrész az aláhúzott szó?

8. osztály

I. forduló (A versenyzők száma: 22)

Írásbeli feladatok

1. Irodalmi művek címe — nyelvtani kérdések!

A 8. osztályban tanult versek, olvasmányok közül néhánynak a címét idézzük. A címekre vonatkozóan egy-egy nyelvtani kérdést teszünk fel. Válaszolj a kérdésekre!

- a) *Gyalogni jó*
Milyen mondatrész az aláhúzott szó? Alany: 11 (tárgy, állítmány)
- b) *Ami megérthetetlen*
Nevezd meg az aláhúzott szó elemeit!
meg-: ... igekötő: 22
-ért-: ... szótő: 21
-het-: ... képző: 17
-etlen: ... képző: 19
- c) *Megfáradt ember*
Milyen szófajta az aláhúzott szó? Befejezett melléknévi igenév: 19 (ige)
- d) *Légy jó mindhalálig!*
Mi az állítmány ebben a mondatban? Légy jó: 10 (légy)
- e) *Egy kis séta*
Milyen szófajta az aláhúzott szó? Határozatlan névelő: 17 (számnév)
- f) *Leánykészenben öcsém*
Milyen mondatrész az aláhúzott szó? Társhatározó: 21 (eszközhatározó, állandó határozó)
- g) *Tanyatemető*
Milyenfajta összetett szó ez a cím? Tárgyas v. birtokos jelzős alárendelő összetétel: 15 (mellérendelő; minőségjelzős alárendelő)
- h) *Május ünnepe*
Milyen mondatrész az aláhúzott szó? Birtokos jelző: 20 (részesható; birtokos határozó)
- i) *Mondd, mit érlel...*
Milyenfajta összetett mondat ez a cím? Tárgyi alárendelő összetett m.: 16 (mellérendelő)

j) Csoszogi, az öreg suszter

Milyen mondatrész az aláhúzott kifejezés? Értelmező: 3 (alany, állítmány, minőségjelző, jelzős állítmány, alárendelő mellékmondat)

2. Melyik a helyes?

A hiányos mondatok után — zárójelben — egy-egy szónak két alakját olvashatod. Írd be az üresen hagyott helyre azt az alakot, amelyik beleillik a mondatba!

Annyira jóllaktam, hogy egy falatot se . . . már lenyelni. (tudnák — tudnék) 15

Azt hallottam, hogy egy héttel . . . a holnapra tervezett előadást. (elhalasztják — elhalasszák) 22

A 6. osztályban tanultunk . . . földrajzról. (a Szovjetunió — Szovjetunió) 17

3. Hogyan írjuk helyesen a határozók ragjait?

Válaszolj a felsorolt szavakkal a táblázat kérdéseire! (A választ csak az üresen hagyott rovatokba kell beírni.)

	hogyan?	mivel?	kivel?	mivé?
hangos	22	—	—	22
művelt	—	—	—	17
fáradt	21	—	—	18
pénz	—	22	—	19
kulcs	—	21	—	—
György	—	—	18	—

4. Milyen írásjel kerül az alárendelő összetett mondat végére?

Olvasd el figyelmesen az alábbi összetett mondatokat, azután tedd ki az írásjelet a mondatok végére!

a) „A csapatvezető felszólította a rajvezetőket, hogy egy hónapon belül szervezzék meg a selejtező versenyeket” 22

b) „Hirdessétek ki a rajban, hogy hányféle tantárgyból lehet jelentkezni a versenyre” 22

c) „Zsuzsi megkérdezte, hogy szóban vagy írásban kell-e megoldani a feladatokat” 21

d) „Mikor fogjuk megtudni azoknak a nevét, akik tovább jutottak a versenyben” 22

e) „Jaj de boldog lennék, ha én is bekerülnék az országos döntőbe” 22

5. Szóbeli feladat

Mondjatok egy-egy mondatot az alábbi szópárokka!

1. helység	—	helyiség
2. gondatlan	—	gondtalan
3. fáradság	—	fáradtság
4. gyerek	—	gyermek
5. falu	—	falú
6. egyelőre	—	egyenlőre
7. pereg	—	pörög
8. emberség	—	emberiség
9. tanúság	—	tanulmány
10. válság	—	váltás

II. forduló (A versenyzők száma: 14)

Írásbeli feladatok

1. Kinek van igaza?

Egy 8. osztályban az év végi ismétlés során a tanár el akarja dönteni, hogy két tanuló — Erzsi és Klári — közül melyik tudja jobban a nyelvtant. Tíz kérdést tesz fel nekik az 5. osztály óta tanult nyelvtani anyagból. Leírjuk a kérdéseket, majd Erzsi és Klári válaszát. Olvasd el figyelmesen a kérdéseket és a kétféle választ, azután állapítsd meg mindegyik esetben, hogy Erzsi vagy Klári válaszát tartod-e helyesnek! A helyes választ húzd alá!

	<i>Erzsi</i>	<i>Klári</i>
a) Hány betűből áll a <i>kutya</i> szó?	négy 13	öt
b) Milven hangrendű szó a <i>körte</i> ?	magas hangrendű 14	vegyes hangrendű
c) Milven szófajta az <i>így, úgy</i> ?	határozószó 11	névmas
d) Milyen szófajta a <i>fürdő</i> szó?	melléknévi igenév	főnév 14
e) Milyen szófajta a <i>mogorva</i> szó?	határozói igenév 14	melléknév
f) Allhat-e tárgy az a l a n y i r a g o z á s ú ígék mellett?	nem	igen 5
g) Egyszerű vagy összetett szó-e a <i>jobbágy</i> ?	egyszerű 14	összetett
h) Milyen h a t á r o z ó az alábbi mondatban aláhúzott szó? Pétert lefényképezték egy <i>kutyával</i> .	eszközhatározó	társhatározó 13
i) Hányadik tagmondat a f ő m o n d a t az alábbi összetett mondatban? <i>Akinek nem inge, ne vegye magára.</i>	az első	a második 13
j) Milyen fajtájú az előbbi (az <i>i</i>) pontban idézett) közmondás mellékmondata?	alanyi 14	részeshatározói

2. Jó-ból is megárt a sok!

Megfigyelhetted, hogy milyen sokszor lehet hallani a *jó* melléknévet. Vannak olyan emberek (gyerekek és felnőttek egyaránt), akik szinte kivétel nélkül csakis ezzel az egyetlen melléknévvel fejezik ki, ha valamivel egyetértenek, ha valami tetszik nekik, ha valamit kedvezőnek vagy értékesnek tartanak. Pedig — ugye — nagy különbség van egy étel, egy film, az időjárás vagy egy tanuló „jósa” között? Írj a felsorolt főnevek elé — a *jó* helyett — más, kifejezőbb jelzőt!

<i>ebéd</i> 14	<i>szórakozás</i> 14
<i>film</i> 14	<i>hangulat</i> 11 (<i>emelkedő, magasra hágott, szórakoztató</i>)
<i>cipő</i> 14	<i>példa</i> 13 (<i>pontos</i>)
<i>időjárás</i> 13	<i>tanács</i> 13 (<i>kisegítő</i>)
<i>tanuló</i> 14	<i>barátság</i> 10 (<i>kitartó, elválaszthatatlan, hű, mély</i>)

3. *I*-vel is így írjuk?

Nem! Ha a felsorolt tulajdonnevekhez hozzáfűzzük az *-i* képzőt, akkor melléknév lesz belőlük. Ezt a melléknévet már másképpen kell leírni, mint az eredeti tulajdonnevet. Mutasd meg, hogy hogyan!
Tehát: írd le a felsorolt tulajdonnevekből *-i* képzővel képzett melléknéveket!

A tulajdonnév	A melléknév
Franciaország	<i>franciaországi</i> : 14
Nyíregyháza	<i>nyíregyházi</i> : 14
Közép-Európa	<i>közép-európai</i> : 13
Szabadság-hegy	<i>szabadság-hegyi</i> : 12
Széchenyi-hegy	<i>Széchenyi-hegyi</i> : 12
Váci utca	<i>Váci utcai</i> : 11

4. Keresd a hibát!

Az alábbi szövegben 3 helyesírási hiba van. Húzd alá a hibákat, számozd meg őket, majd írd le a szöveg alá a helyes szóalakot!

József Attila 1905.-ben született. Édesanyja nevelte két nővérével együtt. A mama erején felül is dolgozott, igyekezett eltartani gyermekeit. Egy időre mégis meg kellett vállalnia a két kisebttől, Attilától és Etustól. Így került a hároméves kislíú Ócsódre, nevelőszülőkhöz.

1. 1905-ben: 14
2. válnia: 13
3. kisebttől: 14

Szóbeli feladat

Milyen jelentésbeli különbsége okoznak az egymástól eltérő helyesírási megoldások?

- A tisztaság *félegészség*.
A tisztaság *fél egészség*.
- Boldog *újévet!*
Boldog *új évet!*
- Gondoljunk *mármost* a következményekre!
Gondoljunk *már most* a következményekre!
- Egy alig használt tízéves fiúnak való télíkabát eladó.
Egy alig használt, tízéves fiúnak való télíkabát eladó.
- Szántó Lajos, *rágcsáló és féregirtó*.
Szántó Lajos, *rágcsáló- és féregirtó*.

III. forduló (A versenyzők száma: 6)

Írásbeli feladat

Érted-e a tréfát?

Ha megértetted, magyarázd meg!

Beszélgetés az építőtáborban

- *Jóska, mit csinálsz te itt az országúton?*
- *Diplomata lettem.*
- *Ugyan, miféle diplomata?!*
- *Hát nem látod? Török követ.*

- A helyes magyarázatok száma: 3 (A helyesen válaszoló versenyzők a „Török követ” mondat két szavának azonos alakúságával magyarázták a párbeszéd nyelvi humorát.)
- Most pedig magyarázd meg a megadott „kétértelmű” szavak mindkét jelentését! A magyarázatot rokon értelmű szavakkal is meg lehet adni. A jelentés értelmezésében a középben álló eredeti szó lehetőleg ne szerepeljen!

Egyik jelentése		Másik jelentése
6	<i>korom</i>	6
6	<i>fánk</i>	6
6	<i>karóra</i>	6
6	<i>szemét</i>	6
5	<i>eszem</i>	6

Szóbeli feladatok

1. Nyelvtani problémák Petőfi verseiben (Egyezik a H/III. 2. feladattal)
2. Csoportosítsd (rendszerezd) a szókérdőket a nyelvtanban tanult szempontok szerint (többféleképpen):¹

derülőt, derűs, hahotázik, jókedvű, kacag, kacagás, kacagva, kacarászik, mosoly, mosolyog, mosolyogni, nevet, nevetés, nevethet, nevető, nevetéses, nevetet, röhög, vidám, vigyorog, vihog

IV. Az I. fordulónyelvtani feladata mindkét osztályban a tanult nyelvtani fogalmak felismerését kívánta meg (H/I. 1. és Ny/I. 1.). Lényegében elemzési feladatok ezek, de nem terjednek ki egy teljes mondat valamennyi alkotóelemének minősítésére, hanem csupán egy-egy mondatnyi vagy szótani kérdésre kérnek választ. A kérdések egyrészt olyan elemzési feladatokat adnak, amelyekben a nyelvtani tájékozottság jól lemérhető, másrészt az irodalmi idézetek, illetőleg címek megértése szempontjából lényeges kifejezőeszközökre irányítják rá a figyelmet.

A magyar nyelv egyik jellegzetességének, az alanyi és a tárgyias ragozás megkülönböztetésének nyelvtani indokolását teszi próbára a Jókai alakjához fűződő anekdota nyelvi — sőt inkább: nyelvtani — humorának megértése és értelmezése (H/I. 2.). Ezt az anekdotát a gimnáziumi tankönyv is közli az igeragozás fejezetének feladatai között; versenyfeladatként az általános iskola hetedik osztályában is felhasználható, hiszen ebben az osztályban kerül sor először az alanyi és a tárgyias igeragozás szerepének részletesebb tárgyalására. Ez a feladat is — hasonlóan az előbb említettekhez — funkcionális szempontú elemzésre ad lehetőséget: valamely nyelvi forma meghatározását a kifejezésben betöltött szerepének vizsgálata kívánja meg. Még nyilvánvalóbb a grammatikai minősítés problémamegoldó szerepe abban az esetben, ha azonos alakú, de eltérő funkciójú nyelvi elemekről kell eldönteni, hogy mi a szerepük az adott szöveggörnyezetben. Ilyen feladatot kaptak a versenyzők a III. fordulón (H/III. 2. és Ny/III. 2.). A négy Petőfi-idézet egy-egy szavának szófaját, illetőleg mondatbeli szerepét szóbeli feladatként határozták meg a versenyzők, egyrészt azért, hogy véleményük indokolását is meghallgathassuk, másrészt pedig így az idézett sorok felolvasásával, a kérdéses szó hangsúlyozásával is kifejezhették állásfoglalásukat. A negyedik idézetben („Még *ifjú* szívemben a lángsugarú nyár . . .”) az *ifjú* melléknévnek állítmányként és minőségjelzőként való értelmezését egyaránt elfogadtuk, s a versenyző válaszában — ebben az esetben — az indokolás kifejtésének színvonalát értékeltük.

A mondatrész meghatározásával ellentétes művelet kerül sorra a H/II. 1. feladatban: egy megadott főnevet különböző mondatrészek szerepében kell mondatba foglalni. Bár ez a feladat is — éppen úgy, mint a mondatelemzés — a mondatrészek körében vizsgálja a versenyzők tájékozottságát, valamivel nehezebb próbát jelent. A mondatrész meghatározásakor ugyanis a teljes mondat szövegének összefüggése segíti a felismerést, az önállóan konstruált mondat pedig a versenyző maga teremti meg azt a szöveggörnyezetet, amelyben a megadott szó a kívánt mondatrész szerepét tölti be. Ez utóbbi esetben nemcsak a mondatrész funkciójának és alakjának biztosabb ismeretére van szükség, hanem nyelvi tudatosságra és bizonyos leleményességre is, hogy a meghatározott feltételekkel szerkesztett mondat értelmes legyen. (Tankönyv-

¹ A 21 szót külön-külön lapokra írva kapták meg a versenyzők.

szerzők és tanárok egyaránt tudják, hogy a példamondatok megszerkesztése nem könnyű feladat.) Ezért választottunk egy kedves hangulatú és a hetedikes tanulók számára vonzó témát jelentő főnevet — a *kiskutyát* —, hogy a hétféle mondatnak megfelelő változatos szituációk elképzeltése könnyebben és szívebben végzett foglalkozás legyen.

A nyolcadik osztályosok második fordulójában egy komplex feladat keretében az általános iskola nyelvtananyagának néhány kulcskérdésére kérünk választ (Ny/II. 1.). Hangtani, szótani és mondattani ismeretek tudatosságát, szilárdságát tettük próbára a programozott oktatásban is alkalmazott „feleletválasztás” módszerével. A megadott alternatív válaszok egyike azt a helytelen megoldást tartalmazta, amelyet a tanári gyakorlat tipikus hibaként tart számon. Így a versenyzők döntése azt mutatta meg, hogy követik-e vagy elkerülik a gyakori tévedéseket. (Az alternatív döntés metodikai értékelésére a helyesírási feladatokkal kapcsolatban részletesebben kitérünk.)

Szóértelmezéseket kívánó feladatok azért szerepeltek eléggé nagy számban és két változatban is a nyolcadikosok anyagában (Ny/I. 5. és Ny/III. 1.), mivel — a versenybizottság véleménye szerint — az ilyenfajta feladatok igen alkalmasak a nyelvhasználat tudatosságának a megítélésére. Az I. forduló szóbeli feladatában hasonló alakú szavak eltérő jelentését, illetőleg jelentésárnyalatát mondatalkotással kellett a versenyzőknek bemutatniuk, s ezzel — 10 szópár körében — a differenciáltabb kifejezőmódban való jártasságukat bizonyították. A III. fordulóban idézett tréfa ráirányította a figyelmet az azonos alakú szavakban rejlő nyelvi játéokra; ugyanebben a feladatban további öt azonos alakú szó értelmezése a nyelvi fantáziának, a szókinccsgazdagságnak és a tömör, találó kifejezésnek a próbája volt.

A nyolcadik osztályosok utolsó szóbeli feladata (Ny/III. 3.) a nyelvtani rendszerben való tájékozottság bebizonyítására adott alkalmat. Huszonegy kártyát kaptak a versenyzők, mindegyikre egy-egy szó volt felírva. Az volt a feladatuk, hogy a nyelvtanban tanult szempontok szerint rendezzék a kártyákat, csoportosítsák a szavakat egymással való összefüggésük alapján. A 21 szót úgy válogattuk össze, hogy rokon értelmű sorokat, szófajok és szóalkotás szerinti csoportokat többféleképpen is lehetett belőlük alkotni. Közben a versenyzők a kártyákat rakosgatták, hangosan is beszámoltak arról, hogy milyen szempontokat, milyen összefüggéseket fedeztek fel, s ezek a megnyilatkozások sokoldalúan jellemezték a versenyző nyelvtani felkészültségét.

A helyesírási feladatok fokozatosan emelkedő szintű próbák elé állították a három forduló résztvevőit. A „szűrő” feladat mindkét osztályban a határozóragok helyesírása volt (H/I. 3. és Ny/I. 3.). A továbbiakban a hetedikesek többféle helyesírási kérdést tartalmazó, összetett feladatokat oldottak meg (H/I. 4., H/II. 3., H/II. 4., H/III. 1.).

A nyolcadikosok egy-egy feladata az összetett mondat (Ny/I. 4.), illetőleg a szóképzés (Ny/II. 3.) helyesírására vonatkozott. A II. forduló szóbeli feladatában az egybe- vagy különírás jelentésmegkülönböztető szerepét vizsgálták.

A feladatok témaköreit tekintve az általános iskola helyesírási anyagának azokról a tudnivalóiról adtak számot a versenyzők, amelyekkel a nyelvtani ismeretekre alapozott, tudatos helyesírás egy országos verseny döntőjének szintjén lemérhető. A feladatok megszerkesztésében — a verseny feltételeinek megfelelően — a teszt jellegű megoldásokra kellett törekedni: meghatározott helyesírási problémák világos, egyértelmű exponálására és a teljesítményeknek pontozással hitelesen megvalósítható értékelésére. Ezért nem szerepelt

helyesírási feladataink között a szokásos tollbamondás, s ezért fordult elő — több változatban is — a hibakeresés jellegű feladattípus (H/I. 4., H/II. 3., H/III., Ny/II. 4. s részben: Ny/II. 5.). A helyesírás-tanítás metodikájában ismeretes az a felfogás, amely azt vallja, hogy a hibás szóalakok bemutatása károsan befolyásolja a tanulók írásgyakorlatát: a tankönyvben vagy a táblán olvasott hibás szavak rögződnek az emlékezetben, a tanulók megjegyzik és követni fogják ezeket a „példákat”. Nem helytálló ez a feltételezés abban az esetben, ha a hibás szóalak probléma helyzetben kerül a tanulók elé, ha döntést várunk tőlük a helyes-helytelen írásmód alternatívájában. A döntés ugyanis — a figyelem koncentrációjával és a tanult szabályok felidézésével — tudatos mérlegelést kíván, s ha a helyes döntésnek megvannak a feltételei (a tanuló ismeri a kérdéses szóalak írásmódjában érvényesülő szabályt), akkor a probléma megoldásában megnyilvánuló állásfoglalás maradandóbb emléknymokat hagy, mint a probléma felvetését szolgáló hibás szóalak vizuális képe. (Ha viszont a tanuló nem ismeri a vonatkozó szabályt, ha tehát gyakorlati döntésében nem igazodhat a nyelvtani-helyesírási elmélet útmutatásához, akkor sem a tollbamondás, sem másfajta — alkalmazást kívánó — gyakorlatitípus nem vezet rá a helyes megoldásra.) Abban az esetben, amikor hosszabb összefüggő szövegben kell megtalálni a helyesírási hibákat, a hibakeresés a hibás szóalakok számának megjelölésével válik sajátos problémává (H/II. 3. és Ny/II. 4.). Ha a feladatban nem adjuk meg a hibásan írt szavak számát, akkor valóban előfordulhat, hogy a tanuló — minél több „hibás” szó kikeresésére törekedve — helyes szóalakokat is helytelennek minősít.

A hibakeresés — természetesen — csak egyik változata a szabályok tudatos alkalmazását kívánó s a figyelmet egy-egy probléma megoldására irányító helyesírási feladatoknak. Ilyen a meghatározott feltételekkel szerkesztett szóalakok leírása (Ny/II. 3.) vagy a szóalakváltozatok jelentésbeli eltéréseinek értelmezése (Ny/II. 5.), illetőleg mondat szerkesztéssel történő illusztrálása is (H/II. 4.). Mindezeknek a feladattípusoknak közös vonásuk, hogy a helyesírás tudatosságára építenek. Ezért szerepeltek versenyfeladataink között, s ezért volna célszerű, hogy a helyesírás-tanítás iskolai gyakorlatában minél nagyobb számban előzzék meg és alapozzák meg a helyesírás automatizált funkcionálását feltételező tollbamondást és az önálló szöveg szerkesztést, a fogalmazást.

A nyelvhelyességi-stilisztikai jellegű feladatoknak három típusa fordult elő versenyfeladataink között. Két esetben (H/II. 2. és Ny/II. 2.) egy-egy elkoptatott, gyakoriságában már-már tartalmatlanná vált szónak — a *csinál* igének és a *jó* melléknévnek — találóbb, kifejezőbb szinonimákkal való helyettesítését kívántuk. Az Ny/I. 2. feladatot három nyelvhelyességi szabály alkalmazásával, a H/I. 5. feladatot pedig részben nyelvhelyességi ismereteik alapján, részben stílusérzékük útmutatása szerint oldhatták meg a versenyzők. A H/I. 5. feladatban közölt mondatok „eredeti” hibákat tartalmaznak, valóban 7. osztályos tanulók dolgozataiból írtuk ki őket. Helyesbítésüket — több esetben — nem lehet egyértelmű, határozott döntéssel megoldani, a versenyzők szóbeli feleletei azonban a hiba felismeréséről, indokolásáról és a javításukra tett többféle lehetséges javaslatról tájékoztatták a zsüri tagjait.

A nyelvhelyességi-stilisztikai feladatokra is vonatkozik az, amit a hibák bemutatásáról és javításáról a helyesírási feladatokkal kapcsolatban elmond-

tunk. Annyival is inkább, mivel a folyamatos élőbeszédben a gondolatok nyelvi megformálása még kevésbé állhat a tudat állandó ellenőrzése alatt, mint a lassúbb tempójú, megállásra és mérlegelésre lehetőséget adó írásbeli kifejezésben. Ismeretes, hogy sokkal könnyebben fedezzük fel a nyelvhelyességi vagy stílushibát mások beszédében, mint a magunkéban. Amikor a hibák exponálásával ráirányítjuk a tanulók figyelmét egy-egy nyelvhelyességi vagy stílári problémára, ezt azzal a szándékkal tesszük, hogy a felismert hibát saját beszédükben is igyekezzenek majd elkerülni, másrészt feltételezzük, hogy a hibák elemzése és korrekciója fejleszti a tanulók kritikai érzékét, igényét a nyelvi kifejezés grammatikai és stílári követelményei iránt.

Versenyfeladataink egyike (H/II. 5.) nem kapcsolódott közvetlenül az általános iskola nyelvtani anyagához. A televízió nyelvi játékaiból is ismert rejtvénytű feladat ez, amely a nyelvi fantáziát, a gyors „kapcsolás” képességét s — általában — az intelligenciának tantárgyi ismeretekkel nem támogatott megnyilvánulásait teszi próbára. (Vö. Grétsy László: *Nyelvi játékok — nyelvi nevelés*. Nyr. 91 : 171—182.) Érdekes tanulság, hogy ebben a feladatban nem azok a versenyzők érték el a legmagasabb pontszámokat, akiknek a nyelvtani tudása a legbiztosabbnak mutatkozott. Anélkül, hogy ebből a kevés számú esetre (mindössze 12 hetedikes tanuló feladatmegoldására) alapozott megfigyelésből általánosítható következtetéseket vonnánk le, arra mégis gondolni lehetne, hogy az iskolai nyelvtankönyvek feladattárát ilyen és hasonló, logikát és fantáziát fejlesztő nyelvi játékokkal gazdagítsuk.

V. A versenyfeladatokban elért teljesítmények — a versenyzők kevés száma miatt — statisztikai elemzésre nem alkalmasak ugyan, mégis érdemesnek látszott számba venni a jó megoldásokat és a jellegzetes hibákat. Különösképpen azért, mivel ezeket az eredményeket egy országos verseny megyei és városi döntőjének győztesei érték el. Az úttörők tantárgyi versenyéinek még nincsenek megszilárdult hagyományai; az iskolai, járási (kerületi), megyei (fővárosi) fordulókát országsszerte más-más szervezési feltételekkel, más-más versenyanyaggal és módszerrel bonyolították le. Ezért nem tételezhetjük föl, hogy a magyar nyelvben és irodalomban valóban a legkiválóbb 23 hetedikessel és 22 nyolcadikkal találkoztunk Csillebércen. De mégis olyanokkal, akiket az előző fordulóban elért teljesítményük alapján méltónak találtak arra, hogy a megyét, illetőleg a fővárost az országos döntőben képviseljék. Munkájuk színvonala nyelvtanításunk országos átlageredményének felső határait jelzi számunkra: jó megoldásaik azt mutatják, hogy meddig lehet eljutni (mit tanul meg a jó tanuló a jó tanártól), hibáik pedig a nyelvtan és a helyesírás jellegzetes tantárgyi problémáira hívják fel figyelmünket.

A feladatlapokon közölt számadatokról és a feltüntetett hibás megoldásokról részletesebb elemzés-értékelés nélkül is sok mindent le lehet olvasni. Érthető, hogy a jó megoldások száma a II., majd a III. fordulóban fokozatosan emelkedik, hiszen az I. forduló kiszűrte a viszonylagosan gyengébb teljesítményeket produkáló versenyzőket. Az „élesapat” szép teljesítményének illusztrálására a nyolcadikosok III. fordulójának azt a feladatát idézzük, amelyben 5 homonim szó, illetve szóalak kétféle jelentésének az értelmezését kellett megadniuk (Ny/III. 1.).

Korom. Egyik jelentése: 'égési termék'; 'a kéményben rakódik le'; 'fűtésnél fel szabaduló fekete pernye'; 'a kéményből száll ki'; 'kéményből száll ki füsttel együtt'; 'lerakódott finom szénrészezske, amely nem égett el.' Másik jelentése: 'éveim száma'; 'az eddig leélt életem, 15 év'; '14 évem'; 'életkorom'.

Fánk. Egyik jelentése: 'tésztaféleség'; 'nagyon ízletes sütemény. Húshagyó kedden sütik'; 'kelt tészta'; 'ízletes, lekváros csemege'; 'lángoshoz hasonló, süített

eledel'; 'zsírban sült tészta'. Másik jelentése: 'a mi diófánk'; 'a mi tulajdonunkban levő kérges törzsű, lombkoronás, nagy növény'; 'pl. fenyőnk vagy gyertyánunk stb.'; 'ágakkal rendelkező növényünk'; 'a mi birtokunkban álló növény'; 'fa + többes szám, 1. személyű birtokos személyrag'.

Karóra. Egyik jelentése: 'karon viselt óra'; 'a bal csuklómra csatolom, és az időt mutatja'; 'kézre csatolható időmérő eszköz'; 'időmérésre használjuk. Gyakran megáll'; 'csuklón hordható időmutató'. Másik jelentése: 'verekedésnél: „Karóra!”'; 'a szőlő felfut rá'; 'növények mellé tűzött egyenes botra'; 'bűnözőket régen erre húztak fel'; 'hegyes botra'; 'hosszú, hegyes botra'.

Szemét. Egyik jelentése: 'hulladék'; 'a háztartásból kikerülő hulladék'; szemetes-kukába való hulladék'; 'haszontalan hulladék'. Másik jelentése: 'valakinek a látószervét'; 'látásra szolgáló szervét'.

Eszem. Egyik jelentése: 'étkezem'; 'tömöm a bendőmet'; 'harapom, nyelem'; 'kenyeret fogyasztok'; 'ételt fogyasztok'. Másik jelentése: 'gondolkodó szervem'; 'ennél a versenyenél ugyancsak használnom kell: gondolkodom vele'; 'ezzel fogom fel a kérdéseket'; 'sokan azt mondják, hogy van, csak nem használom'; agyam, amivel gondolkodom'; 'sütnivalóm, felfogóképességem'.

Ezek a sokszor egészen pontos, máskor meg éppen szellemes szóértelmezések azokra a lehetőségekre utalnak, amelyekkel a nyelvvel való foglalkozás körében az általános iskolában is élhetünk. Más feladatok kiugró hibái pedig nyelvtanításunknak néhány gyenge pontjára figyelmeztetnek. Láthatjuk például, hogy a „szabályos” határozókat — amelyeknek ragja az eredeti, vagyis a leggyakoribb funkciót jelöli — szinte tévesztés nélkül felismerik a tanulók; ha azonban az ismert rag a szokásostól eltérő szerepben fordul elő, a határozó minősítésében ugrásszerűen emelkedik a hibás megoldások aránya (H/I. 1.). Kevesen ismerik fel a ragozott főnévi igenevet (H/I. 1.), az értelmezőt, a 2. személyű összetett állítmányt, a főnévi igenév alany szerepét (Ny/I. 1.). Az alanyi ragozást úgy értelmezik, hogy az ige mellett *n e m* áll tárgy (Ny/II. 1.). Noha a *-val, -vel* rag írásának nehezebb eseteiben is járatosak, a *Záchcsal* alakot legtöbbször így írják: *Záchcal* (H/I. 3.). Bizonyára azért, mert úgy gondolják, hogy a *Zách* családnévvel *c*-vel kell kiejteni. Kevesen tudják, hogy a betűszókat (*OTP*) pont nélkül írjuk (H/I. 4.). (A versenyzők közül ketten meg is indokolták téves döntésüket: a rövidítések után pontot kell tenni.) Az indulatszó értékű *hadd* határozószót a *hagyd* igealakokkal azonosítják (H/II. 4.). A feltételes mód egyes számának első személyében a *tudnák* alakot fogadják el, mivel — a *tudnék*-kal szemben — ebben az alakban érvényesül az illeszkedés szabálya (Ny/I. 2.).

Tanulmányok ezek a hibák a metodikusok és a tanárok számára egyaránt. Jó tanulók „logikus tévedései” ezek, s arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a nyelvtan tanításában hangsúlyozottan emeljük ki azokat az eseteket, amelyek azért adnak alkalmat tévedésre, mivel a nyelvtan és a helyesírás logikája olykor eltér az alapvető szabályok alkalmazására törekvő tanulók értelmes gondolatmenetétől. A gyakorlás hatékonysága nem a megoldott feladatok számától, nem a mennyiségtől függ. A nyelvtani és a helyesírási gyakorlatok rendszerét úgy kell felépíteni, hogy a „szabályos” esetekből kiindulva fokozatosan jussunk el a nyelvi formák jellegzetes változatainak bemutatásáig.

Csak néhányat emeltünk ki a Csillebércen eltöltött három nap értékes tapasztalatai közül. Nagyon tanulságos és nem kevésbé kellemes élmény volt az országos döntő három fordulója a zsüri tagjai és — úgy láttuk — a versenyzők számára is. Az úttörők tantárgyi versenyének ezt a jól szervezett, tartalmában és formájában egyaránt igényes megoldását érdemes lenne évről évre megismétlődő hagyományná fejleszteni.

Takács Etel

Elemzési kérdések

Az iskolai magyar nyelvtan oktatásában, illetőleg tanulásában újra meg újra előfordul, hogy olyan mondattani viszonyokat is meg kell határozni, amelyek kívül esnek a tankönyvek mondattani részében tárgyalt egyszerű és gyakori alakulatok körén. Ilyenkor természetesen adódnak kétségek vagy viták diák meg diák, tanár és osztálya, sőt nevelő meg nevelő közt. Ez a magyarázata annak, hogy még az akadémiai leíró nyelvtan (MMNyR. 1—2. kötet: 1961—62.) és az Iskolai elemzések (1—3. rész, 1959—64) megjelenése óta is állandóan érkeznek kérések az illetékes szakfolyóiratokhoz: tisztázzák a kétségeket, sőt: „döntsék el” a szerkesztőségben a szakirodalom alapján, kinek van igaza. — A dolog természeténél fogva persze gyakran nem is lehet szó semmiféle kialakult, egységes szakmai „döntésről”, hiszen a szaktudósok nemegyszer szintén régóta vitáznak egy-egy szerkezet megítéléséről (grammatici certant!); máskor meg olyan egyszeri — esetleg pusztán költői — formációt kell vizsgálat alá venni, amellyel a szokványos-szabályos jelenségeket figyelő nyelvtanok nem is foglalkozhatnak; illetőleg annyira új mondatformáról van szó, amelyre korábban nemigen volt közismert irodalmi példánk. Ilyenkor tehát a folyóiratunkhoz eljuttatott problémák esetében szintén inkább csak javasolhatunk, a szerintünk legmegnyugtatóbb rendszerezési lehetőségről adhatunk számot, egyúttal utalva a nevelő kartársaktól is használható szakirodalomra.

1. Egy érettségiző osztály nem tudott megnyugtató megoldást találni arra, hogy „mi az állítmány”, s „van-e alany” Adynak ebben a mondatában: „Nyakaton vad, úri tatárok”.

Ez a kérdés a magyartanárak közt sem új (vö. Ráczy E.: Anyanyelvünk az iskolában I: 146—7); a nyelvtudományban pedig még kevésbé az (vö. pl. Klemm I.: Pais-eml. 224 kk.; Temesi M.: uo. 242 kk.). Tudjuk tehát, hogy némely fajtájú határozó mellett szerkeszthetünk *van*, *vannak* igei állítmány nélkül is sajátosan tömör stílusértékű mondatot. Így egyes számban: „Fejében a kalap”; „Nyakunkon a török hada”; „Feje fölött holló”; „Nála meg a levél”; „Miért e félelem?”; „Zavarva lelke”; többesben: „Az ablakok tárva-nyitva”; „Középen az énekesek”; „Itt az iratok”; s ide sorolhatjuk végül a kérdésbeli példát is.

Régebben e mondatokban szabályos névszói állítmányt láttak, tehát valóságos állítmánynak számították a *fejében*, *nyakunkon*, *feje fölött*, *nála*, *miért*, *zavarva*, *tárva-nyitva*, *középen*, *itt*, illetőleg a *nyakaton* mondatrészt (így pl. Klemm: MNy. 13: 265 kk.; Gombocz: Syntaxis [1949-i kiadás] 56—7). Ma azonban a jelenkori nyelvi rendszerben általában másként elemezzük őket. A *fejében*, *nyakunkon* stb. eszerint mindenképp határozó, csak hogy az idézett példákban sajátosan tömör stílushangulattal egyúttal kifejezi a ki nem tett *van*, *vannak* igei állítmány jelentését (és így mondatrészi funkcióját) is. Eszerint az ilyen mondatokat némelyek egyszerűen az állítmány nélküli hiányos (kihagyásos) mondatok közé sorolják (mint Szabó D. több — ma már nem használt — könyvatos egyetemi jegyzetében s az idézett helyen Ráczy E. meg Temesi M.). Mások úgy fogalmazzák meg ezzel sokban rokon nézetüket, hogy nem tipikus hiányos (kihagyásos) mondatok, hiszen a *Hol az olló?*-féle szerkezetben aligha van igazi „hiány”: benne a határozói alakú és elsődleges szerepű mondatrész (*nyakaton* stb.) másodlagosan egyben állítmány is:

ügynevezett kettős mondatrészi funkciójú egység (így Kelemen J.: I. OK. 9: 351–2; MMNyR. 1. és 2. kötet igen sokszor). Ez utóbbi elemzés talán pontosabban fejezi ki a bonyolult valóságviszonyokat; az alsó és középfokú iskolai oktatásba azonban a kettős mondatrészi szerepű mondattag fogalmát nyilván nem érdemes bevonni, s így ott az előbbi műszóhasználattal mindenképp *vannak* állítmány nélküli — kihagyásos szerkezetű — mondatnak kell vennünk a „Nyakatokon vad, úri tatárok” példát. (Alanya minden tudományos felfogásváltozat szerint van: a *vad, úri* minőségjelzővel bővített *tatárok* főnév.)

2. Ugyancsak ismertebb kérdést vet föl egy másik levél: hogy a „Szabad szerettem volna lenni” mondat *lenni* szava célhatározó-e vagy tárgy; s hogy milyen szerepű a *szabad* egység.

Az nyilvánvaló, hogy az állítmány a *szerettem volna* igealak, alanya pedig az *-m* személyranggal kifejezett, külön azonban már ki sem tett *én* névmás. Csakhogy ezzel még a *szabad lenni* szóknak egymáshoz s az állítmányhoz való mondattani viszonyát nem tisztáztuk. Nos, a Nyr. hasábjain vagy másfél évtizede hosszabb vita folyt már a hasonló „Tanár szeretnék lenni” mondat belső összefüggéseiről. Ott is a *szeretnék* ige bizonyult állítmánynak (vö. pl. Papp I.: Nyr. 79: 19–20). Azt pedig már Simonyiék újgrammatikus művei sokszor hangoztatták, hogy tárgyas igéink mellett az eredetileg eredményhatározó szerepű főnévi igenév jórészt már réges-rég tárggyá lett. Az iménti *lenni* tehát mindkét mondatban valamiképp szintén *t á r g y*, éppúgy, mint a „Szeretnék szántani” mondatban a *szántani*, a „Szeretnék vizet” mondatban a *vizet*. Csakhogy főntebb nem teljes ’létezni; vmivé válni’ jelentésében fordult elő a *lenni* főnévi igenév, mint a „Szeretnék ott *lenni*” vagy a „Szeretnék madárrá *lenni*” példában volna. Ott csak úgy használatos, ahogy az „összetett” (névszói-igei) állítmányi „szabad vagyok”, a „tanár vagy” egység igei része (*vagyok, vagy*): ismert idegen műszóval csupán kopulaszerűen, a *szabad* (a *tanár*) névszóval egy ü t t. (S ahogy a „Pista szabad [tanár]” mondatban igei rész nélkül a névszó egymaga válhat állítmánnyá a „zérus fokú” kopula mellett.) Az előbbi mondatokban tehát a *szabad lenni, tanár lenni* szintén a maga egységében tárgy: sajátosan az összetett állítmánynak megfelelő értelemben véve az *összetett* szót, *összetett tárgy* (vö. Nyr. 79: 199 kk.). A tömör és a tanulók életkori sajátágaival is számot vető iskolai nyelvtanok általában nem foglalkozhatnak a *szabad vagyok* összetett állítmányi egységnek megfelelő *szabad lenni, tanár lenni, tanár maradvá* típusú összetett igenévi alannyal, tárggyal stb., tehát a kopulaszerű igenév különféle szerepeivel. De világos, hogy e szerepei természeteseek (vö. MMNyR. 2: 77, 110, 151): a „mertek bátrak lenni az emberek” mondatban a *bátrak lenni* így tárgy; a „Sikerült szabad lennem” példában meg a *szabad lennem* alany; a *tanár maradvá* pedig ugyanúgy volna bármely mondatban határozó; stb. (Hogy ez „összetett” mondatrészek névszói része hajdan állapothatározóként vagy jelzőként kapcsolódott-e az igei, illetőleg igenévi részhez, az most nem fontos.)

A mai nyelvi valóság tehát — ismétlem — bonyolultabb, mint egy-egy szükségképp rövidre fogott iskolai nyelvtan mutatja; de akkor sem mond ellent az analóg szerkezetekkel is számot vető, logikus rendszerezésnek.

3. Móricz Zsigmondnak „Hát mégis csak más dolog az, a főügyész fia lenni” mondatáról azt kérdezik egy iskola érdekelt szakos tanárai, hogy

a vessző utáni rész újabb tagmondat-e, vagy pedig egyetlen egyszerű mondatnak csupán terjedelmesebb szerkezetes tagja.

Nyelvtaníróink az effajta kifejtő-magyarázó szerepű főnévi igeneves szerkezetet általában nem tartják mellékmondatnak akkor sem, ha — mint itt — csaknem főmondathoz illő utalószava (*az*) van. Vagy az értelmezők közt emlegetik, vagy pedig pontosabban: a mellékmondatdal egyértékű igeneves szerkezetek közt számolnak vele (így pl. MMNyR. 2: 88, 110, 152, 335). Az igazsághoz nyilván ez utóbbi eljárás közelít legjobban. Különösebben azonban nem is szokták tárgyalni, mert eléggé új és nem kis részt idegen analógiára keletkezett mondatforma. Horváth János a század elején idegenszerűsége miatt megrotta az effajta szerkezetet: „Más az . . . odaadni a testét”; „arra gondolt: élni” stb.; néhány éve Nagy J. B. is azt írta róla: „én mellékmondatdal szerkeszteném, így magyarosabb: »Más az, *ha* (vagy *hogyha*) valaki . . . odaadja testét«; »arra gondolt, *hoggy él*«” (MNy. 61: 352—3). A főnti mondatnak hagyományosabb megfelelője is ez volna tehát: „. . . más dolog az, *ha az ember a főügyész fia*.” (Alanyi mellékmondatdal.)

Mindamellet ma már amazzal is számot kell vetnünk nyelvtani rendszerünkben. Akkor tehát az állítmányi szerepű (*más*) *dolog* után főnti mondatunk alanya: *az*; ezt fejt ki az alanyi mellékmondatához hasonlóan kapcsolts, alanyi értelmezői szerepű *a főügyész* (= birtokos jelző) *fialenni* („összetett” voltára l. az előző pontot) igeneves szerkezet.

4. Egy további konzultációs kérdés Váci Mihály egyik mondatának („Elémbe álltak annyi százan | Fák, erdők, velük nem vitáztam”) *százan* szavára vonatkozott.

Modern verses szövegek mondatnyi elemzése mindig kényes egy kissé: már csak azért is, mert a sor végi írásjel hiánya (a *százan* után) nem okvetlenül jelenti azt, hogy esetleg az író saját kiejtése szerint sem illenék oda vessző. Most mégis ebből: a kapott szövegből kell kiindulnunk. Akkor az első tagmondat *elémbe álltak* helyhatározós állítmányának alanya kéttagú: *fák, erdők*. Ennek az alanynak a számbeli állapotát határozza meg az igei állítmányhoz tartozó, *annyi* mennyiségjelzős *százan* szó.

Ugyan többes szám 3. személyű, általános alanyra utaló állítmány mellett a számállapot-határozó gyakran másodlagosan még az alany funkcióját is magába szívja (kettős mondatrészi szerep, vö. az 1. pontban mondottakkal), de itt ki van téve a határozott alany: *fák, erdők*. Itt tehát nem olyanok az összefüggések, mint egy „Ezt mondják *sokan*” típusú mondatban volnának, ahol a *sokan* határozó egyúttal többé-kevésbé alany is.

5. Most sorra vett végső kérdésünkben a levélíró Bánk bán szállóigévé lett mondatának szintaktikai szerkezetére hívta fel a figyelmet: „Nincs a teremtésben vesztes, csak én”. Ez a szöveg első pillantásra — önmagában nézve — nem túlzottan problematikus. A vesszőig tartó részben van az igei állítmány (*nincs*) a helyhatározójával (*a teremtésben*), továbbá az alany (*vesztes*). Közvetlen folytatásban is láthatunk egyszerűen *csak* ellentétes kötőszóval (tagadó előzményhez járuló) mellérendelő tagot: hiányos ellentétes mondatot (*csak én, azaz: 'vagyok az'*),

A bonyodalmat az okozza, hogy a levélben már nem idézett, párhuzamos szerkezetű folytatásban („Nincs árva más több, csak az én gyermekem”) ott

van az alany után értelmezőként a *más több*, s ezt az első mondat *vesztes* alanyához is hozzáérthetnénk. A *más* és *több* szóhoz pedig hasonló határozó is járulhat: „Ő több v. más, mint én”; „Nem volt ott egyéb fűnél (mint fű)” (l. MMNyR. 2: 258). S így a fenti mondat *csak*-janelemi 'mint csupán' értelmet is sugall: azaz a *csak én* hasonló határozói jelentést is éreztet ('Nincs . . . vesztes [más], [mint] csak én'). S Katona József szövegezése épp azért olyan tömören tragikus erejű, mert ez is benne van. Mondata nemcsak ennek szerkezeti rokona lehet: „Nincs vesztes, hanem én (az vagyok)”; hanem ennek is: „Nincs más (több) vesztes, mint csak én (egymagam)”.

T. J.

Halmazott mondatrészes mondatok

1. A halmazott mondatrész fogalma nem ismeretlen nyelvtani rendszerezésünkben, sőt többféle elnevezéssel is szerepel (*többtagú, azonos, több, többszörös, közös* stb. mondatrész). Azok is, akik külön nem foglalkoznak vele, idéznek rá példát az alany és állítmány egyezésének tárgyalása során (így Klemm: M. tört. mond. 147—56; Berrár: M. tört. mond. 83—4). A régi nyelvtanok számbavétele nélkül (erre itt nincs szükségünk) idézem Szvorényinak igen figyelemre méltó és tanulságos megjegyzéseit az általa „összevontnak” nevezett mondat típusról:

„Összevont mondat, melyben több, közös alanyú vagy közös állítmányú mondat van egy egyszerű mondatba összevonva, és pedig az által, hogy bennök a közös mondatrészt csak egyszer teszszük ki. Ily összevont mondat:

a) Melyben több állítmány vonatkozik egy közös alanyra, vagy több alany egy közös állítmányra, vagy végre több alany több állítmányra.

Pl. A nap világít és (a nap) melegít. A tiszta lég éltet, (a tiszta lég) frísít és (a tiszta lég) erősít. Az eső (tisztítja) és szél tisztítja a léget. Szerencse (kísérjen) s boldogság kísérjen utadon. Leonidás, Regulus és Zrínyi dicső halált haltak a hazáért. Az idő s tapasztalás legjobb orvosa s mestere az életnek.

b) Összevont mondat, melyben több melléklet (értsd: jelző — B. L.) vonatkozik egy közös főnévre, pl. A zöld (szín) és kék szín kellemes a szemnek. A nyelv csodálatos és megbecsülhetlen ajándéka az Istennek. A hódok, hangyák és méhek építménye bámulatra indítja az embert.

c) Összevont mondat, melyben több kiegészítő v. határozó (értsd: tárgy, határozó — B. L.) vonatkozik egy közös állítmányra, pl. Kezdetben teremté Isten az eget és (teremté) a földet. A jeles zeneművész tisztán (kezeli) és érzéssel kezeli hangszerét. A szorgalmas későn, korán egyaránt dolgozik.

407. §. Minden összevont mondat egyszerű alkatú, de összetett tartalmú, mivel benne mindig több egyszerű gondolat vagy kifejezés; miért is az összevont mondat legalább is két önálló mondatra oldható, pl. A földmivelés és baromtenyésztés gyarapítja a mezei gazdát; feloldva: A földmivelés gyarapítja a mezei-gazdát. A baromtenyésztés gyarapítja a mezei-gazdát.

Hogyha több alanyú mondatot az értelem megzavarása nélkül több mondatra oldani nem lehet, akkor az csak látszatos összevont, valóban pedig tartalmilag is csak egyszerű mondat, pl. Az *olaj* és *víz* nem keveredik össze (nem mondható n külön alanyokra oldva: Az *olaj* nem keveredik össze. A *víz* nem keveredik össze). *Szabadság* és *törvény* szükséges föltéte egymásnak. — Ide tartozik általán minden oly hasonlító mondat, melyben több hasonlított vettetik a hasonlóval össze, mint: A *föld* és *hold* kisebbek a napnál. A *Duna* és *Tisza* legnagyobb folyóink. Az *álom* és *halál* testvérek. Az ily alanyok összefoglalási vagyis olyan viszonyban állanak, minélfogva csak egymásra nézve tulajdoníthatni nekik a közös állítmányt” (M. nyelvtan 1864. 335—6).

(Tompa József szíves közlése nyomán megjegyzem, hogy Szvorényi „Összevont mondat” értelmezése az újgrammatikusok előtti nemzetközi felfogáson alapult, s az újgrammatikus elvekhez igazodó új szemléletet Erdélyi Lajosnak Az „összevont mondat” modern szemlélete c. folytatásos „regénye” fejtette ki [NyK. 26 (1896): 280, 27 (1897): 273, 404]; bár ez a tétel időbelileg ellentmondásosnak látszik.)

Mielőtt ezekből a megjegyzésekből bármilyen következtetést is vonnánk, idézzük fel a MMNyR.-nek a halmazott mondatrészekkel kapcsolatos véleményét: „Mivel a többtagú mondatrész nyelvtani szempontból a mondat egészében a pusztá (egytagú) mondatrészek módjára viselkedik, ezért az olyan mondat, melyben többtagú mondatrész van, általában csak egy egységes gondolattartalom kifejezésének, nem pedig két (vagy több) egységes gondolattartalom kapcsolatának tekintendő, mint a mellérendelt mondatok. . . A mai nyelvi rendszerben, tehát leíró szempontból nem helyes az ilyen mondatot több mondat összevonásának tekinteni.

Átmenetek természetesen lehetségesek. . . Külön meg kell jegyezni, hogy a gyakorlatban több, általában bővítmény nélküli állítmány közül jobbra csak a valamilyen szorosabb jelentésbeli kapcsolatban állókat tekintjük többtagúaknak, egy egyszerű mondatba tartozónak. A szorosabb jelentésbeli kapcsolat miatt a tagok gyakran szinonimák: *Tanulj dal a zengő zivatartól, — Mint nyög, ordít, jajgat, sir és bömböl* (Vörösmarty: A vén cigány. ÖM. 1: 365); antonim jellegű tagokkal: *Átdjon vagy verjen sors keze, — Itt éljed, halnod kell* (uó: Szózat, uo. 1: 177). Az azonos helyzetre stb. vonatkozó, szorosabb jelentésbeli kapcsolatban álló tagoknak esetleg bővítményük is van, mégis egy mondatba vonhatók, vagyis többtagú állítmányú mondatnak számít például ez: *az arca is, akár régen, feketé, viharvert, éles vonású és komiszul kaján* (Dobozy: Kortárs 1960/5. 688.). — Ha a szorosabb jelentésbeli kapcsolat hiányzik, inkább közös alanyú, de különálló mondatról beszélünk még akkor is, ha a halmazottnak is gondolható másodlik tagnak nincsen külön bővítménye; például: *A realitások és a stilizált magatartás kettőssége nem tűnt el, hanem átalakult* (Kortárs 1960/5. 804.). — Még nehezebb volna az állítmányokat egy mondatba vonni olyankor, mikor ezt alaktani mozzanatok is akadályozzák. Így: „A barátom *meghült és köhög*” (közny.): az effélékben, ahol múlt és jelen idejű igealakok kerülnek egymás mellé, összetett mondatot kell látnunk” (2: 317—8).

Mind Szvorényi, mind a MMNyR. tehát átmeneti típusnak tekinti a halmazott mondatrészes mondatokat. Az alábbiakban megkísérlem ezeknek a mondatoknak a minősítését, vagyis azoknak a normatív támpontoknak a megállapítását, amelyeknek segítségével a halmazott mondatrészes mondatokat minősíthetjük, és esetenként megállapíthatjuk az egyszerű vagy összetett mondatok közé sorolásukat.

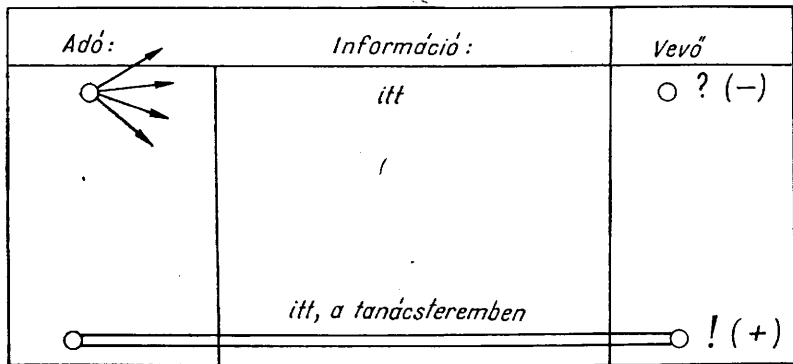
Szvorényinak és a MMNyR.-nek idézett soraiból az alábbi minősítő komponensek szűrhetők ki:

- a) tartalmi (logikai) összefüggés,
- b) a halmazott mondatrészek bővítményei,
- c) morfológiai különbségek,
- d) szórend,
- e) mondatkiegészítés (szétbontás).

2. Ezek az elvileg helyesíthető szempontok gyakorlatilag a legegyszerűbb mondat-típusok esetében sem alkalmazhatók megnyugtató módon: *Jóska bejött és leült.*

Vajon a *bejön* és *leül* igék jelentésbeli kapcsolata szorosabb-e, mint a MMNyR. egyik példamondatában az *eltűnik* és *átalakul*, illetőleg a *meghült* és *köhög* igéké. (Az utóbbi két szó közt kétségkívül alaktani eltérés van, de tartalmi (jelentésbeli) kapcsol-

latuk legalább olyan szoros, mint bármelyik idézett mondatpéldában.) A jelentésbeli kapcsolat tehát nem alkalmas minősítő alap, mert nincs benne egzakt módon megjelölhető, objektív fogódzó. Ám helytelen volna a halmazott mondatrész tagjai közti tartalmi kapcsolat teljes mellőzése is. Egy ilyen példában: *Az értekezlet itt lesz, a tanácsteremben* (közny. — MMNyR. 2: 85) a morfológiai eltérések alapján (szófaji különbség, toldalékolás) az *itt* és a *tanácsteremben* helyhatározókat mint halmazott mondatrész tagjait külön tagmondatokba kellene sorolnunk. Csakhogy a köztük levő tartalmi összefüggés olyan szoros, hogy elkülönítésük szinte lehetetlen, hiszen az *itt* (mint értelmezett) helyhatározó nem ad pontos információt csak az értelmező (*tanácsteremben*) taggal együtt. Ha pl. ez a mondat egy folyosói hirdetőtáblán kifüggesztett közleményben jelenik meg, az olvasó számára az *itt* helyhatározó csak az épületet (esetleg épületrészt, emeletet) jelöli meg, de hogy a közelben levő több helyiség közül melyik lesz az értekezlet színhelye, azt csak az értelmező segítségével állapíthatjuk meg. Tehát az *itt* és a *tanácsteremben* helyhatározók tartalmi egységet alkotnak, másként szólva egy közös információs csatornában futnak. Összetartozásukat egy ilyen egyszerű ábra is szemlélteti:

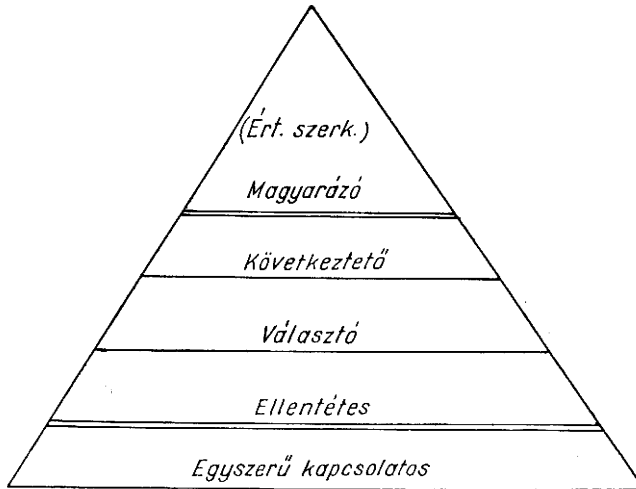

Csak a teljesség kedvéért teszem hozzá, hogy a szoros tartalmi összefüggés nem a szóban forgó nyelvi jelek mint önálló lexikális elemek szótári jelentéséből, hanem az adott helyzetbeli felhasználás alapján jött létre. (Hogy ebben a szituációs összefüggésben a mondattani szempontnak, a két szó szintagmatikus kapcsolatának van elsőrendű szerepe, azt nem kell hangsúlyoznom, hiszen azonos mondattani szerep nélkül nem is beszélhetnénk halmazott mondatrészeiről.) A szerkezeti eggyé forrottságot világosan jelzi az a körülmény is, hogy a mondat nem bontható szét, nem alakítható két ténylegesen elhangzó tagmondattá.

Ha már most a halmazott mondatrész tagjai közt fennálló tartalmi összefüggéssel kapcsolatos szabályt árnyaltabban próbáljuk megfogalmazni, ezt mondhatjuk: A tartalmi kapcsolat vizsgálatában nem a szójelentés (azonos vagy eltérő szótartományba sorolás) irányadó, hanem a szituációs (kontextuális) és szerkezeti összetartozás mértéke. Ez azt jelenti, hogy ha a logikai és szerkezeti kapcsolat laza, akkor a tagok egymástól elkülönülnek, más-más tagmondat részeivé válnak. (Ez a helyzet általában az egyszerű kapcsolatos viszonyú tagok között.) Ha viszont a logikai és szerkezeti viszony szoros egységbe fűzi a halmazott mondatrész tagjait úgy, hogy az egyik mintegy szükségszerűen vonja magához a másikat, akkor a halmazott mondatrész tagjai egy mondatba sűrűsödnek. Az ilyen szoros egységnek tipikus megvalósulási formája az előbbi példánkban bemutatott értelmezős szerkezet. Idetartozik továbbá a Szvorényi által idézett

„szét nem bontható” halmazott mondatrészes típus, beleértve az ugyancsak Szvorényi megállapítása szerint közös hasonlóra vonatkoztatott halmazott mondatrészeket is. Az egyszerű kapcsolatos viszony és az értelmezett—értelmező együttese, illetőleg a Szvorényi-féle típusok csoportja tehát két jól megkülönböztethető szélső pólust alkot a halmazott mondatrész tagjai közt lehetséges logikai összefüggések láncolatában. De köztük igen széles átmeneti sáv van, amint ezt az alább ábra szemlélteti:

(NB! A piramis egyes rekeszeiben jelzett viszonyok nem jelentenek szükségszerűen összefüggési fokozatokat is.)

(Talán meglepő, mert az általános felfogástól többé-kevésbé eltérő rendszerezést alkalmaztam, amikor az értelmezős szerkezetet besoroltam a halmazott mondatrészek közé. Az értelmezős szerkezetnek arról a típusáról van itt szó, amelyet pontosabban magyarázó viszonyú mellérendelő szószerkezetnek nevezhetnénk. Jellemzője, hogy nem alakítható át jelzős szerkezetté, s tagjai azonos mondattani szerepűek és értékűek. Tartalmi jellemzőjük az azonosítás, de szófaji kötöttség nélkül [tehát nem appositio, vö. MMNyR. 2: 296]; előfordulhat halmazott igei állítmányként is, pl. „bepalizott”, azaz *fiztetett*. Lényegében így MNy. 54. [1958] 305.)

3. A halmazott mondatrészes mondatok osztályozásában a tartalmi összefüggés szempontja mellett szerepel a halmazott mondatrész tagjainak (esetleges) bővítése is (MMNyR. 2: 318). A MMNyR. ilyenkor is a jelentésbeli kapcsolat alapján osztályoz. Láttuk, hogy ez a minősítési alap ingoványos. A pedagógiai elemzési gyakorlat alapján semmi akadályát sem látom annak, hogy az állítmányi bővítést determináló alapnak használjuk fel, s a tételt így fogalmazzuk meg: Ha a halmazott állítmányi tagoknak nincs külön-külön bővíténiük, számrá, szófajra stb. való tekintet nélkül egy mondatba soroljuk őket. Viszont a halmazott állítmánynak az a tagja, amelyiknek saját, a többi tagra nem vonatkozatható bővítése van, e bővítés révén a többi tagtól eltávolodik, és külön tagmondatot alkot (így Balassa: A magyar nyelv könyve 1943. 306; Benkő László: Mondattan III. (Főisk. jegyz.) 1956. 65; nem így Rácz Endre: A mai magyar nyelv (Egyetemi jegyz.) 1965. 358. stb.). Eszerint a MMNyR.-nek ebben a példamondatában: . . . az arca is. . . éles vonású és komiszul kaján állítmányokat (kapcsolatos viszonyú) tagmondatoknak minősítem. Az osztályozásban így is maradnak vitatható esetek (vö.

Rác: Nyelvtani elemzések 2: 322. sz.), de az átmeneti piramis csúcsát lényegesen lefaragtuk.

Eldöntetlen és eddig kevésbé vizsgált kérdés, hogy a nem állítmányi halmozott mondatrész bővítményének (bővítményeinek) van-e mondatmeghatározó szerepe, illetőleg befolyásolja-e a halmozott mondatrészes mondat minősítését. Rác: Endre a Nyelvtani gyakorlatokban nem tesz ilyen megkülönböztetést (vö. 325, 328, 346. stb.). Felfogásom szerint sem közömbös az ilyen bővítmény, de csak másodlagos értékű, kísérő mozzanat. Önálló szerepe ritka. Ez utóbbira íme egy példa: *szeretnék egy virágos barrikádon Győzelmes és derűs szemekbe nézni, Egy vértelen és könnytelen tavasszal Ölelni át a milliók szívét* (Juhász Gy.: Virágos barrikádon). Ebben a mondatban halmozott tárgy van, mégpedig igenévvél kifejezett, halmozott tárgy (*nézni, átölelni*). Mindkét tárgynak olyan testes, többszörös bővítménye van, hogy ezek mintegy szétfeszítik az egyszerű mondat kereteit, nem is szólva arról, hogy az első tárgy határozatlan, a második határozott, s mint ilyen nem lehet közvetlen (csak áttételesen, értelemszerűen) az alanyi ragozású *szeretnék* tárgya. Nem kétséges tehát, hogy mondatunk kapcsolatos viszonyú mellérendelő összetett mondat, amelybe az első tagmondatot lezáró *nézni* után beleértendő a *szeretném* állítmány.

A nem állítmányi bővítményekkel kapcsolatos tézis ezek alapján így összegezhető: A nem állítmányi szerepű halmozott mondatrész tagjai akkor is egy mondatba tartoznak, ha külön-külön bővítményük van. A halmozott mondatrész saját bővítménnyel bíró (rendszerint igenévvél kifejezett) tagja csak akkor válik önálló (hiányos) tagmondattá, ha a bővítmény több szóból áll, szokatlanul terjedelmes, és az elkülönülést más összetevők is támogatják.

4. Több ízben felmerült már a halmozott mondatrész tagjai közt adódó morfológiai eltérés mint elkülönítő komponens. A morfológiai szempontot azonban keresztelheti egy másik, intenzívebb hatású determináló tényező. Ilyen volt a *meghült és beteg* esetében a tartalmi (jelentésbeli, sőt okozati) kapcsolat; az *itti, a tanácsteremben* szerkezeti szoros összefüggése stb. Éppen ezért a halmozott mondatrész tagjai közt mutatkozó alaktani eltérést nem tekinthetem önálló értékű, csak passzív szerepű, másodlagos, segítő szempontnak, amely csupán más komponensekkel együtt befolyásolja a mondat minősítését.

5. Meglepő, hogy a MMNyR. nem tulajdonít jelentőséget a halmozott mondatrészek szórendjének. Az oktatási gyakorlat viszont túlértékelte, és mereven kezelte a halmozott mondatrész tagjainak szórendi értékét (Benkő i. h.; Rác: Nyelvtani elemzések II.). Az igényesebb és pontosabb elemző vizsgálatban a szórendi elkülönülést is árnyaltabban kell szemlélünk, és ennek megfelelően értékét realisra csökkentenünk. Ha más szempontok és körülmények nem befolyásolják a minősítést, szórendi osztályozásunk igen egyszerű. A típuspéldák szerint: *Nemcsak a ló, hanem a kocsi is az enyém* — egyszerű mondat; *Nemcsak a ló az enyém, hanem a kocsi is* — összetett mondat. Az ilyen megkülönböztetés általánosítása aligha lehet helytálló. Eszerint ugyanis a költői nyelvnek ún. közöléseit (*a csillagokra gondolok és Annára; életem volt egykor és halálom* stb.) megannyi külön tagmondatba kellene sorolnunk; nem is említve a már eddig tárgyalt kategorizálási alapok keresztező hatását, valamint az olyan körülményt, mint éppen az idézett mondatban szereplő páros kötőszók összefogó ereje stb. Nem kétséges, hogy a szórend szerepét is figyelembe kell vennünk, de — akárcsak a morfológiai eltéréseket — ezt is csak a többi komponens együttesében használhatjuk fel minősítő támpontnak. A halmozott mondatrészes mondatok szórendjének determináló szerepét tehát az eddigi merev és vulgáris kategorizálásnál differenciáltabban így állapíthatjuk meg: A halmozott mondatrész tagjainak szórendi elkülönítettsége által a szóban forgó mondat összetett

mondatnak minősül akkor, ha az elkülönülést egyéb meghatározott szempontok (tartalmi szétbonthatatlanság, morfológiai jelölő eszközök) nem keresztezik. Nézzünk meg itt is egy példát!

Nász volt régen, Az én arámé (Juhász Gy.: Nászdal). Ebben a mondatban a szórendi hatás mellett jól megmutatkozik az alaktani szempont érvényesülése, elkülönítő szerepe is. Sőt az alaktani eltérés — igen sajátágosan — minőségi változásba is átesap. Mondatunkban az első rész szerkezete világos. (Predikatív szerkezet: *Nász volt; régen* az állítmány időhatározója). Nem így a feltételezett második (magyarázó) tagmondat. Az *arámé* itt állítmány. (Alanya implicite a *nász*, vö. *barátomé a ház.*) Egyszerűsítő szórendi változtatással mondatunk így alakulna: *nász* (ti.) *az én arámé volt régen*. *Az én arámé* itt a *nász* alannyal magyarázó viszonyban álló (értelmező típusú) halmazott mondatrész, tehát szintén alany. (A funkcióváltást a birtokjeles szó sajátos sűrítő szerepe okozza: *arámé* = 'arámnak a násza'.) Tehát az alaktani, sőt funkcionális eltéréstől is támogatva a szórend elkülönítő hatása érvényesül, ezért a vizsgált mondat összetett mondat. (A szórendi elkülönülés ellenére egyszerű mondatnak minősülő példákat már fentebb láttunk.)

6. Az eddigi mondatpéldák elemzése azt is megmutatta, hogy a halmazott mondatrészes mondatok teljes mondatná egészítése, vagyis a mondat szétbontása sem minden esetben lehetséges. A szétbontás lehetősége is segítő támpontunk tehát a mondatok osztályozásában (vö. a fentebbi mondatpéldákat).

7. Eddigi megjegyzéseim egyértelműen arról vallanak, hogy a halmazott mondatrészes mondatok minősítése csak „komplex módon”, vagyis a különböző determináló tényezők gondos számbavételével és elemzésével oldható meg. A komponensek sem teljesen egyértékűek. De mennyiségi fölhalmazódásuk egyúttal a minőségi osztályozást is lehetővé teszi. A figyelembe veendő lényeges mozzanatok szerepét és értékét az alábbi táblázat jelzi:

A minősítés alapja és iránya	Döntő (aktív)	Ingadozó (közömbös)	Segítő (passzív)
Összetett m. felé:	1. külön bővítmeny (főleg állítmányi)	1. intonáció 2. teljes mondatná alakítás 3. írásjel	1. szórendi elkülönülés 2. morfológiai különbség
Egyszerű m. felé:	1. tartalmi szétbonthatatlanság 2. értelmezős szerk. viszony		1. logikai összefüggés 2. gramm. jelölő eszköz (pl. páros ksz.)

A halmazott mondatrészes mondatok minősítését meghatározó összetevők alkalmazását még egy fokozatosan alakított mondat szerkezet elemzésével illusztrálom:

1. *Csak egyet akarok, szeretni*

a) $\leftarrow \rightarrow$ (= elkülönítő)

1. szórendi elkülönülés
2. morfológiai különbség

b) $\rightarrow \leftarrow$ (= egyesítő)

1. tartalmi (szerkezeti) összefüggés
2. nem fő mondatrész
3. szétbontása nehézkes

Két széthúzó szemponttal szemben három összetartó érvényesül, mondatunk tehát egyszerű mondat.

2. *Csak egyet akarok: szeretni és örülni*

a) ← →
előbbi

b) → ←
előbbi

← 1. írásjel
2. intonáció

Az új elemként fellépő írásjel és ennek hatására alakuló intonáció lehetővé teszi az összetett mondatná nyilvánítást.

3. *Csak egyet akarok, szeretni és örülni az élet apró örömeinek.*

A halmazott mondatrész egyik tagjának bővítései mintegy új egyensúlyhelyzetet teremtenek, s ezzel az összetett mondat síkjába tolják el a mondatot, mégpedig úgy, hogy az intonáció és vele a tagmondatok határa is megváltozik:

Csak egyet akarok | szeretni || és örülni az élet apró örömeinek

A determináló tényezők tehát így alakulnak:

a) ← →	b) → ←
1. terjedelmes külön bővítvény	1. bővítvény mondatrész
2. szórend	
3. morfológiai különbség	

A mondat bővülésével természetesen lazult a halmazott mondatrész tagjai közti tartalmi — szerkezeti összefüggés (a magyarázó viszony csak az *egyed* és a *szeretni* közt nyilvánvaló; az *örülni* alaptagú szerkezet már sokkal lazább hozzátoldásként csatlakozik az előzményekhez: *továbbá örülni akarok. . .*).

8. A halmazott mondatrészes mondatok fontosabb osztályozási elveit, egyszerű vagy összetett mondatok közé sorolását az alábbi pontokba foglalhatjuk:

a) Ha a halmazott mondatrész tagjai közvetlenül egymás mellett állnak, és külön bővítvényük nincs, a mondat egyszerű.

b) Ha a halmazott mondatrész tagjai szórendileg elkülönülnek, a mondat összetett, de csak úgy, ha ezt az elkülönülést más szempontok, mozzanatok (intonáció, központozás, a tartalmi összetartozás lazasága — főleg a halmazott mondatrészek közti kapcsolatos viszony — alaktani eltérés, terjedelelem stb.) is támogatja.

c) Ha viszont a halmazott mondatrész tagjai szórendileg elkülönülnek ugyan, de ezt az elkülönülést más vonatkozások keresztezik, mintegy semlegesítik, akkor a mondat egyszerű. Ez az eset áll fenn akkor, ha a halmazott mondatrész tagjai között szorosabb tartalmi és szerkezeti viszony van (pl. értelmező—értelmezett; versritmikai, intonációs stb. körülmények alapján az összetartozás intenzívebb, mint az elkülönülés).

d) Ha a halmazott mondatrész állítmány, s a halmazott tagok valamelyikének külön, a többire nem vonatkoztatható bővítvénye van, minden külön bővítvényes állítmány más tagmondatba kerül.

*

Mint ahogy cikkemben csak átmeneti típusokkal foglalkozom, nem vettem figyelembe a halmazásnak olyan eseteit, amelyek egyértelműen megmaradnak az egyszerű mondat keretében. Így a megkövesedett szóképzési egységeket: *anya- és csecsemővédelem, nem megy se té se tova*; halmazott jelzős szerkezeteket: *szerény, de izletes ebédje*; (tipikus) értelmező jelzős szerkezeteket: *Mátyás, az igazságos; Vízet sem kaptunk, eleget stb.*

Benkő László

A térszíni formák köznevei Észak-Bácskában

Közismert dolog, hogy a földrajzi nevek sok más mellett a tájról is vallanak, arról a tájról, ahol az ember, a közösség él a nevekkal, arról a tájról, ahol mindennap használják a neveket. Pontos képet adnak a táj jellegéről a múltban és a jelenben is. A földrajzi nevek segítségével fel tudjuk vázolni a táj régi képét, felszínét, az ember tevékenységét a tájban, közreműködését, tájalakító munkáját, de magát az eredményt is.

Száz-kétszáz éve nagy változásban van a táj vízrajzi viszonya, domborzata. Napjainkban még fokozottabb és még szembetűnőbb ez a változás, de a név még őrzi a változás előtti világot, a változás előtti állapotot, mert a név változása nem mindig követi a táj változását.

A gyűjtött földrajzi nevek, köznevek egyrészt a táj minőségére, talajának milyenségére, másrészt az ember által végzett tájváltoztatásra, a tájban végzett cselekvésre utalnak, de akad köztük a táj elemeinek megszemélyesítésére utaló név is.

Az alább felsorolt földrajzi köznevek jelentése világos, hozzátartoznak az itt élőkhöz aktív szókincséhez, egyszemélyesen Észak-Bácska földrajzi köznévi alapszókincséhez is. Nem egy ilyen alapelem vált rag és képző, illetve determináns nélkül földrajzi tulajdonnévvé.

Hogyan gyűlt össze ez az anyag? Jó részük „orvanyag”, népnyelvi gyűjtés közben, természetes beszédhelyzetben, funkcionális közben lejegyzett anyag, más részük szándékos gyűjtés eredménye, egy kisebb rész egyetemi hallgatók szemináriumi munkáiból kijegyzett adat.

Okiratos adatok nélkül csak szinkrón anyagként közöljük az alábbi vízrajzi és térszínformára vonatkozó közneveket. A gyűjtés helye Észak-Bácska 17 települése: Horgos, Királyhalom, Ludas, Nosza, Palics, Szabadka és környéke, Topolya, Zenta-gunaras, Pacsér, Morovica, Kanizsa, Zenta, Ada, Bácsföldvár, Kupuszina, Gombos, Doroszló és egy bántási helység: Törökbecse.

Valamikor egészségtelen, mocsaras, lápos, ingoványos, vízjárta vidék volt ez erekkel, patakokkal, tocsogókkal, vizenyős legelőkkel, árterületekkel. A szik uralkodott mindenfelé. Igazi hegyek, magasabb dombok nem voltak, csak buckák, a vizenyős területből kiemelkedő hátak, umkák, melyek még ma is értékes kincseket rejtegetnek mélyükben, várva a régész ásójára. Az ember idők múltával szabályozta a vizet, visszaszorította, sőt még a táj domborzati képét is módosította. A nevek erről is beszélnek.

A nevek tanúsága szerint is a migráció és kolonizáció eredményeként soknemzeti-szerű ez a vidék. Sok délszláv eredetű szó szerepel aktív elemként a magyarok nyelvében, soknak nem is ismerik a magyar megfelelőjét. Így hallották, így tanulták meg, így is használják.

Vízrajzi köznevek

- árok* 'vadvizet levezető csatorna' (Kanizsa)
ártézi kút 'olyan fúrott kút, melynek vize természetes nyomás következtében nagy mélységből tör fel'
bangét 'kis, alacsony töltés' (Törökbecse)
bánya 'nagy mélyedés, melyben víz gyűlik össze, téglavető gödör' (Törökbecse)
bara 'mocsár, láp' (Szabadka, Gombos, Doroszló, Kupusztina, Bácsföldvár)
barica 'kis tócsa, állóvíz' (Törökbecse)
csatorna 'ásott meder'
cseszma 'ér' (Szabadka)
csónyikjárás 'kikötő, rév'
csordakút 'a csorda itatására ásott kút'
csurgó 'olyan földfelület, amelyen egy ér vize csorog végig'
ér 'egyetlen kisebb forrásból táplálkozó igen kis folyóvíz'
fok 'nagyobb vízzel közlekedő vízer' (Bácsföldvár)
fojó 'több patak összefolyásából keletkező, szélesebb medrű folyóvíz'
fürdő 'fürdésre alkalmas medence, ásott gödör'
gát 'töltés, vízlevezető árok'
gerénd 'földkupac, kiemelkedés a vízzel elöntött területen'
halastó 'haltenyésztésre épített tó'
híd 'víz felett a partra vezető építmény'
hótág 'olyan folyóág, mely a folyótól el van vágva, víz nem folyik benne'
ingovány 'lapos, mocsaras terület'
itatókút 'legelőn az állatok itatására szolgáló kút'
kákás 'kákával benőtt mocsaras hely' (Királyhalom)
kanál ~ *kanális* 'csatorna'
kopó 'vizenyős terület' (Törökbecse)
kopója 'nagyobb tócsa' (Zentagunaras)
krivoja 'vízzel tele árok'
kubik 'kubik gödör'
kút 'a talajba több méter mélyen ásott gödör, amelyből az összegyűlt talajvizet felszínre lehet hozni'
küllik 'híd' (kőből)
lapaj 'füves, vizenyős terület'
lapos 'mocsaras, nádas terület' (Bácsföldvár)
levezető 'árok' (Kupusztina)
levezető fok 'vízlevezető árok' (Kupusztina)
livada ~ *livoda* 'vizenyős, füves terület'
lousztató 'sekély víz, ahol a lovakat fürdetik'
mláka 'talajvizet, mocsaras terület'
nádas 'náddal benőtt rét, folyó'
öntés 'kiöntés' (Bácsföldvár)
patak 'kisebb folyóvíz'
rét 'erek kiöntései, vizenyős, mocsaras terület'
rétajj 'a rét vége, széle'
répart 'a rét szélén elterülő szárazföld'
sánc 'töltés'
sáncpart 'a töltés széle'
sémék ~ *sémjék* ~ *sömjék* 'vizenyős bemélyedés' (Királyhalom)
sték 'hajó kikötő' (Bácsföldvár)
szakadás 'vízzel telt nagy mélyedés' (Törökbecse)
szik 'szikes terület' (Kanizsa)
székföld ~ *székes* 'szikes terület' (Királyhalom)
széksós föld 'szikes terület'
széktó 'szikes tó'
sziget 'folyó- vagy állóvízben minden oldalról körülvevett kisebb szárazföld'
sziget fara 'a sziget hátsó fele'
sziget óra 'a sziget eleje'
szlatina 'szikes föld' (Törökbecse)
tisztás 'nádmentes rész a Nagycsatornában' (Bácsföldvár)
tó 'mélyebb állóvíz'
töltés 'gát'
zsilip duzzasztó szerkezet
zsombék ~ *zsombó* 'ingoványosból kiálló gyepes hant'
zsombókos 'zsombékban gazdag hely' (Királyhalom)

Térszínformára vonatkozó köznevek

- aj* 'az a terület, amely valaminek az alsó részén van'
birkajárás 'birkalegelő'
bokros 'bokrokkal benőtt terület'
bosztány 'dinnyeföld'
bucka 'homoktorlat'
disznójárás 'disznólegelő'
domb 'töltés' (Bácsföldvár)
düllő ~ *döllő* 'vmely község területének két párhuzamos mesgyével határolt része'
erdő 'fákkal benőtt terület'
fajzás 'irtás'
fekete föld 'jó termőföld'
föld 'termőföld'
fütóhomok 'finom, terméketlen homokkal borított terület'
fűzes 'fűzfákkal benőtt árterület'
gödör 'nagyobb lyuk, mélyedés'
gyép ~ *gyöp* 'legelő'
gyépszél 'a legelő széle'
hajlat 'lapos terület' (Bácsföldvár)

halom 'alacsony, enyhén emelkedő domb'
hát 'vizes területből kiemelkedő domb,
 halom' (Szabadka, Zenta, Bácsföldvár)
hëgy ~ *hëgy* 'domb, halom' (Moravica,
 Pacsér)
herës 'hereföld, ma: dinnyeföld'
homokos 'homokkal borított hely'
homokpart 'halom' (Királyhalom)
humka ~ *umka* 'domb' (Szabadka kör-
 nyéke)
irtás 'kiirtott, művelésre fogott terület'
iszpaszt 'legelő' (Szabadka környéke)
járás 'legelő'
kaparás 'lankás'
kert 'liget'
kerti föld 'kertészkedésre alkalmas föld'
liget 'park'
mező 'szántóföld'
nyomás 'a falu alatti legelő'
ódal 'egy területnek az egyik fele (utcának)'
pallag ~ *parlag* 'műveletlenül hagyott
 föld'
part 1. 'domb' (Nosza, Királyhalom,
 Zentagunaras, Pacsér), 2. 'töltés'
 (Bácsföldvár, Zenta)
partajja 'a domb, töltés alsó része'
plága 'föld' (Szabadka)
porond 'homoksziget' (Kanizsa)

progon ~ *progony* 'széles út a szőlők
 között' (Szabadka)
promonát 'sétány' (Ada)
puszta 'füves síkság'
szallakfödek 'keskeny földterület'
szántóföld 'szántó'
szérüskert 'szérű'
szurdok 'meredek falú, keskeny, víz vájta
 mély völgy'
szurkos 'fekete föld' (Bácsföldvár)
szürü 'szérű'
tehénjárás 'marhalegelő'
tekerület 'kanyar'
tinőjárás 'fiatal jószágok legelője'
tér 'az utcák kereszteződésénél levő köz-
 terület'
ugar 'műveletlen földterület'
ugarföld 'pihenni hagyott föld'
umka 'domb' (Bácsföldvár)
ürüjárás 'juhlegelő'
vágójárás 'vágómarhák legelője'
váldöllő 'egy lánc vagy félláncnyi föld-
 terület az út mentén és végén' (Ada)
vegyezsbarom járás 'legelő' (mindenféle
 jószágoknak)
vëgy 'két magaslat közötti alacsonyabb
 fekvésű terület'

Penavin Olga

Szó- és szólásmagyarzatok

Klub. Nyelvünknek ez az egyik legrégebb angol eredetű jövevényszava. Mielőtt szemügyre vennék beilleszkedését szókészletünkbe, érdemes lesz egy pillantást vetni jelentéstörténetére szülőhazájában is. A *club* szó valószínűleg az angol nyelvterületen keletkezett. Az első adatok a XIII. század elejéről származnak, amikor a szó főnévi jelentése 'bunkósbot, fustély, füttykös', tehát olyanféle vastagabb végű bot, mellyel valakit verekedés közben agyabugyálnak, vagy valamit (pl. hokilabdát, golflabdát) a földön elütnek. Ez az alapjelentés mind a mai napig él az angol nyelvben.

Az angol kártyások nyelvében már a XVI. században a *club* lett a megjelölője a francia kártya *treff* figurájának (francia trèfle = lóher), nyilván tárgyalaki hasonlóság folytán. Ugyane században az addig csak főnévként használt *club* szó igei jelentést is felvett, éspedig tárgyasat: 'vastag bottal ütlegel'. A XVII. században az ige tárgyatlan képes jelentéssel gazdagodott: 'vastagodik, tömörül, összesűrűsödik (miként a bot bunkós vége)' s egy-két évtizeddel később további átvittel: 'pénzt közös kasszába összead'. Hasonló szemléletre enged következtetni a *club* főnév jelentésbővülése. A XVII. század elején az új jelentés: 'tömeg', később: 'közös szórakozásra összeadott pénz', azután (az Oxford English Dictionary szerint első ízben 1648-ban): 'rendszeres vidám összejövettel, többnyire kocsmában, közös kasszából fizetve az italt'. A század legvégén már az olyan, aránylag szűk körű asztaltársaságot is jelenti, mely azonos érdeklődésű vagy szakmai kapcsolatok által összefűzött egyénekből áll, akik a hétnek vagy hónapnak valamilyen hagyományosan rögzített napján vendéglőben vagy kávéházban társalgás céljából összegyűlnek, — tehát valami olyanfélét, mint nálunk sok évtized óta a Kruszsok.

A XVIII. században alakult ki a *club* szónak ma legismertebb jelentése: 'többékevésbé azonos érdeklődésű férfiak társadalmi jellegű, különféle célú s gyakori összejövetelének keretétől szolgáló egyesület, kör, társaság'. A valamivel korábbi szójelentéshez képest az a lényeges tárgyi többlet is megmutatkozik, hogy a taggá válás, illetve a bevéltetés a klubba különféle feltételekhez lehet kötve (pl. jelentős belépési, valamint évenkénti tagsági díj fizetéséhez), valamint az, hogy a klubnak többnyire saját elkülönített helyisége, nemritkán komfortos székháza is van, melyet a tagok bármikor felkereshetnek. (R. Meringer német filológus egy másféle jelentésfejlődés-elméletet alakított ki — lásd Kluge német etim. szótárában a *Klub* címszó alatt — amit azonban az angol etimológusok nem fogadnak el.)

A szónak főnévi 'társaskör' jelentése úgyszólván minden európai nyelvben meghonosodott. A franciában F. Mackenzie szerint legelőször 1702-ben mutatható ki a szó G. Miège-nél, németben P. F. Ganz szerint 1750-ben Ramler levelezésében *Clubb* alakban. E két nyelvben a szó előfordulásai XVIII. században nagyon ritkák maradtak, amíg csak a francia forradalom fel nem kapta a *club* elnevezést, vele jelölve a jakobinusok, a cordelier-k és más, a forradalmi átalakulást támogató, siettető politikai egyesületeket, kb. 1790-től. A hangulatilag semleges angol szó ebben az erősen politikai, baloldali szí-

nezetű értelemben (tehát egy bizonyos jelentésszűküléssel) terjedt el Európa-szerte, francia közvetítéssel. A terjedés irama oly gyors volt, hogy a *klub* szó az 1790-es években már magyar és magyarországi szövegekben is gyakran előfordult. Igaz ugyan, hogy a Nagyszótár gyűjtésében található első adat, egy Kotzebue-tól származó, Kóré Zsigmond által magyarra fordított, Embergyűlés c. színműben 1790-ben még „politikamentes”, tehát nyilván a jelentésszűkülést megelőző nyelvi állapotra utal. A passzus így hangzik: „mulatták volna magokat dusztiq a' Bálban és Klubban”, melyhez a fordító jegyzetben hozzáfűzte: *Klubb*: tántzoló palota.

Csokonai költői szókinéséről írott tanulmányában Szilágyi Ferenc kimutatta (IrNyDolg. 76—77), hogy költőink közül elsőnek Csokonai használta e szót, éspedig burleszk céllal, *clubb* alakban az 1791-ben írott Béka és Egér-Harczban. A szó ekkor nálunk még oly kevéssé volt ismert, hogy az 1813-as Márton-féle kiadásban magyarázó jegyzetet kellett hozzá adni („Clubb, öszveszövetkezett társaság”), akárcsak a már említett Kotzebue-dráma magyar fordításában.

A szó igazi elterjesztője azonban nálunk sem a szépirodalom, hanem az aktuális politika sodra, a magyar jakobinus mozgalom lett. E mozgalomnak Benda Kálmán által 1952—1957-ben három kötetben sajtó alá rendezett és bevezetett terjedelmes iratanyaga, valamint Sándor Lipót főherceg nádornak Mályusz Elemér által 1926-ban kiadott, az 1790—1795-ös évekre vonatkozó írásaiban és egyebütt gyakran szerepel a *club* szó. Benda kiadványának I. kötet lii, és liii, lapján megállapítja, hogy a francia forradalom keltette erjedésben „1793-ra kibontakozik előttünk az immár radikális, a forradalom felé haladó értelmiség képe. Fejlődésüknek első jellegzetes állomása, hogy a rokon gondolkozásúak egymásra találnak, s túlnöve a szabadkőműves program reformizmusán, kívánnak a páholyokból és külön csoportosulnak. Pesten és Budán olvasóköroket alakítanak, önképző társulatokat szerveznek, melyeket a rendőri jelentések kezdettől fogva *kluboknak* neveznek.”

A *club* szó hazánkban ez időben még gyakran német szövegekben található. Főképpen azon okból, mivel a pesti rendőrspiclik e nyelven terjesztették fel a bécsi hatóságokhoz küldött jelentéseiket. Így Strohmayer Ignác pesti könyvkereskedő, hétpróbás régi denunciáns ezt írta 1791. augusztus 11-én kelt s jellemzően Allergehorsamster Bericht címet viselő kémjelentésében: „...der Salader...Vice Gespann Spissich... sagte mir... wie er sich biss zur Zeit in die *Klup* (so nannte selber ihre maurerischen Zusammen Künffte) bei mir aufzuhalten wünschte” (Benda 1: 437). Maga Martinovics Ignác jelenti Franz Gotthardinak, a titkos rendőrség bécsi főnökének 1792. április 22-én az illuminátusokról, hogy „Ihre *Klubs* werden jetzt Josephiner Klubs genannt” (ibid. 687). Tizenegy nappal előbb Laczkovics János Pestről egy német nyelvű magánlevelében ezt írta: „Das aber in Ofen verschiedenen *Clubs* gehalten werden, ist ganz gewiss.” Ugyanő e levélben az „Exjesuiter *Club* in Ofen”-ről is írt, közölve, hogy az reakciós szellemű (ibid. 718). Alighanem erre a társaságra célozva írta Abaffy Ferenc 1793-ban vagy 1794-ben latin nyelvű verselnényében: „*Klub* faciunt sacerdotes, cur non laici?” (ibid. 966). Egy Hörig nevű besztercebányai polgár 1794 július 11-én francia és német nyelvű levelében, melyet Tántsits Ignáchoz, a Martinovics-kör egyik tagjához küldött, így írt egy baloldali jellegű, de már megszűnt egyesülésről: „Man erinnert sich überall mit einem wehmütigen Seufzer unseres *Clubs*” (közölte Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. 95).

Az előző bekezdésben idézett szövegek, mind a hivatásos besúgók, mind a becsületes emberek írásai kéziratban maradtak, s idegen nyelvűek voltak. Akadt azonban példa a *club* szó magyar nyelvű szövegeknyezetére is, főleg az egykorú időszakai sajtóban. 1792-ből egy egyfelvonásos Kotzebue-vígjátékot említ a Magyar játékszín (1: 231), Az aszszonnyi Jakobita *Klubb* címen, Sebestyén László fordításában. A Magyar Merkurius

1793-ban (67) megpróbálja értelmezni és magyarítani a szót a 'nép társasága' alakban. A Magyar Kurir hasonló célból 1795-ben (1: 457) *öszvejáró társaságnak* nevezi. Molnár J. Magyar Könyv-Ház-ában 1799-ben (11: 85) így értelmezte: „*Klubokat (gyűléseket)* szvenvednek tartani önnön házaikban.”

A közölt példákból nemesak az nyilvánvaló, hogy a *klub* szó az 1790-es évek első felében a magyarországi városi értelmiség körében némileg ismert lehetett, hanem az is, hogy a szó jelentése nálunk nyilván szűkebb volt, mint Angliában. Ott a *club* a XVIII. században és később is bármilyen célú és jellegű (de valamiféle szempontból hasonló érdeklődésű körű férfiak) társaskörét jelenthette, így egyebek között politikai színezetűt is. Ugyanakkor nálunk a francia forradalom hatására túlnyomóan politikai jellegű, és pedig baloldali szellemű, a forradalommal rokonszenvező s ezért szükségszerűen többé-kevésbé illegálisan működő egyesület. Martinovics korában e szó használata nálunk több volt mint pusztán divat. Egyfelől kifejezte egy modern külföldi intézmény magyarországi szellemi importját. Másfelől pedig — mivel az új idegen szót széles körökben ekkor nálunk még nem ismerhették — majdnem mint egy titkos jelszó hatott. A jakobinus mozgalmakban részt vevő, az illegalitásban lappangó klubtagok előtt e szó jelképezte az összetartozás tényét. Amikor azonban a kormányzat terrorintézkedései a Martinovics-per folyamán felszámolták a jakobinus mozgalmat, s 1795 elején a klubokat megszüntették (vö. Benda K. op. cit. I. köt. lxxxix), a szó hangulati értékében hazánkban hasadás következett be. A haladó gondolkodásúak emlékeiben dicsőny aranyozta be (erre utal egyebek között Hörig leveléből vett idézetünk), az államhatalom, a konzervatív uralkodó osztály előtt azonban ellenszenves, félelmes jelképpé vált.

Ennek folytán a *klub* szó használata sajtónkban a XVIII. és XIX. század fordulóján egy időre viszonylag megritkult. S amikor előfordult, gyakran erősen pejoratív felhangok kísérték. A Martinovics-féle Káté 1796-ban készített másolatára valaki — Jancsó Elemér feltevése szerint Kiss Mihály, az eredeti másoló — 1815-ben ezt az utóiratot vezette rá: „Mi lett volna belölled szép magyar hazám, ha ezen istentelen *klubisták* szerencsések lehettek volna céljokban? Oh irtózom felelni reá” (Jancsó E.: A jakobinus mozgalom hazai hagyományai. Kelemen-émlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 407).

Meg kell itt jegyezni, hogy a *klubista* szónak nem ez az első példája nyelvünkben. Szilágyi F. idézett dolgozatában figyelmeztet arra, hogy Csokonai a Béka és Egér-Harczban (1791.) ezt írta:

Bé is gyűl a sok *klubbista*,
Ki mint hajdan novellista,
Tudja a politikát.

Előfordul 'klubtag' jelentésben többször is 1793-ban a Magyar Hírmondóban (1: 222 és 561) és a következő években is.

A *klubista* szó egyébként nem angol eredetű. Mackenzie adatai szerint francia szövegben jelent meg először 1792-ben, innen került pejoratív stílusértékkel az angolba *clubbist* alakban 'a francia forradalmat támogató politikai klubok valamelyikének tagja' jelentéssel. Ugyanígy értékben került a németbe A. B. Stiven szerint 1793-ban. Egy másik származék, mely teljesen magyarföldi alkotás, a *kluboz* ige ('klubban tömörül, klubba jár') a Magyar Merkurban már 1794-ben előfordul a Nagyszótár gyűjtése szerint. A *klub* szó tárgyragos alakját Böjthi Antal nyelvtana közli első ízben (*klubot*), a szót francia eredetűnek tartja.

A *klub* szónak pejoratív aurája nyelvünkben csak lassan enyészett el. Az 1830-as években megjelent konzervatív szellemű Közhasznú Esmeretek Tára (a Conversations-Lexicon magyar változata) a francia forradalom eseményeiről és szereplőiről írva nem egyszor érezteti a klubok intézménye iránti rokonszenve mérsékelt voltát. Kunoss Endre

Gyalulata, az első idegen szavak szótára hazánkban (1835.) pedig leplezetlenül ellenszenvesnek találja a szót és a fogalmat, amikor az Esmeretek Tárára támaszkodó négy szavas értelmezését ezzel kezdi: „alattomos társaság.”

A szóhoz az uralkodó körökben fűződő eme negatív előjelű hangulat lehetett az oka annak, hogy amikor — jórészt Széchenyi István kezdeményezésére — 1827. június 10-én Pesten 150 taggal megalakult az első modern angol értelemben vett klub, az a *kaszinó* (Pesti Nemzeti Casino) elnevezést kapta. Az új intézménynek a szervezése korszakában szinte kizárólag főrangúakból álló tagsága valószínűleg megvitatta az elnevezés kérdését is, s könnyen elképzelhető, hogy a *klub* megnevezést jakobinusasszociációi következtében kellemetlen csengésűnek érezhette. E nézetünket csupán feltevésekre alapozzuk, adatszerűen nem tudjuk alátámasztani, mivel a Nemzeti Casino épülete Budapest ostromában súlyosan megrongálódott, s irattára elpusztult. Hasonló intézmények ekkortájt a Habsburg birodalom más országaiban is *kaszinó* elnevezést kaptak *klub* helyett, s ezt a nevet kapta a pesti polgárság legtehetősebb rétegének, a kereskedőknek három évvel később, 1830-ban alapított klubja is.

A kaszinó és klub ekkorra már rokon értelmű fogalmak, s ami különbség a kettő között fennállott, pusztán hangulati, történelmi színezetű lehetett. A *casino* címszó alatt az Esmeretek Tára 1832-ben megállapította, hogy összejövetelein „viszonos ideaváltás és barátságos közlések a' mulatkozás naponkénti tárgyaik, 's időszakirások és journalok, játék és muzsika nyujtanak élményt látogatójainak; hetenként olvasások tartatnak mulatóságos és oktató, főkép honi érdekletű, tárgyakról” (3: 46). A *clubb* definíciójában pedig azt írta, hogy „zárt társaság, melly vagy mulatkozás végett, vagy egyéb czélből, p. o. mivészeti vagy tudományi vagy statusi ügyek iránt tartandó tanácskozások okából szokott bizonyos helyen öszvegyülni” (3: 271). Német forrásának megfelelően a 12 kötetes Esmeretek Tára a szót minden kötetében s minden alkalommal két *b*-vel írja.

A két nagy XIX. századi pesti klubnak *kaszinó* néven való létrehívása volt a *klub* szó hazai életében az utolsó olyan jelenség, amikor a jakobinus körök által használt megjelölés emléke egyesek számára még óvatosságra intően vagy éppen tiltóan hathatott. A Nyugat-Európát és főleg Angliát a negyvenes években nagy számban járó utazók, a reformkor fiatal értelmiségének vezető rétege (akiknek egy része lelkes hangú útikönyvekben számolt be nagy-britanniai élményeiről) már annyi elismeréssel szolt a *club* angliai típusáról, hogy ezáltal nemcsak népszerűsítette a fogalmat, hanem egyben mintegy rehabilitálta az elnevezést, s hazánkban fokozódó rokonszenvet ébresztett iránta. Elég a *club* méltánylói közül pusztán Szemere Bertalant idézni, aki Londonban 1837. június 14-én kelt (de nyomtatásban csak a „Budapesten” 1840-ben megjelent Utazás külföldön c. műve 2. köt. 59. lapján közzétett) levelében ezt írta: „A *club*-ok (casinók) itt hatalmas erkölcsi erőfészek, mikben közügyek levén a beszélgetés' tárgyai, a leghányagabbak s legenzőbbek is részvevő polgárokká képződnek; mikben a státusélet' elvei nyugalmas társalkodás közben kifejtetnek és elhintetnek; mikben az emberek országos dolgokrul gondolkodni kedvet s alkalmat nyernek. Azonban úgy látom, alapításuknak *eredeti* oka még sem ezen erkölcsi súly' teremtése vala, mit ad érintkezés s egyesülés, hanem a comfort keresése; mert most, kinek évenként 100 fontja van, a club-házban annyi kéjelemmel élhet, mennyit csak 2500 fonttal bíró szerezhetne meg.”

Ha nem is ily részletesen, de nem kevesebb megértéssel szolt az angliai klubokról Tóth Lőrinc (Uti Tárca. 1844. V. füzet 24 és 110), Gorove István (Nyugot. 1844. 2: 114) és Irinyi József (Német-, francia-, és angolországi uti jegyzetek. 1846. 2: 138 és 317).

Szemere okfejtése lényegesen vonásaiban Széchenyi István érvelését visszahangozta. Széchenyi — akárcsak apja, Széchenyi Ferenc — közvetlen személyi kapcsolatok, több angliai utazás élményéből ismerte a nagy londoni társadalmi klubokat. Ezen intézmény meghonosítása reformtervprogramjának egyik legfontosabb tétele volt. Már a Lovakrul

szóló könyvében (1828.) futólag célzott rájuk, a Hitelben (1830.) újra érintette őket, teljes részletességgel azonban csak a Világban (1831.) írt róluk. Ez utóbbi művének 374—5. lapján ismertet egy londoni klubot, ír ilyenfajta intézményről a 347—8. lapon, s a klubokban tömörülés nemzeti szempontból vett jelentőségével könyvének két fejezetében is foglalkozik, az Egyesületek és a Casino címűekben. Figyelemre méltó, hogy e könyvében egyetlen egyszer sem írta le a *club* vagy *klub* szót. Ennek taktikai megfontolás lehetett az oka, s talán még az is, hogy az akkor csupán négyéves Nemzeti Casino jelentőségét ne csökkentse. A klubokat könyveiben, főleg a Világban csak *egyesület* s *casino* néven emlegeti. Széchenyi számára a tény, a fogalom, az intézmény volt fontos, nem a neve. A Világban javasolt klubja elé magasztos célt tűzött: legyen az vitakör, a nemzeti erők összefogására serkentő erkölcsi nevelő intézmény, fizikai és szellemi komfortot biztosító „enyhely” s nem utolsósorban demokratizáló intézmény. A polgárnak is tegye hozzáférhetővé „az élet kellemeiből” azt, ami addig csak az arisztokraták privilégiuma volt, s a főnemest — kímoldítva kasztszerű elzárkózásából — szoktassa a társadalomban éléshez. Minde tényezők együttműködése „több áldást terjeszt az által a’ honra, hogy a’ népből végre Nemzet lesz!” (Világ 377).

Széchenyi István — ahogy az itt kivonatossan idézett soraiból látható — egy az exkluzív Nemzeti Casinónál lényegesen demokratikusabb klub létrehozására gondolt. A polgárosodó Pesten az ő agitációja és a reformnemzedék buzgólkodása következtében a negyvenes években már *club* néven alakultak a legkülönfélébb egyesületek. Vasvári Pál 1848-ban „az iparos és kézműves ifjak *clubbjának*” szerepéről írt (kiadva: A magyar munkásmozgalom kialakulása, 1848—1890. Budapest 1951. 1: 10). A század közepének és második felének időszaki sajtójában már egyre sűrűbben olvasunk *klub*-okról és *clubb*-okról, mégpedig az eddigiektől némileg eltérő szintaktikai kapcsolatokban és szemantikai értékkel. A szó jelentésébe hazánkban ez idő tájt vegyül az a többlet, hogy mind gyakrabban valamilyen közelebről meghatározott rendeltetésű, mondhatni specializált társaskört jelöl. A *klub* szó egy-egy jelzős vagy birtokos összetételnek válik elő- vagy utótagjává, párhuzamosan azzal, ahogyan a vele jelölt intézmény társadalmi súlya növekszik, szerepe színesedik.

Széchenyi Béla például *sakk-club* létesítését sürgeti Pesten 1863-ban s megjönendőli a fejlődő város életében azt a korszakot, melyben „casinók, clubok jobban rendezve és saját házaikban leendnek elhelyezve” (Amerikai utam, 102 és 104). A hetvenes évekből tudunk szakmai, írói, művészi, politikai és kártyázó klubok létrejöttéről. Hevesi Lajosnak „a fővárosi hatóság megbízásából” 1874-ben kiadott Budapest és környéke című terjedelmes útikalauza a 77—9. lapon Klubok fejezeteim alatt ezt írta: „A társulási szellem fővárosunkban szerencsére nemcsak üzleti, hanem társaséleti czélokra is hatalmas lendületet vett és igen tekintélyes klubvilágot hozott létre. Alig van ez idő szerint tisztességes ember, ki egy vagy több klubnak tagja ne volna, melyeknek egyike-másika valószínűs angol komforttal van berendezve.” 16 fontosabb klubot említ meg, köztük első helyen a Nemzeti Casinót. A felsoroltak között csak kettő nevezte magát *club*-nak, a többi *kör*, *társaskör*, *társulat*, *csarnok* és *páholy* néven szerepel. Négy közülük politikai jellegű volt, a többi foglalkozásköri. Nem sokkal később alakult egy „ügynevezett szocialista clubb is, melynek feladata volt apostolokat nevelni, kik a vidéken a szocial-demokratikus elveknek propagandát csinálni voltak hivatva” (A magyar munkásmozg. kialak. 1: 191). A politikai klubok századvégi virágkoráról Mikszáth karcolatái szolgálnak számos adattal.

A nagyvárosi fejlődés útjára lépett Pest és Buda (1872 óta Budapest) életébe a különféle egyesületek, kaszinók és klubok egyre több szint vittek. Kecskeméthy Aurel az angol nyelv gyakorlását előmozdítani hivatott pesti *English-club* fennállásáról tudósított, melynek tagjai egyebek között kisebb színdarabokat, jeleneteket is előadtak angol

nyelven (Éjszak-Amerika 1876-ban. Budapest 1877. 61). Ugyanerről a Vácezi utca 14. sz. alatt található intézményről *Anglo—American Club* néven emlékezett meg Hevesi (i. m. 78), megállapítva róla, hogy tagjai és látogatói vegyesen angolok, amerikaiak és magyarok. „E klub egészen angol lábon mozog, egész berendezése angol, konyhája szintén.” 1885-ben Porzolt Lajos már feddő hangon tudósít a klubalapítási kedv „kinövéseiről”, amikor ezt írta A magyar labdajátékok könyve című műve 8. lapján: „[A pesti ifjaknak] inkább legyen kedvök az üdítő labdajátékokban, mint holmi »hum drum« (flegmatikus), »Rattling« (lármás), »Lyng« (hazug) és egyéb efféle clubok — fájdalom, divatossá váló — szervezésében részt venni.”

A *klub* szó tehát a főváros polgári és értelmiségi rétegeiben a múlt század második felében már eléggé ismert volt. A fővárosi és két-három vidéki nagyobb városon kívül s a társadalomnak egyéb, mélyebb rétegeiben nem tartozott a szókészletnek még passzív ismert, idegen szóként nyilvántartott elemei közé sem. Közszóvá válásának hosszú folyamatát a hazai sportélet létrejötte és fellendülése tette lehetővé. A szó elterjedését a XIX. század utolsó negyedében szervezkedni kezdő sportegyesületek, illetve azok neve segítette szélesebb körökben, országosan. 1875-ben alakult meg a *MAC* néven ismert, 70 éven át fennállt Magyar Athletikai Club, melyet a század utolsó évtizedében több olyan sportegyesület követett, mely a *klub* szót nevének elemévé tette (*BEAC* = Budapesti Egyetemi Atlétikai Club 1898-tól, *FTC* = Ferencvárosi Torna Club 1899-től stb.). A XX. század elején a *klub* vagy *klub* szót nevükben viselő sportegyesületek száma olyannyira megnövekedett, hogy mind a nagyobb, mind a kisebb városaink férfilakosságának, főleg a 15 és 40 év közötti életkorban levők zöme számára a *klub* szó mintegy negyven-ötven évvel ezelőtt úgyszólván csupán ezzel a jelentéssel bírt: 'sportegyesület'. Ebben a megszűkült jelentéskörben néhány új összetétel is elterjedt: *klubcsapat*, *klubmérkőzés*, *klubház*, *klubközi* (verseny), *klubsovinizmus* stb.

A sportegyesület jelentésű *klub* szó virágzása, más klub-szójelentések fölérkedése azonban csak pár évtizedig tartott. Az ÉrtSz. a klubnak 'sportegyesület' jelentését 1961-ben már elavulóban levőnek jelezte. Sőt azt mondhatni — legalábbis e sorok írójának nyelvi emlékezete alapján —, hogy maga a *klub* szó az élő nyelvben minden jelentésében erősen háttérbe szorult az 1945-ös évet követő társadalmi átalakulásban. Rése lehetett ebben a szó s a fogalom polgári életformát sugalló hangulati elemeinek, sőt talán a szó idegen eredetének s nem utolsósorban a jóval korábban elkezdődött sportnyelv-magyarosító törekvéseknek is.

A *klub* szónak emez újabb hazai napfoghatkozása azonban nem tartott olyan hosszú ideig, mint a XVIII. század legvégén bekövetkezett kárhoztatás. Híven Akadémiánk eredeti jelszavához, a „borúra derű” következtet. A legutolsó hat-nyolc évben a *klub* szó rendkívüli arányú elterjedésének vagyunk ismét a tanúi. „Lassan több *klub* lesz nálunk, mint őshazájában, Angliában”, írta a Magyar Nemzet napilap 1968. február 21-i számában „Klubok reneszánsza” c. vezércikke kezdő sorában Keszérü Ernő. Kimutatja, hogy a mai és a régebbi klubok között fontos minőségi, tartalmi különbségek vannak. Nyelvi szempontból cikkének lényeges megállapítása, hogy a *klub* — mind a szó, mind az intézmény — ma már nem a városi élet sajátsága, „klubok találhatók ma Ráckeve-től Garáig, Áestől Katymárig”. És ehhez hozzátehetnénk, hogy a hajdan csak megállapodott korú férfiakhoz illő emez intézmény ma mindkét nemű ifjúság körében lelkes alapítókra, tagokra talál, ahogy minden tanár tudja. A 61 évvel ezelőtt megjelent Pál-utcai fiúk c. regény hősei, ha ma alapítanák egyesületüket, azt bizonyára nem *gitt-egylet*-nek neveznék.

A *klub* szó magyarországi története hangalak szempontjából kevés változatosságot mutat. Magánhangzóját a beszélők túlnyomó többsége a betűjejtés elve szerint mindig *u*-nak ejtette (nyilván német hatásra), s néhány idegen szavak szótára erőlködése ellenére

sohasem az angol [ʌ] hangértékkel. Egy-két kultúrsznob hébe-hóba megpróbálkozott a *klöb* ejtéssel is. A szövegi mássalhangzó hosszabbodására (*klubb*) számos példánk van a múlt századból. Ez nem is meglepő, a szövegi explozívok több angol eredetű jövevény-szavunkban ugyanezt a hajlandóságot mutatják mind a mai napig: *stopp*, *zipp*, *csekk*, *dokk*, *fitt* stb. A *klub* szót azonban tudomásom szerint ma senki sem ejti Magyarországon *klubb*-nak.

Mint más nyelvekben, a *klub* szó nálunk is eléggé kiterjedt családot nemzett. Az ÉrtSz. 15 élő előtagos összetételét tartja számon, más nagyobb, magyar vezérnyelvű szótáraink is nyolcat, tízet. Figyelemre méltó, hogy az igei származék: *kluboz* már a múlt század közepére kihalt, hasonlóképpen alighanem a *klubista* melléknév is. A *klubi* melléknévi származék létét vagy éppen elterjedtségét eddig nem sikerült kellő számú adattal kimutatnom.

Országh László

Feudális, feudalizmus. 1. A *feudális* szó a középkori latin *feudum* 'beneficium, hűbértartás' kifejezésen alapuló képződmény 'vasallus' jelentésben (ÚjMagyLex. 2: 340, DuC. 3: 478); a hazai latinságban is: 'vasallus, eliens, hűbéres' (Bartal: MLSz. 268). A magyar nyelv főnévként csak többes számban használja 'főnemesség, földesurak' értelemben, melléknévi előfordulása sokkal gyakoribb. Jelentése: 'hűbéri' (ÉrtSz. 2: 804). A szót egy francia forradalomról szóló újsághír közvetítette hozzánk: Az új polgári alkotmány eltöröl minden szabadságot és jogegyenlőséget sértő intézkedést. 1791: „Nem lehet arra nézve többé helyek, sem a' Nemességnek, sem a' Pári méltóságának, sem a' Rendek különbségének, sem a' *Feudalis* Igazgatás' formájának” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 5:266). Ezt követően a kifejezés eltűnik szemünk elől. Majd hosszabb idő múltán ismét felbukkan Czövek István fordításában: 1816: „[Napoleon] számos hirdetéseket bocsátott ki ..., a' *Feudális* Nemességellen” (Bonapárte elutazása ... 66). Némi lappangás után Tessedik Ferenc útinaplójában találkozunk vele újra: 1831: „A' *feudális* rendszer idejében három tornyot emeltek ezen [= római kori amfiteátrum] emlék védelmére” (T. F. Utazása Franciaország déli részeiben 42). Francia jelenséghez kapcsolódik következő példamondatunk is. Chateaubriand ragaszkodását a bordeaux-i herceghez ennek tetszetős kijelentései magyarázzák: 1833: „Én sem ábrándos, sem *feudális* nem vagyok, úgymond, mátyur sem akarok lenni; teljességgel nem hiszem a' királyok isteni jussát, de hiszem a' revolútiók és tettek hatalmát” (Századunk 1833. 18). Jósika Miklós szóhasználatában tűnik fel először a *feudális* magyar vonatkozásban. Haladó politikai szemléletének megfelelően a 'konzervatív, maradi' jelentésben alkalmazott kifejezés gúnyos, pejoratív zöngét kap: 1835: Elme-nyavalya: az „aristocráciai szél okozta hülés, vagy *feudális* nátha” (Vázlatok 149). „Nálunk, kik közel vagyunk a' török határokhoz, még egy bizonyos *feudális* szellem létezik” (uo. 150); „A' *feudális* náthában sinlődő úr egy tágos karos székben ül” (uo. 151). A negyvenes években a szó elterjed, és a *feudális* alak mellett megjelenik, bizonyára német hatásra, a rövidebb *feudál* változat is. A *feudálkapitalizmus* (vö. ÉrtSz. 2: 804) összetétel nyelvi előzményeit már a reformkor szókinésében felleljük: *feudal rendszer* (TudGyűjt. 1840, 8: 35), *feudal hatalom* (Gorove István: Nyugot 1844. 1: 34).

2. A *feudalizmus* 'hűbériség' fogalma is ez idő tájt lép a magyar nyelvi tudatba. Felbukkanásának ideje a harmincas évek elejére esik. A badeni követkamara elnöke búcsúbeszédében visszapillant a nép jogait biztosító törvényalkotásokra: 1833: „Megállítatott továbbá a' dézmát eltörlő törvény, mely a' földet szabaddá teszi 's a' *feudalizmus* utolsó lánczát megtöri” (Hazai s Külf. Tudósítások 396). Szalay Lászlónak tanul-

mányban, beszédben, hírlapi cikkben fejtegetett témái nemegyszer érintkeznek e társadalmi rend kérdéseivel. A kodifikációról írt. dolgozatában a francia törvénykönyvek haladói szellemét idézi: 1840: „Közvetve vagy közvetlenül a’ *feudalismus* ellen intéztetett, mi csak a’ revolutióból [= az 1789-i forradalomból] kikelt, ’s így a’ francia polgári codex is az első, mellyben a’ *hűbéri rendszernek* végnyoma is eltöröltetett” (Budapesti Szemle 246); 1843. szeptember 27-én az országgyűlésen a szabad királyi városok és az országos reform ügyében beszél: „[Angliában] kerüljön csak egyszer revisio alá a’ gabona-törvény, vétessenek csak revisioba a’ birtokot szabályozó törvények, ’s tudom, hogy összeroskad a’ normanszász *feudalismusnak* épülete” (Publicistai dolgozatok 1:183); Szalay úgy véli, a politikai életben éppenséggel nem megnyugtató a szerfeletti változatos-ság: 1844: „azon egy órában hirdeti azonegy száj a’ magát municipiumnak mondó *feudalismus*’ czafrangjait ’s a’ fejenkinti szavazatjogot” (Pesti Hírlap 458). A jogi, politikai mozzanatokon kívül találkozzunk a szóval gazdasági, társadalmi vonatkozásban is. List nemzetgazdasági tétele szerint csak fejlett ipari ország nyithatja meg határait külföldi áruk előtt. Lengyelország nem gondolt ezzel: 1842: „A’ lengyel nemesség sorsa intő-példakint álljon más országéi előtt, ha a’ *feudalismus* csiklandja, fordítsa akkor szemeit az angolra, hogy megtanulja, milly roppant haszon a’ nagy birtokosnak a’ kifejelett gyárerő, szabad polgárság s gazdag városok” (Társalkodó 302). Erdély politikai-társadalmi haladásának egyik gátló jelenségét rögzíti ez a megállapítás: 1843: „a’ hajdankor *feudalismusát* másoknál későbbben kezdjük a jelenkor kívánatai szerint idomítani” (Múlt és Jelen 397). Stb.

Generális. Szavunk a latin *generalis* ’nemhez, fajhoz (genus) tartozó; általános, egyetemes’ (vö. Finály: A latin nyelv szótára) melléknév átvétele. Használjuk melléknévi és főnévi szerepben. A főnevesült alak két jelentésben fordul elő: ’tábornok’ és ’szerzetesi rendfőnök’ (vö. ÉrtSz. 2:1009).

1. A *generális* melléknévi funkciójának szemléltetésére a XVII. század irodalma szolgáltat példaanyagot. Korai előfordulását ’egyetemes’ értelemben egyházi területről idézhetjük. Milotai Nyilas István műve sorsáról emlékezik: 1622: „ajánlottam vala az en Könyvemet Enyeden az | *Generalis* Synathnak” (Speculum trinitatis. A kegyes olvasónak c4 verso-d). Első világi tárgyú lelőhelyén, Eszterházy Miklós nádor emlékiratában az ’általános’ jelentés adja a szó magyar egyértékességét: 1631 u.: „[Betlen István gubernator] securitást kívánt maga jószágiról, *generalis* amnistiát mindennek” (TörtTár. 1884. 73). I. Rákóczi György országgyűlést hív össze: 1646: „böcsületes tanács úr hiveinknek egyenlő tetszésekből rendeltük. . . kglmeteknek országul fejevári városunkban *generalis* gyűlést. . . promulgaltatni és kiszolgáltatni (TörtTár. 1889. 125); jelenjenek meg a követek, „hogy azok által. . . országunknak *generalis* gyűlésében. . . minden jó és hasznos dolgokat végezhesünk” (uo.). A század végén Tótfalusi Kis Miklós önvédelmi munkájában szembesíthetjük magunkat a szóval: 1698: Elleneim a tanácsot, urakat felültették, „úgy hogy Biráim jó fententia reménléssel nem lehetnek, gondoltam egyedül való remediámát, hogy a’ *Generalis* Gyülelt requiráljam és ott proponáljam dolgomat” (M. Tótfalusi K. Miklósnak. . . Mentsége. Kiad. Tolnai—Kner. 1940. 15—6); vádlóim attól tartanak, hogy a könyvnyomtató műhely könnyen elidegenedhetik, ha az ország tartja kezét rajta. „Ez az okoskodás-is fundamentum nélkül való; mivel ez nem annyira Orfzágé, mint a’ Reform. *Generalis* Ekklefiájé” (uo. 25) stb.

2. Szavunk főnévi tartalma jelentéstapadás útján alakult ki. Simonyi szerint a katonai vonatkozású, *generális* ’tábornok’ a *dux generalis* ’általános vezér, az egész ezrednek vagy hadtestnek vezető’ jelzős szerkezetből fejlődött (Nyr. 43:384). Így címezi a lugosi tanács 1602-ben Básta Györgyhez küldött levelét: *generali Capiteo* (Erdélyország Történetei Tára 2:74). Gyulafi Lestár történeti feljegyzéseiben mind a *generális*,

mind a rövidebb, német hatásra valló *generál* alakot megtaláljuk: 1601: „Az a bolond kapitán nem tudván semmit dissimilálni. . . sem pedig magánál eszesebb emberrel közölni a dolgot, ugymint vagy az kassai *generálval*, vagy pedig mellette való nálánál jobb értelmes emberekkel közölni. . . sem pedig az kassai *generalisnak* hírré nem tévén, . . . ex abrupto neki ment mindjárást Papmezőnek” (MonÍrók 31: 31). Kolosi Török István asszonydicséző verses művében Holofernest ruházza fel a katonai ranggal: 1630: „Nem kifib ditsiretet érdemel az Judit, Syrufok táborára ki bátor fziwet vitt, . . . sőtét éjel le-vágja az fő *Generalist*” (Az asszonyi nemnek nemességéről. . . való rythmusok. 1655. évi kiadás C). Eszterházy Miklós csak a latin eredetet tükröző kifejezést használja: 1631 u.: „Főlségedet avval nem akarván terhelnem, meg sem írhatom, az minemű nagy örömmel és böcsülettel . . . fogadtanak legyen. . . *generalis* uram várt bennünköt” (TörtTár 1884. 68); „száz lóra vagyon az *generalisnak* fizetése” (uo. 81) stb. Kemény Jánosnál kizárólagosan a *generál* fordul elő: 1644: „az *generál* nem bocsátá volt minap el Felhóthi uramat” (Önéletírása és válogatott levelei 1959. 347) stb.

Révai Kata Szidónia, a Wesselényi-mozgalomban érdekelt báró Osztrósi Máttyás hitvese (Nagy Iván: Magyarország családai 8: 303) ugyancsak a *generál* alakot szövi levélmondadataiba. Értesüléseit közli férjével: 1657: „Don Liois Gonzagát *generalnak* tették” (TörtTár 1889. 155) stb. De már tolla alá kerül a latin *generalis* felsőfoka is: a *generalissimus* 'az állam egész haderejét vezénylő fővezér' (ÍrtSz. 2: 1009): 1660: „Igen bizonyosan hirdetik, hogy meg lesz az insurrectio, Leopold herczeg hogy *generalissimus* léssen” (uo. 178).

3. A katonai *generalis*-hoz hasonló módon jutott főnévi jelentéshez az egyházi életben használatos *generalis* is. Sőt, a felbukkanás idejét tekintve egyházi vonalon előbb történhetett meg a szókapcsolat két eleme jelentésének sűrűsödése (vö. Kluge—Mitzka: EtWb.¹⁹ 247). A kifejezéssel az egyes szerzetesrendek főnökét megillető címet rövidítették. Elsőnek a ferencrendiek használták a *generalis* tisztségjelölő megnevezést a *minister generalis* helyett, majd a többiek a *prior generalis*, *abbas generalis*, *magister generalis* stb. hivatalos rendfőnöki cím egyszerűsítésére (Lexikon für Theologie und Kirche² 4: 663). Ennek a 'valamely szerzetesrend feje' jelentésű *generalis*-nak első előfordulását Kiss Lajos közlése alapján 1760-ból Bod Péter egyháztörténeti művéből (Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának. . . rövid históriája) ismerjük (MNy. 63: 102). A kifejezés már a XVI. század végén feltűnik. A pálos rend vikáriusa értesíti Bécsújhelyről Sopron város polgármesterét, hogy a Szent Farkasról elnevezett beneficiumot nem adják haszonbérbe: 1580: „azth inghen se welljen k(egielmed) hogý az mý *generalisünk* zenth farkasnak kedves Jozagaath walakýnek Arendalna” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek 111). Magyar István történeti adatai között említi a pápa törökellenes akcióját: 1602: „Mondgyac, hogy mikor hadat az Töröc ellen akarta volna indítani Papa, az *Generalis* harmintz ezer fegyuer fogható Baratot ígért volna neki, czac à Seraphicufoc közzül” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiad. Ferenczi Zoltán. RMKt. 27: 88).

Szimbólum. Szavunkra a legkorábbi adatot Kiss Lajos Bod Péternek előző szócikkünkben említett munkájából idézi: 1760: „azok az eretnekek többire Sirufok, Arabfok, Sidók és Egyptziusok lévén *Symbolumok*ban, külső dolgoknak hasonlatóságokban adták elő a' magok értelmeiket” (MNy. 63: 226). E szövegrészlet érdekes szó- és jelentéstarténeti mozzanatokra irányítja a figyelmet.

1. A szimbólum probléma alapvető magyar megfogalmazását Marót Károlynak köszönjük. Szerinte a *szimbólum* szorosan összefügg a görög *συμβάλλειν* 'összevet' igével. Származéka, a *σύμβολον* olyan felismerést lehetővé tevő jel, valamilyen kettévágott tárgy, amelynek egy-egy felét mint a barátság jelét két vendégbarát megőrizte, gyermekeire hagyta, s azok később a két darab összevetése, összeillesztése útján ismerték fel az

apák vendégbarátságát (Nyr. 73: 74). A szó a latinban *symbolum* alakot öltött, s a latinból kölcsönzött magyar *szimbólum* jelentéssora a következő jelentésváltozatokat tünteti fel: 'jegy, ismertető jel, bélyeg, jel, jelkép' (Zlinszky Aladár: MNy. 24: 301; Szathmári István: A magyar stilisztika útja 517; ÉrtSz. 6: 280 stb.). Van azonban a szónak még egy jelentése, amelyet nyelvészeti irodalmunk még nem vett számba. A latin *symbolum* értelmezései között ezeket a megjelöléseket találjuk: 'jegy, ismertetőjel, szimbólum, jelkép, keresztény hitvallás' (Walde—Hofmann: LatEtWb², 2: 638). Az egyházi terminológia *szimbólum*-át úgy kell értelmeznünk, mint azoknak a hitbeli jegyeknek, vallási hittételeknek, hitelveknek összességét, amelyeknek vállalása felismerhetővé teszi a hívő keresztényt. Az egyházi *szimbólum* tehát: 'hitvallás, konfesszió' (DuC. 7: 686). A kereszténység számos szimbólumot ismer. A legnevezetesebbek egyike Athanasius alexandriai egyházatyja (295k.—373) szimbóluma. A szó elsődleges 'hitvallási formula' jelentése mellett természetesen a szimbólumnak mint 'jelkép'-nek is igen jelentős szerepe van a vallási és szertartási életben, valamint a keresztény művészetben (Lexikon für Theologie und Kirche² 9: 1205—6; KatLex. 4: 275).

2. Nyelvünkben a *szimbólum* először 'vallástétel, hitvallás, konfesszió' jelentésben fordul elő. Mivel Athanasius nevéhez fűződik a szentháromság tanának első tudományos kifejtése (Lex. für Theol. u. Kirche² 1: 976; KatLex. 1: 120) és a magyar hitvitázó irodalom egyik sarkalatos vitaproblémája éppen a trinitás kérdése, a *szimbólum*-mal az antitrinitárius mozgalmak kapcsolatát találkozzunk. Dávid Ferenc Péternek válasza: 1571: „tű magotoc afzt mondiatoc az Athanafius Barath *Szimbolumabol*, Iften az Attya, Iften à Fiu, Iften à szent Lélece” (Az egy Atya Istennek és . . . az Jesus Christusnak istenségekről igaz vallástétel 67/b). Magyar István méltatlannak tartja a vádat, hogy csak Luther óta háborgatja a pogányság a kereszténységet: 1602: „mi femmit fem taniottunc az hitnce agazattia ellen. . . Az Athanafius *fymbolumaitis* szzeretettel meg tartottuc” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiad. Ferenczi Zoltán. RMKt. 27: 37). Pázmány Péter egyetlen pozitív elemet talál a helvéci konfesszióban: 1613: „Egyszer, nem örömet, dicsíri a négy [= a niceaei, konstantinápolyi, ephesusi, chalcedoni] győlekezeteiket; az ő *szimboluminak* és egyéb sentenciáinak bősülettel helyt ad (Isteni igazságra vezérlő kalauz. ÖM. III/1: 723). Senczi Csene Péter érsekújvári prédikátor jóvoltából ismerjük a fontosabb szimbólumok szövegét. Fordított munkájának todalékában közli a hittételeket, és könyvének tárgymutatójában így lajstromozza: 1616: „Egynehány fő *Symbolomok*, avagy, Keresztyeni Vallások, ugy mint: Az Nicea városbeli, Conltantinapolbeli, Ephesumbeli, az Calcedon városbeli, es az szent Athanafius Püspök Vallása” (A Keresztyeni igaz hitről való vallástétel Ee2/C). Milotai Nyilas István szerint Paulus Samosatenus eretnek-tanításait hirdetik magyar szellemi utódai: Sommer János, Dávid Ferenc, Enyedi György: 1622: „Az Athanafius Doctor *Sym[bo]lumat* Satanifius Credojanak (Satan Credojanak) nagy megh atalkodással mondani, irni és állítani vérök hulafaig ez Samofatenicufok kezdek” (Speculum trinitatis. Előljáró. Samosatenicus beszédének megoáfólása 2); „Az Apoftoli firfiak utan fok Paterek, szam-nelkül való Püspökök. . . tudos Doctorok az ő Könyvökben az Szent Haromlag egy Iftenről. . . *Symbolumokat*, Credot irtanak. . . az mit. . . az Szent Haromlagrol vallottanak. . . az *Symbolomokban*, Credoban be vöttek” (uo. 29). Milotai Nyilas István itt a *symbolum* fogalmát a kredóval azonosítja, mint ahogy egyházi íróink a legáltalánosabban a konfessziót, kredót használják még ott is, ahol a *szimbólum* szót várnók. Így az unitárius Basilius István: 1568: „az Nagy Athanafius pülpöknee Credoiahol hozoc egynehani igeket ele” (Egynehány kérdések a keresztyeni igaz hitről A/b). Geleji Katona István a *kredó*, *szimbólum*, *vallástétel* szinonimasor felállításához világos tájékoztatást szövegez: 1645: „[Az apostolok szentháromsághite] meg tetfzik az egefz. . . vallának üdvöffegere szükfeges Apostoli *Kredonak* articulufának, izetskéinek. . . való egyben rakogattatáfokból, a' melly ugyan

Apoftolok *Symbolum*jának, az az, Apoftoloktól egyben rakogattatott *vallás-tételnek-is* hivattatik (Titkok titka 879).

3. Bod Péter is alkalmazza a *szimbólum*-ot 'hitvallás, konfesszió, krédó' jelentésben. Magyarozatát is adja: 1760: „A Keresztyén vallást rövid fummában, mellyet mondtak *Symbolumnak*, foglalták, a' melly megelfmertető jel és tzi mer gyanánt volt nálok, mellyet megkereszteltetéle előtt elkell [!] vala | mondani, a' ki keresztlyenne lenne. Így formáltatott az Apostoli Hitnek is formája, a' Hiszek egy Isten a' második Izáznak vége felé” (Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának . . . rövid históriája 103—4). De Bod már a szót 'jelkép' értelemben is használja. Csakhogy a kifejezés jelentésértékének hangsúlyozásában nem következetes. Van úgy, hogy szemléltető hatását szükségesnek tartja a gondolatok könnyebb megértése végett: Az új keresztényekben akképpen lehet tudatosítani az újjászületés erkölcsi változását, hogy gyermeki étkeket, tejet és mézet kóstoltatnak velük: 1760: „a' Napkeleti Népeknek Izkáfok volt az, hogy *Symbolumok*, külső dolgoknak hasonlatosságok által tanítanak az embereket, a' mellyek által a' nehezebb elméjű emberek is inkább megfoghatnák a' tanulandó dolgokat” (uo. 116). Viszont a Kiss Lajos közölte (s a cikkünk elején ismételt) szövegrészben a *szimbólum*-nak pejoratív színezete van. Bod itt a szimbólumalkotást eretneki módszernek minősíti.

4. Arra kell gondolnunk, hogy Bod különbséget tesz a napkeleti népek jelképi kifejezés módja és a keresztény vallás jelképrendszere között. Ott a *szimbólum* szót használja, itt az *emléma* megjelöléssel él. J. Soltész Katalin említi, hogy a külföldi szakirodalomban egyesek az asszociációs folyamatokat igénylő *szimbólumoktól* különválasztják a közvetlen értelmi hatást kiváltó jelképeket, s ezeket *emlémáknak* nevezik (Nyelvtud. Ért. 40: 330). Bodnál találkozunk először a *szimbólum*—*emléma* elkülönítésével. Csakhogy eljárását nem lényegi elemek határozzák meg, pusztán teológiai szempont dönt a rokon fogalmak között. Mindkettő hasonlóságon alapuló érzéki jelben fejezi ki a gondolatok, képzetek tartalmát, s funkciójuk azonosságát maga Bod illusztrálja. Szerinte a bibliai tele van „hasonlatosság” szerint való szólások formáival. Ezek részint példázatok, amelyekben a bibliai személyek, cselekedetek a jövőre mutatnak, mintegy előképek; részint ábrázolások, amelyek a földi dolgokhoz tapadó emberek tudatlan és rest elméjét vannak hivatva felszerkenteni. 1746: „[Ábrázolások.] Az Oskolákban Izkáfok ezeket mondani *Emblemáknak*. Ábrázolásoknak hívjuk a' Természeti dolgokat, a' mellyeket midőn Izméltünk, és azoknak egy-máshoz való Relatíviojokat, kötelefségeket, hafznokat, ártalmokat, tselekedeteiket, és Szemekkel meg-vifgáljuk, azok minékünk előnkbe adják a' Lelki dolgokat; mert azokon, mint valami Graditsokon, gondolatainkkal fel-mégyünk a' Mennyei dolgokra” (Szent Írás értelmére vezérlő magyar Lexikon. Előjáró beszéd d.) Ilyen ábrázolások: a világosságával palántákat tápláló fénylő nap = Jézus, az igazság napja, aki a kegyelem világával neveli az Úr palántáit; az esőt adó felleg = az Isten híveire lélektápláló tudományt csepegtető tanító stb. Az ábrázolásokban mint tükörben szemlélhetjük az isten csodálatos munkáját: „az Ábrázolások (*Emblemák*) meg-maradnak mind addig, míg Ember léfzen a' Földön” (uo. d2). Bod adta az *emléma* első magyar meghatározását.

5. A *szimbólum* legkorábbi előfordulásának éve tehát: 1571. Jelentése a XVI—XVII. század fordulójáról közölt adatok alapján 'hitvallás, konfesszió, krédó'. A 'jelkép' jelentésű *szimbólum* első lelőhelye világi tárgy körben mai ismeretünk szerint Bethlen Miklós önéletrajza: 1708—10: „Kassán egy híres páncélsinálóval alkuvám egy halhéjas kuracélt [= páncélt] . . . aranyos pléhek rajta, kin a címerem, *symbolum*, kin egyéb emlé-mák voltak” (Önéletírása. 1955. 1: 203; Zsoldos: Nyr. 92: 225). E felsorolás címer, *szimbólum*, *emléma* szava mintegy szinonim jelentéssorban helyezkedik el. A Bod Péternél 1746-ban megjelenő, vallási-egyházi vonatkozású *emléma* a szó második ismert előfordulását jelöli (vö. Nyr. 92: 224). A vele rokonjelentésben használt s ugyancsak vallási-egyházi tartalmú *szimbólum* 'jelkép' nála tűnik fel először 1760-ban.

Talmud. A szó a héber *lomad* 'tanul' ige származéka (E. Grosz: Héb.—m. szótár 206). Jelentése: 'tanulmány'. Jelöli a zsidó hagyományok, törvények, hitviták, biblia-magyarázatok (misna) és a hozzájuk fűződő kommentárok (gemára) gyűjteményét (Új-MagyLex. 6: 355). Első előfordulását Kiss Lajos Bod Péternek 1760-ban megjelent művéből közli (MNY. 63: 227). Szavunk történetét azonban jóval korábról kell kezdenünk. A talmuddal Reuchlin János óta foglalkozik a tudomány. A mű elkobzását követelő hitehagyott zsidó Pfefferkorn János dominikánussal szemben a nagy humanista és hebraista tudós vette védelmébe a talmudot. Győzelme nyomán nyomtatta ki először Bomberg Dániel Velencében 1520-ban (Blau Lajos: A talmud 24, 42). Egyes részei latinul már 1519-ben megjelentek Augsburgban az Erasmustól is nagyra becsült Paulus Ritiusz fordításában (Katzburg Ilona: Libanon 1938. 12). Reuchlin tudományos hatása számottevő volt a keresztény teológusok és humanisták körében (Balázs János: Sylvester János és kora 117). Feltehető tehát, hogy a nyugati egyetemeken tanuló későbbi magyar protestáns prédikátor írók megismerkodtek a talmudi kérdésekkel is. Innen van, hogy már a XVI. század hitvitázó irodalmában felbukkan a szó, sőt első forrásunk a kifejezés többes számú használatával a korábbi: palesztinai vagy jeruzsálemi és a későbbi: babilóniai talmudra utal. (vö. ÚjMagyLex.: i. h.). Károlyi Péter a szentháromság tanát védelmezi, bibliai idézeteket hiva bizonyossággal, az antitrinitáriusokkal, többek között Blandrata Györggyel, Heltai Gáspárral, Dávid Ferencel szemben: 1570: „az ti emberes Isteneket, és Istenes emberteket soha az irásban meg nem találhatiatok, hanem ha az *Talmudokat* forgattiatok fel” (Az egy igaz Istenről. MTA Mikrofilmtár 343. II. 148). Károlynak Dávid Ferenc válaszol. Visszautasítja ellenfele hamis vádját: 1571: „Azt mondia, Hogy à mű Chrifufunkrol valo vallaffunkat à Bibliában nem talállyuc, hanē az Alcoranumban es *Thalmudban*. . . az én Iitenem ennēken bizonygom, Hogy fem az Alcoranumat, fem pedig à *Thalmudot* nem oluaftam” (Az egy Atyaistennek és . . . Jézus Krisztusnak istenségükről igaz vallástétel 79/a). Magyarai István tárgyi mozzanat forrásként idézi a művet: 1602: „Az Sidoknac *Thalmud* hiftoriaiokból penig, azt mongya Rabbi Jehofua, hogy Nabuchodozornac fő hadnagya Nebuzaradan, két zaz tizen egy ezert vagot volna le, az Sidokban, az Hierufalemi volgyben” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiad. Ferenczi Zoltán. RMKt. 27: 105). Geleji Katona István már bizonyító érvet kölcsönöz belőle: 1645: „A' Jerufalembéli *Thalmudban*. . . az olvastatik, egy Rabbi Johanan fzava után, hogy, mikor egy iffiú valami halálos állatot nyelt volna el, . . . a' Jefusnak. . . nevében, mondá a' Chrifufnak egy tanitványja néki, hogy gyógyuljon meg” (Váltság titka 1: 780). Apáczai Csere János a világtörténet és művelődéstörténet i. sz. eseményeinek kronológiai rendjében biztosít helyet a két talmudnak: 1653: „230: Rabbi Jochanan a jerusalemi *talmudot* elvégzi” (Magyar Encyclopaedia. Kiad. Bán Imre. 1959. 318); „500: Rabbená a babyloni *Talmudot* elvégzi” (uo. 319; téves Gy.V. jegyzete 417). Amint Károlyi Péter — Dávid Ferenc vitája is mutatja, a reformáció a maga hittételeinek igazolására szinte kizárólagos tulajdonává teszi a bibliát, s a talmudot jelöli ki a zsidóság szentkönyvéül. Ez a szemlélet tükröződik a Kiss Lajos idézte Bod-szövegben is (MNY. 63: 227), s ez jelentkezik Borosnyai György nagyenyedi professzornak Bod Péter bibliai ábrázolásokat értelmező gyűjteménye elé írt ajánló versében: 1746: „A' Sidóé *Tálmud*, a' Pogányé | Bálvány övé, Traditio másé, | Muhamedé Alkorán 's Világé, | Kereftzyéné BIBLIA örökké” (Bod Péter: Szent Írás értelmére vezérlő magyar Lexikon 3. vsz.). A gondolatot Faludi Ferenc Darrel-fordításában jelzővel hangsúlyozott pleonazmus fejezi ki: 1748: „tanul a' Leányzó a' világ dolgában, de. . . nem tud válaftáft tenni az Evangéliom, és 'zido-*Thalmud*, vagy török-Alkorán kőzött (Nemes asszony 67).

Aztán Jézus. I. Valaminek a befejezettségét, elintézettségét, esetleg elrontottságát, helyrehozhatatlanságát gyakran emlegették, emlegetik ilyen kifejezéssel: *ennek már Jézus; ezt a fordulót még megteszem, aztán Jézus; részemről Jézus.* Elsősorban katonakoromban hallottam ezt a kifejezést, de az elmúlt két évtized alatt a polgári életben is találkoztam vele.

Eredetere talán rávilágít Mocsár Gábor most megjelent könyvének egyik bekezdése, párbeszéde (Fekete cónak. Magvető, 1968. 230—1):

— Az elmaradt földjádékot? — kérdezte éles fejhangon, gúnyosan Károly. — Meg a tizenkét akácját? Döglött tehénből a borjút kiimádkozni?

— *Az már* — s Imre legyintett — *Jézus. Szalla alá poklokra.*

Vagyis, ami a poklok fenekére került, azzal már nincs mit csinálni, azt már nem látjuk: be van fejezve.

Margócsy József

II. Érdemes egy kissé szemügyre venni ezt a szólásmondást, annál is inkább, mert — tudtommal — még nem foglalkozott vele a szakirodalom.

A *poklra száll* kétségtelenül azt jelenti: 'elvesz'. Következésképpen az apostoli hitvallás *szalla alá poklokra* mondatát is alkalmazhatják, alkalmazhatták 'elveszett' jelentésben. De ahhoz, hogy *Jézus* neve vette volna fel ezt a jelentést azért, mert rá vonatkozik az apostoli hitvallás idézett mondata, nem nagyon valószínű. A *Jézus* név csak akkor idézhette volna fel, foglalhatta volna magában a *szalla alá poklokra* 'poklra szállt', azaz 'elveszett' jelentést, ha gyakran idézett formula lett volna: *Jézus szalla alá poklokra*. De ilyen nincs a népnyelvben, és az idézett imában sincs a *szalla alá poklokra* előtt közvetlenül a *Jézus* név. Szerintem tehát nem nagyon valószínű, hogy az *az már Jézus* 'annak már vége' ebből válhatott ki: *Jézus szalla alá poklokra*. (Azt már el tudnám képzelni, hogy az „Elhegedülte szent Dávid”-ből ez alakul: *ennek már szent Dávid* — noha sohasem hallottam ilyesmit.) Úgy gondolom, hogy a Mocsár Gábortól idézett szövegrészben nincs egymáshoz köze az „Az már Jézus” és a „Szalla alá poklokra” mondatnak. Nem tartoznak szorosan össze, hanem mintegy azonos értékű szinonimái egymásnak. Én így értelmezem ezt a részt: „Az már Jézus” (azaz vége, *keresztet vehetünk rá*), másként mondva: „Szalla alá pck'okra”.

Az utóbbinak az értelmezése, eredete nem kétséges, de hogy keletkezhetett az előbbi? Nagyon valószínű, hogy imából vagy ima jellegű tevékenységből keletkezett.

1. Az elhunytaktól való bűcsúvétel az egyházi életben imádkozással, Istenhez, Jézushoz való foháskodással (katolikusoknál még keresztvetéssel) szokott együtt járni. A bűcsúvételnek ezeket a kísérő jelenségeit, mozzanatait átvisszük, átvihetjük a tárgyakra is. (Az elveszett holmitól való „elbűcsúzás” — na ettől örökre elbűcsúzatsz! — maga is metafora.) Ami elveszett, azt mondjuk rá: erre már *keresztet vehetünk*, e fölött már imádkozhatunk, már hívhatjuk Jézust: *ennek már Jézus*.

2. De arra is lehet gondolni (s ez nem független az előbbi elképzeléstől), hogy akkor is szokás volt az ima, amikor az ember valamilyen (nehéz) munkájának *v é g e r e j u t o t t*, valamit *b e f e j e z e t t*. Vége a munkának, elvégeztük a feladatot, *áment mondhatunk* rá, mondhatjuk, hogy: (hála neked) *Jézus!* Ebből természetesen adódik: Na *most már ámen, most már Jézus*, azaz: kész, végeztünk a munkával; ha valamit elrontottunk, elvesztettünk: erre már *keresztet vehetünk, ennek már Jézus*.

3. Foháskodással szokták *b e f e j e z n i* a napot is, amikor nyugovóra térnek, amikor *v é g e a n a p n a k*. S az esti imát nyilván sokszor helyettesítette egy-egy sóhaj, Isten vagy *Jézus* nevének említése. Utalhatok például arra, hogy némely vidéken így szoktak az alváshoz készülődő, már fekvő, de még nem alvó, még játszani akaró gye-

rekre ráripakodni: „*Mondd: Krisztus, oszt dögölj! Mondd: Uram Jézus, oszt dögölj!* Ami annak a — nem éppen a legfinomabb — kifejezése, hogy imádkozz, aztán aludj. (Az talán nem is kell külön bizonyítani, hogy a fohászkodást helyettesítheti, helyettesíti a név említése.) Ennek értelmében azt is mondhatták: Na most már hamarosan azt mondhatjuk: *Krisztus (vagy Jézus)*, azaz: 'hamarosan lefekszünk, vége lesz a napnak'. Ebből kialakulhatott a *most már Jézus* szólásnak ez a jelentése: 'most már vége'.

Hogy a felsorolt három motívum közül melyiknek lehetett döntő szerepe szólásmondásunk kialakulásában, nem tudom. Valószínűleg mindegyik belejátszott.

Lőrincze Lajos

Amur és busa. „1963-ban Kínából betelepítettek hazánkba három, vízínövényekkel táplálkozó délkelet-ázsiai halfajt: az amurt, a fehér busát és a pettyes busát” — olvassuk az Élet és Tudomány 1967. évi 13. számában, Péntes Bethen és Tölg István cikkében. „Mind a három gazdaságilag nagyon értékes halfaj alkalmazkodott a magyar adott-ságokhoz . . . Jelenleg az egész országban megközelítőleg egymillió hal van az új jövevényekből.” Az idézett cikk már egészen természetesen használja az *amur* és *busa* halneveket, amelyek nem sokkal korábban szópályázat eredményeként születtek. Az Országos Halászati Felügyelőség és a Halászat című szaklap szerkesztősége 1965-ben hirdetett pályázatot a sikerrel meghonosított három halfaj, a *Ctenopharyngodon idella*, a *Hypophthalmichthys molitrix* és a *Hypophthalmichthys nobilis* magyar elnevezésére. A pályázatra 113 szóajánlás érkezett, közöttük ilyen, már meglévő halneveket felhasználó kifejezések, mint: *amuri kele*, *kaszás márna*, *kínai ezüstponty*, *kínai pettyesponty*, *fejes keszeg*, *kobakos dévér*; a halak növényevő voltára, víztisztító működésére utaló elnevezések: *gazevő*, *dudvázó hal*, *hínárkés*, *hínárkasza*, *vizikefe*, *viziszita*, *iszapkefe*, *iszapszita*; más állatokhoz való külső hasonlóságot kifejező nevek: *vizikos*, *ökörhal*, *baromfejű hal*, *bikahal*, sőt merőben új szóalkotások is, amelyek közül egyik-másik, mint a *lippancs*, *pötönye*, *töpe*, *duca*, *dusa* vagy az *amurkó* egészen sikerültnek mondható. (A pályázat anyagát a bíráló bizottság nyelvész tanácsadója, Grétsy László volt szíves rendelkezésemre bocsátani.) A bíráló bizottság végül is az *amur*, a *fehér busa* és a *pettyes busa* mellett döntött, s az elfogadott neveket szabványosította. A pályázat eredményét és a döntés indokolását a Halászat 1966. évi számában tette közzé Tölg István; az új halnevekről a Népszabadság 1966. ápr. 23-i száma a horgászrovatban tájékoztatta az olvasókat. A sikeres szópályázatról megemlékezett Grétsy László az 1966. évi debreceni nyelvészkonferencián, a szóalkotó pályázatokról szóló előadásában (A magyar nyelv története és rendszere. Nyelvtudományi Értekezések 58. 463).

Az Amur folyó vízterületén honos *Ctenopharyngodon idella*-t a halászati szaknyelv orosz mintára már régebben is *fehér amur*-nak nevezte. A jelző elhagyásával megrövidített név egyszerű és jó hangzású. A származás helyét jelölő földrajzi tulajdonnév köznévvé válása állatnévként sem példátlan: gondoljunk a *sardínia*-ra, a *kanári*-ra, az *angóra*-ra. A kétféle *busa* neve a hal széles homlokára utal; a főnevesített melléknevet az állattenyésztés szaknyelve régebben is használta, például a vastag, domború homlokú ökröt *tolsztoobik* (vö. Halászat 1966. 2: 37). A régebbi állattani műnyelvben volt egy *busaszökető* állatnév is. A „nagy Brehm” 1903. évi magyar kiadásában a cetekről szóló fejezet bevezetésében olvashatunk a busaszöketőről (Az állatok világa 3: 593—4). Ez minden valószínűség szerint az ámbrás cettel azonos, amely — Brehm osztályozása szerint — a „szökető cetek” (*Physeterinae*) alcsaládjának egyetlen élő faja (l. uo. 3: 634), s amelynek tudományos nevében is megvan a „nagy fejű” jelző: *Physeter macrocephalus*. (Az

ámbrás cet tárgyalásánál Brehm fordítója már nem használja a *busaszökető* szót.) — Kiss Lajos hívta föl figyelmünket arra, hogy a nagy fej mint feltűnő jellegzetesség más halak elnevezésében is szerepet kapott: a *fejes domolykó*-ében (*Leuciscus cephalus*) és a *galóca*-ében (*Salmo hueho*); ez a név a déli szláv *glavatica* szóból ered, amely a 'fej' jelentésű ósszláv *golva folytatásának származéka (vö. MEtSz.).

Az *amur* és a *busa* szokat eddig inkább csak a haltenyésztés szakemberei ismerték. 1968 tavaszán azonban fogyasztói piacra kerültek az új halfajták. Az elnevezés szokatlansága még humorizálásra adott alkalmat a népszerű írónak, Tabi Lászlónak: a Népszabadság 1968. ápr. 28-i számában, a „Pardon egy percre” rovatban azon tündöklik, mi is lehet az a *busa*, amelynek nevét nem találja semmiféle szótárban, lexikonban és szakönyvben. Nos, a Magyar Nyelv Kéziszótárában már meg fogja találni a *busá-t* is, az *amur-t* is; valószínű, hogy e két szót, illetőleg szójelentést a köznyelv is rövidesen befogadja. Befejezésül pedig hadd éljünk azzal a lehetőséggel, amely a szótörténet kutatói számára nem mindennap kínálkozik: jegyezzük fel az új szók alkotóinak nevét. A Halászat című lap idézett száma közli, hogy az *amur* nevet a Lovászipan élő László Pál, a *fehér busá-t* és a *pettyes busá-t* pedig Csizmadia György szegedi egyetemi hallgató és dr. Győre Andor szentendrei lakos javasolta.

J. Soltész Katalin

Esküszik, szabódik, mint a vöröshagyma. *Szabódik* szavunkról nemrég (Néprajz és Nyelvtudomány 11: 63—7) azt bizonyítottam, hogy eredetét tekintve nem a *szab* igéből való, hanem a *szabad* i g é b ő l származik. Erre mutatnak a következő adatok: *zabadnj* (Pesti: N. Test. 61v. és 105v.); *szabadni*, *szabodni* (MA. mindegyik kiadása; PP. 1708., PPB. 1767, 1782, Baróti Sz. D. Kisdéd Szótára, J. Eder Dictionariuma); *szobodni* (Csallóköz), *szabadik* (MA. 1708.); *szabodik* (Pázmány NySz.; Baróti Sz. D. Verskoszorú 1: 112, Kresznerics: Magyar Szótár II, Csallóköz, Mátyusföldre, Nyitra m., Dunaszeg); *szabudik* (Pápa vidéke) és a *szabodol*, *szabodott*, *szabottak*, *szabodva*, *szabodjál* stb.-féle alakok (lásd: Népr. és Nyelvtud. 11: 64—65.).

A *szabodik* ~ *szabadik* alaki szempontból a *szabad*-nak -ik-vel alkotott visszaható értelmű (személyragos) alakja.

Jelentésfejlődése a következő lehetett: 'szabadulni vhonnan' (konkrét értelemben) → 'szabadulni vmi — kötelesség, kellemetlen dolog stb. — alól (képes értelemben)' → 'vonakodni, húzódozni' → 'mentegelőzni, könyörögni', másrészt 'vmi ellen tiltakozni, kifogásokat hozni'. (A jelentésekre nézve vö.: ÉrtSz. VI.).

A *szabódik* alak pedig úgy jöhetett létre, hogy kétféle *szabódik* volt (a NySz. tévesen egy címszó alá veszi őket): egy 'se excusare' jelentésű a *szabad* igéből, tehát *szabódik* < *szabodik*: és egy 'se accommodare' jelentésű a *szab* igéből (vö.: Haller János: Pays . . . 1682: „Az isten akarattjához *szabódjék*” — NySz.), és ezek — mivel hangalakban nagyon közel álltak egymáshoz, hatottak is egymásra, mégpedig úgy, hogy a *szabodik* rövid o-ja hosszúvá vált; tehát szókeveredés történt (részletesebben lásd: Népr. és Nyelvtud. 11: 65—6.).

A *szabódik* magyarázatához gyűjtött adatok között feltűnt ez a szóláshasonlat: *esküszik, szabódik, mint a veres hagyma* vagy: *esküszik, szabódik, mint a répa*. Említett munkámban csak egy jegyzetben utaltam rá (i. m. 64.), most részletesebben foglalkozom vele.

A szóláshasonlat alapja, az *esküszik, szabódik*-nak egymás mellett, mintegy szinonimaként való használata több helyütt előfordul.

a) Pesti Gábor *Novum Testamentum*-ában kétszer is: Tehat kezdé *zabadnj* ees efkednj, hogý nem efmerne az embert (NTest. 61 v.); De amaz kezdé *zabadnj* ees efkednj nem efmertem az embett [!]. E két mondat latin megfelelője: Máté XXVI. 74.: *Tunc coepit detestari et jurare quia non novisset hominem*; illetve Márk XIV. 71.: *Ille autem coepit anathemizare et jurare: Quia nescio hominem istum*.

Pesti tehát a *coepit detestari et jurare*, illetve a *coepit anathemizare et jurare* kifejezést fordítja így: *kezde zabadnj ees efkednj*.

Más fordítások: MK. 33vb 74.: Tahat kezdé židalmazni z éfkenni és 52ra 71.: O ke. kezdé atkozodni z éfkenni; JordK. 444.: Ottan kezdé atkozodny es efkwny és 509.: Hw kedyglen kezdé atkozodny, es efkwdny; Sylvester: *Novum Testamentum* 44.: Legottan atkozodni es efkenni kezdé, és 75.: Es az Peter kezdé atkozodni/ es ighen efkenni/ Káldi (1625) 928.: Akkor kezdé atkozodni és eskünni és 948.: Ő pedig kezdé atkozodni, és esküdni.

Ezek a fordítások (MK., JordK., Sylvester., Káldi) szószerintibbek (vö.: MA. 1708.: *detestari*: Utalom, Atkozom; *anathemizare*: Atkozom), Pestié szabadabb, különösen az *anathemizare* fordításában. A *detestari*-nak ugyanis ilyen jelentései vannak: 1. 'eltartóztat, elhárít', 2. 'elkíván magától, megátkoz' (vö.: Finály: A latin nyelv szótára. Bp., 1884.). Az 'elhárít, elkíván magától' jelentés megmagyarázza, hogy Pesti miért a *zabadni* szót használja: azért, mert ennek egyik jelentése 'vmi ellen tiltakozni, kifogásokat hozni' (lásd előbb). Az *anathemizare* fordításakor (amelynek pontosan ilyen jelentései nincsenek) pedig — kissé szabadabban — ugyanezt a *zabadni* szót alkalmazza. Ez arra is mutat, hogy a *zabadni* és az *esküdni* Pesti fordításának idején már szerepelhettek egymás mellett (szinonimaként) a nyelvben.

b) Később is együtt találjuk őket: Pázmány Kal. 1077.: *Esküszik szabadik* (idézi Kresznerics: Magyar Szótár 1: 130.); Wagner F. *Universae Phraseologiae Corpus*: Igen *esküszöm, szabadom*; Lafontaine: A Természetnek fia (Kassa, 1801.): a' leány sír, *szabód, kéredz, s esküd*; A falu könyve (Pest, 1851): Szegény András hiába *szabódott, esküdött* mennyre földre (ez utóbbi három adat az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából való). Együtt említi a két szót CzF. szótára is: *Esküszik, szabadik* (2: 407).

Szóláshasonlat is alakult velük: *Esküszik, szabadik, mint a' veres hagyma* (Kovács P. Magyar példa és közmondási 151.); *Esküszik, szabadik, mint a' vörös hagyma* (Kresznerics F.: Magyar Közmondások 1: 270 és 2: 100 — ezek az adatok az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából); *Esküszik, szabadik, mint a' vörös hagyma* (Kresznerics F.: Magyar Szótár 2: 199.); *Esküszik, szabadik mint a répa* (Margalits: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások 183.).

Hogyan jöhettek létre ezek a szóláshasonlatok? Vezérszavuk, hívószavuk bizonyára az *esküszik* volt. Az *esküszik*-kel gyakoriak az efféle szóláshasonlatok: *Esküszik, mint a veres hagyma* (Dugonics: Magyar példabeszédek és jeles mondások 195.), *Esküszik, mint a répa* (uo.); *Esküszik mint a párhagyma* (Margalits i. m. 183.). Lásd még: O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások: *Esküszik, mint a párhagyma* 546); *Esküszik, mint a répa* (575); *Esküszik (rá), mint a vöröshagyma v. vereshagyma* (730).

Mivel az *esküszik* mellett többször ott állt a *szabódik* (< *szabodik*), könnyen megtörtént, hogy nemcsak az egyikük, hanem mindkettjük mellé odakerült a hasonlat: *mint a veres (vörös) hagyma* vagy *mint a répa*.

De mi a jelentése ennek a szólásnak? Az, hogy annyit ér a *szabódása*, *esküdzése*, mint egy *vöröshagyma* vagy mint egy *répa*, azaz nem sokat, éppenséggel semmit (vö.: O. Nagy Gábor i. m. 730: *Esküszik, mint a vöröshagyma*: minden semmiségre megesküszik, ezért nem lehet esküjét, ígését komolyan venni). Jelenthette a szólás azt is — ezt a

megjegyzést O. Nagy Gábornak köszönöm —, hogy minden apróságra, még a vöröshagymára is megesküszik, lépten-nyomon esküdzik, tehát nem sokat ér az esküdzése.

Az *esküszik, szabódik, mint a vöröshagyma (mint a répa)* régi szólás, ma már nem él. (Nincs meg így O. Nagy Gábor idézett művében sem.) Ennek többek között az lehet az oka, hogy a *szabódik*-nak ma már csak a 'húzódzik, vonakodik, szabadkozik' jelentése használatos. A vele alakult szóláshasonlatnak az a jelentősége, hogy egyrészt rávilágít a szó jelentéstörténetére, másrészt az őt megalkotó nép gondolkodásmódjára.

Végül megjegyzem még, hogy a *szabódik* más szólásokban is szerepel: *Szabódnak bot az abrakja* (Margalits i. m. 655); *Szabódik mint a koldus a vaj elől* (uo.). Mindkettő ritka és régies.

Végh József Mihály

Magyar pszichológiai irodalom 1945—1966. Összeállította Benedek László
Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 253 lap

Ha a múlt században azt mondták egy könyvről, hogy ez nyelvészeti mű, egy másiktól, hogy az pszichológiai munka, akkor aránylag biztosak lehettünk a kategorizálás egyértelműségében. Ma, amikor pszichofizikáról, matematikai nyelvészetről, nyelvészociológiáról, algebrai nyelvészetről stb. beszélünk, már nem is olyan biztos és egyértelmű a kategorizálás. Ma a tudományok fokozott mértékben függnek egymástól, és fokozott mértékben átterjednek egymás területére. Így a nyelvésznek sem egyedül azt kell tudomásul vennie, ami saját tudományán belül történik, hanem a rokon tudományok fejlődési eredményeit is.

E meggondolás kölesönöz alapot számunkra a fenti bibliográfia ismertetéséhez. Ám e meggondoláson túlmenően is van számos, régebbi keletű kapocs nyelvtudomány és pszichológia között, ami önmagában is indokoltá tenné Benedek László bibliográfiájának ismertetését: a modern nyelvészet által felvetett nyelvelméleti kérdések korszaka előtt a nyelvtudomány még nem rendelkezvén önálló nyelvelmélettel, igen gyakran a pszichológiától (vö. pl. W. Wundt, H. Steinthal, K. Bühler szerepét a hazai nyelvészetben, vagy a behaviorizmus szerepét L. Bloomfield nyelvelméletében) kölesönözött elméleti magyarázatokat. Igaz, hogy a nyelvészet és a pszichológia közötti eme régebbi kapcsolatokra Benedek bibliográfiája már nem vet fényt, de éppen ez a sok régi kapcsolat kötelez: a nyelvtudománynak tehát emiatt is fokozottan figyelnie kell a pszichológia fejlődésmenetére.

Benedek László bibliográfiája alkalmas arra, hogy az 1945 utáni magyar pszichológia fejlődéstörténetébe beletekintsünk, a szerzők betűrendjében közölt anyag ugyanis évről-évre tagolódik tovább. A szerzői név mellett a mű megjelenési éve a legszembetűnőbb adat.

Az 1945 utáni pszichológia korszakolását próbáljuk a következő évjáratokhoz kötni: 1945—1948 (a fordulat évéig), 1949—1954 (a dogmatizmus és sematizmus hatását legintenzívebben mutató évek), 1955—1960 (a Magyar Pszichológiai Szemle újraindulásáig), 1961—1966 (a Pszichológiai Tudományos Társaság megszervezésének és kezdődő tevékenységének kora). — Az első korszakot az érdeklődés sokrétűsége jellemzi. Ebben az időben a freudista és neofreudista irányzatoktól, a karakterológián és grafológián keresztül a fejlődés-, a gyermek- és orvosi lélektanig minden irányzat helyet kapott. Néhány nyelvészeti vonatkozású mű megjelenése e korszakra esik. Pl. Tóth Bélának „Beszéd, jellem, személyiség” c. kötete (1948.), Angyal Lajosnak „Adatok a beszéd szerkezetének agyületani és lélektani felépítéséhez” (1948.), Bakay Évának „Közlés és megértés” (1947.) c. tanulmánya stb. Az 1949—1954-i években a pavlovi fiziológia minden területén való merev alkalmazásával találkozunk, valamint igen nagy mennyiségű vitairodalommal, mellyel az illető szerzők a freudista és egyéb pszichoanalitikai irányzatokat marasztalják el. E korszakban a nyelvészet kevés kapcsolatot tudott találni a meglehetősen fiziológiai és állatkísérleti beállítottságú pszichológia felé. 1955—1960 között a pszichológiai vonatkozású anyag nagyfokú számbeli megnövekedését és sokrétűvé válását tapasztaljuk.

A megjelent munkák zömmel azonban még mindig csak egyes pszichológiai területek anyagát érintik, az általános lélektan, a fejlődéslelektan, a pedagógiai pszichológia, a munkalelektan és az orvosi pszichológia anyagát. A többi témakör területén csak elvétve jelentkezik egy-egy mű. Ezekben az években jelent meg többek között Kardos Lajosnak „A második jelzőrendszer problémái” (1955.) c. tanulmánya és „A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások” (1957.) c. kötete, amely idegen nyelvű kiadást is megért. Ez utóbbi műben a szerző már nem kritika nélküli átültetését végzi a pavlovi pszichológiának hazai talajba, hanem számos ponton kritikai nézetet hangoztat, illetőleg az érzelmi élet jelenségeinek reflexológiai magyarázata szintjén és egyéb pontokon is önállóan fejleszti tovább a fiziológia addigi eredményeit. E mű igen sok nyelvészeti, nyelvfiziológiai vonatkozást tartalmaz és sajnálatos, hogy a nyelvészek részéről nem részesült ismeretében, illetőleg bírálatban. Baranyai Erzsébet számos nyelvészeti vonatkozású munkája is ebben az időszakban jelent meg, így például a „Personal and impersonal forms in the composition of children” (1957. Brüsszel), „A jelentések logikai relációja a kifejezésben: kötőszavak a fogalmazásban” (1958.), „Az alárendelő kifejezőmód a gyermekkorban” (1958.), „Verbal Comprehension in Hungarian Children of 8—10 years” (1958.), „Az átvitt értelmű szavak jelentésének felfogása gyermek- és ifjúkorban” (1959.) —, hogy csak néhány példát említsünk. Ha az 1949—1954 közötti korszakban minimálisra csökkent a nyelvpszichológiai munkák száma és elszegényedett a nyelvész-pszichológus együttműködés, ez az 1960-ig terjedő korszak sem jelent mélyreható változást nyelvészek és pszichológusok kapcsolatában: a pszichológusok a nyelvészektől függetlenül, teljesen saját módszereikkel közelítenek meg egyes, valamennyire a nyelvészetet is érintő témát.

A nyelvészek és pszichológusok tényleges együttműködése tulajdonképpen 1960 után kezdődik. Ekkor eszékenyen van az elszigeteltség, amit egyrészt a Magyar Pszichológiai Szemle újraindulása segít elő, másrészt az, hogy a Pszichol. Tud. Társaságba számos nyelvész is felvételét kérte. Fabricius Kovács Ferenc, Vértes O. András, Egyed András, Fónagy Iván, Magdiés Klára, Juhász János nyelvészek, illetőleg nyelvtanárok pszichológiai vonatkozású munkássága pusztán erre az időszakra esik a bibliográfia adatai alapján. A kommunikációkutatás eredményeinek pszichológiai irányú interpretálása, ami e sorok szerzője, valamint Buda Béla és Fabricius Kovács Ferenc nevéhez fűződik, szintén e korszakra esik Benedek adatainak tanúsága szerint.

A bibliográfia alapos áttanulmányozása természetesen további, részletesebb fejlődési tendenciára világíthat rá, kinek-kinek egyéni érdeklődése és beállítódása szerint.

A bibliográfiát a közelmúltban bírálat is érte (vö. Magyar Tudomány. 1968. 5. sz.). A bíráló (Bánlaky Éva) kifogása egyrészt az volt, hogy a bibliográfia szak szerinti csoportosítást nem ad, pusztán betűszimbólum jelzi az egyes tételek végén azt, hogy a szerkesztő az illető művet milyen tárgykörűnek minősítette. További kifogás az is, hogy e tárgykört jelző szimbólumok igen kevés tárgykört (filozófia, általános pszichológia, fejlődéslelektan, társadalom-, pedagógiai, munka-, művészet-, sport-, orvosi, gyógypedagógiai, kriminálpszichológia és pszichológiatörténet) képviselnek. Mi a magunk részéről helytállónak tartjuk a bíráló kifogásait, de e bíráló megjegyzések tudomásulvétele mellett is fontos műnek tartjuk Benedek László bibliográfiáját: jelentős kezdeményezés ez a magyar pszichológiai irodalom összegyűjtésére vonatkozólag, amit akár az 1945 előtti irodalomra vonatkozólag, akár az 1966 utánira nézve immár fejlettebb szerkesztői elvek alkalmazásával tovább lehet építeni és dokumentálni.

Büky Béla

Mező András: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.
223 lap

Nagyszabású tervek és szép eredmények jelzik az utóbbi években a magyar névtudomány fellendülését. Különösen örvendetes a földrajzi nevek gyűjtésének, kutatásának nagyarányú munkálata, mely szinte az egész országra kiterjed, szakembereket és nyelvészet iránt érdeklődőket egyaránt foglalkoztat. Hiszen mindenki tudja, hogy utolsó perceit éljük e munka lehetőségeinek, értékes nyelvészeti, történelmi, gazdaság- és művelődéstörténeti adatok vesznek el, ha az emlékezetből kihullanak a földrajzi nevek, ha összegyűjtésükkel sokáig késlekedünk.

Egész Szabolcs-Szatmár megyére kiterjedő gyűjtést terveztek és végeznek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, valamint a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékeinek tanárai és hallgatói. Ennek részeredményeként jelent meg Mező András könyve, mely néhány szakdolgozat felhasználása mellett is a szerző egyéni munkája.

A legnagyobb elismeréssel kell szólnunk a kötet kiadójáról: a Szabolcs-Szatmár megyei Népművelési Tanácsról és a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola nyelvészeti tanszékéről, valamint a megjelentetést anyagilag is támogató Baktalórántházi Járási Tanácsról, a járás községeinek tanácsairól és a Földművelésügyi Minisztérium Megyei Központjának Igazgatóságáról, továbbá dr. Gulyás Emilné, a megyei tanács elnökhelyettesének sokoldalú támogatásáról, hiszen megértésük és áldozatkészségük nélkül nem jelenhetett volna meg e korszerű, tudományos értékű könyv. A különösen szép és áttekinthető tipográfiai munka a debreceni Alföldi Nyomdát dicséri.

A kötet rövid bevezetője (3—5) nemcsak a gyűjtési tervekről, az előmunkálatokról, a megjelentetés körülményeiről szól, hanem néhány szóban tájékoztat a gyűjtés módjáról, a szerző módszereiről, és olyan problémákról is, melyek a magyar toponimiának még vitatott kérdései. (Pl. köznyelvi és nyelvjárási névformák viszonya, elsődlegessége.)

A járás 19 községének névanyaga a községek betűrendjében következik (6—180). Tagolása követésre méltó. Az első rész első szakasza a község egészére vonatkozó adatokat közöl. A népi név után megadja az összes helyragos és az *-i* melléknévképzős alakot. Egy-két mondatban összesűríti azokat a számokat, eseményeket, amelyek igen fontosak a község történetének, újabbnak fejlődésének megismeréséhez. Ezeket a helybeli lakosok és a lakóhelyismeretet tanító pedagógusok nagy haszonnal értékesíthetik, s a tapasztalat szerint valóban elismeréssel is fogadják.

A második szakasz a község nevének régi alakjait adja időrendben, teljességre törekedve, a nyomtatásban megjelent levéltári kutatások eredményei alapján. A népetimológia ismertetése után közli a szerző mindazt a névmagyarozatot, mely a község nevééről napvilágot látott, s tudományos felkészültséggel állást is foglal a naiv eredeztetésekkel szemben. Saját kutatásai alapján csak akkor ad etimológiát, ha az eddig közölt feltevések nem állják meg helyüket. A történeti és jelenkori adatok feldolgozása nyomán itt lokalizálja az elpusztult falvakat, faluhelyeket, s ezzel a településföldrajznak és településtörténetnek tesz nagy szolgálatot. Végül a község térképeit, földrajzi neveinek eddigi gyűjtéseit (főleg a Pesty-féle kéziratok gyűjtését és a megjelent munkákat) ismerteti. Így a 19 községről 19 szép, egyenként is értékes nyelvészeti tanulmány született, ami túlmutat a könyv adatközlő jellegén.

A községeken belül élő földrajzi neveket két csoportra osztja a szerző: belterületi és külterületi nevek, köznyelvi alakjukat ezután betűrendbe sorolja. Kényszermegoldásnak tekinti ezeknek a néha „kikövetkeztetett” formáknak a használatát, de az esetek túlnyomó többségénél semmi zavart, félreértést nem keltenek, hiszen valamennyi után ott áll a nyelvjárási alak pontos fonetikai feljegyzéssel. Amikor eltérést talál a várt és a

hallott névalak között, meg is magyarázza ennek az okát. (Pl. Laskodon: *Angyalföld.*) Mindez a nyelvjárási kutatók számára is értékessé teszi a könyvet. Valamennyi élő földrajzi név után ott találjuk a *hová?* kérdésre felelő helyhatározó ragot, ami az alaktani szempontú elemzéshez nyújt sok adatot. Ezután rövidítve, zárójelben látjuk a művelési ágra, illetőleg a domborzati viszonyokra utaló szót. Tisztázni kellett volna azonban néhány tájszónak a köznyelvi jelentését. Nem tudjuk pontosan, hogy a *csemegés* mit jelent, mi a különbség *kaszáló* és *rét* között. Hiszen más vidéken a rétet mindig kaszálják, a parlagot legeltetik stb. (Vaja külterületi nevei között a Kis-Kaszálót maga a szerző is rétnak tünteti fel.) Az egész megye névanyagának megjelentetése után névmutatót terveznek a szerkesztők. Hasznos volna ott az előforduló földrajzi köznevek értelmezését is megadni. Sok olyan összetett földrajzi tulajdonnév van, amelyekben a köznévi elem csak erre a vidékre jellemző, s esetleg magyarázatot kíván. (Pl. *gaz, lapos, ráta, sor, szoros, vápa* stb.) Nem beszélve arról, hogy a népnyelv itt *hegy* utótaggal illet olyan kiemelkedéseket, amelyeket maga a szerző is dombnak nevez leírásaiban.

Az egyes bel- és külterületi nevek eddigi előfordulásait egyaránt megtaláljuk a név után, a régebbi közlők magyarázataival együtt. A név, illetőleg a földrajzi egység történetére vonatkozó reális népi magyarázatokat követik a hagyomány folklór jellegű emlékei. Így több tudományág szempontjából is forrásértékű a munka.

A rövidítések feloldása és a forrásjegyzék után került sor a térképek közlésére (185—223). Nagyon megkönnyíti használatukat, hogy mindegyik község térképével szemben ott láthatjuk a földrajzi nevek felsorolását a térképen szereplő számuk sorrendjében. Kifogásolhatnánk, hogy a térképek nem méretarányosak, a célnak azonban megfelelnek, áttekinthetőek, világosak. Talán helyesebb lett volna a külterületi utakat is teljes hosszukban berajzolni, nem csak az irányukat megadni. Minthogy a belterületek térképén ez megvan, ott könnyebb a tájékozódás, lokalizálás.

Mindezen értékei mellett hozzávetőleg 10—12 ezer adattal tette gazdagabbá névtudományunkat Mező András könyve. Jelentőségét növeli, hogy az országnak éppen az ellenkező részéről készült, mint az óriási Zala megyei gyűjtés. Így a kutatásnak, feldolgozásnak máris elégséges alapot, gazdag tárházat nyújt.

Kíváncsian és bizakodva várjuk a megye többi részének földrajzi neveit közzétevő kötetek megjelenését.

Hajdú Mihály

Portraits of Linguists. [Nyelvészek arcképei] A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746—1963. Ed. by Thomas A. Sebeok. Indiana University Press, Bloomington and London, 1966. 1—2. vol. 580, 605 p.

A fenti mű előszavában az összeállító Oppenheimerre, az amerikai atomfizikusra hivatkozik, aki a modern fizika fejlődéstörténetére nézve korszakalkotó jelentőségűnek tartotta a kvantummechanika megszületését. Azért hivatkozik Sebeok Oppenheimerre, mivel a nyelvtudomány történetében is ilyen forradalmi korszak bekövetkezését látja, és ezt analógiába kívánja állítani a fizika történetével: szerinte az 50-es évek új nyelvészeti törekvései jelzik ennek a nyelvészeti forradalomnak a kezdetét. A jelen kötet összeállításának korszerűségét pedig éppen azzal támasztja alá, hogy olyan korszakváltó időszakban, amilyen előtt a nyelvészet napjainkban áll, fokozottan szükséges a múltban elért kutatások számbavétele.

Nézzük meg néhány szóban, hogy milyen szerkesztői elvek érvényesültek a fenti mű két vastkos kötetbe foglalt anyagának összeállításánál! Néhány elvre már maga a

cím is utal. Így például már magából a címből megtudjuk, hogy csak a „nyugati” nyelvészet körképét adják a kötetbe foglalt életrajzok, illetve méltatások. Azt is meg tudjuk a címből, hogy milyen korszakhatárok között kerültek bele nyelvészek a szóban forgó életrajzgyűjteménybe. Ám azt a szempontot, hogy a szerkesztő csak a múlt században született nyelvészeket vette bele a kötetbe és XX. században született nyelvészt már nem, ezt csak a bevezetőből tudhatjuk meg. Arról is csak a kötetek forgatásakor értesülünk, hogy ezek anyaga tulajdonképpen három nyelvű: angol, német és francia. Azokat a méltatásokat, amelyek nem ezeken a nyelveken jelentek meg: lefordították. Az egész életrajzgyűjtemény egyébként másodközléseket tartalmaz. Sebeok szerkesztőgárdája felkutatta a legjelentősebb nyelvészek méltatásait, és ezeket egyesítette a két kötetben. Ennek a módszernek persze volt egy hátulütője — amint ezt a szerkesztő maga is elismeri —: voltak olyan nyelvészek, akikkel kapcsolatban sajnos csak semmitmondó méltatásokat lehetett találni. Ezek kimaradtak a kötetből pusztán e szerencsétlen körülmény miatt. Azt is megemlíti Sebeok, hogy a „nyugati” nyelvészekre való anyagleszűkítés szempontját nem követte mindenütt szigorúan. Így például felvette a kötetbe Regulyt, mivel a nyelvészeti anyag helyszíni gyűjtőmódszereinek kidolgozásában nagyjelentőségű, és felvette C. Meinhofot, mivel ő is mint az afrikai nyelvek kutatásának első kezdeményezője módszertanilag jelentős. Stb.

Elhagyva a szerkesztői elvek ismertetését, talán nem lesz haszontalan, ha felsoroljuk azokat a nyelvészeket névszerint is, akikről a kötetben olvashatunk. Már e felsorolás alkalmával utalunk azonban a zárójelbe tett felkiáltójelek jelentőségére, ami arra utal, hogy a szóban forgó nyelvessel, akinek neve után ez a felkiáltójel áll, a magyar nyelvészeti irodalomban nemigen találkozunk (A MNy. és az NyK. mutatói és a Nyelvőrkalauz kötetei ugyanis nem ismerik nevüket.) De nézzük a névsort! — W. Jones (!), S. Gyarmathi, W. v. Humboldt, J. Grimm, R. K. Rask, F. Bopp, A. F. Pott, O. Böhtlingk, A. Reguly, G. Curtius, A. Schleicher, M. Müller, W. D. Whitney, M. Bréal, A. Fick, A. Leskien, W. Scherer, B. Delbrück, V. Thomsen, H. Schuchardt, H. Sweet, B. de Courtenay (!), K. Verner, H. Paul, H. Osthoff, C. Stumpf, K. Brugmann, E. Sievers, J. Wackernagel (!), A. Noreen (!), J. Gillieron(!), H. Collitz (!), J. Zúbatý (!), F. de Saussure, C. Meinhof, F. Boas (!), P. Passy, O. Jespersen, W. Meyer-Lübke, W. Streitberg, Ch. Bally, A. Meillet, M. Grammont, Ch. C. Uhlenbeck, C. D. Buck (!), F. N. Finek, H. Pedersen, P. W. Schmidt, Al. Sechehaye (!), K. Vossler, K. Sandfeld (korábbi nevén: K. Sandfeld Jensen), M. Bártoli, K. Nitsch (!), E. H. Sturtevant (!), J. Vendryes, A. Belič, A. L. Kroeber (!), Z. Gombocz, J. v. Ginneken (!), K. Jaberg, N. v. Wijk (!), M. L. Wagner, V. Mathesius, E. Sapir, S. Karcevski, F. Edgerton (!), V. Brøndal, L. Bloomfield (!), L. Spitzer, N. Sz. Trubetzkoy, J. R. Firth, Gy. Laziecius, B. Lee Whorf (!).

A felsoroltak között csak négy magyart találunk. Ez a négy nyelvész lépte volna át a szoros értelemben vett magyar, illetőleg finnugor nyelvtudomány határait, és vívott volna ki magának elismerést a világ nyelvészei előtt? Úgy hisszük, hogy e négy nevet még néhányval növelni lehetett volna, anélkül, hogy a nemzeti öntudat juttatná eszünkbe ezeket a neveket. Így például Kempelen Farkas neve nemzetközileg ismert, Balázs János nemrégiben Budenz nemzetközi jelentőségéről emlékezett meg. Hunfalvy Pálról is számos idegen nyelvű méltatás ismeretes (pl. *Revue Historique* 49.).

Számunkra azonban sokkal fontosabb az a kérdés, hogy kik azok a világviszonylatban ismert nyelvészek, akikről a magyar nyelvtudomány csak kismértékben vett tudomást, vagy egyáltalán nem. 18 olyan nyelvész szerepel a névsorban, akik neve mellett felkiáltójelrel találunk, és — mint mondtuk — ezek az MNy. és NyK. mutatóiban és a Nyelvőrkalauz köteteiben nem szerepelnek.

Sokszor messzebbre jobban lát az ember, mint közvetlen közelre. Ez a törvény érvényesül — úgy látszik — abban is, hogy a szomszéd népek nyelvészeiről csak kisebb

mértékben vettünk tudomást (J. Zubatý, a cseh nyelvtörténész, valamint indológus és Kazimierz Nitsch, a lengyel dialektológia megalapítója például említetlenül maradtak). Az amerikai nyelvészet iránti jelenlegi nagyfokú érdeklődés az 50-es évek előtt nem volt ilyen intenzív. Ezt bizonyítja az, hogy számos nyelvész, mint a korai strukturalista L. Bloomfield, vagy mint a nyelv és gondolkodás, valamint a jelentés elméleti kérdéseit sikerrel tárgyaló B. Lee Whorf, de egyéb amerikai nyelvész is kimaradt nálunk a maga idején az idézett nyelvészek sorából. A skandináv nyelvészek magyarországi ismertsége viszont teljesen kielégítő fokú volt: alig van ilyen körhöz tartozó nyelvész, akinek nevét a folyóiratmutatók ne ismernék. Vannak viszont olyan témák, amelyek a magyar nyelvészetet csak távolról érinthetik. Így például F. Boas, az amerikai antropológus-nyelvész az indián törzsek nyelvvel és folklórával foglalkozott, az ő tevékenysége érthető módon maradt ki a magyarok érdeklődési köréből annak idején, jóllehet ma már, a nyelvi struktúrák összehasonlító vizsgálatának szempontjából Boas témaköre némi érdeklődésre tarthatna számot részünkről is.

Messze mutatna, ha azt is elemezni kívánnánk, hogy egyes nyelvészek miért tetek hatást Magyarországon, mások meg miért maradtak ismeretlenek. Részletesen annak elemzésébe se bocsátkozhattunk bele, hogy kiket lett volna helyes még felvenni a kötetbe. Például a Magyarországon nagy hatást tett H. Steinthal és W. Wundt nevét hiába keressük. Mégis hasznosnak tartjuk a kötet anyagának megismerését, hiszen ha valóban meg akarjuk védeni magunkat a „nyugati nyelvészet előtti hajbókolás” veszélyeitől, amely veszélyekre éppen nemrégiben történt utalás, akkor fokozottan érdemes megismerni a nyelvészek eredményeit, állításait, hogy a magunk igazát, véleményünk eltérő voltát élesebben megfogalmazhassuk.

Büky Béla

A Nyelvőr postája

Egészségére! A MNyr. 91. évf. 506. lapján R. L. G. ezt írja a tüsszentéskor mondott kifejezésről: „A szokás eredete tehát a messzi múltba nyúlik vissza, kezdetét nemigen lehetne már kinyomozni.”

Tudtommal a kifejezés Hippokratész elméletére megy vissza, aki a tüsszentést a vérmérséklet idegen elemeinek az agyon át való tisztulásának hitte, és ezeket mondja:

„A nedvek, melyek a véredényekből folynak ki és belül nem fogódnak fel, a bejárásnál kiszáradnak. Megzavarodás, eláradás, öblítés, ami némileg eltűnik, ahol kifolyik, vagy gyógyszernek, vagy fekélynek, vagy valami sűrű nedvnek, vagy pezsgésnek, vagy szelletnek, vagy ételmaradéknak, vagy egy állatkának, vagy forróságnak, vagy effélének állapotában. Tekintetbe kell alaposan venni, hogy ezek önmaguktól is megszűnnek, vagy esetleg hólyagok keletkeznek az égéstől, melyek nem is ártanak, vagy segítenek. Árnyképek, lelki megindultság, daganatalakulás, de viszont lelohadás, lehangoltság, álmatlanság, aminek megjönni vagy amit megakadályozni kell, előzőleg már jelzik.

A hányás intézménye és azoknak előfordulása, amik lejjebb szoktak vonulni, köpések, nyálkák, köhögés, bőfögés, hörgés, szellet, vizelet, *tüsszentés*, könnyezés, visketés, csipkedés, fertőzés, szomjúság, éhség, telítettség, álmoság, fáradtság, testnek, észnek, rendnek, az emlékezetnek, hangnak tompasága, tétlenség.” (De humoribus I. Sect. II.) Saját fordításom.)

Ide vonhatunk még egy másik könyvben fogalmazott tételt: „Ami a fejből lefolyik, az orrhoz kell futnia (*vertatur*), nehogy láz keletkezzék, nehogy az étkezést akadályozza, és nehogy szomjúságot okozzon” (Praedict. I. II. Sect. II.).

Mivel így látjuk, hogy a rossz nedvek főleg az agyon át tisztulnak, az agy így kiveti a bele jutott *μελαινα χολή*-t, értjük, miért fogalmazza meg még Comenius is így: „Prüsz-szentéskor tisztítatik az agyvelő” (1643.), mint ahogy R. L. G. idézi és most már értjük, honnan ered a tüsszentéskor mondott „kedves egészségére!”

Eckhardt Sándor

Kipusztul-e a farkaskutya? Néhányan ki akarják szorítani a köznyelvből ezt az igen mélyen gyökerezett és nagyon elterjedt szót. A köznyelvről beszélek, nem a szakmai nyelvről, ahol — természetesen és jogosan — használhatják ennek az ebnek a másik nevét is. A 30 000 példányszámban megjelenő A kutya című újság decemberi számában olvashatjuk: „... a kynológiában (kutyatudomány) jártasabb vezető réteg többéves fáradságos ismeretterjesztő munkával nem tudta még teljesen eloszlatni azt a téves és igen elterjedt elnevezést, amely »farkaskutyának« jelöli meg a — vadon élő farkasra (*canis lupus*) erősen emlékeztető — német juhászkutyát” (Fehér Gyula: Valóság és tévedés).

Ha nemcsak a kynológiában volna jártasabb ez a „vezető réteg”, hanem a nyelvészetben is, akkor nem akarná erővel elterjeszteni a köznyelvben is a német juh ászkutya egyedül helyesnek tartott elnevezését. Ha meg nyelvi tapasztalata is volna, belátná, hogy eredménytelen lesz e fáradozás.

Figyeljük csak meg, hogy semmilyen más kutyafajta nem neveznek farkaskutyának. Több évtizedes alapja van egy-egy elnevezésnek, amit az egész köznyelv használ. Nagyon sok példát lehetne felsorolni arra, hogy a szakmai nyelv szavai és a köznyelvi használat nem mindig egyforma. Elég megnézni az étlapot, majd a kihozott ételt, rögtön meglepődünk, hogy bizony mi nem is erre gondoltunk, a paprikáskrumpli nem így van az étlapon, pedig bizonyos, hogy az. A *göngyöleg* szót se csomagolóeszköznek képzeli az átlagember, s a taxit sem nevezi *géperejű bércocsi*-nak.

Sok egyéb példát is lehetne említeni a kettős szóhasználatra, amelyek közül az egyiket sokkal többen — ilyen téren milliókról van szó — használják, mint „hivatalosabb” párját. Például: *zippzár* — *villámzár*, *szoknya* — *alj*, *kutya* — *eb*, *indígo* — *másolópapír*, *radír* — *törlőgumi*, *bukszus* — *puszpáng*, *mozi* — *filmszínház*, *ceruza* — *írón*, *kuplung* — *tengelykapcsoló*, *recept* — *vény* stb. A *farkaskutya* nemcsak a magyar nyelvben fordul elő. Megtaláljuk a franciában: *chien-loup*; az angolban: *wolf-dog*; a németben: *Wolfshund*. Ez nem véletlen: hasonlít bizonyos szempontból a farkashoz, ezért adta ugyanazt az elnevezést több nyelv is neki, vagy minden fenntartás nélkül lefordították egyik nyelvről a másikra.

Természetesen a *német juhászkutya* elnevezésnek is van helye, sőt a szakmai szövegekben jelenleg nyilván csak ez a helyes. Viszont ne haragudjanak a *farkaskutyára*, mert nagyon kifejező szó, nem is veszik ki a magyar nyelvből. Már néhány egyéb tudományban jártas ember is hiába próbálkozott a kialakult, elfogadott köznyelvi kifejezések kiszorításával, nem sikerült. Gondoljunk a „*csíp* a légy” — „a légy *szúr*” esetekre. Az embert bizony sokszor megcsípi a légy, de kibírja, éppúgy, mint ahogy ezután is *leszállunk* a vonatról és nem *lelépünk*, valamint megértjük a Népszabadság egyik decemberi számának rövid hírét, amely szerint „négy hatalmas termetű *farkaskutya* pillanatok alatt széttépett két kisgyereket...”

Reméljük, hogy ennél jobb híreket hallunk róla, és nem pusztul ki a *farkaskutya*.

Kovács József

Tévészet és tévészek. „*A Magyar Televízió 1968. évi népművelési műsorai*” (szerk. Harangi László) c. könyvben (Népművelési Propaganda Iroda kiadása) a *televízió* szó mellett *TV*, *tv* és *Tv* betűjeleket is használnak az egyes tanulmányok szerzői. Gódor Ferenc, a Magyar Televízió elnökhelyettese előszavában a *tévénézők* kifejezést használja. Mindez arra mutat, hogy a köznyelv betűszava az írott szövegbe is beférkőzik, mint mindinkább önálló, új szó. 1968 májusában Kiskőrösön jártomban az újabban terjedő betűszó továbbképzésével is találkoztam. Meskó Sándor a kiskőrösi ünnepség alkalmával rendezett helytörténeti kiállítás tárlatvezetési alkalmával többször is említette a *Tv* adásait és a *Tv* munkatársaival folytatott megbeszéléseket. A *Tv* adásaival kapcsolatos elvi megfontolásokat a *tévészet* fogalmával jelölte, a *Tv* munkatársaikat pedig *tévészek* néven emlegette. Úgy gondolom, nagyon praktikusak ezek a kifejezések. Vajon ezek is meghonosodhatnak nyelvünkben? . . .

Dömötör Sándor

Mokolya. A mi vidékünkön — Órszentmiklóson és környékén — azelőtt *mokolyá-*nak nevezték az amerikai mogyorót. Talán azért került forgalomba ezzel az elnevezéssel, mivel régebben természetűk is. A kereskedő is, akinek annak idején szállítottuk, pírítás

után a kirakatában is így írta ki. Ma már nem használatos ez a szó, talán teljesen feledésbe is; merült. Pedig kár érte, hiszen nemcsak rövidebb az *amerikai mogyoró*-nál, hanem talán magyarosabb is.

Özv. Rados Józsefné

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Betáplál. Dr. Weress Zoltán elmondja levelében, hogy csodálja az elektronikus számológép működését, teljesítményét, de hasogatja fülét, amikor erről szólva azt mondják, hogy „az adatokat *betáplálják* a gépbe”. Nem tetszik neki ez a *betáplál*, *betáplálás* szó.

Így vagyunk sok új szóval, kifejezéssel; eleinte fönnakadunk rajtuk. A *betáplál* már meggyökeresedett műszava a kibernetikának; azt jelenti, hogy 'adatokat, számokat, műveleti utasításokat az elektronikus számológép tárolójába (memóriaegységébe) juttat'. Nagyon megfelelő szó a *betáplál*. A *táplál* első jelentése valóban egészen más: 'élelemmel ellát'. De átvittén mondhatjuk, hogy azt a számológépet is „tápláljuk”, „táplálékkal látjuk el”, olyan anyagot juttatunk bele, amelyet földolgozhat. Az anyagnak ezt a *b e l e*-adását, *b e l e* juttatását fejezzük ki a *be* igekötővel. Igazában tehát nem is szokatlan a *be* igekötőnek a *táplál* igével együtt való használata. (Önnek főként ez nem tetszik, a *be* és a *táplál* összekapcsolása.)

Talán mire eddig jutott Ön levelünk olvasásában, már meg is barátkozott az új szakszóval.

Öszintén szólva mi jobban csodáljuk az Ön kilencvenéves agyának friss működését, mint azt a fellengző, nagyzó szóval „mesterséges agy”-nak, „gondolkodó gép”-nek nevezett szerkezetet. Ez a masina egyáltalán nem tud „gondolkodni”, csak gépiesen számol, egyik a kettés, másik a tízes számrendszerben; igaz, ezt aztán rendkívüli gyorsasággal végzi el, ámde mindez pusztán mechanikus, gépies teljesítmény, nagyon-nagyon messze van az emberi agy gondolkodó-, alkotóképességétől. Csak azt tudja az a gép, amit beleteszünk, „beletáplálunk”. Minőségben sohasem kerekedhet alkotója, az emberi agy fölé. Mennyiségi tekintetben, az ismeretanyag számontartásában, a műveletek gyors elvégzésében természetesen roppantul fölülmúlja. Megértjük, hogy első lelkesedésünkben szinte isteni lényre magasztaljuk, magunk fölé emeljük. Romantikusan fantasztikus regényeket írnak róla, már operában is szerepeltették. Majd később józanabban a maga (hasznos, fontos) helyére rendelik művelődésünkben, de *m a g u n k a l á*.

F. G.

Özséb. Rádoky György azt szeretné tudni, honnan ered az *Özséb* tulajdonnév; férfiak vagy nők viselik e? Van-e jelenleg ilyen nevű egyén?

Az *Özséb* tulajdonnév az ógörögötől származik, eredeti alakja *Eusebios* (a 'hódolat, tisztelet' jelentésű *euszebeia* vagy *euszebia* szóból), és 'istenfélő' a jelentése. Női párja: *Eusebia*. Mind a női, mind a férfinevet ismerték és használták a rómaiak is (*Eusebius*, *Eusebia*).

Hozzánk is, más európai nyelvekbe is főként a latin nyelvű egyházi irodalom révén került. A katolikus egyháznak ugyanis több Eusebius nevű szentje és mártírja volt. Egy magyar is elnyerte a boldog nevet — Boldog Özséb, a pálos remete szerzetesrend alapítója. Az ő ünnepe január 20.

A férfinév ma is használatos, többek között az angolban (*Eusebius*), a németben (ugyanaz), a franciában (*Eusebe*), a spanyolban és a portugálban (*Eusebio*) stb.

Nálunk olyan csonkult formában, mint például a *Horác* (*Horatius*), s egyrészt *eu* → *ö*, másrészt *s* → *zs* változással *Őzséb* alakban honosodott meg. Igaz, hogy jobbra csak papi személyek viselték szerzetesi névként, s ma sincs igen nyoma az anyakönyvekben annak, hogy újszülöttet így jegyezték volna be.

Női párja tudomásunk szerint nálunk még ennyire sem volt ismeretes, sőt az európai nemzetek közül is csak a franciáról tudjuk, hogy ott hébe-hóba előfordul *Eusébie* alakban. A nagy Eckhardt-féle francia–magyar szótár szerint ennek magyar megfelelője: *Euzébia*.

R. L. G.

Hajkozmetológiai intézet. Az *Élet és Tudomány* egyik olvasója írja: Egy női fodrász és kozmetikus mester *hajkozmetológiai* intézetét hirdeti. Miféle szó ez a *kozmetológia*, s egyáltalában milyen szabály szerint végződik bizonyos tudományágak neve *-ika*, ill. *-ológiára*?

A *kozmetológia* nem magyar szóalkotás. A francia orvosi nyelvből való ritkán használt átvétel. A francia orvostudomány és a világhírű francia kozmetikai ipar szakszókincsébe tartozó kifejezés: *cosmétologie*, azaz 'a szépítő eszközök felhasználásának tana', általában 'kozmetika, kozmetikatudomány'. Az *antropológia*, *farmakológia*, *dermatológia*, *meteorológia* (francia *anthropologie*, *pharmacologie*, *dermatologie*, *météorologie*) stb. mintájára az újabb időkben alakult.

A (*haj*)*kozmetológiai intézet* elnevezés a magyarban véleményünk szerint fölösleges átvétel, semmivel sem jelent többet, mint a (*haj*)*kozmetikai intézet*.

Az *-ika* és az *-ológia* végű szavak legnagyobb része végső soron görög eredetű, illetőleg görög nyelvi elemekből összeállított szóalkotás.

A *fizika* például a görög 'természet' jelentésű *φύσις* (phüszisz) melléknévképzős *φύσιμη* (phüsziké) alakjából keletkezett ('természeti, természetet illető, a természettel kapcsolatos'). Ez a nőnemű melléknévi alak főnevesült; nálunk latinos *a* véggel honosodott meg. Hasonló módon alakult a *mechanika* a görög *μηχανικός* (mékhanikosz) melléknévből, s később ezek mintájára a *kolloidika* és mások.

Az *-ológia* végűek nem képzős származékok, hanem összetételek. Első tagjuk egy ősi indoeurópai *-o*-val végződő szótól *anthropo-*, *philo-*, *pszücho-*, *radio-* stb., második pedig a 'beszéd, tudomány, tan' jelentésű görög *λόγος* (logosz) szónak továbbképzett főnévi alakja.

R. L. G.

Prognosztör. Dr. Zolnai Sándor orvos írja: Az *Esti Hírlap* 1967. július 10-i számában az esőről, zivatarról, viharról szóló cikkben az újságíró így kezdi egy mondatát: „A Meteorológiai Intézet szombati ügyeletes prognosztörje Európa időjárás térképeit nézte...”

Görög eredetű *prognózis* szavunkból alkották meg ezt az álfancia *prognosztör* szót. Annnyival is szerencsétlenebb csinálmány ez, mert a francia nyelvben a *prognose* szó valójában 'kórjelölés'-ot jelent. A franciában 'az időjárás előrejelzése': *pronostic* (*météorologique*), s az 'időjárás előrejelzőjé'-t helyesen *pronostiqueur*-nek vagy *pronosticateur*-nek kellene nevezni. De hát ugyebár mi az a néhány hangnyi különbség a *prognosztör* és a helyes francia szóalak között?! Az a fontos, hogy „előkelő” idegenszerűséggel hangzik a szó! A „*prognosztöröző*”-nek túlságosan sűrű kifejezés az (*ügyeletes*) *előrejelző*.

F. G.

Holland, flamand. Ezeket a kérdéseket tette fel Tóth László: Beszélhetünk-e külön *holland* és külön *flamand* nyelvről? Kelta eredetűek-e a flamandok?

Bár a *flamand* is, a *holland* is ugyanannak a nyelvnek, az indoeurópai nyelvek nyugati germán ágához tartozó ún. németalföldi nyelvnek a változata, mégis jogosan beszélhetünk külön *flamand* és külön *holland* nyelvről.

A két nyelvi változat között több lényeges, különféle természetű eltérés van. Azt mondhatjuk tehát, hogy a flamand és a holland egyeredetű, de ma már két különálló nyelv.

Általános nemzetközi szokás szerint a Hollandiában beszélt változatot *holland nyelvnek*, a Belgiumban beszélt változatot pedig *flamand nyelvnek* nevezzzük. Hollandiában *hollandul*, Belgiumban pedig — többek között — *flamandul* beszélnek.

Ami pedig a flamandok és a hollandok népcsoportbeli hovatarozandóságát illeti, mindkettő germán eredetű. Természetesen a keltákkal való érintkezés nem maradt nyomtalan (nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a francia dialektust, a vallont beszélő dél-belgiumi vallonokat viszonylag tiszta kelta eredetűeknek tartják), de ez az érintkezés nem volt olyan mérvű, hogy akár a hollandok, akár a flamandok germán etnikumát lényegesen megváltoztathatta volna.

R. L. G.

Noah — nova — noha. Melyik a helyes? Ennek a szőlőfajtának a nevről ezt írtuk Varga József olvasószerkesztőnek Kaposvárra:

Noah a neve annak a fehérbor-szőlőfajtának vagy inkább -változatnak, amelyet „rókaüzű” bora miatt sokat kárhoztatnak; borvidéken nem is szabad termesztetni. (Noéről nevezték el; Noé neve ugyanis több idegen nyelvben, például a németben, az angolban: *Noah*.) Így is mondják és írják, s ez már szintén meggyökeresedett nemcsak Somogy, Baranya, Zala, Heves megyének kötött talajában, hanem nyelvünkben is: *nova*. Megérdemelné, hogy köznyelvünkben inkább ezt pártoljuk.

A kertészeti irodalomban valamennyi ilyen növényfajta, sőt -változat nevét is nagy kezdőbetűvel írják, de köznyelvünk helyesírásában fölösleges ez a nagybetűsítés: *Szürkebarát, Zöldszilváni, Kecskeméti rizling, Kövidinka, Noah, Nova* stb.; helyesen: *szürkebarát, zöldszilváni, kecskeméti rizling, kövidinka* és *noah, nova*; a *noha* forma az *ah* helyeseréjével alakult népetimológias képződmény. A *noah* szóban egyébként nem ejtjük a *h*-t, azért például így írjuk egy-két ragos alakját: *noah*t, *noah*val stb., mint: a *zeneszerző Kacsóht, Kacsóh*val; *düh*vel, *juh*val, *mél*vel (kiejtve: *noát, noá*val; *kacsót, kacsó*val; *dü*vel, *ju*val, *mé*vel); stb.

Már ilyen helyesírási nehézségek miatt is célszerűbb a *noah* helyett a *nova* formát terjesztenünk.

F. G.

Más — másol. A peremartongyártelepi iskola VIII. oszt. tanulói azon vitatkoztak az iskolában, hogy a *másol* ige a *más* névszó származéka-e vagy pedig tőszó.

A *másol* ige a *más* határozatlan névmásból származik, ugyanazzal a képzővel, mint a *csapol* a *csap* főnévből, a *mázol* a *máz*-ból, a *kortyol* a *korty*-ból. A leveletekben említett *kalap*: *kalapál* helytelen „ellenpélda”, mert a *kalapál* igének semmi köze sincs a *kalaphoz*; a *kalapál* ige és a *kalapács* főnév valamely szláv nyelvből került hozzánk. A *kalapács*: *kalapácsol* szópár lett volna a helyes példa.

A *másol* ige tehát semmiképp sem tőszó, hanem származék. Nem olyan (mert csakugyan ilyesmi is akad), mint például a *kapál* ige. Azt lehetne gondolni, hogy ez a *kapa* főnévből ered, mint a *kaszál* ige a *kasza* főnévből, holott fordítva: a *kapa* főnév lett elvonással a *kapál* igéből. (Ez a *kapál* ige is szláv eredetű, akár a *kalapál*.)

F. G.

Szekerénykész, konyhakész. Dr. Szabó E. István (Budapest, Közért Vállalat), ill. Gyöngyösi Ilona (Budapest) tiltakozik e két szó bevezetése és használata ellen.

A rádiónak a Patyolat Vállalatról szóló közleménye a *szekerénykész* fehérneműt népszerűsítette. A Patyolatnak ez az akciója azonban nem válik a nyelvtisztaság javára. A *szekerénykész* melléknév szabálytalan szerkezetű összetétel nyelvünkben, s nem is okvetlenül jellemző a kimosott — esetleg kikeményített — és kivasalt fehérneműre, holott a Patyolat azt akarja vele kifejezni, hogy a mosásra beadott ruhát úgy adja vissza, hogy csak be kell rakni a szekrénybe. De vajon ez a lényeges mozzanat? A fehérnemű-tisztítás befejező műveletére utalva, tökéletesen elegendő, ha a Patyolattól tisztán, *vasalva* kapjuk vissza a ruhát.

Maga a *szekerénykész* szó mint összetétel-típus nem új nyelvünkben. A nyelvújítás több német mintájú, *-kész* utótagú összetett melléknévet alkotott (*áldozatkész, menetkész, szolgálatkész* stb.), s nyomukban újak is keletkeztek: *harckész, nyomdakész, sajtókész* (kézirat, mű), *üzemkész* (=üzemképes), *vételkedész* (televíziókamera, magnetofon) s a nemrég született *konyhakész* (baromfi).

Ez utóbbit is sokan kifogásolják, vitatják. Ha azonban az előbbieket mint meghonosodottakat elfogadjuk már, ezt sem helyteleníthetjük ragtalan szerkezete miatt. Kérdés azonban, hogy hasznos-e, van-e rá szükség. Mellette szól az, hogy eléggé bonyolult jelentéstartalmat akar tömören, de mesterkéltén kifejezni, azt, hogy pl. a csirke meg van tisztítva, kibelevve, esetleg föl is darabolva, tehát sütésre vagy főzésre előkészítve. Igaz, hogy e művelet általában a konyhában megy végbe, de ez olyan természetes, hogy nem jellemző. Kifogásunk talán az lehet a szó ellen, hogy jelentése laza, kissé általános. Pontosabb volna a helyette ajánlott, szabályos alakú *főzésre*, ill. *sütésre kész* kifejezés, de éppen ezt a vaglyagosságot, a kettős lehetőséget foglalja egybe a *konyhakész* összetétel. Megfelelő volna persze a *tisztított baromfi, csirke* megnevezés is, de a *konyhakész* szó vonatkozhat más, hasznlóképpen előkészített élelmiszere is (húsrá, zöldségfélére stb.), s ezt az összefoglaló értelmet tömören fejezi ki. Ezért gyökerezhetett meg, akárcsak a *félkész* (étel, ruha) melléknév is. A *szekerénykész* szó azonban nemcsak helytelen, hanem erőltetett és szükségtelen is. Használatának ötletét csak bizonyos szakszerűsége való törekvés s egyúttal a reklámizű újszerűség szándéka magyarázza.

Az említett összetételek szabályos alakja egyébként határozóragos kifejezés. Ebben a hagyományos formában állandósult és használatos ma is jó néhányuk: *áldozatra, harcra kész* (a jelöletlen, összevont *áldozatkész, harcész* mellett); *csatára, indulásra, támadásra, tette, ugrásra kész* stb. Újabban keletkezett a kissé mesterkéltséggel *kulcsrakész* (lakás, ház) és a *naprakész* (pl. elszámolás, nyilvántartás, statisztika, tájékozódás, ill. tájékozottság), a francia *à jour* (vagyok) kifejezés magyarításaként. Ez utóbbiak meggyökerezését a szükség és a hasznosság dönti majd el.

K. M.

Idegen nevek h hangjának g-vel való helyettesítése az oroszban. Bitay László kolozsvári tanár afelől érdeklődik, mi az oka annak, hogy az oroszban a *h*-val kezdődő idegen neveket *g*-vel írják át.

Az átírásnak és — tegyük hozzá — a kiejtésnek ez az igen elterjedt, bár nem egyetemes gyakorlata régi keletű az oroszban, és nem is csak a szókezdő *h*-ra vonatkozik (*Hindenburg — Гинденбург, Hollywood — Голливуд*), hanem szó belsejében éppúgy megvan (*Schopenhauer — Шопенгауэр, Lohár — Лезар*). A szóban forgó jelenség egyébként nem korlátozódik a tulajdonnevekre, megtalálható idegen eredetű köznevekben is (*hemoglobin — гемоглобин, hipotézis — гипотеза*). Nem egyéb ez a jelenség, mint *h e l y e t t e s í t é s*. Más nyelvekben sem ritka eset, hogy a jövevényszavakban egy-egy

szokatlan, nemegyszer nehezen kiejthető hangot valamely ahhoz többé-kevésbé közel álló, hasonló hanggal helyettesítenek. De miért éppen *g*-vel helyettesítik az oroszban az ott nem létező *h*-t, mikor a magyar (meg a német stb.) fül számára a kettő annyira elütő hang? Nem véletlenül. Az orosz nyelvterület elég nagy részén, pontosabban a délorosz nyelvjárásokban ugyanis a *z* (*g*) helyén olyan réshangot ejtenek, amely közel áll a magyar, a német stb. *h*-hoz. A *g*-nek ez az ejtése nem egyezik ugyan meg az irodalmi nyelvi kiejtési normával, de azért ma sem ritka, régebben meg éppenséggel elterjedt jelenség volt még az igényes beszélők nyelvében is. A *z* (*g*) tehát úgy válhatott az oroszban az idegen nevekben és közsavakban levő *h* helyettesítőjévé, hogy ott a *z* (*g*)-nek volt — és részben ma is van — olyan kiejtési változata, amely nem áll messze a szóban forgó *h* hangtól.

A *x* betűvel jelölt mássalhangzó az oroszban nagyjából a német *ch*-nak felel meg. Ez a hang a magyar fül számára jobban emlékeztet a *h*-ra, mint a *g*, csakhogy a *x* (*ch*) önálló mássalhangzó az oroszban, nem pusztán ejtési változat, mint az említett *h*-szerű *g*. (A *z* (*g*) és a *x* (*ch*) ellentétpárt is alkot: зам 'lárma', хам 'szemetlen ember'.) Ennek ellenére éppenséggel nem ritka a *h*-nak *x* (*ch*)-val való helyettesítése sem. Különösen az utóbbi időben. De van rá régebbi példa is elég: *H. Hirt* — *Г. Хирт* (érdekes, hogy itt a családnévben *x*, a keresztnévben *z* van), — *Е. Хемингуэй* Э. Хемингуэй, *Helsinki* — Хельсинки; köznevekben is: махагони — махагони. Az utóbbi egy-másfél évtizedben az újabban megismert, ill. közkeletűvé vált nevekben egyre inkább a *x*-val való helyettesítés figyelhető meg. Valószínű, hogy ez a tendencia tovább erősödik. A régebben elterjedt nevekben és szavakban azonban megmarad a kialakult — nem egységes — átírás.

J. J.

A Celsius-fok kétféle rövidítése. Az LKM kutatási osztályának dolgozói szóná teszik levelükben, hogy a Kohászati Lapokban és különféle magyar nyelvű szabványokban a *C°* rövidítés helyett ezt látni: °C. Sokat vitatkoznak ezen.

A magyar szórend szerint valóban így kell írni ezt az összetett rövidítést: *C°*, s ilyen sorrendben is kell mondani: *Celsius-fok*. Így látjuk a hivatalos helyesírási szabályzaton alapuló Helyesírási tanácsadó szótárban: „*Celsius-fok, Celsius-fokon, Celsius-fokú*; rövid.: *C°*, *20 C°-on, C°-ú*”; de így folytatódik: „a nemzetközi szabvány szerint: *20° C, 20° C-kal*”. A Tanácsadó szótár első és harmadik kiadásában ilyen jelöléssel, de a második kiadás hibajegyzéke erre javítja, s valóban így kívánja a nemzetközi szabvány: *20 °C, 20 °C-kal*, vagyis a fokjelnek hozzá kell tapadnia a *C* betűhöz, mégpedig elől. Ez tudniillik az indoeurópai nyelvek szórendjének felel meg. De magyar beszédben okvetlen így kell mondani a °C rövidítést is: *Celsius-fok*, a magyar szórend szerint. Erre tanít bennünket a Helyesírási tanácsadó szótár példája is: *20 °C-kal*; ezt természetesen így kell mondani (mint a *-kal* végződés is mutatja): *húsz Celsius-fokkal*.

Sok magyar kiadvány nem veszi figyelembe a nemzetközi szabványt; szerzőik, kiadók úgy vélekednek, hogy nyomtatványuk úgyis csak itthoni olvasók kezébe kerül. Tudatosan kerülnek a rossz, magyartalan szórendre csábító jelölésmódot. De másképpen is elkerülhetjük a veszélyt, a nemzetközi szabvány megsértése nélkül. Írjunk így: *20 Celsius-fok, 20 Celsius-fokon, 20 Celsius-fokú, 20 Celsius-fokkal!* Vagy rövidítve: *20 C-fok* stb.

F. G.

Még egyszer — még egyszer. Ifj. Tihanyi József írja: a *még egyszer* helyesírásáról, külön- vagy egybeírásáról vitatkoztak. Tudja, hogy a Helyesírási tanácsadó szótár szerint (de a szabályzat szerint is) külön kell írni, de azt is tapasztalja, hogy sokszor egybeírják, s úgy véli, hogy talán nem is mindenkor ok nélkül.

Csakugyan nem mindig könnyű megvédeni mindenáron való különírását. Már a mi körünkben is voltak erről eszmecserek. Ön is észrevette, helyesen, hogy két főjelentésben fordulhat elő a *még egyszer*: 1. 'újra, ismét', 2. 'még egy ízben (nem többször)'. A *nemegyszer* 'gyakran' és a *nem egyszer* 'nem csupán egy ízben' példájára való hivatkozása is jó érv. Ugyanígy lehetne még említeni a *nemritkán* 'gyakran' és az eredeti jelentésben értett *nem ritkán* helyesírási formát.

A két jelentésre ezeket a példákat említi Ön: „*Még egyszer* fogom fölemelni a súlyt” (azaz nem kétszer vagy háromszor, hanem csak egyszer); „*Még egyszer* föl fogom emelni a súlyt” (vagyis megismétlem a gyakorlatot). Talán még szembeszökőbb a különbség, ha így fogalmazzuk a két példamondatot: „*Még egyszer* emelem föl” (nem kétszer vagy többször; itt nagyon kiemeljük az *egyszer*-t, a határozóragos tőszámnevet, azért kirekesztő szórenddel hátrakerül az igekötő); „*Még egyszer* fölemelem” (megismétlem a gyakorlatot; itt az igekötős igei állítmány a nagyon hangsúlyos, vagy legalább olyan erős a hangsúlya, mint a *még egyszer* határozónak, azért az igekötő az igéje elé került). Ebben az utóbbi esetben, minthogy a *még* hangsúlya magához rántja az *egyszer*-t, úgy érezzük, hogy szorososan egybe-, egy szóba tartozik vele. Íróink, költőink ilyenkor gyakran összeírják őket. Szépirodalmi folyóiratainkban gyakran így látjuk.

Ebben az egybeejtett alakjában a *még egyszer* egyik főjelentésének kétféle árnyalata lehet (vö. A magyar nyelv értelmező szótárában az *egyszer* szóikkének I. a alatti leírásával): a) 'kétszer', például *Még egyszer olyan nagy*; b) 'másodszor is', például *Végy a húsból még egyszer. Még egyszer mondom, légy óvatos*. Második főjelentése a *még egyszer*-nek (amikor tehát az *egyszer* hangsúlyos): 'még egy ízben (nem többször)'. Ilyenkor persze semmiképpen sem kívánkozik ez a *még egyszer* egy szóba.

Talán a Helyesírási Bizottság is elgondolkozik még a dolgon.

F. G.

Magyar nótaest. Gyulai Margit szavá teszi, hogy a Rádió- és Televízióújságban egyszer *magyarnótaest*-ről írnak (az egész egyberagasztva), máskor meg *magyar nóták*-ról (különírva).

Egyik legrégebb és legállandóbb hiba a *magyarnóták* egybeírása. Például ilyen következetlenségeket látunk: 1968. február 1-én a Kossuth rádió műsorában 12.15-kor: „*Magyarnóták, csárdások*”. Február 4-én 21.20-kor: „*Magyar nóta- és népdalest*”. Így szabályszerű ezeknek a kifejezéseknek írásmódja: *magyar nóta, magyar dal* (mint: *magyar ruha, magyar szó* stb.); *magyar nótaest, magyar dalest*. A *magyarnótaest* egybeírásának az lehet a megokolása, hogy a *magyar nóták estje* kifejezés összetételezésekor úgy érzik, hogy a *magyar* jelző voltaképpen csak a *nóta, nóták* szóhoz tartozik, nem pedig az *est*-hez, azért írják egybe az egészet; de még ha az úgynevezett mozgósabályt alkalmazzuk erre az esetre, akkor is így kellene írni (kötőjellel): *magyarnóta-est*. De igazában fölösleges épp ebben az esetben a túlzó grammatizálás; hiba nélkül elfogadhatjuk ezt az egyszerűbb írásmódot: *magyar nótaest*, hiszen a 'magyar nóták estje' egyszersmind *magyar nótaest*.

F. G.

Apolló. Uzsák Géza a címül írt nevet szeretné adni újszülött fiúgyermekének. Kéri, írjuk meg, anyakönyvezhető-e, s mikor van a névünnepe.

Érdeklődésére közöljük, hogy az *Apolló* fiúnév nem szerepel az anyakönyvvezetői hivatalos névjegyzékben, s így nyilván nem is adható keresztnévként. A jegyzékben csak az *Apollinár* és az *Apollónius* név található. Az *Apolló* utónévvel eddig még sehol nem találkoztunk; csak a görög isten nevéként, és jelképes használatban (férfiszépség) ismeretes nálunk. Nem tudunk tehát névünneperől sem.

K. M.

Martina. Mióta használatos Magyarországon, milyen eredetű a *Martina* név, és mi a jelentése?

Nálunk nagyon ritkán fordul elő ez a név. Egy keresztnévvel foglalkozó tanulmány — 1895—1899., az 1945—1949., valamint az 1959. év fővárosi születési anyakönyvei alapján folytatott kutatások eredményeképpen — említi, hogy csak 1959-ben fordul elő, s ekkor is csak egyetlenegyszer az egész fővárosban. Az eddig megjelent ilyen tárgyú más, általunk hozzáférhető tanulmányok ezt a nevet (nyilván adatok hiányában) nem tartalmazzák. Régi naptáraink közül is csak egyikben-másikban van meg. Ez arra mutat, hogy ha ismerték is, igen kevesen nevezték leányukat *Martiná*-nak. Éppen ezért bajosan lehetne magyarországi megjelenését dátumhoz kötni.

Legújabb naptáraink *Mártonká*-ra magyarították a *Ferike*, *Istvánka* mintájára. Ezek szerint január 30-a, azaz *Mártonka* napja egyúttal *Martina* napja is.

A *Martina* a *Martinus* (magyar *Márton*) férfinév női formája, mint a *Franciscus*—*Ferenc*-é a *Franciska*. A *Martinus* pedig latin eredetű, Mars római hadisten nevéből alakult. Személynévvé vált melléknév. Jelentése: 'Marshoz tartozó, hadfi, harcos, hős'.

R. L. G.

Barbara — Borbála. Borbála keresztnévű olvasóink közül többen úgy vélik, hogy némi kis változtatással ugyan, de bizonyára a *rebarbara* növényről hívják őket ezzel a kedves, dallamos szóval — holott a kettő között csak igen távoli és közvetett származásbeli kapcsolat van. A női név nem a növénynévből származik, bár közös tövük az óind *barbara* (*bar-bar*) hangutánzó szó. *Barbara*, vagyis „dadogó” volt náluk minden olyan személy, aki távoli vidékről került közéjük, s nem értették nyelvét. A szó többes száma nem indoírani népek megnevezésére is szolgált. Ezt, a mi *barbár*, *berber* szavainkkal is azonos tövű szót később — hasonló fogalmak kifejezésére — a görögök is átvették: 'idegen, nem görög, érthetetlen' (elsősorban nyelv), utóbb személy is.

A rómaiak *barbarus* szava eredetileg szintén az általuk nem értett idegen nyelvet jelentette, vagy mindazt, ami nem római, tehát nem finom, nem művelt, s csak jóval később az idegen személyt.

A görögöknél lett származásra utaló név; *Barbara*: 'barbár, nem görög nő'.

Csonkított formában is, teljes formában is belekerült a magyar nyelvbe — legrégibb latin jövevényszavaink között — a közszo is, a tulajdonnév is. Már a XV. század írásos nyelvelmékeiben feltűnik: *barbárosoknak népe* (Apor-kódex); a Münchener Kódex naptári részében december 4-e *Barbára* napja.

A görög és főleg a latin szövegek nyomán terjedt el az egész világon, de eredeti jelentése idővel elhomályosodott. A magyar nyelvben — egyes magán- és mássalhangzók módosulásával — *Borbála* változatban női keresztnévként napjainkban is divatos.

R. L. G.

Szótírisz keresztnévű, görög származású barátját szeretné felköszönteni a somogyvári Matics István. Minthogy naptárainkban nincs ilyen név, azt kérdezi, mikor ünneplik névnapjukat a *Szótírisz* nevűek.

Már az ógörögben is volt *Szótírisz* (*Σωτήρις*) férfinév. A 'megment, megszabadít' jelentésű *σώζω* ige származéka, és megmentőt, megszabadítót jelent; a latin *Salvator* görög megfelelője. A kereszténység is átvette az ugyanilyen eredetű és jelentésű *Szótér* (*Σωτήρ*) névvel együtt.

Minthogy az ógörög *é*-ből hangsúlyos helyzetben *í* lett az újgörögben, a kérdezett név magyar betűkkel való átírása így ajánlatos: *Szótírisz*. Jellegetesen görög név lévén,

másutt alig-alig fordul elő, s akkor is inkább csak szerzetesi névként, a magyar naptárak ezért nem közlik.

Tudomásunk szerint a *Szótírás* nevűek április 22-én ülik névünnepeket, a XII. században mártíromságot szenvedett *Szótér* tiszteletére rendelt emlékűnnepen.

R. L. G.

Kabak- vagy kobaktermés? — kérdezi Hegyi Zoltán. A *kabak* ~ *kobak* (termés) szóval kapcsolatos problémák tisztázása végett célszerű végigtekinteni ennek a szónak a történetén.

Elsősorban azt kell megjegyezni, hogy a *kabak* meg a *kobak* ugyanaz a szó. Sőt némely vidéken így mondják: *kobag*, máshol meg így: *csobak*. Ezek egymásnak alakváltozatai, ugyanazt jelentik.

Mindezek a változatok egy török 'tök' jelentésű *kabak* szóra vezethetők vissza. A *kabak* (*kobak* stb.) ugyanis török jövevényszó nyelvünkben. Az átvétel idejében s még azután is valameddig valószínűleg csak 'tök' volt a jelentése, ép és száraz tökhéj, azután kitisztított és megszáritott tökhéjből készített ivóedény vagy más száraz tartó, lopótök. Ezekből a jelentésekből fejlődött ki idővel a néha kissé gúnyos, de mindig bizalmas stílusú, tréfás 'emberi fej' jelentés (száraz tökhéjhez hasonló, kongó üres fej, amelyben nincs ész). Jelenti még a *kabak* ~ *kobak* a kalap vagy főkötő kidomborodó búbját; a Rábaközben például egy bizonyos fajta főkötőt *kobagos fejkötő*-nek neveznek. A jelentésfejlődés menete tehát körülbelül ez volt: tök → töktermés → tökhéj → ebből készült ivóedény → mindenféle belül üreges test → gömbölyded emberi fej, 'üres' mellékjelentéssel stb.

Lexikonokban, növénytani szakmunkákban a két leggyakoribb alakváltozatot felváltva használják, néha ugyanabban a műben is hol *kabaktermés*-ről, hol *kobaktermés*-ről beszélnek (pl. Új magyar lexikon 6 : 416).

A *kabak*- vagy *kobaktermés* tehát ezt jelenti: töktermés, és olyan alakulat, mint az *almatermés*, *bogyótermés*.

R. L. G.

Licenc. Makádi Géza tiltakozik e szócsonkítás ellen, s jelentését is tisztázandónak tartja.

Nagyon divatos manapság a *licenc*, igen sokan használják, főleg 'szabadalom' jelentésben. A kérdés tisztázása végett az Országos Találmányi Hivatalhoz fordultunk, hogy megtudjuk, mit jelent tulajdonképpen ez a szó, azonos-e a jelentése a *szabadalom* jelentésével, helyesnek tartják-e használatát. A következő választ kaptuk:

A „hivatalos” műszaki nyelvben nem helyeslik a csonkult, németes *licenc* alakot. Ezt pongyola szóhasználatnak tartják. Csak a *licencia* (latin *licentia*) formát fogadják el. Az ún. kodifikációs bizottság mindenesetre már megállapodott abban, hogy az erre vonatkozó törvény szövegében csak a *licencia* szerepelhet. Van egy találmányok értékesítésével foglalkozó szerv is ilyen néven: *Licencia Találmányokat Értékesítő Vállalat*.

Véleményük szerint a *licencia* (*licenc*) és a *szabadalom* jelentése n e m azonos. A *licencia* egészen más fogalom, ezt jelenti: a szabadalomtulajdonos engedélye a szabadalmi jognak bizonyos ideig való gyakorlására.

A szabadalom tulajdonosa tehát engedélyt ad arra, hogy másvalaki az ő szabadalmát meghatározott ideig hasznosítsa, bizonyos összegért, díjért, ez a *licenciadíj*.

A *licencia* szóra tehát szükség van, egyelőre nincs rá jó magyar szó. A *licenc*-et azonban lehetőleg kerüljük.

R. L. G.

Málna. Egy szegedi levélírónk arról értesít bennünket, hogy a környékükön még a citromszörpöt is így rendelik meg a presszóban: *Kérek egy málnát!*

Eddig nem hallottuk még, hogy a *málna* szót egymagában nemcsak 'málnaszörp', hanem 'akármilyen gyümölcsből készült szörp' értelemben használták volna. Nem is valószínű, hogy így meggyökeresedik, a félreérthetőség veszélye miatt. Olyan nagy ma a választék szörpökben, hogy okvetlenül meg kell neveznünk azt, hogy m i l y e n gyümölcsből készült szörpöt óhajtunk. Az könnyen lehetséges — s nem is volna hibás —, hogy inkább *citrom*-ot, *narancs*-ot, *szedret* fogunk hamarosan kérni *citromszörp*, *narancszörp* vagy *szederszörp* (vagy *-lé*) helyett. Az általában, összefoglalóan 'szörp, gyümölcsle' jelentésű *málna* megmarad ritka, alkalmi használatúnak, valószínűleg így is csak ott, ahol nincs választék.

R. L. G.

Magas víz — mély víz. Kardos Sándor kérdezi: Lehet-e *magas* a víz?

A legtöbb esetben a vízről szólva szokásosabb a *mély*, ill. *sekély* melléknevet használni jelzőül. Például az egyik újságban is megjelent hírnek egy mondatát jobb lett volna így fogalmazni: *Az árokba bukott, és a 30 centiméter mély vízben megfulladt.* Ha az árokban levő vízmennyiség csekélységét akarták volna hangsúlyozni, így: *a 30 centiméteres sekély vízben megfulladt.* Ebben a kapcsolatban nem helyes a *magas*, mint ahogy az említett cikkben olvasható (*a 30 centiméter magas vízben megfulladt*), bizonyos kapcsolatokban azonban mégis ez a szokásos. Van olyan eset, amikor határozottan azt kívánja meg a szövegkörnyezet, hogy a *magas* vagy a *magasság* szót alkalmazzuk. Például: *árvíz esetén a megáradt folyó vize 120 cm magas. A víz magassága elérte a 120 cm-t. Magasra emelkedett a víz.* Itt a *magas* vagy a *magasság* nem helyettesíthető a *mély* vagy a *mélység* szóval.

Mikor jó tehát, mikor rossz a *magas víz*? Ezzel is úgy vagyunk valahogy, mint Arany János a kalappal. Ha felteszem *magasság*, ha leveszem *mélység*. Szerintem *mély* vagy *magas* a víz is, hogy honnan nézem. Ha felülről — általában ez a természetes —, akkor *mély*. Belefulladás is felülről lehet; a partról, álló helyzetből leesve. Bármily sekély is a 30 cm-es víz különben, erre is úgy mondjuk helyesen, hogy *mély*. De ha ennek az ároknak a vize valamilyen okból 120 cm-re emelkedik, ez alulról felfele történik, a vízállás növekszik, *magasabb* lesz, ekkor joggal mondjuk, hogy *az árok vize 120 cm magas*.

R. L. G.

A belevesz egy ritka használata. Kolumbán Jenő Zalaegerszegről írt levelében azt kérdezi, helyes-e azonos értelemben használni a *beleköt* és a *belevesz* igét.

Kérdése a nyelv fejlődésének egyik igen érdekes jelenségére hívja fel a figyelmünket. A régi nyelvben ugyanis a *veszekedik*, *veszt*, *veszedelmes* stb. szavakkal feltehetőleg azonos tövű *belevesz* (*beleveszik*) vagy *belevész* valóban azt is jelentette, hogy 'civakodva beleköt valakibe, összevesz vele'; ilyen értelemben használta Jókai is. Mai köznyelvünkben azonban teljesen kiveszett a szónak ez a jelentése, de — ahogy Ön írja — a zalai nyelvhasználat még őrzi, sőt Győr-Sopron megyéből, Fejér megyéből és Debrecen környékéről is vannak rá adataink. Választékos igénnyel megfogalmazott hivatalos írásokban természetesen a mai köznyelvi *beleköt* ige használata a helyes, de a kevésbé igényes stílusrétegekben nem helytelenítjük a tájnyelvi visszaszorult *belevesz* használatát sem.

B. B. M.

Hányadik emelet a negyedik szint? Erre a kérdésre szeretne „hivatalos” választ kapni egy jászberényi levelezőnk.

A *szint* szó ebben a mondatban: *Az építők a negyedik szinten dolgoznak*, magasságréteget jelent. Bizonyos magasságban levő hely, munkahely megnevezése. Eredetileg csak a bányászok használták ilyen értelemben (A hetes szinten dolgoznak), ma már az építőiparban is szokásos a földszintet és az emeleteket *szint*-nek nevezni. Az épület alapozása és a földszint az *első szint*, az első emelet a *második szint* és így tovább. A kérdéses mondatot tehát így lehetne átalakítani: *Az építők a harmadik emeleten dolgoznak*.

R. L. G.

Kiküszöböl. Ezt írtuk róla Kováts Zoltánnak Győrbe:

A *kiküszöböl* akkortájt tűnik föl irodalmunkban, amikor az *eszközöl*. Érdekes szó. Már Dugonics András használta Etelkájában (1788-ban; A magyar nyelvújítás szótára), 'eltávolít' értelemben. Könnyen lehet, hogy a latin *eliminare* volt az ihletője a *kiküszöböl* szó keletkezésének, vagy legalább annak szerkezetbeli, szóképi hasonlósága bizonytalanságát segítette terjedését. Másfelől népi gyökere is van. Szinnyei József Magyar Tájékosztárában ezt találjuk: „*küszöböl*: unszol, késztet, biztat, tüzel, bujtogat” (Háromszékből idézi). Bálint Sándor Szegedi Szótárában meg: *elküszöböl*: „'eltávolít, eltuszkol' (pl. részteget, alkalmatlan vendéget)” (a Szegeddel határos Tápén és Alsótanyán él). — A magyar nyelv értelmező szótára 'megszüntet, megakadályoz' jelentésében „sajtonyelvi”-nek minősíti. Önnek bizonyára főként ebben a használatában nem tetszik. Csakugyan nagyon elkoptatták már ilyenféle kifejezésekben: *kiküszöbölik a visszasságot, a bürokratizmust, a fogyatékoságokat; kiküszöbölik valaminek a veszélyét*. Arany János még ebben az eredeti, de ritka jelentésben is használta: 'valamiből kirekeszt'; „A -tat, -tet, szenvedői képző, bármint akarnak is *kiküszöbölni*, hatszázados történetre hivatkozik” (az Értelmező Szótár idézi; Aranynak egy kis nyelvészeti cikkéből, a Szenvedő formai segédige címűből). — Az algebrai *kiküszöbölés* ('valamely egyenletből egy mennyiségnek eltávolítása') bizonyosan a latin *eliminatio* tükörfordítása. A XIX. század eleje táján még *kiirtás*-nak, *kiirtás*-nak nevezték. Mint látjuk, a maga helyén szükséges és hasznos szó a *kiküszöböl*, *kiküszöbölés*.

F. G.

Személyazonosság. Márton László okl. mérnök kifogásolja, hogy újságírásunkban szinte szabványszöveggé vált ez: „Az áldozat ezzel meg ezzel a *személlyel* azonos”. Holott egyszerűbb volna így: „Az áldozat X. Y.”

Már régebben is többször megrótták ezt. Balassa József például így ír róla a Kosztolányi Dezső szerkesztette A Pesti Hírlap nyelvőrében (a 91. lapon): „*személyazonosság*. Használata nem helyes, midőn valakinek kilétéről van szó. A Dunából kifogott holttestnek, a bűntény áldozatának nem személyazonosságát, hanem kilétét kell megállapítani. Személyazonosságról csak akkor lehet beszélni, ha két vagy több néven szereplő egyénről állapítjuk meg, hogy ugyanaz a személy”. Hasonló értelemben megismételte egy évtizeddel később A magyar nyelv könyvében (Bp., 1945. 296. lap). A magyar nyelv értelmező szótára (1962-ben) már nem helyteleníti, csak „hivatalos”-nak minősíti, s Jókaitól közöl rá irodalmi példamondatot. Általában csakugyan egyszerűbb, természetesebb a Balassa-féle szóhasználat, de már aligha írthatjuk ki a rendőrség, a bíróság nyelvéből a másikfajta, körülményeskedő kifejezést.

F. G.

Elért. Két levélíró is kéri, ismertessük ennek az igének helyes értelmét. Sokat vitatkoztak rajta.

Az *elért* ige „helyes” értelmét bajos közölnünk, mert nemcsak egy helyes jelentése van. Értelmező Szótárunk szerint elsősorban azt fejezi ki, hogy valaminek burkolt, rejtett, nem egészen nyilvánvaló értelmét, célját (egyszerre) felfogjuk, megértjük, átlátjuk. Ennek azután különféle árnyalatai lehetségesek (pl. elérte a tréfát, a célzást, a kérést, valakinek az érzéseit).

Van azonban az *elért* igének egy másik, ritkább s inkább a bizalmas nyelvhasználatban élő jelentése is: rosszul ért, félreért valamit. Ez utóbbit sok hasonló ige támogatja. Az *el-* igekötőnek ugyanis egyik szerepe az, hogy az igével kifejezett cselekvésnek, folyamatnak helytelen, rossz elvégzését, nem kívánt, hibás, téves eredményét vagy túlzó, a kelleténél nagyobb fokát jelzi (pl. *elbizakodik, elkényeztet, elkezel, elkiabál, elmér, elrajzol, elsiet* valamit, *elszól, elszámítja, elszólja* magát, *eltol* stb. Az *elért*-hez hasonló ilyen ige az *elhall, elnéz*. Régen sokan helytelenítették, a német *ver-* igekötő hatásának tekintették az *el-* igekötő ilyen jelentéshasználatát, ma azonban nem ítéljük el, mert az ilyen igék száma jelentős, és tömörítik a kifejezést. Egyébként némelyik pótolható kétségtelenül magyarságból, de terjedősebb módon is: pl. *rosszul ért, félreért; túlságosan bizakodik, kényeztet; rosszul, tévesen, hibásan kezel, rajzol;* stb.

K. M.

Az év első nyolc hónapja. Fóris Gyuláné levelében azt kérdezi, helyes-e az év első nyolc hónapjáról beszélni, hiszen „második nyolc hónap már nincs”.

Röviden azt válaszolhatjuk, hogy természetesen helyes, ugyanúgy, ahogy például az is helyes, ha azt mondjuk, hogy *X. Y. az öt lottózám közül csak az első hármat találta el*. Az ilyen kifejezésekben ugyanis az *első* után nem a *második* következik, hanem a *középső* vagy az *utolsó*. Az évnek *második nyolc hónapja* valóban nincs, de *utolsó nyolc hónapja* van; így jelölhetjük tömören a májussal kezdődő és decemberrel végződő időszakot.

B. B. M.

Kóta — kotta. Biltsik János azt kérdezi: mi a helyes kifejezés, a műszaki rajz egyes részeinek számokkal, jelekkel való megjelölésére, vagyis a rajz méretezésére: *kottázás* vagy *kótázás*? Hibásnak egyik sem hibás, a mai nyelvhasználatnak azonban a *kottázás* felel meg jobban, a műszaki nyelvben éppen úgy, mint a zenei szaknyelvben. A *kótázás* régies, a közhasználatból egyre jobban kiszoruló változat.

G. L.

Mellső. Ennek a szónak a használata ellen tiltakozik Reményfi László mérnök.

Ha az ember kissé boncolgatni kezdi, valóban logikátlanak érezheti az ilyen kifejezéseket: *mellső kerék, mellsőkerék-meghajtás, mellsőkerék-meghajtású* (így írának a két utóbbit az ún. mozgószabály értelmében: ha az alapformájában két szóba írt kifejezés — itt a *mellső kerék* — együttesen jelzője egy harmadiknak; az eredetileg és egyébként különírt kifejezést alkalmilag egybeírjuk, és a harmadikat kötőjellel kapcsoljuk hozzá). Főképpen azért találjuk igen furcsának, mert autónak, kocsinak, gépnek nem szoktunk a *mellé-ről* beszélni, s a *mellső* szón nagyon is érezhető, hogy a *mell* származéka. Tulajdonképpen ugyanolyan szemlélet szülte, mint a *hát-só, oldal-só*; sőt a népnyelvben van *derék-só* is. Az autónak *háta* sincs, mégis van *hátsó* kereke; a *mellső* kerék sem lehetetlen

szemlélet terméke tehát. De bármennyire „szabályos” képzés is a *mellső*, ma is érzik rajta, hogy nem igazi nyelvi kényszer hozta létre, hanem mesterségesen alkották a nyelv-újítás korában. Születése idejében főként 'anterior' (= előbbi, megelőző, előbbjáró vagy álló, térben is, időben is, és sorrendben) értelemben használták a *hátsó* ellentétes párjaként. A régi orvosi nyelvben gyakori, és ezek sorakoztak melléje: *mellül* (elül), *mellebb* (előbbre).

A mai nyelvhasználatban a már említetteken kívül így szokásos: *mellső uszony*, *mellső végtag*; a *kutya mellső lábai*. A magyar nyelv értelmező szótára így definiálja: <Állati testen> a mell oldalán levő, nem hátsó <rész>. Mellékjelentése: <Emberi ruházaton> a mellnél levő <rész>; *mellső zseb*.

Emberrel kapcsolatosan ritkán hallani ezt a kifejezést. Minthogy az embernek nincsenek *hátsó* végtagjai, szükségtelen is az ilyen megkülönböztetés. Tulajdonképpen semmivel sem jelent többet semmiféle vonatkozásban, mint az *első*, *előlső*, tehát nem is nélkülözhetetlen. Sőt, bátran mondhatjuk, hogy fölösleges.

R. L. G.

Félbeszakad. Pohiba József levelében a *félbemarad*, *félbeszakad* stb. ige jelentése felől érdeklődik, szerinte ugyanis csak akkor mondhatjuk valamire, hogy *félbeszakad*, ha pontosan a felénél marad abba.

Igazat kellene adnunk neki, ha nem volna *fél* melléknévünknek ilyen jelentése is: 'befejezetlen, tökéletlen, nem teljes, nem egész', pl. *félmegoldás*, *félsiker*, *fél szóból is ért* stb. A *fél* ebben a jelentésében szerepel a *félbemarad*, *félbeszakad* igékben is. Ezért ezek nem arra utalnak, hogy valami a felénél megszakad, abbamarad, hanem azt jelentik, hogy: 'folyamatában megszakítva, folytatás nélkül marad; befejezetlenül marad'. Így használták legnagyobb íróink és költőink is. Pl. „Abban hagyták az építést, a templom úgy maradt *félbe*” (Jókai).

B. B. M.

AZ 1968. ÉVI, 92. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>B. B. M.</i> : Munkaszünetes—munkaszüneti 248. — <i>A belevesz egy ritka használata</i> 489. — Az év első <i>nyolc</i> hónapja 491. — Félbeszakad..... 492	492
<i>Babos Ernő</i> : A szójelentés értelmezése és struktúrája..... 73	73
<i>Bakos József</i> : A „tanári beszéd” nyelvi formálása 54. — Egri és Eger környéki népnyelvi adalékok 220	220
<i>Bán Valér</i> : „Hivatali szórend” 128	128
<i>Benkő László</i> : Halmazott mondatrészes mondatok 446	446
<i>Bogdán Alajos</i> : Feliratok 349	349
<i>Büky Béla</i> : Tények, elvek és a mai budapesti keresztnévadás 149. — Magyar pszichológiai irodalom 1945—1966. <i>Thomas A. Sebeok</i> : Portraits of Linguists [Nyelvészek arcképei] ..... 473—476	473—476
<i>Deme László</i> : A nyelvi kultúra kérdései és feladataink..... 165	165
<i>Dömötör Ákos</i> : New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi?..... 241	241
<i>Dömötör Sándor</i> : Tévészek és tévészet 480	480
<i>Eckhardt Sándor</i> : Egészségére! 479	479
<i>Éder Zoltán</i> : A nép fiaival poharat, eszmét koccintok... 38. — Nemzetközi romanisztikai kongresszus Bukarestben 362	362
<i>Elekfi László</i> : Szabadi Béla (1898—1968), Lengyel Lajos (1900—1968) 359. — Beszédhangjaink kapcsolódása 379	379
<i>F. G.</i> : Skanzen 131. — NDK-s versenyző, NDK-sok 132. — Újra ikesítünk? 132. — A jordán határőrök 133. — Gázseretelep 135. — Ismét az <i>és</i> előtti vessző 245. — A kötőjelnek egy kivételes alkalmazása 246. — Két hibás mondat 247. — Hátravan 247. — Tisztasági fürdő—tisztálkodási fürdő 248. — Személyi sérülés 249. — A Massivkonstruktionen, Massivbrücken stb. magyar megfelelői 250. — Nemigen 250. — Kombájn 251. — Légzéstechnikai Állomás—Légzésműszaki Állomás 251. — g-moll — G-dúr 352. — Totó, lottó 352. — Kötőjeles utcanévek 352. — Újgörög személynevek átírása 353. — Viziontlátás. A viziontlátásra 354. — Osztódás 356. — Követően 356. — Szimpozium 357. — Személyzet 357. — Betáplál 481. — Prognosztör 482. — Noah—nova—noha 483. — Más—másol 483. — A Celsius-fok kétféle rövidítése 485. — Még egyszer—mégegyszer 485. — Magyar nótaest 486. — Kiküszöböl 490. — Személyazonosság 490	490
<i>Ferenczy Géza</i> : Nagy J. Béla (1884—1967) 138	138
<i>Fónagy Iván</i> : Suttogott dallam? 253	253
<i>G. L.</i> : Kitámad—letámad 133. — Tánccsárdás? 134. — Gumikaucsuk 134. — <i>Csere-szabatos</i> vagy <i>csereszabatos</i> ? 134. Szurkol—drukkol—szorít 355. — Kóta — kotta 491	491
<i>Görccsös Mihály</i> : Nyelvészeti találkozó Kassán 146	146

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. január 16-i üléséről 142. — A magyar erdészeti szaknyelv kialakulása 156. — A lézer védelmében	417
<i>Gulya János</i> : A berlini Finnugor Intézet ünnepe	145
<i>Haid Katalin</i> : Magatokhoz = egymáshoz?	241
† <i>Haitsch Gyula</i> : Vörösmarty: „haloványan hófehér szobornál... áll”	307
<i>Hajdú Mihály</i> : Mező András: A baktalórántházi járás földrajzi nevei	475
<i>Herczeg Gyula</i> : Mondatot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózáinkban	180
<i>Horpácsi Illés</i> : A fakutyától a sárgaföldig	346
<i>Horváth Mária</i> : Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből	263
<i>Incefi Géza</i> : Jelöléstágulással keletkezett földrajzi nevek néhány sajátos típusa	103
<i>Implom József</i> : A minősítő és a birtokos jelző sorrendje 174. — Szerénykedés fel- tétéles módban	283
<i>J. J.</i> : Idegen nevek <i>h</i> hangjának <i>g</i> -vel való helyettesítése az oroszban	484
<i>K. M.</i> : Kaszab Andor: A magyar étlapok helyesírása 240. — <i>Világtakarékossági Nap</i> vagy <i>Takarékossági Világnap?</i> 251. — Vers- és prózamondó verseny Szegeden 361. — Szekrénykész, konyhakész 484. — Apolló 486. — Elért	491
<i>Károly Sándor</i> : A mai prágai iskola	197
<i>Katona Imre</i> : Fajansz, köedény-keménycserép, porcelán?	279
<i>Kiss Jenő</i> : Aulis J. Joki: Maailman kiellet	123
<i>Kiss Lajos</i> : Szófejtő szótár, értelmező szótár	119
<i>Kodály Zoltán</i> emlékpályázat	427
<i>Kondásy Imre</i> : Egy régi névfejtés következményei	349
<i>Korom Tibor</i> : A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület munkájáról, terveiről és problémáiról	23
<i>Kovács Ferenc</i> : Egzakt nyelvmagyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelv- tudományában	81
<i>Kovács József</i> : Kipusztul-e a farkaskutya?	479
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Kalocsa keresztnevei 1700–1701-ben	177
<i>Lőrincze Lajos</i> : A minősítő és a birtokos jelző sorrendje 175. — Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról 365. — Aztán Jézus!	468
<i>Margócsy József</i> : Aztán Jézus!	468
<i>N. F.</i> : Dömpfer	250
<i>Nagy Ferenc</i> : A nyelvi humor főbb típusai	10
<i>Németh Imre</i> (Timaffy Lászlóval): A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanul- ságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn	90
<i>O. Nagy Gábor</i> : Az ige a magyar frazeológiai egységekben 204. — Részletek egy szó- lásmagyarázó szótárból	334
<i>Országh László</i> : Mokasszin 106. — Jonatán 107. — Lift 108. — Hall 228. — Koktél 231. — Bodicsék 335. — Kajak és kenu 336. — Kenguru 339. — Klub	456
<i>Papp Ferenc</i> : Szófaj és végződés 29. — Tőigéink 89. — Amíg a gépi listából olvas- ható tanulmány lesz	321
<i>P. Balázs János</i> : Bilgeri	112
<i>Penavin Olga</i> : A térszíni formák köznevei Észak-Bácskában	453
<i>Puruczki Béla</i> : Buda magyar dűlőneveiről	398
<i>R. L. G.</i> : Tsuyoshi Tsutsumi 130. — Ejtik-e valahol <i>celophan</i> -nak a celofánt? 131. — Wartburg 131. — <i>Helyiipar-politika</i> vagy <i>helyi iparpolitika?</i> 132. — Csata 133. — Hajógarázs—hajóvendéglő—pincészínház 135. — Fajtiszta—fajta- tiszta 136. — Paradicsom 136. — Lacikonyha 137. — Zsenmin zsipao 244. — Monstre 245. — Kölcsönöz 249. — A kriminális-ból rövidült-e a krimi? 252. — Mi para? 353. — Részeshatározó vagy birtokos jelző 354. — Negyedjére,	

harmadjára 355. — Urna 358. — Őzséb 481. — Hajkozmetológiai intézet 482. — Holland, flamand 483. — Martina 487. — Barbara—Borbála 487. — Szóti-risz 487. — Kabak- vagy kobaktermés? 488. — Licenc 488. — Málna 489. — Magas víz—mély víz 489. — Hányadik emelet a negyedik szint? 490. — Mellső.....	491
<i>Rados Józsefné</i> : Mokolya	480
<i>Reuter Camillo</i> : Fonca 233. — Kohanyec 234. — Klopacska.....	235
<i>Rozslay György</i> : Elnapolás 129. — Az egyiknek sikerül, a másiknak nem 130. — Úgy, mint úgy 130. — Hiányos fogalmazás — Lakosú — Mesterséges te-nyésztés? — ... ha leszállni kíván — !kerestetik — Figyelem—figyelmesség	351
<i>Schram Ferenc</i> : Váci ragadványnevek 1700-tól 1848-ig.....	215
<i>Simanovszky Zoltán</i> : Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli”.....	194
<i>Sipka Sándor</i> : Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül.....	40
<i>J. Soltész Katalin</i> : Kálmán Béla: A nevek világa 120. — A <i>huligán</i> szó történetéhez 233. — A tulajdonnév és a határozott névelő 390. — Amur és busa.....	469
<i>Süle Jenő</i> : Magyarosítsunk, de hogyan?.....	1
<i>Sz. L.</i> : Jelszer, jelfogó, mágneskapcsoló 135. — A magyar nyelv hete.....	363
<i>Szabó Károly</i> : Ragadvány- és gúnynévadás egy Vas megyei kis községben.....	210
<i>Szathmári István</i> : József Attila emléktalálkozó és szavalóverseny.....	143
<i>Szemere Gyula</i> : Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei 236. — New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi?.....	242
<i>Szende Tamás</i> : Phonétique et Phonation (Hangképzés és fonetika). Szerkesztette A. Molles és B. Vallancien 124. — Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján.....	287
<i>Szepesy Gyula</i> : Tanárember — fecskemadár — katicabogár 128. — Morva — Franciában	128
<i>T. J.</i> : Elemzési kérdések.....	442
<i>Takács Etel</i> : Anyanyelvünk Csillebércen	428
<i>Terbe Lajos</i> : Egy új szó elterjedésének útja.....	420
<i>Timaffy László</i> (Németh Imrével): A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanul-ságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn.....	90
<i>Tompa József</i> : Vörösmarty: „haloványan hófehér szobornál áll”	309
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok..... 188, 301, 423	
<i>Vajda Pál</i> : A fellengértől a léghajóig.....	109
<i>Varga Dénes</i> : A mondatelemzés formalizálása.....	311
<i>Végh József Mihály</i> : Cserfakéreg bocskor 346. — Esküszik, szabódik, mint a vörös-hagyma	470
<i>Wacha Imre</i> : A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye.....	360
<i>Z. S.</i> : Véce	351
<i>Zatykó Mária</i> : József Attila: Az a szép, régi asszony.....	49
<i>Zsoldos Jenő</i> : A <i>bürokrácia</i> és társai 113. — Daru 115. — Humbug 115. — Jeremiád 116. — Kókler 118. — Jövevényszavaink történetéhez. Burzsoá és proletár 223. — Eldorádó 224. — Embléma 224. — Guanó 225. — Gukker 225. — Inter-nacionális 225. — Lincs 226. — Patrónus 226. — Piknik 227. — Place 227. — Puccs 227. — Vegza 228. — Szószemelvevények Szepsi Csombor Márton út-leírásaiból 340. — Bazilika 341. — Belgium 341. — Borusszia 341. — Biblio-téka 342. — Diskurál 342. — Epitáfium 342. — Figurás 343. — Filológus 343. — Gimnázium 343. — Gyanúper 343. — Horizont 344. — Krokodil 344. — Liliomos 345. — Metropolis 345. — Parlamentum 345. — Feudális—feudaliz-mus 462. — Generális 463. — Szimbólum 464. — Talmud.....	464

- Nyelvművelés 1–37, 149–79, 253–86, 365–422
Íróink nyelve 38–53, 180–96, 287–310, 423–6
Nyelv és iskola 54–72, 427–45
A nyelvtudomány műhelyéből 73–89, 197–209, 311–33, 446–52
Nyelvjárások 90–102, 210–22, 453–5, 452–6
Szó- és szólásmagyarázatok 103–19, 223–35, 334–48, 456–72
Szemle 120–7, 236–40, 473–8
A Nyelvőr postája 128–37, 241–52, 349–58, 479–92
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 130–7, 244–52,
352–8, 481–92
A Nyelvőr hírei 138–47, 359–64

Szómutató

A szómutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: Nagy Ferenc: A nyelvi humor főbb típusa (10–22); Papp Ferenc: Szófavételek és végződés (29–37); Deme László: A nyelvi kultúra kérdései és feladatai (165–74); Herczeg Gyula: Mondatot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózánkban (180–8); Török Gábor: József Attila-kommentárok IV. (188–94); Simanovszky Zoltán: Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli” (194–6); O. Nagy Gábor: Az ige a magyar frazeológiai egységekben (204–9) Szende Tamás: Szóstatistikai vizsgálatok (287–300); Papp Ferenc: Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz (321–33); Elekfi László: Beszédhangjaink kapcsolódása (379–89); J. Soltész Katalin: A tulajdonnév és a határozott névelő (390–8).

A, Á

- a capriccio* 9
accelerando 9
Achilles-sarok — *Akhilleusz* 6
actív 278
acut 264
acsarkodik — *agyarkodik* 370
ad | kifejezést ~ 66
Ádám-ágyékából-gyűttiünk 213
Addison-kór 7
Adrienn 153; *Adrienne* 150, 153
áfonya 371
Afrodíta — *Aphrodité* 153
Agárdi Nagy János 216
agent provocateur 9
Ágnes 150
agyarkodik — *acsarkodik* 370
ahajt 372
air mail — *légiposta* 9
Aitís Horváth József 216
- aj* 454
Akasztó-hegy (= *Galgenberg*) 412
Akhilleusz — *Achilles-sarok* 6
aktív — *mozgó* 264
aktivitás 264
Alacsony 211
alamizsna — *elemózsia* 373
Albert — *Bertalan* — *Bence* 153
áld — *átkoz* 372
áldozatkész, áldozatra kész 484
Alex — *Aleksz* 153;
Alexandra — *Alekszandra* 153
Alice — *Aliz* 153
alj — *szoknya* 480
alkalmasint 366
alkalmiáda 117
alkony — *alkonyat, alkonyodik* 302
állat | *asszony* ~, *barom* ~, *emberi* ~, *lelkes* ~, *oktalan* ~ 372
- allegro* 9
állkapca — *állkapocs* 370
Almádi — *almádi* 388—9
Alsó-legellő 96
Alsó Szabó Mihály 216
Alsó Tótt Mihály 216
alultápláltság 266
amalekita 341
ámbitus — *folyosó* 369
(Joannes) Ambros Nagy 216
áment mondhatunk rá 468
amerikai mogyoró — *mokolya* 480—1
ampa 366
amur, amuri kele, amurkó 469—70
András 150, 178; *András* — *Andor* — *Endre* 153
Andrea 150
Andronikos — *Andronikosz* 153
ándung 371
anémia — *anaemia perniciososa* 8
a' nép társasága 458

Angela, Angéla — *Angyalka* 153
angliai 341
Anglo-American Club 461
angóra 469
angström 9
Angyalföld 476
Angyalka — *Angela, Angéla* 153
Anikó 150
Anna 150, 178, 179
Annabella 142
Annamária 142, 150, 154
Antal 150
Antalka 142
anzágotl 371
anyalajhár | *olyan, mint egy* ~ 334
anyatékú | *úgy jön, mint az* ~ 334
annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez 335
apa | *az apja aratáskor a jég alá halt* 334–5; *apja kánikullába, Szent János napkor a jég alá hótt* 334; *agyműtötte az apját a szita; az apját megölte a szita; az apját leütötte, megölte a hajókötél* 334–5; *apja sem volt harangöntő; amilyen az apja, olyan a fia* 335; *előbb apád anyádnál, mint anyád* 335
Apáti 121
Aphrodite — *Afrodita* 153
Apolló 486
arató-csészlő gép 251
aristom — *börtön* — *du-tyi* — *fejgyház* 369
árny — *árnyék* 302
árok 454
Árpád 150
Árpádász 117
Árpádorma, Árpádorom 401
ars poetica 9

ártézi kút 454
Ásó-legellő 99
ász — *dísznő* 370
aszpirin 8
átállítás 266
átkoz — *áld* 372
Attila 150
átütő 70
Auer másképp Fazekas Mihály 216
Auer-harisnya 7
autobusz 378
azonos mondatrész 446
aztán Jézus 468–9

B

Bába Horváth Mihály 216
Babos 211
baby (bébi) 418
bactérium 278
Bagaria Horváth Mihály 216
Bagaria Kovács István 216
Bajszai 211
Bakec (< *baktat* + *kup-pec*) 215
Bakec-Farkas 212
Bakó Sima József 216
Bakszarok 98, 102
Bakszaros-erdő 102
Balaj Tóth Pál 216
Balázs 150
balga — *balgatag* 302
balhé 375
bal- 377
Baliktarisznya 213
bálmos 371
Balog Szabó János 216
Balog Szijártó István 216
Balog Varsányi János 216
Balogh vagy *Ruzsa József* 216
Balogh Szijártó Istvánné 216
Bandur vagy *Kotsis Jakab* 216
bangét 454
bánya 454

banyakemence 378
bányakombájn 251
bara 454
Bárány patakára járos föld 106
Barát különben Zabó Éva 216
barátfüle 232
Barátok dombja 404
Barbara — *Borbála* 153, 487
barbársz 487
barica 454
Barna 211
Barna Kiss Mihály 216
baromfejű hal 469
Baromusztató 96, 99, 100
Bartoss vagy *Lukits Imre* 216
basa 402
Basedow — *Bazedov* 3, 5;
Basedow-kór — *bazedov-kór* 3, 7
Batsi Tóth József 216
Bátoralja (? = *Unter der Schafferiin*) 404
Bátorihegy 403–4
Bátory vagy *Peták József* 216
Bauer vagy *Dömök József* 216
bazilika 341
Bea — *Beatrix* 153
beállítás, beállítható, beállított 266
Beáta 150
Beatriksz — *Beatrix* 153
bébi 418
Békás — *Békáshát* 105
bel- 377
Béla 150
Bélakút 407
belevesz 488
belgiai, Belgium 341
Bence — *Bertalan* — *Albert* 153
benignus 264
Benjámín — *Benő* 142
Benkő másképp *Palánki István* 216

- Berczeli Ferenc* vagy *Sós* 216
Beresovics (Berisovics) vagyis *Kovács Joseff* 216
Berei Farkas András 216
Berek 104
Berenkei Varga Mihály (Berinky) 216
Berényi Kotsis István 216
Berkék, Berkek 99, 102
Berki-fődek 100
Bernadett — Bernadette 153
Bertalan — Bence — Albert 153
Bertzeli Czifra Mártony 216
Bertzeli másképp Soós Mátyás 216
berűg 371
Bessemer-eljárás 7
betáplál, betáplálás 481
beterjed 266
betéve 72
betonhíd, betonszerkezet 250
bibliotéka 342
Bibrik másképp Benus Jakab 216
bicaj 373
bikahal 469
Bikarít 99, 101
bikavér 378
bikini 373
bilgeri, bilgericsizma 112—3
bilgerli, bilgerlicsizma 112—3
billenő teherautó, teherkocsi — dömper 250
Billroth-batiszt 7
Bíndér-ház 97
birgeri, birgericsizma 112—3
birgerli, birgerlicsizma 112—3
birkejárás 454
birsz 303
Biszterék 98
Bisztér-erdő 100
bisztró 373; *bisztró — bistró — bistrot* 9
Bitskei Kovács György 216
bizonyos — biztos 69
Bizsidikám (< Pistikém) 214
blabla 375
Blaskó Nagy Páll 216
blézer (blázer) 418—9
bódé — budí 373
bodega — butik — patika 373
bodicsek 335—6
Bódog 213
Bodonkút bertzin 106
-bogár 128
Bognár vagy Májér Katalin 216
(Joannes) Bognár alias Ignác 216
Bogyiszló 121
bojkottál < Boycott 7
bokros 454
boksz — buksza — bukszus — pikszis 373
bolyh 303
Bombás Tóth András 216
Bombis Tóth István 216
bomb, bont 327
bookmaker — bukméker 419
Borbála — Barbara 153, 487
Borbás 121
Bordeux — Bordói lé 6
borjúbölcsőde — bölcsőde 173
Borju Nagy Miháll 216
boróka 371
Boros 121
borosta 371
borostyán 371
Boroszló — Breslau — Wrocław 6
Borozdaája — Borozdatető 105
Borussia 341—2
borzaskata 232
bosztány 454
botra beszél 220
Bottányi-ház 98
Boycott > bojkottál 7
Bőgő-főd 98; *Bőgő-fődek* 100
Bögöti 211
bölcsőde — borjúbölcsőde, gyermekbölcsőde 173
bőregér 370—1
börtön — áristom — du tyi — fegyház 369
Branzyik másképp Tóth András 216
Bratislava — Pozsony 6
Breslau — Boroszló — Wrocław 6
Brigitta, Brigitte 142
Buchala vagy Kádár István 216
bucka 454
Bucska 215
budi — bódé 373
Bujjone 215
bukméker — bookmaker 419
buksza — boksz — bukszus — pikszis 373
bukszus — puszpáng 373, 480
bula ~ bulya 'finom, fehér patyolat' 221
bula ~ bulya 'bulya-selyem, -vászon, -mente, -köntös' 221
bula ~ bulya 'török nő' 221
buli 373
bulldozer — bulldózer 3
bulyál, bulyáz 221
bulya-selyem 221
bulya-szöttes 221
bulya-vászon 221
Bunsen-égő 7
Burkos vagy Oravetz Lőrincz 216
burzsoá, burzsoázia 223—4
busa | fehér ~, pettyes ~ 469—70
busaszökető 469—70

butik — bodega — patika
373
buzgár 371
büdös — büszke 373
búkkfanyelvű 376
bürokrácia 113—5, 371
bürokrata, bürokratikus
114—5; bürokratizmus
113—5
büszke — büdös 373

C

Calvin — Kálvin, Cal-
vin téri Áruház 9
camping — kemping 8
cár — cézár — császár 373
Carnot-körfolyamat 6
cécó 116
Cegléd 121
celofán — cellofán —
celophan 131
Celsius-fok — celziuszfok
9
Cenki 211
ceruza — írón 480
cézár — cár — császár 373
chronikus 278
cifra — nulla — zéró, zé-
rus 372; cifra 'nulla' >
'díszes, tarka' 372
cimbora 371
címer 466
Cinegés — Cinegés-forrás
105
Ciráki 211
circulus vitiosus 9
citora (gúnynévben) 214
Citora 214
classica philologia — klasz-
szika filológia 9
club 456—7; 1. még: klub
Cluj — Kolozsvár 6
Colorado 6
configuráció 278
Cooper — Kúper 5
cooperáció 278
cosinus 9
cotangens 9
Craynfeld, Creinfeld,

Creynfeld, Cronfeld
409—10
Cucumi Cujosi — Csu-
csumi — Tsutsumi Tsu-
yoshi 130
cukor — szacharin 373
Czikora másként Kobzi
János 216
Czima alias Símony 216

Cs

Csaba 150
(Franciscus) Csábor alias
Mároky 216
csaj 373
csája — tea 373
Csákányi-Papucs 105
Csallányos — Csallányos-
hid 105
(Stephanus) Csámpai
alias Csicsó (neocolonus
216
Csámpár másképp Csitso
Ferencz (cigány) 216
Csankó Mészáros István
216
Csapó vagy Kotsis János
216
Csapó Szabó István 216
csarnok 460
császár — cár — cézár
373
csata 'csapat' 133
Csatárka (Csatarken,
Csardaken) — Schar-
takken, Schärdechen 414
csatorna 454
Csehi 128
csehpimasz 232
csekély volta (ágyaké) 272
csekk 336, 462
Csel Galamb József 216
csemegés 476
csepel 412
Csepelyhegy 412
Csepregi Fekete Mihály
216
Cseptsényi másképp Vla-
dár György 216

Cserefákarka 104
cserehető — cseresz-
batos — csereszavatos
134—5
cserehetőség — cseresz-
batoság — csereszava-
tosság 134—5
cserep 282
Cserepes Tóth János 216
Cseresnes hát — Cseres-
nyes pataka 105
csereszabatos — cseresz-
vatos — cserehető 134—
5; csereszabatoság —
csereszavatoság — cse-
rehetőség 135
Cseresznyekút 106
cserefakéreg bocskor 346
cseszma 454
csesznyézi egymást 220
csesznyit 220
Cseti 215
Cseti-Bors 211
Csicsó másképp Csámpai
István 216
csiga 115
Csigáss Gál János 216
Csilebérc 411—2
Csilla 150
Csillag másként Stern
András 216
Csillag vagy Török János
216
csille — rizni 412
csillámlik, csillámló, csil-
lan, csillanó, csilló, csil-
log, csillógó 305—7
csín 302
csinál 302
Csimeganti (< Csipd
meg, Anti!) 214
Csipák Gáll János 216
Csipet 213
csiracentrum 266
csiramენტesség 266
Csitso vagy Csámpai Fe-
rentz (cigány) 216
(Stephanus) Csizmarik
alias Gulyás 216
csönyikjálás 454

csordakút 454
 Csöglei 213
 Csósz 211
 Csucsumi — Cucumi —
 Cujosi — Tsutsumi tsu-
 yoshi 130
 csugel 1. dzsugel
 Csunyarít — Csunyarít
 pataka 105
 Csüre 215
 csurgó 454
 Csulsár vagy Törvényes
 János 217

D

Dallos Tott Mihály 217
 Dalmái 128
 Dan 213
 Danai Kováts József 217
 Danics másképp Dadaly
 András 217
 Danits másképp Dudali
 György 217
 darabont — Trabant 373
 Dareiosz — Dárius kin-
 cse 6
 darázsészek 232
 daru 'gép' 115
 Davis Cup (dévis kupa)
 419
 Davy-lámpa 7
 Debrecen 121
 Debreczeni Szabó János
 217
 Delek 214
 Demeter — Dömötör 142
 demonstrál 264
 Denda 215
 derék ember 101
 Dérík-erdő, Déríkerdő 99,
 100, 101
 Dérík erdei-fődek 99; Dē-
 rík-erdeji-fődek [Dérék
 erdei földek] 98, 99
 Dézi 153
 dicsériád, dicsériáda
 117
 diagnózis 278
 Diesel-motor, Diesel-moz-

dony — dieselmotordony
 — dízelmozdony 7
 díselesítés — dízelesítés 7
 differenciál 278
 Diga 215
 díllő 100
 diskurál 342
 disznó — ász 370
 Disznódíllő, Disznódíllő
 99, 100
 Disznóitató 99
 disznójárás 454
 Disznórét 402
 Disznós Tóth 217
 Disznóusztató 99, 100
 Disznózug 402
 disztíngvál 342
 dtzelesítés, dízelmozdony 7
 Dnyep, Dnyesztr 122
 Dobbants aliter Fehér
 György 217
 Dobó másképp Ruzsinsz-
 ky Trézsa 217
 Dobogó 412
 Dobos-erdő 98, 100
 dobostorta 376
 doboz 358
 Doctor Molnár Maris 217
 Doktor Molnár Imre 217
 dokk 462
 Doktor-kút 407
 domb 454
 dombor, domború, dom-
 bormű 305
 Don — Duna — Dvina
 122
 Dóra — Dorottya 153
 dozirozás 275
 döllő ~ döllő 454
 Dömötör — Demeter 142
 dömpér — billenő teher-
 autó, teherkocsi, önki-
 ürítő kocsi 250
 döntőn 268
 Dörgütt 214
 Dráb Molnár Istvány 217
 draszté — trágya 372—3
 Drenay másképp Denudy
 György (úriszék 1794)
 217

Drobný vagy Gvoth Bibi-
 anna 217
 drukkol — szorit — szur-
 kol 355
 Dubay Nagy György 217
 duca 469
 Ducco > dukkózás 9
 Ducsi 215
 Dudali másképp Danits
 János 217
 Dudás másképp Jaskó
 János 217
 Dudás Laczó 216
 Dudás aliter Laczó Ilus
 217
 Dudás másképp Új Pál
 217
 Dudi Tóth Mátyás 217
 dudvázó hal 469
 Duhány 215
 Dujái 215
 Dukai (Dukay) Nagy
 György 217
 dukkózás < Ducco 9
 dumál 373
 Duna — Don — Dvina
 122
 Dunakeszi Veres Mihály
 217
 dusa 469
 dutyi — arístem — bör-
 tön — fegyház 369
 düllő ~ döllő 454
 dinamizmus — dynamiz-
 mus 278
 dzsugel ~ dzsukel ~ dzsuk-
 hel ~ dzsugesz ~ dzus-
 kesz ~ csugel ~ zsu-
 gel ~ zsukel 222
 dzsugelozik 222

E, É

eb — kutya 480
 ébrény 264, 265
 edény 282
 Édina 150
 Edít 150
 Égben való hajózás 112
 Eger 121

- Egészségére!* 479
Égetőhegy — *Égetőkláp* —
Égetőtava 105
éghajó 110
Ég hajózása 112
égi golyóbis 110
égi hajó 110
égi teke 111
Ég meghajózása 112
Egreskút 106
egyesület 460
egyhamar 366
-egyháza 122
egylet 461
egymáshoz — *magatokhoz*
 241
Együd alias *Linko Josephus* 217
éhgyomri 274—5
éj — *éjjel* 302
elamita 341
Eldorádó 224
electronica — *elektronika*
 4
elegyetlen 'egyfajú, egy-
 fafajú' 164
elemőzsia — *alamizsna*
 373
Eleonóra — *Nóra* 153
elért 491
elevator 109
Eliz, Elza — *Erzsébet* 142
ellazít 266
ellenes, elleni 275
elnapolás 129
előkelő helyet foglal el
 272—3
Előmál 400, 411
előrejelző — *prognosztó-*
röző 482
elpusztít 270
első nyolc hónap 491
elűr — *tolerál* 264
elveszt 270
elvisel — *tolerál* 264
Elza, Eliz — *Erzsébet* 142
-ember 128
embléma 224—5, 466
emelődaru 115
Emese 150
- Endre* — *Andor* — *András*
 153
English-club 460
ennek már szent Dávid 468
ennek már Jézus 468
Eörs — *Örs* 142
eper — *szeder* 366
epüdjium 342—3
ér fn. 454
ér ige 273, 373
Ér — *Éroldal* 105
érdekel 373
Erdély alias *Nagy András*
 217
erdész 157
Erdőszház 97
erdő 454
erdőllés 100, 101
eredményrel jár — *hasz-*
nál 271
érez 373
Erika 150
érszer 266
ért 373
értelmező szótár 119
éztelmű — *éztetű* 69
Erzsébet 120, 150, 151,
 152, 178, 210; *Erzsók*
 120; *Erzsébet* — *Eliz,*
Elza, Szavéta 142
esküszik, mint a vörös-
hagyma, mint a répa
 470—2
eszközöl *javítást* ~ 57
észlel 266
Esztergom 121
ettid 9
Eukleidész — *euklideszi*
geometria 6
Euzébia 482
Éva 120, 150, 151, 178
Eveline — *Evelyn* 153
exitál 270
- F**
- fájn* 371
fajansz — *kőedény-ke-*
ménycserép — *porcelán*
 279—83
fajtatizta — *fajtizta* 136
fajzás 454
fakutya | *nevet, mint a ~*
(az oltáron); néz, mint
a ~; vincsorog, mim
~ a bódba 346—7
Falu 97, 99
Falu-füzes 99, 101; *Falu-*
-füzes 100
falmúzeum 1. *skansen*
farkaskutya 479—80
Farkasrét (= *Wolfweise*)
 414
Farkas-völgy (= *Wolfs*
Thall) 414
fasírt 371
Fatok 214
Fazekas-hegy (= *Hajner-*
bergl) 403
fecskemadár 128
fényes, fénylő 306
fejgház — *áristom* — *bör-*
tön — *dutyi* 369
Fehér-hegy 411
Fehér-homok-hegy
 (= *Weisser Sandberg*)
 411
fehér kőedény 282
fejes domolykó 470
fejes keszeg 469
Fekete Barna Jakab 217
Feketeerdő, Feketeerdő 97,
 101
feketeerdei babcsuszko 97
Feketefej (= *Schwarz-*
köpfl) 402
fekete föld 454
felad (szaktudást) 272
felállítás 266
félbeszakad 492
felé 267
felebarát 370—1
felértékel 68
félkész 484
felleg gojóbis 111
felleng 110; *fellengés* 112
fellengér, fellengér 110
fellengérez, fellengez 110
fellengérkezés 112
Felső-Kecske-hegy 401

Felső Kis Pál 217
Felső Tóth Mihályné 217
 felszálló laptá 111
 felvonó — lift 109
Ferenc 150, 178, 210
Ferike 142
Ferenchalma 404
Ferkica 212
Fertőhegy — *Fertőtó* 105
 feszített beton szerkezet 250
 feudál, feudális, feudalizmus 462—3
Figuli Mihók 216
Figuli másképp Mihók János 217
 figurás 343
 figyelem — figyelmesség 351
 filmszínház — mozi 480
 filológus 343
Fingonpörkült 'jó barna ember' 214
fintor 305
Fisz-tó 106
 fitt 462
 flamand 483
Flóra — *Virág* 142
 fojó 454
 fok 454
Foli 215
 folyosó — ámbitus 369
 fonca 233—4
Forián, Foris 349
 fortély 371
Föcskendő-pajta 98
 föld 454
Földhátavagy Nyilatska Mártony 217
 földszint van 'holtrészeg' 347
 föllengér ~ fellengér 110
Fölszabadulás ucca [Felszabadulás utca] 97
Fősd-erdő [Felső erdő] 97, 98, 100, 101
Fősd-legellő 96, 99, 100
Főucca [Fő utca] 97
franciai 341
Franciska 487
frászkarika 376

friss 303
Fruchtbare Ried 402
FTC 461
Futácsi-Papucs 105
 futóhomok 454
Füle Kiss 216
Füle Kiss István 217
Füle Tóth Mihály 217
 föld 454
Füred 408
 füzes 454
Füzes, Füzes-erdő 101
Füzes-fődek 99, 100
Füzesi-út 99

G

Gábor, Gabriella 150
Galac-erdő 98, 100
Galamb Antal különben *Slezák* 217
Galamb különben *Szlerek Antal* 217
Galambos Mészáros István 217
 galambósz 376
Galanda különben *Szücs György* 217
Galasz-ház 97
Gáll vagy *Csipák János* 217
 game — gém 419
Gáncás 214
 gát 454
 gaz 476
Gázcseretelep — *Gázpalackcsere-telep* — *Gázpalackcsere-telep* 135
Gazdák-füzes 100
Gazdák-füzesse 99, 101
Gazdagrét (= *Reiche Ried*) 415
 gazsiáda 117
Gazsi Kovács János 217
 gebin 373
Geda (< *Géza*) 214
 gejzír — geysir 3
 gége — gögös 373
 gégetükri 274
Gelányi vagy *Tóth István* 217
 gém 115
 gém — game 419
 generális, generalissimus 463—4
Genischek vagy *Penyas-tyek* 217
 génius — *genius loci* 8
Georgia — *Györgyi* 153
 gerënd 454
 (*Franciscus*) *Gergely* alias *Hunssky* 217
Gergely György másképp *Hunssky* (*Hunsky*) 216, 217
Gertrud 120, 121
Gesarol > *gezaroloz* 9
 geysir — gejzír 3
Géza 150; *Géza* — *Gejza* 153
gezaroloz < *Gesarol* 9
Gillette-penge — *zsilett-penge* 7
 gimnázium 343
Gizella 120, 150
G-dúr — *g-moll* 352
Gobe 214
 gój 373
 gólyamadár 128
 gónó 97
 göröcs 264, 265
 göröcsövi 265
 görugrány 340
 göbcse 265
Gödöllei Tóth István 217
 gödör 454
 gögös — gége 373
 gögyöri 98
Gögyöri-fődek 98, 102
 göngyöleg 480
Görbe-völgy, Görbe-völgy lejtője 402
Görce 213
Görse Nagy János 217
 grape fruit — grép frút 419
Grünwald 213
 guanó 225
Gujadálló 99
 kukker ~ *Kukker* 225

Gulyadilló 100
 Gulyás másképp *Csizma-*
rik András 217
 Gulyás *Gavaldik István*
 217
 gumi — *kaucsuk* 134
 gumiarábikum — *gummi*
arabicum 9
 gurdély 265

Gy

gyanúba — *rákgyanúba*
keveredik 269
 gyanúper 343—4
 gyapotszedő *kombájn* 251
 gyártmányosztódás 356
 Gyaszi 215
 gyöp ~ *gyöp* 454
 gyepszél 454
 gyermekbölcsőde — *bölcső-*
de 173
 Gyiri *Tóth Joseff* külön-
 ben *Botskor* 217
 gyógyeredmény 266
 gyógyszerkincs 268
 gyök — *gyökér* 302
 Gyöngyi 150
 gyöngyital 232
 Gyöpföldek [*Gyep földek*]
 98, 99
 Gyöpsig 98, 102
 György 150, 178
 Györgyi 150; *Györgyi* —
Georgia 153
 Györi *Szijártó János* 217
 Györi *Tóth Mártony (Tótt)*
 217
 Győző — *Viktor* 142, 153
 Gyula 150
 Gyurác 212
 Gyurtsák másképp *Mészár-*
ross Joseff 217
 gyűlés 458
 Gyürke 213

H

Habakuk Bodor 216
Habakuk másképp Bodor

Ferencné (úriszék) 1791
 217
 hadd — *hagyd* 441
 Hadra 215
 Haglaki erdő, *Haglaki-*
erdő 98, 100, 101
 hagyásfa 98
 hajdú | *annyit ért hozzá,*
mint ~ a harangöntés-
hez 335
 Hajdu *Mihály Szabó* 217
 Hajdu különben *Slopín*
János 217
 Hajdu vagy *Zsilka Már-*
ton 217
 Hajkozmetológiai Intézet
 482
 Hajlak 98, 101
 hajlat 454
 Hajnal — *Hajnalka* 153
 Hajnalos 406
 hajógarázs 135—6
 hajóvendéglő 135—6
 Halambak alatt valo *Ret*
 106
 halastó 454
 ha leszállni kíván 351
 Halas tó mellett 106
 hall 228—31
 Haller 213
 halom 455
 hámt, hánt 372
 hangulatilag 68
 harcész, *harcra kész* 484
 Hári *Jánosiad, háriád* 117
 harmadjára 355—6
 Hármashatár 412
 hárs 303
 hars, harsány 301—4
 hát 455
 Határfa 98
 Határrét (=Letzte *Ried*)
 415
 határozatba hoz 66
 hátravan 247—8
 Hattashát — *Hattystó*
 105
 Házi-erdő 98, 100, 101
 házmaster 232
 hegy 476

hegy ~ *hőgy* 455
 Hegyes — *Hegyeserdő* 105
 Helig vagy *Grainné Aszon*
 217
 Helsinki — *helsinki* 389
 helyipar-politika — *he-*
lyi iparpolitika 132
 Henriade 117
 Henriett — *Henriette* 153
 Hentes 211
 Héraklész — *Herkules-*
termet 6
 herés 455
 (Michael) *Hergó* alias
Klausz 217
 hertz 9
 (Josephus) *Hevér* alias
Devetsery 217
 Heverő (= *Faulenzer*)
 404
 Heverőhalom — *Heverő-*
part 104
 hibázást (*ejt, elkövet*) 271
 hiányos, hiányzik 351
 hid 454
 Hid melletti szántóföldek
 106
 Hidvégi másképp *Nagy*
Orzse 217
 Hilbert-sejtés 6
 himlő, *himt, hint* 372
 hinárkasza, *hinárkés* 469
 hipó, *hipózás* < *Hypo* 8
 Hódduna-köz 99; *Hód-*
Duna-köz 102
 Hodgkin-kór 6
 Holló-domb 415
 holland 483
 Holló *Együd Joseffné* 217
 holtrészeg, ~re issza ma-
 gát 348
 homokos 455
 homokpart 455
 honvédelmiáda 117
 horizont 344
 Horváth 210
 Horváth *Bába János* 217
 Horváth *Bala Maris* 217
 Horváth *Josef* másképp
Kopasz Pintér 217

hóstágy 91—2
 Hóstágy 91, 97, 98, 99
 Hóstágyi utca 92
 Hóstát 91
 Hosszi Lóvár 98; Hosszi-
 lóvárok 101
 Hosszú-földek (=Lange
 Ried) 415
 hosszúlépés 232
 Hosszú-rét (= Lange Wie-
 se) 415
 hót ág 454
 hoz | határozatba ~ 66
 högy ~ hëgy 455
 hörgőszivadék 265
 Hóstáj 97
 Hranyai igazán Beniso-
 vics János 217
 Huber-Papucs 105
 huligán, huligánkalap 233
 hullára issza magát 348
 humbug 115—6
 humbughős 116
 humbugista 116
 humka ~ umka 455
 Hunszky vagy Gergely Mi-
 hály 216, 217
 Hunyad-orum 406
 hunyor, hunyorgás, hu-
 nyorintás 305
 huszonéves 420—1
 hűhó, hűhós 116
 hűs 195
 Hypo > hipó, hipózás 9

I, Í

Ibolya 150
 idő — kor 273
 idős, idősült 273
 Ignácz másképp Bognár
 János 217
 Igrus János különben Var-
 kut (Brassóból jött
 Vácra) 217
 Ijjesztőhel 98
 Iliade 117
 Ildikó 150, 151
 Ilona 150, 178
 illetően 268

illó 306
 Ilosva 121
 Imre 150, 178
 inaktív — megnyugodott
 264
 inaktivitás 264
 indiáncsónak—kenu 339
 indigó — másolópapír 480
 infectió 278
 ingovány 454
 injectio — injekció 4,
 278
 Insossky másképp Csim-
 balinos Josef 217
 internacionalis 225—6
 Irén 150
 irigy dzsukel 222
 írőember 128
 írón — ceruza 480
 Irsa 121
 irtás 455
 isolált 278
 Istenhegy 406
 Isten-kút 406; Istenkut
 (= fons Dei) 416
 isten puskája 'templomi
 persely'; rám jutott az
 ~ lövése 220
 István 150, 151, 178, 210
 iszapkefe, iszapszita 469
 iszapszt 455
 iszik | hullára, holtrészegre
 issza magát 348
 itatókút 454
 Ivett — Yvette 153
 izraelita 341

J

Jácint 142
 Jakab 178, 179
 János 150, 151, 152, 178,
 210
 János-hegy 405
 jánosvitézidő 117
 járás 455
 járószek — lift 109
 jasle 173
 jáspisfenyű 195
 Jász 128

Jasszi (< Jani) 214
 Játékkoktél 233
 javulás — regresszió 264
 jeljogó — relékapcsoló 135
 jellegzetesség 68
 jelölésátvitel 103
 jelöléstágulás 103
 jelszer — relékapcsoló 135
 Jenes Mártony, kikülön-
 ben Karikó 217
 jeremiád, jeremiáda 116—
 8; Jerémiade 117
 jog — juss 369
 Jokka (< Jóska) 214
 Jolcsók másképp Kese Ja-
 kab 217
 jonatán 107—8
 jordán (< Jordánia) —
 jordániai 133
 Josephus Joó alias Klausz
 217
 József 150, 151, 152, 210
 József-hegy, Józsefhegyi út
 401
 Judit 120, 150, 178
 Júlián 154
 Julianna 150, 154, 210;
 Júlia — Julianna 153
 juss—jog 369

K

kabaktermés — kobakter-
 més 488
 Kábosztás-kerték 97
 kajak, kajakos, kajakozik;
 kajak-bajnokság, kajak-
 túra, kajak-verseny 336
 — 8
 Kajtár Bodonyi Anna
 217
 kákés 454
 Kakukk-hegy 412
 kala 411
 kalamáris — tintatartó
 369
 Káli 211
 Kálovics 213
 Kálvin — Calvin 9
 Kámán-Papucs 105

- Kamaraerdő* (= *Cammer Wiesen*) 413
Kamilla 213
kanál ~ *kanális* 454
kanári 469
Kanizsa 121
kanpap (gúnynévben) 214
kanyar 'a nyelvvel a szájához hajlít' 100
kanyar — *kanyarulat*, *kanyarodik* 302
kapacitás 264
kaparás 455
Kapás Kurdi Ádám 217
Káposztás-kerték 99
kapa 221
(Martínus) Karaba alias *Skivrala* 217
Karaba Mártony különben *Skivrala* 217
Karaol tepesi 413
Karga bairi 415
Karikó Együd Mihál 217.
Karlos v. másképp *Pintér Ádám* 217
Károly 150
Karvalics 213
kaszáló — *rét* 476
kaszás márna 469
kaszinó 459
Kata, Katalin 120, 150, 178, 179
katicabogár 128
Katona Kurdi Mihály 217
Katykaringó (*katykarin-gós* 'kanyargós') 214
kaucsuk — *gumi* 134
Kebula 215
kecs 303
Kecskemét 121
Kédberek közt 106
Kekejem (< *szekerem* gyerekkori kiejtése) 214
Kelembérc 411
Kelemföld, Kelenfeld Ke-lenfelde, Kerenfeld, Kreinfeuld, Krenfeld, villa Kelemfeuld, Craynfeld, Creinfeld, Creynfeld
Cronfelt (= *Kallenperig*) 409–11
kelen 410–1
Keleti koktél 233
Kelenhegyi út 411
kelim 410–1
(Andreas) Kelner alias *(Hoffmann)* 217
keménycserép l. *fajansz*
kemping — *camping* 8
Kenderásztató, Kendérásztató 99, 100
Kenderkőttő, Kenderkőttő 99, 100
Kendérés-kerték 97, 99
kenguru 339–40
kenu — *indian csónak*; *kenu*, *kenuz(ik)*, *kenubajnokság*, *kenucsapat*, *kenuegyes*, *kenu-lapát*, *kenu sport*, *kenu-szám*, *kenuverseny* 338–9
képez | *tárgyát* ~i 57
Kerekrét — *Kerekő* 104
keresztény hitvallás 465
keresztet *vethetünk rá* 468
keresztülvisz | *keresztül-vitt intézkedés* 57
kert, kerti föld 455
Kerti-fődek 97, 99
kese 93
Kesejkút 103
Kesejkútoldal 103
Kesejküttető 103
Kesellős 93, 99, 102
Kesizlik dombja 404
-kész 484
(Joannes) Keszeg alias *Osvald* 217
Ketskés különben *Bajor Istvány* 217
Kettőshalom — *Kettősszék* 104
keveredik | *gyanúba* — *rágyanúba* ~ 269
kézbe kap 269
kezdetét veszi 57
kezelés 270
kifejezést ad 6
kiküszöböl, kiküszöbölés 490
kiliti gónó 97
kinai ezüstponty 469
Kiri — *Kyri* 153
Király forrás dombja (= *Kral binari, Kral bunar bairi*) 407
Kis 213
Kisagács 99, 100, 101
Kisfenyves 101
Kisferkó 211
(Volfgangus) Kis Hajdu 217
kisházi 91–2, 97
Kisházi-fődek 97
Kishomokos 99, 100
Kiskondás 98, 101
Kis-Kopasz-hegy 411
Kiskút — *Kiskúti völgy* 105
Kis-Lóbarok 98
Kis Martinus Bartos 217
Kis Mészáros János 217
Kisnagyferkó 211
Kis Pál Borbála 217
Kis-Pálvölgy (= *Klein-Paullithall*) 414
Kis Pest 409
Kiss Együd Mihály 217
Kiss Farka Eörszabeth 217
Kiss Hajdu Torkos 217
(Josephus) Kiss Mészáros alias *Burits* 217
Kiss Parti István 217
Kis-Svábhegy 408
kitamad 133–4
kivéd, kivédhető 266–7
kivisz — *kivitelez* 69
Klára 150
klasszika filológia | *classica philologia* 9
Klezo vagy másképp *Kultsovits János* 217
klopacska 235
klub 456–62
klubcsapat, klubház 461
klub 461
klubista 458

- klubközi (verseny) 461
 klubmérkőzés 461
 kluboz 458, 462
 kobagos fejkötő 488
 kobakos dévér 469
 kobaktermés — kabakter-
 més 488
 Koch-positív 278; Koch-
 pozitív 267
 kocsi | kocsi, kocsim —
 kocsijai, kocsijaim 389
 Kocsmán után való lép 106
 kohanyec 234
 kóklér 118—9
 koktél 231—3
 koktéldesszert 232
 koktélparti 232
 koktéloz 232
 koktélpohár 232
 koktélruha 232
 Kolbász Szabó István 217
 Koldus különben Petro-
 vits Mártony (sírásó)
 217
 Kolintsek vagy is Komi-
 szár Pál 217
 kollaboráció 278
 Kolodics-Papucs 105
 Kolozsvár — Cluj 6
 Kolozsvári Fekete Mihály
 217
 Kolozsnyói vagy Mutsi
 Mátyásné 217
 Komáromi József külön-
 ben Nagy Haju 217
 Komáromi Tóth Erzsébet
 217
 Komáromy Totth József 217
 kombájn 251
 Komondi 213
 Kondor 211
 konkrét 70
 konservatív 278
 konyhakész 484
 Kopasz-hegy 411
 Kopasz Horváth Örsz 218
 Kopasz vagy Varga József
 218
 kopó 454
 kopoja 454
 kor — idő 273
 kora 'koraszülött' 267
 Korbel másképp Varga
 József 217
 Korélás 98, 102
 kórisme, kórisméz 265
 (Martinus) Koroba alias
 Skivrala 217
 kórok 265
 Koronamező 410
 Korpás Pálinkás István
 217
 (Stephanus) Korpás Pá-
 linkás 218
 kos 115
 Kossanits másképp Bera
 Albert 218
 kóstárgy 97
 kóta — kotta 491
 Kotrik Menkő 216
 Kotrik másképp Menkő
 József 218
 Kotsis különben Beré-
 nyi István 218
 Kotsis Csapó János 218
 kotyor 98, 100
 Kotyor 98, 102
 Kotyori-fődek 100
 (Georgius) Kovács alias
 Kopedoczy 218
 Kováts Koltár János
 218
 Kováts Bagaria István
 218
 Kováts másképp Beneso-
 vits János 218
 Kováts különben Dunai
 János 218
 Kováts Gázi István 218
 Kováts Gázi József 218
 Kováts Gázi János 218
 Kováts Gázi Márton 218
 Kováts különben Kopa-
 dócsy György 218
 Kováts különben Tsuts
 Mihály 218
 Kováts másképp Varga
 István 218
 Kozár aliter Patzakos Pál
 218
 Kozár Sztojka József ci-
 gány 218
 kozmetológia 482
 kőcserép 281
 kőedény 281
 kőedény-keménycserép
 — fajansz — porcelán
 279—83
 Kőérberék, Kőérberki út
 413
 Kőkényeságybérc 104
 Kőkörcsin 213—4
 kölcsönöz 249
 könnyűség 306
 köpeny — köpenyeg 302
 Kőlestő — Kőlestőhát 105
 kör 460
 Kőrös 121
 Kőrösztut, Kőrösztut 98,
 102
 Körtövéj kút 106
 követően 356—7
 közösmondatrész 446
 Kőrös mondatrész 446
 Kőrös kőrös 465
 Kreenfeld 411
 krimi, kriminális 252
 Krisztina 120, 150; Krisz-
 tina — Kriszta 153
 krivoja 454
 krokodil 344—5
 kubik 454
 kukker ~ gukker 225
 kulcsrakész 484
 Kúper — Cooper 5
 kuplung — tengelykap-
 csoló 480
 Kuppi vagy Latzi János
 218
 Kurdi Szabó Jánosné 218
 Kurdy Boger János 218
 kút 454
 kutasz 265
 kutatás 265
 kutatásol, kutatásolás 265
 Kútjókúttya 104
 Kútölgy (=Brunnhall)
 414
 kutyá — eb 480

külk 454
 különböző — különféle 274
 Küserdő — Küserdőtető
 105
 kvartett 9; kvartet — quartett 4
 Kumal 400
 Kyri — Kiri 153
 Kys Wymal 400

L, Ly

Labanc Hetweide 413
 Labas Kis Mihály 218
 lacikonyha 137
 láda 358
 lady (lédi) 419
 lajhár | olyan, úgy mozog,
 csinál vmít, mint egy ~
 334
 Lajos 150
 Lakatos másképp Tsikós
 Ferencz 218
 lakosú 351
 lapáj 454
 lapos 454, 476
 lápoty, láptyi 346
 lapszus — lapsus memoriarie 8
 laser — lézer — lézer 2—4,
 417—9
 László 150, 151, 152
 Laszlovszky-hegy 406
 látója 101
 Latzi vagy Kupi János
 218
 Latskoczy alias Csirke Mihály 218
 lebeg 306
 lebegő hótyag 111
 leesik az ugorkafáról 334
 Legelő [Felső legelő] 96,
 99
 légiposta — air mail 9
 léggolyó, léggömb 111
 léghajó, léghajózás 110—2
 léglapta 111
 Legrádi Sziartó János 218
 Legrádi Szijjártó János
 218

légutazás 112
 Légzéstechnikai Állomás
 — Légzésműszaki Állomás 251
 leh — lehelet 304—5
 leissza magát, lehord, le-
 szid a sárga földig 347—
 8
 lényeges 268
 lepke 304
 lereszlő fok 454
 létesül 70
 letámad 133—4
 Lévy vagy Rakitzky Mátyás 218
 levegő 306
 levegőgömbbeli hajó 110
 Levegő Égben való hajó-
 zás 112
 levegőgépi golyóbis 111
 levegőgépi hajó, lapta, szer-
 ker 110
 levegőgömbbis 111
 levegő golyó, golyóbis
 111
 levegőhajó, levegőhajózás
 112
 levegői balom 111
 levegői golyó, golyóbis 111
 levegői hajó 111
 levegői lapda, levegő-lapta
 111
 leveztető 454
 levita 341
 lézer — laser, lézer 2—4,
 417—9
 Libalegelő 99, 101
 licenc, licencia 488
 lidar 2, 3
 lift 108—9; lift — fel-
 vonó, járószék 109
 liftes, liftez 109
 liftkezelő, liftkulcs, lift-
 pénz 109
 liget 455
 Ligetzug 406
 lilomos 345
 lincs, lincsel, lincselés 226
 Lipótmező (=Leopoldfeld)
 403

lippancs 469
 livada ~ livoda 454
 lob 265
 Lóbár 98, 101
 Lóbári-erdő 100
 Lóbári-fődek 99
 Lóbári-sarok 98
 Lóbári-út 98
 Lóbárok 93
 localisálódó — localisálódó
 278
 Lóitató 100
 Loránd — Lóránt 153
 loító 352
 lóusztató 454
 Lovaglóhát — Lovagló
 105
 Lóvár [Lóvár földek] 98,
 101
 Lóvári-dűlő 101
 Lovasiny másképp Virág
 János 218
 Lőrinc 178
 Lőrinczi vagyis Ökör Pál-
 né 218
 Ludányi Pásztor Jakab
 218
 Lúitató 96, 99
 Lujzi 213
 Lynch-igazság, -törvény
 226
 Lynchizmus 226
 (Joannes) Lyptay alias
 Korhely 218

M

macsek 335
 macskanyelv 232
 -madár 128
 Madárhegy 415
 made in (méd in) 419
 magas víz — mély víz
 489
 magatokhoz — egymás-
 hoz 241
 Magdolna 150, 178, 210;
 Magdolna — Magda
 153
 mageli 340

- mágneskapcsoló — relé-
 kapcsoló 135
 Magyar Jozsef Csigár, aki
 különben Pocsiknak is
 neveztetik 218
 Magyar vagy Ketter And-
 rás 218
 (Jacobus) Magyar alias
 Szabó 218
 magyarázó szótár 119
 Magyarai 128
 magyar nótaest — ma-
 gyarnótaest 486
 Major 98, 99, 213
 mál, Mál 400
 maligánfok 7, 9
 malignus 264
 Malligand-fok — mali-
 gánfok 7
 málna 489
 Máloldal 400
 Máltető 400
 Mansard-tető — manzárd-
 tető 7
 Marathón — maratoní
 futás 6
 Margit 150, 178
 Mária 150, 151, 178, 210
 Mariann — Marianna —
 Marianne — Marián
 150, 153
 Marik, másképp Gajdos
 József 218
 Maríus — Máriusz 152
 Marosi Nagy Mihály 218
 Márta 150
 Martin — Márton 153
 Martina 487
 Martin-acél — martin-
 acél 7
 Marton 210
 Márton 178, 179; Már-
 ton — Martin 153
 Mártonhegy (=Martini-
 berg) 414
 Mártonka 487
 Marusi Tóth István 218
 más — másol 483
 maser, mázer — mézer
 2, 3
 másolólapí, — indígo
 480
 Massivkonstruktionen,
 Massivbrücken stb. ma-
 gyar megfelelői 250
 mászik, mint a tetű 334
 Máté — Mátyás 142;
 Mátyás 97
 Máté-ház 97
 Mátyáscsurgó (=Sau-
 kopfquelle) 406
 Mátyáshegy 401
 Matyontúl 106
 mázer, maser — mézer 2, 3
 még egyszer — mégegy-
 szer 485—6
 meghal 270
 meglepetés 272
 megnyugodott — inaktív
 264
 megold, megoldás, megold-
 datlan, megoldható,
 megoldott 267, 270
 Megye, Megye 98, 101
 Meggyesi 211
 Méhes-tábla 106
 Méhes-Papucs 105
 mellső 491—2
 méltányol 272
 méltat 272
 mély víz — magas víz 489
 Mengula 215
 menyecske | Pista, a ~
 214
 meo — meó 3
 Mérőmező (=Kilen Ová-
 sz) 419
 Mesej alias Vavretska Já-
 nos 218
 mesterséges tenyésztés 351
 Mészáros másképp Csan-
 kó Ferentz 218
 Mészáros Jakabb Ferentz
 218
 Mészáros Jantsika János-
 né 218
 Mészáros Gyúrtsó József
 218
 Mészáros Magyar Anna
 218
 Mészáros másképp Ré-
 vész Istvány 218
 Mészáros másképp Sa-
 lamon Veronika 218
 Mészáros Sántika János
 218
 Mészáros Szoknyás And-
 rás 218
 Mészáros Veres Tréza (Vö-
 rös) 218
 MeszesTót Mártony (Tóth,
 Tótt, Tótt) 218
 mézer — maser, mázer 2,
 3
 Mézes-tó 105
 mező 455
 Meződomb (=Wiesbergl)
 416
 Miami 6
 (Michael) Magyar ali-
 ter Floris 218
 Mihály 150, 178
 Miklós 150
 Mikolovits másképp Szke-
 lár Julis 218
 Mikolovits másképp Szkle-
 nár Mátyás 218
 Miksa 178
 mint úgy 130
 mi para, mit para, mit
 parán? 353
 Mirtül 153
 Misefa 121
 Míszin-fődek 98, 102
 mláka 454
 Moholányi másképp Sán-
 dor Mátyás 218
 mokasszín 106
 mokolya — amerikai mo-
 gyoró 480—1
 Molnár különben Bra-
 csek Imre 218
 Molnár Deák István
 218
 Molnár különben Hideg
 Ferentz 218
 (Martinus) Molnár alias
 Rucsó 218
 Molnár Tóth György (Tót)
 218

mondj: Krisztus, Uram
Jézus, oszt döngölj 469
Monika 150; *Monika* —
Mónika 153
monstre 245
monte Nandor 404
Montessori-módszer 6
Montgolfier gömbölygeje
 111
Montgolfió-hajó 110
mór 93, 98
mormiczol 220
Morotva — *Morotvahát*
 105
Morse, Morse-jel — *morze-*
jel 3, 7
mortalitás 270
Morva, Morvay 128
Mórvetű 93, 98, 99
morzejel 7
morzézik 7
Mosóhel 93
most már ámen, most már
Jézus 468—9
mozgó — *aktív* 264
mozi — *filmszínház* 480
munkaszünetes — *munka-*
szüneti 248—9
Murin Tóth Jozsef (Tótt)
 218
murmucz-orrú 220
mutatis mutandis 9
Mutso vagy *Kolosztanyi*
Jánosné 218
műt, műtevés, műtétel,
műthető, műtött 265

N

nádas 454
Nádorkut 407
Nádos-lapos 98
Nagh Wymal 400
Nagy 213
Nagy másképp Borjú Mi-
hály 218
Nagy Dukai György
 218
Nagy Jakab Mihály (Ja-
kabb) 218

Nagy hajú Tóth Mátyás
 218
Nagy István Maris, Ta-
káts István felesége 218
Nagy Márton, másképp
Borjú Kató 218
Nagy Mártony másképp
Drénai 218
Nagy Márton János 218
Nagy Martzi János 218
Nagy Mihály Palya 218
Nagy Miksa Martzi 218
Nagy Pásztor Mihály 218
(Thomas) Nagy Pásztor
 218
Nagyferkó 211
Nagyfenyves 101
Nagy-Hárs-hegy 403
Nagyhajú Tót 216
Nagy hegy alatt 106
Nagy-Kopasz-hegy 411
Nagylóbarok 98
Nagy-rét 413, 415
nála 267—8
Naphegy (= *Sonnen-*
berg) 415
naprakész 484
Napvendéglősrét (= *Son-*
nenwirthswiese) 413
NDK-s 132
negyedjére 355—6
Nekupi 212
nemecsek 335
Németh 210
Németi 128
német juhászskutya 480
Németvölgy (= *Teutschen-*
thall) 408
nemigen — *nem nagyon*
 250—1
nemzeti bokréta, kokárda
 225
Nenyomorog Lőrincz (csúf-
 név) 218
Neogrády Berenyi Már-
tony 218
neuroticus — *neurotikus*
 278
New Delhi-i — *new delhi*
 — *New Delhi* 241—4

New York 6
nézzük meg! 68
Niagara 6
Nicolette — *Nikolett* 153
Nikolausz 120, 121
Nincs a teremtésben vesz-
tes, csak én 444—5
Nitrai Bartoss József 218
noah — *noha* — *nova*
 483
Nokka 212
Nóra — *Eleonóra* 153
női szeszély 232
nulla — *cifra* — *zéró,*
zérus 372

Ny

nyakorján 340
Nyáras, Nyáras útja 104
nyargalóc 340
Nyárs-hegy (= *Spiess-*
berg) 415
Nyelk 402—3
nyers 303—4
Nyilas 98, 101
Nyilas-erdő, Nyilazott-er-
dő 101
Nyilatka vagy *Földházy*
Mártony 218
nyilvánít | véleményt ~
 66
Nyitrai Bartos József
 218
nyomás 455
nyomdakész 484

O

(*oda*) *döngöl* 214
ódal 455
Ochsen Ried 402
ohm 9
Oidipusz — *Ödipusz-*
komplexum 6
Ókulumávévész 214
Oláh másképp Vak Pál
 218
Olaszi 128
Olivia — *Olívia* 153

olyan, úgy mozog, csinál
 vmít, mint egy (anya)
 lajhár 334
 Ómás-kerték 98, 99
 Omlás alatt 106
 omt, ont 372
 Oravec Pálinkás János
 218
 Orbánhegy (= Urbani-
 berg) 415
 orkán (kabát) 170
 Oroszi 128
 Orsolya 349; Orsolya —
 Urzula 142
 Orvos-kút 407
 Oszvöld vagy Keszegh Ist-
 vánné 218
 osztódás 356
 óvintézkedés 266

Ö, Ő

Ödipusz-komplexum —
 Oidipusz 6
 Ödön 213
 ökörhál 469
 ökörpásztor 341
 Ökörusztató 99, 100
 önküürítő kocsi — döm-
 per 250
 öntés 454
 Ördögárok (= Teufels-
 graben) 403
 Öregagácis 101
 Öregkés 214
 Öreg-Lóbár 98
 Öregtölgyes 101
 Örmező (= Feldhut-dűlő,
 Feldried, Velried) 416
 Őrs — Eörs 142
 Őrsőd 413
 Őrszemszállítás dombja 413
 őszvejáró társaság 458
 Őzséb 481—2

P

páholy 460
 Pajor János Bak 218
 Pajor különben Ketskés
 Ferencz 218

Pál 150
 (Josephus) Palánky alias
 Benkő 218
 pallag ~ parlag 455
 Pallag 99
 Pál-hegy 404
 Pálvölgy (= Paullithall)
 414
 Papészer 104
 Papi 121
 papucs 105
 Papucs-hegy 105
 pára 306
 paradicsom 136—7
 Paradicsom 213
 paralízis — paralysis
 progressiva 8
 parány — parányi 302
 parlag ~ pallag 455
 parlamentum 345—6
 part 455
 partajja 455
 Parti-erdő, Partierdő 99,
 101
 Parti Kiss Ferencz 218
 pasa 'basa', 'legelő' 402
 Pasarét 402
 Pasteur — pasztöröz, pasz-
 törözött tej 6, 7
 Pásztor 211
 Pásztor alias Blasko Jo-
 seph Danics (custos vi-
 tulatorum) 218
 Pásztor Ludányi Anna
 218
 Pásztor Nagy Andrásné
 219
 Pásztor Nagy Mihály kü-
 lönben Blaskó 219
 pasztöröz, pasztörözött tej
 — Pasteur 6, 7
 Pata 212
 patak 454
 Pataki Pásztor József 219
 Pataky Szüts András 219
 patél, patéló 93, 99, 100
 patélóhel 93
 Patélóhel 93
 páternoszter — pater nos-
 ter 9

pathologus 264
 patika — bodega — butik
 373
 Patika Tóth Maris 219
 Patissa Sóti János 219
 patrónus 226—7
 Pável 178, 179
 Pazarló Mártony Eörsze
 219
 Pázmándi 213
 Pecona 212, 215
 Pejer különben Nyerges
 József 218
 Pempe (< pempő 'híg
 sár') 214
 Perc 215
 Perces 214
 Persei Kovács János 219
 Persze Kovács 216
 Persze Kovács Mária 219
 Péter 120, 150, 178
 Péterhegy (= Feldhut,
 Petersberg) 415
 Petneházy réte 413
 pettyespony 469
 pihe 304
 Pijje 214
 piknik 227
 pikszis — boks — buk-
 sza — bukszus 373
 Pikundi 215
 Pilis 411
 pille 304
 Pírik Szabó Jánosné 219
 pincszínház 135—6
 (Stephanus) Pincsuras ali-
 as Juhász 219
 Pintek Kovács István 219
 pír 302
 (Joannes) Pütnik alias
 Bákó 218
 Pütnik Szabó János 219
 pizzicato 9
 placc 227
 plága 455
 Planck-állandó 6
 plein air 9
 Plétyka-domb 97, 102
 pneumatisatio 278
 pokolra száll 468

- Polca* (< *Pócza*) 214
Polgár-hegy (= *Burgerberg*) 408
Pomázi Kurdi András 219
Pomtsin vagy is *Hajba Mihály* 219
Pongrácz különben *Dobants József* 219
Pongrácz György különben *Szószeke* 219
Porbafingó 'zömök, rövid lábú asszony' 214
porcelán — *fajansz* — *kédestény-keménycserep* 279—83
porond 455
Port Arthur 6
pótkocsi 170
Potyáj 212
Pozsony — *Bratislava* 6
Pozsonyi-hegy 404—5
pötönye 469
Priessnitz, Priessnitz-borogató — *priznicborogató* 7
priznicez — *Priessnitz* 7
probléma és *családja* 66
prognosztór, prognosztöröz — (*ügyeletes*) *előrejelző* 482
progon ~ *progony* 455
progresszió — *rosszabbodás* 264
proletár, proletariátus, proletarius 223—4
promonát 455
proszтата — *prostata hypertrophia* 8
Psomer Szabó Mátyás 219
puccs 227—8
pulmonális 264
Pulya Vászony 221
Punbla János Kolosváry 219
Pup Gerencsér 211, 212
puska, isten puskája 'persely, templomi persely' 220—1
puszpáng — *bukszus* 373, 480
puszta 455
pümpügés 304
- Q**
- Qualiton koktél* 232—3
quartett — *kvartett* 4
- R**
- Rabasszon-kuttya, Rabasszony kútja* 99, 102
Rácfefejszke (= *Raitzenköpfl*) 407
ráckapu 221
radar (réder) 2, 3, 418
radír — *törlőgumi* 480
rákgyanúba keveredik 269
rám jutott az isten puskája lövése 220
ráta 476
Ravaszlyuk — *Ravaszlyuktava* 105
realizál 66
realizálódik 70
rebécégzés 267
Rebeka, Rébék 120
recept — *vény* 480
refrén 9
regresszió — *javulás* 264
relékapcsoló — *jelfogó, jelszer; mágnescapcsoló* 135
Remes István aki különben *Adamkonak* is neveztetik 219
rendicsek 335
reneszánsz — *röneszánsz* 4
répa | *esküszik, szabadodik, mint a* ~ 470—2
reptelen 340
repülő-hajó 110
Resbár másképp *Peregéli János* 219
Reslár másképp *Pessegghi János* 219
resektio — *reszekció* 4
részemről Jézus 468
részesül 272
rét 454
rétajj 454
rét — *kaszáló* 476
rétpart 454
Révész vagy *Mészáros András* 219
rez 'magas fennsík, erdőbeli irtás' 400
rezerv 264
Rézvál 400
Rezut 400
Rezső — *Rudolf* 153
ri 'rév' 98
Richard — *Richárd* 153
Rí-erdő 98, 101
rigójancsi 232
rigómadár 128
Rigyáci határ mellett 106
rizikó 264
rizni — *csille* 412
Rita 150
Róbert 150
Rókajuk — *Rókajuk-patak* 105
Roland — *Róland* 153
Romhányi másképp Vorinák György 219
romt, ront 372
Ronald — *Rónald* 153
(Martinus) Roszkozni alias Gyönyörű 219
rosszabbodás — *progresszió* 264
Róth vagy *Veres István* 219
rozium 341
Rozmán 210
Rózsa másképp *Varkó János* 219
Rozsda 213
röneszánsz — *reneszánsz* 4
Röpüllő-főd, Röpüllő-fődek 98, 100
Rudlovssky vagy *Radolsski Éva* 219
Rudolf — *Rezső* 153
Ruzsa v. Sági Mihály 219

S

safe — széf 419
 (Andreas) Sági alias Pe-
 reg (Sághy) 219
 sajtókész 484
 sakk-club 460
 sampon — shampoo 8
 Samu — Sámuel 142
 sanálandó 278
 sanatóriós 264
 sánc, sáncpart 454
 Sándor 121, 150
 San Francisco 6
 Sánta Mészáros István
 219
 SánttaMolnár Páll 219
 Sánha Mészáros János 219
 Sára 120
 Sárfehér 101
 sárgaföld | meggyógytja
 a ~; nem segít rajta
 már csak a ~ 348; le-
 hord, leissza magát, le-
 szid a ~ig 347—8
 Sárkán-gödör 99, 102
 Sasad, Sasadi-hegy 408
 Sas-hegy 408—9
 Schleim másképp Polyák
 Salamon 219
 scraper (szkréper) 419
 Sebestyén Tóth János
 (Tóth) 219
 selectált 278
 sémék ~ sémjék ~ sém-
 jék 454
 senyv, senyvesztő 266
 Seregélytánc (= Staren-
 dantz, Starentanz) 415
 sérte ~ sörte 'setosus, hir-
 tus, hirsutus' 221; sér-
 te ~ sörte — vad 'vad-
 disznó' 221—2
 sertefa 222
 serte-kapu, Sertekapu, Ser-
 tekapu köz 221—2
 sérte-seprű 221
 sertés fűfű 222
 serum — szérum 4
 Setak 212

sexualis — szexuális 4;
 sexualis paranoia —
 szexuális 8
 shampoo — sampon 8
 Siegfried — Szigfrid 153
 sikertelen 130
 silicosis — szilikózis 4
 silijt 109
 silőzőkombájn 251
 Simon különben Bakó Mi-
 hály 219
 sinus 9
 Sipka kikülönben Gelyó
 Mihály 219
 Sípos 214
 situacio 264
 skansen (skanzen) — fa-
 lumúzeum, szabadtéri
 múzeum, tájmúzeum
 131, 132
 Skivrek különben Karaba
 Mártony 219
 Slapu különben Hajdu
 Gergely 219
 Solthy Mihály különben
 Csulo 319
 Solthy Mihály különben
 Gubov 319
 Somogy 121
 sor 476
 Sóré ~ Söré [Sor-erdő]
 93, 98
 Sóré-erdő 98, 101
 Sóré-fődek 98
 Sor-erdő 101
 só-rév 98
 Soronics 213
 sémjék ~ sémék ~ sem-
 jék 455
 Söprűnyargalló 98, 102
 sötét-smaragd 195
 Spanyolrét (= Spaniol
 Wiese, Spanische Wie-
 se) 415
 splendid isolation 9
 Strasbourg — Strassburg 6
 stationer — változatlan 264
 status 264
 sték 454
 Stella — Sztella 153

Stofsa másképp Rán Já-
 nos 219
 stopp 462
 Strasse 408
 suite — szvit 4
 suspensio — szuszpenzió 4
 sustyák 170
 Svábhegy 407—8
 Sylvia — Szilvia 142
 symposion — szimpozion
 — szimpozium 7—8

Sz

szabadtéri múzeum l. skan-
 sen
 Szabad-fődek 100
 Szabó 210, 213
 Szabó István ki külön-
 ben Kollári 219
 Szabó ki különben Pilrik
 János 219
 Szabó Simon Mihály 219
 Szabó vagy Szoknyás Jó-
 seffné 219
 Szabó Csapó János 219
 szabadik, mint a vörös-
 hagyma, mint a répa
 470—2, mint koldus a
 vaj előtt 472
 szabadónak bot az abrakja
 472
 szaharin — cukor 373
 szájadék, szájazat 265
 szájaztatás 265
 szakadás 454
 Szakadát — Szakadatkút
 105
 Szákás 214
 Szalay vagyis Pajor Ör-
 zsebeth 219
 Szalkai Papp János (Szal-
 kay) 219
 szálla alá poklokra 468
 szállahfődek 455
 Szálláshel 98, 101
 szállógömb 111
 szálló-hajó 111
 Szalonnás-árok 105
 Számi-Vincze 211

számít — számol 271
 Szaniszló 179
 szántóföld 455
 szardínia 469
 szárnyasegér 371
 szavazatgyűjtő láda, szavazódoboz, szavazóláda, szavazószekrény 358
 Szavéta — Erzsébet 142
 szeder — eper 366
 saje — safe 419
 szék 454
 szédföld ~ székes 454
 széksós föld 454
 széklift 109
 szekrénykész 484
 széktó 454
 Szélesebb Mocsár (= Breiter Morast) 413
 szelgömb 111
 szállapta 111
 szembeni 275
 személyazonosság 490
 személyi sérülés 249
 személyzet 357—8
 Szemlőhegy, Szemlőhegyi út 400—1
 Szende 142
 szender — szendergés, szendereg 302
 Szentei Nagy János 219
 Szépjuhászné 413
 Szépvölgy (= Schönthall) 413
 (Joannes) Szeredy alias Aczy 219
 szerelmes levél 232
 szerepet visz 57
 szerettem volna lenni 443
 szérum — serum 4
 szérűskert 455
 szexuális — sexualis 4;
 szexuális — sexualis
 paranoia 8
 Sziántó Sándor Páll (Sziántó) 219
 (consors Michael is) Sziántó alias Balogh 219
 sziget, sziget fara, szigetóra 454

Szigfrid — Siegfried 153
 Sziklák (= Felsen) 405
 Szilas ároknál 106
 szilikózis — silicosis 4
 Szili Tóth János 219
 Szily másképp Toth Mihály 219
 Szilvia 150, 153; Szilvia — Sylvia 142
 szimbólum 464—6
 szimpozium 357; szimpozium — szimpozion — symposion 7—8
 Szinaj Tóth Mihály 219
 színt | negyedik ~ 490
 szinuszos változás 9
 szipoly, szipolyoz 307
 szita | az apját agyonütötte, megölte a ~; kiköti a szitát 334
 Szitai különben Vladár Mihály 219
 szívser 266
 szlatina 454
 Szentár Vigh János 219
 szobacsek 335
 szófejtő szótár 119
 szoknya — alj 480
 szorít — szurkol — drukkol 355
 Szórá 98
 szóróhel, szóróhely 93, 98
 Szóróhel 98
 szoros 476
 Szótér, Szóttírisz 487—8
 Michael Szőke alias Pásztor (Michael Pásztor alias Szőke is) 219
 Szőlő-hegy (= wein gebürg) 414
 Szőlőfődek 98
 Szőpöcki (< Köpöd ki!) 214
 Sztella — Stella 153
 szurdok 455
 szurkol — szorít — drukkol 355
 szurkos 455
 szuszpenzió — suspensio 4

Szücs Kovács György 219
 Szüntelen 214
 szüredék, szürelem 266
 szürle, szürlet 266
 szűrő 266
 szürü 455
 szvit — suite 4

T

Tabáni határ (= Tabaner Hüttung) 413
 Tabáni legelő (= Tabaner Hutweide) 413
 Tabáni-legelő-domb (= Tabaner Hutweideberg) 413
 Tabányi Bonots János (Tobányi is) 219
 Tabányi Kozma Mihály 219
 Táborhel — Táborheli-kerték 105
 Táboros (= Rothelacke) 406—7
 Tádé 178, 179
 tájmúzeum 1. skansen
 Takács ki különben Komáromy János 219
 Takács különben Fületlen György 219
 talmud 467
 Tamás 120, 150, 178, 179
 tanárember 128
 tánccsárdás 134
 tánczenei koktél 232
 társaskör 460
 társulat 460
 Tassizs ('teddide-teddoda legény') 214
 tea — csája 373
 teenager — tizenéves 420—2
 Téglakemence 98
 tehénjárás 455
 Tejte (< Gyere, te!) 214
 Tekenő — Tekenőhegy 105
 tekerület 455
 Telkes-fődek 100
 Temető 97
 Temető-erdő 98, 101

Templom-kert, Templom
ucca 97
tengelykapcsoló — **kup-**
lung 480
tér 454
terápia 278
tercel 9
terén, téren 268
Teréz — Terézia 153
terime, térime 265
terminus technicus 9
tesz | **panasz tárgyává** ~ 66
tetű | **mászik, mint a** ~;
úgy jár, mint a ~; **las-**
san síhet, mind a ~;
us sēt, mind a ~ 334
tevepárduc 340
tévész, tévészet 480
Texas 6
therápia 278
Thomas-salak 7
Tibor 150; **Tibor — Ti-**
borc 142
Tihy Kováts János 219
Tigérhát 103
Tikos 212
Tiloson-tul 106
tínójárás 455
tintatartó — **kalamáris**
 369
tisztás 454
tisztasági fürdő — **tisz-**
tálkodási fürdő 248
tisztes 272
tisztított baromfi, csirke 484
Tizedessziget — Tizedes-
tó 105
tizenéves — teenager (ti-
nédzser) 420—2
tizenvalahányévesek 421
tó 454
Tobányi Nagy Károly 219
(Paulus) Tobányi Tót 219
Tóbükke 106
Tokai Varga József 219
Toldi 213
tolerál, toleráló — **elvi-**
sel, eltűr, tűr 264
tolstolobik 469
Tomsi Nagy Tamás 219

Torma föld (= Krenfeld)
 410
Tót, Tóth, Tótt, Totth,
Tooth, Tot 216
(Joannes) Tót alias Be-
háj 219
(Andreas) Tót Béres
 219
(Josephus) Tót Komáro-
mi alias Nagy hajú
 219
(Andreas) Tóth Bombis
 219
(Franciscus) Tóth aliter
Napkeleti 219
Tóth Mihál Panna 219
totó 352
Totojka 212
(Andreas) Tótt alias Bra-
nyik 219
több, többszörös, többtagú
mondatrész 446
tőle fiatalabb, nagyobb 308,
 310
tömör híd, szerkezet 250
töpe 469
törfelület 265
törőlgumi — radír 480
Török alias Csillag Já-
nosné 219
Törökvész 401—2
történik | megállapodás
 ~ 66
törvénnyel 264, 265
törvény 306
töttés 454
Trabant — darabont 373
Trafikos 211
trágya — draszté 372
Traufi Nagy Tamás 219
(özv.) Travicska avagy
Tökevicske Andrásné
 219
treff 456
Troska kikülönben Hra-
mada János 219
tsetsiszákos fia hordó 340
Tsutsumi Tsuyoshi —
Cucumi Cujosi — Csu-
csumi 130

tud | tudnák — tudnék
 441
túlélés 270
túltápláltság 266
Tünde 150
Tündérhegy (= Am Him-
mel) 406
Tündérszékla 405
tündöklő 306
tűr — tolerál 264
tűrőképeség 264
Tüske 213
Tyem Bözsi 215
Työttyör 215

U, Ű

ugar, ugarföld 455
Ugarfődek, Ugar-fődek 99
ugrány 340
úgy jön, mint az anya-
tetű 334
úgy, mint úgy 130
Uhlitz másképp Szinay
Rosalia 219
Új-kerték [Új kertek] 98,
 99
(Michael) Új Ország 219
ulcerálódott 264
umka ~ humka 455
Uri-Farkas 212
Urasági-fődek 100
urna 358
Urosági-ház 98
Urzula — Orsolya 142
Ussáncája — Ussánciggy-
gya — Ussáncpatak 105
Úszató, Úszatóhát 103
Úti-kút (= Strassbrun)
 416

Ű

űrjárás 455
üzemkész 484

V

vad — serte ~ sörte 221—
 2

- Vadaskert* (= *Thiergarten*) 403
Vadászház 97
Vadkerti Galambos Páll 219
vágójárás 455
Vágott 101
Vágott-erdő 98, 101
Vajdabérc 405
vakuum — *horror vacui* 8
váladék, váladékozás 266
váldöllő 455
Valenta vagy *Csáki András* 219
vallástétel 465—6
változatlan — *stationer* 264
váltság 'válság' 69
Van Allen-övezet 6
vápa 476
Varga másképp *Adamkovits Martony* 219
Varga vagy *Zubai Mária* 219
Varjú-domb 415
Varjúmező 410
Városi-rét 413
Városkút 407
vasalatlan beton szerkezet 250
vasbeton szerkezet 250
Vasiles — *Vaszilesz* 153
Vaskapu 103
vasmacska 115
Vatskovits vagyis *Bacsovics István* 219
(Joannes) Vavrecska alias *Meseg* 219
Vavrecska másképp *Mesei Katalin* 219
véce 351—2
Végh különben *Mikolovits Katalin* 219
Végh Simon felesége aki *Bogarasnének* nevezte-tik 219
végrehajt 57
vegza 228
vegyezsbarom járás 455
Veit Stoss — *Wit Stwosz* 6
véleményt nyilvánít 66
véletlen 306
vény — *recept* 480
(Paulus) Veres alias *Lolia* (puer *Zingarus*) 219
(Eva) Veres alias *Ribe-rik* 219
Veres Mészáros Miska 219
Vérge-vőgy — *Vergavőgyi-gödör* 105
Vérhalom (= *Blutegel, Bluthügel*) 401
Verőczei Nagy András (*Verőczey*) 219
Verőczei Nagy János 219
vesz | *kezdését* ~i 57
vételkész 484
Vezéd 406 —
Vezérhalom 407
Vietovis másképp *Tsonka János* 220
Vigadomb (= *Lusthügel*) 415
Vigh vagy *Bugyoschel Jánosné* 220
Vigh vagy *Viskots Ist-vány* 220
vigy 455
vigyor 305
Vikszos 214
Viktor 213; *Viktor* — *Győző* 142, 153
Viktoria — *Viktória* 153
Világi 98
Világtakarékossági Nap — *Takarékossági Világnap* 251—2
villámzár — *zippzár* 480
Virág — *Flóra* 142
Virág vagy *Lovasics János* (*Lovasi is*) 220
Virányos 405
Virradó 404
vis maior 9
visz | *szerepet* ~ 57
vizontlátás — *vizontlátás, a vizontlátásra* — *a vizontlátásra* 354—5
vízikefe 469
vízikos 469
víziszita 469
vizitáció — *visitatio canonica* 8
vlecska 170
vonatán 70
vonaglás, vonaglik 266
vongálás 266
Voritsek másképp *Bernáth Mária* 220
Völgyér — *Völgyérhát* 105
(Franciscus) Vörös alias *Gyömör* (*neocolonus*) 220
vöröshagyma | *eszküszik, szabódik, mint a* ~470—2
Vretaris másképp *Csonka János* 220

W

Wartburg márkanév 131
Wit Stwosz — *Veit Stoss* 6
Wrocław — *Boroszló* — *Breslau* 6

Y

Yvette — *Ivett* 153

Z

Zabasztag 213
Zab Farkas János 220
zafiriáda 117
zéró, zérus — *cifra* — *nulla* 372
zipp 462
zippzár — *villámzár* 480
Zoltán 150, 151, 152
Zölbei 211
Zöld árok, Zöld mál (= *Grüner Graben*) 414; *Zöldmál* 400
Zöstör (< *Östör*) 214
Zrinyiász 117

Zuboti Varga Jánosné
20
Zugliget (= *Auwinkel*,
Schauwinkel) 405–6

Zs

Zsellérfődek 100
Zsellér-füzes 101

Zselérré-erdő 101
Zsenmin zsipao 244–5
zsilettpenge – *Gilette-*
penge 7
zsilip 454
Zsilka Hajdu István
220
Zsofi Magyar Mihály (*So-*
fi is) 220

Zsolt 150
zsombék ~ *zsombó* 454
zsombókos 454
Zsöllér-fődek [*Zsellér-föl-*
dek] 98
Zsöllér-füzes 99
zsugel ~ *zsukel* 1. *dzsugel*
Zsuzsanna 120, 150, 151;
Zsuzsánna 154, 178;
Zsuzsa 153

TÁRGYMUTATÓ

- á hangszínképe 258—9
 Ady: *Nyakatokon vad, úri tatárok* 442—3
 agyon- igekötő 208
 aktuális tagolás 198
 alakváltozatok 365—6, 372
 alany / metonimia ~ ként 48; ~ és állít-
 mány egyeztetése 247, 276
 alanyi ragozás értelmezése 441; alanyi—
 tárgy ragozás 275
 algoritmus 313—21
 állandó(sult) szókapcsolatok 205, 207,
 208; ~ elemeinek összekeverése 271—4;
 ~ az Etimológiai Szótárban 377; ~
 az orvosi nyelvben 269—70
 állatnevek / határozott névelő ~ előtt 394
 alliteráció József Attilánál 191—2
 állítmány / névszós ~ újabb prózánkban
 180—2, 184; nominális — igei ~ Kosz-
 tolányinál 195; az ~ bővítései
 Németh Lászlónál 42—8; ~ nélküli
 mondat 276—7; ~ egyeztetése az alany-
 nyal 247, 276
 A magyar nyelv értelmező szótára 365—6,
 369, 374; ~ szavainak végződés sze-
 rint megoszlása szófajonként 29—37;
 ~ szóanyaga, annak tételes rendezése
 321—33
 A magyar nyelv hete 363—4
 A magyar nyelv történeti-etimológiai szó-
 tára 369—78
 amerikai iskola 198—9, 201
 -an, -en ragos határozó Németh Lászlónál
 43—4
 anyagnévi jelző írásmódja 250
 anyanyelv / magyar ~ használata Szlo-
 vákiában 165—74
 anyanyelvi oktatás 427—8
 átírás / japán tulajdonnév ~a 130; kínai
 nevek, szavak ~ a 244—5; újdörög
 személynevek ~ a 353—4
 átképzeléses előadás 187
 bal- előtagú összetételek 377
 -ban, -ben ragos határozó Németh László-
 nál 45
 bányaműszók 233—5
 becenévszerű keresztnévek 153—4
 be- igekötős összetételek az orvosi nyelv-
 ben 267
 bel- előtagú összetételek 377
 Benedek László: Magyar pszichológiai
 irodalom 473—4
 beszédészlelés 124, 126
 betűrim József Attilánál 191—2
 beszédhangjaink kapcsolódása 379—80
 betűrendszer 237—8
 betűszó/idegen ~ átvétele 2—3; ~k
 írásmódja 441; idegen ~k a szaknyelv-
 ben 1—5, 6—10, 417—9; ~s összetéte-
 lek 132; l. még: mozaikszók
 bevezető formulák 274
 birtokos jelző — részeshatározó (*Duná-
 nak, Oltnak egy a hangja*) 354; birtokos
 és minősítő jelző sorrendje 174—7
 bonyolult fogalmazás a tanári beszédben
 56—7
 bőbeszédűség a tanári beszédben 58, 65
 bővítmény / az állítmány ~ei Németh
 Lászlónál 42—8; halmozott mondatrés
 ~e 449—50, 452
 Brassai Sámuel 85
 Buda magyar dílőnevei 398—416
 budapesti iskola 197
 budapesti keresztnévadás 149—156
 buli és társai 322—4

célhatározó 443

Celsius-fok kétféle rövidítése 485

centrum – periféria a nyelvben 202–3

cím/hosszú, banális ~ a nyelvi humor eszközeként 19; ~ek az orvosi nyelvben 277; határozott névelő ~ek előtt 395

családnevek írásmódja 239; /-*val*, -*vel* ragos családnevek írásmódja 441; *z* hang ~ előtt 241; családnév és ragadványnev sorrendje 212; l. még: idegen tulajdonnevek, jellemnevek, ragadványnevek, személynévek, tulajdonnevek, vezetéknev

csillagnevek/határozott névelő ~ előtt 395

definíció közkeletű szó helyett a nyelvi humor eszközeként 15

diakronia – szinkronia 201

dülönevek/Buda magyar dülönevei 398–416; határozott névelő ~ előtt 394

e hangszínképe 259

egybeírás – különírás 132, 250, 485–6

egyeztetés 247, 276

-*egyháza* utótagú helynevek 122

egyszerű és összetett mondat/halmazott mondatrészes mondat ~ok közé sorolása 447, 452

ejtésváltozatok stílusértéke 379, 383–9 *el*-igekötő 491

elektronikus számológép bekapcsolása a nyelvészeti kutatásokba 311–21

elemzés/téves ~ a nyelvi humor eszközeként 13; ~i kérdések 442–5; ~i kérdések a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 437–8

előbeszéd elemei a tanári beszédben 65, 67–8

élő nyelvek tanulmányozása 86

elszemélytelenedés a tanári beszédben 67

elvontság a tanári beszédben 67

-*ember* utótagú összetételek 128

emócionális elemek halmozása a tanári beszédben 58–9

erdészeti szaknyelv kialakulása 156–65

értelmező 444; ~i értékű főnévi igenevek

újabb prózáinkban 183–6

Értelmező Szótár 1. A magyar nyelv értelmező szótára

és előtti vessző 245–6

Észak-Bácska térszíni formáinak köznevei 453–5

etimológia/naiv ~ a nyelvi humor eszközeként 13

Etimológiai szótár 1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára

eufemizmus az orvosi nyelvben 270

Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között 236–9

fantázianevek/idegen ~ 9

feladatok a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 430–7

feliratok 349–50

felkiáltójel elhagyása 351

felkiáltó mondat a tanári beszédben 62

feltételes mód/a ~ egyes szám 1. személye (*tudnák – tudnék*) 441; ~ használata szerénykedésül 283–6

Finnugor Intézet (Berlin) 145–6

fogalmazási hibák 349–50, 351

Fogarasi János 85

fokozás/helytelen ~ a nyelvi humor eszközeként 16

fonetika/a ~i kutatás általános kérdései 124–5; a ~i kutatás eszközei 253

fonológia/centrum és periféria a fonológiában 202–3; ~i rendszerek, szerkezetek 126–7; a ~i funkció Riedl Szendénél 84

formális tagolás 198

formalizmus – funkcionálizmus 199

földrajzi nevek/jelöléstágulással keletkezett ~ 103–6; határozott névelő ~

előtt 391–4; a ~ gyűjtésének módszertani tanulságai Feketeerdőn (Győr-Sopron megye) 90–102; l. még: Kálmán

Béla: A nevek világa; dülönevek, helyesírás, kiejtés, utcanévek, helynevek

főnévi igenév/személyragos ~ 441; mondatot helyettesítő ~ újabb prózáinkban 180–8; kifejtő-magyarító főnévi igeneves szerkezet 444; mellékmondatokkal egyértékű főnévi igeneves szerkezetek 444

- frazeológiai egység / ige a magyar ~ekben 204–9
 frazeologizmus / a ~ meghatározója 205, 208–9
 frekvenciamenet 254–5; a ~ hangsúly-jelző szerepe 261
 funkcionális felépítés / a mondat ~e 198
 funkcionalizmus / ~ – formalizmus 199; ~ – strukturalizmus 195, 198, 200

 gazdaságosság a tanári nyelvhasználatban 65, 67
 genealógiai nyelvosztályozás 86
 gépi lista 321–33
 glosszematika 199
 Gombocz Zoltán 81–3, 198–200
 gondolatkihagyás a nyelvi humor eszközeként 17–8
 görög szavak latinok alakban 7–8
 grammatikai struktúra 198
 gúnynévadás egy Vas megyei kis községben 210–5

 gyakoriság / a szókinés ~ szerinti megoszlása Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményeiben 293–4
 gyűjtött tablók 328–33

 halandzsza a nyelvi humor eszközeként 21
 halmozott mondatrész / morfológiai eltérés ~ tagjai közt 450; ~ tagjai közti viszony 448–9, 452; ~ es mondatok 446–52; ~ es mondatok osztályozása 449–50, 452; ~ szórendje 450–1, 452
 halnevek 469–70
 hang / a ~ hosszúsága 253; a ~ rezgés-száma és magassága 254–5; a ~ok megoszlása József Attilánál 52–3
 hangbetoldás / fölösleges ~ 388
 hangészlelés 124, 126
 hangfrekvencia 254
 hangképzés 379–89; a ~ pszichológiája 124, 125–6
 hangképző szervek fiziológiája 124–5
 hangkiesés, hangkivetés 388
 hanglejtés 254–62; a ~ nyelvi szerepe 256–7; suttogott ~ 257–60
 hanglejtéscsúcs 260
 hanglejtésformák 256
 hangmagasság 254–6; ~ – moduláció 256
 hangmagasság-változás 254–6
 hangnyomás / hangsúly és ~ divergenciája 261
 hangnyomástöbblet 262
 hangsúly / ~ és hangnyomás divergenciája 261; ~ József Attila Az a szép, régi asszony c. versében 50
 hangsúlytévésztés 261
 hangszínelemző készülék 253
 hangszínmódosulás 262
 hangtörvény 88
 hangutánzó-hangfestő szavaink 328
 hasonlat / Illyés Gyula ~ai 39–40
 hasonlító határozó 445
 hasonulás / részleges ~ 384–5; teljes ~ 385–6
 határozatlan névelő használata 275–6
 határozó / a *van*, *vannak* szerepét is betöltő ~ 442–3; hasonlító ~ 445; ~i bővítmények Németh Lászlónál 42–8; l. még: kettős határozói vonzat
 határozott névelő használata 275–6; tulajdonnevek előtt 231, 390–8; címek előtt 395
 helyesírás / az akadémiai ~ előzményei 236–9; ~i alapelvek 238; ~i feladatok a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 438–9; ~i hiba a nyelvi humor eszközeként 21–2; ~i hibák az orvosi nyelvben 277; felkiáltójel használata 351; kötőjel használata 246–7, 352; közékezés 277; vessző *és* előtt 245–6; egybeírás – különírás 132, 250, 485–6; anyagnévi jelző írásmódja 250; nagy kezdőbetű – kis kezdőbetű 251, 352; intézmény, vállalat osztályának, szervének írásmódja 251; japán tulajdonnév átírása 130; kínai szavak, nevek átírása 244–5; újgörög személynevek átírása 353–4; idegen tulajdonnevek írásmódja 5–6, 239; (idegen) utónevek (keresztnevek) írásmódja 142, 153; *-val*, *-vel* ragos családnevek írásmódja 441, idegen szavak (szakszók) írásmódja 1–10, 131, 239, 278, 417–9; *-i-vel* végződő több-elemű helységnevek *-i* képzős származékának írásmódja 241–4; összetételek írásmódja 239; utcanévek írásmódja 352
 helynevek / *-i-vel* végződő kételemű ~ *-i* képzős származéka 241–4; l. még:

- dűlőnevek, földrajzi nevek; *-egyháza*
hivatkozás 273—4
homonimia a mondatban a nyelvi humor
eszközöként 14
hozzá- igekötős összetételek az orvosi
nyelvben 267
Hunfalvy Pál 85—7
- i* hangszínképe 258—9; kettős *i* elkerülésére
való törekvés 388—9; *i*-re végződő sza-
vaink 328; *-i*-vel végződő kételemű
helységnevek *-i* képzős származéka
241—4
-i képző 274—5; *-i* képző *-i*-vel végződő
kételemű helységneven 241—4
-ia végű országnévek — *-ia* nélküli mellék-
nevek 133
-iád, *-iáda*, *-iade* végződés 117
-iász végződés 117
idegen helységnevek többbelemű, *-i*-vel
végződő ~ *-i* képzős származéka 241—4
idegen keresztnévvaltozat 142, 153
idegen szavak / ~ átvétele módja 2—3;
~ magyarítása a nyelvi humor eszköze-
ként 13; ~ helytelen értelemben a
nyelvi humor eszközöként 13—5; ~,
idegen szakszók írásmódja 1—10, 131,
239, 278, 417—9; ~ kiejtése 1—10,
131, 330, 388; l. még: betűszók, jöve-
vény szavak
- idegenszerűség 366—7
idegen tulajdonnevek / ~ használata, ma-
gyarítása 5—6, 142, 153; ~ köznévvé
válása 6—7; ~ írásmódja 5—6, 153,
239; ~ kiejtése 5—6, 131, 142, 153;
~ (főleg *-nn* végűek) toldalékos alakjá-
nak kiejtése 385; ~ *h* hangjának *g*-vel
való helyettesítése az oroszban 484—5
idézés 273—4
idéző mondat/Németh László ~ai 40—9
igazodás (=koartikulációs jelenség)
383—4
ige / ~ a magyar frazeológiai egységekben
204—9; ~ fölcsereíhetősége frazeológiai
egységben 208—9
igei állítmány Kosztolányinál 195
igekötő/új sportnyelvi ~s összetételek
133—4; ~s igék az Etimológiai Szótár-
ban 376; l. még: *agyon-*, *el-*, *hozzá-*,
ki-, *le-*, *tönkre-*
- igemódok l. feltételes mód
igenév l. főnévi igenév, főnévi igeneves
szerkezet; *-t*, *-tt* képzős igenév, *-va*, *-ve*
képzős határozói igenév
igeragozás / az ige ragozhatósága *-frazeo-*
lógiai egységekben 206—8; l. még: fel-
tétéles mód, *ikes* ragozás
-ika végű szavak 482
ikes ragozás / iktelen igék ~a 132—3
Illyés Gyula írásművészete 38—40
impresszionista stíluselemek 191
intézménynév / szokatlan ~ a nyelvi hu-
mor eszközöként 19; intézmény osztályá-
nak, szervének írásmódja 251
invariáns elmélet 199
fróink nyelve l. Illyés Gyula írásművészete;
Németh László stílusművészete idéző
mondatai tükrében; Móricz: *Hát mé-
giscsak más dolog az, a főügyész fia
lenni*; főnévi igenév, költői nyelv,
nyelvi humor
-íroz képző 275
iskolai nyelvművelés Jugoszláviában 25—
7; iskolai nyelvművelés (magyar nyelvű)
Szlovákiában 172—3
- j* hangoztatása magánhangzók találkozása-
kor 388
japán tulajdonnév átírása 130
jelentés / ~i eredetű nyelvi humor
13—4
jellemnevek 18—9
jelölésátvitel 103
jelöléstágulással keletkezett földrajzi ne-
vek 103—6
jelző/minősítő és birtokos ~ sorrendje
174—7; határozott névelő ~s tulaj-
donnevek előtt 395—7; József Attila
~i, ~s összetételei 188—94; Koszto-
lányi Dezső ~i 194—6; l. még: értel-
mező
- Joki, Aulis J.: Maailman kielel 123
—4
József Attila-kommentárok 188—94, 301—
7, 423—6; József Attila: Az a szép, régi
asszony 49—53
József Attila emléktalálkozó és szavaló-
verseny 143—5
jövevénytiszavak 223—4; l. még: idegen
szavak

- Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület 23—8
- Juhász Gyula szókészlete, szókincse, kulcsszavai 290—300
- Kálmán Béla: A nevek világa 120—3
- Kalocsa keresztnevei 1700—1701-ben 177—9
- Kaszab Andor: A magyar étlapok helyesírása 240
- Kazinczy Nyelvművelő Napok 146—7; „Kazinczy nyelvművelő napok” 165
- ként* ragos határozó Németh Lászlónál 45
- képszerűség a tanári beszédben 58—9, 69
- képzavar 269—70; az orvosi nyelvben 272
- képző l. *-i*, képző; *-iád*, *-iáda*, *-iade*, *-iász* végződés; *-ika* végű szavak; *-íroz* képző; *-ológia* végű szavak, szóképzés, *-us* végződés
- képzőhalmozás a nyelvi humor eszközeként 12
- kérdés, kérdezés a tanári beszédben 59—62
- kérdő mondat hanglejtése 259—62
- keresztnevek 120—3, 142, 153—4; ~
- Kalocsán 1770—1771-ben 177—9; keresztnevadás Budapesten 149—156; határozott névelő ~ előtt 390—1; (idegen) ~ írásmódja 142, 153; (idegen) ~ kiejtése 142, 153; idegen ~ magyartása 5—6, 142, 153
- kész* utótagú összetételek 484
- két* mennyiségjelzős párostestrész-nevek használata 426
- kettős elnevezések 480
- kettős határozói vonzat Illyés Gyulánál 38—40
- kettős mondatrészi funkció 442—3
- kettős tárgyi vonzat Illyés Gyulánál 38
- kezdőbetű 238—9, 251, 352
- ki*- igekötős összetételek az orvosi nyelvben 267
- kiejtés 382—9; táji ~ 144—5; idegen szavak ~e 1—10, 131, 330, 388; utónevek ~e 142; idegen tulajdonnevek ~e 5—6, 131, 142, 153; (idegen) (főleg *-nn* végűek) toldalékos alakjának ~e 385
- kihagyásos mondatok 442—3
- kijelentő mondat hanglejtése 259—62
- kínai szavak, nevek átírása 244—5
- kínrímek a nyelvi humor eszközeként 18
- kis kezdőbetű l. nagy kezdőbetű
- klisészerű kifejezések az orvosi nyelvben 268
- koartikulációs jelenségek 379—89
- koartikulációs típusok 389
- Kodály Zoltán emlékpályázat 427—8
- kommunikáció 200/a mondat ~s felépítése 198
- kontamináció a nyelvi humor eszközeként 12
- koppenhágai iskola 198, 201
- Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli” 194—6
- költői képek József Attilánál 190, 192
- költői nyelv l. Ady: *Nyakatokon vad, úri tatárok*; József Attila-kommentárok; József Attila: *Az a szép, régi asszony*; Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli”; Váci Mihály: *Elémbé álltak annyi század*; Vörösmarty: *haloványan hófehér szobornál... áll*; íróink nyelve; nyelvi humor; szóstatistikai vizsgálatok
- kötőjel használata 246—7; ~ utcanevekben 352
- kötőszók Németh Lászlónál 43, 47
- közékezés 277
- közmondás 207; ~ kiforgatva a nyelvi humor eszközeként 19—20
- köznev — tulajdonnév 200; márkanevéből lett köznevek 9
- kulcsszavak Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményeiben 287—300
- különírás — egybeírás 132, 250, 485—6
- Laci*, *Lackó* névvel alakult szólások 137
- lag*, *-leg* rag a nyelvi humor eszközeként 12
- langue — parole 201
- latin-görög terminus technicusok az orvosi nyelvben 264
- Laziczius Gyula 198—9
- le*- igekötős összetételek az orvosi nyelvben 267
- Lengyel Lajos 359—60
- lenni*/*szabad* ~, *tanár* ~ mondatbeli szerepe 443
- logikátlanosság a nyelvi humor eszközeként 15—6

- madár*- utótagú összetételek 128
 magánhangzók kiejtése találkozásuk esetén 388–9
 magas hang 258
 magyar nyelvi és irodalmi verseny 428–41
 makaróni nyelv a nyelvi humor eszközeként 21
 márkanevekből lett köznevek 9
 mássalhangzó-kapcsolatok kiejtése 380–8
 mássalhangzótorlódás 387–8
 megkövesedett szókészleti egységek 452
 megszólításként használt közszoói kifejezés / határozott névelő ~ előtt (*szerző – a szerző*) 391
 mellékmondat Németh László idéző mondataiban 47–8
 melléknév *-ia* végű országnévből 133
 mellérendelő mondatok József Attila *Az a szép, régi asszony c.* versében 51
 mély hang 258–9
 metonímia Németh László idéző mondataiban 48
 Mező András: *A baktalórántházi járás földrajzi nevei* 475–6
 minősítő és birtokos jelző sorrendje 174–7
 Moles, A.–Vallancien, B.: *Phonétique et Phonation* 124–7
 mondat / ~ot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózáinkban 180–8; teljes ~ használata az iskolában 61; a nyelvi humor eszközei a ~ban 13–8; ~ túlzott tömörítése 270; halmozott mondatrészes ~ok 446–52; a ~ funkcionális, illetőleg kommunikációs felépítése 198; a ~ külön státusa 200
 mondatelemzés / a ~ formalizálása 311–21
 mondatszerkesztés, mondatzövé a tanári beszédben 66–72
 morfológiai eltérés halmozott mondatrész tagjai közt 450
 morfológiai osztályozási elv 87
 Móríc: *Hát mégiscsak más dolog az, a főúgyész fia lenni* 443–4
 mozaikszók 418; l. még: betűszó
 mozgalmi nyelvi elemek az orvosi nyelvben 268
 Müller, Max 85–8
 műszók / orvosi ~ 263–78; zenei ~k 9; l. még: szakszók; (latin-görög) terminus technicus(ok)
-n, -on, -en, -ön ragos határozó Németh Lászlónál 41–2
 Nagy J. Béla 138–41
 nagy kezdőbetű – kis kezdőbetű 238–9, 251, 352
-nak, -nek rag / *Dunának, Oltnak egy a hangja* 354
-nák rag (*tudnák*) 441
-nál, -nél rag 308–9, 310
 német *u* ~ magyar *o* hangváltozás 234
 Németh László stílusművészete idéző mondatai tükrében 40–9
 név / A nevek világa (Kálmán Béla műve) 120–3; l. még: családnevek, földrajzi nevek, helynevek, idegen helységnevek, idegen keresztnév-változatok, idegen tulajdonnevek, jellemnevek, keresztnévek, köznévk, személynevek, ragadványnevek tulajdonnevek, vezetéknev
 névátvitel 115
 névelő használata l. határozatlan és határozott névelő
 névszói állítmány Kosztolányinál l. állítmány; ~ újabb prózáinkban 180–2, 184
 névtani kérdések vitája 142–3
 névteremtés / a ~ nyelvi eszközei 213
 névváltozatok 142, 153
 nominális stílus 182–8; Kosztolányinál 195
 nyelv / a világ ~ei 123–4; a ~ dinamizmus 203; a ~ dinamikus oldalának figyelembevétele 201
 nyelvészeti találkozók Kassán 146–7
 nyelvhelyességi feladatok a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 139–40
 nyelvi humor / a ~ típusai 10–22
 nyelvi jel 200
 nyelvi klisék megbontása a nyelvi humor eszközeként 19–20
 nyelvi kultúra / a ~ kérdései és feladataink (Szlovákiában) 165–174
 nyelvi szintek 200
 nyelvi törvény 88
 nyelvjárásaink ismerete és a nyelv művelés 368

- nyelvjárásiaság 144—5
 nyelvökönómia 87
 nyelvmagyarítás/egzakt ~i kísérletek a múlt században 81—9
 nyelvművelés/a ~ fogalma, mibenléte 366—8; ~ünk elvei 365—78; magyar ~ Jugoszláviában 23—8; magyar ~ Szlovákiában 165—74
 „nyelvművelő” kiadványok 365—79
 Nyelvművelő Munkabizottság/Tájékoztató a ~ 1968. január 16-i üléséről 142—3
 nyelvpszichológia 474
 nyelvtatás 331
 nyelvtan/a leíró ~ szerepe a nyelvművelésben 365; ~i feladatok a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 437—8
 nyelvtudomány és pszichológia 473—4
 Nyelvtudományi Intézet/a ~ munkálatai és a nyelvművelés 365—79
 nyelvújítási szók az orvosi nyelvben 264—6
 nyomtaték 260—2
 nyomtatékosítás 185
- o hangszíne 259
 -ológia végű szavak 482
 országnevek/határozott névelő ~ előtt 391—2; -ia végű ~ből lett melléknévek 133
 orvosi nyelvhasználat 263—78
- ön rag l. -an, -en rag
 összefoglaló formulák 274
 összeolvadás (=koartikulációs jelenség) 386—7
 összetételek 119, 128, 135, 195, 251—2, 377, 484; ~ az Etimológiai Szótárban 376—7; szokatlan, hosszú ~ a nyelvi humor eszközeként 12; kiemelő minőségjelzős ~ József Attilánál 189—93; betűszós ~ 132; ~ írásmódja 239; l. még: igekötő
 összetett tárgy 443
- Pais Dezső 200
 parole — langue 201
 páros testrészek neve/két mennyiségjelzős párostestresz-nevek használata 426; ~ többes számban 423—6
- periféria — centrum a nyelvben 202—3
 pongyola fogalmazás az orvosi nyelvben 271
 prágai iskola/a mai ~ 197—204
 próza l. főnévi igenév; íróink nyelve
 pszichologizmus a nyelvtudományban 82—3
- rádió/a ~ nyelvének művelése Jugoszláviában 24—5
 ragadványnevek/váci ~ 215—220; ragadványnevadás egy Vas megyei kis községben 210—5; l. még: családnév
 rhéma és téma 198
 Riedl Szende a nyelvtörténeti kutatásokról, a nyelvi összefüggésekről 83—5
 rokon-alakú szavak a nyelvi humor eszközeként 12—3
 romantisztikai kongresszus Bukarestben 362—3
 rövid mondatok a tanári beszédben 62
 rövidítés/Celsius-fok ~e 485
- sablonos kifejezések a tanári beszédben 68
 sajtó/a ~ nyelvének művelése Jugoszláviában 24—5; a magyar ~ nyelve Szlovákiában 171—2
 Sebeok, Thomas A.: Portraits of Linguists [Nyelvészek arcképei] 476—8
 szemantizmus 274
 stilisztikai elemzések l. róink nyelve, költői nyelv
 stilisztikai feladatok a magyar nyelvi és irodalmi versenyen 439—40;
 stilisztikai szempontok a határozott névelő használatában 390—8
 stíluskeveredés a nyelvi humor eszközeként 20
 stílusstatistika/a ~ gyökerei, előzményei 287—9/a ~ lehetősége 288
 sorrend/minősítő és birtokos jelző ~je 174—7; családnév és ragadványnév ~je 212; l. még: szörend
 strukturális iskola/az első ~ 197
 strukturalizmus — funkcionalizmus 195, 198, 200
 suttogott hanglejtés 257—60
- Szabadi Béla 359—60
 Szabó Dénes 200

- Szabó Lőrinc szókészlete, szókincse, kulcszavai 290–300
- szaknyelv / ~ használata az iskolában 63; idegen betűszók, szavak a ~ben 1–5, 6–10, 417–9; erdészeti ~ kialakulása 156–65; orvosi ~ 263–78
- szakszók / orvosi ~ 263–78; zenei szakszók 9; l. még: műszók; (latin-görög) terminus technicus(ok)
- számbeli egyeztetés / alany és állítmány vagy a bővítmények ~e 247, 276
- szavak hangalaki elváltozása 372
- szavalóverseny l. József Attila emléktalálkozó és szavalóverseny
- szóán mondatrészi szerepe 444
- szecesszió 191
- szemantika l. jelentés
- személynevek / határozott névelő ~ előtt 390–1; l. még: átírás, családnevek, helyesírás, idegen keresztnévvaltozat, idegen tulajdonnevek, jellemnevek, keresztnévek, kiejtés, ragadványnevek, személynevek, vezetéknev
- személyrag főnévi igenéven 441
- szeméma 197–8
- szép magyar beszéd országos középiskolai versenye 360–1
- Szepe Csombor Mátyás útleírásai / szószemelvények ~ből 340–6
- szerénykedés feltételes módban 283–6
- szinkronia – diakronia 201
- szinkrón nyelvvizsgálat 81, 83–4, 86–7, 89
- szinonimák 366, 368, 369, 373, 480; az orvosi nyelvben 270
- szintaktikai szabályrendszer 313–21
- szintetizáló 259–60
- szlovákiai magyar nyelvhasználat, nyelv-művelés 165–174
- szó / ~ és fogalom 169–70; ~ – szószervezet 199, 200
- szóalak / rossz ~ a nyelvi humor eszközeként 11–12
- szócikkek felépítése az Etimológiai szótárban 377–8
- szócsonkítás a nyelvi humor eszközeként 12
- szófaj / szókincsünk kettős, hármas ~ú elemei 328; a szókincs ~ szerinti megoszlása Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményeiben 296–8; 300; szavaink végződés szerinti megoszlása ~onként 29–37
- szóhasználat / pontatlan ~ 271–4, a tanári beszédben 57, 66–7, 68, 69–70; József Attila ~a 51–2; 188–94
- szóismétlés 271
- szójelentés / a ~ értelmezése és struktúrája 73–81
- szóképzés / ~ hiánya József Attilánál 53; ~ek az orvosi nyelvben 268–9, 277; l. még az egyes képzőket (összefoglalva a képző címszóban)
- szólások 137, 334–5, 346–8; ~ az Etimológiai Szótárban 377; ~ a tanári beszédben 72; *Laci*, *Lackó* névvel alakult ~ 137
- szónoki kérdés József Attilánál 189
- szösszetétel l. összetételek
- szópályázat 469–70
- szórejtvény 13
- szórend 249, 251–2, 351; halmozott mondatrészek ~je 450–1, 452; rossz ~ a nyelvi humor eszközeként 16–7; ~i hibák az orvosi nyelvben 272; „hivatali” ~ 128–9; ~ a tanári beszédben 71–2; l. még: sorrend
- szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján 287–300
- szóvégmutato szótárak 322
- t kiesése 354–5
- t, -tt képzős igenév -va, -ve képzős igenév helyett 275
- tagadás a nyelvi humor eszközeként 16
- tagadószók / pontatlanságok a ~ használatában 273
- tájegységek nevei / határozott névelő ~ előtt 393
- „tanári beszéd” nyelvi formálása 54–72
- tanulók színvonalához alkalmazkodás a tanári beszédben 67–8
- tárgy / összetett ~ 443; l. még; kettős tárgyi vonzat
- terjengősség a tanári beszédben 66–7
- terminus technicus konkrét értelemben a nyelvi humor eszközeként 14
- terminológiai problémák a jugoszláviai magyar nyelv-művelésben 27

- terpszekedő kifejezések 208; a tanári beszédben 56–7, 66–7
- térszíni formák köznevei Észak-Bácskában 453–5
- tételes tablók 328–33
- théma l. rhéma
- tól, -től* rag 310
- Tóth Árpád szókészlete, szókincse, kulcsszavai 290–300
- többes szám / páros testrészek neve ~ban 423–6; ~ l. személy használata a tanári beszédben 72
- tőige / tőigéink száma 89
- tűtelékszavak / ~ a nyelvi humor eszközeként 14; ~ a tanári beszédben 66–7
- tömör fogalmazás a nyelvi humor eszközeként 17; túlzott tömörség 276–7; túltúltságosan tömörített mondat 270; tömörítő kifejezések Illyés Gyulánál 38–40
- tönikre*- igekötő 208
- történeti nyelvszemlélet 81–9
- törzsnevek l. Kálmán Béla: A nevek világa Travaux 199, 201–2
- tulajdonnevek / köznévként — tulajdonnévként 200; határozott névelő ~ előtt 213, 390–8; a szerencsejáték nevének tulajdonnévként való felfogása 352; tulajdonnévként a nyelvi humor eszközeként 18–9; l. még: átírás, családnevek, földrajzi nevek, helyesírás, helynevek, idegen helységnevek, idegen keresztnév-változatok, idegen tulajdonnevek, jellemnevek, keresztnévek, kiejtés, ragadványnevek, személynévek, vezetéknevek
- túlzsúfoltság a tanári beszédben 58
- u* hangszíneképe 258–9
- újjörög személynévek átírása 353–4
- újgrammatikus iskola 82, 85
- ul, -ül* ragos határozó Németh Lászlónál 44–5
- us* végződés 198
- utcanévek / határozott névelő ~ előtt 394; ~ írásmódja 352
- utónevek l. keresztnévek
- utterance-szint 200
- va, -ve* képzős határozói igenév / ~ helyett *-t, -tt* képzős melléknévi igenév 275; ~ Németh Lászlónál 42–3, 45–8
- Váci Mihály: *Elémbe álltak annyi százan* 444
- val, -vel* rag / ~os családnév írásmódja 441; ~os határozó Németh Lászlónál 44–5
- Vallancien, B. l. Moles, A.
- városnevek / határozott névelő ~ előtt 391
- végződés / szavaink ~ szerinti megoszlása szófajonként 29–37
- verbalizmus / az iskolai ~ sajátos nyelvi formái, eszközei 56–72
- verselemzés l. József Attila-kommentárok; József Attila: Az a szép, régi asszony; Kosztolányi Dezső: „Őszi reggeli”; költői nyelv
- vers- és prózazamódo verseny Szegeden 361–2
- vessző és előtt 245–6
- vezetéknevként / idegen ~ magyarítása 5–6; határozott névelő ~ előtt 390–1; l. még: családnevek, jellemnevek, ragadványnevek, személynévek, tulajdonnevek; idegen tulajdonnevek
- világ / a ~ nyelvei 123–4
- világ*- előtagú összetételek 251–2
- vízrajzi köznevek 454
- vokóder 259–60
- vonzat / kettős határozói, tárgyi ~ Illyés Gyulánál 38–40
- Vörösmarty: *haloványan hófehér szobornál* ... áll 307–10
- z* hang családnév előtt 214
- zen* végződés 131
- zenei műszók 9

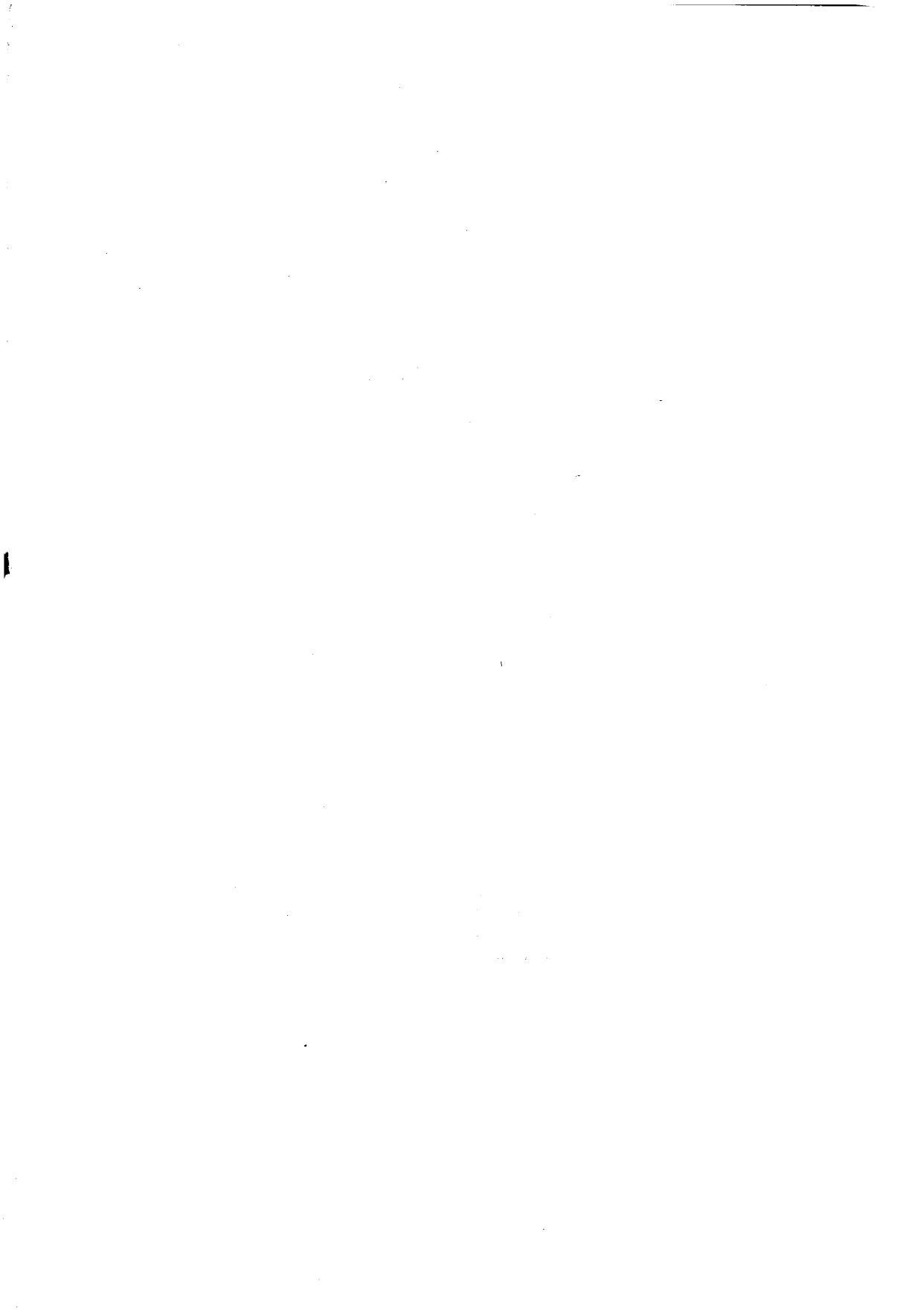
Készítette: Ruzsiczky Éva

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1968-BAN

B. B. M.
Babos Ernő
Bakos József
P. Balázs János
Bán Valér
Benkő László
Bogdán Alajos
Büky Béla
Deme László
Dömötör Ákos
Dömötör Sándor
Eckhardt Sándor
Éder Zoltán
Elekfi László
F. G.
Ferenczy Géza
Fónagy Iván
G. L.
Görcsös Mihály
Grétsy László
Gulya János
Haid Katalin
Haitsch Gyula
Hajdú Mihály
Herczeg Gyula
Horpácsi Illés

Horváth Mária
Inczei Géza
Implom József
J. J.
K. M.
Károly Sándor
Katona Imre
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kondássy Imre
Korom Tibor
Kovács Ferenc
Kovács József
Kőhegyi Mihály
R. L. G.
Lőrincze Lajos
Margócsy József
N. F.
Nagy Ferenc
O. Nagy Gábor
Németh Imre
Ország László
Papp Ferenc
Penavin Olga
Puruczki Béla
Rados Józsefné

Reuter Camillo
Rozslay György
Schram Ferenc
Simanovszky Zoltán
Sipka Sándor
J. Soltész Katalin
Süle Jenő
Sz. L.
Szabó Károly
Szathmári István
Szemere Gyula
Szende Tamás
Szepesy Gyula
T. J.
Takács Etl
Terbe Lajos
Timaffy László
Tompai József
Török Gábor
Vajda Pál
Varga Dénes
Végh József Mihály
Wacha Imre
Z. S.
Zatykó Mária
Zsoldos Jenő

Szemle

Magyar pszichológiai irodalom 1945—1966. (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	473
Mező András: A baktalórántházi járás földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>) ..	475
Thomas A. Sebeok: Portraits of Linguistics (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	476

A Nyelvőr postája

<i>Eckhardt Sándor</i> : Egészségére!	479
<i>Kovács József</i> : Kipusztul-e a farkaskutya?	479
<i>Dömötör Sándor</i> : Tévészek és tévészet	480
<i>Rados Józsefné</i> : Mokolya	480

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Betáplál — <i>R. L. G.</i> : Özséb — <i>F. G.</i> : Prognosztór — <i>R. L. G.</i> : Holland, flumand — <i>F. G.</i> : Noah — nova — noha — <i>F. G.</i> : Más — másol — <i>K. M.</i> : Szekrénykész, konyhakész — <i>J. J.</i> : Idegen nevek <i>h</i> hangjának <i>g</i> -vel való helyettesítése az oroszban. — <i>F. G.</i> : A Celsius-fok kétféle rövidítése. — <i>F. G.</i> : Mégegyszer — még egyszer. — <i>F. G.</i> : Magyar nótaest. — <i>K. M.</i> : Apolló. — <i>R. L. G.</i> : Martina. — <i>R. L. G.</i> : Barbara — Borbála. — <i>R. L. G.</i> : Szótírisz. — <i>R. L. G.</i> : Kabak- vagy kobaktermés? — <i>R. L. G.</i> : Licenc. — <i>R. L. G.</i> : Málna — <i>R. L. G.</i> : Magas víz — mély víz. — <i>B. B. M.</i> : A <i>belevesz</i> egy ritka használata. — <i>R. L. G.</i> : Hányadik emelet a negyedik szint? — <i>F. G.</i> : Kiküszöböl. — <i>F. G.</i> : Személyazonosság. — <i>K. M.</i> : Elért. — <i>B. B. M.</i> : Az év első nyole hónapja. — <i>G. L.</i> : Kóta — kotta. — <i>R. L. G.</i> : Mellső. — <i>B. B. M.</i> : Félbeszakad.	481
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámú száma: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46, MNB egyszámú száma: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai“ tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Birczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. Andris*: A beszélnhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Benárdy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése.....	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése.....	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat.....	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriradalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban.....	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala.....	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe.....	15 „
<i>Berrár Julán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből.....	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből.....	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a maggyrban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>).....	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft).....	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása.....	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez.....	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák.....	12 „
<i>Végh József</i> : Órségi és hetési nyelvatlasz.....	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.....	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>).....	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában.....	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóterői.....	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet.....	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>).....	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig.....	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan.....	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai.....	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer.....	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz.....	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai.....	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya.....	35 „
<i>Ligetfi Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.....	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás.....	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tövégi magánhangzók története a XVI. század közepéig.....	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése.....	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században.....	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere Alak- és mondatantani gyűjtések (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>).....	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere.....	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete.....	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok.....	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében.....	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben.....	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.....	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere.....	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben.....	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében.....	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt.....	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.....	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben.....	15 „